

В. М. Ковальчук

СВІТОВА ЕКОНОМІКА: ЇЇ ІСТОРІЯ ТА ДОСЛІДНИКИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

2-ге видання, перероблене та доповнене

Рекомендовано

*Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2014

УДК 330.8(075.8)
ББК 65.02я73
К 56

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист №1/11 – 9509 від 14.10.2010)*

Рецензенти:

Білопольський М. Г. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку та аудиту Приазовського державного технічного університету;

Лісовий А. В. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри аудиту та економічного аналізу Національного університету державної податкової служби України;

Тітова Н. А. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту організацій Київського економічного інституту менеджменту.

Ковальчук В. М. Світова економіка: її історія та дослідники [текст] навч. посіб./ 2-ге вид. перероб. та доп. – К.: Центр учбової літератури, 2014. – 632 с.

ISBN 978-611-011-0218-6

У навчальному посібнику на основі великої кількості спеціальних досліджень та новітніх досягнень розкриваються питання історії світової економіки провідних країн та окремих регіонів та її дослідників від найдавніших часів до сьогодення. Високий науковий рівень поєднується з доступним викладом матеріалу.

Розраховано на студентів, викладачів та усіх, хто цікавиться історією економіки та світової економічної думки.

УДК 330.8(075.8)
ББК 65.02я73

ISBN 978-611-011-0218-6

© Ковальчук В. М., 2014.
© Центр учбової літератури, 2014.

Зміст

Вступ		12
Частина 1. Від сохи до мануфактури		14
Розділ 1. Стародавній світ та зародження економічної думки		14
Глава 1	Економічний розвиток Стародавнього світу та його економічна думка	14
1.1.	Загальна характеристика стародавньої епохи	14
1.2.	Періодизація та основні риси господарства первісного суспільства	15
1.3.	Господарство українських земель періоду первісної доби і перших цивілізацій	17
1.4.	Зародження економічної думки	19
Глава 2	Економіка країн стародавнього Сходу та його економічна думка	20
2.1.	Загальна характеристика епохи стародавнього Сходу	20
2.2.	Стародавній Єгипет	21
	2.2.1. Соціально-економічний розвиток стародавнього Єгипту	21
	2.2.2. Економічна думка стародавнього Єгипту	24
2.3.	Месопотамія (Межірччя)	25
	2.3.1. Соціально-економічний розвиток країн Месопотамії	25
	2.3.2. Економічна думка Месопотамії	28
2.4.	Стародавній Китай	30
	2.4.1. Соціально-економічний розвиток стародавнього Китаю	30
	2.4.2. Економічна думка стародавнього Китаю	33
2.5.	Стародавня Індія	38
	2.5.1. Соціально-економічний розвиток стародавньої Індії	38
	2.5.2. Економічна думка стародавньої Індії	41
Глава 3	Соціально-економічний розвиток та економічна думка країн античного світу та раннього християнства	44
3.1.	Загальна характеристика епохи античного світу	44
3.2.	Антична Греція	45
	3.2.1. Соціально-економічний розвиток древньої Греції	45
	3.2.2. Економічна думка античної Греції	49
3.3.	Античний Рим	54
	3.3.1. Соціально-економічний розвиток стародавнього Риму	54
	3.3.2. Економічна думка античного Риму	58
3.4.	Економічні ідеї раннього християнства	61
Розділ 2. Економіка та економічна думка Середньовіччя		62
Глава 4	Формування феодалізму та закріплення економічної думки	62
4.1.	Загальна характеристика феодалізму та його економічної думки	62
4.2.	Західна Європа епохи середньовіччя	64
	4.2.1. Соціально-економічний розвиток західної Європи	64
	4.2.2. Економічна думка феодальної Європи	65
	4.2.3. Канонічна доктрина та Тома Аквінський	65
	4.2.4. Єресі та Реформація	67
4.3.	Франкська держава	68
	4.3.1. Соціально-економічний розвиток держави франків	68
	4.3.2. Економічна думка Франкської держави	70
4.4.	Київська Русь епохи княжої доби: господарство та економічна думка	71
	4.4.1. Сільське господарство як провідна галузь економіки Київської Русі	72

	4.4.2.	Соціально-економічні відносини в Київській Русі та їх екологія	73
	4.4.3.	Економічна думка Київської Русі	74
Глава 5	Розвиток феодальних відносин в країнах західної Європи в X-XV століттях		77
5.1.	Середньовічна Франція		77
5.2.	Середньовічна Німеччина		78
5.3.	Середньовічна Англія		79
5.4.	Середньовічні міста. Ремесла. Цехи		81
5.5.	Торгівля та фінанси		85
5.6.	Розвиток феодальних відносин в Київській Русі		87
	5.6.1.	Формування, розвиток і утвердження приватновласницького землеволодіння	87
	5.6.2.	Міста, ремесла, торгівля в Київській Русі	89
	5.6.3.	Розвиток грошової системи Київської держави	92
5.7.	Економіка Русі-України в добу роздрібності та середньовічного поневолення (XII-середина XV ст.)		93
	5.7.1.	Господарство в період роздрібності та татаро-монгольського поневолення (XII-середина XIV ст.)	93
	5.7.2.	Соціально-економічний розвиток України в литовсько-польську добу (друга половина XIV-середина XVII ст.)	94
5.8.	Економічна думка середньовічної Європи		97
	5.8.1.	Соціальні утопії	97
	5.8.2.	Меркантилізм	99
5.9.	Економічна думка середньовічної Русі-України		107
Глава 6	Розвиток феодальних відносин в країнах Сходу		108
6.1.	Середньовічна Візантія		108
6.2.	Середньовічний Китай		112
6.3.	Середньовічна Японія		115
6.4.	Середньовічна Індія		117
6.5.	Економічна думка середньовічного Сходу		121
	6.5.1.	Економічна думка Близького та середньоазійського сходу	121
	6.5.2.	Економічна думка середньовічного Китаю	123
Частина II. Економіка світу та економічна наука індустріальної доби			124
Розділ 3. Мануфактурний період економічного розвитку. Зародження капіталізму та економічної науки			124
Глава 7	Економіка мануфактурного періоду. Зародження економічної науки		124
7.1.	Соціально-економічна характеристика періоду становлення капіталістичних відносин		124
7.2.	Первісне накопичення капіталу як передумова капіталізму		127
7.3.	Зародження економічної науки		130
	7.3.1.	Економічна система Вільяма Петті	131
	7.3.2.	Економічні погляди П'єра Буагільбера	132
	7.3.3.	Економічні погляди Річарда Кантільйона	133
	7.3.4.	Економічні погляди Дейвіда Юма	134
	7.3.5.	Економічні погляди інших теоретиків доби зародження економічної науки	135
Глава 8	Соціально-економічні передумови на наслідки буржуазних революцій XVI—XVIII століть		137

8.1.	Буржуазна революція 1566—1609 років в Нідерландах	137
8.2.	Буржуазна революція 1640—1660 років в Англії	140
8.3.	Французька буржуазна революція	143
8.4.	Особливості розвитку капіталізму в німецьких князівствах	146
8.5.	Соціально-економічні передумови і наслідки війни північноамериканських колоній за незалежність	148
8.6.	Господарський розвиток українських земель в мануфактурний період (друга половина XVII-XVIII ст.)	149
8.6.1.	Соціально-економічний розвиток і аграрні відносини України в другій половині XVII століття	149
8.6.2.	Еволюція аграрних відносин та економічний розвиток України в другій половині XVII-XVIII століттях	151
Глава 9	Становлення класичної політичної економії	155
9.1.	Економічне вчення фізіократів	156
9.1.1.	Економічна система Франсуа Кене	157
9.1.2.	Економічні погляди Анн РобераТюрго	158
9.1.3.	Економічні погляди інших фізіократів	160
9.2.	Економічне вчення Адама Сміта	161
9.2.1.	Методологічні основи вчення Сміта	161
9.2.2.	Сміт про багатство та його джерела	162
9.2.3.	Сміт про вартість і капітал	163
9.2.4.	Теорія доходів та їх розподілу	164
9.2.5.	Історичне значення теоретичної спадщини Адама Сміта	166
9.3.	Українська економічна думка XVII-XVIII століть	166
Розділ 4. Економіка світу періоду промислових переворотів та соціалізація економічної науки		169
Глава 10	Промислові перевороти в розвинутих країнах світу	169
10.1.	Загальна характеристика епохи	169
10.2.	Промисловий переворот у Великій Британії	170
10.3.	Промисловий переворот у Франції	174
10.4.	Промисловий переворот у Німеччині	177
10.5.	Промисловий переворот у США	181
10.6.	Становлення промислового капіталізму в Японії	186
10.7.	Економіка України доби промислового перевороту	191
Глава 11	Розвиток та завершення класичної політичної економії	194
11.1.	Політична економія Жана-Батіста Сея	194
11.2.	Економічне вчення Томаса Мальтуса	198
11.3.	Теоретична система Давіда Рікардо	202
11.3.1.	Методологічні основи вчення Рікардо	203
11.3.2.	Теорія вартості	203
11.3.3.	Теорія грошей	204
11.3.4.	Теорія капіталу та відтворення	205
11.3.5.	Теорія розподілу	206
11.3.6.	Теорія порівняльної переваги в міжнародній торгівлі	206
11.4.	Рікардіанська школа: прибічники та критики вчення Рікардо	207
11.4.1.	Економічні погляди прибічників Д. Рікардо	207
11.4.2.	Економічні погляди критиків Д. Рікардо	209
11.5.	Завершення класичної політекономії у вченні Джона Стюарта Мілла	212

Глава 12	Критики рикардіанства та класичної політичної економії		217
12.1.	Характеристика стану економічної думки післярикардіанської пори		217
12.2.	Нова політична економія Насау Вільяма Сеніора		219
12.3.	Перший економіст теоретик США Генрі Чарльза Кері		220
12.4.	Економічні погляди Фредеріка Бастіа		223
12.5.	Історичний напрям у політичній економії		225
	12.5.1.	Історичний метод та система національної політичної економії Німеччини	225
	12.5.2.	Становлення національної політичної економії в Німеччині. Економічна система Фрідріха Ліста	226
	12.5.3.	Розвиток національної політичної економії. "Стара" історична школа	230
	12.5.4.	"Нова" історична школа	234
Глава 13	Критики капіталізму та виникнення соціалістичного вчення		239
13.1.	Виникнення та розвиток дрібновласницької політичної економії		240
	13.1.1.	Економічний романтизм Жан Шарля Леонарда Сімонді	240
	13.1.2.	Економічний анархізм П'єра Жозефа Прудона	242
	13.1.3.	Економічні погляди прибічників дрібнобуржуазного розвитку капіталізму	244
13.2.	Економічні погляди соціалістів-рикардіанців		246
13.3.	Західно-європейський утопічний соціалізм XIX століття		249
	13.3.1.	Утопічне вчення Клода Анрі Сен-Сімона	249
	13.3.2.	Утопічні погляди Шарля Фур'є	251
	13.3.3.	Видатний утопіст-практик Роберт Оуен	252
	13.3.4.	Погляди інших соціалістів утопістів XIX ст.	253
13.4.	Суспільно-економічна думка і розвиток утопізму в революційно-демократичному русі Росії		258
	13.4.1.	Зародження революційно-демократичного руху і утопічного соціалізму в Росії	258
	13.4.2.	Общинний (селянський) соціалізм	262
13.5	Критика капіталізму та соціалістичні ідеї в інших течіях середини XIX століття		268
	13.5.1.	Феодальний соціалізм	268
	13.5.2.	Християнський соціалізм	268
	13.5.3.	Анархізм	269
13.6.	Марксистське економічне вчення		273
	13.6.1.	Методологія марксистських досліджень	275
	13.6.2.	Теорія класів і класової боротьби	276
	13.6.3.	Теорії вартості і грошей	276
	13.6.4.	Теорія капіталу	277
	13.6.5.	Теорія додаткової вартості та продуктивної праці	277
	13.6.6.	Теорія заробітної плати	278
	13.6.7.	Загальний закон капіталістичного нагромадження	278
	13.6.8.	Теорія відтворення і економічного циклу	279
	13.6.9.	Теорія доходів та їх розподілу	279
	13.6.10.	Марксистське вчення про соціалізм і комунізм	280
	13.6.11.	Історичне значення економічного вчення марксизму	281
13.7.	Українська економічна думка періоду промислового перевороту і переходу до капіталістичного розвитку (перша половина XIX століття)		282
	13.7.1.	Економічна думка України першої половини XIX століття	282

	13.7.2.	Розповсюдження в Україні ідей класичної школи	285
Розділ 5. Економіка індустріальної епохи та розмаїття економічних поглядів, течій та теорій			287
Глава 14	Індустріалізація світової економіки та становлення монополізму		287
14.1.	Прогрес науки, техніки і технології виробництва		287
14.2.	Міжнародні економічні відносини та особливості формування світового ринку		289
14.3.	Становлення монополізму		291
Глава 15	Економічний розвиток провідних та залежних країн світу в добу індустріалізації		293
15.1.	Економічне піднесення США		293
15.2.	Особливості індустріального розвитку Німеччини		296
15.3.	Основні фактори промислового відставання Великої Британії		299
15.4.	Економічний розвиток Франції: причини промислового відставання		301
15.5.	Промислово-індустріальний розвиток Російської імперії		303
15.6.	Економіка України в добу індустріалізації		304
15.7.	Становлення індустріального суспільства в Японії		307
15.8.	Колоніальна система і економічний розвиток залежних країн		310
Глава 16	Розвиток економічної науки в епоху індустріалізації		312
16.1.	Виникнення маржиналізму та його загальні принципи		312
	16.1.1.	Попередники маржиналізму	313
	16.1.2.	Маржиналізм як метод економічних досліджень і "маржинальна революція" в економічній теорії	316
	16.1.3.	Основні принципи та предмет маржиналізму	316
16.2.	Австрійська школа граничної корисності		318
	16.2.1.	Теорія граничної корисності фундатора маржиналізму Карла Менгера	318
	16.2.2.	Лідер австрійської школи Ейген Бьом-Баверк	320
	16.2.3.	Маржинальні погляди Фрідріха Візера	322
16.3.	Математична школа маржиналізму в економічній теорії		324
	16.3.1.	Фундатор маржиналізму Вільям Джевонс	324
	16.3.2.	Фундатор маржиналізму і математичної школи Леон Вальрас	325
16.4.	Формування неокласичної теорії		327
	16.4.1.	Кембриджська школа. Економічне вчення Альфреда Маршалла	327
	16.4.2.	Американська школа маржиналізму. Економічні теорії Джона Бейтса Кларка	331
	16.4.3.	Економічні погляди Френсиса Еджворта і Вільфредо Парето	334
16.5.	Розвиток неокласичного напрямку в теоріях інших економістів початку ХХ століття		336
Глава 17	Еволюція деяких економічних вчень		338
17.1.	Розвиток історичного напрямку в політичній економії		339
	17.1.1.	Друга хвиля "нової" історичної школи	339
	17.1.2.	Соціальний напрям у політичній економії	342
17.2.	Генеза соціалістичного вчення		346
	17.2.1.	Економічні концепції прибічників м'яких еволюційних форм соціалістичних перетворень	347
	17.2.2.	Економічні теорії прибічників помірних еволюційних форм соціалістичних перетворень. Соціал-реформізм	350
	17.2.3.	Економічні теорії прибічників радикальних революційних	359

		форм соціалістичних перетворень. Ліворадикальне економічне вчення	
17.3.	Економічна думка України доби індустріалізації (друга половина XIX-початок XX століття)		368
	17.3.1.	Українська національна ідеологія і економічні ідеї "Громадівського руху"	368
	17.3.2.	Економічні ідеї українського народництва	371
	17.3.3.	Розвиток в Україні ідей класичної школи та розповсюдження марксизму	378
	17.3.4.	Ідеї маржиналізму в українській економічній думці. Економічні погляди М. тугана-Барановського	380
Частина III. Постіндустріальне суспільство та сучасна економічна наука			387
Розділ 6. Світове господарство періоду регульованого капіталізму. Інституціоналізм та кейнсіанство			387
Глава 18.	Світове господарство між світовими війнами		387
18.1.	Причини та наслідки Першої світової війни. Криза 1929-1933 років		387
	18.1.1.	Причини Першої світової війни	387
	18.1.2.	Наслідки війни і план Дауеса	388
	18.1.3.	Економічна криза 1929-1933 років	388
18.2.	Економіка США в 1914-1939 роках та становлення ліберальної моделі регульованого капіталізму		389
18.3.	Особливості економічного розвитку Великої Британії в 1914-1939 роках		394
18.4.	Економіка Франції між світовими війнами		396
18.5.	Економіка Німеччини та становлення тоталітарного режиму		398
18.6.	Економіка Японії		402
18.7.	Становлення та розвиток державного соціалізму в СРСР		404
18.8.	Господарство України в період між світовими війнами		408
	18.8.1.	Господарський стан українських земель в період Першої світової війни	408
	18.8.2.	Економічна політика українських урядів доби національно-визвольної революції 1917-1919 років	409
	18.8.3.	Становлення та розвиток державного соціалізму в радянській Україні	410
	18.8.4.	Сталінські економічні експерименти та їх наслідки для України	412
	18.8.5.	Економічний розвиток західноукраїнських земель в 20-30-х роках	415
Глава 19	Світова економічна думка першої половини XX століття. Виникнення інституціоналізму та його розвиток		416
19.1.	Ідейно-теоретичні основи інституціоналізму, його риси та етапи розвитку		416
19.2.	Ранній Інституціоналізм		418
	19.2.1.	Соціально-психологічний інституціоналізм	418
	19.2.2.	Соціально-правовий інституціоналізм	419
	19.2.3.	Кон'юнктурно-статистичний або емпіричний інституціоналізм	421
	19.2.4.	Особливості англійського інституціоналізму	423
19.3.	Зрілий або позитивний Інституціоналізм		424
	19.3.1.	Еволюція американського інституціоналізму	424

	19.3.2.	Інституціональні погляди М. Кондратьєва	426
	19.3.3.	Інституціональні теорії Йозефа Шумпетера	427
	19.3.4.	Соціологічна школа інституціоналізму	429
19.4.	Українська економічна думка в період соціального перелому початку ХХ століття		430
Глава 20	Економічне вчення Дж. М. Кейнса та його значення		434
20.1.	Причини виникнення кейнсіанства та його попередники		434
20.2.	"Кейнсіанська революція" в економічній теорії		435
	20.2.1.	Теорія ефективного попиту, проценту та зайнятості	437
	20.2.2.	Теорія мультиплікатора інвестицій	439
	20.2.3.	Проблеми ціноутворення та інфляції	441
	20.2.4.	Теорія заробітної плати	442
	20.2.5.	Концепція регулювання сукупного попиту	443
20.3.	Значення кейнсіанської теорії		444
Розділ 7. Світова економіка в період 1939 – 1970 років. Посткейнсіанство та неолібералізм			445
Глава 21	Економіка провідних країн у роки Другої світової війни		445
21.1.	Особливості розвитку світової економіки в 1939-1945 роках		445
	21.1.1.	США в роки Другої світової війни	446
	21.1.2.	Велика Британія в роки Другої світової війни	447
	21.1.3.	Економіка Франції в роки Другої світової війни	447
	21.1.4.	Економіка Японії в роки Другої світової війни	448
	21.1.5.	Економіка СРСР в роки Великої Вітчизняної війни	448
	21.1.6.	Економіка України в роки Другої світової та Великої Вітчизняної війни	449
21.2.	Соціально-економічні наслідки другої світової війни.		451
Глава 22	Економічний розвиток провідних країн світу в 1945-1970 роках		452
22.1.	План Маршалла		452
22.2.	Посилення інтернаціоналізації господарської діяльності та економічної інтеграції		454
22.3.	Зростання економічної могутності США		456
22.4.	Особливості економічного розвитку західноєвропейських країн		457
	22.4.1.	Успіхи економічної відбудови Німеччини	458
	22.4.2.	Економічна модель державного регулювання Великої Британії	460
	22.4.3.	Економічний розвиток Франції	461
22.5.	Економічна модель Японського дива		464
22.6.	Економічний розвиток СРСР в період 1945-1991 років		467
22.7.	Економічний розвиток України в 1945-1991 роках		472
	22.7.1.	Особливості післявоєнної відбудови економіки України	472
	22.7.2.	Тоталітарна економіка радянської України в умовах зростання і спроб її модернізації	474
	22.7.3.	Причини і форми застійних явищ в економічному житті 70-х-першої половини 80-х років	476
	22.7.4.	Криза господарського розвитку другої половини 80-х років та зміна соціально-економічної системи в Україні	478
Глава 23	Розвиток економічної науки в середині ХХ століття		480
23.1.	Розвиток кейнсіанства та його течії		480
	23.1.1.	Неокейнсіанство	481
	23.1.2.	Посткейнсіанство	488
23.2.	Сучасна ліберальна концепція		493

	23.2.1.	Неокласичний напрям в епоху панування кейнсіанства	494
	23.2.2.	Неокласичні теорії економічного зростання	494
	23.2.3.	Теорії ринку недосконалої конкуренції	501
	23.2.4.	Методологічні основи неолібералізму	504
	23.2.5.	Німецький ордолібералізм	506
	23.2.6.	Особливості французького неолібералізму	512
	23.2.7.	Розвиток неолібералізму в Великій Британії	514
23.3		Концепція "кейнсіансько-неокласичного синтезу"	516
23.4.		Економічна думка України періоду панування соціалістичного ладу і тоталітаризму	518
Розділ 8. Постіндустріальна економіка та сучасна економічна теорія			521
Глава 24	Економічний розвиток провідних країн світу в 1980 – початку 2000-х років		521
24.1.	Динаміка, структурні зміни світової економіки та розвиток соціально-ринкового господарства		521
	24.1.1.	Загальна характеристика економіки розвинутих країн	521
	24.1.2.	Створення економіки постіндустріального суспільства	524
24.2.	Проблеми економічного розвитку США на рубежі XXI століття		527
24.3.	Економічний розвиток провідних західноєвропейських країн на сучасному етапі		529
24.4.	Економічний розвиток Японії на сучасному етапі		533
24.5.	Посилення світових інтеграційних процесів за участю розвинених країн на рубежі XXI століття		533
Глава 25	Економічний розвиток інших країн та регіонів світу після Другої світової війни		535
25.1.	Загальна характеристика світового економічного розвитку післявоєнної доби		535
25.2.	Проблеми розвитку країн в період побудови соціалізму та на етапі перехідної економіки		537
	25.2.1.	Становлення та розвиток соціалізму в європейських країнах	537
	25.2.2.	Особливості перехідної економіки європейських країн	539
	25.2.3.	Економіка Росії перехідного періоду	543
	25.2.4.	Проблеми соціально-економічного реформування української економіки в роки незалежності	546
	25.2.5.	Розвиток перехідної економіки в азійських країнах колишнього СРСР	552
25.3.	Економічний розвиток країн соціалізму на рубежі XXI століття		552
25.4.	Економіка країн, що розвиваються		556
	25.4.1.	Загальна характеристика економічного розвитку та класифікація країн, що розвиваються	556
	25.4.2.	Економічний розвиток країн першої групи	558
	25.4.3.	Економічний розвиток країн другої групи	564
	25.4.4.	Економічний розвиток країн третьої групи	566
	25.4.5.	Інтеграційні процеси в країнах, що розвиваються	567
Глава 26	Сучасна економічна теорія та її здобутки		568
26.1.	"Нова класична" економічна теорія		568
	26.1.1.	Сучасний монетаризм як прояв американського неолібералізму	568
	26.1.2.	Новітня неокласична концепція	573
	26.1.3.	Досвід застосування неокласичних моделей в економіці різних країн	576

26.2.	Неоінституціоналізм		580
	26.2.1.	Теорія прав власності та трансакційних витрат	580
	26.2.2.	Теорія суспільного вибору	583
	26.2.3.	Кліометрика (нова економічна історія)	586
	26.2.4.	Теорія людського капіталу	589
26.3.	Соціально-інституціональний напрям		593
	26.3.1.	Соціально-інституціональні концепції Дж. Гелбрейта	593
	26.3.2.	Концепції системної трансформації ринкового суспільства	596
	26.3.3.	Соціально-індустріальні технократичні концепції	602
26.4.	Сучасний етап розвитку української економічної думки		613
Література			619
Додатки			622
Додаток 1	Словник історико-економічних термінів		622
Додаток 2	Одиниці виміру		628
Додаток 3	Нобелівські лауреати з економіки		629

ВСТУП

Вивчення історії економічного розвитку до середини XIX ст. носило характер окремих історико-галузевих описів (історія фінансів, торгівлі, сільського господарства, ремісничого виробництва, промислової діяльності тощо) та досліджень (історія цін, податків, капіталу тощо). Вважається, що вивчення історії економічного розвитку розпочалося з «Трактату про аса» Гільйома Бюде, який побачив світ в 1514 році.

Фундаментальними і регулярними дослідження історичних аспектів економічного розвитку стали з розвитком капіталізму, надто з середини XIX ст., коли вони переросли в самостійну галузь економічних розвідок. Так почала формуватися історико-економічна наука, предметом якої вважалася еволюція господарської діяльності народів. Біля її джерел стояли: англійці А. Тойнбі, Т. Роджерс, Дж. Ешли; німці К. Бюхер, М. Вебер, В. Зомбарт; українці В. Левитський, М. Ковалевський, Д. Багалій; росіяни П. Виноградов, В. Воронцов, І. Кулішерта деякі інші. В останній третині XIX ст. в окремих вузах Європи та США розпочалося регулярне викладання лекційних курсів з нової науки. В Україні вперше такий курс прочитав професор Харківського університету В.Ф. Левитський.

В Україні в добу незалежності значення цієї науки значно зросло, адже побудова ринкової економіки вимагала вивчення досвіду інших, насамперед європейських, країн. Він почав викладатися в усіх вищих навчальних закладах, які готують економістів. Однак українські дослідники і організатори економічної освіти, як, до речі, і в інших країнах, так і не визначилися з назвою нової науки. Її називали по-різному: історія господарського розвитку, історія народного господарства, історія економіки, економічна історія. В останнє десятиліття на теренах України найчастіше зустрічається назва *"економічна історія"*.

Ми все ж вважаємо, що найбільш вдалою назвою науки, що вивчає історичний розвиток господарської діяльності народів все ж є назва – *«історія економічного розвитку»*. На наш погляд, саме така назва найбільш чітко і правильно визначає предмет дослідження, дозволяє ідентифікувати економічний розвиток тієї чи іншої держави, народу, регіону чи цілого світу. Такий підхід дає змогу зберегти в дослідженнях спадковість історичного процесу і розкрити багатоваріантність його розвитку.

Дослідження історії економічного розвитку нерозривно пов'язане з історією економічної думки. Ще відомі дослідники України XIX ст. М. Бунге та В. Левитський підкреслювали доцільність викладання історії господарського побуту поряд з історією економічної думки з метою кращого розуміння обох наук.

Сьогодні історія розвитку економіки та історія економічної думки вивчається на економічних спеціальностях в вищих навчальних закладах і є важливою складовою підготовки фахівців-економістів – фінансистів, бухгалтерів, менеджерів, маркетингологів тощо. В ряді вузів ці предмети вивчаються окремо, однак останнім часом нормативна частина навчального плану пропонує їх об'єднання в єдиний предмет і ряд вузів взяв такий підхід на озброєння. Тому підготовка навчального посібника з інтегрованого предмету історії економіки та економічної думки є, на нашу думку, актуальним і виправданим.

Цей предмет чіпає велике коло проблем та підходів і вивчає:

- господарську діяльність людства в історичному розвитку та її наукове відображення в економічних поглядах і вченнях, починаючи з первісного суспільства і до сучасності;
- основні явища і процеси матеріального виробництва;
- діяльність економічних організацій і установ;
- економічну політику провідних держав світу;
- досліджує загальні закономірності економічного життя, а також його особливості в окремих країнах.

Актуальність вивчення цих проблем в українських вищих навчальних закладах значно посилюється у зв'язку з обранням незалежної України ринкового шляху розвитку, а це передбачає необхідність приведення її структури, господарського механізму, організаційних

інституцій у відповідність до найважливіших тенденцій світового економічного розвитку. Подібний перехід неможливий без аналізу, вивчення, усвідомлення та широкого використання світо господарських зв'язків, величезного досвіду, набутого людством у раціональному використанні матеріальних, фінансових, трудових та інших ресурсів, відображення їх у економічних думках і теоріях.

Роль історичного аспекту в системі економічних наук дуже велика. Економічна історія — наука відносно молода. Вона зародилася в XVI ст. і відтоді до середини XIX ст. являла собою окремі історико-галузеві описи та дослідження. Так виникли історії фінансів, торгівлі, сільського господарства, ремісничого виробництва, промислової діяльності тощо. І лише з другої половини XIX ст. розпочалося вивчення історії світової економіки в цілому, з точки зору загально методологічного підходу. Мова йде про те, що в умовах нинішнього розвитку економіки, досліджуючи ті чи інші суспільні явища, ми зобов'язані не тільки дати їх основні характеристики, а й, що особливо важливо, передбачити їх еволюцію. А це можна зробити тільки з урахуванням попереднього розвитку цього явища, що базується на певних історичних закономірностях.

Як окремий предмет економічну історію почали викладати на межі XIX—XX ст. в європейських університетах для підготовки управлінських кадрів, здатних проводити ефективну реформаторську політику. Саме тоді у Гарвардському та Манчестерському університетах були створені перші кафедри економічної історії. Починаючи з 1960 року з економічної історії регулярно проводяться міжнародні конгреси, створюються численні центри з організації і координації досліджень із соціально-економічної проблематики. З 1962 року плідно працює Міжнародна асоціація економічної історії. Усі ці факти свідчать, що економічна історія стала загальноновизнаною наукою світового масштабу.

Економічні уявлення минулого аналізували у своїх працях видатні дослідники XVII—XIX ст. британці В. Петті, А. Сміт, Т. Мальтус, Д. Рікардо, Дж. С. Мілл, французи Ж.Б. Сей, П. Буагільбер, Ф. Бастиа, німці К.Маркс, В. Рошер, В. Зомбарт, американці Дж.Б. Кларк, Г.Ч. Кері та багато інших. Однак це були тільки зародки історії економічної думки.

Першим відомим істориком економічної науки став англійський учений Дж. Р. Мак-Куллох, який у 1826 р. опублікував працю "Історичний нарис виникнення науки політичної економії", в якій прославляв здобутки класичної політичної економії. Наступна помітна праця з історії економічної думки — ірландського дослідника Дж. К. Інгрема "Історія політичної економії" (1886) уже критично оцінює роль класичної політичної економії.

З критичних позицій стосовно всіх вчень аналізував історію економічної думки К. Маркс. На початку XX ст. з'являються підручники з історії економічної думки французьких учених Ш. Жіда і Ш. Ріста (1902), англійських дослідників А. Грея (1932), Е. Ролла (1938).

У 1954 році побачила світ перша фундаментальна праця з історії економічної думки — посмертна книга відомого австро-американського дослідника Й. Шумпетера "Історія економічного аналізу". Однак неперевершеним підручником з історії економічних вчень залишається праця американського теоретика історії економічної науки М. Блауга "Економічна думка у ретроспективі" (1962). Вона була перекладена десятками мов світу, зокрема українською.

Видаються й оригінальні українські підручники з історії економічної думки, зокрема фундаментальна "Історія економічних учень" київських учених за редакцією В.Д. Базилевича (2004).

Значення історико-економічного дослідження виявляється не тільки у визначенні суспільно-економічних закономірностей історичного розвитку, а й у конкретних випадках господарської практики. До історії господарства сильний економіст звертається постійно, інколи навіть не підозрюючи цього, оскільки динаміка розвитку певного господарства завжди має історичний характер. Доводиться порівнювати показники різних періодів, в яких відображається історико-економічний процес формування і розвитку виробництва. Різні періоди розвитку економіки чи конкретного господарства — це різні потужності, різні завдання і техніко-економічні характеристики. І враховувати ці обставини повинен любий

економіст – від керівника підприємства до рядового бухгалтера чи плановика. Неможливо навчитися основ економічного мислення, не навчившись уявляти господарство, його наукове відображення в історичному аспекті.

Без історії і знання минулого економісти просто займаються простим і добросовісним описанням реалій господарського життя, не вміючи формулювати економічні закони і закономірності. Такий підхід не може забезпечити передбачення перспектив розвитку економічного суб'єкту: господарства, галузі чи й держави в цілому. Тому вивчення конкретно-історичних аспектів економіки та економічної думки збагатить майбутніх фахівців прогресивним досвідом людства у вирішенні господарських проблем, допоможе краще збагнути сучасні економічні проблеми, прогнозувати їхнє наукове розв'язання.

Варто також зазначити, що історія економіки та економічної думки є джерелом фактичного і теоретичного матеріалу для вивчення всіх економічних наук для яких відіграє фундаментальну роль, оскільки забезпечує тісний зв'язок історичних знань з економікою промисловості, сільського господарства, іншими галузевими і функціональними економічними науками.

Важливою є взаємодія історії економіки та економічної думки з іншими науками та суспільними явищами: соціологією, загальною історією, політикою, управлінням тощо. Вплив на розвиток економіки таких факторів, як соціальний склад працівників, управління виробничими колективами, задоволеність працею, настрої, поведінка працівників; ідеологія, історичні форми господарювання; зовнішня політика держави, суспільні рухи, війни, релігія, наука, мистецтво обов'язково має враховуватися історією економіки та економічної думки.

Знання історії економіки та економічної думки має не тільки науково-пізнавальне, а й велике виховне значення. Воно розширює кругозір студентів, сприяє правильному підході до оцінки найважливіших історико-економічних процесів і подій. Економіста не можна уподібнювати до обчислювальної машини, позбавленої емоцій, яка байдуже оперує цифрами, запрограмована лише на точність результату. Нашому суспільству потрібний не лише спеціаліст високої професійної кваліфікації, а й свідомий працівник-патріот, якому не байдужа доля Батьківщини.

Частина 1. Від сохи до мануфактури

Розділ 1 Стародавній світ та зародження економічної думки

Глава 1. Економічний розвиток Стародавнього світу та його економічної думки

1.1. Загальна характеристика стародавньої епохи

Доба стародавності — поняття досить умовне. Більшість істориків вважає, що до Стародавності варто віднести період, коли цілий ряд племен Євразії перейшли до осілості і землеробство, а згодом і ремесла стали основним заняттям людей. Мова йде про період з X тис. до н.е. до I тис. до н.е. У ці тисячоліття сформувався й запанував так званий *традиційний спосіб виробництва*, для якого характерним була децентралізація прийняття рішень, але рішення ці приймалися відповідно до досить жорстких зовнішніх, продиктованих традицією, умов.

За цей тривалий час сформувалися основні соціальні інститути, до яких варто, насамперед, віднести:

- приватну й колективну власність;
- патріархального типу родину та систему родового ладу;
- громади;
- релігію (переважно політеїстичну);
- право (базоване на звичаях)
- державу (військова демократія, деспотія, теократія).

У цей період людство, крім землеробства, скотарства та ремесел освоїло такі галузі виробництва як будівництво, ливарництво, ювелірну справу, освоїло писемність — спершу ієрогліфічну, потім буквену (фінікійську), винайшло колесо. Виробництво на протязі більшого часу стародавності мало натуральний, нетоварний характер. Провідною галуззю було сільське господарство, в основному землеробство, в якому було зайнято понад 80% працездатного населення.

Соціальна структура стародавнього суспільства мала чіткий ієрархічний характер. На вершині ієрархії знаходилась родова знать — племінні вожді, воєначальники, судді, священнослужителі. Основна маса населення — вільні хлібороби. Незначна — ремісники і купці. Досить значна частка (до 20%) — раби, які належали всій громаді, або царському палацу, інші — окремим родам чи родинам.

Наряду з державою у традиційному способі виробництва певну роль відіграє *громада*, яка займалася перерозподілом благ і регламентацією повсякденного життя.

Поряд із традиційним формувалася і *"азійський" спосіб виробництва*. Це така суспільна організація економіки, за якої влада і власність не розділені. Держава контролює не тільки розподіл і споживання необхідного та додаткового продукту, а й його виробництво, а часом навіть відтворення самого працівника. Ця система прагне до *автаркії* — самозабезпечення та самоізоляції від інших систем, до захоплення життєвого простору — побудови територіальних імперій. Тому суспільство, засноване на викладених засадах, іменують *тоталітарним*, а систему правління державної бюрократії — *тоталітаризмом*.

На вершині соціальної піраміди "азійського" суспільства стоїть "Царський будинок", чи "Рада верховних жерців". Їх частка в населенні винятково мала — менше відсотка. Зате дуже висока частка чиновницької бюрократії (жерців, переписувачів, збирачів податків, наглядачів за роботами та ін.) — майже 20%. Приблизно така ж частка і рабів, більшість з

яких — "державні", тобто такі, які належать царському будинку або храмам. Населення, що залишилося, а їх майже 60%, це залежні хлібороби та ремісники. Вони практично не мають особистої власності і рабів.

1.2. Періодизація та основні риси господарства первісного суспільства

Як відомо, первісна доба — найтриваліша в історії людства. Вона існувала від появи людей до виникнення перших цивілізацій (IV—III тис. до н.е.). У розвитку первісного суспільства виділяють декілька значних періодів. В основі такого поділу знаходиться технологія виготовлення знарядь праці, яка в свою чергу, залежала від матеріалів, що лежали в основі цього процесу.

Сьогодні нам відомі такі періоди, які прийнято називати віками:

- кам'яний (його складають палеоліт, мезоліт, неоліт);
- мідно-кам'яний (енеоліт);
- бронзовий;
- залізний.

Кожному з цих періодів були притаманні певні риси, особливості, здобутки матеріальної культури, заняття та знаряддя праці.

Кам'яний вік також поділяють на три періоди: давній (палеоліт), середній (мезоліт) та новий (неоліт).

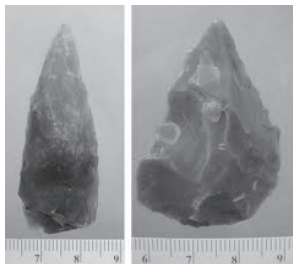
Палеоліт (3 млн. — 12 тис. років тому) був найважчим і найдовшим періодом, який збігся з льодовиковим етапом в історії Землі. На ранньому етапі палеоліту з'являється перший прообраз людини — **пітекантрон** (мавполюдина). Вони займалися збиральництвом, полюванням та рибальством. Найвміліші були спроможні виконувати найпростіші трудові операції. Але навіть найпростіші трудові операції було неможливо виконувати без знарядь праці. Уміння виготовляти знаряддя праці було основною рисою, яка відрізняла первісну людину від тварини. Перші кам'яні **знаряддя** появились приблизно 2,5 млн. років тому. Ними можна було відрізати гілку, зняти шкуру з убитої тварини, розколоти кістку або викопати із землі корінь. Таких знарядь було небагато; людину, котра виготовляла їх, назвали **людиною умілою** (homo habilis).

Протягом мільйонів років знаряддя праці, а відповідно і людство, еволюціонували від примітивних кам'яних знарядь до виробів з кістки і рогу, а кількість типів знарядь в епоху середнього палеоліту (200-40 тис. років до н.е.) ледь досягла 100. Появилися трикутні, пластичні й загострені наконечники, рубила, списи.

В добу пітекантропів розпочався льодовиковий період, який значно прискорив здатність мислити, планувати свою діяльність, розвивати трудові навички, удосконалювати засоби праці. Близько 250 тис. років тому почав формуватися **неандертальський тип людини** — **людини розумної** (homo sapiens). Вона вже мало чим відрізнялася від сучасної людини, хоча структура її мозку залишалася відносно примітивною.

Суворий клімат навчив людей використовувати природний вогонь, що стало найвизначнішим технічним досягненням цієї доби. У їхніх житлах запалали багаття, які принесли тепло, смажену та варену їжу. Вогонь стали використовувати для захисту від звірів і на полюванні. А полювали люди на мамонтів, носорогів, коней, зубрів, биків, лосів, оленів, птахів.

Це сприяло фізіологічним та розумовим змінам людини. Із завершенням льодовикового періоду та встановленням клімату, близького до сучасного (35-10 тис. років тому), почалось утвердження людини сучасної. Розпочалася доба **мезоліту**. Саме в цей час завершився процес

антропogeneзу — перетворення передлюдини в *людину розумну*. Напевне, саме тоді, залежно від природних умов існування, сформувались існуючі й зараз європеїдна, негроїдна, монголоїдна раси. За приблизними оцінками чисельність людей в ті часи навряд чи перевищувала 2-3 млн. осіб.

Мамонти та деякі інші крупні тварини вимерли, людство змушене було харчуватися дрібними тваринами та птахами. Більш важливу роль почало відігравати рибальство, з'явилися вудки та інші примітивні пристосування для цього промислу: рибальські голки, гарпуни, плетені сітки, тенета. Великого значення набула ловля раків, молосків. Величезним досягненням того часу стало винайдення лука і стріли. Мисливець мезоліту уже міг полювати на здобич на відстані, що значно збільшило продуктивність його діяльності. Зроблено перші спроби приручити диких тварин, передусім собаку, бика, свиню. Важливим досягненням доби стало виникнення водного транспорту — плоти, човни, що видовбувалися зі стовбурів дерев.

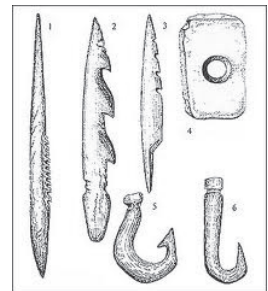
Для пізнього мезоліту характерним став високий рівень виготовлення мікролітів (дрібні знаряддя, пластини) та макролітів (кам'яні знаряддя для обробки дерева, зокрема сокири).

Під час **неоліту** (VIII-IV тис. до н.е.) сталися суттєві зміни в розвитку продуктивних сил. Поряд із традиційними формами — мисливством, рибальством і збиральництвом — зароджуються та поширюються нові — скотарство і землеробство. Це стало можливим і завдяки значеному розвитку знарядь праці. Рілля почали обробляти спочатку мотикою з кам'яним наконечником, пізніше — ралом. Збіжжя жали кістяними чи крем'яними серпами. Зерно мололи кам'яними жорнами. Розводили велику і дрібну рогату худобу, коней, свиней. Розвивалося общинне ремесло. Використовували перший штучний матеріал — кераміку, з якої виробляли посуд, прикраси. Зародилося прядіння і ткацтво, винайшли ткацький верстат. За неоліту остаточно завершилося формування техніки обробки каменю (шліфування, пиляння, свердління), удосконалилися лук і стріли, поширювалися кам'яні сокири. Виник наземний транспорт — лижі, віз, сани, волокуша. Худобу використовували як тяглову силу. Значно інтенсивнішим став обмін. Це стало якісно новим етапом в історії людства, який сучасні вчені назвали *"неолітичною революцією"*.

Тепер суспільство отримало можливість не лише виробляти життєвий мінімум, а й отримувати додатковий продукт. Саме тому значно підвищився життєвий рівень населення, зростає його чисельність. Якщо в добу палеоліту на Землі проживало не більше 2-4 млн. осіб, то під час неоліту вже близько 80 млн.

Саме на цей період припадає й *осілість людей*, а на зміну первісному суспільству прийшла **родова община**, яка об'єднувала людей одного роду. Вона мала колективну власність і вела господарство на основі вікового й статевого поділу праці та простої кооперації. Чоловіки займалися полюванням, рибальством, виготовленням знарядь праці, а жінки — збиральництвом, приготуванням їжі, підтриманням вогню, вихованням дітей.

До виникнення сім'ї родовід установлювався по материнській лінії. Жінки в цей період відігравали провідну роль у господарстві (**матріархат**). Однак реальна влада в общині належала старійшинам — чоловікам віком 40-50 років — і базувалася на їхньому досвіді, силі, інтелектуальних та емоційних перевагах. Матріархат проіснував до часу поширення металу.

Розклад первісного господарства хронологічно пов'язаний з періодом **неоліту** (IV-III тис. до н.е.), який простежується лише в окремих районах Європи. Його істотною рисою була поява перших металевих (мідних) знарядь праці великих розмірів, які копіювали кам'яні, дерев'яні та глиняні вироби. Землеробство та скотарство в неолітичну добу стає домінуючим.

Найбільш визначальними рисами **бронзового віку** (III-II тис. до н.е.) було поширення виробів із бронзи — першого штучного металевого сплаву, швидкий розвиток тваринництва і орного землеробства, відокремлення скотарських племен. Високим був рівень громадського ремесла, насамперед гончарного та бронзолivarного. Виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи. Обмін набув постійного та регіонального характеру. Обмінювалися мідь, бронза, золото, бурштин, фаянс, сіль.

Залізний вік, перехід до якого розпочався на межі II-I тис. до н.е., на ранніх етапах ще характеризувався співіснуванням бронзових і залізних знарядь праці. Мотику замінюють соха та плуг, з'являються залізні ножі, серпи, лемеші, круглі жорна. Бурхливо розвиваються ремесла — ковальство, гончарство, ювелірна справа. Зростає продуктивність сільського господарства, набуває розвитку птахівництво. Для раннього залізного віку характерний швидкий розвиток торгівлі.

Звичайно, господарство первісної доби мало натуральний характер. Головною господарською формою цього часу була **община** — колектив із повною або частковою спільною власністю на засоби виробництва та узвичаєними формами самоуправління.

Удосконалення знарядь праці, суспільний поділ праці, а також торгівля привели до розкладу первісної господарської системи. Відбувається поступовий перехід від родової до сусідської, територіальної громади. Створюються передумови для виникнення державних утворень — центрів світової цивілізації.

1.3. Господарство українських земель періоду первісної доби і перших цивілізацій

Територія України була заселена із найдавніших часів. Первісні люди з'явилися тут ще в період палеоліту понад 1 млн років тому. Спочатку вони селилися на півдні сучасної України і жили невеликими групами (первісними стадами), постійно пересуваючись з місця на місце в пошуках їжі. У той час наші предки навчилися видобувати і підтримувати вогонь — одне з найвизначніших їхніх досягнень, вміли застосовувати каміння і дерев'яні палиці, а також виготовляли примітивні знаряддя праці (гостроконечники, рубила, скребла тощо).

Це підтверджують дослідження археологів, зокрема Я. Пастернака, який стверджував, що стародавня Україна пройшла такі етапи господарського розвитку: палеоліт, мезоліт, бронзова доба, залізний вік.

Палеоліт мав ранній і пізній етапи свого розвитку.

На етапі **раннього палеоліту** (200 тисяч—40 тисяч років до н.е.) розвивалися мисливство, рибальство, збиральництво, почалося вироблення грубих крем'яних знарядь, опанування вогню, облаштування печерних жител. На території сучасної України виявлено чимало слідів їхньої діяльності: стійбища Королеве, Рокосове у Закарпатті, Лука-Врублівецька над Дністром, Амвросіївка у Донбасі, Кірк-Коба в Криму тощо;

Для **пізнього палеоліту** (40 тисяч—8 тисяч років до н.е.) були характерними виробництво дрібного крем'яного знаряддя, стоянки з першими куренями. Поява "людини-розумної" (*Homo sapiens*), яких називали **кроманьйонцями**. Кроманьйонці продовжували споруджувати житла на зразок чуму чи яранги, а також землянки і напівземлянки. В Україні їх залишки виявлені поблизу сіл Мезина на Чернігівщині й Межиріччя на Канівщині. Середня тривалість людського життя в ті часи становила лише 20—23 роки;

В добу **мезоліту** (8 тисяч—5 тисяч років до н.е.) розвивалося виробництво дуже дрібних крем'яних знарядь-мікролітів, зокрема інструментів для обробки дерева — долото, сокира, тесло; з'явилися нові вироби з кістки та дерева (ножі, кинджали, списи) з крем'яними пластинами. Важливим досягненням стало винайдення лука і стріли, а також приручення

диких тварин, зокрема собак, свиней, биків. У межах України виявлено сотні мезолітичних поселень і стійбищ — біля сіл Білолісся, Гиржеве, Мирне на Одещині, Осокорівка в Надпоріжжі, у Криму;

Якісно новим періодом розвитку первісного суспільства став **неоліт** (мідно-кам'яний вік), який у межах України датується IV—III тис. до н.е. В періодизації виділяють ранній і пізній неоліт.

Ранній неоліт (5 тисяч—3,5 тисячі років до н.е.) — це мотичне хліборобство, мисливство, рибальство, початки гірництва й торгівлі, виробництво шліфованого крем'яного та кам'яного знаряддя, початки гончарства і ткацтва, житлові землянки і хати. На сьогодні в Україні в долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, Прип'яті та інших рік виявлено близько 500 неолітичних поселень;

Під час **пізнього неоліт (енеоліт)** (3,5 тисячі — 1800 років до н.е.) з'являються перші металеві вироби — мідні та золоті. Зароджується орне землеробство з використанням тягової сили бика. Було винайдено колесо, а відтак виникає колісний транспорт. Формується система обміну.

Серед енеолітичних племен на території сучасної України провідне місце посідали хліборобські племена Трипільської культури. Вона була поширена на території від Верхньої Наддністрянщини і Південної Волині до Середньої Наддніпрянщини і Причорномор'я. Ця культура розвивалася протягом IV-III тис. до н.е. і досягла високого, як на той час, рівня розвитку. Назву отримала від дослідженого наприкінці XIX ст. українським археологом В. Хвойкою поселення поблизу с. Трипілья на Київщині.

У соціальному аспекті неолітична епоха була часом розквіту родового ладу. Основу виробничих відносин становила спільна власність роду на знаряддя та продукти праці.

Бронзова доба (1800—800 роки до н.е.) характеризувалася насамперед швидким розвитком хліборобства, скотарства, що сприяло завершенню процесу виокремлення скотарських племен із середовища землеробських. Розвивалися також мисливство, рибальство, гірництво, торгівля. Широкого розвитку набуло бронзівництво, яке прийшло на зміну крем'яного та кам'яного виробництва. Виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи. В цей час появились перші коні, вози, плуги, серпи, коси, хатні землянки, господарські будівлі, перші городища;

Зі зростанням продуктивності землеробства і скотарства, розвитком металургії з'являється надлишок продуктів, що зосереджується в руках окремих родових груп або племінної верхівки. Усе це спричиняє визрівання як внутрішніх, так і зовнішньоплемінних соціальних суперечностей. Швидко вдосконалюється зброя, зводяться укріплені поселення. Помітні зрушення спостерігалися також у сфері розвитку позитивних знань, образотворчого мистецтва, всієї духовної культури.

Залізний вік також мав ранній і пізній період.

Для раннього залізного віку, який деякі дослідники також поділяють на **гальштатську** (800—500 роки до н.е.) і **латенську** (500—0 роки до н.е.) **добу**, характерними були обробка заліза, бронзи, будівництво хат, розвиток городищ та селищ. Особливо швидко розвивалися хліборобство, скотарство, торгівля, виробництво залізних знарядь і зброї. З'явилися емаль, перше гончарне коло, соха і плуги. Дедалі ширше застосовувалися залізні ножі, серпи, лемеші, з'являються круглі жорна. Завдяки поширенню різних ремесел та успіхам землеробства стався другий великий суспільний поділ праці: ремесло відокремилось від землеробства (третій — пов'язаний з відокремленням торгівлі). Посилилася майнова та соціальна диференціація суспільства, створилися передумови для поділу суспільства на класи і виникнення держави.

У ранній залізний період в Україні виокремлюють декілька культур, серед яких важливе значення мали Пшеворська, Зарубинецька і Черняхівська. Удосконалювалися знаряддя праці, розвивалося сільське господарство, ремесла, поглиблювався обмін. Черняхівська культура у III-IV ст. н.е. зумовила появу одного з перших могутніх праукраїнських утворень — Антського державного об'єднання.

1.4. Зародження економічної думки

Поява та еволюція економічної думки відбувалися паралельно зі становленням людського соціуму та розвитком економіки. Однак знадобилося сотні тисяч років, перш ніж були сформульовані перші закономірності господарського розвитку. Процес же формування *наукових економічних поглядів* розпочався в добу стародавнього світу і охопив періоди середньовіччя, занепаду феодалізму і зародження капіталізму, тобто кілька тисяч років.

Процес формування економічної думки розпочався в стародавньому світі і мав свої особливості. У країнах Стародавнього **Сходу** утворилися рабовласницькі держави з деспотичною царською владою, яка регламентувала усе господарське життя країн. Тому й економічна думка сходу була спрямована на організацію управління державним господарством. Особлива увага приділялася розвитку сільського господарства, яке ґрунтувалося на праці царських рабів, побудові загальнодержавних іригаційних систем, державним податкам і фінансам.

У стародавню добу найвищого рівня розвитку економічна думка досягла в *античних країнах*, особливо Греції, мислителі якої дали не лише розгорнуту характеристику полісного рабовласницького господарства, а й намагалися осмислити загальноекономічні процеси свого часу.

Особливості східної та античної економічної думки визначалися типом цивілізацій, що склалися: на Сході — *азійське суспільство* з відповідним способом виробництва, в античному світі — *античне суспільство*.

Особливістю економічної думки стародавнього світу було також те, що вона ще не виокремилася в самостійний напрям суспільної думки і формувалася в рамках загальнофілософського світосприйняття. Її розвивали великі мислителі, теократи, чиновники високого рангу. Вона мала не стільки аналітичний, скільки нормативний характер, часто базувалася на традиціях і міфології, категоріях моралі та етики, релігійних постулатах тощо.

Безцінною історичною пам'яткою для вивчення господарського життя у стародавньому світі є *Біблія. Старий Завіт*. Біблії включає 50 книг і є збіркою вибраних творів стародавньої єврейської літератури, написаних різними авторами в період з XIII по II ст. до н.е. Він містить три частини: *П'ятикнижжя Мойсея* (Тора), *Пророки* (пророцтва народних проповідників) та *Священні Писання* (збірка текстів релігійного змісту).

У *п'ятикнижжі Мойсея* формулювалася господарська етика стародавніх євреїв (заповіді), в яких акцент було зроблено на правах людини. Заповіді містять норму соціальної поведінки стародавніх семітів. Серед десяти заповідей даються шість моральних норм поведінки: пошана до батьків, заборона убивства, крадіжок, гріховних любовіщів, лжесвідчення, замаху на чужу власність. Згідно "закону Мойсея" усі сфери людської діяльності співвідносяться з нормами та правилами (заповідями), які вважаються одержаними від самого Бога. Це стосується і господарської діяльності та економічних відносин.

В основі Мойсеєвого закону знаходяться два начала — справедливість і праведність. *Справедливість* означає визнання шести основних прав людини: на життя, власність, одяг, житло, працю і відпочинок. *Праведність* передбачає виконання людиною своїх обов'язків стосовно близьких родичів, бідних, сиріт, найманих робітників і рабів. Заборонялося використовувати потреби ближніх для власного збагачення, гостро критикувалися лихварство і боргове рабство. Не можна було затримувати плату за працю найманого робітника, обважувати і обмірювати покупців. Людина — не господар своєї землі, худоби та іншого майна, а тільки управитель цими земними благами, які належать Богові.

Особливі правила були встановлені для суддів: судити лише за справедливістю, не запобігати перед багатими і не потурати бідним чи сиротам. Перед законом усі були рівні — і вільний, і раб!

Вимагалось періодично прощати борги, відпускати на волю рабів, які продалися в рабство через злидні, повертати землю, закладену за борги. Заборонялося завдавати каліцтво

рабам, притіснити вдів і сиріт. Якщо при дотриманні усіх цих заповідей людина ставала багатогою, це розглядалося як відплата за справедливість і праведність. Таке багатство було знаком божої прихильності. Тяжка підневільна праця трактувалася Божою карою за вчинені гріхи.

Основний мотив уявлень Старого Завіту — засудження лихварства та боргового рабства. Невідомі автори та упорядники Біблії виступали проти відчуження земельних наділів за борги, засуджували будь-яке гноблення, злочини економічного характеру, хабарництво, несправедливий суд, надмірне нагромадження багатства і "купання" в розкошах. Лихварство звинувачувалося в розоренні самостійних господарств, а боргове рабство вимагалось обмежити шістьма роками. Старий Завіт захищає бідні верстви населення, засуджує свавілля можновладців, накопичення багатства, закликає до патріархального життя, відновлення давніх традицій, норм і звичаїв.

Прагнення до соціальної справедливості та співчуття знедоленим, які відображено у Біблії, сприяли виникненню та поширенню християнства, справивши непересічний вплив на розвиток економічної думки середньовіччя.

Глава 2. Економіка країн стародавнього Сходу та його економічна думка

2.1. Загальна характеристика епохи стародавнього Сходу

Першими стародавніми цивілізаціями світу були держави Сходу. Історія їх виникнення та розвитку охопила період від IV тис. до н.е. до падіння Західної Римської імперії в V ст. н.е., тобто майже 5 тис. років.

Умови для розвитку людської цивілізації не випадково виникли саме на Стародавньому Сході. Коли майже весь європейський континент ще вкривали густі ліси, на Сході в силу природних переваг (теплий клімат, наявність родючих річкових долин, легко оброблюваного ґрунту) вже почало розвиватись досить високе, як на той час, матеріальне виробництво, насамперед землеробство — одна з найважливіших галузей господарської діяльності.

Особливістю землеробства Стародавнього Сходу було те, що воно внаслідок недостатніх опадів і тривалих розливів рік гостро потребувало створення штучних осушувальних і зрошувальних каналів.

Швидкий розвиток землеробства дав змогу розвинути інші галузі господарства і продуктивні сили в цілому на такий рівень, котрий і зумовив майнову диференціацію суспільства та утворення перших держав.

Найхарактернішими ознаками країн Стародавнього Сходу та спільними рисами були **общинна організація держав та рабовласницьке господарство**, котре стало найжахливішою та найбрутальнішою формою експлуатації людини людиною. Воно базувалося на приватній власності на засоби виробництва та самого виробника — раба, який не мав жодних прав і піддавався жорсткій експлуатації. Рабовласник розпоряджався не тільки працею раба, а і його життям. Стародавні країни Сходу мали багато і інших спільних рис: ручна технологія з індивідуальними та спільними знаряддями праці; провідна роль землеробства і натурального господарства; позаекономічний примус як засіб організації та привласнення суспільної праці.

Саме сталість і живучість общин, тривале збереження общинних порядків у країнах Стародавнього Сходу значною мірою сприяли формуванню тут так званого **східного рабства**. Його особливість полягала в тому, що основною продуктивною силою суспільства були селяни-общинники, землероби, а також вільні ремісники. Раби становили незначний відсоток населення, належали в основному державі, використовувались як домашня прислуга в господарствах царів, деспотів, численних чиновників, при храмах.

Рабів використовували також на будівництві пірамід, храмів, доріг, палаців, іригаційних споруд. Лише частково рабська праця використовувалася для обробітку землі, як

правило, у системі царського і храмового господарства. Головними джерелами рабства були війни, піратство, заборгованість селян общинам.

Общинна земля на Стародавньому Сході була колективною власністю і належала всій общині. Хоча насправді верховним власником землі вважалася держава, яка присвоїла собі право бути розпорядником усіх іригаційних робіт. Суспільство, зацікавлене в координації будівництвом іригаційних споруд, дуже швидко почало обожнювати державне керівництво, яке "всіх годує".

Найвідомішими державними утвореннями Стародавнього Сходу були Месопотамія Єгипет, Китай та Індія.

Східна економічна думка формувалася в умовах специфіки господарського устрою рабовласницьких державах Стародавнього Сходу. В цих країнах поступово склався специфічний *азійський спосіб виробництва*, соціальною базою якого була сільська землеробська община державних рабів, а економічною основою — державна власність на землю. Основу економіки становило зрошувальне землеробство, що вимагало будівництва складних іригаційних систем і сильної централізованої деспотичної держави. Економіка країн Сходу була переважно натуральною, а ринок нерозвиненим.

Більшість писемних джерел, з яких можна довідатися про економічні уявлення того далекого часу, тут мали *державно-нормативний характер*. У їх основі — проблеми організації і управління державним господарством, жорстка регламентація економічних взаємовідносин, нормування та облік виконаних робіт, створення державних запасів.

Економічній думці Стародавнього Сходу властивими були глибокий символізм, невіддільність від міфологічного розуміння світу, схильність до повчань. Основними джерелами її вивчення є трактати державних чиновників з господарської, соціально-політичної та релігійно-філософської тематики, а також збірки законів. Центральне місце відводилося проблемам організації та управління державним господарством, обліку державного майна, або регламентації майнових відносин, формам контролю за економічною діяльністю населення.

2.2. Стародавній Єгипет

2.2.1. Соціально-економічний розвиток стародавнього Єгипту

Мабуть найцивілізованішою та найбагатшою країною Стародавнього Сходу був *Єгипет*. Є всі підстави вважати, що саме державні утворення (номи), які з часом об'єдналися в єдиний Єгипет були першими не лише на Сході, а і в світі. Об'єднання номів було викликано необхідністю правильної експлуатації Нілу, наймогутнішої ріки світу, що й визначило основу основ економічного життя стародавніх єгиптян — *іригаційне землеробство*. Для Верхнього Єгипту характерним був розвиток зернового господарства, тоді як сильно заболочений Нижній Єгипет (дельта Нілу) був більше придатний для пасовиськ, що спонукало розвиток тваринництва.

На відміну від іригації в Месопотамії, де система каналів і дамб мала передусім дренажне призначення, єгиптяни створили іригаційну систему, яка дозволяла затримувати воду на полях упродовж усього посівного періоду. Будівництво й експлуатація такої великомасштабної системи штучного зрошення вимагали зусиль усіх номів. Щорічно Ніл розливався, утворюючи родючі, легкі для обробітку ґрунти, на яких жили і працювали древні єгиптяни.

Ще в IV тис. до н.е. єгиптяни винайшли ніломір, який допомагав хліборобам прогнозувати не лише час розливу Нілу, а й розміри паводка. В II тис до н.е. було винайдено *шадуф*, за допомогою якого кілька робітників за світловий день могли полити майже половину гектара землі. Це дало змогу інтенсивно освоювати високі поля і розвивати садівництво. Нарешті, у I тис. до н.е. єгиптяни створили для поливу землі *водоналивне колесо*.

Будівництво та експлуатація іригаційної системи, ремонт дамб, очищення каналів, регулювання системи зрошення та польових робіт можливо було здійснювати лише з

єдиного центру. Саме створення зрошувальної системи землеробства стало найбільшим господарським досягненням єгиптян, спонукало їх до об'єднання в єдину централізовану державу і перетворило Стародавній Єгипет в могутню країну, квітучий оазис світу.

Соціальний стан суспільства. В Єгипті функціонувало велике багатогалузеве царське господарство з нерівним соціальним станом. Суспільство поділялося на вельмож на чолі з **фараоном і меретів**, які працювали на них. Великими власниками землі були також храми. Фараону належали великі мастки, значну частину яких він роздавав вельможам у службове користування разом із селянами, зобов'язаними працювати на них. Це були хлібороби, ремісники, рибалки, пивовари, птахолови тощо. Мерети об'єднувалися в робочі загони і під наглядом чиновників виконували норми виробітку (**уроки**). Мерети власних господарств не мали, а перебували на повному утриманні своїх власників.

Частину єгипетських селян було звільнено від примусових робіт на вельмож, її замінили сплатою податку за користування землею та водою для її зрошування. Вони виконували загальнодержавні роботи: будували царські гробниці, храми, іригаційні споруди тощо.

В епоху Стародавнього царства в Єгипті були також робітники, яких використовували виключно в домашніх господарствах. Вони не були безправними, могли одружуватися, свідчити в суді проти свого пана, користуватися й вільно розпоряджатися майном, у тому числі землею.

Майже все трудове населення Єгипту доби Середнього та Нового царства було повністю залежним. Обов'язковою стала примусова трудова повинність на царське господарство, храми та вельмож. Причому польові роботи виконували чоловіки, а жінки вели домашнє господарство. Царські підлегли, як і надані вельможам мастки, вважалися службовим майном, їх закріплювали не за людиною, а за посадою. Успадкування батьківської посади відбувалося лише з дозволу фараона. Фараон міг позбавити всіх благ будь-якого чиновника, якщо він ставав йому на заваді. Соціальне становище, багатство залежали не від природних рис і професіоналізму, підприємництва, діловитості людини, а від наближеності до вершини соціальної піраміди. В епоху Нового царства лише незначна частина селян були вільними.

Характерним для Стародавнього Єгипту було і **рабство**. Але рабів була незначна кількість і використовували їх в основному на роботах з обслуговування іригаційних систем. Поповнювався стан рабів за рахунок війн, а також завдяки закабаленню громадськими роботами вільних общинників. Праця рабів відіграла другорядну роль, вони виконували здебільшого обов'язки прислуги, зрідка їх використовували як ткачів, гончарів та ін. В "азіатських" общинах не було необхідності в додатковій робочій силі. Навпаки, там був надлишок трудових ресурсів. У період припинення сільськогосподарських робіт, пов'язаних із розливом рік, потреба в робочих руках падала. В умовах надлишкових трудових ресурсів працю рабів у сільськогосподарському виробництві майже не використовували. А всі потреби задовольняли **землероби-общинники**.

У період Нового царства значно посилювалося майнове розшарування, суспільство досягло апогею бюрократизації. Країна стала по суті єдиним державним господарським комплексом, у ній навіть храмові господарства контролювала царська адміністрація. Вони були особливою формою державного майна. Держава регулювала кількісний склад і соціальну структуру громадських служб і закладів за допомогою нарядів та регулярних переписів населення й майна. Під час таких переписів чиновники встановлювали розмір податку для кожного господарства і визначали професію кожного єгиптянина. Інституту громадянства в Єгипті не було.

Така система суспільного виробництва була характерна і для наступних періодів розвитку Стародавнього Єгипту. Проте в ній відбувалися й певні зміни. Так, якщо в добу будівництва пірамід селяни несли колективну відповідальність за сплату державі зернового податку, то тепер — індивідуальну, увесь хліб, зібраний із селянських наділів, йшов у державні засіки, селянину ж потім виділяли певну пайку сільськогосподарської продукції.

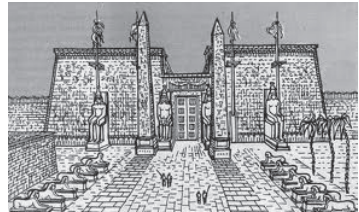
Основою господарської діяльності Стародавнього Єгипту було *землеробство*. Високорожайні поливні землі, а також вигідні географічні та кліматичні умови сприяли його інтенсивному розвитку. Одна сім'я хліборобів могла прогодувати ще три сім'ї. Із зернових єгиптяни вирощували переважно пшеницю, ячмінь і сорго, з городніх — часник, огірки, з технічних — льон. Розвивалися також садівництво та виноградарство, передусім вирощували фінікові пальми. Культура землеробства в Єгипті була примітивною. Зерно висівали прямо в не спущену мулисту землю, виганяли на засіяну ниву домашню худобу, щоб утоптати його в ґрунт. Жали високо, зрізуючи самі колоски, які потім лушили на току, ганяючи по ньому віслюків.

Важливе значення в господарстві Стародавнього Єгипту мали *тваринництво та птахівництво*. Вони відгодовували на м'ясо приручених антилоп, газелей, пеліканів, лебедів. З домашньої птиці вирощували гусей, качок, кур. Винайшли єгиптяни бджільництво. Вирощували коней, яких уже в I тис. до н.е. постачати на передньоазійський ринок. Займалися мисливством і рибальством.

У цілому сільськогосподарське виробництво Стародавнього Єгипту розвивалося інтенсивним шляхом і повністю залежало від стану іригаційного будівництва в країні.

Досить широко були розвинуті *ремесла*. Особливо це стосувалося столярства, каменярства, суднобудування, гончарства, ткацтва, ювелірної справи. В епоху *Стародавнього царства* (2800-2250 роки до н.е.) вони будували вітрильні та веслові судна з папірису й деревини, з кедрової смоли виготовляли ароматичну олію, навчилися *ливарництву*. У Єгипті вперше було розроблено технологію виготовлення матеріалів для письма. Для цього на початку III тис. до н.е. використовували папірус, стебло якого розрізали на смужки, які накладали одна на одну. Перехрещені шари стискали під пресом, а потім висушували. Як матеріал для письма їх використовували на Близькому Сході і в Європі навіть у середні віки.

В добу *Середнього царства* (2050-1750 роки до н.е.) єгипетські ремісники ще користувалися переважно кам'яними та мідними знаряддями праці, однак навчилися виготовляти скло, досконало освоїли технологію видобутку та обробки золота. Зі зростанням міст значного розвитку досягло будівництво та архітектура. Єгиптяни будували захисні стіни, фортифікаційні споруди, величні храми та палаци. Храм Амона у Фівах (Карнаці) мав площу 50 тис. кв. м., був прикрашений 134 колонами, розміщеними у 16 рядів (*на малюнку*).

Періодом найвищого розвитку ремесла Єгипту стала епоха *Нового царства* (1580-1085 років до н.е.) При дворах фараонів створювалися майстерні, в яких працювало до 150 осіб. Виникли нові методи обробки золота: плетіння золотих ниток, виготовлення золотих ланцюжків, кування та ін. Виготовлялася дуже тверда бронза, появилися перші вироби із заліза. Значно вдосконалилося виробництво скла, ливарництво, суднобудування, гончарна справа. З фарфороподібної маси вироблявся особливий фаянс, який мав великий попит на міжнародному ринку.

Але особливо славився стародавній Єгипет *будівництвом пірамід*. Це стало можливим завдяки високому рівню розвитку обробки каменю і будівельної справи. Перші піраміди почали будувати ще у XVIII ст. до н.е. Вражає, що всі піраміди мають однакову спрямованість осей, а їх боки зорієнтовані за сторонами світу, причому відхилення від півночі не перевищує десятої частки градуса. Будівельні роботи одночасно виконували десятки тисяч людей. Як свідчив давньогрецький історик Геродот, на будівництві піраміди Хеопса, яке тривало понад 20 років, одночасно працювало 100 тис. осіб, кожен із яких відбував тримісячну повинність. За підрахунками Геродота, будівництво

цієї піраміди обійшлося в 1600 талантів срібла (від 40300 до 60100 кг). Для порівняння: у часи Геродота за талант срібла можна було купити 3000 свиней.

Вражає майстерність каменярів, які споруджували в галереях пірамід надмічні перекриття, що витримували колосальний тиск на них. Для будівництва використовувалися ретельно відшліфовані й припасовані без жодної щілинки багатотонні кам'яні брили. Стіни гробниць і храмів прикрашали філігранними рельєфними зображеннями. Більше того, єгипетські будівельники пробивали нові тунелі й камери в уже побудованих пірамідах.

Як відзначалося, на півночі Єгипту переважало тваринництво, а на півдні землеробство. Це спонукало між цими регіонами жваву *торгівлю*. Згодом у торгівлю з Єгиптом були залучені сусідні держави та народи. Однак, майже на протязі всього періоду існування Стародавнього Єгипту його економіка залишалася натуральною, тому продавали не товари, а надлишок продукції, виготовленої для власних потреб. Гальмом розвитку торгівлі були також забезпеченість країни, її географічна ізолюваність, можливість легко грабувати суміжні території.

У період Стародавнього царства на свої зерно, ювелірні вироби, ароматні олії, мед, тканини, посуд тощо *єгиптяни* вимінювали в інших народів бивні слона, хутра, пахощі, ебенове дерево, смолу, промислово деревину, мідь, бронзу, лазурит, коней. У країні існували невольничі ринки, де вільно купували і продавали рабів.

Товарообмін залишався незначним і в епохи Середнього та Нового царств. Лише наприкінці Нового царства почав складатися загальноєгипетський ринок, а в I тис. почали розвиватися товарно-грошові відносини. У цей період з'явилася єдина одиниця вартості — *дебен* (шматок міді — 90 г). Розвитку торгівлі великою мірою сприяли зв'язки з Грецією, а також зміна становища самого Єгипту, який раніше одержував необхідні товари як воєнну здобич та данину васальних народів, тепер же усе мусив купувати.

2.2.2. Економічна думка стародавнього Єгипту

Одні з перших відомих нам пам'яток економічної думки відносилися саме до літератури *Стародавнього Єгипту*, де ще у IV тис. до н.е. утворилася деспотична рабовласницька держава з бюрократичною ієрархією управління. У країні здійснювався суворий облік трудових та матеріальних ресурсів. Тому періодично проводилися переписи населення з урахуванням вікових і професійних особливостей, складалися земельні кадастри, враховувалась худоба та інші матеріальні ресурси.

Така система управління вимагала цілої армії освічених чиновників (писців). Їх готували у "школах писання", що існували при центральних державних відомствах. Саме писці складали біографії фараонів, вельмож і жерців, різного роду повчання, закони та посадові інструкції, з яких можна довідатися про тогочасні економічні відносини, організацію господарського життя і державного управління.

Особливою формою давньоєгипетських писемних соціально-економічних пам'яток були *повчання*, більшість з яких мали форму порад батька синові. Першою в цьому ряду стало *"Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікарі"* (XXII ст. до н.е.), в якому автор дає уявлення про політичні та економічні функції фараона — глави держави, про класовий характер староегипетської влади, висловлює рекомендації щодо підвищення ефективності роботи чиновницького апарату управління, від роботи якого залежало економічне процвітання держави та успіх царювання. При цьому фараон повинен постійно турбуватися про своїх чиновників — писців усіх рангів, заохочувати їх матеріально, підбирати не за походженням, а за здібностями, возвеличувати та нагороджувати. Разом з тим, фараон повинен жорстоко тримати у покорі бідних. Ось деякі цитати з повчання: "Той, хто бідний, — ворог. Будь жорстоким до неможливого, карай його за твоїми законами..."; "заможний народ сумирний, він не повстає"; "сприятим процвітання народу свого"; "остерігайся карати несправедливо"; "створи собі пам'ятник любов'ю підданих" тощо. Тоді вони працюватимуть задля царя як один загін і не буде серед них бунтарів.

"Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піоні" (XX ст. до н.е.) описує соціальну структуру Стародавнього Єгипту, прославляє професію писаря (чиновника), яка

дозволяла посісти високе місце у ієрархічній державній системі. Йдеться про привілеї, незалежність, почесність посади писаря, яку можна було отримати лише пройшовши підготовку спеціальної школи письма. Цей документ навчає майбутніх чиновників правил поведінки з начальниками, колегами, підлеглими, друзями та рідними. Це своєрідний "посібник" для молодих кар'єристів, які прагнуть "вийти в люди" та посісти високе місце в ієрархії Державної системи управління.

У *Повчанні фараона Аменемхета I своєму синові*" (XVI ст. до н.е.) зазначається, що всі підлегли — раби царя, а придворним вірити не можна, ніхто з них не заслуговує на почесні.

Надзвичайно цікавою є соціально-економічна пам'ятка *"Речення Іпусера"* (відома його копія XIII ст. до н.е.), в якій автор (очевидно сам Іпусер, який був наближеним до фараона) викладає погляди чиновництва на соціально-політичний переворот у Єгипті у XXIII-XXI ст. до н.е. Автор аналізує наслідки перевороту, який призвів до розпаду централізованої системи управління, знищенню податкових декларацій, сувоїв законів судової палати, порушив сурову регламентацію господарського життя і контроль за діяльністю безпосередніх виробників. Він стурбований тим, що бідні та "недостойні" захопили власність багатих і "достойних", чиновників позбавили посад і привілеїв, докоряє фараону за нездатність управляти державою. Далі він дає поради стосовно відновлення сильної централізованої влади, яка б навела порядок у країні, повернула посади писцям, відновила трудову повинність селян. Автор наголошує на необхідності боротьби з безконтрольним зростанням лихварства та боргового рабства, недопущення збагачення нижчих верств населення, відвернення загрози громадянської війни і вимагає рішучими заходами відновити економічну, політичну та військову могутність Єгипту.

2.3. Месопотамія (Межиріччя)

2.3.1. Соціально-економічний розвиток країн Месопотамії

Месопотамія це грецька назва *Межиріччя* — території між річками Тигром та Євфратом. Межиріччя може посперечатися з Єгиптом за право називатися колискою цивілізації. Будучи в період палеоліту суцільним болотом, цей регіон поступово "висихав" і ставав дуже привабливим для ведення землеробства. В XI-VIII тис. до н.е. територія між ріками почала активно заселятися кочівниками — зі сходу шумерами, а з заходу аккадцями. Почався перехід до осілого способу життя. Шумеро-аккадці ще в XXII-XXI ст. до н.е., тобто в добу патріархату, знали *рабство*, основою якого були полонені в війнах, боргова кабала, самопродаж і продаж членів сім'ї, спадкове рабство, обернення в рабство за вироком суду. Але раби сприймалися тоді не як знаряддя праці, а як члени общини.

Територія Месопотамії поділялася на дві географічні зони — Північну (Верхню) й Південну (Нижню). Південна, яку називали Вавилонією, була більш розвинена і урбанізована. Саме тут у IV-III тис. до н.е. завдяки злиттю сільських общин почали виникати перші міста. На початку III тисячоліття до н.е. в Месопотамії вже існувало декілька десятків міст-держав, найбільш сильними з яких були Шумер, Ур, Урук, Киш, Лагаш. По черзі вони ставали гегемонами території, ведучи за це право кровопролитні війни. Надзвичайно сильним мотиватором об'єднання міст-держав були спільні господарські інтереси, зокрема будівництво й експлуатація іригаційних систем, що вимагало зусиль величезної кількості людей. Першою об'єднаною централізованою державою Месопотамії було *Аккадське царство*. Його засновником вважається Саргон, який заснував нове місто Акад, що й стало центром південної Месопотамії.

Однак це державне утворення від безперервних конфліктів та війн швидко розпалося. Спроби до об'єднання здійснювали і нові міста-лідери Месопотамії: Шин, Ларса, Марі, Ісін,

але з тим же успіхом. Тому нормою залишався роздрібнений *полісний устрій* країни, зумовлений наявністю в країні ряду водних артерій (Євфрат у межах Півдня Месопотамії розпадався на кілька русел). Це давало змогу міським общинам будувати свої магістральні канали і в такий спосіб забезпечувати собі економічну та політичну самостійність.

Населення об'єднувалось в *іригаційно-землеробські общини* (міські та сільські) і спільно володіло не тільки землею, а й водою для її зрошення. Общинна організація була міцною, але побудована на соціальній нерівності. Жрецьтво й чиновництво становили її верхівку.

Таким чином, основою економічного розвитку південної Месопотамії було *іригаційне землеробство*. Знаряддя обробітку землі були примітивними — заступ, глиняний серп, ціп, плуг, сівалка. Вирощували ячмінь, пшеницю, просо, горох, боби, гірчицю, лікарські рослини. З плодкових дерев яблуні, гранатове дерево, а з другої половини III тис. до н.е. — виноград. Але справжнім "деревом життя" була фінікова пальма, з якої виробляли безліч видів продукції. Для підвищення її врожайності застосовували штучне запилення. Основною технічною культурою був кунжут, з якого виготовляли олію.

Відома Месопотамія і своїми *ремеслами* — гончарством, теслярством, ткацтвом, чинбарством, пивоварінням. Саме тут в першій половині V тис. до н.е. з'явився перший на планеті гончарний круг. Тут уперше стали виробляти глиняну цеглу, яка стала основною будівельних матеріалів. Це дало поштовх до швидкого розвитку будівельної справи. Місцеві жителі споруджували греблі, канали, кам'яні та цегляні будівлі. Знаменитим до сьогодні вважається збудований тоді судноплавний та іригаційний канал довжиною 1600 км.

Надлишки сільськогосподарської продукції та нестача сировини для розвитку ремесел спонукали до розвитку зовнішньої *торгівлі*. Усередині країни побутувала торгівля у формі простого обміну без купців та загального торгового еквіваленту.

Економічний розвиток Вавилонської держави. З утворенням *Вавилону* ("ворота Бога") у II тис. до н.е. на території південної Месопотамії сталися значні зміни в економічному розвитку. Завдяки застосуванню водопроводів (шадуф) значно розвинулась іригаційна система, тому поливними стали майже всі землі. Це сприяло значному підвищенню врожайності. Найпоширенішими сільськогосподарськими культурами тут були ячмінь, просо, льон, горох, цибуля, часник, огірки. Швидко розвивалися виноградарство, садівництво, а також тваринництво. Зможні господарі тримали великі стада худоби, яку вони здавали в оренду безтягловим селянам.

Іригаційна система Вавилону належала державі, яка контролювала якість поливу землі, ремонт каналів і дамб.

Зростання сільськогосподарського виробництва стимулювало розвиток ремесел і торгівлі. З ремісничих професій поширеними були гончарі, каменярі, теслярі, ковалі, ливарники, пекарі. Значного розвитку набула зовнішня та внутрішня торгівля, чому сприяли вигідне географічне положення Вавилону. Вавилонські купці вивозили фініки, інжир, зерно, вовну, ремісничі вироби, а ввозили рабів, предмети розкоші, ліс, метали, камінь. Торгівля велася під контролем держави, яка регулювала ринкові ціни. Колишніх вільних купців держава перетворила на своїх торгових агентів — *тамкарів*.

Але загалом економіка Вавилону залишалася натуральною. Еквівалентами у торгових операціях виступали не гроші, а товари. Наймана праця оплачувалася натурою. В умовах нерозвинутого грошового обігу (в країні ходили срібні монети) дрібні господарства дуже залежали від кредиту. Це зумовило інтенсивний *розвиток лихварства*. Кредиторами були здебільшого храми, рідше приватні особи. Позику надавали під заставу майна, майбутнього врожаю, оскільки закони забороняли обертати боржників у рабство.

У Вавилоні співіснували державна, общинна та приватна *форми власності* на землю, з явним переважанням першої. Землю з державного фонду роздавали в службове користування за виконання певних повинностей на користь держави (воїнам, чиновникам, персоналові царсько-храмового господарства та ін.), а також в *оренду*, що стало початком формування *орендних відносин*.

Вавилонське суспільство поділялося на три соціальні стани: *авелуми* — повноправні члени сільської та міської общини, власники певної частки общинної землі; *мушкенуми* — прошарок із пауперизованих селян та представників інших соціальних груп; *вардуми* — раби, які були юридично безправною масою.

Найбільш розвинутим був *державний сектор*. Цар з допомогою чиновників контролював усі сфери життя суспільства. Велика армія фіскалів пильнувала, щоб населення справно сплачувало податки. Лише в період середньо-вавилонської доби царським наближеним та їхньому оточенню жалували з державного земельного фонду поля, причому без сплати поземельного податку. Ці тимчасові пожалування поступово ставали спадковою власністю, яку закріплювали царським декретом. Так поступово ліквідували централізоване державне господарство, верхи переходили на податкову форму утримання державного апарату. Різниця між общинниками й тими, хто тримав службові наділи, стиралася, усі вони ставали оподатковуваними приватними власниками.

Посилювалася диференціація суспільства. Общинна верхівка замість захисту рядових общинників від свавілля чиновників сама утискувала їх.

Соціально-економічний розвиток Ассирії. У північній Месопотамії державність сформувалася на ціле тисячоліття пізніше, ніж у південній. Це пояснюється гористою місцевістю, нестачею родючих земель, які почали освоюватися стародавніми людьми значно пізніше. Історія Ассирії (територія сучасного Іраку) розпочалася з заснування міста Ашшур, який став її столицею, а найбільшого розквіту досяг в IV-II тис. до н.е.

Державний устрій Ассирії будувався на соціальній нерівності. На вершині соціальної піраміди ассирійського суспільства знаходилися великі землевласники, купецтво, чиновники, жерці. Усі вони мали значні державні пільги. Однак різкого поділу на соціальні стани тоді ще не було.

Основну масу виробників склали дрібні й середні самостійні виробники, переважно селяни-общинники. Як і в інших країнах того часу, розвивалося *рабовласництво*. Однак на відміну від Вавилонії основним джерелом рабства були не війни, а боргова кабала та работоргівля.

Основою господарства Ассирії на відміну від півдня Месопотамії було садівництво та виноградарство, що розвивалося на південних схилах гір. Важливу роль відігравало і тваринництво. Скотарство забезпечувало сировиною виробництво шкіри. Шкіру широко використовували в побуті, у військовому оснащенні і як матеріал для письма. Мало місце і *іригаційне землеробство*, але воно відігравало набагато скромнішу роль.

Серед *ремесел* варто виділити виробництво зброї та військового спорядження, металургію, а також будівництво та ювелірну справу. Для виготовлення ювелірних виробів застосовували лиття у формах, паяння, розкачування металів у листи, гранулювання. Ще тоді в ювелірній справі застосовувалися унікальні технології, секрети яких були втрачені на тисячі років. І лише в середині XX ст. деякі з них були відновлені.

Ассирія вважалася державою агресивною, багато і успішно воювала, займалася військовими пограбуваннями. Це дало поштовх розвитку посередницькій *торгівлі*, адже награвоване необхідно було продавати. Купецтво Ашшура спільно з купцями інших присєвфратських територій в XX-XVIII ст. до н.е. заснували в Малій Азії найдавніше у світі міжнародне *торгове місто-об'єднання Каніш*, жителі якого займалися не лише посередницькою торгівлею, а й прибутковим лихварством. Ассирійське купецтво заснувало тоді свої торгові квартали в Марі, Угариті, Єгипті. Розвиток торгівлі вимагав створення надійних шляхів. Саме тому тут уперше в світі проклали дороги, вимощені камінням і цеглою, місцями навіть залиті асфальтом. Через канали й річки будували дерев'яні та кам'яні мости.

Нововавилонське царство. Новий Вавилон виник в VII-VI ст. до н.е. на руїнах Ассирійської та Вавилонської імперій, тобто як на південних так і на північних територіях

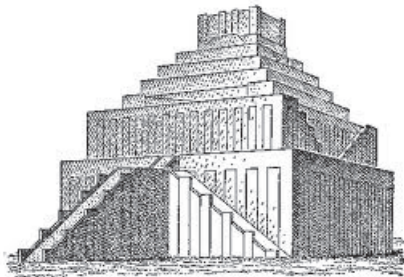
Межиріччя. В цьому державному утворенні сформувалася система автономії, самоврядування міст у формі *громадсько-храмових общин* — органічного союзу вільного населення того чи іншого міста або регіону з місцевим храмом.

Суттєвих майнових контрастів Новий Вавилон не знав, оскільки життєвий рівень основної маси громадян був досить високий. Той, хто не мав власної землі, міг безбідно жити з найму чи оренди. *Рабство* мало патріархальний характер. Широко практикувалося звільнення рабів за викуп. У суспільному виробництві рабська праця відігравала незначну роль, основним же суспільним виробником були селяни-общинники та ремісничий люд. У великих господарствах, зокрема в храмових, досить широко використовували найману працю.

Не дивлячись на те, що господарство Нового Вавилону ще залишалося натуральним, господарський розвиток характеризувався новими досягненнями. З метою цілорічного поливу землі було створено складну гідротехнічну систему. Це дало змогу землеробам перейти на двопільну, навіть на трипільну, систему рільництва. Успіхи в іригаційному землеробстві сприяли розвитку тваринництва та птахівництва.

Значного розвитку набули *ремесла*. Вавилоняни виробляли добротний текстиль, що славився в усьому стародавньому світі, кольорові облицювальні кахлі. Процвітала торгівля, що вже перестала бути державною монополією. Удосконалювалася лихварська практика, у країні в II тис. до н.е. виникли перші *банки*, які належали торговим домам Мурашу й Егібі. Однак банківська справа ще не стала окремим ремеслом, а було додатком до лихварства. За своїм багатством деякі банки випереджали не тільки храми, а інколи й державу. зосереджуючи у своїх володіннях землі, будівлі, худобу. Активізації банківської справи сприяв перехід у XX ст. до н.е. до грошового податку.

Великих успіхів досягло *будівництво*. У III тис. до н.е. було збудовано величезні масивні храмові башти (зигурати — *на малюнку*). Найбільша з них висотою 60 м мала вісім ярусів з храмом, оздобленим золотом на самій вершині. Крім палаців, будувалися адміністративні й житлові будинки, які мали плити, водогони, каналізацію. Розвивалися транспорт, шляхове будівництво. Саме тут уперше в IV тис. до н.е. застосували колісний транспорт.

Приблизно в 2700 році до н.е. у Вавилоні появилася лікарська справа, проводилися операції. Між іншим, саме звідси походить нинішня емблема медицини: символ бога медицини і заступник лікарів Ніказу — змія, що обвиває жезл. У Месопотамії приблизно в 2000 році до н.е. винайшли миючий і дезінфікуючий засіб — мило, яке варили з рослинної олії й лугу.

Важливим досягненням вавилонців було створення єдиної системи мір і ваги, яку у них згодом запозичили інші стародавні народи

Близького Сходу. Окремими елементами її деякі азійські та європейські народи користувалися аж до XVIII ст. Одиниця ваги — *шеум* (46,75 мг — вага ячмінного зерняти), 180 шеумів становили *шекель* (8,4 г), 60 шекелів — *міну* (=500 г), 60 мін — *талант* (30,3 кг). Об'єм вимірювали в *силах* (0,84 л) та *гурах* (300 сил). Мірою довжини слугували палець, долоня, лікоть.

2.3.2. Економічна думка Месопотамії

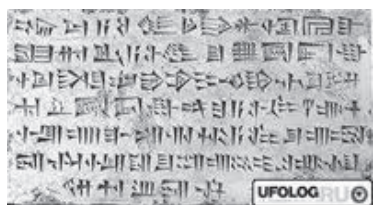
Упорядковувати соціально-економічні відносини у країнах Месопотамії, насамперед Вавилонії, намагалися укладачі кодексів законів, викарбуваних клинописом на камені чи записаних на обпалених глиняних табличках.

У "*Законах Ешнунни*" (XX ст. до н.е.) (Ешнунна — стародавнє місто Вавилонії) — міститься 59 статей-законів, які встановлювали фіксовані ціни на основні продукти, норми заробітку та матеріальну відповідальність наймитів за погану роботу. Товарними

еквівалентами (грошима) визначалися срібло (8,4 г у ваговій одиниці — сиклі) та ячмінь, між якими встановлювалися строгі пропорції. У "Законах Ешнунни" ціни на основні товари пов'язувалися з рівнем орендної плати, нормою процента, цінами на нерухомість. Ці закони відображають достатньо високий рівень товарно-грошових відносин у Месопотамії — більш розвинених, ніж у Стародавньому Єгипті того часу.

Археологами були знайдені також "*Закони Лінід-Іумара*" (43 статті), що мали "встановити справедливість у країні" і припинити потік скарг до царя від незадоволених та ображених. Для послаблення тягаря боргового рабства передбачалося час від часу звільняти боржників від боргових зобов'язань. Було встановлено єдиний товарний еквівалент — срібний сикль, регламентовано орендні відносини. Це означає, що чотири тисячі років тому на берегах Тигру та Євфрату існували приватна власність на землю і грошова позика.

Проте найвідомішим документом Месопотамії стали "*Закони Хаммурапі*" (XVIII ст.

до н.е.) Староавілонської держави, які були увічнені клинописом на камені (на малюнку), стали пам'яткою про першу в історії спробу управляти господарським життям на основі правових норм. У "Законах Хаммурапі" багато було запозичено і з попередніх збірок законів, шумерських судових ухвал, нового законодавства. Текст законів складається зі вступу, 282 статей та підсумку.

У обширному вступі Хаммурапі оголошує, що боги передали йому царство для того, "щоб сильний не утискав слабого". Потім іде перелік усіх добрих справ, які цар зробив для міст своєї держави.

Основна мета законів — всебічне зміцнення економічної влади держави. Найбільш цікаві, з точки зору економічної думки, статті, присвячені питанням охорони власності вавілонських громадян, питанням оренди, найму, лихварства. Розвиток товарно-грошових відносин допускається у такій мірі, щоб це не викликало масового зубожіння вільних громадян. Закони Хаммурапі захищають приватну власність, особливо власність царя, храму, державних службовців та воїнів. Замах на неї карається смертю або, у кращому випадку, обертанням винуватця у рабство. Ось деякі установки кодексу Хаммурапі:

- той, хто зазіхнув на чужу власність, зокрема й на раба, віддається у рабство або карається смертю;
- за несвоєчасну сплату боргів ні царські воїни, ні інші мешканці держави більше не позбавляються своїх земельних наділів;
- строк боргового рабства для будь-кого не повинен перевищувати трьох років, а сам борг скасовується після відбування строку покарання;
- межа процента грошової суми не може перевищувати 20%, а натуральної — 33% від її першої суми.

Правління Хаммурапі характеризувалося інтенсивним розвитком приватної власності на землю. У законах є низка статей, які регулюють оренду землю. Як правило, розмір орендної плати поля дорівнював третині врожаю з цієї землі. Якщо оренда дорівнювала половині врожаю, землевласник зобов'язувався брати участь у витратах на обробку поля. Сади, які давали більший доход, здавали в оренду й за дві третини врожаю. Оренда була короткостроковою (на рік чи два). На довший термін віддавалася в оренду неосвоєна земля. Якщо орендар не використовував землю, він сплачував оренду, виходячи з розміру врожаю сусідів. Таке законодавство сприяло розвитку господарства Вавилонії.

Крім оренди землі, кодекс регулював також оренду майна: помешкань, кораблів, свійських тварин, возів, рабів. Закони встановлювали не тільки розмір орендної плати, а й відповідальність за псування речей чи знищення найнятого майна. Були поширені угоди особистого найму. Крім сільськогосподарських робітників, наймали лікарів, учителів, будівельників, ветеринарів, охоронців. Закони визначали розмір і порядок оплати праці цих осіб, а також відповідальність за результати праці (зокрема лікаря на випадок смерті хворого).

Досить детально кодекс Хаммурапі регулював умови позики. Характерною рисою було прагнення захистити боржника і відвернути боргове рабство, максимальний строк якого обмежувався трьома роками. Розмір процента за позику також обмежувався.

Основний мотив "Законів Хаммурапі" — зупинити розорення самостійних виробників, захистити їх приватну власність, обмежити свавілля лихварів, відрегулювати ціни та трудові відносини, узаконити оренду землі та найману працю. Закони підкреслювали необхідність здійснювати облік витрат і доходів, встановлюючи його правила (прообраз сучасного бухгалтерського обліку), та захисту прав споживачів.

У цілому, закони царя Хаммурапі становлять систему правових норм, спрямованих на регулювання соціально-економічних відносин у Вавилоні XVIII ст. до н.е.

2.4. Стародавній Китай

2.4.1. Соціально-економічний розвиток стародавнього Китаю

Територія Китаю поділялася на дві частини: гірську західну та рівнинну східну, яку називали Великою Китайською рівниною. Це й визначало особливості розвитку цих регіонів. У древньому Китаї не було автономних міст-полісів та громадсько-храмових общин, чим відрізнялися господарства стародавніх Месопотамії та Єгипту.

Соціально-економічне життя Китаю повністю контролював державний апарат. Воно розвивалося під впливом оригінальних ідеологічних систем, було мобільним, оскільки будувалося на клановій основі. Між кланами не існувало нездоланих соціальних перешкод, перехід з однієї соціальної групи в іншу здійснювався автоматично. Суспільно-політична активність населення, вихованого на конфуціанській ідеї, згідно з якою кожен сам є ковалем свого щастя, була дуже високою.

Гори Тибету, велетенська мертва пустеля Гобі й незліченні кочові народи та племена, які широкою смугою оточували Китай, надійно ізолювали стародавніх китайців від решти цивілізованого світу. Вирватись із цього оточення китайці зуміли лише наприкінці своєї стародавньої історії.

Першим державним утворенням на території стародавнього Китаю була держава **Шань-Інь** (XVIII ст. до н.е.). У шань-інському Китаї панувало общинне землеволодіння із системою взаємодопомоги, причому общинні землі надавали в індивідуальне користування окремим сім'ям. Громадські поля обробляли колективно державним інвентарем усі общинники (у формі державної повинності) чи приписані до цієї землі селяни. У цей період у суспільстві відбувається майнове та соціальне розшарування, виділяються багаті та знатні родини. Шань-інський ван (володар) уже відокремлював себе від народу, хоча влада його ще залишалася номінальною.

Жителі Шань-Іню селилися в заплавах річок, а основою господарства було **землеробство**, яке базувалося на природному зрошуванні земельних ділянок. Шань-інці навчилися відводити з полів надлишок води, вирощували просо, чумизу, а також різноманітні садово-городні культури. Іригаційне землеробство появилось набагато пізніше. До здобутків Шань-Іню варто віднести знамените китайське шовківництво, бронзову металургію, гончарство, деревообробку, будівництво, різьблення по кістці та каменю.

Розвивалася і **торгівля**, головним чином обмінна. Торговельним еквівалентом слугували зерно, шкіра, шовк, вироби з бронзи.

Після занепаду Шань-Іню на її місці в XII ст. до н.е. виникло нове державне утворення **Чжоу**, яке в своїй історії мало два етапи — Західне Чжоу (XII-VIII ст. до н.е.), та Східне Чжоу (VIII-III ст. до н.е.) Назва Західного чи Східного Чжоу залежала від того, куди переміщувалася столиця держави — на схід чи на захід.

Для соціальної структури китайської держави Чжоу була характерна **система спадкових рангів**, яка остаточно склалася у X-IX ст. до н.е. Їх було п'ять:

- цар (ван);
- аристократи-князі;
- начальники кланів;

- дрібна знать;
- простолюдини (рядові члени патріархальної сім'ї).

Саме останній ранг своєю працею і утримував чжоуське суспільство. Рангова структура стала основою ієрархічного характеру земельної власності. Цар надавав аристократам-князям маєтки в спадкове володіння. Ті, в свою чергу, забезпечували землю начальників кланів, дрібну знать. Отже, земля в Китаї не належала комусь одному, право власності на неї дробилося між різними суспільними верствами, система користування землею базувалася на умовному землекористуванні.

Китайські ранги були досить рухливі, перехід з одного в інший здійснювався автоматично завдяки оригінальній системі успадкування рангів. Батьківський ранг у Китаї успадковували лише старші сини, інші діти мали бути рангом нижче.

Порівняно з Шань-Інем в Чжоу більш чітко формувався урядовий апарат. На чолі уряду стояв помічник царя, якому підпорядковувалися чиновники, що очолювали головні відомства:

- 1) нагляд за господарським життям країни;
- 2) керівництво військом;
- 3) керівництво всім земельним фондом та іригаційною системою країни.
- 4) керівництво судами;
- 5) керівництво царським палацом та маєтками;
- 6) організація релігійного культу

Період V-IV ст. до н.е. (доба **Східного Чжоу**) був характерний важливими соціально-економічними реформами. Розпочав реформи на межі IV ст. до н.е. цар (Ван) Шан Ян, а продовжили його послідовники Цинь Шіхуан, перший імператор Стародавнього Китаю, та інші. Проведені реформи привели до суттєвих зрушень в розвитку Стародавнього Китаю.

Завдяки реформам **Шан Яна** прискорився об'єктивний процес руйнації землеробської общини і відбулося **узаконення приватної власності на землю**. Було ліквідовано систему спадкових рангів, сімейне майно розподілено між усіма дітьми. Надалі ранги надавалися царем за заслуги перед державою. Поділ царства на повіти, якими керували царські чиновники, а повітів на п'ятірки й десятки, пов'язані круговою порукою, Шан Ян зруйнував систему спадкових володінь. Це зміцнило владу царя й істотно посилило державу. Заміна податку з урожаю земельним податком забезпечила сталий прибуток державі.

Цинь Шіхуан (на фото) поділив імперію на 36 округів, а самі округи — на **повіти, волості та тини** (до тини входило близько 10 сімей). З усієї країни до столиці (м. Саньян) було переселено 120 тис. аристократичних родин, з заміною їх на місцях чиновниками імператора, яких наділили адміністративними, фіскальними, судовими та поліцейськими функціями. Чиновники суттєво обмежували общинне самоврядування, хоча сама община як податкова одиниця збереглася, контролювали один одного. Була уніфікована державна валюта, запропонована єдина система мір і ваги, розроблена система еталонів, уніфіковане китайське письмо.

Було складено **земельний кадастр** і насильно переселено десятки тисяч селянських родин для підняття цілинних земель. Верховним власником землі і розподільцем води для зрошення полів став імператор. Він також монополізував виробництво і збут солі та заліза, контролював ціни на зерно. Саме в цей період була збудована Велика китайська стіна. Її довжина склала 3400 км, ширина стіни 5 м, а висота до 12 м. У стіну вбудовано 25 тис. башт.

Унаслідок такої аграрної політики (спадкова власність, перехід у власність цілинної землі, введення земельного податку тощо) прискорилося майнове й соціальне розшарування селянства. Проте оподаткування не призвело до перетворення общинного земельного фонду в царську власність, а селян — у царських підневільних людей. Сільська община з її органами самоврядування відстояла свої автономні права.

Таким чином, реформи в Чжоу значно укріпили централізовану державну владу, а владу імператора зробили майже необмеженою.

Традиційною основою господарства Чжоу було *землеробство*, причому населення вже опанувало сівозміну, систему ярових та озимих культур. Жителі Чжоу також займалися городництвом, а з технічних культур вирощували коноплі, тутове дерево, каштани. Чимало уваги вони приділяли тваринництву, особливо конярству. З часом характер китайського тваринництва змінився, тварин уже розводили не для жертвоприношення в храмах, а як тяглову силу та для харчування. Молочне тваринництво в Китаї майже не розвивалося.

В період Східного Чжоу було розчищено під рілля великі лісові масиви та здійснено перехід до *іригаційного землеробства*. У III ст. до н.е. побудовано три великі іригаційні системи, настільки досконалі, що вони служать китайцям дотепер. Завдяки іригації, а також появі приватної власності на землю та земельного податку продуктивність китайського землеробства дуже зросла, що сприяло загальному економічному процвітання країни.

Значного розвитку досягли *гірнична справа* та *ремесла*. Серед *ремесел* найбільшого розквіту досягла металургія. Великим успіхом користувався рудний промисел та видобуток вугілля, яке використовували в майстернях, кузнях. Широко практикувалося виварювання солі в спеціальних котлах та добування її з морської води. Китайці першими стали використовувати як паливо для випарювання солі природний газ. Його використовували також для опалення, доставляючи бамбуковими трубопроводами на досить велику відстань.

Винахід технології отримання шовкових ниток у Китаї дав поштовх до різкого підвищення в Чжоу рівня *ткацтва*. Китайські майстри винайшли ткацький верстат, який працював за допомогою водяного колеса і міг одночасно ткати 32 нитки. З часом Китай став світовим шовковим монополістом, оскільки тримав у таємниці технологію виробництва шовкових ниток і ткацтво. Лише в середні віки вдалося контрабандним шляхом вивезти у Візантію гусениці тутового шовкопряда. Китайці були також першими у виготовленні тканини з азбесту, яка не горіла в полум'ї. Її використовували для виготовлення гнотів до ламп.

Важливу роль відігравала *торгівля*, яку контролювала держава.

Разом з тим соціально-економічне становище в країні Чжоу залишалося складним. Зростали податки (за період Цинь Шіхуан — у 20—30 разів), основна маса селян зубожіла і залишала свої земельні наділи, які діставалися сільській верхівці. Збільшувалися каторжні трудові повинності на державу. Значна частина селян, не бажаючи сплачувати високі податки (часом вони сягали 2/3 урожаю), йшла у більш прибуткову торгівлю. У суспільному виробництві зросла частка рабської праці. Боргове рабство в Китаї тогочасна мораль засуджувала. Тому *раби* — це в основному військовополонені та злочинці. Рабів також купували та обмінювали.

В II ст. до н.е. на зміну Чжоу прийшло нове державне утворення — *Хань (Західна і Східна)*, яка проіснувала до середини III ст. н.е. В добу *Західної Хань* різко змінився державний курс, який став більш демократичним та ліберальним. Імператор дарував волю

тим, хто продав себе в рабство, у 20 разів зменшив розміри земельного податку, подарував народові заповідні ліси, парки та водоймища цінського дому. Було скасовано криваве цінське законодавство. Саме в епоху династії Хань уперше зроблено спробу замінити металеві гроші казначейськими білетами. У період спустошення казни внаслідок воєн імператор *У Ді* став випускати грошові знаки зі шкіри рідкісного білого оленя, що означало по-суті випуск паперових грошей.

Для послаблення влади чиновників та корупції було введено складання конкурсного іспиту на чиновницьку посаду. Для цього було відкрито перші китайські навчальні заклади.

Саме військом імператора *У Ді* (на фото) в 104 р. до н.е. було прокладено перший коридор в історії стародавнього Китаю в далекі західні країни, який

дістав назву Великого шовкового шляху. Завдяки цьому значно активізувалася **торгівля**. Китайські каравани доставляли товари до Середньої Азії, а звідти — до Сирії і Римської імперії. На Сході китайці торгували з Кореєю, державами Індокитайського півострова. Китайці доставляли в інші країни шовк, залізо, нікель, дорогоцінні метали, ремісничі вироби. У Китай завозили дорогоцінні метали і самоцвіти, килими, коней, верблюдів, мідь, корали, вовняні вироби, скло тощо. Завдяки Великому шовковому шляху в Китаї з'явилися люцерна, виноград, гранат, шафран, горіх. У I ст. до н.е. в Китаї стали вирощувати чай. Спочатку листки чаю використовували як ліки. Пізніше він став найбільш популярним напоєм на всіх континентах, приносячи китайській казні великі доходи.

Зовнішня торгівля була важливим джерелом доходу як державної казни, так і розвиненого прошарку купців.

У кожному китайському місті були **базари**, суворо розподілені на квартали за видами товарів. Держава регламентувала якість і ціни товарів. За організацію і контроль роботи ринків відповідали особливі чиновники. **Ринкова торгівля** оподатковувалася державними зборами.

Продовжували розвиватися **ремесла**. На початку нашої ери для виробництва заліза китайці вже почали використовувати міхи, які приводили в дію водяними двигунами. Майстри виготовляли глиняні форми для лиття металу. Майстерно виготовляли китайці також лаковані вироби з дерева та шовку, які вважалися предметами розкоші.

Стародавній Китай епох **Чжоу-Хань** здійснив революцію в прокладанні шляхів сполучення. Таких масштабів будівництва доріг, каналів та дамб не знала жодна держава Стародавнього світу. Якщо наприкінці III ст. до н.е. загальна довжина державних доріг становила приблизно 6500 км, то до 200 року н.е. вона зросла до 32 тис. км. Швидкими темпами будувалися також іригаційні споруди, які зводили не лише для зрошення і захисту від паводків, а й як транспортні магістралі. Ще в V ст. до н.е. ріки Хуанхе і Янцзи було з'єднано каналом довжиною 400 км. У III ст. до н.е. прокопано через гірську перепону двохсоткілометровий канал, який з'єднував північ і південь країни. Він став початком безперервного водного шляху протяжністю 2 тис. км. У 70 році н.е. розпочато будівництво Великого каналу. Він оперезав увесь Східний Китай, а його довжина перевищила 1700 км при ширині до 30 м і глибині до 9 м.

У Стародавньому Китаї значного рівня досягли **природничо-наукові знання**. На початку нашої ери в Китаї винайшли компас, сконструювали перший глобус, який відтворював рух небесних тіл, а також найдавніший у світі прототип сейсмографа. Стародавні китайці користувалися водяним годинником, винайшли порох, значно раніше європейців навчилися нагнітати повітря в плавильну піч для виробництва сталі, винайшли тачку на колесах, віялку для зерна, ланцюговий насос із лопатками чи ковшами для підняття землі або води, кермо для судна тощо. Значні досягнення мали медицина, астрономія та інші науки.

В останні десятиліття соціально-економічний розвиток **Східної Хань** пригальмував. Селянські землі насильно передавали заможній знаті, а самі селяни потрапляли у феодалну залежність. Нажиті спекуляцією та лихварством капітали вкладалися не у сферу виробництва, а в змагання у марнотратстві з царським домом. Економіка почала занепадати. У суспільстві наростали анти-ринкові настрої, від уряду домагалися згортання, навіть ліквідації, грошового обігу, на що він і пішов на початку III ст., "скасувавши" монету. Державна скарбниця зубожіла. В 220 р. Китай розпався на три незалежних царства: **Вей** (на півночі), **Шу** (на заході) та **У** (на південному сході та сході). Країна вступила у середньовіччя роз'єднаною і занедбаною.

2.4.2. Економічна думка стародавнього Китаю

Економічна думка **Стародавнього Китаю** виникла та розвивалася в руслі основних течій суспільної та релігійної думки, якими були конфуціанство, легізм, моїзм та даосизм, які сформувалися у IV-III ст. до н.е. Протягом століть між цими напрямками велася гостра полеміка з багатьох філософських, соціальних та господарських питань – про економічний

лад суспільства, общину, її долю, міру втручання держави в економічне життя країни та методи управління нею.

Конфуціанство

Провідним напрямом було *конфуціанство*, яке перетворилося у державну ідеологію майже на два тисячоліття.

Кун-фу цзи (Конфуцій)

Основні положення вчення викладені його засновником *Кун Фу-цзи* ("цзи" китайською вчитель) або, як його назвали європейці, *Конфуцієм* (551–497 до н.е.), у збірнику праць "*Бесіди і роздуми*", записана його учнями. У ньому Кун-фу виклав основи *теорії природного права*, в якій стверджується, що першопричиною світу є Бог, який створив людей і не втручається у їх життя. Тому людське суспільство розвивається за власними законами, пізнається розумом, охороняється та регулюється державним правом.

Його вчення захищало архаїчні стосунки, вічний та незмінний порядок, встановлений ще легендарними правителями глибокої давнини, сувору соціальну ієрархію, управління на основі неухильного дотримання ритуалів, обрядів, певних норм етики та моралі; розглядало регламентацію патріархально-родинних відносин як запоруку стабільності державного ладу. Ідеальною досконалою людиною такого суспільства є гуманна особа, котра поважає батьків, людей, старших за віком і вищих за соціальним станом, ставиться до всіх доброзичливо і виважено, вона сумирна і справедлива, невибаглива в їжі та побуті, не суперечить старшим і владі. Гуманна людина знає тільки обов'язки, тоді як негуманна та аморальна — лише власну вигоду.

Конфуцієм було запропоновано свого роду соціально-економічну програму управління державою, основою якої були етичні норми та принципи гуманізму. Державу Конфуцій вважав єдиною великою сім'єю, а її правителя — батьком народу. Поділ суспільства на стани, "благородних" і "простих", рабовласників і рабів великий мислитель вважав природним і закономірним. Владу "благородних" людей над "простими" він пояснював вищими моральними якостями перших.

Перш ніж виховувати народ, правитель мусить зробити його багатим і щасливим. Для цього він повинен дотримуватися економії у витратах та дбати про людей. Пропонувалося багатство розподілити більш рівномірно відповідно до соціального стану людей, щоб не було бідності, зменшити податки та залучати народ до громадських робіт, не порушуючи сезонності у сільськогосподарському виробництві.

Тоді, як вважав Конфуцій, буде забезпечено гармонію у державі, мир у відносинах між верхами та низами, що усуне небезпеку усунення правителя.

Мен-цзи

Видатним представником конфуціанства був *Мен-цзи* (372—289 до н.е.). Він висунув концепцію поділу китайського суспільства на управителів, "які напружують мозок, і підлеглих, які напружують м'язи". Згідно природного закону панування і підпорядкування, підлеглі зобов'язані утримувати правителів.

Відповідно до цього, Мен-цзи розробив проект земельної реформи і пропонував відродити колишні общинні форми виробництва та ввести систему криничних полів (названа так за розташуванням полів, що нагадує ієрогліф "криниця"), за якою основою господарської структури мала стати сільська община з восьми родин, кожній з яких

держава надавала рівну земельну ділянку, а дев'яту таку ж ділянку община повинна була обробляти спільно — урожай з неї мав надходити до державної казни для утримання управлінців.

Конфуціанець вважав вічним поділ праці на розумову і фізичну, підкреслював необхідність "гуманного" правління для процвітання країни. Він відстоював помірність податків, виступав за розвиток товарного обміну між землеробами та ремісниками. Розглядаючи питання торгівлі, Мен-цзи відзначав, що одні й ті ж товари, але різного розміру (наприклад, взуття), повинні мати різну ціну і що однакові товари можуть відрізнятися витратами праці на їх виробництво.

Мен-цзи розробив 12 принципів успішного управління:

- 1) підкоряй людей не силою, а доброзичливістю;
- 2) не допускай розпусти;
- 3) поважай мудрих та їх поради;
- 4) знижуй податки, не утискай людей;
- 5) не відволікай народ від справ його;
- 6) люби свій народ;
- 7) завоюй серця своїх підданих;
- 8) поважай поважних;
- 9) зберігай добру людську натуру;
- 10) спрямовуй свій народ у бік добра і любові;
- 11) шукай те, що втратила свідомість;
- 12) будь завжди справедливим.

Сюнь-цзи

Виразником економічних ідей стародавнього конфуціанства був також *Сюнь-цзи* (313-238 до н.е.), який виходив із "лихої" природи людини. Він вважав, що людина набуває добродійності тільки в праці та в результаті відповідного виховання. Не засуджуючи прагнення людей до багатства, Сюнь-цзи вважав ознакою чесноти, якщо бідний, діючи у рамках закону, ставав багатим.

У проектах державного устрою Сюнь-цзи пропонував поділити людей на ранги за посадами, віком і багатством. При цьому держава приймає закони тільки для людей нижчих рангів, а вищі управляються за допомогою традицій, релігійних ритуалів і музики. Держава, на думку Сюнь-цзи, зобов'язана забезпечити добробут народу, розподіляючи доходи відповідно до рангів. Сюнь-цзи був матеріалістом, відкидав "волю Неба" і заперечував божественність природи, людину він оголосив, поряд із небом і землею, творцем усіх речей. На його думку, найважливішою функцією правителя є розподіл обов'язків у державі.

Китайський мудрець розумів значення поділу і кооперації праці в суспільстві. Він розумів, що речі, котрими користується одна людина, є результатом праці багатьох людей, оскільки кожна людина не може одночасно володіти мистецтвом усіх ремесел. Тому мудреці і розділили обов'язки між людьми, щоб ті не робили тільки те, що їм вигідно. "Не може одна людина володіти мистецтвом усіх ремесел, і якщо люди не будуть спиратися одне на одного, то це призведе до злиднів", - відзначав мислитель. Управляти розподілом обов'язків у державі повинен сам правитель. Після того, як усі посади та справи розподілені між людьми, шлях до багатства буде відкритим.

Таким чином, *конфуціанство*, розвинене його численними послідовниками, еволюціонувало та модернізувалося, все більше пристосовувалося до умов централізованої держави, до завдань забезпечення його стабільності, надійності функціонування чиновницько-бюрократичного апарату. В ньому на перший план висувалися ідеї соціального порядку, оснований на беззаперечному підкоренні владі, що асоціювалася із старшинством

та мудрістю. Конфуціанство вимагало міцного, незмінного соціального порядку. Прагнучи уникнути соціальних конфліктів, конфуціанці закликали правителів не відривати селян від сільськогосподарських робіт під час жнив, дбати про поліпшення народного добробуту, зменшувати податки та інше.

Легізм

Легізм виник і розвивався як течія суспільної думки в V—III ст. до н.е. в боротьбі з конфуціанством. Легісти обґрунтовували необхідність державного управління не на традиціях, ритуалах і моральних нормах гуманізму, а на досконалому законодавстві та реформуванні економіки.

Засновниками легізму були **Цан Чань** (VI-V ст. до н.е.) і **Лі Куй** (424-386 до н.е.). Лі Куй (перший міністр правителя царства Вей) склав "Зведення" всіх наявних до нього законів, яке стало основою законодавства у період III ст. до н.е.— III ст. н.е. Він висунув ідею державного регулювання товарних цін на продукцію сільського господарства шляхом збільшення пропозиції на ринку продовольства за фіксованими державними цінами.

Однак найвідомішими легістами були **Шан Ян** (390-338 до н.е.) та **Хань Фей** (280-233 до н.е.).

Шан Ян

Шан Ян, правитель області Шан у могутньому давньокитайському царстві Східного Чжоу, про якого ми згадували в попередньому параграфі, свої економічні погляди виклав у "Книзі правителя області Шан". Він вважав, що держава досягає процвітання за допомогою двох засобів: землеробства і війни. Тому державі потрібно проводити активну політику "повернення до землі", залучати до примусової праці нероб і жебраків, запровадити єдиний земельний податок відповідно до площі оброблюваної землі, заборонити спекуляцію зерном, віддавати у рабство тих, хто збіднів від лінощів, увести державну монополію на виробництво та торгівлю залізом і сіллю. Шан Ян виступав за певне збереження сільської общини. Він виступав проти перетворення вільного населення в орендарів та рабів і пропонував заборонити вихід з общини незаможних і малоземельних селян.

Водночас Шан Ян виступав проти освіти та культури в будь-якому їх прояві, стверджуючи, що "темним людом легше керувати та змушувати до важкої праці". Легіст закликав знищувати всіх "паразитів", до яких відносив книги і музику, мораль і норми етики конфуціанства, гострий розум і повагу до старих порядків, а також лінощі та неробство, користолобство і пристрасть до розкошів, красивого одягу і смачної їжі, зневагу до обов'язків тощо.

Хань Фей

Інший представник легізму Хань Фей свої погляди виклад у книзі "**Хань Фей-цзи**" (вчення Хань Фей). Він був прихильником жорсткої централізації влади в державі, зміцнення її економічної й військової могутності на основі беззаперечного виконання законів. Він виділив **три інструменти управління** – закон, владу та мистецтво управління. В управлінні пропонував користуватися двома важелями – покаранням та винагородою.

Економічною основою країни Хань Фей вважав сільське господарство, тому виступав за заохочення землеробів, а також солдат, які охороняють землі і населення. Головну причину бідності вбачав у лінощах та марнотратстві і радив правителям оподатковувати багатих. Накопичення багатств схвалював лише щодо державної скарбниці.

Різко виступаючи проти вчення конфуціанства з його консервативністю і непорушним авторитетом давнини, Хань Фей обґрунтовував ідею прогресивного розвитку суспільства. У трактаті "Янь те лунь"

("Розмірковування про сіль та залізо") знайшла відображення дискусія між легістами і конфуціанцями (81 р. до н.е.) з питань монополії держави на видобуток солі і виробництво заліза. На думку легістів, причиною нестачі продовольства в країні було не послаблення землеробства, а, навпаки, недостатнє постачання селян знаряддями праці через нерозвиненість ремесла і торгівлі. Вони відстоювали прогресивну ідею суспільного поділу праці.

Водночас автор відзначав егоїстичну природу людини. Людина скрізь і всюди прагне до власної вигоди, вважав Хань Фей, а тому її моральність визначається не вродженими рисами натури, а гармонією користі окремої особи і держави.

Моїзм

До критиків конфуціанства належить *Мо Ді (Мо-цзи)* (479—381 до н.е.) — засновник школи *моїзму*. Його вчення викладене у книзі "Мо-цзи", записаній його послідовниками у III-II ст. до н.е. В його основу покладена ідея природного права, рівності всіх людей від народження. Моїсти виступали проти станів у суспільстві, поділу людей на шляхетних та бідних, різко засуджували рабство, розкіш і паразитизм панівних станів, гноблення ними землеробів і ремісників. Тому Мо-цзи вимагав рівноправності всіх і в управлінні державою, розподілу посад відповідно до особистих якостей, а не належності до певного соціального стану.

Джерелом багатства моїсти вважали фізичну працю і закликали всіх старанно працювати, аби досягти щастя і добробуту. Шлях до вдосконалення громадського життя Мо Ді та його прихильники вбачали в утвердженні у відносинах між людьми принципів загальної любові і взаємної вигоди, щоб люди любили одне одного і приносили одне одному користь.

Державу він розглядав як результат домовленості людей, а виникнення майнової нерівності пов'язував із порушенням цієї домовленості. Засобом вирішення усіх суспільних суперечностей Мо-цзи вважав етичні відносини, що складаються на ґрунті "загальної взаємної любові". Загальна любов передбачає, що люди однаково люблять інших людей і себе. Моїсти розглядали загальну любов як рівноправні стосунки між людьми, а загальну користь — як суму окремих (індивідуальних) інтересів. Правитель держави та всі її громадяни, міркував мудрець, повинні керуватися громадською, а не власною вигодою.

За вченням моїзму, головною спрямовуючою силою в суспільстві є "воля неба", що можна тлумачити як геніальну здогадку про існування об'єктивних суспільних, у тому числі економічних, законів. Моїзм існував до II ст. до н.е.

Даосизм

Основоположником *даосизму* став сучасник Конфуція, напівлегендарний мислитель *Лао-цзи* (604—517 до н.е.), який виклав суть цього вчення у трактаті "*Дао-де-цзин*", маленькій книжечці з короткими афоризмами, що у перекладі означає "Шлях добродетності, або Книга про силу та ідею". Послідовники Лао розвивали, коментували й поширювали вчення свого вчителя. З часом "Дао де цзин" перетворився на величезну збірку ідей даосизму, налічуючи нині разом з коментарями понад 1100 томів. Сам даосизм давно перетворився на своєрідну релігійну течію, існуючи насамперед як морально-етичне вчення.

Поняття "*дао*" (буквально "шлях") відображає природний хід речей, споглядання життя, бездіяльність, обмеження бажань, забезпечуючи майнову рівність у суспільстві. Воно не допускає будь-якого зовнішнього втручання. Все соціальне зло, на думку Лао-цзи, є результатом порушення цього закону, заміни його "людським дао" внаслідок запровадження правителями несправедливих законів. Багатство Лао-цзи вважав грабунком, а правителя

країни — головним злодієм. Він писав, що людей, котрі збагачують "великого злодія", не можна вважати розумними. В ньому міститься ідея пасивного протесту — "недіяння", бо люди здатні лише збагнути довколишнє, але не можуть нічого змінити в ньому. Лао-цзи та його послідовники ідеалізували минуле та закликали повернутися до колишніх часів. Таким чином, вчення даосизму виступало проти соціальної нерівності людей, гноблення народу, накопичення знаттю багатств.

Даосисти міркували, що держава, встановлюючи безліч заплутаних законів, надто втручається у людську діяльність і породжує несправедливість. Щоб її подолати, потрібно відмовитися від законів, знань, культури, прогресу і цивілізації, повернутися до первісного природного стану суспільства, в якому відмінності між людьми виявлятимуться лише в майстерності їх праці.

Даосизм — перша в історії людства соціальна утопія, заповітна мрія про справедливий суспільний устрій.

Особливе місце в історії старокитайської економічної думки займає колективний трактат "*Гуань-цзи*" (IV-III ст. до н.е.). Він об'єднав близько 500 праць кількох тисяч учених могутнього царства Цін на початку IV ст. до н.е. З творів, що увійшли до цієї енциклопедичної праці, до наших днів збереглося лише 76. У трактаті пропонуються оригінальні та розумні заходи щодо створення ефективної системи державного регулювання економіки.

В ньому стверджується, що управління економікою повинно здійснюватися через державні закони, а стабілізація економіки через зміцнення землеробства. "*Гуань-цзи*" виходить з того, що могутність держави зростає завдяки наполегливій праці, тому пропонує провести регламентацію праці землеробів, ремісників, торговців та служивих людей, аби ці соціальні групи населення не міняли заняття, а передавали свої знання та навички молодшим.

Зміни в громадському житті автори трактату пояснювали чергуванням врожайних і неврожайних років. Для досягнення економічної стійкості пропонувалось здійснити ряд заходів: визначити родючість ділянок ріллі, розподілити їх більш рівномірно, встановити рівень оподаткування відповідно до якості землі, не відволікати селян у період сільськогосподарських робіт, відкрити їм дешевий кредит і організувати для зубожілих у неврожайні роки громадські роботи.

Автори трактату ставили перед правителем основне завдання: зробити державу багатою, а народ щасливим і задоволеним. Як і Конфуцій, вони виступали за непорушність станового поділу суспільства, вважаючи що вищі (шляхетні) стани суспільства дані Богом, оскільки без них країна не мала б доходів. Але і всі стани не можуть бути шляхетними, тоді нікому було б працювати.

Основними складовими багатства поряд із золотом та перлами автори трактату називали й матеріальні блага, товарна вартість яких не підлягає сумніву. При цьому роль золота як товару і міри обчислення ресурсів держави пояснювалася насамперед його природним призначенням використовуватися як гроші та сприяти такому обмінові, у результаті якого вигоди в одних є більшими, ніж у інших.

Деякі з цих положень не втратили своєї актуальності донині, що свідчить про глибину і високий рівень зрілості економічної думки у Стародавньому Китаї — дивовижній і таємничій країні високорозвиненої цивілізації.

2.5. Стародавня Індія

2.5.1. Соціально-економічний розвиток стародавньої Індії

Історія вважає, що класове суспільство в стародавній Індії існувало в долині Інду ще в XVII-XVI ст. до н.е. в добу так званої *Харапської цивілізації*. Її назва походить від невеличкого містечка Харappa. В XIV-XIII ст. до н.е. на її територію почалося проникнення племен *аріїв*, які розводили тварин та займалися землеробством. Арії вже мали приватну

власність на худобу, рабів та присадибні ділянки землі. В їх середовищі виділялася племінна аристократія, яка поступово підкорила собі рядових членів племені.

В IX-VI ст. до н.е. спочатку в північній Індії в басейнах Гангу та Джамни, а потім і південніше почали виникати рабовласницькі держави – Магадха, Анга, Вріджі, Кошала, Панчала, Куру, Гандхара, Аванті та інші.

Вільне населення цих держав складалося з 4-х соціальних станів (варн): **брахманів, кшатрійів, вайшійів та шудр**. Перші два відносилися до привілейованих.

Основою староіндійського **суспільства були сільська та міська общини**. У формуванні староіндійської цивілізації провідну роль відігравала, побудована на **багатокастовій основі**, сільська община. Практично до початку середньовіччя (V ст. н.е.) індійські селяни-общинники мали земельну власність і були вільними виробниками. Вони платили державний податок, але ніхто їх не примушував працювати в царсько-храмовому господарстві чи на вельмож. У військо їх також не брали. Індійські общини були незалежними й адміністративно. Царські чиновники не втручались у внутрішні справи общинного самоврядування.

Система землеробських общин Індії витримала всі політичні лихоліття і в пережиткових формах збереглася й донині.

Міські общини були самоврядними. Магістрат складався з кількох десятків посадових осіб, згрупованих у шість колегій, які здійснювали нагляд за ремеслами, іноземцями, народжуваністю та смертністю городян, торгівлею, торгівлею ремісничими виробами з казенним тавром, стягненням торгового мита.

У Стародавній Індії співіснували **державна, общинна та приватна форми власності**. Загалом у різні періоди і в різних регіонах співвідношення їх було різним, але постійно спостерігалася тенденція до розширення приватного землеволодіння за рахунок скорочення державного й общинного.

Основою староіндійського суспільства була праця вільних селян та ремісників. Великого поширення в усіх галузях господарства Індії набула **наймана праця**. У найми йшли не стільки через бідність, а за дхармою своєї касты, вважаючи працю на інших своїм священним обов'язком. Наймити, яких в Індії називали **кармакари**, за свою працю одержували договірну плату. Однак релігійно-етичні норми дозволяли господарю бити наймита, тримати його у в'язниці, морити голодом і спрагою, калічити, садовити на палю, спалювати живцем.

Певне, але не суттєве значення мала і **рабська праця**, яка використовувалася здебільшого в державному господарстві. Згідно із Законами Ману раби поділялися на 9 розрядів, а за Законами Нарادی — на 15. За рабами зберігалися права та привілеї їхньої варни чи касты. Так, раба, який належав до варни брахманів, використовували лише на тих роботах, які не принижували його варни. У суспільстві до нього ставилися з відповідною повагою. Приватні раби були, як правило, домашньою прислугою і перебували на становищі молодших родичів свого господаря.

Феодалні **форми залежності** в індійському суспільстві виникли в першій половині I тис. н.е. У цей період царська адміністрація почала наділяти землею керівників релігійних сект та інших приватних осіб. Спершу землю надавали в тимчасове володіння, а згодом — у довічну власність. У власність переходила не тільки земля, а й селяни, які на ній працювали. Надаючи землю, держава поступалася землевласникам частиною адміністративних, фіскальних і судових прав та функцій. Отже, колишні вільні селяни ставали феодално залежними, їх змушували виконувати сеньйоральні повинності. Кабальна залежність у країні ставала спадковою, тимчасові раби ставали рабами довічними. Втім основою соціальної градації староіндійського суспільства (і це була одна з його специфічних рис), як і раніше, залишалася не стільки майнова нерівність, скільки варново-кастова залежність.

Основою господарської діяльності населення Стародавньої Індії було **іригаційне землеробство**, яке розвивалося в основному екстенсивним шляхом завдяки розчищенню джунглів та осушуванню боліт. В основі іригаційної системи знаходилося водоналивне

колеса, запозичене у Китаї. Ще за ведійської доби (XIII—VII ст. до н.е.) населення Північно-Східної Індії завдяки тропічному клімату та вдалій сівозміні навчилося збирати 2—3 врожаї щороку. Прогрес у землеробстві проявлявся в появі нових сільськогосподарських культур та вдосконаленні реманенту. Індійці вирощували пшеницю, ячмінь, рис, бобові культури, дині, бавовник, льон, цукрову тростину.

Важливу господарську роль відігравало також *тваринництво*, особливо велика рогата худоба. Корів та буйволів розводили не лише для виробництва молочної продукції, але й для того, щоб мати вдосталь тяглової сили. Плодючі ґрунти долин Інду та Гангу необхідно було сплувати безліч разів, оскільки були переплетені корінням ліан. В індійський плуг впрягали відразу по шість буйволів. В ті ж ведійські часи в долині Гангу існували велетенські тваринницькі ферми на десятки тисяч голів великої рогатої худоби. Надзвичайно ефективно в господарстві стародавньої Індії використовувалися також слони, які були здатні виконувати до 300 різних команд. Індійці вважали цю розумну тварину священною.

Славилася Стародавня Індія і своїми *ремеслами*. Ще в 3 тис. до н.е. в Індії розвивалися гончарство, будівництво, ткацтво, ковальство, суднобудування, виробництво фаянсу та скляного посуду тощо. Однак найбільшого розквіту ремесла досягли в другій половині I тис. до н.е. — I тис. н.е. Особливе значення мало *ткацтво*, центрами якого були міста Варанас, Матхура, Удджайн. Індійські ткачі навчилися виробляти на ручних верстатах найтоншу бавовняну тканину. Далеко за межами країни славилися золототкана індійська парча. Візитною карткою Стародавньої Індії були вироби із слонової кістки, а мечі з індійської сталі носили навіть перські царі.

Значного розвитку досягло *каменярство*. Про високу майстерність староіндійських каменярів свідчать будівництво у III ст. н.е. скельних храмів і монастирських келій. Їх вирубували в скелі методом "внутрішнього різьблення": спочатку вирубували приміщення, а потім у його стінах скульптурні зображення Будди і святих. Фасади храмів прикрашали рельєфами, колонами, особливими вікнами, через які денне світло проникало в храм. Найвідомішим таким храмовим комплексом є Аджанта в Махараштрі — 29 скельних печер у гористому обрамленні річки Вахуари (на малюнку). Аджанта прославилася ще й своїми чудовими розписами.

В староіндійському суспільстві розвиток ремесел відбувався також у сільській общині, що сприяло її самозабезпеченню. За ремісничі вироби селяни платили здебільшого натурою. Общинники наймали також астролога, жерця, музикантів, танцівників тощо.

Розвитку ремесел у Стародавній Індії сприяли досягнення *науки*. Ще на початку нашої ери виникли перші буддійські університети. Деякі з них мали по кілька тисяч студентів, а конкурси сягали 4-5 осіб на місце. Індія вважається батьківщиною фізики та хімії. Здобутки в цих науках дозволили древнім індійцям виготовляти фарби, ліки, парфуми, цемент тощо. А металурги знали секрет виплавки чистого заліза, з якого у V ст. н.е. вони вилили з нього 7-ми метрову шеститонну колону діаметром майже півметра. Ця колона височіє уже більше 1500 років, але на ній немає жодних слідів корозії. Значних здобутків досягли древні індійці і в розвитку медицини. Їх численні досягнення успішно використовують для лікування ревматичних, нервових і шкіряних захворювань нинішні медики. А староіндійський медичний трактат Аюрведа ("Наука про життя") уважно вивчають гомеопати багатьох країн світу.

Продуктивне землеробство та майстерність староіндійських ремісників сприяли розвитку *торгівлі*, особливо зовнішньої. Внутрішня торгівля гальмувалася відсутністю шляхів сполучень. Ріки в Індії, особливо північній, були непридатними для навігації, тому основну роль у розвитку засобів комунікації мали б відігравали сухопутні шляхи. Однак в

умовах непролазних джунглів та щорічного сезону тропічних дощів їх будували вкрай обмаль, та й якість індійських доріг була вкрай незадовільною.

Населення підтримувало тісні торговельні зв'язки з Афганістаном, Белуджистаном, Іраном, Середньою Азією, Месопотамією, Римом, обмінюючи індійські спеції, бавовняну тканину, золото, слонову кістку, золототкану парчу, цінну деревину на метали, коштовне каміння, вина, папірус, ладан, олії, мед тощо. Важливу роль у розвитку торгівлі із сусідами відігравав Великий шовковий шлях, який мав відгалуження в Індію.

Розвиток зовнішньої торгівлі помітно активізував *морську торгівлю* та *кораблебудування*. Важливу транспортну функцію виконувало *каботажне мореплавання*. Незважаючи на те, що на індійському узбережжі не було зручних гаваней, стародавні індійці в техніці мореплавання не поступались іншим народам. На судна з традиційними індійськими товарами можна було натрапити біля берегів Цейлону, Африки, країн Середземномор'я та Південно-Східної Азії.

Внаслідок активного розвитку торгівлі в VII ст. до н.е. в Індії появилися перші металеві *гроші*, витіснивши з ужитку примітивну обмінну торгівлю. З переходом до товарно-грошових відносин індійське купецтво в буддійський період (VI-III ст. до н.е.) за підтримки держави налагодило стабільні торговельні зв'язки з Цейлоном, Бірмою, Південною Аравією, країнами античного світу.

Індійські купці, професія яких вважалась у суспільстві однією з найпрестижніших, завжди більше продавали своїх товарів, ніж купували чужих. Саме завдяки активному торговельному балансу індійські раджі, вельможі, купці впродовж століть нагромадили величезні багатства. Вони були основними кредиторами та лихварями.

Для захисту своїх прав і здобутків купці та ремісники Стародавньої Індії об'єднувались у *професійні організації*, діяльність яких намагалася контролювати держава. У першій половині I тис. н.е. державний контроль за ними послабшав. Ремісничі та купецькі корпорації виявляли більше ініціативи у розширенні своїх зв'язків, самочинно укладаючи договори з приватними замовниками. Ознакою їхньої самостійності були свої печатні символи.

2.5.2. Економічна думка стародавньої Індії

Економічна думка *Стародавньої Індії*, як правило, була облуптана релігійною оболонкою буддизму і брахманізму (індуїзму) — релігій, які сформувалися в VI—V ст. до н.е. і стали провідною ідеологією давньоіндійського суспільства. При цьому економічні проблеми спеціально не досліджувалися, а розглядалися у давньоіндійській літературі лише у зв'язку зі спробами вирішення соціальних та політичних завдань. Писемними джерелами середини I тисячоліття до н.е. є переважно твори буддизму та брахманізму (індуїзму). Вони дають уявлення про соціальну структуру суспільства і містять цікавий матеріал, що характеризує специфіку сприйняття окремих економічних категорій, зокрема, власності, майна. Найдавнішою пам'яткою індійської старовини є давньоіндійський епос "*Рігведа*" (XI ст. до н.е.), який засвідчує існування рабовласницьких відносин на початку становлення давньоіндійської цивілізації.

Буддійські літературні джерела стверджують, що будь-яка світська діяльність, у тому числі господарська, приносить страждання і особисту залежність. Щоб звільнитися від неї потрібно відмовитись від будь-якого майна, сім'ї, розчинитися у Всесвіті та досягти божественного блаженства — нірвани. Духовного спасіння може досягти лише той, хто є особисто вільним. І хоча буддизм не заперечує господарської діяльності мирян, подаянням яких повинні жити буддійські ченці, але увагу їй не приділяє. Рабство розглядається як перешкода до вступу до чернечої громади, а боргова кабала визнається страшним лихом. Тому йдеться про необхідність всіляко уникати заборгованості та прагнути своєчасно сплачувати борги.

Так навчав індійців засновник буддизму — царевич *Гаутама*, який жив у VI ст. до н.е. і став *Буддою* ("просвітленим" — *на малюнку*). Він роздав бідним усе своє багатство і

жив, збираючи милостиню та проводячи час у пасивному спогляданні світу і в контакті з Космосом, поринаючи в нірвану.

Джерела **брахманізму (індуїзму)** містять концепцію трьох цілей життя: релігійного обов'язку, матеріальної вигоди та чуттєвої насолоди. Кожній з цих цілей присвячена окрема література. Найбільш відомими книгами про обов'язок (дхарму) є "Закони Ману", про вигоду (артху) — "Артхашастра", про кохання (каму) — "Камасутра". Два перших джерела відображають погляди на господарські процеси.

"**Закони Ману**" (близько II ст. до н.е.— I ст. н.е.) — це збірка релігійних, моральних, політичних та правових вказівок, які приписують міфічному родоначальнику усіх людей Ману (староінд. слово **manu** означає "людина"; у деяких інших мовах є майже аналогічні поняття: зокрема, англійське чи німецьке **man** (**mann**) також означає "людина"), в яких містяться 2650 двовіршів (шлоків), поділених на 12 розділів:

1-й розділ дає уявлення про Всесвіт, людину і людське суспільство, касты (варни);

2-й — правила життя людини в період учнівства;

3—4-й — правила життя сімейної людини;

5-й — правила поведінки з жінками;

6-й — правила життя відлюдника;

7-й — установки про обов'язки правителя та управління державою;

8-й — установки про судочинство та юридичну практику;

9—10-й розділи присвячені сімейним відносинам, покаранням за різні порушення, обов'язкам членів варн;

11-й — установкам про покаяння й обітницям для спокути здійснених гріхів;

12-й — описанню посмертних дарів за погані справи у земному житті.

Згідно "Законів Ману" індійське суспільство поділено на чотири касты (**варни**): брахмани (управителі), кшатрії (воїни), вайшії (господарники) і шудри (недоторкані) — найбезправніші члени суспільства, що виконували найбруднішу роботу та обслуговували три вищі касты. Змішання каст каралося дуже суворо, як і зміна роду занять. Економіка розглядалася як сфера діяльності вайшіїв. Вона складалася з тваринництва, землеробства, торгівлі та лихварства. Багатство давало право на особливу пошану тільки серед самих вайшіїв. Ремесло як різновид обслуговуючої праці вважалося долею шудр. Шудринською вважалася і праця орендарів-половинщиків, найманих працівників у сільському господарстві.

Найвищим ідеалом господарювання вважалися самостійність і економічна незалежність. Хоч "Закони Ману" ставлять на перше місце релігійний обов'язок (дхарму), але істинним щастям вважають досягнення всіх трьох цілей життя людини. Отож, користь, матеріальна вигода та добробут дістають у брахманізмі релігійну санкцію.

"Закони Ману" показують, що в Індії добре розуміли відмінності між власністю і володінням, тому охороні приватної власності приділялася значна увага. Закони вказують на сім можливих способів виникнення права власності:

- спадок;
- дарування або знахідка;
- купівля;
- завоювання;
- лихварство;
- за виконання роботи;
- одержання милостині.

Знаходимо в законах і такий спосіб набуття права власності, як давність володіння (понад 10 років), які підкреслюють, що тільки за законного підтвердження способу набуття людина перетворюється з володаря на власника. Купити річ можна було тільки в її власника.

Якщо збувалась крадена річ, вона поверталася її колишньому власникові. За незаконне привласнення чужої власності накладався значний штраф.

Серед основних об'єктів власності "Закони Ману" називають землю. Тут розрізняються землі царські, общинні, у приватній власності. Того, хто незаконно привласнював чужу землю, оголошували злодієм. Розвивалися угоди купівлі-продажу землі. Була відома й угода оренди землі, яка набула вагомого значення розвитком процесу майнової диференціації общини.

У "Законах Ману" добре простежується ставлення до різних професій та сфер економіки. Найбільш почесними вважалися землеробство, скотарство, деякі види ремесел і торгівлі. Осуджувалися заняття лихварством та люди, зайняті "нечистими" промислами (азартні гравці, повії, продавці м'яса, слуги).

"Закони Ману" твердо встановлювали непорушність і спадкоємність боргових зобов'язань. Якщо боржник не міг сплатити борг вчасно, він повинен був його відпрацювати. При цьому кредитор, якщо він належав до нижчої касты, не міг змусити боржника з вищої касты відпрацювати борг.

Важливим джерелом староіндійської економічної думки став трактат про мистецтво політики та управління державою "*Артхашастра*", написаний наприкінці IV ст. до н.е. радником правителя могутнього царства, царя (магараджі) Чандрагупти I *Каутільєю Вішнугупта*. Це ґрунтовна збірка правил, адресованих царям та правителям, якою вони повинні керуватися у своїй державній діяльності. За повнотою та різноманітністю змісту цей твір належить до найбільш відомих давньоіндійських джерел. У ньому містяться відомості про економіку, адміністрацію, соціальні та юридичні інститути, зовнішню та внутрішню політику індійської держави.

Основна економічна ідея трактату показати величезну роль держави. Каутілья пише, що цар (раджа), який очолює державу як намісник богів, покликаний забезпечити правильний напрям діяльності людей. Щоб виконувати свої функції, він повинен знати як створюється, зберігається, примножується і поділяється багатство. Для цього треба вивчати науки, в першу чергу політику. Від політики, яку обере цар, залежить розквіт чи занепад країни. Кінцевою метою будь-якої політики є збагачення державної казни. Основними джерелами доходів були прибутки від державних підприємств, а також різноманітні податки, мито та штрафи, що стягалися з населення. Податки розглядаються як винагорода цареві за те, що він охороняє країну від зовнішньої небезпеки та внутрішніх заколотів. Одним із шляхів збагачення скарбниці розглядається торгівля. Важливою складовою регламентації торгівлі був нагляд за цінами та величиною прибутку. Прибуток визначався для місцевих товарів у розмірі 5% від встановленої ціни, а для іноземних товарів — 10%. Прибуток включався у ціну товарів як частина витрат, і його норма заздалегідь фіксувалася. "Лишки" прибутків стягувалися до скарбниці.

Каутілья був геніальним економістом, ще в IV ст. до н.е. висунувши ідею про трудову вартість і механізм утворення ринкової ціни. Він став першим, хто розглядав вплив конкуренції на ціну. У зв'язку з тим, що індійський мислитель показує можливість відхилення ринкової ціни від вартості під тиском конкуренції, він розрізняв ціну і вартість. Автор "Артхашастри" розглядав гроші як засіб існування, однак засуджував приватне нагромадження багатства у грошовій формі. Каутілья вважав грошовитих багатіїв скнарами, які мучать себе і слуг, а тому в окремих випадках рекомендував конфіскувати їх грошові багатства.

Трактат "Артхашастра" дає достатньо повне уявлення про розвиток рабовласницького державного господарства, організацію праці та структуру продуктивних сил, а також про стан землеробства, кооперацію праці селян, єдину іригаційну систему, про наступний розвиток кастової системи в Індії.

Отже, особливість економічної думки Давньої Індії полягає в тому, що вона має яскраво виражене релігійне забарвлення, приділяє велику увагу обґрунтуванню непохитності

кастового ладу, коли всі вільні члени суспільства поділяються на замкнуті соціальні групи з різними правами та обов'язками і різним становищем у суспільстві.

Глава 3. Соціально-економічний розвиток та економічна думка країн античного світу та раннього християнства

3.1. Загальна характеристика епохи античного світу

У першій половині I тисячоліття до н.е. могутні колись Єгипет, Вавилонське царство та інші країни Стародавнього Сходу внаслідок цілої низки внутрішніх та зовнішніх обставин занепадають. Центр світової цивілізації зміщується на південь Європи. Лідерами світового розвитку стають Стародавні Греція та Рим. У світовій історії цей період називають **античним** (від лат. *antiquus* — старожитній). Античність — особливий період в історії народів Середземномор'я. Він починається приблизно у VIII ст. до н.е. з формуванням грецьких міст-держав Спарти, Афін, Фів, з піднесенням Карфагена, заснуванням Рима, із проведенням перших олімпіад, а закінчується в V ст. н.е. падінням Західної Римської імперії.

Як і на Сході, найхарактернішою ознакою господарств античних країн також було **рабовласницьке господарство**, яке розвивалося там із середини I тис. до н.е. до середини I тис. н.е., досягло найвищого розвитку і набуло найбільш завершених класичних форм. Становлення рабовласницьких держав у античному світі проходило як результат інтенсивного розкладу родоплеменного ладу та майже повного розкладу первісної общини з її колективною власністю (на відміну від Стародавнього Сходу, де община зберігалася довгий час).

Для античності характерними були поєднання та співіснування різних політичних і економічних моделей та укладів, демократія і деспотія, влада олігархії, республіканське та монархічне правління. Дуже складною була **соціальна структура** античної епохи. На вершині соціальної піраміди панували великі земельні власники і рабовласники, яких називали **патриціями**. Їх частка в населенні мала менше 1%. Основну ж масу населення складав середній прошарок античності демос — вільні хлібороби, дрібні власники землі, а іноді й раби, яких називали **плебеями**. Їх частка складала на ранніх етапах античності до 80% усього населення, на пізніх — 35-50%. Саме це говорить про існування непримиренних соціальних конфліктів античності між великими та дрібними землевласниками щодо розподілу землі та інших ресурсів та про поступовий процес закабалення других першими. На найнижчому соціальному рівні знаходилися **раби** — третя основна група соціальної структури країн античності. Їх частка в долі населення в ранній період поступово зростала і сягала в окремих регіонах (наприклад, в Італії) 40-50%. В пізній період доля рабів почала падати, оскільки значну частину їх, зайнятих у сільському господарстві, переводять на орендні відносини, і раби перетворюються в залежних, неповноправних хліборобів — **колонів**.

Проміжне становище в античній соціальній структурі посідають **ремісники та купці**. Це пояснюється тим, що ремесло та торгівля в античну епоху вважалися непрестижними та мало почесними. Їх доля в населенні складала в межах 10%.

У період пізньої античності формуються ще дві значні соціальні групи: **люмпени** та **чиновники**. Люмпенами називали громадян, що не мали власних джерел існування і жили за рахунок тих, кому надавали політичну й силову підтримку.

Економіка античності носила переважно натуральний характер. Основна маса населення була зайнята в сільському господарстві. Високого розвитку досягли ремесла, особливо гончарне та ковальське. Суттєвих успіхів досягає будівництво — зводяться багатоповерхові будинки, прокладаються водопроводи, каналізації, будуються дороги. Значного прогресу досягає кораблебудування. Розвивається і досягає надзвичайно високого рівня торгівля.

В античний період досягнуто високих показників розвитку виробництва й споживання матеріальних благ. Рівень споживання навіть у рабів був істотно вищий, ніж через тисячу років у селян середньовіччя.

Однак середня тривалість життя залишалася невисокою (30-35 років), оскільки високими були дитяча і материнська смертність, смертність молодих людей під час воєн, що практично не припинялися, епідеміологічна смертність, особливо від чуми та шлунково-кишкових, простудних захворювань. Проте загальна чисельність населення Середземномор'я за античний період зростає в три рази — з 25 до 70 млн. осіб.

Таким чином, історія Стародавніх Греції та Риму — одна з найцікавіших сторінок розквіту і занепаду рабовласницького господарства, яке досягло класичних (завершених, найповніших) форм.

3.2. Антична Греція

3.2.1. Соціально-економічний розвиток древньої Греції

У південній частині Балканського півострова і на прилеглих островах на рубежі III-II тис. до н.е. виникла давньогрецька цивілізація.

На економічний розвиток *Стародавньої Греції* впливала ціла низка причин:

- багаті поклади корисних копалин;
- вигідне географічне положення, адже її територія знаходилася на межі трьох континентів — Європи, Азії та Африки, і, як наслідок, на перетині важливих торговельних шляхів;
- успадкуванням матеріальних, духовних, інтелектуальних здобутків країн Стародавнього Сходу;
- вихід до моря зі зручними бухтами, що сприяло розвитку мореплавства, торгівлі, ремесла;
- республіканська форма правління, що давала надійні гарантії особистої свободи і збереження власності громадян.

В розвитку економіки Стародавньої Греції виділяють *чотири періоди*: крито-мікенський (XXX-XII ст. до н.е.), гомерівський (XI-IX), архаїчний (VIII-VI), класичний (V-IV ст. до н.е.)

У *перший період* основою господарського життя було *палацове господарство*, близьке до аналогічних структур країн стародавнього Сходу. Саме тоді утворилися перші ранньокласові держави — *Критська* (на о. Крит) та *Ахейська*. Населення держав обкладалося натуральними і трудовими повинностями на користь палацу. Палаці були водночас адміністративними і релігійними центрами, а також утримували великі ремісничі майстерні з переробки продукції землеробства та тваринництва. Існували ткацькі, швейні, металургійні та інші майстерні. Характерною рисою була державна монополія та контроль за всіма видами сировини, передусім за металом.

Земля поділялася на державну (палацову) й общинну. Державна земля розподілялася на правах умовного утримання. Знать могла здавати її в оренду невеликими ділянками. Головна частина землі територіальної общини також ділилася на наділи з приблизно однаковою прибутковістю. Землі були і в руках окремих утримувачів — тілестів.

Основне населення палаців складали вільні селяни й ремісники, якими управляв розвинутий бюрократичний апарат. Характерним для палаців було і *рабство*, в основному жіноче. Однак їх було небагато. У цей період будувались величні палаці, прокладалися дороги, розвивалися художні мистецтва і ремесла, була введена єдина система мір.

Наприкінці XII ст. до н.е. крито-мікенська палацова цивілізація за загадкових обставин припинила своє існування.

Другий період економічного розвитку — *гомерівський* — характеризувався відсталім натуральним господарством. Для нього характерна неймовірна бідність матеріальної культури. Характерним було широке впровадження заліза, яке використовувалося для виготовлення всіх знарядь праці. На перший план висувалося автономне господарство малої

патріархальної сім'ї. Спостерігалось майнове розшарування, однак воно носило умовний характер, оскільки життя навіть найвищих прошарків суспільства суттєво не відрізнялося від інших. Рабство не набуло значного поширення. В аристократичних господарствах використовувалася праця найманих поденників.

Центрами політичного й економічного життя ставали поселення, в яких в основному жили землероби і скотарі, а не ремісники й торговці. Общини вели майже відокремлене існування.

Третій період економічного розвитку, **архаїчний**, характеризувався значними позитивними змінами в господарському житті, що привели до створення нової економічної системи. Головними осередками сільського господарства стали дрібне селянське господарство та великі земельні фільварки родової знаті. Землі фільварків здавалися в оренду за половину врожаю. Селяни перейшли до вирощування більш прибуткових культур — винограду і маслин. Значного розвитку набули ремесла, що зосереджувались у містах. Повністю сформувалися їх галузі: металургія, металообробка, кораблебудування. А гончарне виробництво набуло масового серійного характеру.

Перенаселення Греції і гостра нестача землі у VIII-VI ст. до н.е. зумовили проведення **Великої грецької колонізації**, яка розвивалася в трьох напрямках: західному, північно-східному та південно-східному. Це призвело до утворення грецьких міст-колоній на берегах Мармурового, Чорного та Егейського морів, на південному узбережжі Апеннінського півострова, в Сицилії та Північній Африці. Міста-колонії стали центрами торгівлі греків із сусідніми народами.

Провідною галуззю стала **зовнішня торгівля**, почав утверджуватися товарно-грошовий обмін. Функції грошей почали виконувати металеві зливки, а на рубежі VII-VI ст. до н.е. починають карбуватися монети. У VI ст. до н.е. в Греції функціонували **дві грошові системи** — егінська і евбейська (від назв грецьких островів). Основою кожної системи був талант — вагова одиниця, яка на Евбеї (**на малюнку зліва**) становила 26,2 кг, а на Егіні (**на малюнку справа**) — 37 кг. Із одного таланта карбували 6 тис. драхм — срібних монет.

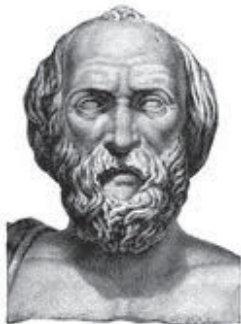
Цікавою була і форма державного устрою Стародавньої Греції архаїчного періоду розвитку. Численні острови, оточені гірськими хребтами, затоки і гавані визначали відокремленість,

автономію економічного життя грецьких общин. Внаслідок цього античні общини виступали в основному як **поліси (міста)**. В центрі кожного полісу було поселення, оточене муром, йому належали довколишні долини чи острови. Формування грецьких міст-полісів розпочалося у VIII-VI ст. до н.е. Згодом такі міста, як Афіни, Мілет, Корінф, Халіке та інші перетворилися у важливі ремісничо-торговельні центри, стали осередками політичного, культурного життя Греції.

Виділялись два види полісів: аграрний та торгово-ремісничий.

Аграрний поліс був з абсолютним переважанням сільського господарства, слабким розвитком торгівлі і ремесел та з олігархічним ладом. Головним власником землі був поліс, а виключне право володіти земельною ділянкою мали лише його жителі. Наділи не можна було дарувати, дробити, заповідати, а після смерті власника вони поверталися полісу. Прикладом такого полісу служить древня Спарта, в якій усі родючі землі було розподілено відповідно до числа повноправних громадян на 9000 наділів, а його громадяни отримували наділи в тимчасове користування. Згідно **законів Лікурга (на малюнку)** в Спарті були

характерними прагнення до повної рівності, зневага до багатства, суворя система виховання, заборона громадянам займатися господарством, ремеслами та торгівлею, користуватися золотом і сріблом, обмеження контактів із зовнішнім світом. Жителі Спарти колективно експлуатували уярмлене населення — ілотів. На кожний наділ землі припадало кілька сімей ілотів, які були зобов'язані раз на рік платити натуральний оброк, приблизно 1/6-1/7 урожаю.

Торгово-ремісничий поліс характеризувався великою часткою ремесел і торгівлі, товарно-грошових відносин, запровадженням рабської праці та демократичним ладом. Найкращим прикладом такого полісу були **Афіни**. Основною виробничою ланкою була велика земельна ділянка (3-5 га), власником якої був громадянин полісу. Землю обробляла сім'я власника, якій допомагали раби. Господарства мали багатогалузевий характер, борги, взяті під заставу землі прощалися, обмежувався позичковий процент. З Афін дозволялося вивозити з метою наживи маслинову олію, а вивіз зерна заборонявся. Заохочувалася ремісничя діяльність. Усіх афінських громадян було поділено на чотири категорії за величиною земельною прибутку, чим було завершено ліквідацію родового ладу — всі громадяни, незалежно від майнового становища, наділялися однаковими правами.

I, нарешті, на четвертому етапі економічного розвитку античної Греції основною рисою було панування полісів і поширення **рабства класичного типу**.

Вище згадувалося про існування рабства на стародавньому Сході, але там воно було патріархальним. У класичному ж варіанті рабства раб був позбавлений не лише власності на знаряддя виробництва, а й сам перетворювався на знаряддя, яке повністю належало його хазяїну. Право власності рабовласника на раба нічим не обмежувалось. Головною метою і завданням класичного рабства було створення додаткового продукту.

Саме **рабська праця** стала однією з основних причин розквіту Стародавньої Греції. В основному рабство розвивалося за рахунок сусідніх народів, що були захоплені під час постійних воєн. Його джерелами були також работоргівля та боргове рабство.

Невільниками ставали навіть бідні афіняни, що не могли справитися з боргами. Проте в 595 р. до н.е. за реформою Солоні всі селянські борги анулювалися, а афінян заборонялося продавати у рабство. Тих, які були продані, викупували.

Величезна кількість рабів застосовувалася в різних сферах господарської діяльності. Більшість з них працювала в копальнях, каменоломнях, на будівництві доріг. Незначна кількість була зайнята в сільському господарстві. Рабів використовували як прислугу в домашньому господарстві знатних людей, а також купців, заможних ремісників. У Греції були й привілейовані раби — учителі, лікарі, купці, ремісники, поліцаї. Рабами були деякі філософи, поети, зокрема знаменитий Езоп. Експлуатація рабів сприяла досягненню високого економічного і культурного рівня розвитку держави. Отже, в **античному рабстві**, на відміну від східного, рабська праця стала основною продуктивною силою суспільного виробництва.

Рабська праця проникала в усі сфери життя та виробництва. За приблизними підрахунками загальне число рабів в Афінах становило майже 35% населення. Центрами рабства були Афіни, Хіос, Лесбос, Коринф, Егіна.

Результативність рабської праці була досить високою. У середньому раб, працюючи ремісником, приносив у день дохід, на який можна було прогодувати сім'ю із 3—4 осіб. Рабів відпускали на оброк, здавали в оренду; раб міг накопичити певну суму і викупитися на волю.

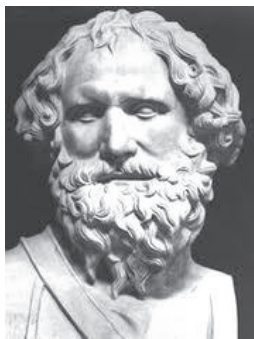
Все це призвело до бурхливого розвитку економіки античної Греції. Провідне місце в господарстві країни займали **ремесла**, особливо пов'язані з виплавлянням металів. У копальнях, що досягали 100 м глибиною, добували руду, з якої плавляли мідь, залізо, виготовляли бронзу. З них, а також із золота, срібла, виробляли зброю, колісниці, ювелірні вироби. Розроблялися поклади мармуру, глини. Добротним і красивим був посуд, інші керамічні вироби, які славилися на весь тогочасний світ. Грецькі тканини, одяг мали попит далеко за межами країни. Військова могутність Афін призвела до розвитку кораблебудування, яке було під контролем держави.

Основним осередком ремісничого виробництва були *ергастерії* — майстерні, в яких широко застосовували рабську працю. В основному ремісники працювали в невеликих майстернях по 3—12 осіб, хоча в деяких із них кількість працюючих сягала 30-100 осіб. Так, знаменитий афінський оратор Демосфен мав дві майстерні з 20 і 32 рабами. Однак великих майстерень було мало, переважно працювали малі й середні виробництва.

Особливо успішно в Стародавній Греції розвивалися будівельна справа, обробка каменю, завдяки чому міста країни перетворилися на прекрасні ансамблі архітектурних шедеврів — храми, палаци знаті, театри, стадіони, інші громадські споруди, які вражали світ своїми завершеними формами. Розвиток ремесел привів до спеціалізації виробників. Стали спеціалізованими окремі міста-держави.

Досить швидкими темпами розвивалося і *сільське господарство*, однак в силу ряду причин воно розвивалося повільніше. До таких варто віднести гостру нестачу орних земель, особливості полісного устрою країни. Але, мабуть, головною причиною варто назвати тривале пануванням двопілля. Орна земля, угіддя, інші природні багатства спочатку належали общинам, але згодом перейшли до родової аристократії.

Греки спеціалізувалися на вирощуванні пшениці, ячменю, розведенні садів, виноградарств, оливкових гаїв. Оливкова олія використовувалася у харчуванні, парфумерії, для освітлення, а також була головним експортним товаром. В Єгипет, Рим та Причорномор'я вивозилось вино. Приміські селяни займалися городництвом, бджільництвом. Добре розвивалося тваринництво. У IV ст. до н.е. греки удосконалили агротехнічні прийоми в землеробстві: вводилося трипілля, почали застосовуватися добрива, використовувалася борона з дерев'яними зубами, молотильна дошка тощо. З'явилися наукові трактати із сільського господарства.

Значного розвитку набули наука та техніка. Знаменитий *Архімед (на малюнку)* відкрив гідравлічний закон, закон важеля, винайшов гвинт, водочерпальну машину тощо. Виникають нові міста (Александрія, Пергам, Антіохія, Селевкія), які стають адміністративними одиницями.

Широкого розвитку набули також *торгівля* і *товарно-грошові відносини*. Каталізатором торгівлі стали зростання населення, нестача зерна, сировини і надлишок продукції. Великі міста, перш за все Афіни та Пірей, стали центрами торгівлі та морською транзитною базою між різними регіонами. Удосконалювалися механізми розрахунків, почали *зароджуватися банківські операції*. Грошовий обмін здійснювали лихварі, які володіли обмінними пунктами — *трапезитами*. Вони починають виконувати функції, характерні для банків: збереження грошей, переказ сум з рахунків одних клієнтів на рахунки інших, надання грошових позик. Позики надавали під заставу землі, міських будівель, і процент становив до 15, а за морськими кредитами (під більш ненадійну заставу кораблів і товарів) міг перевищувати 30. Для зручності у проведенні торговельних операцій купці, особливо пов'язані з заморською торгівлею, створювали об'єднання — *фіаси*, завданням яких були взаємовиручка позиками, страхування, обмін інформацією, контроль за цінами. Торгівля зосереджувалася в руках купців, які були власниками великих складів, кораблів. Поступово вони ставали крупними банкірами, посередниками у торгових операціях, власниками значних капіталів.

Однак в IV ст. до н.е. в античній Греції розпочалася криза класичного поліса. В умовах розвитку суспільства полісні принципи почали заважали значній частині жителів, особливо ремісникам та купцям. Не маючи прав громадянства, вони не могли отримати землю. Але оскільки в період розквіту економіки вони значно збагатилися, різко збільшилося число угод із купівлі-продажу землі. Наслідком стала концентрація земельної власності в одних руках, чим підірвався принцип полісного життя — єдність розуміння громадянина та земельного власника: можна було бути громадянином і не мати землі, і навпаки. Змінився

характер власності, її антична форма витіснялася приватною власністю, полісна мораль поступалася місцем індивідуалізму.

Поліс, як община громадян-землевласників, кожна з яких мала власні гроші, почав гальмувати розвиток товарно-грошових відносин. Посилилася соціальна диференціація, автаркія й автономія заважали розширенню економічних зв'язків.

Поступово почала падати і продуктивність невільницької праці. З'явилися цілі покоління людей, які народилися, жили і працювали в умовах рабства. Такі люди не хотіли і не могли ефективно працювати. Це стало особливо відчутним, коли Греція почала зазнавати поразок у війнах, внаслідок чого припинився приплив нових рабів. Нескінченні конфлікти між грецькими містами, боротьба демосу з аристократією, рабів з рабовласниками паралізували економічне життя країни.

У 338 році до н.е. Грецію завоювала Македонія, а в II ст. до н.е. Балканський півострів став легкою здобиччю Римської держави.

3.2.2. Економічна думка античної Греції

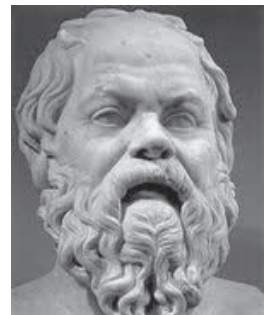
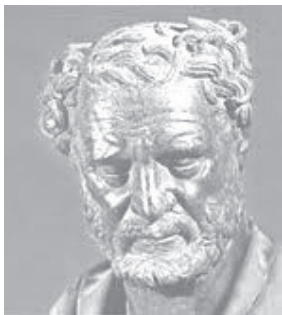
Мислителі Стародавньої Греції зробили значний внесок у дослідження закономірностей розвитку *античного способу виробництва*, розробку основ натурального господарства, елементів товарно-грошових відносин. Вони не лише давали рекомендації щодо раціонального ведення господарства, а й намагалися теоретично осмислити економічні процеси, які відбуватися в ту давню добу.

Економічна думка Стародавньої Греції періоду раннього рабовласництва (X-VI ст. до н.е.) знайшла відображення насамперед в *грецькому епосі* (поеми Гомера "Іліада" та "Одіссея", Гесіода "Роботи і дні"), законах міст-держав (так звані *закони Лікурга*, спартанського законодавця VIII ст. до н.е.), в *реформах Солона*, *Пісістрата*. Вона свідчить про перехідний характер суспільних відносин від родового ладу до рабовласницького. Якщо перші прояви економічної думки давніх греків пов'язані з ідеалізацією общинного ладу, натурального господарства, звеличуванням селянського господарства, то згодом більше уваги приділяється питанням землеволодіння, приватної власності, рабства, становища селянства, розвитку ремесла, торгівлі, грошового обігу.

Уявлення про економічну думку Давньої Греції класичного рабовласницького періоду (V ст. до н.е.) дає економічна програма *Перикла* (бл. 490-429 до н.е., **на малюнку вверху**), який був першим стратегом і керівником афінської держави в 444-429 до н.е. Перикл практично ліквідував майновий ценз, увів плату за службу, проводив громадське будівництво, що давало заробіток бідним, створював військово-землеробські поселення і колонії, заохочував торгівлю та ремесло.

Ідеї економічного характеру цього періоду були висловлені філософами *Демокритом* (бл. 460 — бл. 370 до н.е.- **малюнок зліва**) та *Сократом* (бл. 470-399 до н.е. – **малюнок справа**). Демокрит говорив про примарність багатства, вважаючи багатим і того, хто задоволений малим. Він захищав приватну власність, виправдовував рабство, але був противником надмірного зростання землеволодіння і необмеженого нагромадження грошей.

Сократ економічну діяльність пов'язував з моральними чеснотами, оскільки для надбання багатства потрібні енергія, наполегливість, благочестя, а для його збереження —

стриманість. Він, як і Демокрит, говорив про відносність багатства, засуджував прагнення до наживи, радив задовольнятися малим.

В період кризи полісного господарства (IV ст. до н.е.) старогрецька економічна думка досягла найвищого злету. У цьому плані найбільше значення мають наукові розвідки Ксенофонта, Платона, Аристотеля. Ідеї цих видатних мислителів стали вихідним пунктом для формування економічної науки і увійшли до скарбниці економічної спадщини людства.

Ксенофонт

Давньогрецький мислитель, історик, воєначальник і державний діяч **Ксенофонт Афінський** (430—355 роки до н.е.) був ідеологом рабовласницького ладу і свої економічні погляди виклав у багатьох творах, головними з яких є **"Економікос"** і **"Про доходи"**.

"Економікос" ("Про домашнє господарство") написана у формі діалогу філософів Сократа (свого вчителя) і Крітобула. Він визначав "економікос" як науку про управління натуральним господарством, яке вважав найдоцільнішим устроєм господарського життя. Під "господарством" Ксенофонт розумів управління майном, а під майном — усе, чим людина може користуватися, задовольняючи свої потреби.

Ідеалом політичного і економічного устрою Ксенофонт вважав порядки аграрної Спарти за часів Лікурга, який намагався обмежити розвиток товарно-грошових відносин. Устрій же сучасних йому Афін засуджував, вважаючи, що вихід з економічної кризи, яку переживало місто-поліс, полягає в поліпшенні ведення натурального рабовласницького господарства, залученні до поліса іноземців і стягненні з них податків, що збагатить державну казну.

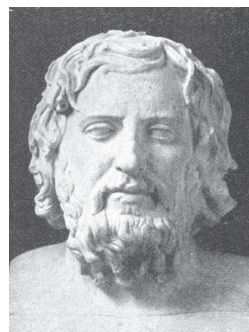
Багатство Ксенофонт пов'язував з раціональним веденням господарства. Єдиний шлях до заможного життя — "споживати так, щоб залишався надлишок" (тобто прибуток). Добрий господар, повчав Ксенофонт, повинен мати запаси на цілий рік, молоти зерно на ручних млинах, випікати хліб удома, самому шити одяг тощо. В "Економікос" він описує дбайливого господаря, який, дешево скуповував занедбані земельні ділянки, за допомогою рабської праці підвищував їх родючість, а потім перепродавав з великою для себе вигодою. По-суті мова йшла про товарний характер землі. Втім, Ксенофонт водночас доводив, що багатство надмірно нагромаджувати негідно, його потрібно використовувати для підтримки близьких і друзів, безпеки та слави.

Основною сферою економіки Ксенофонт вважав сільське господарство, насамперед землеробство, яке називав "матір'ю і годувальницею всіх професій". Водночас він зневажливо ставився до ремесла, торгівлі, лихварства, фізичної праці, яку вважав заняттям рабів. Рабство для нього було природним станом речей, а раби — живим знаряддям виробництва.

Заслугою Ксенофонта є постановка питання про подвійне використання блага — як споживної цінності та як мінової. Поняття "цінність" він уживав в двох значеннях. Як споживна вартість "цінність є щось добре" залежить від корисності речей, вміння ними користуватися. Водночас цінність розглядається як здатність речі вимінюватися на іншу річ, тобто як мінова цінність (для того, хто не вміє користуватися флейтою, якщо він її продасть, вона — цінність; якщо ж не продасть, а володітиме нею, — не цінність). Отже, по суті, йдеться про дві властивості товару.

"Економікос" отримав широке розповсюдження в Стародавньому Римі, а потім і в феодальній Західній Європі.

У праці **"Про доходи"** Ксенофонт аналізує економічну роль держави. Головна ідея твору — держава повинна збагачуватися для підтримки повноправних громадян поліса. Для цього він радить залучати до поліса більше неповноправних і вільновідпущених, надавши їм певні пільги (звільнення від служби у війську, право забудовувати міські пустирі). Далі він

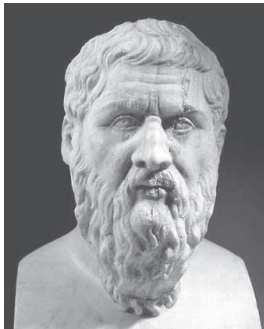
рекомендує поліпшити умови здійснення зовнішньої торгівлі, для чого слід будувати державні торговельні кораблі та віддавати їх в оренду приватним особам.

Важливим фактором збагачення держави Ксенофонт вважав використання рабської праці. Вважаючи рабство природним і законним, він виступав за колективні форми рабоволодіння, давав поради щодо покращання організації господарства і підвищення продуктивності рабської праці. Необхідно більше вживати матеріальних стимулів і різноманітних засобів морального впливу на рабів, що примусило б їх працювати краще. Ксенофонт також пропонує державі скупити якомога більше рабів і віддавати їх за плату в наймання приватним підприємцям, які орендують у держави срібні копальні — головне природне багатство. З метою поповнення казни він виступав і за масову продажу рабів державою.

Ксенофонт здійснив важливий аналіз деяких явищ товарного виробництва. Він першим в історії протиставив розумову працю фізичній, вважаючи, що фізичною працею мусять займатися раби (виконавці), а вільні громадяни мають виконувати функції нагляду і управління. Також звернув увагу на більшу розвиненість поділу праці у великих полісах і на його залежність від розмірів ринку, цінність життєвих благ визначав їх корисністю. Гроші Ксенофонт розглядав як засіб обігу товарів і засіб нагромадження багатства. Справжніми грошима при цьому він вважав тільки срібло, яке, на його думку, є грошима за своєю природою і, на відміну від золота, не піддається впливові ринкових коливань.

Платон

Предметом основних економічних досліджень великого давньогрецького філософа **Платона** (427 чи 426 — 347 роки до н.е.) була держава. Оскільки в період його життя поліси

Греції і, зокрема, Афіни, переживали серйозну кризу, основну увагу дослідник приділив ідеям створення досконалого державного устрою. Ним написано багато творів філософського та соціально-політичного змісту. До наших днів дійшло 23 діалоги, промова "**Апологія Сократа**", 13 листів і кілька значних творів, головними з яких вважаються "**Держава**" і "**Законо**", де він обгрунтував концепцію так званої "ідеальної держави".

В праці "**Держава**", аналізуючи розвиток економіки, Платон робить висновок, що в його основі знаходиться поділ праці. Він стверджував, що кожна людина, згідно вроджених здібностей повинна знайти "свою справу", свою сферу діяльності, в якій має досягти певного рівня майстерності. Разом з тим, удосконалюючись в одній справі, людина не може займатися іншими, тому самотужки не здатна задовольнити свої потреби, які є надзвичайно різноманітними. Щоб задовольнити їх, людина вимушена користуватися результатами спеціалізованої праці інших людей. Тому саме поділ праці вирішує суперечність між обмеженими можливостями конкретної людини та її різноманітними потребами, що об'єктивно і об'єднує людей у державу.

Однак недоліком будь-якої держави, на думку Платона, є постійна боротьба громадян за свої економічні інтереси та матеріальні блага, що створює нерівність між ними і призводить до розколу на дві держави — багатих і бідних. Нерівність, на думку Платона, має коріння в природі людей, через що є нездоланною і породжує ненаситну жадобу людей до багатства і боротьбу між ними. Щоб зупинити її, необхідно, вважав великий мислитель, забезпечити майнову рівність і тим самим соціальну справедливість для вільних громадян. Під рівністю він розумів такий розподіл сукупного багатства (майна), коли кожна людина одержує свою частку відповідно до своїх природних здібностей, що й забезпечує соціальну справедливість. Виходячи з цього, усе повноправне населення "ідеальної держави" Платон поділив на три стани: філософів, що керують державою; воїнів, покликаних воювати, боронити державу і лад у ній; та стан землеробів, ремісників і торговців, словом, усіх, хто займається господарською діяльністю. Рабів і вільновідпущених він не відносив до

громадянського суспільства. Раби взагалі розглядалися Платоном як знаряддя праці, яке говорить.

Філософи і воїни, на думку Платона, щоб ними не заволоділа пристрасть до збагачення, не повинні мати приватної власності, у них все має бути спільним. Тому вони повинні утримуватися за рахунок держави, жити і харчуватися в спеціальних таборах, мати спільних дружин і дітей. Щоб ці стани могли краще керувати державою і захищати її, засоби існування їм повинні постачати члени третього стану, а також раби.

Таким чином, для панівних станів у моделі Платона створюються умови, подібні до комуністичного устрою. Тому фантастичні побудови цього вченого часто відносять до соціальних утопій.

Платон вважав, що в "ідеальній державі" торгівля не може бути гідною афінського громадянина, а є справою іноземців (варварів). Між тим висунув важливе для своєї епохи положення, що в процесі обміну товари прирівнюються і цим набувають спільних рис, незважаючи на свої різні споживні вартості.

Платон вважав, що порівнюються товари за допомогою грошей. Гроші потрібні для обміну і тому мають виконувати лише функції засобу обігу та міри вартості. Платон, будучи прихильником натурального господарства, був противником продажу товарів у кредит, гостро засуджував лихварство.

Ще один проект "ідеальної держави", менш вдалий на його думку, Платон виклав у праці "**Закони**". Майбутня держава має бути побудована на принципах рівності та господарської самостійності сімейних господарств. Для цього пропонувалося надати кожній сім'ї окреме житло та рівноцінну ділянку землі. Земля має бути у державній власності, не може продаватися, а лише переходити у спадок. Розмір державних податків встановлюється відповідно до розмірів багатства (майна) їх платників. Усі громадяни поділялися на чотири майнових класи з правом переходу з одного класу до іншого в міру збагачення чи збідніння. Усе це мало забезпечити майнову рівність, справедливість і мир у державі.

І в "Законах" Платон показав себе прибічником натурального господарства, торгівля як і раніше, оголошувалася заняттям непочесним. Найважливішою галуззю і економічною основою держави він вважав землеробство. Достатньо уваги приділялося і ремеслу.

Платон першим з античних мислителів запропонував запровадити державне регулювання цін, встановити такий їх рівень, щоб забезпечити "розумний" прибуток. Він зазначав, що за певних умов місця та часу товари мають продаватися за однією визначеною ціною. Досліджуючи гроші визначив такі їх функції: міру вартості, засіб обігу товарів і засіб нагромадження. Останню він заперечував в першому проекті "ідеальної держави". Однак нагромадження грошей, як і торгівлю та лихварство Платон називав недостойними для вільних греків (еллінів) заняттями.

Таким чином, у своїх творах Платон виклав багато історично правильних спостережень за соціально-економічною дійсністю античного світу і висловив деякі важливі наукові ідеї стосовно поділу праці, обміну, грошей та їх функцій, економічної ролі держави. При цьому він залишався захисником натурального аграрного господарства, що ґрунтується на використанні переважно праці рабів, зневажливо ставився до представників торговельно-лихварського капіталу, нагромаджувачів грошового багатства, що розкладають суспільний лад і душу людей.

Аристотель

Найвидатніший давньогрецький мислитель *Аристотель* (384-322 до н.е.) народився в грецькій колонії Стагір у Фракії. Його батько був лікарем у дворі македонського царя. В 17 років Аристотель поступив в школу Платона, в якій на протязі 20 років до самої смерті вчителя був учнем, а потім і викладачем. Згодом він відкрив власну школу, яку назвав Ліцей. Його вихованцем був Олександр Македонський після смерті якого в 323 році до н.е. в Афінах виникло повстання проти македонської гегемонії. Аристотель перебрався в Халкідіду на о. Евбея, де незабаром помер.

Численні праці Аристотеля (він написав 28 книг обсягом понад 445 тис. рядків) охоплювали широкий спектр різних галузей знань — логіку і фізику, біологію і психологію, етику і політику, риторику і поетику, які на той час узагальнювалися широким поняттям "філософія". Маркс вважав філософію Аристотеля вершиною древньої думки. Віддав він належне й економіці, погляди на яку виклав у працях "*Нікомахова Етика*" (Нікомах – батько Аристотеля), "*Політика*", "*Афінська політія*" та ін. Аристотель досліджував більш широке коло теоретико-економічних проблем, ніж Ксенофонт і Платон. Порівняно з ними в своїх наукових пошуках він виявив більшу глибину і оригінальність.

Вважаючи, що природний потяг людей до спільного життя приводить до утворення родини, селищ, а згодом і держави, Аристотель, як і Платон, створив проект "кращої держави". У його розумінні, держава досягає найвищого розквіту за умов, коли її громадяни не мають надлишку багатства, але й не є бідними, тобто живуть заможним, "середнім", життям. Населенням держави є землероби, скотарі, ремісники, торговці, воїни, наймані працівники та раби. Найбільш привілейованими і шанованими громадянами є політичні діячі, а також філософи. Основою структури держави Аристотель уявляв "середній клас", спроможний нівелювати майнові суперечності.

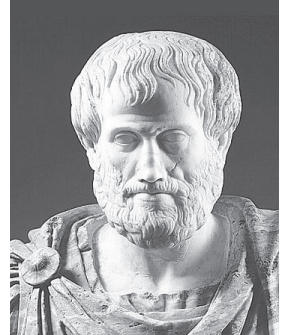
Аристотель вважав, що суспільство розвивається за природними законами, одним з яких є універсальний закон панування і підкорення. З цих позицій він пояснював природність існування рабства, яке вважав основою економічного розвитку, а рабів розглядав як живе майно, покликане приносити користь. Аристотель розглядав рабство як явище вічне, природне і непохитне. Він був упевненим, що раби здатні виконувати лише фізичну роботу, а розумова праця є привілеєм вільних людей. Однак він був прихильником ліберального рабства з огляду на можливі повстання рабів, засуджував поневолення еллінів (греків), вважаючи, що рабами можуть бути тільки варвари, тобто населення усіх територій поза межами Еллади (Греції).

Провідною галуззю економіки Аристотель називав землеробство. Уся земля повинна, за уявленнями Аристотеля, поділитися на дві частини — приватну та державну. Державою управляють вільні громадяни, наглядаючи за його суспільним життям і контролюючи, а раби створюють необхідні для вільних життєві блага.

Як і Платон, Аристотель вважав природним натуральне господарство з використанням рабської праці. Оскільки товарно-грошові відносини, які давньогрецький мислитель відповідно вважав протиприродними, досягли за його життя досить помітного розвитку, великий грек стверджував про необхідність справедливого обміну, під яким розумів рівність різнорідних речей. Він вважав, що таку рівність забезпечують гроші.

Аристотель аналізував багатство і поділив його на два види: як сукупність споживчих вартостей і як накопичення грошей, тобто мінових вартостей. Він назвав їх відповідно *економікою* і *хрематистикою*. Джерелом економіки він розглядав землеробство і ремесло. Таке багатство він вважав природним, тобто таким, що виникає в результаті виробничої діяльності людей і направлено на задоволення їх потреб. Хрематистику Аристотель називав протиприродним багатством, тому що виникало воно не з виробництва, а з обігу, не було предметом безпосереднього споживання і нічим не обмежувалося. "Торгівля і лихварство, — писав він, — ніколи не бувають обмеженими у досягненні мети, бо кінцевою метою тут є безмежне багатство та володіння грошми". Хрематистику він називав мистецтвом робити гроші і осуджував.

Виходячи із двоякого розуміння багатства та аналізуючи закономірності товарного обміну, Аристотель розглядав продукт як товар, що має подвійне значення. По-суті він говорив про споживчу та мінову вартість товару, причому виказував геніальну здогадку, що мінова вартість є зародковою формою товарних цін. Він аналізує розвиток обміну, починаючи з самого простого – товар на товар (Т-Т). і пояснює, що мінові відносини

спочатку виникли між общинами, а потім і в самих общинах. Він простежує розвиток формули Т-Т в Т-Г-Т з посередництвом грошей. З появою грошей та їх нагромадження метою торгівлі стає хрематистика — нагромадження багатства у грошовій формі (Г-Т-Г", де Г" — гроші з торговельним прибутком). Аристотель приходиться до висновку, що грошима стає товар, найбільш зручний в користуванні. За його думкою гроші виконують функції засобу обігу та міри вартості.

Таким чином, наукові досягнення давньогрецьких мислителів пов'язані зі спробами теоретичного осмислення таких економічних процесів і явищ, як поділ праці, обмін, товар, гроші та ін., прагненням виявити закони господарського життя.

3.3. Античний Рим

3.3.1. Соціально-економічний розвиток стародавнього Риму

В еволюції соціально-економічного розвитку античного Риму виділяють два періоди: *період республіки* (VIII-II ст. до н.е.) та *період імперії* (II ст. до н.е. – сер. V ст.)

Період республіканського Риму мав етапи раннього Риму та зрілого республіканського розвитку. На етапі *раннього Риму* відбулася руйнація родового ладу, виникла сусідська община, розпочалося і посилювалося соціальне розшарування, сформувався новий державний устрій – республіка. Цьому сприяли *реформи Сервія Туллія* (579-535 роки до н.е. – **на малюнку**). Римську територію було поділено на 21 триб (округ), для населення було введено шість майнових розрядів, на основі яких комплектувалося військо.

Спочатку юридичним власником землі виступала держава, але згодом відбувся процес передачі її у приватну власність — *патриціям* (сенаторам, консулам, трибунам, квесторам), а також *вершникам* (заможним людям, які займалися торгівлею,

лихварством тощо). *Плебс* (простий люд) не мав такого права, за що вів тривалу боротьбу. Для того щоб послабити боротьбу за землю, Рим почав засновувати колонії, землі яких і роздавали плебсу. У V ст. до н.е. були прийняті "*Закони XII таблиць*", які закріпили приватну власність за плебсом, рабство, обмежили свавілля патриціїв. У IV ст. до н.е. *плебс* здобув нові перемоги. Були прийняті закони про обмеження земельних володінь патриціями, скасування боргової кабали для римських громадян і членів їхніх сімей, перетворення у рабів виключно військовополонених. У III ст. до н.е. плебс домогся також політичної рівноправності з патриціями. Ці зміни перетворили Рим в громадянську *общину* — *цівітас*, аналогічну грецькому полісові.

Основою Стародавнього Риму було *рабство*. В період IV-III ст. до н.е. рабство носило патріархальний характер, коли експлуатація раба ще не досягла крайніх меж та не було різкої межі між вільними і рабами. Чисельність рабів значно зросла завдяки війнам. Це дало можливість скасувати боргову кабалу вільних громадян Риму (плебсу) і перетворення їх в рабів. Поступово рабовласницькі відносини проникли в усі сфери життя.

На рубежі III-II ст. до н.е. патріархальне рабство розвинулось у класичне. Цьому спонукали поширення приватної власності, концентрація землі, розвиток ремесел, торгівлі, грошового обігу, що вимагало дешевої робочої сили. Такою міг стати лише позбавлений прав і майна раб. Рабство у класичній формі сприяло переходу від дрібного до більш великого централізованого виробництва. Переважати стали крупно земельні маєтки з 15-20 працівниками.

В економіці *періоду імперії* виділяють етапи *розквіту* (II ст. до н.е. — II ст. н.е.) та *кризи і розпаду* (III-V ст. н.е.).

Перший етап характеризувався масовим запровадженням рабства, встановленням ринкових зв'язків між містом і селом, переходом від дрібного до великого землеробства. Саме тоді була проведена масштабна *аграрна реформа*. За законом Тіберія Гракха (134 р. до н.е.) кількість земель, які можна було взяти в оренду в держави обмежувалася 1000 югерів (1

югер = 0,25 га) на сім'ю. Землю понад цю норму повертали в державу і ділили на ділянки по 30 югерів для безземельних і малоземельних громадян. Громадяни, які володіли державною землею в розмірах 500 югерів, отримували її у повну приватну власність. Найпоширенішою у цей час стала така форма земельної власності як **вілла** (земельний маєток площею 100—400 югерів) з 10-20 рабами.

Активно проникало рабство і в ремесла, які на рубежі II—I ст. до н.е. бурхливо розвивалися. Переважали майстерні, у яких працював вільний майстер з 1-2 рабами; лише в галузях, де вироблялися товари широкого вжитку, налічувалося до сотні робітників.

На **другому етапі** імперського періоду форми земельної власності пройшли складну еволюцію. На ряду з **віллами** появились величезні **латифундії** з десятками тисяч гектарів землі, які в II-III ст. н.е. трансформувалися у **парцели** (невеликі ділянки землі). Такі ділянки надавалися в оренду **колонам** — вільним землеробам. Цей період в розвитку сільського господарства та земельних відносин в Стародавньому Римі називають **колонатом**, який тривав кілька тисяч років.

В розвитку **колонату** виділяють 2 етапи. **Перший** (2-1 ст до н.е.) розвивався в умовах розквіту рабовласництва. В оренду здавалися землі, які було не вигідно обробляти рабською працею (малородючі, віддалені від ринків тощо). Колони поділялись на дві категорії — громадян міст, що орендували землю по договорах, як правило на 5 років та селяни, що втратили власну землю. Спочатку оренда виплачувалась грошима, яка інколи доповнювалася натуральними виплатами (виконанням певних робіт, виплата продуктами тощо). Однак грошові виплати для низькопродуктивних господарств колонів ставали непосильними і робили їх все більш залежними. Починаючи з 2 ст. грошова оренда витісняється продуктовою, а колони, залишаючись юридично вільними, стали повністю залежними від мастків.

Другий період (друга половина 2 — 3 ст.) розвитку колонату розпочався з кризою рабовласництва. Неефективна рабська праця перетворювала **вілли** в збиткові, що привело до масової заміни рабів колонами. Кількість колонів почала стрімко зростати за рахунок збіднілих дрібних та середніх власників, відпущених на волю сільських рабів, яким власники землі надавали парцели в оренду.

Починаючи з 3 ст. дрібний орендар-колон стає головним чинником розвитку землеробства, змінюється його соціальний та юридичний статус. В 332 році колони були законодавчо прикріплені до землі, що практично повністю нівелювало їх з рабами.

Колонат Римської імперії був прообразом феодальних відносин, однак до повного закріпачення колонів пройшло ще не менше 400 років. "Між римським колоном та новим кріпаком стояв вільний франкський селянин" — писав Ф.Енгельс.

На відміну від Греції вирішальна роль в економічному житті **Стародавнього Риму** належала **сільському господарству**, яке було багатогалузевим. У Римській державі провідна роль належала виноградарству, городництву, садівництву. Успішно розвивалося тваринництво, птахівництво, вирощувалися зернові культури (пшениця, ячмінь, просо, овес), а також технічні (льон, коноплі).

Значну роль у господарстві відігравали території, завойовані Римом внаслідок тривалих воєн у Малій Азії, на Африканському континенті, інших регіонах світу. Експропрійовані землі оголошувалися державними і передавалися римській знаті, ветеранам воєн, здавалися в оренду.

Упродовж існування Стародавнього Риму сільськогосподарські знаряддя праці та агротехніка постійно вдосконалювалися і досягли високого рівня. У I ст. н.е. римляни використовували не тільки косу, серп, а й жатку з широким захватом, колісний плуг, мінеральні добрива, водяний млин, мали досконалу іригаційну систему зрошення полів. Успішно розвивалася агротехнічна

наука. У трактатах багатьох мислителів викладалися раціональні способи господарювання на землі.

Значних успіхів було досягнуто в **ремеслі**. Дивно, але вже в той час ремесло Стародавнього Риму мало чітку географічну та галузеву спеціалізацію. Рим був відомий текстильними та шкіряними товарами, Капуя — виготовленням світильників, Арреції славився керамічними виробами та вишуканим посудом, Падуя та Мілан — посудом, склом, вовняними тканинами.

Археологічні знахідки свідчать про високий розвиток ремесла і професійну майстерність римських ремісників. Міські фортеці, храми, палаці, громадські споруди, водогони, лазні, каналізація, іригаційні системи вражали сучасників своєю досконалістю. Відомими далеко за межами Римської держави були зброярі, які виготовляли найсучаснішу зброю (мечі, шоломи, щити тощо). Римська держава славилася будівництвом та утриманням доріг (деякі з них збереглися до наших днів), які зв'язували Рим із провінціями. Успішно розвивалося суднобудування. Високого рівня досягла технологія виплавки металів, виготовлення різних предметів із міді, бронзи, заліза та благородних металів. Обробка каменю, граніту, мармуру, а також різьба по них були предметом гордості римських майстрів.

Розкопки м. Помпеї, знищеного виверженням вулкану Везувій (79 рік н.е.), дають реальну картину ремісничого розвитку римської держави. У місті була велика кількість майстерень, в яких виготовляли вовняні тканини, лампи з бронзи і глини, залізні та скляні вироби, різноманітні інструменти — хірургічні, ковальські, столярні, слюсарні тощо. У Помпеї археологи виявили ювелірні, парфумерні, скульптурні майстерні. Особливістю ремісництва Стародавнього Риму було колегіальне об'єднання майстрів-виробників за професіями. Цікаво й те, що у II-III ст. н.е. ремесло римських провінцій своєю майстерністю переважало ремесло великих центрів.

У Римській державі значного розвитку досягли **товарно-грошові відносини**. Наприклад, **торгівля** приносила набагато більше прибутків, ніж ремесло. На відміну від Греції, особливо була розвинутою внутрішня торгівля, яка зосереджувалася в містах на місцевих ринках, де поступово сформувалися великі ярмарки. Після об'єднання під владою Риму всього Середземномор'я успішно розвивалася і зовнішня торгівля. Цьому сприяли також географічний поділ праці, успіхи в кораблебудуванні та будівництві доріг, спеціалізація виробництва та розвиток товарно-грошових відносин. Надзвичайно активно була морська та караванна торгівля з провінціями. Із Сирії привозили дорогі тканини, скло, ювелірні вироби; з Єгипту — лляні тканини, пшеницю, папірус; з Північної Африки — пшеницю, диких звірів, слонову кістку, золото; з Іспанії — срібло, олово, залізо, мідь; з Галлії — виноград, вино, кераміку; з Германії, Британії — рабів. Незважаючи на складні умови (піратські напади, розбій), успішно розвивалася торгівля Риму з Індією та Китаєм.

Поступово римські купці проникли на північ Європи. У III-IV ст. в обмін з Римом втягуються народи Північного Причорномор'я, у т. ч. й України. Торгівля сприяла впливу високо-розвинутої римської культури на тогочасний світ.

У Стародавньому Римі існувала досить розвинута **грошова система**. Наслідуючи греків, римляни відливали мідні монети. Однофунтова монета називалася асом, 1/2 фунтова — сомісом, 1/12 — унцією. Поруч з римськими використовувалися срібні монети — драхми грецької чеканки з римською печаткою. В III ст. до н.е. з'явився римський срібний денарій вартістю 10 асів. Найпоширенішою грошовою одиницею був сестерцій, який дорівнював 2,5 аса. В останній період існування Римської держави в обіг були введені золоті монети — аурери та соліди.

Ас Римської Республіки, около 220 г. до н.э.
Мідя, діаметр около 50 мм, вєс около 150 гр.
Печатка на фотографію: ©1997-2000 IBSI, Великобританія.

Денарій Юлія Цезаря, 49-48 гг. до н.э.
Серебря, діаметр 17 мм, вєс 4 гр.
Печатка на фотографію: ©2000, УкрІсторія.

Рим поступово перетворився у світовий центр грошових операцій. Успішно розвивалася банківська справа. Римські банкіри виступали торговельними посередниками, здійснювали всі грошові операції, використовували чеки, переказні векселі, відкривали безготівкові, поточні, активні й пасивні рахунки.

Розвиток товарно-грошових відносин сягнув найвищого рівня в I-II ст. н.е. Попит на гроші постійно зростав, вони ставали потрібні всім категоріям населення, що підлягало оподаткуванню і змушене було сплачувати грошові податки. Фінансова система Риму була добре розвинена і трималася на експлуатації римських провінцій, у першу чергу неіталійських.

Існує багато економічних та інших причин, які зумовили розквіт античного Риму. Слід виділити деякі з них. Багатство та сила Римської імперії були зумовлені ходом історичного розвитку. Рим підкорив собі Грецію, Єгипет, успадкував їхню культурну спадщину. Наступні завоювання ще більше посилили його: було захоплено масу рабів, що нещадно експлуатувалися, величезні багатства, значні території, населення яких обкладалися податками. Кордони імперії простягалися від Іспанії на заході до Персії на сході й від Британських островів на півночі до Єгипту на півдні. Важливе значення мали внутрішні фактори: тривале існування правової системи, республіканського устрою, сильної держави, які гарантували права і свободи значної частини населення, перш за все право приватної власності. Сприятливими були географічні та природно-кліматичні умови. Велике значення в житті античного Риму мали освіта та наука, римляни були найосвіченішими людьми тогочасної доби. Не останню роль в економіці Риму відіграла експлуатація рабської сили, що сприяло вивільненню певної частини людей від важкої праці й заняттям їх наукою, освітою, мистецтвом, літературою, поезією.

У III-IV ст. господарство Стародавнього Риму починає занепадати. *Причиною кризи* стало загострення внутрішніх суперечностей та конфліктів. Вичерпала себе рабовласницька система господарювання. Масові повстання рабів розхитали підвалини Римської імперії. Знизилася продуктивність праці. Дешева, а разом з тим малоефективна праця рабів стримувала технічний прогрес. До того ж жорстока експлуатація їх та казармене становище робили неможливим нормальне відтворення рабської сили. Економічні засади суспільства підривало витіснення з господарського життя дрібних власників. Різко зросла кількість паразитуючих елементів з вільного населення, з міського плебеу, що вимагало додаткових витрат держави і, як наслідок, посилення податкового пресу.

Криза рабовласницького господарства в аграрному виробництві виявилася у зменшенні площі оброблюваних земель, нерентабельності вілл та латифундій, поширенні екстенсивних форм ведення господарства, його застої. Обмежувалася абсолютна власність рабовласника над рабами. Заборонялося їх вбивати, передавати сільських рабів без землі. Раби дістали право церковного захисту.

Економічний занепад охопив також ремесло і торгівлю. Зменшилося населення міст. Ремісники і купці, професії яких стали спадковими, закріплювалися за колегами, державні замовлення для них стали обов'язковими. Ремесла поступово переміщувалися з міст у села. Ремісничі майстерні виникали у мастках великих землевласників. Вілли і латифундії перетворювалися на економічно замкнені господарства. Скоротилася зовнішня і внутрішня торгівля, грошовий обіг. Усе частіше рабів стали наділяти *пекулієм* (невеликим майном), за що вони мали платити своєрідний оброк з прибутків від свого заняття на користь власника. Предметом пекулія могли бути худоба, рухоме і нерухоме майно, навіть раби.

Зазнала краху завойовницька політика Риму, внаслідок чого припинилося регулярне поповнення господарств рабами. Об'єднуючи різні народи, Римська імперія поступово почала відчувати сепаратизм провінцій, ними ставало дедалі важче управляти, збирати податки і т. ін. Втрачалася економічна єдність держави. Постійно посилювався натиск варварів.

Глибока і всебічна криза рабовласницького суспільства загострила соціальні суперечності, посилила політичну нестабільність. У результаті в країні не припинялися

народні повстання; боротьба імператорів за престол зумовила в 395 році поділ Римської імперії між двома братами-імператорами. Утворилися дві імперії: Східна, куди ввійшли Балканський півострів, Єгипет і римські володіння в Азії, і Західна, під владою якої залишилися Італія і західні провінції в Європі та Африці. Столицю було перенесено з Риму на схід у Візантію. У 476 році н.е. Західна Римська імперія перестала існувати, її падіння вважають кінцем історії стародавнього світу.

Стародавні римляни залишили людству величезну спадщину, якою зміло скористалися перш за все європейські народи. На руїнах Стародавнього Риму виросла згодом європейська християнська цивілізація.

3.3.2. Економічна думка античного Риму

Стародавній Рим виник у VIII ст. до н.е. як місто, а з кінця III ст. до н.е. до кінця V ст. н.е. був середземноморською державою. В результаті завойовницьких воєн Рим, поширив своє панування на весь Апеннінський півострів і підкорив майже всі існуючі на той час держави Західної та Південно-Східної Європи, Північної Африки, Малої Азії та Переднього Сходу. .

У II-I ст. до н.е. Рим перетворився на велетенську імперію. Його розквіт пов'язаний із зміцненням і вищою мірою розвитку античного способу виробництва, при якому основними відносинами були відносини рабів і рабовласників. В економіці країни відбувалися процеси переходу від дрібного виробництва до великих землеробських рабовласницьких господарств — *латифундій* та рабовласницьких ремісничих майстерень — *ергастерій*, в яких використовувалася як праця рабів, так і наймана праця вільних. Більшість із таких господарств працювала на ринок і залежала від попиту на товари.

На початку нової ери розпочався занепад рабовласницького господарства. Праця рабів усе переконливіше демонструвала свою неефективність, посилення їх жорстокої експлуатації оберталася масштабними повстаннями, які постійно потрясли велику імперію. За цих умов зароджувалася нова система економічних відносин, що виявилася, зокрема, у виникненні колонату.

Значно посилилася соціальна диференціація римських громадян. Представники нобілітету нажили величезні багатства, а основна маса громадян втратила земельні наділи, пролетаризувалася, скупчилася у великих містах, насамперед у Римі, вимагаючи від влади "хліба і видовищ". Прошарок вільного селянства — основа економічної могутності Риму — поступово зникав. За цих умов загострилися проблеми організації діяльності великих рабовласницьких господарств, насамперед землеробських, які становили основу давньоримської економіки як в Італії, так і у провінціях.

Тому цілком очевидно, що центральне місце серед соціально-економічних проблем Давнього Риму займали проблеми рабства і аграрні проблеми, особливо питання раціональної організації рабовласницьких господарств. Саме ці проблеми насамперед знайшли відображення в законах, аграрних проектах, спеціальних творах, у працях Катона Старшого, Варрона, Колумели та ін., які є важливими джерелами з історії економічної думки.

Марк Катон

Марк Порцій Катон Старший (234-149 до н.е.) жив ще в добу розквіту рабовласницького господарства, був землевласником, державним діячем, істориком, письменником. Народившись в плебейській сім'ї, став сенатором і захисником аристократії та її привілеїв.

У трактаті "*Землеробство*" він узагальнює наявний досвід і містить практичні рекомендації щодо ведення натурального рабовласницького господарства з певною ринковою орієнтацією, розглядає працю в сільському господарстві як найбільш почесне і вигідне заняття для вільного громадянина, хоча й не заперечував корисності інших галузей виробництва. Його господарство — це

переважно самодостатнє натуральне господарство, власник якого купує лише те, що не можна виробляти у власному маєтку, а продає тільки надлишки. Перевагу Катон надавав господарству середнього розміру. Прибутковість, підкреслював знатний римлянин Марк Порцій, — це і честь, і слава господаря. Він рекомендував більше продавати і менше купувати у період зростання цін, тобто орієнтуватися на ринкову кон'юнктуру.

З метою підвищення доходності господарств Катон дає поради відносно їх облаштування, організації виробництва і праці рабів. Для того щоб економити, Катон радить господарю мати менше обладнання, засобів виробництва, а більше використовувати рабів, організації їх праці. Він радить карати їх за лінощі та найменші провини, годувати та одягати залежно від того, як вони працюють і поведуться. Кожен раб діставав певний обсяг конкретної роботи, що дозволяло господарю контролювати стан справ у маєтку.

Крім рабів, Катон передбачав залучення до роботи в господарстві вільних працівників, зокрема половинщиків, але їх використання мало тимчасовий і допоміжний характер.

Брати Гракхи

Помітний вклад в розвиток економічної думки Стародавнього Риму вніс так званий "рух Гракхів". Брати **Гракхи** — **Семпроній Тиберій** (162-133 до н.е.) та **Семпроній Гай** (153-121 до н.е.) були народними трибунами Римського сенату. Це був завершальний період республіканської доби Стародавнього Риму (імперією Рим став в 27 році до н.е.), коли вирішувалася доля розвитку аграрних відносин. Позбавлення селян землі і її концентрація в руках великих землевласників поставили під загрозу існування господарств вільних селян і зумовили необхідність проведення аграрних реформ. Їх ініціаторами виступили брати Гракхи.

Вільні селяни були найбільшими платниками податків і основою римської армії, однак не витримували конкуренції з великими рабовласницькими господарствами і розорювалися.

Запропоновані реформи зводилися до наступного:

- по-перше, до відновлення та зміцнення дрібного землеволодіння;
- по-друге, до повернення зубожілих дрібних виробників до господарської діяльності;
- по-третє, до обмеження розмірів землі, що знаходиться в руках окремих осіб.

В 133 року до н.е. Тиберій Гракх вніс законопроект про земельну реформу, який передбачав обмеження користування державною ріллею однією тисячею югерів (близько 300 га) на родину, розподіл решти землі по 30 югерів (близько 9 га) серед безземельних та малоземельних громадян Риму. Запропонований проект було прийнято і частково здійснено. Однак це викликало обурення і величезний спротив великих землевласників, які організували заколот і під час вуличних боїв Тиберій загинув.

Однак аграрна комісія продовжувала наділяти селян землею. Гай Гракх провів ще ряд реформ, спрямованих на зміцнення римської держави, припинення зубожіння селянства та запобігання пролетаризації римських громадян. Так, у Римі проводився продаж хліба з державних сховищ за низькими цінами, в Італії й на території Карфагену утворювалися нові колонії, куди переселялися незаможні громадяни. Проте у 121 році до н.е. внаслідок провокації сенаторів Гая Гракха та його прихильників також було вбито під час збройних заворушень.

В результаті реформи Граків були зведені нанівець, а римські селяни приречені на зубожіння. Поступово селянство як основний клас римського суспільства зникав, панівною формою стали рабовласницькі господарства.

Марк Варрон

Аграрними проблемами займався ще один яскравий представник економічної думки Давнього Риму **Марк Теренцій Варрон** (116-27 до н.е.). В трактаті **"Про сільське господарство"** він розкривав напрями раціоналізації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, показував розвиток товарного господарства.

Землевласники, вважав він, мають прагнути до досягнення двох цілей – користі і задоволення. На перше місце він ставить користь, яка вимагає отримання доходу. З точки зору доходності він і розглядає питання організації рабовласницького господарства. На думку Варрона, основна цінність господарства — земля і, зокрема, властивості ґрунту, які й визначають його агрокультуру та рівень доходу. Він відзначав також залежність доходності маєтку від його місцезнаходження. Маєтки, що розташовані поряд з ринками вже є доходними, вважав він.

Також він пропонував землеробство поєднувати із скотарством, прибутковість якого була високою.

Варрон доводив, що інтенсифікувати виробництво можна тільки на наукових засадах. Критерієм прибутковості латифундій він вважав вигідний вивіз продукції у сусідні регіони та закупівлю необхідних товарів.

Він дав таку класифікацію сільськогосподарських знарядь праці: ті, що розмовляють (раби), ті, що мукають (воли), ті, що мовчать (речі). Під впливом повстання Спартака, Варрон радив рабовласнику не купувати багато рабів однієї національності, стимулювати рабську працю більш вільним режимом, поліпшеним харчуванням, зменшенням обсягу роботи, переведенням на становище колонів тощо. А принцип матеріальної заінтересованості варто застосовувати як до найманої, так і до рабської праці. Відзначаючи низьку продуктивність рабської праці, він вважав, що користуватися працею найманих працівників вигідніше на великих сільськогосподарських роботах і в нездорових місцевостях.

Луцій Колумелла

Інший відомий "аграрник" Стародавнього Риму **Луцій Юній Модерат Колумелла** (I ст. н.е., роки життя невідомі) виклав свої погляди у творі **"Трактат про сільське господарство"**, який спочатку мав 4 книги, а під кінець життя автор розширив його до 12. В своїй роботі Колумелла виявляв занепокоєння занепадом землеробства. На противагу твердженням, неначе занепад сільського господарства зумовлений погіршенням родючості землі та поганим кліматом, Колумелла причину погіршення сільськогосподарського виробництва бачив у недоліках господарювання на землі, насамперед через недбалість рабів. На підставі узагальнення сільськогосподарської практики Середземномор'я Колумелла висунув ряд нових положень з агрономії, зокрема ввів поняття про питому вагу ґрунту, про невичерпність плодючості ґрунтів при умові правильного догляду за ними. Він запропонував цілу систему заходів з раціональної організації рабовласницького господарства:

- впровадження у виробництво науки (агрономії, селекції тощо);
- зростання обсягу товарного виробництва (на ринок);
- підвищення продуктивності праці рабів шляхом їх матеріального стимулювання та організації змагання між ними;
- раціональне розміщення рабів на робочих місцях (групами не більше 10);
- звільнення від рабства та відпущення на волю найбільш старанних рабинь;
- добір наглядачів за здібностями і людськими моральними якостями;
- передача землі в оренду колонам та вільним селянам.

На його думку, більше, але погано оброблене, поле принесе менше доходу, ніж маленька, але старанно оброблена ділянка. Добрий господар може зробити прибутковою будь-яку ділянку, вирощуючи на ній саме те, що найбільше підходить.

Твір Колумелли — свідство занепаду сільського рабовласницького господарства Стародавнього Риму та початку тривалого переходу до системи феодальних відносин.

3.4. Економічні ідеї раннього християнства

В 1 ст. н.е. в Римській імперії за умов економічної, політичної і моральної кризи рабовласницького ладу виникла нова релігія — християнство. Воно постало на ґрунті іудаїзму, увібрало в себе чимало елементів східних релігій, античних філософських течій і стало вченням пригноблених і принижених. Однак воно було орієнтоване не лише на певну соціальну групу, а звернене до всіх людей, які вірили у божественного Спасителя (Христа).

Віровчення християнства викладене в *Новому Завіті Біблії*, створеному в I-II ст. н.е., в якій вперше постали питання про рівність людей перед Богом, яка виступає основним видом рівності, від котрого всі інші види є похідними. Раннє християнство засуджувало насамперед майнову нерівність, поділ людей на бідних і багатих. Багатство розглядається як "корінь всього лиха". В *Євангелії від Марка* стверджується, що "легше верблюду пройти крізь вушко голки, ніж багатому увійти до царства Божого". Щоб відповідати християнському ідеалу, в *Євангелії від Матвія* радилося або продати все своє майно, або, ще краще, роздати його нужденним.

З ідеєю рівності міцно пов'язаний принцип загального обов'язку працювати. Оскільки праця є основою життя людей, розподіл має здійснюватися за працею. Відомі гасла "Якщо хтось не хоче працювати, хай і не їсть", "Кожен отримує винагороду за працею своєю" проголосив *апостол Павло* — фактичний засновник християнства.

Ранньохристиянська економічна думка гостро засуджувала лихварство і стягнення процента за позику. В *Євангелії від Луки* Христос підкреслює: "Давайте в позику, не очікуючи нічого".

Августин Блаженний

Яскравим виразником економічних поглядів раннього християнства був відомий християнський теолог *Августин Блаженний* (354-430) — єпископ однієї зі східних провінцій Римської імперії. Він розвивав ідею християнської рівності усіх людей, яка заперечувала висновки античних мислителів про природність поділу людей на панів і рабів. Це був новий погляд на соціально-економічні відносини — відносини рівних перед Богом суб'єктів. Насамперед така рівність стосувалася реалізації обов'язку працювати. Роботу коваля, будівельника, шевця він називав "чистим і чесним ремеслом". Але понад усе Августин поважав роботу на землі. Він називав землеробство "найчистішим серед усіх мистецтв". Єпископ доводив, що фізична праця не менш почесна, ніж розумова.

До торгівлі у Августина ставлення було інше. Він засуджував торгівлю заради наживи, як і позику під процент.

Взагалі виникнення раннього християнства втілювало мрії про рівність і справедливість, про чесне, трудове життя. Водночас прагнення перетворити християнське вчення на панівну ідеологію рабовласницького суспільства сприяли появі консервативних тенденцій: визнання та виправдання рабства, існуючої ієрархії соціальних груп населення, наголошення на необхідності покорі і терпіння.

Християнство справило суттєвий вплив на наступний розвиток економічної думки, насамперед європейської. Численні економічні концепції, переплітаючись із релігійною ідеологією, апелювали до християнських норм моралі та права. Наступний етап еволюції економічної думки Європи був пов'язаний саме з цим.

Розділ 2. Економіка та економічна думка Середньовіччя

Глава 4. Формування феодалізму та закріплення економічної думки

4.1. Загальна характеристика феодалізму та його економічної думки

При вивченні економічного розвитку стародавнього світу ми аналізували економіки найбільш розвинених держав того часу: Єгипту, Месопотамії, Китаю, Індії, античних Греції та Риму. Однак з переходом до нової епохи – *середньовіччя*, що охопила період з моменту краху Римської імперії до встановлення буржуазних економічних відносин, змінилися як політична карта світу так і економічний розвиток різних регіонів та держав. Месопотамія зникла з політичної карти світу, на її місці утворилися нові держави, які втратили позиції свого могутнього попередника. Нічим особливим не відзначався економічний розвиток середньовічного Єгипту. На обломках Римської імперії виник цілий ряд нових європейських (Франція, Німеччина, Голландія, Іспанія, Португалія та інші) та євро-азійських (Візантія) держав з досить високим економічним розвитком. Греція перетворилася в заштатну європейську державу. Швидкого розвитку набула Велика Британія. З країн Сходу варто виділити традиційно міцні та значимі ще з епохи стародавності економіки Китаю, Індії, а також економічний розвиток Японії.

Саме економіки цих держав та територій стануть предметом нашого розгляду в цьому розділі книги.

Якщо в стародавні часи перші могутні цивілізації виникали на Сході, то в епоху середньовіччя на лідируючі позиції в соціально-економічному розвитку вийшли країни Західної та Центральної Європи.

Епоху середньовіччя, називають ще *феодальним господарством*. Ця назва виникла у 70-х роках XVIII століття і означала "старий порядок", походить від терміну "*феод*", основної форми спадкового землеволодіння цієї доби. Сучасна наука під феодалізмом розуміє соціально-економічну систему, що склалася у Західній і Центральній Європі у період середньовіччя, хоча її окремі риси притаманні й іншим регіонам світу у різні епохи. Зокрема, соціально-економічний лад Стародавнього Китаю мав значно більше рис феодалізму, ніж рабовласницького устрою.

Вона характеризується перш за все пануванням приватної власності на землю. Саме земля була головним засобом виробництва епохи, забезпечувала основний дохід, а відтак і можливість жити. Земля завжди вважалася головним багатством. Тому ті, хто володів нею, як правило, панували і у всьому суспільстві. Земельна власність доби середньовіччя мала ієрархічну структуру, тобто ґрунтувалася на відносинах залежності дрібного селянського володіння від великої власності на землю.

Першою визначальною рисою феодального господарства було те, що селяни знаходилися в особистій, поземельній, судово-адміністративній і військово-політичній залежності від землевласників. Отже, в основі середньовічного господарства лежала власність феодалів на землю та їх неповна власність на виробників — закріпачених селян. Селяни наділялися землею і мали своє господарство, що забезпечувало феодалів робочою силою. Водночас наявність власного господарства робила селян зацікавленими в результатах своєї праці, яка, порівняно з працею раба, стала значно ефективнішою і продуктивнішою.

Користуючись землею феодала в якості наділу, селяни зобов'язані були за це обробити панську землю за допомогою своїх знарядь або віддавати йому додатковий продукт своєї праці — *ренту* (з лат. — повертаю, сплачую). Відомі три форми феодальної ренти: відробіткова (панщина), продуктова (натуральний оброк), грошова (грошовий оброк).

Спочатку домінуючою формою феодальної ренти була відробіткова, потім — продуктова, і на останніх етапах середньовічного господарства — грошова рента.

Другою рисою було домінування натурального господарства. Майже всі багатства суспільства створювалися ручною працею. Знаряддя праці були примітивними, енергія природи (вітру, води, вогню, природних родовищ тощо) використовувалася дуже обмежено. Обмін відігравав другорядну роль.

Третью рисою середньовіччя була ієрархічна структура панівних верств населення, система васальної залежності, широкі відносини корпоративного типу (сусідські общини, міські комуни, ремісничі цехи, купецькі гільдії, чернечі та лицарські ордени тощо). Політична влада перебувала в руках земельних власників (світських та церковних феодалів). Величезну роль відігравали традиції, безроздільне панування релігійного світогляду. Місце людини в ньому визначалося, як правило, не її особистими якостями чи заслугами, а походженням: син сеньйора, раджі чи іншого багатія ставав сеньйором, раджею, син селянина — селянином, син ремісника — ремісником.

Четвертою рисою феодалізму був його **аграрно-ремісничий** характер. Основними формами господарської діяльності були: феодальна вотчина (у кожній країні була своя, наприклад, французька сеньйорія, англійський манор, китайські та японські маєтки), ремісничий цех, торгова гільдія.

Розвиток феодального господарства поділяють на періоди. Варто зазначити, що часові межі цих періодів носять умовний характер, оскільки в різних країнах відбувалися в різний час, хоча загальні тенденції збігалися і по суті і в часі. Зокрема, виділяють такі періоди:

I. **Становлення** — формування і утвердження визначальних рис феодального господарства: утворення великого землеволодіння, поступове закріпачення вільних селян, панування натурального господарства, становлення держав феодального типу. Він охопив період часу (приблизно V—приблизно XI ст.)

II. **Зрілості** — внутрішня колонізація, розвиток міст, ремесла і товарного виробництва; доба феодальної роздробленості і формування централізованих феодальних держав (приблизно XI—приблизно XV-XVII ст.).

III. **Розкладу** — зародження ринкового господарства, ліквідація системи поземельної й особистої залежності селян, виникнення мануфактурного виробництва, поява ознак індустріальної цивілізації; становлення феодально-абсолютистських монархій (приблизно XVI-XVII — приблизно XVII-XIX ст.).

У період раннього та зрілого середньовіччя відчувався значний занепад культури, науки, грамоти та освіченості населення, що було характерним і для панівних соціальних груп. Так, знаменитий король франків Карл Великий, який правив на початку IX ст. (імператор — з 800 року), не умів ні писати, ні читати, хоча знав кілька мов. Темрява неучтва прийшла на зміну злету культури і науки античного світу.

Усе це накладало свій відбиток на **розвиток економічної думки**, яка ще не стала самостійною галуззю знань. Економічні погляди Середньовіччя, пройняті духом "практицизму", охоплювали широке коло проблем, починаючи з обґрунтування законності феодального землеволодіння, вічності поділу людей на "благородних" і "низьких", численних конкретних господарських порад, різноманітні практичні рекомендації і закінчуючи посиленням уваги до проблем товарного виробництва та грошових відносин.

Середньовічна економічна думка розвивалася повільно, характеризуючись певним примітивізмом (насамперед у Європі), значним впливом релігійної ідеології та церковних традицій. В період не лише раннього, а й навіть класичного середньовіччя ще не з'явилося якихось теоретичних творів з економічних питань. Лише в пізньому Середньовіччі, коли розпочався Ренесанс (Відродження), разом із загальним піднесенням культури, науки та освіти економічна думка вийшла на новий якісний рівень свого розвитку.

Основними джерелами економічної думки середньовічного суспільства є юридичні і церковні пам'ятки. Економічні уявлення народних мас відбилися в різних ересах та економічних вимогах селянських повстань.

4.2. Західна Європа епохи середньовіччя

4.2.1. Соціально-економічний розвиток Західної Європи

У Західній Європі біля витоків феодалізму стояли дві соціальні системи: антична та родоплемінна. Антична, основою якого був рабовласницький лад та варварство, тобто класове суспільство, досягла досить високого розвитку і перед розпадом мала багато ознак феодальної системи. Родоплемінна ж не знала класового ладу, була соціально не структуризованою, незрілою і сформувати такі елементи не могла. Тому античні країни (могутній Рим володів територіями, на яких з часом сформувався цілий ряд європейських держав) були в певній мірі підготовлені до розвитку феодальних відносин, інші, з родоплемінною основою, шлях до феодалізму торували без всякої бази, через самостійний внутрішній розвиток. Тому й процес *становлення феодалізму* йшов різними досить складними шляхами:

- як синтез феодальних елементів античного та варварського суспільства з переважанням варварського (Північна Галлія, деякі південнослов'янські народи);
- як синтез феодальних елементів античного та варварського суспільства з переважанням античного (Візантія, Південна Галлія, країни Середньоазіатського регіону).
- як безсинтезний, тобто без поєднання античних і варварських елементів, або з дуже слабким їх поєднанням (Англія, Скандинавія, Південна Шотландія, частково Німеччина, а також Русь, Польща, Чехія).

Однак розвиток нових господарських форм у середньовічній Європі мали й універсальні ознаки. Вони формувалися в основному на соціально-економічній спадщині Римської імперії та господарських досягненнях германських племен.

Феодалізм розвивався в епоху середньовіччя. Як і в епоху стародавніх цивілізацій основою розвитку феодальних відносин були земельні відносини, які і визначали самі суттєві ознаки феодальної системи. З точки зору цього критерію виділяють три *етапи становлення і розвитку* європейського феодалізму: раннє середньовіччя; високе середньовіччя; пізнє середньовіччя.

На ранньому (V-IX ст.) земля концентрується у найвищих станів суспільства, формується залежне суспільство, устанавлюються васально-ленні відносини. Етап високого середньовіччя (X-XIII ст.) характеризується пануванням доменіальної системи господарювання, формуванням феодальної ієрархії, великого землеволодіння, значним розвитком ремесел і торгівлі. В добу пізнього феодалізму (XIV-XV ст.) утверджуються товарно-грошові відносини, відбувається активний процес звільнення селян від феодальної залежності та розмивання феодальної ієрархії, появляються елементи раннього капіталізму.

Феодальну економіку характеризують такі *ознаки*:

- панування великої земельної власності класу феодалів;
- наявність феодальної ієрархії та особистих васально-ленних зв'язків;
- залежність від великої земельної власності стану безпосередніх виробників – селян, які не були власниками землі, але часто мали в приватній власності основні засоби виробництва, худобу;
- різні форми позаконотичного примусу селян, їх особиста і поземельна залежність, судова підлеглість владі феодала, станова неповноправність;
- переважання аграрного сектору над торговим і промисловим;
- панування натурального господарства і відповідний характер держави;
- низький рівень техніки та знань, ручне виробництво, що надавало особливого значення індивідуальним виробничим навикам.

В основі феодального землеволодіння знаходилася *вотчина* (французька *сеньйорія*, англійський *манор*). В її межах здійснювалась експлуатація селян та вилучалась *феодальна*

рента — частина додаткового продукту залежних селян, яку безплатно привласнював землевласник. Саме рента була економічною формою реалізації власності феодала на землю.

На ранньому етапі становлення феодалізму існували **виробіткова** та **продуктова ренти** з переважанням першої. Пізніше набуває важливого значення ще й **грошова рента**. На пізньому етапі відбувся процес **комутації ренти**, тобто перетворення грошової ренти в пануючу. Феодали передавали свою землю в утримання селянам і жили за рахунок грошового та частково натурального оброків. Комутація ренти вела до зростання економічної незалежності селянського господарства.

4.2.2. Економічна думка феодальної Європи

Як відзначалося вище, ядром світогляду європейського середньовіччя, його ідеологічною і моральною основою було християнство. У добу Середньовіччя з'явилося безліч монастирів, які стали великими адміністративно-господарськими, культурними й освітніми центрами, соціальними інститутами, виробничими осередками. Монастирі та чернечі ордени були великими землевласниками, мали власних кріпаків. Вони монополізували просвітництво аж до XIII-XIV ст., коли виникли перші світські університети, які втім довгий час перебували в полоні християнської схоластики і богослів'я. Критерієм істини у середньовічній освіті і культурі виступало Святе Письмо, важливу роль відігравали також твори "Отців Церкви" Тертуліана, Климента, Кіпріана, Августина Блаженного, Григорія та ін., що мали нормативний характер.

Саме це визначило певний примітивізм Європейської середньовічної економічної думки. Вона зазнавала істотного впливу католицьких церковних догм, розвивалася передусім ченцями та богословами, яким було далеко до глибини аналізу та узагальнень античних мислителів.

Лише в період занепаду та розкладу феодалізму на хвилі Ренесансу почала відроджуватися наукова економічна думка, яка зусиллями меркантилістів, що відмовилися від поєднання науки з церковними догмами, пішла далеко вперед. Її матеріальною основою став швидкий розвиток товарного виробництва та торгівлі. У цей час почався процес звільнення селянства від кріпосної залежності, яке супроводжувалося численними повстаннями, вимогами справедливого розподілу землі та скасування феодальних порядків. Зростала опозиція католицькій церкві, що призвело до поширення ересей і Реформації, в Європі палали релігійні війни. На цей період припадає поширення соціальних утопій.

Усе це, з одного боку, зумовило нерозвинутість ранньофеодальної економічної думки, а з іншого — внесло нові моменти у трактування важливих економічних проблем. Усе більше утверджувалася суспільна думка про працю як єдине джерело існування усіх людей, про рівність усіх перед Богом, про необхідність допомагати нужденним, про кару Божу за грабїж і здиство. Водночас засуджувалися надмірне нагромадження багатства, марнотратство, розкішне життя.

4.2.3. Канонічна доктрина та Тома Аквінський

Найбільший вплив на економічну думку середньовіччя мала **канонічна доктрина**, яка створювалася в XII-XIII ст. і трактувала всі господарські процеси з позицій християнських канонів та античної економічної думки, насамперед поглядів Аристотеля, які були значно вихолощені та приведені у відповідність до церковних догм.

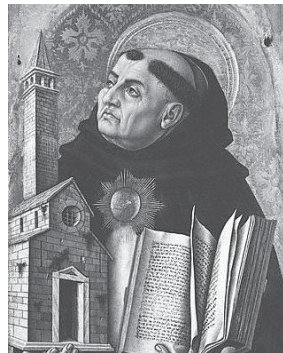
Граціан

Першим до її створення приклав руку італійський ченець **Граціан** у трактаті "**Кодекс канонічного права**". Граціан провідне місце у своїх поглядах відводив положенню про "справедливу ціну", яку розумів як обсяг трудових витрат на одиницю продукту. Це означало, що в такій ціні не знайшлося місця прибутку. Саме така "справедлива ціна" забезпечувала, за його думкою, рівновагу в економіці. Державну власність він вважав ідеальною, а приватну — як Божу кару за гріхи людські. Факторами виробництва розглядав землю та працю, а його

найважливішими сферами — землеробство і ремесло. Торговельний прибуток і лихварський процент різко засуджував, оскільки за його уявленнями, порушувався обмін за "справедливою ціною". Тому вимагав заборонити велику торгівлю та лихварство.

Тома Аквінський

Але найвагоміший вклад вніс домініканський ченець і богослов, виходець із шляхетного роду, син графа **Тома Аквінський (Аквінат)** (1225-1274) у трактатах "**Сума проти поган**" і "**Сума теології**". Завершеного вигляду канонічна доктрина набула у вченні Аквінського, господарським ідеалом якого було натуральне господарство. Трактат "Сума теології" і донині вважається енциклопедією католицизму. Через 50 років після смерті його було канонізовано як католицького святого, а через 600 років по тому (1879) Ватикан визнав вчення святого Томи офіційною і "єдино правильною філософією католицизму".

Розглядаючи соціально-політичний устрій суспільства, він виступав за централізацію влади і визнавав соціальну ієрархію, оскільки вважав що поділ на стани "заведений Богом". В основі соціальної ієрархії знаходився поділ праці. "Одні повинні обробляти ріллю, інші — будувати будинки, а частина людей, що вільна від людських клопотів, мусить присвятити себе духовній праці заради спасіння решти", — пояснював Аквінський. Разом з тим, фізичну працю він вважав "рабським заняттям".

По ряду положень погляди Аквінського значно відрізнялися від своїх попередників каноністів і, безумовно, були більш прогресивними. Це стосується, зокрема, уявлення про "справедливу ціну". З одного боку він розглядав її як суму рівних витрат виробництва, що забезпечувало обмін "рівних речей" і відповідало євангельському принципові рівності, а з іншого вважав справедливим і включення до неї прибутку, що забезпечувало продавцеві рівень життя, який відповідає його соціальному становищу у феодальному суспільстві.

Тобто Аквінський вважав, що рівень "справедливої ціни" міг бути різним залежно від соціального статусу продавця. Справедливість, на думку Томи Аквінського, ґрунтується на об'єктивних умовах обміну, визначається відносинами сторін товарної угоди і реалізується в ціні, яка відображає затрати праці, а також витрати на сировину, інструменти тощо. Зокрема, обмін взуття на будинок повинен здійснюватися в пропорції, в якій будівельник "перевищує чоботаря в затратах праці та витратах".

Дещо різнилися від попередників і його погляди на торгівлю та торговий прибуток. Тома Аквінський виправдовував торгівлю з метою одержання продавцем торгового прибутку для забезпечення себе та своєї сім'ї засобами існування і використання його для добродійних справ. Правомірним вважався прибуток торговця як плата за його працю, якщо річ була ним поліпшена або коли прибуток відшкодував його витрати на транспортування товарів, особливо тих, в яких дійсно була потреба. Якщо ж прибуток був єдиною метою торговця і прагнення до нього було безмежним, то така торгівля проголошувалася заняттям ганебним.

Тома Аквінський доводив справедливість привласнення феодалами земельної ренти як частини продукту, створеного природою на їх землях, і як плати землевласнику за управління своїм помістям.

Тома Аквінський визнавав необхідність грошей як "міри матеріального життя в торгівлі та обороті", розрізняв внутрішню і номінальну вартість золотих монет, засуджував практику їх "псування" державою (випуск неповноцінних грошей). Разом із тим він гнівно засуджував нагромадження грошового багатства, вважаючи, що гроші створено лише як засіб обміну товарів.

Майже усі економічні явища Аквінський розглядав як поєднання суперечностей. Наприклад, він стверджував, що всі люди рівні перед Богом, тому потрібно забезпечувати своє існування власною працею. Водночас поділ суспільства на багатих і бідних Тома, усвід

за Аристотелем, пояснював відмінностями природних здібностей людей, а прагнення піднятися над своїм соціальним станом вважав гріховним порушенням "Божого порядку". Інший приклад – всі життєві блага оголошувалися спільними, створеними Богом, а разом з цим природною вважав приватну власність, яка є необхідною, а тому "кожен повинен боронити своє".

Нікола Орем

Варто зазначити, що не дивлячись на повне панування каноністів у розвитку економічної думки середньовіччя, в цю добу розвивалися і незалежні від церковних догм погляди. Звичайно, це було швидше як виняток, чим закономірність. Зокрема, вагомий внесок в з'ясування економічної природи грошей вніс французький вчений **Нікола Орем** (1323-1382) — один з фундаторів металістичної теорії грошей. Свої погляди на суть і економічну природу грошей він виклав у праці "**Трактат про походження, природу, юридичну основу і зміст грошей**" (1360). Він стверджував, що у домонетний період золото і срібло оберталося як звичайні товари, але коли виявилася незручність прямого товарообміну, люди домовилися використовувати золото і срібло як "штучний інструмент обміну природних благ".

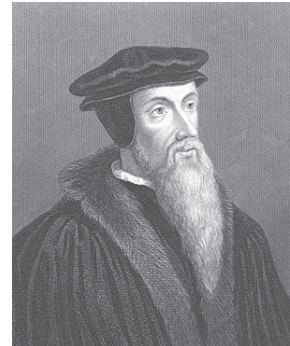
Благородні метали, доводив Орем, стали грошима завдяки своїм природним властивостям, високій вартості та зручності у перевезенні. Він підкреслював, що гроші реально належать тому, хто володіє реальним багатством, тоді як самі гроші є штучним багатством і служать для виміру реального. "Псуючи" монети, король привласнює частину майна своїх підданих, підриває торгівлю, кредит і, зрештою, зменшує доходи своєї казни.

4.2.4. Єресі та Реформація

Економічна думка середньовічної Західної Європи була представлена також різними єресями та економічними вимогами, які виникли в процесі розколу католицької церкви, який називають **Реформацією**, та появи **протестантизму** (бюргерські єресі), а також учасниками селянських повстань (плебейсько-революційні єресі). Єресі, як правило, ставали засобом прояву опозиційних настроїв певних соціальних верств по відношенню до існуючого суспільно-політичного ладу і офіційної церкви.

Бюргерські єресі

спрямовувалися проти феодалізму, розкоші церкви і духовенства, вимагали усунення папства від влади та політичної діяльності, повернення до простої ранньохристиянської моралі, рівності всіх членів релігійних общин. Ці погляди були відображені в релігійних вченнях **Мартіна Лютера** (1483-1546, зліва) з Німеччини і **Жана Кальвіна** (1509-1564, справа) із Швейцарії, які стали засновниками лютеранської та кальвіністської протестантських

християнських церков.

Плебейсько-революційні єресі підтримували всі бюргерські вимоги, а водночас доповнювали їх вимогами громадянської рівності — селян і ремісників із сеньйорами, плебеїв (простолюдинів) з аристократами, вимагали скасування панщини, оброку, податей, станових привілеїв і самих станів.

Єресі відображали економічні вимоги повстань селян та міських низів, знаходячи втілення у програмах бунтівників. Йдеться, зокрема, про єресь богомолів у Болгарії (X-XIII ст.), селянське повстання під проводом Дольчіно в Північній Італії (1304-1307), селянські війни у Франції (Жакерія, 1358) і Німеччині (поч. XIV ст.), повстання англійських селян під проводом Уота Тайлера (1381), гуситські війни в Чехії (1419-1434) та багатьох інших.

Томас Мюнцер

Ідеологію еретиків найбільш чітко виразили лідери Селянської війни у Німеччині (1524-1525 рр.), насамперед **Томас Мюнцер** (1490-1525) — народний мислитель і бунтівник. Маючи теологічну освіту, ступінь доктора богослов'я і посаду священника в м. Галле, він став активним діячем Реформації, виступаючи разом із М. Лютером проти реакційного засилля католицької церкви. Згодом, відійшовши від лютеранства, вимоги якого здавались йому надто обмеженими і обережними, очолив бунт повсталих селян. Своє життя після підступної зради колишніх соратників цей незламний борець закінчив на пласі під сокирою ката.

Мюнцер запропонував програму перебудови суспільних відносин на основі справедливості та ліквідації кріпосницької системи. Він нещадно критикував феодальний лад, оголошував баронів винуватцями всіх бід і розпусти в суспільстві, називав їх "сподвижниками диявола". Ліквідацію феодалів і рівний розподіл майна серед простого люду вважав початком епохи "спільності майна". Зло приватної власності панів та багатіїв полягало в тому, що вона не дає можливості простому народу користуватися благами природи. Тому боротьбу селян проти феодалів за власність вважав справедливою і неминучою і закликав до бунту, повалення насильницькими методами влади сеньйорів.

Соціальним ідеалом "шаленого Томаса", як називали його сучасники, було суспільство без класів і пригноблення, що ґрунтується на засадах повної рівності та справедливості. Він був рішучим прихильником спільності майна та кооперованої праці усіх працездатних, об'єднаних у комуні. Мюнцер закликав повернутися до принципів соціально-економічного устрою ранньохристиянських общин і віщував неминучість настання справедливого "тисячолітнього царства Христа".

Критика Мюнцером феодалізму була досить послідовною, а вимоги ліквідації кріпосництва та великого землеволодіння відображали нагальні потреби селянства. Здійснення антифеодальних вимог його програми об'єктивно сприяло б прискореному розвитку капіталістичного ладу.

4.3. Франкська держава

4.3.1. Соціально-економічний розвиток держави франків

Класичним прикладом становлення середньовічного господарства вважається **Франкська держава** — перше велике політичне та соціально-економічне об'єднання в Європі. Це королівство було створено германськими племенами салічних франків на чолі з королем **Хлодвігом I (на гравюрі)** з роду Меровінгів у 486 р. на території колишньої римської провінції — Північної Галлії (сучасна Франція). У V-VII ст. н.е. тут правила династія Меровінгів, яка приєднала до королівства племена алеманів, вестготів та франків. З кінця VII до середини IX ст. при владі була династія Каролінгів, за часів якої до Франкської держави були приєднані території всієї Західної та частини Центральної Європи (сучасні території Франції, Німеччини, Італії).

У V-VI ст. у Франкському королівстві земля кожного села належала колективу його жителів дрібних вільних землевласників, які склали сусідську общину — **марку**. Основною виробничою ланкою франкської общини було індивідуальне сімейне господарство.

Будівлі та присадибні ділянки перебували у приватній власності, які передавалися у спадок. Наділи орної землі також могли бути спадковими, проте вільно розпорядитися ними міг тільки колектив общини. Ліси, пустирі, болота, дороги, неподільні пасовища також

знаходилися в общинному володінні. Це гальмувало розвиток індивідуальних сімейних господарств, які розширювали свої земельні наділи за рахунок тих членів общини, які гинули на війнах, помирили від хвороб, епідемій, покидали свої наділи тощо. Посилився дуалізм між колективною власністю та **парцелярними** (індивідуальними) господарствами.

Наприкінці VI ст. марка почала втрачати своє значення, а індивідуальні сімейні господарства відвоювали право приватної сімейної власності (**алод**) на земельні ділянки і отримали можливість відчужувати їх (продавати, обмінювати, заповідати, дарувати) без дозволу общини (марки).

Це відкрило шлях до поглиблення майнової й соціальної диференціації, остаточного розпаду общин, стало передумовою зростання великої феодальної власності, насамперед зростання земельних володінь та багатств королів, знаті, дружинників.

У VIII-IX ст. Франкська держава пережила складну еволюцію аграрних відносин. Вирішальну роль в цьому зіграли посилення ролі держави в економічному житті та постійні війни. Це спонукало короля Карла Мартелла (714-751) до проведення військово-аграрної реформи. Основою війська замість народного ополчення стали на постійній основі воїни-рицарі, служба яких стала однією з самих престижних в державі. Король надав рицарям, за умови васальної присяги на вірність королеві-сеньйорові, пожиттєві земельні наділи – **бенефіції**. Право власності на землю зберігалося за сеньйором, який надавав її та міг відібрати у випадку відмови служби чи зради. За часів правління династії Каролінгів (з 751 року), яку заснував син Карла Мартелла **Піпін Короткий (на малюнку)**, надання бенефіцій стало системою, а васальна служба — спадковою.

Водночас, реформа Мартелла створила умови для остаточного розпаду общини, обмеживши права і обов'язки її членів: звільнила від престижної військової служби, участі в судах, у місцевому управлінні.

Протягом IX-X ст. бенефіції набув рис **феоду (лену)** — основної форми спадкового землеволодіння доби Середньовіччя. Король для здійснення у своїх володіннях функцій державної влади надавав феодалам (графам, маркграфам) по-суті необмежені права: фіскальні, поліцейні, судово-адміністративні та інші щодо населення, яке проживало на даній території. Такі дії короля називались **імунітетом** і фактично оформляло позаекономічний примус селянства.

Найбільшої сили Франкська держава набула при синові Піпіна Короткого **Карлові Великому** (768-814, **на малюнку**). Саме за його правління основою господарської організації франкського суспільства стала феодальна вотчина — **сеньйорія**. Вона була малою (кілька десятків дворів), середньою (з 3-4 сотнями дворів) і великою (кілька сот гектарів і більше 3-4 тис. селянських дворів). Земля у вотчині ділилася на дві частини — графську або **домен** (до 30% площі сеньйорії) і селянську, яка перебувала в їх користуванні і складалась із **наділів**. Селянські господарства включали двір з будинком, будовами, орним наділом, інколи із садком і виноградником. Селяни користувалися також неподільними общинними лісами і пасовиськами феодальної вотчини.

Орні землі домен і селянські наділи розташовувались впереміжку, тому панувала примусова сівозмінна. Селяни 2-3 рази на тиждень виконували регулярну панщину.

Одночасно зі зростанням великого землеволодіння формувалось феодально залежне селянство. В епоху Каролінгів воно складалось з трьох груп: **колонів** (вільних селян, які перебували в поземельній залежності; **сервіс** (залежних і особисто і поземельно, по-суті раби) та **літіс** (посідали проміжне становище, перебуваючи під патронатом феодала і

тримаючи наділ у спадковому користуванні). Поступово різниця між групами стиралася і селяни злились у єдину масу залежних, що платили оброк і відбували панщину.

Стан залежних селян через великі податки, борги, стихійні лиха, хвороби, натуральний характер господарств, які призводили до їх розорень, поповнювали також вільні солдати та дрібні землевласники. Феодали не були зацікавлені в тому, щоб селян зганяти із землі, яка була для них єдиним джерелом існування. Навіть втративши алод, селяни брали у феодалів землю в користування на умовах виконання певних повинностей. Тому набули широкого ужитку, відомі ще з римських часів, **прекарні угоди** — угоди умовного земельного держання, яке великий власник передавав у тимчасове користування селянинові, за що той мав виконувати панщину або платити оброк. Було **три види прекаріїв**:

- безземельний селянин отримував усю землю від власника;
- селянин віддавав власну землю великому землевласнику й отримував її на умовах відробітку панщини та оброків, отримуючи при цьому захист і необхідну допомогу в разі потреби;
- віддаючи землю, селянин одержував взамін більшу земельну площу.

Що стосується сільськогосподарського виробництва, то воно в Франкській державі було двопільним. Вирощували жито, пшеницю, овес, ячмінь, бобові культури, льон. Поля орали 2-3 рази, боронували, посіви пололи. Почалося застосування водяних млинів та розвиватися скотарство.

Ремісничя праця поєднувалася із сільськогосподарською, саме господарство було натуральним. Усю продукцію, за окремими винятками, споживали всередині вотчини, продавали періодично лише надлишки, а купували те, що не вироблялось у вотчині. Проте торгівля не справляла значного впливу на загальний рівень економічного життя.

Отже, протягом V-IX ст. у Франкській державі сформувалася класична форма феодального службового землеволодіння та сеньйоріально-селянських відносин. Основою феодального ладу став масток-сеньйорія — замкнуте натуральне господарство, власник якого (сеньйор) мав усю повноту влади на своїй території. Таке становище неминуче вело до послаблення королівської влади. В середовищі знаті посилились тенденції до політичної самостійності. Значно загострились міжусобні війни. Новий король **Людвік Благочестивий** (814-840, **на малюнку**) — син Карла Великого — не зумів зберегти цілісність Франкської імперії і в 843 році за Верденською угодою вона розпалась на Західно-франкське (територія Франції) та Східно-франкське (територія Німеччини) королівства.

Розпад великої Франкської держави було свідченням завершення процесу її феодалізації. Утворені нові країни Європи (Франція, Німеччина), які за своєю суттю були **суверенними** державами, являли собою систему вотчин. **Феодалізація** — це перетворення алоду в утримання; зникнення вільних общинників і поява залежного та кріпосного селянства; утворення феодальної власності на землю і виникнення пануючого класу феодалів, землевласників-воїнів.

4.3.2. Економічна думка Франкської держави

Уявлення про економічну думку **франкської держави** дають літературні джерела та державні документи цієї епохи. В літературі раннього середньовіччя під впливом християнства висловлювались ідеї про рівність людей перед Богом, про працю як єдине джерело існування людей, про необхідність ділитися результатами праці з неможливими, а прагнення до багатства визначалося як порок і доказ відсутності істинної віри.

У державних документах відображалось ставлення їх авторів до процесу розпаду сільської общини та зародження феодальних відносин. У найдавнішому з них — записав давнього звичаєвого права племені салічних (північних) франків, який було зроблено за розпорядженням короля **Хлодвіга** (481-511), а згодом доповнювався і перероблювався його послідовниками — визнається рівне право всіх общинників на землю сільської общини,

рівність всіх вільних франків перед законом, підтверджується недоторканність общинного майна. Водночас у збірнику вже містяться статті, в яких мова йшла про майнове розшарування і захист індивідуальної приватної власності. Зокрема розмежовувалось рухоме і нерухоме майно. Рухоме могло віддаватися під заставу і передаватися у спадок найближчому з родичів. Нерухоме майно відображало різні права індивідуального володіння за верховного права громади на всі земельні угіддя.

Крадіжки майна каралися штрафами. Раби вважалися майном пана і тому за їхнє вбивство сторонньою людиною годилося сплатити лише відповідну компенсацію.

"Салічна правда" упорядковувалася у період розкладу общинного господарства салічних франків і зародження нових соціально-економічних відносин, але після занепаду Франкської держави (IX ст.) вона втратила своє практичне значення.

Важливим джерелом феодальної економічної думки є також так званий "господарський регламент" "*Капітулярій про вілли*" ("Закон про маєтки"), який на початку IX ст. видав король франків *Карл Великий* (742-814). Цей документ дає уявлення про організацію і управління вотчиною. В ньому уже навіть не згадується общинне землеволодіння, а визнається монопольне право сеньйорів на земельну власність. Вся земля вотчини знаходилася у власності її володаря (вотчинника), а більшість населення вотчини становили закріпачені селяни, які зобов'язані виконувати різні повинності та платити натуральний оброк власникам землі. Цей закон визнає натуральне господарство ідеальною формою економічних відносин і рекомендує створювати у феодальному маєтку все необхідне, щоб не залежати від ринку, продавати тільки надлишки, а купувати продукти, які не вироблялися у вотчині, стягувати оброки натурою і створювати продуктові запаси.

"Капітулярій про вілли" зафіксував перемогу класичних феодальних суспільних відносин у державі франків.

4.4. Київська Русь епохи княжої доби: господарство та економічна думка

За своїм соціально-економічним і культурним розвитком Київська держава перебувала на рівні передових країн середньовічної Європи. Вона підтримувала міцні економічні, політичні й культурні зв'язки з багатьма країнами світу. Її військова могутність протягом кількох століть слугувала захистом від степових кочовиків не тільки для власного населення, а й для всієї європейської цивілізації.

Після розпаду Антського державного об'єднання праукраїнці зосереджувалися на правому березі Дніпра. У VIII—IX ст., згідно з літописом "Повість временних літ", на території сучасної України проживали такі племена: поляни, древляни, сіверяни, уличі, хорвати, волиняни і тиверці.

Характерним для політичної організації того часу було утворення племінних союзів, які в міру свого зміцнення і консолідації перетворювалися на об'єднання державного типу – "князівства", "землі". Наприклад, на чолі Полянського племінного союзу, що згодом перейняв назву одного з місцевих племен — Рос або Рус, стояли напівлегендарний князь Кий, а також його брати Щек і Хорив та сестра Либідь, які заснували Київ. Це місто не лише стало осередком політичної консолідації Полянського міжплемінного союзу, а й швидко зайняло позиції головного політичного та соціального центру східних слов'ян.

До полян тяжіли сусідні племена сіверян і древлян. Саме поляни, західні сіверяни й древляни у VII ст. почали об'єднуватися у федерацію племен, яку вже тоді сучасники називали Руссю. Одночасно зі зміцненням позицій київських князів федеративна форма правління еволюціонувала в самодержавну. Цей процес відбувався повільно, суперечливо, але неухильно. Наприкінці VIII — у першій половині IX ст. утворилося стабільне праукраїнське державне об'єднання Руська земля, яка підтримувала активні відносини з Візантією, деякими іншими країнами Близького Сходу та Європи.

Коли Руська земля розвивалася й міцніла, на півночі розгорілися внутрішні чвари. Для їх подолання на місцевий престол у 862 р. було запрошено норманського князя Рюрика.

Прибувши разом зі своєю військовою дружиною, новий правитель заходився підпорядковувати собі ворогуючі племена. У 879 р. Рюрик помирає, і влада переходить до його малолітнього спадкоємця Ігоря. Хоча насправді фактичним правителем був опікун останнього — воєвода Олег.

У 882 р. Олег організував похід на кривичів, головним містом яких був Смоленськ, а згодом, підступно вбивши київського князя Аскольда, заволодів і Києвом. Це був, по суті, династичний переворот, коли замість династії Києвичів, утвердилася династія Рюриковичів, оскільки формальним правителем вважався Ігор Рюрикович.

З утвердженням Олега в Києві вплив Руської землі, що об'єднувала Київщину, Переяславщину, Чернігівщину, як і її назва, поширюються на інші, у т. ч. північні території. Формується "Руська земля" в широкому значенні.

Оскільки центром держави впродовж століть був Київ, то нове державне утворення дістало назву Київська Русь (дослідниками вживаються також назви Давньоруська держава, Русь-Україна, Україна-Русь, Київська держава, Давня Русь).

Існування Київської Русі як єдиної держави охоплювало період з IX по 40-і роки XIII ст. Спочатку політичною формою її була централізована монархія (IX-середина XII ст.), а з настанням удільної роздробленості — монархія федеративна (середина XII-середина XIII ст.). Київська Русь була найбільшою державою середньовічної Європи. Вона простягалася майже на 800 тис. кв. км, де проживали, за різними підрахунками, від 3 до 12 млн. осіб.

Це була ранньофеодальна держава з притаманною таким типам держав соціально-становою структурою. На найвищому щаблі феодальної ієрархії стояв князь, який у своїй діяльності спирався на воєвод і бояр. На середньому щаблі знаходилися селяни-смерди, ремісники, купці. На нижньому — холопи, закупи, рядовичі. Окрему, значну за розмірами, соціальною групу становили церковнослужителі. Державне правління, хоча й було монархічним, обмежувалося боярською радою і вічем.

4.4.1. Сільське господарство як провідна галузь економіки Київської Русі

В Київській Русі, як і в інших країнах, провідною галуззю економіки було сільське господарство, основою якого було землеробство, насамперед хліборобство і городництво, яке своїми історичними витоками сягає праісторичних часів.

З точки зору технології рільництва, то спочатку використовувалося вогнево-підсічне землеробство, а вже згодом орне. Суть першої зводилася до того, що з певної ділянки землі викорчувувалися дерева, пні, корневища, які підсушувалися, спалювалися, а потім вона використовувалася під посіви. Для спалення лише однієї десятини лісу (1,09 га) потрібно було біля 50 днів праці, а для облаштування ділянки ще кілька днів. Підготовлена таким чином ділянка служила для посіву всього 3-4 роки, після чого ґрунт переставав давати урожай: попіл втрачав якості удобрення, перепалений ґрунт "спікався", поле заростало "лядиною" і кукілем. Треба було готувати нову ділянку на новому місці.

Основним знаряддям підсічного були залізні сокири, великі ножі — "косори", сікачі і мотики, які служили для викорчування коренів і спущування землі. Для боронування посіву використовували борону — досить громіздке знаряддя, що представляло собою пень ялини завдовжки 2,0-2,5 м, з діаметром стрижня 0,20-0,25 м та підрубаними і загостреними сучками. Використовували півкоси і серпи.

В IX-XIII ст. з утвердженням індивідуально-родинної форми землеробства панівною стало орне землеробство. Це відіграло величезну роль у справі розпаду родового ладу.

Першим знаряддям орного землеробства було рало. Тягловою силою рала використовувалася худоба. Згодом став використовуватися плуг. Від рала плуг відрізнявся тим, що спереду мав колісницю, а перед лемішем — різак (чересло), який крає ґрунт. Ймовірно, що рало і плуг тривалий час використовувалися паралельно, проте плуг використовувався тільки у великих господарствах.

Третім знаряддям орного землеробства була соха, яка використовувалася більше у лісових зонах. Дерев'яна соха мала три зуби, а соха з залізними сошниками — тільки два.

Широко застосовувалися для обробітку ґрунту також лопати і заступи, які виготовляли з заліза і дерева.

Крім знарядь для обробітку ґрунту, застосовувалися і знаряддя для збирання врожаю — серпи і коси. Молотили збіжжя як вручну при допомозі ціпів, так і волами, які ногами вилущували зерно. Вимолочене зерно провіювали під полови на вітрі. Невимолочене збіжжя зберігали в скирдах на гумні, а зерно — в ямах, скринях, діжках та інших місцях. Мололи зерно на борошно на ручних жорнах, які використовувалися в малих і великих господарствах, світських і духовних. В XII ст з'явилися водяні млини, причому всі вони були власністю церкви.

В Київській Русі сяли як яровину, так і озимину. Основними землеробськими культурами були просо, ячмінь, пшениця, жито, гречка, овес, горох, льон, конопля, мак, огірки.

Важливе значення для розвитку економіки мало також тваринництво. В Київській Русі розводили переважно велику рогату худобу і свиней, рідше овець, кіз, коней.

Значну роль в господарстві відігравали також промисли на ремесла. До промислів, насамперед віднесемо мисливство, бджільництво та рибальство. Із ремесел найрозвинутішими були залізодобування та металообробка, які великою мірою визначали рівень розвитку суспільства. Поширеними були ковальство, гончарство, деревообробка, прядіння й ткацтво, обробка шкіри та кості, виробництво прикрас тощо. Поступово ремесла зосереджувалися в городищах, які переростали у містечка й міста, ставали центрами племінних об'єднань. Свої вироби ремісники обмінювали на продукцію сільського господарства, що сприяло встановленню більш тісних зв'язків між ремісничими центрами й сільською округою.

Певного рівня досягла зовнішня торгівля. Праукраїнські племена мали торгово-обмінні відносини з містами-державами Північного Причорномор'я, Візантією, Великою Моравією, Болгарією, Хозарією та іншими країнами й народами. Вивозили рабів, зерно, хутра, шкіри, віск, мед, а ввозили вина, вироби зі скла, прикраси, срібні монети тощо.

4.4.2. Соціально-економічні відносини в Київській Русі та їх еволюція

Економічною основою східнослов'янського суспільства була родова власність на землю. Водночас у VIII-IX ст. суспільний розвиток слов'ян, зокрема розвиток техніки і технології землеробства привів до еволюції господарських форм і утвердження приватної власності. Це виявилось в зміцненні господарської самостійності малих сімей, які перетворювалися на головний виробничий осередок.

Упродовж V-VII ст. у східних слов'ян відбувався процес становлення сільської сусідської громади, яка найбільш відома під назвою *вервь*. Вона складалася з окремих сімейних дворич, тісно зв'язаних господарськими стосунками. Земля знаходилася в індивідуальній власності малих сімей, поступово утворювалося спадкове володіння.

У VIII-IX ст. майнове і соціальне розшарування поглиблюється, виділяється племінна знать — князі, "лучші мужі", воїни-дружинники. Виникає приватне землеволодіння, яке називалося вотчиною (*від слова "отчина", тобто батьківська власність*), що утверджувалося у IX-XII ст. разом з розвитком Київської Русі. Вотчина була князівською, боярською, церковною і монастирською.

Земельна власність князів була спадковою і вільно відчувувалася, тобто продавалася, дарувалася тощо. Існувала також державна (в особі князя) власність на землю, яка трохи згодом, в XI-XII ст., стала домінуючою. Однак до певного часу ця власність була тимчасовою, умовною, оскільки надавалася на час князювання чи служби (бенефіціальна власність).

Достатньо поширеною в Київській Русі було боярське землеволодіння, яке, однак, не отримало сталих форм. Бояри, як і дружинники, були на службі у князя, після переходу якого в іншу волость бояри слідували за ним. Тому боярське землеволодіння мало більше значення в часи роздробленості Русі, особливо в Галицько-Волинському князівстві, коли вотчина стала основною формою земельної власності. Джерелами зростання вотчинного

землеволодіння бояр були князівські жалування, відчуження селянських та захоплення общинних земель, купівля, обмін, освоєння цілини тощо.

У Київській Русі значним було також церковне та монастирське землеволодіння. Особливого розвитку воно набуло після прийняття християнства (988). Тоді церква існувала за рахунок введеної князем Володимиром десятини, яка становила десяту частину князівських данин, прибутків із судових і торгових мит. Трохи згодом, у другій половині XI-XII ст. виникло і зросло церковне землеволодіння з дарувань князів, бояр і членів їхніх родин, шляхом придбання, заселення пустищ. Дуже великим землевласником був Києво-Печерський монастир. Значні земельні володіння належали представникам церковної ієрархії (митрополитам, єпископам).

Хоча велика земельна власність зростала, тривалий час вона не становила основи економіки, як це було в Західній Європі. Це пояснюється тим, що збереглася на той час велика кількість дрібних землеволодінь, власниками яких передусім були *смерди* — більшість населення Київської Русі, що проживало у сільській місцевості. Економічне становище смердів було різним. Вони мали рухоме й нерухоме майно, а деякі навіть холопів, що теж належали до майна. Смерди, сплачуючи данину державі, господарювали в основному на своїй землі, що є свідченням їхньої економічної самостійності.

В ті часи терміном "смерд" (*походження не з'ясоване*) називали не лише вільне і економічно самостійне давньоруське селянство, а й тих селян, котрі поступово потрапляли у залежність від князя-вотчинника, сплачували данину, виконували примуси на його користь, підлягали його судові. Низка норм обмежувала їх права як вільних людей. Наприклад, за вбивство смерда і холопа призначалося однакове покарання, а у разі відсутності дітей чоловічої статі землі смердів відходили до князівських володінь. Їм заборонялося також брати участь у торгівлі, а між феодалами діяли угоди про видання втікачів-смердів.

Поряд з економічно незалежними смердами були й інші категорії селянства — залежне, безземельне, що працювало на чужій землі й унаслідок своєї економічної залежності було обмежене в політичних правах. Це ізгої, закупи, рядовичі і холопи.

Ізгої — люди без суспільного становища, що з різних причин вийшли з тієї соціальної групи, до якої належали, та не ввійшли до іншої. Вони вважалися вільними, проте не мали власного, господарства, часто осідали в чужих дворах, при церквах. Аналогічним було становище сябрів.

Закупи (наймити) — це люди, які відробляли позичені гроші — "купу" або наймалися на роботу, попередньо беручи плату. Закупи жили або у дворі пана, або у своєму власному господарстві. Закупи були вільними людьми, мали своє рухоме й нерухоме майно, особисто відповідали за свої вчинки. За незаслужене покарання закупа господар повинен був платити як за вільного. Закуп мав право оскаржувати рішення пана перед княжим судом.

Рядовичами називали селян, які уклали ряд (угоду) з феодалом, визнаючи свою залежність від нього. За соціальним і юридичним становищем рядовичі подібні до закупів. Вони входили до складу челяді, виконували певні роботи у господарстві феодала або сплачували йому данину.

Холопи — це невільники, раби. Причинами невільництва були одруження з рабинею при відсутності застереження своїх прав; поступання на двірську службу; банкрутство купця і продаж його майна на конкурсі; втеча чи крадіжка, вчинена закупом; неспроможність сплати судового покарання. Діти холопів також ставали холопами. Та найпоширеніший шлях до невільництва — полон під час війни.

Раби були об'єктом купівлі-продажу. Поступово, починаючи з X ст., більшість рабів, крім двірських, отримали земельні наділи і своїм становищем наблизилися до селян.

4.4.3. Економічна думка Київської Русі

Можна вважати, що виникнення економічної думки в Україні сталося в добу середньовіччя. Першими літературними джерелами, які дають певні уявлення про неї є літописи, князівські грамоти, тексти економічних угод з іншими країнами, акти та інші

державні документи Київської Русі — першого державного утворення IX–XII століть на етнічних українських землях.

Серед цих документів особливе місце займає так звана "*Руська правда*" — видатна пам'ятка соціально-економічної та юридичної літератури XI–XII століть, введена Ярославим Мудрим. Вона являє собою писаний кодекс законів, що відбивають соціальні, економічні, суспільно-політичні і правові відносини в Київській Русі, а також містять багаті матеріали про організацію господарського життя того періоду. До складу "Руської правди" увійшли "Правда Ярослава", "Правда Ярославичів" (XI ст.) та "Статут Володимира Мономаха" (XII ст.). Відомі також 106 списків "Руської правди", складені в XIII—XVII ст.

Ці документи відображають і дають уяву про соціальну структуру і відносини власності староруського суспільства. Вони регулюють майнові відносини, захищають право власності князів та феодальної знаті на землю та тих, хто проживав на ній. Кілька статей "Руської правди" були спеціальні присвячені правам власності на землю. "Аже смерд умреть, то задницю князю, — говорить в ст. 90 цього документа, — аже будеть дщери у него дома, то даяти часть на не; аже будуть за мужемь, то не даяти части им". Отже, земля смерда не залишалася у спадок дітям, а переходила до рук князя. В цих документах закріплено право знаті стягувати податки, отримувати ренту, закріплювати безправ'я холопів, які по суті були їх рабами. У них знайшла відображення організація княжеської та боярської вотчини в XI ст., заснованої на рабській праці, яка поступово витіснялася більш продуктивною працею людей залежних і кріпаків. Найбезправнішою категорією населення Русі були тоді **холопи** (власне раби), на вотчинних землях працювали також **закупи** — розорені селяни, які відробляли борг в кредитора, і **смерди** — найбезправніша землеробська верства населення.

У тексті "Руської правди" вживаються такі слова, як "істое", "рез", "отариця" і "купа", що означають такі економічні поняття як процент, оренда, позика. Зустрічаються слова і більш сучасної термінології, як от "товар", "торг" (ринок), "гостьба" (зовнішня торгівля), "гроші" та інші. В умовах замкненості натурального господарства та вузькості обміну товарно-грошові відносини в Київській Русі були дуже обмеженими, але все ж існування відробіткової земельної ренти, її перетворення в продуктову і грошову говорить про розвиток товарно-грошових відносин.

Це підтверджують і окремі статті "Руської правди", що регулювали товарний обмін, торгівлю, лихварство, грошовий обіг. Цікаво, що основною грошовою одиницею Київської Русі була гривня — зливоч срібла вагою близько 270 г, від якого відрубували необхідну кількість металу, пізніше гривня модифікувалась в мідні, срібні і золоті монети. Кредит в той час надавався під грошовий процент або натурою з надбавкою.

В статтях "Руської правди" дано достатньо широке уявлення про існуючі в Русі економічні відносини XI–XII століть. Зокрема, тут описуються процеси захоплення знаттю селянських земель і перетворення вільних смердів у залежних вотчинників, під що підводиться досить аргументована правова основа.

Взагалі, усі писемні джерела цього періоду проникнуті ідеєю державності та народної єдності. Тривогою за долю народу і рідної землі, яка потерпала від князівських чвар, проникнуті такі відомі писемні пам'ятки, як "Повчання дітям" Володимира Мономаха (початок XII ст.), "Слово о полку Ігоревім" (1185), "Моління Даниїла Заточника" (початок XIII ст.).

Перлиною не тільки давньоруської, а й світової літератури є "*Слово о полку Ігоревім*", де високохудожньою мовою розповідається про невдалий похід на половців і жорстоку поразку новгород-сіверського князя Ігора Святославича. Невідомий автор поеми

вбачає причину трагедії у роз'єднанні руських земель. Він засуджує князів за міжусобиці та чвари, закликає до відновлення єдності Київської Русі, радить правителям не зазіхати на чужі землі й діяти узгоджено, інакше руські землі загарбають вороги.

В другій половині XI століття процес феодалізації Київської Русі прискорився, що посилювало соціальні антагонізми. В цей час в економічних пам'ятках набувають поширення погляди суспільного примирення і загальної злагоди, що взагалі було характерно для християнської ідеології. Так, церковний служитель **Іоанн** в "**Ізборнику Святослава**" (1076 р.) закликав "сильних і багатих" дотримуватись міри і здорового глузду, до справедливості у відносинах із залежними і підлеглими. Жадоба

влади і наживи, на думку Іоанна, повинна поступитись місцем турботі про нездолених. Жахливе гноблення одних і нестримне збагачення інших Іоанн оголосив злочином. Водночас він закликає народ до покори, слухняності, терплячості, радить сподіватись на справедливий "суд Божий" і вічні муки на тому світі всіх гнобителів, а в цьому житті потрібно віддано працювати на свого володаря, адже чесна праця — святий обов'язок кожного і джерело багатства.

В період феодальної роздробленості Київської Русі в XII–XIV століттях економічна думка як форма суспільної свідомості, в цілому ряді літературних джерел відбивала ідею об'єднання і збереження політичної і економічної цілісності держави. Так, чернець Києво-Печерського монастиря **Нестор**, автор літопису "**Повість минулих літ**" (бл. 1113 р.), виступає захисником феодального землеволодіння, закликає васалів вірно служити своїм боярам за одержану землю, він вимагає суворого покарання за порушення права власності. Водночас, літописець закликає бояр і князів до стриманості в накопиченні багатства, стати прикладом працелюбства для народу. Самообмеження і працелюбство Нестор вважає найважливішими із людських чеснот, оскільки багатство виникає із праці всього народу. Запоруку господарського успіху і цілісності Русі він вбачає в згоді князів на відновлення єдності держави.

Цінні господарські спостереження та узагальнення соціального життя Київської Русі XII століття містять "**Моління Даниїла Заточника**". Його автор виражає інтереси князівських дружинників, виступаючи водночас проти боярської знаті, яка прагне обмежити владу великого князя, засуджує прагнення до надмірного збагачення бояр і князів за рахунок захоплення общинних земель і пограбування селян. Даниїл Заточник змалював вкрай важке становище селянства. "Тільки смерть звільняє селянина від повинностей і страждань", — писав він. Соціальні негаразди, пише Даниїл, озлоблюють людей, роблять їх жорстокими і нещадними. У зв'язку з цим, він закликає розвивати освіту серед вищих верств населення, оскільки саме освіченість спроможна перевиховати злих панів, зробити їх добрими і благодійними. Через розповсюдження освіти Заточник сподівався викоренити зло і несправедливість.

Глава 5. Розвиток феодальних відносин в країнах Західної Європи в X-XV століттях

5.1. Середньовічна Франція

У X-XIII ст. у Західно-франкському королівстві, по-суті Франції, пануючою була феодална земельна власність трьох типів — королівська, світська, церковна. Ієрархічна структура землеволодіння характеризувалася верховною (королівською), сеньйоральною та васальною власністю і обмежувала права окремого феодала на землю. У період політичної роздробленості васальські володіння почали відчужуватися на користь сеньйоріальної власності, яка зростала також і за рахунок лісів, лук, пасовищ. Розширилися і зміцніли також сеньйоріальні права.

Водночас посилились та змінились форми феодальної експлуатації. Найпоширенішою була панщина (відробіткова рента), коли практично вся земля передавалася селянам у наділ. Відповідно, все сільськогосподарське виробництво здійснювалося в селянських господарствах. Основною категорією селянства стали повністю залежні від сеньйорів серви. Збереглась невелика група селян-віланів, які були особисто вільні, але перебували в поземельній і судовій залежності. Частина створеного продукту у вигляді оброку передавалася феодалові, а інша — залишалася селянинові.

Доходи феодала йшли на задоволення його непомірних потреб. В господарство інвестувалося лише 6-10% доходу. Ці кошти переважно йшли на придбання сільськогосподарського реманенту та розвиток феодальної інфраструктури: купувалися колісні плуги, преси для виготовлення вина, олії, будувалися печі для хліба, млини, дороги, мости, влаштовувалися ярмарки, базари. Селяни зобов'язані були користуватися цими об'єктами за визначену плату. Навіть у сільській таверні подавали вино і пиво, з яких утримувався збір на користь власника землі. Ця система давала змогу феодалам одержувати додатковий дохід і називалася *баналітетною*.

В результаті цих процесів пануючий клас великих феодалів повністю відділився від інших прошарків, монополізувавши всю власність на землю. Це було відображено у правовій нормі "нема землі без сеньйора".

Сільське господарство розвивалося переважно екстенсивним шляхом. Мінеральні добрива (переважно вапно) використовувались лише в районах їх добування. Оскільки тварини знаходилися на пасовищах, не вистачало і органічних добрив. Все ж в XI-XIII ст. феодална система відносин забезпечувала певний прогрес у розвитку продуктивних сил і підвищенні продуктивності сільського господарства. Освоєння під рілля перелогових земель і лісів набули масового характеру, активно запроваджувалося трипілля. Грунт оброблявся, зокрема орався, кілька разів на рік.

Розширення посівних площ і зростання врожайності супроводжувалися зростанням додаткового продукту. Сеньйорам стало вигідно отримувати ренту у формі частки селянського врожаю. Тому в XII-XIII ст. у Франції починається криза панщинної системи. Феодали здійснюють масове переведення закріпачених селян із панщини на натуральний, а згодом, з розвитком товарно-грошових відносин, і грошовий оброк. Відбулася "комутація ренти", економічною основою якої була вища продуктивність праці в селянському господарстві, ніж на панщині. Феодалам було вигідно отримувати з селян саме гроші, переносячи у сферу селянського господарства і проблему реалізації додаткового продукту. Нерідко різні форми ренти співіснували, доповнюючи одна одну. Процес "комутації ренти" поширив так звану *чисту сеньйорію*.

Перехід на грошову ренту, який остаточно був здійснений в XIV-XV ст., привів до цілого ряду суттєвих змін феодального суспільства. *По-перше*, селяни стали основними постачальниками продукції на ринку, почали заробляти немалі гроші і отримали можливість викупятися з неволі. Умови викупу були дуже тяжкими, особливо в церковних феодалів. Тяжким залишалось життя селянина і після викупу. Постійно зростала грошова плата (*ценз*) селян за користування землею (*цензивою*), зберігали феодали і судову владу над селянами.

Тому селяни, що викуплялися з неволі, поповнювали стан селян-віланів, які могли звертатися до королівського суду. Стати вільним селянином міг також за участь у хрестових походах. Змінювали становище селянства і його боротьба за свої права – селянські війни, повстання, акти непокори тощо.

По-друге, почалися процеси **диференціації селянства**. Можливість закладати або продавати цензиву призвели до суттєвого збідніння селян. Неспроможні виплатити свій борг, вони, залишаючись вільними, почали найматися на роботу до сеньйорів та заможних сусідів. Почав виникати клас найманих робітників.

По-третьє, виникає новий вид селянського утримання землі — оренда.

По-четверте, формою зв'язку між сеньйорами та васалами стало не умовне земельне дарування, а так званий рентний феодал, коли васал отримував за службу не ділянку землі, а тільки ренту з неї. Нові зв'язки оформлялися феодальними контрактами. Отже, васальні зв'язки відривалися від земельних утримань і перетворювалися на **грошові відносини**, що призвело до розпаду попередньої феодальної ієрархії.

У XIV-XV ст. феодальні господарства все більше втягуються у товарно-грошові відносини. Одночасно змінюється правовий та майновий статус селян, які поступово виходять з-під юрисдикції феодалів, зростає їхня земельна власність. З'являються нові економічно-правові форми взаємовідносин між феодалами і селянами — оренда, найм тощо, орієнтовані на ринок. З допомогою податків, інших засобів посилює свої економічні позиції держава.

5.2. Середньовічна Німеччина

За рівнем розвитку в IX-XI ст. від Західно-франкської держави (Франції) значно відставали території Східно-франкського королівства (Німеччина). Спочатку територія цієї держави включала в себе 4 герцогства: Саксонію, Франконію, Алеманію і Баварію. В кінці X ст. були приєднані Лотарингія та Фрісландія. Хоча тут з'явилися великі земельні власники і залежне від них селянство, але процес феодалізації протікав значно повільніше. Наприклад, в Саксонії, вільне селянське землеволодіння зберігалось до кінця XI ст., коли Франція вже вступила в період феодальної роздробленості.

Довше збереглася алодіальна власність різних станів суспільства, в тому числі вільних селян, у поєднанні з ленними володіннями. **Лени** (франкські феоди) довше (до XI ст.) залишалися не спадковими. Ранньофеодальна держава Німеччини, на відміну від Франції, мала набагато сильнішу владу, тому період феодальної роздробленості почався в Німеччині значно пізніше.

У IX-X ст. **особливістю аграрних відносин** було те, що тут не селяни отримували землю від феодалів, а навпаки, ранньофеодальна вотчина освоювала вільне село. Селяни поступово втягувалися в залежність, виникли села "змішаного типу", в яких були володіння одного або кількох вотчинників, наділи вільних селян і господарства залежних кріпосних. Тому село довго зберігало порядки сусідської общини-марки, що сповільнило аграрний переворот в Німеччині, який завершився лише в XI ст. Як і у Франції, тут склалися великі та малі світські й церковні вотчини, експлуатація селянства здійснювалася частіше у формі панщини й оброчних платежів.

Феодалізація в німецькому селі була тісно пов'язана з процесами розвитку інститутів **імунітету** та **баналітету**. Для селян це означало спочатку судову, а потім і земельну залежність від феодала. На початку XII ст. змішане німецьке село перетворилося у феодальне. Феодалізація землі зумовила розширення залежного селянства. Появилось три стани селян:

- особисто залежних (**манципії, серви**);
- поземельно залежних (**прекарісти**);
- особисто вільних власників наділів (**алодисти**).

Відбулося розширення і пануючого класу, зокрема сформувалася ієрархія **король — князі — вільне панство**, а у X-XI ст. з'явилося рицарство.

Розвиток продуктивних сил, піднесення міського ремесла, як і у Франції, втягнули німецьке село в товарно-грошові відносини, що викликало *зміни в аграрних відносинах*. Як і в Франції, грошова рента досить швидко витіснила панщину та натуральний оброк і у XII-XIII ст. відбувся розпад старої вотчинної системи і виникла *чиста сеньйорія*. Однак, якщо у Франції селяни зберегли права на свій наділ, у Німеччині селяни перетворилися в орендарів — *майєрів*. Однак, у південно-західних районах збереглася так звана *закам'яніла сеньйорія* з доменом, спадковими селянськими утриманнями і панщиною, хоча й тут відбувався частковий перехід до грошової ренти. Це привело на цих землях до зникнення найважчих форм особистої залежності селян, багато з них здобули особисту свободу, але часто цей процес супроводжувався втратою спадкових прав на землю.

В XIV ст. феодальне господарство пережило певний *занепад*, який можна пояснити низкою причин. *По-перше*, утворилася невідповідність між високими цінами на ремісничі вироби і низькими на сільськогосподарські продукти, особливо на зерно, що спонукало масові розорення та голод. *По-друге*, Німеччину потрясли епідемії, особливо епідемія чуми 1348-1349 років. *По-третьє*, мали місце неврожайні роки, війни. *По-четверте*, результатом попередніх причин стало зменшення населення майже на 20% та зникнення багатьох поселень. Це зробило невигідним ведення у широких масштабах товарного зернового господарства, що привело до скорочення посівних площ. Тому у розвитку аграрного сектору Німеччини намітилося дві тенденції.

Перша була характерна для східних земель, на яких було багато вільних селян, які утримували майже всі орні землі. Рицарство, намагаючись збільшити прибутковість своїх володінь (почав зростати попит на хліб для вивезення його за рубіж, особливо в Нідерланди), почало зганяти селян із землі та використовувати їх на панщині. Це поклато початок наприкінці XV ст. масовому закріпаченню як бідняків, так і заможного селянства.

Друга розвивалася на південно-західних землях. Там відбулась часткова або повна відмова від панської оранки, що поліпшило становище значної частини селян. Тут склався прошарок вільних заможних селян — майєрів. Вони вели господарство на великих наділах (20-30 га), платили велику грошову ренту та використовували працю бідних селян, тобто розвивалася чиста сеньйорія. Однак феодали намагалися погіршити умови оренди, використовували особисті судові повинності селян, прагнули відновити їхню особисту залежність, що призводило до селянських бунтів.

5.3. Середньовічна Англія

На відміну від країн континенту, для Англії характерний безсинтезний, тобто без поєднання античних і варварських елементів шлях розвитку феодалізму, що зумовило відносно повільну феодалізацію, яка завершилася лише на рубежі XII ст.

Середина V-VI ст. — це період завоювання Британії північно-німецькими племенами англів, саксів, ютів, фризів, яких прийнято називати англосаксами. Більша частина місцевого населення (бритти, кельти) була знищена, деяка частина переселилася на Північ (в Каледонію) та на півострів Бретань. Ті що залишилися були перетворені в рабів.

Природні умови, острівна відокремленість, що значно послабила вплив римських порядків суттєво загальмували розпад общинних відносин, які аж до XI ст. були пануючими в англосакському суспільстві. Основу населення склали вільні селяни-общинники (*керли*) та знать (*ерли*). З часом саме ерли перетворилися в великих землевласників. У володінні селян-общинників перебували достатньо великі наділи землі (*гайди*), приблизно 50 акрів. Це передбачало наявність великих патріархальних сімей і затримувало виникнення в Англії вільно відчужуваної земельної власності на зразок алоду.

Феодальна власність в Англії почала зароджуватися на рубежі VIII ст. завдяки таким факторам: по-перше, внаслідок масових королівських дарувань землі дружинникам; по-друге, діяльності церкви, яка сама була великим землевласником і вітала розвиток феодального землеволодіння та закріпачення селянства. Земля, доходи від якої передавались іншим особам, називалася *бокленд*. Саме його поява стимулювала виникнення великого

феодалного землеволодіння, бо право на отримання доходів швидко перетворилося на право власності на цю землю. Селяни ставали залежними, хоч і зберігали особисту волю. Великі церковні і світські землеволодіння утворилися в IX-XI ст.

В IX ст. почала виникати і утверджуватися приватна власність общинника на наділ із правом відчуження. Це сприяло виділенню малих сімей, стало причиною дроблення наділів (замість 50 виділялося 10 акрів) і стимулювало майнове розшарування. Багато селян опинилися в поземельній залежності від лорда. Якщо ж лорд отримував судовий *імунітет* над певною територією, дарований королем, то її жителі потрапляли в судову залежність. Така територія перетворювалася у феодалну вотчину — *манор*.

Однак ще в період завоювання Англії французькими норманами і створенням Норманської династії в 1066 році королем Вільгельмом I, феодалізація країни ще не була завершена. Значна частина селян залишалася вільною, а *манори* не отримала масового розповсюдження і завершених (класичних) феодалних форм.

Норманське завоювання практично завершило феодалізацію Англії, оскільки почав насаджуватися французький феодалізм, який був більш зрілим. Захопивши землю та політичну владу, завойовники встановлювали нові порядки.

Варто зазначити, що при феодалізації Англії була використана особливість саме англійського феодалізму – політичне об'єднання країни і централізацію державної (королівської) влади. Землі були відібрані в англосакської знаті і поділені між завойовниками, які й склали верхівку феодалного класу. Підтримка великими феодалами (*лордами*) королівської влади була зумовлена необхідністю утримати панування над ворожим населенням і закабаленим селянством. Королі-нормани знаходили міцну підтримку і серед середніх та дрібних феодалів, зацікавлених в закріпаченні селян і в захисті від великих феодалів.

Оформленню феодално-ієрархічної структури спонукало встановлення прямої васальної залежності всіх феодалів від короля, що стало специфічною особливістю англійського феодалізму.

Вже через 15-20 років, судячи з "Книги Страшного суду", в якій були відображені результати поземельного перепису 1086 року, аграрні відносини в основному базувалися на панській праці залежних селян. Залежне селянство Англії мало таку структуру:

- *вілани* – складали більшу частину залежних селян, мали повний (30 акрів) або частковий наділ землі, відбували панщину, вносили натуральні й грошові платежі;
- *бордарії* — мали значно менші наділи (7-15 акрів);
- *потери* — дрібні селяни, які мали наділ (2-3 акри присадибної землі) і працювали переважно пастухами, у кузнях, теслями;
- *серви* — найнижча категорія селян, яка не мала земельних наділів, працювала при дворах феодалів і виконувала різноманітні тяжкі роботи.

Лишалось і багато особисто вільних селян, яких називали *фригольдерами*.

Протягом XII ст. основна частина селян поступово перетворилися на віланів, які відробляли 2-3 дні на тиждень панщину, сплачувала оброки, низку свавільних податків, церковну десятину.

Удосконалення землеробства в XII-XIII ст., збільшення орних земель, зростання попиту на вовну, розвиток міст та ремісництва, пожвавлення внутрішньої та зовнішньої торгівлі прискорили розвиток товарно-грошових відносин і сформувало дві різновекторні тенденції в подальшому розвитку феодалізму з суттєвим переважанням першої.

Перша — до комутації ренти шляхом скорочення власних поміщицьких земель, особливо орних, які в масовому порядку почали передаватися в наділи віланам за грошовий оброк. Їх звільняли від найбільш тяжких форм особистої залежності і переводили на становище *копигольдерів* — утримувачів землі за копією. Були також і власники манорів, які використовували переважно працю батраків.

Друга — до розширення доменіального господарства, зростання панської експлуатації та посилення особистої залежності віланів. Це було наслідком значного зростання експорту вовни й зерна, значний прибуток від якого мали феодалі.

Комутація ренти в XIV-XV ст. сприяла тому, що селянське господарство стало конкурувати з доменіальним. Це змушувало феодалів відмовлятися від панщини, що призвело до дефіциту робочої сили. Захищаючи інтереси феодалів, держава ухвалила низку законів (1349, 1351, 1361, 1388 роки), відомих як "робоче законодавство", за якими всі особи від 12 до 60 років, що не мали засобів до життя, обов'язково повинні найматися на роботу. Невиконання закону загрожувало ув'язненням. У такий спосіб феодалі намагалися повернути у свої манори віланів, що від'їхали до міст. Це викликало низку селянських повстань, найбільше з яких відбулось в 1381 році під керівництвом *Уота Тайлера (на малюнку вбивство Тайлера)*. Незважаючи на поразку, селяни отримали право викупу і на рубежі XIV-XV ст. більшість із них стали вільними.

Звільнення селянства стало причиною ліквідації доменіального господарства, яке себе вичерпало. Феодалні землі почали здаватися в користування або оренду. Таким чином, панівну роль з змінених феодалних відносинах почали відігравати дрібні селянські і поміщицьке господарство нового типу, які стали основними постачальниками сільськогосподарської продукції на ринок. З середини XV ст. почало відбуватися розшарування селянства, виділилася його верхівка (*йомені*), доля якої в кінці цього століття становила 15%. У цьому середовищі почали формуватися нові відносини — фермерські, зокрема значно поширилася фермерська оренда. Появилася і нове дворянство — *джентрі*, що майстерно пристосовувалося до нових умов ринку і за своїми інтересами впритул наблизилося до буржуазії.

5.4. Середньовічні міста. Ремесла. Цехи

У країнах Західної Європи найдавніші міста виникли за часів Стародавнього Риму. Міста виникали скрізь, куди доходила влада Риму, там, де довгий час стояли його легіони. Пізніше міста стали виникати біля стін великих замків, монастирів, які давали населенню захист від небезпеки, а також на перехресті торгових шляхів, над великими річками, біля копалень, на узбережжі морів тощо.

Утворення середньовічного міста визначалося суспільним прогресом, насамперед прогресом аграрного виробництва та ремісництва. Особливе значення мав розвиток товарного виробництва, що диктувало необхідність розвитку торгівлі, створення ринкових зон — базарів, ярмарків, складів, ремісничих майстерень тощо.

Становлення міст середньовічної Європи розпочалося в XI ст. і йшло двома шляхами — відродженням старих, насамперед античних та будівництвом нових. До перших відносились такі міста як Рим, Неаполь, Париж, Генуя, Ліон, Лондон. Нові міста, як правило на старих поселеннях, найраніше сформувалися в Італії — Венеція, Піза, Флоренція, Неаполь, Брі, Амальфа, на півдні Франції (X ст.) — Марсель, Арль, Монпельє, Тулуза та ін. та в Німеччині — Гамбург, Любек, Лейпциг, Магдебург.

Виникнення їх саме у цих регіонах диктувалося впливом античної міської традиції та розвитком торговельних зв'язків із більш розвинутими на той час Візантією та країнами Сходу. З кінця XI ст. зростанню і процвітанню західноєвропейських міст сприяли хрестові походи. Особливо успішно розвивалися середземноморські міста — центри левантійської (східної) торгівлі.

Місто від інших поселень відрізнялося присутністю торгу (ринок). Торги відбувалися на ринковій площі міста, як правило, щотижня, а великі торги — кілька разів на рік. Для ведення торгових справ у центрі міста будувався адміністративний осередок — ратуша. Від

ринкової площі розходилися головні дороги, між якими будувалися житлові будинки, постоялі двори, ремісничі майстерні. Тут жили ремісники, купці, люди вільних професій (художники, лікарі, аптекарі). Значна частина міського населення була зайнята в сільськогосподарському виробництві.

Середньовічні міста Західної Європи забудовувалися стихійно, вулиці були вузькими і кривими, мешканці не мали уявлення про каналізацію і водогін. Внаслідок жажливої антисанітарії та перенаселення нерідко спалахували епідемії.

Власник землі, на якій стояло місто, був його **сеньйором**. У його руках були суд, гроші, він присвоював значну частину міських доходів. Сеньйор надавав міським жителям деякі права та виконував певні обов'язки: встановлював митні збори, дні торгу, шляхи проїзду купецьких караванів, організовував захист міста та його жителів від нападу грабіжників. Прагнення сеньйора отримати з міста якомога більше прибутків привело до комунальних революцій. Розпочавшись із боротьби за зменшення поборів і торгіві привілеї, вона переросла в боротьбу за міське самоврядування й правову організацію. Міські жителі добилися звільнення від кріпосницької залежності, а міста отримали повне або часткове самоврядування. Нерідко міські вольності й привілеї викупувалися у феодалів за гроші.

У Північній і Середній Італії, південній Франції в IX–XII ст. внаслідок комунальних рухів утворилися **міста-комуні**, прикладом яких були Ам'єн, Сен-Кантен, Суассон, Марсель, Монпельє, Тулуза (Південна Франція), Гент, Брюгге, Іпр, Дує, Сент-Омер, Аррас (Північна Франція і Фландрія).

Міста-комуні мали:

1) виборних радників, мерів (бургомістрів), інших посадових осіб, які становили малу раду міста (12—24 особи), що була законодавчим та виконавчим органом міста;

2) власні правові кодекси (наприклад, у містах Німеччини такими були "Саксонське дзеркало", "Швабське дзеркало", "Магдебурзьке право"), суд з обраними міщанством присяжними суддями, фінанси, податковий кодекс, ополчення. Міське право охоплювало регулювання торгівлі, мореплавства, діяльності ремісників та їх корпорацій, розділи про права бюргерів, про умови найму, кредиту, оренди, побутові розпорядження;

3) право на оголошення війни і на укладення миру, вступу в дипломатичні відносини.

Місто-комуна виплачувало сеньйору невеликий щорічний внесок.

Деякі з комун, зокрема в Італії стали майже містами-державами (Генуя, Венеція, Флоренція, Лукка, Равенна, Болонья) і своєрідними колективними сеньйорами — їх влада поширювалася на сільські поселення і дрібні міста в радіусі десятків кілометрів.

Подібно до міст-комун Італії у Німеччині були **імператорські міста** (підлягали безпосередньо імператору). Насправді вони були міськими республіками (Любек, Гамбург, Бремен, Нюрнберг, Магдебург, Франкфурт-на-Майні, Аугсбург).

У значно гіршому становищі були міста в країнах з відносно сильною централізованою владою. Виборні органи міста діяли під жорстким контролем королівських чиновників і мали надто обмежені свободи — скасування необґрунтованих податків, обмеження в успадкуванні майна та деякі інші. Це було характерно для Парижу, Орлеану, Нанта (Франція); Лондона, Лінкольна, Оксфорда, Кембриджа, Глостера (Англія). Більшість європейських міст у XI–XV ст. отримали лише часткові привілеї, але й вони сприяли їхньому розвитку. Жителів міст, як правило, звільняли від особистої залежності.

Комунальні революції зумовили формування керівної ролі міста над сільською місцевістю, яка встановлювалася за допомогою ринків, що вийшли з-під контролю феодалів. Через ринки відбувалося підвищення економічного та політичного статусу міських прошарків, особливо купецтва. Купці, які появились у західноєвропейських містах в XI–XII ст., ставали найбільш активною й могутньою групою міського населення.

Найбільша кількість міст в добу середньовіччя в Західній Європі виникло на рубежі XIII–XIV ст. — більше 200. В основному це були **мали** (1–2 тис. осіб) та **середні** (3–5 тис.) міста з розвинутими ремеслами, торгівлею, з муніципальною системою. **Великих** (9–10 тис.) було набагато менше. Міст із населенням 20–40 тис. в Західній Європі налічувалося близько

100 (Любек, Кельн, Мец, Лондон, Рим та ін.), з населенням 50-80 тис. осіб одиниці (Константинополь, Париж, Мілан, Кордоба, Севілья, Флоренція) Найбільше місто Європи XIV ст. — Венеція — налічувало 100 тис. жителів.

Доступ до середньовікових міст був широко відкритий для нових громадян. Хто проживав у місті рік і один день, міг розраховувати на охорону з боку міської влади. Економічно розвинені міста Італії, Німеччини, Франції та Англії в XI-XIII ст. досягли значного розквіту.

У XIV-XV ст. зростання великих міст уповільнилося. Розвиток великих міст вів до посилення їхньої спеціалізації в торгівлі (Гамбург, Любек, Брюгге, Марсель, Бордо, Лувр, Портсмут, Брістоль) або в ремісничому виробництві (Ам'єн, Іпр, Гент, Нюрнберг, Аугсбург, Ульм, Йорк). Окремі міста поєднували обидві функції (Париж, Лондон).

У XIII-XIV ст. міста стали осередками промисловості. Було досягнуто високого для свого часу **поділу праці ремісників**: у Парижі було до 300 спеціальностей, із них 22 види металообробних ремесел, і не менш як 10-15 — у дрібних містах (переважно виробництво товарів повсякденного попиту). Найбільш поширеними галузями міського ремесла були текстильне виробництво та виплавка і обробка металів. В текстилі домінувало виготовлення сукна і грубих вовняних тканин. Текстильне виробництво у містах Південно-Західної Європи, особливо у Фландрії і Північній Італії, завдяки випуску дорогих тканин, тонкого сукна, шовку, оксамиту сягнуло майже індустріальних масштабів. Основними центрами вовняного виробництва були Фландрія і Флоренція. Шовківництво, запозичене в країнах Сходу, розвивалося на півночі Італії та в деяких містах Франції (Ліон).

Значного розвитку досягло виробництво зброї. Безперервні війни вимагали великої кількості зброї і металевих обладунків (кольчуг, панцирів, щитів, шоломів). Попит на метал зумовив прискорений розвиток гірничої справи та металургії. Найбільш відомими були альпійські, чеські, рейнські, французькі, англійські й шведські копальні залізної руди. Відбувся перехід від відкритих горнів до закритих печей, які забезпечували високий температурний режим і дозволяли виготовляти залізо із тугоплавких руд. У XV ст. домennі печі мала більшість західноєвропейських країн. Індустріального масштабу металообробка досягла в німецьких містах, більшість металу яких ішла на виготовлення зброї. Ремісник був виключно товаровиробником, вів своє дрібне, просте господарство без застосування найманої праці.

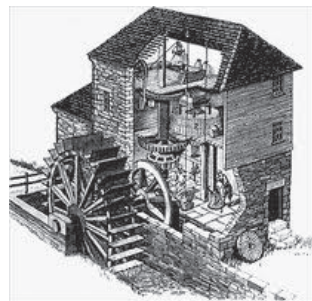
Значні прибутки державі приносили соляні копальні, які були її власністю.

Однак найбільшим досягненням в індустріальній сфері було винайдення пороху і вогнепальної зброї. Перші гармати з'явилися вже на початку XIV ст., пізніше — ручна вогнепальна зброя. Наприкінці XV ст. в італійському місті Пістоє було винайдено курок, тому склалася думка, що саме цьому місту зобов'язаний своєю назвою пістолет.

Надзвичайного розвитку набуває **будівництво** кам'яних споруд (церкви, замки, міські стіни, будівлі, мости), що викликало необхідність становлення нових і розширення традиційних ремесел, виготовлення допоміжних матеріалів (цвяхів, замків, скла). Мистецтво будувати перетворювалось на науку. Архітектори, які будували знамениті кафедральні собори, що потребувало складних розрахунків, домагалися присвоєння вчених ступенів — майстрів кам'яного будівництва.

Розвиток торгівлі активізував **суднобудування**. На півночі Західної Європи споруджували кораблі для перевезення зерна, лісу. У XII-XIII ст. почалося будівництво кораблів підвищеної вантажності. У Венеції будували торгові кораблі водотоннажністю до 200 тонн.

У період середньовіччя вищим досягненням технічного прогресу було застосування водяних млинів (**на малюнку**) у багатьох видах виробництва — сукна, обробці шкіри, пивоварінні, у виплавці металу, борошномельній справі тощо.

Характерною рисою середньовічного ремесла була його **цехова організація** — об'єднання ремісників однієї чи кількох професій у межах міста в спілки — цехи, гільдії, братства. **Цехи** в Західній Європі виникли майже одночасно з містами: в Італії — в X ст., у Франції — на рубежі XI-XII ст., в Англії і Німеччині — у XIII ст. У XIV ст. в Парижі було 350, у Лондоні — 60, у Кельні — 50 цехів.

Основними причинами виникнення цехів були:

- необхідність згуртування проти об'єданого розбійницького дворянства;
- потреба ремісників у спільних ринкових приміщеннях (ремісники були одночасно й купцями);
- необхідність об'єднання зусиль проти стихійних лих (пожежа, паводок тощо);
- зростання конкуренції з боку сільських ремісників.

Цехи не були виробничим об'єднанням, кожний ремісник працював у власній майстерні, зі своїми інструментами та сировиною. Ремесла передавалися спадково і були сімейною тасмницею. У майстерні майже не було поділу праці, він визначався ступенем кваліфікації. Позацехову діяльність у більшості міст переслідували.

Цехи насамперед були об'єднаннями економічного характеру (**на малюнку паперовий цех в Німеччині**), які виконували завдання організації виробництва і збуту продукції, а також охорони економічних інтересів ремісників. Ремісничі цехи вели боротьбу за встановлення так званого цехового примусу, тобто визнання за їх членами монопольного права на виготовлення і збут певного виду ремісничих виробів у межах міста або його округи, що зумовлювалося в основному вузькістю ринку, обмеженістю попиту на ремісничі вироби. У цеховому ремеслі не було поділу праці всередині окремих майстерень: кожен ремісник виготовляв свою продукцію від початку до кінця.

Ремісничі цехи створювалися на корпоративних засадах, тому володіли сумою прав і привілеїв, закріплених у відповідних документах: пожалуваннях, постановах міських властей, статутах. Внутрішні правила цехів були спрямовані на підтримання економічної рівності серед їх членів шляхом недопущення збідніння окремих майстрів. На запобігання крайньому збіднінню членів цеху був спрямований механізм взаємодопомоги.

Цехові статuti, щоб не загрожувати нормальній роботі інших майстрів, передбачали жорстку регламентацію цехової діяльності і встановлював контроль за:

- тривалістю робочого дня;
- обсягом робіт;
- цінами на продукцію;
- кількістю підмайстрів та учнів, їх розміром плати та термінами учнівства;
- кількістю сировини, що закуповувалася;
- недопущення будь-якого прогресу техніки чи зміни технологічного процесу;
- заборона роботи при штучному освітленні тощо.

Саме завдяки такій регламентації зберігався дрібний характер виробництва.

Цех був військовою організацією, що брала участь в охороні й обороні міста, виступаючи окремою бойовою одиницею міського ополчення. Він мав свою церкву, каплицю чи ікону в церкві, свої свята, святих, будучи також і своєрідною релігійною організацією. Кожне ремісниче об'єднання мало свою атрибутику й символіку (**на малюнках**): емблеми із

зображеннями знарядь праці, прапори, цехову печатку, скриньку, де зберігалися документи й гроші.

Соціальна структура середньовічного ремісничого цеху характеризувалася феодальною ієрархічністю. На чолі об'єднання цехів стояв *цехмістер*, а керували його справами виборні посадові особи. Основною виробничою ланкою була майстерня, яка, як правило, належала майстру. Кожен майстер міг мати 1-3 підмайстрів, що працювали за плату, і 3-4 учнів, які навчалися від 3 до 7 років. Кожна соціально-вікова група (учні — підмайстри — майстри) мала свої чітко визначені права і обов'язки, а також юридичний статус, зафіксовані в цеховому статуті. Повноправними членами цехів офіційно вважалися лише майстри. Підмайстер міг стати майстром, склавши іспит, — подавши шедевр (взірець певного виробу), заплативши високий вступний внесок та влаштувавши вечірку для членів цеху. У деяких цехах кількість майстрів була обмеженою, і стати майстром підмайстер міг лише після смерті одного з членів цеху.

Цехова організація тривалий час була економічно-раціональною і мала прогресивне значення в розвитку середньовічної промисловості. Вона сприяла виробництву високоякісної продукції, вихованню ремісничої молоді. Згодом цехи стали стримувати розвиток продуктивних сил. Утруднювався вступ до цехів нових членів, для чого збільшували терміни учнівства, а від членів вимагали "чистоти походження". Прагнення цехів зберегти дрібне виробництво, поставити всіх в однакові умови гальмувало технічний прогрес. Суворі регламентація виробництва і збуту призвела до застою у розвитку науки, техніки і, як наслідок, до занепаду промисловості.

Варто відзначити певні особливості цехової організації ремісництва в Італії.

Основні *відмінності розвитку цехів в Італії* такі:

- 1) існування, на відміну від цехової ієрархії Європи, двох ступенів: майстер, учень;
- 2) наявність колективних членів, які представляли різні соціальні групи з неоднаковими правами. Вища категорія цеху (володарі основного капіталу і виробники) були старшими членами цеху, нижчі, підлеглі категорії — молодшими. Така структура свідчила про більш ефективний поділ праці, ніж звичайні цехові системи;
- 3) відсутність цехової монополії — виробник не обов'язково входив до цеху;
- 4) відсутність розмежування на купецькі гільдії й ремісничі цехи. Провідні члени цехів виступали організаторами як торгівлі, так і виробництва.

Така організація цехів сприяла більш вільному розвитку виробничого процесу і торгівлі, підвищенню продуктивності праці й загальному розвитку економіки. Саме тому Італія стала найбільш передовою країною Західної Європи XIV ст., а її міста — значними осередками культури епохи Відродження.

Отже, XI-XV ст. — це важливий етап у розвитку західноєвропейського регіону. У цей період формувалася і вдосконалювалася феодальна структура, спостерігався прогрес в аграрному секторі економіки. Великих успіхів досягли міста, які ставали динамічними центрами народного господарства. У XIV-XV ст. в Європі виникає нова, вища форма виробництва — мануфактура, яка стала основою зародження капіталістичного виробництва.

5.5. Торгівля та фінанси

Розвиток міст та ремесла в XI-XV ст. сприяли інтенсивному розвитку торгівлі, насамперед зовнішньої, бо натуральний характер економіки все ще стримував зростання внутрішньої торгівлі. Зовнішня торгівля зосереджувалася головним чином у басейнах Середземного, Балтійського та Північного морів.

У *середземноморській торгівлі*, яка об'єднувала Іспанію, Італію і Францію, що торгували як між собою, так і з Візантією та Сходом, домінували могутні міські республіки Північної Італії та Франції — Флоренція, Венеція, Генуя та Марсель. Італійські купці витіснили із середземноморських торгових шляхів візантійців та арабів.

Норма торгового прибутку становила 25-40%. У XV ст. Генуя утримувала перше місце в Європі за кількістю кораблів, за нею йшли Венеція і Флоренція.

Вони, володіючи торговими і військовими кораблями, будували торгові факторії на східному узбережжі Середземного моря та в Чорноморському басейні. Італійці поступово закріпилися в пониззях Дону і Дніпра, на узбережжі Криму і Кавказу. Їхніми колоніями були: Кафа (*Феодосія*) з її ринком рабів, Балаклава, Солдайя (*Судак*) та деякі інші. Між італійськими містами-республіками йшла гостра конкурентна боротьба.

Італійські купці торгували в основному з країнами *Леванту* (Сходу), тому їхня торгівля й отримала назву левантійської. Зі Сходу привозили овочі та фрукти, пахуче коріння, ліки, перець, цукор та інші продукти, дорогі тканини, скляні вироби, зброю, слонову кістку, ювелірні прикраси. З країн Причорномор'я надходили риба, ікра, сіль, зерно, хутро, невідьники. Європейці торгували також з містом Александрією (Єгипет), яке здобуло славу *торгу двох світів* (з одного боку, сюди приходили каравани з індійських країн, а з другого — італійські купці), Багдадом, з країнами Середньої Азії, столицями монгольських ханів.

Важливе значення для Західної Європи мала також торгівля Балтійським і Північним морями, річками Ельбою, Одером, Темзою, Західною Двіною, Рейном, Дунаєм, Віслою, Німаном, Реною, Сеною. Якщо левантійська торгівля займалася переважно продажем східних товарів, то північна — продажем виробів місцевої промисловості, продуктів сільського господарства.

Провідна роль у *північній торгівлі* належала Гамбургу, Любеку, Бремену, Брюгге, Лондону, які торгували виробами місцевої промисловості, товарами більш широкого вжитку: рибою, сіллю, вовною, хутром, сукном, воском, смолою, лісом, а з XV ст. — і хлібом. Структура товарообігу свідчила про те, що ця торгівля задовольняла потреби місцевих виробників і споживачів, тому вона мала велике значення для економіки країн Європи, хоча торговий прибуток тут становив усього 5-8%. Порівняно низький прибуток компенсувався обсягами товарообігу та значно меншим ризиком.

Згодом вони об'єдналися у союз приморських міст під назвою *Ганза* (об'єднання, спілка). Свою діяльність союз розпочав у XII і діяв до XVII ст. У XIV-XV ст. до Ганзейського союзу входило майже 100 міст. Керівництво Ганзи знаходилося в Любеку. Купці союзу мали ряд привілеїв. У них на ярмарках ніхто не мав права конфіскувати товари за борги, арештувати за злочини, вчинені в інших місцевостях. Купець не відповідав за дії своїх компаньйонів. Влада не могла розпорядитися майном купця, який помер на ярмарку. Ганзейський союз охороняв своїх членів від грабеджів та насильства з боку феодалів, піратів, місцевих властей. Купці союзу монополізували торгівлю Північної Європи.

Ці два потоки морської торгівлі сполучалися між собою торговим шляхом *через альпійські перевали, по Рейну*, а також *через Атлантичне побережжя Європи*, де сходилися східні та європейські товари. В XI-XII ст. в Англії, Італії, Франції, Німеччині виникають *ярмарки*, які відігравали велику роль у розвитку міжнародної торгівлі. Найбільш відомими й значимими були ярмарки міст Шампані, Брі, які тривали майже цілий рік.

Сюди приїздили купці з різних країн Європи і везли дорогі східні товари, вино, сукно, хутро, металеві та льняні вироби, олово, свинець, вовну. Подібні міжнародні ярмарки стали основою появи торгових бірж. Перша з них виникла в 1406 році в фламандському місті Брюгге. Пізніше вони виникли у Венеції, Генуї, Флоренції, витіснивши з лідерства ярмарки Шампані та Брі.

Ярмарковій торгівлі завдавали великої шкоди безперервні війни.

У середні віки розвивалася і *внутрішня торгівля*, яку ще називали *сухопутною*. Основну масу товарів тут продавали або їх безпосередні виробники (селяни, ремісники), або сеньйори, які збували на ринку надлишки оброку чи продукцію свого домена. Професійні торгівці в основному були близькі до ремісничого середовища — це дрібні крамарі та рознощики.

Однак на перешкоді розвитку сухопутної торгівлі були відсутність битих шляхів, натуральний характер господарювання, хижацька поведінка феодалів — власників земель, через які проходили торговельні каравани, чинені ними різні обмеження, митні побори. Значною перепоною були розбійницькі ватаги. Усе це змушувало купців для захисту своїх

інтересів та з метою монополізації ринку об'єднуватися. Форми об'єднання були різними. Найпоширенішою були **торгові гільдії**, об'єднання купців одного міста, куди входили особи з близькими професійними інтересами. У великих містах було по кілька гільдій. Вони мали свої статuti і, як правило, спеціалізувалися на торгівлі одним чи кількома товарами. Гільдії забезпечували своїм членам монополні умови торгівлі, правовий захист.

Крім гільдій, виникали **конвої**, які охороняли морські каравани, **пайові купецькі товариства**. Деякі об'єднання виходили за межі одного міста й утворювали **асоціації купців** кількох міст.

Значними перешкодами у розвитку середньовічної торгівлі були багатоманітність грошових одиниць. Це зумовило появу в XIII ст. золотої монети, відомої під загальною назвою **голдин** вагою 3,25 г. У Голландії її називали гульденом (**на малюнку зліва**), у Флоренції — екю, в Англії — совереном, у Венеції — дукатом та ін.

Пізніше вага золотої монети зменшилася до 2,5 г, а своєрідним міжнародним еквівалентом став **флорин** (**на малюнку справа**) що було свідченням могутності Генуї, Венеції.

У XV ст. в Німеччині було відкрито новий срібний рудник і почав карбуватися знаменитий німецький **талер**, вага якого становила

30 г.

Але оскільки правом карбування монет володіли не лише королі, а й окремі феодали, єпископи, великі міста, це приводило до їх фальшування і швидкого знецінення.

Купці змушені були користуватися послугами міняйлів, які орієнтувалися в **грошових системах** і відрізняли повноцінну монету від фальшивої, обмінювали гроші, здійснювали інші операції. Діловим людям було незручно і небезпечно перевозити велику кількість золотих, срібних чи мідних грошей. Тому вони могли отримати їх від агентів міняйла, які знаходилися там, де пролягали торгові шляхи, пред'явивши його вексель (**розписку**). Поступово міняйли перетворилися на банкірів. Вперше вони з'явилися в Північній Італії у провінції Ломбардія.

Разом з появою банківської системи виник кредит. Рівень позичкового проценту був досить високим — 15-25%. У XIV-XV ст. кредитно-лихварська система найуспішніше розвинулася у Флоренції. Щоправда, християнська церква забороняла своїм прихожанам займатися лихварством. Тому, як правило, банкірами-лихварями були євреї. Лише з часом ставлення до лихварів поліпшилося, окрім того, було дозволено отримувати гроші за ризик, на який вони йдуть, позичаючи гроші.

Отже, V-XV ст. стали важливим етапом у розвитку західноєвропейського регіону. В цей період сформувалась і вдосконалювалася феодальна структура, спостерігався прогрес в аграрному секторі. Значних успіхів досягли міста, які стали динамічними центрами господарського розвитку.

5.6. Розвиток феодальних відносин в Київській Русі

5.6.1. Формування, розвиток і утвердження приватновласницького землеволодіння

Як вже зазначалося, економічне життя давньоруського суспільства базувалося на власності вільних селян — членів громади — на землю. Масового обезземелення селян в Київській Русі до XI століття не було. Це пояснювалося наявністю в державі значної кількості незаселеної, господарсько неосвоєної землі, що сповільнювало феодалізацію.

Однак все ж в кінці XI ст. розпочався процес поступового перетворення державної власності на землю у велику спадкову, тобто феодальну власність. Процес феодалізації відбувався за рахунок розкладу общин і шляхом надання привілеїв воєнно-служилій знаті. Вільні смерди потрапляли у феодальну залежність від князя, бояр і церкви. Общинна земля

була оголошена власністю великого князя, який, а також інші князі сприяли розвитку великого землеволодіння. Право власності оберігалось законом, зокрема "Руською правдою".

Зовсім інакше успадковували землю князі та бояри, інтереси яких захищала "Руська правда", яка не лише відображала тогочасні економічні відносини, але й служила знаряддям їх формування і привілеїв знаті. Зафіксовані в "Руській правді" юридичні норми виражали собою економічну політику держави, політику піднесення феодальної знаті, захисту і зміцнення власності. Селяни ж вважалися тільки користувачами, а не власниками землі. Великі землевласники захоплювали вільні землі, обробляли їх частково силами своїх холопів, частково — силами селян.

Найбільшими землевласниками були київські князі. Так, княгиня Ольга володіла селом Ольжичі на Десні, селом Бутурино і містом Вишгородом під Києвом. Великі маєтності мав її син Святослав.

Швидкими темпами зростало церковне землеволодіння. Церква почала виступати великою ідеологічною силою, оскільки закликала людей не противитись князівській владі і освячувала цю владу авторитетом Бога. У XI-XIII ст. частими є відомості про пожертви земельних наділів монастирям. Дослідник древньоруської історії М. Любавський на початку XX століття наводить дані, що Ізяслав подарував Печерському монастирю гору, а смоленський князь Ростислав Мстиславович віддав смоленській єпископії села Дросенське, Ясенське, а також ряд озер. Дружина князя Ярополка передала Печерському монастирю п'ять сіл з усією челяддю. Цей список дарувань землі церкві й монастирям князями і боярами можна продовжувати.

З утворенням держави відбувається становлення системи її взаємовідносин із населенням, яка передбачала виробництво продукції, збір податків, несення військової служби. Проявом установлення першої форми панування і підлеглості був збір данини на користь держави — так званого полюддя (данина з людини). Полюддя виражало верховне право князя на землю і встановлювало поняття підданства.

Певну роль відіграли товарне виробництво й обмін, які обслуговували натуральне господарство, сприяли зосередженню багатств у руках бояр, прискорювали утворення великої кількості земельної власності. Землевласницька знать, яка в більшості походила зі старої родової, воєнної і духовної знаті, привласнювала собі общинну земельну власність і зв'язані з нею селянські повинності, використовуючи в ролі одного із засобів умови, створені обміном і товарним виробництвом (гроші і лихварство).

З торгівлі велику вигоду мало також духовенство. Князі звільняли духовенство від податків і повинностей і давали йому право займатися торгівлею. Про імунітет церковного землеволодіння говорять і джерела XII ст., в яких, зокрема, зазначено, що право володіння землею поєднувалось з правом збору судових мит ("*вир*" і "*продаж*" з населення). Власники землі мали право рибної і звіриної ловлі на своїй території.

Уже в XII ст. вотчинне господарство мало великі розміри, про що свідчать стоги збіжжя, кількість худоби і число челяді, що обслуговувала вотчину. За даними Любавського на Путивльському дворі Святослава Ольговича було 700 рабів, комори, погребі, в котрих стояло 500 берковців меду, 80 корчаг вина. У селі у його брата Ігоря Ольговича було багато вина, меду і всякого іншого товару (заліза, міді), а на гумні було 900 стогів збіжжя. Під Новгородом Сіверським вороги взяли в Ольговичів 3000 кобил і 1000 коней.

Земля боярина розподілялася на дві частини: одна, більша частина, оброблялася селянами, як самостійними господарями, за певну плату на користь землевласника; інша була в безпосередньому господарському підпорядкуванні власника і становила незначну частину всього маєтку.

Разюче від життя князів, бояр відрізнялося життя селянства, становище якого визначалося військовою та економічною могутністю землевласника. Власність, влада й утиски ставали синонімами. Крім данини і відробітку, селяни служили у війську, поставляли для війни своїх коней. А саму данину князь часто доручав збирати печенігам, варягам та

іншим іноземцям. Селяни давали підводи, возили князя, дружину і чиновників під час об'їзду, поставляли їм худобу і продукти, ремонтували дороги тощо.

На відміну від господарства князя, боярина чи церкви, господарство смерда складалося з поганенького житла, зазвичай, землянки, та хліва для худоби: коня, корови, кількох овець, курей. Врожаї були низькими, тому неврожаї і голод траплялися досить часто. А це приводило до дорожнечі, хвороб і епідемій. Висока смертність в ті часи, про що повідомляється в "Повісті временних літ", була зафіксована в 1092 році у Полоцьку, в 1158 році у Новгороді, в 1187 – в Суздалі.

Страшним був голод у Новгородській землі в 1127 році, коли восьмушка жита коштувала гривню, а люди їли липове листя, березову кору, соломку, мух, конину. Трупи валялися на вулицях, люди задихалися від смороду, а батьки продавали своїх дітей і навіть віддавали купцям задурно, - пише в своїй "Истории России с древнейших времен" С. Соловйов.

Багато лиха приносили міжусобні феодалні війни, які майже ніколи не припинялися. На селі панувала кабала і насильство. Селянин сам від цього захиститися не міг і змушений був шукати захисту від голоду і розбою у феодала. Але це приносило мало користі, тому селяни часто тікали від бояр у міста, траплялися і селянські виступи. В "Повісті временних літ" згадується про селянське заворушення 1024 року в Суздальцях. Для його придушення прибув Ярослав, який був тоді в Новгороді. Можливо, голодні роки частіше траплялися на півночі, в Новгородській землі, тому є більше відомостей про соціальну напругу в тих краях.

5.6.2. Міста, ремесла, торгівля в Київській Русі

Міста на Русі, як і в усій Європі, виникли внаслідок відокремлення ремесла від землеробства, у результаті скупчення значної кількості ремісників і торгових людей-купців. У VI-IX ст. це були городища — невеликі укріплені поселення. Середньовічні міста Київської Русі утворювалися по-різному:

- як центри племінних союзів;
- засновані князями (Галич, Львів, Ярослав, Ізяслав, Володимир, Холм);
- з боярських поселень. Часто в міста перетворювалися окремі села.

Найбільше міст виникало на перетині сухопутних торговельних шляхів, а також на берегах судноплавних річок — Дніпра, Дністра, Дону, Волги та їхніх приток.

XI-XIII ст. — це період урбанізації Русі й найбільшого розквіту її міст. Літопис "Повість временних літ" нараховує у XIII ст. майже 300 міст. У них проживало 13-15% населення. Це означало, що в економіці Київської Русі переважав аграрний сектор з усіма його головними і допоміжними галузями, які забезпечували населення продовольством і сировиною для виготовлення одягу, житла тощо. Саме завдяки сільському господарству й могли розвиватися міста, ремесло та торгівля.

Місто складалося з *власне міста* (резиденції князя, князівської та церковної адміністрації), і *передмістя* (ремісничо-торговельна частина).

Місто оточувалося стіною, як правило дерев'яною, хоча траплялися й кам'яні, з вежами, брамами. Міські будівлі також були переважно дерев'яні, а церкви — кам'яні або дерев'яні. Крім місцевих жителів, у містах проживали іноземні громадяни: євреї, німці, поляки та ін. Внаслідок такої забудови міст, у них досить часто виникали пожежі. Передмістя, які виникали внаслідок нових поселень, ділилися на кінці, а кінці на вулиці, на яких проживали ремісники, торговельники, розмішувалися склади, майстерні тощо.

Міста належали державі, церкві та князям. З волі правителів чи урядників на міщан накладалися податки та різні повинності.

Головним містом Київської Русі був Київ, оточений стінами з прорізними в них воротами. У верхній частині міста знаходилися знамениті храми, головний князівський палац ("великий двір Ярослава"), двори князів і бояр. Над Дніпром розкинулося Поділля — торгова і промислова частина міста. В Києві нараховували 400 церков і 8 ринків і деякі дослідники

називали його суперником Константинополя. За твердженнями М. Грушевського в XII столітті в Києві мешкало близько 100 тисяч осіб.

Київ приваблював не лише місцевих жителів. Тут існувала колонія новгородців з власною церквою, західних купців (німців і "латинян"), які теж мали свої церкви. Жили в Києві греки, були тут єврейські квартали, вірменська колонія. Усе це свідчить про роль і значення Києва як столиці великої держави.

Керували Києвом та іншими великими містами князі, які тримали біля себе господарських управителів (*тіуніє*). Нестольними містами керували посадники (урядники), які мали тіуна, тисячників, сотників, десятників, старостів кінців, вулиць та окремих промислів.

Провідне місце в економічному розвитку міст посідали *ремесла*. Київська Русь славилася майстрами-ремісниками, які до того ж продовжували займатися землеробством, тому за містом простягалися оброблені поля.

В Київській Русі існувало близько 70 видів ремесел, що свідчить про доволі високий рівень поділу праці. Це підтверджує відокремлення ковальської справи від металургії, виділення в окремі цехи вже в XIII ст. виробництва зброї, бойових щитів, цвяхів тощо.

Провідними галузями ремесла були металургія (ливарна справа) та обробка заліза (ковальство). У VII-VIII ст. існували вже спеціалізовані центри з виплавляння заліза. Центрами ливарництва були Київ, Володимир, Чернігів, Гайворон на Південному Бугі, селища Григорівка на Вінниччині та Рудники на Львівщині. Залізобробне виробництво посідало особливе місце, оскільки було пов'язане з обороною країни, її військовою безпекою. Вироблялися також сокири, серпи, коси, лопати, ножі, цвяхи, підкови, замки, ключі, гаки, обручі тощо.

Успішно розвивалося гончарство, широко поширене і в містах, і в селах. В XII-XIII ст. гончарні вироби оброблялися на гончарному крузі, для орнаментації посуду застосовували штампи, було вдосконалено гончарний горн. У розмаїтті гончарного посуду, його функціональному призначенні, оздобленні були помітні сліди зрослої ремісницької майстерності. Вироблялася також цегла — плінфа, високоякісний будівельний матеріал, з якої будувалися собори, церкви, фортеці та палаци.

У Київській Русі активно розвивалися і інші, традиційні види ремесел — теслярство, ткацтво, кравецтво, обробка шкіри тощо. З дерева робили все: вози, колеса, човни, діжки, відра, корита, ложки, колиски, меблі тощо. У басейні Південного Бугу існував ремісничий центр із видобування вулканічної породи — туфу, з якого виготовляли жорнові камені. Спеціальні породи каменю, сланець з району Овруча та марганець використовували для виточування пряслиць — тягарців для веретен. Високого рівня розвитку досягло також склоробне виробництво.

Та найбільший успіх мали зодчі — архітектори та будівельники Київської Русі. Храми у Києві, Чернігові, інших містах стали пам'ятками не тільки духовної культури, але, насамперед, високого рівня будівельної справи. Будівництво церков, соборів, монастирів сприяло виготовленню предметів релігійного призначення, особливо з кольорових металів. Зокрема, високо цінилися мідники, які обковували міддю хрести, виливали, кували і карбували мідь. Виробництво дзвонів, хрестів сприяло зростанню авторитету давньоукраїнських майстрів. У давньоруську добу лише в Києві було зведено більш ніж 30 кам'яних церков. До наших днів збереглися у Києві Золоті ворота, Софійський собор з його унікальними мозаїками і фресками, побудований у 1037 р. На початку XII ст. київські теслі побудували великий дерев'яний місток через Дніпро.

Славилася в Київській Русі бронзоліварне та ювелірне ремесло, які досягли високого рівня мистецтва. Незважаючи на відсутність сировини кольорових металів, центром цього промислу в VI-VII ст. було Зимівське городище. Майстри виготовляли вироби із срібла, якими користувалися багаті родини у побуті (посуд, прикраси тощо). Українські майстри володіли секретами тиснення срібла, волочення дроту, техніки позолоти, оздоблення чорною тощо.

В організації ремесла визначним явищем була спеціалізація та існування корпорацій, спілок. Ремісники в Київській Русі належали до трьох соціальних груп:

- 1) сільські ремісники;
- 2) ремісники-холопи (раби) дворянських, монастирських, князівських маєтків;
- 3) міські вільні ремісники, які були найчисленнішими.

Останні вже за князя Ярослава Мудрого об'єднувалися в дружини, на чолі яких стояли старійшини. Ці дружини стали зародками цехової організації міського ремесла. Так, наприклад, у Києві була спілка візників, що возили дерево з київської пристані, корпорація тесль — "дереводілів" (так їх називає літопис). У таких спілках могли працювати вільні майстри — ремісники чи наймані працівники, чи навіть княжі ремісники — невільники, холопи.

Однак монголо-татарська навала призвела до тимчасового занепаду ремесла.

У господарському житті Київської Русі важливе значення мала також *торгівля*. Осередками внутрішньої торгівлі були міста, частина яких саме й виникла завдяки торгівлі. Внутрішня торгівля здійснювалася у визначені дні тижня, в більш великих містах — щоденно. Продавалися зерно, хліб, овочі, фрукти, риба, м'ясо, молоко, сіль, льон, худоба, а також ремісничі вироби. Вироби міського ремесла в селах продавали посередники, які об'їзджали з цією метою сільську місцевість. Таким чином, селянські господарства повільно втягувалися в товарно-грошові відносини. Це стосувалося і боярських маєтків. Товарно-грошові відносини хоч і повільно, але неухильно утверджувалися в економіці Київської Русі. Місцеві ринки охоплювали щораз більші за територією округи, що тяжіли до міст і містечок, в яких відбувалися торги.

Набагато краще була розвинена зовнішня торгівля. Через Київську Русь проходило кілька міжнародних торговельних шляхів, серед яких особливе місце займав знаменитий шлях "із варяг у греки". Проходив він по Дніпру та його притоках і з'єднував Балтійське і Чорне моря. На цьому шляху вирости великі міста: Київ, Великий Новгород, Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород та інші. Новгородські купці аж на Уралі скуповували хутро, шкіри та іншу сировину, а потім торгували цими та іншими товарами з країнами Центральної та Західної Європи: Чехією, Польщею, придунайськими країнами. Вони бували на торгах Франції, Італії і навіть Іспанії. Досить стабільними були торговельні зв'язки і з німецькими князівствами.

Важливими торговими шляхами були також Соляний і Залізний, які з'єднували Київську Русь з Кримським узбережжям Чорного моря та Кавказом.

Київська Русь торгувала хутром, медом, воском, льном, льняними тканинами, різними ремісничими виробами. Тканини відправлялись переважно до Трапезунду (північне узбережжя Чорного моря), Дербента (західне узбережжя Каспійського моря) і Середньої Азії. У Києві, за свідченням літописців та іноземних очевидців, було багато складів, а саме місто — важливим центром грецької (візантійської) торгівлі. Привозили шовкові і парчові (з золотою ниткою) тканини, сукно, оксамит, прикрашену зброю, предмети художнього ремесла, речі церковного вжитку — золотий і срібний посуд, оздоби, шати, скло, фаянс, коштовне каміння, прянощі, пахощі, вина, фарби, благородні й кольорові метали, породистих коней.

Через Київ та Нижній Новгород йшла активна торгівля і з країнами Сходу — Хозарським каганатом, Булгарським царством, середньоазійськими та арабськими країнами. Асортимент товарів був надзвичайно багатим.

Особливою статтею зовнішньоторговельної діяльності Київської Русі була торгівля рабами. Невільниками найчастіше ставали полонені, захоплені князями і боярами під час міжусобних воєн. За даними "Повісті временних літ" князь Ізяслав Мстиславович у 1143 році захопив у полон 7 тисяч осіб, а князь Ізяслав Давидович у 1156 році — понад 10 тисяч. Їх продавали в Хозарію, Хорезм, арабські країни, Візантію. Звичайно, це була ганебна сторінка зовнішньоторговельної діяльності Київської Русі.

Зовнішня торгівля Київської Русі своїми успіхами завдячувала вигідному географічному розташуванню. Участь у ній брали не лише купці, а й державні провідники. Князі й бояри збирали данину від своїх підданих, і вона не тільки задовольняла їхні особисті потреби, а й була об'єктом вивозу. Хоча зовнішня торгівля мала інтенсивний характер, вона охоплювала незначні верстви суспільства. Навіть перелічені товари зовнішньоекономічної діяльності Київської Русі свідчать, що вони стосувалися потреб князівської, боярської та церковної аристократії, в руках якої нагромаджувалися чималі багатства.

Зовнішня торгівля мала неабияке значення для культурного розвитку Київської держави. Відбувався інтенсивний обмін духовними, культурними цінностями між сусідніми народами. У Русь у великій кількості надходили книги, ікони, інші цінності.

Однак монголо-татарська навала змінила напрямки і характер зовнішньої торгівлі Східної Європи, у тому числі Київської Русі.

5.6.3. Розвиток грошової системи Київської держави

У Київській державі існувала досить розвинена *грошова система*. Однак обмін на українських землях тривалий час здійснювався на натурально-речовій основі, тобто, бартеру. Однак шкіра, зерно, хутро, віск та інші продукти не могли довго бути засобом обміну, бо їм властиві всі вади і незручності, які виникають в бартерних обмінних відносинах. Тому натуральні розрахункові одиниці поступово витіснялися грошима, насамперед, іноземними. Наприклад, деякі вчені вважають, що майже два століття (IX-X) головними грошима біли арабські дірхеми. У давньоукраїнських письмових пам'ятках дірхеми відомі під назвою "куни" і "ногати". Перша походить від куниці, коли цінні шкірки цього звірка виконували роль грошей, а друга від арабського "нагд", тобто повноцінний. Фрагменти дірхем (1/2, 1/4, 1/8 їх частина) називалися на українських землях "вивірками", тобто білками.

Однак на початку XI ст. поклади срібла в арабських країнах вичерпалися, що стало причиною занепаду дірхеми. Це, в свою чергу, спонукало виникненню в Київській Русі національної грошової одиниці – гривні. Цьому сприяли також глибокі економічні, політичні та культурні зміни в Київській Русі, насамперед, укріплення її державності. Особливо позитивну роль в цьому процесі зіграло прийняття християнства і на цій основі зміцніння зв'язків з країнами Заходу. Запровадження власної монети було специфічним символом самодержавної влади князів.

Головну роль у розрахунках та обміні почала відігравала срібна гривня, перший обмежений випуск якої відбувся при князі Володимирі. Історії відомо 11 видів перших монет. На всіх зображений Володимир, а на деяких були і надписи: "Це його срібло", "Володимир на престолі". Технологія карбування монет була досить примітивною, тому монети мали різний вигляд і були несхожими одна на одну.

Походження терміну більшість дослідників виводить від "гриви" худоби, яка до цього виконувала роль еквівалента в процесі обміну. В первісному вигляді гривня являла собою намисто зі срібла, чи обруч. Спочатку обруч міг бути мірою ваги, а згодом став грошовою одиницею. Вперше давньоукраїнська гривня згадується у X ст. Тоді вона становила 5/12 візантійської ліри (136,44 г срібла), або її половину (68,22 г срібла). На північних і північно-східних землях Київської Русі була розповсюджена гривня, що дорівнювала 1/8 арабського ратая (51 г), ідентична скандинавській марці. Гривню з такою вагою срібла називали "гривня срібла".

З такої кількості срібла могли виготовити кілька однакових монет, які називали кунами. Гривня, що складалася з певної кількості кун, іменувалася "гривнею кун". Гривня срібла (вагова) та гривня кун (лічильна) і стали на Русі платіжно-грошовими поняттями і засобами. У XII ст. гривня срібла (приблизно 204,7 г) за цінністю дорівнювала 4 гривням кун (1 гривня кун — приблизно 51 г). Гривні кун відповідала певна кількість платіжних одиниць (монет). У XI ст. 1 гривня кун дорівнювала 20 ногатам, або 25 кунам. У XII ст. 1 гривня кун вже дорівнювала 20 ногатам і 50 кунам. Тобто вартість кун протягом століття зменшилась удвічі.

Крім ногат і кун існували ще менші одиниці розрахунків – резани і вівериці. Вівериця була найменшою одиницею розрахунків, а отже найдрібнішою монетою. Одну віверицю коштувала воскова свічка.

До цього часу не з'ясовано, якими були на вигляд куна, ногата, резан і вівериця. Є думка, що куна та вівериця — це хутра тварин. Звичайно, виступаючи у ролі грошей, куни продовжували зберігати значення і дорогого хутра. За всіма відомими пам'ятками куни належали до надзвичайно далекого періоду вітчизняного грошового обігу. Вони, звичайно, не могли бути досконалим грошовим знаком. Стійкішими і тривалішими грішми були золоті та срібні монети. Монетні гривні мали вигляд шестикутних злитків срібла (київські гривні), крім них існували ще гривні новгородські та чернігівські.

Фінансова система Київської держави базувалася на збиранні податків із населення — як натурою (хутрами, воском, медом), так і грошима, — які називалися даниною. Тривалий час збирання данини мало хижацький, стихійний характер, оскільки її розміри, місце і час збирання заздалегідь не визначалися. Після вбивства князя Ігоря древлянами, що було спричинене зловживаннями при збиранні данини, княгиня Ольга ввела певну регламентацію данинських відносин, яку ще називають першою *податковою реформою* Київської Русі. Були встановлені норми — "уроки", призначався час і пункти збору — "погости" (місце торгів), в які звозилася данина.

Вводилась одиниця обкладання: в одних місцях це був *дим* (сім'я), в інших — *плуг* або *рало*, коли обкладалося окреме господарство. Кілька димів становили *дворище*. Були створені також так звані *устави*, які застосовували княжі дружинники, збираючи данину, виконуючи адміністративні й судові функції.

Поступово данина отримала форму державного, феодального податку чи ренти. Князі одержували також доходи у вигляді торгових мит, плати за судочинство і штрафів.

5.7. Економіка Русі-України в добу роздрібності та середньовічного поневолення (XII — середина XV ст.)

5.7.1. Господарство в період роздрібності та монголо-татарського поневолення (XII — середина XIV ст.)

Тенденція до розпаду Київської Русі проявилася ще в часи правління Ярослава Мудрого. Перед своєю смертю Ярослав Мудрий поділив землю Русі між своїми синами, чим розпочав процес роздрібності. Старший син Ізяслав отримав Київ і Новгород. Другий Святослав – Чернігів, третій Всеволод – Переяславль, четвертий Вячеслав – Смоленськ, п'ятий Ігор – Володимир-Волинський. Так появилися окремі удільні князівства. В цілому, розпад могутньої держави варто вважати закономірним процесом, притаманним всім державам середньовічної Європи, а його основними причинами були:

- прагнення окремих князівств до економічної та політичної самостійності;
- неможливість контролювати з єдиного центру таку велику територію як Київська Русь, особливо за відсутності вироблених комунікацій;
- перенесення світових торгових шляхів з України-Русі на Середземномор'я;
- постійні напади степовиків.

З часом, найбільш впливовим серед князівств, що утворилися на теренах Київської Русі, стало *Галицько-Волинське князівство*. Його господарство суттєво не відрізнялося від господарства Київської держави. Тут також співіснували князівське, боярське, монастирське та селянське землеволодіння. На відміну від Київської держави, у Галицько-Волинській сильні позиції мало боярство, особливо галицьке. У жорстокій боротьбі з князями воно збільшувало свої земельні наділи, зосередило у своїх руках торгівлю, постійно претендувало на владу в князівстві.

Разом з тим, тут відбувалося визрівання інших форм феодальної власності. Зміцнювалося перш за все князівське землеволодіння і поступово утверджувалася *ієрархічна структура земельної власності*, що ґрунтувалися на міжкнязівських і князівсько-боярських

відносінах. У Галицько-Волинському князівстві утверджувалася бенефіціально-ленна система західноєвропейського типу. Надання землі у власність слугам-боярам пов'язувалося зі службою та васалітетом. Землі, які надавалися у довічне володіння, називалися "*державою*".

З ростом великого землеволодіння, землевласники здобували право судочинства, збирання данини, управління всіма категоріями селянства, яке все більше потрапляло в економічну та юридичну залежність.

Найкраще розвивалося князівське вотчинне господарство, яке за своєю природою було багатоголузевим, разом з тим зберігало свій натуральний характер. Крім землеробства, у вотчині займалися тваринництвом та різними промислами: рибальством, бджільництвом, млинарством тощо. Деяка частина продукції вироблялася для обміну.

Селянські господарства ("дим", "рало") залишалися основою економічного життя, хоча вотчинні господарства князів та бояр були перспективнішими.

Торгівля в Галицько-Волинському князівстві, особливо внутрішня, суттєво відрізнялася від зовнішньої торгівлі Київської Русі. Насамперед змінилися її напрямки. Сухопутні торгові шляхи вели, як правило, на Захід, якими русичі відправляли товари традиційного експорту. Центрами торгівлі були Львів, Перемишль, Володимир, Луцьк, Галич. Інтенсивною залишалася торгівля з Києвом.

Однак після монголо-татарської навали вона занепадає, як і торговельні стосунки русичів зі Сходом. Монгольська навала завдала великих збитків ремісничому виробництву й торгівлі Русі. Десятки міст перетворилися на руїни, а їхнє населення загинуло або було взяте в рабство. Ремісників насильно переселяли з руських міст у монгольські улуси. Усе це не могло не призвести до різкого падіння продуктивних сил країни, до втрати багатьох видів ремесел і порушення їхніх зв'язків із ринком. Процес переходу ремесел у дрібне товарне виробництво уповільнився. М. Грушевський а своєму "*Нарисі історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя*" так характеризував цей період в історії Русі: "Починаючи з монгольського нашестя, протягом по крайній мірі літ півтораєста, можна сказати майже без перебільшення, становить в історії порожнє місце".

Однак, втрата політичного лідерства зовсім не означала повного господарського спустошення, як це доводилося в більшості досліджень. Зокрема, Волинський літопис стверджує, що Київ не був остаточно зруйнований, там збереглися величні споруди Софійського собору, Михайлівського монастиря та ін. В Києві того часу були купці з Польщі, Австрії, Греції, Генуї, Венеції, Пізи, Франції. Дослідник Д.Дорошенко наводить враження мандрівника Палано Карпіні, який зазначав, що "Київ був знищений, населення його зменшилося, але про його спустошення говорити не доводиться".

Своєрідні відносини склалися між татарами і місцевим населенням. Завойовники намагалися винищити панівну верству, що в певній мірі співпадало з бажанням бідного люду, який хотів вирватися з-під влади бояр і тому часто ставав "татарськими людьми". У результаті багатий клас занепадав, зливався із загальною масою земства або, не виносячи тяжких умов побуту, емігрував на північ і на захід, не зустрічаючи супротиву монголо-татарської влади

5.7.2. Соціально-економічний розвиток України в литовсько-польську добу (друга половина XIV - середина XVII ст.)

Економічний розвиток України другої половини XIV—середини XVII ст. був зумовлений її бездержавним статусом та перебуванням українських земель у складі іноземних держав.

Одними з перших ослабленням Русі-України скористалися *Польща* та *Литовське князівство*. В першій половині XIV ст. Польща захопила Галичину і Холмщину, а Литва Дорогичинську, Берестейську, Турово-Пинську та Прип'ятську землі. В 1362 році, після розгрому на Синюсі (*ліва притока Південного Бугу*), монголо-татарського війська, Литва приєднала Київщину, Поділля і Переяславщину. Коли ж у 1377 році після тривалої боротьби

з Польщею до Великого Литовського князівства відійшли Берестейський, Володимирський і Луцький уділи, воно стало найбільшим у Європі.

Перебуваючи на значно нижчому рівні суспільно-політичного і культурного розвитку порівняно з приєднаними територіями, литовські князі виявляли повагу до тутешніх звичаїв. Тому утвердження литовського правління відбувалося практично без опору з боку місцевого населення. Більше того, в основі Литовських статутів (1529, 1566, 1588) — кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського — лежали норми українського права, а руська мова стала державною у Литовському князівстві, нею велось все діловодство, писалися літературні твори. Важливим фактором була і належність обох народів до однієї релігії.

Після загарбання України її землі, що складалася з князівських і волосних земель, стали належати Великому князівству Литовському, в якому земельна власність була умовною, тимчасовою, пов'язаною з військовою службою (бенефіціальною). Тому завойовані українські землі отримали князівські намісники (старости), які на власний розсуд розподіляли їх між місцевими князями і боярами, повітовими воєводами та старостами. Так встановлювалася ієрархія васальних відносин. Ця залежність визначалася угодами і присяжними грамотами. Володар землі міг передавати її у спадщину лише з дозволу уряду, якщо наступний власник продовжував служити у війську чи Великому князю. Таке правило поширювалося на всі види земель — спадкові, куплені, вислужені. Українська знать, зберігши свої володіння, отримала право обіймати найвищі адміністративні посади і тому відчувала себе співгосподарем у Литовській державі.

В останній третині XIV ст. Литва під тиском агресивних Тевтонського ордену та Московського князівства в 1385 році погодилася на об'єднання з Польщею. Між цими країнами на основі шлюбу польської королеви Ядвіги і литовського князя Ягайла 14 серпня було укладено Кревську унію (*замок Крево на території нинішньої Білорусії*). Ягайло прийняв католицизм і був проголошений королем єдиної польсько-литовської держави. Однак це об'єднання не носило політичного характеру, свою владу зберігав польський король, порізно працювали литовський сенат і польський сейм, зберігалися національні гроші. Майже одночасно Угорщина загарбала Закарпаття, а Молдавія — Буковину. Поділ українських земель між сусідами не сприяв ні економічному розвитку, ні етнічній консолідації.

Прийняття Кревської унії відкрило польській шляхті широкі можливості для проникнення в Україну та захоплення українських земель. Права православних українців, в тому числі і знаті, почали різко обмежуватися. Очевидно під тиском Польщі, змінилася й політика Великого князівства Литовського, яке взяло курс на ліквідацію залишків автономії українських земель. Зокрема, в 1447 році польський король і Великий князь Казимир IV видали привілей, що підтвердив права шляхти на землю та поширив його на українських феодалів.

Однак союз Литви і Польщі на основі Кревської унії приніс спокій і стабільність лише до середини XVI ст. В 1549-1552 роках Литва не змогла протистояти вторгненню татар, а в 1558 році вступила в тривалу Лівонську війну з Московією. Виснажені війнами, опинившись перед загрозою московського вторгнення, литовці звернулися до Польщі за допомогою. 1 липня 1569 року була прийнята *Люблінська унія*, яка об'єднала Польщу і Литву в єдину федеративну державу — Річ Посполиту з єдиним монархом, спільними сеймом і сенатом, єдиною грошовою одиницею. Згідно унії під юрисдикцію Польщі відходили українські землі, що раніше належали литовцям: Підляшшя, Волинь, Поділля, Брацлавщина та Київщина. Решта українських земель перебувала під владою інших іноземних держав: Чернігово-Сіверщина — Московського князівства; Закарпаття — Угорщини; Буковина — Молдавського князівства; Берестейщина й Пінщина залишалися у складі Великого князівства Литовського.

Прийняття Люблінської унії мало для українців фатальні наслідки. Розпочався повсюдний наступ адміністрації Речі Посполитої на права українського населення. Він

охоплював насамперед економічну сферу, різко посилювався національний, релігійний і культурний гніт.

Українські землі, що опинилися у складі Польщі, було поділено на 6 воєводств: Руське (з центром у Львові), Белзьке (Белз), Подільське (Кам'янець), Волинське (Луцьк), Брацлавське (Брацлав), Київське (Київ). У 1635 році було утворено Чернігівське воєводство з центром у Чернігові. Кожне воєводство мало свої сеймики й посилало своїх депутатів до Варшави на сейм. Спочатку на Київщині, Брацлавщині, Волині зберігалася дія Литовського статуту та урядова українська мова, але незабаром вони поступаються загальнодержавному праву та латинській і польській мовам.

Загарбання українських земель, звичайно, не припинило їх економічного і культурного розвитку. Далі поглиблювався суспільний поділ праці, розширювалися існуючі й виникали нові міста, розвивалася внутрішня торгівля, а після Грюнвальдської битви (1410 р.) Литва і Польща, а в їх складі й Україна, здобули вихід до Балтики, що сприяло розвитку торгівлі з країнами Західної Європи — Нідерландами, Англією, Німеччиною та ін., які мали потребу в зерні, лісоматеріалах, інших українських товарах.

Тому період XIV-XV ст. можна вважати періодом поступового відродження і розвитку господарства, яке майже вщент було знищене монголо-татарською навалою. Це стосувалося, насамперед, *ремісничого виробництва*, у великі центри якого перетворювалися як старі, так і нові міста. Відродилися ливарна справа, мистецтво емальєрів, обробка металів, дерева, шкіри, ковальська і ювелірна справа. Виникли й нові ремісничі спеціальності, відбувалося поступове вдосконалення ремесел, поглиблювалась їхня диференціація. Так, у виробництві заліза спостерігалася відокремлення добування руди і виплавки металу від подальшої його обробки. Усе більше спеціалізувалася ковальська справа. Виділялися майстри з виготовлення окремих видів продукції — цвяхів, луків, пишалей.

У середині XVI ст. із 130 спеціальностей міського населення, безпосередньо ремісничих було близько 80. З кінця XIV ст. ремісники, за західноєвропейським зразком, почали об'єднуватися в цехи. Однак, в регіонах, що входили до складу Литви, цехова організація не набула значного поширення. До того ж тут не було жорсткої регламентації, властивої ремісничим корпораціям Західної Європи.

Під час панування монголо-татарів на українських землях було практично знищено *аграрний сектор економіки*. Обезлюднівши, величезні обширні родючі і багаті на рослинний і тваринний світ українські землі, насамперед східні, перетворилися на суцільні мисливські й бортні угіддя, стали тереном особливої форми експлуатації природних багатств — сезонного ухощування. Ним займалися ухощувальники — і серед них не лише промисловики-професіонали, а й міщани та селяни. Характерно, що в XIV-XV ст. значна частина міщан і селян платили данину "медом і скорою" (шкурами хутряних звірів). Бортні землі становили самостійні господарські об'єкти — предмет пожалування литовських князів.

Більш зрілі аграрні відносини склалися в західноукраїнських землях, звідки вже з середини XVI ст. почали експортувати хліб в Західну Європу. Сприяли цьому торгові шляхи, що пролягали теренами Галичини, Волині та Поділля. Ними в Західну Європу поставлялися як товари із східних країн, так і продукти місцевого господарства: віск, мед, зерно, шкіра, худоба, солена риба, сіль, деревина тощо. Натомість з Європи ввозили сукно, атлас, оксамит, полотно, одяг, ремісничі вироби, залізо, вина. Протягом XV-XVI ст. економіка цих земель поступово переорієнтовувалася на потреби зовнішнього ринку і з часом потребувала дедалі більше деревини й продукції місцевого промислового та сільського господарства.

Інтенсифікації сільського господарства польська та литовська знать досягали за рахунок організації *фільварків* (багатогалузеве товарне господарство), зростання панщини й обезземелення селянства. У XIV-XVI ст. частина селян відбувала повинності безпосередньо на користь литовських князів та польських королів, частина ж, що постійно збільшувалася за рахунок роздачі земель магнатам, гнула спину на місцевих поміщиків, маючи в приватній власності і невеличкі земельні наділи. Наприклад, у Великому литовському князівстві найбільше магнатів було на Волині. Одним з наймогутніших серед них був Василь-

Костянтин Острозький, якому на початку XVI ст. належало тільки на Волині 59 міст і містечок, 857 сіл, 111 фільварків. Він володів також землями на Київщині, Брацлавщині, Поділлі.

Межа між групами селян була досить умовною. Зокрема, *слуги*, крім несення військової "пішої" чи "ординської" служби, платили різноманітні натуральні й грошові податки, косили сіно, ходили на толоку, гатили греблі тощо. До категорії слуг могли перевести тяглового селянина.

Таким самим відносним був і поділ селян на *похожих* (особисто вільні) і *непохожих* (прикріплені до свого наділу). Непохожий міг покинути свого володаря, маючи когось, хто б заступив його і ніс відповідну службу, або ж продати свій наділ. У свою чергу, похожего селянина, що відсидів десять років на чийй-небудь землі й не зміг добитися права виходу, могли її позбавити.

Особливий суспільний статус мала *шляхта*, юридично оформлений законодавством XIV — другої третини XVI ст. Цей статус надавав їй значні поміщицькі права, особисті свободи та майнові гарантії, що й визначило її як панівну верству населення. Вона також мала право безмитного провозу продуктів власного господарства. В першій половині XVII ст. в руках шляхти опинилося близько 30% приватновласницького земельного фонду Волині, Київщини та Брацлавщини. Це були здебільшого великі латифундії, що формувалися з королівських дарувань, купівлі, шлюбів з місцевою знаттю.

Невичерпним джерелом земельних пожалувань для польської дрібної і середньої шляхти були землі Сіверщини та Південної України. На них поширювалися характерні для Польщі форми аграрних відносин, що значно збільшувало відробітковий тягар, який було закріплено "*Уставом на волоки*" (1557). Згідно цього уставу кращі землі відводили під фільварки, а гірші ділили на селянські *волоки*. Крім того, селян фактично позбавляли права користування лісами, великими луками. Реформа посилила залежність селян, зменшила площу земель спільного користування, зруйнувала, хоч і не повністю, общинні форми селянського землекористування. З другої половини XVI ст. волосний спосіб господарювання широко практикували в приватновласницьких маєтках.

Упродовж XIV-XVI ст. українські землі були одним із важливих чинників системи європейської *торгівлі*. Активно функціонував дніпровський шлях, який з'єднував Крим і Північне Причорномор'я з Північно-Східною Руссю. Від Таванського перевозу в пониззі Дніпра торгові каравани йшли суходолом чи Дніпром, повз Черкаси і Канів до Києва. Тут відкривалися річковий та сухопутний шляхи на Чернігів і далі Десною, на Новгород-Сіверський та Брянськ, звідки купці діставалися до Москви.

Відомий ще один шлях — полем, з Криму до Московії. Починаючись біля Перекопу, він ішов степом до витоків р. Коломак, де повертав на Путивль. Звідси купецькі каравани прямували до Москви через Новгород-Сіверський. Великий асортимент східних товарів і зустрічний московський експорт частково осідали в українських землях, зокрема в Києві.

Період литовсько-польського поневолення був важким для українського народу. Його гнобили іноземні намісники, особливою жорстокістю вирізнялися польські магнати. Але український народ не мирився із підневільним становищем, піднімався на боротьбу з іноземними гнобителями. Особливого розмаху вона набрали наприкінці XVI — першій половині XVII ст., коли Україною прокотилися дві потужні хвилі народних повстань: 1591-1596 та 1625-1638 років, рушійною силою яких стало козацтво. Це була боротьба за збереження особистої свободи, за вільну хліборобську працю.

5.8. Економічна думка середньовічної Європи

5.8.1. Соціальні утопії

У період розкладу феодалізму (XVI-XVII ст.), який супроводжувався масовим розоренням селянства, зубожінням народних мас, народними бунтами, селянськими війнами, постійними конфліктами між феодальною владою та новими капіталістичними відносинами у Західній Європі з'являються фантастичні проекти справедливого безкласового суспільства,

так звані соціальні утопії. Вони відображали і проекти державного устрою Платона, і химерні фантазії давньогрецького мрійника про ідеальне суспільство рівноправних людей Ямбула, і соціально-економічні концепції раннього християнства.

Томас Мор

Термін "утопія" придумав англійський письменник-гуманіст і державний діяч **Томас Мор** (1478-1531). В перекладі з латини це "місце, якого не існує". Утопія — це дивовижний

острів всенародного щастя та добробуту, який був народжений фантазією англійського гуманіста і різко контрастував із жахливою дійсністю феодального життя.

У книзі "*Утопія*" (1516) Мор гнівно виступав проти існуючих феодальних порядків (обезземелення селян, "огороджування" лордами-землевласниками їх земельних наділів для випасу овець, вовна яких приносила великі доходи). Виступаючи на захист простого люду, мислитель, причиною всіх соціальних лих вважав приватну власність і гроші, існування яких приписував поганим нахилам людей.

На противагу існуючому жахливому і несправедливому ладові Т. Мор змальовує наївну фантастичну країну ідеального суспільного устрою на острові Утопія — прообраз республіканського ладу. Основою ідеального суспільства були землеробство та ремесло. У цій державі не існувало приватної власності, грошей, багатих і бідних. Усі блага поділені порівну, острів'яни працюють шість годин на добу, вільний час віддають самовдосконаленню, займаючись науками та мистецтвами. Виборні посадові особи стежать, щоб усі займалися корисними справами.

Такі погляди на державний устрій були обмеженими, адже примітивна зрівнялівка в розподілі благ робила бідними всіх людей, життя "ідеального суспільства" до дрібниць регламентоване, не враховувалось значення технічного прогресу, допускалось існування рабства (для злочинців). Але навіть такий примітивізм в критиці феодалізму мав непересічне значення і певною мірою сприяв переходові до нового ладу.

Томмазо Кампанелла

Ще одну подібну модель утопічного суспільства створив італійський філософ, чернець-бунтівник **Томмазо Кампанелла** (1568-1639), до постриження в ченці — **Джованні Доменіко**. В 1602 році він був засуджений по звинуваченню в підготовці повстання проти іспанської монархії до довічного ув'язнення і майже 28 років провів у в'язниці. Був звільнений в 1630 році. Останні роки жив у Франції, де отримував щорічну пенсію від кардинала Ришельє.

В 1623 році Кампанелла видав книгу "*Місто Сонця*", в якій вигадав комуністичне суспільство, де люди (солярії) живуть общинами, без приватної власності і грошей. Очолює державу Сонце — первосвященик і головний філософ. Поряд з ним тріумвірат: Могутність управляє військовою справою, Мудрість займається мистецтвом і наукою, Любов регулює відтворення потомства, керує сільським господарством і ремеслом. Торгівля грає другорядну роль. Гроші чеканяться лише для іноземців та потреб послів. Місцеві жителі обмін здійснюють лише товарами.

І хоча солярії працюють усього чотири години на добу, віддаючи весь свій вільний час розвитку фізичних і духовних здібностей, "ідеальне суспільство" Кампанелли не дуже приваблює: праця є примусовою, розподіл благ цілком зрівняльний, існує детальна регламентація побуту, спільність дружин і дітей, секретні служби здійснюють нагляд за жителями, придушується будь-яка ініціатива особи (усі мусять бути рівними навіть за

розумом), особистість повністю "розчиняється" в общині. Кампанелла описував типовий "казармовий соціалізм" із примусовим "щастям" повністю знеособлених громадян.

В "ідеальному" суспільстві Кампанелли жінки повністю зрівняні у правах з чоловіками, навіть військова служба є для них обов'язковою. При цьому "чоловіки і жінки... носять майже однаковий одяг", який видається їм один раз на три роки, діти "до трьох років вчать говорити і вчать абетку", а до десяти років засвоюють усі науки за єдиним підручником під назвою "Мудрість", який є останньою істиною на всі часи. Згодом усі "...отримують посади у сфері тих наук ремесла, в яких вони досягли найбільших успіхів — за вказівкою свого вождя чи керівника".

Левелери та дигери

У період Англійської буржуазної революції 1642-1649 років значного поширення набули ідеї англійських утопістів — левелерів і дигерів.

Левелери (зрівняльники) на чолі з *Джсоном Лільберном* (1614-1657) засуджували абсолютизм, виступали за свободу та рівноправність кожної особи, за республіканську форму правління, політичні та податкові реформи.

Дигери (копачі), очолювані *Джерардом Уїнстенлі* (1609-після 1652), засуджували велику земельну власність, виступали за спільність землі для всіх. Ця програма була викладена в "Декларації бідного пригнобленого люду Англії" (1649), яку написав вождь дигерів. У трактаті "*Закон свободи*" (1652) Уїнстенлі розробив проект майбутньої республіки, в якій не існує приватної власності, усі вільно користуються землею, сім'ї одержують усе необхідне у достатній кількості з громадських складів, немає жебраків і нероб, "уся праця на землі або заняття ремеслами виконується юнацтвом та особами, що втратили свободу". Цей проект має всі риси соціальної утопії.

Джон Беллерс

До числа раних утопістів належав і *Джон Беллерс* (1654-1725). Він висував утопічні проекти соціальних реформ з метою позбавити суспільство від майнової нерівності і зубожіння. Широко відомі його ідеї створення кооперативних колоній, де мірилом оцінки виступатимуть не гроші, а праця, затрачена людиною в суспільне виробництво. Ці його ідеї виявили значний вплив на погляди Р. Оуена.

Усі соціальні утопії описували наївні проекти суспільства, які ґрунтувалися на спільній власності, у них не було місця товарному виробництву і грошам, а розподіл благ здійснювався на зрівняльних засадах. Утопісти мріяли про час, коли всі люди звільняться від бідності та гноблення і зможуть розвинути свою особистість.

5.8.2. Меркантилізм

Розвиток продуктивних сил, зростання міст як центрів ремесла і торгівлі створили матеріальні передумови для переходу до капіталістичного способу виробництва. Його виникнення у країнах Західної Європи відносять до XVI ст. і пов'язують з такими формами насильства як розорення дрібних виробників, поневолення колоній, работоргівлею, протекціонізмом. Велике значення для формування капіталістичного способу виробництва мало первісне нагромадження капіталу. Ці насильницькі заходи проводилися при активній підтримці держави.

Значно прискорило розвиток капіталістичного виробництва виникнення світового ринку. Каталізатором цього процесу стали великі географічні відкриття, які спонукали швидкий розвиток міжнародної торгівлі. Дрібне товарне виробництво не могло задовольнити зростаючий попит на промислові вироби. Назріла необхідність створення капіталістичних підприємств, що обумовило перетворення капіталістично організованих майстерень у мануфактури. Провідну роль в цих процесах відіграв торговий капітал, який у період розкладу феодалізму був панівною формою капіталу.

Світова торгівля призвела до зростання ролі грошей і нагромадження величезних багатств у купців і монопольних торговельних компаній. Торговий капітал підпорядковував дрібних виробників і одночасно сам проникав у сферу виробництва. Економічну могутність

країн стали вимірювати їх грошовими ресурсами. Від стабільного грошового обігу все більше залежало матеріальне становище всіх верств населення. Грошам приписували надприродні властивості, їм поклонялися як втіленню багатства.

Виникла суспільна потреба в науці про збагачення. Цю історичну місію виконав меркантилізм, який виник у Західній Європі в XV ст., а широкого розповсюдження досяг у XVII ст. Об'єктом дослідження меркантилістів стали гроші, грошовий обіг, торгівля, торговельний прибуток, ринок, лихварство, процент, капітал. Головними передумовами його розвитку були розклад феодалізму та зародження капіталізму. Серед інших передумов варто відзначити також ліквідацію монополії церкви у сфері ідеології, зростання наукових знань, створення сприятливих умов для вивчення і узагальнення явищ економічного життя. З'явилось багато економічної літератури, що ставила своєю головною метою визначення характеру та завдань економічної політики.

Меркантилізм — перша в історії економічної думки спроба теоретично обґрунтувати необхідний напрям національної економічної політики. Він характеризується такими загальними ознаками:

- 1) об'єктами дослідження є торгівля і грошовий обіг як джерела та сфера багатства;
- 2) багатство отожднюється із золотими і срібними грошима та скарбами;
- 3) безпосереднім джерелом багатства вважається прибуток від зовнішньої торгівлі, хоча його передумови створюються у виробництві;
- 4) нагромадження грошового багатства можливе тільки за відповідної економічної політики держави, яка бере під контроль зовнішню торгівлю.

Меркантилізм розірвав з християнськими традиціями і догматизмом середньовічної економічної думки, а показав більш зрілий та ефективний підхід до вирішення економічних проблем. Меркантилісти розкрили низку закономірностей капіталістичного розвитку, проаналізували великий статистичний матеріал, описали нові галузі виробництва, ввели поняття "національне багатство", "грошовий баланс", "активний торговий баланс" та інші, поставили питання про економічну роль держави, започаткували спеціальну економічну літературу.

Меркантилізм відображав інтереси торгової буржуазії, і саме тому Голландія, яка у XVII ст. досягла надзвичайного розквіту та збагачення, розвиваючи зовнішню торгівлю, колоніальну експансію, судноплавство була проголошена ідеалом меркантилізму. Меркантилісти закликали вчитися у Голландії і поступово на цей шлях ставали Англія, Франція, Португалія, Іспанія.

Однак, меркантилізм ще не став наукою в повному розумінні цього слова. Та й не міг стати в історичних умовах, в яких виник і розвивався. Він не міг досліджувати виробництво, яке лише зароджувалося, та вийти за межі торгівлі та грошового обігу. Їх предметом дослідження стала сфера обігу. Навіть сам термін меркантилізм походить від італійського слова "**mercante**" — купець. Погляди меркантилістів можна звести до таких основних положень:

- багатством є лише те, що може бути реалізоване і дійсно реалізується у грошах; тобто воно уявлялося як нагромадження грошей.
- виробництво створює лише передумови для утворення багатства, тому його необхідно всіляко заохочувати і розвивати;
- безпосереднім джерелом багатства є сфера де продукти перетворюються у гроші, тобто сфера обігу;
- сфера обігу є водночас і джерелом прибутку, що утворюється завдяки продажу товарів по більш високій ціні;
- джерелом багатства є лише зовнішня торгівля;
- баланс у зовнішній торгівлі повинен бути активним, тобто слід менше купувати у іноземців і більше їм продавати.

Таким чином, меркантилізм став закономірним явищем в історії економічної думки Європи. Він мав реальну базу, відзначався практицизмом і вирішував актуальні проблеми свого часу і у своєму розвитку пройшов два етапи — раннього та зрілого меркантилізму.

Ранній меркантилізм

Ранній меркантилізм виник ще до великих географічних відкриттів (друга пол. XV ст.) і існував до початку XVII ст. У першій пол. XV ст. зростання товарообігу у країнах Західної Європи наштовхувалося на нестачу грошей — золотих і срібних монет. Ті країни, насамперед Іспанія та Португалія, які вели активну експансіоністську політику, одержали їх у достатній кількості, зайняли провідні позиції у світовій торгівлі й активізували розвиток своїх національних господарств. Склалося уявлення, що наявність великого запасу золота і срібла — ключ до вирішення проблем розвитку вітчизняної економіки та зростання національного багатства.

Теоретичні дослідження та економічна політика держави, спрямовані на нагромадження грошей у національному масштабі шляхом державного регулювання грошового обігу та зовнішньої торгівлі, отримали назву **монетаризму**.

Для монетаризму характерною була теорія **грошового балансу**, яка ставила два завдання: залучити якомога більше грошей з-за кордону та зберегти гроші у даній країні. Звідси витікали вимоги збільшення нагромадження грошей та заборона їх вивезення з країни. Адекватною була і економічна політика того часу — будь-якими заходами утримувати гроші у країні, купувати якомога менше іноземних товарів. Це досягалось шляхом безпосереднього регулювання руху грошей. Заборонялося вивозити з країни золото та срібло, своїх купців зобов'язували з-за кордону привозити готівку, а іноземних — змушували всі гроші, отримані від продажу товарів, витратити на придбання товарів місцевого виробництва. Щоб досягти цього, уряд широко застосовував "псування монет", що приводило до пониження вексельного курсу та знецінювання грошей і змушувало іноземців перекарбовувати свої гроші в місцеві і купувати товари.

Така політика стримувала розвиток зовнішньої торгівлі і ставала гальмом національного розвитку.

Провідними представниками раннього меркантилізму були купці та банкіри з Італії, Англії та Іспанії.

Італійський професійний банкір **Гаспар Ск'яруффі** (1519-1584) свої монетарні погляди виклав у "**Роздумах про монету і справжню пропорційність між золотом і сріблом**" (1582). Він звертав увагу на те, що у різних країнах, а іноді й у межах однієї країни, існували різні грошові системи і стверджував, що це ускладнювало розрахунки і перекази грошей з одного місця в інше. Ск'яруффі запропонував грандіозний на той час проект скликання загальноєвропейської конференції під керівництвом папи або імператора з метою налагодити грошовий обіг у міжнародному масштабі і встановити єдину загальноєвропейську грошову систему. Рекомендував визнати золото та срібло валютними металами, прирівняти одну вагову частину золота до 12 вагових частин срібла і ліквідувати національні бар'єри, що обмежують обіг.

Інший італійський банкір-економіст **Бернардо Даванцатті** (1529-1606) у книзі "**Читання про монету**" (1582) підтримав проект Ск'яруффі, виявив себе прихильником біметалізму, пропонував припинити хаос у грошовому обігу і повернутися до вільного карбування монет та обігу злитків. Він порівнював, наприклад, гроші з кров'ю, нестача якої в живому організмі веде до смерті, а в економічному — до занепаду та кризи.

Із представників раннього меркантилізму в Англії слід назвати **Вільяма Стаффорда** (1554-1612, на малюнку), найбільш авторитетного економіста доби раннього меркантилізму. У своїй головній праці "**Стислий виклад деяких скарг наших співвітчизників**" (1581) він у формі розмови між лицарем,

фермером, ремісником, купцем та доктором богослов'я викладає свої меркантилістичні погляди. Стаффорд виявив найбільш вірне розуміння зв'язку між вартістю грошей і вартістю товарів. Причину подорожчання товарів та втечу (відтік) з країни повноцінних монет він вбачає у появі неповноцінних монет (псуванні їх королями).

Англієць вважає, що гроші є тільки засобом обігу. А всі проблеми виникають в залежності від того, як обмінювати на них товари. Він ратує за розвиток вітчизняної промисловості, критикує переважну орієнтацію економіки на сільське господарство. Стаффорд вважав, що експорт готових промислових виробів спонукає зростання зайнятості і багатства країни. Держава, за його думкою, повинна видати закон, щоб жоден з сирих продуктів не вивозився за кордон необробленим, так як вивіз сирих матеріалів веде тільки до зворотного ввозу їх в обробленому вигляді, що для країни є дуже невигідним. Стаффорд пропонував заборонити ввезення предметів розкоші та деяких інших товарів, регламентувати торгівлю, обмежити вивіз монети, розширити суконне виробництво.

Стаффорд був противником номіналізму і стверджував, що держава не здатна визначити вартість монети. Він був прибічником металістичної теорії грошей, ототожнюючи гроші з благородними металами.

Іспанець *Хуан Маріана* (1575-1624) вимагав від свого уряду заборонити зовнішню торгівлю, крім експорту іспанських товарів в обмін на повноцінні монети.

Варто підкреслити, що уряди провідних європейських країн значною мірою використовували поради теоретиків "грошового балансу" у своїй економічній політиці. Вони приймали закони, які регламентували грошовий обіг і зовнішню торгівлю. Усі торговельні операції за участю іноземних купців контролювалися державними чиновниками та обкладались високим митом.

Монетаризм, як суто адміністративна система нагромадження грошового багатства, із середини XVI ст. у більшості європейських країн породив глибоку економічну кризу, що зумовило необхідність перегляду теоретичних основ меркантилізму.

Зрілий меркантилізм

Після епохи Великих географічних відкриттів, коли Європу "заповнило" заморське золото, яке вгамувало "грошовий голод" і призвело до "революції цін" почалося швидке зростання торгівлі та грошового обігу. Стало очевидним, що теорія монетаризму перетворилася на гальмо економічного розвитку і вимагала суттєвого перегляду. Цю функцію виконали творці *зрілого меркантилізму*. В нових економічних умовах вони висунули більш зрілу теорію — *теорію активного торгового балансу*. Нова теорія ґрунтувалася на таких основних положеннях:

- 1) джерелом національного багатства є прибуток від зовнішньої торгівлі;
- 2) держава збагачується тим більше, чим більше товарний експорт переважає імпорт товарів;
- 3) головними засобами збільшення активного торгового балансу країни визнаються посередницька торгівля, розвиток експортних галузей промисловості, які працюють на вітчизняній і дешевій імпортній сировині;
- 4) недоцільними визнаються заборона вивезення грошей за кордон і обмеження імпорту іноземних товарів.

Теорія активного торгового балансу формувалася протягом досить тривалого часу, її авторами були купці, банкіри, підприємці, комерсанти, митники, державні чиновники. Монетаризм не відразу здавав свої позиції, тому перехід на нові принципи економічної політики в різних країнах відбувався не одночасно, що визначалося також рівнем їх економічного розвитку. Найбільш розвинутим і типовим був англійський меркантилізм, який уже у XVI ст. став офіційною державною політикою.

Томас Мен

Найвидатнішим представником меркантилізму в Англії був купець і один з директорів Ост-Індської компанії *Томас Мен* (1571-1641). У своїх роботах "*Роздуми про торгівлю*

Англії з Ост-Індією" (1621), "*Скарб Англії у зовнішній торгівлі, або Баланс нашої зовнішньої торгівлі як регулятор нашого багатства*" (1630, видана в 1664) він спростовує монетаризм і обґрунтовує теорію активного торгового балансу. Останню роботу К.Маркс назвав твором, що є євангелієм меркантилізму.

Мен доводив, що основою процвітання держави є зовнішня торгівля і що не має інших способів збільшення національного грошового багатства, крім активного зовнішньоторгового балансу. Він чітко формулює теорію активного торгового балансу. "Звичайний засіб для збільшення нашого багатства і наших скарбів,— говорить англійський купець, — є іноземна торгівля, у якій ми завжди повинні дотримуватися того правила, щоб щорічно продавати іноземцям своїх товарів на більшу суму, ніж ми споживаємо їхніх товарів". Він наголошував на необхідності розвивати експортну промисловість та її сировинну базу, обмежувати імпорт іноземної продукції, підвищувати міжнародну конкурентоспроможність вітчизняних товарів. За його думкою, реекспорт товарів не є збитковим, а, навпаки, вигідний державі.

Торговий баланс з різними країнами, доводив Мен, складається по-різному. Одні більше купують в Англії чим продають, інші — навпаки. Тільки коли торгівля не буде піддаватися утискам, вона отримає найбільший розвиток, а тим самим буде досягнута основна мета — збільшення запасів золота та срібла. Ввезення та вивезення грошей, за Меном, знаходиться у залежності від стану зовнішньої торгівлі. Якщо вивіз перевищує ввіз, тобто, якщо країна має активний торговий баланс, різниця повинна бути перекрита грішми. "Гроші, які привозяться у країну за балансом нашої зовнішньої торгівлі,— це єдині гроші, які у нас залишаються і якими ми збагачуємося", — наголошував він.

Мен виступає проти утисків експортної торгівлі, вимагає скорочення мит на товари, ратує за низькі ціни, що полегшує конкуренцію на зовнішньому ринку. Однак підтримував свого попередника Стаффорда про необхідність використання для обігу повноцінних грошей, оскільки "золото породжує торгівлю, а торгівля збільшує гроші". На його думку зниження цінності грошей викликає підвищення ціни товарів. Мен розділяв поняття грошей, багатства і дорогоцінних металів. Багатством вважав не лише дорогоцінні метали, а й землю та інші дари природи. В грошах бачив посередника для залучення до країни більше дорогоцінних металів, засуджував навмисне "псування" монет урядом.

Як і Стаффорд, Мен виступає за розвиток вітчизняної промисловості і вимагає заміни експорту сировини експортом готових виробів. Він вважав досить суттєвим також розвиток транзитної торгівлі, оскільки вона, на його думку, також приносить багатство.

Самуїл Фортрей

До когорти відомих меркантилістів доби зрілості варто віднести і *Самуїла Фортрея* (1622-1681), автора праці "*Вигода та благополуччя Англії, що полягає у збільшенні запасів та розширенні торгівлі цього Королівства*". З метою стимулювання розвитку промисловості він вимагає обкладення іноземних товарів високим митом, в результаті чого ціни на товари, що завозяться в Англію зростатимуть, а це, у свою чергу, викличе розширення збуту товарів вітчизняного виробництва.

Джеймс Стюарт

Цікаву і важку місію в епоху розкладу і занепаду вчення меркантилістів — його захисту — взяв на себе відомий шотландський економіст *Джеймс Стюарт* (1712-1781). Свої погляди він виклав в книзі "*Дослідження про принципи політичної економії*" (1767) в період, коли вже утвердилася теорія трудової вартості. Це одна з перших праць, в якій містилася спроба систематизувати виклад основ політичної економії.

Стюарт не тільки викладає принципи меркантилізму, але й вносить серйозні новації в економічну науку. Зокрема Стюарт не поділяє думки меркантилістів, що багатство створюється шляхом продажу окремими капіталістами товарів за ціною вищою за вартість. Він розрізняє "позитивний прибуток", що залежить від "збільшення праці, старанності і майстерності, тобто продуктивності праці, і "відносний прибуток", що є результатом обміну

в міжнародній торгівлі вище вартості. За його словами, тільки позитивний прибуток викликає зростання суспільного багатства.

Слід також відзначити, що Стюарт критикував кількісну теорію грошей і висунув власну концепцію "ідеальної грошової одиниці", розглядаючи ідеальні гроші у відриві від реального грошового товару (золота і срібла).

Антуан Монкретьєн

Найбільш відомим представником теоретичної школи меркантилізму у Франції був *Антуан Монкретьєн де Ваттевіль* (1575-1621) — поет і бунтар, який прожив бурхливе, повне пригод життя. У 1615 р. він опублікував невелику працю "*Трактат політичній економії*", яку присвятив королю і матері-королеві. Саме у цьому творі він дав назву економічній науці — *політична економія*. Словосполучення "політична економія" було утворено ним з трьох грецьких слів: *politikos* — "державний", "громадський", *oikos* — "домашнє господарство" і *nomos* — "закон". Отже, "політична економія" — це "державне управління домашнім господарством".

Політичну економію меркантиліст Монкретьєн визначав як науку про багатство, "сукупність правил господарської діяльності" та про "торговий баланс".

Економічні погляди Монкретьєна знаходяться на межі раннього та пізнього меркантилізму, що цілком відповідало економічному і політичному стану Франції того періоду. Він ставить за мету виявити шляхи для піднесення народного господарства Франції і радить королівській сім'ї використати досвід Англії. Мова йшла, зокрема, про необхідність висувати на чільне місце розвиток промисловості, а не сільського господарства. Для цього необхідно розвивати мануфактури, створювати громадські майстерні, які сприятимуть зайнятості злидарів, відкривати ремісничі школи, підвищувати якість національної продукції, щоб конкурувати з англійськими товарами, тощо.

Однак розвиток промисловості він не вважав самоціллю, наголошуючи, що "головною метою різних ремесел" і найліпшим способом збагачення держави є зовнішня торгівля. Тому "купці надзвичайно корисні державі", а їхній прибуток виправданий, адже вони ризикують у своїх торговельних операціях. Для могутності держави потрібне золото, а самим надійним способом його придбання є зовнішня торгівля.

У торгівлі, на його думку, виграш одного є втратою для іншого. Але в умовах внутрішньої торгівлі виграють і програють окремі учасники обороту, країна ж в цілому нічого не втрапить і не придбає. В умовах же зовнішньої торгівлі іноземні купці висмоктують багатство країни, з якою торгують. Цим він засуджує політику Франції за те, що вона надає більшу свободу і незалежність торговцям інших країн, чим свідомо протиставляє їх інтереси.

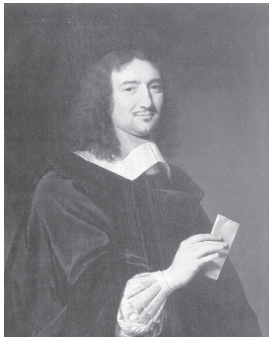
Монкретьєн вбачав різницю між грошима і багатством, добробутом. "Не достаток золота і срібла робить державу багатою, — писав він, — а наявність предметів, необхідних для життя і для одягу: у кого їх більше, у того більший достаток". Він різко виступає проти розкоші, вважаючи її однією з причин, що призводить до відтоку золота з країни. "Розкіш, — говорить він, — для держави чума і рокове розорення; завдяки шовку до Туреччини та Іспанії відпливає наше золото".

Монкретьєн з великим співчуттям ставився до народу, особливо селянства, і вважав, що держава повинна турбуватися про нього.

Жан-Батіст Кольбер

Проте у Франції меркантилізм був більше державною політикою, чим економічною теорією. Це стало можливим завдяки *Жану-Батісту Кольберу* (1619-1683), видатному представнику зрілого меркантилізму, сюрінтенданту (контролеру) фінансів уряду короля Людовіка XIV. Кольбер у 1660-1680 роки майже повністю зосередив у своїх руках керівництво внутрішньою політикою Франції, основою якої була економічна політика активного торгового балансу. Цей період розвитку Франції був названий *кольберизмом*.

Зростанню державних доходів Франції сприяв активний торговий баланс, якого Кольбер досягав шляхом розвитку промисловості, збільшенням вивозу промислових виробів і зменшення ввозу виробів іноземного виробництва. Зокрема, почали створюватися нові галузі промисловості, організовувалися мануфактури, які забезпечувалися державними субсидіями та замовленнями. В цей час виникли суконна, килимна, скляна мануфактури.

Для підтримки цих кроків почалось реформування фінансової системи (зменшилися прямі податки на селян (талья) і значно виросли непрямі податки) та торгівлі (ліквідовані внутрішні митні служби, заборонений експорт сировини тощо). В 1667 році були введені підвищені протекціоністські митні тарифи на іноземні товари.

З метою розширення ринків товарів та сировини активувалася колоніалістська політика, значно збільшенні військовий та торговельний флот. З метою розвитку зовнішньої торгівлі Кольбер різко збільшив співробітництво з монопольними торговими компаніями (Ост-Індською, Вест-Індською, Левантійською і ін.).

Таким чином, кольберизм підготував підґрунття для розвитку капіталізму у Франції, однак феодальні основи сільського господарства змін не зазнали. Більше того стимулювання мануфактурного виробництва супроводжувалося заборонаю експорту та імпорту хліба. Низькі ціни на хліб вважалися необхідною умовою розвитку промисловості та торгівлі. Землеробство обкладалося високими податками, які використовувалися для створення нових мануфактур. При цьому в землеробстві зберігалися консервативні феодальні господарські форми. Усе це на багато років зумовило кризу французького сільського господарства — основної виробничої галузі, а згодом негативно відбилося і на розвитку промисловості та економіки в цілому.

На відміну від Франції, в Італії, внаслідок політичної та економічної роздробленості, не було умов для практичного меркантилізму. Однак тут активно розвивалася банківська справа й італійські меркантилісти розробляли теоретичні проблеми грошового обігу.

Із італійських теоретиків раннього етапу зрілого меркантилізму виділяється **Антоніо Серра** (XVII ст., точні дати життя не встановлено). Він є автором дивного за назвою твору *"Стислий трактат про причини, які можуть привести до достатку золота та срібла у країнах, що не мають копалень, стосовно Неаполітанського королівства"* (в трьох частинах, 1613) В ньому автор виступив із критикою монетаризму, заборони вивезення грошей, жорсткої регламентації грошового обігу і підтримав теорію торгового балансу. Він радив розвивати в Неаполітанському королівстві та інших італійських державах власні промисловість і зовнішню торгівлю.

Як приклад наводив Венецію, яка має достатньо грошей завдяки тому, що розвиває свою промисловість, веде широку торгівлю. Наявність грошей у державі, що не має копалень, за Серрою, ставилася у залежність від розвитку ремесла, працелюбства та винахідливості населення, розмаху торгівлі, політики уряду.

Ще один італійський меркантиліст, економіст, математик і астроном **Джемініано Монтанарі** (1633-1687) видав книгу *"Стислий трактат про вартість грошей у всіх державах"* (кінець 70-х років), в якій зазначав, що псування золотих і срібних монет призводить до надзвичайно важких наслідків для торгівлі і грошового обігу. Надання монеті більшої вартості, ніж її номінальна вартість, призводить до накопичення "зіпсованих грошей" в руках підданих держави, тоді як золото і срібло вивозиться в інші країни.

Серед італійських меркантилістів слід також назвати **Антоніо Дженовезі** (1712-1769), професора Неаполітанського університету. У своїх *"Лекціях про комерцію і цивільну економіку"* він детально аналізує теорію торгового балансу, а взірцем правильної торговельної політики називає зовнішньоторговельні заходи Англії. Неможливо допускати

такий вивіз товарів, котрий послабив би вітчизняну промисловість і такий ввіз, котрий наносить збитки вітчизняним ремеслам, вважав Дженовезі.

Багатство, на його думку, роблять не гроші самі по собі, а правильно організована за їх допомогою зовнішня торгівля. Надлишок грошей сам по собі не може принести країні користь. Вони повинні бути наявними у кількості, необхідній для обслуговування торгівлі.

Варто відмітити і погляди італійських економістів та просвітників, в яких перепліталися вчення меркантилістів та фізіократів **П'єтро Веррі** (1728-1797, справа) та **Чезаре Беккарія** (1738-1794, зліва). В своїй основній роботі "**Роздуми про політичну економію**" (1771) Веррі поділяв одне з центральних положень меркантилізму, що основою збільшення багатства країни є досягнення активного торгового балансу.

Пропагуючи висунутий фізіократами лозунг "свободи торгівлі" як головної умови розвитку капіталізму, Веррі на практиці рекомендував застосовувати меркантилістські засоби протекціоністського захисту внутрішнього ринку Італії від іноземних капіталістів. Він критикував феодальну фінансову систему, яка заважала розвитку промисловості (податки на особу, дороги, перевозку товарів) і доказував необхідність розвитку банківської системи, яка спонукала економічному прогресові через сприяння активному торговому балансу.

Головна праця Беккарія, погляди якого сформувалися під впливом французьких матеріалістів XVIII ст., "**Про злочини та покарання**" (1764) була переведена на багато мов. Беккарія був прибічником повного звільнення особи від феодальних правопорядків. Його погляди пронизані суцільними протиріччями. Так, він гаряче сприйняв вчення фізіократів, але й не заперечував багатьох принципів меркантилізму. З одного боку, він ратував за вільну торгівлю і вільну конкуренцію, а з іншого — захищав премії за експорт і високі тарифи за імпорт. Основою господарської системи вважав велике землеволодіння і не бачив перспектив у розвитку корпорацій, тобто по-суті захищав феодальну систему.

Історичне значення меркантилізму

Меркантилізм залишив глибокий слід у розвитку економічної думки і мав, особливо зрілий, історично прогресивний характер. Значення теорії "торгового балансу" полягало у тому, що вона давала більш зріле та ефективне вирішення економічних проблем періоду первісного нагромадження капіталу та мануфактурного капіталізму. Активне сальдо "торгового балансу" дійсно було важливим джерелом збагачення буржуазії, до того ж, постійним і надійним. Це значить, що пізні меркантилісти, відкривши одне з важливих джерел нагромадження капіталу, правильно розуміли економічні завдання своєї епохи, оскільки час промислових переворотів ще не прийшов.

Він став першою спробою наукового аналізу господарської діяльності, маючи такі **позитивні наслідки**:

- осмислення національної економіки як єдиного цілого;
- початок виокремлення економічної науки в самостійну галузь;
- започаткування спеціальної літератури економічного призначення;
- винайдення терміна "політична економія", який став назвою науки;
- збагачення економічної думки концепцією комерціалізації господарського життя, виявлення суттєвих закономірностей товарно-грошового обігу, кредитних відносин;
- постановка проблеми про економічну роль держави;

- подолання релігійних догм в економічній думці;
- використання і розвиток емпіричного методу дослідження;
- започаткування теорії міжнародної торгівлі, виявлення взаємозв'язку між зовнішньою торгівлею та внутрішнім економічним розвитком;
- усвідомлення ринкового механізму кругообігу доходів як важливого чинника стимулювання сукупного попиту.

Меркантилізм об'єктивно сприяв розвитку ринкових відносин, тим самим підриваючи устої феодалізму. Водночас загальна оцінка історичної ролі меркантилізму пов'язана з цілою низкою дискусійних питань.

Гострій критиці була піддана меркантилістична теза про необхідність проведення державою політики протекціонізму, яка призвела економіки провідних європейських країн до глибокої кризи. Гасло меркантилістів "Грабуй сусідів для власного збагачення" виявилось неспроможним. Нарешті, виявилася помилковість меркантилістичних уявлень про природу багатства та його джерела. Ця помилка була зумовлена методологічною недосконалістю меркантилізму, нерозвиненістю самого об'єкта дослідження — ринкової економіки початкового етапу її розвитку.

5.9. Економічна думка середньовічної Русі-України

В період політичної роздрібненості Русі (XII-XIV ст.) економічна думка, будучи однією з форм суспільної свідомості, відображала боротьбу за об'єднання і утворення єдиної держави.

Однак ще до процесу централізації Русі, що розпочалася в XIV ст., феодальною роздробленістю Русі скористались сусіди. Колись могутня держава була загарбана в середині XIII століття Литвою і Польщею, які поділили між собою землі етнічних українців. В період польсько-литовського панування на території України було запроваджено Магдебурзьке право, яке надавало містам право самоврядування. Воно захищало українських міщан від свавілля і зазіхань іноземних і місцевих феодалів, які намагались підкорити міста своїй владі.

Економічні відносини в Великому князівстві Литовському тоді регламентував так званий "*Литовський статут*" — основний кодекс законів, який виник в 1529 році, а потім кілька разів переглядався, зокрема в 1566 і 1588 роках. Цей статут надавав великі привілеї шляхті — литовським, польським і українським магнатам, остаточно закріпивши селян за феодальними маєтками. Селянам навіть заборонялось розпоряджатись власними земельними наділами без дозволу панів. За порушення панської власності було значно посилено міри покарання.

У 1557 році великий князь литовський затвердив спеціальний статут — "*Устав на волоки*", який зобов'язував державну адміністрацію організувати всюди, де це можливо, так звані "фольварки", тобто землеробські і скотарські маєтки. За цим статутом земля "фольварків" і селянські наділи проголошувались власністю великого князя і поділялись на так звані волоки. Волоками називали одиниці оподаткування, які дорівнювали 21 гектару, тобто 30 моргам землі. Волокова реформа детально регламентувала панщину, згодом призвела до розкрадання магнатами селянських земель, привела до повного зубожіння селянства, посирила його закріпачення і безправ'я.

У 1569 році за Люблінською унією Литва об'єдналась з Польщею в єдину державу — Річ Посполиту, провідне місце в якій належало Польщі. В 1596 році було укладено Берестецьку церковну унію, яка стала угодою між православною церквою і папським престолом у Ватікані на землях Речі Посполитої. Ідеологічна релігійна боротьба у зв'язку із впровадженням унії і греко-католицької церкви зумовила появу цілої плеяди українських публіцистів, які захищали соціально-економічні інтереси українського населення, сприяли ідейній підготовці визвольної війни українського народу в 1648-1654 роках.

Великий вплив на розвиток економічної думки на території етнічної України цієї доби виявили відомі представники руської економічної думки XVI ст. Іван Семенович Пересветов

і Єрмолай–Еразм. У своїх творах ("*Оповіді про царя Константина*", "*Оповіді про Магомета-салтана*", "*Пророцтво філософів і докторів латинських про царя Івана Васильовича*", "*Перша чолобитна*", "*Друга чолобитна*" та ін.), написаних для Івана Грозного, І.С. Пересветов виклав програму посилення Централізованої самодержавної влади, викрив боярство (вельмож), висловився проти удільного роздібнення, холопства і кабальної залежності, за задоволення основних вимог помісного дворянства. Бояри (вельможі), стверджував він, не служать вірно государю, багатіють, стають ледачішими, а держава від цього біднішає.

Пересветов радив навести порядок у фінансових справах держави. Він вважав необхідною централізацію доходів і пропонував ряд заходів для забезпечення їх збільшення, зокрема звільнити залежних від вельмож людей, ліквідувати намісництво, впорядкувати податкову систему, здійснити деякі інші реформи. Стосовно торгової політики Пересветов рекомендував царю встановлювати ціни на товари і суворо карати за будь-яке відхилення від них. Протестуючи проти подекуди існуючого поневолення боярами-вотчинниками збіднілих служилих людей, Пересветов висловлювався за скасування «рабства» (холопства).

Священик московської дворцової церкви Єрмолай–Еразм став відомим завдяки своєму твору, який скорочено називається "*Правителька*". В ньому автор виклав власні ідеї щодо державного управління країною. Він пропонував зменшити повинності селян землевласникам, обмежити їх лише натуральним оброком в розмірі п'ятої частини врожаю; ямську повинність селян перекласти на купців, які, в свою чергу, повинні бути звільненими від торговельного мита та інших платежів. На його думку, слід було скасувати і грошові сплати селянства в державну скарбницю. Щоб цар міг отримувати потрібні йому кошти, Єрмолай–Еразм вважав за потрібне виділити достатню кількість земельних ділянок, які мають обробляти залежні від государя селяни.

Глава 6. Розвиток феодальних відносин в країнах Сходу

6.1. Середньовічна Візантія

Візантійська імперія виникла на місці старовинної грецької колонії Візантії, куди римський імператор Константин переніс свою резиденцію після розколу Римської імперії. Саме ця подія завершила розпад Риму на Східний (Візантія) та Західний. Сталося це в 395 році. Візантіїці продовжували називати себе римлянами (*ромейми*), а свою країну Ромейською. До її складу ввійшли сім областей — Дарія, Македонія, Фракія, Азія, Понт, Схід, Єгипет з трьох континентів — Європи, Азії, Африки. Етнічний склад населення був надто строкатим. Там жили греки, сірійці, вірмени, грузини, євреї, фракійці, даки. Територія імперії з часом скоротилася і частина народів залишилася поза межами Візантії. В той же час там розселилися нові народи: слов'яни, готи, араби, печеніги, половці. Проіснувала Візантія до середини XV століття.

В історії Візантії та її економічного розвитку можна виділити три періоди: ранній (IV–середина VII ст.); зрілий (середина VII–XII ст.); пізній (XIII–середина XV ст.)

На *ранньому етапі* свого розвитку Візантія була по-суті військово-бюрократичною монархією. Вся влада належала імператору, при якому в якості дорадчого органу існував Сенат. Вагомою економічною базою центральної влади була державна власність на землю. Державні землі обробляли не тільки залежні селяни, а й вільні селяни-орендарі. Проте на відміну від Сходу імператор не мав права власності на всі землі країни.

Вільне населення поділялося на стани. Найвищим станом був сенаторський. Разом з тим ще панували рабовласницькі відносини, які швидко розпадались. Рабів в масовому порядку звільняли від рабства і перетворювали в колонів, яким надавали вільні земельні ділянки — *некулії*. Колони поділялися на вільних та приписних. Закони V-VI ст. закріплювали *вільних* за землями, а *приписним* не давали можливості переходу до вільного

стану. Значна частина колонів перетворювались на утримувачів землі, неспроможних вести своє господарство самостійно. Колони склали основну групу візантійського села.

Значного розвитку набула вільна селянська община. Вона мала чіткі ознаки західноєвропейської общини — марки. Найпоширенішою стала сусідська община, *мітрокомія*, яка об'єднувала селян, що володіли невеликими ділянками землі й мали на них досить широкі права власності. Ця община носила двоїтий характер, оскільки поєднувала общинне землеволодіння з приватною власністю на землю. З кінця IV ст. держава посилює колективну відповідальність общини, вводить *еніболу* — зобов'язання общини платити за залишені односельчанами землі. Для того щоб захистити свої інтереси, община нерідко віддавалася під патронат сильнішої особи (колективний патронат).

Велике землеволодіння в ранній Візантії було малорозвинене. Цьому перешкоджали такі чинники:

- сталість міського муніципального землеволодіння;
- існування сильних селянських общин;
- значні масштаби державної власності на землю;
- політика держави на його обмеження.

Наприклад, у період правління *Юстиніана* (527-565, **на гравюрі**) відбувався процес обмеження влади великих землевласників. Було полегшено звільнення рабів, обмежена експлуатація приписних колонів. Держава виступила проти посилення особистої залежності колонів.

Основою економічного розвитку ранньої Візантії, як і всіх країн середньовіччя було *землеробство*, яке забезпечувало імперію вирощуванням традиційних культур — пшениці, жита, ячменя, бобових тощо. Особливе значення в розвитку *ремесел*, *торгівлі* належало візантійському місту. Великі міста, які представляли центри провінцій, або знаходилися в приморській зоні переживали розквіт. Там жила основна маса рабовласників і значна частина рабів. В них розвивалися ремесла. Ремісники працювали, жили і торгували у своїх майстернях (*ергастеріях*).

До багатого прошарку міського населення належали будівельники, а також лікарі, вчителі, адвокати, купці й судовласники. Натомість невеликі міста занепадали. Це відображало реалії економічного життя ранньої Візантії: зменшення місцевого і внутрішнього обміну; скорочення сухопутної торгівлі й удосконалення перевезень товарів. Зросло значення дешевих морських перевезень. Зручність зв'язків зумовила і характерне для цієї епохи переміщення столиць провінцій до узбережжя, до морських шляхів.

Найбагатшим містом Візантії був Константинополь. Його зручне розташування на стику Європи й Азії, наявність заток, які з'єднували Середземне і Чорне моря, забезпечували місту значно кращі умови зростання, домінуюче становище в державному управлінні, обороні країни, у торгових зв'язках зі Сходом і Заходом. Сюди перемістилися центри ремесла. Славу Константинополю принесли вироби його ювелірів, художників, мозаїстів, майстрів емалевих виробів. Своїм багатством, красою палаців і замків, вишуканістю культури славились також Антіохія, Александрія, Єрусалим, Бейрут. Натомість Афіни втрачали своє економічне значення.

Рівень виробів візантійських ремісників залишався недосяжним для ремісників багатьох інших країн, що свідчило про значно вищий *рівень міських ремесел і торгівлі* порівняно із Заходом. Саме звідси в країни Заходу постачали найкращі знаряддя праці для ремесел і сільського господарства. Славилась імперія своїм *текстилем* — найтоншими полотняними, шерстяними, а також візерунчатими шовковими тканинами. Великим успіхом Візантії стало розкриття секрету виробництва шовку, таємниця якого віками оберігалась у Китаї. На виготовлення шовкових тканин встановлювали державну монополію. Одяг із

пурпурних шовкових тканин могли носити лише члени імператорського дому. Надзвичайною красою вирізнялися вироби із скла й золота.

Прогрес точних наук, насамперед механіки, математики, фізики, сприяв досягненню високого рівня будівельної справи. По всій імперії будували захисні споруди. Міста прикрашали палацами та замками. Поліпшилася іригація, навігаційна справа, що було пов'язано з досягненнями в галузі астрономії і географії.

Важливу роль у розвитку ранньої Візантії відіграла **торгівля**. Кораблі візантійських купців знали в Цейлоні, Індії, Китаї, Ірані, Середній Азії, Аравії та Ефіопії, вони досягали Британії і Скандинавії. Зі Сходу у Візантію привозили шовк-сирець, слонову кістку, золото й коштовне каміння, перли, парфуми і прянощі, а вивозили тканини, вишитий одяг, ювелірні та скляні вироби.

У торгівлі з країнами Заходу візантійські купці довгий час залишалися монополістами. Зросли масштаби торгівлі Візантії з країнами Причорномор'я і Кавказу. Візантійські золоті соліди мали великий попит і відігравали роль міжнародної валюти. Це був період найвищого розквіту візантійської торгівлі, який змінився занепадом у часи арабського завоювання. Це сталося в VII ст., коли араби завоювали візантійську Північну Африку, вторглися на територію Малої Азії, утвердили своє панування на морі.

Поступово з центрів ремесел візантійські міста перетворювалися в **торгові центри**. Послаблення торговельних зв'язків призвело до того, що на зміну заможним купцям, багатим судовласникам і лихварям прийшли дрібні торговці, значно зменшилося число ремісників. Залишалися сильними лише ті міста, які вели обмін із сусідніми регіонами. Ще більше зросло значення Константинополя, де сконцентрувалося велике ремісницьке виробництво, об'єднане та контрольоване державними корпораціями. У процесі масового виробництва розвинулися **кінонії** — добровільні тимчасові об'єднання окремих осіб на основі договорів з метою одержання загальної вигоди. Зазвичай кінонії були товариством двох-трьох осіб, яких об'єднувала спільність капіталу, праці, майна. Місто перестало панувати над селом. За умовами життя міське населення мало чим відрізнялося від сільського, виняток становили лише жителі Константинополя.

Зрілий період в історії соціально-економічного розвитку Візантії розпочався з її поразки у війні з арабами і заселенням Балканського півострова слов'янськими племенами, на якому утворилося самостійне Болгарське царство (681). Внаслідок цього територія Візантії скоротилася втричі. Але Візантія продовжувала залишатись могутньою середземноморською державою, в якій розпочався інтенсивний розвиток феодалізму.

Відбулися суттєві зміни соціальних станів. Припинив своє існування колонат, більшість візантійських селян стали вільними власниками землі, зміцнилося становище общини. Держава рахувалася з нею як з основним платником податків і надавала їй підтримку. Якщо частку общинних угідь селянина-общинника використовував інший, то общинник отримував винагороду. Селянин міг здати частину землі в оренду сусіду за 1/10 частину урожаю. Була поширена оренда **ісполу** (з половини землі). Охорону прав селян і господарське використання землі забезпечувала община і держава.

З другої половина IX ст. розпочалося створення централізованої феодальної монархії з сильною державною владою і розгалуженим бюрократичним апаратом управління. Основними шляхами зміцнення державної влади були такі:

По-перше, велике значення надавалося розширенню державної земельної власності, яка зростала за рахунок завойованих територій, покинутих земель.

По-друге, відбувся процес закабалення селянства. Була суттєво змінена податкова система, зокрема введена **централізована рента**, яка складалася з цілого ряду податків та повинностей. Податки сплачувались не з двору, а з кількості тяглової й домашньої худоби, з використовуваних пасовиськ, птиці, вуликів, тобто із всіх джерел доходів селянського господарства. Селяни залучалися до виконання будівництва укріплень, державних споруд, іригаційних систем, шляхів, мостів, перевезень будівельних матеріалів. Із X ст. почали сплачувати податок на користь церкви — **канонікум**. До цього додавалися пограбування і

здирства з боку численних чиновників. У зв'язку з появою бідних та вбогих була введена додаткова відповідальність общини за односельчан.

По-третє, введення так званої римської системи управління державою. Все управління було зосереджено в імператорському палаці в Константинополі. Усіх чиновників призначав імператор, центральний уряд контролював провінційне управління. Армія будувалася за римським взірцем. Саме в таких умовах утверджувалися феодалні відносини, закріплювалася феодална вотчина.

По-четверте, посилилася майнова диференціація **стратеотів**, представників військового стану населення, які за несення служби отримували від держави земельні наділи. Із верхівки стратеотів поступово формувалася пануючий клас.

Разом з тим, відбувався процес зміцнення великого землеволодіння. Прагнення держави забезпечити обробіток землі й надходження податків призвело до того, що все більше державних земель переходило до великих земельних власників, на яких відбувався процес поступової феодалізації відносин. Це знайшло своє відображення в процесі формування категорії **париків** (феодално залежних селян). Париками ставали колишні **містії** (незалежні наймані працівники), розорені селяни, прив'язані до двору боргами. Борги виникали через високий рівень феодалної ренти, яка за обсягом була значно більша, ніж платежі селян-власників державі. В XI ст. переважала продуктова рента, розмір якої становив 30-45% сукупного доходу парика.

Разом з тим, держава, щоб не втратити платників податків, намагалася оселити колишніх містії на державних землях. Так сформувалася категорія державних париків. Аналогічні процеси відбувалися і в монастирських володіннях. Візантійський парик був особисто вільний, міг покинути свою землю, але його могли продати разом із землею, оскільки земля продавалася.

Зміцнення великого землеволодіння відбувалося також за рахунок скорочення приватної власності вільних селян, власності общини.

Іншими джерелами формування феодалного землеволодіння були **солеліній** (надавання прав на отримання державних податків з майна або платників) та **пронія** (пожалування прав вилучення за громадянську, державну або військову службу). Пронія (турбота, опіка) сприяла спрощенню власницьких прав і перетворенню її згодом на умовне земельне утримання відповідно до всіх прав на селян у цих землях.

На цей час припадає і нове відродження візантійських міст. Вже в середині IX ст. вони знову стають центрами місцевого обміну і частково виробництва. Обмін між містом і селом відбувався на ярмарках. Внутрішня торгівля в містах велася вдома, безпосередньо між продавцем та покупцем. На ярмарках купці скуповували вироби як сільських, так і міських ремісників. Зростання попиту стимулювало розвиток ремесел.

У містах Візантії діяла **система прибуткового оподаткування за майновим станом**. Збирали податки з нерухомості відповідно до її прибутковості. Встановлювали продуктові мита, збори з торгових операцій. Норма доходу була єдина — 8,33% від прибутку з вкладеної суми початкового капіталу. Регулюючи норму прибутку, держава здійснювала контроль за цінами, обмежувала спекуляцію.

Міське населення відбувало і загальнодержавні, і міські повинності: здійснювало нагляд за системами водопостачання та зрошування, ремонтувало громадські будівлі, доставляло вантажі.

На початку X ст. завдяки підтримці урядом розвитку міських ремесел і сприятно зростання внутрішнього попиту активізувались товарно-грошові відносини. Заохочували пошук коштовних металів, розвиток низки виробництв, визнано необхідність і корисність лихварства для поживлення торгівлі. Проте брак багатих купців-посередників сприяв тому, що на ринок енергійно виходили феодалі і монастирі.

Таким чином, у X-XI ст. формується типовий **феодалний масток**, основною робочою силою якого став парик. Отже, **парикія** як феодална форма залежності стала у Візантії домінуючою і провідною в усіх типах господарства.

Феодалізація візантійського суспільства проявилась і в поширенні умовного землеволодіння. Воно розвивалось у формі *етерій*. Етеріями ставали дрібні *землероби-васали*, котрі були під захистом і заступництвом багатого власника, прямого утримувача землі.

Отже, у Візантії в XI ст. в основному утвердилися феодалні відносини. Проте процес формування їх не завершився. Ще не склалася чітка станова градація всередині пануючого класу, не виділилось як особливий стан духовенство, не сформувалися міста, в яких почався занепад. З приходом до влади династії *Ангелів* (1185-1203) почалася глибока економічна криза. В 1203 році Константинополь був захоплений хрестоносцями і могутня Візантійська імперія перестала існувати.

Пізній візантійський період розпочався в 1261 році з відновленням імперії. Однак аж до кінця XIV ст. Візантія обмежувалася лише Константинополем та його околицями. У відновленій імперії панівне місце належало великому земельному володінню. Багато земель разом з париками було роздано світським феодалам і великим монастирям, які стали привілейованими соціальними групами. Розширення привілеїв вело до зростання прав феодалів на землю і закріпачення селянина. Вільне селянське землеволодіння скоротилося до мінімуму.

Розширення судових прав феодалів фактично ставило в залежність не тільки окремих селян, а й общину в цілому. Міцніла система вотчинної організації, зростала роль економів і старост феодала, вотчинного суду. Суттєво збільшився обсяг феодалної ренти. Зростали натуральні побори на користь феодала та грошові — на користь держави.

Торгові привілеї купців, розширення податкового і мунітету феодалів, бідність селян і міських жителів скоротили надходження до державної казни. Не вистачало засобів для утримання армії і флоту. Жоден із застосованих заходів, виключаючи збільшення податків, зниження золотого вмісту монети, не привели до стабілізації економічного становища Візантії. Ці ж проблеми були характерні і для розвитку ремесла, яке проникло і в сільську місцевість. У візантійському селі XIV ст. розвивалася третина ремесел, відомих на той час у містах. Сільські ремісники складали конкуренцію ремісникам візантійського міста. Проте монополізація зовнішньої і внутрішньої торгівлі італійськими купцями, які заповнили візантійський ринок всілякими виробами із своєї країни, підірвала розвиток ремесел. Це перетворило Візантію в аграрно-сировинний придаток Генуї та Венеції. Міста Візантії перетворились у центри місцевого обміну товарами з обмеженим ремісницьким виробництвом. Деякі з них залишалися лише церковно-адміністративними центрами або резиденціями великих феодалів.

Ослаблену країну в 1453 році поглинула Османська імперія.

Падіння Візантії було зумовлено безперервними війнами на Сході й Заході імперії, феодалними міжусобними війнами і повстаннями селян, політичною роздробленістю, занепадом міст, ремісницького виробництва, торгівлі, зубожінням селян, підривом економіки зарубіжною конкуренцією.

6.2. Середньовічний Китай

У період раннього феодалізму (III ст.) в Китаї існували три держави військової диктатури *Вей*, *Шу* і *У*, які вели постійні міжусобні війни. В 280 році ці держави були об'єднані в імперію під владою династії *Західної Цзінь*. Однак на початку IV ст. північна частина цієї імперії була завойована і зруйнована кочівниками, які створили в різний час на цій території 16 некитайських держав. Етнічні північні китайці почали переселення на південь, а кочівники, які були дуже відсталими в своєму розвитку, поступово набирали рис китайської цивілізації і до кінця VI ст., як свідчать документи, стали звичайними китайцями.

На південь країни переселилося більше мільйона багатой і освіченої знаті, створивши там династію *Східна Цзінь* і почали освоювати нові родючі землі. Уже в V ст. на цих землях стали вирощувати по два врожаї рису на рік. Саме рис став основною культурою Китаю, а так званий *рисовий пояс* став його головною житницею. Тут розвивалися ремесла, торгівля, будувалися міста, храми і монастирі нової релігії — *буддизму*, який прийшов у Китай з Індії

в I ст. Нова релігія утверджувалася дуже швидкими темпами і породила особливу групу землевласників — монастирських селян. На початок VI ст. було збудовано біля 30 тис. буддійських монастирів, в яких мешкало 2 млн. монахів. У V-VI ст. посилилася **диференціація населення**. Утворилися прошарки неповноправних, так званих **підлих людей**, зросло багатство і роль знаті, що носила назву "сильних домів".

Після тривалої і запеклої боротьби півночі і півдня, в VI ст. воєначальник Північного Чжоу Ян Цзянь створив династію **Суй** і об'єднав Китай в єдину державу. Імператор цієї держави **Вень Ді** провів **земельну реформу**, направлену на послаблення "сильних домів". Кожного хлібороба забезпечили земельною ділянкою. У середньому кожна сім'я отримувала **120 му** землі (**0,067 га**). З такої ділянки утримували податок близько 3 ц зерна. Вводилися трудова повинність (20 днів на рік) для чоловіків і промислова податок для жінок, які здавали в казну шовк або пряжу.

Завдяки реформі зросли площі оброблюваних земель. Проведений перепис виявив 1,5 млн. селян, які раніше не входили до списків податкового населення. Наділення їх землею значно поповнило казну. Проте частина селян, які отримали від держави землю, як і раніше, обробляли землю чиновників та "сильних домів", які лише укріпили свою владу. Зміцніла і влада централізованої держави. Центральна влада зміцнювалася і силовими методами. Була збудована нова столиця **Лоян**, у яку з різних провінцій переселили понад 10 тис. найбільш знатних і багатих сімей Китаю. Для забезпечення їх життєдіяльності збудували великі зерносховища, Великий канал, який з'єднав ріки Байхе, Янцзи і Хуанхе. Його будували майже 100 тис. людей. Великий масштаб будов вимагав значних коштів і праці сотень тисяч будівельників. Це привело до збільшення податків і трудової повинності. Почалися селянські бунти, повстання, які привели до руйнації династії Суй і створенню в 618 році нової династії **Тан**. **Танський період** (VII-IX ст.) в історії Китаю називають **золотим віком**.

В Танський період значно удосконалилися **земельні відносини**. Було змінено систему наділів, зокрема вдови отримували по 50 му, зрівняні в правах чоловіки і жінки, встановлено пільги для деяких категорій сімей. Вся земля належала державі, і наділи надавалися землеробові тимчасово тільки на період працездатності. Потім їх перерозподіляли, для чого вели чіткі реєстри. Величина земельних наділів кожного землероба визначалися конкретними умовами його проживання. Де землі було мало, наділи зменшувалися, а де достатньо, їх отримували з розрахунку на трипільну сівозміну. Нагляд за використанням землі та вчасною сплатою податків здійснювали призначені із центру чиновники. Державні землі або роздавали в спадкове користування титулованій знаті, або надавали в користування чиновникам на період служби. Проте, оскільки за китайськими правовими нормами ступінь знатності зменшувався з кожним поколінням і через п'ять поколінь сходив нанівець, а землі поверталися в казну, чиновники були зобов'язані контролювати цей процес.

Надзвичайно цікавим і своєрідним був **державний апарат чиновників**, який мав таку структуру:

- імператор, при якому діяла державна рада;
- виконавча влада — два канцлери (лівий і правий), кожний з яких контролював по три відомства (на зразок міністерств);
- відомства громадських робіт, податків, військової справи, судів і в'язниць, охорони громадського порядку, кадрів;
- палата цензорів — прокурорів для контролю за виконавчою владою;
- місцевий інститут чиновників.

Відбір на посади чиновників відбувався за критеріями мудрості, справедливості, добропорядності. Для підготовки і відбору чиновників в Танській імперії була створена система державних іспитів (кецзюй), в основі якої була конфуціанська концепція сімейної моралі.

Статус чиновників у суспільстві був престижним і високим. Їхні права й обов'язки перед владою були викладені у зводі законів із 500 статей. Цей документ утверджував

незаперечність і вічність державної влади і власності. Статус чиновника і земля землероба не переходили до їхніх дітей, тому дітям треба було розпочинати все спочатку.

Найбільшого розвитку економіка Китаю в добу *середньовіччя* досягла у VIII ст. Можна стверджувати, що саме в цей час Китай вступив в період розвинутого феодалізму і відновив авторитет великої азійської держави, який мав ще за часів стародавності. Значно зросла роль великої земельної власності, розвивалося і помісне землеволодіння. Ліберальна і розумна політика правителів Танської держави спонукала швидке зростання виробництва та ремесла. Особливого розвитку набули текстильне виробництво, гончарне ремесло, обробка металів, кораблебудування. Будувалися дороги, розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля. В торгівлі та ремеслі виникли купецькі гільдії (хан). Значно розширилися посівні площі за рахунок освоєння цілинних земель, почалося виробництво чаю, бавовни. Держава отримувала значні доходи від добування олова, заліза, міді, срібла. Розвивалися гірничі справа, ремесла й торгівля. Багатіли міста, зростали прошарки заможних майстрів і купців. Значного розквіту досягли культура та мистецтво. За переписом 754 року в країні налічувалося біля 10 млн. дворів та майже 53 млн. платників податків.

Однак зростання приватної земельної власності, зосередження землі в руках великих землевласників значно послабили державну власність на землю, підірвало систему надільного землеволодіння. В другій половині VIII ст. почалася криза земельних відносин. Масовою стає практика купівлі-продажу ділянок, яку здійснювали чиновники, лихварі, міські торговці. Реальна влада в державі стала переходити до власників великих *маєтків*, найбільш крупні з яких мали по 200 дворів. Землі маєтків обробляли селяни за половину урожаю. Власники маєтків уникали сплати податків, від чого страждала казна. Для її поповнення почалася конфіскація землі буддійських монастирів.

За кілька років кількість державних дворів зменшилася більш ніж у п'ять разів. Реформою Ян Яня в 780 році була скасована система наділів і ліквідований контроль за перерозподілом землі. Проведена майнова класифікація населення, яка поділила всіх власників землі на дев'ять розрядів.

Був прийнятий *закон про два податки*, згідно якого податки з земельних власників почали збирати двічі на рік (улітку і пізньої осені). Податок сплачували навіть гостинні двори, яких в 780 році було 1 млн. 300 тис., що майже наближалося до числа господарських — 1 млн. 800 тис. Податкові пільги надавали лише бідним сім'ям у неврожайні роки.

Проблеми в розвитку земельних відносин посилює роль торгового кредиту, лихварських операцій. Вводиться державна монополія на чай, сіль, спиртні напої.

Наприкінці IX ст. криза охопила весь спектр соціально-економічних відносин. Напряга в суспільстві зростала, в 874-901 роках в Китаї проходила селянська війна. Почався період розпаду Танської імперії, який тривав протягом "п'яти династій і десяти царств". Північні землі країни були захоплені племенами кіданів та тангутів, яким Китай платив данину.

Навіть після утворення в 960 році *Сунської імперії* (X-XIII ст.) сплата данини продовжувалася, а в XI ст. навіть зросла. Однак почалися і позитивні зміни. Розвивалися *землеробство, торгівля, ремесла*. Було введено врожайні сорти зерна, зросло вирощування бавовни, розвивалася бавовнопрядильна справа. До сьогодні славиться знаменитий сунський фарфор, вироби з лаку й слонової кістки, вишукані тонкі шовки. Особливо розвинувся гірничодобувний промисел, зросло добування срібла і заліза. Сріблом і срібними виробами відкуплялися від завойовників, а залізо використовували для виробництва зброї.

Розвиток промислів збільшив кількість казенних майстерень. У металургійних плавильнях працювало до 100 осіб., у майстернях із виготовлення тканин — 60-70, а в кораблебудівних — 600-700 осіб. На деяких із них практикувалося використання найманої праці. Заробітна плата була частково натуральною, частково грошовою.

Розвиток торгівлі зумовив збільшення випуску грошей. Через нестачу міді стали випускати залізні гроші. У X ст. появились *наперові гроші*.

Проте поряд з успіхами наростали і проблеми. Зросла кількість безземельних орендарів, відбулося значне соціальне розшарування населення, зростали ціни. В державі періодично вибухали повстання. Все ж сунська династія проіснувала два століття.

У 1280 році після 70-річної боротьби Китай повністю опинився під владою монголів, яка тривала до 1368 року. Це були довгі роки важкого політичного, економічного і національного гніту, який на багато років загальмував процес розвитку країни.

Нова хвиля економічного розвитку середньовічного Китаю почалася у період **правління династії Мін** (1368-1644), яка була створена після звільнення Китаю в результаті багаторічної боротьби від нашествия монголів. В новій імперії швидкими темпами впроваджувалася централізація управління економічним розвитком. Під особливим контролем держави була система аграрних відносин. Усі селяни отримали землю, було створено загальнодержавні податково-земельні реєстри. Податки сплачували помірні, багато дворів від них звільняли. Приватних володінь на початку династії було мало, оскільки здавати землю в оренду через низькі ціни на неї було важко.

Така аграрна політика сприяла створенню сильної держави, розквіту її економіки.

Проте в XV ст. Китай вступив у період затяжної кризи, ознаками якої стали обезземелення селян і нестабільність влади. Цю кризу Китай не зміг подолати аж до приходу в XVII ст. колоністів. Перші європейці появилися в Китаї в XVI ст. В 1557 році Португалія заволоділа територією Аомін (Макао). В XVI-XVII ст. в Китаї появилися іспанці, голландці.

В 1644 році династія Мін в результаті постійних народних бунтів, селянських війн, територіальних антагонізмів була знищена. До влади прийшла маньчжурська династія Цін, яка проіснувала до 1911 року.

Загалом розвиток Китаю в XV-XVIII ст. відзначався суцільними війнами, бунтами, класовими конфліктами, невдалими реформами.

6.3. Середньовічна Японія

Японська цивілізація зародилася значно пізніше китайської. До нашої ери на території древньої Японії проживали роздроблені племена з неолітичною культурою. З початком нашої ери почалося соціальне розшарування суспільства, почали виникати племінні союзи, з'явилися раби. В III ст. н.е. утворився перший великий племінний союз Ямато, який був по-суті племінно-родовим рабовласницьким устроєм, в якому сформувалася племінна знать. Розвиток класового суспільства та загострення соціальних суперечностей вимагали створення централізованої влади. Влада правителів династії Ямато поступово набиравла ознак царської.

В 604 році принц Сьотоку Тайсі зробив спробу створити державний устрій для чого здійснив ряд реформ. В їх основі знаходилася китайська модель династії Суй, до імператорів якої принц посилав цілий ряд послів. В основу моделі державного устрою Тайсі була покладена жорстка ієрархія й абсолютний суверенітет правителя. Спадкова система посад була замінена 12-и ранговою ієрархією чиновників, з метою проголошення Верховної влади царів був прийнятий "кодекс 17 статей", у якому викладені принципи існування Японської держави й управління нею. Однак спроба тоді створити першу централізовану державу суспільство не сприйняло.

Тільки через 40 років державний устрій в Японії став реальністю. Це сталося завдяки **перевороту Тайка** (японська назва 645 року), під час якого родова та рабовласницька знать втратили владу, яка перейшла до прибічників феодальних форм соціально-економічної залежності.

В розвитку феодалізму в Японії можна виділити три етапи:

- ранній феодалізм (VII-XII ст.);
- розвинутий феодалізм (XII-XVI ст.);
- пізній феодалізм (XVII — середина XIX ст.)

Саме 645 рік вважають початком **раннього феодалізму**. Сформувався такий соціальний устрій: царський дім; наближена до царського дому знать; державні чиновники

різних рангів; повноправні селяни (*рьомін*); неповноправні селяни (*сьомін*). Існування останніх означало, що в ранньофеодальній Японії збереглося рабство.

Основним документом епохи перевороту Тайку став **закон про земельні наділи** (ханден), згідно якого вся земля з приватного землеволодіння перейшла в розпорядження правителя. Відповідно до закону державна земля розподілялась таким чином. У довічне користування отримувала землю знать, наближена до царського дому. Інколи вона отримувала право передачі цих земель у спадщину протягом трьох поколінь. Чинovníки отримували посадові земельні наділи, розміри яких залежали від рангу й посади чиновника. Селяни рьомін отримували у користування невеликі земельні наділи. Селяни сьомін отримували 1/3 селянського наділу.

Було введено універсальну систему оподаткування. Повноправні селяни обкладалися численними податками та військовою повинністю, а неповноправні тими ж податками та панщиною (робота на землі її господарів — правителя, знаті, чиновників). На початку VIII ст. панщина досягала 60 днів на рік. В наступних століттях панщиною обкладалися і повноправні селяни.

Після сплати податків і виконання панщини у більшості селян майже нічого не залишалося, і вони вимушені були брати рис в борг у державних коморах під високі проценти (від 50 до 100%). Щоб розплатитися з боргами, селяни закладати свої земельні наділи або продавали дітей. Становище селян, особливо неповноправних, було вкрай тяжким.

Таким чином, період реформ Тайка став періодом зміцнення державної власності на землю та неухильного закабалення селянства царським домом, знаттю та чиновниками.

Основою ранньофеодальної Японії було **землеробство** та **ремесло**. Збільшувалися

площі оброблюваних земель, на яких вирощували просо, пшеницю, жито. У VIII ст. у землеробстві широко застосовувались залізні землеробські знаряддя. Набули розвитку промисли й ремесла, розвивалося будівництво. Будувалися греблі, водосховища, канали, дороги, міста. В 710 році була побудована перша постійна столиця **Нара** (на малюнку центральний храм міста). Розвивалися ткацтво, шовківництво, ковальство, ювелірна справа. Активно в цей час добували метали: золото, залізо,

мідь, срібло, а також сірку і слюду.

Держава намагалася стимулювати **розвиток торгівлі**: розробляються правила торгівлі, у столиці в спеціально відведених місцях, а в інших містах — біля поштових станцій, у портах створюються ринки. У великих містах діяло по кілька ринків.

Період VIII-XI ст. був переходом від панування державної феодальної власності до панування власності окремих феодалів. Проте на відміну від Китаю, де великі землевласники виконували управлінські функції, японська вища аристократія передавала ці функції місцевим феодалам (*рьосю*) або економам (*сьокон*). Тому великі феодалі, отримуючи із своїх наділів частину доходів, втрачали зв'язок із своїми феодами, маєтками та селянами і перебиралася у столиці. Місцеві феодалі стають повноправними господарями на місцях, що послаблювало централізацію влади.

Завершення цього процесу означало перехід Японії до **розвинутого феодалізму**, який розпочався з кінця XII ст. Основою землеволодіння стали феодальні маєтки (*сьоен*), які були приватними володіннями аристократії та храмів. Крупні феодалі почали об'єднуватися навколо своїх вождів, створюючи панівні дома. Для захисту своїх інтересів та володінь панівні дома почали створювати новий особливий стан феодального суспільства — **воїнів-самураїв**. Цей по-суті військовий стан створювався з заможних селян, старост з метою прикріплення селян до землі і конкретного феодала для боротьби з селянськими повстаннями і міжусобними війнами. За це феодалі давали самураям у користування ділянки землі. Так

було покладено початок *ленним відносинам* — відносинам васальної залежності між самураєм і феодалом, що, в свою чергу, зумовило формування нових відносин між самими феодалами.

Зі створенням панівних домів самураї перетворювалися в замкнутий стан — *буси*. У їхньому середовищі виник і свято зберігався кодекс військової етики (бусидо — шлях воїна, звідси і назва стану), звід норм поведінки, головною з яких була вірність своєму господарю, готовність віддати за нього життя. Цей закон у разі безчестя або невдачі передбачав за визначеним ритуалом характері (самовбивство). Сила самурайства полягала в тому, що самураї походили із землеробів, безпосередньо пов'язаних із землею, і спирались на реальну базу — сільськогосподарське виробництво.

В кінці XII ст. розпочалась війна за владу між панівними домами Мінамото та Тайра. Вона завершилася в 1192 році перемогою дому Мінамото, який висунув представника свого роду на посаду верховного воєнного начальника — *сьюгуна*. З того часу титул сьюгун означав звання військово-феодалних правителів Японії.

Нова влада конфіскувала землі переможених і роздала своїм самураям. Почався новий період розквіту землеробства, торгівлі, ремесел і міст. Якщо до 1400 року в Японії було 40 міст, то в XV ст. їх виникло 45, а в XVI ст. вже 269.

Із розвитком міст утворюються кооперативні об'єднання ремісників і торговців. У країні розвивається *внутрішній ринок*. Зростає продуктивність праці, підвищується врожайність сільськогосподарських культур. Усе це сприяло підвищенню життєвого рівня селян і поживленню торгівлі. Товарна економіка руйнувала авторитарну економіку замкнутих маєтків і розширювала межі економічних районів. Введення в обіг китайської бронзової монети, яка в той час була міжнародною валютою в торгівлі з усією Східною Азією, Індокитаєм і в країнах Південних морів, сприяло збільшенню в Японії видобутку міді, золота й срібла. Активізувалася *зовнішня торгівля*, особливо з Китаєм. У Китай вивозили, крім міді, зброю, віяла, сірку, а в Японію з Китаю — фарфор, книги, ліки, шовк-сирець.

В добу розвинутого феодалізму відбувся перехід від середнього феодального землеволодіння до великого — *князівств*. Дрібні та середні феодалі відсторонювалися від володіння землею і поступово перетворювалися у службовців. Мало місце і пом'якшення податків та селянських повинностей. Якщо раніше селяни віддавали феодалам 50% врожаю, то тепер ця норма знизилася до 40%, але земля почала активніше переходити до рук заможних феодалів, вони ж стали контролювати міста й торгівлю.

XV-XVI ст. — період постійних міжособних конфліктів, війн і боротьби за об'єднання. Об'єднання країни розпочав полководець *Ода*, а завершив в 1603 році феодал *Токугава*, який отримав титул сьюгуна.

Доба *пізнього феодалізму*. Династія сьюгуна Токугава була при владі до 1867 року. За цей період Японія перетворилася в централізовану феодально-абсолютистську державу. Економічною основою її розвитку стали велике землеволодіння, великі міста та копальні. Було встановлено систему 4-х станів: самураї, селяни, ремісники, купці. Проводячи боротьбу з засиллям іноземців, особливо європейців, які насаджували християнство, було видано 3 укази про "закриття країни". Мала місце лише обмежена торгівля з Китаєм та Голландією.

Феодална організація землеволодіння відзначалася великою кількістю дрібних селянських господарств, що виконували феодальні повинності на користь князівств. Однак на селі почав формуватися прошарок нових поміщиків, вихідців з середовища купців, лихварів, самураїв, селянської верхівки. Почали виникати мануфактури. Поступово склалися капіталістичні відносини.

6.4. Середньовічна Індія

Вважається, що *феодалізм* в Індії охопив період з V до середини XVIII ст.

Найбільшими феодальними власниками землі були індійські правителі багаточисленних держав, що виникали та зникали на території середньовічної Індії. Правителі роздавали землі високим посадовим особам державного апарату, дарували її храмам. Селяни жили сусідськими общинами і вели по-суті натуральне господарство.

Господарською одиницею сільської общини залишалася сім'я. Її ядро становили постійні й повноправні члени. До неї могли входити тільки члени однієї пануючої або чисельно переважаючої в цій общині касты чи представники кількох каст. Як тимчасові, непостійні члени, в общину нерідко входили чужинці — найнятий общиною ремісник, службовець, куплений чи подарований общині раб та ін.

Середньовічна община охоплювала кілька сусідніх сіл, інколи сіл цілої округи, організаційно об'єднаних у велику общину. У кожному селі були свій староста й общинна рада (*панчаят*). Представники кожного села, старости та представники панчаяту входили в общинну раду великої общини, яка керувала всією складною системою внутрішніх зв'язків: розглядала скарги, вершила суд, виносила вироки. Рада здійснювала зв'язок із державою і відповідала перед нею. Індійська община була державою в державі із саморегулюючим соціальним механізмом.

Селяни, як і міські ремісники знаходилися в феодалній залежності. Індійський феодалізм, основи якого було закладено у V-XII ст., відрізнявся від європейського переважанням державної власності на землю.

У розпорядження селян землею індійський феодал не втручався, оскільки дарування в Індії мало умовний характер і передбачало сплату фіксованої суми, розмір якої для кожної місцевості визначали державні чиновники. Враховуючи, що податок стягували лише з орної землі, феодали стимулювали селян до освоєння цілинних земель пільговими податками на них, всілякими нагородами тим, хто засівав землю високотоварними або інтенсивними культурами. Державна власність на землю проявлялась у праві встановлювати норми земельного податку.

Кожний селянин був власником конкретного поля, яке він обробляв, не втрачаючи прав на нього навіть після довгої перерви в користуванні землею, передавав у спадщину, міг продати й подарувати при збереженні деяких традиційних общинних обмежень. За ділянку він мав вносити встановлений податок — ренту державі або тій особі, якій правитель передовірив право збору податків.

Система варн в епоху ранньофеодальної держави перетворилась у складну, розгалужену, проте чітко ієрархічну організаційну систему каст. **Каста** (*джаті* — рід) — це замкнута група людей, що зазвичай спадково працювали у якійсь сфері діяльності. На зміну давнішим чотирьом варнам — брахмани (управителі), кшатрії (воїни), вайшії (господарники) і шудри (недоторкані) — прийшла система з багатьох сотень і навіть тисяч каст. Кожна з них мала чітко фіксоване місце в загальнокастовій соціальній ієрархії. Тільки належність людини до тієї чи іншої касты могла узаконити її місце в системі соціально-станових відносин.

Відмінністю каст від варн було те, що вони були корпораціями, мали чітку внутрішню організацію — органи управління, каси взаємодопомоги, спільні ритуали й обряди, внутрішній регламент професійної діяльності, норми внутрішнього та зовнішнього спілкування, свої звичаї, кухню, кастові знаки тощо. Кожна каста захищала інтереси своїх членів, надавала кожному з них підтримку, допомагала знайти роботу, отримати обумовлену нормою плату за неї та ін. Кастова система дожила до наших днів.

В VI-XII ст. в Індії існувало безліч дрібних держав, між якими йшли безперервні війни, в результаті яких ці держави об'єднувались, розпадались, одні зникали, інші появлялись. Наприклад, у ранньофеодальних державах **Гунт**, **Харі** правителі роздавали землю у володіння з правом успадкування, фіскальної експлуатації, здачі в оренду і навіть застави. Проте повної свободи відчуження землі держава не дозволяла. Ринку землі не було.

В кінці XII ст. Північна Індія була завойована Мухамедом Гурі, намісник якого оголосив себе незалежним правителем Індії та створив власну державу зі столицею в Делі — **Делійський султанат**. Основною формою феодалного землеволодіння в султанаті стали **халіса** й **ікта**. Чиновники султана збирали із земель халіса поземельний податок на користь казни. У збирачів державних податків (**заміндаріє**) перетворювались феодали, яким дозволяли привласнювати частину податків. Поки вони справно виконували свої обов'язки, уряд не втручався в їхні справи. Заміндари могли передавати свої функції у спадщину,

ділити й навіть відчужувати та розширяти земельні угіддя. Вони самі встановлювали норми ренти, яку вилучали, а інколи й вели власне господарство за допомогою залежних або найманих працівників. Проте держава могла в будь-який час відібрати заміндарське володіння та передати його іншому.

Значну частину державних земель роздавали *іктадарату* (від мусульманського про шарку ікта), який зобов'язувався виконувати за це постійну військову службу, постачав в армію воїнів. Більша частина оброків від ікти передавалась державі. З часом держава втратила контроль над іктою. Іктадари припинили плату внесків у казну і перетворились у повноправних земельних власників.

Панування Делійського султанату відзначалось значним зростанням економічного розвитку, будівництвом іригаційних споруд, розвитком ремесла, торгівлі. Разом з тим зростала і феодална експлуатація селян та ремісників. На початку XV ст. Делійський султанат був завойований Тимуром і практично припинив своє існування.

В кінці XV ст. в Індії з'явилися перші колоністи – португальці, які перехопили всю морську торгівлю країни. Це змусило феодалів і купців Північної Індії торувати торговельні шляхи через Іран та Афганістан, що значно укріпило економічні позиції провінції *Пенджаб*. А її міста Лахор, Султан та інші перетворилися в крупні центри ремесла та торгівлі. Необхідність забезпечити безпечність північних караванних шляхів вимагало створення єдиної централізованої держави. Цю місію в 1526 році здійснила мусульманська династія *Великих Моголів*. Особливих успіхів досяг правитель династії *Акбар (на малюнку)*, який панував в Північній Індії в 1540-1605 роках. Індійська держава Великих Моголів розпалась в першій половині XVIII ст.

Найбагатшими феодалами в Індії (за винятком правителів) були колективні власники — індуйстські монастирі й храми, а потім мусульманські мечеті. Як правило, землі, які дарували храмам, звільнялись від податків і мали імунітет. У храмовому господарстві переважала натуральна рента. Крім сільгосппродуктів землероби зобов'язані були постачати все необхідне для богослужіння: олію, гірлянди квітів, одяг тощо. Особливо великим і добре організованим було храмове господарство Південної Індії. Так азійський спосіб виробництва почав перероджуватись у специфічний східний феодалізм.

Державна власність поступово перетворювалась на приватну, водночас відбувалась диференціація общини. Її верхівка починає розпоряджатися землею, податками, здавати ділянки в оренду, експлуатувати тих, хто потрапляв у боргову залежність від неї.

Проте общинно-кастові традиції та деспотична влада держави не допускали зростання *общинної аристократії*, стримували переростання азійського способу виробництва у східний феодалізм, зберігали найважливіші риси традиційного східного суспільства.

В індійському суспільстві верховна державна власність на землю поєднувалась із приватним землеволодінням та общинним землекористуванням. Власність і влада були неподільними, абсолютна влада — незаперечною. Вона освячувалась релігією і філософськими трактатами. Це типовий варіант східного суспільства, для якого характерне тяжіння до стабільності й незмінності. Підтриманню стабільності служили і деспотизм правителів, і релігія, і звичаї, і закони. Ключову роль у суспільній стабілізації відіграла система соціальних корпорацій — від общин до каст.

Основою економіки середньовічної Індії було землеробство. Щедрий клімат давав змогу вирощувати два врожаї на рік — *хариф* (осінній) і *раби* (весняний), а в деяких місцевостях на зрошувальних землях можна було зібрати навіть три урожаї. Основними зерновими культурами були просо і рис, якого в Індії налічувалось 21 сорт. Крім того, вирощували пшеницю, ячмінь, бобові, багато видів овочів і фруктів, цукрову тростину,

олійні культури. Великі площі відводили під індиго, яке використовували для виготовлення барвників для тканин, а також під тутові дерева на корм (листя) шовковичним черв'якам.

Ремісництво традиційно розвивалося в містах. Міста Індії були торговельно-ремісничими центрами. Усі купці й ремісники поділялися на касти, причому представники близьких каст і професій нерідко об'єднувалися у більші спеціалізовані корпорації — **шрени**.

Значна частина міст процвітала за рахунок зовнішньої торгівлі. У них панували **купці**, які зосереджували у своїх руках найцінніші продукти ремесел, в обмін на які вони отримували товари з далеких країн (коней, китайський фарфор, шовк і вироби з лаку). Іноземні купці розплачувались за індійські товари золотом і сріблом, яке переплавлялося в індійські монети. Проте основна частина коштовних металів в Індії осідала у вигляді скарбів. У цих містах виникли спеціалізовані ремісничі поселення ткачів, зброярів, мідників. Були відомі будівельні спеціальності — каменярі, каменотеси. Ремесла залишалися кастовими.

У містах були **підприємства**, де працювали тисячі талановитих архітекторів, художників, будівельників, ювелірів, ткачів тощо. Вони називалися **карханамі**. Султанські мусульманські власті жорстко контролювали й регулювали діяльність цих майстерень, а також інших громадських служб, у тому числі лазень, зернових комор, міської охорони.

Міста аж до кінця XIII — початку XIV ст., особливо портові у Південній Індії, мали широку автономію. Усі справи міста вирішували на міських зборах, у яких брали участь чоловіки найбільш впливових і багатих каст, особливо купецьких, рідше ремісничих. Міські збори не лише наглядали за порядком і вирішували скарги, а й збирали на свою користь ринкові мита і податок з ремісників, самостійно встановлювали їхню величину. Вони були міжкастовими і значною мірою автономними.

Індія мала тісні **зв'язки із зовнішнім світом**. З країни вивозили бавовняні й бенгальські шовкові тканини, зброю, мідь, прикраси із золота, срібло. Поширення набула й торгівля рабами, яких використовували здебільшого як домашніх слуг. У великій кількості ввозили коней. **Внутрішня торгівля** хвилеподібно розвивалася протягом усього феодального періоду. Найбільш освоєною торговельною артерією був Ганг з його притоками. З Бенгалії шляхом каботажної торгівлі везли товари на Південь. Із портових міст розвозили товари у внутрішні райони країни. Проте внутрішня торгівля була менш розвинута, ніж зовнішня. Господарство залишалося натуральним. Продовольство, а також ремісничі вироби надходили головним чином для задоволення потреб султана, його придворних і найманої армії.

Новий поштовх до розвитку міст стався в **епоху Могольської імперії** (XVI-XVIII ст. — на малюнку столиця Агра). У цей період держава вводить єдині міри і грошові одиниці, що сприяє розвитку внутрішньої торгівлі. З розвитком внутрішнього ринку посилюється тенденція до об'єднання країни, до якої входили численні племена, касти, народності, що сповідували різні релігії. У містах паломництва розвиваються промисли з виробництва предметів культу, зростає торгівля предметами першої необхідності для паломників, що сприяє розвитку цих міст. Із розвитком міст і торгівлі посилюється спеціалізація ремісників. Так, в Агрі були зосереджені будівельники, в Бенгалії — кораблебудівники, у Гуджараті — майстри-інкрустатори.

Крім того, **розширювався перелік занять ремісників**: вони виготовляли папір, ювелірні вироби, вичавлювали рослинну олію, виплавляли залізо, кольорові метали, добували сіль, селітру, будівельний камінь. Поступово формується загально індійський ринок, зміцнюються зв'язки між містом і регіонами країни.

Проте релігійні переслідування (руйнація всього сунітського), введення джизії (подушний податок для немусульман) викликали невдоволення мас і призвели до народних

повстань, що підірвало й зрештою зруйнувало економіку, а вслід за нею саму імперію. Цим скористались англійці. Розпочалась епоха колонізації Індії (XVIII — середина XX ст.).

6.5. Економічна думка середньовічного Сходу

Економічна думка середньовічного Сходу продовжувала приділяти увагу тим самим проблемам, що і в давні часи, насамперед питанням управління країною, сільського господарства як головної галузі економіки, ремесла і торгівлі.

Найбільш помітними в добу середньовічного Сходу були економічні погляди арабських мислителів Близького Сходу та Китаю.

6.5.1. Економічна думка Близького та середньоазійського Сходу

В VII-IX ст. обширні території Передньої і Центральної Азії, Північної Африки завоювали араби, поширивши у нових володіннях свою релігію — *іслам*, яка справила на розвиток економічної думки Близького Сходу величезний вплив. Більшість арабських мислителів виступали послідовниками ідей античних мислителів, багато в чому випереджаючи закостенілу та догматичну економічну думку Європи того часу.

Економічні погляди арабів відображені, насамперед, у *Корані*, священній книзі мусульман, сури якого складено на основі проповідей і висловлювань пророка Мухаммеда протягом 610-632 років. Його установки стали основою для розробки економічних концепцій мусульманського світу.

Однією з основних ідей Корану було утвердження майнової і соціальної нерівності, переваги багатих над бідними, чоловіків над жінками. У Корані підкреслюється, що для підтримання порядку на землі сам Аллах дав "перевагу одних над іншими": Священна книга вимагає від правовірних безумовної покори існуючій владі, закликає їх до помірності у споживанні, скромності та гідності, засуджує скупість, марнотратство, розкішне життя, нагромадження грошового багатства. Кожний віруючий зобов'язаний витратити частину свого майна на милостиню, яка, власне, є однією з форм податку.

Мухаммед навчав, що Аллах з повагою ставиться до торгівлі, розглядає торговельний прибуток як нормальне явище, тоді як лихварський процент називав "породженням Сатани". Коран вимагає від правовірних суворо дотримуватися мір і ваги, не обважувати, не обраховувати, не завдавати людям збитків. Іслам захищає приватну власність і суворо карає зазіхання на неї.

Ібн Хальдун

Серед арабських мислителів особливе місце займає *Абу Зайд Абд ар-Рахман Ібн*

Мухаммед аль-Хадрамі Ібн Хальдун (1332-1406), ідеї якого випередили свій час, справили суттєвий вплив на розвиток світової економічної думки і донині вивчаються в усьому світі. Ібн Хальдун жив і працював у Північній Африці — Тунісі та Єгипті.

В основі вчення великого арабського мислителя знаходилася *теорія соціального прогресу*, або *соціальної фізики*. У ній стверджується, що об'єднання людей у суспільство об'єктивно зумовлено необхідністю спільного добування життєвих благ. При цьому суспільне життя розглядається як кооперована виробнича діяльність людей, результатом якої стає зростання продуктивності виробництва та маси засобів існування, чим, по-суті, і визначається зрілість суспільних відносин. Ібн

Хальдун виділяє три етапи еволюції людського суспільства:

- 1) дикість (існування людей у стаді);
- 2) "сільський", примітивний етап, коли люди займалися лише землеробством і скотарством;
- 3) "міський", цивілізований етап, коли люди оселяються у містах і займаються ремеслом, торгівлею, науками і мистецтвами.

На "сільському" (примітивному) етапі люди жили общинами і мали відносну рівність між собою. З переходом до "міського" (цивілізованого) з'явилася майнова нерівність, відносини панування, підкорення та поневолення. Причиною такого стану Ібн Хальдун називає появу додаткового продукту і його привласнення, які спричинили поділ людей на майнові групи. В процесі еволюції майнових груп сформувалася ієрархічна система вертикального підпорядкування на чолі з правителем, який став одноосібно присвоювати і розподіляти додатковий продукт. Мислитель розумів, що процес розшарування людей на багатих і бідних відбувався закономірно, що дало йому підстави висловити глибоку думку про існування природних законів економічного розвитку, які управляють господарською діяльністю людей, спрямовують соціальний прогрес.

За думкою вченого, додатковий продукт є не що інше, як надлишок над необхідним продуктом. Він розумів, що і необхідний і додатковий продукти створюються працею і робить геніальний висновок — "основна праця" дає необхідне, а "додаткова праця" створює додатковий продукт. Ібн Хальдун першим в історії економічної думки зробив поділ продукту на необхідний і додатковий та розмежує категорії необхідної і додаткової праці.

Висновок про існування двоїстого характеру праці приводить Ібн Хальдуна і до тлумачення двоїстої природи товару — споживної вартості (корисності) та вартості (цінності). Споживну вартість він називає "предметами споживання", до яких відносить усе те, що людина набуває і використовує для задоволення своїх "запитів і потреб" і що породжується цілеспрямованою діяльністю людини. У товарному виробництві, міркував Ібн Хальдун, задоволення потреб можливе тільки через обмін, в основі якого — рівновелика кількість затраченої праці. У порівнюванні товарів він вбачав порівнювання праці, тобто дав визначення поняття трудової вартості.

Ціну товару Ібн Хальдун визначав грошовим вираженням його вартості, а коливання товарних цін він пояснював впливом ринкового попиту та пропозиції. Грошима він називав золото і срібло, вважаючи, що вони є мірою вартості "усього того, що люди створюють своєю працею". Він засуджував "псування" грошей, зазначаючи, що "люди, котрі перетворюють мідь у золото та срібло — злодії, найгірші зі злодіїв, адже вони привласнюють це золото".

Великого значення Ібн Хальдун надавав торгівлі, яка, поряд із землеробством і ремісництвом, розглядалася ним як природний спосіб добування необхідних життєвих засобів. Він вважав позитивним прагнення людини отримувати дохід за рахунок дешевої купівлі та дорожчого продажу благ. Разом із тим він рішуче виступав проти надмірної дорожнечі благ першої необхідності, особливо спекуляції хлібом, яка погіршує становище бідняків. Відстоюючи низькі ціни на хліб, арабський мислитель зазначав, що оскільки є вкрай велика потреба в цьому товарі, "необхідно віддати перевагу його важливості для прожиття над вигодами купців".

Багатство арабський мислитель розглядав як сукупність життєвих благ, створених працею, а торговельний прибуток — як різницю між купівельною і продажною ціною товару.

Займаючи високий пост намісника халіфа в Єгипті, Ібн Хальдун безуспішно намагався боротися з корупцією у бюрократичному чиновницькому апараті управління. Зрештою він зробив песимістичний висновок, що бюрократична система невіддільна від корупції, а тому непереможна.

Ібн Сіна

Найяскравішим представником економічної думки доби феодалізму середньої Азії був **Ібн Сіна** (980-1037), якого європейці називали **Авіценною**.

Він був великим гуманістом, геніальним вченим у галузі медицини та мав оригінальні економічні погляди.

Основою існування суспільства Ібн Сіна вважав

"ремесла", які поділяв на такі види:

- "розумні" ремесла (політика, економіка і управління);
- ремесла високого мистецтва (література, астрономія, медицина тощо);
- художні ремесла (образотворче мистецтво, музика, танці тощо).

Він "сконструював" модель ідеальної утопічної держави, в якій всі працюють, одержують однакові і рівні блага, тут нема політичних суперечностей, відсутні війни і ворожнеча між людьми, жителі виспівують життєрадісні пісні, вони щасливі й міцні, ведуть здоровий спосіб життя, тому живуть дуже довго.

Середньоазійський мислитель також висловлював деякі доречні міркування стосовно ролі праці і потреб в матеріальному виробництві, необхідності збалансування доходів і витрат держави з врахуванням виділення страхових резервів.

6.5.2. Економічна думка середньовічного Китаю

Суспільство середньовічного Китаю мало чим відрізнялося від суспільства стародавнього устрою. Те, що часто називали рабовласництвом, у Китаї, на відміну від Західної Європи, було більш подібне на феодалізм. Тому економічна думка Китаю продовжувала традиції глибокої старини — конфуціанства і легізму.

У добу феодалізму економічна думка Китаю розвивалася передусім державними чиновниками, які, із зрозумілих причин, виявляли інтерес передусім до методів державного управління економікою і збагачення держави.

Лі Гоу

До таких чиновників відносився, насамперед, *Лі Гоу* (1009-1059), який у трактаті *"План збагачення держави, план посилення армії, план заспокоєння народу"* основним засобом зростання багатства держави називав фінанси, які формуються через податки та різноманітні збори, а основним джерелом багатства — землеробство. Сільське господарство він вважав "стовбуром" економіки (головне), а торгівлю та ремесло — її "гілками" (другорядне).

Для стабілізації сільського господарства Лі Гоу радив залучати до праці "бродячий люд", забороняти захоплення земель феодалами та перехід селян у ремісники. Він пропонував розподіляти матеріальні блага серед людей за їх соціальним станом та визначеними рангами.

Метою державного регулювання економіки він бачив забезпечення економічної рівноваги, якої можна досягти, встановивши державний контроль над ринком і цінами. З цією метою він радив створити державні хлібні запаси і так стабілізувати ціни на продовольство.

Ван Аньші

Ідеї державного регулювання економіки продовжував розвивати ще один непересічний представник чиновництва середньовічного Китаю *Ван Аньші* (1021-1086), який запропонував проект її реформування під назвою *"Новий закон"*. Основні ідеї цього проекту були такими:

- стимулювання селян через заміну натурального податку грошовим;
- захист селян від гніту лихварів шляхом надання їм державного кредиту під заставу майна і 20% річних;
- надання кредиту дрібним торговцям під невеликий процент, щоб вони могли витримати конкуренцію з великою торгівлею;
- створення державного апарату управління торгівлею.

Частина II. Економіка світу та економічна наука індустріальної доби

Розділ 3. Мануфактурний період економічного розвитку. Зародження капіталізму та економічної науки

Глава 7. Економіка мануфактурного періоду. Зародження економічної науки

7.1. Соціально-економічна характеристика періоду становлення капіталістичних відносин

Підготовка мануфактурного періоду розвитку економіки – процес тривалий і надто складний. Його передумовою і матеріальною базою було класичне феодальне суспільство, розвиток якого створив умови для *первісного нагромадження капіталу*. Саме цей процес в сукупності з епохою *Великих географічних відкриттів* і торували прямий шлях до мануфактурного періоду світової економіки. Це приблизно трьохсотрічний період від кінця XV ст. (початок епохи Великих відкриттів) до кінця XVIII ст. (*промислова революція* в Великобританії). Він охоплює так зване *Високе Відродження* (1450-1650) і *Століття Просвітництва* (1650-1785).

Зародження мануфактури почалося в період розкладу феодального суспільства, який був пов'язаний з такими процесами, як розвиток товарного господарства, посилення майнової та соціальної диференціації, формування великих капіталів, прогрес техніки, перетворення феодальної земельної власності на об'єкт купівлі-продажу, використання найманої робочої сили тощо.

Суттєві зміни відбулися в галузі науки і техніки. В усіх основних галузях промислового виробництва до початку XVI ст. відбулося значне *вдосконалення знарядь праці й технологій виробництва*. Так, в *добувній і обробній галузях* впроваджувалися механізми відкачування води, подачі повітря, підняття руди. В металургійній замість примітивних горнів почали будувати доменні печі, що дало можливість одержувати чавун, а при його подальшій переробці — залізо і сталь. У *металобробці* з'явилися перші токарні, свердлильні, шліфувальні, гвинторізні верстати, механічні молоти тощо. Маса деяких молотів для обробки заліза становила 1 т і більше. Двигунами молотів було водяне колесо верхнього бою, яке давало значно більше енергії і могло виконати більший обсяг роботи, ніж колесо нижнього бою. У *текстильній промисловості*, яка була найпоширенішою галуззю промисловості, було впроваджено горизонтальний ткацький верстат, значно змінилася техніка виробництва сукна, появилися механічні сукновальні млини.

Великі зрушення в розвитку техніки відбулися в *засабах переміщення*, особливо в морському транспорті. З початку XVI ст. вогнепальна зброя викликала справжню революцію у військовій справі. Розпочалося виробництво паперу, окулярів, годинників, розвинулося книгодрукування.

Зміни в промисловому виробництві сприяли інтенсифікації виробництва в *сільському господарстві*. За рахунок осушування боліт і викорчовування лісів значно збільшилася площа ріллі. Розпочався перехід до багатопільної сівозміни та травосіяння. Більше стали використовувати добрива, зросли кількість і якість сільськогосподарського реманенту, виробленого з металу. Поглиблення суспільного поділу праці зумовило зростання товарності сільськогосподарського виробництва, збільшення частки тієї частини землеробства і

тваринництва, яка призначалася не для особистого споживання, а для обміну в тій чи іншій формі на промислові товари.

В Європі почали виготовляти папір, що замінив пергамент. Розвивалося книгодрукування за допомогою літерного набору. З винаходом техніки друкарства процес накопичення знань стає надкумулятивним, а освіта дістає істотний імпульс у своєму розвитку. Зростає потреба в нових знаннях і навичках, необхідних для успішної діяльності. Почали публікуватися наукові праці. Це приводить до створення поряд із церковними (початковими і вищими) світських шкіл: муніципальних, торгових, ремісничих — так званих *середніх спеціальних навчальних закладів*.

Почали використовуватися годинникові механізми з маятником. Було сконструйовано телескоп, мікроскоп, термометр, барометр, гідрометр. Відбулися агрокультурні зрушення: перехід до багатопілля, широке застосування добрив, багаторазова оранка, порайонна спеціалізація сільського господарства, підвищення продуктивності праці. Отже, технічні передумови підготували перехід від дрібного до великого виробництва.

Посилився поділ праці. У XVI ст. виокремилася майже 100 основних ремесел, у XVIII ст. — 200. Лише в текстильній галузі було понад 20 спеціальностей.

Це привело до докорінних зрушень у різних галузях промисловості та сільського господарства Західної Європи. Зросла продуктивність праці, збільшився обсяг товарної продукції, появились нові галузі промисловості, поглибився суспільний поділ праці, розпочалося формування спеціалізації країн на окремих видах господарської діяльності та продукції.

Величезне значення для створення нової епохи мав розвиток товарно-грошових відносин. Відбулися значні зрушення у сфері торгівлі, обігу та розподілу. Просте товарне виробництво переростало в ринкове, поглиблювався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейський та світовий ринки товарів і грошей. З XV ст. у Західній Європі відчувається гострий *грошовий голод*, дефіцит золота і срібла, як засобів обігу. На одну особу припадало всього 30 г золота і 330 г срібла, що було очевидно замало для забезпечення товарного обміну, суттєво гальмувало розвиток товарно-грошових відносин.

Ця проблема була вирішена завдяки *Великим географічним відкриттям*, які були підготовлені господарськими і науково-технічними досягненнями. В Європі з'явилися нові типи кораблів, зросла їхня вантажність (від 500 до 2000 т), поліпшилися мореплавні характеристики. Сприяв цим відкриттям і розвиток абсолютизму. Європейським монархам потрібні були великі кошти для утримання війська, чиновників, двору, вони прагнули розширення своїх володінь. Тому перші експедиції, що покладали початок Великим географічним відкриттям, споряджалися за рахунок держави.

Епоха Великих відкриттів ділилася на *два періоди*:

1. Іспано-португальський (кінець XV — середина XVI ст.), до якого входили відкриття Америки (перша експедиція Х. Колумба в 1492 році), португальські плавання до Індії і берегів Східної Азії, іспанські тихоокеанські експедиції XVI ст.

2. Період російських і голландських відкриттів (середина XVI — середина XVII ст.). До них належать російські відкриття Північної Азії (поход Єрмака, плавання Попова — Дежньова), англійські та французькі відкриття в Північній Америці, голландські тихоокеанські експедиції і відкриття Австралії.

Португалія та *Іспанія* першими розпочали пошуки нових морських шляхів у Африку, Індію та Азію. Експансія Португалії та Іспанії була можлива тільки в напрямі невідомого Атлантичного океану, яке європейці називали "морем пітьми", оскільки торгові шляхи на Середземне море були захоплені могутніми на той час морськими містами-республіками Італії — Венецією та Генуєю.

В 20-30-х роках XV ст. *португальці відкрили* острів Мадейру, Азорські острови, поступово захоплювали колонії в Африці. В 1499 році вони відкрили *шлях в Індію* навколо Африки, дуже швидко оволоділи морською торгівлею Південної та Східної Азії і оволоділи в

боротьбі з арабами морською торгівлею Індійського океану. Торгівлю з Індією було проголошено монополією португальського короля.

З 1492 року, коли була здійснена перша подорож *Христофором Колумбом* до Америки (як відомо, він прагнув віднайти морський шлях до Індії) по 1498 рік були відкриті Південна та Північна Америки.

Завдяки великим географічним відкриттям грошовий голод у Європі змінюється могутнім припливом золота й срібла і починається так звана *революція цін*. Вона почалася насамперед в Іспанії, яка отримувала значну частку колоніального золота і срібла. Ціни на товари зросли в Іспанії та Португалії в 4 рази, а на хліб — навіть у 5 разів, у Франції — в 2,3, а в Англії — 2,5 рази. Одночасно почалося здешевлення дорогіших металів. Внаслідок революції цін найбільше збагатилися купці, що займалися посередницькою торгівлею, збільшилися прибутки промисловців.

Крім того, європейські держави почали *колонізацію* величезних територій Америки, Азії, Африки. Грабінг і експлуатація колоніальних та залежних територій стали одним з основних джерел первісного нагромадження капіталу і ресурсів для промислового перевороту. Найбільшими колоніальними державами спершу були Іспанія та Португалія, які мали найкращий морський флот. Дещо пізніше до світового колонізаційного руху долучилися Англія, Франція й Нідерланди, поступово перетворюючись на могутні колоніальні імперії. Втручання європейців у Африку та Америку принесло місцевим народам незліченні лиха. Зокрема, за даними дослідників, загальна кількість африканців, потерпілих від работоргівлі, включаючи вбитих і загинувших у дорозі, становила 100-150 млн. осіб. На Латиноамериканському субконтиненті внаслідок господарювання іспанських конкістадорів безслідно зникли цілі держави — ацтеків, інків, майя — з їхніми стародавніми цивілізаціями. Нещадне пограбування колоніальних народів призвело до нагромадження величезних багатств у країнах Західної Європи.

Великі географічні відкриття мали важливе значення для господарства Західної Європи. Виникли *економічні зв'язки* між найвіддаленішими землями і народами різної матеріальної культури. Торгові шляхи перемістилися із Середземномор'я в океан. Зовнішня торгівля у XVI-XVIII ст. стала світовою (якщо до 1400 року європейцям було відомо лише 50 із 510 млн. кв. км земної поверхні, то до 1600 року ця цифра зросла більше ніж у шість разів, досягнувши 310 млн. кв. км). З Американського континенту в Європу було завезено кукурудзу, картоплю, тютюн, какао, ваніль, індиків. Європа віддячила Новому світові збіжжям, овочами і фруктами, різноманітними тваринами. Почалося *формування світового ринку*, складної макроцивілізаційної системи, основою якої була новоевропейська цивілізація і в яку поступово втягувалися Америка, Східна Європа з підвладними Росії просторами Євразії та Африканський континент.

Розвиток продуктивних сил в XVI ст. у країнах Західної Європи свідчить, що дрібне господарство ремісників і селян вичерпало себе і почало поступатися місцем більш продуктивним формам організації виробництва, посилювалася його підлеглість капіталу. Виникла необхідність до інтенсивного розвитку *нових форм організації виробництва*.

Все це створило умови для виникнення і розвитку мануфактурного виробництва як передумови становлення індустріального суспільства.

Мануфактура — це підприємство, що ґрунтується на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Поділ праці, коли робітник виконував лише окремі операції, сприяв не тільки значному зростанню її продуктивності (якщо, наприклад, ремісник виробляв за один день до 20 голук, то за мануфактурного поділу праці на одного робітника припадало 480 голук), але й істотному вдосконаленню ручного інструменту, що підводило до створення робочого механізму машини, а відповідно — і до машинного виробництва.

Були три основних типи мануфактур — розсіяна (децентралізована), централізована і змішана.

Розсіяна мануфактура, що розвивалася в основному в XVI—першій половині XVII ст., ґрунтувалася на сільських промислах і дрібному ремеслі. Ремісники-надомники за такого типу виробництва, незважаючи на свою просторову відособленість, були пов'язані поділом праці: одні робили з сировини напівфабрикат, інші доводили його до необхідної кондиції.

Централізована мануфактура характеризувалася територіальною єдністю виробництва й утвердилася в другій половині XVII ст. Була поширена передусім у тих галузях виробництва, де технологічний процес вимагав спільної праці десятків і навіть сотень робітників, які виконували різні операції (текстильне виробництво, металургія, цукроваріння тощо).

Змішана мануфактура передбачала поєднання основних рис розсіяної й централізованої, коли початкова обробка здійснювалася надомниками, а основна — у майстернях мануфактурного типу.

Мануфактури виникали в галузях, де рівень спеціалізації та технічного розвитку створював умови для реорганізації виробництва. Такі умови в XVI ст. були в сукняному виробництві, металургії, суднобудуванні, книгодрукуванні. Одночасно в промисловості зберігалися ремесло і дрібне товарне виробництво.

Епоха мануфактурного періоду характеризується також значними соціальними зрушеннями. Почалася стійка позитивна динаміка зростання населення. Між 1500 і 1800 роками населення Європи подвоюється і досягає 150 млн. осіб (без урахування Росії і Туреччини), хоча смертність, особливо дитяча, залишалася дуже високою, середня тривалість життя ледь досягала 35 років.

З 85 до 70% скоротилася частка селян у загальній чисельності населення. Усередині самого селянства відбулося подальше розшарування. Заможне селянство становило 10-15% селянської маси, а батраки, поденники, здольщики тощо 20-25%. Розшарування торкнулося також дворянства, з якого виділилася служива частина, що стала потім основою адміністративних та управлінських структур, як внутрішньодержавних, так і колоніальних.

Істотно зросла чисельність міського населення. Воно диференціювалося на такі верстви:

— **верхня частина** — купці, заможні ремісники, мануфактурники та ін., які стали основою для формування стану буржуазії;

— **середня частина** — службовці, юристи, лікарі, вчителі, крамарі та ін., які стали основою міського середнього стану;

— **нижня частина** — поденники, підмайстри, наймані робітники, слуги, зубожілі ремісники та ін., які стали основою для формування промислового пролетаріату.

Соціальні зрушення супроводжувалися запеклою боротьбою між цими групами, яка призвела до істотного розшарування за рівнем і умовами життя. Верхні соціальні шари домоглися істотного поліпшення якості життя, а значна маса нижніх соціальних груп погіршила умови навіть порівняно з середньовіччям. Проте особливо вражаючим був зростаючий розрив між рівнями життя верхів і низів.

У XVI ст. відбувається розкол католицької церкви — **Реформація**. Країни, що прийняли нову ідеологію, — протестантизм, отримують додатковий імпульс для свого економічного розвитку. Революція цін, колонізація територій, технічний прогрес і реформація прискорюють процес розшарування європейських держав на економічно розвинуті — Англія, Голландія, Швеція, Швейцарія і відсталі — Іспанія, Австрія, південні німецькі землі, Польща, Османська імперія.

7.2. Первісне накопичення капіталу як передумова капіталізму

У XVI ст. в країнах Західної Європи капіталістичне виробництво значно збільшило свій вплив на господарське життя, але ще не стало панівним. Більшу частину суспільної продукції продовжували виробляти господарства форм, які були властиві феодальному суспільству. Для домінуючого розвитку капіталістичного виробництва необхідні дві **умови**:

1) наявність юридично вільних, але позбавлених засобів виробництва та існування людей, змушених найматися на роботу до володаря капіталів;

2) нагромадження в руках певного числа людей значного грошового багатства, необхідного для створення та ведення капіталістичного підприємства.

У західноєвропейських державах ці дві умови до XVI ст. лише почали складатися. Панівними ще залишалися феодальні відносини, що базувалися на дрібному індивідуально-торговому сімейному господарстві селянина і ремісника та позаекономічному примусу до праці у формі кріпосного права та цехових обмежень. Тому *першим кроком* первісного нагромадження капіталу мало стати юридичне звільнення особистості селянина від кріпацтва і ремісника від цехового порядку. Історія цього процесу, за висловом К. Маркса, "записана в літописі людства мечем і вогнем". Це була кривава сторінка первісного нагромадження капіталу.

Другим кроком до капіталістичного виробництва був процес нагромадження великих грошових запасів у руках майбутніх капіталістів (цехових майстрів, фермерів, купців, лихварів). Джерелами нагромадження були нещадна експлуатація залежних станів населення, розвиток виробництва і зростання прибутків, а також колоніальні війни, торгівля рабами, піратство, державні позики, податки, система протекціонізму тощо. Клас капіталістів склався не лише в результаті працелюбності, енергії і старання, а й унаслідок насилля, пограбування, доведення до бідності мільйонів людей. Отже, *первісне нагромадження капіталу* — це історичний процес відокремлення дрібних виробників від засобів виробництва, примусового позбавлення їх приватної власності й перетворення в бідних продавців своєї робочої сили, що передував власне капіталістичному нагромадженню.

Головними ознаками епохи первісного нагромадження капіталу були:

- *розвиток товарно-грошових відносин* та становлення ринкової економіки. Буржуазні свободи ліквідували територіальну замкнутість і обмеженість феодальних вотчин, вели до посилення підприємницької ініціативи;
- стимулювання зовнішньою торгівлею *розвиток товарного виробництва* і внутрішньої торгівлі;
- створення *нових форм організації торгового капіталу* (торгові компанії, акціонерні компанії, біржі тощо);
- розвиток *банківського капіталу*, який прийшов на зміну середньовічному лихварству;
- виникнення нових організаційних форм організації виробництва і збуту продукції — *мануфактур*;
- перехід у сільському господарстві до грошової ренти, поступове звільнення селян від залежностей і перехід до використання найманої праці;
- *становлення національних держав*, які мали економічну основу для об'єднання у єдине ціле окремі райони країни. Замість торгової політики окремих міст виникає торгова політика держави. Це була політика протекціонізму, тобто політика захисту вітчизняних купців у їхній боротьбі проти зарубіжних конкурентів;
- *формування меркантилізму* як першої економічної концепції, що виражала світогляд торгової і банківської буржуазії.

Для всіх провідних країн Західної Європи, насамперед Англії та Голландії, характерні такі етапи на шляху розвитку капіталістичного виробництва: первісне нагромадження капіталу, проста капіталістична кооперація, мануфактурне виробництво, капіталістична фабрика.

У XV-XVIII ст. найбільш бурхливим і результативним з точки зору економічного розвитку було *економічне життя Англії*. Невелике острівне королівство з населенням 3 млн. осіб, у XIII-XV ст. було економічно відсталою околицею Західної Європи і її аграрним додатком. Проте у XVIII ст. Англія перетворилась у колоніальну імперію, передову державу світу, яка мала володіння на всіх континентах.

Цьому сприяли такі чинники:

- переміщення у XVI ст. світових торгових шляхів із Середземного моря до Атлантичного океану. Англія опинилась у центрі світових морських торгових шляхів, чим було покладено кінець відносної економічної ізоляції країни;
- експорт овечої вовни, цінної сировини для виробництва сукна в Європі;
- масова еміграція до Англії європейських ремісників, особливо майстрів виробництва сукна з Європи, які в своїх країнах зазнавали утисків (репресії в Нідерландах, гугенотські війни у Франції, переслідування лютеран у Німеччині);
- більш інтенсивний, чим в інших європейських країнах процес первісного нагромадження капіталу.

Останній чинник вимагає більш детального пояснення. Із часів середньовіччя земля в Англії була феодальною власністю і перебувала в руках дворян, церкви та корони. Більшою частиною селянства були **копигольдери**, які ще в XIV-XV ст. звільнилися від кріпосної залежності. Ця категорія селян була лише спадковим власником землі, за користування якою повинні були платити феодалу грошову ренту. Щоб користуватися наділом свого батька, спадкоємець копигольдера платив спеціальну данину, яку феодал збільшував до небачених розмірів. Тому копигольдери змушені були відмовитися від своїх земельних наділів і перетворювались в **лізгольдерів** — тимчасових орендаторів клаптика землі на умовах лорда, в **котерів** — безземельних селян, батраків і поденників, або в **пауперів** — бідняків, які не володіли правом власності на землю.

Сільське населення Англії в XV ст. становило більше 4 млн. осіб (більше 70% всього населення). XVI ст. принесло суттєві зміни в становищі селян. Різке збільшення попиту на англійську вовну в Європі і цін на неї вигідним зробило не землеробство, а вівчарство. Великі землевласники почали перетворювати орні землі в пасовиська і здавати їх в оренду фермерам-тваринникам для розведення овець. Для збільшення орендних площ почалося масове захоплення общинних земель, селянських наділів та господарств переважно копигольдерів, руйнування будинків і цілих сіл. Захоплені землі огорожували тинами, канавами, живоplotом. Приклад лордів наслідували заможні селяни. Цей період обезземелення англійського селянства увійшов в економічну історію Англії під назвою **огороджування**.

Відіграла важливу роль у справі нагромадження капіталу і реформа церкви, так звана **Реформація**, проведена в першій половині XVI ст. Частина земель та майна монастирів було продано за низькими цінами дворянам, фермерам, багатим міським жителям. Нові власники збільшували ренту, зганяли селян з землі й огорожували свої нові володіння. Секуляризація майна монастирів значно збагатила королівську казну, збільшила земельні володіння "нових дворян" і буржуазії, позбавила колишніх власників церковних земель засобів виробництва.

Примусове обезземелення селян стало передумовою аграрного перевороту, зміст якого полягав у переході від феодальної організації сільського господарства і землеволодіння до нової — капіталістичної. Він тривав в Англії майже 300 років. Обезземелені селяни, які залишалися без засобів до існування, поповнювали ряди бідняків та бродяг і врешті-решт вимушені були продавати свою працю підприємцям міст і сіл. Цьому сприяла також політика уряду Англії, який шляхом ухвалення ряду законів, що дістали назву **кривавого законодавства**, примушував безземельних селян найматися на роботу до капіталістів. За недотримання цих законів працездатні бідняки на перший раз каралися різками доти, доки не потече кров, на другий раз їм відрізали половину вуха, на третій — передбачалась смертна кара. Крім того, за злиденність, бродяжництво загрозували таврування, в'язниці і галери.

Паралельно с процесом створення ринку вільних робочих рук відбувалося і нагромадження у невеликої кількості людей значних грошових коштів, необхідних для будівництва капіталістичних підприємств і оплати найманих робітників. **Участь Англії в торгівлі рабами і піратстві** стала одним із джерел нагромадження великих коштів. Уже в XV ст. Англія посідала перше місце з доставки африканських рабів в Америку. З 1562 по 1775 роки англійські торгівці рабами вивезли з Африки до Америки близько 3 млн. осіб.

Разом із торгівлею рабами англосакси займались піратством, грабуючи іспанські кораблі, міста і порти у Південній Америці.

Піратські пограбування англійців завдавали великої шкоди Іспанії, іноді до 3 млн. дукатів (високопробна італійська монета, найбільш поширена в Західній Європі із вмістом 3,4-3,5 г золота) за рік. Доходи від торгівлі рабами і піратство перетворювали в капітал, а торгівцям рабами й піратам король Англії присвоював дворянські титули і звання адміралів.

У первісному нагромадженні капіталу значну роль відіграла система державної позики. Королі Англії, які весь час відчували потребу в грошах, вимушені були позичати їх у постачальників і купців під великі проценти. Унаслідок цього потерпав платник податків, а збагачувалась англійська буржуазія.

У XVI-XVII ст. важливу роль у сприянні нагромадженню відіграла **протекціоністська політика**. Уряди багатьох країн вводили великі податки на імпортовані готові товари, забороняли експорт сировини й продуктів харчування. Така політика буржуазії давала можливість утримувати на внутрішньому ринку високі ціни на товари вітчизняного виробника та сприяти розвитку національного виробництва.

У ході первісного нагромадження капіталу в країні створювалися зовнішній і внутрішній ринки. Завдяки розвитку торгівлі вони розширювалися, і це стало додатковим джерелом збагачення англійських купців. Частину своїх капіталів вони вкладали в національну економіку, особливо в добувну промисловість, виробництво пороху, паперу, мила, будівництво кораблів та ін.

В інших країнах, де зароджувалися капіталістичні відносини, також відбувався процес первісного нагромадження капіталів. Проте там, де збереглося численне селянство, він був менш виразним, проходив повільніше й у специфічних для кожної країни формах.

Ускладнення класової структури суспільства було результатом виникнення нового способу виробництва. Поряд з класами феодального суспільства — феодалами, селяни, ремісники — виникають нові: наймані робітники та капіталісти.

7.3. Зародження економічної науки

Розвиток капіталістичних відносин спричинив занепад меркантилізму. На мануфактурній стадії розвитку капіталізму меркантилізм перестає відігравати провідну роль, перш за все, в Англії — найбільш економічно розвинутій країні. Інтереси буржуазії переміщуються із сфери обігу в сферу виробництва.

За цих умов рекомендації меркантилістів не вирішували економічних проблем буржуазії. Промислова буржуазія вимагала обґрунтування капіталістичного виробництва, розробки нових категорій, таких, як заробітна плата, прибуток, рента тощо. Крім того, буржуазія намагалась позбавитись жорстокого регулювання економічного життя. Вона жадала свободи. Буржуазні революції в країнах Європи, а насамперед в Англії, привели до політичного панування буржуазії. Відбувається бурхливий розвиток промисловості.

З її розвитком з'явилися нові джерела доходу, формується промисловий капітал, який дедалі більше підпорядковував собі торговельний. Виникла необхідність у формуванні нової економічної ідеології, яка б теоретично узагальнила та пояснила нові економічні процеси. Цю місію **виконала класична політична економія**, об'єктом дослідження якої стали матеріальне виробництво та об'єктивні закони економічного життя.

Класична школа розпочала рішучу боротьбу з протекціоністською ідеологією меркантилістів, звернувшись до найновіших досягнень економічної науки тієї доби та розгорнувши фундаментальні теоретичні дослідження. "Класики", на відміну від меркантилістів, по суті заново сформулювали і предмет, і метод вивчення економічної теорії, перенісши теоретичні дослідження зі сфери товарного та грошового обігу до сфери виробництва і застосувавши для цього нові методологічні прийоми, які забезпечили достатньо глибокий науковий аналіз економічних явищ і процесів.

Отже, у свій "класичний період" політична економія набула рис справді наукової дисципліни, що вивчає проблеми **економіки вільної конкуренції (вільного підприємництва)**.

У розвитку класичної політичної економії можна виокремити етапи зародження, становлення, розвитку і розгалуження, завершення і занепаду.

Класична політична економія створювалася не один день і не на порожньому місці, а формувалася протягом довгого періоду з розрізних поглядів великої кількості економістів, філософів, державних діячів, дипломатів, юристів, соціологів. Завдяки їх дослідженням, які могли бути поверховими, недостатньо аргументованими, можливо примітивними, а в дечому і помилковими, створювалося підґрунтя для формування єдиної економічної науки. Дослідження цих вчених можна вважати етапом зародженням класичної політичної економії.

В цілому епоха класичної політичної економії тривала більше 200 років, за які сталися суттєві зміни в економічному розвитку світу – від мануфактури по індустріального суспільства.

7.3.1. Економічна система Вільяма Петті

Засновником класичної політичної економії вважається англійський дослідник **Вільям Петті** (1623-1687) — цікава і колоритна постать у науці та суспільно-політичному житті свого часу. Він народився в сім'ї ремісника. В 14 років найнявся юнгою на торговий корабель. Згодом вивчає медицину, математику, фізику, захоплюється музикою. Петті одержує звання професора медицини і професора музики. Під час придушення визвольного руху в Ірландії — він лікар в англійській армії. За рахунок земель, конфіскованих у ірландців,— став великим землевласником.

Його економічні погляди викладені у працях "*Трактат про податки і збори*" (1662), "*Політична арифметика*" (1662), "*Слово мудрим*" (1665), "*Політична анатомія Ірландії*" (1672), "*Дещо про гроші*" (1682) та ін. Молодий Петті спочатку виступає як економіст перехідного періоду від меркантилізму до класичної політекономії, вихваляє торгівлю, розвиває ідею активного торгового балансу, виступає за нагромадження в країні золота і срібла, за втручання держави в економічне життя. Разом з тим він ідеолог промислової буржуазії, проголошує "священною" і "недоторканою" капіталістичну приватну власність, вважає "природною" експлуатацію трудящих.

Наукові пошуки привели Петті до розуміння, що багатство створюється працею в матеріальному виробництві, а торгівля його тільки розподіляє. Саме Петті вперше проголосив джерелом багатства працю і землю, що стало його історичною заслугою. Всьому світу відома його знаменита фраза: "Праця — батько та найактивніший чинник багатства, а земля — його мати". Англійський економіст одним із перших висловив ідею про необхідність вивчення об'єктивних економічних законів, які порівнював з природними.

Петті усвідомлював свою роль у розвитку нової науки, яку він називав "політичною арифметикою" або "політичною анатомією", писав, що він намагався зробити "...в загальних рисах **перший нарис політичної анатомії**". Завдання науки Петті вбачав у необхідності пояснити "таємничу природу" цілого ряду явищ, з'ясувати суть економічних процесів.

Досліджуючи матеріальне виробництво, В. Петті першим у Європі сформулював основні положення **теорії вартості**. Основним джерелом вартості (багатства) він визнавав працю. Це положення Петті обґрунтував вченням про "природну ціну", під якою фактично розумів вартість товару. Якщо певна кількість хліба обмінюється на певну кількість срібла, міркував Петті, то срібло виражає "природну ціну" цієї кількості хліба. Ці кількості хліба та срібла обмінюються, тому що на них затрачена однакова кількість праці і робочого часу. Однак Петті не відокремлював вартість товару від його ціни. Водночас, він робить висновок, що участь у створенні вартості (багатства), крім праці, бере й земля (природа).

Аналізуючи вартість праці, Петті обґрунтував *концепцію заробітної плати як ціни праці*, яка стала одним з класичних варіантів у економічній теорії. Величину заробітної плати англійський дослідник трактував через "природну ціну праці", рівень якої визначається фізіологічним мінімумом засобів існування найманого робітника та членів його сім'ї. Звідси він робить два важливих висновки: *по-перше*, рівень заробітної плати визначається економічними, а не правовими чинниками; *по-друге*, працівник отримує тільки частину створеної ним вартості, а решту присвоює власник підприємства.

Значну увагу дослідник приділяє розгляду проблем *земельної ренти і ціни землі*. Ренту він розглядав з двох боків: як загальну форму привласнення *додаткового продукту*, під яким розумів надлишок над витратами виробництва, і як власне *диференціальну земельну ренту*, що виникає у зв'язку з відмінностями в родючості земельних ділянок та їх розташуванні відносно ринків збуту продукції. Він став чи не першим європейським дослідником, який виокремив категорію додаткового продукту і пов'язану з нею категорію *необхідного продукту*. На основі ренти Петті намагався розв'язати питання про ціну землі, яку визначав сумою ренти з певної ділянки за 21 рік (час спільного життя трьох поколінь, який починається тоді, коли фермеру, що орендує цю землю, 50 років, його синів — 28, а внукові — 7 років). Отже, ціну землі Петті розглядав як наперед закуплену певну кількість річних рент, або як *капіталізовану ренту*.

Позичковий процент англійський теоретик визначав як функцію від земельної ренти та ціни землі, тобто як *грошову ренту*.

Англійський дослідник сформулював та намагався вирішити проблему грошового обігу, звернувши увагу на кількість грошей в обігу як фактор економічної стабільності. Таким чином його можна вважати одним з найближчих попередників *кількісної теорії грошей*.

В. Петті дослідив проблеми оподаткування і фінансів, розкрив джерела і структуру податків і державного бюджету. Аналізуючи цільові видатки держави, він виокремив їх статті, зокрема, на оборону, управління, будівництво доріг і мостів, утримання шкіл та інтернатів, допомогу сиротам та інвалідам тощо.

Застосував Петті і статистичний метод, тому його справедливо називають засновником статистики.

В. Петті започаткував економіко-математичні методи у дослідженні економічних явищ. Перебуваючи під значним впливом філософів-матеріалістів Ф. Бекона і Т. Гоббса, він запозичив у них деякі методологічні положення, які доповнив математичними формами. З його ім'ям пов'язане також створення нової наукової дисципліни — економічної статистики, яку він називав "політичною арифметикою".

Петті заклав також основи абстрактного методу в політичній економії. Його застосування стало для Петті основою наукового дослідження ряду економічних явищ.

Незважаючи на непослідовність і незавершеність теоретичних розробок, Петті вніс значний вклад у розвиток економічної науки. К. Маркс високо цінував Петті, назвавши його засновником класичної політичної економії в Англії. Проте буржуазні економісти іншої думки про теорію Петті. Його економічні теорії або ігноруються, або пропагуються її слабкі сторони. В буржуазних дослідженнях Петті переважно розглядають як меркантиліста та засновника статистики.

7.3.2. Економічні погляди П'єра Буагільбера

Родоначальником класичної політичної економії у Франції став *П'єр Лепезан де Буагільбер* (1646-1714). Він народився в Руані в дворянській сім'ї, одержав хорошу освіту, займався деякий час літературою, потім юриспруденцією. З 1689 року він займає посаду судді в Руані, на якій перебував фактично до останніх днів свого життя.

На його економічні погляди вплинула глибока соціально-економічна криза французької економіки, що використовувала

протекціоністську економічну політику. Ця криза наочно продемонструвала банкрутство принципів меркантилізму.

У творах *"Роздільна торгівля у Франції"* (1688), *"Дослідження про рідкісність грошей"* (1696), *"Міркування про природу багатства, грошей і податків"* (1707), *"Звинувачення Франції"* (у двох томах, 1707) П. Буагільбер виступає з різкою критикою меркантилізму, стає на захист селянства, вимагає їх захисту шляхом підвищення цін на хліб, заміни протекціонізму на вільну торгівлю. Свої економічні ідеї, спрямовані на реформування економічної політики, він викладає в досить різкій формі. В його працях мали місце політичні випадати проти уряду, що спричинило застосування до нього репресивних заходів: заборони друкування книжок, вислання з Руана.

Даючи теоретичне обґрунтування питань щодо реформування економічної політики, Буагільбер, ставить кілька питань:

- чим визначається економічне зростання країни;
- дією яких законів забезпечується;
- що виступає джерелом багатства;
- що лежить в основі ціни.

На протигагу меркантилістам, які багатство ототожнювали з грішми, Буагільбер доводить, що справжнє багатство нації створюється у виробництві, головним чином землеробському, а джерелом багатства є праця.

Він акцентує увагу, що багатство нації залежить не від грошей, а від матеріальних благ. Такий підхід пояснюється аграрним характером економіки Франції того часу. Саме виробництво багатства він вважав предметом економічних досліджень, однак на відміну від В. Петті, метою товарного виробництва проголошував споживання, приділяючи увагу насамперед речовому змісту багатства як суми споживчих вартостей (корисностей).

Буагільбер доводив, що економіка розвивається за об'єктивними економічними законами, які він вважав подібними до законів природи. Він виступив переконаним прихильником господарської свободи і вільної торгівлі, вимагаючи відмови від політики протекціонізму, втручання держави в економічні процеси.

Багатство нації Буагільбер виражав через поняття *національного доходу*, розуміючи під ним сукупний дохід від сільського господарства. Тим самим він одним з перших в економічній науці почав використовувати макроекономічний підхід, розглядаючи економіку як єдине ціле. Першим він звернув увагу на те, що цінам ринкової рівноваги відповідають цілком визначені пропорції суспільного виробництва. Наголошуючи на необхідності рівноваги ринкової економіки, французький дослідник трактував мінові відносини як замкнуте коло купівлі та продажу, що пов'язують між собою усіх товаровиробників.

Розрізняючи ціну товару та його "природну вартість", мірою якої він вважав робочий час, що пропорційно розподіляється вільною конкуренцією між окремими галузями виробництва, Буагільбер став одним із фундаторів *трудової теорії вартості*. На його думку, суспільний поділ праці зумовлює обмін продуктами праці, а обмін здійснюється відповідно до затрат праці на виробництво благ. За уявленнями вченого цю природну рівновагу товарного обміну порушують гроші, які виступають посередником обміну товарів. У грошах він вбачав основне зло і причину народних страждань, доводив, що гроші спотворюють пропорції обміну, а тому товари не обмінюються за "природною вартістю". Для викорінення влади грошей Буагільбер радив звести їх роль до простого знаряддя обміну, а тому вважав можливим замінити металеві гроші паперовими.

Буагільбер — ідеолог дрібної буржуазії, який намагається зберегти дрібне товарне виробництво без грошей.

Багато уваги Буагільбер приділяв податковій політиці, підкреслюючи, що доцільними є тільки ті податки, які сприяють розвитку економіки.

7.3.3. Економічні погляди Річарда Кантільйона

Одним з найпомітніших дослідників економіки був англійський економіст, банкір і демограф *Річард Кантільйон* (1680-1734), який залишив своєрідний і помітний слід в історії

економічної думки. Після його смерті залишився рукопис книги "*Дослідження природи торгівлі в цілому*", яка була видана тільки в 1755 році, справивши суттєвий вплив на розвиток економічної науки, зокрема класичної школи та фізіократів. Кантільйона довгий час несправедливо відносили до меркантилістичної течії розвитку економічної думки.

Кантільйон вважав джерелами багатства землю та працю, які й визначають "дійсну вартість" економічних благ. Він висловлював слушну думку, що у процесі обміну під дією попиту і пропозиції ціна благ може відхилятися від їх "дійсної вартості".

Гроші Кантільйон трактував як один із різновидів товару і цим пояснював дію механізму руху золота між країнами: золото і товари рухаються з тієї країни, де вони дешеві, у країну, де вони дорогі. Він обґрунтував *кількісну теорію грошей*, ставши одним із її фундаторів, гадав, що коливання цін на місцевих ринках є результатом нерівномірності розподілу грошей, а отже, і доходів, між окремими регіонами та країнами.

Як і інші дослідники періоду раннього капіталізму, Кантільйон вважав земельну ренту складовою додаткового продукту взагалі. Він вбачав різницю між вартістю робочої сили та вартістю, створеною працею, хоча підкреслював, що "дійсна вартість" товару створюється як працею, так і землею.

Непересічним досягненням британського економіста стала побудова схеми *суспільного відтворення*, в якій він першим в історії намагався показати кругообіг виробничого капіталу і сукупного продукту. В більш розгорнутому вигляді дещо пізніше це зробив Ф. Кене. Тим самим Кантільйон фактично започаткував теорію відтворення суспільного виробництва.

Великою заслугою Кантільйона стало й те, що він вперше розглядав суть *підприємництва* як господарської діяльності, спрямованої на одержання доходу, вивчав господарську роль *підприємця*, якого вважав "головним рушієм економіки". Отже, можна вважати, що Кантільйон став першим теоретиком управління фірмою.

Багато положень, розроблених Кантільйоном, зокрема відмінність прибутку та підприємницького доходу, аналіз впливу девальвації валют на торгівлю, залежність між кількістю грошей в обігу і масою товарів, були пізніше сприйняті та розвивалися класичною і неокласичною економічними теоріями.

Багатство і різноманітність економічних ідей, висловлених Кантільйоном, вплив, який вони справили на наступний розвиток економічної думки, поставили його у ряд видатних і оригінальних мислителів у галузі економічної теорії XVIII ст.

7.3.4. Економічні погляди Дейвіда Юма

Проблемами економічного розвитку успішно займався і видатний британський просвітител, історик, філософ, дипломат, державний діяч і економіст, співвітчизник і друг Адама Сміта шотландець *Дейвід Юм* (1711-1776).

Перебуваючи на дипломатичній службі у Парижі, він зблизився з французькими енциклопедистами Дідро, Д'Аламбером, Мірабо, Гельвецієм, які справили значний вплив на формування його поглядів.

Головними економічними роботами Юма були "*Трактат про людську природу*" (1739) та "*Ессе*" (1741).

Економічні ідеї Юма, присвячені питанням торгового балансу, грошового обігу, рівня процента, мали велике значення для наступного розвитку політичної економії. Юм різко критикував меркантилізм і державний протекціонізм, був послідовним прихильником вільної торгівлі та конкуренції, які виступали важливим рушієм економічного добробуту нації. Він доводив, що

завданням зовнішньої торгівлі є не лише одержання доходу і збільшення національного багатства, а й придбання натуральних продуктів.

Шотландський мислитель став видатним представником і одним із фундаторів *кількісної теорії грошей*. Аналізуючи "революцію цін", яку Європа пережила в XVI-XVII ст., Юм, виходячи з основного рівняння простої кількісної теорії грошей: $MV=PT$, (M — грошова маса, V — швидкість обігу грошей, P — середні ціни, T — сукупна маса товарів), вважав, що ціни товарів залежать виключно від маси грошей в обігу, а ототожнюючи поняття засобу обігу з рахунковими знаками (мірою вартості), він дійшов сумнівного висновку, що "товари входять у процес обігу без ціни, а золото та срібло — без вартості".

Водночас Юм звернув увагу і на іншу обставину: приплив золота в країну справляв поступовий вплив на внутрішні ціни, які зростають нерівномірно, що викликає зміни у виробництві. Юм як і Кантільйон зазначав, що зростання кількості золота та срібла сприятливе для промисловості тільки у проміжку між припливом металів і підвищенням цін. Ефект активної ролі грошей у короткому ринковому періоді пізніше почали називати *ефектом Кантільйона — Юма*.

Юм був також одним із перших, хто звернув увагу на тенденцію норми прибутку до вирівнювання й утворення *середньої норми прибутку* внаслідок переміщення капіталів із менш прибуткових до більш прибуткових галузей.

Економічні ідеї Юма, насамперед кількісна теорія грошей, набули значного розвитку в наступних економічних вченнях. Кількісна теорія нині є провідною в поясненні економічної природи грошей і закономірностей грошового обігу. Економічні твори Д. Юма об'єктивно сприяли розвитку капіталізму в Англії.

7.3.5. Економічні погляди інших теоретиків доби зародження економічної науки

Дадлі Норс

Непересічним економістом-теоретиком був також *Дадлі Норс* (1641-1691), англійський купець і економіст. В роботі "*Роздуми про торгівлю, переважно про процент, монетну систему, скорочення і збільшення грошей*" (1691) виступив з критикою меркантилізму. Він доводив, що багатство країни визначається не масою золота і срібла, а розвитком промисловості, сільського господарства і зовнішньої торгівлі, що через 80 років стверджував великий Адам Сміт. Вважаючи капіталістичний розвиток природнім процесом, Норс виступав за вільну торгівлю і проти державного втручання в економічне життя. Великою заслугою вченого було те, що він визначив перше наукове пояснення про суть проценту. Він вважав, що рівень проценту визначається не кількістю грошей, а попитом та пропозицією грошового капіталу, тобто він одним з перших почав відрізняти капітал від грошей.

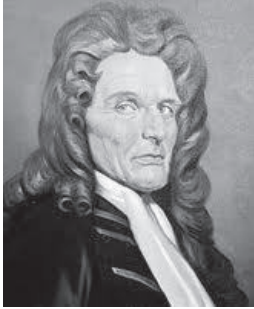
Жан Боден

Цікавими були думки французького філософа, економіста та державного діяча *Жана Бодена* (1530-1596), який був полум'яним прибічником та ідеологом нового буржуазного ладу, але вважав, що його утвердження можливе завдяки реформам "зверху", що говорило про певну утопічність його поглядів. Боден виступав за необхідність вільної торгівлі, головну причину подорожчання товарів бачив у збільшенні потоку дорогоцінних металів в Європу. Важливо відмітити, що Боден був прибічником кількісної теорії грошей і виявив певний вплив на її фундаторів, зокрема Д. Рікардо. Головні роботи Бодена, в яких викладено його економічні погляди "*Метод простого вивчення історії*" (1566) та "*Відповідь п. Мальтруа...*" (1568).

Ніколас Барбон

Варто виділити і погляди англійського економіста **Ніколаса Барбона** (1640-1698). Він різко критикував меркантилізм, в роботі "**Дещо про торгівлю**" (1690) критикував державну регламентацію економічного життя, обстоював вільну торгівлю. В теорії вартості Барбон коливався між трудовою теорією вартості і суб'єктивною теорією, яка виводила вартість товарів із корисності та рідкості, тобто стояв біля витоків маржиналізму, фундатори якого відносили себе до нової класичної політекономії.

Цікавими були його ідеї в розвитку теорії грошей, які були викладені в роботі "**Дещо про необхідність чеканки нової більшої легкої монети**" (1696). Він був прибічником номіналізму, вважав, що гроші – це вартість, створена законом. Барбон вважав, що виробництво в любий час може змінювати кількість металу в монеті, тому що вартість монети не залежить від її металевого змісту. Саме Барбон вперше **визначив процент як ціну капіталу**. Виразив інтереси землевласників і був прибічником законодавчого обмеження проценту.

Рене Луї Аржансон

Ідеї буржуазного лібералізму відстоював французький економіст, державний діяч **Рене Луї Аржансон** (1694-1757). Він знаходився в опозиції до уряду, підкреслював необхідність обмеження його влади, ліквідації станових привілеїв, повну ліквідацію втручання держави в господарське життя суспільства.

Аржансон виступав проти меркантилізму і активно відстоював вільну торгівлю. Його лозунг "не дуже управляти" попередив формулу "**laissez faire**" (не втручайся), яка згодом отримала широке розповсюдження. Він стверджував, що добробут народу залежить від "гарного землеробства, ремесла мешканців, не здатних до землеробства і здорової внутрішньої торгівлі".

Погляди Аржансона були близькі ідеям фізіократів. Його головна робота "**Роздуми про минуле і сучасне управління Франції**" (1737).

Ієремія Бентам

Цікавими економічними поглядами відзначався і британський соціолог, філософ, правник **Ієремія Бентам** (1748-1832). Він закінчив Оксфордський університет, в 1802 році став членом Академії моральних та політичних наук у Парижі.

В своїй роботі "**Уривок про управління**" (1776) та в деяких інших виклав свої погляди на суспільство. Будучи ідеологом середньої буржуазії епохи промислового перевороту в Великій Британії, вихвалював тверезий буржуазний глузд і вважав природним і ідеальним англійський капіталізм. Захищав ідею вільної торгівлі та вільної конкуренції, що, за його думкою, мало забезпечити спокій суспільства, справедливість і рівність.

Суспільний капітал розглядався Бентамом як величина постійна. Змінний капітал, названий ним робочим фондом, виступав у нього відокремленою частиною суспільного багатства, що залежить від сил природи. Тому він вважав боротьбу робочих за покращення свого життя безперспективною. Засобами боротьби з бідністю вважав бережливість і філантропію.

Глава 8. Соціально-економічні передумови наслідки буржуазних революцій XVI—XVIII століть

Незважаючи на швидкий розвиток капіталістичного виробництва в Західній Європі, його подальший розвиток у XVI-XVII ст. стримували феодальні порядки. Монархії західноєвропейських країн шляхом податків грабували і трудящих, і буржуазію; феодальна власність на землю й цехові організації обмежували поле діяльності підприємців. Тому гасла ліквідації феодальних порядків, встановлення вільного підприємництва і вільної конкуренції стали одними з основних вимог буржуазних революцій, які пройшли в розвинутих країнах Європи в період з другої половини XVI ст. до середини XVIII ст.

8.1. Буржуазна революція 1566-1609 років в Нідерландах

У XV ст. між Францією і Німеччиною розташувалося обширне Бургундське герцогство. Його економічною і політичною основою була економічно розвинена північна частина – Нідерланди, перш за все Фландрія і Брабант. Бургундські війни за розширення територій закінчилися в 1477 році поразкою бургундського герцога Карла Сміливого і країна була поділена. Південні землі відійшли до Франції, а Нідерланди виявилися під контролем Іспанії. Із 12 провінцій Нідерландів економічно найбільш розвинутими були 7 північних, найбільші з яких Голландія та Зеландія.

В кінці XV-XVI ст. в Нідерландах відбувався розпад феодальних відносин, процес первісного накопичення капіталу та зародження капіталістичних відносин. В містах почався активний розвиток мануфактур (Амстердам, Валансьєн, Хондсхот та ін.). Розвивалися як нові галузі – гірнича справа, металургія (Намюр, Льеж), так і традиційні – рибальство (нідерландська риба мала великий попит і збут у багатьох країнах), мореплавання, суднобудування, виробництво сукна, пивоваріння тощо. Фландрійські ткацькі верстати були відомі ще з часів середньовіччя і відзначалися високою досконалістю. Уже в першій половині XVI ст. господарство Нідерландів досягло високого рівня розвитку.

Селяни, більшість з яких були вільними (частка феодального землеволодіння становила лише 20-25%), займалося хліборобством, розведенням худоби. Створювалися фермерські господарства, виникли високоефективне молочно-тваринницьке господарство, райони "торговельного землеробства", що спеціалізувалися на вирощуванні певних культур.

Особливого значення набула торгівля, особливо морська. Панівне місце займала торгівля з сусідами — Італією, Францією, Англією, Балтійськими країнами. Антверпен став не лише найбільшим портом Нідерландів, а й одним з найбільших у світі. Щорічно він приймав кілька десятків тисяч кораблів.

Важливою передумовою становлення нового типу суспільства була **реформація**, основою якої став **кальвінізм**. Вона розбудила дух індивідуалізму, раціоналізму і прагматизму, осуджувала марнотратство, сприяла нагромадженню капіталу, зміцненню почуття особистої свободи представників підприємницьких кіл.

Однак подальший розвиток капіталізму гальмувався рядом обставин. Головним з них був гніт абсолютизму феодальної католицької Іспанії. Жорстока інквізиція щодо населення протестантських північних провінцій Нідерландів, високі податки щодо купців, промисловців, обмеження у торгівлі та підприємництві призводили в країні до масового невдоволення всіх прошарків населення. Не спонукали розвитку і феодальні пережитки, особливо на півдні. Середньовіковий цеховий лад сковував зростання мануфактурного виробництва, митні обмеження заважали розширенню внутрішнього ринку, залишки феодалізму в селі перешкоджали розвитку сільського господарства.

Ці процеси призвели до буржуазної революції 1566-1609 років, яка мала національно-визвольний характер. Іспанія не бажала втрачати щорічні 2 млн. дукатів, які отримувала за рахунок пограбування Нідерландів, що становило 40% прибутку іспанської корони. Тому іспанський король Філіп II направив для придушення виступів 18-тисячну армію на чолі з католицьким фанатиком герцогом Альбою, який встановив в Нідерландах кривавий терор.

У 1571 році **Альба (на фото)** ввів нову систему податків, так звану **алькабалу** – 1% почав стягувати з нерухомості, 5% — з її продажу, 10% — з продажу рухомого майна. 1 квітня 1572 року розпочалося загальне повстання населення північних провінцій, яке закінчилося частковою перемогою. У січні 1579 року було укладено Утрехтську унію, яка поклала початок існуванню Республіки семи сполучених провінцій Нідерландів. Так виникла перша в історії Європи буржуазна республіка, ядром якої стала **Голландія**. 26 липня 1581 року вона проголосила свою повну незалежність. Іспанія визнала незалежність Нідерландів лише в 1609 році. Південні ж Нідерланди (майбутня Бельгія) ще багато років були під пануванням Іспанії.

Недоліком Нідерландської революції були її незавершеність і половинчастий характер економічних та політичних реформ. Зокрема, поряд із капіталістичними елементами в економіці існували цехова організація та феодальна власність на землю.

Однак вже в XVII ст. Голландія стала **зразковою капіталістичною країною**.

У середині XVII ст. голландські мануфактури були кращими в Європі. Зокрема, Голландія була визнаним центром світового суднобудування. Успішно розвивалися текстильні, парусні, канатні, паперові, цукрорафінадні, миловарні, скляні, пивоварні мануфактури. Більшість були централізованими. На них працювало до 100 робітників. Почала зростати кількість міського населення, частка якого у першій половині XVII ст. становила від 35 до 50%.

Головне значення для економіки Голландії XVII ст. мала **зовнішня торгівля**. Вона стала основним постачальником зерна, лісу та інших сільськогосподарських товарів із Північної і Центральної Європи в країни Південної Європи. Витіснивши з основних морських шляхів португальців, голландці створили величезну імперію, яка простягалася від Мозамбіку до Японії. На відміну від Іспанії, Англії та Франції, вони не прагнули територіальних загарбань. Голландці закладали торгові факторії, монополізували постачання прянощів та східних товарів, займалися каботажними перевезеннями. У цьому вони повторили португальців.

Головним об'єктом голландської колонізації була Індонезія, яка стала сполучною ланкою на торговому шляху між Індією, з одного боку, і Китаєм та Японією — з другого. Створення голландської колоніальної імперії у цьому регіоні завершилось у 50-60-х роках XVII ст. Головною метою цієї торговельної системи було не постачання Європи колоніальними товарами, а посередницька торгівля між окремими регіонами Південно-Східної Азії.

Сукупний торговельний оборот Голландії всередині XVII ст. досяг 75-100 млн. флоринів (флорин — 3,5 г золота) за рік. У 1602 році створена **Ост-Індська компанія** — приватна акціонерна спілка, значну кількість акцій якої контролювала держава. Вона володіла монопольним правом на торгівлю з країнами басейнів Тихого й Індійського океанів, могла від імені держави укладати торгові й мирні договори, призначати губернаторів у колоніях, мала армію і поліцію, військовий і торговий флот, чеканила монети тощо. У 1606 році компанія виплатила своїм членам 67% дивідендів. У 1699 році капітал компанії становив 4 тонни золота.

Розвиток торгівлі зумовив **зростання ролі банківської справи та кредиту**. У європейській торгівлі шораз більшого розвитку набирає комерційний кредит. На початку XVI ст. в Антверпені склався грошовий ринок, на якому в міжнародних розрахунках почали використовувати векселі. Поширилася практика платіжних розпоряджень (асигнацій), що встановлювала відповідальність кредиторів. У 1598 році було засновано **Страхову палату**. Голландія стала центром ринку цінних паперів. Упродовж XVII ст. Амстердам

перетворюється на найбільший міжнародний фінансово-кредитний центр, цьому сприяли низькі проценти (5%) на позичковий капітал.

У XVIII ст. Голландія остаточно стала банкіром Європи. Надлишкові голландські капітали, проникаючи в економіку інших країн і даючи при цьому значні прибутки, стали одним із чинників економічного розвитку цих країн. Отже, Голландія своїми руками "вироснула" конкурентів.

Другим за значенням після зовнішньої торгівлі у XVII ст. було **рибальство**. У цій галузі було зайнято 100-120 тисяч осіб і до 2 тисяч кораблів. Діставши у спадок від ганзейців дуже прибуткову торгівлю оселедцями, Голландія забезпечувала ними всю католицьку Європу, яка і в XVII ст. потерпала від частих постів. Добре розвинуте рибальство було надзвичайно прибутковою справою для купців і судновласників, справжнім "золотим дном", що, в свою чергу, стимулювало розвиток торгівлі, суднобудування, виробництва парусини тощо.

Голландія вирізнялася також високим ступенем розвитку **суднобудування**. Ця невелика республіка (площа 25 тисяч кв. км, населення 2 млн. осіб) створила в XVII ст. флот, який за кількістю і тоннажем переважав флот усієї Європи. Голландія мала близько тисячі (на малюнку) лише військових кораблів, тоді як Франція менше десяти. Взагалі у голландському флоті налічувалося 15 тисяч кораблів і 150 тисяч моряків, що становило 75% світового флоту. Будівництво кораблів обходилося у Голландії в 1,52 рази дешевше, ніж в Англії, і набагато дешевше, ніж в усіх інших країнах Європи. Тому голландці будували кораблі майже для всіх європейських країн, у тому числі для Росії часів Петра I. Центрами суднобудування були Саардам і Роттердам. Мануфактури з виробництва канатів, вітрил, паперу, скла, обробки деревини, лісопилки були майже в кожному місті. На будівництві флоту працювали тисячі теслярів, столярів та інших майстрів. У XVII ст. Голландію було визнано центром світового суднобудування.

Мануфактури з виробництва канатів, вітрил, паперу, скла, обробки деревини, лісопилки були майже в кожному місті. На будівництві флоту працювали тисячі теслярів, столярів та інших майстрів. У XVII ст. Голландію було визнано центром світового суднобудування.

Значного розвитку в Голландії в XVII ст. набула **текстильна промисловість**, центрами якої стали Лейден і Харлем. Саме в цій галузі в Голландії вперше виникли мануфактури всіх трьох типів. Голландські ткацькі мануфактури виготовляли тонку тканину, відоме голландське полотно, парусину,

плюш, тканини з льону, шовку, і все це справедливо вважалось у тогочасній Європі першосортним.

Капіталістичні форми активно впроваджувались і в **сільське господарство**, унаслідок чого розвинулися передова для того часу агротехніка, товаризація сільськогосподарської продукції та виробництва, капіталістична оренда, великі тваринницькі ферми, інтенсивне садівництво. Однак розвиток сільського господарства Голландії мав компромісний характер. Революція не знищила остаточно феодальну земельну власність, проте пріоритет в аграрному секторі отримала фермерська селянська власність, яка зміцнювалася за рахунок розподілу монастирських земель. За допомогою гребель, дамб і насипів у моря і боліт було відвойовано для сільського господарства тисячі гектарів землі, так звані польдери. Голландці почали вирощувати культури, які приносили найбільший дохід: льон, коноплі, рапс, хміль, тютюн, а також ті, які використовували для виготовлення барвників для суконного виробництва — пастель і марену. Уже в XVI ст. голландці вирощували кормові культури, застосовували дренаж, мінеральні добрива.

Викладене переконує, що в XVII ст. Голландія — це країна з найбільш розвинутими промисловістю і сільським господарством. Її столиця Амстердам була торговим і фінансово-кредитним центром не тільки Західної Європи, а й усього світу.

Однак, уже наприкінці XVII ст. Голландія почала втрачати своє лідерство, а в першій половині XVIII ст. починає відставати в економічному розвитку від Англії. Занепали

провідні галузі господарства: суднобудування, рибальство, суконне виробництво. Якщо в середині XVII ст. в море щорічно виходило 1500-2000 голландських риболовних суден, то через століття — не більш як 200. На найбільших судноверфях число закладених кораблів зменшилося у 10-15 разів.

Основними причинами економічного відставання Голландії були:

- слабкість промислової бази (передусім для розвитку важкої промисловості), зумовлена обмеженістю сировини, території, робочої сили;
- вкладанням капіталу не в промисловість, а в зовнішню торгівлю й морські перевезення;
- відсутність протекціоністського захисту (*за допомогою державної митної політики*) вітчизняної промисловості внаслідок дій купецької олігархії, яка домоглася скасування мита на іноземні товари;
- істотна залежність торгівлі від економічної й політичної ситуації в Європі;
- протекціоністська політика іноземних держав;

У XVIII ст. Голландія втратила значення великої держави. Її капітал усе більше набував лихварського характеру, переміщувався з торгівлі й судноплавства в банківську сферу.

8.2. Буржуазна революція 1640-1660 років в Англії

На початку XVI ст. Англія залишалася невеликою за кількістю населення державою. Переважна частина її мешканців проживала у сільській місцевості; в містах знаходилось 20% жителів. Більшість галузей промисловості у своєму розвитку поступалися континентальним країнам Європи, а англійський флот значно відставав від голландського.

Важливою подією у становленні й розвитку капіталізму в Англії стала **буржуазна революція 1640-1660 років**. Це була перша буржуазна революція європейського масштабу, яка завдала нищівного удару по феодалізму і проклала дорогу швидкому розвитку капіталізму. Вона мала великий вплив на послаблення, а згодом і ліквідацію пережитків феодалізму в інших країнах Західної Європи в XVII-XVIII ст.

Проаналізуємо основні економічні **передумови** буржуазної революції в Англії:

1. Розвиток промисловості на капіталістичних засадах. За століття (1551-1651) видобуток вугілля в Англії зріс у 14 разів і сягнув 3 млн. т, що становило 80% усього видобутку європейського вугілля. Видобуток залізної руди зріс у 3 рази, а свинцю, міді, олова й солі — у 6-8 разів. Швидко розвивалося ремісництво. Королева здійснила реформу цехів, що спонукало розвиток текстильних майстерень, надавала великого значення якості ремісничих виробів, особливу увагу звертала на ремісничу молодь. Провідною галуззю ремісництва було ткацтво, особливо виробництво шерстяних тканин, які в середині XVI ст. в англійському експорті тканин посідали чільне місце і успішно конкурували із фландрійськими. Відбулася повна переорієнтація галузі – почали вивозити не вовну, а тканини, виготовлені з неї. А в 1614 році експорт вовни взагалі заборонили.

Великий вплив на розвиток промисловості Англії виявляли емігранти із Нідерландів, які тікали з батьківщини від релігійних переслідувань.

2. Розвиток торгівлі. Промислове піднесення спричинило незвичайний розвиток англійської торгівлі. Уже в XVI ст. в Англії складається національний ринок. В 1553 році у Лондоні виникла "Гільдія відважних купців" — товариство, яке почало здобувати чужоземні ринки для англійської вовни та сукна. У другій половині XVI ст. в результаті панування на Середземному морі виникають Московська, Східна, Левантська, Марокканська, Африканська, Ост-Індська, Вест-Індська та інші торгові компанії. Торгові представництва відкрилися в Гамбурзі, Антверпені. Англія отримувала значні прибутки від піратства та работоргівлі, у якій посідала монопольне становище. Щороку Англія ввозила близько 20 тис. негрів.

Торговельна експансія Англії на півночі Європи підірвала монополію Ганзи і призвела до її занепаду. Із Середземних вод англійці перекинулися на океани. Перші шляхи

проклали тут моряки-пірати Дрейк, Кавендіш, Рейлі та ін. Волтер Рейлі заснував у 1584 році північноамериканську колонію і назвав її Вірджинією. Упродовж XVI-XVIII ст. Англія у боротьбі з Нідерландами, Францією здобула значні території у Північній Америці, перетворивши їх на сировинний придаток та ринок збуту своїх товарів.

Студи з метрополії збували товари за монополюними цінами, тоді як колоніальні товари скуповували за безцінь. До початку революції зовнішньоторговельний оборот Англії збільшився порівняно з початком XVII ст. вдвічі. Уже в 1700 році в Лондон щороку прибувало більш як 1300 кораблів. Він став центром європейської торгівлі. На відміну від своїх попередників Лондон був уже не просто торговим містом, а центром національної англійської економіки.

3. У зв'язку з розвитком зовнішньої торгівлі розпочалось різке зростання попиту на **промислові товари**. Стара цехова система, неспроможна забезпечити цей попит, поступалася місцем мануфактурам у гірничій, ткацькій промисловості, суднобудуванні, виробництві зброї та в інших галузях. Найбільш поширеною формою капіталістичної промисловості до революції була розсіяна, а не централізована мануфактура, оскільки цехова система заважала підприємницькій діяльності. Тому багаті підприємці прагнули в село, де селяни поповнювали армію найманих домашніх робітників.

4. Важливу роль у господарському піднесенні Англії відіграв **аграрний переворот** — процес утворення в XVI-XVIII ст. великої земельної власності буржуазного типу за рахунок обезземелення селян. В результаті аграрний сектор у розвитку капіталізму багато в чому випереджав промисловість. Значне зростання товарності землеробства і тваринництва, осушення боліт, меліорація, запровадження травосіяння, використання органічних добрив, удосконалення плуга, сіялки, поширення агрономічної літератури, збільшення попиту на вовну, хліб, молоко — все це приваблювало в село багатьох заможних людей, які потім стали капіталістичними фермерами. Формуванню земельної власності буржуазного типу значною мірою сприяла Реформація, внаслідок якої в країні було закрито 3 тис. католицьких монастирів. Їхні землі підлягали конфіскації на користь держави, їх продавали на комерційній основі лендлордам. Рядові монахи поповнювали ряди обезземелених. Монастирські приміщення часто використовували для створення ткацьких мануфактур.

Поштовхом до капіталізації сільського господарства стало піднесення суконного виробництва, продукція якого на початку XVII ст. становила майже 90% англійського експорту, посилення попиту на шерсть та її подорожчання (протягом XVI ст. ціна на шерсть в Англії зростає в три рази).

5. **Розширення селянства**. У XVII ст. земельні володіння заможних фригольдерів ставали все більше подібними до буржуазної власності. Серед копигольдерів відбулося велике майнове розширення. Значна частина цієї категорії англійських селян ледве зводили кінці з кінцями. Відчутно зростає частка безземельних селян — лізгольдерів, котерів, пауперів.

У результаті змін, які мали місце в XVI — першій половині XVII ст., в Англії нові капіталістичні відносини проникли в усі галузі економіки. Сформувався клас нових власників — джентрі (середнє і дрібне дворянство, яке господарювало на підприємницькій основі), підприємців, купців-торговельників, заможних фермерів, які володіли значними капіталами.

Незважаючи на широке впровадження капіталістичних відносин у середині XVII ст. Англія залишалась аграрною країною і значно відставала від Голландії в розвитку промисловості, транспорту, торгівлі. Подальший розвиток продуктивних сил гальмували феодальні пережитки такі як цехові порядки, залишки феодального землеволодіння, політичне безправ'я економічно сильної буржуазії, свавілля королівської влади. Саме вони й привели до **буржуазної революції 1640-1660 років**.

Внаслідок революції було ліквідовано необмежену владу короля, скасовано феодальну власність на землю. Нові класи та стани отримали доступ до державної влади. Було проголошено свободу промислового й торгового підприємництва, усунуто основні

перепони для господарського піднесення. Це дало потужний поштовх первісному нагромадженню капіталу, перетворенню селян у найманих працівників, посиленню обезземелювання, прискоренню заміни селянських земель великими фермами капіталістичного типу, забезпечило повну свободу дій буржуазії і замінило феодальну монархію буржуазною. Сільське господарство досягло значних успіхів в агрокультурі та агротехніці; зросла врожайність зернових культур. У XVIII ст. Велика Британія вивозила 20% урожаю. Почався активний процес зміцнення великої земельної власності. Наприкінці XVIII ст. англійське селянство зовсім зникло з історичної арени, а середні розміри земельної власності становили вже 300 акрів (акр дорівнює 0,4 га), тоді як наприкінці XVII ст. вони становили 70 акрів і половина земель була в руках селян. Вона стала країною класичного фермерського господарства.

Почалося зростання обсягів багатогалузевого мануфактурного виробництва, яке стало панівним у промисловості країни. Третина промислового населення була зайнята у виробництві сукна. Успішно розвивалися бавовняні, паперові, скляні, металургійні, кораблебудівні мануфактури. В результаті зростання попиту на бавовняні тканини розпочалася гостра конкуренція між суконною і бавовняною промисловістю. Суківники, виступаючи монополістами, не намагалися вдосконалювати виробництво. А бавовники, навпаки, почали активно долати економічні обмеження мануфактурної системи і, впроваджуючи *машинні технології*, незабаром випередили виробництво сукна.

За темпами й масштабами англійська промисловість у кінці XVIII ст. зайняла перше місце в Європі.

Під натиском революції держава також сприяла розвитку *зовнішньої торгівлі*. У 1651

році було прийнято *Навігаційний акт Кромвеля (на фото)*, який зобов'язував доставляти товари в Англію з Азії й Америки тільки англійськими суднами, а з європейських держав — на англійських або суднах країн-експортерів. Навігаційний акт сприяв розвитку англійського суднобудування та мореплавства і був спрямований на підризування монопольного становища Голландії. Реалізація його в другій половині XVII ст. призвела до ряду англо-голландських війн. Після їхнього успішного завершення Англія стала найбільшим у світі морським і торговельним центром. Положення Навігаційного акта потім були розширені в актах 1660, 1663, 1672 і 1696 років, які відіграли велику роль у розвитку зовнішньої торгівлі. У цей час Англія вже обігнала за масштабами колоніальної та торгової експансії Голландію, відвоювала у Франції її найважливіші володіння, захопила Індію і перетворилася на світову колоніальну імперію.

У XVIII ст. англійський фінансовий капітал почав панувати у діловому світі. У 1694 році був утворений Англійський банк, білети якого до 1797 року обмінювалися на золото. Формувалися приватні лондонські банки. У 1807 році їх було 73. У провінціях з'явилися сільські банки або банки графств.

На відміну від великих ярмарків, що збиралися кілька разів на рік, банки регулярно проводили клірингові розрахунки (залік взаємних вимог зобов'язань). Сконцентровані в банках гроші перерозподілялися і використовувалися у промисловості, торгівлі.

Отже, до середини XVIII ст. англійський капіталізм вступив у новий період розвитку. Мануфактурна стадія розвитку капіталістичного виробництва вичерпала свої можливості. Для переходу до фабричної форми виробництва були всі необхідні передумови. Склалася велика армія найманих виробників, підготовлених у мануфактурний період для роботи на машинах. У руках багатьох підприємців накопичилися великі кошти, які регулярно поповнювалися за рахунок пограбування колоній, прибутків підприємства тощо. Вони стали

важливим джерелом індустріалізації Англії, дозволивши їй раніше від інших країн здійснити промисловий переворот.

Зазначимо також, що з 1700 року Англія після укладення унії з Шотландією стала офіційно називатися Великою Британією.

8.3. Французька буржуазна революція

До середини XVIII ст. Франція залишалася однією з наймогутніших держав світу. Цьому вона має завдячувати не передовому рівневі соціально-економічних відносин, а, значною мірою, за рахунок високої культури французького народу. Важливою силою, що утримувала Францію на високому рівні, була монархія. **Абсолютизм**, що створювався зусиллями кардиналів Ришельє і Мазаріні та був вивершений Людовіком XIV, з'єднав у моноліт розрізнені провінції та різні соціальні верстви держави, сприяв розширенню її кордонів.

Розклад феодального ладу в промисловості й сільському господарстві Франції почався наприкінці XV ст. Порівняно з Голландією і Англією зародження капіталістичного ладу в надрах феодального суспільства у Франції мало низку **характерних рис**:

1. За винятком деяких районів, **не було поміщицьких господарств**. Феодальна власність корони, дворян і церкви на землю залишалась у Франції протягом XVI-XVIII ст. Феодал залишав собі меншу частину феоду, а більшу передавав селянам у **цензиву**. Французькі сеньйори на своїх безпосередніх володіннях (доменах) господарством не займалися. Вони здавали їх малими частинами в оренду селянам за плату грошима або частиною врожаю.

2. **Цензиву**, що закріплювалася договором про оренду на різні терміни, сеньйор не міг приєднати до свого **домену**. За умови вчасного виконання своїх зобов'язань перед сеньйором і державою орендар гарантував користування наділом землі на багато років. Отже, експлуатація дрібних самостійних виробників — селян-цензитаріїв і селян-орендарів — була головним джерелом існування дворян, духовенства і королівського двору Франції.

3. Селяни Франції були **юридично вільними**. Тільки в деяких східних і північних районах залишилася невелика кількість кріпаків, які не мали права передавати свою власність нащадкам. Процес первісного нагромадження капіталу, який почався у Франції в XVI ст., не супроводжувався такою масовою експропріацією сільського населення, як в Англії. Французьке дворянство вважало, що займатися виробництвом, торгівлею, піратством, пограбуванням колоній соромно. Дворяни Франції вважали за краще отримати церковні або командні посади в армії чи стати королівським придворним. Деякі привілейовані види військ, наприклад мушкетери, повністю склалися з дворян, які отримували королівську платню.

Податки, сплачувані французькими селянами спрямовувались на утримання духовенства, армії та королівського двору. Основними з них були грошовий та натуральний оброк хлібом, який становив 20-25% урожаю зерна. Крім того, селян обкладали паромними, мостовими, нормовими податками, зборами за можливість рибної ловлі тощо. Зберігалась і панщина — від 5 до 15 днів на рік. Крім королівського податку (тали), у XVIII ст. селяни платили також **подушний податок** і **двадцятину** (1/20 свого прибутку). Невдоволення селян викликали введення податку на сіль (**габель**) і церковна десятина.

4. На відміну від Англії, формування капіталістичного виробництва відбувалося не у формі перебудови феодального господарства на буржуазний лад, а шляхом **розвитку капіталістичних відносин на селі**. Це проявилось такими початковими елементами капіталізму, як зростання оренди, використання найманої праці безземельних і малоземельних селян, розшарування селянства та виділення селянської буржуазії. Велика селянська ферма була досить нечастим явищем у Франції не тільки в XVII, а й у XVIII ст. Селянське господарство мало в основному натуральний, неринковий характер. Селяни продавали свою продукцію тільки для того, щоб виплатити податки. Було заборонено або

істотно обмежено вивіз хліба і навіть його перевезення по країні, а також внутрішній ринковий продаж.

Промисловий розвиток Франції дещо пожвавився. У національному доході Франції в 1789 році сільське господарство давало 1,8 млн., а промисловість — 0,6 млн. ліврів. Тут переважало ремісниче виробництво, а цеховий устрій активно підтримувався державою. Вищими темпами розвивалася текстильна промисловість, особливо бавовняна, виробництво інших тканин, скла, паперу, мила тощо. У містах країни в XVI ст. проживало 15-17% населення. Кількість мануфактур була незначною і займалися вони в основному виробленням предметів розкоші: шовку, атласу, оксамиту, меблів, килимів, військових обладунків тощо. В основному це були малі централізовані мануфактури, на яких працювало від 10 до 15 найманих робітників, рідко — до 100. Франція займала провідне місце в Європі з виробництва полотна, яке виготовляли сільські жителі. Організаторами і власниками розсіяних текстильних мануфактур були, як правило, купці та лихварі. Політика **протекціонізму** (захист державою національної промисловості й сільського господарства за допомогою митної політики) та **меркантилізму** (політика, спрямована на нагромадження золота і срібла в країні шляхом обмеження їхнього вивозу та збільшення вивозу товарів) захищала вітчизняних товаровиробників від іноземних конкурентів.

Незадовільне становище шляхів сполучень, наявність внутрішнього мита, відсутність єдиної системи мір і ваги гальмували розвиток внутрішньої торгівлі. Проте з розвитком торгівлі, особливо зовнішньої, і промисловості зростає потреба в банках. У 1703 році в Парижі налічувався 21 банк, у 1786 — вже 66, щоправда, в інших містах Франції банків майже не було.

У другій половині 70-х років XVIII ст. реформи французького контролера фінансів, відомого фізіократа Тюрго скасували обмеження хліботоргівлі, зменшували мита з продовольчих товарів, які ввозили в місто. Скасовувалися державні селянські повинності. Сеньйори-винороби втрачали баналітетні права. Майже всі види торгово-промислової діяльності звільнялися від будь-яких обмежень. Проте негаразди в економіці наростали. Неврожай, торгово-промислова криза, державне банкрутство і неспроможність уряду налагодити господарське життя країни — все це свідчило про глибокий розклад феодально-абсолютистського режиму і вимагало радикальних рішень.

Виявом поширення капіталістичних відносин на селі став розвиток селянських промислів і розсіяних мануфактур. Однак в умовах вузького внутрішнього ринку та низької купівельної спроможності більшості населення країни — селян — **мануфактурне виробництво** Франції мало свою специфіку.

По-перше, мануфактурна промисловість Франції працювала в основному на королівський двір, духовенство, буржуазію, виготовляючи передусім дорогі й рідкісні речі.

По-друге, у Франції, з урахуванням характеру продукції мануфактур їх підтримувала держава.

Цілком очевидно, що феодальні порядки, які були у Франції в XVI-XVII ст., суперечили потребам капіталістичного виробництва. На відміну від Англії у Франції, з одного боку, не було ринку праці, а з другого — нагромаджений капітал, як правило, вкладався не в промисловість і сільське господарство, а в ті сфери, де йому найменше загрозувала конфіскація. Тільки з 30-х років XVIII ст. розвиток капіталістичних відносин у Франції відбувався швидше, ніж у XVI і XVII ст.

Значний вплив на прискорення розвитку капіталізму у Франції мав **крах державного банку** (1720). Кількість його паперових грошей визначалася не матеріальними цінностями, а чисельністю населення, що призвело до їх знецінення. Тисячі людей розорилися, але держава за допомогою знецінених паперових грошей встигала виплатити значну частину державного боргу, істотно розширивши товарообіг внутрішнього ринку. Це спричинило великі зрушення в структурі народного господарства Франції. Почало розвиватися капіталістичне фермерство на селі, прискорилося захоплення общинних земель, особливо в північних районах Франції. Значно збільшилися прямі й непрямі державні податки.

Набагато більші успіхи Франція мала в *розвитку торгівлі*. Найбільше значення для неї мали в той час Париж, Марсель, Гавр і Бордо. Почали виникати в XVII-XVIII ст. нові види торгових міст — *порто-франко*, тобто портові міста за митним кордоном держави. У Франції це були Марсель, Дюнкерк, Лоріан, Байонна. На зони порто-франко не поширювалася політика протекціонізму, яка охоплювала всю територію країни. Сюди безмитно доставляли іноземні товари, які тут же й перепродавали. Усе це підштовхувало промисловий розвиток. Так, у Марселі виникло виробництво мила, цукру-рафінаду, шовкових тканин, парчі, капелюхів та ін. Це було вигідно, оскільки для виробництва використовували дешевшу сировину, а при ввезенні в інші області Франції ці товари обкладали меншим митом, ніж іноземні товари.

Отже, на відміну від Голландії та Англії, які вже в XVII-XVIII ст. були передовими для свого часу капіталістичними країнами, Франція навіть наприкінці XVIII ст. залишалася феодально-абсолютистською монархією. Король *Людвік XV (на фото)* не відзначався талантами своїх попередників, був легковажним та безвідповідальним. Своєю марнотратністю він спустошив державну скарбницю. Лише в 1751 році на утримання королівського двору, численні банкети, лови тощо було витрачено 60 млн. ліврів, що становило четверту частину річного прибутку держави. Короля наслідували французька аристократія та духовенство — привілейовані стани суспільства, які становили всього 5% населення.

Внаслідок цього зростає податковий тягар, який падав на плечі третього стану — селян, ремісників, купців, банкірів. Небачених розмірів сягнув державний борг. Феодальні пережитки, такі як цехова регламентація, торгові монополії, внутрішні митні бар'єри тощо, стримували розвиток продуктивних сил. Усе це, а також безперервні війни, негативно вплинуло на економічне життя, компрометувало владу в очах суспільства

Франція опинилася на межі економічного банкрутства. У цей же час загострюються соціальні суперечності. Велике невдоволення існуючими порядками став проявляти третій стан, домагаючись, за прикладом Англії, зрівняння у правах з привілейованими станами. Поступово це невдоволення вилилося в *революцію 1789-1794 років*.

Внаслідок революції в суспільстві відбулися *радикальні зміни*. Передусім вона суттєво вплинула на економічне життя країни. Було ліквідовано середньовічні порядки — феодальні привілеї, селянські повинності, інші особисті примуси селян, а також їхні борги феодалам. Підлягали скасуванню данина, чинші, феодальні суди, продаж урядових посад тощо. Було скасовано цеховий устрій та державну регламентацію промислового виробництва. Проголошувалася свобода торгівлі. Відмінено рабство у французьких колоніях.

26 серпня 1789 року ухвалено Декларацію прав людини і громадянина. Власність оголошувалася священною і недоторканою. Докорінно змінювалася податкова політика — оподаткуванню підлягали всі громадяни. Церковне майно проголошено власністю держави. Під час революції було введено єдину систему мір і ваги (метр і кілограм), лівр замінено на франк, що поділявся на 100 сантимів.

У ході та після революції почала успішно розвиватися промисловість, особливо сталеплавильна. Революційні війни, які вела Франція, сприяли розширенню виробництва зброї, селітри, пороху, шкіри, взуття, текстилю. Аграрне законодавство періоду революції сприяло перетворенню селян на дрібних власників індустріального суспільства.

У цілому Французька революція 1789-1794 років мала великий вплив на подальший розвиток Європи і світу, стала переломним фактором у переході від традиційного, аграрно-ремісничого суспільства до індустріального, прогресуючого.

8.4. Особливості розвитку капіталізму в німецьких князівствах

На початку XVIII ст. Німеччини як держави ще не було. На її території існувало близько 500 суверенних князівств, земель, герцогств, архієпископств, курфюрств, рицарств, імперських міст тощо під назвою "*Священна Римська імперія німецької нації*". Реально вони не були пов'язані між собою, юридично вважалися васалами імператора, але фактично ні від кого не залежали.

Тридцятилітня війна (1618-1648), яка вважається першою загальноєвропейською війною між двома групами держав (Іспанія, Австрія, князівства Німеччини, Річ Посполита проти Франції, Швеції, Голландії, Данії, Росії і Англії), в якій перемогу отримала друга група, надовго затримала економічний розвиток німецьких князівств і земель. Вона прискорила й поглибила економічний, політичний та культурний занепад Німеччини, що почався ще в XVI ст. в результаті переміщення світових торгових шляхів в Атлантичний океан і відчувався аж до кінця XVIII ст.

Найбільші князівства — Бранденбург, Саксонія, Мекленбург, Гессен, Ганновер, Брауншвейг, Баварія, Австрія, Вюртемберг внаслідок воєнних дій, голоду, епідемій і масової еміграції втратили до 85% населення. Загинула значна частина домашніх тварин, майже третина орних земель перетворилася в пустку, зупинилося виробництво низки сільськогосподарських продуктів. Панівні класи бачили вихід із тяжкого становища у посиленні феодалної експлуатації селян.

У північних і південно-східних князівствах завершився процес *закріпачення селян*, так зване друге видання кріпосництва, яке розпочалося ще на початку XVI ст. За рахунок селянських земель у Східній Німеччині в другій половині XVII ст. значно зросло число великих дворянських господарств, які постачали сільськогосподарську продукцію на зовнішній ринок. Селяни законодавчим шляхом навечно закріплялися за тим чи іншим поміщицьким володінням, у якому вони зобов'язані були виконувати нічим не обмежену панщину та інші численні повинності. У Бранденбурзі, Померанії і Пруссії володарів таких господарств називали *юнкерами*.

Незважаючи на те, що міське господарство зазнало від війни менше втрат, ніж сільське, різке зниження виробництва сільськогосподарської сировини, занепад гірничодобувної промисловості, порушення торгових зв'язків із зарубіжними країнами, значне скорочення населення міст призвели до падіння внутрішнього попиту, негативно вплинули на поновлення промислового виробництва. Навіть такі відомі далеко за межами німецьких земель товари, як сукно із Вестфалії і Баварії, льняні тканини із Померанії, металеві вироби з Нюрнберга, скляні й керамічні вироби із Саксонії і Мекленбурга, зовсім зникли з ринку. Економічний занепад міст позбавляв їх колишнього політичного впливу, і вони швидко, одне за одним, входять до складу того чи іншого князівства. Втрата самостійності й занепад уповільнили процес формування у князівствах національної буржуазії.

Політична роздробленість Німеччини зробила неефективною типом для абсолютизму економічну політику меркантилізму. Протекціонізм промисловості й торгівлі в умовах існування численних князівств зі своїми законодавством, митницями, системами міри й ваги, грошима (у країні карбували до 600 видів монет) тощо тільки поглиблював економічний застій.

За допомогою незаконних угод, усіялих насильницьких завоювань і приєднань на сході та півночі Німеччини в XVII ст. виникла велика *Бранденбурзько-Прусска держава*, яка в 1701 році стала королівством Пруссією зі столицею в Берліні. Королівство в майбутньому стало центром об'єднання численних німецьких князівств і земель у єдину німецьку імперію. З попиту на сільськогосподарську продукцію з боку найбільш розвинутих країн Західної Європи в XVII-XVIII ст. сприяло зростанню товарності поміщицьких господарств Німеччини. Поміщики, особливо на сході Німеччини, за рахунок селянських наділів розширили свої орні землі, збільшили панщину і довели феодално-кріпосницьку експлуатацію селян до крайніх меж.

У таких князівствах, як Пруссія, Померанія, Бранденбург, Мекленбург, у XVIII ст. кріпосний гніт був особливо тяжким.

На сході Німеччини і в Пруссії у другій половині XVIII ст. посилюється *захоплення селянських земель*. Однак на відміну від Англії, де огорожування створювало передумови для розвитку капіталістичного ладу, капіталістичного фермерства, використання праці вільних найманих робітників, у Пруссії в результаті зігнання селян розширювалася панська земля за рахунок селянських наділів, зміцнювалося товарне господарство поміщиків, зростало використання праці кріпосних селян. Потім таке кріпосне господарство перетворювалось у юнкерське господарство капіталістичного зразка.

Особливістю розвитку південних земель Німеччини було панування перехідних форм аграрних відносин. Експлуатація кріпосних селян поєднувалась зі збереженням значного числа селян, які не знали панщини і користувалися землею за грошовий оброк.

Промисловий розвиток німецьких князівств і земель у XVIII ст. відбувався повільнішими темпами порівняно з Голландією, Англією і навіть Францією. Причина полягала в тому, що так зване друге видання кріпосництва супроводжувала консервація цехової системи. Відомі центри німецьких *ремесел* — Нюрнберг, Мюнхен, Аугсбург та ін. — занепали ще в XVII ст. Проте на початку XVIII ст. у Порейнській Німеччині починається відновлення суконної та металургійної промисловості, незважаючи на сильну конкуренцію з боку Голландії, Великої Британії і Франції. Значного поширення набула розсіяна мануфактура. Наприкінці XVIII ст. зароджувалася централізована купецька мануфактура, щоправда, ще досить слабка, яка починає долати конкуренцію з боку Голландії, Великої Британії та Франції.

Наприкінці XVIII ст. *капіталістичні форми в промисловості* набувають розвитку, але переважно в Саксонії, Бранденбурзі та Порейнській Німеччині. У текстильній промисловості, особливо у виробництві тканин із вовни, шовку, виникли досить великі централізовані мануфактури з числом робітників від 2 до 4 тис. Однак у більшості німецьких князівств і земель протягом усього XVIII ст. панівною формою організації промисловості залишалися ремесла. Цеховий лад було ліквідовано тільки в 1869 році.

Причини повільного розвитку капіталістичних форм у промисловості Німеччини такі:

- по-перше, панування кріпосного ладу, що затримувало формування ринку праці, без якого неможливе існування мануфактурного виробництва;
- по-друге, негативний вплив на розвиток німецької промисловості конкуренції з боку найбільш розвинутих у той час Голландії, Великої Британії, Франції;
- по-третє, недостатність коштів у німецьких купців, майстрів та інших заможних міщан для організації великого мануфактурного виробництва.

Нестерпний феодалний гніт, пограбування з боку князів, свавілля і деспотизм посилили еміграцію населення. Лише за 1756-1766 роки з Німеччини в Америку й Росію виїхало більш як 200 тисяч селян. Тільки поміщики-дворяни, які залишалися панівним класом, мали монополне право на землю, на посади в державному апараті й армії. Роль буржуазії в політичному житті Німеччини була в той час незначною.

У XVIII ст. королівство Пруссія перетворюється на військову державу, промисловий розвиток якої цілком підпорядкований інтересам армії. Пруссія крок за кроком почала приєднувати території Австрії, Швеції, Речі Посполитої і дрібних німецьких князівств та земель.

Отже, на відміну від Голландії та Великої Британії капіталістичне виробництво запроваджувалося в господарстві Німеччини повільніше. Своєрідність феодалного ладу країни відбилася на первісному нагромадженні капіталу, додавши становленню капіталізму в цих країнах характерних особливостей.

8.5. Соціально-економічні передумови і наслідки війни північноамериканських колоній за незалежність

Колонізацію Північної Америки європейці розпочали ще в XVI ст. Найбільших успіхів у цьому процесі досягла Англія, яка на початку XVII ст. створила ряд колоній на Атлантичному узбережжі материка. У боротьбі з Нідерландами та Францією володіння Англії у Північній Америці значно розширилися (у 1760 році населення північноамериканських колоній становило 2,5 млн. осіб).

В північних колоніях, яка носила назву Нова Англія, успішно розвивалося господарство – різноманітні промисли, передусім хутряний, а також рибальство, скотарство та примітивного типу мануфактури, зокрема деревообробні, суднобудівні, текстильні, які, проте, швидко прогресували. У сільськогосподарському виробництві переважали дрібні й середні фермерські господарства товарного характеру, а земля вільно відчужувалася. Північні колонії виникали з вільних союзів людей, гнаних владою за релігійні переконання. Серед перших поселенців було багато квакерів, пуритан, індепендистів, гугенотів. Усі вони відзначалися підприємливістю та енергійністю. Попит на рибу та хутро в Європі був великий, тому торгівля ними стала важливою сферою діяльності колоніальних бізнесменів. Оскільки промисловість в цілому розвивалася повільно, провідне місце в суспільстві посідав торговець, що було характерно для більшості країн мануфактурного періоду.

Перші південні колонії були засновані, як правило, англійським урядом і торговими компаніями. Тут розвивалися великі плантаційні господарства, що займалися вирощуванням тютюну, рису, бавовни, цукрової тростини. На тютюнових, рисових плантаціях використовували працю рабів. Тютюн та рис стали головними експортними товарами і приносили величезні прибутки землевласницькій аристократії, яку підтримувала королівська влада.

Незважаючи на те, що колонії (особливо північні) мали свої органи самоуправління — законодавчі збори, ради при губернаторах, вони вважалися частиною Англії, а їхні жителі — підданими короля. Англія, побоюючись конкуренції північноамериканської буржуазії, чинила всілякі перешкоди економічному розвитку колоній. Так, ще в XVII ст. на основі навігаційних актів колонії позбавлялися права вільної торгівлі. Існувала заборона створення власних фабрик. Англійські королі дивилися на Північну Америку як на ринок, куди метрополія може збувати продукцію обробної промисловості. У самих колоніях сировину (зерно, худобу, залізну руду, хутро) обробляли заборонялося, її можна було лише вивозити. З 1699 року заборонялося вивозити вовняні вироби і займатися залізобудівним виробництвом (крім первинної обробки). У 1770 році було суворо заборонено вивозити до Північної Америки щойно винайдені машини. Колоніям дозволялося торгувати лише з Англією. Постійно збільшувалося мито на іноземні товари. Внаслідок цього зростала контрабандна торгівля, посилювалося невдоволення жителів колоній. Особливо посилюється тиск Англії на колонії після Семирічної війни, коли різко зріс державний борг і парламент країни в котрий раз підвищив податки. У колоніях з'явилася велика кількість призначуваних посад і армія, утримання яких важким тягарем лягло на плечі колоністів.

Своїми діями Англія демонструвала рішучість у знищенні свободи північноамериканців. Проте люди, для яких релігійні та політичні свободи були над усе, з таким перебігом подій змиритися не могли. Саме це й привело до **Війни за незалежність 1775-1783 років**, яка закінчилася перемогою північноамериканських колоній та проголошенням у 1776 році нової незалежної держави — **Сполучених Штатів Америки**. Війна одночасно була буржуазною революцією. Вона знищила феодальні мастки, конфіскувала і розподілила землі прихильників Великої Британії. Було сформовано фонд державних земель на Заході, що створювало сприятливі умови для розвитку фермерства. Революція прискорила розвиток промисловості та торгівлі.

Проте здобуття незалежності не до кінця розв'язало соціально-економічні проблеми у США. Економічні інтереси Півночі та Півдня розходилися дедалі більше. У південних

штатах зберігалося рабство (негри-раби становили 40% населення південних районів і 20% всього населення колоній). Землі Заходу внаслідок високих цін були недоступними для більшості бажаючих їх придбати. Ці та інші суперечності зберігалися довгий час і були розв'язані у другій половині XIX ст.

8.6. Господарський розвиток українських земель в мануфактурний період (друга половина XVII — XVIII ст.)

8.6.1. Соціально-економічний розвиток і аграрні відносини України в другій половині XVII століття

На середину XVII ст. на тлі антиукраїнської політики польських правлячих кіл в Україні до краю загострилися соціально-економічні суперечності. Це привело до великого повстання 1648 року, яке невдовзі переросло в **Національно-визвольну революцію** українського народу 1648-1676 років. Її найголовнішими причинами можна назвати такі:

По-перше, зростання експлуатації українського селянства внаслідок стрімкого поширення фільварково-панщинної системи господарства, особливо в південних і східних регіонах України.

По-друге, посилення національно-релігійного гноблення українського народу. Польські магнати, особливо після Берестейської унії, силою насаджували в Україні католицизм і уніатство, утискували православних і їхню віру, захоплювали й руйнували церкви та монастирі, проводили дискримінаційну політику у сфері мови, освіти, культури.

По-третє, обмеження прав, а в перспективі і ліквідація козацтва як стану українського суспільства. Це зафіксувала "Ординація Війська Запорізького реєстрового" 1638 року, прийнята після поразки козацько-селянського повстання. Зокрема, козацький Реєстр (козацьке військо) зменшено до 6000 осіб, на його чолі мав стояти не виборний гетьман, а польський комісар, а полковниками – шляхтичі. Міщанам і селянам заборонено зватися козаками і віддавати своїх доньок заміж за козаків.

Головною силою народної революції виступило козацтво на чолі з **Богданом Хмельницьким** (1595-1657), якого козаки на початку 1648 року обрали гетьманом. Внаслідок селянських повстань і воєнних успіхів Війська Запорізького в 1652 році Правобережжя та Лівобережжя були звільнені від польських панів. Це привело до значного зростання чисельності козацтва і набуття ним особливого привілейованого стану. Козацтво підлягало виключно юрисдикції гетьмана і старшини, а його основним обов'язком була військова служба. Козаки дістали право на вільне проживання і утворення місцевого самоврядування, заняття ремеслом, торгівлею, промислами. Вони зберегли традиційний козацький суд, були звільнені від податків.

Національно-визвольна революція внесла кардинальні зміни в господарське життя України, особливо це стосувалося аграрних відносин. Було ліквідовано велике і середнє землеволодіння короля, магнатів, шляхти, орендарів, католицької церкви, а їхні землі, робоча худоба, реманент перейшли в користування нових власників: козацької старшини, козаків, селян, міщан, державної адміністрації. Основними формами землеволодіння в ці роки були такі: старшинське, монастирське, шляхетське і селянське.

До 1648 року **старшинське землеволодіння** було репрезентоване в основному хуторами, невеликою кількістю орної землі, лісами та ставами. Ці землі заможні козаки здобували займанщиною неосвоєних ґрунтів або купівлею, збільшували їх, розорюючи "дикі поля", вирубуючи ліси і засновуючи нові хутори. Після національно-визвольної революції його основою стали купівля землі, гетьманські надання і царські привілеї.

Обіймаючи вищі військово-адміністративні посади, козацька старшина розпоряджалася величезним майном, яке залишили польська шляхта і магнати. Але оскільки гетьманські надання земель були не вельми щедрими, козацька старшина зверталася за землею безпосередньо до царя, що згодом спричинило негативні для України наслідки. Старшинські володіння охоплювали передусім Чернігівщину і Київщину. На роль, яку відігравала старшина в усьому феодальному землеволодінні, вказує кількісне порівняння гетьманських надань окремим групам власників: монастирі одержали понад 80 маєтків, шляхта — майже 50, старшина — близько 20.

Старшинське землеволодіння існувало у двох формах: приватно-спадковій і тимчасово-умовній. Характерною рисою спадкового (*вічного*) володіння була його незалежність від службового становища. Як правило, воно виникало в процесі купівлі-продажу, обміну, дарування, застави, у торгових операціях, які фіксували у відповідних юридичних документах. Тимчасово-умовне (*рангове*) володіння землею мало іншу природу і спосіб формування — ділянки видавали за службу на певний строк або до смерті. Формально це була власність Війська Запорізького, і рангові землі передавали у володіння Генеральної військової канцелярії.

Швидкими темпами після національно-визвольної революції почало відроджуватися *землеволодіння православних монастирів*, інтереси яких ревно захищав гетьман Б. Хмельницький. Він видав низку універсалів, які захищали монастирі від сваволі козаків та селян, обороняли його маєтки, дарували села, млини тощо. Це стосувалося Густинського, Михайлівського, Золотоверхого, Печерського, Межигірського, Видубицького та інших монастирів. Величезними маєтностями володіло світське духовенство. Одним із найбільших землевласників була Київська митрополія. Монастирське землеволодіння продовжувало існувати на феодальній основі, використовуючи працю залежних селян, що створювало умови для відновлення феодальної земельної власності, яка згодом і повернулася на українські землі.

Юридичною основою розвитку *шляхетського землеволодіння*, яке збереглося на території західноукраїнських земель, були гетьманські універсали та пізніші договори гетьманів України з московськими царями. В Україні залишилися значна кількість української православної шляхти, яка в Речі Посполитій зазнавала утисків і переслідувань з боку польських магнатів та адміністрації. Ця шляхта брала участь у Національно-визвольній революції і розбудові української державності.

Селянське землеволодіння на відміну від козацького ґрунтувалося не на юридичній основі, а на звичаєвому праві, селяни фактично вважали землю своєю з повним правом розпоряджатися і передавати у спадок, купувати, продавати. Селяни в ході революції добилися особистої свободи, права змінювати місце проживання, вільно вступати до козацького стану. Вони сплачували визначені гетьманською владою податки, виконували повинності на утримання війська та адміністративного апарату, тому самовільно користувалися полями, лісами, луками, сіножатями, річками, озерами, обробляли землю без регламентації держави і вільно користувалися результатами праці. Селянство поділялося на "пашенних", які обробляли землю власною робочою худобою, і "бобилів", що не мали робочої худоби. "Бобилів" було менше 20%.

За свідченнями очевидців та багатьох джерел, українське козацьке село відзначалося заможністю і добробутом населення.

Таким чином, на теренах України в козацько-гетьманську добу було ліквідовано велике магнатське землеволодіння, знищено панщину, оформилася і домінувала індивідуально-приватна козацько-селянська власність на землю. Було створено умови для прискороного розвитку аграрних відносин. Однак цей історичний шанс Україною було упущено. Економічні наслідки визвольної боротьби українського народу не були довготривалими. Невдовзі після короткотривалого шоку панівних верств соціально-економічні процеси знову пішли второваним шляхом.

Після 1654 року, коли Гетьманщина і Слобідська Україна (Лівобережжя) остаточно ввійшли до складу Російської імперії, а їх автономія згодом була ліквідована. На Правобережжі та в західноукраїнських землях посилювався наступ на власність та селянські вольності з боку магнатів і шляхти. Протягом другої половини XVII ст. фільварки з'явилися на півночі Київщини, на Волині та на Поділлі. Утвердження фільваркової системи супроводжувалося дальшим обезземеленням селян.

8.6.2. Еволюція аграрних відносин та економічний розвиток України в другій половині XVII – XVIII століттях

6 травня 1686 року між Росією та Польщею було заключено угоду, названу «Вічним миром», згідно якої до Росії остаточно відійшли "Лівобережна Україна з Києвом, Запоріжжя, Північна земля з Ченіговим і Стародубом, Смоленськ з околицями". Під юрисдикцією Польщі залишалися землі Правобережної України. Розглянемо особливості соціально-економічного розвитку, насамперед аграрних відносин, які склалися в цих частинах української землі.

Лівобережна Україна

На землях Лівобережної України ще в козацько-гетьманську добу окреслювався процес розкладу цехових ремесел і почався розвиток мануфактурного виробництва. На відміну від Нідерландів і Німеччини, це проявилось не в промисловості й торгівлі, а в сільському господарстві, насамперед, Півдня України, де за гетьманської доби набув розвитку якісно новий тип господарства — за суттю фермерський.

Однак на початку XVIII ст. Російський уряд почав широкий наступ на старшинське і селянське землеволодіння. Почалося запровадження порядку наділення й затвердження придбаних земель виключно за царськими указами і межа між спадковим і ранговим володіннями практично стерлася. Крім того, кабальні, по-суті примусові, умови будівництва каналів, фортифікаційних споруд, воєнних низових походів тощо руйнували міцне козацьке господарство. Не маючи змоги за власний кошт відбудувати військову службу, значна частина козаків змушені були виписуватися з козацького стану і займатися промислами, торгівлею, заробітчанством.

В цих умовах відбувається процес зосередження землеволодіння в руках російських поміщиків. Найбільшими землевласниками стали О. Меншиков, П. Румянцев-Задунайський, Г. Потьомкін та інші російські вельможі, яким значно поступалися національні землевласники. Вони продовжили справу обмеження прав рядового козацтва і поступового закріпачення селян за російським прикладом. Наприкінці XVII ст. дедалі більшого поширення набуває феодальна рента, зокрема відробіткова, інтенсивність якої в другій половині XVIII ст. сягає п'яти і більше днів на тиждень. Збереглися й натуральна та грошова ренти. Обмеження селянських прав розпочалося з постанови Генеральної військової канцелярії в 1727 року, згідно з якою землі втікачів залишалися в руках поміщиків. Указ Сенату 1738 року заборонив землевласникам у межах російських губерній приховувати у своїх маєтках посполитих і козаків, які переходили зі Слобідської України. Логічним фіналом цього процесу став указ Катерини II (1783), який узаконив закріпачення селянства на Лівобережжі та Слобожанщині, а в 1796 році і в Степовій Україні.

Таким чином, за 100 років майже всі лівобережні селяни фактично втратили земельні багатства, здобуті в ході Національно-визвольної революції. У 80-х роках XVIII ст. було повторно введено кріпосне право. Вчорашні козаки переводилися, як правило, у ранг державних селян. Козацька старшина отримувала або викупала дворянські звання та привілеї, поступово втрачала національний український характер.

У другій половині XVIII ст. було проведено *секуляризацію* монастирських маєтків на Лівобережжі, Слобожанщині й Півдні України. Більшість церковних угідь перетворилися на державну власність або опинилися в руках світських можновладців. У цей період спостерігається поступова заміна земельних податків грошовими, причому простежується

тенденція до швидкого зростання їх на користь казни. У 1765 р. було запроваджено "рубльовий оклад", якому підлягали всі двори селян, міщан, козаків.

За указом 1783 р. обкладали вже все посполите населення чоловічої статі та рядове козацтво: міщани платили по 70 коп., казенні — замість робіт і монастирські — по 1 рублю на рік, а козаки "на утримання військової їх служби, замість колишніх нерівних поборів, що залежали від волі начальства", — по 1 руб. 20 коп. Частина податей залишалася згідно з цим самим указом у розпорядженні поміщиків. З 1797 р. відповідно до урядового розпорядженням у межах реорганізованих Київського, Новгород-Сіверського, Чернігівського та Харківського намісництв загальнодержавний податок хлібом також замінили на грошовий. Усе це сприяло розвитку товарно-грошових відносин на території України. Щоправда, не було власної національної грошової одиниці, карбування якої намагався започаткувати Б. Хмельницький ще восени 1652 р.

Отже, земельні відносини другої половини XVII—XVIII ст. на Лівобережжі розвивалися під визначальним впливом економіки Росії. Знищувалось землеволодіння селян, вони перетворювалися на кріпаків. Козацька старшина добилася зрівняння з російським дворянством і поступово денационалізувалася. На думку історика М. Брайчевського, приєднання України до Росії зумовило "реставрацію феодалізму, причому в його найжорстокішій, найбрутальнішій, напівазіатській формі".

Правобережна Україна

По іншому склалися аграрні відносини на Правобережній Україні. Тут переважало велике поміщицьке землеволодіння польських магнатів, яким належав основний земельний фонд. Зокрема, на початку XVIII ст. магнатам Київщини належало 75% земельної площі, тоді як дрібній шляхті всього 1%. Однак, поряд із магнатсько-шляхетським володінням були досить обширні землі, понад Дніпром, від Києва до Чигирини, які, згідно згадуваного «Вічного миру», залишалися певний час незаселеною нейтральною територією.

Саме ці, та деякі інші, відвойовані у шляхти, які кинули землі і втекли під час національно-визвольної війни, відроджувалися завдяки народній колонізації. На них осіли десятки тисяч переселенців із Лівобережної України, Молдавського князівства, білоруських земель та польського воєводства. Незважаючи на заборону, тут заснувалися козацькі хутори, розвивалося селянське господарство. Тут селяни вільно продавали й дарували поля, луки, ліси, сади, ставки та хутори іншим селянам і міщанам.

Однак з часом польська шляхта почала повертатися і не тільки відновлювати свої маєтки, а й захоплювати інші землі. В середині XVIII ст. близько 40 магнатських родин вже контролювали 80% території Правобережжя. Однак на цих землях польські поміщики змушені були проголошувати так звані слободи, за якими селяни звільнялися на певний час (4-6 років) від усіх повинностей.

Частина земельного фонду Правобережної України стала також здобутком українського селянства та козацтва, які освоювали відвойовані в шляхти райони.

В середині XVIII ст. майже все господарство Правобережжя функціонувало на основі фільварково-панщинної системи, яка набула розвитку ще кілька століть тому. Виділялися три види маєтків, в яких:

- переважали слободи, грошова рента (чинш) і продуктивний податок (північно-східні райони);
- поряд із чиншем запроваджували відробіткову ренту (панщина) (північно-західні райони);
- переважала панщина.

Економічною основою розвитку як Лівобережної, так і Правобережної частин розірваної України залишалося попри всі негаразди (неврожаї, стихійні лиха, епідемії тощо), *сільське господарство*, а його провідною галуззю — *зернове землеробство*. На Лівобережжі в старшинських і монастирських маєтностях воно базувалося спочатку на використанні переважно найманої робочої сили, а не кріпаків, як до революції. Високопродуктивна праця

найманих працівників, порівняно досконала техніка й технологія обробітку ґрунтів вивели панські господарства на досить високий рівень сільськогосподарського виробництва. Після колонізації цих земель Росією, почалося повернення до феодальних форм господарювання з використанням малопродуктивної кріпацької праці. На правобережних землях відразу встановилася фільварково-панщинна система.

Значне зростання попиту на сільськогосподарську продукцію зумовило значне розширення оброблюваних площ, відбулося поглиблення спеціалізації окремих районів. У другій половині XVII — першій чверті XVIII ст. Лівобережжя і Слобожанщина спеціалізувалися на вирощуванні жита, а Волинь — пшениці. Багато зерна вирощувалося в господарствах гетьманів, полковників, шляхти й монастирів. Більшість його в чистому або переробленому вигляді надходила на внутрішній і зовнішній ринки, що спонукало розвиток товарно-грошових відносин. Це, в свою чергу, сприяло збільшенню площ під посіви технічних культур, зокрема тютюну (землі між Дністром і Прутом), льону, конопель (Полісся).

Сталися позитивні зміни в системі обробітку ґрунту, хоча сільське господарство розвивалося переважно екстенсивним шляхом. Значні зміни спостерігалися в садівництві та городництві, що також поступово набували товарного характеру.

Важливе місце в господарському житті займало *тваринництво*. Великі тваринницькі ферми виходили за межі звичного феодального господарства, оскільки базувались на використанні переважно найманої робочої сили. Розвинуте тваринництво України відіграло важливу роль у становленні на Лівобережжі суконних мануфактур і нагромадженні багатства в руках підприємливих старшини, шляхти, заможних козаків і селян. На Правобережжі розводили корів, волів, свиней, овець та коней. Заможні селяни цього регіону, незважаючи на різні перешкоди, вивозили продукти власного господарства на ринки Лівобережжя.

Відбулися також якісні та кількісні зміни в інших секторах економіки — у промисловості, торгівлі, фінансах.

Національно-визвольна революція справила значний вплив на розвиток української промисловості. Склалися сприятливі умови для розвитку міст, які були визволені від польсько-шляхетського панування. На великі промислово-торговельні центри крім Києва перетворювалися Ніжин, Переяслав, Прилуки, Миргород, Лубни, Чернігів, Полтава, Стародуб, Новгород-Сіверський. З освоєнням південних земель були засновані міста Олександрівськ (*Запоріжжя*), Катеринослав (*Дніпропетровськ*), Херсон, Маріуполь, Миколаїв, Севастополь, Одеса. На основі поселень українських переселенців виникали міста Слобідської України. Найбільші міста України розвивалися за основи магдебурзького права, яке гарантувало незалежність і закріплювало особливі права купецтва та міщанства.

Правобережні й західноукраїнські міста після значних руйнувань під час воєнних дій другої половини XVII — початку XVIII ст. відроджувалися значно повільніше.

Основу тодішнього промислового розвитку в Україні становили *ремесла* та промисли. Характерними рисами ремісничого виробництва цього періоду були:

- розширення спектру ремісничих спеціальностей (якщо в першій половині XVII ст. їх налічувалося 270, то наприкінці — вже 300);
- поглиблення спеціалізації ремесел (існувало 34 спеціальності з деревообробки, 25 — будівельної справи, 17 — виробництва одягу тощо);
- втягування ремесел у процес товарно-грошових відносин;
- скасування цехових та інших заборон та обмежень

Нові риси ремісництва особливо виразно проявилися в *мануфактурному виробництві*, яке розвинулося на базі дрібних селянських промислів і міських ремесел. Ремесло поступово перетворювалося на свою вищу форму — дрібнотоварне виробництво. З появою мануфактур почався поступовий процес руйнації старих відносин, відхід від землеробства, що сприяло зростанню міст та розвитку промисловості в Україні. Саме завдяки розвитку ремесел і торгівлі, містечко давало панові прибуток у 5-10 разів більший,

ніж село. Тому вже в середині XVIII ст. число міст на Лівобережній Україні порівняно з XVII ст. зросло з 100 до 200.

Провідними промислами цієї доби були млинарство, винокуріння, селітроваріння, чумацтво. Успішно розвивалося також гуральництво, броварництво та медоваріння, які мали добру сировинну базу в Україні й приносили великі прибутки своїм власникам. Гуральні та пивоварні були в кожному фільварку, маєтку, у кожному українському селі.

У виробництві починають впроваджуватися примітивні механізми, які використовували силу води та вітру. Особливу роль відіграло широке впровадження у виробничий процес водяного колеса, що зумовило перехід від ручного виробництва до механізованого. Наприкінці XVIII ст. виникли перші доменні мануфактури, на яких спочатку виплаляли чавун, а потім сталь.

На Лівобережній Україні процес мануфактурного виробництва прискорили реформи Петра I Ще в 20-х роках XVIII ст. тут розпочалося будівництво великих централізованих мануфактур, число яких у другій половині XVIII ст. досягло 40. У Західній та Правобережній Україні розвинуті мануфактури почали виникати в 70-х роках XVIII ст. Наприклад, на Немирівській ткацькій мануфактурі у 80—90-х роках працювало близько 3000 осіб. У 1795 році на Волині налічувалося 18 мануфактур із виробництва поташу, на яких працювало більш ніж 700 осіб. Правобережжя славалося виробництвом сукна, зброї, скла, порцелянових та шкіряних виробів тощо. Східна Галичина залишалася центром українського паперового виробництва.

У XVIII ст. в Україні значного розвитку набула *централізована мануфактура*, зокрема в текстильній промисловості їх було біля 40. Вони були казенними, посесійними, купецькими та вотчинними. Перші дві були характерними для Лівобережної України, четверта – Правобережної. Третя, купецька, мала місце на всіх територіях.

Поява казенних (державних) мануфактур викликана браком значних капіталів у приватних осіб. Вони обслуговували державні й воєнні потреби. Посесійні виникли після указу Петра I 1721 року, яким заводам дозволялося купувати села і продавати заводи з людьми. Така категорія робітників дістала назву посесійних. У вотчинних мануфактурах панщину відробляли панські селяни. Вони переробляли сільськогосподарську сировину, вироблену в самому помісті (фільварку). Купецькі (приватні) створював заможний люд, насамперед купці. До введення кріпацтва в 1783 році на Лівобережжі на них використовувалася вільнонаймана праця.

Все ж, в Україні мануфактурне виробництво було побудоване в основному на кріпосних порядках. Казенні, приватні мануфактури і заводи, не кажучи про посесійні та вотчинні, забезпечувалися підневільними робітниками. І лише значно пізніше почала використовуватися переважно наймана праця

Важливу роль у розвитку товарно-грошових відносин відіграла *торгівля*. В Україні наприкінці XVII ст. на Лівобережжі збиралося 390 ярмарків, в тому числі на Слобожанщині 271. На Правобережжі в 40-60-х роках XVIII ст. відбулося 42 ярмарки. Ярмарки збиралися кілька разів на рік і приурочувалися до релігійних свят. Найбільшими були в Києві, Ромнах, Ніжині, Кролевіці, Стародубі, Харкові, Сумах, Львові. У Київ на Хрещенський контрактний ярмарок, відкритий 1797 році приїжджало близько 5000 осіб. Товарообіг ніжинського і роменського ярмарків сягав 4 млн рублів.

Наприкінці XVIII ст. ярмаркову торгівлю витіснила постійна торгівля в крамницях, магазинах, а також щотижневі торги, що свідчило про зростання внутрішнього ринку. Торги спеціалізувалися на продажу певного товару (Глухів — хліба, Ромни — тютюну, Львів — худоби тощо). На них скуповували товар для оптового продажу на ярмарках.

На території України, яка з'єднувала Схід і Захід, велася також транзитна торгівля. Через Україну везли вироби із заліза, льняні та конопляні тканини, сукно, шкіру, папір, посуд, барвники, предмети розкоші (дорогі тканини, вина, каву тощо), чай, шовкові й бавовняні тканини, худобу, смушок, урюк тощо. Значна частина цих товарів осідала на ринках України. До середини XVIII ст. зовнішня торгівля в основному розвивалася через

головний балтійський порт — Гданськ. Здобутий у другій половині XVIII ст. вихід до Чорного моря давав змогу розширити торгові операції через Одесу, Таганрог, Севастополь та ін. До кінця XVIII ст. зовнішній товарообіг зріс майже в п'ять разів (із 24 млн. до 110 млн. рублів.).

В Західній Україні найбагатші магнати (Потоцькі, Чарторийські та інші) мали монопольне право на продаж власних товарів на внутрішньому та зовнішньому ринках. Крім того, магнати мали право обмежувати, а в деяких випадках і забороняти селянську торгівлю, що негативно вплинуло на розвиток товарно-грошових відносин. Ці заборони поступово вели до повторного закріпачення селян, які після закінчення пільгових років у слободах змушені були виконувати грошову та відробіткову ренти.

Однак торгівля розвивалася однобоко, в основному в містах. На селі вона була розвинута слабо, не було постійних магазинів і крамниць для торгівлі, транспорту для перевезення товару. Гальмувався розвиток торгівлі і через брак хороших шляхів сполучення. Основним видом транспорту залишалася підвода. Тільки у 20-х роках XIX ст. з'явилися перші пароплави на Дніпрі, а у 60-х роках було прокладено перші залізниці: 1861 — Львів — Перемишль, 1865 — Одеса — Балта.

Розвиток мануфактурного виробництва в промисловості й ремісництві, внутрішньої і зовнішньої торгівлі привів до змін і на *грошовому ринку*. Якщо в XVII ст. на території України в обігу були празькі гроші, литовські та польські динари, півгрошові монети, срібні таляри та інша валюта, то з початком XVIII ст. на території України запанували гроші Росії, яка випускала мідні, срібні та золоті монети. У 1769 році російський уряд почав випускати паперові гроші — асигнації вартістю 25, 50, 75 і 100 рублів. Наприкінці XVIII ст. відбулося об'єднання грошових систем Росії й України, що мало позитивний вплив на розвиток виробництва і торгівлі взагалі.

У середині 50-х років XVIII ст. почалося заснування банківської системи. На відміну від західноєвропейських країн, де банки розвивалися на приватній основі, в Росії і Україні банки засновувала держава. Банківські позики з великими процентами (Дворянський банк — 6% річних) під заставу землі й селянських душ видавали на три роки, з 1786 р. — на 20 років. Проте значну частину їх українське дворянство направляло не на поліпшення господарства, а на споживчі витрати, що гальмувало прогресивний соціально-економічний розвиток України і розоряло народні маси.

Отже, наприкінці XVII — у XVIII ст. характерними рисами економічного розвитку українських земель були зростання великого феодального землеволодіння, обезземелення селянства, його закріпачення, розбудова й відокремлення міст від сіл, поступальний розвиток селянських промислів і міських ремесел, на базі яких виникали мануфактури, формування національного ринку. В Україні ці процеси, на відміну від інших держав, відбувалися в умовах бездержавності на Правобережжі та прогресуючого згорання автономії на Лівобережжі. Належність українських земель до складу іноземних держав, підпорядкування української економіки їхньому впливові та владі суттєво гальмували й деформували поступальний розвиток.

Глава 9. Становлення класичної політичної економії

Найбільший внесок у становлення та розвиток класичної політичної економії зробили англійські та французькі вчені XVIII-XIX ст. — Кене, Тюрго, Сміт, Сей, Мальтус, Рікардо, батько та син Мілли та ін.

Певний час з "важкої" руки Маркса панувала думка, що до класичної школи належать тільки вчення, які ґрунтуються на *трудовій теорії вартості*, тобто вчення Петті, Буагільбера, Кене, Сміта, Рікардо і Сімонді. Водночас погляди таких видатних економістів, як Сей, Мальтус, Дж. С. Мілл оголошувалися вульгарними та ненауковими.

На щастя уявлення про поняття "класичний" під впливом розвитку економічної науки, появи нових напрямів та економічних шкіл, значно розширилися. До класичної політичної

економії сьогодні відносяться всі концепції, в основі яких знаходяться принципи *свободи підприємництва та вільної торгівлі*, тобто *економічного лібералізму*. Ці принципи відображено у вислові, який став гаслом класичної школи: "*laissez faire, laissez passer*", або "хай все йде так, як іде", який приписується французькому економісту, фізіократу *Вінсенту де Гурне* (1712-1759). Це словосполучення означає вимогу повного невтручання держави в економічне та ділове життя. При цьому з початку XVIII ст. ідея "економічного лібералізму" перетворилася на своєрідний девіз ринкової ліберальної економічної політики.

9.1. Економічне вчення фізіократів

Новий етап у розвитку економічної думки представлений *фізіократами* (з грецької означає "влада природи"), які жили та працювали у Франції. Як відомо, до кінця XVIII ст. Франція залишалася аграрною та феодальною країною. Дворянська форма землеволодіння і протекціоністська державна політика стали основним гальмом економічного розвитку та утвердження нових, ринкових відносин. Це загострило соціальні антагонізми та економічні суперечності, що вимагали негайного розв'язання. Велика роль в цьому належала французьким просвітителям (Вольтер, Дідро, Руссо та ін.), які проголосили феодальні порядки неприродними, вимагали їх заміни більш гуманними, що відповідають природі людини. Центр економічних суперечностей з відомих причин перебував у сільському господарстві, і вирішення аграрної проблеми стало основним питанням економіки Франції того періоду. Аграрні проблеми теоретично намагалися розв'язати фізіократи.

Фізіократи — невелика група французьких економістів-теоретиків другої половини XVIII ст., які вперше в історії економічної думки об'єдналися в наукову школу. Ця школа існувала 22 роки (1756-1778) і виникла як негативна реакція на меркантилізм. Її ідеї поширилися на всю Європу. Фізіократів уперше в історії економічної думки почали називати економістами.

Главою школи фізіократів був Франсуа Кене. Центром, де регулярно збиралися фізіократи і обговорювали різні економічні питання, був салон маркіза Мірабо. Школа мала великий успіх, її представники опублікували багато праць, видавали журнал. Проте проіснувала школа недовго. Однією з причин припинення її існування була неможливість здійснення програм фізіократів в умовах абсолютизму.

Економічна школа фізіократів генетично належить до *класичної політичної економії*. Її роль полягає в наступному:

- вона піддала нищівній критиці меркантилізм, принципи якого у Франції мали велике практичне застосування;
- перенесла центр ваги теоретичних досліджень, услід за Бугільбером, зі сфери обігу до сфери виробництва;
- вперше дала аналіз капіталу, чистого продукту і розподілу доходів;
- поставила проблему продуктивної і непродуктивної праці;
- започаткувала теорію відтворення і теорію корисності.

Тим самим фізіократи заклали основу для наступного наукового аналізу економічних явищ і процесів. Школа фізіократів створила першу в історії політичної економії систематизовану наукову концепцію, тобто економічне вчення. Ідеї, які проголошують фізіократи, були сформульовані їх попередниками, зокрема, Бугільбером. Проте не можна говорити про їх повну тотожність. Фізіократи розробили основи, хоча і суперечливої, проте прогресивної реформи, суть якої полягала в капіталістичній реорганізації сільського господарства.

Обмеженість економічного вчення фізіократів полягає в помилковості його центральної ідеї про сільське господарство як єдиної сфери створення багатства. Такий підхід був зумовлений аграрним характером економіки Франції, певними традиціями вітчизняної політичної економії, зокрема поглядами Бугільбера, а також наслідками фінансової авантюри Дж. Лоу. Звідси виник цілий ряд сумнівних теоретичних положень і практичних висновків.

9.1.1. Економічна система Франсуа Кене

Фундатором економічної школи фізіократів став видатний французький економіст **Франсуа Кене** (1694-1774). Він народився в невеликому селі неподалік Версаля в сім'ї дрібного землевласника. Вивчав багато наук, але став лікарем, одержав диплом хірурга і почав практикувати недалеко від Парижа. Успіхи в медицині здобули йому славу, і в 1749 році він стає лікарем при дворі Людовіка XV, одержує звання дворянина. Кене оселився на антресолях Версальського палацу, де прожив двадцять п'ять років. Тут відбувалися деякі зустрічі фізіократів, сюди навідувались філософи Дідро, Д'Аламбер, Гельвецій. Кілька разів тут побував Сміт.

Цікавим є те, що економічними проблемами Кене почав займатись майже в 60 років. Поштовхом стали його зв'язки з філософами Дідро і Д'Аламбером, які з 1751 року почали видавати "Енциклопедію". Саме тут Кене опублікував свої перші економічні праці "Фермери", "Зерно" та ін.

Економічну програму фізіократів Кене виклав у працях *"Загальні принципи економічної політики землеробської держави"* (1758), *"Економічна таблиця"* (1758), *"Природне право"* (1765) та ін.

У теоретичній системі Кене можна виокремити кілька вчень:

- 1) про "природний порядок";
- 2) про "чистий продукт";
- 3) про капітал;
- 4) "модель" суспільного відтворення (господарського кругообігу).

У *вченні про "природний порядок"* Кене стверджує, що суспільство підпорядковується природним законам, основою яких є визначення права власності та повага до влади. Природні закони є універсальними та незаперечними, вічними і незмінними, встановленими Богом для щастя і блага людей. Проте недостатньо знати про існування "природного порядку", його необхідно пізнати, пристосуватися до нього, діяти за його вимогами, тому що він найвигідніший для людського роду. Суть його така, доводив великий фізіократ, що приватний інтерес одного ніколи не може бути відокремленим від загального інтересу усіх, а це можливо тільки за умов повної свободи.

Концепція "природного порядку" мала велике практичне значення. Ідея вільного природного розвитку руйнувала всю будову старого політичного та економічного режиму Франції. У теоретичному плані вона показала природність і об'єктивність економічного життя, яке розвивається за своїми внутрішніми закономірностями.

Другим елементом наукової системи Кене стало його *вчення про "чистий продукт"*, який він вважав надлишком вартості продукту, створеного виключно в землеробстві, над продуктом спожитим (витратами виробництва). Теоретик вважав, що "чистий продукт" створюється не працею самою по собі, а працею у "спілці" із землею, природою. Природа допомагає праці створювати багатство. Кене стверджував, що землеробство єдина галузь, де вироблене багатство (життєві блага) перевищує вартість споживання. У жодній іншій галузі економіки, на його думку, людська праця нічого не створює, там вона є "непродуктивною" і лише переміщує чи обмінює готовий продукт, як торгівля, або переробляє сировинні матеріали сільського господарства, як промисловість.

Кене і його прибічники не визнавали прибутку. Доходи промислових підприємців і ремісників він розглядав як заробітну плату, яку їм виплачують фермери за виконану роботу та послуги. Торговельний прибуток він взагалі не вважав економічною категорією і розглядав його як результат нееквівалентного обміну та обману покупців.

Оскільки "чистий продукт" є дарунком природи, єдиною його формою фізіократи вважали *земельну ренту*, яку фермери і селяни змушені повністю віддавати земельним власникам у вигляді орендної плати.

З вченням про "чистий продукт" тісно пов'язана *концепція "продуктивної праці"*, яка згідно теорії фізіократа можлива тільки в землеробстві, тоді як в інших галузях економіки праця визнавалася "непродуктивною". Не варто, однак, думати, що фізіократи зневажали промисловість, торгівлю та інші "непродуктивні" галузі; працю в цих галузях вони вважали "безплідною" в тому розумінні, що вона не створює нового багатства.

Важливе наукове значення має *вчення фізіократів про капітал*. На відміну від меркантилістів, які ототожнювали капітал з грошима, фізіократи зосередили дослідження на *продуктивному капіталі*, єдиною формою якого вважали капітал, задіяний у сільському господарстві; він застосовується для створення "чистого продукту". Кене поділив продуктивний капітал залежно від характеру обігу та від способів, якими ці частини входять до вартості річного продукту на дві частини:

- *"щорічні аванси"* - витрати, які в землеробстві повторно здійснюються кожного року (на насіння, добрива та працю);
- *"початкові аванси"* – витрати, які функціонують багато років і передають свою вартість на продукт за частинами (на інвентар, робочу худобу, будівлі тощо)

Цим Кене започаткував поділ капіталу на основний ("початкові аванси") та оборотний ("щорічні аванси"), але не тільки в землеробстві, а й у всіх галузях матеріального виробництва. Варто зазначити, що промисловий і грошовий капітали Кене називав "безплідними".

Найважливішим вченням Кене стала його *теорія суспільного відтворення (теорія кругообігу багатства)*, в якій він обґрунтував ідею, що багатство рухається по колу між суспільними класами і безперервність цього обігу "дає життя економічному організму". Кене вперше в історії політичної економії увів поняття "відтворення", під яким розумів процес безперервного повторення виробництва та збуту.

Процес відтворення він показав на прикладі розподілу сукупного річного продукту між трьома класами суспільства: *"продуктивним"*, до якого він відніс селян і фермерів; *земельних власників*, які одержують "чистий продукт" (король, поміщики, церква); *"безплідним"*, який включав підприємців і найманих працівників у промисловості, ремісників і торговців, міщан і священників та всіх інших. Головною проблемою було визначити основні пропорції, що забезпечують рівноважний розвиток економіки. Він побудував схему реалізації річного продукту і формування передумов для повторення процесу його виробництва, тобто відтворення.

"Модель" відтворення Кене стала однією з перших геніальних спроб показати процес макроекономічного відтворення, виявити його пропорції (першим все ж вважається Кантільйон). І хоча вона побудована на деяких помилкових передумовах (продукт створюється тільки в землеробстві, промисловість та інші галузі матеріального виробництва, крім сільськогосподарського, вважаються "непродуктивними", "безплідними", усі доходи обмежуються рентою, або "чистим продуктом").

9.1.2. Економічні погляди Анн Робера Тюрго

Автором найрозвиненішої фізіократичної системи, яка реально відображала зародження нових економічних відносин, розвиток капіталізму був *Анн Робер Жак Тюрго* (1727-1781). Він народився в Парижі в дворянській сім'ї. Одержав блискучу духовну освіту, однак духовна кар'єра його не привабила. Він займається філософією, філологією, географією, політичною економією. В 1752 році Тюрго одержав судову посаду в Паризькому парламенті і став губернатором Ліможської провінції. Як і Кене, Тюрго близько сходиться з Дідро і Д'Аламбером, друкує ряд філософських і економічних статей в "Енциклопедії".

Його теоретична доктрина викладена в головній праці *"Роздуми про створення і розподіл багатства"* (1766), а також у трактаті *"Цінність та гроші"* (1789). В них Тюрго розвиває ідеї фізіократів. Проте у нього фізіократична система набула більш розвинутого характеру. Він глибше аналізує капіталістичні відносини, знімаючи з них феодальне нашарування. Це проявилось в тому, що Тюрго краще розуміє класову структуру капіталістичного суспільства. На відміну від Кене, який ділить суспільство на три класи,

Тюрго в середині промислового класу і класу фермерів виділяє підприємців і найманих робітників. Він правильно розуміє статус найманого робітника. Відносини між робітниками та підприємцями, на думку Тюрго, регулюються законом мінімуму засобів існування, до якого тяжіє заробітна плата. Він вважав, що механізм, який зводить заробітну плату до мінімуму засобів існування найманих робітників, полягає у відставанні попиту на працю від її пропозиції і конкуренції між робітниками.

Крім того, Тюрго розглянув проблеми ціноутворення, вартості та грошей, проаналізував капітал і доходи.

Тюрго вважав, що дія природних законів поширювалася і на суспільство, у тому числі на сферу економіки. На цій підставі він сформулював раціоналістичну теорію суспільного прогресу, згідно якої пов'язувалися різні форми політичного устрою з етапами господарського розвитку. Економічне життя він розглядав як результат дії універсальних законів природи і суспільства, тому засуджував політику протекціонізму, відстоюючи принципи свободи підприємництва і невтручання держави в економічне життя.

Видатний фізіократ єдиним джерелом "чистого продукту" проголосив землеробство, праця в якому є єдиною, що виробляє більше ніж йде на її оплату. Однак, на відміну від Кене, Тюрго визнавав **прибуток** особливою формою доходу, хоча й трактував його як частину ренти. Він допускав поряд з промисловим прибутком існування й торговельного прибутку.

Одне з центральних місць у вченні Тюрго займає проблема "**капіталу**". На відміну від Кене, який розглядає капітал в натуральній формі, Тюрго визначав його як "нагромаджену вартість" і намагався виявити суть і способи його зростання. Капіталісти промислові, торгові, позичкові, пише Тюрго, сконцентрували в своїх руках рухоме багатство (засоби виробництва, предмети споживання, гроші). Нагромадження багатства цей клас здійснив за рахунок бережливості. Отже, первісне нагромадження капіталу, на думку Тюрго, виступає як результат ощадливості. Однак основною формою капіталу він усе ж вважав землеробський капітал, а основною формою доходу — земельну ренту.

Тюрго єдиний серед перших представників класичної школи не сприйняв теорію трудової вартості. Його очевидною заслугою є започаткування **теорії корисності**. Він розрізняв суб'єктивну і об'єктивну цінність товарів: під **суб'єктивною цінністю** розумів оцінку блага її власником, а **об'єктивною цінністю** встановлюється ринком — залежно від співвідношення попиту та пропозиції. Таким чином, основою вартості блага є його корисність, яка суб'єктивно визначається покупцями і продавцями. Ці суб'єктивні оцінки під впливом конкуренції перетворюються на ринкові ціни, які визнають і покупці, і продавці. Такі ідеї дають підставу віднести А. Тюрго до найперших попередників **маржиналізму** (теорії граничної корисності благ).

Значною заслугою Тюрго є формулювання **закону спадної родючості землі**, згідно якого зростання затрат праці на землі призводить до того, що кожна наступна одиниця праці виявляється менш продуктивною. Це відкриття Тюрго згодом було покладено в основу розробки більш універсального економічного закону — **закону спадної віддачі ресурсів**.

Тюрго був не лише видатним теоретиком, а й практиком, який намагався втілити в життя фізіократичні ідеї. В 1774 році він був призначений на посаду міністра фінансів Франції і показав себе радикальним буржуазним міністром: втілював у життя ряд буржуазних економічних реформ, які передбачали ліквідацію феодальних обмежень у торгівлі і виробництві, заміну натуральних повинностей грошовими зборами, заборону податків з хлібної торгівлі тощо. Ці хоча й обмежені, але прогресивні перетворення викликали незадоволення з боку феодальної знаті. Король підписав наказ про відставку Тюрго й відмінив впроваджені ним реформи. Відставка Тюрго виявилася крахом фізіократизму.

Разом з тим, Тюрго завершив економічну теорію фізіократів, намітив шляхи наступного розвитку політичної економії, які реалізувалися у вченні Сміта та маржиналістів.

9.1.3. Економічні погляди інших фізіократів

Мерсьє де ла Рів'єр

До школи фізіократів входив ще цілий ряд непересічних особистостей, які внесли суттєвий вклад в розвиток ідей фізіократичної доктрини. Теоретиком школи був **Поль П'єр Мерсьє де ла Рів'єр** (1720-1793), радник Парижського парламенту, в 1759-1764 губернатор острова Мартиніка. В 1767 році вийшла його книга "**Природний і необхідний порядок політичних суспільств**", в якій жорстко критикувалась концепція меркантилістів про можливість виникнення багатства із обміну товарів і була викладена система ідей фізіократів.

Захищаючи інтереси буржуазії, Мерсьє де ла Рів'єр доводить необхідність вільної конкуренції і відміну всіх обмежень в торгівлі. Йому належить розгорнуте тлумачення базової ідеї Кене про "природний порядок" як основи досконалої організації господарства і суспільства. Важливим компонентом цієї ідеї була повага принципу приватної власності та влади. Він вважав, справедливість і раціональність такого порядку настільки очевидна, що суспільство беззаперечно почне розвиватися по шляху прогресу, як тільки людина отримає свободу дій.

За життя Мерсьє де ла Рів'єр отримав широку популярність, запрошувався Катериною II до Росії радником.

Віктор Мірабо

Непересічною особистістю був також знаменитий французький економіст **Віктор Рікеті, маркіз де Мірабо** (1715-1789). В перших роботах він виявив себе прибічником меркантилізму, однак досить швидко зблизився з ідеями фізіократів. В 1760 році публікується його праця про податки, в якій різкій критиці піддається система феодального землеволодіння. За цю статтю, що набула широкого суспільного звучання, Мірабо навіть був ув'язнений в Венсенський замок.

Мірабо відстоював принцип не втручання держави в економічне життя, критикував відкупну систему податків і був прибічником єдиного податку на "чистий продукт" землевласників. Разом з тим, він захищав патріархальне дрібне селянське господарство.

Дюпон де Немур

Відомим пропагандистом ідей вчення фізіократів був французький економіст і політичний діяч **П'єр Самуель Дюпон де Немур** (1739-1817). Він був редактором заснованого в 1765 году "Журналу сільського господарства, торгівлі і фінансів", в якому видав цілий ряд статей Кене, твори Тюрго в 9-ти томах. У власній редакції в 1768 році він видав систематичне викладення доктрини фізіократів під назвою "**Про виникнення і розвиток нової науки**". В 1768-1772 роках Дюпон де Немур був редактором фізіократичного журналу.

Таким чином можна стверджувати, що Дюпон де Немур був рупором вчення фізіократів.

9.2. Економічне вчення Адама Сміта

Класична політична економія найбільшого розквіту досягла в Великій Британії у період мануфактурного капіталізму і промислового перевороту другої половини XVIII ст.

Нова економічна ситуація вимагала теоретичного обґрунтування переваг вільного підприємництва та фритредерства (політики "вільної торгівлі") над феодальною регламентацією економіки і державним протекціонізмом. Це завдання блискуче реалізував творець економічної науки геніальний шотландський економіст **Адам Сміт** (1723-1790). Хоч економічна наука й виникла дещо раніше, саме він написав першу в історії економічної теорії працю, в якій виклав загальні основи економічної науки, тому й став її фундатором.

Адам Сміт народився у Шотландії у сім'ї небагатого митного чиновника. До університету Глазго поступив в 14 років, одержав філософську освіту, потім очолював кафедри філософії, зокрема й у славетному Оксфорді. В 1759 році вийшла його філософська праця "**Теорія моральних почуттів**", яка принесла йому широку популярність і славу.

На початку 60-х років поступово формується економічний світогляд Адама Сміта. Перебуваючи кілька років у Франції, він познайомився з видатними французькими просвітителями Вольтером, Д'Аламбером, Гельвецієм, фізіократами Кене, Тюрго, що виявило на нього вирішальний вплив. 12 років поспіль він працює над своєю головною працею, яка уславила його на увесь світ – "**Дослідження про природу і причини багатства народів**", яка побачила світ в 1776 році. Після виходу вона перевидавалася сім разів. У цій книзі вчений узагальнив накопичені економічні знання, здійснив глибокий теоретичний аналіз економічних явищ і процесів, створивши логічну наукову систему.

У 1778 році Сміт одержав посаду митного комісара Шотландії і до кінця своїх днів прожив в Единбурзі. Вплив Адама Сміта на його сучасників був таким великим, що навіть англійський прем'єр-міністр В. Пітт-молодший оголосив себе його учнем і часто їздив до Единбурга радитися зі Смітом з багатьох питань економічної політики.

З особливостей характеру Сміта відомо, що для нього були властиві підкреслена делікатність у спілкуванні з людьми і разом з тим феноменальна забудькуватість. Сміт ніколи не був одруженим і усе життя залишався "старим парубком".

9.2.1. Методологічні основи вчення Сміта

Початок побудови теоретичної системи розпочинається із з'ясування спонукальних мотивів людини до економічної діяльності. Для цього він вводить поняття **економічної людини**, виокремлюючи лише господарську сторону діяльності реальної людини та абстрагуючись від будь-яких інших мотивів її поведінки. Сміт виділяє здатність "економічної людини" до обміну, водночас характеризує її як закінченого егоїста, який прагне лише до особистого збагачення.

З цих позицій Сміт розглядає людське суспільство як сукупність "економічних людей", які утворюють "міновий союз", обмінюючись між собою життєвими благами. або вкладаючи капітал для створення продукту та обмінюючи його на інший, людина думає насамперед про власну вигоду, а не про суспільні інтереси. Однак, як пише Сміт, завдяки **невидимій руці**, дбаючи про свої власні інтереси, людина ревно служить інтересам суспільства. "Невидима рука" Сміта — це ті економічні сили, які сьогодні ми називаємо попитом і пропозицією, тобто під "невидимою рукою" потрібно розуміти **стихийні об'єктивні ринкові закони**, які діють незалежно від волі та бажань "економічних людей", спрямовуючи їхню діяльність у необхідне русло.

Умови, за яких виявляється дія "невидимої руки" Сміт назвав "**природним порядком**", розуміючи під ним теоретичну модель економіки вільного підприємництва, що ґрунтується на принципах вільної гри ринкових сил і конкуренції, тобто економічних

законів. Неодмінною умовою дії економічних законів, за переконанням Сміта, є **вільна конкуренція**. Тільки вона може позбавити учасників ринку влади над ціною, і чим більше на ньому буде продавців, тим менш імовірним стає монополізм, адже монополісти, за словами дослідника, штучно підтримують нестачу товарів на ринку, щоб підвищити ціни і збільшити свої доходи, а тому ніколи не задовольняють повністю дійсний попит.

"Невидимій руці" економічних законів А. Сміт протиставляв "видиму руку" державного управління. Він проповідував економічний лібералізм, невтручання держави у господарське життя, вимагав скасування державної регламентації промисловості та торгівлі, вільної торгівлі землею, свободи переміщення робочої сили і товарів, заміни політики протекціонізму політикою вільної торгівлі.

Розглядаючи політичну економію як науку про об'єктивні економічні закони виробництва і нагромадження багатства, Сміт визначив її позитивну і нормативну сторони. **Позитивна** полягає в теоретичному дослідженні умов виробництва і нагромадження, а **нормативна** — у розробці підґрунтя господарської поведінки "економічної людини". Сміт значно збагатив арсенал методів економічних досліджень, розробивши **метод логічної абстракції**, суть якого полягає у виділенні головного, найсуттєвішого в явищі, яке вивчається, та абстрагуванні від другорядного, несуттєвого, що дає змогу виділити і дослідити найважливіші сторони явища, визначити його суть. Заслуга А. Сміта полягає в тому, що він уперше в історії економічних досліджень перейшов від аналізу окремих проблем до теоретичних узагальнень та систематизації економічних знань.

9.2.2. Сміт про багатство та його джерела

Центральною проблемою політичної економії Адам Сміт вважав дослідження економічного розвитку нації, зростання її **багатства**. Багатством великий вчений, на відміну від меркантилістів, вважав не гроші, які слугують лише мірою його цінності, а матеріальні блага, які створюються **працею**. Саме праця, її організація і продуктивність є суттю і природою багатства.

На відміну від вчення фізіократів, насамперед він доводив, що багатство країни створюється сукупною працею працівників усієї **сфери матеріального виробництва**, а не лише працею селян і фермерів. Однак серед галузей матеріального виробництва пріоритет в зростанні національного багатства він все ж, як і фізіократи, помилково надавав сільському господарству. На його думку капітал, що вкладається в землеробство, додає значно більше вартості до дійсного багатства і доходу.

З цими ідеями тісно пов'язана **концепція продуктивної праці**. За трактуванням Сміта продуктивною є лише та праця, яка створює вартість і на купівлю якої витрачається капітал. Працю ж, яка оплачується з доходів, він відносив до непродуктивної, тобто такої, що не створює вартості. Непродуктивна праця за Смітом — це послуги, які "зникають у момент їх надання", праця для їх надання "нічого не додає до вартості, не закріплюється і не реалізується в якомусь окремому предметі чи товарі, придатному для продажу". Іншими словами, йдеться про матеріалізацію праці: матеріалізована в певній речі праця є продуктивною, а праця нематеріалізована — непродуктивною.

Майже всі економісти класичної школи післясмітівської доби беззастережно та некритично сприйняли таке розмежування праці, стверджуючи, що продукт створюється тільки у сфері матеріального виробництва. Сучасна економічна наука відкидає постулати цієї концепції автора "Багатства народів". Відомий західний дослідник історії економічної думки М. Блауг зазначив: "Розмежування продуктивної і непродуктивної праці, введене Смітом, — це, мабуть, одна з найбільш згубних концепцій в історії економічної думки. Але за всього критичного ставлення до викладу цієї ідеї у Сміта не можна не визнати, що вона в жодному разі не двозначна і не безглузда".

Зростання багатства Сміт пов'язував також із розвитком **обміну**, який, в свою чергу, спонукає до поділу праці та нагромадження капіталу. Саме з **поділу праці**, як причини зростання її продуктивності, розпочинає аналіз багатства А. Сміт. Факторами продуктивності він вважає:

- зростання майстерності та вправності робітників;
- економію часу на перехід від однієї роботи до іншої;
- технічне удосконалення виробництва.

Економіку вчений розглядав як велику майстерню, в якій люди різними видами своєї праці (поділом праці) створюють сукупне багатство. Кожна окрема "економічна людина" не в змозі виробляти всі потрібні їй блага, вона спеціалізується на виробництві якогось одного, чи групи з них, які потім обмінює на всі інші необхідні блага. Поділ праці, таким чином, зумовлює співпрацю всіх для задоволення потреб кожного, що сприяє зростанню багатства, добробуту та суспільному прогресу.

Далі Сміт вказує на залежність глибини поділу праці від розмірів ринку і нагромадження капіталу і доводить, що обмеженість ринкового попиту стримує розвиток поділу праці. Тому величезного значення у зростанні багатства народів Сміт надавав розширенню ринків, обміну і торгівлі, особливо відкриттю нових ринків збуту. Він виділяв внутрішню, зовнішню і транзитну торгівлю. Сміт писав: "капітал, вкладений у внутрішню торгівлю, зазвичай заохочує і утримує велику кількість продуктивної праці в цій країні і підвищує вартість її річного продукту більшою мірою, ніж такий самий капітал, вкладений у зовнішню торгівлю, а капітал, зайнятий у цій останній, має в обох цих випадках ще більшу перевагу над капіталом такого ж розміру, вкладеним у транзитну торгівлю".

Це ставло основою для створення теорії *абсолютної переваги у зовнішній торгівлі*. Принципи розумної та раціональної поведінки суб'єкта господарювання у Сміта переносяться у сферу міжнародної торгівлі: якщо якийсь товар за кордоном коштує дешевше, то варто його купити там, водночас спеціалізуючись на виробництві того товару, який дешевше виготовляти вдома, а не купувати за кордоном. Це надає цим вітчизняним галузям конкурентні переваги, які їм спонукають продавати за кордоном саме ці товари. Отже, абсолютна перевага — це здатність країни виробляти товари з меншими витратами ресурсів, ніж в інших країнах.

Аналізуючи обмін товарів, Сміт відводив важливу роль *грошам*, не вважаючи, як було сказано вище, саме їх багатством. На його думку, гроші є *особливим товаром*, який стихійно виокремився зі світу інших товарів у результаті тривалого історичного розвитку обміну. Отже, Сміт став фундатором *товарної теорії грошей*. Він розглядав гроші переважно технічним засобом мінового процесу, ставлячи на чільне місце їхню функцію засобу обігу. Тому він вважав можливою і доцільною заміну золота та срібла банкнотами, тобто паперовими грошима, які в необхідній кількості повинні випускати в обіг банки. Тут Сміт фактично сформулював *закон грошового обігу*.

Таким чином, основними факторами примноження багатства великий вчений вважав:

- кількість та продуктивність праці, зайнятої в матеріальному виробництві;
- розвиток обміну та наявність відповідних ринків збуту;
- зростання доходу і капіталу.

9.2.3. Сміт про вартість і капітал

Досліджуючи поділ праці як чинник багатства нації, Сміт розвинув власну *теорію вартості* товарів і послуг. Варто підкреслити, що до кінця XIX ст. вона залишалася центральною теорією політичної економії, навколо якої розгорнулася найзапекліша полеміка послідовників та критиків учення Сміта.

Відзначивши такі властивості товару, як *споживна вартість* (корисність) і *мінова вартість* (здатність обмінюватись на інші товари в певній пропорції), Сміт всю свою увагу зосередив на аналізі другої, оскільки саме обмін був однією з центральних категорій його теорії. Сміт твердо стоїть на позиціях *трудової теорії вартості*, вказуючи, що праця є єдиним мірилом вартості або єдиною мірою, за допомогою якої ми можемо порівнювати між собою вартості різних товарів. Саме тому "дійсну ціну" товарів визначає праця, тоді як гроші становлять їх "номінальну ціну". Величину мінової вартості Сміт визначав не

індивідуальними затратами праці окремих виробників товару, а середніми за цих умов затратами праці.

Розвивав Сміт і ще один варіант визначення величини вартості товару — на основі *витрат виробництва*. Згідно нього, праця не є єдиним джерелом і єдиною мірою вартості, оскільки капітал і земля також створюють вартість, яка приєднується до вартості, створеної працею. Праця, капітал і земля, на думку Сміта, породжують доходи — заробітну плату, прибуток і ренту, сума яких і визначає вартість (ціну) виробництва, а остання, у свою чергу, стає і джерелом, і мірою мінової вартості (цінності) товару. Ціну, яка встановлюється на рівні виробництва, Сміт назвав *природною ціною*, а ціну, яка відхиляється від природної під впливом попиту і пропозиції, — *ринковою ціною*.

Сам Сміт більше схилився до теорії витрат виробництва, вказуючи, що праця лежить в основі мінової вартості товарів тільки в "ранньому і примітивному стані суспільства", коли виробники використовували власні засоби виробництва та не продавали свою працю.

У *теорії капіталу* Сміт продуктивним вважав капітал, зайнятий не тільки у сільському господарстві, а й у всій сфері матеріального виробництва. *Капітал* Сміт розглядав з двох сторін: як вартість, що приносить прибуток, і як запаси засобів виробництва, потрібні для продовження процесу виробництва. Згадані запаси, зауважував Сміт, складаються з двох частин, від першої з них "очікують одержати дохід", а "друга частина — це та, що йде на безпосереднє виробниче споживання". Відповідно до цього капітал був поділений на основний та оборотний, уперше увівши ці терміни до наукового обігу.

До *основного капіталу* Сміт відніс зняття праці та машини, будівлі та споруди торгово-виробничого призначення, трудовий досвід і здібності робітників, а до *оборотного* — матеріали, готові вироби, продовольство, необхідне для робітників, і гроші, які потрібні для обігу товарів.

З цього випливає, що основний капітал складається, у тому числі, "з набутих і корисних здібностей усіх жителів чи членів суспільства", тобто ніби включає "людський капітал". Відмінності між двома частинами капіталу Сміт вбачав у тому, що основний капітал приносить прибуток, не переходячи від одного власника до іншого, тоді як оборотний капітал, приносячи прибуток, постійно покидає свого власника в одній формі, а повертається до нього в іншій, перебуваючи у безперервному русі.

Величезного значення Сміт надавав *нагромадженню капіталу*, вважаючи його одним із найважливіших джерел збагачення нації та зростання добробуту народу.

Отже, капітал у Сміта стає справжнім "господарем" економічного життя. Сміт намагався довести, що нагромадження капіталу — ключ до багатства народу, що кожен ощадливий господар — благодійник нації, а марнотрат — її ворог. Значно пізніше, уже в ХХ ст., цю тезу Сміта блискуче заперечив інший видатний британський економіст — Дж. М. Кейнс, який сформулював так званий "парадокс ощадливості", підкресливши, що не ощадливість, а споживання є благом для нації у макроекономічному розумінні.

Внесок великого шотландця у *теорію відтворення*, яку так блискуче увів до проблематики економічної теорії Кене, полягає в тому, що він розмежував валовий і чистий дохід. Під *валовим доходом* класик розумів вартість сукупного продукту чи витрати на його виробництво, а під *чистим* — новостворену за рік вартість, яка є сукупним доходом нації, тобто *національним доходом*.

9.2.4. Теорія доходів та їх розподілу

Теорія *розподілу доходів* впливає з концепції продуктивної праці, згідно якої до неї Сміт відносив працю в матеріальному виробництві. Так і доходи великий шотландець поділяє на *первинні* і *вторинні*. Первинні він пов'язував з існуванням в ринковому суспільстві трьох основних класів, які відносяться до матеріального виробництва: капіталістів, землевласників та найманих робітників. Капіталісти отримують дохід, який називається *прибуток*, землевласники — *ренту*, наймані робітники — *заробітну плату*.

Доходи решти груп населення Сміт відніс до вторинних, адже їх джерелом є перерозподілені первинні доходи — прибуток, рента чи заробітна плата.

Як і теорію вартості, теорію розподілу Сміт трактував з двох позицій: як з позиції теорії трудової вартості, так і з позиції теорії витрат виробництва. Підтвердженням першої позиції є слова вченого, що рента — це "перше відрахування з продукту праці (виділено авторами), затраченої на обробку землі"; прибуток — "друге відрахування з продукту праці"; заробітна плата — "продукт праці", який "становить природну винагороду за працю". Підтвердженням другої позиції є те, що прибуток і рента трактуються Смітом, як природні частини доходу від вартості, створеної капіталом і землею.

Важливе значення Сміт надавав категорії *прибутку*, яку він також розглядав з позицій теорії трудової вартості і теорії витрат виробництва. З точки зору теорії трудової вартості вчений доводив, що прибуток є завжди *частиною вартості*, яка залишається у підприємця в результаті таких дій:

- після сплати ним позичкового процента;
- після сплати ним ренти;
- після відрахування заробітної плати.

Позичковий процент розглядається як винагорода за прибуток, який підприємець одержує внаслідок позики капіталу, і сплачується кредитору. Сміт при цьому вважав, що позичковий процент "завжди є доходом похідним", вторинним, який, якщо не буде сплачений з прибутку на позичений капітал, має сплачуватися з інших доходів.

Ренту шотландський економіст розглядав як надлишок вартості над заробітною платою робітників і середнім прибутком фермера-орендаря, який сплачується землевласнику. Разом із тим А. Сміт трактував ренту також з позицій фізіократів, тобто розглядав її як продукт природи, який залишається після відрахувань та заміщення всього того, що створено працею людини. При цьому Сміт розрізняв поняття ренти (дохід землевласника) і орендної плати (витрати орендаря землі). Хоча вчений не застосовував поняття *диференціальна рента*, у його книзі містяться положення про залежність доходу землевласника від родючості та місцерозташування землі, а також від вкладень капіталу в останню.

Визначаючи *заробітну плату* "продуктом праці", що "становить природну винагороду за працю", Сміт зазначає, що в умовах "первісного стану суспільства", коли у виробництві не було найманої праці, працівник одержував у винагороду повний продукт своєї праці. Йому не доводилось ділитися своїм доходом ані з землевласником, ані з роботодавцем.

За умов капіталістичного виробництва, коли праця стала найманою, заробітна плата стає "природною ціною праці", величина якої визначається вартістю засобів існування, необхідних для робітника та його сім'ї. Сміт вважав, що заробітна плата повинна дещо перевищувати рівень, достатній для можливості існування людини. В іншому випадку робітникові просто неможливо було б утримувати сім'ю і "раса робітників вимерла б після першого ж покоління".

Виходячи з цього, Сміт намагався розкрити ринковий механізм коливання рівня заробітної плати навколо "природної ціни праці", тобто нормального рівня заробітної плати. Нижньою її межею він визнавав фізичний прожитковий мінімум засобів існування, за якого зменшується народонаселення і скорочується пропозиція праці. У разі зростання рівня заробітної плати ситуація поступово змінюється — населення зростає і збільшується пропозиція праці. Таким чином, безпосередньою причиною зміни рівня заробітної плати Сміт вважав коливання попиту і пропозиції на ринку праці.

Водночас британський дослідник виділив низку чинників, які впливають на рівень заробітної плати: національні традиції, культурний рівень нації, норми споживання продуктів, організованість робітників у боротьбі за свої інтереси. При цьому Сміт розглядав три можливих стани суспільства з позицій економічного розвитку та оплати праці:

- *прогресивний*, якому властиве зростання багатства, попиту на працю і заробітної плати;

- **стаціонарний**, за умов якого становище найманих робітників стає важким через зниження заробітної плати внаслідок зменшення попиту на працю;
- **регресивний** стан, за умов якого становище найманих робітників стає жахливим, нестерпним і жалюгідним.

Важливим вкладом Сміта в теорію розподілу стало розмежування заробітної плати на **номінальну** і **реальну**, а також аналіз диференціації останньої.

Відповідно до теорії витрат виробництва, шотландський вчений трактував прибуток і як результат використання продуктивного капіталу, і як винагороду капіталістові за ризик і працю з авансування капіталу.

Сміт вказав також на тенденцію норми прибутку до зниження, яку він пояснював тим, що в економічно розвинених країнах утворюється надлишок капіталу, який сприяє зростанню їх конкуренції і, як наслідок, веде до зниження їх прибутковості. Тому низький рівень прибутку та процента він вважав свідченням економічного процвітання та здоров'я нації.

9.2.5. Історичне значення теоретичної спадщини Адама Сміта

В історії економічної думки Адам Сміт займає особливе місце — фактичного творця економічної науки. Історична заслуга великого вченого полягає в тому, що він узагальнив і систематизував накопичені до нього економічні знання, здійснив глибоке теоретичне дослідження ринкової економіки, що дало змогу виявити субординовану систему економічних категорій і принципів, а наступним поколінням економістів створити власні системи економічних вчень.

Книга Сміта "Багатство народів", на думку французьких дослідників історії економічної думки Ш. Жіда і Ш. Ріста, проникнута високою ідеєю про "очевидну і просту систему економічної свободи", викладеною Смітом як теорія природного самочинного механізму, який постійно пристосовує виробництво товарів до дійсного попиту на них, і стала чи не найважливішою теорією в усій політичній економії.

А. Сміт розкрив роль ринку і ринкового механізму ціни, попиту і пропозиції в організації економічного життя, уперше в історії у закінченому вигляді виклав теорію економічного розвитку на основі ринкових механізмів. Він дослідив систему мотивів та стимулів господарської діяльності, показав роль та значення особистого інтересу як рушійної сили економічного прогресу за умов вільної конкуренції.

Він уперше системно виклав концепцію економічного лібералізму як у виробництві, так і міжнародній торгівлі, приділивши особливу увагу інституційним засадам ефективного функціонування ринкової економіки. Обґрунтування принципу абсолютних переваг у зовнішній торгівлі дало поштовх до розвитку теорії міжнародної торгівлі.

Сміт не тільки розвивав теорію трудової вартості, а й виявив водночас геніальну непослідовність, заклавши основи багатофакторного аналізу вартості та дослідження чинників відхилення ринкової ціни від вартості.

Економічні ідеї Сміта стали тією основою, на якій згодом розвивалася політична економія. І хоча деякі з них із часом виявилися помилковими, проте значення геніального економічного вчення Сміта не зменшується з роками, а все нові й нові дослідники постійно відкривають у ньому невідомі раніше грані.

9.3. Українська економічна думка XVII – XVIII століть

Домінантою соціально-економічної думки України другої половини XVII століття було селянське питання, навколо якого точилась запекла ідеологічна боротьба. Національно-визвольна війна 1648-1657 років під проводом Богдана Хмельницького звільнила селянство від кріпосної залежності. Однак в Україні протягом періоду Гетьманщини сформувалася нова панівна верхівка — козацька старшина, яка наполягала на поверненні кріпосного права і відмежування козацтва від селянства. У поглядах на цю проблему в середовищі освіченої

частини українства, насамперед серед козацької старшини, виокремилися два напрями соціально-економічної думки — прогресивно-патріотичний і консервативний.

Перший напрям відображав "*Літопис Самовидця*", в якому розглянуто найважливіші соціально-економічні проблеми України періоду 1648-1703 років. Невідомий автор "*Літопису*", очевидно представник козацької старшини, відстоював непопулярні і небезпечні в його середовищі думки, тому й не наважився підписатися під цим документом. Він виступав проти економічного, національного та релігійного гноблення українського народу, проти реставрації старих кріпосницьких порядків у Лівобережній Україні і пропагував ідеї соціальної злагоди.

Консервативний напрям соціально-економічної думки відображають твори так званих "старшинських літописців", передусім *Григорія Граб'янки* та *Самійла Величка*. Вони дружно доводили, що козацька старшина походить із шляхетного староруського войовничого роду, а тому має бути зрівняна в правах з російським "благородним" дворянством. Вони виступали за відновлення феодальних відносин та встановлення повної влади української шляхти над кріпосними селянами.

Помітну роль у розвитку суспільної думки та ідей просвітництва в Україні цього періоду відіграла *Києво-Могилянська колегія*, яка була заснована в 1632 році, а з 1701 набула статусу *академії*. Її випускником, а згодом професором і ректором став один із найосвіченіших і визначних вітчизняних мислителів того часу — просвітник, історик, філософ, літератор, політичний і релігійний діяч *Феофан Прокопович* (1681-1736, на фото). Він народився в Києві в міщанській сім'ї, Крім Могилянки, навчався в польських вищих школах і в Римському колегіумі. В 1716 був Петром I переведений до Санкт-Петербурга і возведений в сан єпископа, фактично ставши главою Руської православної церкви. Прокопович брав активну участь у створенні російської Академії наук, був фундатором першої в Росії

світської загальноосвітньої школи.

Ф. Прокопович був палким і переконаним прихильником принципів та практики абсолютизму — необмеженої царської влади, а тому висунув концепцію її "божественного" походження та природності поділу суспільства на стани. В економічних поглядах Прокопович був прихильником меркантилізму, проповідував політику активного господарського та торгового балансу, якого, на його думку, можна досягти шляхом розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі, шляхів сполучення, вдосконалення системи державних органів управління та економічного протекціонізму. Розвинена економіка, вважав Прокопович, — запорука загального добробуту та соціальної злагоди.

Економічна думка України XVIII ст. розвивалася під значним впливом особливостей її соціально-економічного і політичного життя, яке зазнало суттєвої еволюції. Після Переяславської угоди 1654 року та приєднання України до Росії російський уряд невпинно та послідовно обмежував автономію України і в 1764 році ліквідував її остаточно. В 70-90-х роках після остаточного поділу Польщі між Росією, Австро-Угорщиною та Пруссією, до Росії відійшла майже вся Правобережна Україна, за винятком Галичини, Буковини і Закарпаття

Водночас із посиленням російського абсолютизму та насадження феодальних відносин в Україні українське селянство і рядове козацтво поступово перетворилося на залежну кріпацьку масу, а козацька старшина – на українську шляхту. Це також зумовило зростання соціальної напруги в українському суспільстві.

Проблема кріпацтва, поміщицького землеволодіння та господарювання, які встановилися на території України, а також зародження ринкових відносин, розвиток яких суттєво гальмувався кріпосницькою системою стали головними темами публічного

обговорення та ідейної боротьби. В результаті розвитку просвітницьких ідей визріла передова суспільно-політична, філософська та економічна думка, яка відображала життєві інтереси українського народу. Її представників можна умовно поділити на два табори: ліберально-консервативних та радикально-прогресивних просвітників.

Ліберально-консервативні просвітники вважали, що ліквідувати кріпосницьку систему можна шляхом розвитку та поширення освіти серед поміщиків і селян. В результаті перші зрозуміють всю жажливість кріпосництва і будуть соромитися свого становища кріпосників, а другі зрозуміють всю ганебність становища рабів і dorostуть до розуміння необхідності здобуття свободи.

Представники радикально-прогресивної частини просвітників змальовували нестерпне становище поневоленого народу і виступали за негайну ліквідацію кріпосного права, привілеїв родового дворянства. Найяскравішими представниками прогресивної економічної думки України цього періоду стали Яків Козельський та Григорій Сковорода.

Яків Козельський

Філософ, правознавець і народний просвітник *Яків Козельський* (1727-1795) у своїх творах та ідеях вимагав негайного звільнення селян від кріпосного гніту. Він одним із перших в Україні досліджував економічні категорії простого та розширеного відтворення. Під першим він розумів виробництво без прибутку, а під другим — розширення виробництва за рахунок посилення гноблення кріпосних селян.

Найбільшу увагу у своїх творах Козельський приділив дослідженню проблеми праці, яку ділив на "урівняну", тобто необхідну, і "дарункову", або додаткову. Під "дарунком" український філософ розумів частину виробленого продукту праці, яку виробники — селяни та ремісники — віддавали безоплатно власникові засобів виробництва чи землі.

Козельський, який був знайомий з працями Петті, Кене, Тюрго, Сміта та інших представників класичної політичної економії вважав, що праця — єдине джерело багатства, однак відзначав, що праця кріпака втрачає ефективність внаслідок його незацікавленості в результатах виробництва. Для збільшення суспільного багатства мислитель пропонував запровадити обов'язкову і загальну примусову трудову повинність для всіх працездатних, у тому числі шляхтичів, а продуктивність праці підвищити на основі методів морального та матеріального заохочення.

Український філософ раніше за А. Сміта відкинув твердження фізіократів про сільськогосподарську працю у землеробстві як єдине джерело утворення "чистого продукту". Праця, стверджував Козельський, є джерелом багатства в будь-якій сфері виробництва.

Соціальним ідеалом мислителя-просвітника було суспільство рівноправних людей, яке існує на принципах соціальної, політичної, правової та господарської свободи. Тому він відстоював ідею рівномірного розподілу праці між усіма, вважаючи, що рівна праця забезпечить рівне споживання для всіх, життя в достатку і без злиднів.

Ідею рівності Я. Козельський поширював і на власність. Кожна людина, міркував він, має право на власність і продукт своєї праці. Найефективнішою формою власності філософ вважав дрібну приватну власність, а спонукальним мотивом господарської діяльності дрібного власника — особисту вигоду. При цьому Козельський думав, що найдоцільнішим варіантом вирішення проблеми власності є її рівномірний розподіл між дрібними власниками.

Григорій Сковорода

Надзвичайно своєрідні та цікаві економічні ідеї висловлював славетний український філософ, народний просвітник, видатний гуманіст і поет *Григорій Сковорода* (1722-1794).

Центральне місце в економічних поглядах Сковороди займала проблема людини та ролі праці в її житті. Він виходив з

того, що кожна людина повинна пізнати власну внутрішню природу, а природу людини визначає її здатність до праці. Пізнавши свою внутрішню сутність, людина повинна вибрати собі гідне заняття, до якого вона найбільш схильна, в якому може найповніше розкрити свої здібності. Саме праця за здібностями робить її радісною, суспільно корисною, а людину — щасливою. У праці Г. Сковорода вбачав основу добробуту, початок і кінець радощів і печалей людини і суспільства.

Разом з тим, Сковорода гнівно засуджував і висміював марнотратство, дармоїдство, паразитизм і прагнення непомірного збагачення. Ці вади, вважав видатний філософ, негативно впливають на людину, яка втрачає людську сутність і гідність.

Г. Сковорода мав величезний вплив на своїх сучасників і на наступні покоління українців, і не тільки своєю етичною наукою, а головним чином своїм життям, в якому слово ніколи не розходилося з ділом: його вчення було в повній згоді з його життям. Щоб оцінити цей вплив, досить сказати, що сучасники бачили в ньому "мандрівну академію", а його самого вважали за університет. Він мав багато учнів, яких називали "сковородинцями", і коли треба було в Україні знайти добру і порядну людину, то шукали між ними.

Розділ 4. Економіка світу періоду промислових переворотів та еволюція економічної науки

Глава 10. Промислові перевороти в розвинутих країнах світу

10.1. Загальна характеристика епохи

Первісне нагромадження капіталу завершилося наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. *промисловим переворотом* спочатку в Великій Британії, а потім у Європі й Америці.

Промисловий переворот — це перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який забезпечував впровадження у виробництво і транспорт робочих машин і механізмів, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі. У соціальному плані головну роль почали відігравати фабриканти та пролетаріат, тобто люди найманої праці. Завершення промислового перевороту знаменувало остаточну перемогу індустріальної цивілізації над аграрною (феодальною).

Промисловий переворот — це світовий процес. Для нього були характерними як загальні закономірності, так і специфіка та особливості в кожній окремо взятій країні.

Основними галузями господарства стають металургія та машинобудування, території країн покриває густа мережа залізниць, що сприяє формуванню *єдиних національних ринків*, а згодом і *світового ринку*. У промисловості провідних країн світу різко зростає чисельність міського населення та кількість зайнятих. Буржуазія найбільш розвинутих країн домагається визнання основних особистих прав і свобод для усіх громадян, свободи підприємницької діяльності, юридичного захисту прав власності тощо. Скасовуються всілякі обмеження господарської діяльності, зокрема цехи й гільдії.

У середині першої половини XIX ст. у розвинутих країнах Європи складається економічна система *ринку вільної конкуренції*, яка в чистому вигляді існувала приблизно 70-80 років (в залежності від країни до 1875-1895 років) і мала такі основні риси:

- в кожній галузі сотні і тисячі виробників і продавців;
- конкуренція носить переважно ціновий характер;
- вхід нових капіталів в кожну галузь відносно вільний, що сприяє припливу капіталу у високоприбутковий бізнес, посиленню конкуренції й зниженню цін.
- законодавчі обмеження ведення бізнесу мінімальні (перешкоджають лише відверто кримінальним заняттям);
- комерційна інформація поширюється повільно і досить рівномірно;

- роль держави обмежується переважно військово-поліцейськими функціями.

У цей період завершується територіально-економічний поділ світу між так званими **Великими державами** (Великою Британією, Францією, Бельгією, Нідерландами, США, Російською, Австрійською та Османською імперіями), колонії для яких стали джерелами дешевої робочої сили, сировини, продовольства і ринками збуту промислових товарів. Японія, Німеччина й Італія, в силу певних обставин, про які буде сказано нижче, в процесі колонізації участі не приймали і розпочали підготовку до боротьби за переділ колоніальних володінь і сфер впливу.

Населення Європи в XIX ст. збільшилося майже в 3 рази (з 150 до 410 млн. осіб), Америки в 6 разів (з 25 до 150 млн.), Азії в 2 рази, Африки в 1,5 рази.

Соціальна структура суспільства епохи вільної конкуренції була досить простою і складалася з таких груп населення;

еліта — земельна аристократія, великі домовласники і рантьє, стара й нова буржуазія. Її частка складала 1,5-2%;

промислові робітники (пролетаріат) — їх частка складала 20-25% у загальній чисельності населення;

селяни — мали частку від 35% у Франції до 70% у Росії;

дрібні торговці й ремісники — 10-12% населення;

середній прошарок (інженери, лікарі, архітектори, викладачі, чиновники, художники, журналісти, актори; службовці, дрібні домовласники тощо) складала частку до 7% населення.

10.2. Промисловий переворот у Великій Британії

Батьківщиною першого промислового перевороту була Велика Британія. Його внутрішні та зовнішні соціально-економічні **передумови** визрівали більше століття (друга половина XVIII — кінець XIX ст.). До внутрішніх передумов віднесемо:

- буржуазну революцію 1640-1660 років, яка ліквідувала основні перепони розвитку підприємництва, розчистила шлях для становлення індустріального суспільства. Завдяки їй відбувся перехід від середньовічної феодальної до буржуазної монархії. Політичний союз земельної та фінансової аристократії виявився тривалим і міцним. Він згодом перетворився на союз землевласників та усього класу буржуазії, забезпечуючи відносну стійкість англійської монархії. При цьому аристократія, зберігши монополію політичної влади, враховувала інтереси буржуазії;
- значне нагромадження капіталу, зосередженого в руках невеликого числа людей, здатних витратити кошти для вдосконалення економіки;
- аграрний переворот XVI-XVIII ст., внаслідок якого прискореними темпами розвивалося високотоварне фермерське сільське господарство. Якщо в 1706-1725 роках Велика Британія експортували 5,4 млн. квартерів зерна, то в 1746-1765 роках вже 9,5 млн. квартерів зерна. Була вирішена проблема створення кормової бази. Якщо середня вага овець, яких продавали в 1710 році в місті Смітфілді, була 12 кг, а великої рогатої худоби — 167, то в 1795 році — відповідно 36 і 360 кг.
- аграрні зрушення сприяли вивільненню великої кількості людей і створили резерв дешевої робочої сили, необхідної для розвитку фабрично-заводської промисловості;
- становлення єдиного національного ринку, який стимулював розвиток господарства в цілому;
- розвиток науки і освіти, чому сприяли ціла низка подій і заходів. У 1662 році в Лондоні з'явилася перша наукова організація Англії — Королівське товариство (майбутня Академія наук), яке сприяло підготовці кадрів для науки і промисловості. Значного розвитку набула система початкової освіти. В 1802 році видано закон про освіту, яким підприємців зобов'язували створювати фабричні школи. У них фабричні й ремісничі учні навчалися протягом чотирьох років одночасно з роботою

на виробництві. До середини XVIII ст. в Британії створюються всі необхідні умови для розвитку винахідницької думки;

- завершення в другій половині XVIII ст. формування британської нації, що мало великий вплив на становлення економічної основи цивілізації нового типу.

До зовнішньоекономічних передумов промислового перевороту віднесемо наступні:

1. Колоніальні завоювання, які перетворили Британію в кінці XVIII ст. на найбільшу морську і колоніальну державу світу. Майже всі війни XVIII ст. закінчувалися захопленням нових колоній. 130 конфліктів, у яких Велика Британія брала участь у XVIII ст., були пов'язані з колоніальними питаннями. Однак завершальним етапом у створенні колоніальної імперії Великої Британії стала її участь у Семилітній війні (1756-1763), з якої вона вийшла могутньою державою. Протягом кількох десятиліть Велика Британія загарбала і встановила контроль над Індією, Китаєм, Афганістаном, Іраном, Австралією, Канадою і іншими країнами. Використання їх незліченних багатств принесли імперії величезні прибутки, які вкладалися в промисловість, забезпечували застосування винаходів, їх швидке поширення.

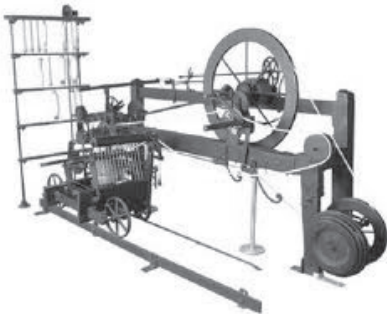
2. Високоприбуткова работоргівля, центром якої був Брістоль. Близько 20 тисяч негрів щорічно вивозили англійські работоргівці до Південної Америки і до південних колоній Північної Америки. Работоргівля здійснювалася в рамках так званої трикутної торгівлі: англійські кораблі направлялися в Африку з різноманітним "ширжитком" і дешевими тканинами, звідти вивозили рабів у Америку, а там закуповували цукор, бавовну, патаку тощо.

3. Високий і стабільний попит на британські вироби. Затяжні і успішні війни XVIII ст. не тільки породжували безперервний попит на британські товари, а й викликали попит на спеціальні, стандартизовані товари. Основним предметом експорту було сукно, яке в 1700-1770 роках становило в ньому 25-30%, тканини визначеного сорту і кольору, необхідні для обмундирування. Відповідно зріс попит на чоботи, гудзики, боєприпаси, рушниці, багнети.

4. Політика протекціонізму та меркантилізму, яку проводив уряд.

5. Сприятливі географічне розташування та природно-економічні умови Великої Британії — водні комунікації, зручні гавані, великі поклади залізної руди і вугілля, наявність сировини для текстильної промисловості (розвиток вівчарства).

6. Нарешті, важливим фактором промислового перевороту був технічний прогрес. Пошуки шляхів розв'язання проблеми масового виробництва товарів сприяли зростанню технічних винаходів наприкінці XVIII ст., а нагромадження капіталу досягло рівня, за якого стало можливим впровадження цих винаходів і перехід до масового виробництва.

Першою галуззю, в якій почалося запровадження машин, було ткацтво, насамперед бавовняне та суконне. З 1730-х по 1780-і роки було здійснено цілий ряд удосконалень ткацьких верстатів та запроваджено нових прядильних верстатів, які дозволили значно покращити якість пряжі та збільшити продуктивність праці в кілька десятків разів. Так, в 1765 році було винайдено механічну прядку "дженні" (на малюнку), на якій можна було працювати з 16-18 веретенами, у 1767 році створено прядильний верстат (ватермашину), який працював за допомогою води. В 1779 році була

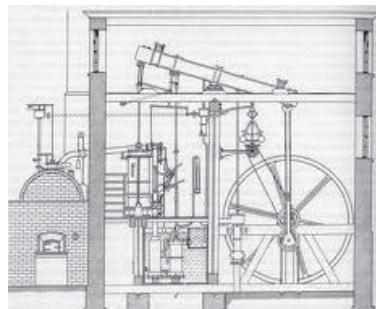
створена "мюль-машина", яка поєднала переваги і принципи роботи прядки "дженні" та ватермашини, даючи тонку і міцну бавовняну пряжу що конкурувала з індійською. Вона поширилася у виробництві й стала технічною основою механізованого прядіння. Нарешті, в 1785 році був винайдений механічний ткацький верстат, який замінив роботу 40 ткачів. Його винахідник Едмунд Арткرایт у 1787 році заснував першу механічну ткацьку фабрику з 20 верстатами.

Швидкий розвиток британської промисловості вимагав збільшення виробництва металу, який в мануфактурний період виплавлявся на базі деревного вугілля. Така технологія була малоєфективною, до того ж призвела до масового і швидкого знищення лісів, що стало національною проблемою і причиною цілої низки урядових ухвал. У 1735 році британський інженер-металург Авраам Дербі розв'язав проблему застосування мінерального палива в доменному виробництві. Для отримання високоякісного чавуну з залізної руди він почав використовувати кокс і негашене вапно.

У 1784 році Генрі Корт отримав патент на печі по переробці чавуну в ковке залізо, застосувавши високу димову трубу для збільшення тяги й таким чином обійшовся без дуття. Це дозволило збільшити продуктивність праці в металургії в 15 разів.

Виплавка металу за новою технологією привела до збільшення попиту на вугілля, яке разом із залізною рудою стало основною сировиною металургійної промисловості. У Південному Уельсі, Шотландії, Ланкаширі, Йоркширі почали розробляти нові вугільні копальні. Видобуток вугілля збільшився з 26 млн. тонн у 1700 році до 76 млн. тонн до 100 млн. тонн у 1795 році.

Епохальне значення для промислового розвитку Британії, а потім і світу мав винахід шотландського механіка **Джеймса Ватта**, який у 1769 році створив першу парову машину, а згодом разом з фабрикантом Дж. Болтоном і перший завод з їх виробництва. У 1784 році він удосконалив її в універсальну машину подвійної дії (корисна робота здійснювалася при русі поршня в обох напрямках, оскільки пара, розширюючись, тиснула то на один, то на другий бік поршня). Парова машина дала змогу широко використовувати вугілля як основне паливо, ліквідувати залежність від водяного двигуна і відкрила для промисловості нові регіони країни. На початку XIX ст. у Великій Британії працювало 320 парових машин Ватта, які працювали в різних галузях промисловості. Їх кількість та потужність постійно зростали (якщо до середини століття потужність парових машин у країні зросла більше ніж у 120 разів, то до 1870 року — у 800 разів).

Застосування парових машин прискорило розвиток металургії, вугільної промисловості, транспорту. На початку XIX ст. парові самоходи, які розвозили пасажирів, з'явилися спершу в Лондоні, а потім у Франції, Німеччині, Італії. А в другій половині XIX ст. парові пасажирські омнібуси та вантажні тягачі стали важливим транспортним засобом у передових країнах світу. У 1807 році інженер і механік з Ірландії Роберт Фултон у США побудував перший пароплав, а вже 1811 році виробництво пароплавів розгорнулося в Великій Британії.

Поява високоякісних сортів заліза дала можливість виготовляти з нього більш досконалі інструменти. Англійський механік Генрі Модслі створив токарний верстат (1797), діркопробивну машину для вироблення отворів в листах котельного заліза, мікрометричний штангенциркуль, металевий щит, за допомогою якого в Лондоні під Темзою було прокладено тунель. Згодом він заснував досить великий машинобудівний завод, де виготовляли деталі для парових машин, а згодом стругальні механічні верстати.

Джеймс Несміт удосконалив конструкцію фрезерного верстата (1829), створив паровий молот (1843), який заклав основи механізації ковальського виробництва. В цей же час іншими винахідниками були створені різноманітні токарні, токарно-гвинторізні, стругальні та зуборізні верстати.

Видатний британський верстатобудівник Джозеф Вітворт, який увів у машинобудування принципи і засоби точної роботи, винайшов першу вимірвальну машину, ввів калібри і навчився вимірювати поверхні, що оброблялися з точністю до сотих, а пізніше і до тисячних часток міліметра. Йому належить ідея стандартизації різьби на гвинтах, яка пізніше знайшла широке застосування в машинобудуванні. У 1837 році було

винайдено електромагнітний телеграф — засіб для передачі сигналу по дротах або інших каналах електровз'язку (в США електромагнітний телеграф запатентував С. Морзе), а в 1847-1852 роках було прокладено телефонну лінію між портами Дувр і Кале.

В період промислової революції значного розвитку набуло будівництва транспорту, транспортних сполучень та комунікацій. У 1779 році збудовано перший залізний міст через річку Северн, виготовлений цілком із литих чавунних деталей. За його модель інженер А. Дербі у 1787 році отримав золоту медаль від Товариства мистецтв.

Значне збільшення перевезень вугілля, металу, тканин з використанням переважно гужового транспорту стало збитковим. У 1795 році почалося будівництво каналів, які згодом з'єднали в єдиний Великий канал з кількома виходами до моря. В результаті транспорт став у 4 рази дешевшим. У зв'язку з цим значно розвинулася гончарна промисловість, збільшилася розробка покладів солі та інших корисних копалин. Пшениця, вугілля, гончарні й залізні вироби з центральних графств швидко знайшли шлях до моря. Згодом усю країну охопила лихоманка будівництва шляхів сполучень.

У 1825 році розпочався залізничний бум. Джордж Стефенсон створив самохідну паросилову установку на основі стаціонарної парової машини, яка розвивала швидкість до 20 миль/год. У 1830 році була збудована залізниця Манчестер — Ліверпуль, яка вже мала комерційне значення. Будівництво залізниць, довжина яких в 1835-1850 роках зросла в 23 рази, викликало докорінні зміни в економіці Великої Британії, створивши стабільні комунікації між різними районами та галузями промисловості.

Згодом будівництво залізниць вийшло за межі Великої Британії. Почалася нова фаза британської торгівлі. Якщо до середини XIX ст. країна експортувала переважно предмети широкого вжитку, зокрема бавовняного та суконного текстилю, то тепер почали вивозити все більше рейок, паровозів, залізничних платформ, різноманітних машин.

Розвиток залізничного транспорту і пароплавства сприяв посиленню еміграції. У 1837 році почалася колонізація Нової Зеландії. У 1840 році число поселенців в Австралії стало таке велике, що її фактично припинили використовувати як місце, куди засиляли правопорушників на каторжні роботи. Багато людей емігрувало до Канади.

Промисловий переворот змінив економічну географію Великої Британії. Виникли нові промислові райони, які спеціалізувалися на виробництві окремих видів товарів і продуктів: Ланкашир, Манчестер і Глазго стали центрами бавовняної, а Йоркшир — суконної промисловості; Південний Уельс, Середня Шотландія, Західний Мідленд були головними центрами видобування вугілля та важкої промисловості; Лондон з 2,5 млн. населення став світовим банківським і торговельним центром, де здійснювалися основні зовнішньоторгові й фінансові операції. Значно зросли обсяги промислового виробництва (протягом першої половини XIX ст. у 4 рази) та продуктивність праці (за період 1770-1840 роках у 27 разів). Наприклад, видобуток кам'яного вугілля в 1870 році становив більше половини світового, а виплавка чавуну — половину світового виробництва. На середину XIX ст. Велика Британія перетворилася на "фабрику світу", виробляючи близько половини світової промислової продукції і зайняла виняткове становище у світовому господарстві й міжнародній політиці.

Промислово-торговій британській гегемонії сприяла економічна політика держави. До тих пір, поки індустріалізація ще не була завершена, панували високі митні збори на іноземні товари. Коли ж промисловість настільки зміцніла, що перестала боятися іноземної конкуренції, буржуазія проголосила необмежену свободу торгівлі — так зване *фритредерство* (з англ. — вільна торгівля). Його суть полягала в повному звільненні від мита майже всіх товарів, що завозилися в Британію, і була розрахована на взаємне сприяння, тобто зустрічну відміну чи значне скорочення мита на ввіз англійських товарів в інші країни. Це забезпечувало Великій Британії як вільний збут за кордоном своїх товарів, так і дешеву імпортовану сировину та продовольство.

Перемога машинного виробництва дала поштовх до формування соціальної структури індустріального суспільства. Промисловий пролетаріат становив 45,5% зайнятого населення.

Урбанізація перетворила Велику Британію на країну міст і фабричних поселень. На кінець XIX ст. у містах проживало майже 75% населення. З аграрної країни Велика Британія перетворилася на провідну індустріальну державу.

Разом з тим, економіка країни після промислового перевороту почала розвиватися циклічно, зазнаючи криз. Перша **циклічна криза** вибухнула в 1825 році і охопила майже всі галузі економіки. Надалі британське виробництво періодично супроводжувалося його скороченням і депресіями. Це відбулося у 1836, 1847, 1866 роках, причому з 1847 — кризи стали світовими. Найглибшою в XIX ст. була криза 1866 року, яка перетворилася у довгострокову депресію і поклала початок падіння гегемонії країни.

Кризи спонукали скорочення виробництва і посилення робітничого руху. В 30-40-х роках XIX ст. він дістав назву **чартизм**. Результатом стало створення політичних партій, реформування парламенту Великої Британії, розширення фабричного законодавства; введення 10-годинного робочого дня для жінок і підлітків (1847).

10.3. Промисловий переворот у Франції

Промисловий переворот у Франції розпочався пізніше британського і тривав довше — перші шість десятиліть XIX ст. і пережив кілька етапів.

Це можна пояснити такими причинами:

- більш пізнім утвердження буржуазного ладу. Основне гальмо промислового перевороту у Франції — феодально-абсолютистські порядки — змогла знищити тільки революція 1789-1794 років, яка офіційно оголосила відміну феодального устрою. Проте велика буржуазія, яка стала при владі в перший період революції, виявилася неспроможною здійснити повну ліквідацію феодального устрою і розв'язати аграрне питання. Страх за свою власність змусив її змиритися з феодальною власністю;
- затяжними війнами початку XIX ст. з метою встановлення гегемонії в Європі, що призводили до великих економічних втрат;
- інертністю мислення французьких промисловців, які не квапилися впроваджувати на своїх підприємствах нові винаходи;
- малопродуктивним парцелярним сільським господарством, яке на довгий час стало серйозним гальмом економічного розвитку Франції, стримуючи значну частину населення в селах на невеликих клаптиках землі (у 60-х роках XIX ст. 74% усіх землевласників мали до 2 га землі);
- масовою орієнтацією підприємств на виробництво предметів розкоші, технологія яких важко піддавалася механізації;
- провідною роллю банкірів і фінансової аристократії, а не промисловців. У Франції став розвиватися специфічний прошарок буржуазії, так звані рантьє, які не займалися продуктивною працею і жили виключно на проценти від капіталу, що надавався в позику;
- слабкістю внутрішнього ринку.

Перший етап (1800-1814) промислового перевороту проходив за правління Наполеона Бонапарта, який будовав економічну політику держави з метою створити для розвитку промисловості і торгівлі певні переваги. В цей період було створено Французький банк, який отримав особливі права на емісію й став головним осередком великого капіталу. Він мав велике число філій у різних куточках країни, акумулюючи кошти дрібної і середньої буржуазії. Банк використовував їх на купівлю державних цінних паперів, давав керівництву позики, що приносили високий і гарантований прибуток. Були також створені Рада в справах фабрик і мануфактур (1810), Міністерство мануфактур і торгівлі (1811).

Захоплення і пограбування нових територій військом Наполеона I сприяли припливу у Францію великих грошових сум у формі контрибуцій і поширенню французьких товарів у Європі. На завойованих територіях значно збільшувався французький торговельний експорт. Так, вступивши в 1809 р. в Відень, Наполеон I терміново надіслав у Париж листа, в якому

наказав своїм міністрам, користуючись зниженням митних тарифів, якомога швидше заповнити віденські магазини виробами французької промисловості.

Завдяки цьому промислове виробництво зросло в 1,5 рази, зокрема чавуну, залізної руди та вугілля — у 2, а металообробної та суконної промисловості — у 4 рази.

У виробництві текстилю почав використовуватися метод відбілювання та фарбування тканин, відкриті хіміком Клодом Бертолле ще в 1785 році, з'явилися верстати "дженні", мюль-машини, верстати інженера Жозефа Жаккара (1808) для виготовлення тканини з візерунком, машини Філіппа Жирара (1810) для хімічно-механічної обробки льону. Щоправда, ці винаходи почали активно поширюватися у французькій текстильній промисловості лише у 40-х роках.

Украй повільними темпами запроваджувалися у виробництво парові машини: якщо в британській промисловості на початку XIX ст. працювало понад 5 тис. таких машин, то у французькій — лише 15. Важливим французьким винаходом стала технологія промислового консервування продуктів (1810), яка завдала істотного удару по голоду в Європі.

З 1806 року Наполеон, з метою підірвати могутність Великої Британії і створити умови для панування французької промисловості на континенті, запровадив **континентальну блокаду** Великої Британії, заборонивши торгівлю з нею навіть нейтральним країнам, чим закryw для англійських промислових товарів не лише французький, а й європейський ринки. У перші роки блокада сприяла промислому піднесенню Франції і деяких європейських країн. Вона прискорила становлення і розвиток суконної, полотняної, швейної, взуттєвої, хімічної, металообробної галузей французької промисловості. У Франції появилися великі бавовняні і шерстяні прядильні механізовані підприємства. Однак це збільшувало потребу в імпорті бавовни, поставка якої була паралізована, оскільки порушилися традиційні економічні та торгові зв'язки. Тому галузі промисловості, які працювали на колоніальній сировині почали занепадати. Наприклад, із 1700 бавовняних прядок дореволюційної Франції до 1811 року залишилось тільки 300.

Значні труднощі зі збутом з'явилися і в сільському господарстві, яке до блокади орієнтувалося на торгівлю з Великою Британією. Скорочення експорту зерна, вина та іншої продукції привело до падіння цін і на внутрішньому ринку.

У цілому блокада Великої Британії негативно позначилися на промислому розвитку Франції, яка на довгі роки була позбавлена англійських машин, металовиробів та вугілля, необхідних для механізації виробничих процесів. Сільське господарство Франції страждало внаслідок припинення експорту зерна, вин та інших продуктів. Континентальною блокадою були невдоволені і союзники Наполеона.

На **другому етапі** промислового перевороту (1815-1848), незважаючи на реакційний режим Реставрації (1815-1830), економічний розвиток Франції дещо прискорюється. Мирний період сприяв швидшому зростанню промислового виробництва і виникненню великої фабрично-заводської промисловості. Зростають темпи механізації виробництва, розвиваються текстильна, металургійна, поліграфічна, керамічна та інші галузі промисловості. З 1815 по 1830 роки подвоїлись виплавка чавуну і видобуток вугілля. На металургійних заводах з 1818 року почало використовуватися кам'яне вугілля і впроваджуватися нові способи виплавки сталі. Уже в 1825 році новим методом виробляли третину всього металу. З ручної праці на машинну переходила бавовняна промисловість. Особливо швидко механізувалося прядильне виробництво. Використання бавовни збільшилося з 1815 по 1830 роки у 3 рази.

Ще більшого прискорення промисловий переворот набув у роки Липневої монархії (1830-1848). Зароджується та набуває певного розвитку машинобудування. За цей час у 4 рази збільшилось число механічних веретен, у ткацьке виробництво впроваджували машини. Текстильні фабрики Франції стали виробляти тканини масового споживання і знаходили для них широкий збут у самій країні та за її межами.

Зростання попиту на машини прискорило розвиток французької металургійної та машинобудівної промисловості. До кінця липневої монархії більшість доменних печей

працювало за новою технологією, використовуючи кам'яне вугілля, парові молоти та прокатні стани. Завдяки цьому виплавка чавуну й заліза у Франції з 1832 по 1846 роки зросла у 2 рази. З 1830 по 1848 роки число парових машин у французькій промисловості зросло з 616 до 4853, тобто майже у 8 разів.

Попри все, у промисловому виробництві застосовували в основному гідравлічні верстати. Парова машина на початку XIX ст. не набула великого поширення. У 1830 році в країні налічувалося всього 625 парових машин. Машинобудівні підприємства належали здебільшого британським капіталістам, які привозили робітників з Англії.

В середині XIX ст. Франція займала друге місце у світі після Великої Британії за обсягами промислового виробництва.

Однак технічний рівень і конкурентоспроможність французької економіки залишалися низькими. Це пояснюється антикапіталістичною атмосферою французького суспільства, консерватизмом підприємців, недостатнім впливом торгово-промислової буржуазії на формування державної політики. Більш міцна фінансова буржуазія мало опікувалася розвитком промисловості. Грошовий капітал за рахунок лихварства, фінансових та біржових спекуляцій зростав швидше, ніж промисловий. Тому у промисловості Франції продовжували переважати невеликі мануфактури та дрібне кустарне виробництво.

Повільними темпами зростало і населення Франції, тому й не зростав попит на товари і продукти. Ця негативна тенденція поглиблювалася відносинами на селі, складною та суперечливою структурою аграрного сектора економіки країни. У сільському господарстві домінували дрібні селянські господарства, які з ростом сільського населення все більше подрібнювалися. Рівень розвитку сільського господарства порівняно з іншими європейськими країнами залишався низьким.

На *третьому етапі* промислового перевороту у Франції (1849-1870) завдяки зваженій ліберальній політиці Наполеона III та його уряду, який проголосив свободу торгівлі, фабрично-заводське виробництво охопило більшість галузей промисловості. Характерною рисою французької економіки цього періоду стало посилення механізації і концентрації виробництва. У бавовняному виробництві, наприклад, кількість прядок на 7% , а число діючих механічних верстатів збільшилося майже на 56%. Великим центром шовкового виробництва став Ліон. Тут переробляли близько 2 млн. тонн шовку-сирцю і виготовляли до 2/3 усіх шовкових тканин у країні. Половина з них ішла на експорт. Ліон набув статусу великого промислового центру європейського масштабу. Французьке шерстяне виробництво складало конкуренцію Англії на європейському ринку.

Особливо швидко розвивалася важка промисловість, яка за темпами випереджала розвиток легкої. Кількість парових двигунів у промисловості й на транспорті збільшилася з 7,7 до 27,8 тисяч. На металургійних заводах працювало по кілька тисяч робітників, випускались рейки, вагони, паровози, різнопрофільні машини, станки, які використовували не лише у Франції, а й вивозили за кордон. Успіхи металургії сприяли будівництву залізниць, що відіграло важливу роль у розвитку економіки Франції. Першу з них було побудовано в 1832 році між Ліоном і Сент-Етьєном. В 1857 році протяжність залізниць досягла 17,4 тисяч км. Майже всі залізничні лінії було сконцентровано в руках шести приватних великих акціонерних компаній.

Видобуток кам'яного та бурого вугілля, а також виробництво чавуну зросли більш ніж у 3 рази, заліза — у 3,5 рази, сталі — майже у 8 разів. Якщо вартість промислової продукції у 1812 оцінювалась у 2 млрд. франків, то наприкінці 60-х років — у 12 млрд. франків.

Разом з тим загальний рівень концентрації промислового виробництва у Франції не був високим. У 1866 році близько 3 млн. найманих робітників працювали у 1 млн. підприємств, але майже 60% цих робітників працювали на малих підприємствах. У Парижі зберігалися підприємства з одним робітником чи взагалі без найманих робітників.

Набули широкого розвитку банківська і кредитна сфери. Важливу роль в організації банківської справи відіграли *збирачі податків* і *нотаріуси*. Перші виступали як державні чиновники та банкіри, в руках яких зосереджувались великі обігові кошти і грошові вклади

населення, а до нотаріусів стікалися заощадження дрібних і середніх вкладників, а це давало нотаріусам можливість інколи виступати в ролі банкірів.

Важливе значення мали **поява і розвиток приватних банків**, котрі вели свій початок від представників великої оптової торгівлі та індустрії. Найпомітнішими з них були:

- **Верховний банк**, створений на основі дому Ротшильдів, що об'єднав усі великі паризькі банківські дома;
- **банк "Національна облікова контора"** (1848) на основі злиття 65 так званих національних облікових контор;
- **банк "Креді Мобільс"** (1852), який контролював 17 акціонерних товариств зі спільним капіталом 3,5 млрд. франків (в 1867 року збанкрутував);
- перший депозитний **акціонерний банк "Сосьєте Женераль"** (1859) з капіталом 60 млн. франків;
- **банк "Ліонський кредит"** (1863), який спеціалізувався на розміщенні у Франції зарубіжних позичок.
- **колоніальні банки** (Алжирський, Гваделупський, Гвінейський).

Велику роль у розвитку банківської кредитної сфери відіграла **Паризька біржа**, сума цінних паперів якої з 1851 по 1869 роки зросла в 3 рази і становила 33 млрд. франків. Біржа почала відігравати роль світового грошового ринку, куди зверталися за позичками уряди багатьох держав. Щоправда, на відміну від Лондонської на Паризькій біржі продавали здебільшого не акції, а облигації як французького, так і інших урядів і приватних компаній.

В результаті промислового перевороту Франція остаточно перейшла на шлях індустріального розвитку. Однак відносно нерозвинута фабрична промисловість та парцелярний характер французького землеволодіння сприяли збереженню аграрно-індустріальної структури економіки. 40% населення було зайнято в сільському господарстві, а вартість сільськогосподарської продукції в 70-х роках XIX ст. в 2,5 рази перевищувала вартість промислової продукції. Істотну роль у французькій економіці продовжувало відігравати ручне виробництво, зберігалися невеликі мануфактури та майстерні кустарного типу. У другій половині XIX ст. французька буржуазія все більше посилювала експорт капіталу, концентруючи його у сфері міжнародних кредитів і тим самим перетворюючи Францію на світового лихваря.

Ці та деякі інші фактори стали причиною того, що на початку 70-х років XIX ст. Франція за темпами промислового розвитку почала відставати не тільки від Великої Британії, а й від США і Німеччини. Якщо у 1860 році Франція за темпами економічного розвитку ще перебувала на другому місці у світі (після Великої Британії), то наприкінці XIX ст. посідала уже четверте місце (поступилась ще й США та Німеччині).

10.4. Промисловий переворот у Німеччині

Німеччина вийшла на шлях капіталістичного розвитку ще пізніше, ніж Франція. Промисловий переворот тут розпочався лише в 30-х роках XIX ст. і тривав до 70-х років. Таке відставання пояснювалося низкою причин, серед яких найголовнішими були:

- еволюційний шлях становлення суспільства нового типу. Нагадаємо, що в Англії та Франції в різний час пройшли буржуазні революції, які прискорили перехід до буржуазного ладу та промислі перевороти;
- наявність феодальних середньовічних порядків у сільському господарстві;
- тривале збереження цехів у промисловості, які скасували на всій території Північно-Німецького Союзу за промисловим законом лише в 1869 році;
- політична роздробленість країни.

Німеччину революційні потрясіння до середини XIX ст. обминули і вона розвивалася еволюційним шляхом. Середньовічні порядки — панування феодального землеволодіння та повинності селян, які стримували формування вільнонайманої робочої сили (у сільському

господарстві було зайнято близько 70% населення), ліквідовувалися поступово, шляхом реформ.

Перші відчутні удари феодальному режиму Німеччини завдали не внутрішні, а зовнішні обставини та фактори. Ними стали Французька революція 1789-1794 років та Наполеонівські війни. Окупувавши німецьку територію, французи скасовували феодальні привілеї і порядки, звільняли селян від виконання феодальних повинностей. Офіційно знищення особистого закріпачення та скасування особистої залежності селян від поміщиків було проголошено 9 жовтня 1807 року. Селяни отримали право розпоряджатися своїм майном, вільно влаштовувати шлюбні справи, їх звільняли від примусової дворової служби в панів.

Під час французького протекторату була скасована низка цехових заборон у ряді галузей. У 1810 році було ухвалено закон, який закріплював принципи свободи підприємництва, зокрема право на промислову діяльність отримував будь-хто, хто бажав нею займатись і заплатив промисловий податок. Цехи залишалися як вільні союзи. Правові відмінності між містом і селом у галузі промисловості було усунуто.

Однак після поразки Франції у війні з Росією, в Німеччині почали повертатися старі порядки. Закон 1835 року відродив давнє становище цехів, знову ввів заборони та регламентацію в їх діяльність. Тому до середини XIX ст. у Німеччині панувало середньовічне цехове ремісниче виробництво, яке було малоефективним. Промислової продукції вироблялося обмаль, вона була низької якості і не конкурентоздатною на зовнішньому ринку, тому внутрішній ринок країни заповнили дешеві французькі та британські товари. Таким чином, Німеччина в першій половині XIX ст. була аграрним придатком промислово розвинутих Великої Британії та Франції. Перші мануфактури почали виникати переважно у сільській місцевості лише наприкінці XVIII ст., а німецьке законодавство розчистила їм дорогу лише в середині XIX століття.

Знову ж таки, до середини XIX ст. Німеччина була політично роздробленою. На її території у XVIII ст. було кілька сотень невеликих держав, ближче до середини XIX в результаті міжусобних воєн та захватів — кілька десятків. Кожна з цих країн мала власну метричну систему, свої митні кордони (на початку XIX ст. при перевезенні товарів із Дрездена в Магдебург мита доводилося платити 166 разів) і норми господарського законодавства. Все це гальмувало створення єдиного національного ринку. Основні промислові райони країни — Пруссько-Сілезький, Саксонський і Рейнсько-Вестфальський — були економічно слабо пов'язані між собою. Не сприяли економічному розвитку країни і її ізольованість від світових торговельних шляхів та відсутність власного флоту.

У своєму розвитку промисловий переворот у Німеччині пройшов два етапи.

Перший етап (30-40-і роки XIX ст.) розпочався зі створенням у 1833 році внутрішнього Митного союзу, який об'єднав 18 німецьких держав на чолі з Пруссією. Функціонування Німецького митного союзу обмежувалося 12 роками, але передбачалась його пролонгація на основі загальної згоди. Керував союзом спеціальний орган — **Генеральна конференція**, до якої входили уповноважені представники держав — учасниць союзу. З кожною наступною пролонгацією число учасників зростало. Останній раз його було відновлено в 1867 році Північно-Німецьким союзом укладенням союзу з південними німецькими державами терміном на 10 років. Митний союз, встановивши протекціоністські тарифи на іноземні товари, відкрив внутрішній ринок для великої промисловості, заохотив будівництво залізниць, посилив конкурентоспроможність німецької промисловості. Цим були створені передумови для об'єднання країни, господарського піднесення та промислового перевороту. Завершення першого етапу пов'язують з революцією 1848 року, яка хоч і не ліквідувала остаточно феодального режиму, але створила відносно сприятливі політичні умови для капіталістичного розвитку.

Промисловий переворот розпочинався в легкій промисловості. Найбільше машинну технологію впроваджували у виробництві текстилю, особливо бавовни. У межах Митного союзу в 1846 році налічувалося вже 313 прядок і 750 тисяч механічних верстатів. У Сілезії

розвивалося льонопрядильне виробництво на машинній основі. У 1839 році на території Пруссії було 11 фабрик, що виготовляли льняну пряжу. Створення Митного союзу стимулювало розвиток шовкової промисловості, її давнім центром був Крефельд, вироби якого мали широкий попит на лейпцизьких ярмарках. У 1846 році в Крефельді працювало 8 тис. шовкоткацьких верстатів, 20 фарбувальень, 7 філій.

Все ж ткацьке виробництво залишалось переважно в руках кустарів, тобто ремісників і робітників "домашньої промисловості" (розсіяної мануфактури). З впровадженням машинної технології кустарне і мануфактурне виробництво опинилось у тяжкому становищі.

Парові машини в німецьку промисловість проникали повільно, в 1837 році у промисловій Сілезії їх працювало всього 8 (для порівняння в тому ж році на бавовняних фабриках британського Ланкашира діяло 714 парових двигунів).

На цьому етапі промислового перевороту в Німеччині почали застосовуватись вітчизняні технічні досягнення, винайдені переважно 20-30 років тому:

- циліндрово-свердильний верстат (1803);
- горизонтальний верстат (1807);
- обладнання для швидкого книгодрукування (1814) Ф. Кьоніга та А. Вамера;
- кам'яно-точильна машина Ж. Пешеля (1835);
- набивний верстат П. Гумеля (1836).

Другий етап промислового перевороту тривав майже 30 років (50-70-і роки) і розпочався після революції 1848 року, яка зберегла феодальну монархію, політичну й економічну владу великих землевласників-юнкерів, однак значно обмеживши їх та укріпивши політичні права національної буржуазії.

У 50-60-х роках німецька промисловість нарешті переходить від мануфактурної до фабрично-заводської стадії і набирає швидких темпів зростання. Важливим стимулом для цього стали боротьба за об'єднання Німеччини та підготовка до війни з Францією.

Суттєвою особливістю запізнілого промислового перевороту в Німеччині було те що він базувався на основі вітчизняних машинобудування та інженерно-технічних досягнень. Машинобудівні заводи будувалися відразу крупними та оснащувалися найновішим обладнанням, на відміну від уже зношеного і застарілого машинного парку англійської та французької промисловості. Нова німецька промисловість створювала сучасну галузеву структуру, основне місце в якій займали вугледобувна, металургійна, електротехнічна, хімічна галузі, будівництво залізниць, які розвивалися швидкими темпами і більш-менш рівномірно. Це забезпечило небачені в інших країнах темпи промислового виробництва.

Основою економіки стала важка промисловість. Упродовж 60-х років різко збільшується загальна потужність парових двигунів. За 1850-1870-і роки видобуток кам'яного вугілля зріс в 6,2 рази, залізної руди — в 3 рази, число машинобудівних заводів зросло з 131 до 300. За видобутком вугілля, виплавою чавуну, довжиною залізниць вона випередила Францію, а за темпами зростання промисловості та виробництва засобів виробництва — Велику Британію. Значно посилився процес концентрації в промисловості. Так, у 1846-1861 роках при загальному збільшенні виробництва число металургійних заводів зменшилося з 913 до 655, суконних — із 708 до 519, бавовняних — із 616 до 351, паперових — із 394 до 376.

Прискореними темпами розвивається військово-промисловий комплекс, в якому особливу роль відігравали сталеплавильні, артилерійські заводи Круппа (Рейнська область), машинобудівні підприємства Борзіга, сталеплавильні заводи братів Маннесманів, Стіннеса. Виконуючи державні замовлення, ці підприємства мали державну підтримку в різних формах.

Загальнонаціонального характеру набуло будівництво залізниць. За 1851-1870 роки довжина колій залізничної мережі збільшилась у 3 рази, число паровозів зросло у 8, а товарних вагонів — у 12 разів. Залізниці будували як за державні кошти, так і за приватні. Однак у 1865-1875 роках казна почала викупляти приватні залізниці (на початку XX ст. у приватній власності перебувало лише 6,1% залізниць) Залізничне будівництво стало одним із

джерел збагачення банківського та промислового капіталу. Залізничне будівництво ліквідувало економічну розрізненість країни, сприяло консолідації внутрішнього ринку. У 1850-1870 роках більш ніж у 200 разів зросли вантажні перевезення. У складі експорту почала переважати промислова продукція (машини, вугілля, шерстяні тканини, хімічні продукти, цукор тощо). В імпорті найбільше значення мали бавовна, вовна, пшениця, ячмінь, залізна та мідна руди.

На німецьких землях почала відбуватися поступова індустріалізація сільського господарства, темпи розвитку якого традиційно відставали від промисловості. Факторами, що стримували цей процес, були обезземелення і малоземелля більшості селян, їх низька купівельна спроможність, висока земельна рента, заборгованість. Такий поступовий характер змін отримав в історії назву "пруського" шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві.

Після революції 1848 року уряд розпочав несміливі реформи в аграрному секторі. Зокрема було узаконено право власності селянина на ділянку землі, яку він обробляв. Однак панщина та інші повинності зберігались у повному обсязі та підлягали викупові. Лише незначна частина заможних селян змогла придбати землю у власність. Унаслідок цього на середину XIX ст. в руках юнкерства було 60% усіх земель (Пруссія та Мекленбург). Дрібні господарства, що становили 70% від загального числа, володіли лише 9% орної землі. У німецькому селі з'явилося багато безземельних селян, які експлуатувалися як поміщиками, так і гробсауерами (клас фермерів у північно-західних землях і в Баварії). На південному заході переважали дрібні селянські господарства.

Внаслідок таких аграрних "перетворень" феодальне дворянство (юнкерство) не втратило своїх позицій. Німецька буржуазія, будучи політично слабкою і неорганізованою силою, пішла на союз із юнкерством, яке й визначало економічну політику держави. В другій половині XIX ст. вона почала носити відверто мілітаристський, винятково агресивний, реакційний характер. В силу слабкості аграрної буржуазії в сільське господарство не вкладалися більш-менш значні кошти, що зробило його неконкурентоспроможним.

Разом з тим, сільське господарство Німеччини в XIX ст. розвивалося досить швидко. Значно поліпшилася агрокультура: було введено багатопільну сівозміну, підвищено якість обробітку землі. Посіви зернових доповнювали кормові й технічні культури. У Померанії й Бранденбурзі, де переважали піщані ґрунти, розширили площі під картоплю, яку використовували для виробництва спирту — важливого експортного товару країни. За збором картоплі та цукрових буряків Німеччина в другій половині XIX ст. посіла перше місце у світі. Зміцнення кормової бази сприяло розвитку скотарства, особливо молочного тваринництва. У господарствах поміщиків і гробсауерів почали широко використовувати сільськогосподарську техніку, мінеральні добрива.

В 50-ті роки були закладені основи кредитної системи німецького капіталізму. Розвиток банківської системи полегшував мобілізацію капіталів, необхідних промисловості. Надзвичайно роль у цьому процесі відіграли акціонерні компанії, масове створення яких почалося після революції 1848-1849 років. За 20 років у Пруссії виникло 295 компаній: гірничопромислових, металургійних, страхових, залізничних та інших, капітал яких становив 2,4 млрд. марок. Важливе значення мав приплив іноземного капіталу — бельгійського, голландського, англійського, французького — у промисловість Рейнської області.

Кредитування промисловості й торгівлі до середини XIX ст. здійснювали банківські дома Ротшильда, Шредера, Мендельсона, Блейхредера та ін. Потім вони зрослися з промисловим капіталом і утворили **великі приватні акціонерні банки**. Відмітимо основні особливості німецьких акціонерних банків.

1. Вони спеціалізувалися за галузями економіки й окремими територіями:
 - Шафгаузенський банківський союз (1848) зосередив свої операції в Рейнській області і сприяв розвитку гірничозаводських підприємств;
 - Німецький банк (1870) здійснював операції в галузі зовнішньої торгівлі;

- Дрезденський банк (1872) кредитував хімічну і текстильну промисловість Саксонії.

2. Мали універсальний характер щодо їх внутрішньої організації. Це зводилося до наступного:

- проводили як регулярні операції (вклади, облік векселів, позики), так і нерегулярні (емісія фондів, торгівля цінними паперами);
- мали визначене коло клієнтів (галузь економіки, територіальний район);
- мали можливість контролювати потребу в кредиті промислових підприємств;
- мали можливість мати інформацію про інші банки.

Чіткий порядок організації роботи та інформація про кредитний ринок давали змогу проводити ефективну установчу політику, що зробило німецькі акціонерні банки одними з найнадійніших і найсолідніших у світі.

У середині XIX ст. почав розвиватися *іпотечний кредит*. Пруські земські каси, які було створено ще наприкінці XVIII ст., і надавали послуги під заставу землі, уже не могли забезпечити потреби в іпотечному кредиті, що й зумовило організацію спеціальних земельних (іпотечних) банків.

В 1871 році після завершення війни з Францією відбулося політичне об'єднання Німеччини — в центрі Європи виникла могутня держава з міцною фабричною системою.

Водночас, незважаючи на значні успіхи Німеччини в індустріальному розвитку, її сільське господарство все ще переважало над промисловістю (частка Німеччини у світовому промисловому виробництві становила 13%, тоді як Англії — 32%). Німецький внутрішній ринок залишався все ще недостатньо містким, що штовхало німецьку промисловість до експансії на міжнародні ринки. А спізнення Німеччини внаслідок уповільнених промислової модернізації та державного об'єднання до територіально-економічного поділу світу між великими державами підштовхувало її до спроби силової перебудови світового порядку.

10.5. Промисловий переворот у США

Найпізніше серед розвинутих країн світу промисловий переворот відбувся в США. Це пояснюється тим, що утворення США як самостійної держави у складі 13 штатів відбулось лише у 1776 році, коли на Європейському континенті вже утвердилися капіталістичні відносини. Поява в Північній Америці потужної держави, яка почала проводити самостійну, незалежну від впливу європейських держав політику, створила сприятливі умови для економічного зростання і підготовки до промислового перевороту.

Капіталізм, що почав формуватися в Північній Америці ще до проголошення незалежності, назвали *переселенським*, колоніальним. Заселення європейцями нових земель відбувалося в формі колоній. Перші з них утворилися ще на початку XVII ст. переселенцями з Англії, Голландії та Франції. В кінці XVIII ст. за рівнем економічного розвитку виділилося *три райони*: Північний Схід, Південь і Центр.

Найбільш розвинутим був вкритий густими лісами *Північний Схід*, де панували англійські колоністи і перетворили регіон у центр ремісничого, мануфактурного виробництва й торгівлі. Основними галузями тут стали суднобудування, лісова промисловість, які сприяли розвитку риболовства та хутряного промислу, а також землеробство, в якому було зайнято більшість населення. На початку XVII ст., коли в Північну Америку завезли овець широкого розвитку набуло виробництво шерсті. Наявність величезних покладів руди забезпечили з середини XVII ст. розвиток металургійної промисловості.

На *Півдні*, багатому, насамперед, величезними площами родючої землі, англійськими іммігрантами почало розвиватися *плантаційне господарство*. Дефіцит робочих рук вирішувався за рахунок рабів-негрів, яких в масовому порядку доставляли англійські кораблі з колонізованих країн Африки. Наприкінці XVIII ст. частка рабів становила 40% загальної чисельності населення південних штатів, де вирощувалися тютюн, рис, цукрова тростина, трохи згодом бавовна, яка з часом стала провідною культурою.

В колоніях *Центрального району* переважало *фермерське сільське господарство*, яке базувалося на найманій праці переважним чином втікачів (скватерів) з Європи. У регіоні вирощували пшеницю, картоплю, кукурудзу та гарбузи, які були запозичені в індіанців. Розвивалася і промисловість — дрібні металургійні підприємства, пивоварні.

В результаті колонізації Північної Америки, насамперед Англією, в Європу потоком хлинули кораблі, метал, деревина, хутра, риба, солонина, пшениця, кукурудза, бавовна, тютюн, цукор тощо. Величезні гроші нові американці заробляли і за рахунок грабіжницької торгівлі з індіанцями, в яких за безцінь обмінювали хутро, шкіру, дорогі метали за скляні буси, вогнепальну зброю, ром.

В свою чергу, швидка колонізація земель Північної Америки вимагала величезної кількості робочих рук, дефіцит яких поповнювався не лише неграми-африканцями, а й іммігрантами з Європи. Це привело до гострих *суперечностей між колоніями Америки та метрополіями*, насамперед Великою Британією. Втрата висококваліфікованих робітників змусила британський уряд ввести обмеження на їх еміграцію (1718), а згодом і повну її заборону (1765). Проте зупинити цей процес було неможливо, оскільки праця в колоніях Нового світу оплачувалася значно вище, ніж в країнах Європи.

З плином часу суперечності між колоніями і метрополією набрали ще більш гострого характеру і стали двосторонніми. Вони закріплювалися в цілому ряді законодавчих актів як колоній так і метрополій, які перепліталися і встановлювали велику кількість різних заборон та обмежень. Всього за період з 1650 по 1775 роки було прийнято біля 50 таких актів. Вони забороняли взаємну торгівлю американців з європейцями; встановлювали обмеження на торгівлю певними товарами (цукор, тютюн, бавовна, індиго, шерсть і шерстяні вироби, залізна руда, хутро, патока тощо); забороняли будівництво в колоніях доменних печей, прокатних станів, залізобудівних і ковальських майстерні; вводили нові митні збори на фарби, папір, чай, скло, свинець тощо; гальмували розвиток фермерства; забороняли приватним особам купувати землі в індіанців; забороняли самовільне переселення на нові землі тощо.

Загострення суперечностей в кінцевому підсумку призвели до війни між колоніями Північної Америки та метрополіями, насамперед Великою Британією, що увійшла в історію як *Війна за незалежність* (1775-1783). Вона закінчилася перемогою колоністів і в 1776 році було проголошено нову незалежну державу — Сполучені Штати Америки. З проголошенням незалежності були зняті всі обмеження і заборони британського уряду. В зовнішній торгівлі були проголошені принципи фритредерства, на основі яких пізніше були укладені договори з Францією, Пруссією, Швецією.

Війна за незалежність в США, що носила характер буржуазної революції, відкрила шлях до масових змін в соціально-економічному і політичному житті нової держави.

За період війни на Захід переселилося 25 тис. скватерів. Виробникам металу, зброї, пороху, військової амуніції видавали грошові премії, субсидії. У 1778 році став до ладу державний гарматний завод у Спрінгфілді. З метою стабілізації грошової системи, впорядкування емісійної діяльності як на загальнодержавному рівні, так і на рівні штатів у 1781 році було створено Банк Північної Америки.

Конституція США (1787) забезпечила права власності, її захист, свободу слова, друку, зборів, віросповідання та ін., зміцнила владу центрального уряду. Виникла нова політична система з трьома гілками влади: виконавчої (президент і кабінет міністрів), законодавчої (конгрес), судової (Верховний суд). Проте в південних штатах ще не було знищено рабства, не отримали громадянських прав індіанці, не було створено єдиної виборчої системи.

Почалося освоєння нових земель. До складу держави увійшли Луїзіана (1803), Флорида (1819), Техас (1845), Нова Мексика (1849), Верхня Каліфорнія (1848), Орегон (1846). За період з 1778 по 1853 роки територія США збільшилась у вісім разів. Всі нові вільні території передавалися у фонд центрального уряду, який почав продавати землю великими ділянками по 640 акрів з обов'язковою виплатою всієї суми протягом місяця, що обмежувало коло покупців багатими людьми й призвело до масового самовільного захоплення землі. Однак під тиском фермерів відбувалася поступова демократизація

аграрного законодавства і з 1832 року земельний мінімум (до 40 акрів) зменшився, а період розстрочки платежів збільшився.

Всі ці події і процеси створили передумови для промислового перевороту, який розпочався у *північних штатах країни* у 1790-х роках, тривав до середини XIX ст. і мав такі особливості:

- відсутність докапіталістичних пережитків, надто цехових порядків, які були характерні для країн Західної Європи і виступали гальмом прогресу;
- обмежений характер мануфактурного капіталізму. Мануфактури виникали в колоніальний період, але були не стійкими, розвиток їх стримувала заборонна політика Великої Британії.
- вигідне розташування США, зокрема територіальна віддаленість від Європи, що дало можливість відмежуватися від боротьби Англії і Франції за європейську гегемонію;
- небачений в світі демографічний вибух. Населення США з моменту проголошення незалежності до середини XIX ст. збільшилося в 4,5 рази, в основному за рахунок переселенців із Європи — людей підприємливих, енергійних, які доклали великих зусиль до економічного поступу США;
- переважне використання робочої сили, інтелекту і капіталів європейських країн;
- величезні запаси деревини, яку тривалий час використовували як основний вид палива та для виготовлення деревного вугілля. Аж до 1860 року на залізничному транспорті США використовували дрова. Перша домна, що працювала на кам'яному вугіллі, з'явилась у країні в 1837 році. Масове використання мінерального палива в металургії почалося в 40-х роках;
- крайня нерівномірність розміщення галузей по територіях про що вже згадувалося вище.

Крім особливостей відзначимо і фактори промислового перевороту. До головних з них варто віднести:

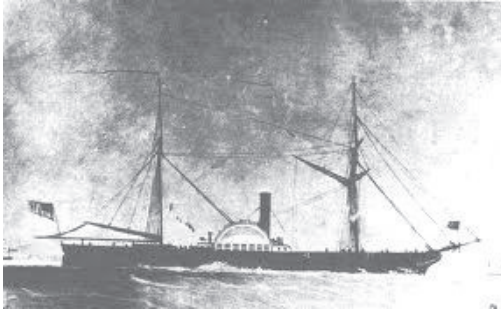
- наполеонівські війни, які стали "золотим віком" американської торгівлі, оскільки постачання в Європу зброї, боєприпасів, військового устаткування, продуктів харчування тощо приносило великі прибутки. Саме в цей період розпочалося активне зростання американських міст, як важливих торговельних центрів.
- впровадження на початку XIX ст. рішучої експансіоністської політики, в результаті якої за кілька десятиліть територія США збільшилася майже вчетверо, а кількість штатів зросла до 30.

Перші ознаки промислового перевороту проявилися з появою прядильних та парових машин. Перші прядильні машини були привезені з Англії, не дивлячись на заборону англійського уряду вивозити машини і технічні інновації, наприкінці 1780-х років. Парові машини з'явилися через 10 років і спочатку використовувалися вкрай рідко, бо більшість текстильних фабрик працювали на дешевій енергії водяних двигунів.

Швидких темпів промислової революції завдяки використанню в американській промисловості власних оригінальних винаходів: бавовноочисної машини (1793), що підвищила продуктивність праці в 100 разів; швейної машини Зінгера (1841); машини для виготовлення взуття (1846); фосфорних сірників; електромагнітного телеграфу Морзе (1837); телеграфного апарату Д. Юза (1855); пістолета; пневматичного гальма; парового молота (1842); вулканізації каучуку (1844); турбіни (1849); електровоза (1851); циліндру для механічної набивки тканин тощо. Також було винайдено ротацийну типографську машину, револьверний, шліфувальний, фрезерний верстат, косарку Мак-Корміка, комбіновану молотилку-віялку Хейрема та багато інших машин і механізмів. Вони дали поштовх розвитку нових галузей і підгалузей промисловості: швейної, збройної, електротехнічної тощо.

У 1807 році на річках з'явився колісний пароплав (**на малюнку**), збудований **Р. Фултоном**, швидкими темпами прокладалися канали, які мали велике господарське

значення. Прискорено розвивалася текстильна фабрична промисловість, яка в середині XIX ст. за обсягом виробництва поступалася лише британській. Проте найбільших успіхів США

досягли в будівництві залізниць та використанні паровозів. Перші залізничні рейки з'єднали міста Балтимор і Огайо (1828-1830), за два наступних десятиліття довжина залізниць зросла в 300 разів. Уже в 1860 році їх довжина складала майже 50 тисяч км — половину світових залізничних колій. Цьому сприяла відповідна підтримка держави. Компанії, які споруджували залізници, отримували від держави безплатно землю, ліс, будівельні матеріали, великі грошові субсидії. Підприємництво в цій галузі приносило

великі прибутки, що робило її привабливою для вкладання капіталу. Тільки за період 1851-1857 років інвестиції в залізничне будівництво сягнули близько 1 млрд. дол.

Розвиток залізничного будівництва сприяв прискореному зростанню металургії, видобутку вугілля, машинобудівної, кораблебудівної та лісопереробної галузей промисловості. Можна вважати, що 40-і роки стали початком *другого етапу* промислового перевороту. У металургії почалося широке застосування пудлінгових печей, завершився перехід випуску чавуну на мінеральне паливо (антрацит), поклади якого залягали на доступній глибині на сході Пенсільванії. Добування кам'яного вугілля в період промислового перевороту зросло в 20 разів, а виробництво чавуну в 1830-1850 роках зросло в 3 рази. Центрами американської металургії стали Пітсбург (саме тут було освоєно нововведення — прокат замість кування, пудлінгування замість сирого дуття), штати Теннессі, Кентуккі, Пенсільванія, Огайо.

Проте власне виробництво металу не могло задовольнити внутрішній ринок. З 1845 року почала розвиватись рейкопрокатна справа, яка уже в 50-х роках поглинала 20% американського чавуну. Однак металу не вистачало, і більшу частину рейок завозили з Британії.

Спершу машинобудування розвивалося повільними темпами. На початку XIX ст. американська промисловість працювала в основному на британських машинах. Проте в середині XIX ст. на північному сході США виникло крупне машинобудування (*створення машин машинами*), що засвідчило вступ промислового перевороту в завершальну стадію. У 1818 році Е. Уїгні винайшов верстат з багаторізцевим ріжучим інструментом (фрезую), чим поклав початок основам техніки й організації масового виробництва в машинобудуванні.

США стали країною — виробником паровозів (перший збудовано в 1830 році, а в 1860 році на заводі Болдуїна у Філадельфії — тисячний), суден (у середині 50-х років XIX ст. американський торговий флот майже зрівнявся з британським), а також сільськогосподарської техніки (у 1851 році запатентовано 167 збиральних машин і 62 косарки). У 1851 році в США було створено електровоз. У 60-х роках будують спальні вагони, цистерни, вагони-холодильники. Успіх американців у виробництві машин пояснювався гострою нестачею робочих рук, наявністю величезного внутрішнього ринку, високим рівнем освіти, широким упровадженням зарубіжного досвіду.

Зростання виробництва в усіх галузях економіки сприяли швидкому розвиткові торгівлі. За півстоліття експорт зріс у 3,7, імпорт — у 4 рази. **В експорті країни переважали** сільськогосподарська сировина (бавовна, вовна, шкіра) і продовольство, готові вироби становили 12% вивозу. До половини американського експорту припадало на Велику Британію, яка була головним покупцем бавовни, а із середини XIX ст. — також продовольства. Доходи від експорту сільськогосподарської продукції забезпечували валютні надходження, необхідні для промислового імпорту. У зазначений період ще зберігалася залежність американської індустрії та споживчого ринку (особливо південних штатів) від

ввезення зарубіжних, насамперед британських, машин, устаткування, промислових товарів, виробництво яких у США ще не налагодили масово.

У період формування промисловості відбувалося становлення і капіталістичної *грошово-кредитної системи*, яка в перші роки промислового перевороту була розрізною і формувалася кожним штатом окремо. Децентралізація випуску грошових знаків дезорганізувала економіку молодої держави, тому у 1781 році конгрес США видав *чартер* (документ на право ведення банківських операцій) Банку Північної Америки (Філадельфія). У 1784 році з цією ж метою було створено банки в Нью-Йорку і Массачусетсі.

В 1791 році було створено *Перший банк* Сполучених Штатів, якому надали 20-річний чартер на ведення банківських операцій і насамперед регулювання грошового обігу з метою захисту економіки від інфляції, чим було встановлено законодавчий контроль за банківською діяльністю. Перший банк був хранителем фондів федерального уряду і міг пред'являти банкноти банку-емітенту (що здійснював емісію) для розміну їх на золото та срібло. Виконуючи цю функцію, він виступав як *центральний банк*, який регулював кількість грошей в обігу і обслуговував територію всієї країни. Він створив філії в усіх великих містах, надавав кредити, здійснював контроль за функціонуванням банківської системи.

Однак це не влаштувало банки штатів і згодом перший банк США припинив своє існування, а банки штатів знову порушили нормальне функціонування системи грошового обігу, значно збільшивши сукупну пропозицію грошей у країні. Тому у 1816 році право контролю над грошово-кредитною системою отримав *Другий банк* Сполучених Штатів. Але його діяльність виявилася недостатньо ефективною і він також припинив діяльність. Це призвело до різкого збільшення приватних банків в окремих штатах. Якщо, наприклад у 1800 році було відкрито 29 банків, то в 1820 — 300; 1836 — 500; 1860 — 1601 банк.

Як бачимо, формування кредитної системи США в першій половині XIX ст. відзначалося протистоянням прихильників централізації банківської справи та їхніх опонентів. У реальній банківській практиці це виявлялось як розширення діяльності банків окремих штатів.

У 1859 році промислова продукція в США перевищила вартість сільськогосподарської. Країна вийшла на друге місце у світі за обсягом промислового виробництва, її частка становила 15%. Проте, незважаючи на високі темпи промислового розвитку в першій половині XIX ст., США залишалися в основному аграрною країною, промисловий переворот здійснювався лише на Півночі.

Розвиток промисловості гальмували південні штати, де панувало рабовласницьке плантаційне господарство, яке виступало основною перепорою промислового перевороту, розширення внутрішнього ринку та інтенсивного розвитку сільського господарства. Саме різні тенденції розвитку сільського господарства — північного фермерського, що базувалося на праці фермерів і найманих працівників та південного плантаторського, основою якої була рабська праця (близько 4 млн. рабів), породили найгостріші суперечності суспільства. Прагнення Півночі забезпечити свої фабрики і заводи сировиною та дешевою робочою силою Півдня, викликали в США *Громадянську війну 1861—1865 років*, яка водночас була буржуазною революцією. Перемога північних штатів привела до скасування рабства, ліквідації політичної та економічної роз'єднаності США, розчистила шляхи до стрімкого розвитку сільськогосподарського виробництва на базі індустріалізації та остаточного завершення промислового перевороту.

Ліквідація рабства та прийняття Акта про *гомстеди* (поселення) активізували зростання аграрного сектору економіки. Кожний громадянин за 10 дол. реєстраційного збору отримав право на 160 акрів (близько 65 га) землі, що ставали його власністю після п'яти років проживання та обробітку. Протягом 60-80-х років у руки фермерів перейшло 65 млн. акрів вільних земель. Сільське господарство США набуло товарного характеру і незабаром стало одним з головних експортерів збіжжя і м'яса на світовий ринок. З 1862 по 1901 роки експорт пшениці збільшився майже у 5 разів, кукурудзи — у 16. Це призвело до європейської аграрної кризи 1875-1896 років, коли ціни на пшеницю впали майже вдвічі.

Завоювання зовнішнього ринку було зумовлено тим, що американський фермер обробляв землю, вільну від ренти, тоді як європейські селяни і фермери були змушені платити значні рентні платежі. На початок XX ст. колонізація вільних земель завершилася. Ціни на землю зросли, США в конкурентній боротьбі втратили переваги і, як наслідок, американський експорт значно скоротився.

10.6. Становлення промислового капіталізму в Японії

На рубежі XVIII ст. Японія була аграрною феодальною країною. Питома вага селянства, яке за своїм суспільним станом переважало жителів міста, в структурі населення складала майже 60%. Селяни отримували землю від феодалів на правах майже довічної оренди і платили за це натуральний оброк. Їх залучали також до ремонту доріг, мостів, каналів. У країні не було кріпосного права, але діяли закони, які строго регламентували побут і поведінку японського селянина. Наприклад, він не міг змінити місце проживання та рід свого заняття.

Слідом йшов стан самураїв (20%), який складав основу формування державного та військового апарату, а також інтелігенції. Міське населення, яке представляли в основному ремісники й купці, було малочисленим і особливої ролі в соціально-економічній структурі держави не грало. Із розвитком ремесел і торгівлі відбувалося їх об'єднання у спілки на взірць європейських цехів і гільдій. Допускалося піднесення багатих купців до рангу самураїв.

На початку XVIII ст. в економіку Японії почали проникати *товарно-грошові відносини*, які, як не дивно, спричинили розвиток кризи. Система відносин на селі сформувалася ще в XVI ст. аграрною реформою Іеясу і була спрямована на розмежування станів, закріплення селян за їхніми землями, максимізацію збору податків із селян. Її становлення і розвиток супроводжувався формуванням великих економічних районів з пануванням натурального господарства.

Товарні відносини, які розвивалися насамперед в містах, почали проникати в господарства феодалів і селян. Це неминуче призвело до посилення територіальної спеціалізації, що суперечило існуючим традиціям японського феодалізму. Почалося активне розшарування населення. Самураї і селяни по мірі втягування в товарно-грошові відносини бідніли. Це відбувалося і з більшістю феодальних дворів (*дайме*), що призводило не лише до зменшення багатства, а й до втрати влади. З поглибленням товарно-грошових відносин значна частина селян перебиралася в міста, а самурайство, позбавлене матеріальної підтримки, почало розпадатися.

В 20-30-і роки XVIII ст. у японське село проникла розсіяна мануфактура, в основному з виробництва бавовни і шовку. За короткий період їх виникло майже 100. У селі почав формуватися прошарок нових поміщиків із числа купців, лихварів, заможних селян і навіть самураїв, що означало утвердження в аграрному секторі капіталістичного укладу життя. Центрами соціального й економічного життя країни, розвитку культури ставали міста, число жителів яких стрімко зростало. В першій половині XVIII ст. в найбільшому місті Японії Едо проживало більше півмільйона осіб. На його ринках, крім традиційних товарів, з'явилися друковані видання, вироби прикладного мистецтва тощо.

Розвиток міст значно посилив роль і значення *будівництва*. У XVIII ст. багаті купці будували двоповерхові магазини, вкриті черепицею, ремісники споруджували спеціалізовані швейні майстерні. Із зростанням міст почала формуватися нова японська ідеологія — *шлях городянина*, яка протиставлялася *шляху самурая*. В її основі лежало переконання про необхідність відстоювати життєвий ідеал городянина, який був зайнятий своєю справою та турбувався про отримання доходу. Прибуток, нагромадження багатства, матеріальний інтерес, своя справа — такі цінності все більше проникали у свідомість японського суспільства XVIII ст.

Однак японці, що завжди сповідували культ гармонії, не могли допустити занепад села, що зумовлювався розвитком міст і товарної економіки. На це були спрямовані реформи

сьогунів Японії, які мали за мету укріпити феодальні відносини і зміцнити село. Розпочав їх в 1716 році сьогун Токугава, який намагався пристосувати село до розвитку товарної економіки на основі співробітництва з купецтвом. Ця ідея не спрацювала і в 1789 році реформу розпочав сьогун Саданобу, який бачив вихід із становища у поверненні до звичаїв старої Японії. Він взявся за "очищення" соціально-економічної системи. Чинників карали за хабарі, торгівців рисом примушували знизити позичковий процент, під який вони давали зерно в позику, великих землевласників обкладали податками та зобов'язували створювати резерви на випадок неврожаю. Водночас полегшили і частково скасували трудову повинність селян, поліпшили іригаційну систему тощо. Однак з його відставкою (1793) політика "очищення" припинилася. Зупинити кризу японського села не вдавалося.

Останні намагання зміцнити феодальну систему здійснив сьогун Тадакуні. Його реформи (1830-1840 роки) були викликані невдоволенням народних мас станом соціально-економічного розвитку. Він спробував відновити основні цінності конфуціанства (міцність сім'ї, патерналізм, повага до старших, культ етичної норми, культ освіченості тощо), а також посилити централізовану владу і режим економії. Заборонялися всякі надмірності, купців обкладали високими податками, встановлювався контроль за цінами і поверненням в село селян, які проживали в містах. Однак ці міри наштотувалися на рішучий опір багатих купців, Тадакуні пішов у відставку (1843) і реформи припинилися.

Суттєва відсталість соціально-економічного розвитку Японії, особливо на фоні розвитку економіки світу, змусило уряд, контрольований впливовими кланами японської аристократії, в другій половині 40-х років XIX ст. відмовитися від політики ізоляції країни. Початок відносин з іншими країнами обмежився виключно виробництвом військової техніки. У 1848 році з'явився перший металургійний завод, з металу якого виливалися гармати. Однак керівник одного з кланів *Сімадзу Наріакіра* — визначний політичний діяч, військова та фінансова могутність якого мала великий вплив на державну політику, повернув використання досягнень європейської цивілізації в бік мирного розвитку. Він за допомогою Великої Британії започаткував будівництво механізованих прядильних фабрик (1853), Франції — судноверф (1855) тощо.

З цього періоду в Японії розпочався активний **розклад феодалізму** і розвиток капіталістичних відносин. За кілька десятків років середини XIX ст. було створено біля 200 мануфактур, почалося впровадження технічних новинок в гірничу справу, металургію, прядильно-ткацьке цукрове, гончарне виробництво. Значна частина мануфактур, здебільшого тих, які виробляли зброю, належала великим феодалам і державі. На державних мануфактурах застосовувалася праця селян-утікачів. Проте ці приклади ще не можна розглядати як початок промислового перевороту, Японія продовжувала залишатися феодальною державою.

Політика відмови від ізоляції і "відкриття" Японії для світу виявила **суперечливий вплив** на її економічний розвиток. Під тиском могутніх держав, в тому числі військових, вона була вимушена укласти ряд нерівноправних угод з США, Великою Британією, Францією, Голландією. Деякі порти стали базою для іноземних військових кораблів, почали діяти дискримінаційні торгові угоди. Разом з цим, це привело до входження Японії у світовий ринок і перед місцевими промисловцями відкрилися широкі можливості для придбання зарубіжних машин та устаткування. З 1860 року обсяг зовнішньої торгівлі почав зростати. В експорті переважав шовк (60% вартості всього експорту), чай, мед, морські продукти, бавовна. В імпорті машини, техніка, зброя, судна, промислове обладнання, пряжа, тканини.

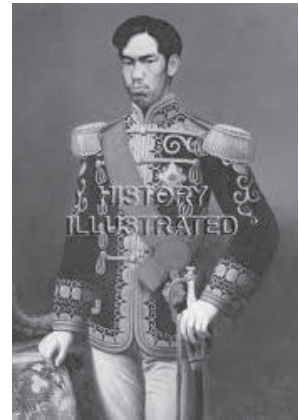
Під впливом цих процесів почалося інтенсивне будівництво підприємств, оснащених європейською технікою. До початку 70-х років XIX ст. в Японії було збудовано 53 заводи важкої промисловості, 110 — легкої. Активно створювалися приватнокапіталістичні мануфактури, переважно шовкомотальні та виноробні.

Суттєві зміни сталися і в аграрному секторі. Виробники сільськогосподарської продукції отримали могутні світові ринки збуту, на яких дешева японська продукція

користувалася великим попитом. Це сприяло зростанню товарності аграрного сектору, прискоренню процесу розшарування села, значному зміцненню економічних позицій поміщиків, багатих селян, торговців-лихварів.

Проте ці процеси мали і негативні наслідки. Наплив іноземних товарів призвів до розорення національної промисловості та ремесел, зростанню цін на сільськогосподарську продукцію, сировину, що поставило в тяжке становище бавовняну та шовкоткацьку галузі — основу японської економіки. Була зруйнована фінансова система держави, курс срібла щодо золота став у три рази вищим від світового, що призвело до масового вивозу золота з країни. Над Японією виникла загроза стати сировинним додатком розвинутих держав.

В цих умовах в Японії виник могутній антисюгунівський рух, направлений проти зарубіжної експансії національної економіки, який назвали революцією Мейдзі (1867-1868). Об'єднані сили опозиції, котрі прагнули до модернізації феодального режиму, вчинили урядовий переворот і встановили владу імператора. Ним став 16-річний **Мацухіто** (1868-1911, **на фото**), який незважаючи на юний вік, почав здійснювати нову програму реформ. Ці реформи створювали передумови, необхідні для становлення капіталістичної системи. Тому цей **переворот вважають буржуазною революцією**.

Результатом реформ стали такі **радикальні зміни**.

1. Ліквідація феодальних князівств і створення в 1871 році єдиної централізованої держави, що стало вирішальним в перетворенні Японії в могутню світову державу.

2. Скасування феодального ладу і встановлення рівних прав всіх громадян. Уніфікація законів і судочинства, встановлення рівності усіх підданих імператора перед законом.

3. Скасування державних обмежень на заняття і вибір професії, ліквідація цехового ладу, гільдій, кланів.

4. Скасування обмежень в господарській діяльності, в тому числі на торгівлю рисом та іншими сільськогосподарськими продуктами. Це означало перехід до розвитку вільної торгівлі.

5. Введено **новий становий поділ суспільства**:

- найвищий стан — дворянство (колишні феодальні князі, придворна аристократія), яким втрату володінь держава компенсувала високими пенсіями, пільгами при вступі на державну службу;
- середній стан — дворянство (колишні самураї), яким надавалося право на вільний вибір виду діяльності, отримання державних пенсій, 50-процентну знижку при купівлі державної землі;
- нижчий стан — простий народ, до якого відносили решту населення, в тому числі торгово-промислової буржуазію.

6. Ліквідація внутрішніх мит, введення єдиної грошової одиниці із золотим забезпеченням — сени, що дорівнювала за вагою і пробою долару США, та дрібної монети — сени (цент).

Незважаючи на те, що феодальні елементи вбудовувались у нові механізми управління та господарювання, в Японії сформувались умови для економічного об'єднання країни, створення єдиного ринку та розвитку капіталістичних відносин. Економічні реформи (аграрна, банківська) були спрямовані на прискорення первісного нагромадження капіталу, створення нових суспільно-економічних структур. Основними їх наслідками були такі:

- ліквідовано феодальне землеволодіння, і сформовано прошарок нових власників землі. Великим землевласником став імператор;
- введено поземельний податок як основне джерело державного бюджету;

- залучення дайме і самураїв до підприємницької діяльності (у промисловість, банківську справу, торгівлю, аграрний сектор) через "компенсацію пенсій".
- заснування національних банків. Перший такий банк (1873) заснували торгові дома Міцуї та Оно. Капіталізовані пенсії колишніх князів, самураїв вкладались у національні банки, число яких до 1879 року становило 153, причому 75% банківського капіталу належало самураям.

Не дивлячись на прогресивний характер змін, не для всіх ці реформи були позитивними. Основна маса селян значну частину землі втратила. Частина общинних земель (луки, ліси, пасовиська) перейшла до імператора, до нових поміщиків відійшли землі, які до реформи орендували або віддавали в заставу селяни. Тому більшість селянських господарств залишалися безземельними або малоземельними. Незначні доходи не давали змоги селянам застосовувати нову агротехніку, вдосконалени землеробські знаряддя, вносити зміни в організацію господарської діяльності. В умовах аграрного перенаселення і малоземелля селян, поміщики встановлювали високу орендну плату (вищу, ніж в Великій Британії, у 7 разів, ніж у Німеччині — в 3,5 раза). Це сприяло подальшому розшаруванню суспільства.

Внаслідок економічних реформ почав формуватися **ринку праці**. Його становили переважно малокваліфіковані селяни, в основному жінки та підлітки, які вимушені були шукати додаткового заробітку. Відчувався гострий дефіцит кваліфікованих кадрів, постійних робітників. Селяни, ставши власниками землі, незважаючи на всі труднощі, не бажали розлучатися із своїми господарствами.

Важливу роль у становленні ринку праці та капіталізму відіграли **самураї**, які становили лише 5-6% населення. Яскраво виражене національне честолюбство, постійне прагнення вивести Японію вперед порівняно з іншими державами сприяло швидкій адаптації їх до нових умов. Найбагатші самураї ставали великими землевласниками, організаціями промислового виробництва, засновниками банків тощо. Самураї середніх достатків опанували ланку управлінського й державного апарату. Найбідніші ставали найманими робітниками. Держава залучала їх до будівництва зразкових державних підприємств, на яких вони отримували посади управлінців чи кваліфікованих робітників. Це був найбільш освічений і честолюбний резерв найманої робочої сили.

Певну роль у формуванні ринку праці відіграли розорені ремісники й декласовані нижчі прошарки самураїв. Якась частина їх ставали найманими робітниками, але більшість намагалася пристосуватись до нових умов, зберігаючи старий "цеховий дух".

Політичні й соціально-економічні перетворення створили **передумови для промислового перевороту**, здійсненого в Японії за винятково короткий час. Вирішуючи завдання перетворення Японії у могутню військово-індустріальну країну, новий уряд, з одного боку, широко використовував зарубіжний досвід, а з іншого — враховував національні особливості. Не маючи власних винаходів, японці запозичали їх у більш розвинутих країнах. Створення великої промисловості вимагало значного інвестування, яке взяла на себе держава.

Японський уряд фінансував будівництво переважно підприємств важкої індустрії, а також підтримував приватних підприємців, надаючи їм субсидії, звільняючи від податків, продаючи побудовані заводи в розстрочку тим промисловим фірмам, котрі виконували державне замовлення. Особливі привілеї надавав уряд фірмі Міцуї, створеній ще в XVI ст. Наприкінці XIX ст. вона посідала провідне місце.

Уряд брав на себе будівництво в найбільш складних і нових для Японії галузях — суднобудівній, скляній, суконній, шовкомотальній, залучаючи із-за кордону передову техніку, технологію, капітал, фахівців. Споруджувані фабрики, заводи, верфі, гірничі копальні, залізничні й телеграфні лінії мали створити потужний економічний потенціал, забезпечити приплив коштів у державний бюджет, послужити прикладом для щойно народженої національної промислової буржуазії.

Важливу роль в 70-і роки XIX ст. держава відводила розвитку транспорту, сучасних засобів зв'язку, що сприяло зниженню вартості транспортних перевезень, розширенню

внутрішнього ринку, пошукам корисних копалин, економічному об'єднанню країни. Були збудовані перші телеграфні й залізничні лінії, відкрито родовища вугілля, залізної руди, золота.

Як правило, створення промислового потенціалу країни відбувалось державою із залученням іноземного капіталу та фахівців. На початок 80-х років у власності держави уже перебувало 5 корабельень, 5 військових заводів, 10 рудників, 52 фабрики, 51 торговий корабель, 100 км залізниць, телеграфна система. Але державних капіталів не вистачало, тому багато підприємств будувались на приватні не надто значні кошти. Це були невеликі підприємства, які переважно базувалися на ручній праці і спеціалізувалися на переробці сільськогосподарської сировини та виробництві текстилю. Наприклад, у 70-і роки XIX ст. таких підприємств було збудовано майже 500. Перша велика приватна прядильна фабрика, устаткована американськими верстатами, стала до ладу в 1872 році, але це було винятком.

Згодом виявилось, що частина державних підприємств були збитковими. Для покриття збитків в 1878 році держава пішла на внутрішню позику на 3 млн. єн, що причинило дефіцит державного бюджету. Додатковий випуск паперових грошей призвів до інфляції і різкому зростанню цін. Тому в 80-х роках держава відмовилася від політики "*казенного капіталізму*". На озброєння була взята політика активізації приватного підприємництва. Для цього почався продаж заводів приватним особам за цінами у 3-4 рази нижчими від вартості. Дуже швидко основна частина державної власності опинилась у руках торгово-лихварських домів і вищого стану самураїв. Державні мідні рудники перейшли до фірми "Фурукава", найбільший суднобудівний завод у Нагасакі, вугільні шахти, срібні рудники Ікуно — до "Міцубісі" тощо. Активізація приватного підприємництва зумовила переміщення великого капіталу в сферу виробництва. Частка капіталу, інвестованого в промисловість, збільшилася за період 1884-1892 роки в 5 разів (з 5% до 25%).

Нова економічна політика значно пожвавила промислове виробництво. За період 1877-1886 роки було збудовано 760 приватних промислових підприємств. Більш успішно розвивалися галузі, які мали вітчизняну сировинну базу. Так, видобуток вугілля за 1880-1910 роки зріс у 13 разів, міді — у 20 разів. Найбільш пріоритетними та передовими в технічному відношенні були військові галузі.

Високими темпами розвивалося *залізничне будівництво*. За 1882-1900 роки довжина залізничного полотна зросла в 10 разів і становила 2190 км. У країні сформувалась єдина мережа сполучення, що мало важливе значення для розвитку внутрішнього ринку.

Стабілізації економічного розвитку країни сприяла і грошова реформа. В 1882 році було засновано Японський банк з правом випуску нових банкнот. Із обігу вилучалися знецінені паперові гроші, було встановлено срібно-золотий стандарт. Це привело до зниження цін, що, паралельно із зростанням податків, вдарило насамперед по селянським господарствам. Сплата податку для багатьох селян стала непосильною і почалися масові розорення селянських господарств. Лише за період 1883-1885 роки 212 тисяч селян за борги втратили землю. Розорялись здебільшого дрібні господарства та селяни-кустари. Вони поповнювали ринок праці.

В розвитку *торгівлі* пріоритет належав зовнішній. Це пояснюється обмеженістю внутрішнього ринку через низьку купівельну спроможність більшості населення. Частка готових виробів в експорті зросла за 80-і роки з 11% до 24,5%. В імпорті ухил мало устаткування для промисловості, напівфабрикати. До 70-х років 95% зовнішньої торгівлі Японії належало іноземним компаніям. Виникнення національних зовнішньоторговельних агентств у торгових центрах Європи й Азії розширило можливості японського капіталу. Японські товари вивозили переважно в Китай і Корею. Забезпечення ринків для японської промисловості стало одним із важливих завдань зовнішньої політики країни. Саме в цьому уряд вбачав вихід із кризи, що охопила Японію в 90-х роках.

Незважаючи на досягнення промислового розвитку, в Японії на рубежі XX ст. переважали легка і харчова галузі, продукція яких в загальному обсязі становила 90%. Основою економіки залишилось сільське господарство, в якому було зайнято майже 70%

населення. Серед галузей важкої промисловості пріоритетним залишалося виробництво військової техніки. В 90-х роках XIX ст. Японія посідала перше місце в світі за рівнем воєнних витрат, які становили 36% державного бюджету. Війна з Китаєм у 1894 році за утвердження контролю над Корейським півостровом ще більше сприяла мілітаризації економіки. Ухвалена в 1895 році на 10 років програма розвитку народного господарства ставила завдання реорганізувати й зміцнити збройні сили. На її виконання інвестували 90% контрибуцій. Уже в 1903 році енергоозброєність праці робітників у військової галузях зроста в 40 разів. Високими темпами розвивалося військово-економічне суднобудування.

Розвитку промислового перевороту значною мірою сприяв менталітет японської нації — традиційні навички обцинної колективної праці, зразкова акуратність, відповідальність та організованість. Особливістю було також одночасне співіснування мануфактурної, промислової та монопольної стадій розвитку капіталізму. У 1880 році, коли в Японії панували мануфактури, утворилася перша монополія — картель у текстильній промисловості, а в 1882 — у суднобудуванні. Монополії створювались як з метою конкурентної боротьби з іноземними товарами, так і для розширення сфери діяльності сімейних торговельно-лихварських домів. Для цього на пільгових умовах купувалися у держави підприємства, створювалися банки, купувалися акції транспортних компаній тощо. Подібна практика ставала основою для створення специфічних японських монополій (*дзай-бацу*) у формі конгломератів, які охоплювали підприємства різних галузей промисловості, банки, залізничні, судноплавні, торгові компанії.

10.7. Економіка України доби промислового перевороту

Наприкінці XVIII ст. українські землі були вкотре поділені й опинилися під владою Російської та Австрійської імперій, у складі яких вони перебували аж до початку XX ст. І Росія, і Австрія розглядали Україну як колоніальний сировинний придаток до промислово розвинутих районів своїх імперій. Тому промисловість, торгівля, будівництво на окраїнах України розвивалися вкрай повільно. Панщина, кріпосне право та інші форми експлуатації селянства гальмували розвиток промисловості, сільського господарства та внутрішнього ринку.

В цей період, про що говорилося вище, в країнах Західної Європи відбувається промислова революція, яка не могла не вплинути на економічний розвиток країн Центральної та Східної Європи, у тому числі й України. З певними застереженнями можна вважати, що промисловий переворот в Україні проходив в ті ж роки, що і в Японії, тобто з певним запізненням від західноєвропейських країн і США.

Важливу роль у здійсненні промислового перевороту і розвитку капіталізму в Україні мали соціально-економічні реформи на селі. У 1847-1848 роках з метою встановлення державного контролю над взаємовідносинами поміщиків і кріпаків у Правобережній Україні була проведена *інвентарна реформа*. В кожному маєтку запровадили інвентарну книгу, до якої записувалися норми панщини та інших кріпосницьких повинностей. Однак ця реформа проблем селянства не вирішила.

В 1848 році імператорським патентом Австрії були звільнені від панщини українські селяни Галичини і Буковини, а ухвалою Угорського сейму — селяни Закарпаття. Щодо останніх, то в 1853 році було видано угорський імператорський патент, який повністю ліквідував особисту залежність селян від поміщиків, створив органи селянського самоврядування, наділив селян землею та визначив повинності за неї, визначив умови викупу селянських наділів.

В 1861 році вийшов царський маніфест і в Росії, супроводжений законодавчими актами, про звільнення селян із кріпацтва. Внаслідок реформи в Росії 94% колишніх поміщицьких селян одержали наділи менше як по 5 десятин, тобто нижче від норми середнього прожиткового мінімуму. За ці наділи селяни заплатили 20% рентаю, а 80% були зобов'язані протягом 49 років викуповувати у поміщиків за встановленими реформою дуже високими цінами, які майже в 3 рази перевищували тодішні ринкові ціни на землю. Крім

того, 220 тис. українських селян залишилися безземельними, майже 100 тис. мали наділ лише до однієї десятини, 1600 тис. — від однієї до трьох десятин. Від 14% у Херсонській губернії до 37% у Катеринославській найкращих селянських земель у процесі розмежування при підтримці держави захопили поміщики Російської імперії.

Подібна ситуація склалася і на Правобережжі. За звільнення селян поміщики одержали великий викуп і, попри це, поступово заволоділи майже всіма лісами та пасовищами.

Реформи 1861 року зберігали селянську общину, до функцій якої належало місцеве самоврядування, забезпеченнячасної сплати платежів та податків і виконання повинностей, накладених на селян. Характерною особливістю України було незначне поширення селянських общин. Так, у Лівобережній Україні общиною жили більш ніж 30%, а на Правобережжі — лише 20%, тоді як у Росії — більш як 95% селян. У перспективі переважання індивідуальних господарств зумовило більший потяг українських селян до приватної власності, ніж селян російських.

Все ж ці реформи відкрили перед селянами широкі можливості для активізації господарської діяльності. Вони могли купувати майно, займатися торгівлею, відкривати промислові підприємства. Виникли умови для вільного найму робочої сили. Модернізація народного господарства Російської імперії, до складу якої входило 80% українських земель, мала такі характерні риси:

- впровадження в життя прогресивних явищ та процесів на основі силової модернізації — "революції згори";
- вибіркове, а не системне використання світових досягнень у галузі техніки, технології та організації виробництва;
- однобокість розвитку окремих галузей, що породжує деформацію економічної структури;
- збереження багатоукладності, в тому числі укладів, характерних для феодалізму;
- різке зростання ролі держави і установлення державного контролю за всіма сферами економіки;
- порушення однорідності економічного простору, ускладнення соціальних та політичних проблем, зростання соціальної напруженості в суспільстві.

Не дивлячись на суперечливий і половинчатий характер, все ж аграрні реформи 1848-1861 років відкрили шлях для розвитку капіталізму в сільському господарстві українських земель. Він розвивався двома шляхами — пруським і американським. Прусський був характерний для губерній, в яких збереглася відробіткова рента за оренду землі, що вело до розорення і закабалення основної маси селян. При цьому Правобережна Україна завдяки розвитку цукрової промисловості випереджала за темпами економічного розвитку Лівобережжю.

Американський шлях до капіталізму в сільському господарстві отримав розвиток на Півдні України, де більшість землі перебувала в руках українських селян, а також колоністів-німців, сербів, болгар, євреїв, вірменів, греків та ін.. Там поміщики створювали на базі своїх маєтків потужні агропромислові підприємства з використанням машин та найманої праці, а заможні селяни формували товарні господарства фермерського типу. У цьому регіоні успішно розвивалося зерноводство, а також поміщицьке тваринництво, особливо конярство і вівчарство.

Спонукали розвиткові капіталізму і перетворення в сфері землеволодіння та землекористування, зокрема такі фактори:

- перетворення у другій половині XIX ст. землі на товар;
- досить високий рівень концентрації землі. На рубежі XX ст. власниками 68% усієї дворянської землі в Україні були близько 3 тис. поміщиків;
- товаризація землі та сільськогосподарського виробництва. Відбувся докорінний перерозподіл земельної власності, що йшов шляхом активного витіснення дворянського землеволодіння буржуазним. У 1877-1905 роках поміщики

українських губерній продали (особам недворянського походження і заможним селянам) майже 60% загальної площі дворянського землеволодіння (10,5 млн. десятин). Приватний земельний фонд збільшився майже в 4 рази;

- значно збільшилося орендне землекористування. Відробіткова форма оренди відживала, зростання товарності господарств сприяло поширенню грошової, підприємницької оренди.

Капіталізація сільськогосподарського виробництва дала можливість застосовувати техніку (в 1880 році діяло майже 700 парових двигунів), використовувати найману працю (2 млн. осіб), збільшити посівні площі (в 1,5 рази) та поліпшити структуру посівів (різко збільшилася частка посівів пшениці, ячменю, цукрових буряків, картоплі, тютюну). Протягом 70- 80-х років XIX ст. імпорт сільськогосподарської техніки збільшився майже в 16 разів, а виробництво продукції на Півдні України зросло в 12 разів. Завдяки цим змінам частка української пшениці в експорті Російської імперії становила 90%. До того ж в Україні збирали 43% світового врожаю ячменю, 20% пшениці та 10% кукурудзи.

Значно вищими темпами, ніж в інших регіонах Російської імперії, розвивалася промисловість. А в ряді галузей Україна зайняла провідні позиції. Це стосувалося, насамперед, паливно-металургійної галузі. За період 1861-1900 роки видобуток кам'яного вугілля в Україні зріс у 115 разів і становив 691,5 млн пудів (70% видобутку Російської імперії), залізної руди — у 158 разів (210 млн пудів — більше ніж 50% загальноімперського видобутку), чавуну — 92 млн. пудів (більше 50% загальноімперської виплавки). Енергоозброєність кожного заводу Півдня в середньому була в 42 рази вищою, ніж на Уралі, що сприяло вищій (у 6 разів) продуктивності праці робітника-металурга.

Мав місце і високий рівень концентрації виробництва. У 1892 році 8 найбільших шахт Донбасу видобували більше ніж третину річного видобутку вугілля та антрациту краю. У 60-90-х роках при зменшенні загального числа цукрових заводів в Україні (з 247 до 153) виробництво цукру зросло в 14 разів. Найбільші цукрозаводчики України в 1887 році об'єдналися в **цукровий синдикат** — перше в Російській імперії капіталістичне монопольне об'єднання. Уже через п'ять років у його підпорядкуванні налічувалося більш ніж 90% усіх цукрових заводів України.

Важливу роль у формуванні внутрішнього ринку та зростання капіталістичного промислового виробництва мав розвиток **транспорт**, зокрема шляхового будівництва. На території України першу залізницю Львів — Перемишль було збудовано в 1861 році. До 1900 року довжина залізничних колій становила вже 8417 км. Наприкінці XIX століття були збудовані Харківський і Луганський паровозобудівні заводи, які до 1900 року випустили 233 паровози. Зростання промислового виробництва і розвиток транспорту сприяв розширенню торгівлі. З 80-х років ярмарки та базари поступилися лідерством стаціонарній роздрібній торгівлі — крамничній і магазинній, число яких збільшилося з 33,2 тис. у 1861 році до 87 тис. у 1900. Почала зростати роль товарних бірж.

Розвиток ринкових відносин потребував **створення стабільної державно-кредитної системи**. У 1860 році були ліквідована стара і створена нова кредитна система. Очолив її новий Державний банк, на який покладалося завдання зміцнення грошової й кредитної систем. В Україні функціонувало три контори Державного банку — у Києві, Харкові й Одесі та 24 його відділення в інших містах, що здійснювали кредитування торгівлі, промисловості й сільського господарства. У 1897 році Державному банку було надано право самостійно здійснювати емісію грошей.

У 60-70-х роках формується **мережа комерційних банків**. У Росії перший акціонерний Комерційний банк створено в 1864 році в Петербурзі. В Україні в 1868 році були створені Київський приватний комерційний банк і Харківський торговельний банк, у 1871 — Київський промисловий, 1872 — Катеринославський комерційний з філіями в Полтаві та інші великі банки. В 80-х роках утворилися державні земельні банки: Селянський (1882) і Дворянський (1885). Державний Селянський банк мав дев'ять філій в Україні, функцією яких було надання довгострокових позик селянам під заставу землі, яку вони

викупляли у поміщиків. Державний Дворянський банк мав в Україні сім філій, котрі надавали довгострокові позики потомственным дворянам-землевласникам.

Були також здійснені кроки по призупиненню падіння курсу рубля і зміцнення національної валюти. В 1895 році держава відновила дозвіл угод у золотій валюті, яка була заборонена в 1863 році. Це означало офіційне визнання золота як грошей. А після виходу в січні 1897 року закону "Про карбування й випуск в обіг золотих грошей", почався вільний обмін паперових кредитних рублів на золото за фактичним курсом. Монети з чистого золота карбували вартістю 5, 10, 15 рублів (імперіали), було встановлено фіксований курс кредитного рубля: 7 руб. 40 коп. за золотий напівімперіал номіналом 5 рублів. Один рубль прирівнювався до 0,77 г золота. Державний банк мав виключне право емісії банкнот, які забезпечувалися державним золотим запасом і обмінювалися на золото як і в провідних країнах світу. Це значно зміцнило фінансово-кредитну систему країни, що сприяло розвитку економіки, розширенню торгівлі та посиленню зовнішньоекономічних зв'язків.

Отже, можна вважати, що під впливом буржуазних реформ в Російській імперії на рубежі ХХ століття промисловий переворот в Україні завершився. Він привів як до значного зростання економіки, так і до ускладнення соціальної структури суспільства. Почалася доба індустріалізації.

Глава 11. Розвиток та завершення класичної політичної економії

Періоду промислових переворотів в провідних країнах світу в економічній думці відповідав період еволюції класичної політичної економії, яка базувалася на могутньому вченні Адама Сміта.

Вчення класичної політичної економії швидко поширювалося по всьому світові, знаходячи своїх послідовників і супротивників. Це стосувалося насамперед Англії та Франції — країн, де після завершення промислового перевороту відбувся перехід до індустріального (фабричного) виробництва. Ця подія знаменувалася створенням досконалого ринку та ринкової інфраструктури.

Економічний лібералізм, який відстоював Сміт, привів до якісних змін в економіці, зумовив зростання темпів економічного розвитку і остаточно зміцнив віру економістів нової доби у всесильність його ідей. Меркантилістичні уявлення про економічний розвиток і державний протекціонізм остаточно відійшли в минуле.

Водночас економіка розвинутих країн стрімко розвивалася, породжуючи якісні зміни в своїх явищах і процесах, які класична економічна теорія Сміта не могла пояснити. Саме це та непослідовність деяких положень теорії Сміта (про них йшлося у відповідному розділі) дало могутній імпульс до розвитку його ідей, гострої полеміки на суть окремих питань її розвитку. Згодом розпочався процес розмежування в таборі класичної політичної економії, який характеризувався як розвитком, так і критикою, як окремих теоретичних положень, так і цілих теорій. Так розпочався період занепаду та завершення епохи 200-літнього розвитку класичної політичної економії.

До числа тих, хто продовжував розвивати ідеї основоположників класичної політичної економії, віднесемо, насамперед француза Ж.Б. Сея, британців Т. Мальтуса, Д. Рікардо, Дж. С. Мілля.

11.1. Політична економія Жана-Батіста Сея

Одним з самих видатних послідовників економічних ідей Адама Сміта у першій третині ХІХ ст. став видатний французький економіст *Жан-Батіст Сей* (1767-1832), який абсолютизував вчення шотландського генія про економічний лібералізм і стихійний ринковий механізм господарювання, дещо інтерпретувавши його. Сей народився в Ліоні, в протестантській сім'ї. Він отримав хорошу освіту, працював у страховому агентстві, мав власну фабрику. Гаряче сприйнявши Французьку революцію, у 1792 році примкнув до її

радикального крила — якобінців. Після революції Сей став редагувати журнал, знаходячись на вістрі соціально-економічного життя післяреволюційної Франції, в якому критично оцінював економічну політику уряду. З 1799 року Ж. Б. Сей на державній службі — член

Трибуналу у комітеті фінансів. Він намагається проводити в життя принципи економічного лібералізму, які почерпнув у Сміта, що викликало незадоволення Наполеона Бонапарта — прихильника економічного протекціонізму, який відправив Сея у відставку.

В 1819 році Сей засновує кафедру промислової економіки при французькій Консерваторії мистецтв та ремесел, а в 1830 році стає професором коледжу у Франції, де й працював до смерті.

Сей був автором багатьох праць, серед яких варто виділити *"Трактат політичної економії, або простий виклад способу, яким формуються, розподіляються та споживаються багатства"*, прийнятий називатися *"Трактат політичної економії"* (1803), *"Англія та*

англійці" (1814), *"Катехізіс політичної економії"* (1817), *"Повний курс практичної політичної економії"* (у шести частинах, 1828-1829).

Не дивлячись на шалений успіх, "Трактат політичної економії" не перевидавався до 1814 року, оскільки Сей не захотів вилучити критичні зауваження щодо фінансової політики Франції. Саме в цьому році вчений був відряджений до Великої Британії для вивчення досвіду стану її економічного розвитку. Він спостерігає бурхливий розвиток індустрії й робить висновки, які знайдуть відображення в його теорії.

В 1814 році видається оновлений "Трактат політичної економії" (тільки за життя Сея, тобто до 1832 року, перевидавався 5 разів) та виходить нова робота Сея "Англія та англійці". Саме в них французький вчений ретельно проаналізував погляди Сміта, значно спростив їх і звів до кількох логічно обґрунтованих основних економічних принципів (законів). Це дало підстави К. Марксу назвати Ж. Б. Сея "найбільш вульгарним буржуазним економістом". Таке звинувачення було несправедливим, хоча б тому, що Сей сформулював та обґрунтував низку фундаментальних економічних принципів, які донині знаходяться в основі багатьох теоретичних концепцій. Його справедливо вважають засновником нового напрямку в економічній теорії. До французького економіста з великою повагою та симпатією ставилися його сучасники — британські титани економічної думки Д. Рікардо і Т. Мальтус. Зокрема, листування між Сеєм і Рікардо тривало до самої смерті останнього у 1823 році.

Пояснюючи погляди Сміта на *предмет і метод політичної економії*, Ж.Б. Сей дорікав тому за спробу надати їй практичного значення (у Сміта це нормативна політична економія). Сей вважав, що політична економія — *наука суто теоретична*, виключно "про закони, які управляють багатствами", про способи, якими "утворюються, розподіляються і споживаються багатства". Економічні закони за Сеєм подібні до законів природи — їх не встановлюють, не творять і не відкривають люди, вони самі випливають із природи речей, управляють законодавцями та державами, не знають кордонів і суворо карають тих, хто діє всупереч їм. Таким чином, Сей сконструював модель політичної економії за взірцем точних наук, закони яких мають універсальний характер. Він стверджував, що важливим є не стільки нагромадження фактів дійсності, скільки правильне формулювання загальних принципів, на основі яких потім можна зробити об'єктивні наукові висновки.

У своїх поглядах на *продуктивну працю* Сей, на відміну від Сміта, який тільки допускав існування продуктивної сили землі та сил природи, прямо заявив, що всяка праця є продуктивною, якщо вона здійснюється за допомогою сил природи (землі, вітру чи води — все це земельний фонд), капіталу та праці людей і має корисні результати. Він відносив до продуктивної і працю з надання послуг, тобто працю в нематеріальному виробництві, що суперечило теорії Сміта. Вони своєю працею не створюють матеріальних благ, але роблять

послуги іншим і тим самим сприяють розвитку виробництва (наприклад, праця лікаря чи вчителя-наставника), — вважав французький дослідник. У сфері послуг, на думку Ж.Б. Сея, створюється особливий нематеріальний продукт, який, так само як і матеріальний, речовий, має мінову цінність і корисність.

Виходячи з цього, Сей допускав можливість вимірювання вартості не тільки кількістю затраченої праці та інших факторів, а й мірою корисності продукту праці, тобто "цінність є мірилом корисності". Цим вчений практично пориває з трудовою теорією вартості і робить суттєвий вклад в розвиток *теорії суб'єктивної цінності*, яку започаткував ще його співвітчизник Тюрго. Саме цінність продукту, міркував французький теоретик, становить суть багатства. Ці висновки Сея були покладені в основу *концепції граничної корисності* "австрійської економічної школи" — однієї з базових у сучасній економічній теорії.

Помітне місце в дослідженнях Ж.Б. Сея зайняла *концепція розподілу*. Головна ідея Сміта — трудове походження багатства — була трансформована Сеєм у *теорію трьох факторів виробництва*. Схема розподілу продукту (багатства) за цією концепцією має такий вигляд. Людина, капітал та земля — основні агенти виробництва, чинники росту багатства в суспільстві. Саме вони доставляють те, що Сей називає виробничими послугами і створюють вартість. На них існує попит промислових підприємств. Підприємці комбінують виробничі послуги з метою задоволення попиту на продукти споживання відповідно до його розмірів.

Таким чином, у центрі механізму розподілу доходів знаходиться *підприємець*. Це людина, наділена особливими рисами — активність, цілеспрямованість, сміливість, освіченість — які дають їй змогу вести виробництво свідомо обраним курсом, панувати в сфері розподілу і вона готова йти на ризик заради зростання багатства. Це не капіталіст у власному значенні цього слова, не землевласник або робітник, які майже завжди пасивні, а людина, навколо якої обертається виробництво і розподіл, підкоряючись її впливу і силі волі.

Цим, по-суті, Сей започаткував аналіз категорії *"людський капітал"*, яка пізніше набула великої сили. Зокрема, він наголошував, що "людина не народжується з тими здібностями і силами, які були б достатніми для виконання навіть найлегшої роботи. Ці здібності і сили можна розглядати як капітал, який утворився щорічним нагромадженням і послідовним збільшенням витрат на його виховання". Сей стверджував, що кошти, витрачені на фахове зростання працівника, витрачаються продуктивно, тому що створюють людину та її внутрішній капітал.

Значення капіталу та землі у виробництві Сей визначає через ознаки продуктивності і вважає, що земля проявляє їх лише при поєднанні з робочою силою та капіталом (інструменти, прилади, сировина). Капітал же утворюється через залучення до виробництва більшої кількості створених продуктів, ніж було спожито в процесі їх виробництва. Тому межі капіталу не існує, що є могутнім двигуном розвитку виробництва. Сей розглядає виробництво через призму індустріалізації і вказує, що промисловість з кожним роком займає більш вагоме місце порівняно з сільським господарством, завойовує провідні позиції, адже саме там формується капітал (засоби виробництва).

Кожен з трьох факторів виробництва створює свою частку цінності продукту (багатства), який розподіляється у формі доходів: наймані робітники (носії праці) одержують заробітну плату, капіталісти (власники капіталу) — процент, земельні власники — ренту, підприємці — підприємницький дохід — за "діяльність, талант, дух порядку і керівництво".

Таким чином, Сей відокремив власників капіталу і землі від підприємця і розрізнив види їх доходів. Він розрізняє процент (ренту) та підприємницький дохід, який отримує підприємець, як людина, що ризикує, поєднуючи землю, капітал та працю, і намагається примирити цей прибуток із заробітною платою, доводячи їх однаково походження і однаково залежність від співвідношення попиту та пропозиції. Таким підходом Сей по суті відкидає будь-яку думку про можливість експлуатації праці за умов вільної конкуренції та вільного продажу робочої сили. Таким чином, кожен із власників виробничих факторів зацікавлений у процвітанні інших. Тому, виходячи не з позиції трудової теорії вартості (за Смітом), а з

позиції теорії корисності, пропонує говорити про відносини не між класами, а між суб'єктами:

- про суб'єктивне визначення цінності як результату протиборства споживача та виробника;
- про суб'єктивний вплив підприємця як особистості на процес виробництва та розподілу.

Мабуть найбільше значення в теоретичній спадщині Сея має *теорія ринків*, яка згодом одержала назву "*закону Сея*". Цим законом він змонтував модель економічної рівноваги в умовах вільної конкуренції ("природного порядку" Сміта), згідно якого *пропозиція (виробництво) буде породжувати адекватний попит (споживання)*. Іншими словами, кожний продавець є одночасно покупцем, і навпаки — щоб купити, необхідно спочатку продати. Тому Сей робить висновок, що рівновага попиту та пропозиції встановлюється автоматично. Продукт виробляється тоді, коли виникає ринок товарів, що через попит і пропозицію визначить його вартість. Гроші відіграють тут лише роль посередника, а в кінцевому рахунку виявляється, що за продукти заплачено лише продуктами і пропозиція в масштабах суспільства врівноважується попитом.

Чиста вільна конкуренція, як зазначав Сей, створить умови, за яких гнучке і вільне ціноутворення буде миттєво реагувати на зміну ринкової кон'юнктури. При цьому всі доходи споживаються, тобто використовуються на закупівлю товарів і послуг. Відповідно, *сукупний попит* автоматично дорівнюватиме *сукупній пропозиції*, що забезпечує рівновагу ринкової економіки та її *саморегулювання* за умов вільної конкуренції.

На цій підставі французький вчений зробив висновок про неможливість надвиробництва, затоварювання ринку та тривалого безробіття, тобто про можливість безкризового розвитку ринкової економіки в умовах вільної конкуренції.

Він розумів, що можуть виникати певні диспропорції, коли, наприклад, є надлишок одного товару і нестача іншого, але причину цього вбачав "не в тому, що виробляється занадто багато, а тому, що виробляють не те, що потрібно". В таких випадках він давав простий рецепт — розширювати виробництво в інших галузях. "Попит на товари будь-якої галузі зростає тоді, коли зростає пропозиція товарів і послуг в усіх галузях", — таким був висновок Сея.

На основі цього підходу Сей формулює *три закони ринку*:

- 1) чим на ринку більше виробників тим більше споживачів, а значить і доходність виробників, оскільки ціна зростає із зростанням попиту;
- 2) кожен виробник зацікавлений у розвитку інших, оскільки це формує ринок попиту. Успіх однієї галузі сприяє успіху інших, стимулює їх розвиток. Розквіт промисловості супроводжується процвітанням сільського господарства і т. д.;
- 3) імпорт благотворно впливає на розвиток обміну, адже іноземні товари можна отримати лише продавши свої.

Завданням хорошого уряду, на його думку, є стимулювання виробництва, а поганого — попиту, бо проблема вирішується разом з отриманням засобів для придбання продукту, а ці засоби дає виробництво.

Не дивлячись на те, що ринкова економіка, починаючи з 1825 року (відбулася перша криза) розвивалася циклічно, безкризова концепція теорії ринків Сея багато років (до виникнення монополій та недосконалої конкуренції) мала надзвичайну популярність в середовищі вчених-економістів, які свої наукові пошуки продовжували в лоні "закону Сея", що, за думкою деяких сучасних теоретиків, затримало розвиток економічної науки більше, чим на 100 років. Справа в тому, що закон Сея сформульований і є справедливим для "ідеальної економіки вільної конкуренції", розвиток якої ґрунтується на таких положеннях класичної політичної економії:

- 1) "природний порядок" Сміта передбачає гнучкість цін і заробітної плати, взаємовигідний обмін працею та її результатами для всіх ринкових суб'єктів;

2) виключається будь-яке державне втручання в економіку, що відповідає принципам економічного лібералізму;

3) передбачається поступальний розвиток ринкових відносин на основі досягнень науково-технічного прогресу.

Однак економіка після Сея розвивалася не за цими вимогами, які так і залишилися "ідеальними", бажаними як в теорії так і на практиці і були надзвичайно привабливими для розвитку інших концепцій. Сей справив великий вплив саме на теорію, яка намагалася відшукати абстрактні принципи досягнення економічної рівноваги. Його ідеї лягли в основу багатьох досліджень майбутнього — теорії граничної корисності, теорії факторів виробництва із застосуванням економіко-математичного моделювання і визначення впливу кожного з них, теорій підприємця-організатора та підприємця-новатора та багатьох інших, не кажучи вже про теорію попиту і пропозиції, яка знайшла відображення майже у всіх пізніших економічних працях.

Економічну теорію великого французького вченого можна розглядати як започаткування нового, неокласичного напрямку в розвитку економічної думки. Вона ознаменувала перехід Франції до капіталізму, з яким на той час пов'язувались надії на розквіт держави і проповідувала прогресивну ідею свободи підприємництва і торгівлі.

11.2. Економічне вчення Томаса Мальтуса

Визначним представником класичної політичної економії в Великій Британії був **Томас Мальтус** (1766-1834). Він народився в дворянській родині, але як молодший син не

міг розраховувати на спадщину, і тому йому була уготована духовна кар'єра. Після закінчення коледжу при Кембриджському університеті працював сільським священиком, а з 1793 року після отримання богословського ступеня одночасно і викладачем цього коледжу. Там проявився його інтерес до філософії та політекономії.

Творчість цього непересічного дослідника належить до першої чверті XIX ст., але результати його наукових розвідок мають цінність і для сучасної економічної науки.

Перша праця Мальтуса — *"Дослід про закон народонаселення у зв'язку з майбутнім удосконаленням суспільства"* (1798), де він виклав деякі свої погляди на закономірності і взаємозалежності економічного та демографічного процесів — була опублікована ним анонімно. Вона викликала бурхливу, переважно негативну реакцію, піддавалася нападкам з боку багатьох учених, політиків, громадських діячів. Зокрема, сучасник Мальтуса письменник Томас Карлейль, прочитавши її, назвав економіку "похмурою наукою". Для поліпшення своєї праці Мальтус у 1799-1802 роках здійснив поїздку країнами Європи, а через деякий час (у 1803 році) підготував друге, виправлене видання своєї книги, цього разу під своїм іменем. За його життя було здійснено ще кілька перевидань цієї праці, яка з невеликого памфлету перетворилася у чималий трактат, а його автора перетворила в одіозну особу.

Крім "Дослід", який зробив його автора відомим і навіть знаменитим, Т. Мальтус написав ще кілька значних праць, серед яких потрібно виділити *"Дослідження про природу та зростання земельної ренти"* (1815), *"Теоретичні основи політики обмеження ввозу іноземного хліба"* (1815), *"Поняття політичної економії"* (1827). Однак головною працею вченого стали *"Принципи політичної економії, розглянуті у плані їх застосування"* (1820). Сучасники вважали Мальтуса видатним економістом за його дослідження багатьох основоположних проблем економічної теорії. Однак до історії економічної думки він увійшов насамперед як автор теорії народонаселення.

Праця "Дослід про закон народонаселення у зв'язку з майбутнім удосконаленням суспільства" була присвячена критиці утопічних теорій соціаліста Годвіна та одного з ідеологів французької буржуазної революції Кондорсе, в яких доводилася можливість побудови суспільства ідеальної рівності за умови державного втручання в сферу розподілу суспільних доходів.

Мальтус розглядає суспільний розвиток у взаємодії та взаємозалежності економічних та природних факторів. До природних факторів він відносить і народонаселення, вплив якого на стабільність суспільного розвитку і розглядається в його роботі. Теорія народонаселення спростовувала уявлення про можливість удосконалення суспільства за допомогою соціального законодавства та регулюючого втручання держави, а також створила передумови для розробки ряду економічних та соціальних доктрин.

Фундатори класичної економічної теорії (Петті, Сміт) в зростанні працездатного населення вбачали передумову багатства країни. Мальтус не заперечує, що численне населення — одна з умов багатства, але при цьому вбачає і зворотну сторону росту чисельності населення.

Він виходив з таких основних положень:

- 1) суспільство перебуває в рівноважному стані, коли виробляє достатню кількість продовольства для споживання відповідної чисельності населення;
- 2) у разі порушення цієї рівноваги в суспільстві виникають сили, які повертають його до рівноважного стану;
- 3) ціни всіх товарів визначаються співвідношенням попиту і пропозиції;
- 4) існує закон народонаселення, за яким і населення, і продовольство за відсутності перешкод безмежно зростають, але швидкість зростання населення вища, ніж швидкість зростання продуктів харчування.

Зокрема, за сприятливих обставин населення буде зростати у геометричній прогресії (1, 2, 4, 8, 16, 32, 64 і т.д.), а виробництво продовольства — в арифметичній (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 і т.д.). З цього випливає, що якщо кількість населення подвоюється кожних 20-25 років, то виробництво продуктів харчування за цей самий період зростає всього на 20-25%. В результаті через два сторіччя кількість населення буде співвідноситись до засобів існування як 256 до 9, а через три сторіччя — як 4096 до 13.

Саме в перенаселенні англійський пастор вбачав основну причину зростання розпусти, хвороб, злиднів, голоду і безробіття та інших бід суспільства. "Через перенаселення, — писав Мальтус, — бідність може стати жалогідною і гіркою долею усього людства". Тому ця його книга є аналізом того, як досягти бажаної рівноваги між населенням і виробництвом достатньої кількості продуктів харчування.

Мальтус погоджувався зі Смітом, що зростання багатства може відбуватись необмежено, однак наголошував, що гальмом цього процесу може стати більш швидке зростання населення. Він не заперечував проти зростання населення, але пропонував "встановити між населенням і продовольством таке співвідношення, яке б не викликало боротьби між ними". Тобто він доводить, що приріст населення саморегулюється перш за все обмеженістю засобів існування. Як тільки кількість цих засобів зростає — збільшується і населення, якщо цьому зростанню не будуть перешкоджати надзвичайні обставини. Надзвичайними він вважає моральні перепони, пороки та нещастя, які не мають об'єктивно-економічної природи, але які, в свою чергу, можуть бути наслідком надмірного зростання населення. Мова йде про досягнення стану економічної рівноваги суспільства.

Саме методи і способи досягнення економічної рівноваги і визначили суть його закону народонаселення. В його основу було покладено дві складові:

- біологічна здатність людини до продовження роду, яку вважав природним інстинктом;
- дія *закону спадної родючості* землі.

Мальтус відзначав, що природна пристрасть до швидкого розмноження наштовхувалася на дію закону спадної родючості землі і, як наслідок, до обмеженості

ресурсів для виробництва предметів споживання. Цим пояснюється бідність і страждання народу. Тому для збереження рівноваги необхідно, щоб розмноження постійно затримувалося. У примітивних суспільствах це досягалося через хвороби, голод і війни, а в ринковому суспільстві — через регулювання заробітної плати та "моральне стримування" народжуваності. Регулювання заробітної плати відбувається автоматично в тому розумінні, що надмірне зростання населення знижує заробітну плату і тим самим обмежує зростання населення в наступному поколінні. Навпаки, зростання заробітної плати призводить до зростання населення і тим самим — до зростання бідності наступного покоління. Зокрема, багатий урожай спричинить наступний голод: "достаток, заховаючи шлюби, породжує надлишок у населенні, потреби якого вже не можуть задовольнятися урожаєм звичайного року."

Мальтус вважав, що людина, яка не здатна прогодувати сім'ю, повинна відкласти свій шлюб, а якщо така готовність не настане ніколи — взагалі відмовитися від нього. Він часто повторював, що спроби подолати злидні за допомогою державних субсидій чи приватної благодійності, можуть тільки завадити кожному самому турбуватися про себе. Ніхто зі здатних до праці не має "права на прожиток, якщо він не може прогодувати себе власною працею". При цьому бідна людина не може зазіхати на власність багатих, адже приватна власність необхідна для зростання виробництва споживчих товарів і тим самим для поліпшення становища бідних.

Британський вчений осуджував поділ суспільства на дуже багатих та дуже бідних, однак розумів, що і соціальна рівність людей неможлива. Тому основою зростання населення без бідності вважав зростання виробництва і "середнього класу", який повинен стати основою суспільства. "Не надмірні розкоші невеликої кількості людей, а помірні розкоші всіх класів суспільства, — підкреслював Мальтус, — становлять багатство і добробут народу". Разом з тим, на думку Мальтуса, у суспільстві повинна бути помірною соціальна нерівність. "Якщо відняти в людини надію на підвищення та небезпеку зниження, то не було б тих старанності та завзяття, які змушують кожну людину поліпшувати своє становище і які є головним двигуном суспільного добробуту", — резонно відзначав вчений.

Підсумовуючи, зазначимо, що ідеї Мальтуса в принципі справедливі й актуальні. Наукове передбачення британця згодом підтвердилися, хоча, на щастя, його похмурі прогнози не виправдалися. Це пояснюється ігноруванням Мальтусом науково-технічного прогресу, який виявився здатним значно підвищити продуктивність праці, зокрема в сільському господарстві.

Така система поглядів на народонаселення отримала в економічній науці назву *мальтузіанства*. Сучасних прихильників теорії народонаселення Мальтуса називають *неомальтузіанцями*.

Теорія народонаселення породила справедливі звинувачення у песимізмі, але для Мальтуса вона стала основою ґрунтового дослідження різних взаємопов'язаних економічних проблем.

Важливе значення в економічній системі Т. Мальтуса займала теорія заробітної плати, яка впливала з його закону народонаселення. Зарплату він визначав *мінімальною вартістю засобів існування* робітника. Але вчений відзначав, що цей мінімум у різних країнах суттєво відрізняється. В Англії основу харчування робітників становить пшениця, а в Ірландії — картопля, — наводить приклад Мальтус. — Оскільки ринкова ціна пшениці вища від ринкової ціни картоплі, то й заробітна плата англійського робітника вища, ніж ірландського, результатом чого є "ірландські халупи та лахміття".

Мальтус особливо вирізняє не номінальну, а *реальну заробітну плату*, яку він визначав ціною продовольства. Тому вважав, що бідність не вдається подолати грошовою допомогою, оскільки нестача певного товару призведе до підвищеної ціни на нього. Коли відчувається нестача продовольства, порівняно з населенням, то зовсім однаково, яку грошову допомогу будуть одержувати нижчі класи — "два шилінги чи п'ять".

Виступав Мальтус і проти закону про допомогу бідним, оскільки це призводить до зрівнялівки у доходах: "Рівність не створює достатньо сильного мотиву до праці і не сприяє перемозі над природними лінощами... Неминуча бідність, до якої дуже швидко має призвести будь-яка система рівності..." — не без підстав стверджував англієць. З цього випливає, що лише мінімальний рівень заробітної плати забезпечить оптимальну пропорцію між зростанням населення і збільшенням виробництва предметів споживання. У цьому й полягає суть **закону заробітної плати** Т. Мальтуса. Тому заробітна плата в суспільстві не може зростати, незмінно залишаючись на низькому рівні.

Найбільш плідною в теоретичній спадщині англійського пастора була **теорія витрат виробництва**. З дуалістичного трактування вартості Сміта Мальтус відкидає тезу великого шотландця про те, що вартість створюється лише працею, а пристає до іншої тези свого вчителя — **величина вартості товару визначається витратами його виробництва**. Саме на цьому ствердженні й побудована теорія витрат виробництва Мальтуса, яку згодом позитивно сприйняла більшість західних економістів. Серед її прихильників був і видатний британський економіст ХХ ст. Дж. М. Кейнс.

Достатньо суперечливим, виходячи з теорії витрат виробництва, стало трактування Мальтусом **прибутку**, який він визначав як надлишок вартості над витратами виробництва, який виникає не у виробництві, як стверджували Сміт і Рікардо, а в обігу — при реалізації товарів за цінами, що перевищують витрати виробництва. Такий своєрідний і досить сумнівний підхід привів Мальтуса до необхідності формулювати власну **теорію реалізації**, адже необхідно було пояснювати проблему повної реалізації виробленого продукту, яка не можлива при такому трактуванні прибутку.

Вчений міркував, що наймані робітники внаслідок низької заробітної плати не в змозі закупити всі вироблені товари, тому до їх реалізації повинні мати відношення інші групи населення. Велику кількість продукції споживають самі капіталісти, але розміри непродуктивного споживання обмежені прагненням капіталіста до нагромадження, розширення виробництва. Проблема реалізації надлишку, на думку Мальтуса, вирішує зростання непродуктивного споживання так званих "третіх осіб", до яких він відносить споживачів, що не беруть участі у виробництві товарів, але отримують доходи, наприклад, землевласників та їх прислужників, торговців, офіцерів, попів тощо. Саме непродуктивне споживання невиробляючими класами у суспільстві, на його думку, є основою забезпечення попиту і стабільності економічного розвитку.

Лише за такої умови буде викуплений весь продукт, в якому втілений прибуток. Ця сумнівна і погано обґрунтована теза несподівано привела Мальтуса до геніального твердження, оціненого значно пізніше Кейнсом. Він стверджував, знову таки заперечуючи Сміта, що існує ще одна межа зростання капіталу (першою межею, нагадаємо, розглядалося перенаселення країни) — **недостатній попит** на товари. "Капіталізувати дохід тоді, коли немає достатнього попиту на продукти, — писав Мальтус, — так само безглуздо, як безглуздо заохочувати шлюби і розмноження населення, коли немає попиту на робочі руки та немає фонду для прокорму нового населення".

Цим твердженням Мальтус піддав сумніву здавалося б беззаперечну тезу своїх попередників і сучасників, творців класичної політичної економії, що джерелом зростання багатства є ощадливість, а виробництво завжди повинно перевищувати споживання. В цілому погоджуючись з цими висновками, він зазначав, що надмірна ощадливість підриває стимули до виробництва: "Якби кожен задовольнявся простою їжею, найскромнішими одягом і житлом, то, очевидно, і не існувало б ніяких інших видів харчів, одягу і житла...".

В сучасній економічній літературі Мальтуса називають вченим, який на століття раніше від Кейнса відкрив закон ефективного попиту, спираючись на визначення обмеженості ресурсів у суспільстві. "Якби тільки Мальтус, а не Рікардо був основоположником політичної економії ХІХ століття,— писав сам Кейнс,— наскільки мудрішим та багатшим був би зараз світ".

Видатним став також внесок Мальтуса у формування *закону спадної віддачі ресурсів*, який відноситься до триади фундаментальних економічних законів, куди ще відносять закон попиту і пропозиції та закон спадної корисності. Його суть полягає в тому, що кожен додатковий приріст одного з виробничих ресурсів — капіталу, праці чи землі — за незмінної кількості інших з певного моменту призводить до зменшення приросту виробленого продукту.

Дію цього закону він яскраво проілюстрував, аналізуючи родючість ґрунтів, зокрема в роботі "Дослідження про природу та зростання ренти". Цей аналіз дав підстави сформулювати *закон падіння родючості ґрунтів*. Суть його полягає в тому, що основою виробництва продуктів споживання є наявність земельних ресурсів, родючість землі та продуктивність праці в сільському господарстві. Оскільки існує обмеженість земельних ділянок з достатнім рівнем родючості ґрунту, то під тиском зростаючого народонаселення до обігу включаються землі з низьким рівнем віддачі. Витрати ж капіталів на обробіток таких земель менш продуктивні, а послідовні додаткові витрати капіталу ведуть до зменшення їх віддачі, тобто відбувається відносно зниження їх продуктивності. Отже, продуктивність праці в сільському господарстві має не тільки фізичну, як наслідок закладеного в землі потенціалу, а також і економічну межу, що призводить до зростання цін на сільськогосподарську продукцію.

В результаті утворюється різниця в прибутках на землях неоднакової родючості, яка стала основою земельної ренти. Особливу увагу Мальтус приділяє аналізу *диференціальної* ренти, яка, на думку вченого, виникає в зв'язку з переходом до обробітку гірших земель, що є наслідком зростання народонаселення. Досліджуючи природу ренти, вчений розуміє, що вона виникає також в результаті економічної діяльності, тобто додаткових вкладень капіталів з метою штучного поліпшення якості ґрунтів (мова йде про *диференціальну ренту II*). Однак ефективність використання капіталів у землеробстві також має свою межу, оскільки згідно закону спадної віддачі ресурсів, всяке наступне вкладення капіталу дає меншу віддачу, ніж попереднє, приріст родючості ґрунтів відносно приросту інвестицій знижується.

Закон спадної віддачі показує, що зростаюча віддача ресурсів, тобто збільшення їх корисного ефекту, можлива тільки за умов їх якісного поліпшення і зростання ефективності застосування. Втім, цей висновок зробили послідовники Мальтуса вже значно пізніше.

11.3. Теоретична система Давіда Рікардо

У першій половині XIX ст. не було більш авторитетного економіста, ніж *Давід Рікардо* (1772-1823). Народився він у Лондоні в сім'ї голландського єврея, який був

біржовим маклером і нажив чимале багатство. Давід був третім із 17-ти дітей, з раннього дитинства під впливом батька поринув у світ комерції і уже в 16 років самостійно виконував багато ділових доручень у конторі та на біржі. Така бурхлива ділова юність не дозволила хлопцеві вчитися, він не одержав системної освіти, ніколи не навчався у коледжі чи університеті, тому самостійно вивчав математику, фізику, хімію, геологію, теологію, літературу. За все життя він закінчив лише 2-х річні курси торгової школи в Амстердамі.

В 21 рік Рікардо одружився, прийняв християнство, за що був вигнаний з дому і позбавлений спадщини, і розпочав самостійне життя. Природні здібності та досвід юності допомогли йому досягти успіху у біржових операціях. Після 12 років праці біржовим маклером Рікардо, який мав восьмеро дітей, нажив велике багатство (майже 20 млн. фунтів) і став впливовим фінансистом, власником багатого будинку у центрі Лондона та замської резиденції. З 1802 року він стає членом керівного комітету Лондонської біржі.

Інтерес до політичної економії з'явився у Рікардо після знайомства у 1799 році з працею Адама Сміта "Багатство народів". До 1807 року він опублікував кілька своїх незначних праць з питань економічної природи грошей і закономірностей грошового обігу, заміни золотих грошей паперовими. У 1815 році Д. Рікардо разом з найвідданішим своїм другом Дж. Міллем, Мальтусом та Туком заснував у Лондоні перший клуб любителів політичної економії, членами якого стали усі помітні англійські економісти того часу.

В 1817 році вийшла головна праця Рікардо "*Засади політичної економії і оподаткування*", яку його майже силоміць змусив написати Джеймс Мілль, визнаючи геніальність і наукове лідерство свого друга. Д. Рікардо виявив себе послідовником і водночас активним опонентом окремих теоретичних положень спадщини Адама Сміта. До його думки прислухалися усі провідні теоретики того часу — Сей, Мальтус, Мілль, Мак-Куллох, Тук та інші. Вони пишались дружбою з Рікардо, хоча інколи й виступали його науковими опонентами.

У цій праці, як і в інших, Рікардо виступає як ідеолог промислової буржуазії. Причому він не лише розробляв економічну програму буржуазного розвитку, а й брав активну участь у політичній боротьбі буржуазії з землевласниками.

Ця праця, яка за життя автора перевидавалася тричі, має 32 глави та 3 частини:

- засади економічної теорії (вартість і доход);
- теорія і практика оподаткування;
- погляди з ряду конкретних проблем і аналіз концепцій А. Сміта, Т. Мальтуса, Ж. Сея.

11.3.1. Методологічні основи вчення Рікардо

Д. Рікардо був економістом періоду промислового перевороту, коли в Англії бурхливо розвивався капіталізм, ще більш рельєфно виявилася класова структура суспільства. Рікардо, як і Сміт, також виділяв у суспільстві *три основних класи* — власників землі, власників грошей і капіталу, а також найманих робітників — і, відповідно, *три види доходів* — ренту, прибуток і заробітну плату. Однак, на відміну від Сміта, завдання політичної економії вбачав у тому, щоб *визначити закони, які управляють розподілом доходів*. Усю сукупність економічних відносин між людьми він звів до *відносин розподілу*, які й вважав *предметом політичної економії*.

Першим в історії економічної науки Рікардо в основу процесів розподілу доходів свідомо та недвозначно поклав класові взаємодносини, а в основу своєї теоретичної системи — *трудоу теорію вартості*, з позицій якої розглядав усі економічні процеси, закони і категорії.

Як і Сміт, найдосконалішим суспільством Рікардо вважав таке, де найповніше реалізуються принципи *економічного лібералізму* — вільні конкуренція, підприємництво, торгівля та інші "економічні свободи", що й виступає головною умовою примноження багатства країни. Таким суспільством він вважав капіталістичне (ринкове).

При дослідженні економічних процесів і явищ Рікардо широко використовував метод логічної абстракції, запропонований ще А. Смітом, а також математичні методи, які дозволили застосувати *модельний підхід* та здійснювати кількісний аналіз. Як точний і послідовний теоретик, який здатен отримати неочевидний висновок з аналізу запропонованих ним простих економічних моделей, Д. Рікардо (за винятком, можливо, Дж. М. Кейнса) не має собі рівних в історії світової економічної думки.

11.3.2. Теорія вартості

Центральне місце в теоретичній системі видатного британського дослідника займає теорія вартості. Як і Сміт, він виділяв дві властивості товару — споживну (корисність) і мінову (цінність) вартість товару. Передусім він зосередився на дослідженні економічної природи *мінової вартості*, гостро полемізуючи зі Смітом, який стверджував, що вартість визначається купленою на товар працею або доходами чи витратами виробництва. Рікардо беззаперечно відстоював лише її однофакторне походження — трудове.

Він допускає, що товари, які мають корисність, можуть утворювати мінову вартість, крім праці, і з своєї рідкості, однак, на його думку це стосувалося лише невеликої групи не відтворюваних благ, якими є шедеври мистецтва і раритети — рідкісні книги, монети, антикваріат тощо. Вартість решти товарів, які обмінюються на ринку, вимірюється лише кількістю затраченої на їх виробництво праці. "Завжди та всюди вартість визначається тільки працею", — твердить Рікардо, — і "це є абсолютним і загальним законом", тому "вартість товару прямо пропорційна кількості праці та обернено пропорційна продуктивності праці". Так Рікардо уперше в історії економічної думки показав повну прихильність до **теорії вартості**.

Водночас Рікардо розділяв поняття "**субстанції**" та "**внутрішньої міри**" вартості. Під першим він розумів уречевлену в товарі певну кількість робочого часу і називав її "абсолютною вартістю", а під другим — втілену в товарі працю, яка здатна "виражати споживну вартість іншого товару, обмінюючись на нього" і називав її "відносною вартістю", або "міною вартістю". Рікардо розумів, що вартість товару є надбанням суспільним і досить складним, тому створюється вона працею не окремого працівника, а сукупною працею, тобто він розмежовує поняття **індивідуальної** та **суспільно необхідної праці**, що стало основою для розробки механізму дії закону вартості.

Безсумнівним досягненням британця є те, що до **вартості товару** він включав не тільки вартість, створену живою працею, а й вартість капіталу, зайнятого в його виробництві, тобто уречевленою працею. Саме взаємодія цих факторів впливає на **ціну товару**, але вплив цей носить неоднозначний характер. Вчений підмітив, що на початку формування ціни вирішальний вплив на неї виявляють попит і пропозиція на ринку, а в кінцевому підсумку ціна визначається **витратами виробництва** (затратами живої і уречевленої праці). Так виникло положення класичної теорії, за яким ціна товару в короткому ринковому періоді визначається співвідношенням попиту і пропозиції, а в більш тривалому періоді — витратами виробництва.

Ці висновки Рікардо не зовсім послідовні, оскільки він все ж допускає, що у створенні вартості приймає участь і капітал, що суперечить його тезі про виняткову роль в цьому процесі праці. Це пояснюється тим, що він дотримувався думки, що саме короткий проміжок часу є вирішальним у створенні вартості, а тривалий період суттєвої ролі не відігравав.

11.3.3. Теорія грошей

Рікардо багато уваги приділяв аналізу **грошей** і **грошового обігу**. Досконало володіючи правилами біржової гри, він намагається теоретично обґрунтувати проблему грошового обігу. Крім того, це питання було надзвичайно актуальним на той час у зв'язку з припиненням Англійським банком у 1797 році обміну банкнот на золото, що зумовило їх обезцінення. Після цього в Великій Британії встановилася **система золотого стандарту**, яка в 1816 році законодавчо закріпила за золотом монопольну роль грошей.

У ранніх працях, зокрема "**Дослідження про природу грошей**" (1807), Рікардо трактував гроші з позицій **товарної теорії**, тобто вартість грошей (золота і срібла) визначав затратами праці на їх виробництво, розглядаючи їх як особливий товар, який є мірою вартості всіх інших товарів і засобом їх обігу.

Однак в своїй основній праці дослідник пристав на позиції **кількісної теорії грошей**, згідно якої вартість грошей визначається не затратами праці, а встановлюється у сфері обігу і визначається їх кількістю. Таким чином, Рікардо, залишаючись переконаним послідовником трудової теорії вартості, при аналізі грошей і грошового обігу відходить від неї, стверджуючи, що "ні золото, ні будь-який інший товар не можуть слугувати завжди досконалою мірою вартості для всіх речей". На основі розробки кількісної теорії грошей великий дослідник зробив відкриття, яке стало його головним внеском до економічної науки. Йдеться про дослідження законів, які управляють обігом товарів і грошей у міжнародних економічних відносинах.

За стабільного розвитку економіки, міркував Рікардо, в обігу кожної країни перебуває необхідна кількість золотих грошей, яка відповідає величині її багатства (виробленим

життєвим благам) і обертається за своєю дійсною вартістю. В цих умовах між грошовими масами різних країн встановлюється рівновага. Однак вона порушується, якщо в одній з країн утвориться **пасивний торговий баланс** (імпорт перевищує експорт), оскільки гроші "помандрують" за кордон для оплати надлишку імпорту. Гроші в цій країні стануть дефіцитом, їх цінність зросте, товарні ціни знизяться, що стимулюватиме експорт товарів, зростання якого сприятиме поверненню грошей до країни. Грошовий потік з-за кордону буде існувати доти, доки виплачена сума дефіциту не повернеться повністю. У країні, куди гроші переміщуються внаслідок встановлення **активного торгового балансу**, відбуваються протилежні процеси.

Таким чином, ринкові сили країн-партнерів приводять їх торгові баланси до рівноваги, тобто до такого стану, коли в кожній з країн встановлюється необхідна кількість золотих грошей. Відповідно до цього, Рікардо зробив висновок про необхідність **вільної торгівлі**, яка приводить до рівноваги співвідношення між кількістю золота в країні та рівнем цін завдяки вільному переміщенню товарів і грошей між країнами.

Варто виділити ще два положення грошової теорії Рікардо, які справедливо входять до "золотого фонду" класичної політичної економії:

1) гроші як товари у разі зменшення своєї вартості зумовлюють необхідність зростання заробітної плати, що, у свою чергу, як зазначав Рікардо, "неминуче супроводжується зростанням цін на товари";

2) гроші як загальний засіб обміну між цивілізованими країнами "розподіляються між ними у пропорціях, які змінюються з кожним удосконаленням у торгівлі та машинах, з кожним утрудненням у добуванні харчів та інших предметів життєвої необхідності для зростаючого населення".

11.3.4. Теорія капіталу та відтворення

Визначення **капіталу** у Рікардо майже не відрізняється від визначень інших представників класичної політичної економії. Він розглядав капітал як "вічну" категорію, частину багатства, що витрачається з метою майбутнього виробництва. Його капітал — це "частина багатства країни, яка використовується у виробництві та складається з їжі, одягу, інструментів, сировини, машин тощо, необхідних, щоб привести в рух працю". Однак, на відміну від інших теоретиків, Рікардо вперше зумів довести, що нерівномірність прибутку на вкладений капітал змушує його переміщуватися з галузі в галузь, внаслідок чого виникає **міжгалузева конкуренція капіталів**.

Як і Сміт, Рікардо поділяв капітал на **основний** та **оборотний**, однак пішов далі, здійснивши аналіз цих частин капіталу залежно від характеру зношуваності та часу обігу.

У **теорії відтворення** британець підтримав "**закон ринків**" Сея, вважаючи, що за умов повної зайнятості і вільної конкуренції економіка розвивається рівноважно і без криз. Ринкову економіку вважав ідеальною саморегульованою системою з необхідними зворотними зв'язками. Виробництво товарів створює необхідні доходи, на які можна закупити всі інші товари. Якщо з якихось причин відбулося надвиробництво одного з товарів, ринок сам "сигналізує" виробникам зниженням цін на цей товар про необхідність переходу до виробництва іншого товару.

Разом з тим, Рікардо допускав думку про можливість економічних криз, однак локального (незначного) характеру. "Меж для попиту і для споживання капіталу, поки він приносить хоч якийсь прибуток", вважав дослідник, не існує в довгостроковій перспективі, а в середні за часом періоди можливість криз зумовлена неправильним розподілом ресурсів, коли їх забагато в галузях, де є великий попит на товари, і замало там, де попит малий.

Заради справедливості зазначимо, що Рікардо, мабуть, не міг передбачити тенденцій до обмеження виробництва і попиту на товари, оскільки перша криза зі спадом виробництва відбулася в 1825 році на батьківщині видатного економіста, тобто за два роки по його смерті.

11.3.5. Теорія розподілу

У *теорії розподілу* Рікардо розвивав погляди Сміта про належність заробітної плати, прибутку і ренти до **первинних доходів** головних класів суспільства — робітників, підприємців (капіталістів) і землевласників.

Концепцію **заробітної плати** британець, як і його великі попередники Петті, Кене, Сміт, трактував як **ринкову ціну праці**, але з врахуванням теорії народонаселення та закону заробітної плати свого друга Мальтуса. Він відділяв природну ціну праці від ринкової. Під **природною ціною** розумів суму життєвих засобів, необхідних для існування робітника та членів його сім'ї, що, в свою чергу, залежало від рівня економічного розвитку країни, її культури та історичних традицій, норм споживання тощо. **Ринкова ціна праці**, на думку Рікардо, під впливом "природного закону" руху робітничого населення коливається навколо природної ціни. Якщо ринкова ціна праці перевищує її природну ціну, це призводить до швидкого розмноження населення і зниження заробітної плати до мінімального рівня. Тому, за переконанням Рікардо, рівень заробітної плати повинен дорівнювати **фізичному прожитковому мінімуму**. Він вважав, що у зв'язку з високими темпами народонаселення, заробітна плата має тенденцію до зниження, оскільки приріст кількості робітників буде постійно перевищувати приріст попиту на працю.

Прибуток Рікардо розглядав з двох сторін — як частину вартості і як дохід підприємця на вкладений у виробництво капітал. Оскільки він вважав, що вартість товару завжди розпадається на заробітну плату та прибуток, то між ними існує зворотна залежність. Звідси дослідник зробив досить сумнівний висновок: зростання або зменшення заробітної плати не впливає на ціни товарів, а визначає лише величину прибутку.

Рікардо вважав, що з точки зору доходу підприємця **норма прибутку** має тенденцію до зниження. Це пояснювалося дією закону спадної родючості землі. Оскільки природна родючість ґрунту спадає, ціни на продовольство зростають, підвищується заробітна плата, а величина прибутку відповідно зменшується. В цьому вчений бачав катастрофу, бо зумовить у майбутньому значне зменшення нагромадження капіталу, потім скорочення виробництва, що в поєднанні з спадною родючістю землі зрештою призведе до голоду і вимирання людей.

Проте найбільший внесок Рікардо зробив у **теорію земельної ренти**, яку розглядав як частину продукту землі, що сплачується землевласникові як "вільний дар природи". В цій теорії він використав ідеї британського економіста **Джеймса Андерсона** (1739-1808), який першим дав вірне описання механізму диференціальної ренти, появу якої він показав не з землі, а з ціни продукту праці і довів, що її основою є не спадаюча абсолютна продуктивність землеробства, а відмінності в відносній родючості ґрунтів. Цією тезою Андерсон повністю заперечив вчення фізіократів.

Джерелом ренти, наголошував Рікардо, є не сама природа, а праця, якій сили природи на кращих і середніх землях сприяють у підвищенні продуктивності. Внаслідок цього на кращих землях (якість землі визначав за родючістю та розташуванням відносно ринків збуту) виникає надлишок над середнім прибутком, який привласнюється землевласниками як **диференціальна рента**. На найгірших землях диференціальна рента не утворюється.

Рікардо передбачав, що величина ренти постійно зростатиме під впливом таких факторів:

- поступове залучення до господарського обігу дедалі гірших земель (в силу зростання населення);
- спадна родючість землі.

Варто зазначити, що Рікардо, як і всі класики, розглядав землю як фізично, а не економічно обмежений ресурс, тобто не враховував можливості її штучного поліпшення.

Концепція ренти Д. Рікардо зберігає свою актуальність донині.

11.3.6. Теорія порівняльної переваги в міжнародній торгівлі

В сфері міжнародних економічних стосунків особливе місце посідає **принцип порівняльної переваги**, який Рікардо обґрунтував на основі політики **вільної торгівлі** у зовнішній торгівлі, яка "корисна для країни тим, що збільшує масу і різноманітність

предметів, на які може використовуватись дохід, і створює завдяки різноманітності та дешевизні товарів потяг до заощадження і нагромадження капіталу".

Свої висновки Рікардо побудував на *теорії абсолютної переваги* у міжнародній торгівлі Сміта, але в своєму аналізі пішов значно далі. Він довів доцільність зовнішньої торгівлі і у випадку відсутності абсолютної переваги у виробництві певних товарів. Вчений справедливо міркував, що в кожній країні завжди знайдеться товар, виробництво якого здійснюється більш ефективно, тобто при найменших витратах, порівняно з іншими країнами. І якщо в виробництві товару витрати можуть з часом вирівнюватися, то в оплаті праці в міжнародній торгівлі цього відбутися не може.

Виходячи з цього, Рікардо вивів *закон порівняльної переваги*, який гласить: "країна повинна спеціалізуватися на виробництві якогось товару та експортувати його, якщо відмінність між витратами виробництва цього товару і вищими витратами виробництва інших товарів більша, ніж в інших країнах".

Отже, якщо кожна країна спеціалізується на випуску тих продуктів, у виробництві яких має найбільшу відносну ефективність, то міжнародна торгівля буде взаємовигідною незалежно від того, що деякі з них можуть бути більш економічно розвиненими, ніж інші. За цих умов реальна заробітна плата буде зростати в усіх країнах, що експортують товари.

11.4. Рікардіанська школа: прибічники та критики вчення Рікардо

Бурхливий розвиток ринкових економічних відносин першої половини XIX ст. зумовив еволюцію економічної думки. Цьому в значній мірі сприяла творча дискусія Д. Рікардо з Т. Мальтусом та Ж. Б. Сеєм, яка започаткувала полеміку між прихильниками і противниками Рікардо, вплив якого на політичну економію Великої Британії та інших країн був відчутним майже до кінця XIX ст. і викликала посилену увагу до економічних досліджень.

Навколо Рікардо групувалися кращі економісти того часу, які визнавали існування рікардіанської системи, але одні пропагували, коментували її, деталізували та намагалися уточнити окремі положення свого великого сучасника і вчителя, а інші піддавали критиці. Так у 20—40-х роках виникла *рікардіанська школа*, яка зайняла провідні позиції в британській політичній економії. Найвідданішими послідовниками Рікардо були Джеймс Мілль та Джон Мак-Куллох, які не лише визнали й пропагували його систему, а й застосовували для аналізу економічних процесів капіталістичного суспільства. Нагадаємо, що без Дж. Мілла був би неможливим вихід у світ основної праці Рікардо. Син Джеймса Мілла видатний британський економіст Джон Стюарт Мілл свого часу писав, що книга Рікардо "ніколи б не була видана або написана без прохань та сильної підтримки мого батька". Видавцем та редактором збірника праць Рікардо (1852) був Мак-Куллох. Саме завдяки тому, що вони успішно пропагували його систему, економічна думка ще довго не сприймала інших методів аналізу.

Згодом рікардіанці спробували поєднати теорію трудової вартості Рікардо з теоріями "трьох факторів" Сея та витрат виробництва Мальтуса, з чого й розпочався занепад рікардіанської школи.

До критиків вчення Рікардо варто віднести Тука, Джонса, Рамсея, Веста на інших.

11.4.1. Економічні погляди прибічників Д. Рікардо

Джеймс Мілл

Виходець із простої шотландської сім'ї, найближчий друг, одностудець і послідовник Д. Рікардо *Джеймс Мілл* (1773-1836) отримав теологічну освіту в Единбурзькому університеті. Багато уваги приділяв самоосвіті і, як дослідник, досяг значних успіхів у філософії, економіці, соціології. Як філософ-позитивіст він поділяв погляди Юма та Бентама і вважав, що наука повинна бути утилітарною (корисною, застосовуваною), враховувати потреби дійсності, базуватися на фактах.

В 1802 році Джеймс Мілл відмовляється від духовного сану, переїздить до Лондона, близько знайомиться з Рікардо, Мальтусом, Мак-Куллохом та іншими видатними економістами, філософами і повністю зосереджується на науковій діяльності. Він займав визначне місце серед інтелігенції, був одним із засновників Лондонського університету. З його ім'ям пов'язано багато культурних та наукових починань того часу.

Свої економічні погляди Джеймс Мілл виклав у працях "*Історія Британської Індії*" (1817), після виходу якої він отримав призначення у Ост-Індську компанію, і "*Елементи політичної економії*" (1821), в якій систематизовано розкрив вчення Д. Рікардо. Однак на низку проблем у нього був і власний погляд.

Всупереч теорії вартості Рікардо Дж. Мілл стверджував, що у створенні вартості бере участь не тільки праця, а й капітал. Зазначаючи, що праця та капітал є різними учасниками виробничого процесу, але капітал є минулою нагромадженою уречевленою працею в засобах виробництва, тому він також створює вартість, тобто є її джерелом. Тому прибуток є законною винагородою капіталіста за його працю по організації процесу виробництва, за вкладений капітал.

Дж. Мілл на відміну від Рікардо, не вбачав суперечності між заробітною платою і прибутком. На його думку, робітник та капіталіст спочатку виступають як співвласники майбутнього товару. Капіталіст володіє нагромадженою раніше працею у вигляді основного капіталу, а робітник — власною живою працею. Тому прибуток та заробітна плата у Мілля протистоять один одному як результати двох форм праці й виконують різні функції: прибуток використовується для відтворення уречевленої, а заробітна плата — живої праці.

Важливим доповненням теоретичної системи Рікардо було положення Джеймса Мілла про природу ренти, яка вступає в антагонізм з прибутком. Оскільки землевласник не має ніякого відношення до створення ренти, він вступає в протиріччя з іншими класами, приймаючи участь у розподілі суспільного продукту. На цій підставі земельних власників він вважав самим паразитичним класом суспільства, який не зацікавлений у прогресивному розвитку землеробства. Він виходить з тези Рікардо, що рента тим вища, чим більше перепоп існує на шляху до обробітку земель, і вказує, що землевласнику вигідно створювати ці перешкоди. Найголовнішою перешкодою Мілл вважав самого землевласника. За його думкою присвоювати земельну ренту має держава, тобто виступав фактично за націоналізацію землі.

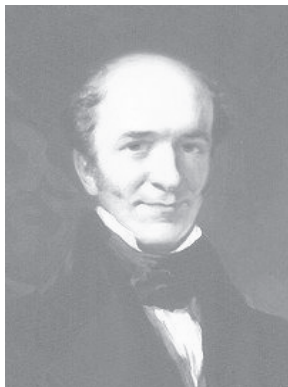
Антагонізм між рентою та прибутком породжувався не лише формою власності на землю, а й протекціоністською політикою держави, завдяки якій землевласник потрапляє у виняткове становище. Він вважає, що свобода торгівлі сприятиме притоку товарів з-за кордону, звільнить від необхідності обробітку гірших за родючістю земель, знижуватиме попит на землю, а отже, і ренти.

Дж. Мілл став творцем *теорії фонду заробітної плати*, вважаючи, що цей фонд формується за рахунок авансованої частки капіталу, яка призначена для придбання "праці", тому середня заробітна плата залежить лише від розмірів цієї частки та кількості зайнятих. Низький рівень заробітної плати Мілл пояснював швидким зростанням робочого населення та незмінним фондом заробітної плати. Збільшення цього фонду він пов'язував з зростанням капіталу та прибутків як основи розвитку виробництва.

Джон Рамсей Мак-Куллох

Джон Рамсей Мак-Куллох (1789-1836), філософ та економіст, відомий книговидавець і неперевершений редактор був другом та палким прихильником Рікардо, найкращим популяризатором його робіт. Він близько знав також Мальтуса і Дж. Мілла, поділяв їх погляди щодо проблеми народонаселення, ренти.

Мак-Куллох написав надзвичайно багато праць з філософії, соціології, політичної економії, але свою основну — **"Основи політичної економії"** — опублікував у 1825 році. В ній він робить спробу викласти у доступному вигляді основи рикардянського вчення і, за метким визначенням Сеніора, спростив його до такої міри, що став більшим рикардянцем, ніж сам Рікардо.

Догматизм Мак-Куллоха щодо Рікардо був абсолютним, він не взяв під сумнів жодного висновку класика. Навіть в положеннях свого кумира, до яких він вносив поправки під впливом поглядів інших економістів і значно видозмінював їх, він щиро вважав, що популяризує саме вчення Рікардо. Наприклад, під впливом Джеймса Мілла він вніс уточнення в теорію вартості в тій частині, що стосувалась визначення її субстанції. Якщо Мілл вважав, що у створенні вартості бере участь уречевлена праця, то Мак-Куллох доповнює це положення і відносить до чинників вартості всі сили (машини, природу, тварин), які хоча і своєрідно, але "працюють". Тому відносини між робітниками та капіталістами розглядалися як відносини рівноправних партнерів, кожен з яких отримує свою законну частку доходу — заробітну плату і прибуток.

Йому здавалося, що це не тільки не суперечить теорії Рікардо, а навіть доповнює та уточнює її, оскільки всі складові виробництва можна розглядати через призму праці. Однак, не розуміючи цього, він пропагував ідеї не Рікардо, а Сея, якого критикував саме за це.

Особливо старанно захищав Мак-Куллох слабкі сторони теорії Рікардо. Мова йде про неможливість криз надвиробництва, теорію реалізації, кількісну теорію грошей, теорію ренти. Його докази були досить переконливими, завдяки чому помилки Рікардо ще довго сприймалися його послідовниками за відправну точку досліджень економічної дійсності.

11.4.2. Економічні погляди критиків Д. Рікардо

Томас Тук

Відомий британський економіст і статистик **Томас Тук** (1774-1858) займався комерційною діяльністю, був членом правління і керівником ряду компаній ділового Лондону — Сіті. Він був виразником інтересів ліберальної буржуазії, членом багатьох парламентських комісій по вивченню стану робітників, розробці фабричного законодавства. В 1819 році подав та відстоював петицію лондонських купців при відміні протекціоністських перешкод, введені в Великій Британії свободи торгівлі.

За своїми економічними поглядами був послідовником класичної політичної економії, в 1821 році разом з Мальтусом, Дж. Міллем та Рікардо заснував "Клуб політичної економії". Тук — представник банківської школи, автор праць з питань грошового обігу.

Свою головну працю, яка складається з 6 томів, **"Історія цін і стан грошового обігу"** Тук писав 19 років (1838-1857). Аналізуючи рух товарних цін в Великій Британії за 1793-1856 роки, він відмітив вплив зміни цін на величину ренти, заробітної плати, розмірів кредиту, розвитку торгівлі тощо. На цій підставі Тук критикує теорію грошей Рікардо та основні принципи грошової школи, які з позицій кількісної теорії грошей виступали за повне забезпечення банкнот золотом з метою уникнення інфляції. Тук вважав, що інфляція не може виникнути через випуск банкнот під облік комерційних векселів і допускав можливість випуску паперових грошей на суму, що перевищує золоте покриття, під заставу паперових грошей. Він стверджував, що кількість випущених банкнот не здійснює жодного впливу на товарні ціни. Як і Сміт, Тук стверджував, що кількість грошей в обігу визначається

суспільним попитом на них і виступає наслідком, а не причиною коливання цін. За його думкою, збільшення кількості банкнот не викликає падіння вексельного курсу, як це стверджував Рікардо та представники грошової школи.

Аналізуючи причини, що впливають на кон'юнктуру товарного ринку і рух цін, Тук головну увагу в питаннях про цінність грошей приділяв не грошам, а товару.

Едуард Вест

Британський економіст, представник класичної політичної економії **Едуард Вест** (1782-1828) в 1804 році закінчив Оксфордський університет. Був мировим суддею в Бомбеї, а в 1823 році став головним суддею цього міста.

Головною працею Веста був "**Досвід про застосування капіталу до землі**" (1815), в якій автор слідом за Тюрго сформулював закон спадної родючості ґрунту, згідно якого кожна наступна витрата праці в землеробстві, приносить менший дохід. Такий висновок він зробив виходячи з того, що існування диференціальної ренти робить неминучим перехід до обробітку все гірших і гірших земель, що, в свою чергу, призводить до постійного зменшення продуктивності сільськогосподарського виробництва. Такий висновок дав підстави К. Марксу зазначити, що Вест "...раніше Рікардо розвинув закон земельної ренти".

Звідси він робить наступний висновок про постійне зменшення кількості сільськогосподарської продукції, отримуваної в результаті затрат однакової кількості праці, що призводить до зростання цін на продукти та номінальної заробітної плати. Таким чином, за думкою Веста, з розвитком суспільства все більша частина новоствореної вартості повинна йти на поповнення фонду заробітної плати, в результаті чого відбувається падіння норми прибутку.

Однак з часом, Вест переглянув свої погляди на розвиток продуктивних сил в сільському господарстві. В праці "**Ціна зерна та заробітна плата**" (1826) він відзначав, що "при кращому стані землеробства можна і на землях другорядної та третьорядної якості вести виробництво з такими ж витратами, як на землях найвищої якості при старій системі землеробства". Ця теза суттєво відрізнялася від поглядів Рікардо і, очевидно, була викликана передбаченням технічного прогресу, який Вест інтуїтивно відчував. але не зміг достатньо науково аргументувати.

Річард Джонс

Ще один британський економіст **Річард Джонс** (1790-1855) був священнослужителем і одночасно професором політичної економії, спочатку в Лондоні, а після смерті Т. Мальтуса очолив його кафедру політичної економії в коледжі Хейлібері (1835).

Джонс виступав з критикою вчення Рікардо, стверджуючи, що капіталізм створює антагоністичні суперечності між "власниками накопиченого багатства" і "справжніми робітниками", тому є тимчасовим в розвитку суспільного виробництва і має зникнути. Однак історичний процес він уявляв як поступову, визначену провидінням еволюцію.

Джонс першим в історії економічної думки розглядав капітал і як "накопичений запас" і як суспільне відношення. Він поділив вартісну величину капіталу на "допоміжний" (постійний) і "капітал для утримання робітників" і розрахував їх співвідношення в землеробстві Великої Британії як 5:1 і спробував вияснити тенденцію його зростання. Тенденцію зниження норми прибутку, на відміну від Рікардо, він не пояснював зростанням частки ренти, але й зв'язку між цими тенденціями не зрозумів.

Британський дослідник звільнив теорію ренти від так званого закону спадної родючості ґрунтів і вважав, що абсолютна величина ренти, а не її доля в національному

доході, може зростати без зменшення маси інших доходів. Таким чином, нагромадження капіталу він ставив в залежність не від норми прибутку, а від її маси.

Джонс аналізував розвиток матеріальних продуктивних сил і суспільного поділу праці і вбачав в їх взаємодії перспективи зміни економічних відносин з наступним соціальним, моральним і політичним станом нації.

Таким чином, погляди Джонса можна вважати перехідними між поглядами Рікардо та революційними висновками Маркса.

Дейвід Б'юкенен

Точно так, як Дж. Мілль чи Мак-Куллох були ортодоксами Д. Рікардо, британський публіцист і економіст рикардіанської доби **Дейвід Б'юкенен** (1779-1848) був ортодоксом А. Сміта і виступав з критикою тих положень Рікардо, які відрізнялися від поглядів його кумира. В 1814 році Б'юкенен, через 38 років після першого видання, видав головну працю А. Сміта "Дослідження про природу і причини багатства народів" в 3-х томах зі своїми зауваженнями. А в додатковому 4-му томі помістив власні коментарі і матеріали під назвою "*Зауваження про речі, що трапляються в "Дослідженнях про природу і причини багатства народів" доктора Сміта*" (1817).

В своїй головній праці "Дослідження оподаткування і торгової політики Великої Британії" (1844) Б'юкенен продовжив розвиток поглядів А. Сміта з питань грошового обігу, мінової вартості і впливу попиту та пропозиції на рівень цін.

В своїх працях Б'юкенен значну увагу приділяв аналізу джерел і суті земельної ренти, виступав проти ідей фізіократів, критикував Мальтуса, Рікардо та інших прибічників теорії народонаселення.

Роберт Торренс

В своїх працях, присвячених проблемам торгівлі і грошового обігу відомий британський економіст **Роберт Торренс** (1780-1864) відійшов від трудової теорії вартості Д. Рікардо на позиції концепції витрат виробництва. Джерело прибутку дослідник бачив не в експлуатації найманих працівників, а в реалізації товарів за цінами вищими вартості.

Разом з тим, як і Рікардо, він поділяв кількісну теорію грошей і був одним з теоретиків "грошової школи", ідеї якої були покладені в основу банківського акту Р. Піля (1844).

В питаннях зовнішньої торгівлі Торренс поділяв ідеї вільної торгівлі (фритредерства).

Джордж Рамсей

Джордж Рамсей (1800-1871) — британський економіст і філософ — був одним з останніх представників класичної політичної економії. Він закінчив Кембриджський

університет і був автором цілого ряду праць з питань філософії, психології, етики. Однак, головна праця Рамсея "*Нарис про розподіл багатства*" (1836) була присвячена економічним проблемам.

В цій праці дослідник розглядав широке коло проблем, зокрема багато уваги приділив розгляду питань прибутку та норми прибутку. Він відзначав, що капітал, витрачений на заробітну плату, приводить до дії більшу масу праці порівняно з кількістю праці, в ньому уречевлену. Підприємець, таким чином, обмінює меншу кількість уречевленої праці на більшу кількість живої праці і саме цей надлишок утворює його прибуток. Рамсей міркував, що з "прогресом цивілізації основний капітал країни зростає за рахунок оборотного капіталу" і робить висновок про відносне зменшення попиту на працю із зростанням національного багатства. Тому Рамсей визнавав неминучість безробіття при капіталізмі. Цим його погляди суттєво відрізнялися від концепцій Д. Рікардо.

Земельну ренту та процент Рамсей вважав неприродними для капіталізму формами і взагалі не вважав капіталізм абсолютною формою виробництва. Разом з тим, висновків про загибель капіталістичного способу виробництва, не дивлячись на значний вплив марксистських ідей, не робив.

Антуан Шербюльє

Швейцарський економіст та юрист *Антуан Елізе Шербюльє* (1797-1869) був професором права та політичної економії в Женевському університеті. Однак, в 1846 році через революційні події, був вимушений покинути Швейцарію і тимчасово оселитися в Парижі, де виступав з гострою критикою французьких соціалістів, особливо Ж. Прудона. Повернувшись в 1853 році на батьківщину, працював завідувачем кафедри політичної економії спочатку в Лозаннському університеті, а згодом в Політехнічній школі Цюріха.

Економічні погляди швейцарця, викладені ним в головній праці "Багатий чи бідний" (1840), відображають процеси розпаду класичної політичної економії і її зміни неокласичною. Більшість його наукових ідей співпадають з поглядами Рамсея і Дж. С. Мілла. Як і Рамсей, він трактує відмінності між основним і оборотним капіталом як різницю між капіталом "спожитим" і "не спожитим", а змінний капітал розглядає лише в уречевленій формі, тобто в формі тієї споживчої вартості, в яку змінний капітал перетворюється в руках робітника. Це не дозволило йому, не дивлячись на спроби, виходячи із відношення "активного" елементу капіталу до "пасивного", розкрити механізм утворення норми прибутку і пояснити тенденцію до її падіння з розвитком капіталістичного способу виробництва.

Поділяючи погляди Дж. С. Мілла, Шербюльє вважав, що податки повинні бути замінені земельною рентою, яка привласнюється державою з метою більш справедливого розподілу соціальних благ. Він вимагав знищення приватної власності на землю, передачі її державою в оренду, вважав, що земельні власники паразитують за суспільний рахунок.

Самуель Бейлі

Одним з найбільш гострих критиків вчення Д.Рікардо був британський економіст, автор багаточисленних праць з широкого кола економічних, філософських та політичних проблем *Самуель Бейлі* (1791-1870). Його головна праця "*Критичне дослідження про природу, засобах і причинах вартості, головним чином у зв'язку з працями пана Рікардо та його послідовників*" (1825), судячи з назви, присвячена теорії вартості і направлена проти рікардіанської школи політичної економії.

Бейлі стверджував, що поняття абсолютної вартості, яке розглядав в своїй економічній доктрині Рікардо не існує, а є лише відносна вартість товару, яке він розумів як "відношення, в якому протистоять один одному два товари, що обмінюються". Заперечуючи поняття абсолютної вартості, Бейлі заперечує і всю трудову теорію вартості Рікардо.

11.5. Завершення класичної політичної економії у вченні Джона Стюарта Мілла

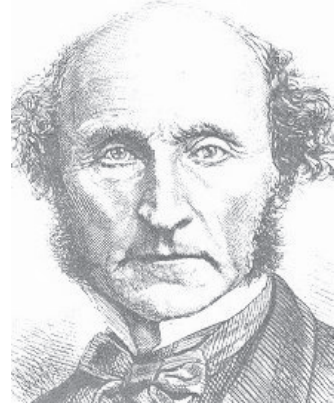
Британський економіст *Джон Стюарт Мілл* (1806-1873) — останній видатний представник класичної політичної економії, який називав себе послідовником Д. Рікардо. Однак він лише частково представляв рікардіанську школу, оскільки започаткував нову течію англійської економічної думки — *соціального реформізму*.

Майбутні науки уподобання великого дослідника були передбачені ще з дитинства. Його батько, Джеймс Мілл, виховував сина за власною методикою. Вже в три роки хлопчик вивчає грецьку мову, в вісім — латинь, читає грецьких класиків, книги з історії, літератури, вивчає математику, в одинадцять — коректує найбільш відому працю батька "Історія Британської Індії" та починає вивчати політичну економію, в тринадцять — нарівні з дорослими бере участь в обговоренні принципових економічних проблем. Потім рік

проводить у Франції, де зустрічався з видатним економістом Сесем та філософом Бенетом. Після повернення наполегливо вивчає історію, філософію, право.

Вже в 1822 році, у 16-річному віці, Мілл опублікував свої перші роботи з політекономії — дві статті з теорії вартості. В 1823-1858 роках служив в Ост-Індській компанії. В 1865-1868 роках — член палати общин британського парламенту, де підтримував ліберальні та демократичні реформи. Останні роки життя провів у Франції.

Він багато працює над філософськими проблемами, з 30-х років видає філософський журнал, публікує першу відому працю "Система логіки" (1843). Вона стала методологічною основою для "*Нарисів про деякі нерозв'язані питання політичної економії*" (1844), в якій Мілл викладає свої політико-економічні погляди. Його перу належать і такі роботи, як "*Про свободу*" (1859), "*Роздуми про представницький уряд*" (1861), "*Пригнічення жінок*" (1869), "*Три нариси про релігію*" (вийшла в 1874) та ін.

Однак головною працею видатного вченого стали "*Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування у соціальній філософії*" (1848), яка протягом другої половини XIX ст. була основним навчальним посібником для економістів. Її успіх був зумовлений стрункою і витонченою філософською картиною економічного устрою суспільства з врахуванням нових ідей епохи, чудовим викладом основного змісту теорії Рікардо та примиренням його з критиками рікардіанства. Лише в результаті критики марксистською та історичною школами, а також після опублікування трактату Маршалла "Основи економікс" (1890) і розвитку граничного аналізу, праця Мілла втратила своє значення.

Головна праця Мілла складається з п'яти книг, в яких відповідно розглядаються виробництво, розподіл, обмін, прогрес капіталізму і роль держави в економіці.

У перших трьох книгах видатний дослідник чітко і систематизовано виклав основні елементи класичної політичної економії, тому вони вважаються найкращим підсумковим викладом доктрин класичної школи в найбільш точній її формі.

Розглянемо їх ключові моменти.

Дж. С. Мілл уточнює *предмет політичної економії* і одним із першим визначає його через людську поведінку в економіці та здатність людини оцінювати ефективність різних засобів для досягнення мети. Він виходить із того, що політична економія, зокрема в трактуванні Сміта, розглядає людину як істоту, яка прагне до багатства і для цього обирає різні фактори і засоби. Тому він визначає політичну економію як науку, "що досліджує закони тих суспільних явищ, які є результатом сумісних дій людства по створенню багатства, в тій мірі, в якій ці явища не спотворюються переслідуванням іншої цілі".

Далі він узагальнив і систематизував *закони та принципи*, відкриті його великими попередниками (Сміт, Рікардо, Мальтус, Сей), оскільки без них жодна сума знань не може претендувати на роль науки. Для класичної політичної економії, зазначав британський теоретик, характерним є визнання природних (об'єктивних) законів, універсальних для всіх епох і народів. Він виокремлював основні з них:

- закон особистого інтересу, який характеризує класичну школу як індивідуалістську;
- закон вільної конкуренції, який дає змогу назвати її школою економічного лібералізму;
- закон попиту і пропозиції, який визначає цінність будь-якого продукту, а також виробничих послуг, праці, капіталу і землі;
- закон заробітної плати, який визначає природну і ринкову ціну праці;
- закон міжнародної торгівлі, який управляє обміном між країнами.

Дж. С. Мілл виклав закони так, як їх розуміли класики, тобто як універсальні та об'єктивні. Однак сам він виказав сумніви щодо об'єктивності усіх економічних законів. Якщо у виробництві "немає нічого, що залежало б від волі людини" і там діють "незмінні закони природи", то законами розподілу "управляє людська інтуїція", тому вони "різні в різні віки і в різних країнах". Таким чином, протиставивши закони виробництва законам розподілу, Мілл розпочав критику основ класичної політичної економії.

Новим моментом у методології дослідження вченого є спроба виявити відмінності понять *статика* і *динаміка в економіці*, які його попередники не розглядали. Ці поняття він запозичив у французького філософа і соціолога XIX ст. О. Конта. Мілл писав, що "всім економістам було властиве прагнення пізнати закони економіки суспільства стаціонарного і незмінного. Тепер варто додати динаміку політичної економії до її статика". Підходи, застосовані Міллем при аналізі факторів динамічного розвитку суспільства, дають підстави вважати його одним із засновників теорії економічного зростання. Він визначив основні проблеми, вказав на умови та наслідки поступального розвитку суспільства.

В *теорії продуктивної праці* автор солідаризується з А. Смітом, стверджуючи, що "тільки продуктивна праця створює багатство". Аналіз праці він починає з *процесу виробництва*, який має два компоненти — саме працю та природні ресурси. Праця і природа об'єднуються в виробництві товарів, ні один з них не може бути єдиним джерелом виробництва. Але в процесі виробництва частина праці застосовується безпосередньо, а частина побічно. Праця буває фізичною та розумовою і може приносити потрійну користь:

- відчутну, що відображена в продуктах;
- відчутну, відображену в удосконаленні людини як фахівця, що, зрештою, знаходить свій вияв у продуктах праці;
- невідчутну, не відображену предметно, а таку, що виступає як послуга (музиканта, актора, законодавця тощо).

Таким чином, новизна підходу Мілла виявляється в тому, що продуктивною він вважав і працю з охорони власності та набуття кваліфікації, яка дає змогу збільшувати нагромадження. Теоретик стверджував, що доходи від продуктивної праці мають виробниче споживання, якщо це споживання "підтримує і збільшує продуктивні сили суспільства", навіть споживання робітниками заробітної плати.

В питаннях *заробітної плати* Мілл дотримувався поглядів Рікардо і Мальтуса, які пов'язували її з попитом та пропозицією на робочу силу. При цьому Мілл підтверджує висновок про неминучість мінімального рівня заробітку робітників, що стало основою його *доктрини "робочого фонду"*. Варто зазначити, що Мілл і Рікардо не ототожнювали поняття "мінімум заробітної плати" і "фізіологічний мінімум", вважаючи, що перше перевищує друге. Він стверджував, що ні класова боротьба, ні профспілки не можуть запобігти формуванню заробітної плати на рівні прожиткового мінімуму. Однак, значно пізніше Мілл офіційно відмовився від доктрини "робочого фонду", визнавши, що профспілки дійсно впливають на дії з обмеження заробітної плати, які може "здійснити конкуренція на ринку праці".

Багато місця (3 розділи) Мілл присвятив *теорії капіталу*. Капітал він характеризував як "раніше нагромаджений запас продуктів минулої праці". Гроші він капіталом не вважав, вони є лише відображенням реально існуючого капіталу. Капітал, на думку Мілла, авансується на придбання засобів виробництва та робочої сили.

Мілл виводить 4 теореми з приводу капіталу:

- перша формулюється як залежність розвитку від наявності капіталу. Не інвестований капітал стримує розвиток, а додатково залучений сприяє створенню додаткових робочих місць, отже, забезпечує додаткову робочу силу заробітної платою;
- друга полягає в тому, що капітал формується за рахунок заощаджень, які лише тоді стають капіталом, коли підлягають виробничому споживанню;
- третя стверджує, що відкладене майбутнє споживання забезпечується продуктивним виробничим споживанням і відбуватиметься на розширеній основі;

- четверта стверджує, що капітал — це засоби, витрачені на організацію і підтримку продуктивної праці.

Мілль стверджує, що капітал повинен періодично обновлюватися. Він розрізняє основний та оборотний капітал і вважає, що основний капітал не повинен збільшуватися за рахунок оборотного. Зауважує також, що робоча сила страждатиме при зростанні основного капіталу, бо в процесі механізації праці буде вивільнятися з сфери виробництва. Запобігти безробіттю можуть лише інвестиції.

В питаннях *земельної ренти* Дж. С. Мілл солідаризується не з творцями класичної політичної економії (Сміт, Рікардо, Мальтус, Сей), які розглядали ренту як природний і необхідний феномен, а з своїм батьком, Джеймсом Міллем, який вважав земельну ренту явищем аномальним і неприродним. Мілл-молодший підкреслював, що рента дає землевласникам те, що не є результатом їхньої праці, тому її у будь-якому випадку потрібно віддати суспільству. З цією метою він пропонував підвищити земельний податок до такого рівня, щоб він поглинув ренту. На основі цієї ідеї згодом сформувалася соціалістична концепція націоналізації землі.

Виходячи з цього, ідеальною Дж. С. Мілл вважав дрібну селянську власність на землю, яка нейтралізує несправедливу дію ренти, оберігає дрібних виробників від розорення і переходу до стану найманих робітників, розвиває приватну ініціативу. При цьому теорія народонаселення Мальтуса, судячи з усього, стала для нього незаперечною аксіомою.

В *теорії вартості* Мілл-молодший вважає, що тема вартості в доктрині класичної політичної економії вичерпана, тому не надає їй важливого значення і користується нею лише для пояснення окремих положень, що стосуються цін та грошей. Він поділяє позицію Рікардо, за якою вартість створюється працею — саме кількість праці "має першорядне значення" у випадку зміни вартості.

Мілль, як і багато інших економістів, не надавав особливого значення розмежуванню категорій вартості та ціни, оскільки вважав, що суттєвою є форма, в якій виступає вартість — ціна, що основою розвитку є реалізована вартість, відображена в доходах. Обмін відбувається за цінами, а ціни формуються під впливом пропозиції та попиту. Він відмічає, що ціна в одному випадку означає корисність, в іншому — купівельну спроможність, або ціну в користуванні і ціну при обміні. Його ціна — це завжди ціна обміну, вона не є синонімом вартості, а являє собою вартість речей по відношенню до грошей: кількість грошей, які можна обміняти на речі, або її вартість в грошах.

Таким чином, класична теорія вартості у Мілла переплітається з суб'єктивною теорією обміну.

У своїй *теорії грошей* великий теоретик, як і Рікардо, виявляє прихильність до *кількісної теорії грошей*. За його словами, "вартість самих грошей змінюється обернено пропорційно до кількості грошей: будь-яке збільшення кількості зменшує їхню вартість, а будь-яке зменшення збільшує її в зовсім однаковій пропорції". Тому й ринкові ціни регулюються насамперед кількістю грошей в обігу. При цьому висловлюється теза про їх "нейтральність". Гроші є лише хитромудрим засобом для економії часу і праці, механізмом, який дає змогу "швидко і зручно робити те, що без нього робилося б і так, але не настільки швидко і зручно".

Розглядаючи питання *власності*, Мілл перший серед помітних представників класичної політичної економії пов'язує її з соціальною несправедливістю і вживає вислови стосовно *соціалізму і соціалістичного устрою* суспільства. Однак він принципово не погоджується з соціалістами, що причиною несправедливості є існування приватної власності. При цьому він посилається на великий об'єктивний закон — *закон особистої зацікавленості* (гедоністичний принцип), відповідно до якого все раціональне прокладає собі дорогу через зіткнення інтересів. Індивідуалізм інтересів — це і є свобода, що виступає гарантом інших свобод: конкуренції, праці, зовнішньої та внутрішньої торгівлі, норми процента, банків. Саме індивідуалізм супротивиться будь-якому втручанню держави в економічну сферу. Тому проблема полягає тільки в подоланні індивідуалізму, породженого

приватною власністю, адже "тільки у відсталих країнах світу нарощування виробництва є найважливішим завданням — у найрозвиненіших країнах необхідним вважається удосконалити розподіл", до чого приватна власність ніякого відношення не має.

В *четвертій і п'ятій книгах* великий дослідник започаткував новий напрям економічної науки, спочатку суто британської, а згодом і світової — *соціальний реформізм*, чим завдав відчутного удару по класичних доктринах. Виняткову популярність "Основ політичної економії..." Джона Стюарта Мілла пояснюють саме вдалим переплетенням елементів класичного та антикласичного підходів. Всебічний розгляд майже всіх основних теоретичних проблем предмета досліджень дав змогу великому вченому зайняти унікальне місце в історії економічних вчень.

На відміну від інших представників класичної школи, Дж. С. Мілл не вважав сучасний йому капіталізм доцільним та ідеальним ладом і запропонував широкую програму *соціальних реформ*, в якій намагався, за його словами, "поєднати максимум індивідуальної свободи в дії зі спільним володінням природними багатствами земної кулі та рівною участю всіх у продуктах праці". Здійснити реформування він пропонував через закони розподілу, якими "управляє людська інтуїція", тому вони носять суб'єктивний характер і їх можна змінювати і пристосовувати до потреб суспільства.

Всі соціальні реформи, на думку Мілла, повинна проводити держава. Ця ідея, однак, наштовхувалася на суттєву методологічну перешкоду. Справа в тому, що Мілл, як і вся класична політична економія, був переконаним прихильником невтручання держави в економічні процеси, так званого принципу *laissez faire*. Разом з тим, він розумів, що в ряді сфер соціально-економічної діяльності, ринковий механізм стає безсилим чи неприйнятним. З розвитком капіталізму таких сфер, які він назвав сферами "ринкового безсилля", стає більше. Зокрема, мова йде про діяльність професійних спілок, розвиток фундаментальної науки, створення ринкової інфраструктури тощо.

Тому, щоб не руйнувати систему приватної власності, а забезпечити її поліпшення і надати повне право кожному громадянину користуватися її вигодами та утвердити порядок і стабільність потрібна допомога держави. За життя Мілла в Великій Британії, наприклад, ще були закони, які забороняли чи обмежували діяльність профспілок. Не в останню чергу, завдяки зусиллям та величезному авторитету Мілла-молодшого, наприкінці XIX ст. заборона на діяльність профспілок була знята.

Основним економічним важелем впливу держави на процеси виробництва та розподілу Дж. С. Мілл вважає податки. Використовуючи їх, держава повинна провадити політику, яка не зашкоджувала б підприємству та сприяла б прогресу нових галузей, а також забезпечувала конкурентну спроможність товарів на світовому ринку.

Визнаючи роль держави в розвитку фундаментальної науки, Мілл вважав, що держава не повинна контролювати систему народної освіти. Не можна дозволяти урядові "ліпити почуття і думки людей, починаючи з юного віку", тому потрібна система приватних шкіл або обов'язкова домашня освіта до певного віку. Державні школи, вважав Мілл, можуть існувати як винятки — для сиріт чи в віддалених районах країни.

Основні ідеї соціальних реформ Мілла зводились до таких вимог:

1) ліквідація системи найманої праці шляхом створення кооперативної виробничої асоціації;

2) соціалізація земельної ренти за допомогою земельного податку;

3) обмеження соціальної нерівності шляхом скасування права спадщини.

Режим найманої праці британський дослідник вважав руйнівним для людини, таким, що вбиває інтерес до трудової діяльності. Суттєвим фактором рівня розвитку Мілл вважав зростання ділової активності основної маси населення, створення умов для спільних дій, що призводить до виникнення різних *кооперативних асоціацій* — акціонерних компаній, товариств та союзів, які б ґрунтувалися на принципах рівності всіх партнерів, спільного вкладення капіталів у виробництво, виборності робітниками управлінського апарату. Це, в свою чергу, веде до процесу усупільнення виробництва та споживання. У кооперативному

ідеалі Мілла відчувався вплив французьких та англійських соціалістів-утопістів, про яких мова піде трохи нижче.

Право спадщини, тобто право передачі багатства його власника своїм спадкоємцям — особам, які його не створили, Мілл вважав так само незаконним і несправедливим, як і право на одержання ренти, тому вимагав його скасування.

Не дивлячись на величезне прогресивне значення *доктрини соціальних реформ* Дж. С. Мілла, варто зазначити, що вона була багато в чому тенденційною і нездійсненою. Це пояснюється певним не розумінням того, що розподіл, який Мілл розглядав як самостійну сферу економічного буття, все ж важко відірвати від виробництва — ці сфери взаємно і майже всебічно проникають одна в одну. Тому неможливо реформувати лише розподіл.

Дж. С. Мілл зробив значний внесок в розвиток класичної політичної економії на етапі її завершення. Його можна вважати засновником теорії попиту та пропозиції, теорії корисності, автором оригінальної трактовки капіталу та процента, ренти та теорії утримання. Ліберальні погляди Мілла про економічне зростання, заробітну плату, майбутнє робітничого класу, місце та функції держави були розвинуті не лише прихильниками класичної концепції. Нобелівський лауреат з економіки Пол Самуельсон написав про Мілла: "Він був визнаним і незаперечним авторитетом у наукових колах, його дослідження виходили далеко за межі технічної економіки".

Сам Мілл свою роль в розвитку економічної науки оцінював досить скромно, про що писав так: "Я сумніваюсь, що у моїх книгах існує хоча б одна думка, яку не можна представити логічним висновком із вчення Рікардо".

У вченні Дж. С. Мілла класична економічна теорія досягла кульмінації свого розвитку і з ним вона практично й завершилася. Розпочалася епоха критики класичної політичної економії та капіталістичного устрою.

Глава 12. Критики рікардіанства та класичної політичної економії

12.1. Характеристика стану економічної думки післярікардіанської пори

Одночасно із вченням Дж. С. Мілла, який називав себе рікардіанцем, з'явилася низка економічних теорій, які відверто піддавали критиці не лише економічну систему Д. Рікардо, а й всю систему поглядів класичної політичної економії, заперечуючи справедливості основних висновків класичної доктрини.

Критиками рікардіанства були, насамперед, талановиті економісти-теоретики, представники критичного крила класичної політичної економії, дуже відомий і впливовий економіст-теоретик того часу британець Сеніор, а також Керрі з США та Бастія з Франції.

Однією з найбільш могутніх і впливових течій економічної думки, яка піддавала критиці всю систему економічних поглядів класичної політичної економії в середині XIX ст. була історична школа в Німеччині, яка створила власну систему національної політичної економії. Її найвідомішими представниками були Ліст, Рошер, Гільдебранд, Кніс та деякі інші.

Критикою основних положень класичної політичної економії займалися і економісти, які не належали до певних теорій чи економічних течій і не набули широкого світового визнання. Серед них, насамперед, відзначимо Д. Реймонда з США, бельгійця Е. Лавелью та британця Г. Маклеода.

Даніел Реймонд

Так, американський економіст, юрист і суспільний діяч *Даніел Реймонд* (1786-1849) був автором праці "*Роздуми про політичну економію*" (1820), яка витримала кілька видань. На формування його ідей значний вплив виявили погляди німецького економіста Ф. Ліста і політичного діяча США А. Гамільтона.

Реймонд виступив проти основних положень класичної політичної економії, заперечуючи, зокрема трудову теорію вартості. Він обґрунтовував ідеї про повне споживання річного продукту, про відсутність експлуатації в капіталістичному суспільстві. Американець відокремлював індивідуальне багатство від суспільного, розуміючи під останнім не накопичення товарів, а створення виробничих потужностей.

Реймонд критикував політику вільної торгівлі, а стояв на засадах протекціонізму. Вважав, що національний розвиток і економічне процвітання безпосередньо залежать від методів прямого державного контролю за економічними процесами і, зокрема, за розвитком міжнародної торгівлі.

Еміль Лавельо

Виступив проти класичної політичної економії і, особливо, проти марксизму і відомий бельгійський економіст і соціолог *Еміль Луї Віктор де Лавельо* (1822-1892). Він закінчив Гентський університет, де вивчав філософію і право, а в 1864 році став професором політичної економії в університеті Льєжа.

В своїх поглядах Лавельо заперечував об'єктивний характер економічних законів і вважав, що політична економія — це площина законодавства, а закони, що вона вивчає — юридичні, які не можуть бути об'єктивними.

Центральне місце в своїй економічній теорії бельгієць відводив політичному устрою, обґрунтовував необхідність активного втручання держави в економічне життя, але рішуче заперечував соціалістичні ідеї регулювання господарства.

Ідеал суспільного життя Лавельо пов'язував з розвитком "вільних" общин, організованих на засадах самоврядування і широкою децентралізацією самоуправління. Не заперечував навіть федеральний устрій існування общин. Бельгійський економіст критикував теорію трудової вартості класичної школи, особливо Маркса, а поділяв точку зору австрійської школи (про неї поговоримо пізніше), вважаючи, що вартість визначається корисністю і рідкістю продукту, а ціна — попитом та пропозицією.

Популярність Лавельо на батьківщині збереглася й понині. Бельгійська королівська академія заснувала премію Лавельо, яка спеціальним міжнародним журі кожні 6 років вручається економісту чи юристу за певні досягнення в цих галузях наук.

Генрі Маклеод

Британський економіст і юрист, директор Королівського британського банку *Генрі Даннінг Маклеод* (1821-1902) різко критикував класичну політичну економію, особливо вчення Рікардо. Він ігнорував визначальну роль виробництва в системі економічних відносин, тому предметом політичної економії вважав обмін, тобто він був прибічником мінової концепції. Він писав: "Метою політичної економії є відкриття законів, які визначають мінові відносини кількісних величин".

Заперечуючи трудову теорію вартості, Маклеод мінову вартість товарів зводив до співвідношення між попитом і пропозицією. В своїй головній праці "*Основи політичної економії*" він стверджував, що "...згідно загального політико-економічного закону співвідношення між попитом і пропозицією є єдиний регулятор цінності".

Особливе місце в теоріях Маклеода належить проблемам грошей, кредиту, грошового обігу. Він вважав, що гроші виникли з функції засобів платежу. Відмінність між основним і оборотним капіталом він зводить до відмінності між грошовим вкладом, який повертається за вимогою, і вкладом, який видається після попереднього повідомлення. Маклеод є прибічником капіталотворчої теорії кредиту і стверджує, що кредит є капітал, створюваний банком.

12.2. Нова політична економія Насау Вільяма Сеніора

Британський економіст *Насау Вільям Сеніор* (1790-1864) народився в англійській сім'ї іспанського походження, отримав освіту в Оксфорді, захистив ступінь бакалавра та магістра

права. Деякий час працював чиновником канцлерського суду, потім адвокатом. Однак через інвалідність кар'єру адвоката полишає і займається вивченням політичної економії. В 1825 року стає професором, а згодом і керівником кафедри політичної економії Оксфордського університету (першу під такою назвою в Великій Британії). Сеніор багато подорожував і спілкувався з багатьма видатними людьми свого часу. Сучасники знали його більше як реформатора, ніж як економіста, завдяки чому склалось враження про сильну класову спрямованість його теорій.

Праці раннього Сеніора були присвячені методології політичної економії. Він вважав, що з розвитком капіталізму виникає нагальна потреба узгодження абстракцій політичної економії з конкретною економічною практикою. Необхідно пояснити природу економічних явищ, надати практичні рекомендації щодо подолання протиріч, які притаманні капіталізму і загострюються з його розвитком. В 1836 році вчений видає в енциклопедії власний курс лекцій під назвою *"Основні засади політичної економії"*, в яких значно спрощує виклад основних засад класичної політичної економії, а окремі положення Сміта і Рікардо переглядає. На відміну від Сміта, він не ставив перед собою завдання побудови повної соціальної філософії, а обмежував предмет політичної економії як науки вивченням природи виробництва та розподілу багатства, і в цьому наслідує Рікардо та Мальтуса.

Ці лекції півтора десятиліття вважалися кращим твором з політичної економії в Великій Британії після "Зasad політичної економії та оподаткування" Д. Рікардо, поки не з'явилися "Основи політичної економії" Дж. С. Мілла (1848). В 1850 році повна версія поглядів Сеніора вийшла в книзі *"Політична економія"*.

Н. Сеніор звів політичну економію до чотирьох основних принципів, з яких виводив усі інші:

- 1) принцип індивідуалізму (кожен працює на себе);
- 2) принцип зростання населення;
- 3) принцип зростання продуктивності промисловості;
- 4) принцип спадної дохідності сільського господарства.

Він намагався зробити з політичної економії точну науку, тому його вважають одним з фундаторів напряму чистої політичної економії.

Об'єктом дослідження Сеніора є *багатство*, яке виступає у вигляді речей, які можуть обмінюватись або мають вартість. За його визначенням, обмінюватись можуть речі, які знаходяться в обмеженій кількості і мають властивість бути корисними. Він розрізняє три властивості речей: вартість, корисність та обсяг пропозиції, кожна з яких по-різному впливає на процес обміну, але в сукупності вони визначають цінність багатства.

Центральне місце в економічній теорії Сеніора займає суб'єктивна *"теорія утримання"*, через яку він пояснює всі інші теорії класичної політичної економії. Значне місце в теорії Сеніора займає *теорія вартості*, яка є похідною від теорії утримання. Вартість визначається чинниками корисності, або попиту і рівнем доступності блага, або пропозиції. Він критикує, на його погляд, обмежене визначення вартості Сміта та Рікардо, які зводять фактори вартості лише до витрат праці. Сеніор справедливо вважає, що трудова теорія вартості звужує можливості пояснення багатьох економічних явищ, як наприклад, чому недоступність благ робить їх більш цінними і деякі інші.

Першим кроком до кількісного прояву величини вартості в процесі обміну є *витрати виробництва*, які, за визначенням британця, включають два елементи — працю та капітал.

Однак, на відміну від Рікардо, що зводить витрати виробництва до нагромадженої праці, Сеніор визначає їх через "теорію утримання", жертви двох суб'єктів виробництва — капіталіста та найманого робітника. На його думку, праця є результатом "жертви" робітника, який заради неї "жертвує" своїм спокоєм, дозвіллям і здоров'ям. Капітал — це "жертва" капіталіста, який утримується від його особистого споживання, вкладаючи у виробництво. Винагородою від "жертви" робітника та "утримання" капіталіста стають заробітна плата і прибуток.

Щоб виміряти утримання, йому доводиться показати, як відбувається реалізація товару, формується його ціна. З одного боку регулятором ціноутворення є витрати на виробництво, які не визначають ціну, а лише намічають її. Він вважає, що ціна товару дорівнює сумі утримання капіталіста та робітника, це сума капіталу та праці, або сума заробітних плат та прибутків капіталіста, які повинні бути сплаченими, аби виробники продовжували свою роботу. З іншого боку, сума заробітних плат та прибутків у нього залежить від цін, що визначаються співвідношенням попиту та пропозиції.

Теорія Сеніора зводить витрати на виробництво до грошового виразу і робить їх, таким чином, порівнюваними. Він стверджує, що витрати виробництва є лише "регулятором" цін, а визначення їх завершує попит та пропозиція. Таким чином, ціноутворення у Сеніора є одночасно і процесом оцінки вартості, тобто розміру жертв капіталіста і робітника.

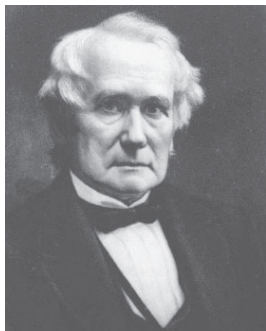
Сеніор не зовсім точно розрізняв категорії вартості (яку запозичив у Сміта та Рікардо), пропозиції та граничної корисності, а також не проводив чіткої межі між ціною та вартістю. Але в його теорії містяться елементи майбутньої доктрини граничної корисності, факторів виробництва та інших основ неокласичного аналізу.

В теорії факторів виробництва Сеніор первинними вважає працю та природні ресурси, а вторинним вважає утримання. Відповідно в теорії капіталу у нього поєднуються три фактори — земля, праця і утримання.

Інша концепція Н.В. Сеніора одержала назву "*теорії останньої години Сеніора*". У ній він стверджував, що прибуток створюється в останню годину робочого дня тривалістю 11,5 год., а вартість праці (заробітна плата) відтворюється за попередні 10,5 год. Звідси випливало, що скорочувати робочий день до величини, меншої від 11,5 год. не можна, оскільки в підприємців зникнуть стимули до "утримання" від особистого споживання капіталу.

Сеніор також дав відмінне від рікардіанського трактування *ренти*. Він вважав, що тільки за умов "чистої" конкуренції цінність (вартість) товару складається лише з "жертв" робітників і "утримання" підприємців. У разі виникнення будь-якої монополії, зокрема монополії власності на землю, виникає надлишок між цінністю продукту та витратами його виробництва, який він і назвав рентою. Отже, рента виникає не тільки при використанні землі, а скрізь, де існує монополія.

12.3. Перший економіст-теоретик США Генрі Чарльз Кері

З відкритою критикою економічної системи Рікардо виступив і перший відомий американський економіст-теоретик *Генрі Чарльз Кері* (1793-1879). Він народився у Філадельфії в сім'ї ірландського політичного висланця, чий погляд ніколи не були доброзичливими відносно Британії. Його батько був багатим книговидавцем, що надавало можливість отримати Кері гарну освіту. Однак він закінчив звичайну школу, зайнявся бізнесом і швидко забезпечив собі безбідне майбутнє. Це дало йому можливість вже після 40-літнього віку зайнятися самоосвітою і добре вивчити не тільки історію, соціологію та психологію, а й точні і природничі науки, а також економіку. Кері багато подорожував, кілька разів відвідав Європу, зустрічався з багатьма видатними людьми свого часу, зокрема з Дж. С. Міллем.

Кері надзвичайно багато писав, його праці видані в 13 томах і майже в трьох тисячах статтях та памфлетах. Найвідоміші його праці "*Нариси про норму заробітної плати*" в 3-х томах (1835), "*Принципи політичної економії*" в 3-х томах (1837-1840), "*Минуле, сучасне, майбутнє*" (1843), "*Гармонія інтересів агрокультури, мануфактури та комерції*" (1849), "*Принципи соціальної науки*" (1859).

Основні праці американського економіста були видані в роки, коли країна знаходилась на стадії бурхливого розвитку. Швидко зростало населення і висновків вчення Мальтуса не спостерігалось, земля була дешевою та плодючою і в необмеженій кількості, заробітна плата досить високою, а ціни низькими. Будувались дороги, канали, залізниці. Контраст між молодією економікою Америки і економікою старої Європи був різким, тому у Кері були всі підстави для створення оптимістичної теорії.

Американський економіст піддав критиці всю систему класичної політичної економії, але особливо "дісталось" вченням Мальтуса та Рікардо, системи яких він вважав песимістичними і такими, що сіють ворожнечу, провокують соціальні конфлікти і антагонізм у суспільстві, розривають його на частини, "закликаючи до громадянської війни". Це насамперед стосувалося розподілу доходів, побудованого у класиків на основі класового підходу.

Однак його політична економія заслуговує на увагу завдяки оригінальності підходів до трактування основних економічних категорій, які він розглядав у руслі ідей класичної школи, а також завдяки оптимістичному баченню перспектив розвитку суспільства, заснованого на принципах індивідуалізму та конкурентного протистояння. Політичну економію він розглядав як "науку про багатство, яка вивчає об'єктивні та незмінні економічні закони, аналогічні законам природи".

Однією з основних в теорії Кері була проблема *вартості*, яку він трактував як міру панування людини над природою, як оцінку "опору, який потрібно подолати перед тим, як ми оволодіємо бажаною річчю" у певний момент і в певному суспільстві. Вартість збільшується чи зменшується тоді, коли збільшується чи зменшується опір. Оцінку розмірів цього опору Кері пропонує орієнтувати на витрати виробництва.

Він визнає ідею корисності, але протиставляє її вартості. "Корисність речей є мірою людської влади над природою, і вона зростає з єднанням людей. Вартість речей, з іншого боку, є мірою влади природи над людиною і вона зменшується із збільшенням єдності людей. Таким чином, існує два протилежних напрями, які завжди зворотно-пропорційні один одному", — зауважував дослідник.

Визначення розмірів вартості Кері ставить у залежність від праці, що була збережена завдяки перемозі людини в протистоянні природі. Найбільш ілюстративною в цьому відношенні є його *концепція земельної ренти*. Кері ігнорує суперечності між землевласниками і капіталістами-орендарями, про які писали Рікардо та його послідовники. Під земельною рентою американський економіст розумів процент на вкладений у землю капітал, тобто як одну з форм прибутку, що суперечило висновкам класичної політичної економії.

Якщо Рікардо доводив, що ціни на сільськогосподарську продукцію постійно зростають унаслідок зростання величини земельної ренти, що зумовлюється залученням до господарського обігу все гірших земельних ділянок, то американський дослідник зробив прямо протилежний висновок — до використання насамперед залучаються бідні землі, а лише потім розробляються більш родючі, що поступово підвищує продуктивність праці в сільському господарстві й здешевлює ціни сільськогосподарської продукції.

Цей несподіваний і парадоксальний висновок Кері обґрунтовував фактами з історії освоєння земель Північної Америки першими колоністами. Родюча земля у природному стані була заростями чагарників і трав чи дрімучими лісами, тому її дуже важко було очистити для обробітку. Ще важче було освоювати заболочені землі, відвойовувати їх у водної стихії, створюючи захисні дамби. Тому колоністи освоювали спочатку схили та

пагорби, ділянки, що легко піддавалися обробітку, а потім поступово, протягом життя кількох поколінь розчищали родючі долини для їх введення у сільськогосподарський обіг.

Ця теорія, на думку Кері, справедлива не лише для першопрохідця Америки, а й в історичному плані для старих земель. Він вважає, що для обробітку земель люди об'єднують свої зусилля і переносять їх на кращі вже після того, як оброблені гірші. Різниця полягає лише в тому, що витрати на старих землях знецінюються, тому встановлення вартості відбувається за сучасними вимірами.

Звичайно, теорія ренти Кері науково некоректна, оскільки характерна лише для замкнутого простору — Америки. Його економічні погляди були швидше націоналістичними, чим космополітичними, завдяки чому він отримав визнання німецької національної школи, яка вважала предметом політичної економії національне господарство з притаманними лише йому особливостями, про що ми дізнаємось в наступній главі.

На протипагу класовій *теорії розподілу* Рікардо, Кері висунув власну *теорію гармонії класових інтересів*. Він вважав, що повну гармонію інтересів забезпечує розподіл, який враховує вклад кожного у виробництво. Гармонію інтересів він вважав універсальним економічним законом, що зумовлює відсутність соціальних суперечностей і регулює відносини обміну та споживання. За цією концепцією, вартість продукту визначається кількістю праці, необхідної не для виробництва, а для його відтворення. На думку Кері, зі зростанням продуктивності праці витрати на відтворення товарів зменшуються, що відповідно зумовлює зменшення частки засобів виробництва у вартості продукту, а отже, й частки капіталу і процента на нього, як винагороди капіталістів за вкладений капітал. Відповідно зростають цінність праці та її частка у продукті. На підставі такої закономірності Кері виводить так званий "закон зростання долі робітників у національному продукті".

На підставі цього закону Кері зробив висновок, що з прискоренням технічного прогресу капіталістичного виробництва частка доходів робітників (заробітна плата) зростає і абсолютно, і відносно, а частка капіталістів (прибуток) абсолютно зростає, а відносно зменшується. Звідси виникає гармонія їхніх інтересів у виробництві, оскільки з розвитком капіталізму становище робітників поліпшується швидше, ніж зростають доходи капіталістів.

З точки зору теорії гармонії інтересів Кері розглядає і критикує теорію народонаселення Мальтуса. Він вважав, що застосування арифметичної та геометричної прогресії в питаннях народонаселення та землеробства є абсурдним, оскільки земля адаптується до потреб населення так само, як і капітали. Зростаюче населення сприяє розвитку виробництва, так що виробництво засобів існування може, на його думку, навіть випереджати приріст населення.

Кері доводить, що існує простий і прекрасний, могутній і універсальний закон природи, що діє на користь суспільству — це закон зростання, на підставі якого американець відкидає всі теорії, що не відповідають його ідеї загальної гармонії природи та людини. Кері мав підстави для такого оптимізму, оскільки жив у країні, в якій на той час були безмежні ресурси, які лише починали використовуватися. Тому проблеми, які турбували європейських теоретиків, насамперед британських, майже не хвилювали його.

Теорія гармоній Кері не вичерпується проблемами внутрішнього суспільного поєднання економічних інтересів. Він справедливо вважає, що для прогресивного розвитку важливе врахування всіх чинників, які можуть впливати на стан національної економіки. Одним з них є зовнішня торгівля, яка стимулює, чи стримує виробництво в залежності від тієї політики, яку проводить держава. У своїх перших працях Кері був палким прихильником не тільки вільного підприємництва, що визначило його належність до класичної школи, а й вільної торгівлі між країнами. Однак в кінці 40-х років XIX ст. він перейшов на протекціоністські позиції. Пізніше у праці "*Принципи соціальної науки*" він піддав гострій критиці *теорію вільної торгівлі* класичної школи та економічну політику фритредерства в Великій Британії, яка й ґрунтувалася на класичних теоретичних принципах.

Кері вважав, що вільна торгівля дає вигоду лише окремим націям, які виробляють дешеві продукти, та гальмує розвиток інших. На його думку, невтручання держави в

міжнародні відносини може привести національну економіку до промислової залежності, перетворити країну в постачальника сировини в ім'я розквіту іншої нації. Суспільство повинно розвиватись за принципом замкненої виробничої асоціації, в межах якої виробляються всі види продукції і тим самим готуються ринки для них.

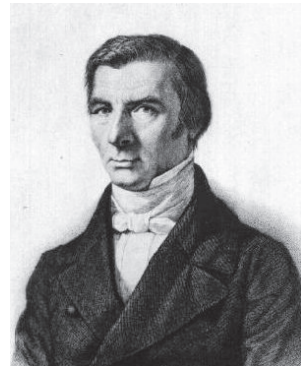
Протекціонізм, на думку американського дослідника, сприяє раціональному розміщенню виробництв, в результаті чого краще забезпечуються ринки збуту продуктів виробництва і зменшуються витрати на транспортування. Він стверджує, що внутрішня конкуренція забезпечить зростання заробітної плати. Та головний його аргумент — це можливість зберегти для виробника внутрішній ринок за рахунок автономізації економіки.

Допускаючи правомірність застосування принципів економічного лібералізму в національній економіці й виражаючи інтереси США в їх конкурентній боротьбі з Великою Британією і Францією, Кері заперечував їх необхідність у відносинах між націями. Замість міжнародного поділу праці американський теоретик пропонував застосовувати комплексний агропромисловий розвиток економіки як запоруку економічної незалежності націй.

Незважаючи на велику кількість праць, внесок Кері у розвиток економічної теорії можна вважати незначним. У нього не було послідовників, він не створив власної наукової школи. Його теорії суспільної гармонії, розподілу, протекціонізму, збалансованого розвитку національної економіки та внутрішніх ринків створювалися для обґрунтування економічного розвитку єдиної країни, не враховували вартісної природи багатогранності економічних відносин. А відношення до рикардіанської наукової спадщини, теорії народонаселення Мальтуса, його отождолення землі з капіталом, ренти з прибутком, а також бездоказова теорія вартості свідчать про поверховість вчення.

12.4. Економічні погляди Фредеріка Бастіа

Французький економіст *Фредерік Бастіа* (1801-1850) — один із найвідоміших послідовників вчення Ж. Б. Сея — народився в Байоні в багатій родині. Він був купцем, фермером, працював мировим суддею, генеральним радником, з 1848 року депутатом установчих зборів Конституційної асамблеї. Знання іноземних мов (англійської, іспанської, італійської) давало йому змогу ознайомитися з передовою філософською та економічною думкою того часу. Бастіа виявив себе прихильником ідей лібералізації економіки, борцем проти протекціонізму, організував асоціацію вільної торгівлі в Бордо, а потім і в Парижі, став секретарем її комісії і редагував журнал, який нею видавався. Він цікавився політикою, виступав проти соціалістів та комуністів.

Життя Бастіа було коротким, а наукова кар'єра ще коротшою — вона тривала всього 6 років. Першу наукову статтю він опублікував в 1843 році в "Газеті економістів", а основна його праця *"Економічні гармонії"* була видана вже після його смерті і залишилася незавершеною. Велика полеміка велася навколо того, чи є "Економічні гармонії" Фредеріка Бастіа плагіатом праці американського економіста Кері *"Гармонія інтересів агрокультури, мануфактури та комерції"*. Однозначно вирішити цю проблему не вдалось. Зазначимо лише, що теорія гармонійного розвитку Кері була опублікована раніше, і Бастіа, безперечно, ознайомився з нею.

Для його поглядів характерною була щира віра у самовдосконалення капіталізму і він намагався обґрунтувати це за допомогою теоретичних викладок. Як і Сміт, Бастіа стояв на індивідуалістичних позиціях і вважав, що прогрес суспільства пов'язаний з реалізацією свободи інтересів окремої людини. Сукупність цих інтересів та їх узгодження, на думку Бастіа, є предметом політичної економії. Бастіа, на відміну від соціалістів, намагався довести відсутність соціальних конфліктів у капіталістичному суспільстві, яке він вважав асоціацією об'єднаних спільною метою людей, відносини між якими складаються на основі дії

природних сил — об'єктивних економічних законів. Він стверджував, що "загальні закони соціального світу гармонійні, вони спрямовані на всебічне удосконалення людства". Те, що на перший погляд здається антагонізмом, зауважував він, за більш ретельного вивчення виявляється фактором гармонії. Ця гармонія відображається в усіх явищах економічного життя: у обміні, вартості, цінності, конкуренції, розподілі, виробництві і споживанні.

Ця економічна концепція Бастія одержала назву *теорії економічних гармоній*, в якій він повністю відійшов від основних положень вчення Рікардо.

Узгодження інтересів у суспільстві, на думку француза, відбувається на основі обміну, який має вартісний характер, тому важливо визначити, що лежить в основі вартості. В поясненні природи вартості він звертається до теорії послуг Сея, який відзначав, що "вартість є відношення двох послуг, що обмінюються" Бастія уточнює цю тезу: "Основи вартості завжди закладені в послугах, а не в корисності, таким чином я сподіваюсь примирити економістів всіх аспектів". Подібно до того, як будь-яка власність чи будь-яке майно є сумою вартостей, зазначав автор "Економічних гармоній", і власність, і майно є нічим іншим, як сумою наданих послуг. Але чому, наприклад, діамант має більшу вартість, ніж вартість склянки води? Тому, відповідає Бастія, що той, хто поступається діамантом, надає більшу послугу, ніж той, хто поступається склянкою води.

З позицій теорії послуг Бастія розглядає і розподіл сукупного продукту, який разом створювали капіталіст, землевласник та робітник. В цій теорії Бастія виступив проти теорії розподілу Рікардо, який розглядав прибуток як величину обернено пропорційну величині заробітної плати. Згідно закону гармонії Бастія, розподіл відбувається пропорційно до кількості наданих ними послуг, які й визначають частку прибутку, ренти, заробітної плати. В цьому випадку інтереси капіталу і праці збігаються, тому що частки капіталу (прибуток) і праці (заробітна плата) у вартості зростають одночасно. Французький економіст назвав це явище "великим, дивовижним, необхідним і неблаганним законом капіталу".

В теорії послуг Бастія враховує закон-тенденцію норми прибутку до падіння, яку він підмітив у вченні Тюрго. Але у Бастія цей закон трансформується в закон зменшення відносної долі капіталіста в суспільному продукті поряд із збільшенням його вкладу в виробництво. Він стверджує, що після покриття всіх витрат, доля власника капіталу у загальному доході зменшується, а суспільний доход перерозподіляється на користь інших учасників виробничого процесу.

Згідно з цим законом, при зростанні капіталу прибуток капіталіста зростає меншими темпами, чим заробітна плата, тому частка заробітної плати в суспільному доході зростає швидше. При цьому Бастія не зважає, що збільшенням заробітної плати робітники мають завдячувати не дії його закону, а тиску на капіталістів та законодавчому втручанню держави.

З метою вирішення суперечностей між земельними власниками, капіталістами-орендарями та найманими робітниками, теорії послуг та економічної гармонії використовуються Бастія і для аналізу ренти. Нагадаємо, що деякі класики (зокрема Дж. С. Мілл) вважали, що ренту необхідно соціалізувати, оскільки заслуги землевласника в її створенні немає. "Те, що дається дарма, повинно належати всім" — таке кредо їх позиції. Однак Ф. Бастія розглядає землевласника як людину, що турбується про долю землі і є власником минулих послуг предків щодо обробітку та покращанню земель. Тому участь землевласника у виробництві зводиться до ролі звичайного капіталіста, який отримує прибуток (процент) за сукупність минулих послуг. "З часом, — стверджує Бастія, — частка минулих послуг у виробництві буде зменшуватись, а активного впливу — збільшуватись і тоді доход буде перерозподілятися не на користь землевласника, а того, хто обробляє землю, тобто створює нові послуги, які завжди корисніші й продуктивніші порівняно зі старими".

Ця теза Бастія стала базовою для обґрунтування його теорії зменшення долі доходів за правом власності, оскільки всяка власність є лише сумою минулих цінностей, що поступово втрачають свою корисність.

Теорія розподілу Бастія була використана ним для обґрунтування ще одного закону — про визначальну роль споживача по відношенню до виробника. Автор "Економічних

гармоній" стверджував, що досягнення гармонії інтересів відбувається в умовах, коли особистий інтерес підпорядковується суспільному, тобто виробник підкорюється споживачу.

Виробник, намагаючись отримати якомога більший прибуток, дбає лише про власний інтерес. Для цього він в умовах конкуренції знижує ціни, створює у достатній кількості корисні речі, тобто робить все для повного задоволення потреб споживача. Іншими словами, він зі своїм особистим інтересом повністю підпорядковується інтересам суспільним, які уособлюються в споживачеві. Саме на це спрямовані всі економічні закони — конкуренції, вартості, попиту і пропозиції, які примушують орієнтувати виробництво на попит.

Визнаючи, що лише споживач нав'язує свою суб'єктивну волю виробнику, Бастія пише про його моральну відповідальність перед суспільством, відводячи йому роль вихователя смаків і вподобань, відповідального за нерозумні форми споживання. Ця теорія не була сприйнята серйозними економістами-теоретиками, але в поєднанні з теоріями вільної конкуренції, співвідношення попиту та пропозиції давала поштовх до вивчення закономірностей розвитку ринку.

Досить велике значення Бастія надавав питанням соціального захисту населення, які багато в чому запозичив у Мальтуса. Він вважав недопустимим втручання в дію економічних законів будь-кого (мав на увазі державу, спілки працівників, братську взаємодопомогу тощо), оскільки ті жорстоко, але справедливо регулюють суспільний розподіл із врахуванням абсолютного внеску кожного у виробництво. Саме дія законів розподілу виконує виховну функцію і примушує всіх працювати, тобто стимулює особисту відповідальність кожного, що й забезпечує прогрес суспільства. Цю тезу Бастія згодом абсолютизував, заперечуючи любі форми втручання, особливо державного, у будь-які сфери людської діяльності.

Ф. Бастія, таким чином, виступав адвокатом капіталізму вільної конкуренції, стверджував, що в цьому суспільстві існує гармонія інтересів на основі обміну послугами, а тому воно є досконалим, стабільним і справедливим.

12.5. Історичний напрям у політичній економії

12.5.1. Історичний метод та система національної політичної економії Німеччини

В XIX ст. доктрина Адама Сміта стала панівною в економічній думці. Але майже всі її фундаментальні положення зазнали коректив, доповнень, уточнень, а то й піддавались критиці з боку послідовників великого шотландця. І лише один з фундаментальних принципів Сміта залишався недоторканим протягом тривалого часу — свобода міжнародної торгівлі.

Потрібні були особливі історичні та економічні умови, аби виникла необхідність в теорії, що в умовах бурхливого розвитку капіталізму вільної конкуренції захищала б принципи протекціонізму. Саме такі умови визріли в Німеччині на межі XVIII—XIX століть. Її економічна відсталість, слабкість внутрішнього ринку, тягар феодальних пережитків, територіально-економічна роздробленість, відсутність зовнішніх джерел нагромадження капіталу, панування на німецьких ринках товарів більш індустріально розвинених країн, острах революційних заворушень створили умови, в яких з'явилася німецька *історична школа* в економічній теорії. Свою назву вона набула завдяки "історичному методу", який її теоретики намагалися запровадити в економічні дослідження. В основі цього методу було несприйняття принципів класичної політичної економії, насамперед спрямованих на свободу підприємництва та фритредерство.

Ідеї історичної школи, націлені проти доктрини вільної, без митниць та тарифів, міжнародної торгівлі мали великий успіх не лише на батьківщині, а й у США. Її основні принципи будувались на філософії, яка будувалась на принципах зміцнення ролі держави та її втручання в приватні справи. Вона ставила національну ідею в опозицію до індивідуальних інтересів. Це знайшло відображення в дослідженнях видатних філософів І. Канта, Й. Фіхте, А. Мюллера, які поставили в центр суспільного прогресу людину, підкреслювали

пріоритетність морального закону і моральних норм, розглядали державу як суспільний інститут, що створює передумови для розвитку нації, заперечували пріоритет універсальних закономірностей і надавали перевагу національним особливостям тощо.

Теоретико-методологічними та ідеологічними передумовами появи теорій історичної школи у Німеччині стали:

- давні традиції історико-філософських досліджень, формування історичної школи права;
- прикладний характер розвитку економічного знання, зорієнтованого на теорію і практику управління державою;
- зростання національної громадянської самосвідомості та поширення ідеології романтизму, що ґрунтувалася на прагненні національної єдності та побудови сильної централізованої німецької держави.

Творці "історичного методу" по-новому трактували предмет економічної науки, вбачаючи його не у вивченні економічних закономірностей, як це робили класики, а у вивченні історії народного господарства. Історична школа не визнавала економічні вчення Сміта та Рікардо, їх ідеї економічного лібералізму, і виступала з позицій економічної відокремленості країн та протекціоністської політики держави. Вона заперечувала існування загальних закономірностей економічного розвитку, акцентувала увагу на національній специфіці держави і обмежувалася описом конкретно-історичних форм економічного розвитку окремих країн.

12.5.2. Становлення національної політичної економії в Німеччині.

Економічна система Фрідріха Ліста

Першими теоретиками "історичного методу" і політики протекціонізму як умови переходу до капіталістичної економічної системи були А. Мюллер, К. Рау та Ф. Ліст, які вважаються попередниками "історичної" школи. Вони проповідували національну замкненість і автаркію, виступали проти міжнародного поділу праці.

Адам Мюллер

Німецький філософ, публіцист і економіст *Адам Генріх Мюллер* (1779-1829) був представником так званої романтичної школи в економічній науці Німеччини, яка відстоювала інтереси феодальної аристократії. Він закінчив філософський факультет Геттінгенського університету, працював радником в австрійському уряді, майже 10 років був генеральним консулом Австрії в Лейпцигу.

В своїх економічних працях виступив опонентом вчення Сміта та Рікардо, не визнаючи їх трудову теорію вартості. Мюллер розробив власну "теорію цінності", згідно якої до національного багатства необхідно включати не тільки матеріальні, а й духовні цінності народу. Він вважав, що кожна країна розвивається за власними економічними законами, тобто він не визнавав загальних економічних закономірностей, а завданням політичної економії вважав не вивчення цих

закономірностей, а описання історичного розвитку нації, її традицій.

Мюллер виявив себе прибічником середньовічного соціально-економічного устрою Німеччини. Він захищав кріпосницьке право, великі феодальні латифундії, середньовічні цехи і закликав перебудувати суспільство під старі порядки, але на "корпоративних принципах".

Карл Рау

Економічні погляди німецького економіста, професора політичної економії Ерлангенського і Гейдельберзького університетів *Карла Генріха Рау* (1792-1870) не мали

чітких пріоритетів. Він сприймав деякі ідеї класичної політичної економії, зокрема принцип вільної торгівлі і розвитку промисловості, однак відстоював і деякі положення меркантилізму, необхідність державного втручання в економіку. Цим він спробував примирити капіталістичний шлях розвитку з феодалними порядками, цеховим ладом в організації ремесла тощо.

Найбільшу відомість отримав його "*Підручник політичної економії*" (1826-1837) в 3-х частинах: теоретична економія, економічна політика і фінанси. При його підготовці Рау використав метод, який пізніше, зокрема в працях Рошера, отримав назву історичного. Його праця має значний статистичний, географічний і історичний матеріал, який потім використовувався представниками історичної школи.

Фрідріх Ліст

Особливий вплив на формування історичної школи і становленні національної політичної економії в Німеччині справили ідеї видатного економіста *Фрідріха Ліста* (1789-1846). Він народився у містечку Рейтлінген, що знаходився у королівстві Вюртемберг, де й отримав початкову освіту. Його батько був заможним ремісником і Фрідріх після закінчення школи певний час працював у його майстерні, не виявляючи при цьому належної старанності та ентузіазму. З 1806 року Ліст почав навчання в Тюбінгемському університеті і одночасно працював дрібним чиновником у місцевій владі. Він захоплюється науковою роботою і публікує статтю про необхідність викладання в університеті курсу з місцевого самоврядування. Молодого науковця помітили і він отримав призначення на посаду керуючого справами і політикою Тюбінгена, а згодом і розрахункового радника у Штутгарті — столиці Вюртемберга. В 1817 році Ліста запрошують на факультет політичних наук у Тюбінгемському університеті, де незабаром він стає професором.

Однак життєва доля видатного вченого-економіста склалася трагічно. В своїх працях та публічній діяльності він досить різко критикує внутрішню митну політику Німеччини, яка, на його думку, була гальмом розвитку капіталістичної промисловості. В 1819 році він засновує "Генеральну асоціацію німецьких промисловців і комерсантів", особисто звертається з петиціями, ліберальними статтями до урядів Мюнхена, Штутгарта, Берліна, Відня, в яких закликає до ліберальних реформ. Після обрання депутатом в Палату Вюртемберзьких штатів в 1820 році різко критикує реакційний уряд країни за бездіяльність.

За такі дії його звільнили з посади, почали переслідувати і змусили виїхати з країни. Проживши кілька років у Франції, Англії та Швейцарії, Ліст повертається до Німеччини, де його заарештували і кинули у в'язницю. Після відбуття покарання Ліста висилають з країни, і в 1825 році він від'їздить до Північної Америки, де займався фермерством, підприємництвом, видавав газету, в якій друкував розділи своєї майбутньої книги. В 1832 році Ліст знову повертається до Німеччини, яка була на порозі митного об'єднання, за яке він боровся протягом 13 років.

Однак німецька нація не вибачила йому його раннього лібералізму, не підтримала ініційованих ним реформ та боротьбу за об'єднання Німеччини. Він знову побував у вигнанні, а після чергового повернення покінчив життя самогубством.

І лише після смерті Фрідріх Ліст набув величезного визнання в своїй країні. Йому присвоїли докторський ступінь, його ім'ям називали вулиці та навчальні заклади, на його честь встановлювалися монументи та меморіальні дошки.

Основною працею Ліста була "*Національна система політичної економії: міжнародна торгівля, торговельна політика і німецький митний союз*" (1841), в якій він захищав протекціонізм як умову становлення економічної могутності нації. Він, зокрема, обґрунтував нагальну потребу в захисті "надзвичайних інтересів" Німеччини з метою

подолання "острівного панування Англії". Досягти цього, на його думку, було можливо лише за умови національного об'єднання Німеччини та її перетворення на індустріально розвинену країну, здатну до зовнішньоекономічної експансії.

На час виходу книги у світ в економічній думці вже склалися течії, які або критикували класичну теорію, або "вдосконалювали" її, розвивали та доповнювали новими підходами. Фрідріх Ліст був серед тих, хто не спростовував основні ідеї класичної школи, а лише, на його думку, збагатив метод дослідження, створивши національну політичну економію паралельно, а не всупереч класичній теорії.

Він піддав різкій критиці класичну політичну економію лише в галузі зовнішньоекономічної діяльності, яка утверджувала принципи розвитку переваг в торгівлі, згідно яких кожна нація повинна спеціалізуватись на випуску продукції з найменшими витратами, обмінюючи її на імпорتنі товари. Німець вважав, що дотримання цих принципів і бажання більшу частину свого споживання забезпечити за рахунок імпорту зробить націю залежною. Єдиним бар'єром на цьому шляху є політика протекціонізму.

На думку Ліста, класична політична економія в чисто теоретичному плані правильно розглядає розвиток суспільства в напрямку загальносвітової спільності людей. Дійсно, якщо людство — це сукупність рівноправних індивідів, то немає необхідності будувати зайві перешкоди у їх спілкуванні. Але він стверджував і те, що кожен індивід відрізняється від іншого своєю належністю до конкретної спільності — нації, держави, тому реалізація інтересів індивідів залежить від можливостей нації. Він вважав, що формування загальнолюдської спільності можливе лише на паритетних основах, а принципом об'єднання повинен стати однаковий соціально-економічний рівень розвитку, щоб жодна нація не потрапила в залежність до іншої.

Виходячи з цього, Ліст вважав, що політична економія повинна бути національною наукою, яка "...вчитиме, яким чином кожна нація може піднятися на такий ступінь економічної культури, на якому її союз з іншими націями буде можливим і корисним". І далі: "На національності, як перехідній стадії між індивідуалізмом і всім людством, заснована вся моя система".

Вчений виділяє три основних недоліки класичної політичної економії:

- "хімерний космополітизм", ігнорування специфічних національних інтересів;
- "мертвий матеріалізм", винятковий інтерес до мінових вартостей і ігнорування продуктивних сил;
- "дезорганізуючий індивідуалізм", здатний стати на заваді індустріальному піднесенню нації.

На протигагу підходам класичної політичної економії до вивчення господарських процесів, Ліст запропонував власну теоретичну систему — **національну політичну економію**. Німецький вчений підкреслював, що "наука не має права не визнавати природу національних відносин" і повинна спрямовуватися на забезпечення процвітання окремої нації, яка є чимось середнім між індивідом та всім людством. Він заперечував існування універсальних законів економічного розвитку, оскільки вони не враховували національної специфіки розвитку економіки.

Нове розуміння предмета економічної теорії зумовило впровадження "**історичного методу**" дослідження. У своєму дослідженні Ліст більше уваги звертав на факти, ніж на теоретичний аналіз, його метод зовсім позбавлений ознак абстракції і характеризується такими аспектами:

- осмислення еволюції господарського розвитку різних країн у просторово-часовому вимірі;
- зіставлення господарського розвитку різних націй;
- залучення до аналізу правових, культурних, морально-етичних чинників, особливостей природного середовища, ментальності націй тощо.

Це означає, що наголос робиться на **особливостях** економічного розвитку країн, а не на **загальних закономірностях**, як у класичній політичній економії.

Ліст започаткував *теорію національних продуктивних сил*. Він стверджував, що важливою умовою досягнення ідеального стану суспільства є не саме багатство, а здатність нації до його створення. Тобто нація повинна бути здатною на жертву заради майбутнього — надбати ті сили, які Ліст називає "продуктивними силами суспільства" і до складу яких він відносив:

- моральні та фізичні сили людей;
- громадські та політичні заклади;
- природні ресурси країни;
- матеріальний капітал. Визначальною силою він вважає мануфактурну індустрію і розвинуту транспортну інфраструктуру (особливо залізницю).

Однак найбільшого значення вчений надавав *людському капіталу*, який формується шляхом пізнання, засвоєння та примноження накопичених людством знань, ідей, винаходів, відкриттів, навичок професійної діяльності тощо. Тому освітні, наукові, духовні, мистецькі та правові заклади, які примножують людський капітал, також належать до продуктивних сил.

Продуктивні сили, за Лістом, є постійним джерелом суспільного добробуту та найважливішою передумовою прогресивного розвитку нації, її інтелектуальних, соціальних, матеріальних сил, сукупністю суспільних умов, які визначають економічне зростання; вони здатні створювати багатство, і ця здатність є важливішою за саме багатство.

У концепції стадій економічного розвитку Ліст обґрунтував теорію економічного прогресу нації. Він виокремив такі *стадії економічного розвитку націй*:

- дикунська, або варварська;
- скотарська;
- аграрна;
- аграрно-мануфактурна;
- аграрно-мануфактурно-комерційна.

Остання стадія — ідеал, до якого прямує нація у своєму розвитку. Для досягнення цього ідеалу потрібні особливі умови: вигідне географічне розташування, значна територія, великі запаси природних ресурсів, а також схильність нації до мануфактурного розвитку, її здатність до самовідданої праці та високий моральний дух. Ліст зазначав, що Німеччина має всі умови, крім достатнього розміру територій, які, врешті, можна поповнити за рахунок інших держав (наприклад, Голландії та Данії), що не мають таких перспектив.

На думку Ліста, аграрної стадії досягли сучасні йому Італія, Іспанія і Португалія, аграрно-мануфактурної — США та Німеччина, а аграрно-мануфактурно-комерційної — тільки Велика Британія та в якійсь мірі Франція.

Ліст обґрунтував також необхідність *активної економічної ролі держави* та політики "*виховного протекціонізму*". Державі насамперед належить вирішальна роль у формуванні ліберального спрямування морального духу нації. Саме їй він відводив функцію організації, поєднання та захисту нації, яку здатна виконати лише сильна держава. А це стане запорукою створення матеріальної складової продуктивних сил і умов для економічного прогресу, чому дослідник надавав не меншого значення.

Сприятиме ж досягненню цієї мети протекціоністська політика держави, яка повинна захистити молоду індустрію від конкуренції і поставити її в умови боротьби за процвітання. Нація повинна бути готовою сприйняти ідеї побудови незалежної індустрії, і в цьому випадку держава через протекціонізм реалізує функцію індустріального виховання нації. Однак Ліст зазначав, що розуміння нацією протекціоністської політики можливе лише за умови її відсталості в індустріальному відношенні. Тому він визначає межу протекціонізму — створення конкурентоздатної індустрії. Надалі конкуренція необхідна як стимул прогресу.

Концепція стадійного економічного розвитку дала вченому підстави зробити висновок, що держава повинна враховувати специфіку кожного етапу господарського розвитку нації для неухильного зростання її продуктивних сил. На думку вченого, для країн, які перебувають на третій (землеробство) та п'ятій (аграрно-мануфактурно-комерційній)

стадіях, доцільною є національна економічна політика вільної торгівлі, яка дає змогу найповніше реалізувати національні економічні інтереси. Водночас для держав, що перебувають на четвертій (аграрно-мануфактурній) стадії, вкрай важливою є політика протекціонізму, спрямована на захист ще не зміцнілої національної промисловості. Ліст писав, що за допомогою протекціонізму держава здійснює "індустріальне виховання нації" на шляху до вищої стадії розвитку; протекціонізм "розвиває та зміцнює національні продуктивні сили...", а свобода міжнародної торгівлі "буде корисною за умов, коли всі держави досягнуть однакової стадії економічного розвитку".

Отже, за Лістом, роль держави у створенні прогресивної економіки вирішальна, вона повинна створювати матеріальні, інституціональні та культурні передумови для швидкого індустріального піднесення країни, формування і розвитку єдиного внутрішнього ринку, узгодження суспільних інтересів та спрямування зусиль нації на досягнення стратегічних перспективних цілей. При цьому її діяльність повинна опиратись на об'єктивні, "особливі для кожної з націй" економічні закони і "дух нації". Лише по досягненню певного ступеню розвитку нація зможе надалі розвиватись за космополітичними законами, відкритими класичною школою.

У зв'язку з цим Ліст обгрунтував необхідність розвитку державного сектору в економіці як невід'ємної складової народногосподарського комплексу. На його думку, "державна економіка" повинна стимулювати економічний прогрес нації.

Теорію видатного німецького вченого називають меркантилізмом XIX століття, основою якої є політика національної відособленості на певному етапі економічного розвитку. Його послідовники в Німеччині охоче сприйняли і абсолютизували тезу Ліста, що вивчення конкретної економіки повинно будуватися на історичному співставленні і вивченні закономірностей еволюції конкретної нації. Відкинувши абстрактну теорію класичної школи як шкідливу, вони проголошують зображення дійсності в історико-національному аспекті єдиним предметом політекономії.

12.5.3. Розвиток національної політичної економії. "Стара" історична школа

Напрямок розвитку економічної науки, започаткований Фрідріхом Лістом, отримав назву *історичної школи політекономії*, яка в своєму розвитку пройшла два основних етапи — "старої" та "нової" (ці назви з'явилися вже після появи нової хвилі представників історичної школи в 70-90-х роках XIX ст.). Вона навіть не робила спроб, користуючись своїм методом, побудувати цілісну наукову доктрину, яка могла б протистояти класичній політичній економії. Відкинувши поняття економічного закону та абстрактно-дедуктивний метод класичної школи, вони фактично перетворили політичну економію на економічну історію та економічну політику, а вивчення проблем та механізмів функціонування ринкової економіки замінили дослідженням її еволюції та простим збиранням фактів. Однак вона зуміла привернути увагу до конкретних проблем і тим самим сприяти розширенню горизонтів предмету дослідження політичної економії.

Історичний підхід свого найповнішого відображення набув у вченні так званої *"старої" історичної школи*, яка склалася в Німеччині в 40-60-х роках XIX ст. Її особливістю було намагання, не замикаючись на теоретичних узагальненнях, визначити і проаналізувати тенденції суспільного розвитку з метою впливу на них. На погляд прибічників "старої" школи, саме причетність на бездіяльність була основним недоліком класичної політекономії.

Історичний метод дослідження представників "старої" історичної школи характеризувався аналізом економіки і економічної поведінки з точки зору перегляду кожного аспекту людського життя: історії розвитку культури, науки, мистецтва, індустрії, релігії, моралі тощо, тобто кожен елемент цивілізаційного процесу стає предметом уваги. Цим методом свого часу успішно користувались камералісти, зокрема Гегель і Савіньї, які сприймали історичний розвиток суспільства за позитивну практику; культуру і мораль за

прояв розвитку гуманістичного духу, а державу за центральну ланку в ієрархії суспільних явищ.

"Стара" історична школа заперечувала справедливість висновків класичної політичної економії, дорікаючи їй в антиісторизмі, у прагненні побудувати економічну теорію, закони якої застосовувалися б до усіх епох і народів, що є принциповою помилкою. Вони обстоювали відносно значення законів господарської діяльності, їх мінливість, піддавали сумніву закономірності економічного розвитку.

Політична економія — наука національна, стверджували вони. Історична школа оголосила такі категорії, як "гроші", "капітал", "вартість", "прибуток", "приватна власність" та інші, "вічними і незмінними". Вартість зводилася до корисності, прибуток уявлявся як плата підприємцю як організатору виробництва. Варто зазначити, що ці підходи пізніше були запозичені розробниками неокласичної економічної теорії.

"Стара" історична школа базувалася на основних принципах концепції "національної політичної економії" Ліста і трактувала відносну цінність економічних знань, їх еволюцію у процесі історичних та інституційних змін, ґрунтувалася на "історичному" методі досліджень. Її представники підкреслювали важливу економічну роль держави у країнах, що стають на шлях трансформування економіки і потребують мобілізаційних зрушень нації.

У цілому "стара" історична школа ідеалізувала прусський шлях розвитку ринкового господарства з його феодальними пережитками і стала знаряддям національної консолідації Німеччини під егідою юнкерської Пруссії. Її засновниками були Рошер, Гільдебранд і Кніс.

Вільгельм Рошер

Фундатором і лідером "старої" історичної школи вважають *Вільгельма Георга Фрідріха Рошера* (1817-1894). Він вивчав юриспруденцію і філологію в університетах Геттінгена і Берліна, майже півстоліття був професором Лейпцизького університету. Рошер

був надзвичайно плодотворним автором і написав цілий ряд статей і книг, присвячених торгівлі зерном, колоніальній системі, лісовій і сільськогосподарській економіці. В 1843 році публікує свою першу відому працю "*Короткі основи курсу політичної економії з точки зору історичного методу*". Крім цього він є автором "*Історії англійської політичної економії XVI—XVII століть*" (1851), "*Програма лекцій з історичного методу*" (1854), "*Система політичної економії, або Засади народного господарства*" в 5 томах (1854-1894), "*Історія національної політичної економії в Німеччині*" (1874).

Рошер поставив мету доповнити і розвинути загальновизнану теорію класичної школи і в той же час вплинути на формування національної політики, залучивши до аналізу "історичний" метод дослідження. В "Системі політичної економії" він пише: "Наша мета описати економічну природу людини і її економічні бажання, дослідити закони і характер постанов, прийняття для задоволення цих бажань і більшого чи меншого успіху в їх досягненні. Таке дослідження може бути здійснене за умови тісного контакту з іншими знаннями національного життя, наприклад історії права, політичної історії та історії цивілізації".

Він, як і Ліст, стверджував, що не існує єдиної для всіх країн і народів політичної економії та єдиних універсальних законів економічного розвитку, "подібно до того, як одяг не шийють за однією міркою". Критикуючи принципи класичної школи, німецький дослідник вважав, що окремі індивіди керуються у своїй економічній поведінці не лише прагненням вигоди, а й суспільними інтересами, сімейними турботами, питаннями гідності, почуттям національної єдності тощо.

Завдання економічної науки Рошер вбачав не стільки в теоретичному аналізі та отриманні абстрактних висновків, скільки в емпіричному дослідженні історичних фактів,

вивченні конкретних форм і методів організації господарської діяльності, виявленні причин національних особливостей економічного розвитку, дослідженні специфічних законів функціонування національних економік. Політична економія повинна не розробляти економічні ідеали, а здійснювати простий виклад господарських потреб кожного народу, а потім законів, покликаних ці потреби задовольняти.

В його роботах зроблено аналіз історії становлення економічних явищ Німеччини у порівнянні з розвитком цього процесу в Англії та Франції. Досліджуючи міжнародну торгівлю, грошовий обіг, банківську справу, він визначає притаманні всім національним економікам риси і намагається встановити причини національних особливостей розвитку економічних процесів.

Рошер високо оцінює переваги індустрії та розвитку транспорту і вказує на породжені ними зміни в економічних відносинах, а також можливості, які вони відкривають. Особливе значення він надає ролі держави в сприянні розвитку машинного виробництва як методу впливу на напрями розвитку національного господарства. Дослідник наголошував на необхідності розробки політичною економією практичних рекомендацій, спрямованих на використання наявних ресурсів економічного розвитку і вдосконалення суспільства з урахуванням довгострокових інтересів кожної нації.

З позицій історичного аналізу Рошер надає рекомендації стосовно розвитку фіскальної політики, регулювання торгівлі, відносин між найманими робітниками та господарями у виробництві, організації професійного навчання та навчання наукам, мистецтву, пов'язуючи всі ці напрями ідеєю взаємозалежності та загального розвитку нації, що сприятиме економічній могутності держави.

Універсальному вченню класичної школи Рошер протиставив власну версію історичного розвитку націй, виокремивши такі великі періоди:

- **найдавніший**, за якого головним фактором виробництва була земля;
- **середньовічний**, коли найбільшу роль відігравала праця, капіталізована завдяки корпоративно-цеховій організації виробництва;
- **новий**, пов'язаний із пануванням капіталу.

Німецький дослідник підкреслював, що у третьому періоді еволюції суспільства зростають можливості економічного прогресу націй завдяки розвитку індустрії, транспорту, механізації виробництва. Він наголошував, що ці зміни загострюють соціальні конфлікти, поглиблюють розшарування суспільства на багатих і бідних. Однак ці суперечності необхідно розв'язувати шляхом державних реформ — еволюційно, а не через революцію. Він рішуче виступав проти будь-яких соціальних революцій, які вважав злом, оскільки наслідки їх передбачити важко, а хаос, який є невід'ємним супутником переворотів, перешкоджає розвитку започаткованих прогресивних явищ. Рошер стверджував, що історія народів торує собі дорогу "мирним шляхом позитивного права", а нація творить історію під керівництвом держави.

Теорію поступального розвитку суспільства німецький дослідник протиставляв соціалістичним ідеям, які завойовували на той час все більше прихильників. Він вважав можливим досягнення соціалістичної мети через реформаторство та розвиток і критикував класичну школу за те, що вона, розглядаючи капіталістичні відносини як результат розвитку цивілізації, оголошує їх незмінними і вічними, не бачить їх історичної перспективи.

Варто зазначити, що в його трактуванні політична економія перетворилася на історію народного господарства кожної окремої країни.

Бруно Гільдебранд

Важливий внесок у розвиток концепції "старої" історичної школи зробив **Бруно Гільдебранд** (1812-1878), який вивчав історію і економіку в Бреслау і був призначений там на викладацьку посаду. За антиурядову політичну діяльність його вислали до Швейцарії, де він викладав в університетах Цюріха та Берна і став засновником першого статистичного бюро. Після повернення до Німеччини (1861) викладав у Єнському університеті, став засновником і редактором "Щорічника економіки та статистики", активно цікавився соціальними реформами, а в 1872 році став одним з керівників організації "*Verein für Socialpolitik*"

Бруно Гільдебранд був автором багатьох праць з політики, соціології, бізнесу, статистики, але головною стала "*Політична економія сьогодення і майбутнього*" (1848), в якій він поставив мету "відкрити шлях для основної історичної точки зору в політичній економії й перетворити її в теорію, що має справу з економічним розвитком націй".

Вже ця мета показала, що він значно критичніше, ніж Рошер, відноситься до класичної політичної економії, не визнає об'єктивності дії економічних законів, універсальності узагальнень, принципу індивідуалізму. Він критикує Рошера за те, що той примирює свою теорію з класичною. Зокрема дослідник заперечує концепцію "економічної людини" Сміта з її прагненням звести господарську поведінку лише до егоїстичних прагнень, ігноруючи мораль, право, національні звичаї та їхній вплив на мотивацію економічної діяльності.

Якщо у Ліста і Рошера історичний метод використовувався як засіб доповнення економічних теорій, то Гільдебранд застосував його як зброю для повного оновлення економічної науки. Він категорично стверджував, що "політична економія повинна бути наукою про закони економічного розвитку націй". Під ними він розуміє закони еволюції, які можна простежити, вивчаючи історію та узагальнюючи фактичний матеріал за допомогою статистики.

Прикладом таких узагальнень є його спроба дати власну періодизацію історії господарського розвитку людства на основі мінової концепції:

- **натуральне господарство** середньовіччя з нерозвиненим безгрошовим обміном;
- **грошове господарство** мануфактурного періоду, в якому гроші стають посередником товарного обміну;
- **розвинене кредитне господарство**, в якому обмін здійснюється на основі кредиту.

В основу періодизації він бере існуючі способи організації обміну продуктами, звертаючись, як не дивно, за аргументами до класичної політекономії, особливо з питань виробництва та обміну. Схема, яка повинна була охопити всю історію розвитку людства, обмежилась у Гільдебранда лише переліком та співставленням основних ознак.

Вершиною прогресу економіки будь-якої нації він вважав кредитне господарство, яке будується за принципом справедливого обміну і розподілу, якому не потрібні гроші як посередник та вимірювач вартості. У викладі Гільдебранда кредитне господарство фактично ототожнюється з плановою економікою, а роль держави зводиться до функції управління соціально-економічним процесом. Така "суміш" виглядає дивною з огляду на те, що теорії історичної школи вели найбільш жорстку боротьбу саме з теоріями соціалізму. Але варто визнати, що ідея кредитного господарства Гільдебранда значно виграє у порівняно з соціалістичними, оскільки передбачає досягнення мети еволюційним шляхом розвитку і вважає власність недоторканою, оскільки вона є основою еволюції.

Карл Кніс

Найпопліднішим провідником ідей "старої" історичної школи став *Карл Густав Адольф Кніс* (1821-1898) — німецький економіст, дослідник економічної історії, професор

Марбурзького, Фрайбурзького та Гейдельберзького університетів. В своїй основній праці *"Політична економія з погляду історичного методу"* (1853, друге перевидання 1883) він з позицій "історичного" методу заперечував повторюваність економічних явищ в історії різних народів, висуваючи на перший план відмінності у ступенях еволюції, традиціях та здібностях різних націй.

Кніс вважав, що рівень економічної могутності суспільства і теоретичні концепції, які відображають стан цього суспільства, є результатом певної передісторії розвитку, оскільки рівень, якого досягло воно на даний момент, є перехідною фазою його подальшого прогресу. Економічна доктрина не може свідчити про рівень розвитку, оскільки категорії, якими вона оперує, можуть мати місце в будь-якій господарчій системі, але за різних умов відіграватимуть різну роль. Ці категорії узагальнюють аналогії, а не конкретні закономірності. Оскільки класична політекономія визначила ряд доктрин, які з часом залишаються незмінними, вона не може бути правильною і не може знайти застосування. Тому оцінці досягнень піддається лише рівень розвитку культури, а не економіки.

Кніс критикував Рошера за визнання об'єктивності законів та використання класичних методів у дослідженні, а Гільдебранда — за перебільшення ролі чистої теорії, але був солідарним з ними в питаннях, що стверджували необхідність аналізу еволюції явища у його взаємозалежності і взаємообумовленості з іншими аспектами суспільного розвитку.

Він наголошував на таких аспектах:

- не існує універсальних економічних законів, господарський розвиток кожної нації унікальний і неповторний;
- необхідно аналізувати господарську еволюцію народів у тісному взаємозв'язку з іншими аспектами їх суспільного буття — правом, мораллю, звичаями, національною ментальністю тощо;
- спостереження економічного розвитку роблять можливими емпіричні узагальнення та вплив на господарські явища і процеси засобами державної економічної політики, спрямованої на досягнення суспільно значущих цілей.

Кніс, як і його попередники, вважав, що можна свідомо впливати на суспільні процеси, але при умові, що передбачуваність розвитку цих процесів добре відома, а мета, заради якої буде здійснюватись цей вплив, має суспільну значимість.

12.5.4. "Нова" історична школа

В 70-х роках XIX ст. у Німеччині склалася "нова" історична школа, причиною виникнення якої стали особливості соціально-економічного розвитку країни. В 1871 році у результаті перемоги Пруссії у війні з Францією завершилося об'єднання німецьких земель. Це дало поштовх промислового перевороту та швидкому розвитку капіталізму. Почали відбуватися зміни в соціальній структурі суспільства, значно зросли масштаби застосування найманої праці, загострилися класова конфронтація та ідеологічні протиріччя, посилювалися націоналістичні та мілітаристські тенденції у політиці молодого централізованої німецької держави.

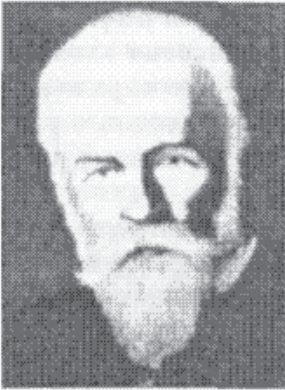
Представники "нової" школи намагалися розробити конструктивні програми по встановленню "класового миру" і соціального партнерства, закласти основи буржуазно-реформістських концепцій соціальної політики. Якщо "стара" школа полемізувала з класичною економічною доктриною, то головною відмінністю "нової" історичної школи

була її полеміка з марксизмом, новою впливовою течією в робітничому русі Німеччини та всієї Європи.

Найбільший внесок у концепцію "нової" (молодої) історичної школи зробили економісти-науковці, професори провідних німецьких університетів Шмоллер, Brentano, Блюхер, Кнапп та інші. Вона включала дві основних течії: *консервативну* і *буржуазно-ліберальну*.

Густав Шмоллер

Засновником "нової" історичної школи та лідером консервативного напрямку вважався видатний німецький економіст, професор Галльського, Страсбурзького та Берлінського університетів *Густав Шмоллер* (1838-1917). Свої економічні погляди він виклав у працях "*Основи загального вчення про народне господарство*" (1872), "*Народне господарство, наука про народне господарство та її методи*" (1897) та деякі інші.

Консерватизм Шмоллера полягав у тому, що він та його прибічники основні принципи та метод своєї концепції успадкували від "старої" історичної школи, зокрема, від Рошера та Гільдебранда. Разом з тим, економічна концепція прибічників консервативного напрямку, яка полягала в "поглибленні історичного методу", мала і суттєві відмінності. У своїх дослідженнях вони робили наголос на історичному аспекті, ігноруючи логічний аналіз, який неминуче витікає з опису послідовної низки подій. Своє завдання вони вбачали у написанні великих монографій з вузької тематики господарського розвитку Німеччини: економіки міст, торгових

гільдій, ремісничих цехів та окремих підприємств, уникаючи аналізу проблем макроекономічного рівня.

Шмоллер сформулював це завдання таким чином: "Особливо важливо з'ясувати перш за все виникнення окремих господарських інституцій, а не всього народного господарства або універсального світового господарства. Немає потреби ставити широкі історичні проблеми, необхідно за допомогою строгого історичного методу вивчати одиначне". Такий підхід звужував економічні дослідження до окремих форм виробничих відносин, що не давало можливості розкриття їх суті.

Соціальним ідеалом Шмоллера була юнкерська держава з "просвіченою монархією", якій належить вирішальна роль в економіці. Лише "сильна рука" державного управління може навести порядок в економіці, досягти "класового миру", вважали консерватори.

Прагнучи перетворити економічну теорію з "голоного вчення про ринок та обмін" на морально-етичну науку, Шмоллер зосередився на розгляді таких питань:

1. Заперечення плідності теоретичних узагальнень та абстрактно-дедуктивного аналізу класичної політичної економії, а згодом і маржиналізму. Піддаючи критиці вчення класиків, Шмоллер та його послідовники заперечували об'єктивність економічних законів та закономірний характер розвитку економічного життя суспільства. Шмоллер визнавав, що економічні закони існують, але був переконаний, що вони не можуть бути відкриті методами класичної школи. Він стверджував, що теорія повинна ґрунтуватися на історичній основі, яка опирається на емпіричні факти.

2. Запровадження так званого "етичного принципу" до економічних досліджень на основі уявлень, що господарське життя нації визначається не стільки природними і технічними, скільки моральними, психологічними та етичними факторами. Без твердої моралі нема ринку, грошового обігу, поділу праці, держави, — вважав дослідник. Шмоллер пояснював існування соціальних градацій і класових відмінностей у суспільстві, виходячи саме з етичного принципу в національній економіці. На його думку, економічного успіху досягають саме ті люди, вчинки, служіння, добросесність і освіта яких відповідним чином виділяються серед інших.

3. Розуміння політичної економії як науки, покликаної вивчати людську діяльність, спрямовану на задоволення різноманітних запитів, водночас заперечення застосування математичних методів в економічних дослідженнях. Шмоллер стверджував, що людська психіка і мораль невіддільні математиці.

4. Обґрунтування ключової ролі держави в суспільному житті, що можна вважати значною заслугою "нової" історичної школи. Шмоллер задовго до Дж. Кейнса поставив питання про регулюючу і спрямовуючу роль держави у господарському житті суспільства. Державу Шмоллер вважав "найвагомимим капіталом нації", покликаним протистояти проявам класового егоїзму та класових зловживань, виховувати робітників у дусі "соціальної солідарності" з підприємцями. Цим був покладений початок теорії "надкласової держави".

5. Обґрунтування впливу культурного розвитку на економічне життя. Шмоллер вважав, що економічне життя — це частина активної культурної моделі і економічна наука повинна визначати засоби або закони культурного розширення в економічному аспекті, забезпечуючи узгодження змін у культурі з економічним ростом або спадом. Оскільки історія являє собою послідовність подій, то вичерпний запис минулого культурного розвитку забезпечить культурну перспективу для майбутнього розвитку.

6. Пропаганда реформ, які б усунули майнову нерівність у суспільстві та вирішили робітничі питання. В цьому питанні Шмоллер надавав важливого значення моральному фактору. Зокрема, він вважав, що найкращий засіб розв'язання робітничого питання — це виправлення моральних недоліків робітників, до яких він відносив їх вороже ставлення до підприємців, надто активну роботу профспілкових організацій, боротьбу з штрейкбрехерами, посилення революційного руху серед робітничого класу. Він відстоював ідею відмови від класової боротьби і закликав виховувати робітників у дусі "соціальної солідарності" з капіталістами.

Прагнення до практичної реалізації зазначених ідей спонукало Густава Шмоллера до заснування в Німеччині в 1872 році "*Спілки соціальної політики*" — об'єднання університетських професорів навколо ідей історичної школи для пропаганди здійснення соціально-економічних реформ.

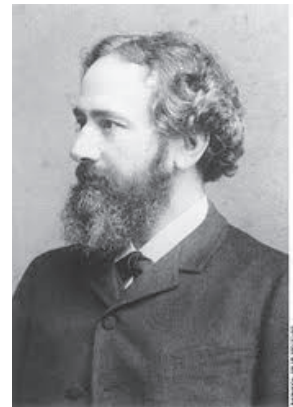
Слід відзначити, що Шмоллер досліджував і багато інших тем суспільного життя. Він розглядав фізичні, етичні та юридичні основи політичної економії, аналізував розвиток і структуру населення, висвітлював питання технічного прогресу і його значення для економіки, вивчав ринкові відносини, широке коло соціальних проблем.

Луїо Brentано

Лідером буржуазно-ліберальної течії "нової" історичної школи був активний діяч "Спілки соціальної політики" **Луїо Brentано** (1844-1931), який головним засобом досягнення "класового миру" між працею і капіталом проголошував не державу, а професійні спілки. Ці його ідеї знайшли відображення у працях "*Сучасні робітничі гільдії*" (1871-1872), "*Про відношення заробітної плати і робочого часу до продуктивності праці*" (1877), "*Класична політична економія*" (1888), "*Етика і народне господарство в історії*" (1894) та інших.

Brentано заперечував існування універсальних законів економічного розвитку, визнавав провідну роль етичних та правових чинників господарського розвитку. Відстоюючи інтереси ліберальної буржуазії, він пропагував ідею "соціального миру" заради суспільної рівноваги і рекомендував підприємцям надавати певні пільги і демократичні права робітникам, використовуючи для цього фабричне законодавство, профспілки, споживчу кооперацію, житлове будівництво тощо.

Brentано вважав, що повсюдне поширення тред-юніонів (профспілок) здатне відмінити капіталістичну експлуатацію і докорінно покращити становище робітничого класу.

При цьому він не допускав думки про ліквідацію приватної власності на засоби виробництва. Він підкреслював, що за умов розвинутого капіталізму немає потреби в політичній боротьбі, оскільки чисто економічна боротьба профспілок повністю задовольняє інтереси робітничого класу і здатна вирішити будь-які гострі проблеми.

Така абсолютизація ролі профспілок, на думку Brentano, суттєво змінить і функції держави, концепція якої відмінна від тієї, якої дотримувалась більшість його німецьких колег. Він не вірив у рушійну силу держави, у її можливість докорінно реформувати суспільство, а силою, здатною до проведення корисних реформ вважав особистість з її інтелектом.

Таким чином, Brentano виступає прихильником реформістського напрямку в соціально-економічній політиці і розробляє програму реформ, спрямованих на пом'якшення соціального протистояння:

- вважає необхідним забезпечити юридичну рівність працевластуваних і найманих робітників, що вирішить проблему виробничих конфліктів та підвищить продуктивність праці;
- німецьким промисловцям радить не збільшувати тривалість робочого дня, оскільки це призведе до падіння ефективності виробництва;
- вважає за необхідне прирівняти заробітну плату німецьких робітників до рівня Великої Британії та США, де ціна праці значно вища. Він є автором теорії високої заробітної плати, суть якої полягає в тому, що між прибутком капіталіста і заробітною платою робітника не існує суперечності. Підприємці самі зацікавлені в зростанні заробітної плати, оскільки це розширює ринок та збільшує платоспроможний попит на їх товари;
- необхідно турбуватися про розвиток технічного прогресу в промисловості, як основи підвищення ефективності економіки, її конкурентоздатності і підвищення стандартів соціального стану робітників;
- для реалізації програми "соціального миру" Brentano виступав за примусове "картелювання" промисловості, вбачаючи позитивну роль монополій в оздоровленні економіки та відверненні кризових явищ на основі планомірного пристосування виробництва до попиту. Він вважав картелі спілками виробників, що пристосовують виробництво до попиту з метою уникнення надвиробництва, падіння цін, банкрутства підприємств, знецінення капіталу, безробіття і голоду. Ці ідеї німецького економіста отримали опісля свій розвиток у соціально-інституційній течії та доктринах державно-монополістичного регулювання.

В розвитку сільського господарства погляди Brentano прямо протилежні. Він вихваляє "стійкість дрібного селянського господарства", вважаючи, що великі аграрні господарства мають певні переваги лише у зерновому виробництві. В інших галузях сільського господарства дрібне господарство більш вигідне і перспективне. Brentano був переконаним прихильником закону спадаючої родючості ґрунту. Він вважав, що цей закон абсолютний і має силу для будь-якого виду сільськогосподарської діяльності.

Водночас Brentano поділяв історичні догми своїх попередників, відводячи вирішальну роль в економіці, услід за Шмоллером, етичному і правовому регулюванню, факторам розподілу та обміну, а не виробництва, ігнорував існування об'єктивних законів економічного розвитку. Він стверджував, що теоретична економіка має "другорядне значення" у порівнянні з "безпосереднім спостереженням" економічних явищ і закликав займатися детальним та докладним описуванням навіть самих незначних явищ економічного життя, що, на його думку, матиме більшу наукову цінність, ніж теоретичні міркування. Фактично Brentano дотримувався позиції, що теоретична політична економія не потрібна, що слід займатися тільки практичною політичною економією.

Карл Бюхер

Значний внесок в розвиток історичної школи та економічної науки в цілому, зробив серйозний дослідник історії народного господарства **Карл Бюхер** (1847-1930). Автор відомої книги "**Піднесення національної економіки**" (1893) досліджує стадії соціально-економічного розвитку людства, аналізує зростання національної економіки, розвиток міст, а особливу увагу приділяє відносинам, які складаються між виробником і споживачем.

З позиції мінової концепції та ігнорування вирішальної ролі сфери виробництва Бюхер поділив економічну історію людства на три стадії:

- 1) **домашнє** (натуральне, самодостатнє) **господарство**;
- 2) **міське** (ремісничє просте товарне) **господарство**;
- 3) **народне** (ринкове) **господарство**.

До замкнутого домашнього господарства дослідник відносить первісний лад "нецивілізованих народів", античну латифундію, землеробське господарство вільних селян, а також масток раннього середньовіччя. Таким чином, Бюхер, в силу свого підходу, поєднує в одну стадію відразу три економічні системи — первісний лад, рабовласницький лад і ранній феодалізм.

Характеристика другої стадії зводилася, головним чином, до описання ремісничого виробництва. При цьому недооцінювалася роль товарного обігу, зокрема торгівлі ремісників, а також лихварства, що відігравали важливу роль у розкладі натурально-господарського устрою.

Третю стадію — народне (ринкове) господарство — Бюхер ототожнює з капіталістичним виробництвом, коли загального розповсюдження набуває торгівля і з'являються єдині національні ринки. Саме товарний обіг дослідник вважає найбільш суттєвою рисою капіталізму. Вирішального значення у розвитку народного господарства він надавав грошовому капіталу, який знаходиться у стані безперервного руху, спрямовуючись туди, куди його вабить високий процент.

Вкладом Бюхера в розвиток історичного напрямку економічної теорії можна вважати і його класифікацію форм і стадій розвитку промисловості:

- перша стадія співпадає з домашнім, замкнутим виробництвом;
- друга стадія співпадає з працею ремісника на замовлення;
- третя стадія співпадає з його роботою на вільний ринок;
- четверта стадія співпадає з виробництвом вдома для скупника;
- п'ята стадія співпадає з великим фабричним виробництвом.

Бюхер, досліджуючи новітні форми капіталу, дав власне трактування суті фінансового капіталу як процесу абсолютного підпорядкування промислового капіталу позичковому. На його думку, нові форми капіталу однаковою мірою чинять домінуючий вплив на всі верстви суспільства.

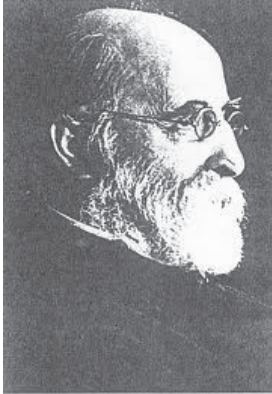
Георг Кнапп

Німецький економіст і статистик, представник "нової" історичної школи **Георг Фрідріх Кнапп** (1842-1926) навчався в Мюнхенському та Геттінгенському університетах. Працював директором статистичного бюро в Лейпцигу, професором політичної економії і статистики Лейпцігського (1869-1874) та Страсбургського (1874-1918) університетах.

Колом його наукових інтересів були проблеми статистики, історія аграрних відносин і теорія грошей. Кнапп вважається засновником так званої стразбургської школи аграрної історії, яка досліджувала основні типи аграрного розвитку і райони їх розповсюдження. В своїх історичних дослідженнях основну увагу приділяв аналізу правових понять.

Кнапп критикував пруські аграрні реформи, які, на його думку, не могли забезпечити прав селянської власності на землю, в результаті чого відбулося масове обезземелення селян і їх перетворення в батраків. Щоб прив'язати селян до юнкерських господарств, Кнапп вважав за необхідне закріпити за ними частину земель.

GEORG FRIEDRICH KNAPP (1842–1926)

Отже, на відміну від "старої" історичної школи, "нова" не обмежувалася констатацією необхідності застосування "історичного" методу економічних досліджень, а широко використовувала його на практиці. Заперечуючи класичний і неокласичний (маржиналістський) підходи до аналізу економічних процесів і явищ, вона стверджувала, що закони економіки не можуть відкриватися шляхом дедуктивних, логічних узагальнень, а вимагають емпіричних спостережень, індукції та дослідження національної економіки в конкретних реаліях її історичного розвитку.

Особливою заслугою "нової" школи було і те, що вона на одне з чільних місць в своїх дослідженнях вивела проблеми соціального розвитку суспільства, "соціального миру" між його класами, заперечуючи при цьому класову боротьбу. "Соціального миру" можна досягти лише шляхом реформ, посилення ролі держави, морально-етичному вихованню населення — вважали представники "нової" (молодої) історичної школи Німеччини.

Глава 13. Критики капіталізму та виникнення соціалістичного вчення

Як відомо, у традиціях класичної політичної економії капіталізм, який у XVII-XVIII ст. бурхливо розвивався і базувався на вільній конкуренції, розглядався найбільш доцільним економічним ладом. Однак промислові перевороти в провідних країнах світу, надали йому не лише новий імпульс розвитку, а й породили значне коло проблем та суперечностей. В першій чверті XIX ст. представниками класичної школи почалася несмілива критика капіталізму. Частково це знайшло відображення у вченнях Сея, Мальтуса, особливо Рікардо. Критика капіталізму значно посилилася у вченні Дж. С. Мілла, який навіть висунув програму соціальних реформ капіталізму.

В 30-40-х роках критика капіталізму стала нестримною. Її прибічників можна умовно поділити на два табори. До першого віднесемо тих, хто пропонував "поліпшити" капіталізм, шляхом реформ повернути його до періоду панування дрібного капіталу, тобто романтичного капіталізму. Так виникла дрібновласницька політична економія, яка критикувала капіталізм з позицій дрібних власників. Її виразником стали насамперед франко-швейцарський економіст-класик Сімонді, французький дослідник Прудон та деякі інші.

До другого табору віднесемо тих критиків, які пропонували знищити капіталізм, замінивши його більш справедливим соціально-економічним ладом. Так незалежно і паралельно з розвитком класичної політичної економії виникла й розвивалася соціалістична соціально-економічна доктрина.

Соціалістичні вчення вирости із мрій і уявлень людей про можливість досягнення справедливого суспільства із загальним щастям для всіх громадян, що протиставлялося несправедливості та пригнобленню спочатку в рабовласницькому та феодальному, а потім і в капіталістичному суспільстві. Різноманітні соціалістичні концепції об'єднували гостра критика панівного ладу та приватної власності, яка оголошувалася головною причиною гноблення людини людиною, поділу суспільства на багатих і бідних.

Але оскільки наукової теорії побудови нового суспільства не було, погляди прибічників знищення капіталістичної системи носили утопічний характер. До їх числа варто

віднести так званих *соціалістів-рікардіанців*, які свої теорії будували на основі вчення Рікардо та соціалістів-утопістів першої половини XIX ст., насамперед Сен-Сімона, Фур'є, Оуена.

В 40-60-х роках вчення Рікардо багато в чому стало підґрунтям і для появи економічного вчення, яке зробило спробу синтезувати всі соціалістичні погляди в єдине ціле і створити наукову теорію заміни капіталізму комунізмом. Його фундатором став видатний німецький економіст К. Маркс.

13.1. Виникнення та розвиток дрібновласницької політичної економії

В 20-40-х роках в класичній політичній економії виокремився новий напрям — дрібновласницька політична економія. Її творцями виступили відомі французькі економісти — представник класичної школи Сімонді та критик основних принципів цієї школи, один з лідерів течії анархізму Прудон. Важливе значення в розвитку дрібновласницьких ідей мали і дослідження німецького теоретика Родбертуса-Яцегова та деяких інших.

Цей напрям виходив з інтересів дрібних власників — селян, фермерів, ремісників — які не належали до жодного з основних класів капіталістичного суспільства, які виокремила класична політична економія, тобто землевласників, підприємців (капіталістів) і найманих робітників. Однак, без дрібних власників, які не використовували у виробництві найманої праці, а працювали самостійно, капіталізм не можливий. З розвитком капіталізму їх становище постійно погіршувалося, що викликало протест з боку Сімонді, Прудона та їх прибічників, які намагались захистити інтереси дрібних власників.

13.1.1. Економічний романтизм Жан Шарля Леонарда Сімонді

Видатний франко-швейцарський історик і непересічний економіст *Жан Шарль Леонард Сімонді де Сімонді* (1773-1842) займає своєрідне місце в історії політичної економії. Він завершує, за словами К. Маркса, класичну політичну економію і започатковує дрібнобуржуазний напрям, економічний романтизм. Народився Сімонді в родині протестантського пастора в Женеві, яка знаходилася у франкомовній частині Швейцарії, де жив і працював майже все життя. Працював також у Франції, Великій Британії, Італії.

Розвиток економічних поглядів Сімонді пройшов два періоди. На першому він був палким прихильником економічного лібералізму, а отже, й класичної політичної економії. З цих позицій він опублікував працю *"Про комерційне багатство, або про принципи політичної економії в їх застосуванні до торгового законодавства"* (1803), в якій популяризував основні ідеї Сміта, виступаючи за вільну конкуренцію і вільну ринкову гру особистих інтересів.

На другому етапі він виступив з різкою критикою економіки вільної конкуренції та практичних висновків класичної політичної економії з позицій інтересів найманих робітників і дрібних власників. Свої нові економічні погляди Сімонді виклав у працях *"Нові засади політичної економії, або про багатство в його відношенні до народонаселення"* (1819) і *"Нариси з політичної економії"* (1837-1838).

Сімонді оголосив політичну економію *моральною наукою*, яка ґрунтується на досвіді дослідника, спогляданні реальної дійсності, тобто емпіричному методі, а також детальному вивченні матеріального становища і конкретних історичних умов життя людей. *Предметом політичної економії* він проголосив людину, її добробут, розглядаючи її як науку про "щастя роду людського". Він вимагав, щоб політична економія бачила за абстрактними схемами живу людину. Тому протиставив *метод* Сміта, який, на його думку, намагався розглядати кожне економічне явище у зв'язку із соціальним середовищем, в якому воно відбувається, методів Рікардо, який просто відмахнувся від соціальних аспектів, запровадивши в науку абстрактний метод.

Більшість основних економічних категорій Сісмонді трактував з позицій класичної політичної економії:

- стояв на позиціях *трудової теорії вартості*, вважаючи що праця є єдиним джерелом багатства. Однак теорія вартості не відіграє у Сісмонді тієї ролі, що у класиків. Він використовує її здебільшого для того, щоб провести чітке розмежування між трудовими і нетрудовими доходами, підкреслити експлуататорський характер останніх;
- гроші розумів як продукт праці, який має внутрішню вартість;
- капітал, услід за Смітом, визначав як продуктивний запас, частиною матеріального багатства, що приносить прибуток;
- прибуток розглядав як відрахування від продукту праці робітників; і тому вважав грабунком останніх, який здійснюють капіталісти;
- заробітну плату, як і Мальтус, він поставив у залежність від кількості населення, а тому пропонував обмежити його зростання, виходячи з рівня доходу кожного. Він засуджував шлюби робітників, якщо ті не могли забезпечити нормальне життя своїм сім'ям.
- ренту розглядав з позицій фізіократів, тобто вважав її дарунком землі.

Разом з тим, Сісмонді в розумінні багатьох положень класичної політичної економії відходить від традиційних трактувань. Якщо Сміт і Рікардо вивчали економічні процеси як природні та стихійні, то він ставить завданням дослідження їх як таких, що регулюються державою. Якщо класики аналізували реальні процеси створення багатства, його обігу і розподілу, то Сісмонді цікавить, як уряд повинен сприяти його виробництву і розподілу. Отже, політична економія перетворюється у нього з науки, що вивчає причинні зв'язки явищ, у науку, що виробляє етичні норми господарської діяльності людей. Він критикує класиків за те, що вони забули про людину, її інтереси. Насправді у класиків мовиться про класи — робітників, буржуазію, землевласників і реальні відносини між ними. Сісмонді ж протиставляє їм ідеалізовану людину — дрібного виробника.

Він дає визначення суспільно необхідної праці, яке трактує як відношення "між потребою всього суспільства і кількістю праці, достатньої для задоволення цієї потреби". Тобто суспільно необхідна праця визначається не існуючою в даний час у суспільстві продуктивністю й інтенсивністю праці, а її необхідністю для задоволення суспільної потреби. Ця, так звана споживацька версія суспільно необхідної праці, як і теорії трудової вартості в цілому, зумовлена у Сісмонді тим, що він визначає примат споживання над виробництвом.

Він піддав гострій критиці капіталізм і погляди класичної політичної економії на нього, заперечував ідею класиків про довершеність капіталізму, його природність і гармонійність. Велика машинна індустрія, підкреслював Сісмонді, витісняє робітників з виробництва, породжує безробіття, посилює конкуренцію на ринку праці, яка зумовлює зниження заробітної плати і, як наслідок, обмежує попит на засоби існування. Будь-який технічний прогрес він не вважав корисним, якщо той не супроводжується зростанням попиту на блага.

Він вважав, що індустріальне суспільство має тенденцію до формування двох антагоністичних класів — найманих працівників і власників засобів виробництва та капіталу (працюючих і непрацюючих) і розмежування на бідних і багатих. Вільна конкуренція лише прискорює цей процес і знищує всі проміжні верстви населення, тому має згубні наслідки. Дрібні власники — фермери, селяни, ремісники — не спроможні витримати конкуренцію з великим виробництвом і розоряються, поповнюючи лави найманих робітників. Головну небезпеку розвитку Сісмонді вбачає у відділенні праці від власності. Саме сюди мають бути спрямовані всі зусилля уряду, тобто слід відновити поєднання праці з власністю.

Таким чином, у суспільстві "не залишається місця нікому, крім великого капіталіста і зубожілого найманого робітника", — стверджував Сісмонді, спростовуючи цим тезу Сміта про природну відповідність особистого та суспільного інтересів. Виходячи з цього,

капіталізм, конкуренцію, безробіття, машинне виробництво дослідник оголосив соціальним злом.

Однак основним об'єктом критики Сімонді обрав теорію Сея — "трьох факторів" та "закон ринків", які доводили можливість розвитку капіталізму без криз. Критик Сея стверджував, що рента виникає не із землі, а прибуток не із капіталу — усе багатство створюється працею. На протигагу Сею, Сімонді створив власну **концепцію реалізації і криз**, в якій обґрунтував необхідність побудови ладу, "який забезпечив би як бідному, так і багатому задоволення, радість і спокій, такого порядку, за якого ніхто не страждає".

На думку вченого, для реалізації продукту необхідно, щоб обсяг виробництва дорівнював обсягові первинних доходів суспільства. В умовах же капіталізму вільної конкуренції досягти цього неможливо, оскільки з його розвитком доходи робітників внаслідок їх витіснення з виробництва машинами, падають, а обсяг споживання відповідно скорочується. Капіталісти ж в гонитві за прибутком нарощують обсяги виробництва і нагромаджують частину доходу, призначеного для споживання. Тому за умов "чистого капіталізму" частина вартості завжди залишатиметься нереалізованою, що й приводить до **криз надвиробництва**.

Отже, основною причиною криз надвиробництва, за думкою дослідника, є несправедливий розподіл доходів, з одного боку, і зменшення про шарку дрібних власників, які розоряються, — з іншого. "Закон Сея" помилковий, твердив Сімонді, кризи надвиробництва є закономірними для капіталізму внаслідок **недоспоживання** населення.

Для вирішення проблеми повної реалізації продукту, міркував вчений, потрібні доходи "третього класу", який представляють дрібні власники — селяни, фермери, ремісники. А оскільки капіталізм вільної конкуренції цей клас знищує, то Сімонді зробив висновок про його приреченість. Вихід він вбачав у поверненні до простого товарного виробництва, відродженні дрібних власників, поділі великих промислових підприємств на багато окремих незалежних майстерень, а великих капіталів — між багатьма середніми та дрібними капіталістами. Для того щоб здійснити всі ці заходи, а також обмежити приватну ініціативу та не допустити зловживань, держава повинна безпосередньо втручатися в економіку.

На думку Сімонді, держава повинна загальмувати технічний прогрес і розвиток промисловості, тим самим створивши умови для розвитку дрібної власності, яка має стати основою економіки і забезпечити повну реалізацію створеного продукту.

В якійсь мірі такі висновки варто вважати утопічними, а їх автора — економічним романтиком.

13.1.2. Економічний анархізм П'єра Жозефа Прудона

П'єр Жозеф Прудон (1809-1865) був іншим відомим представником дрібновласницького напрямку в політичній економії. Він народився у французькому місті

Безансоні в сім'ї бідного пивовара. Вчився в коледжі, працював робітником у друкарні, займався самоосвітою. Свої погляди він виклав у працях **"Що таке власність?"** (1840), **"Система економічних суперечностей, або Філософія злиднів"** (1846), **"Вирішення соціальної проблеми"** (1848). В своїх працях Прудон розробив проекти реформування капіталізму і обґрунтував ідею дрібнобуржуазного соціалізму. Він сподівався реалізувати цю утопічну ідею через викуп робітниками засобів виробництва у буржуазії, створення майстерень і підприємств на акціонерній основі, в яких робітники-акціонери будуть працювати і одержувати продукти по собівартості.

Тому теоретичним поглядам Прудона притаманний певний примітивізм, ідеалізм і суб'єктивізм. Економічні категорії він розглядає з позицій "абсолютного розуму", як вічні ідеї, відірвані від реальної

дійсності. Намагаючись в своїй методології застосувати метод діалектики Гегеля, французький теоретик зводить його до виявлення в категоріях і економічних процесах хорошого і поганого, вважаючи, що таким чином можна зберегти хороші сторони і позбутись поганих. Це стосувалося як економічних категорій, так і капіталістичного виробництва в цілому.

Однією з центральних в теоретичній концепції Прудона була **теорія власності**, яка розглядалася ним з двох точок зору. Згідно першої, він заперечував власність, яка дає право "добувати нетрудові доходи у формах оренди, ренти, прибутку, процента, дисконту, привілеїв, монополії, премій, хабарів". Таку власність він вважав крадіжкою, хоча й розумів право "за своєю волею користуватися та розпоряджатися благами, створеними іншими, плодами ремесла та праці інших". Згідно другої — Прудон зовсім не заперечував власність у будь-якій формі як привласнення благ чи як право на володіння багатством. Навпаки, дрібну приватну власність він розглядав як право на вільне володіння і розпорядження плодами своєї праці та заощадженнями, що в його розумінні й становило "сутність свободи".

Тісно з теорією власності Прудона пов'язана його **теорія прибутку**. Якщо власність це крадіжка, то француз задає питання — чому трудящі не виступають відкрито проти свого щоденного пограбування? Прудон пояснював: робітники не розуміють, що їх грабують і обґрунтовує свою версію прибутку. Він вважав, що при розподілі доходів між капіталістами і робітниками виникає "помилка в підрахунках". Її суть полягає в тому, що капіталіст виплачує кожному окремому робітникові вартість його індивідуальної праці, але залишає в себе вартість, створену завдяки колективній силі праці (кооперації), — остання більша від тієї, яку б створили всі кооперовані робітники поодиночі. Колективна праця і створює надлишок над сумою усіх заробітних плат, який і утворює прибуток. А на поверхні явища складається враження, що кожний робітник отримує в вигляді заробітної плати всю новостворену вартість, тоді як насправді він отримує лише її частину. Прудон дійшов висновку, що причина експлуатації праці полягає в нееквівалентному обміні.

В цьому й проявляється основний класовий антагонізм суспільства, побудованого на використанні найманої праці, який Прудон розглядає через призму захисту дрібних власників. Капіталісти, фінансисти, банкіри, крупні торговці щоденно грабують трудящих та дрібних власників, беручи з них данину у формі процента і відрахувань від заробітної плати. Щоб створити рівність в економічних відносинах між класами, французький дослідник розробив **концепцію еквівалентності послуг**, яка складається з двох елементів:

- теорії "конституйованої вартості";
- проекту реформи системи обміну через створення "народного банку" і виробничих кредитних спілок.

Центральною ланкою концепції еквівалентності послуг стала **теорія "конституйованої вартості"**, яка стала основною всього економічного вчення французького дослідника. Він розглядав вартість як носія споживної цінності (корисності) і мінової цінності, які зумовлюють одна одну і суперечать одна одній. Споживна цінність, на думку Прудона, є втіленням достатку, а мінова — відображає рідкісність продукту.

Примиренням цих суперечливих сторін, синтезом споживної і мінової цінностей у теоретика виступає конституйована або синтетична цінність. Вона встановлюється в обміні. Обмін, писав Прудон, об'єднує елементи багатства, створені різними галузями виробництва в єдине ціле. Саме він робить цінність конституйованою. "Конституйована вартість" — це синтез споживної і мінової вартостей, який реалізується в еквівалентному обміні, коли товарів випускається стільки, скільки потрібно суспільству, що створює умови для повної реалізації всіх товарів і послуг. Отже, за Прудonom, конституйована синтетична цінність виникає в обміні і обов'язково реалізується на ринку. Вона є конституйованою, тому що передбачає злиття, комбінування окремих елементів багатства в єдине ціле, і синтетичною, тому що в ній гаситься протилежність споживної і мінової цінності, пропорційною тому, що виникає в результаті встановлення працею пропорцій, в яких відбувається комбінування елементів багатства. Тому конституйована цінність затверджується обміном і виступає як

пропорційна вартість, яка забезпечує рівновагу попиту і пропозиції. Щоб уникнути затоварювання, диспропорцій потрібно кожний товар наділити конституційованою цінністю і гарантувати його реалізацію.

Таким чином, своєю теорією конституційованої вартості (цінності) Прудон намагається усунути суперечності капіталістичного товарного виробництва, суперечність між товаром і грошми, надавши товару таких властивостей, які притаманні грошам. Для теорії цінності Прудона властивим є те, що він поєднує мінову концепцію цінності з трудовою концепцією і визнає два джерела цінності — обмін і працю.

Як теоретик дрібнобуржуазного соціалізму, Прудон бачив проблеми дрібного виробника в недоліках обміну та збуту. Основною причиною зубожіння і несправедливості він оголошує обмін і гроші і з цих позицій розробляє економічну програму реформування капіталізму.

Для створення справедливого обміну Прудон запропонував організувати *банк обміну*, який би приймав товари у виробників і взамін видавав би так звані *трудоі гроші* — талони чи бони обміну, на яких було б зазначено, скільки часу затрачено на виробництво зданого до банку блага. На талони виробники могли одержати у "банку обміну" безпроцентний кредит, або інші блага такої ж вартості. Таким чином він сподівався ліквідувати нетрудові доходи, наївно вважаючи, що кінцевим результатом реалізації буде злиття класів в один клас трудящих, а продукти будуть обмінюватися за "реальними цінами". Оскільки капітал і праця зіллються, суспільство буде існувати самостійно і не вимагатиме державного урядового управління. Це є шлях до створення анархії, ідеологом якої і виступає Прудон.

Прудон висунув також програму "*мутуалізму*" — визволення трудящих від експлуатації через виробничі, кредитні та споживчі асоціації (спілки), що ґрунтуються на принципах взаємодопомоги. Разом з тим він рішуче виступав проти комуністичної ідеї, зазначаючи, що в "суспільстві, про яке мріють соціалісти, слабкі пригноблювали б сильних, ліниві та нездари жили б за рахунок працюючих та здібних. Комунізм є системою рабства, оскільки спільність володіння вимагає примусової організації праці, позбавляє членів суспільства свободи дій, перетворює їх усіх на рабів держави".

Прудон належав до теоретиків, які здійснювали спроби втілити свої ідеї в життя. В 1848 році він від паризьких робітників був обраний членом Національних зборів, на розгляд яких вніс проект податкової реформи і створення "Народного банку", який не був прийнятий. В 1849 році він робить спробу втілити цю ідею в життя через організацію акціонерного товариства, але й вона виявилась безрезультатною. Невдалою була і його діяльність як видавця газет. За революційну фразеологію Прудон двічі потрапляв у в'язницю.

Система економічних поглядів П.Ж. Прудона була покладена в основу *прудонізму* — напрямку в робітничому русі, з яким уперто боролися марксистки. Дрібнобуржуазний соціалізм Прудона одержав широке розповсюдження в другій половині XIX ст. у багатьох європейських країнах. Його ідеї сприйняли бакуністи, а згодом анархо-синдикалісти.

13.1.3. Економічні погляди прибічників дрібнобуржуазного розвитку капіталізму

Карл Йоганн Родбертус-Яцегов

Родбертус-Яцегов (1805-1875) — німецький дрібновласницький економіст народився в сім'ї професора римського права. Після закінчення Геттінгенського університету (1827) певний час служив у судовому відомстві. Обирався членом франкфуртського парламенту, працював міністром культури і освіти. Залишивши політичну арену, присвятив себе дослідженню соціально-економічних проблем. Подвійне прізвище почав носити після придбання в 1836 році родового маєтку Яцегових.

Основними працями Родбертуса-Яцегова є "*До пізнання нашого соціально-економічного стану*" (1842), "*Соціальні листи до Кірхмана*" (1850), "*Капітал*" (видана в 1884 році після його смерті).

Родбертус-Яцегов вважається одним із засновників теорії "державного соціалізму", до якого суспільство, за його думкою, має прийти шляхом реформ. Захищаючи інтереси дрібних власників, насамперед дрібної буржуазії, реформи сподівався здійснити за допомогою зрівняльного розподілу та перетворення капіталістичної власності в трудову. Він вважав, що здійснення соціальних реформ повинна взяти на себе держава.

Родбертус-Яцегов вважав, що людське суспільство прямує до комунізму і на цьому шляху проходить три стадії — "античність", "феодалізм і капіталізм" і "комунізм". Кожна з них визначається "ступенем розвитку держави" і характером власності. Основою "античності" є власність на людину; "феодалізму і капіталізму" — на землю і капітал; "комунізму" — на працю і заробітну плату.

Центральною в поглядах німецького економіста є *трудова теорія вартості*, яка в його трактуванні має певну специфіку. Родбертус заявляє, що "вартість усіх господарчих благ визначається лише працею". Однак до сфери господарчих благ відносить лише матеріальні блага, з яких господарчими є лише ті, що варті праці. Він виділяє такі категорії: "рівень споживання", "речі для споживання", "споживні цінності" і "блага".

"Рівень споживання" — це здатність речі виступати засобом задоволення потреби. "Речі для споживання" — речі, які можуть слугувати як засіб задоволення потреб. Але не всі речі мають "споживну цінність". Її набувають лише ті, в яких є потреба. Тобто "споживна цінність" — категорія суб'єктивна. "Блага" — це речі, що мають споживну цінність, є результатом людської діяльності і вартість яких визначається лише працею. Одиницею виміру величини вартості у Родбертуса-Яцегова є час, причому він не визнає таких категорій класичної політичної економії, як "суспільно необхідний робочий час", "суспільно необхідні витрати праці".

Відштовхуючись від трудової теорії вартості, Родбертус виділяє трудові і нетрудові доходи. До нетрудових відносить прибуток і земельну ренту і об'єднує їх в єдину категорію "ренти взагалі", що рівноцінна у нього категорії додаткової вартості. Родбертус заявив, що Маркс "украє" у нього теорію додаткової вартості, яку він виклав і коротше, і зрозуміліше.

Родбертус-Яцегов вніс певний вклад у розробку *теорії земельної ренти*, зокрема заклав основи абсолютної ренти. Рента виникає там, підкреслював дослідник, де є певні сприятливі умови, що підвищують продуктивність праці. Він стверджував, що середні ціни на товари і в промисловості і в сільському господарстві співпадають з їх трудовими вартостями. Кількість додаткової вартості ("ренти") в обох галузях пропорційна створенню у них сумам вартостей. Проте в сільському господарстві та ж сума вартостей, а отже й додаткової вартості, створюється меншим капіталом, ніж у промисловості, тому що тут немає сирого матеріалу, сировини.

Оскільки норма прибутку визначається промисловістю, то в сільському господарстві виникає певний надлишок над прибутком, який і становить земельну ренту, яку приносять всі ділянки землі. Таким чином, Родбертус поставив питання про існування ренти, незалежно від якості та місця розташування земельних ділянок. Цю ренту Маркс пізніше назвав абсолютною. Диференціальну ренту Родбертус заперечував, вважаючи, що різниця в продуктивності і розташуванні земель збільшує ренту в цілому.

В трактуванні ренти у Родбертуса багато суперечливих положень. Він, наприклад, вважає, що в сільськогосподарському виробництві відсутня сировина. Але там використовуються насіння, добрива. Разом з тим сировина відсутня в деяких галузях промисловості, наприклад транспорті, але там не виникає земельна рента. Однак незважаючи на ці недоречності, заслугою Родбертуса є сама постановка питання про існування абсолютної ренти.

Як прихильник доктрини "державного соціалізму", Родбертус-Яцегов багато уваги приділяє *проблемі розподілу*. В центрі наукових досліджень, вважає німецький дослідник, повинні бути пошуки справедливого розподілу, під яким розуміє такий, що забезпечує одержання кожним робітником продукту своєї праці. Він підкреслює, що лише робітник створює продукти, а в розподілі приймають участь власники землі й капіталу, які отримують

частину продукту у вигляді ренти і процента. Тому з соціальної точки зору справедливий розподіл порушується.

Виходячи з цього, Родбертус говорить про необхідність ліквідації приватної власності, що забезпечить, на його думку, ліквідацію нетрудових доходів. Але це справа більш віддаленого майбутнього. І Родбертус сподівається знайти "компроміс" між сучасним йому суспільством і колективістським суспільством майбутнього. Його він бачить у посиленні ролі дрібних власників та держави в розподілі національного продукту. Його погляди виявили суттєвий вплив на розвиток дрібнобуржуазної концепції соціалізму.

Фердинанд Лассаль

Позиції дрібновласницької ідеології, насамперед дрібнобуржуазної відстоював соціаліст, публіцист, адвокат і економіст **Фердинанд Лассаль** (1825-1864). Він навчався в університетах Берліна, Бреслау, приймав участь в революції 1848-1849 років в Німеччині, кілька років провів у в'язниці. Багаторазово оголошував себе прибічником марксизму, однак так марксистом і не став. В 60-і роки очолив рух німецьких робітників за створення самостійної політичної партії. В 1863 році став президентом "Всезагального німецького союзу трудящих".

Видний політик і відомий теоретик Лассаль створив самостійну робітничу політичну партію, яку оголосив соціалістичною. Однак програма цієї партії була швидше дрібнобуржуазною, оскільки захищала пруську монархію і дрібних земельних власників (юнкерство). Селянство вважав реакційною масою. Метою створення робітничої партії Лассаль вважав пропаганду загального виборчого права, організацію виробничих асоціацій робітників і дрібних власників, за допомогою яких бачив можливість перейти до "вільного народного господарства", спираючись на кредити держави. По суті це була програма, за словами Маркса, утопічного "королівсько-пруського урядового соціалізму".

З іменем Лассаля пов'язують переробку концепції "залізного закону" заробітної плати Рікардо та Мальтуса, яку він активно впроваджував в життя, зокрема поклавши її в основу "Програми соціалістичної робітничої партії".

Пірсі Рейвенстон

Ідеологом дрібновласницької політичної економії виступив і відомий британський економіст **Пірсі Рейвенстон** (1796-1830). В своїх працях "*Деякі сумніви щодо достовірності окремих загально розповсюджених думок стосовно предмета політичної економії*" (1821), "*Роздуми про податкову систему та її наслідках*" (1824) він, притримуючись вчення класичної політичної економії про працю як джерело багатства, виступив з критикою капіталізму.

Капітал він вважав формою нагромадженої праці, яка безвідплатно привласнюється пануючими класами. Основною рухомою силою розвитку суспільства вважав продуктивну силу праці. Критикував погляди Мальтуса з питань народонаселення, вважаючи його зростання необхідною передумовою росту виробництва, що є важливим фактором економічного прогресу.

Захищаючи приватну власність дрібного виробника, Рейвенстон показує паразитичний характер крупної капіталістичної приватної власності. Ідеальним державним устроєм він вважає натуральне господарство дрібних селян та ремісників.

13.2. Економічні погляди соціалістів-рікардіанців

Після завершення промислового перевороту, насамперед в Великій Британії загострилися суперечності між основними класами суспільства. Вирзниками інтересів найманих робітників і дрібних власників стали **соціалісти-рікардіанці**, які дружно піддавали гострій критиці систему капіталістичних відносин і політичну економію вільного

підприємництва. Теоретична база соціалістів-рікардіанців ґрунтувалася на висновках трудової теорії вартості Д. Рікардо і окремих сторонах вчення Дж. С. Мілла.

Однак їх погляди відрізнялися між собою за класовими позиціями та соціальними ідеалами.

Томас Годскін

Одним з лідерів соціалістів-рікардіанців був британський економіст і соціаліст **Томас Годскін** (1787-1869). Він служив морським офіцером, але в 1813 році був звільнений за критику існуючих порядків на флоті. Згодом його обрали до британського парламенту, в якому він показав себе безкомпромісним захисником прав найманих працівників, вів гострі дискусії про їх право на об'єднання в спілки. Це підштовхнуло його до написання роботи "*Захист праці від зазіхань капіталу*" (1825).

В цій праці Годскін гостро полемізує з Дж. Мак-Куллохом і Дж. С. Міллем, зокрема критикує їх погляди на прибуток як своєрідну заробітну плату. Він, наслідуючи свого кумира Д. Рікардо, стверджував, що єдиним джерелом вартості є праця, вважаючи, що "багатство — це лише чужий час, котрим розпоряджається капіталіст".

Годскін став одним з перших розробників **теорії ринкового соціалізму**. Корінь зла існуючої системи він вбачав у приватній власності, а капітал розумів як відносини панування і експлуатації, що "породжують неприродну експлуаторську власність" (цю тезу згодом використав Маркс). Годскін заперечував уявлення про капітал як самозростаючу силу.

Під впливом раціоналістського вчення про природне право кожного виробника на повний продукт праці, Годскін створює власне утопічне вчення про дрібнобуржуазну вільну федерацію незалежних виробників, здатних призупинити розвиток капіталізму. Його соціальним ідеалом був лад, у якому за відсутності будь-якої експлуатації та примусової регламентації праці здійснювалися природні закони виробництва, які регулюються вільною конкуренцією.

Годскін вірив у силу розуму і переконання, тому наполягав на мирних формах боротьби робітників за свої права та зміну ладу. Його погляди виявили значний вплив на формування світогляду Оуена, знайомство з поглядами якого йтиметься пізніше.

Вільям Томпсон

Ірландський соціолог, економіст і соціаліст **Вільям Томпсон** (біля 1785-1833) був прибічником трудової теорії вартості Рікардо, зокрема положення про неоплачену частину продукту праці найманого робітника, та утопічного вчення найвідомішого соціаліста-рікардіанця, британського дослідника Оуена. Він стояв на позиціях утилітаризму, його вчення було раціональним, він представляв нормативну економічну науку.

Томпсон став першим, хто визначав вартість суспільно необхідним робочим часом і трактував працю як суспільний процес. Він заперечував висновки Сея, що капітал є одним з чинників вартості, розглядаючи його тільки джерелом одержання прибутку. У його поглядах проявлялися зародки теорії додаткової вартості, які були використані Марксом у створенні своєї теорії.

Томпсон виступав з різкою критикою капіталізму, визначав його як "систему незабезпеченості", що базується на пануванні капіталу, експлуатації, соціальному приниженні і залежності трудящих мас. Він писав, що "...чим вищий прибуток з капіталу, тим нижча — при інших рівних умовах — повинна бути заробітна плата". Рівень експлуатації найманих працівників він ставив у залежність від жорстокої боротьби між власниками капіталу і виробниками матеріальних благ.

Заперечуючи закон народонаселення Мальтуса, Томпсон обґрунтував власний закон, згідно якого в процесі економічного розвитку розмноження людей підкоряється контролю

розуму. А абсолютне зростання населення супроводжується відносним його скороченням порівняно з масою засобів існування.

Капіталізму Томпсон протиставляв свій гуманістичний ідеал "кооперативний соціалізм", до якого можна прийти, за його переконанням, мирним шляхом — через загальне виборче право. "Робітничі кооперації", на його думку, за умов вільної конкуренції внаслідок вищої продуктивності праці легко витіснять з ринку капіталістичні підприємства. При цьому Томпсон розглядав підприємців корисними для суспільства організаторами виробництва.

Джон Грей

Представник раннього британського соціалізму *Джон Грей* (1798-1850) мав шалену популярність серед робітників завдяки блискучій пропагандистській діяльності, гострих брошур та деяких наукових праць. Під впливом ідей Оуена, Грей публікує брошуру "*Лекція про людське щастя*" (1825). В ній він доводив, що робітники отримують лише 1/5 частину вартості своєї праці, а 4/5 привласнюють капіталісти та інші експлуататори. Він стверджував, що вільна конкуренція приносить суспільству не користь, а шкоду.

Згодом виходить основна праця Грея "*Соціальна система*" (1831), в якій автор виклав найбільш доцільний, на його думку, план організації суспільства. На відміну від Оуена, який вимагав усупільнення виробництва і розподілу, Грей обмежився вимогою усупільнити лише обмін. Він визнає право на існування лише власності дрібних виробників і, відповідно, дрібного виробництва.

Важливе значення Грей надає розвитку збутової кооперації, заміни грошової системи благородних металів на "робочі гроші" (банкноти центрального національного банку), які мають випускатися в кількостях, необхідних для обміну. Ці "гроші" мають посвідчувати право виробника отримувати за продукти, виготовлені власною працею, рівноцінну кількість продуктів чужої праці. Цю ідею з часом використав Прудон.

Джон Френсіс Брей

Ще один талановитий популяризатор вчення Рікардо і поглядів соціалістів-рікардіанців британець *Джон Френсіс Брей* (1809-1895) стояв на позиціях захисту найманих працівників.

Він народився в США, однак в підлітковому віці в 1822 році разом з батьком переїздить до Великої Британії, де працював в поліграфічній галузі на другорядних роботах. З 30-х років приймає участь в робітничому русі, певний час поділяючи погляди чартистів.

Головною працею Брея були "*Недоречності по відношенню до праці і засоби до їх ліквідації*" (1839), в якій він через категорію "спілкування" обґрунтовує програму соціально-економічної перебудови капіталістичного ладу та переходу до соціалізму. Він вважає, що для цього необхідні глибокі і системні соціальні зміни, що мають за мету повне знищення приватної власності. Брей стверджував, що, оскільки, єдиним джерелом багатства є праця, то наймані працівники мають право на повний продукт своєї праці, а прибуток капіталістів є грабунком та результатом капіталістичної експлуатації праці.

Як і Грей, Брей вбачав основний шлях до соціалізму у реформах сфери розподілу, що можна пояснити впливом Дж. С. Мілла. Брей вважав, що ліквідувати експлуатацію можна, створивши робітничі акціонерні товариства, які мають купляти на банкноти, що самі випускають, необхідні засоби виробництва і землю, а продавати свою продукцію на "базарах справедливого обміну", відповідно до кількості праці, затраченої на їх виробництво. Це

створить умови, в яких робітники не будуть обмінювати свою працю на капітал, що ліквідує експлуатацію їх праці. В кінцевому підсумку праця стає всезагальною, а засоби виробництва та земля перейдуть в загальне володіння та користування.

Цей проект Брея подібний до аналогічних проектів Прудона і Оуена.

13.3. Західно-європейський утопічний соціалізм XIX століття

Центрами утопічної соціалістичної думки XIX ст. стали Франція і Росія. Велика французька революція 1789-1794 років, яка проходила під гаслами Свободи, Рівності та Братерства повалила феодальний режим і абсолютизм, прискорила соціально-економічний розвиток і стала рубежем цілої епохи — доби переходу людства до нового суспільного ладу.

Ідеологічна підготовка революції у Франції розпочалася видатною діяльністю блискучих французьких просвітителів та енциклопедистів — Дідро, Д'Аламбером, Вольтером, Мельє, Мореллі, Маблі, Руссо та іншими. Вони не лише підготували ідеологічний ґрунт антифеодальної революції, а й створили основу для соціалістичних учень.

Соціалісти, виховані на ідеях Т. Мора і Т. Кампанелли, французьких просвітителів, розчарувались в результатах буржуазних революцій і почали виступати з рішучою критикою капіталістичного ладу і змальовували фантастичні картини "світлого майбутнього". Найвідомішими серед них були представники *пізнього утопічного соціалізму* Сен-Сімон, Фур'є, Оуен, Годвін, Кабе та деякі інші.

13.3.1. Утопічне вчення Клода Анрі Сен-Сімона

Яскравим представником пізнього утопічного соціалізму був французький мислитель *Клод Анрі де Сен-Сімон* (1760-1825), який народився в багатій аристократичній сім'ї, отримав домашню освіту під керівництвом Д'Аламбера. Як офіцер французької армії воював за незалежність північноамериканських колоній проти Великої Британії.

В роки Великої французької революції виступав з гаслами свободи, рівності та братства, однак не був прибічником рішучих дій народу. Зрозумівши, що революція не змінила важке становище простого люду, Сен-Сімон відійшов від політики, зайнявся фінансовими операціями і розбагатів. Однак в 1797 році збанкрутував і життя закінчив в злиднях.

Свої утопічні ідеї він виклав у творах "*Листи женецького мешканця*" (1802), "*Записки про загальне тяжіння*" (1813), "*Про промислову систему*" (1820), "*Катехізис промисловців*" (1823), "*Нове християнство*" (1825) та ін.

К.А. Сен-Сімон намагався зрозуміти суть поступального розвитку людства, вважаючи, що воно проходить п'ять стадій (формацій):

- дикість (первісний лад);
- античне суспільство;
- феодалізм;
- капіталізм;
- соціалізм.

Для останніх двох стадій характерною є індустріальна система.

Кожна стадія (формація) у своєму розвитку також проходить два етапи: *органічний* (рівноважний) і *критичний* (не рівноважний). На органічному етапі панує клас, що має в цей час найбільше господарське значення, а на критичному — влади прагне інший клас, економічна сила якого постійно зростає. Боротьба між цими класами і призводить до зміни

суспільної формації. Тому й капіталістичний устрій Сен-Сімон не визнавав вічним і природним.

Перехід від однієї стадії до іншої здійснюється через зростання обсягу знань і вдосконалення господарства, що й становить суть історичного прогресу. Основу суспільства бачив у відносинах власності, яка змінюється з розвитком суспільства. Він визнавав, за винятком періоду дикості, існування класової боротьби. Ключовими чинниками поступального розвитку суспільства він вважав *розум, науку та індустрію*.

Сен-Сімон був переконаним противником капіталістичного ладу, головними недоліками якого вважав анархію виробництва та конкуренцію. Експлуатації найманої праці він не помічав. Своєрідними були погляди великого утопіста на класову структуру сучасного йому суспільства. Він виділяв класи земельних власників і промисловців, відносячи до останнього інтелігенцію та всіх трудящих. Тому визнавав класову боротьбу лише між феодалами та промисловцями.

Великий француз був палким прихильником переходу до нового ладу, який називав промисловою системою, або індустріалізмом. Його майбутнє він пов'язував з відсутністю держави, з великим індустріальним виробництвом і промисловим класом, під яким розумів союз підприємців, робітників і вчених: підприємці управляють виробництвом з одного центру за єдиним планом, що розробляється вченими. Внаслідок цього анархія виробництва буде ліквідована, а конкуренцію змінить асоціація, яка буде турбуватися про покращання життя робітників. Усі будуть зобов'язані працювати, а праця кожного оцінюватиметься за принципом: "Від кожного — за здібностями, кожному — за його внеском". Капіталістичні підприємці крім винагороди за функцію управління будуть отримувати від асоціації прибуток на вкладений капітал.

На думку Сен-Сімона перехід до нового ладу здійсниться з ініціативи промисловців при допомозі королівської влади.

Однак для створення такого справедливого суспільства замало змінити матеріальні умови виробництва і життя, потрібні також духовне перевиховання людей і підвищення їх освіченості. Романтик Сен-Сімон міркував, що за умов індустріальної системи суспільство об'єднуватиме нова релігія, яку він назвав "новим християнством". У нього він вкладав оновлений зміст, вважаючи, що його суть становитиме сплав ідей про справедливий устрій суспільства.

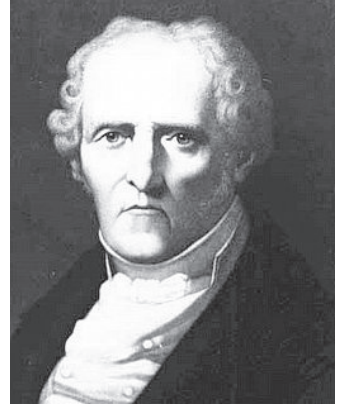
Таким чином, до *характерних особливостей* моделі ідеального суспільства Сен-Сімона належать:

- панування великого машинного виробництва, прихід до влади індустріальної еліти;
- управління з єдиного центру, планомірний розвиток виробництва та розподілу в масштабах усього суспільства;
- прихід асоціації, що ґрунтується на принципах абсолютної рівності та обов'язкової праці для всіх, яка замінить конкуренцію;
- збереження приватної власності як форми, що є основою суспільства, законодавче регулювання власності;
- рушійною силою нового суспільства стануть освічені люди;
- зміна функцій держави в напрямі від управління людьми до управління речами.

Вчення Сен-Сімона виявило великий вплив на передову суспільну думку і розвиток соціалістичних ідей у Франції, Німеччині, Росії і інших країнах. Деякі учні великого утопіста (Анфантен, Базар) створили школу сен-сімонізму, яка займалася пропагандою вчення свого вчителя та розвивала соціалістичні тенденції. Багато ідей Сен-Сімона стали основою вчення Маркса та декабризму в Росії.

13.3.2. Утопічні погляди Шарля Фур'є

Визначним французьким утопістом був і **Шарль Фур'є** (1772-1837), який народився в купецькій сім'ї і майже все життя служив в торгових домах. Фур'є не мав вищої освіти, але все життя займався самоосвітою. Він прагнув створити соціальну науку, що ґрунтується на гармонії та справедливості. В основу свого вчення він поклав ідею історичної закономірної еволюції людського суспільства. Фур'є глибоко розчарувався в результатах Великої французької революції, тому вороже ставився, на відміну від Сен-Сімона, навіть до ідеї політичної революції, яка, на його думку, грабує багатих тільки для того, щоб збагатити інтриганів та авантюристів. Він вважав, що політична боротьба, а надто революції, є величезним нещастям для людства.

Свої історичні і соціальні погляди Фур'є виклав в цілому ряді праць, головними з яких були "**Всесвітня гармонія**" (1803), "**Теорія чотирьох рухів і загальної долі**" (1808), "**Трактат про домогосподарсько-землеробські асоціації**" (1822), "**Теорія всесвітньої єдності**" (1822), "**Новий господарський та соціетарний світ**" (1829) та інших.

Фур'є відкидав соціальну філософію і економічні вчення своїх сучасників, вважаючи, що вони суперечать досвіду і виправдовують несправедливий суспільний лад. Натомість він опирався на ряд ідей матеріалістів XVIII ст., зокрема визнавав єдність всесвіту і постійний рух матерії, визначення історичного процесу як руху до забезпечення загального добробуту.

Тому своє завдання він вбачав в розробці "соціальної науки" як частини "теорії всесвітньої єдності", яка базувалася на схильності людини до будь-якої колективної праці. Фур'є створив оригінальну схему історії людства, згідно якої суспільство послідовно проходить періоди дикості, варварства та цивілізації.

Цивілізацією він називав сучасний йому капіталізм і всі її лиха вбачав у приватній власності. Цивілізація, за переконанням мислителя, не в змозі подолати суперечності між невеликою групою багатіїв і знедоленою більшістю, веде до експлуатації та гноблення трудового люду паразитуючими верствами населення, породжує конкуренцію, господарську анархію і соціальний хаос, загострює суперечності колективного та індивідуального інтересів, "торговельний феодалізм", що ґрунтується на обмані та спекуляції. Фур'є звинуватив класичну політичну економію за її прихильність до цивілізації (капіталізму).

У зв'язку з цим, Фур'є дійшов висновку про приреченість **цивілізації** і необхідність її заміни **гармонією** (так він називав комунізм), яка не тільки відповідає призначенням бога, а є її історичною необхідністю. Ідея гармонії реалізується при переході до колективної власності асоціацій вільних виробників, які мислитель називає **фалангами**.

Кожна фаланга розміщується в величезних палацах — "фаланстерах" — нараховує одну-дві тисячі осіб, які спільно живуть і працюють, обробляючи певну ділянку землі. Чималі кошти, потрібні для організації фаланг, Фур'є сподівався одержати від підприємців, які також стають фалангістами. Вступивши до фаланги, вони стають її акціонерами. Вироблений продукт і доходи розподіляються з урахуванням вкладеного капіталу. Одержаний прибуток частково зараховується на трудові акції кожного, а частково спрямовується до суспільного фонду споживання.

Фур'є вважав, що для успіху нового суспільства необхідно забезпечити зростання продуктивності праці. Для цього суспільний дохід має розподілятися у співвідношенні 5:4:3 між працею, капіталом і знаннями. З розвитком ладу асоціації ці пропорції будуть змінюватися на користь праці. За таких умов роль держави стає малопомітною, тому Фур'є часто називають одним із попередників анархізму.

Основою гармонії стане сільське господарство, а промисловість виконуватиме допоміжну функцію. Безкласовість і відсутність експлуатації зумовлюються тим, що у

фалангах усі будуть регулярно змінювати вид діяльності, ставати по-черзі то підприємцями, то робітниками. На зміну конкуренції, яка, за словами Фур'є, дає вигравш одному за рахунок програшу всіх інших, прийде трудове змагання, в якому виграють усі. Така організація суспільства приведе, мріяв Фур'є, до ліквідації протилежності між фізичною і розумовою працею, відмінностей між містом і селом, до створення поселень нового типу, де об'єднаються всі види людської діяльності і переваги міського і сільського життя.

Перехід до гармонії вчений передбачав мирним, еволюційним шляхом, на основі поступових реформ, агітації та позитивного прикладу.

Фур'є вважав, що природні пристрасті людини, які при цивілізації пригнічувались і викривлялись, в умовах гармонії будуть направлені на творчу працю, повну різноманітності і радісного змагання. Розумно організовані могутні трудові армії — регіональні, національні, міжнародні — перетворять землю в квітучий рай. В нових умовах суспільного життя сформується і нова людина як багатостороння і розвинута особистість.

13.3.3. Видатний утопіст-практик Роберт Оуен

Найвідомішим соціалістом початку XIX ст. в Великій Британії був *Роберт Оуен* (1771-1858). Він народився в дрібнобуржуазній сім'ї, ще змалку почав самостійно заробляти засоби до існування. Трудове життя розпочав в торговельних закладах. В 20-и річному віці почав займатися бізнесом. В 1800-1829 роках в якості співвласника управляв великим текстильним підприємством в Шотландії. Він створив робітникам свого підприємства нормальні умови праці і життя: скоротив робочий день, організував для дітей працівників ясла, дитячий садок і зразкову школу, виплачував премії. Оуен спробував такі реформи запровадити в усій британській промисловості, в 1815 році в Глазго організував збори фабрикантів, але підтримки не отримав.

В 1817 році британський мрійник звернувся з доповідною запискою до парламентської комісії, в якій обґрунтував ідею трудової комуні як засобу боротьби з безробіттям. Однак підтримки не отримав. Остаточно похоронивши надії на реформування капіталістичного суспільства, Оуен з позицій його різкої критики перейшов до пропаганди ідей утопічного соціалізму і створення власного погляду на їх реалізацію.

Свої ідеї він викладає в працях *"Новий погляд на суспільство"* (1813), *"Виклад раціональної системи суспільства"* (1830), *"Книга про новий моральний світ"* (1840) та деяких інших.

На відміну від Сен-Сімона та Фур'є, які заперечували висновки класичної політичної економії і створювали абстрактні утопічні "моделі", Оуен намагався здійснити практичні перетворення. Він зробив низку конкретних пропозицій щодо поліпшення умов праці та побуту робітників, ставши біля витоків англійського фабричного законодавства.

У своїх поглядах британець гостро критикував капіталістичний лад і вважав його минулим. Підтвердження він знаходив у протиріччях цієї системи, зокрема суперечності між зростанням виробництва і зменшенням обсягів споживання, яка приводить, на його думку, до економічних криз. Злидні і кризи зникнуть лише тоді, писав Оуен, коли праця буде організована по-соціалістичному.

Оуен свято вірив у реальність соціалізму, мету якого вбачав у забезпеченні щасливого майбутнього всього людства на засадах суспільної власності. Його концепція соціалізму, на відміну від французьких утопістів, опиралася на рікардіанський варіант трудової теорії вартості, з якої він зробив соціалістичний висновок: продукт повинен повністю належати тому, хто його виробляє своєю працею.

Майбутнє "раціональне" суспільство Оуен уявляв як науково обґрунтовану економічну систему, головною ланкою якої стануть *кооперативні общини*. Їх основою багатства буде обов'язкова для всіх спільна праця. Саме він сформулював основний принцип соціалізму: "від кожного — за здібностями, кожному — за працею".

Кожна така община мала нараховувати не більше 3 тисяч осіб і поділялася на 6 департаментів:

- сільського господарства;
- промисловості і механіки;
- літератури, науки і освіти;
- домашнього господарства;
- загальної економіки;
- торгівлі.

Британець вважав, що в кооперативних общинах має бути скасовано все, що породжує експлуатацію. Тому там не повинно бути приватної власності. Все майно, засоби виробництва, виготовлений продукт — все має бути суспільною власністю. Розподіл багатства общини має здійснюватися без участі грошей, які є знаряддям експлуатації. Їх Оуен пропонує замінити квитанціями "трудових грошей", які засвідчують кількість праці, затраченої виробником на виготовлення товару. Цей товар він має здати на "базар справедливого обміну" — громадський склад, де за свої квитанції може одержати необхідні йому блага. Оуен вважав, що експлуатацію породжує і суперечність між містом і селом. Щоб ліквідувати її, він пропонує заняття землеробством і промисловістю в кооперативній общині чергувати між її членами.

Свої ідеї британський мрійник спробував здійснити на практиці. Будучи не бідною людиною, він вкладав кошти в створення своїх кооперативних общин, зокрема в Великій Британії та США. Він сподівався, що цей позитивний приклад приведе до суцільної кооперації суспільства і поступового перетворення капіталізму в соціалізм. Зокрема, в 1825 році в США ним була створена колонія "Нова гармонія", в якій провідна роль належала землеробству, а промисловість мала допоміжну роль. Однак усі кооперативні общини Оуена або розпалися, або перетворилися на колективні підприємства капіталістичного типу. Організовані "базари справедливого обміну" не спрацювали внаслідок затоварювання неходовими товарами і дефіциту ходових, які перепродувалися за справжні гроші.

Пізніше британський реформатор спробував реорганізувати на соціалістичних засадах капіталістичне виробництво. Він запропонував створити "Спілку виробників", для організації якої підприємці мали продати свої підприємства профспілкам. Однак капіталісти не забажали продавати свої підприємства, а у профспілок не вистачало засобів, щоб їх викупити.

Соціальна утопія Р. Оуена та його реформаторська діяльність мали суперечливий характер і були нереалістичними. Однак його історична заслуга полягала в тому, що він дав розгорнуту критику капіталізму, боровся за покращення життя робітників, дав поштовх розвитку профспілкового руху і економічної думки.

13.3.4. Погляди інших соціалістів утопістів XIX століття

Вільям Годвін

Британський утопіст, публіцист, історик *Вільям Годвін* (1756-1836) отримав духовну освіту, був палким прихильником Ж. Кальвіна і кілька років служив пастором. Однак під сильним впливом французьких просвітників, насамперед Руссо, Гольбаха та Гельвеція, на початку 80-х років пориває не тільки з релігійною діяльністю, а й з християнством. На подальше формування його світогляду значний вплив виявила Велика французька революція.

Головна праця Годвіна "*Дослідження політичної справедливості*" (1793), в якій він критикує існуючий соціальний устрій, вважаючи його головними проблемами приватну власність, експлуатацію чужої праці та державну владу, яка породжує насилля та обман.

Вважаючи необхідним замінити цей несправедливий устрій, він малоє власну дрібнобуржуазну утопію справедливого суспільства. В його основі Годвін бачить вільну федерацію наполовину автономних общин, яка складається з незалежних дрібних виробників. Всі відносини в общині базуються на природному праві, тому не вимагають державного управління.

В общині Годвіна відсутня приватна власність, яка породжує нетрудові доходи і визначає достаток людини не здібностями, а випадковістю народження. Основою общини виступають індивідуальні господарства, а всі блага розподіляються за потребами, оскільки "багатством має володіти той, хто може ним скористатися найкращим чином".

На відміну від своїх більш авторитетних однодумців-утопістів, Годвін є противником всякої кооперації, оскільки колективізм, на його думку, обмежує особисту свободу. Заради досягнення своїх ідеалів, британець готовий йти навіть на здійснення революції, хоча неодноразово виступав проти всякого насилля.

Годвін виявив певний вплив на деяких мислителів, зокрема Р. Оуена.

Етьєн Кабе

Французький соціаліст-утопіст **Етьєн Кабе** (1788-1856) в 20-х роках був одним з керівників карбонаріїв в Парижі, приймав участь у революції 1830 року. В 1831 році він був обраний в палату депутатів, де поділяв погляди радикальних лівих сил. В 1833 році Кабе став на чолі організації "Вільна асоціація освічення народу" і почав видавати тижневик "**Le Populaire**", в якому піднімав питання соціально-економічного розвитку Франції та критикував режим Липневої монархії. Щоб уникнути суду в 1834 році Кабе виїхав до Великої Британії. Там він познайомився з поглядами Оуена і став активним прибічником соціалістичних ідей. Напередодні революції 1848 року Кабе користувався величезним авторитетом і впливом на французьких робітників, був "...самим популярним, — за словами Маркса, — представником комунізму".

Головна праця Кабе "**Подорож в Ікарію**" (1840), в якій він виклав свою соціальну утопію. Він стверджував, що нерівність, породжена приватною власністю, суперечить рівності людей, дарованій їм природою. Він вважав, що забезпечити рівність та щастя всіх здатне лише комуністичне суспільство, яке він називав "всезагальною асоціацією".

"Ікарійський комунізм" Кабе був побудований на ідеалах дрібнобуржуазної демократії, а саме — зрівняльному розподілі благ, ідеї примирення бідних з багатими, обмеженням політичних прав жінок тощо.

В 1848 році Кабе виїхав у Північну Америку з метою створити комуну своєї мрії. Як не дивно, його комуна проіснувала до 1898 року, правда зовсім не в тому вигляді, як задумував утопіст-мислитель.

Сент-Аман Базар

Учень і послідовник Сен-Сімона, французький соціаліст-утопіст *Сент-Аман Базар* (1791-1832), був одним із засновників Спілки французьких карбонаріїв (1820). За участь в повстаннях в 1821 році був заочно присуджений до смертної кари.

В своїй праці "*Виклад вчення Сен-Сімона*" (1829-1830) Базар виклав не стільки погляди свого вчителя і кумира, скільки власні утопічні ідеї. На відміну від Сен-Сімона, Базар фактично висунув ідею ліквідації приватної власності. Він вважав, що на її основі неможливо організувати головну ідею вчення Сен-Сімона — планомірну організацію суспільного виробництва, яка вимагала раціонального розподілу знарядь праці по галузям і регіонам, і виробництво продукції у відповідності до потреб суспільства. Ліквідувати приватну власність він пропонував шляхом введення податку на спадщину, або повну відміну права на неї. Як відмічалося вище, саме цю ідею пізніше використав Дж. С. Мілл в своїй програмі соціального реформування капіталізму.

Базар стверджував, що саме приватна власність породжує паразитизм власників, експлуатацію робітників, анархію виробництва і конкуренцію, економічні кризи. Він розвивав ідею "промислової системи" Сен-Сімона як майбутньої організації господарства. За його думкою, майбутнє суспільство — це всевітня асоціація працівників, науково організована система суспільних відносин, яка забезпечує гармонію суспільних і індивідуальних інтересів та виключає експлуатацію людини.

Вершиною централізованої економічної системи є верховна влада, яка здійснюється вченими. Члени асоціації працюють за своїми здібностями, а отримують блага за вкладеною працею. Праця і здібності — єдині критерії, за якими оцінюється становище людини в суспільстві. Соціалізм Базар вважав історичним явищем, а тому й закономірним результатом прогресу суспільної свідомості і моралі при допомозі релігійного ентузіазму.

Бартелемі Анфантен

Ще одним відомим учнем Сен-Сімона був французький соціаліст-утопіст *Бартелемі Проспер Анфантен* (1796-1864). В 1825-1826 роках він разом з однодумцем і соратником Базаром заснував журнал "Le Producteur". Він був також співробітником журналів "Le Globe" (1830-1831) і збірника "Religion Saint-Simonienne" (1831).

Анфантен виступав перед учнями, студентами, інтелігенцією, робітниками з лекціями, в яких популяризував вчення Сен-Сімона. В 1831 році біля Парижу організував трудову комуну з метою пропаганди вільної праці, за що потрапив до в'язниці.

Теодор Дезамі

Колишній шкільний вчитель, французький утопіст *Теодор Дезамі* (1803-1850) був видатним діячем Французької революції 1848 року, членом багатьох таємних товариств. Він був надзвичайно освіченою людиною, вивчав медицину, філософію, право. В свій час видавав журнал, в якому піднімав соціальні питання. В 1848 році почав видавати газету "Права людини. Трибуна пролетаріату".

Цю газету Дезамі зробив рупором глибокої критики капіталізму, головним злом якого вважав приватну власність на засоби виробництва. Саме в ній Дезамі бачив причину експлуатації і пригнічення трудящих мас, антагонізму класів, злиднів більшості і розкоші мізерної меншості, монополії панівного класу на освіту. Він вважав, що рабство пролетарів є

більш жорстоким, чим рабство в античному світі. А тиранія, прикрита буржуазною демократією і видимістю народної влади, є найгірший і найпідліший вид тиранії.

Вихід із всіх цих суперечностей Дезамі бачив лише в ліквідації приватної власності. Його головна праця "**Кодекс спільності**" (1842) присвячена питанням шляхів ліквідації капіталістичної системи і досягнення суспільства майбутнього.

В основі "устрою спільності" повинні знаходитися "природні і вічні" закони природи і людського розуму, очищені від викривлень, що утворилися внаслідок панування приватної власності. Земля, засоби виробництва, всі продукти праці, крім тих, що знаходяться в особистому користуванні, повинні належати всьому суспільству, яке забезпечує єдність інтересів всіх його членів.

Основою соціально-економічної організації "устрою спільності" Дезамі вважав "комуну" — об'єднання працівників (приблизно 10 тисяч осіб), які поєднують переваги міста і села, промислової і сільськогосподарської праці. Кожний член комуні зобов'язаний працювати згідно своїх здібностей і умінь, а споживати у відповідності до обсягів і характеру своїх потреб. Дезамі засуджував як нерівність в споживанні, так і примітивну зрівнялівку. Особливу увагу він надавав проблемі перетворення праці в творчий процес. Для цього пропонував скоротити робочий день до 5–6 годин, забезпечити переміну праці, суттєво змінити його умови і організацію, застосовуючи для цього широку механізацію. Це мало забезпечити значне і швидке зростання продуктивності праці і, на цій основі, добробут суспільства і розквіт фізичних та духовних здібностей людини.

Політичною формою майбутнього суспільства Дезамі була демократія трудівників, що базувалася на повній рівності рас, статей, професій. Він вважав соціальну революцію, яка здійснюється робітниками та бідняками, необхідною умовою переходу до "устрою спільності".

Вільгельм Вейтлінг

Дітяк раннього німецького робітничого руху, професійний кравець **Вільгельм Вейтлінг** (1808-1871) був представником утопічного зрівнювального комунізму. В 1836 році в Парижі приєднався до "Спілки справедливих", за дорученням якої написав свою першу працю "**Людство, яке воно є і яким має бути**"

В 1841-1843 роках у Швейцарії Вейтлінг займався активною пропагандою утопічних ідей, створював комуністичні спілки, видавав журнали соціально-економічного та політичного напрямку, писав статті та наукові праці. Його головна праця "**Гарантії гармонії і свободи**" (1842) зіграла видатну роль в боротьбі німецького пролетаріату проти капіталістичного гноблення та експлуатації. В цій праці він виклав ідеї побудови вільного суспільства, основою якого був зрівнювальний підхід до розподілу матеріальних благ.

Згодом Вейтлінг почав надавати своїм поглядам релігійно-містичне обґрунтування. Підтвердженням стала його чергова праця "**Євангеліє нещасного грішника**"

В 1846 році Вейтлінг емігрував до США, де проводив активну пропагандистську роботу серед німецьких емігрантів. Під час німецької революції 1848-1849 років тимчасово повернувся на батьківщину.

В другій половині 50-х років Вейтлінг відходить від робітничого руху і визнає необхідність революційного шляху для утвердження комуністичного устрою. Однак комуністичну революцію розглядав як стихійний процес, в якому головну роль мають відігравати декласовані елементи суспільства.

Віктор Консідеран

Французький соціаліст-утопіст, палкий прибічник вчення Фур'є *Віктор Консідеран* (1808-1893) закінчив політехнічну школу, служив офіцером в інженерних військах. Однак в 1831 році залишив службу і став активним пропагандистом вчення великого французького утопіста. Працював головним редактором журналів "Фаланстера" (1832-1834) та "Фаланги" (1836-1849).

З метою створення "соціальної партії", яка мала займатися пропагандою ідей Фур'є та його власних, Консідеран заснує газету "Мирна демократія". Після революції 1848 року його обирають до Установчих, а потім і Законодавчих зборів, в яких він стає на бік дрібнобуржуазної демократичної опозиції. Щоб уникнути переслідувань за політичну діяльність він емігрує до Північної Америки, де створює кілька недовговічних фаланстерських колоній. В 1869 році повертається до Франції, але від політичної діяльності відходить.

Консідеран не лише найбільш систематизовано виклав погляди Фур'є, а й по ряду положень розвинув його вчення. Причому ряд його думок були пророцькими. Зокрема, він передбачав, що розвиток вільної конкуренції приведе до створення великих монополій в усіх галузях економіки. Єдиною формою, що може ліквідувати суперечність між робітниками та підприємцями була, на його думку, асоціація виробників. Він, як і Фур'є, вважав, що саме асоціація найбільше відповідає природним нахилам людини, її "пристрастям" і може об'єднати працю, капітал і талант, ліквідувавши найману працю і експлуатацію.

Важливе місце в його поглядах займало обґрунтування "права на працю", яке він виклав напередодні революції 1848 року в спеціальній праці *"Теорія права власності і права на працю"*. Цей лозунг Консідерана використовувався французьким робітничим рухом на протязі всього XIX ст.

Луї Блан

Французький історик, журналіст і соціаліст-утопіст *Луї (Жан Жозеф Шарль) Блан* (1811-1882) в своїх утопічних поглядах представляв дрібнобуржуазний демократичний устрій. В 1838 році заснував газету соціально-економічного та політичного напрямку, а з 1843 року став членом редакції дрібнобуржуазної демократичної газети "Реформи". Після лютевеного перевороту 1848 року став членом Тимчасового уряду, а в серпні, уникаючи арешту емігрував до Великої Британії, де прожив до 1870 року.

Основні теоретичні ідеї Блана викладені в його книгах *"Організація праці"* (1841), *"Історія десяти років — 1830-1840"* (1841-1844), *"Історія французької революції 1789 року"* в 12 томах (1847-1870), *"Історія революції 1848 року"* в 2 томах (1870).

Блан значно інтерпретував погляди французького утопічного соціалізму. Історичний розвиток він розглядав як процес послідовного здійснення 3-х принципів: авторитету, індивідуалізму та братерства. Його соціалістичні ідеї не мали нічого спільного з реальною політичною та соціальною програмою дій, тому в період революції 1848 року він не мав конкретної програми. Як член Тимчасового уряду, Блан виражав інтереси робітників та напівпролетарських мас. Але закликав їх не до революції, а до терпіння і очікування. Згодом він також виступав проти Парижської Комуні.

З ім'ям Блана пов'язують сучасний реформістський рух Франції, так званий французький соціалізм.

13.4. Суспільно-економічна думка і розвиток утопізму в революційно-демократичному русі Росії

Крім Франції особливого розвитку революційно-демократичний рух набув у Росії, що пояснюється відсталістю соціально-економічного і політичного розвитку країни та особливим безправ'ям народу. До цього стану призвели, насамперед, царизм та кріпосницька система.

Тому передові погляди кращих представників дворянства закликали до насильницького повалення існуючого ладу, насамперед, через кривавий селянський бунт. В цьому і проявляється утопізм соціально-економічної думки Росії на початку XIX століття.

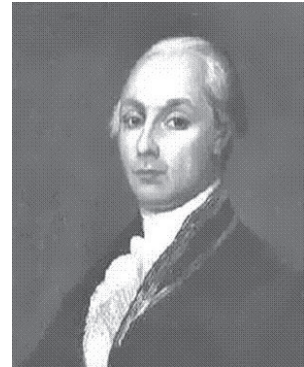
Особливістю російського утопізму було те, що в "варварській", нерозвинутій як соціально так і економічно, Росії він мав яскраво окреслений революційний характер.

13.4.1. Зародження революційно-демократичного руху і утопічного соціалізму в Росії

Засновниками революційно-демократичного руху в суспільно-економічній думці Росії по праву вважаються Радищев, декабристи, Белінський, петрашевці та деякі інші.

Олександр Радищев

Фундатором революційно-демократичного руху в суспільно-економічній думці Росії вважається просвітник, письменник і юрист *Олександр Миколайович Радищев* (1749-1802). В своїй книзі "*Мандрівка з Петербургу до Москви*" він різко критикував кріпосництво та монархію, за що був заарештований і присуджений до страти, яку згодом замінили на 10 років заслання. Після смерті Катерини II в 1797 році Радищеву дозволили проживати під поліцейським наглядом в маєтку батька в Калузькій губернії.

Економічні погляди Радищева стали найвищим досягненням російської суспільної думки кінця XVIII ст. і дали початок дворянській революційності. Він першим заявив, що класові протиріччя поміщиків та селян можна вирішити лише знищивши кріпосництво шляхом народної революції. Він дав глибокий критичний аналіз економічних підвалин кріпосницької системи і висунув програму радикальної перебудови країни. Вважаючи необхідним розвиток промисловості, Радищев вирішального значення надавав виробництву дрібних товаровиробників та розширенню внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Він був прибічником протекціонізму, вважаючи його основним засобом розвитку промисловості і торгівлі.

Головною галуззю економіки Радищев вважав сільське господарство, а причиною бідності – поміщицьке землеволодіння. Він пропонував встановити приватну власність селян на землю, вбачаючи джерело суспільного багатства в праці. Просвітник виділяв "істинну ціну" товару, під якою розумів витрати виробництва і "додаткову ціну", яка була надлишком ціни товару над затратами виробництва. Він не осуджував створення "додаткової ціни", але вважав, що в її розподілі повинна приймати участь велика кількість людей.

Велику увагу Радищев приділяв дослідженню податкової політики держави, вважаючи її центральною проблемою економічної політики взагалі. Він пропонував встановити податки для всього населення країни, виходячи з доходів кожного. Ця вимога рівності в сплаті податків вже носила буржуазно-демократичний характер, що виглядало в ті часи, не лише прогресивним, а й революційним кроком.

Майбутнє суспільство просвітник бачив в формі демократичної республіки, де будуть відмінені всі соціальні стани і встановлені справедливі правосуддя, свобода слова і друку.

Він вважав, що в майбутньому суспільстві не буде великої капіталістичної власності, але збережеться дрібна приватна власність на землю і засоби виробництва.

Ідеї Радищева виявили великий вплив на подальший розвиток суспільної, в тому числі економічної думки в Росії. Особливий вплив він виявив на рух декабристів.

Декабристський рух

Декабристи – це російські дворянські революціонери кріпосницької пори, які виступили в грудні 1825 року зі зброєю в руках проти царизму. Політична мета руху декабристів відповідала соціально-економічній програмі ліквідації кріпосництва, викликаній ходом історичного процесу розкладання феодалізму і поступовим зростанням капіталістичного ладу.

Розуміючи необхідність поєднання антикріпосницької боротьби з революційними ідеями, декабристи розробляли конкретні і широкі програми революційної перебудови Росії. Для цього вони глибоко вивчали класичну політичну економію, надаючи їй вирішального значення для обґрунтування своїх ідей. Метою перетворень декабристи вважали досягнення "загального блага" народу та його добробуту. Головним гальмом досягнення цієї мети вважали царизм та кріпосництво. Вони запропонували програму безкоштовного надання землі селянам, свободи господарської діяльності, застосування вільної праці, ліквідації станових привілеїв та обмежень.

Декабристи виступали проти надмірних податків, станових привілеїв, за відміну кріпосної податі, пропонували ввести нову фінансову систему, створити на кооперативній основі мережу банків, які б кредитували землеробів, що бажали б вести власне господарство.

Боротьба декабристів проти царизму і кріпосницької системи вела їх практично до здійснення буржуазної революції. Їх погляди виявили величезний вплив на розвиток передових суспільно-громадських ідей Росії і революційно-демократичного руху до кінця XIX ст.

Одними з фундаторів і теоретиків декабристського руху були Пестель – "Південне товариство" та Тургенєв – "Північне товариство".

Павло Пестель

Дворянський революціонер, один з фундаторів декабристського руху **Павло Іванович Пестель** (1793-1826) народився в сім'ї крупного чиновника, навчався в Дрездені, пажеському корпусі в Петербурзі. З 1811 року на військовій службі, приймав участь в війні з Наполеоном. В 1821 році отримав призначення командира В'ятського полку.

Пестель володів неабиякими організаторськими здібностями, широким науковим світоглядом. В 1816 році вступив до таємної організації "Союз спасіння", а в Тульчині організував спочатку "Союз достатку", а в 1821 році "Південне товариство" декабристів. 14 грудня 1825 року його заарештували, а 13 липня 1826 року повішали в Петропавлівській фортеці.

Він бачив становлення капіталізму в Європі і допускав своєрідність капіталістичного розвитку для окремої країни. Разом з тим вважав велику буржуазію дуже шкідливою. В 1821 році Пестель розробив проект соціально-економічних і політичних перетворень в Росії, який прийняли як політичну програму "Південного товариства". В іншому програмному документі "Російська правда" він виступив з різкою критикою кріпосництва, вимагав крутих і рішучих політичних і економічних заходів для його ліквідації і встановлення республіканського устрою, рівності всіх громадян. Центральним пунктом його програми було положення про необхідність забезпечити добробут народу. Він стверджував, що "добробут загальний важливіший добробуту індивідуального". Для цього Пестель запропонував свій аграрний проект, в якому була ідея

створення суспільної власності на землю з метою її подальшої безкоштовної передачі селянству. Після знищення кріпосництва земля має бути поділена на дві частини: одна, за рахунок поміщицької і державної землі, залишиться в суспільній власності волосної общини, а інша – в приватній власності окремих громадян.

Половина поміщицької землі має бути передана в суспільний фонд без відшкодування, інша частина з частковою виплатою з казни держави. Суспільна власність на землю оголошувалась недоторканою і кожний громадянин мав рівне право на безкоштовне отримання з цього фонду такої кількості землі, яка необхідна для існування його сім'ї. В цьому Пестель вбачав економічну незалежність землероба і основу розвитку сільського господарства, яке забезпечить достаток матеріальних благ.

Пропонуючи усупільнити лише половину поміщицьких земель, Пестель вважав за можливе частково зберегти поміщицьке землеволодіння, але на основі найманої праці з метою розвитку капіталізму.

Проект Пестеля був вінцем дворянської революційності в сфері економічних перетворень земельних відносин і вважався найбільш радикальним.

Микола Тургеньов

Другим ідейним лідером декабристів був державний діяч, економіст **Микола Іванович Тургеньов** (1789-1871), який вийшов з дворянської родини, закінчив Московський і Геттінгенський (Німеччина) університети. В 1816 році став помічником статс-секретаря Державної Ради Росії, а в 1819 – чиновником Міністерства фінансів.

В 1818 році Тургеньов видав працю "*Досвід теорії податків*", яка поклала початок російської науки про фінанси. Він виступав за ліквідацію кріпосництва зі збереженням землі у поміщиків, тобто за вільнонайману працю. В цьому ж році вступив до "Союзу достатку" і став одним з його ідеологів. Він був також одним із засновників Північного товариства декабристів.

В 1824 році Тургеньов виїхав за кордон і участі у повстанні декабристів не приймав. Заочно його засудили до позиттєвої каторги. За кордоном в 1847 році видав працю "*Росія і росіяни*", яка була покладена в основу ліберально-буржуазної концепції історії декабризму.

В 1857 році Тургеньова відновили в правах і він почав розробляти нові проекти відміни кріпосництва.

Повстання декабристів для соціально-економічного і політичного розвитку Росії мало непересічне значення і революційно-демократичний рух набрав незворотної сили.

Віссаріон Бєлінський

Російський революційний демократ, літературний критик, філософ **Віссаріон Григорович Бєлінський** (1811-1848) навчався в гімназії в Пензі, а потім в Московському університеті, з якого його виключили в 1832 році.

Бєлінський — запеклий борець проти самодержавства і кріпосництва, один з перших російських соціалістів-утопістів, попередник російської соціал-демократії. Він вважав кріпосництво причиною жебрацького і безправного становища селянства і економічної відсталості Росії, закликав до революційного знищення кріпосництва.

Він розумів, що головним предметом боротьби між поміщиками і селянами була земля, тому вважав, що без радикальної аграрної реформи селяни будуть вирішувати це питання революційним шляхом.

Він, на відміну від інших революційних демократів, не ідеалізував селянську общину і не шукав некапіталістичних шляхів розвитку країни. Більше того, він надавав велике значення розвитку промисловості, транспорту і торгівлі, вважаючи їх важливим фактором народного добробуту.

Белінський відмічав глибокі суперечності, характерні капіталізму, пов'язуючи зубожіння пролетаріату з ростом безробіття. Про буржуазію він писав, що єдиний її стимул – "ненаситний вовчий голод за золотом". Він бачив відносну прогресивність капіталізму і вважав його ступенем до майбутнього усупільнення.

Разом з тим, Белінський в умовах відсталого кріпосної Росії не міг виявити законів капіталістичного розвитку, тому неминучість переходу до соціалізму вбачав в зростанні свідомості робітників і селян, в чому й проявлявся його утопізм.

В галузі методології Белінський використовував діалектичний підхід до суспільних і економічних явищ.

Гурток Петрашевського

Гурток Петрашевського – це товариство 40-х років XIX ст., яке було створене за ініціативи російського революціонера, юриста, вихідця з дворянської родини **Михайла Васильовича Буташевича-Петрашевського** (1821-1866), який закінчив Петербурзький університет, працював перекладачем в Міністерстві іноземних справ.

Товариство прагнуло до перебудови самодержавного і кріпосного ладу Росії. Його ідеологами були Белінський та Герцен, а членами – відомі економісти, чиновники, письменники, офіцери, які дотримувались демократичних та соціалістично-утопічних поглядів – Достоевський, Вернадський, Майков, Мілюков, Плещесв, Салтиков, Спешнев та багато інших.

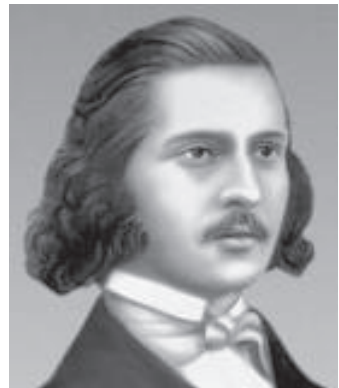
Петрашеві не мали оформленої організації та розробленої програми. Спочатку товариство обмежувалось самоосвітою, знайомством з новими передовими філософськими концепціями, економічними теоріями, утопічними ідеями. Вони вивчали твори Маркса, Оуена, Сен-Сімона, Фейєрбаха, Сміта, Сисмонді, Прудона, деяких російських економістів.

В 1848-1849 роках під впливом французької революції в товаристві почали визрівати революційні настрої і обговорюватися політичні питання. В своїх пропозиціях і вимогах в сфері соціально-економічної і політичної перебудови Росії петрашеві були набагато радикальнішими, чим декабристи. Вони пропагували ідею демократичної республіки,

радикальної судової реформи, повної відміни цензури. Головною силою революції вони вважали народ, а саму революцію вбачали у вигляді селянської війни.

Восени 1848 року **Петрашевський** (фото зліва) та **Спешнев** (фото справа) намагались розробити план керівництва селянським повстанням в Сибіру, яке мало перекинутися на Урал, Поволжя, Дон і завершитися

поваленням царизму. В 1849 році вузьким колом петрашевців почало обговорюватися питання створення таємного товариства, його програми і тактики. Однак незабаром за доповіддю прокурора 22 члени товариства були заарештовані, з яких 21 осуджені до страти, яку замінили висланням на різні терміни і каторжними роботами.

Економічні вимоги петрашевців не виходили за межі завдань буржуазного розвитку Росії. Більшість товариства майбутнє країни пов'язувало з розвитком селянського господарства і ліквідацією кріпосництва. Занепад поміщицьких господарств вони

пояснювали монополним правом поміщиків володіти населеними землями і пропонували надати право купцям купувати землю при умові припинення на ній кріпосних відносин, а селянам – право викупу волі. Найбільш радикальними були погляди Спешнева, який вважав себе комуністом і вимагав повної націоналізації землі. Більш помірні петрашевці міркували звільнення селян лише шляхом аграрних реформ зверху.

Відміну кріпосництва петрашевці вважали єдиним шляхом розвитку промисловості. Вони були прибічниками вільної торгівлі, пропонували реформувати фінансову систему, особливо податкову і кредитну, з'єднати розвиток промисловості з науковими досягненнями.

Критика кріпосництва здійснювалася на фоні критики західноєвропейського капіталізму. Деякі петрашевці вважали, що конкуренція і капіталістична вільна торгівля породжують анархію виробництва і кризи. Головною вадою капіталізму вважалася важка праця робітників, які перетворилися "в рухомі машини". Однак, критикуючи капіталізм, петрашевці розуміли і його прогресивність порівняно з кріпосництвом. Розуміючи історизм форм суспільного розвитку, Петрашевський і його прибічники вважали капіталістичний розвиток Росії передумовою соціалізму, як фабрику, яка виготовляє матеріали майбутнього. І лише незначна частина членів товариства поділяла теорію "общинного соціалізму" Герцена.

Як і Фур'є, петрашевці вважали, що соціалізм відповідає природі людини, але на відміну від європейських утопістів, бачили перехід до нього революційним шляхом. Як і утопісти, вони бачили соціалізм як докорінну реорганізацію суспільного виробництва, як устрій, в якому будуть знищені анархія виробництва і злиденність народу, досягнуто загальний добробут і гармонія інтересів всіх членів суспільства, де праця перетвориться в насолоду і радість.

Таким чином, петрашевці були першим в історії Росії ідейним напрямком суспільно-економічної думки, яке легально пропагувало соціалізм, який був ідейним обрамленням їх антикріпосницької боротьби.

13.4.2. Общинний (селянський) соціалізм

Ідеологія общинного чи селянського соціалізму – виключно російський утопічний проект соціалістичної перебудови країни. Досвід розвитку капіталізму в провідних європейських країнах з його гострими суперечностями змусив російських революційних демократів шукати інші шляхи суспільного розвитку. В їх середовищі визрівали ідеї побудови справедливого суспільства на основі селянської общини, в якій вони бачили прообраз соціалізму. Найбільш відомими розробниками цього проекту були Герцен, Чернишевський і Огарьов, погляди яких були не тільки утопічними, але й анархістськими.

Олександр Герцен

Російський революціонер-демократ, видатний філософ-матеріаліст, економіст, письменник *Олександр Іванович Герцен* (1812-1870) вважається, поряд з Белінським,

попередником російської соціал-демократії. Народився Герцен у Москві у той самий день, коли до неї вступив Наполеон. Він був позашлюбним сином багатого поміщика І. О. Яковлева та німкені Луїзи Гаак, яка прожила з батьком Герцена усе життя, але так і не стала його законною дружиною.

У 1829 році Герцен поступив до Московського університету, де розпочалася його дружба з Миколою Огарьовим, яка продовжувалася усе життя. В університеті друзі створили студентський революційний гурток. У 1834 році Герцен закінчив фізико-математичне відділення університету і з головою поринув у революційну діяльність.

В своїх творах, насамперед в "*Минулому і думках*" він відтворив цілу історичну епоху, проаналізував сучасний йому економічний лад Росії і країн Заходу. Його кілька разів заарештовували, висилали подалі від

Москви (Перм, В'ятку, Новгород). Однак в 1842 році він повернувся в Москву і відразу попав в центр революційної боротьби. Поступово Герцен ставав однією із центральних постатей російського суспільного життя тієї доби, чому сприяли його блискучі здібності полеміста, колосальна ерудиція, талант мислителя і художника. У 1838 році він одружився на Наталії Захар'їній, своїй двоюрідній сестрі. Батько Герцена не давав молодим грошей до того часу, поки не народилися внуки. Дружину Герцен кохав, у них було четверо дітей.

В 1847 році Герцен виїжджає за кордон, а період 1848-1852 років став дуже важким для нього і сім'ї. Його дружина покохала німецького поета Гервега, потім трагічно загинули мати і син, згодом померла й дружина. Герцен поховав її у Німці, де згодом був похований і сам.

В 1853 році в Лондоні Герцен створює "Вільну російську типографію", а згодом журнали "Полярна зірка" і "Колокол", в якому публікувались гострі статті про царизм та кріпосницький лад в Росії. Російський уряд оголосив його злочинцем і Герцен до кінця життя прожив за кордоном.

Економічні погляди Герцена були складовою його революційного світогляду. В центрі його уваги були критика кріпосництва, питання про економічні і політичні умови його ліквідації. Він різко виступав проти власності поміщиків на особистість селянина, аналізував суть та форми експлуатації. Кріпосництво він вважав головною причиною відсталості Росії, тому виступав за звільнення селян від нього.

Головною проблемою його антикріпосницької концепції була аграрна. Він вимагав на першому етапі реформ передати селянам за викуп землю, яка знаходилась в їх користуванні. Однак з часом його погляди ставали більш радикальними і революційними. Він не прийняв селянську реформу 1861 року і вимагав передачі всієї землі селянам без всякого викупу і повної ліквідації поміщицького землеволодіння. Розуміючи, що реалізація його програми можлива лише революційним шляхом, він виступив ідеологом селянської антикріпосницької революції, критикуючи заодно і капіталістичний лад.

В своїх працях Герцен вказував на гострі суперечності між багатством капіталістів і злиденністю народних мас, між "пауперизмом і нахабним пануванням грошей". Вихід він бачив в революційній заміні капіталізму соціалізмом. Герцен критикував і класичну політичну економію, вважаючи, що вона увічніє капіталістичний лад.

Герцен створив теорію некапіталістичного розвитку Росії, пробує обґрунтувати соціалізм економічно, що вирізняло його від західних соціалістів-утопістів. Зародком соціалізму він вважав російську селянську общину. В поглядах Герцена соціалістичні ідеї зливались з демократичними і були формою його антикріпосницької програми. Для її здійснення Герцен став одним з керівників підпільної організації "Земля і воля".

Микола Огарьов

Одним з перших ідеологів "селянського соціалізму" став відомий революціонер-демократ, економіст, філософ, публіцист, поет *Микола Платонович Огарьов* (1813-1877). Він народився в сім'ї крупного поміщика, навчався в Московському університеті, де познайомився і здружився з Герценом. На його світогляд величезний вплив виявили повстання декабристів та Велика французька революція. В 1834 році Огарьов був заарештований і висланий в Пензу. В 1841-1847 роках жив за кордоном, де вивчав філософію Гегеля і Фейєрбаха, політичну економію. В 1856 році він виїхав до Великої Британії, де разом з Герценом розгорнув революційну і політичну публіцистичну діяльність.

Погляди Огарьова пройшли шлях від ідей *дворянсько-революційного до селянсько-революційного демократизму*. Він розробив економічну програму селянської революції, в основі якої була різка критика кріпосництва. Він обґрунтував тезу, що кріпосна система прирікає поміщицьке господарство до застою і деградації, не дозволяє використовувати нову

техніку, підвищувати продуктивність праці. Революційний демократ вимагав негайного звільнення селян від кріпосництва з обов'язковим виділенням землі і вірив, що ці міри можна провести мирним шляхом. Однак хвиля селянських виступів, половинчастий характер реформи 1861 року подолали в ньому ліберальні ілюзії. В праці *"Розгляд нового кріпосного права"* (1861) Огарьов різко критикує селянську реформу, а в праці *"Звідки і куди"* (1862) обґрунтував необхідність знищення поміщицького землеволодіння і закликав селян оволодіти землею революційним шляхом.

Великого значення Огарьов надавав формам землеволодіння. В 40-і роки найбільш прогресивними вважав ферми з найманою працею. Пізніше він повністю підтримав ідею Герцена про передачу всієї землі у власність селянських общин. Він критикує Сісмонді за ідеалізацію дрібного селянського господарства, вважаючи, що така форма земельної власності приведе більшість селян до розорення і злиднів, як це сталося у Франції. Він вважав общину альтернативою розвитку капіталізму.

На прикладі Великої Британії, інших країн Огарьов бачив, що капіталізм крім прогресу несе масову злидненість і розорення селянства, а буржуазна демократія носить формальний характер. Капіталізм він вважав тимчасовою формою суспільного розвитку, а ідеалом суспільного ладу вважав соціалізм і став палким прибічником "російського общинного соціалізму". Огарьов ідеалізував селянську общину, вважаючи її зерном майбутнього соціалістичного розвитку Росії, а перехід до соціалізму пов'язував з демократичним революційним переворотом.

Микола Чернишевський

Видатний російський революціонер і мислитель, письменник, економіст, філософ **Микола Гаврилович Чернишевський** (1828-1889) народився в родині священика, навчався в духовній семінарії Саратова, а потім в Петербурзькому університеті, який закінчив в 1850 році. Його світогляд як революційного демократа склався в студентські роки під впливом європейських подій 1848-1849 років, ідей класичної політичної економії, утопічного соціалізму, творів Белінського, Герцена.

Революційна діяльність Чернишевського була присвячена питанням боротьби з царизмом, кріпосництвом, пропагандою ідей соціалізму і селянської революції. На початку 1859 року Чернишевський стає визнаним лідером революційно-демократичного руху в Росії, а його журнал "Сучасник" — органом революційної демократії. В журналі друкуються його праці *"Антропологічний принцип в філософії"* (1860), *"Капітал і праця"* (1860), *"Зауваження до*

"Основ політичної економії" Дж. С. Мілла" (1860) та інші.

Поряд з Герценом Чернишевський стає одним з фундаторів народництва.

В 1862 році Чернишевського арештовують і ув'язнюють в Петропавлівській фортеці, де він написав роман *"Що робити?"*. Далі його чекали вислання до Сибіру, каторжні роботи. Лише наприкінці життя йому дозволили поселитися спочатку в Астрахані, а потім Саратові.

Основою його світоглядної концепції був принцип антропологічного матеріалізму. Виходячи з понять про натуру людини, його устремління до власної вигоди, він робить революційні висновки про необхідність зміни соціальних відносин і форм власності.

Чернишевський визнавав об'єктивний характер закономірностей історичного процесу, боротьби нового і старого, прогресу і реакції. Він визнавав роль економічних факторів в історії – матеріальних потреб людей, значення їх трудової діяльності, знаходився в пошуках пояснення закономірностей суспільного розвитку в матеріальному процесі виробництва. Він відзначав економічну і політичну нерівність в суспільстві, які породжують класові суперечності і революційну боротьбу пригноблених за своє звільнення. Чернишевський вважав, що економічна наука повинна служити революційному перетворенню суспільства і

протиставляв класичній політичній економії свою власну економічну "теорію трудівників", яка обґрунтовує необхідність заміни тодішнього економічного ладу комуністичним.

Причину всіх вад життя Росії він вбачав в кріпосництві, протиріччя якого показав з винятковою глибиною. Він доказав, що кріпосництво не забезпечує зростання продуктивності праці і виробництва, показав принципову різницю між чиншем і капіталістичною рентою. Чернишевський вважав, що єдиною прогресивною формою господарства, яка в Росії може змінити кріпосництво, є вільне від поміщицької експлуатації селянське господарство.

Це положення лягло в основу *теорії селянської революції* Чернишевського, метою якої є утворення вільного самостійного селянського господарства, а засобом – знищення поміщицьких землеволодіння і господарства. Він розумів, що економіка Росії вже пішла шляхом розвитку капіталізму, але стверджував, що вона може уникнути біди "пролетарства". Революціонер розробив соціально-економічну програму, згідно якої з ліквідацією кріпосництва не відбудеться утвердження капіталістичних відносин, а почнеться поступовий перехід до соціалізму.

Чернишевський визнавав відносний прогрес капіталізму, який спонукає достатньо швидкий розвиток виробництва, але піддав його жорсткій критиці, особливо за кризовий характер розвитку, вбачаючи причиною цього анархію виробництва і конкуренцію. Він критикує Дж. С. Мілла, який обґрунтовував можливість поліпшення стану робітників в умовах капіталістичної приватної власності. Можливість такого поліпшення революціонер вбачав лише в переході до соціалістичного ладу і створює оригінальне вчення, згідно якого вихідним пунктом руху до соціалізму є общинна власність, яка має доповнитися суспільним виробництвом, що базується на застосуванні машинної техніки.

Як теоретик селянської революції, вирішальні фактори переходу до соціалізму, Чернишевський бачив в зміні відносин землеволодіння. Він був безпосереднім попередником соціал-демократичного руху в Росії, його праці підготували ґрунт для подальшого сприйняття теорії Маркса російськими революціонерами.

Дмитро Писарєв

Видатний представник російської революційної демократії, соціаліст-утопіст, публіцист, літературний критик *Дмитро Іванович Писарєв* (1840-1868) закінчив

Петербурзький університет, працював в різних журналах, зокрема в 1861-1866 роках був провідним критиком і ідейним керівником "Русского слова". Серед ранніх статей Писарєва виділялася "Схоластика XIX століття" (1862), направлена проти ідеології кріпосників і лібералів. В цьому ж році був заарештований і на чотири з половиною роки ув'язнений в Петропавлівську фортецю. Саме там він написав свої головні праці "*Нариси з історії праці*" (1863), "*Реалісти*" (1864), "*Історичні ідеї Огюста Конта*" (1865).

Особливу увагу Писарєв надавав аналізу економічних питань. Стрижнем вивчення економічних проблем вважав питання про працю і становище трудового населення. Він стверджував, що єдиним джерелом багатства є праця, а причиною соціальних конфліктів – присвоєння чужої праці. Вважаючи зміну економічних систем процесом закономірним, він стверджував, що вся історія людства була зміною одним форм рабства іншими.

Велике значення Писарєв надавав економічним проблемам Росії. Він доказував, що збереження напівкріпосницьких відносин паралізує розвиток продуктивних сил і вимагав ліквідації поміщицької власності на землю. Він бачив, що прогрес в Росії тоді міг здійснюватися лише в капіталістичній формі і казав, що протестувати проти капіталістичного шляху "...значило би битися головою в непохитну стіну природного

закону". Писарев виступав за розвиток капіталістичної промисловості, торгівлі, залізничного сполучення, за посилення впливу науки на виробництво. Таким чином, він був прибічником капіталістичної еволюції в сільському господарстві.

На відміну від Чернишевського, Писарев пропонував передати селянам лише їх повні наділи, а на іншій землі розвивати капіталістичне фермерство. Але він стверджував, що і капіталізм прийдешній, оскільки мав нездоланні протиріччя, тому розробив "теорію реалізму" – свій варіант революційної демократичної і соціалістичної програми. Він поставив завдання сформувати мислячих реалістів і борців за соціалізм. Для цього він пропонував здійснити політехнізацію школи, організувати широку пропаганду природно-наукових знань. В його поглядах не було ідеалізації російської общини і селянина як носія соціалістичних відносин.

Писарев визнавав вирішальну роль народних мас в революції, але бачив, що в сучасній йому Росії селянство не готове до революції. З цього питання між Писаревим і журналом "Сучасник" виникла полеміка.

Микола Флеровський (Вільгельм Берві)

Представник російського утопічного соціалізму, економіст, соціолог, публіцист **Микола Флеровський** (Вільгельм Вільгельмович Берві) (1829-1918) навчався в Казані на юриста, працював в Міністерстві юстиції. За протести проти деяких дій імператора Олександра II в 1862 році був заарештований і перебував у засланні до 1887 року. Там він зблизився з народницьким гуртком "чайківців" і з їх допомогою видав праці "*Становище робітничого класу в Росії*" (1869) і "*Азбука соціальних наук*" (1871).

В 1873 році написав брошуру-прокламацію "*Як потрібно жити за законом природи і правди*", в якій закликав до соціальної перебудови суспільства і виступив з проповіддю нової релігії братства і свободи. Він активно співпрацював з демократичними журналами "Діло", "Вітчизняні записки", "Знання", багато його творів заборонялися цензурою. Він гостро критикував економічний устрій Росії, головною причиною відсталості вважав залишки кріпосництва, панування поміщицького землеволодіння, малоземелля селянства, високі податки.

Визнаючи прогресивний характер фабрично-заводського виробництва, Флеровський критикує капіталістичні форми експлуатації, які, на його думку, приводять до крайньої злиденності населення країни.

Він вважав, що змінити ситуацію можна соціальним переворотом, в результаті якого землі повинні перейти в користування селянських общин, а фабрики і заводи в руки артилерії. Такий переворот міг відбутися як шляхом народної революції, так і шляхом реформ. Важливою умовою прогресу Флеровський вважав широке розповсюдження знань і освіти в народі.

Володимир Мілютін

Погляди публіциста, економіста, юриста, професора права, представника соціалістичної думки Росії XIX ст. **Володимира Олексійовича Мілютіна** (1826-1855) формувалися під впливом ідей Герцена і Белінського. Він приймав участь в роботі товариства петрашевців. Економічні праці публікував в журналах "Сучасник" і "Вітчизняні записки".

Аналізуючи буржуазне суспільство, він викривав фіктивність буржуазної рівності і свободи, обґрунтовував непримиренність класових інтересів і стверджував необхідність докорінної зміни суспільного ладу. Майбутнє безкласове суспільство, на його думку, могло бути створене державою на ґрунті об'єднання дрібної приватної власності виробників. Він

був прибічником дрібнобуржуазного соціалізму, відстоював інтереси селянства і став одним з розробників концепції "общинного" соціалізму.

Мілютін здійснив спробу усвідомити з демократичних позицій історію політичної економії і критикував теорії Сея, Мальтуса, які закривали, на його думку, очі на соціальні біди народу. Критикуючи західних соціалістів-утопістів, Мілютін захищав прогресивні сторони їх вчення від поглядів російських реакціонерів.

Звертаємо увагу, що прожив В. О. Мілютін всього 29 років.

Микола Добролюбов

Видатний літературний критик і публіцист, російський революційний демократ, філософ **Микола Олександрович Добролюбов** (1836-1861) прожив ще коротше — всього 25 років — але надзвичайно продуктивне і яскраве життя. Він мав духовну і педагогічну освіту, однак став видатним революційним демократом. Вже в 19-літньому віці він публікується в журналі "Сучасник" і стає, поряд з Чернишевським, його керівником. За 1856-1861 роки він пише кілька сотень статей, рецензій, оглядів, які виявили величезний вплив на розвиток передової суспільної думки Росії і цілого ряду європейських держав.

Економічні погляди Добролюбова близькі до вчення Чернишевського. Політичну економію він називав "вінцем всіх суспільних наук", оскільки та вивчає основи відносин між людьми. Буржуазну політичну економію критикував, бо вона турбується виключно про зростання капіталу, захищає, на його думку, інтереси буржуазії і її багатств. Він вважав необхідним створити нову економічну науку, яка має служити інтересам трудівників, в основі якої має бути вчення про працю.

Добролюбов надзвичайно різко критикував феодально-кріпосницьку систему господарства, яку називав "дармоїдкою" і "марнотраткою". Кріпосництво вважав причиною відсталості Росії, її виснаження, слабкого розвитку промисловості, торгівлі, транспорту, деградації сільського господарства і надзвичайного зубожіння селянства.

Він вимагав ліквідації поміщицького землеволодіння, звільнення селян від кріпосництва з передачею без всякого викупу їм земель. В працях **"Роберт Оуен і його спроба суспільних робіт"** (1859), **"Від Москви до Лейпцига"** (1859) Добролюбов аналізує капіталістичну систему господарства і відзначає її відносну прогресивність по відношенню до кріпосницької системи Росії. Він вітав виникнення машинного виробництва, заміну залежної праці вільнонайманою, закликав до здійснення в Росії промислового перевороту, який мав би суттєво змінити не лише техніку, а й суспільно-економічні відносини класів.

Разом з тим він підкреслював, що буржуазія не знищила експлуатації, а зробила її "більш витонченою". Розкриваючи протиріччя капіталізму, Добролюбов робить висновок про його минущість, тому вважав, що Росії не варто йти капіталістичним шляхом. Він пробував знайти такі економічні форми, які б забезпечили розвиток крупного виробництва, позбавили від капіталістичної експлуатації і значно підняли добробут населення. Такою формою, на його думку, мали стати організовані на ґрунті селянських общин промислові землеробські асоціації, які повинні поступово витіснити капіталістичні підприємства.

Розвиток таких асоціацій ведуть до соціалізму, який стане можливим після народної революції і переходу влади до трудівників. Досить глибокими вважаються його роздуми стосовно "прав і обов'язків" соціалістичної праці, зростання продуктивності праці тощо. Високо оцінюючі соціалістичні ідеї Оуена, Добролюбов бачив їх нездійсненність, оскільки той не опирався на здійснення революції народних мас.

Концепція Добролюбова "полегшеного" і "скороченого" шляху Росії до соціалізму на ґрунті селянської общини була утопічною, але збурила розвиток соціалістичних ідей.

13.5. Критика капіталізму та соціалістичні ідеї в інших течіях середини XIX століття

Крім ідей рікардіанців-соціалістів та утопічного соціалізму в першій половині XIX ст. виникали і інші течії та погляди на суть та побудову більш справедливого суспільства. Мова йде про такі течії суспільної думки, як феодальний та християнський соціалізм, які багато в чому повторювали ідеї творців утопічного соціалізму. Критика капіталізму та соціалістичні ідеї були характерні і в розробці такого напрямку суспільної думки, як анархізм.

В другій половині століття з'явилися ще теорії катедер-соціалізму, фабіанства та гільдейського соціалізму про які мова піде в одному з наступних розділів.

13.5.1. Феодальний соціалізм

Представники цього напрямку виступали з жорсткою критикою капіталізму, однак вихід з його суперечностей бачили в поверненні до феодально-патріархальних відносин. Формування його ідей розпочалося після революції 1830 року у Франції та парламентської реформи 1832 року у Великій Британії, коли виникла ілюзія спільності інтересів класів, що протистояли буржуазії, ілюзії своєрідного антикапіталістичного фронту феодалів і робітників.

Концепція феодального соціалізму була розроблена британським письменником Томасом Карлейлем, який в якості джерел використав філософію католицизму, традиціоналізм історичної школи права та реакційний романтизм XVIII — початку XIX ст. Його представляли також французькі легітимісти (Монталамбер, Вільньов-Баржемон) та організація "Молода Англія" (Дізраелі, Маннерс, Ешли та інші).

Концепція феодального соціалізму уявляла історичний процес як здійснення провідницьких задумів вищої істоти. Ці задуми могли відкритися лише обранцям, завданням яких було охороняти перевірені віками засади суспільства. З точки зору феодальних соціалістів, встановлення політичного панування промислової буржуазії, призвело до розпаду традиційних суспільних зв'язків і виникненню хаотичної маси індивідів з егоїстичними устремліннями.

Саме економічний егоїзм, постійна гонитва за прибутками, помилковий принцип "вільної конкуренції", відсутність у буржуазії вміння управляти і стали причинами суспільного безладу. Буржуазну демократію феодальні соціалісти трактували як "свободу робітників помирати з голоду".

Повернення до гармонії життя, за їх думкою, можливе лише при поєднанні промислової цивілізації з феодально-патріархальними принципами суспільного буття:

- повернення до ієрархічної структури суспільства;
- розвиток патерналістсько-патріархальних зв'язків;
- непорушність традицій і ритуалів;
- святість політичних устоїв і осіб (монархів, героїв, земельних магнатів, "капітанів промисловості" — за Карлейлом).

Соціальною основою феодального соціалізму були прошарки населення, вибиті зі звичного ритму життя наступом промислового капіталу — міщанство, чиновництво, частина інтелігенції, ремісники.

В другій половині XIX ст. феодальний соціалізм отримав розповсюдження в Іспанії, Австро-Угорщині, Росії (слов'янофіли). В цей час виникли соціально-християнські партії Австрії, Італії, Німеччини, ідеологічною основою яких стали погляди представників феодального соціалізму.

13.5.2. Християнський соціалізм

Одним з різновидів феодального соціалізму став християнський соціалізм, представники якого висували на перший план моральні проблеми суспільства. Він виник в 30-40-і роки XIX ст. як рух, що здійснив спробу надати християнській релігії соціалістичного звучання. Він відзначався різноманітністю форм в різних країнах і у різних представників.

Майже всі представники християнського соціалізму щиро бажали звільнити всіх пригноблених від підневільного стану, злиднів та інших бід. Його лідери виступали проти класової боротьби, революційних методів досягнення мети, а використовували такі шляхи і засоби переконання, як партнерство класів, морально-релігійне самовдосконалення тощо.

Особлива роль в спробі надати християнській релігії новий соціальний зміст і пристосувати її до нових історичних умов належить католицькій церкві і виступаючим під її знаменами християнсько-демократичним партіям, профспілкам, світським католицьким організаціям, програмні документи яких включають багато положень християнського соціалізму.

Вільям Кінг

Одним із засновників християнського соціалізму вважається відомий діяч кооперативного руху, британець **Вільям Кінг** (1786-1865). Він народився в сім'ї шкільного вчителя, отримав медичну освіту в Кембріджі. В 20-х роках XIX ст. став одним з перших теоретиків кооперативного руху в Великій Британії. В 1827 році заснував в Брайтоні спілку споживачів, в 1828-1830 роках видавав журнал "Кооператор". Згодом Кінг відійшов від кооперативної діяльності і став прибічником Р. Оуена. Він вважав, що капіталістичний лад мають замінити промислово-землеробські общини, побудовані на комуністичних принципах. Але при їх створенні розраховував не на представників влади, як Оуен, а на ініціативу трудових мас. Він вважав, що робітники, об'єднавши свої заощадження, здатні відкрити споживчі лавки, в яких, торгуючи за ринковими цінами, нагромадять кошти для придбання землі та створення виробничих общин.

При цьому погляди Кінга мали релігійне оздоблення. Він вважав кооперативну общину втіленням християнства, в якій буде реалізовуватися принцип "любові до ближнього".

Ідеї Кінга мали великий успіх, особливо в середовищі дрібних ремісників, які мріяли шляхом створення виробничих кооперативів спасти своє ремесло, що гинуло під тиском розвитку капіталізму.

Чарльз Кінгслі

Іншим представником християнського соціалізму був британський священик, письменник та суспільний діяч **Чарльз Кінгслі** (1819-1875). Після закінчення Кембрійського університету він прийняв духовний сан. В своїх художніх та публіцистичних творах він надавав християнству соціалістичного змісту, ідеалізуючи середньовічну систему цехових общин та критикуючи капіталізм з позицій феодального соціалізму. Як і багато утопістів, Кінгслі створював проекти виробничих та кооперативних общин робітників.

Іншими представниками християнського соціалізму були Ф. Ламенне (Франція), Д. Моріс (Велика Британія), Ф. Баадер, І. Хубер, В.Е. Кеттелер (Німеччина) та інші. Їх погляди сягали від демократичних переконань (Ламенне) до різко консервативних (Кеттелер).

13.5.3. Анархізм

Ця цікава і багато в чому повчальна течія суспільної думки була ідеологією дрібних власників, тому виникла і розвивалася, насамперед, в країнах з високою питомою вагою селянства, ремісників, міської дрібної буржуазії, торговців тощо — Франції та Росії. Популярними вони були також у Іспанії, Португалії, Італії, Швейцарії, Австрії, Голландії, в деяких країнах Латинської Америки.

Течія анархізму склалася в 40-60-і роки XIX ст. Її найвідомішими ідеологами були французи Прудон — знаменитий представник дрібновласницької політичної економії та автор терміну "анархізм", з поглядами якого ми вже ознайомилися у відповідному розділі — та Грав, німецький філософ Штірнер і російські революціонери та економісти Бакунін і Кропоткін.

Прибічники анархізму різко критикували капіталізм і захищали дрібну приватну власність і мале землеволодіння. Капіталістичному устрою вони протиставляли утопічне

суспільство без всякої влади (*анархія — це безладдя*) з абсолютною свободою особистості. Перехід до анархії вони бачили у масовому створенні по всій країні спілок та товариств дрібних виробників (Прудон) чи шляхом стихійного бунту люмпен-пролетарів та селянських мас (Бакунін).

Анархісти заперечували необхідність політичної боротьби пролетаріату та установлення його диктатури, створення робітничих політичних партій. Однак в останній третині XIX ст. становлення капіталізму та швидке зростання робітничого класу і його боротьба з буржуазією підірвали основні ідеологічні засади анархізму. Прибічникам анархізму стала зрозумілою сила робітничого руху і вони перенесли свої ідеї в профспілки (синдикати), що привело до виникнення течії анархо-синдикалізму.

Макс Штірнер

Прибічник молодого Гегеля, німецький філософ *Макс Штірнер* (1806-1856) у своїй теорії світогляду висунув тезу про самосвідомість як основу творчої сили історії. В своїй праці "*Єдиний і його власність*" (1845) німецький анархіст зробив спробу застосувати *соліпсизм* (з латини solus – один, єдиний і ipse – сам) – крайню форму суб'єктивного ідеалізму – в антропології, етиці і праві. Ідеали і соціальні риси людини являють собою щось загальне, тоді як особистість людини єдинична. Тому все, що відноситься до людини взагалі, не відноситься до конкретного (єдиного) "Я". Поняття "людина", "право", "мораль" трактувалися Штірнером як "примари", відчужені форми індивідуальної свідомості.

Заперечуючи любі норми поведінки, Штірнер стверджував, що першоджерелами права і моралі є сила і могутність окремої особи, а його свавілля встановлює справжність явища. Критерієм істини завжди є "Я". Кожна людина має шукати не соціальну, а свою власну свободу, оскільки за любым соціальним утворенням ховаються егоїстичні інтереси окремих осіб. Тому право на життя мають лише нігілізм та анархізм.

Погляди Штірнера користувалися успіхом в середовищі дрібнобуржуазної інтелігенції мали вплив на Бакуніна, німецького філософа Ніцше.

Михайло Бакунін

Ідеолог міжнародного та російського анархізму *Михайло Олександрович Бакунін* (1814-1876) народився у Тверській губернії. Від батька він успадкував інтелектуальний інтерес до французьких енциклопедистів та ідей Руссо, а від набожних сестер — інтерес до внутрішнього релігійного життя. Він закінчив артилерійське училище і розпочав військову службу. Однак вже через два роки (1835) пішов у відставку і розпочав політичну кар'єру. Приймав участь в політичних гуртках, вивчав філософію Канта, Фіхте, Гегеля, політичну економію Сміта, Рікардо. Познайомився з видатними російськими соціал-демократами Белінським, Герценом, Огарьовим.

В 1840 році виїхав за кордон, де став на шлях революційної боротьби. Заочно російським царизмом був засуджений до позбавлення всіх прав і заслання. В 1849 році за участь в Празькій революції був заарештований і засуджений саксонським, а потім і австрійським судом до страти. Однак страту замінили позитивним ув'язненням і, нарешті, видали російському уряду.

Шість років Бакунін провів в Петропавлівській та Шліссельбургській в'язницях, був близький до самогубства, аж поки в 1857 році, за клопотанням його родини, в'язницю не

замінили засланням в Сибір. В 1861 році Бакунін звідти втік, перепливши Амур, та через Китай і США добрався до Європи і поселився в Лондоні, де продовжив активну політичну діяльність. Підтримував стосунки з Герценом та Огарьовим, революційною народницькою організацією "Земля і воля", приймав участь в Польському повстанні 1863 року, вступив до 1-го Інтернаціоналу. До кінця життя жив за кордоном і приймав участь в революційному русі Франції, Іспанії, Італії. Свої останні роки Бакунін прожив у злиднях і хворобах, тюремні ув'язнення і сибірське заслання вкрай підірвали його здоров'я. Він помер у Швейцарії, у Берні, коли йому було 62 роки.

Головною працею великого анархіста була "*Державність і анархія*" (1973), в якій він виклав свої погляди. Для соціально-економічних поглядів Бакуніна характерною була критика кріпосництва і царського самодержавства, які, на його думку, гальмують економічний розвиток Росії і спонукають розоренню селян. Познайомившись в кінці 40-х років з Марксом та Енгельсом, Бакунін також нещадно критикує капіталізм і обґрунтовує неминучість боротьби в буржуазному суспільстві, яке поділилось на два непримиренних класи до повної перемоги соціальної революції.

З особливою пристрасною російський революціонер критикує буржуазні гасла про свободу і рівність. "Буржуазна свобода — це є вічна брехня, яка насправді є не чим іншим, як привілеями вибраних, замішаними на рабстві всіх інших", — писав Бакунін. Критикував він і буржуазну науку, яка за гроші безпринципно і підло виправдовувала тіньові сторони капіталізму.

На погляди Бакуніна щодо капіталу, власності і розподілу благ суттєву роль виявили його анархістські уяви про державу. Свою ненависть до царської монархії і буржуазним державам Європи він переносив на саме поняття держави, вважаючи, що люба влада породжує експлуатацію народних мас. Тому виступав проти державної влади і в майбутньому суспільстві, яке розумів як вільну федерацію робітничих асоціацій і землеробських общин, в основі яких знаходиться самоуправління з абсолютною свободою особистості.

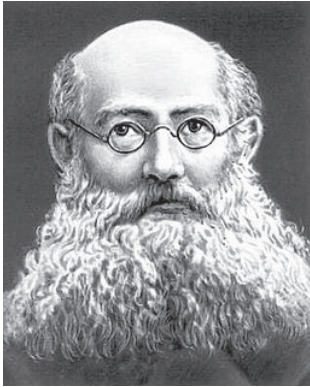
Бакунін підтримував ідею Дж. С. Мілла щодо ліквідації права спадщини. Заперечував він державність взагалі, а також політичну боротьбу, значення і роль партії робітничого класу. Першочерговим завданням суспільства, вважав анархіст, є революція, яка повинна знищити нерівність між людьми. Головною революційною силою повинно бути селянство, найбідніші робітники та декласовані елементи. Він вважав, що народ завжди готовий до бунту і завдання революціонерів дати поштовх повстанню та об'єднати розрізненні стихійні виступи.

В середині 60-х років, коли вже були закладені основи вчення Бакуніна, ним була створена анархічна організація "Міжнародний альянс соціалістичної демократії". В 1868 році, коли рішенням Генеральної Ради її прийняли до 1-го Інтернаціоналу, Бакунін і його прибічниками спробували очолити його для реалізації своїх анархічних намірів. Бакуніна звинуватили в розкольницькій діяльності і в 1872 році "Альянс" виключили з Інтернаціоналу. Однак справжня причина полягала у незгоді Бакуніна з Марксом стосовно організації і цілей Інтернаціоналу. Маркс одержав перемогу у конфлікті, але ця "битва гігантів" згодом зруйнувала і усю організацію.

Бакунізм в країнах Західної Європи завоював велику популярність в середовищі дрібновласницьких мас, які потерпали від капіталізму. Великий вплив він виявив і на російських народників.

Петро Кропоткін (Крапоткін)

Одним із найвідоміших фундаторів анархізму був російський революціонер, князь, економіст, журналіст і географ **Петро Олексійович Кропоткін** (1842-1921). В 1862 році князь Кропоткін закінчив Пажеський корпус і розпочав службу в Амурському козацькому війську. В кінці 60-х років мандрував по Східному Сибіру і Маньчжурії після чого згодом опублікував працю **"Записки Російського географічного товариства"** (1875).

В 1872 році Кропоткін примкнув до найвідомішої на той час народницької організації — "чайківцям" і написав для неї програмні документи **"Чи повинні ми розглядати ідеал майбутнього ладу?"** (1873) і **"Програму революційної пропаганди"** (1874). В цих документах, на відміну від Прудона, він показав себе прибічником соціальної революції і обґрунтовував можливість і необхідність негайної селянської революції, яка б знищила дійсний соціальний устрій і утвердила соціалізм і анархію.

За цю діяльність російського анархіста заарештували і ув'язнили. Через два роки він тікає з каторги і емігрує спочатку до Швейцарії, а згодом до Франції. В цих країнах він активно співпрацює з анархічними організаціями і в 1883 році за приналежність до анархічної "Міжнародної асоціації робітників" йому присуджують 5 років французької в'язниці. Після амністії в 1886 році він поселяється в Лондоні і присвячує себе науковій і літературній діяльності.

Після лютневої революції 1917 року Кропоткін повертається на батьківщину, з захопленням сприймає жовтневий переворот 1917 року.

Головними економіко-анархічними працями Кропоткіна були **"Анархія, її філософія, її ідеал"** (1906), **"Анархія і її місце в соціалістичній революції"** (1906) **"Ниви, фабрики і майстерні"** (1918) та **"Хліб і воля"** (вийшла в 1922 після смерті князя).

Політичну економію він вважав наукою про найбільш раціональну організацію господарської діяльності, метою якої є вивчення потреб людей і засобів їх задоволення. Кропоткін був прибічником примату споживання над виробництвом. Потреби людини вважав самостійною саморушійною силою. Він вважав, що саме таке трактування потреб приведе до принципових змін категорій політичної економії, перебудови всієї економічної теорії і автоматичному перетворенню способу виробництва на комуністичних засадах.

Кропоткін сформулював **"закон послідовного втягування народів в промислове життя і перетворення кожної країни в замкнуте самодостатнє господарство"**. За його думкою, слаборозвинуті країни через проблеми ввозу і вивозу товарів, будуть вимушені орієнтуватися на власних споживачів, що приведе їх до поступового звільнення від експлуатації інших народів. В результаті кожний народ стане промисловою нацією.

Як непримиримий ворог капіталізму, Кропоткін передбачав його неминучу загибель, але критикував капіталізм стримано, в основному із морально-етичних позицій. Він вважав можливим затримати розвиток капіталізму в Росії. Заперечуючи закон концентрації промисловості, російський анархіст обґрунтовував життєздатність дрібного виробництва. Застосування машин він вважав необхідним лише в тих розмірах, які б не підривали устоїв дрібного виробництва. Його ідеалом було селянське господарство в поєднанні з кустарними промислами і широким розвитком кооперативних спілок.

Теорії класової боротьби Кропоткін протиставляв вчення про "взаємодопомогу" людей, яке, на його міркування, і є рушійною силою суспільного розвитку. Він виступав за негайний перехід до комунізму, в рамках якого збережуться дрібна власність селян і ремісників, широкого розвитку набудуть "вільні асоціації", а держава зникне, оскільки люба влада вироджується в свавільну і деспотичну.

Першочерговим завданням соціальної революції Кропоткін оголошував експропріацію всього, що може служити експлуатації і розподілу готової продукції. В питаннях розподілу висунув ідею "загальної купи" матеріальних благ, із якої кожний зможе брати продукти згідно своїм потребам. Таким чином, він декларував негайне здійснення принципу розподілу за потребами і загальне "право на забезпечення" для всіх з першого дня соціальної революції. Встановлювався прямий обмін промислових товарів на сільськогосподарські, розумова праця об'єднувалася з фізичною, а землеробство з промисловістю.

13.6. Марксистське економічне вчення

Початок формування *марксистської політичної економії* відносять до 40-х років XIX ст., коли в передових країнах світу утвердився розвинений капіталізм епохи вільної конкуренції. Його формування проходило в епоху промислових переворотів та становлення фабричної системи, що викликало бурхливе зростання продуктивних сил.

Капіталізм народжувався та зростав у муках і супроводжувався масовим розоренням селян і ремісників, формуванням армії найманої праці. Відбулася швидка зміна соціальної структури суспільства, на перший план вийшли суперечності між найманими робітниками і капіталістами (підприємцями). Збільшувалася тривалість робочого дня та інтенсивність праці.

Смуга економічних криз надвиробництва, зумовлюючи масове безробіття, стали регулярними і підривали ринкову економіку. Це стало причиною появи робітничого руху, оскільки робітничий клас повністю залежав від успіхів розвитку виробництва та був пов'язаний з ним через відсутність інших засобів для існування, чутливо реагував на зміни в своєму становищі.

Це все загострювало соціальні суперечності, проявом яких були заворушення та повстання, революційні потрясіння, які низкою пронесли по всій Європі. Так, у Франції в 1831-1834 роках пройшли повстання ліонських ткачів. У 1836 році в Великій Британії виникає чартистський рух, який проіснував близько чверті століття. Його організованість, масовість, економічні та головним чином політичні гасла засвідчили — у суспільстві визріває могутня сила.

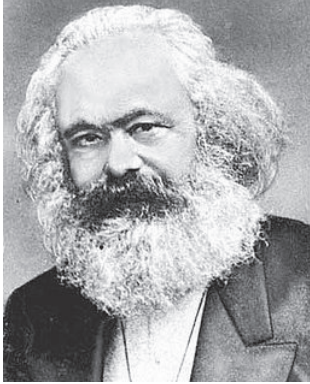
В Німеччині, де капіталізм розвивався шляхом повільної реформації феодальних відносин, повстання сілезьких ткачів у 1844 році започаткувало новий напрям у робітничому русі.

Революція 1848 року у Франції, коли паризькі робітники вийшли на барикади з буржуазно-ліберальними гаслами, та післяреволюційні події підготували засади нових підходів до визначення мети революційної боротьби.

Так виникли матеріальні та політичні передумови виникнення марксистів, творцями якого стали К. Маркс та Ф. Енгельс. Вони зробили висновок про неминучість загибелі капіталізму під натиском внутрішніх суперечностей, насамперед антагонізму між працею (найманими робітниками) і капіталом (капіталістами), і зміни соціального устрою виключно революційним, тобто через насильство, шляхом. Маркс називав соціальні революції "локомотивами історії, які рухають людство вперед". Фундатори марксистів заперечували саму можливість поступового еволюційного вдосконалення капіталізму шляхом його реформування.

Соціальною базою революційних змін марксистів оголосив пролетаріат, який невинно зростав і організовувався разом із розвитком великого машинного виробництва. К. Маркс рішуче поділив суспільство на два ворогуючих табори — "підприємців-експлуататорів" і "пролетарів", не визнаючи жодних компромісів між ними і не бажаючи бачити шляхів соціального примирення. Марксистів намагались внести революційну ідею в робітничий рух, який виник задовго до формування їх концепції, зваблюючи ідеєю "завоювання усього світу" під гаслом "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!".

Ідеї творців марксизму мали надзвичайну долю. Їм судилось пережити не лише наукове визнання та нищівну критику, не тільки переслідування та світовий тріумф, а й бути "керівництвом до дії", гаслом свідомої побудови суспільства, позбавленого суперечностей, як і мріяли їх автори.

Створення *марксистської (пролетарської) політичної економії* насамперед пов'язане з ім'ям видатного німецького економіста та філософа *Карла Генріха Маркса* (1818-1883). Він народився в Трірі в сім'ї адвоката. Після закінчення гімназії в 1835 році вступив до Боннського університету, а потім перевівся до Берлінського, на юридичний факультет, який закінчив в 1841 році й отримав вчену ступінь доктора філософських наук. В січні 1842 року його запрошують до Кельна для роботи в "Рейнській газеті".

Маркс був геніальним економістом, однак його висновки часто виходять за рамки власне економічних проблем, поєднуючись із філософськими,

соціологічними та політичними. У створенні своєї теорії Маркс опирався на найближчого свого друга та однодумця — німецького вченого *Фрідріха Енгельса* (1820-1895). Енгельс народився в Бремені в сім'ї фабриканта. Він не отримав системної освіти. Не закінчивши гімназії, в 1838 році був змушений приступити до роботи в Бременському торговому домі, але увесь час займався самоосвітою. З 1839 року він друкує статті в журналі "Телеграф", присвячені проблемам робітничого класу.

З 1841 року Енгельс відбував військову службу в Берліні і там примкнув до лівогегельянців. Однак вже в 1842 році пориває з ними, вважаючи, що політичного реформаторства недостатньо для перебудови суспільства, необхідна соціальна революція. Він починає активно співробітничати з "Рейнською газетою", хоча на той час вже переїздить до Манчестера і приступає до служби в торговому домі, власником якого був його батько.

В 1843 році пруський уряд закриває "Рейнську газету" і висилає Маркса з країни. Він з Енгельсом виїздить до Парижа, де вони беруть участь у роботі революційних груп. Паризький період відіграв вирішальну роль в житті Маркса та Енгельса, вони стали на шлях професійної революційної діяльності.

Найвизначнішим твором марксистської політичної економії став "*Капітал*" Маркса, який автор створював протягом 1844-1883 років, але так і не встиг завершити. За життя він видав тільки I том "Капіталу", який називався "*Процес виробництва капіталу*" (1867). II-й ("*Процес обігу капіталу*") і III-й ("*Процес виробництва та обігу капіталу, взятий в цілому*") томи видавав Енгельс у 1885 та 1893 роках відповідно. IV том "Капіталу" (у трьох частинах) під назвою "*Теорії додаткової вартості*" був виданий після смерті Енгельса К. Каутським у 1905-1910 роках і містив критичний аналіз економічної думки від меркантилістів до соціалістів-рікардіанців.

"Капітал" К. Маркса став у один ряд з такими шедеврами економічної думки, як "Багатство народів" А. Сміта, "Засади політичної економії" Д. Рікардо, "Основи політичної економії" Дж. С. Мілла, а за глибиною аналізу та охопленням проблем навіть перевершив їх. Про його критичну спрямованість проти тогочасної економічної науки свідчить підзаголовок — "*Критика політичної економії*".

13.6.1. Методологія марксистських досліджень

За визнанням самого Маркса, його наукова доктрина виходила з трьох джерел:

- англійської політичної економії Сміта — Рікардо;
- німецької класичної філософії Гегеля — Фейєрбаха;
- французького утопічного соціалізму Сен-Сімона — Фур'є.

У перших він запозичив, насамперед, *трудова теорія вартості*, у других — ідеї *діалектики і матеріалізму*, у третіх — поняття *класової боротьби* та ідею *соціалістичного устрою*.

Все вчення марксизму побудоване на методології філософського вчення діалектичного матеріалізму. Діалектика — це процес розвитку чогось у всій різноманітності його форм і в усій його суперечливості (Гегель). Матеріалізм — філософський напрям, протилежний ідеалізмі. Він виходить з того, що світ — матеріальний, а матерія існує поза і незалежно від свідомості і є первинною, а свідомість — вторинною (Фейєрбах).

Центральне місце у методології Маркса займає концепція *базису і надбудови*, яку він виклав у праці *"До критики політичної економії"* (1859). Під економічним базисом він розумів сукупність *виробничих відносин*, які складають економічну структуру суспільства і яким відповідає певний ступінь розвитку продуктивних сил. Над економічним базисом здійснюється юридична та політична надбудова.

Економічний базис і продуктивні сили визначають *спосіб виробництва* життєвих благ, останній зумовлює соціальні, політичні та духовні процеси життя взагалі. "Не свідомість людей визначає їх буття, — наголошував Маркс, — а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість". Тому Маркс досліджував економіку як базисну самодостатню структуру.

У концепції базису і надбудови Маркс доводив, що діалектика взаємозв'язку продуктивних сил і виробничих відносин відображає лінійний процес зміни суспільно-економічних формацій, а, відтак, неминучим є перехід від капіталізму до соціалізму. Він критикує класичну політичну економію, яка трактувала економічні закони як універсальні та вічні. З цих позицій Маркс підпорядкував свої економічні дослідження ідеї неминучості загибелі капіталізму. Необхідно зазначити, що в аргументах стосовно неминучого краху капіталізму головним у Маркса є не порушення ринкового принципу розподілу доходів між суспільними класами, а відсутність повної зайнятості, жа доба до колоніальних завоювань та війни.

Суспільним ідеалом він вважав *соціалізм і комунізм*, які пізніше у праці *"Критика Готської програми"* (1875) назвав двома фазами комуністичного суспільства, за якого не існуватиме приватної власності на засоби виробництва, експлуатації людини людиною, а кожна особа здобуде справжню свободу.

Виходячи з розуміння базису та надбудови, які постійно змінюються, Маркс повному розглядає *предмет політичної економії*, під яким розуміє сукупність виробничих відносин, а також систему законів їх розвитку — економічних законів. Економічні закони капіталізму перехідні, тому й предмет економічної науки має змінюватися разом зі зміною суспільного устрою. Пізніше Енгельс у праці *"Анти-Дюрінг"* (1878) виокремив *політичну економію капіталізму*, на зміну якій з перемогою нових суспільних відносин прийде політична економія соціалізму. Фундатори марксизму розглядали політичну економію як *класову науку*, яка відображає економічні інтереси певного панівного класу.

Значним був внесок Маркса в розвиток *методу економічних досліджень*. Грунтуючись на *абстрактно-теоретичному підході*, діалектиці та матеріалізмі, він розробив *діалектичний метод*, який включав і смітівську логічну абстракцію, і закони матеріалістичної діалектики, а також індукцію та дедукцію, аналіз і синтез, поєднання історичного та логічного, одиничного, особливого та загального тощо.

13.6.2. Теорія класів і класової боротьби

Маркс використав теоретичні положення Сміта та Рікардо про класову структуру капіталістичного суспільства для обґрунтування власної *теорії класів*. Нагадаємо, що Сміт і Рікардо виокремлювали три суспільних класи — земельних власників, капіталістів і робітників, між якими розподілялися доходи у формах ренти, прибутку і заробітної плати. У Маркса центральною ідеєю теорії класів стала *класова боротьба* двох антагоністичних класів — буржуазії (капіталістів) та пролетаріату (найманих робітників). Ще в "*Маніфесті Комуністичної партії*" (1848) зазначалося, що "історія... завжди була історією боротьби класів".

На основі класової теорії, Маркс намагався довести, що в суспільстві існує диктатура буржуазії, яка, використовуючи право приватної власності на засоби виробництва, встановила систему панування капіталу. Вихід із цього нестерпного становища він вбачав лише у пролетарській революції, яка встановить *диктатуру пролетаріату*. З усього того, що Маркс зробив нового в теорії класів, за його ж визнанням, головне "полягало в доведенні" необхідності здійснення революційного перевороту для встановлення диктатури пролетаріату, лише через неї можливий перехід до нового справедливого безкласового суспільства без приватної власності та експлуатації праці.

13.6.3. Теорії вартості і грошей

Однією з ключових у Маркса стала *трудова теорія вартості*, спираючись на яку, він розробив *теорію додаткової вартості* та сформулював висновки про антагоністичну й експлуаторську суть капіталізму, які з цього випливають. Творець марксизму абсолютизував роль праці як єдиного фактора вартості, піддаючи нищівній критиці усі вчення, які стверджували інакше. Далі він пояснює, що вартість утворюють не будь-які витрати праці, а "суспільно необхідний робочий час", або витрати часу "за середнього в цей час рівня вмілості та інтенсивності праці".

Маркс стверджує, що за умов ринкової економіки обмін товарів здійснюється за *законом вартості*, без якого обмін не можливий у будь-якому суспільстві. Суть його полягає в тому, що всі товари обмінюються на основі вартості, яка в них міститься. Відхилення цін від вартості під дією попиту і пропозиції, зазначає Маркс, є умовою отримання закону вартості, адже в одному випадку ціна встановлюється на рівні, вищому від вартості, а в іншому — на рівні, нижчому від вартості, що взаємно компенсується в цілому в усій економіці.

Однак згодом (у III томі "Капіталу") Маркс вводить поняття *ціни виробництва* — форми, в якій перебуває *вартість*. Він пояснює, що "ціни фактично регулюються виключно законом вартості" в умовах простого товарного виробництва і на початкових етапах розвитку капіталізму. За умов розвиненого капіталізму "під перетворенням цінності у ціни виробництва ховається від безпосереднього спостереження сама основа для визначення цінності...", тобто вартість.

Маркс, як і Сміт, виокремлює дві сторони товару — *споживну вартість*, що відображає його корисність, і *вартість*, формою якої є *мінова вартість*, тобто здатність товару обмінюватися на інший товар у певних кількісних пропорціях. Для пояснення двох властивостей товару він розвиває положення Рікардо про *двоїстий характер праці*, яка створює товар, виокремлюючи працю *конкретну* (індивідуальну, приватну), що створює споживну вартість, і працю *абстрактну* (суспільно необхідну), що створює вартість.

Розглядаючи історичну еволюцію *мінової вартості* Маркс обґрунтовує *товарну теорію грошей*, коли кінцевою формою еволюції мінової вартості стає *грошова форма вартості*. "Гроші, — зазначає він, — це товар особливого роду, який служить загальним еквівалентом для всіх інших товарів", виступаючи мірою їх вартості, засобом обігу, нагромадження, платежу та міжнародних розрахунків (світовими грошима).

У питанні про суть і вартість грошей Маркс майже повністю поділяє позиції Рікардо і Дж. С. Мілла, за винятком одного — кількісної теорії грошей. Він заперечує її, посилаючись

на непостійний характер за визначений період часу кількості торговельних оборотів і оборотів грошової маси.

13.6.4. Теорія капіталу

Від розгляду суті грошей Маркс переходить до визначення суті *капіталу*, досліджуючи перетворення грошей у капітал. "Капітал — це гроші, — наголошує Маркс, — але гроші — це ще не капітал". Маркс дає кілька трактувань капіталу:

- капітал розглядається як *система капіталістичної експлуатації* найманої праці;
- капітал трактується як вартість, що приносить прибуток (*самозростаюча вартість*);
- капітал самозростає лише в поєднанні з робочою силою, яка створює *додаткову вартість*, тобто вартість понад вартість самої робочої сили.

Виходячи з третього визначення, автор "Капіталу" стверджує, що тільки той робітник для капіталіста продуктивний, який виробляє додаткову вартість, тобто служить самозростанню капіталу.

Новим для політичної економії стала теза Маркса про *органічну будову капіталу*, яка передбачає поділ капіталу на *постійний* — вартість засобів виробництва та *змінний* — вартість робочої сили (у Сміта і Рікардо капітал ділиться лише на основний і оборотний). Через ці категорії він переходить до характеристики *норми експлуатації* найманої праці, яку він визначав через співвідношення додаткової вартості до змінного капіталу, тобто як *норму додаткової вартості*. При цьому Маркс зробив принциповий висновок — додаткову вартість приносить лише змінний капітал (вартість робочої сили), а постійний капітал участі в самозростанні вартості не бере. Тому частка додаткової вартості на підприємстві чи в галузі економіки тим більша, чим вища частка змінного капіталу та праці, але тим менша, чим більша частка постійного капіталу (вартості засобів виробництва) в органічній будові капіталу.

Основний та оборотний капітал Маркс розглядає, коли йдеться про *кругообіг капіталу* та його *оборот*. Відмінність між основним і оборотним капіталом Маркс вбачає в тому, що перший переносить свою вартість на продукт за частинами, а другий — одразу. Основний капітал (вартість засобів праці) — це частина постійного, а оборотний капітал (вартість предметів праці та робочої сили) включає як елементи постійного капіталу, так і весь змінний капітал.

Маркс виокремив *промисловий капітал* як продуктивний капітал, що приносить прибуток, здійснюючи кругообіг у функціональних формах грошового, виробничого та товарного капіталів. Крім того, він відокремив засоби виробництва від капіталу та гроші від грошового капіталу, розмежувавши капітал на *капітал-власність і капітал-функцію*. Ці категорії він застосовував для аналізу прибутку і процента як доходів: капітал-власність (грошовий капітал) приносить процент, а функціонуючий капітал (у формі засобів виробництва і вартості робочої сили) — прибуток.

13.6.5. Теорія додаткової вартості та продуктивної праці

Ядром економічного вчення Карла Маркса є *теорія додаткової вартості*. У ній він доводить, що робоча сила є єдиним і специфічним товаром, цінність якого не може встановлюватися в точній відповідності до трудової теорії вартості. Це пояснюється тим, на думку дослідника, що праця кількісному вимірюванню піддається точно, а вартість робочої сили багато в чому визначається рівнем споживання, національними традиціями та психологією людей.

Тому автор "Капіталу" робить однозначний висновок: робоча сила у виробництві створює вартість більшу, ніж її власна, тобто *додаткову вартість*, яка, таким чином, є результатом "неоплаченої праці" найманих робітників, що продають свою робочу силу. При цьому вартість робочої сили відтворюється протягом *необхідного робочого часу*, а додаткова вартість створюється у *додатковий робочий час*. З цього випливає, що капіталіст,

привласнюючи результат "неоплаченої праці", експлуатує найманого робітника, а норма експлуатації визначається через *норму додаткової вартості* (відношенням додаткової вартості до вартості робочої сили). Отже, норма експлуатації — це норма додаткової вартості, вважає дослідник.

Далі Маркс розрізняє абсолютну та відносну додаткову вартість. Під *абсолютною додатковою вартістю* він розуміє надлишок над вартістю робочої сили в результаті подовження тривалості робочого дня або зростання інтенсивності (напруги) праці, а під *відотною* — надлишок над вартістю робочої сили, який утворюється внаслідок підвищення продуктивності найманої праці. З цього робиться однозначний принциповий висновок — за незмінної тривалості робочого дня і навіть певного його скорочення величина створеної додаткової вартості під впливом зростання продуктивності праці зростає, тому й експлуатація найманої праці постійно зростає.

Виходячи з теорії додаткової вартості, Маркс визначає поняття *продуктивної праці*, введеного ще фізіократами. Він погоджується з трактуванням "продуктивної праці" Дж. С. Мілла, який такою вважав працю, що збільшує вартість, однак уточнює — "праця продуктивна, по-перше, тоді, коли виробляє додаткову вартість, зростаючої не у формі "абсолютної", а "відносної" додаткової вартості, яка дозволяє здешевити вартість життєвих засобів, і по-друге, якщо визнати, що продуктивна праця може створювати додаткову вартість тільки у сфері виробництва, а не обігу".

13.6.6. Теорія заробітної плати

З теорії додаткової вартості випливає *теорія заробітної плати*. На відміну від усіх представників класичної політичної економії, які під заробітною платою розуміли плату *за працю*, Маркс трактує її як результат обміну між найманим працівником і капіталістом *за робочу силу*. "Характерною особливістю капіталістичної доби, — підкреслював великий дослідник, — є той факт, що робоча сила для самого робітника набуває форми належного йому товару" і його вартість "визначається робочим часом, необхідним для виробництва, а отже, і відтворення цього специфічного предмета торгівлі".

За Марксом, *заробітна плата є перетвореною формою вартості і ціни робочої сили*. "Перетвореною формою" вона є тому, що виступає на поверхні явищ платою за працю, адже нібито оплачується увесь робочий день, а не його частина, коли створюється вартість специфічного товару — робочої сили. З цього випливає, що заробітна плата еквівалентна ціні засобів життєзабезпечення робітника і членів його сім'ї.

Рівень заробітної плати визначається продуктивною силою праці, яка зумовлюється технічним прогресом. Саме це, на думку Маркса, стає перешкодою для зростання заробітної плати, оскільки технічний прогрес породжує безробіття. Маркс характеризує "власника робочої сили" як людину, яка понуро бредє і упирається, "продавши свою власну шкуру і тому не бачачи в майбутньому ніякої перспективи, крім однієї: що цю шкуру будуть дубити".

За переконанням К. Маркса, *реальна заробітна плата* "ніколи не зростає пропорційно збільшенню продуктивної сили праці", і навіть профспілки не можуть серйозно змінити таку ситуацію. Автор "Капіталу" далі дає зрозуміти, що зниження вартості та ціни товарів і послуг завжди буде супроводжуватися відповідним зниженням номінальної заробітної плати, внаслідок чого не варто очікувати суттєвого зростання реальної заробітної плати. Зрештою відбудеться "пауперизація та розумова деградація робітничого класу".

13.6.7. Загальний закон капіталістичного нагромадження

Виходячи з теорій додаткової вартості, капіталу, заробітної плати та інших К. Маркс сформулював так званий *загальний закон капіталістичного нагромадження*.

Через поняття *органічної будови капіталу* Маркс досліджує причини утворення відносного перенаселення (безробіття), або промислової *резервної армії праці*. Він обґрунтовував думку, що під дією технічного прогресу в процесі нагромадження (збільшення обсягу) капіталу, постійний капітал зростає вищими темпами, ніж змінний, тому частка найманої праці у суспільному продукті *відносно* скорочується. Водночас зростання

обсягів виробництва та розмірів підприємств дедалі більше витісняє дрібне та середнє виробництво, ступінь експлуатації якого постійно зростає. Ці процеси приводять до **відносного зuboжіння** робітничого класу.

Отже, нагромадження капіталу означає процес зростання в конкурентній боротьбі розмірів фірм і компаній, тобто "концентрації та централізації капіталу", що супроводжується збільшенням "резервної армії праці". Це і є "абсолютним, загальним законом капіталістичного нагромадження", робить висновок Маркс.

Тим самим він обґрунтував неминучість загибелі капіталізму, яка настане тоді, коли становище пролетаріату стане зовсім нестерпним і він здійснить переможну соціалістичну революцію одночасно в усіх країнах розвинутого капіталізму.

13.6.8. Теорія відтворення і економічного циклу

У "Капіталі" Маркс продовжив дослідження **суспільного відтворення**, розпочатого ще Кене, і виклав свою **теорію економічного циклу**.

В теорії відтворення Маркс пробує довести, що досягненню рівноваги в економіці та послідовному економічному зростанню перешкоджають внутрішні антагоністичні суперечності капіталістичного виробництва. Він не погоджується з висновками Сміта та Сея, що в кінцевому підсумку сукупний продукт суспільства зводиться до суми первинних доходів і створює власну схему відтворення. В її основу він поклав взаємозв'язок двох підрозділів суспільного виробництва — **виробництва засобів виробництва** та **виробництва предметів особистого споживання** — і визначив пропорції обміну між ними, які забезпечують рівновагу економіки за умов **простого і розширеного відтворення**.

Маркс доводить, що за умов ринкової економіки (капіталізму) з її приватною власністю та стихійним ринковим механізмом досягти пропорцій, які б забезпечили економічну рівновагу неможливо, а тому диспропорції і економічна нестабільність є хронічними.

На основі теорії відтворення Маркс розробив **теорію циклічності** економічного розвитку капіталізму ("**теорію криз**"), якою переконував, що фатальною проблемою капіталізму є мета виробляти не задля споживання, а заради прибутку. За Марксом, циклічний процес розпочинається з фази **кризи**, продовжується у фазах **депресії** і **пожвавлення** виробництва та закінчується фазою **піднесення**, коли стрімко зростає сукупний попит для нагромадження заради максимізації прибутку. Заради цього капіталісти здійснюють масову заміну основного капіталу, що стає причиною наступної кризи та нового економічного циклу. Кризу сам Маркс розглядав як насильницький метод, за допомогою якого об'єктивний ринковий механізм досягає нових пропорцій порушеної економічної рівноваги.

Позитивним моментом концепції відтворення Маркса стала чудова аргументація критики **теорії економічних криз** Сімонді й Мальтуса, які вбачали їх причину в недоспоживанні трудящих, а досягнення необхідного рівня споживання пов'язували з існуванням так званих "третьох осіб" (у Сімонді — це дрібні власники, а в Мальтуса — непродуктивні прошарки суспільства). Однак безперечною є й негативна сторона теорії економічних циклів Маркса. У "Капіталі" подано не стільки теорію криз, скільки показано наслідки нагромадження капіталу і розподілу доходів за капіталізму, що неминуче, за переконанням Маркса, призводить до періодів "загального надвиробництва".

13.6.9. Теорія доходів та їх розподілу

Маркс висунув оригінальну **теорію доходів**, яка ґрунтується на його теорії додаткової вартості. Суть її полягає в тому, що всі доходи промислових, торговельних і грошових капіталістів, а також землевласників, тобто **прибуток, процент і земельна рента**, розглядаються як результат розподілу ними додаткової вартості, створеної найманими робітниками у сфері матеріального виробництва. Це означає, що всі класи, які одержують означені первинні доходи, трактувалися Марксом як класи експлуататорські, в якій би господарській сфері вони не діяли.

У теорії прибутку Маркс розглядає перетворення вартості товару на ціну його виробництва, додаткової вартості — у прибуток, норми додаткової вартості — у норму прибутку. **Норма прибутку** розглядається як співвідношення додаткової вартості та сукупного (суми постійного і змінного) капіталу, тобто витрат виробництва.

Міркування Маркса про норму прибутку багато в чому збігаються з положеннями теорії Д. Рікардо. Обидва вважають, що природним явищем є зумовлений конкуренцією механізм "переливання" капіталу з одного заняття до іншого, що відображає міжгалузеву конкуренцію капіталів, а її результатом стає утворення **середнього прибутку** (рівного прибутку на рівний капітал). Відмінності між версіями Маркса і Рікардо полягають в тому, що німецький дослідник розглядає розподіл між секторами економіки загальної маси додаткової вартості, а британський — прибутку.

Водночас через цей механізм розкривається **тенденція норми прибутку до зниження**. В тлумаченні цього закону, відмінності в поглядах видатних вчених більш суттєві. Якщо Рікардо, а також Мілл-молодший, пояснюють цю тенденцію зростанням цін на товари першої необхідності, що зумовлюється зростанням населення та дією "закону спадної родючості землі", то Маркс вважає, що норма прибутку має спадну тенденцію внаслідок трансформації органічної будови капіталу та зменшення в його структурі частки змінного капіталу, який є єдиним джерелом додаткової вартості, що зумовлюється "абсолютним, загальним законом капіталістичного нагромадження". Відносне зменшення змінного капіталу призводить до скорочення виробництва додаткової вартості, а відтак — і до тенденції норми прибутку до зниження. У цьому Маркс вбачає історичний феномен саморуїнації капіталізму.

Оскільки, як було зазначено, додаткова вартість створюється виключно у сфері виробництва, то **торговельний прибуток** на капітал, зайнятий у сфері обміну, є частиною прибутку на промисловий капітал, якою останній "ділиться" з торговельним за послуги з реалізації товарної продукції. Участь торговельного капіталу в розподілі додаткової вартості ще більше зменшує загальну норму прибутку.

У **теорії процента** Маркс розглядає утворення процента та підприємницького доходу. Процент у нього — плата за використання грошового капіталу, який надається в позику, тобто позичкового капіталу. Джерелом позичкового процента є прибуток (додаткова вартість), який приносить позика під час використання у виробництві. Інша частина прибутку на позичений капітал, яка залишається у підприємця-позичальника, утворює підприємницький дохід, заради якого і здійснювалася грошова позика.

Непересічне значення мають також дослідження Марксом **ринку цінних паперів** як складової ринку **позичкового капіталу** та його висновок про існування **фіктивного капіталу** — капіталу, що знайшов відображення в цінних паперах.

Суть **теорії ренти** майже аналогічна теорії ренти Рікардо. Відмінність полягає насамперед у тому, що Маркс поряд із **диференціальною** розглядає й **абсолютну ренту**. Виникнення **абсолютної земельної ренти**, існування якої, крім Маркса, не зміг довести жоден з економістів, автор "Капіталу" пов'язує зі специфічно низькою нормою органічної будови капіталу в сільському господарстві, яку він назвав "технічним відставанням", і приватною власністю на землю. У зв'язку з першим чинником, міркував Маркс, ціна сільськогосподарської продукції завжди вища від її "ціни виробництва", а монополія приватної власності на землю перешкоджає "переливанню" капіталів у сільське господарство, тому норма прибутку тут не знижується до середнього показника. Завдяки цьому власник землі отримує можливість вимагати з підприємця-орендаря орендну плату, яка перевищує рівень диференціальної ренти, тобто абсолютну ренту, яка існує навіть на самих поганих землях.

13.6.10. Марксистське вчення про соціалізм і комунізм

Досліджуючи об'єктивні закономірності еволюції капіталізму, фундатори марксизму зробили висновок, що цей устрій неминуче зміниться більш справедливим ладом — **комунізмом**. Маркс вважав, що саме комунізм стане справжньою історією людства. Однак

уявлення класиків марксизму про майбутній справедливий устрій не вибудовані у струнку систему. Вони сформулювали лише загальні положення, які відобразили їх бачення комуністичного майбуття. Основні риси майбутнього суспільства будуть такими:

- комуністичний лад пройде у своєму розвитку дві стадії — **соціалізм і комунізм**, а перед соціалізмом буде короткий **перехідний період**;
- спільними рисами стадій будуть суспільна власність, рівність усіх трудящих стосовно засобів виробництва, відсутність товарного виробництва, грошей, конкуренції та ринку, відсутність експлуатації, колективізм, планове господарство;
- для соціалізму ще буде характерним збереження деяких рис капіталізму: поділу праці, розподілу за працею, держави (диктатури пролетаріату);
- комунізм як вища стадія стане "справжньою історією людства"; на цій стадії відбудуться докорінні перетворення суспільства і почне діяти принцип "від кожного за здібностями, кожному за потребами".

Усі ці положення не конкретизовані, жодного механізму їхньої реалізації не розроблено. Тому ідея комунізму в творців марксизму сприймається як утопія, довгостроковий футурологічний прогноз (сам Маркс розраховував на перемогу комунізму лише років за 350-450 від свого часу), відірваний від реального життя. Водночас ця ідея містить у собі значний гуманістичний потенціал, який справив суттєвий вплив на еволюцію соціалістичної думки.

13.6.11. Історичне значення економічного вчення марксизму

Теоретичний спадок К. Маркса надзвичайно багатий і значущий, як би нині ми до нього не ставилися. Він вражає глибиною узагальнень, "залізною" логікою висновків, органічною єдністю історичного і логічного. Серед найбільших здобутків марксизму в галузі економічної теорії потрібно виокремити такі:

- збагачення методології дослідження соціально-економічних процесів, створення оригінального аналітичного апарату наукового дослідження;
- глибоке дослідження капіталізму, яке виявило низку важливих рис ринкової економічної системи;
- розвиток теорії суспільного відтворення та циклічного розвитку економіки, яка набула відображення в сучасних інвестиційних теоріях циклу;
- глибокий аналіз товарного виробництва і грошового обігу, збагачення трудової теорії вартості, суті грошей і грошових функцій, які позитивно вплинули на розвиток досліджень у цих напрямках.

Водночас потрібно виокремити й вразливі місця марксистської економічної теорії:

- тенденційність, політична упередженість і запрограмованість кінцевих результатів дослідження;
- жорстка непримиримість стосовно інших теоретичних та методологічних позицій, визнання власної думки єдино правильною;
- помилковість і безкомпромісність позиції стосовно антагоністичної класової боротьби як стрижня історії людства;
- ідея жорсткої однієї залежності між "базисом" і "надбудовою", системою виробничих відносин і соціальним укладом життя;
- безкомпромісний аналіз вартості, ціни і доходів на основі визнання тільки одного чинника — праці;
- образливе ставлення до авторів інших теорій та думок;
- сумнівність багатьох прогностичних висновків, які не підтвердились часом;
- сумнівність основоположної концепції марксистської політичної економії — теорії додаткової вартості, надмірну абстрактність і надуманий характер якої зрештою визнавали й найближчі послідовники марксизму, такі як Е. Бернштейн чи К. Каутський.

Поняття "марксизм" поширилося в 70-ті роки XIX ст. Послідовники Маркса пов'язували його з перетворенням утопічного соціалізму на науку та з ідеєю революційного перетворення суспільства на соціалістичних засадах. Згодом марксизм став ідеологічною основою соціал-демократичного руху, який на зламі століть розпався на реформістську та революційну течії.

Парадоксом стало те, що марксистська теорія, розроблена на основі досвіду розвитку передових у економічному і соціальному аспектах капіталістичних країн, найбільшого поширення набула у відсталих на той час, як економічно, так і соціально, країнах, таких як Росія, Монголія, Китай, В'єтнам, Албанія, Північна Корея, Куба та ін. Там були здійснені так звані соціалістичні революції — "в ім'я Маркса, але не за Марксом".

Сучасні дослідники вважають марксистську економічну теорію одним із найважливіших напрямів світової економічної думки, однак підкреслюють, що більшість її положень належить минулому, повернення до якого просто неможливе.

13.7. Українська економічна думка періоду промислового перевороту і переходу до капіталістичного розвитку (перша половина XIX століття)

Як відомо, територія України в XIX столітті була під юрисдикцією двох імперій: Російської і Австро-Угорської.

Економічна думка України, що була в складі Росії розвивалася під впливом головної соціально-економічної проблеми цієї імперії – існування кріпосницької системи. В той час, коли європейські та американські економісти зосередилися на проблемах розвитку капіталістичної економіки, російські і українські науковці шукали шляхи подолання кріпацтва і феодальних відносин.

Тому розвиток економічної думки України XIX століття можна умовно поділити на два періоди: до і після реформи 1861 року.

Мала свої особливості і українська економічна думка на теренах Австро-Угорської імперії.

13.7.1. Економічна думка України першої половини XIX століття

На початку XIX століття кріпосницьку систему Російської імперії охопила глибока криза, яку вона так і не змогла подолати. Тому головним питанням, навколо якого точилися запеклі дискусії, були проблеми відміни кріпацтва, взаємовідносин між поміщицьким і селянським господарствами, умов звільнення селян від кріпацької залежності.

В цих умовах в Києві утворилася таємна політична організація "*Кирило-Мефодіївське товариство*" (1846-1847), яке у своїй програмі проголосило необхідність знищення кріпосництва та царизму і об'єднання слов'янських народів на демократичній основі. Ідея скасування кріпосництва і встановлення рівності станів була головною у програмі товариства. Проте щодо шляхів її вирішення члени товариства не були одностайними, тому утворилося два напрями: ліберально-дворянський (П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров і інші) та революційно-демократичний (Г. Шевченко, М. Савич та інші), які відображали інтереси протилежних класів — поміщиків та селян.

Представники ліберального напрямку заперечували революційну боротьбу і виступали за еволюційний шлях розвитку. Основним засобом ліквідації кріпацтва вони оголошували просвітницьку діяльність, освіту народу, його виховання в дусі християнських чеснот, а також перевиховання поміщиків та усвідомлення ними необхідності проведення аграрної реформи. Найбільш помітними представниками цього напрямку в економічній думці України були В. Каразін, А.Скальковський, Д. Журавський і Д.Струков.

Володимир Каразін

Погляди відомого вченого і громадського діяча, засновника Харківського університету **Володимира Каразіна** (1773-1842) були направлені на реформування господарства, насамперед аграрних відносин, шляхом прискорення розвитку капіталістичних економічних відносин. Він пропонує наділити селян землею у вічне користування, виступає за встановлення "межі залежності" селян від поміщиків, заявляє про доцільність заміни панщини грошовим оброком.

Однак Каразін не був прихильником негайного звільнення селян від кріпацтва, а добивався ліквідації зловживань і свавілля поміщиків. Він прагнув зберегти поміщицьке землеволодіння, яке розглядав як капітал, що повинен приносити прибуток її власнику. При цьому він вимагав вільного продажу державних земель.

Проекти Каразіна мали прогресивний характер і їх реалізація сприяла б розвитку капіталістичних відносин. Цікаво те, що розробляючи проекти реформування аграрних відносин, він намагався втілити їх у життя у своєму маєтку в селі Кручик Харківської губернії.

Для подолання економічної відсталості український реформатор розробив також цілий ряд проектів реформ інших галузей економіки, метою яких було прискорення господарського розвитку країни і капіталістичних відносин. Зокрема, він запропонував провести заходи стосовно скорочення зовнішнього боргу держави на основі вдосконалення фінансової системи, підвищення курсу карбованця і розвитку вітчизняної промисловості. Каразін вважав, що право на існування мають тільки прибуткові підприємства, а такими, за його переконаннями, можуть бути лише приватні підприємства. Тому він розгорнув пропаганду за розвиток підприємництва "по-європейськи".

Аполлон Скальковський

Відомий український юрист, статистик і економіст, автор 276 праць **Аполлон Олександрович Скальковський** (1808-1898) народився в Житомирі в родині дрібномаєтного дворянина. Після закінчення юридичного факультету Московського університету (1827) працював в Одесі при канцелярії генерал-губернатора, а з 1841 року очолив статистичний комітет. В своїх роботах він висвітлював різні сторони життя України, Новоросії, як її називали: історії, етнографії, географії, статистики, економіки.

Основною економічною працею Скальковського був "*Досвід статистичного опису Новоросійського краю*" (1850-1853), в якій міститься величезний матеріал про процеси економічного розвитку півдня України з висновками про кризу феодально-кріпосницької системи і розвиток капіталістичних відносин. На протипагу протекціоністській політиці Царського уряду, він відстоював політику фрітредерства, яка відповідала інтересам великих землевласників півдня України.

Головне завдання економічної політики А. Скальковський вбачав у сприянні всебічному розвитку продуктивних сил, що служило б перетворенню Новоросії в «житницю Європи». Вирішення цієї проблеми, підкреслював він, було безпосередньо пов'язане із зростанням товарності сільського господарства. Саме з цих позицій він підходить до аналізу аграрних питань, виступаючи захисником великого поміщицького землеволодіння.

А. Скальковський прямо не засуджував кріпацтво, однак розумів, що воно є перешкодою забезпечення поміщицького господарства робочою силою. Це було найактуальнішим питанням розвитку аграрних відносин Півдня України. Він виступає за наділення селян землею, причому як кріпаків, так і переселенців і пропонує виділити

селянам досить щедрий наділ (10-15 десятин), щоб запобігти їх переселенню в інші місця і забезпечити робочою силою поміщицькі господарства. Тому його аграрна програма зводилася до збереження напівкріпосницьких порядків.

Прогресивний характер мали пропозиції А. Скальковського щодо розвитку промисловості, шляхів сполучення, широкого освоєння природних ресурсів краю. Проте і у вирішенні цих проблем він виступає як захисник інтересів великих землевласників, зацікавлених у розвитку шляхів сполучення, внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Дмитро Журавський

Найглибший аналіз дореформеної економіки України здійснив *Дмитро Журавський* (1810-1856) — видатний дослідник, економіст і статистик, вчений секретар Київського університету. Він автор знаменитого тритомного "*Статистичного опису Київської губернії*", в якому, ґрунтуючись на конкретних статистичних матеріалах, здійснено глибокий аналіз розвитку промисловості, зовнішньої торгівлі, внутрішнього ринку, товарних відносин з висновком про необхідність якнайшвидшого впровадження підприємницької організації виробництва в Україні.

Журавський показав неефективність поміщицького господарства, що зумовлювалась низькою продуктивністю кріпацької праці. Підрахувавши кількість робочих днів, які були б необхідні для виконання всіх робіт в поміщицькому господарстві за умов вільного найму робочої сили, він довів, що праця вільнонайманих робітників виявилась вчетверо продуктивнішою. Вчений зробив висновок, що лише заміна кріпацької праці працею найманих робітників ліквідує марнотратство суспільної праці в поміщицьких господарствах, яке він називає найбільшочісною проблемою економічного розвитку суспільства.

Проте спочатку Журавський не ставить питання про ліквідацію кріпацтва. Він лише розробляє різні рецепти щодо поліпшення становища селянства і підвищення продуктивності його праці. Він пропонує навчати селян ремеслам, застосовувати їх працю в поміщицькому господарстві як вільнонайману тощо. На думку вченого, повинні одночасно бути й малі, й великі господарства, але за конкретних умов України дрібна і мала власність мають мати пріоритет і фінансову підтримку держави.

Однак під впливом подальшого розвитку економіки України, розгортання селянського руху, Кримської війни, які показали повну безперспективність існуючої економічної системи, її нездатність забезпечити розвиток продуктивних сил, Журавський змінює своєї погляди. В 1856 році, перед самою своєю смертю, він пропонує проект аграрної реформи, в якому виступає за звільнення селянства і наділення його землею на правах повної власності без викупу. Щоправда, він пропонував залишити за селянами лише половину землі, якою вони користувались. А це ставило селян у нову залежність від поміщиків, перетворювало їх не в самостійних виробників, а в прикріплених до землі постачальників дешевої робочої сили для поміщицького господарства.

Дмитро Струков

Ще один ліберальний економіст, інспектор сільського господарства півдня Росії *Д.М. Струков* в своїх працях "*Досвід викладу найголовніших умов успішного сільського господарства*" (1857), "*Про поземельне володіння і користування*" (1858) та інших ставить за мету з'ясувати умови успішного функціонування сільського господарства, показати перспективи його розвитку. Основною умовою цього він називає вільну працю і забезпечену власність. Тобто мова йде про заміну феодальних відносин капіталістичними.

Струков підкреслював, що подальший розвиток сільського господарства не може відбуватися на базі поміщицького землеволодіння. Однак критикуючи поміщицьке землеволодіння, він не закликає до його ліквідації, а пропонує здійснювати його реорганізацію. Він вважає за доцільне роздробити поміщицькі землі шляхом продажу частини землі або передачі її у довгострокову оренду і створення господарств за

фермерським типом. При цьому він посилається на досвід організації сільського господарства в Новоросійському краї, де господарства колоністів і десятиників, що наближались за формою до капіталістичних ферм, досягли за короткий строк значних успіхів. Саме на півдні України, вважав він, перехід до нових форм господарювання буде полегшений, оскільки тут ще до скасування кріпосного права застосовувалась вільнонаймана праця.

Однак його пропозиція щодо роздрібнення поміщицьких земель і звільнення селянина зовсім не означала, що Струков був прихильником дрібного виробництва. Він виступає проти монополії поміщицького землеволодіння і вважає можливим, посилаючись на досвід Заходу, існування різних за розмірами господарств. Він вважав, що масштаб господарств повинен визначати розмір землеволодіння, а не навпаки. Отже, у вирішенні аграрного питання Д. Струков виступає як буржуазний ліберал, його вимоги зводяться до усунення перешкод у нагромадженні капіталу, вільної конкуренції, тобто розвитку капіталістичних відносин.

Представники *революційно-демократичного напрямку* виступали прихильниками революційної ліквідації самодержавства і кріпацтва. Вони закликали всіх членів товариства до активних дій, спрямованих на підготовку народного повстання, і заявляли, що повинен повторитися 1825 рік, але в ширшому масштабі і за участю трудящих.

Однак після 1857 року, коли було офіційно оголошено про підготовку реформи, головними стали питання взаємовідносин між поміщицьким і селянським господарством, міри поступок селянству. Демократи були прихильниками революційного зламу феодално-кріпосницьких відносин, виступали за ліквідацію поміщицького землеволодіння.

13.7.2. Розповсюдження в Україні ідей класичної школи

Якщо до початку XIX століття економічна думка в Україні розвивалась в основному на просвітницькому підґрунті, то з його початком під потужним впливом розвитку в світі класичної школи, почався розвиток політичної економії як науки. Насамперед зазначимо, що в 1803 році вона була введена як самостійна навчальна дисципліна в університетах, гімназіях і ліцеях, зокрема в Харківському університеті. Трохи пізніше було перекладено й опубліковано ряд праць західноєвропейських економістів. Однак, самостійні теоретичні дослідження українських вчених з'явилися тільки в 40-х роках.

Розвиток української політичної економії в першій половині XIX століття відбувався насамперед у сфері впливу економічного лібералізму класичної школи. Дещо менший вплив мали західноєвропейські і російські соціалістичні ідеї, німецька «історична» школа, а також марксизм і маржиналізм, які лише набирали силу.

Українська політична економія розвивалась передусім на університетських кафедрах в Київському, Харківському і Новоросійському (Одеському) університетах. В наукових працях та лекційних курсах українські професори визначали предмет цієї науки, досліджували економічні категорії, показували значення теорії для пояснення і визначення напрямів розвитку народного господарства. Українські теоретики відзначали, що політична економія сприяє правильному й глибокому розумінню суспільних явищ і практичному вирішенню соціально-економічних проблем. Вони доводили неспроможність і непридатність середньовічних господарських форм, реакційність кріпосництва, аргументували необхідність і прогресивність капіталістичних методів господарювання, розкривали роль економічної теорії в реалізації цих процесів.

Тихон Степанов

Одним із перших навчальних курсів політичної економії в Україні став курс, розроблений професором Харківського університету *Тихоном Степановим* (1795–1847). До нього користувались переважно підручником академіка Шторха, виданого французькою (1815) і німецькою (1820) мовами. Т. Степанов не був оригінальним теоретиком, основні

економічні категорії він трактував з позицій класичної політичної економії Сміта, Сея, Мальтуса, Рікардо, а також Сисмонді. Але вирішальним був вплив представників класичної політичної економії Сміта і Рікардо. Сміта, за розроблену ним систему, Степанов взагалі називає «справжнім світилом». В своїх наукових працях і лекційному курсі Степанов торкався майже всіх проблем, які розглядала класична політична економія. Це стосується передусім предмета економічної теорії, суті і джерел багатства, проблем праці, економічної природи капіталу, вартості, а також доходів — заробітної плати, прибутку, ренти і процента, національного доходу і кредиту і інших.

Варто однак відзначити, що Т. Степанов не лише аналізував і пояснював класичні економічні ідеї, але й використовував їх для аналізу господарських процесів в російській економіці, з'ясування природи і критики кріпосницької системи. Зокрема, розглядаючи питання про джерела багатства, він підкреслював, що всі соціальні групи людей (класи) мають рівне право на його використання; справедливість в розподілі багатства, доступність освіти вдосконалюють суспільний порядок і державу. Степанов був прихильником багатofакторності в створенні багатства, підкреслював роль праці, капіталу і землі в цьому, водночас наголошуючи на особливому значенні фактора праці, який приводить в рух всі інші фактори виробництва.

Т. Степанов першим серед українських економістів піддав гострій критиці теорію народонаселення Т. Мальтуса, вважаючи її загрозою для розуміння майбутнього розвитку людської цивілізації. Він вірив в розум людини, в її здатність здолати природні обмеження у виробництві життєвих благ. Перспективи економічного розвитку він пов'язував з просвітою і прогресом науки.

Іван Вернадський

Прихильником принципів класичної політичної економії був також професор Київського університету **Іван Вернадський** (1821–1884), батько славетного українського вченого, автора вчення про ноосферу, першого Президента Української академії наук Володимира Вернадського. І. Вернадський проповідував доктрину економічного лібералізму на основі відомого принципу *laissez faire*, тобто вільної конкуренції і вільного підприємництва. Він вважав, що економічний протекціонізм, будь-яке втручання держави в приватну ініціативу суперечить об'єктивній дії економічних законів. В працях "**Предмет політичної економії**", "**Курс політичної економії**", "**Нариси політичної економії**" та інших український вчений розкривав предмет економічної теорії, суть і механізм дії об'єктивних економічних законів, роль праці в створенні суспільного багатства та зміну її форм.

На думку Вернадського, завдання політичної економії полягає у дослідженні природи і механізму дії економічних законів, які він трактував природними, універсальними, вічними, незмінними і не підвладними сваволі влади і які проявляються в усій своїй силі скрізь, де існують праця і обмін. Однак, об'єктивну дію економічних законів він пов'язував виключно із товарним виробництвом, а доринкове господарство взагалі не вважав об'єктом дослідження економічної науки. За його переконанням, політична економія не є наукою про матеріальне багатство взагалі, вона досліджує лише одну його сторону — цінність речей, яка проявляється тільки в обміні і відбиває відношення покупців до речей.

Єдиним фактором вартості, джерелом багатства і доходів І. Вернадський визнавав працю. Через працю, підкреслював він, визначаються відношення людини до речового багатства і людини до людини. В питанні про продуктивну і непродуктивну працю вчений

стояв на позиціях Ж. Б. Сея, тобто продуктивними вважав всі види праці, в тому числі і в сфері нематеріального виробництва. Він розрізняв корисність, яку називав «придатністю», мінову вартість і вартість товару.

Український економіст багато уваги приділяв дослідженню зміни форм праці на різних етапах суспільного розвитку. При цьому він міркував, що в докапіталістичному господарстві існувала монополія на засоби виробництва, позаекономічний примус до праці, хижацька експлуатація працівників, а тому були відсутні будь-які стимули до вільної праці. За умов капіталізму праця набирає іншого змісту стосовно засобів виробництва, вона перебуває у «протиборстві з володінням». Наймана праця має незаперечні переваги перед кріпацькою, а велике виробництво — перед дрібним. Велике підприємницьке виробництво об'єднує продуктивні сили, робить можливим глибший поділ праці, застосування машин, а тому забезпечує більш ефективне, в порівнянні з феодализмом, господарювання.

Розуміючи прогресивність ринкової організації виробництва, І. Вернадський був переконаним і послідовним противником соціалістичної ідеї — як такої, що не відповідає людській природі, в людині, вважав він, закладено природний потяг до приватного виробництва і обміну. На переконання вченого, соціалістичні ідеї виникають за умов примітивної общинної форми господарювання. З цього приводу він вів тривалу і гостру полеміку з російським соціалістом М. Чернишевським та іншими прихильниками соціалістичного перетворення суспільства.

Розділ 5. Економіка індустріальної епохи та розмаїття економічних поглядів, течій та теорій

Глава 14. Індустріалізація світової економіки та становлення монополізму

Після завершення промислового перевороту розвинуті країни світу вступили у добу *індустріалізації*, яка насамперед характеризується структурними змінами в господарстві. На основі науково-технічних і технологічних винаходів модернізуються старі і виникають нові галузі, збільшується доля промисловості у виробництві валового національного продукту і національного доходу. Відбувається концентрація виробництва та капітальні зміни в організації і управлінні виробництвом — виникають монополії, акціонерні товариства. На рубежі XIX–XX ст. завершується формування світового ринку, поглиблюється нерівномірність у розвитку окремих країн, загострюються міждержавні суперечності.

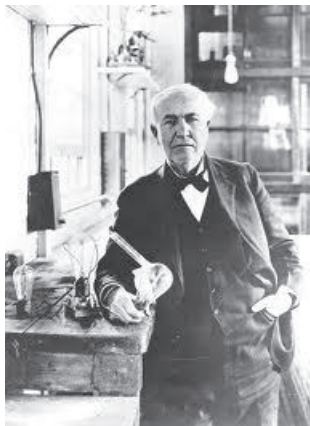
14.1. Прогрес науки, техніки і технології виробництва

Зміни у виробничих відносинах були викликані науково-технічною революцією, а період кінця XIX — початку XX ст. увійшов в історію як *період другої технологічної революції* (перша — промисловий переворот), яка тривала до початку Першої світової війни (1914). Почали виникати великі наукові інститути, лабораторії, створені на потужній технічній базі. Появилась окрема ланка — науково-дослідницька діяльність, завданням якої стало доведення теоретичних рішень до технічного втілення, у тому числі дослідницько-конструкторські розробки, виробничі, технологічні та інші дослідження.

Відкриття в галузі математики, фізики, хімії, механіки та інших наук сприяли технічному прогресові, створенню оригінальних машин, механізмів, приладів, які масово запроваджувалися у виробництво. Якщо в першій половині XIX ст. винаходи і вдосконалення рахувалися десятками, то зараз — тисячами. Лише знаменитий американський винахідник **Томас Едісон (на фото)** запатентував їх понад 1000.

Революційні наслідки мало застосування електричної енергії. З винайденням динамо-машини (В. Сіменс — Німеччина, 1867), генератора електричного струму (Т. Едісон —

США, 1883), трансформатора для передачі електричного струму на відстань (Т. Едісон, 1891), електродвигуна почалася масова електрифікація виробництва, транспорту, побуту. З'явилися електричні плавильна піч (1877), зварювання металів (1887), залізниця — трамвай (1879), лампа (1886) та багато інших винаходів. На основі технології отримання, передачі і приймання електричної енергії промислові підприємства перестали бути прив'язаними до енергетичної бази.

В паровій енергетиці було винайдено новий багатоступеневий паровий двигун — турбіну (Ч. Парсонс, Англія, 1884), що дало змогу в багато разів підвищити швидкість обертання. Виробництво електроенергії організували на особливих підприємствах — електростанціях. Вже в 1898 році на Ніагарі в США з'явилася перша ГЕС, на якій було встановлено гідравлічні турбіни.

У 70-90-х роках почалося застосування двигунів внутрішнього згорання — карбюраторного, який базувався на згоранні парів бензину (німецький конструктор Н. Отто, 1877) та дизельного — на згоранні парів нафти (німецький інженер Р. Дизель, 1892). Це дало змогу вже в 1885 році сконструювати перший триколісний самохідний екіпаж з одноциліндровим карбюраторним двигуном (німецький винахідник К. Бенц) і перший мотоцикл (німець Г. Даймлер). Через рік фірма Даймлера випустила чотириколісний автомобіль, який розвивав швидкість 18 км на годину, а в 1896 першу вантажівку. Цьому сприяв і винахід ірландським інженером Дж. Денлопом гумових шин (1895). Почалася революція в транспортній галузі.

Невдовзі такі двигуни почали гнати по трубах воду, обертати динамо-машини на електростанціях, рухати автомобілі, трактори, поїзди, дирижаблі, підводні човни тощо. Розпочалося будівництво теплоходів (1903), літаків (брати У. та О. Райти, США, 1908).

Надійність роботи двигунів внутрішнього згорання задовольняла вимоги найвибагливіших промисловців. До того ж дизельні двигуни могли працювати на мазуті, газі, нафті, касторці, тваринних жирах і навіть на пальмовій олії.

Велике економічне значення мали технічні вдосконалення в металургії, де змінювали конструкцію і розмір доменних печей. У результаті використання конверторів Г. Бесемера (Велика Британія, 1856), С. Томаса (Велика Британія, 1878), мартенівської печі П. Мартена (Франція, 1864) у важливу підгалузь виділилося сталеплавильне виробництво. Наприкінці ХІХ ст. у Франції було збудовано першу електричну піч для одержання рідкої сталі. Сумарна світова виплавка сталі з 1870 по 1900 роки зросла в 20 разів. У 80-х роках було впроваджено електролітичний метод отримання алюмінію, що дало змогу розвивати кольорову металургію. З 1878 році цим методом почали отримувати мідь. Підвищенню продуктивності праці сприяли також технічні й технологічні новації в металообробці. Був винайдений автоматичний револьверний верстат (США), удосконалений токарний та інші металорізальні механізми.

Відкриття в галузі хімії дали поштовх прискореному розвитку хімічної промисловості. Хімічні методи обробки сировини проникають практично в усі галузі виробництва. Почалося виробництво штучних (анілінових) барвників, синтетичних волокон (пластмаси, ізоляційних матеріалів), штучного каучуку. Було розроблено нові ефективні технології отримання сірчаної кислоти, соди, запропоновано методи виготовлення аміаку, вибухових речовин, мінеральних добрив, які почали широко застосовуватися в сільському господарстві.

Однією з провідних галузей стала електротехніка. Російські винахідники О. Лодигін та Г. Яблочков винайшли відповідно лампу розжарювання з вугільним стержнем у скляній колбі (1873) та електродугову лампу (1875), що сприяло поширенню електричного освітлення. Згодом О. Лодигін розробив лампу з металевою ниткою, в тому числі з

вольфрамовою. Електричне освітлення поступово почало витісняти газове, його почали застосовувати на великих підприємствах та у великих містах.

Важливі вдосконалення були зроблені у сфері зв'язку та засобах комунікації. З'явилися телефон і телеграф (А. Белл, США, 1876), радіо (О. Попов, Росія, Г. Марконі, Італія, 1895), кіноапарат (брати Л. та О. Люм'єри, 1876). Зростання обсягів виробництва вимагало розвитку й удосконалення транспорту та будівництва доріг. В шляховому будівництві почалася "ера сталених мостів", яку відкрив в США арочний міст через Міссісіпі (1874). Високі темпи розвитку автомобілебудування сприяли широкому будівництву шосейних доріг.

В легкій промисловості появився автоматичний ткацький верстат, в поліграфічній – лінотип (складальна друкарська машина, на якій складають і відливають суцільні рядки тексту), скляній – автомат для виробництва пляшок тощо.

Темпи технічного прогресу були вражаючими, їхні результати важко переоцінити. Технічні та технологічні відкриття різко підвищили ефективність праці, почалося масове виробництво товарів, знизилася їх собівартість.

Структурні зрушення останньої третини XIX — початку XX ст. зумовили зміни в галузевій структурі машинної індустрії. Її провідними галузями стало виробництво електроенергії, продукції органічної і неорганічної хімії, добувної, металургійної, машинобудівної, транспортної промисловості. Розвивалися нові галузі: сталеливарна, нафтодобувна і нафтопереробна, електротехнічна, алюмінієва, автомобільна.

Таким чином, основними наслідками технологічної революції були такі:

1. Перетворення науки на безпосередній чинник виробництва, тому цю революцію називають не промисловою, а науково-технічною. Вона привела до змін в техніці й технології виробництва, реконструкції машинної індустрії, забезпечила різке зростання виробництва.

2. Поява нових галузей виробництва, яких ще не знала історія: електротехнічної, хімічної, нафтопереробної, автомобілебудівної та інших.

3. Поява не тільки нових галузей, а й підгалузей. Наприклад, в машинобудуванні виділились виробництво локомотивів, автомобілів, літаків, річкових і морських кораблів, трамваїв тощо).

4. Зміни в технології виробництва та застосування нових матеріалів, сплавів, сполук тощо.

5. Відбулися зміни у світовій галузевій структурі промисловості. На перший план вийшли галузі важкої індустрії, значно випередивши за темпами зростання легку промисловість. Ці зміни привели до різкого зростання розмірів капіталу, необхідного для створення й роботи окремого підприємства. Залучення додаткових капіталів досягалося шляхом випуску акцій і створення акціонерних товариств.

6. Основною приватною формою власності стає акціонерна у промисловому виробництві та фермерська у сільському господарстві.

14.2. Міжнародні економічні відносини та особливості формування світового ринку

Як нам уже відомо, *світовий ринок* сформувався у першій половині XIX ст. як підсистема господарства, пов'язана з обміном товарів за межами національної економіки та валютно-фінансовим забезпеченням такого обміну. Він став формою усталених зв'язків між національними ринками, що внаслідок швидкого розвитку транспорту та будівництва доріг остаточно утвердилася як складова загальносвітової ринкової господарської системи. Поряд з зовнішньою торгівлею, яка набула світового характеру, формувалися світовий кредитний та валютний ринки, а також міжнародний ринок праці.

Отже, в другій половині XIX ст. склалася система міжнародних економічних відносин як результат взаємодії всієї сукупності світових господарських зв'язків. Основними чинниками цього процесу були:

- розвиток великої машинної індустрії;
- міжнародний поділ праці, що розділив світ на промислово розвинені й економічно відсталі країни;
- утворення колоніальної системи.

Для збереження панування на внутрішньому ринку національні корпорації повинні були забезпечувати світовий рівень з якості та цін. Лише зовнішній ринок міг поглинути масовий випуск фабричних товарів. В країнах світу визначилися галузі, які працювали на основі імпортних надходжень або на експорт.

Основою формування світового ринку став *міжнародний поділ праці (МПП)* зі спеціалізацією окремих країн у виробництві певних видів продукції для задоволення потреб світового ринку. Протягом першої половини XIX ст. переважаючою формою МПП була міжгалузєва предметна спеціалізація. В другій половині цього століття набула розвитку така форма МПП, як внутрішньогалузєва спеціалізація. Ці форми МПП шляхом жорсткої конкуренції встановила такі напрями спеціалізація окремих країн і регіонів:

- Велика Британія як "майстерня світу" спеціалізувалася на виробництві та продажу чорних металів, машин і устаткування, а також взуття, шкіргалантереї, виробів харчової промисловості;
- Німеччина зайняла чільне місце у світовому виробництві сільськогосподарської техніки, залізничного устаткування, парових котлів, картоплі, спирту, цукру, виробів хімічної промисловості;
- Франція — кольорових металів, текстильних машин, шовкових і суконних тканин;
- Бельгія — чорних металів, зброї та інструментів.
- Колоніальні країни спеціалізувалися на виробництві бавовни, прянощів, кави, цукру, натурального каучуку.

Важливим фактором формування світового ринку було утворення колоніальних володінь. В останній чверті XIX ст. боротьбу за нові території вели Велика Британія, Франція, США, Японія, Бельгія, Голландія, Португалія, Іспанія. За 1884–1900 роки Велика Британія придбала 3,7 млн. кв. км з населенням 57 млн. осіб, Франція — відповідно 3,6 млн. кв. км і 36 млн. осіб. На початок XX ст. територіальний поділ світу був в основному завершений. У 1914 році територія колоній розвинутих держав становила 85 млн. кв. км з населенням 560 млн. осіб. Найбільшими колоніальними імперіями стали Велика Британія, про яку казали, що в ній ніколи не заходить сонце, та Франція. Їм істотно поступалися США та Німеччина. Таке співвідношення сил між великими державами зайшло у винятково гостру *суперечність*. На порядок денний стало питання про перерозподіл зон впливу, насамперед ринків збуту, джерел сировини, сфер вкладання капіталу, початок якому й поклала Перша світова війна.

Провідною і найстарішою формою світогосподарських зв'язків була й залишилася *міжнародна (зовнішня) торгівля*, до якої були залучені всі незалежні та колоніальні країни. Її характерною ознакою був імпорт сировини з колоній, оскільки найрозвиненіші держави, за винятком США, були мінімально забезпечені сировиною. З кінця XIX ст. зовнішній торгівлі властивою була тенденція зростання протекціонізму і встановлення монополічних цін. Країни укладали торгові договори, підписували інвестиційні угоди. Міжнародна торгівля з 1891 по 1910 роки збільшилася в 1,5 рази, що поклало початок формуванню світового господарства як єдиного механізму, який об'єднував усі регіони землі. Важливою ланкою системи стали біржі великих міст світу, які щороку ресстрували зміни світових цін під впливом світового попиту й пропозиції. Міжнародний обмін перетворювався на необхідну умову подальшого розвитку виробництва і ринку.

Активізувався світовий рух не тільки товарів, а й капіталу, особливо з 70-х років, який спрямовувався головним чином у колонії та залежні країни. Найбільшими експортерами були Велика Британія, Франція, Німеччина, Бельгія, Швейцарія, Голландія. Експорт капіталу здійснювався у різних формах: державні та комунальні позики, прямі й портфельні

інвестиції, кредити. Найбільшого розвитку державні та комунальні позики набули у Франції, яку називали світовим лихварем. Крім процентів, країна-експортер мала, як правило, додаткові вигоди. Наприклад, Франція, надаючи позику Туреччині на 2,2 млрд. франків, отримала концесію на будівництво залізниць, встановила контроль над найважливішими турецькими морськими портами, справляючи вплив на діяльність головного банку країни — Оттоманського. Туреччина фактично перетворилася в напівколонію країни-кредитора.

Провідною країною прямих і портфельних інвестицій була Велика Британія, капіталовкладення якої до 1900 року за кордоном становили 20 млрд. дол. Франція вивезла 10 млрд. дол., Німеччина — 5 млрд., США — 0,5 млрд. дол., при тому, що вона ще віддавала невеликі борги Європейським країнам.

Важливою формою зовнішньоекономічних зв'язків були міжнародні міграційні процеси, пов'язані з переселенням європейців до Америки, з 1816 по 1856 роки з Європи до США емігрувало 5 млн., а в другій половині XIX ст. — 18 млн. осіб. Економічним наслідком міжнародної міграції робочої сили було прискорення розвитку промисловості та сільського господарства в країнах імміграції, посилення міжнародного поділу праці, збільшення експорту товарів з цих країн і одночасно імпорту товарів у країни імміграції.

14.3. Становлення монополізму

Значне зростання продуктивних сил, виникнення нових технологій і капіталомістких галузей вимагали істотного укрупнення виробництва. Так, нова сталеливарна технологія потребувала переходу від окремих дрібних доменних печей до великих заводів із повним металургійним циклом. Впровадження електроенергії дало можливість збільшити розміри промислових підприємств, оскільки раніше громіздкі парові трансмісії обмежували розміри виробничих цехів, а введення індивідуальних компактних і потужних електродвигунів знімало ці обмеження.

Технічну сторону укрупнення виробництва доповнили економічні. Велика циклічна загальносвітова криза 1873-1878 років значно прискорила трансформацію економічної системи. Місце сотень дрібних і середніх виробників у кожній галузі почали займати одиничні крупні компанії, організовані на акціонерній (корпоративній) власності з залученням вільних капіталів. Посилився процес концентрації виробництва і централізації капіталу, що охопив усі розвинуті країни й основні галузі їхньої економіки.

Корпорації зайняли панівне положення в галузях і почали перетворюватися в монополії, а економіка швидко монополізувалася. *Монополія* (від грец. *топо* — один і *полео* — продаю) — це крупне підприємство, або об'єднання підприємств, яке виробляє продукцію певного виду, виникає на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу з метою встановлення контролю над ринком для обмеження конкуренції та отримання високих (монопольних) прибутків.

Основними причинами монополізації стали такі:

- 1) зростання мінімальних розмірів капіталів;
- 2) прагнення підприємців одержати максимум прибутку за рахунок витіснення конкурентів і встановлення бар'єрів для входження в галузь;
- 3) надання урядом певним фірмам привілеїв на постачання газового палива, електроенергії, телефонних послуг тощо (природні монополії) у зв'язку з розвитком комунального господарства;
- 4) розвиток патентного права, різноманітні махінації та зловживання аж до шантажу й прямого розбою.

Наприкінці XIX ст. виникли нафтовий гігант "Стандарт ойл", частка якого становила майже 90% нафтовидобутку в США і 60% світового видобутку нафти, автомобільний гігант "Форд моторз", частка якого у 20-х роках XX ст. становила 80% автомобільного ринку США і майже 65% світового. В Європі були утворені компанії Круппа, Нобеля та інші.

Основними формами монополій є:

картель — об'єднання підприємств однієї галузі, учасники якого зберігають виробничу та комерційну самостійність, домовляються про частку кожного у загальному обсязі виробництва, ціни, ринки збуту, обмінюються патентами на нову техніку тощо;

синдикат — об'єднання підприємств, учасники якого зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність шляхом створення єдиної збутової контори або іншого аналогічного органу;

трест — об'єднання підприємств однієї або кількох технологічно пов'язаних між собою галузей, учасники якого втрачають всяку, підкоряючись єдиному контролю. Юридично створення тресту означає передачу контролю над колись незалежними підприємствами його засновникам у формі контрольного пакета акцій або особливого довірчого сертифіката. Нерідко трест очолює холдинг — держательська компанія, яка зосереджує у своїх руках акції учасників цього об'єднання і здійснює контроль за їхньою діяльністю;

концерн — об'єднання підприємств різних галузей промисловості, транспорту, торгівлі, банків, науково-дослідних та навчальних центрів тощо зі спільною власністю і єдиним фінансовим контролем, метою якого є здійснення спільної діяльності. Оперативне керівництво здійснює рада директорів.

Наряду з промисловістю монополії утворюються і у банківській сфері. В цих умовах банки перетворилися на фінансові центри, що контролювали як грошовий капітал, так і промислове виробництво, що означало утворення **фінансового капіталу**. Особливо інтенсивно цей процес проходив у США, де банки, фінансуючи компанії, встановлювали над ними контроль шляхом скупки акцій, участі в організації трестів, концернів. Прикладом такого процесу була діяльність банку Ж. Моргана, під контролем якого опинилися величезні корпорації в енергетиці й електротехніці ("Дженерал електрик"), телеграфно-телефонного зв'язку (АТТ), автомобілебудування ("Дженерал моторс"). Морган створив першу в світі компанію з мільярдним обігом — "Юнайтед стейтс стил", під контролем якої знаходилося 60% американського виробництва сталі. Мав місце і зворотній процес — перетворення промислового капіталу в банківський. Т. Рокфеллер, наживши величезні прибутки в нафтовому бізнесі, використав їх для створення Національного міського банку Нью-Йорка, який став основою сучасного "Чейз Манхеттен-банка". Зрощення банківського капіталу з промисловим зумовило формування фінансової олігархії.

Таким чином, умови характерні для економіки вільної конкуренції, зникли, і прийшла економічна система **монополістичної конкуренції**, яка проіснувала близько 70 років — до середини ХХ ст. Її характерними рисами було різке загострення боротьби між найбільшими компаніями світу та урядами, які їх підтримували, за контроль над джерелами дешевої сировини та ринками збуту. Ця боротьба призвела до різкого посилення впливу мілітаристських кіл, особливо в Німеччині, Японії, Великій Британії, Італії, Австрії і Росії, до розв'язання двох світових воєн і безлічі регіональних конфліктів. Але про це трохи згодом.

Монополізація економіки привела до суттєвих змін в соціальній структурі суспільства. Швидке зростання промислового виробництва привело до збільшення міст, росту промислових робітників до 45-60% і, відповідно, зменшення частки селянства до 25-30%, а в окремих країнах — до 15-20% населення.

Проте найбільш значні соціальні зміни сталися з середнім класом, який значно зріс за рахунок приватних підприємців, фермерів, службовців, науково-технічних працівників, педагогів, медичних працівників, менеджерів, висококваліфікованих робітників — майстрів. У найрозвинутіших країнах він становив 20-25% населення. Це вберегло країни надалі від великих соціальних потрясінь — таких, які за браком могутнього середнього стану, що міг би стабілізувати суспільство, випали на долю Німеччини, Японії та Росії.

В епоху монополістичної конкуренції зросли **рівень і якість життя** всіх без винятку соціальних груп населення. Це відбулося завдяки успіхам медицини і поширенню освіти, з одного боку, та значному зростанню виробництва, побудованого на науковій організації

праці. Найбільше зросло споживання в "середніх" соціальних групах, найменше — у селян і найманих робітників сільського господарства.

Глава 15. Економічний розвиток провідних та залежних країн світу в добу індустріалізації

Отже, зміни в техніці й технології виробництва та в розвитку продуктивних сил, викликані другою технологічною революцією, створили матеріальні передумови для утворення монополій і переходу капіталізму від промислової стадії і вільної конкуренції до монополістичної стадії.

На цьому історичному етапі змінюється лідерство країн світу. Якщо до середини XIX ст. провідне місце у світовому промисловому виробництві займали Велика Британія і Франція, то у другій половині XIX ст. становище змінилося: Британія втратила позиції провідної промислової держави світу і відстала від США та Німеччини — спочатку за темпами економічного розвитку, а потім і за абсолютними показниками випуску промислової продукції. Лідерами світового промислового виробництва стали США та Німеччина (за період 1870-1913 роки в Великій Британії промислове виробництво зросло в 1,75 рази, у Франції — у 3, у Німеччині — у 4, у США — у 6 разів).

У результаті таких змін закінчився період "євроцентризму". Головну роль у світовому господарстві починають відігравати США. Так, якщо в 1860 році частка Європи у виробництві світової продукції становила 75%, а США — 23% , то в 1913 році відповідно 53 і 42%.

Наприкінці XIX ст. в Європі намітилися основні контури коаліцій, котрі протистояли одна одній. Завершилось оформлення їх на початку XX ст., що призвело європейський світ, його народи до Першої світової війни.

15.1. Економічне піднесення США

Прискорений розвиток США пояснюється низкою політичних, соціальних, географічно-кліматичних, природних факторів. На території країни мали місце сприятливі природно-географічні умови для прискореного розвитку виробництва: потужна сировинна база, величезні площі родючих земель, багатство лісових і водних ресурсів, благодатний клімат.

Добрий ґрунт на американській землі знайшла і науково-технічна революція. Внаслідок постійної нестачі робочої сили там активно впроваджувалися власні та європейські винаходи. У зв'язку із запізненням промислового перевороту в США використовувалися найновіші досягнення інженерії, застарілого обладнання практично не було. Після Громадянської війни, яка створила такі можливості для капіталістичної господарської діяльності, яких не змогли забезпечити буржуазно-демократичні революції в жодній з європейських країн: звільнення рабів сприяло швидкому створенню ринку праці, а масовий продаж державної землі невеликими ділянками швидко капіталізував сільське господарство США. В країні сформувався широкий внутрішній ринок, розширювалася географічна спеціалізація.

До США збільшувалася приплив емігрантів, яких приваблювали вища заробітна плата та наявність вільних земельних просторів. В 1864 році в США ухвалили закон, який стимулював імміграцію і за період 1870-1914 років до країни прибуло майже 30 млн. осіб. Як правило, це були енергійні й дуже діяльні кваліфіковані робітники та інженери із Великої Британії та Німеччини — країн з високим рівнем технічного розвитку, що сприяло передачі європейського науково-технічного досвіду і зменшувало витрати на підготовку кадрів. Імміграцію стимулювали мала густота заселення території США та вищий, ніж в європейських країнах, рівень заробітної плати. Якщо за XIX ст. населення Європи зросло трохи більше як удвічі, то США — у 14 разів.

Перед Першою світовою війною спостерігалась нова хвиля імміграції. Це була менш кваліфікована і дешева робоча сила з Італії, Австро-Угорщини, Росії й України. Наслідком імміграції стало значно більше, ніж у країнах Європи, зростання місткості внутрішнього ринку США, що стимулювало розвиток виробництва.

Економічному зростанню сприяла зовнішня політика держави, яка, починаючи з 1861 року забезпечувала щорічне перевищення доходів над державними витратами на 100 млн. дол. У 1890 році Конгрес США збільшив мита на ввезення готової продукції з 10 до 49,5%, а в 1898 році – до 57% і забезпечив повну свободу для ввезення іноземних капіталів, яка підтримувалася високою нормою прибутків. Це приваблювало європейські, насамперед англійські, капітали. На початок XX ст. вкладення іноземного капіталу в економіку США (переважно британського) становили 3,4 млрд. дол., що майже в 7 разів перевищувало американські зарубіжні вкладення (500 млн. дол.). В перше десятиліття XX ст. американські монополії стали збільшувати вивіз капіталу і в 1914 році довели їх до 2,6 млрд. дол. Однак США ще продовжувала залишатися країною-боржником.

Зіграли свою роль і розширення територій та колоніальна політика США. В 1867 році у Росії була придбана за 6,7 млн. дол. Аляска (кожен гектар землі обійшовся американцям лише в 5 центів). У 1898-1900 роках США анексували Гавайські острови, захопили Кубу, Гуам, Пуерто-Ріко, Філіппіни, частину островів Самоа, домоглися виключного права на будівництво Панамського каналу, відірвавши Панаму від Колумбії.

Використовували США і економічне закабалення, посиливши економічно-торговельну експансію в країні Латинської Америки, які втягувалися в орбіту економічної діяльності США, формально залишаючись незалежними. Американський капітал проник у будівництво залізниць Канади (1913 рік — 1 млрд. дол. інвестицій), добування нафти в Мексиці (1 млрд. дол.), олов'яну промисловість Болівії, мідну Чилі й Перу. Проте США продовжувала мати мізерні, порівняно з Великою Британією, Францією та Німеччиною колоніальні володіння. Площа колоній США в 1914 році становила лише 0,3 млн. кв. км.

Вражаючими були темпи економічного зростання країни. Національний дохід з 1870 по 1913 роки зріс у 5 разів, а національне багатство — майже в 7 разів. Найвищими темпами зростало промислове виробництво. Частка промисловості й будівництва напередодні Першої світової війни становила 75% сукупного суспільного продукту.

Важливе значення в економічному розвитку США мало швидке створення інфраструктури, особливо транспортної. Це забезпечило єдність внутрішнього ринку, міжрайонну і міжгалузеву спеціалізацію. Будівництво залізниць, довжина яких із 1870 по 1913 роки збільшилася у 8 разів пов'язало між собою всі штати. Чотири трансконтинентальні залізні магістралі залучили в економічний обіг захід країни. На США припадало майже 50% світової протяжності залізниць, які стимулювали зростання виробництва у металургійній, металообробній та вугледобувній галузях, сприяло освоєнню родючих земель, зміцнило економічну єдність країни.

Відбулися кардинальні зміни в галузевій структурі промисловості — значно збільшилася частка важкої промисловості, яка розвивалася надзвичайно високими темпами. Вперше в історії США була досягнута перевага частки важкої промисловості над легкою і харчовою. Уже в 1900 році частка галузей важкої промисловості перевищила половину загального обсягу промислової продукції. Такого рівня інші розвинуті країни досягли лише перед Другою світовою війною. Особливо швидкими темпами розвивалися нові галузі важкої промисловості: нафтова, алюмінієва, гумова, електротехнічна, автомобільна, сталеплавильна.

За рівнем виробництва і використання електроенергії, виплавкою сталі, виробництвом автомобілів, добуванням нафти та галузей, які відображали досягнення науки й техніки США в 90-х роках належало перше місце. Напередодні Першої світової війни потужність американських електростанцій була понад 5 млн. кВт (потужність англійських, німецьких і французьких разом не перевищувала 3 млн. кВт).

У процесі індустріалізації широко застосовувався найновіший науково-технічний досвід європейських країн, досягнення американської інженерної думки. Практично не було морально застарілого обладнання, а тому не гальмувався економічний розвиток. В США було створено першу в світі промислово лабораторію Т. Едісона (1876), яка стала центром винахідництва технічних новинок і щороку давала до 40 винаходів.

Це сприяло різкому зростанню продуктивності праці, яка була в 4,5 раза вищою, ніж в британського виробника. Високий технічний рівень виробництва дав змогу здійснити перехід до масового випуску стандартизованої продукції. У США вперше набуло розвитку масове серійне виробництво, за якого застосовувались раціональні методи його організації. Поточний, конвеєрний метод уперше був запроваджений на автозаводі компанії Г. Форда "Форд моторз" в 1913 році і дав вражаючі результати: складання одного автомобіля тривало лише 1,5 год. Раціоналізація виробництва сприяла небаченому зростанню продуктивності праці.

До речі, Г. Форд здійснював й інші новації. Він встановив на своїх підприємствах 8-годинний робочий день, розробив систему кредитування робітників, організував соціологічну службу, провів загальну паспортизацію робочих місць і визначив цілий ряд операцій, на яких могли бути задіяні інваліди: безногі, однорукі, глухі й навіть сліпі. У 1914 році Форд підвищив середню заробітну плату своїм робітником із 15-20 дол. на тиждень до 40-50 і встановив мінімальний рівень у 30 дол. на тиждень. В результаті цього вперше в історії продукція, що була предметом розкоші, стала доступна тим, хто її виробляє. Так зародилося суспільство масового споживання.

Активно розвивався аграрний сектор економіки, впроваджувалися наукові методи ведення господарства, створювалася його інфраструктура — елеватори, холодильні склади тощо. Держава надавала субсидії сільськогосподарським коледжам, створювала експериментальні станції. У 1891 році було створено Департамент сільського господарства, який сприяв фермерам у захисті та збереженні врожаю, впровадженні нових сортів сільськогосподарських культур. У 1914 році було ухвалено закон про вдосконалення фермерської освіти та надання кваліфікованої допомоги.

Науковий підхід до ведення господарства проявився в економічно обґрунтованій спеціалізації сільськогосподарських районів країни: Середній Захід, Каліфорнія, Дакота, Небраска стали основними виробниками пшениці; Айова, Небраска, Канзас — кукурудзи. Американське зерно було високої якості й низької собівартості, що вивело країну на перше місце у світі з вивозу зерна.

Внаслідок структурної перебудови сільського господарства пріоритетними стали молочне тваринництво, птахівництво, а також галузі, які орієнтувалися на міський ринок. Для того щоб послабити залежність фермерів від капіталу та послуг залізниць (а їх було монополізовано), від елеваторів, складів, великих оптових магазинів, розпочалося створення всіляких організацій та спілок для захисту фермерських інтересів. З'явилися кооперативні фермерські організації з переробки й продажу продуктів на місцевих ринках.

У 1913 році фермерство становило 1/3 всього населення. Фермерські господарства забезпечували продукцією внутрішній ринок і чимало її поставляли на європейський ринок. Їхня продуктивність праці, яка зросла з 1860 по 1913 роки на 250%, була значно вищою порівняно з продуктивністю праці європейського фермера.

Наприкінці XIX — початку XX ст. відбулися якісно нові зміни в управлінні виробництвом, викликані зростанням концентрації виробництва і централізації капіталу. Почали виникати акціонерні товариства, монополістичні об'єднання.

Перші монополії виникли ще в 60—70-х роках. Одна з найбільших — "Стандарт-ойл компані" — була створена Дж. Рокфеллером в 1872 році. Згодом вона приєднала ще 14 компаній з видобутку та переробки нафти. У 1882 році вся компанія була реорганізована у трест і монополізувала виробництво понад 90% очищеної нафти в країні.

В 1892 році Дж. Морган створив "Стальний трест", першою в світі корпорацією, що володіла капіталом 1 млрд. дол. і контролювала 3/4 загального виробництва сталі. На

початку ХХ ст. у США було вже близько 800 трестів, до яких входило понад 5 тис. підприємств із загальним капіталом у 7 млрд. дол. Монополізація сприяла ефективнішому управлінню виробництвом, однак поступово монополії зосередили у своїх руках велику економічну владу. Утворилися цілі династії "королів" сталі, нафти, електроенергетики, залізниці тощо. До них належали Моргани, Рокфеллери, Вандербілди, Гаррімани та інші.

Трести почали активно зростатися з банківським капіталом, що вело до створення фінансової олігархії. У ній провідну роль посіли дві банківські групи — Моргана і Рокфеллера, навколо яких ще до 1903 року об'єдналося 112 банків, залізничних, страхових та інших компаній, а їхній капітал перевищував 22 млрд. дол. (56% акціонерного капіталу країни).

За ступенем монополізації США суттєво обігнали Європу, для якої були характерні картелі й синдикати, що об'єднували десятки відносно невеликих підприємств. Поведінка американських монополій, через встановлення високих монопольних цін, ставала нестерпною для значної частини населення. Тому уряд США під тиском могутньої хвилі антимонопольного руху фермерів, робітників, дрібної та середньої буржуазії був змушений приймати антимонопольні закони, втручатися в економічні процеси. В 1890 році Конгресом США був прийнятий перший антитрестовський закон, розроблений сенатором Шерманом.

Значне вдосконалення антитрестовського законодавства було здійснено за президентства **Теодора Рузвельта** (1901-1909, **на фото**). Було ухвалено закон про охорону природних ресурсів країни і частина земель була передана до державного земельного фонду, котрий не підлягав відчуженню. Цей фонд зріс більш ніж у 3 рази — до 150 млн. акрів. Було прийнято і цілий ряд антитрестовських актів. Були зменшені до 27% мита, введено прогресивний податок на доходи приватних осіб і корпорацій. У 1914 році в США ухвалили **закон Клейтона**, за яким профспілки й союзи фермерів не підпадали під дію антитрестовського закону. Було створено Федеральну резервну систему (ФРС) у складі 12 федеральних резервних банків, капітал яких мав утворюватися з надходжень (внесків) національних, штатних і промислових банків. Усі ці заходи започаткували розвиток державно-монополістичного капіталізму, коли держава здійснювала регулювальні заходи в економіці, охоплюючи її різні галузі.

15.2. Особливості індустріального розвитку Німеччини

Індустріалізація кінця ХІХ — початку ХХ ст. вивела Німеччину на друге після США місце у світі. Серед сприятливих факторів цього найголовнішим можна вважати перемогу у франко-пруській війні 1870-1871 років. Після завершення війни відбулося об'єднання Німеччини навколо Пруссії, консолідація німецької нації. Було ліквідовано політичну роздробленість, митні бар'єри, сформувалася єдина грошово-фінансова система, була прийнята загальнодержавна система мір і ваги, залізничного і поштового права. Населення Німеччини в останній третині ХІХ ст. зросло з 35 до 50 млн. осіб, загальна чисельність промислових робітників збільшилась утричі. Все це сприяло розвитку єдиного внутрішнього ринку країни.

Перемога над Францією, анексія промислово розвинутих провінцій Ельзасу та Лотарингії, багатих на залізну руду і вугілля, контрибуція в розмірі 5 млрд. франків золотом сприяли економічному зростанню Німеччини. Різко збільшилися інвестиції у промисловість. Масово виникають нові заводи і фабрики.

Як і в США, економічному піднесенню Німеччини сприяв фактор часу. Запізніла промислова революція давала низку переваг, зокрема можливість широкого використання

передового зарубіжного досвіду. Німецька промисловість, особливо важка, будувалася на основі сучасної техніки, тоді як в Великій Британії та Франції наявність численних застарілих підприємств зумовлювали збільшення витрат виробництва. Інженерно-технічна думка Німеччини наприкінці XIX — початку XX ст. за кількістю та якістю впроваджень і нових розробок поступалася лише американській.

Індустріалізація на основі новітньої техніки і технологій сприяла різкому зростанню обсягу випуску продукції (насамперед у важкій індустрії), підвищенню продуктивності праці, збільшенню розмірів внутрішньої торгівлі. За темпами економічного розвитку, які зросли в 6 разів, Німеччина поступалася тільки США (в 9 разів). Високими темпами розвивалися галузі важкої промисловості, особливо нові. Особливістю індустріалізації у Німеччині було те, що прискорений розвиток промисловості, особливо важкої, був спрямований на мілітаризацію економіки. Обсяги військового виробництва в 1913 році були в чотири рази більшими, ніж у Франції, яка до цього утримувала лідерство. Державні замовлення на зброю, боєприпаси значною мірою зумовили зростання галузей важкої індустрії.

У процесі індустріалізації змінилася структура господарства Німеччини: промисловість почала домінувати в економічній системі країни. Німеччина напередодні Першої світової війни стала індустріально-аграрною, частка населення, зайнятого у промисловості, становила майже 50% від загального числа працюючих. Важка промисловість за темпами розвитку випереджала легку, а зростання виробництва засобів виробництва було навіть вищим, ніж у США. Поряд зі значним розвитком старих галузей важкої промисловості — кам'яновугільної та металургійної (виплавка чавуну й сталі становили відповідно 19,3 і 18 млн. т, швидкими темпами розвивалися нові галузі, зокрема хімічна й електротехнічна.

Вагомі досягнення нових галузей господарства забезпечили важливі переваги Німеччини на світовому ринку. Це стосується насамперед виробництва міді, цинку, сірчаної кислоти, хімічних мінералів, барвників, штучного шовку та інших товарів. У світовому експорті хімічних виробів частка Німеччини становила 50%. Частка її промислової продукції за останні 30 років зросла з 13 до 16% світового виробництва.

Велике залізничне будівництво (у 1870-1875 роках щорічно вводилося 1500-2000 км шляхів) стимулювало розвиток металургії, добувної промисловості, тракторного машинобудування. Німецька металургія поступалася лише американській. Важлива роль належала машинобудуванню, зокрема виробництву двигунів внутрішнього згорання, локомотиво- і вагонобудуванню. Вона стала великим експортером залізничного оснащення. Будівництво шляхів і випуск транспортних засобів значно здешевили перевезення.

Проте передові форми організації виробництва в цей період ще не охопили всю країну і всі галузі. Так, порівняно із промислово розвиненим Рейнсько-Вестфальським районом була відсталою економіка Східної Німеччини. Промисловість у цій частині країни зберігала кустарний характер і здійснювала лише переробку сільськогосподарської сировини. Повільними темпами розвивалася і легка промисловість. Її відставання пояснюється відсутністю достатньої сировинної бази, високими цінами та низькою купівельною спроможністю населення, оскільки заробітна плата у Німеччині була нижчою, ніж у Франції та Великій Британії.

Розвиток сільського господарства у Німеччині наприкінці XIX ст. порівняно із США відбувався повільнішими темпами, оскільки тісно переплітався з пережитками феодалізму. Зберігалися так звані *маєтки-округи*, у яких поміщику належала поліцейська й адміністративна влада, діяли "Статути про челядь", які ставили бідняків у повну залежність від юнкерства. Саме тому звідси почався вплив населення в міста, в західні райони, поширилася еміграція на Американський континент. Якщо з 1801 по 1891 роки пруські області покинуло майже 1 млн. осіб, то в наступні 5 — ще стільки ж.

Посиленню проблем аграрного сектору і диференціації сільського населення в Німеччині сприяла аграрна криза 70—90-х років. Ціни на зерно впали майже на 40%, зросла

орендна плата, що призвело до розорення значної частини дрібних господарств. Наприкінці XIX ст. великі господарства становили 13% від загальної кількості, а володіли вони 70% всієї орної землі.

У великих господарствах почалося застосування машин, мінеральних добрив, впровадження складних сівозмін, розведення тварин кращих порід. Поступово здійснювався перехід до технічних культур і городництва. Створювалися переробні підприємства-винокурні, цукрові заводи. У 1913 році врожайність порівняно з 1870 роком зросла на 33-50%. Юнкерство багатіло не лише від земельних доходів, а й від участі в діяльності банків, промислових монополій. Придбання акцій різноманітних підприємств сприяло вилученню засобів із сільського господарства, стримуючи темпи його розвитку, посилюючи технічну відсталість. Селянські господарства, знекровлені податками, земельною рентою та лихварськими заборгованостями, не могли вкладати значні кошти у виробництво. Усе це стримувало розвиток аграрного сектору Німеччини.

Цим викликано прийняття в 1880 році закону про підтримку селянського господарства й обмеження свавілля лихварів. Законом передбачалося створення спеціальних агрономічних товариств, дослідницьких станцій, сільськогосподарських шкіл. Організувалися сільськогосподарські товариства для взаємо-кредитування й використання дорогої сільськогосподарської техніки на полях. Найбільше з них — Імперська спілка сільськогосподарських товариств (1909) — об'єднувала 13 тис. кредитних товариств, 1 млн. осіб і мала річний обіг 4,5 млрд. марок.

Проте щорічний дефіцит сільськогосподарського виробництва становив 2 млрд. марок і мав тенденцію до постійного зростання. Країна з експортера сільськогосподарської сировини перетворилася на його імпортера. Залежність Німеччини від імпорту бавовни, вовни, шкіри стримувала розвиток легкої промисловості, не давала можливості знизити ціну робочої сили. І якщо в США в цей період було висунуто теорію американської винятковості, то в Німеччині — ідею про нестачу життєвого простору. Вона створила Паннімецький союз і розпочала підготовку до переділу світу, що й призвело до Першої світової війни.

На початку XX ст. в Німеччині різко зросла кількість великих підприємств. Якщо в 1850 році в кам'яновугільній промисловості в середньому на одну шахту припадало 62 особи, то в 1910 році — більше 2100. У металургійній промисловості число робітників на одну домну збільшилося в 32 рази, а річний випуск продукції зріс у 263 рази. Такі зрушення вели до суттєвої концентрації виробництва і капіталу, а отже, і до їх монополізації, яка мала свої особливості. На відміну від США, в Німеччині виникали в основному картелі та синдикати. На початку Першої світової війни найбільше їх виникло у вугільній, хімічній, електротехнічній, суднобудівній та військовій галузях промисловості. Напередодні Першої світової війни в Німеччині було близько 600 монополістичних об'єднань.

Металургійне виробництво контролював Рейнсько-Вестфальський синдикат. В електротехнічній промисловості виробництво і збут були зосереджені у руках двох монополій — Загального електричного товариства (АЕГ) і "Сіменс-Шуккерт", котрі уклали угоду про тісну кооперацію. Виробництво хімічної продукції опинилося в руках шести компаній. На початку XX ст. вони об'єднали капітали і створили два концерни (найбільш впливовим був "Фарбеніндустрі"), котрі встановили тісні взаємозв'язки в галузі виробництва і торгової політики. Сталеливарна фірма Круппа, яка виробляла зброю, довгий час була "сімейною" монополією, а в подальшому стала акціонерним товариством.

Особливістю монополізації виробництва Німеччини була значна роль банків у їх створенні. Це пояснюється відсутністю у промислового капіталу достатніх грошових нагромаджень. Сталася зміна і в самій банківській системі, для розвитку якої характерною була територіальна концентрація, зокрема в Берліні. На початку XX ст. у Німеччині функціонувало п'ять могутніх груп, котрі об'єднали 58 комерційних банків і 70% власного капіталу всіх банків країни. Кожну групу очолював великий комерційний банк: Німецький, Облікове товариство, Дрезденський, Торгово-промисловий, Шафгаузенська банківська

спілка. Наймогутнішими були перші два, які сконцентрували майже 50% банківських вкладів у Німеччині.

Характерною рисою став вивіз банківського капіталу. За 12 передвоєнних років він зріс у 3 рази, тоді як з Великої Британії і Франції — у 1,5 рази. Зарубіжна діяльність банків Німеччини розвивалась за такими напрямками: емісія зарубіжних державних позик, кредитування експорту й імпорту, підтримка промислових підприємств за кордоном. Якщо Велика Британія спрямовувала свої капітали переважно в колонії, Франція — в Росію і країни Європи у формі позикового капіталу, то Німеччина рівномірно розподіляла вивіз капіталу між Європою та Америкою, причому переважно в розвинені країни.

Незначна кількість колоніальних володінь примушувала німецьких підприємців підвищувати продуктивність праці, знижувати собівартість продукції, домагатися високої її якості, щоб перемагати на світовому ринку товарів. Відсутність ринків сировини і збуту зумовили агресивність Німеччини.

15.3. Основні фактори промислового відставання Великої Британії

Інтенсивний процес індустріалізації США, Німеччини, Росії, Японії зумовив виникнення нових центрів промислового виробництва. Водночас в останній третині XIX ст. в Великій Британії почали знижуватися темпи промислового виробництва, її частка у світовому виробництві знизилася з 32% у 1870 році до 18% на початку XX ст. На внутрішній ринок країни потоком хлинули американські та німецькі товари, дешевші та кращі за якістю.

Залишаючись однією з найбагатших країн світу, а також будучи фінансовим і торговим центром світу наприкінці XIX — початку XX ст., за низкою найважливіших показників промислового розвитку Велика Британія почала відставати від США і Німеччини. Уже в першому десятилітті XX ст. щорічний приріст промислової продукції в Великій Британії (2,1%) був удвічі меншим, ніж у США (4,1%). Її Німеччина обігнала з виплавки сталі, США — з виробництва чавуну, сталі та видобутку кам'яного вугілля. Промисловий центр світу зміщувався в США.

Головною причиною відставання Великої Британії було поступове фізичне і моральне старіння виробничої бази промисловості і відставання за рівнем впровадження у виробництво досягнень нової технологічної революції. Британські фабрики та заводи збудовані ще наприкінці XVIII — першій половині XIX ст., були оснащені машинами та механізмами доби промислового перевороту і неспроможні виготовляти таку кількість виробів і такої якості, як американські та німецькі. Отримуючи в колоніях надвисокі прибутки, британські промисловці не квапилися з технічним та організаційним удосконаленням підприємств.

На розвитку британської промисловості позначилася недооцінка значення електричної енергії, її енергетичною основою залишався паровий двигун. Повільно розвивалися нові галузі виробництва. Якщо, наприклад, у світовому виробництві електротехнічних виробів частка Великої Британії становила 13%, то Німеччини — 32%; якщо у 1913 році в Великій Британії було випущено 34 тис. автомобілів, то в США — майже півмільйона; якщо виплавка сталі за 1870-1913 роки зросла в 3,5 рази, то в США — майже в 46.

Технічна модернізація британської промисловості була вкрай необхідною, але надзвичайно дорогою і складною, вимагала додаткових капіталовкладень. А вітчизняні банкіри та підприємці за традицією віддавали перевагу експорту капіталу за кордон, у колонії та залежні країни, в яких наявність дешевої робочої сили забезпечувала їм високі прибутки (якщо за останню третину XIX ст. національний дохід зріс удвічі, то доходи від зарубіжних інвестицій — у 9 разів).

Причиною відставання британської економіки були також значно нижчі темпи, порівняно з іншими країнами, структурної перебудови в промисловості, в якій, проте, поступово відбувалися структурні зміни. Як і в США та Німеччині, в Великій Британії порівняно високими темпами розвивалися галузі важкої промисловості, особливо

сталеплавильна, електротехнічна, хімічна. Вони випередили традиційно розвинені галузі — видобуток вугілля, виплавку чавуну, переробку бавовни. Тривалий час Велика Британія зберігала за собою лідерство у сфері міжнародної торгівлі, фінансів, суднобудування, залишалася великою колоніальною імперією (на початку XX ст. її колонії у 100 разів перевищували розміри метрополії).

В аграрному секторі економіки основну частину сільського населення становили дрібні фермери-орендарі, які не мали засобів для ведення господарства на сучасному агротехнічному рівні. Урожайність їхніх ділянок була низькою, собівартість продукції — високою, внаслідок чого вони були неконкурентоспроможними. Навіть на внутрішньому ринку Великої Британії більший попит мала дешевша сільськогосподарська продукція, привезена із США та колоній. Це призводило до розорення фермерських господарств, число і площі орної землі яких із кожним десятиліттям скорочувалися.

В сільському господарстві Великої Британії на початку Першої світової війни працювало 8% активного населення. Його мала прибутковість стримувала підприємців від вкладення капіталів у цю галузь економіки. Аграрна криза підштовхнула структурну перебудову сільського господарства — почався перехід від зернового господарства до виробництва кормів для тваринництва та птахівництва, вирощування технічних культур. Почалося впровадження нових машин, мінеральних добрив. Незважаючи на зрушення в сільськогосподарському виробництві, внаслідок яких було досягнуто зростання виробництва сільськогосподарської продукції, Велика Британія втрачала власну аграрну базу і щораз більше залежала від імпорту зерна.

Суттєві зміни сталися в міжнародній торгівлі. Зберігаючи у ній світове лідерство з 1870 року до початку Першої світової війни, Британія поступово перетворилась з експортера на імпортера сировини та продовольства. Імпорт за останню чверть XIX ст. збільшився порівняно з експортом у 2 рази. Зовнішньоторговельний баланс, починаючи з 1870 року, мав постійно від'ємне сальдо. Водночас платіжний баланс в ці ж роки був активним за рахунок доходів вивезеного капіталу, від посередницьких торгових і банківських операцій, розвитку туризму в країні. З кінця XIX — початку XX ст. Англія жила здебільшого за рахунок інших країн, що прирікало її економіку на посилення застійних явищ.

Процес монополізації промисловості в Англії відбувався повільніше, ніж у США та Німеччині, тут тривалий час зберігалися дрібні та середні підприємства. Перші британські монополії виникли в 90-х роках у нових галузях промисловості — трубопрокатній, хімічній, цементній. Пізніше вони стали проникати в суднобудування, яке, на відміну від інших галузей, стабільно зберігало високі темпи розвитку, залізничний транспорт, військову галузь. За участі фінансових груп Моргана було створено британо-американський суднобудівний трест. У легкій промисловості створення монополій значно затрималося. Лише наприкінці XIX ст. виник ситцевививний трест, частка якого становила 85% виробництва ситцю в країні.

Банківський капітал випереджував промисловий за темпами концентрації і централізації. До 1900 року п'ять лондонських банків ("Мідленд", "Ллойдс", "Барклейз", "Вестмінстер", "Нешнл провіншл") зосередили у своїх руках управління всією кредитною справою країни. Напередодні Першої світової війни 27 великих банків Великої Британії володіли 86% усіх вкладів. Серед найбагатших представників фінансової олігархії країни виділявся фінансовий капітал Ротшильда, Беринга, Ллойда.

Надлишковий капітал інвестувався в економіку своїх колоній. Прибутки від вивозу капіталу стали основною статтею національного доходу країни і в 4 рази перевищували прибутки від власної промисловості. Обсяг експортованого з Великої Британії капіталу перевищував сумарні розміри вивозу німецького і французького капіталів. Близько 75% його спрямовувалося в Британську колоніальну імперію і слаборозвинуті країни Латинської Америки, близько 20% — у США, решту — в країни Європи. До початку 1914 року розміщений Британією за кордоном капітал сягнув 4 млрд. фунтів стерлінгів, що в 3,3 раза

перевищувало рівень 1870 року. У 1870-1900 роках національний прибуток Англії зріс у 3 рази, а доходи від англійських зарубіжних вкладів — у 9 разів.

Закордонні інвестиції спрямовувалися, як правило, у виробничу сферу — будівництво підприємств, шахт, портів, доріг. Будувались також транспортні комунікації, створювались соціальні інституції, готувались місцеві кадри для підприємницької діяльності. Незважаючи на окремі випадки (спроба задушити розвиток індійської текстильної промисловості), політика Великої Британії щодо залежних країн сприяла їхньому економічному становленню.

15.4. Економічний розвиток Франції: причини промислового відставання

Франція XIX ст. була однією з колоніальних імперій (територія колоній у 20 разів перевищували площу метрополії), мала достатньо могутню армію і флот, володіла значним економічним потенціалом. За рівнем промислового виробництва та деякими іншими показниками вона займала друге місце у світі упродовж майже всього століття, поступаючись лише Великій Британії. Однак наприкінці XIX ст. вона опинилася на четвертому місці. Темпи промислового зростання на рубежі XX ст. значно уповільнились і становили 2,6% (в Британії 2,1%). За цим показником Франція відставала від Німеччини і США, а за обсягом промислового виробництва, незважаючи на вищі темпи річного приросту, — від Великої Британії.

Такий стан розвитку економіки пояснюється рядом причин. Однією з *головних причин* економічного відставання була поразка у франко-пруській війні і не вигідна для держави мирна угода 1871 року. Загальна сума збитків від війни становила понад 16 млрд. франків. Унаслідок розорення й знекровлення країни різко скоротилися виробництво промислової продукції, експорт готових виробів та імпорт сировини, машин, палива. Спустошення зазнали 43 найбільш промислово розвинутих департаменти, які охоплювали 54% території Франції. Було вивезено в Німеччину обладнання значної частини підприємств Франції, зруйновано велику кількість громадських споруд, склади, сховища. Всюди в зоні окупації було вирубано ліси, вивезено худобу, конфісковано запаси продовольства та сільськогосподарської сировини.

Крім того, вона зобов'язана була сплатити Німеччині 5 млрд. франків контрибуції і як гарантію виплати віддала частину своєї території — провінції Ельзас та Лотарингію. Витрати на їх утримання покладалися на французьку сторону і не включалися до контрибуції, а багатющі на природні ресурси та гарно розвинені землі переходили у володіння Німеччини.

Другою причиною економічного відставання була відсутність достатньої сировинної бази, яка ще більше погіршилась з втратою Ельзасу і Лотарингії, багатих на залізну руду, та вугілля. Франція була змушена імпортувати половину необхідного їй вугілля, особливо коксового. В величезних масштабах ввозилися залізна руда, чорні метали, мідь, бавовна. Таким чином зростала собівартість французьких товарів, особливо металовиробів, зменшувалася їх конкурентоспроможність. Наприкінці XIX ст. 64% імпорту Франції становили промислова сировина та сільськогосподарські продукти. Це спричинило переважання споживчого експорту та пасивність торгового балансу Франції.

Третьою причиною варто назвати значне відставання за технічним рівнем виробництва від своїх конкурентів. На відміну від США і Німеччини, де використання електроенергії ставало звичним для виробництва, у Франції лише розпочалося будівництво гідроелектростанцій, але масштаби його були незначними. Ресурси фабрично-заводського обладнання, створеного за часів промислового перевороту, вичерпалися і вимагали заміни і, відповідно, значних капіталовкладень.

Тим часом французькі капітали експортувалися і становили 30% світових інвестицій, оскільки вивезення капіталу в колонії давало величезні прибутки. Однак це гальмувало економічний розвиток Франції. За даними 1908 року, у французьку промисловість і торгівлю було вкладено 9,5 млрд. франків, а в облігації та закордонні цінності — 104,4 млрд.

Четвертою причиною відставання Франції була відстала структура економіки, яка відзначалася певною своєрідністю, оскільки базувалася в основному на малих підприємствах. Наприкінці XIX ст. 94% всіх французьких підприємств мали від одного до десяти робітників. Скорочувалися потужності металургії, вугільної та інших галузей промисловості. Проте успішно розвивалася легка промисловість. Перед Першою світовою війною Франція залишалася аграрно-індустріальною країною.

П'ятою причиною економічного відставання Франції стали аграрні проблеми французького капіталізму. Аграрні реформи середини XIX ст. не змогли ліквідувати наявні суперечності в сільському господарстві. Роздробленість (парцелярність) селянських господарств і низький технічний рівень зумовили нерозвиненість внутрішнього ринку, зменшували ринок робочої сили, приріст населення. Парцелярне господарство являло собою суму клаптиків землі, які належали одному господарю. Наприкінці XIX ст. на одне господарство припадало близько 30 парцел загальною площею від 5 до 40 акрів. Для мільйонів господарів таких ділянок було проблемою використання навіть робочої худоби, не кажучи вже про машини.

Намагаючись розширити свої господарства, селяни купували або орендували додаткові ділянки землі. Для цього вони брали позику під заставу землі, що призводило до заборгованості. Невеликі доходи селян поглинала виплата процентів, податків, боргів, тому для інтенсифікації обробітку землі, поліпшення господарства не залишалося коштів.

Непосильною для французького сільського господарства виявилася конкуренція американського зерна та інших продуктів, що призвело до гострої кризи і необхідності структурної перебудови аграрного сектору країни.

Водночас в економіці Франції цього періоду спостерігались і **позитивні індустріальні та аграрні зміни**. Темпи розвитку важкої промисловості були вищими, ніж легкої. Друга технологічна революція сприяла створенню нових галузей — електроенергетики, автомобілебудування, паровозобудування, виробництва кольорових металів. Однак числом підприємств та за обсягом виробництва в країні провідне місце посідала легка промисловість. На світовий ринок Франція виходила в основному з дорогими тканинами, парфумами, косметикою, одягом, ювелірними виробами та іншими предметами розкоші.

У сільському господарстві при пануванні парцелярних господарств почали формуватися і фермерські господарства. Цю тенденцію значно посилила аграрна криза. Почалася перебудова структури аграрного сектора, на провідні позиції почало виходити тваринництво, що викликало і зміни структури рослинництва на користь технічних культур. Зростання фермерських господарств та вирощування технічних культур сприяли розширенню сфери застосування техніки. У регіонах країни поглиблювалася спеціалізація виробництва. У 1892 році держава збільшила мито на ввіз у країну сільськогосподарської продукції, що розширило внутрішній ринок для вітчизняних товарів.

Збільшило розміри внутрішнього ринку для багатьох галузей промисловості та сільського господарства країни залізничне будівництво, яке також мало велике значення для формування єдиного економічного господарства країни. За останні 30 років XIX ст. довжина залізниць у Франції збільшилася в 2,5 рази і становила 42,8 тис. км. У цей період за довжиною залізничних колій Франція перевершувала Велику Британію і Німеччину.

Зростала концентрація виробництва, з'явилися великі центри металургійної та військової індустрії. 13 металургійних заводів в Лонгві, на північному сході Франції, об'єдналися в 1876 році в першу монополію Франції – синдикат. Згодом у величезний концерн "Шнайдер-Крезе" об'єдналися провідні металургійні військові підприємства Шнайдера і Крезе. В 1890 році утворилася монополія "Коміте де форт", яка об'єднала близько 250 металургійних та машинобудівних заводів, контролювала в країні 3/4 виробництва чавуну і сталі. Монополістичними об'єднаннями в хімічній промисловості стали компанії "Сен-Гобен", "Кюльман". Акціонерні компанії виникли також в інших галузях промисловості. У 1883 році виник цукровий, а в 1885 — годинниковий картелі.

Концентрація промислового капіталу супроводжувалася значно активнішою концентрацією і централізацією банківського капіталу. Наприклад, якщо у 1861 році на паризькій біржі в обігу було 118 цінних паперів на суму в 1 млрд. франків, то в 1869 році — уже 307 цінних паперів на суму 33 млрд. Наприкінці XIX ст. паризька біржа почала відігравати роль міжнародного позичкового центру.

В результаті злиття промислового і банківського капіталів виникла фінансова олігархія, центром якої став Французький банк, верхівку якого склали 200 значних акціонерів банку. Саме вони зосередили у своїх руках економічну та політичну владу в країні. До ради Французького банку входили представники фінансової олігархії — Ротшильд, Де Вандель, Шнайдер, Пежо, яким, за визнанням прем'єр-міністра Франції Клемансо, практично належала у Франції вся повнота влади.

Позичково-лихварський характер капіталізму Франції породив прошарок так званих рантьє — людей, котрі живуть виключно за рахунок процентів на капітал.

15.5. Промислово-індустріальний розвиток Російської імперії

На рубежі XX ст. однією з наймогутніших країн світу стала Російська імперія, яка перетворилася в велику колоніальну державу. В 50-60 роки XIX ст. до Російської імперії були приєднані обширні землі Приамур'я, Примор'я, а також Владивосток. Почалося освоєння Чорноморського побережжя Кавказу, засновані міста Новоросійськ та Туапсе. В 1875 році до Росії приєднався Сахалін. В 60-80 роках XIX ст. до Росії була приєднана значна частина Середньої Азії, Казахстану.

Саме це та реформи, проведені урядом імператора Олександра II – селянська реформа 1861 року, в результаті якої від кріпосництва було звільнено 22,5 млн. селян, земська (1864), судова (1864), міська (1870), військова (1862-1874) стали поштовхом до промислового розвитку. Це відкрило шлях до розвитку капіталістичних відносин, привело до промислового перевороту, який в основному завершився до середини 80-х років XIX ст. В цей період склалися основні економічні райони Росії: Петербургський, Північний, Центрально-Промисловий, Центрально-Чорноземний, Поволзький, Північнокавказький. З'явилися і нові економічні райони: Південний, Донбас, Баку.

З 1860 по 1900 роки продукція промисловості Росії збільшилася більше, ніж в 7 разів, а чисельність робітників досягла 1,5 млн. осіб. Розвитку промисловості, а також економічним зв'язкам Росії з світовим ринком сприяло будівництво залізниць, довжина яких збільшилась з 3,8 тис км в 1865 році до 37 тис. км в 1895 році.

Особливо успішно економіка Росії розвивалася в 90-і роки XIX ст. Продукція чорної металургії за останні 10 років цього століття зросла на 320%, переробка бавовни на 95%, видобуток кам'яного вугілля, нафти, залізної руди, чавуну, заліза і сталі – в 3 і більше разів. Підвищилась товарність сільського господарства, відбулось значне розширення селянства.

Індустріальний розвиток Росії мав певні специфічні особливості. По-перше, промисловий і фінансовий капіталізм, який активно і стрімко розвивався, був вимушений уживатися з економічною відсталістю країни. По-друге, різні райони Росії розвивалися вкрай нерівномірно – поряд з великими монополістичними об'єднаннями і розвинутими регіонами існували малообжиті території, на яких лише починали складатися капіталістичні відносини. По-третє, багато народів Росії, особливо колоніальних, знаходилися на феодальній стадії розвитку, а деякі зберегли навіть залишки патріархально-родових відносин.

Тому по відношенню до передових капіталістичних країн в техніко-економічному плані Росія залишалася відсталою аграрною державою. Головною причиною такого стану були значні пережитки кріпосництва, які стримували розвиток капіталізму. Якщо 30 тисяч поміщиків мали 70 млн. десятин землі, 10,5 млн. селянських дворів – 75 млн. десятин. Це звужувало внутрішній ринок Росії і розвиток промисловості і примушувало російських підприємців шукати ринки на окраїнах імперії та її колоніях.

Селянство страдало від малоземелля, високих орендних платежів та податків. З 1862 по 1901 роки колишні кріпаки заплатили казни 1,4 млрд. руб. викупних платежів і

залишилися ще винні 400 млн. руб. Сільськогосподарське виробництво зростало повільно і супроводжувалося через низьку продуктивність постійним голодом (1891, 1897, 1898, 1900 роки).

На початку ХХ ст. у російській промисловості відбувалася значна концентрація капіталу. Появилися перші монополістичні об'єднання – синдикати "Продамет", "Продвугілля", "Продвагон", "Трубопродажа" та інші.

Економічна відсталість Росії, особливо її аграрного сектору, були гальмом зростання продуктивних сил. При дуже великих прибутках капіталістів, банкірів, крупних поміщиків переважна більшість населення жила в злиднях. Робітники зазнавали жорстокої експлуатації, мали найбільший в Європі робочий день, найнижчу заробітну плату, була відсутня всяка охорона праці. Це створювало умови для посилення боротьби робітників за свої права. Центр робітничого руху почав зміщуватися з країн Західної Європи до Росії.

З метою послаблення робітничого руху та його впливу на селянство, в Росії на початку ХХ ст. розпочалася нова земельна реформа, яка ввійшла в історію під назвою Столипінської, на честь тодішнього прем'єр-міністра. Це привело до значного промислового та індустріального прогресу, який розпочався в 1909 році, посиленню концентрації виробництва, за рівнем якої Росія вийшла на перше місце в світі. В 1914 році на підприємствах з числом робітників більше 500 працювало майже 57% всіх робітників. За рівнем розвитку продуктивних сил імперія зрівнялась з Францією та Японією, суттєво відстаючи від Німеччини і особливо США.

З новою силою почалася монополізація промисловості, картелів та синдикатів, яких в 1910 році було майже 200. Значно зросла кількість робітників, яких в 1913 році було майже 4,5 млн. осіб.

15.6. Економіка України в добу індустріалізації

На рубежі ХХ століття в Україні, як складової Російської імперії, почалася доба індустріалізація, яка, насамперед відбувалася в *промисловому секторі економіки*. Вона була підготовлена промисловим переворотом, завдяки якому мало місце повсюдне застосування у виробництві парових двигунів, систем машин, механізмів та верстатів. З цього часу активніше застосовуються у виробництві досягнення науки і техніки.

Лише в Катеринославській та Херсонській губерніях в самому кінці ХІХ ст. стали до ладу 17 великих металургійних заводів, 9 з них належали іноземним підприємцям. На кошти іноземного капіталу (англійського, бельгійського, французького) були збудовані: завод Джона Юза з робітничим селищем Юзівка (*нині Донецьк*); Дніпровський завод у селищі Кам'янському (*нині Дніпродзержинськ*); Гданцівський завод біля Кривого Рогу. Основним промисловим паливом стало кам'яне вугілля.

Початок ХХ ст. позначився подальшою концентрацією виробництва і утворенням монополій. Найбільші цукрозаводчики України об'єдналися в цукровий синдикат — перше в Російській імперії монополічне об'єднання, що виникло в Києві у 1887 році. Через 5 років у нього входили 90% діючих заводів в Україні. Монополії створювалися в основному в найбільш "концентрованих" галузях — металургійній, кам'яновугільній, залізорудній: "Продвагон" (1901), "Продамет" (1902), "Трубопродаж" (1902), "Цвях" (1903). Утворений у 1904 році синдикат "Продвугілля", до якого входили 18 окремих акціонерних товариств, контролював 75% видобутку кам'яного вугілля в Донецькому басейні. У 1905-1906 роках виникло більш як 50 акціонерних компаній у Західній Україні. Напередодні Першої світової війни в Україні не було вже жодної важливої галузі промисловості, в якій так чи інакше виробництво не було б монополізоване. За рівнем концентрації промислового виробництва Україна вийшла на початку ХХ ст. на одне з перших місць у світі.

Однак більшість акціонерних компаній в Україні контролювали іноземці. Їм на початку ХХ ст. належало близько 90% акціонерного капіталу монополістичних об'єднань, переважна більшість прибутків яких відпливали за кордон. Передусім іноземних капіталістів приваблювали в Україні дешеві сировина і робоча сила, перспектива розширення

внутрішнього ринку у зв'язку з розвитком капіталістичних відносин, пільгові заходи уряду, тобто все те, що забезпечувало надприбутки. З 1888 по 1894 роки в Україні створено 22 іноземні акціонерні компанії з основним капіталом майже 63 млн крб. А напередодні Першої світової війни в Україні працювало понад 80 іноземних компаній з капіталом 413,8 млн крб, що становило 36% загальної суми іноземних капіталовкладень у Російській імперії. Іноземний капітал в Україні контролював 67% виплавлення чавуну, 70% видобутку вугілля, 58% видобутку залізної руди. Французький, бельгійський, англійський і німецький капітали значною мірою захопили ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній та металургійній промисловості України. У 1900 році переважно іноземцям належали 65 підприємств сільськогосподарського машинобудування.

На шляху індустріалізації Україна зробила значний крок у своєму розвитку і перетворилася в один з найрозвинутіших у промисловому відношенні районів Російської імперії. Тут склалися такі великі промислові центри, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий та Південно-Західний цукровобуряковий.

Однак пріоритетний розвиток важкої індустрії призвів до серйозних деформацій економічної структури, оскільки розвиток легкої промисловості в Україні почав суттєво відставати. Це було складовою економічної політики Російської імперії, в чому й проявився колоніальний підхід Росії по відношенню до України. Так, виробництво залізничних рейок, яке в Україні становило більше 75% від загальнодержавного, переважно обслуговувало залізниці російських регіонів імперії. Суттєвою була диспропорція між добувними (Україна давала 70% їх продукції) і переробними (частка України складала лише 15%) галузями. Основним виробником тютюну імперії була Україна, але виробництво цигарок здійснювалося в Петербурзі. Велику частину українського цукру відправляли на рафінадні заводи Москви. І таких прикладів можна навести багато. Тому можна стверджувати, що в ці роки продовжився процес підпорядкування української промисловості імперському центру.

Фактично однобокий, колоніальний характер мав і товарообмін. Тільки 155 українських промислових підприємств виробляли готову продукцію, інші давали сировину для підприємств Росії. Готові товари, які довозилися з Росії, коштували дорожче, ніж українська сировина. Отже, нагромадження капіталу в Росії відбувалося і за рахунок нееквівалентної торгівлі з Україною. Регулювання цін за перевезення вантажів залізницями здійснювалося в такий спосіб, що було вигідніше вивозити продукцію за межі України, ніж доставляти її на власній території.

Індустріалізація економіки Західної України відбувалася значно повільніше. Суттєві зрушення відбулися лише в деревообробній та нафтовій галузях. Прискореними темпами почала розвиватися лісопильна та деревообробна галузі промисловості, Галичина експортувала щорічно 80-85 тис. вагонів лісоматеріалів. Відбувалася і концентрація виробництва, в 1892 році виник нафтовий картель, а в 1905-1906 роках було створено відразу понад 50 акціонерних нафтових компаній, найбільшими з яких були "Галицько-карпатське товариство", "Східниця", "Галичина". Більшість з них контролювали іноземці. В 1912 році тільки німецькі й англійські фірми зосередили в своїх руках 1/3 видобутку нафти українського Прикарпаття.

Однак переважна більшість західноукраїнських підприємств залишалися дрібними. На початку ХХ ст. їх налічувалося близько 100, де працювало 62-63 тис. робітників із 300 тисяч. Решта — близько 240 тис. — працювала в кустарних промислах, у маленьких ремісничих майстернях, удома.

У цілому промисловість західноукраїнських земель розвивалася повільно. Її галузева структура залишалась однобокою — у напрямку видобутку і первинної переробки сировини — і мала колоніальний характер з боку Австро-угорської імперії. Тому можна стверджувати, що не дивлячись на значні зрушення в розвитку економіки на початку ХХ ст., становлення фабрично-заводської промисловості на цій території України ще не відбулося.

Відбулися певні зрушення і в *сільському господарстві*. Поштовх для його індустріального розвитку надали селянські реформи 1848 року в Австрійській та 1861 року в Російській імперіях, які мали багато спільних рис. Земля стала об'єктом купівлі-продажу, розвивалося селянське підприємництво, розширювалися ринкові відносини. Водночас ці реформи залишили пережитки панщинно-кріпосницької системи господарювання, поміщицьке землеволодіння, викупні платежі тощо. Реформи не зрівняли селян у громадських правах з іншими суспільними верствами. Усе це гальмувало господарську ініціативу і культурний розвиток селянства.

Тому важливе значення в товаризації сільськогосподарського виробництва в Російській імперії мала *столипінська аграрна реформа* початку ХХ століття. Вона мала на меті нарешті розв'язати «вічне» земельне питання, перебудувати земельні відносини, створити стан заможних селян-фермерів. Указом 9 листопада 1906 року скасовувалися обов'язкові "земельні общини" і кожному селянинові надавалося право виходу з общини з виділенням йому землі в одному масиві, що отримав назву "відруб". Селяни могли переносити туди свої господарські будівлі й створювати "хутір" (найпоширеніший в Україні). До Першої світової війни селяни Східної України мали в своїх руках 57% землі, а великі землевласники — 43%. У 1916 р. селянам належало вже 65% усієї землі, тоді як поміщицьке землекористування зменшилося до 35%. Однак попит селян на землю зростає, бо приріст населення випереджав перехід землі в селянські руки.

Другим важливим кроком реформи було створення Селянського земельного банку і надання йому права виділяти селянам вигідні кредити для купівлі землі, реманенту тощо. Це сприяло також торгівлі поміщицькою землею та придбання її селянами.

Нарешті, третім напрямком реформи було переселення селян із густозаселених регіонів європейської частини Російської імперії у Сибір, за Урал та на Далекий Схід, де був надлишок вільної землі. Українські губернії протягом 1906-1912 років дали близько 1 млн переселенців. Однак через погану організацію переселенської кампанії значна частина українців змушена була повернутися назад. У 1914 році в Сибіру і на Далекому Сході проживало 2 млн українців.

У цілому столипінська аграрна реформа мала успіх в Україні. Почалося формування міцних селянських господарств фермерського типу. Реформа сприяла розвитку аграрних відносин на селі, широкому застосуванню машин і добрив, а це зумовлювало зростання товарності сільського господарства. В Україні, особливо на Правобережжі й Півдні, на хутори й відруби виселилося 226 тисяч селянських господарств, або майже половина загального їх числа.

В 1910-1913 роках посівні площі в українських губерніях зросли на 900 тисяч десятин і становили 22,9 млн. Валовий збір зерна досяг 1200 млн пудів. Напередодні Першої світової війни Україна забезпечувала 40% імпорту зернової продукції експортованою Російською імперією. Від урожаю зернових на Україні залежали ціни, наприклад, на ринках Англії. Україну тоді називали житницею Європи. Крім того, Україна була найбільшим виробником цукру з цукрового буряка, тільки Німеччина вирощувала більше, ніж Україна, картоплі.

Третину всієї продукції сільського господарства продавали на внутрішньому та зовнішньому ринках. Проте наявність 2 млн. селян із середнім наділом 2 десятини (половина з них не мали ні коня, ні корови), 5 тис. поміщиків, які володіли в середньому 1600 десятинами (1914), зумовлювала невисоку середню врожайність — 9-10 ц/га, тримаючи українське село в постійній соціальній напрузі.

Однак модернізація українського села здійснювалася повільно порівняно з країнами Західної Європи і була перервана війною 1914 року.

Розвиток капіталістичних відносин в сільському господарстві мав місце і на західноукраїнських землях. Однак Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття залишалися відсталими аграрними провінціями Австро-Угорської імперії. Тут збереголося велике поміщицьке й церковне землеволодіння. Поміщикам належало понад 40% усіх земель, а основна маса селянства страждала від безземелля і малоземелля. Користуючись

цим, великі землевласники в великих масштабах використовували в стосунках з селянами відробіткову ренту, що означало збереження напівкріпосницьких порядків. Великого поширення набули відробітки за проценти, які сплачували за борг грошей, взятого збіжжя, за штрафи при порушенні лісового чи рибальського законів тощо.

Щоб вижити, селянська біднота змушена була шукати заробітків поза селом; швидкими темпами зростала еміграція. Саме в ці роки почалася масова еміграція українських селян до Америки, здебільшого Канади і США. Крім того, селянство виїжджало на сезонні заробітки до Німеччини, Чехії, Румунії, Данії та у прикордонні російські губернії. Масштаби еміграції особливо зросли на початку XX ст. Якщо в 1890-1900 роках з Галичини емігрувало 78 000 осіб, то за перше десятиріччя XX ст. виїхало понад 224 000 осіб. Всього з 1890 по 1913 роки число емігрантів дорівнювало майже третині всього приросту населення.

Наприкінці XIX ст. актуальним стало й проведення в Російській імперії *грошової реформи*, в основі якої мав стати грошовий обіг, заснований на золоті, як це вже було у Великій Британії, Франції, Німеччині. Вона вимагала нагромадження величезної кількості золота. В кінці XIX ст. золотий фонд імперії становив уже 1095 млн крб при 1067 млн крб кредитних білетів у обігу. Таке співвідношення дозволяло розпочати процеси обміну кредитних білетів на золото. Між золотим і паперовим кредитним карбованцем було встановлене співвідношення, яке на той час мало місце на ринку — 66 коп. золотом за 1 кредитний карбованець. В 1897 році було прийнято закон про золоту реформу, почали карбуватися нові золоті монети вартістю 5 карбованців, а також були визначені умови забезпечення кредитних білетів у обігу. Встановлювалися суворі обмеження емісійного права Державного банку.

Встановлена цією грошовою реформою тверда валюта проіснувала в Російській імперії до Першої світової війни. Вона давала можливість уряду здійснити значні економічні та кредитно-фінансові заходи, спрямовані переважно на розвиток великої промисловості. На основі золотого запасу розвивалася кредитна політика, державні позики, фінансувалося залізничне будівництво, промисловість тощо.

Ця реформа відкрила шлях і до вдосконалення *кредитно-банківської системи*. В Україні виникло багато приватних банків, комерційних кредитних закладів — банківських контор, дисконтерів (кредиторів-лихварів, які брали па облік векселі). Новими формами організації кредиту були приватні акціонерні банки, міські (громадські) комерційні банки, товариства взаємного кредиту, позичково-ощадні товариства тощо.

Отже, незважаючи на надзвичайно високі темпи індустріалізації в Україні, кардинальних змін у її економіці не сталося. Причинами були колонізаторська політика Російської і Австро-Угорської імперій, які зберігали за українськими землями статус сировинного придатку. Завадила завершенню процесу індустріалізації і Перша світова війна. Україна, як і Російська імперія в цілому, залишалася аграрно-індустріальною з економічно відсталими регіонами, в яких зберігалися навіть залишки кріпацтва. В цілому в селах проживало 80% населення.

15.7. Становлення індустріального суспільства в Японії

Перехід до індустріального суспільства в Японії відбувся пізніше, ніж у країнах Західної Європи та США, і мав такі основні особливості:

- до середини XIX ст. Японія була типовою аграрною країною, в якій панувала феодальна система господарства, формувалося мануфактурне виробництво;
- найвища влада в Японії формально належала імператору, але насправді її узурпували сьогуні (правителі) — великі феодали, зокрема династія Токугава, яка протягом останніх 250 років правила країною;
- політична роздробленість країни, складна соціальна структура суспільства, в якій панівне становище мали самураї (близько 7% всього населення), гальмували становлення індустріального укладу;

- селянство Японії становило 80% загальної кількості населення, а купці та ремісники були нечисленим станом і не виявляли підприємницької активності.

Нагадаємо, що тривалий час Японія перебувала у самоізоляції від зовнішнього світу. Зміни почалися з 1853 року, коли командувач американської ескадри М. Перрі після захоплення Токійської бухти змусив сьогунат підписати нерівноправний договір про відкриття низки портів для торгівлі із США. Невдовзі подібні договори Японії нав'язали Англія, Франція, Голландія та інші держави.

Торгівля з економічно розвиненішими країнами мала негативні наслідки для японської економіки, викликало соціальне невдоволення і вилилося в революцію "Мейдзі" (1867-1868), яка відновила імператорське правління і почала процес модернізації економіки. Новий імператор **Муцхіго** (1868-1912) ліквідував політичну роздробленість країни, декларував рівність усіх підданих, свободу вибору професій і діяльності, торгівлі, міграції населення, запровадив єдині грошову та податкову системи, скасовував цехи та гільдії. Важливим результатом революції стала ліквідація феодальних володінь та привілеїв, однак здійснена поступово, з пристосуванням до нових умов господарювання: аристократія отримала відшкодування готівкою та облигаціями, які були інвестовані у виробництво.

Головним же стало бурхливе будівництво промислових підприємств, залізниць, морських суден, засобів зв'язку та впровадження інших нововведень, використовуючи всі світові наукові й технічні досягнення. Особливий ухил в модернізації економіки було зроблено на перейняття досвіду передових європейських країн.

Особливістю економічного розвитку Японії другої половини XIX — початку XX ст. був збіг в часі процесів промислового перевороту, індустріалізації та монополізації, які проходили прискореними темпами. Перші **монополії** виникли вже на ранньому етапі розвитку промислового капіталізму: у 1880 році створено компанію з виробництва та продажу паперу; у 1882 році виникло об'єднання пароплавного і транспортного суднобудування; на концерн перетворилися компанії Міцуї та Міцубісі (транспорт і транспортне машинобудування).

Поштовхом до подальшої монополізації стали фінансова криза 1897-1898 років і світова криза перевиробництва 1900-1903 років. Монополізація японської економіки характеризувалася такими особливостями:

- японські монополії одразу ж склались як фінансово-промислові групи, що пояснювалося державним характером японського капіталізму;
- процес монополізації не обмежувався монополізацією якоїсь галузі виробництва або збуту якогось одного товару, а поширювався в різних напрямках.

У господарському житті країни вже з другої половини 90-х років XIX ст. провідну роль стали відігравати **великі капіталістичні компанії** (сімейні фірми закритого типу або на акціонерних засадах), які зайняли панівне становище у вугільній, нафтовій, цементній, залізничній, суднобудівній, текстильній, тютюновій, борошномельній, годинниковій та в інших галузях.

Важливу роль в індустріалізації відіграла держава: уряд створював власні фабрики та корабельні з широким залученням іноземних експертів для керівництва ними. Згодом ці підприємства були передані в приватні руки за низькими цінами, а уряд перестав займатися виробництвом і почав виконувати функції науково-дослідних і дослідно-конструкторських консультацій для нових підприємств.

Розвиток гірничорудної та добувної промисловості (зросло добування вугілля, нафти, залізної руди) створив сприятливі умови для прискореного розвитку важкої промисловості, насамперед металургії і машинобудування. З 1896 по 1904 роки японський уряд витратив на металургійну промисловість 19 млрд. ен, що сприяло задоволенню внутрішніх потреб країни в чавуні на 60, сталі — на 40%. У 1897 році було введено в експлуатацію завод гірничого машинобудування в Фукуоке та інші підприємства важкої промисловості, зокрема ті, які виробляли токарні верстати, електродвигуни. Розвивалися нові галузі промисловості —

хімічна, електротехнічна. До 1904 р. налічувалося 560 машинобудівних заводів, майже 1200 хімічних, більше 300 підприємств газової та електропромисловості.

Найбільш розвинутою з машинобудівних галузей було суднобудування. Це пояснюється як острівним положенням країни, так і новими планами підготовки до війни. З 1893 року японський уряд надав приватним суднобудівним компаніям субсидію на суму 1,6 млн. єн. Проте на японських корабельнях будували лише малотоннажні судна, тому всі великі кораблі замовляли за кордоном.

Значна увага приділялася транспорту і засобам зв'язку. У 1870 році між Токіо і Йокогамою, де розташовувалася велика колонія іноземних бізнесменів, була відкрита перша в країні лінія телеграфу, а через два роки ці міста зв'язала і перша в Японії залізниця. Розвиток залізничного транспорту поклав початок становленню залізничного машинобудування. Уже 1896 році почалося спорудження паровозо- та вагонобудівних заводів в Осаці й Нагої.

Ліквідація феодальних відносин зробила людей всіх станів вільними і створила ринок робочої сили, а приватна власність і приватне підприємництво отримали захист від сваволі старої аристократії. Крім того, уряд усіляко сприяв розвиткові системи загальної освіти. До кінця XIX ст. у школах навчалася близько 80% японських дітей.

В Японії починає формуватися стан підприємців, в який активно вливається стан самураїв з віковими традиціями чесності, відданості справі та дисципліни. Саме самураї відіграли вирішальну роль в утворенні нового підприємництва.

Поряд із запозиченням досвіду європейських країн і США, істотне місце в індустріалізації Японії належало іноземному капіталу, але в цілому японці поклалися на власні заощадження. Це хоч і затримувало "злет" економіки, але робило її стійкою та надійною в наступні десятиліття.

Становленню індустріального суспільства в Японії сприяла аграрна та інші реформи 70-х років XIX ст. Вони ліквідували феодальні права самураїв на землю, закріпили земельні наділи за селянами. Правда, значна частина селянства залишилася малоземельними та безземельними.

Відчуваючи нестачу землі та ресурсів за зростаючого населення, уряд Японії посилив мілітаризацію економіки. До 1900 року 40% усіх державних підприємств були військовими заводами, де була зайнята половина робітників державного сектору і 3/4 потужностей. У 1894 році Японія напала на Китай, перемога над яким дала їй права на експансію Кореї, 350 млн. єн контрибуції, які стали додатковим джерелом капіталу для японської економіки. Загальна сума капіталу, який інвестувався в господарство країни, з 1894 по 1903 роки зросла у 3,5 рази і становила 887,6 млн. єн (1894 — 249,8 млн. єн). Капіталовкладення спрямовувалися насамперед у промисловість і на транспорт, хоча, як і раніше, текстильна промисловість залишалась провідною галуззю країни. Обсяг виробленої на ткацьких підприємствах продукції в 1894-1898 роках зріс більш ніж у 2 рази.

Перемігши у війні 1904-1905 роках Росію, Японія захопила Південну Маньчжурію, а також Південний Сахалін. Як наслідок, частка японських товарів становила в імпорті Кореї і Маньчжурії відповідно 74 і 60%. Економічна експансія сприяла промислового піднесенню.

Загалом реформи мали вражаючі наслідки для японської економіки. Упродовж 1875-1895 років обсяг виробництва сільськогосподарської продукції у країні збільшився у 3,5 рази, протяжність залізниць зросла в 20 разів, були створені тисячі нових промислових підприємств, обладнаних передовою технікою. Незважаючи на те, що Японія не могла ще на рівних конкурувати із західними країнами в абсолютних показниках випуску основних промислових виробів, темпи її економічного зростання були значно вищими. Упродовж 1900-1913 років вони становили 12% на рік проти 7% у США, 4% у Франції і Німеччині, 2% у Великій Британії. Видобуток вугілля зріс у 20, виробництво міді — у 13, виплавка сталі — у 5, сумарний тоннаж торгового флоту — у 8, військового — у 15 разів. Експорт зріс до 250 млн. єн у 1900 році і до 600 млн. у 1913 році.

Поряд зі здобутками в індустріальному розвитку напередодні Першої світової війни Японія все ще залишалася аграрно-індустріальною країною, 65% населення якої було зайняте в сільському господарстві, де переважали кабальні умови земельної оренди (орендна плата часом становила 65-70% урожаю, орендар повинен був ще й відробляти на землі поміщика). У землеробстві залишалася середньовічною техніка (заступи й сапи). Слаборозвиненим було також тваринництво.

Не дивлячись на це, перетворення Японії в централізовану державу відбувалося високими темпами. Зі слабкої відсталого феодальної країни вона перетворилася у велику державу на Азіатському континенті, ставши прикладом для інших азіатських країн, які залишилися в становищі колоній або напівколоній.

15.8. Колоніальна система і економічний розвиток залежних країн

Термін "колонія" (поселенець) походить від колона (поселенець, хлібороб) античного Риму, який був залежним від патриціїв, великих земельних власників. Після Великих географічних відкриттів цей термін використали для визначення земель, територій, що потрапили в залежність від багатих країн і які почали називати колоніальними, тобто залежними. Колоніальне пограбування і колоніальна торгівля були важливим джерелом первісного нагромадження капіталу і прискорювачем капіталізації виробництва.

На завойованих землях-колоніях, що втрачали політичну й економічну самостійність, метрополії насаджували капіталістичні відносини. Так сталося в колоніях Великої Британії у Північній Америці, Австралії, Новій Зеландії, Південній Африці, де місцеве населення не могло протистояти силі колонізаторів і воно було або знищено, або загнане в резервації. Через багато років, коли колоніальні держави отримували політичну і економічну незалежність, основним їх населенням ставали колишні переселенці з Європи. Тому, наприклад, в могутніх нині державах США, Канаді, Австралії, Південно-Африканській Республіці основним населенням є англійці, німці, французи, росіяни, українці, іспанці тощо.

Інакше процес колонізації відбувався на Сході та Півдні, де колонізаторам не вдалося змінити структуру суспільства та повністю підкорити туземні народи. Це можна пояснити багатовіковими традиціями та стійкістю східного суспільства. Колонізація народів Африки та Азії справила вплив на їх розвиток, але впровадження тут капіталістичних відносин натрапило на протидію традиційних структур.

У період первісного нагромадження капіталу і мануфактурного виробництва (XVI-XVIII ст.) колоніалізм зводився головним чином до пограбування та вивезення в Європу місцевих багатств (Іспанія, Португалія), товарів, сировини (Голландія, Велика Британія) та робочої сили (работоргівлю розпочали в середині XV ст. португальці, продовжили англійці, французи, голландці, датчани і шведи).

Промислова революція (кінець XVIII — середина XIX ст.) в європейських країнах змінила роль колоній, які почали перетворюватися на ринок насамперед сировини для прогресуючої швидкими темпами промисловості. Це вимагало побудови в залежних країнах підприємств добувної та переробної галузей, поглиблення обміну товарами, що, по-перше, дозволяло метрополіям уникати конкуренції на зовнішньому ринку, і по-друге, втягувало колоніальні країни у світовий товарний обіг і сприяло їх соціально-економічному розвитку (розвитку місцевої промисловості з переробки сировини, транспорту, зв'язку і т. ін.). У колоніальній економічній політиці цієї доби центральне місце займав вивіз капіталу, який значно перевищував вивіз товарів.

До початку XX ст. на етапі монополістичного капіталізму колоніальні володіння були зосереджені в руках трьох європейських держав: Великої Британії — 33,5 млн. кв. км із населенням 400 млн. осіб, Франції — 10,6 млн. і 55 млн. і Німеччини — 3 і 13,3 млн. відповідно. Світ виявився поділеним на метрополії, колонії і залежні країни.

У другій половині XIX ст. торговельно-грабіжницькі методи метрополій по відношенню до колоній замінюються економічними і провідна роль в їх відносинах переходить від торгових компаній до промислових. Відповідно значення колоніальних

товарів упало, але зросла необхідність у продовольстві, сировині, фарбниках, будівельному лісі, вовні, бавовні — тобто в товарах, особливо потрібних для розвитку європейської промисловості. У цей період *колонії стають аграрно-сировинним додатком метрополій* і ринком для товарів, вироблених ними. У країни-колонії з метрополій ввозилися готові тканини, металовироби, напівфабрикати та інші товари. Наприклад, у 1870 році структура індійського експорту складалася на 36% із бавовни-сирцю, на 21% — з опіуму, на 12% — із зернових, на 4% — із джуту і т. ін. Бавовняні тканини становили всього 2%, вироби із джуту — 0,5% експорту Індії. Водночас імпорт країни на 45% складався із бавовняних тканин, на 8% — із пряжі, на 13% — із металовиробів (в основному метизи) і лише на 2% — із машин, переважно для обробки сировини.

Вирішальну роль в експлуатації колоній стали відігравати монополії країн-метрополій, які свідомо обмежували розвиток власної промисловості колоній і підтримували феодальні та патріархальні пережитки. У колоніях велику роль відігравала дешева ручна праця, хоча приплив іноземного капіталу дозволяв розвивати її механізацію.

Водночас, приплив капіталу метрополій в колонії прискорював їх розвиток, формувалася внутрішня ринки, приводив до зростання міст. Наприклад, значення найбільшої колонії Великої Британії, якою була Індія, постійно зростала по мірі втрати останньою промислової гегемонії. Приплив капіталу метрополій у другій половині XIX ст., переважно у будівництво залізниць, розробку корисних копалин, прискорив розвиток ринку в Індії. Стали зростати великі міста — Бомбей, Калькутта. Збільшувалась кількість національних промислових підприємств. Організація посередницьких кредитних установ (наприклад, британських керівних агентств) привела до появи перших індійських банків.

Метрополії для більш ефективного використання ресурсів колоній, зменшення обсягів перевезень будували тут підприємства з первинного обробітку сировини і виробництва окремих видів товарів: з очищення і пресування бавовни, джуту, з виробництва фарбників, залізних виробів, будівельних матеріалів, цукру, сухофруктів, опіуму, рому, кокосової і соєвої олії, деяких видів продовольства (рис, пшениці, солонини), обробітку шкіри, цінних порід дерева, міді, срібла і т. ін.

У світовий ринок, а через нього й у виробництво товарів втягувалися нові території. Так, у 70-ті роки посилювалося завоювання глибинних африканських територій і почалась боротьба за новий поділ Африки між європейськими колонізаторами (Велика Британія, Франція, Німеччина, Бельгія). Континент виявився дуже багатим на природні ресурси — золото, алмази, кольорові метали, нафту, вугілля, яких не вистачало промисловості європейських країн, що стрімко зростала. У 1896 році Велика Британія і Німеччина підписали договір про розподіл сфер впливу в Східній Африці. У 1897 році було остаточно розмежовано інтереси Великої Британії та Франції в Африці. Бельгія стала власником великої території в басейні річки Конго.

Таким чином, монополії справляли двоякий вплив на колоніальні країни. З одного боку, завдяки вивезенню капіталу, колонії втягувалися в ринкові відносини і приєднувалися до світового розвитку капіталізму. З іншого боку, зросла їх залежність від промислово розвинених країн. У світовому господарстві утвердився поділ праці між метрополіями і колоніями. Капітали вкладалися насамперед у галузі, необхідні країнам-метрополіям: добувну промисловість і залізничне будівництво, сільське господарство. Колонізатори орієнтували економіку залежних країн на виробництво відповідних товарів. Внаслідок такої політики Індія спеціалізувалась на виробництві та вивозі бавовни, тютюну, цукру, джуту. Єгипет постачав тільки бавовну, Бразилія — каучук і каву, Австралія і Нова Зеландія — вовну, Бірма — рис, Конго — каучук, Китай — чай, шовк-сирець і т. ін.

Крім двох основних груп — метрополій і колоній, були так звані залежні країни (напівколонії), політично вільні й формально самостійні, але економічно і фінансово залежні від інших країн. Типовими залежними країнами були Китай, Іран, Османська імперія. Під британським протекторатом перебували кілька країн Африки й Океанії. Політично вільні, вони мали більше можливостей порівняно з колоніями для виробничого використання

капіталів Великої Британії, розвитку національної економіки, могли самостійно експортувати капітали тощо.

Наприкінці XIX ст. залежними вважалися держави Латинської Америки, куди вивозили капітали Велика Британія і США, проте частково там зберігався вплив і колишніх метрополій — Іспанії, Португалії. Країни Латинської Америки експортували до розвинених країн Заходу продукцію сільського господарства і гірничодобувної промисловості. Це робило латиноамериканські країни залежними від ринку збуту й експорту промислових товарів насамперед таких країн, як Велика Британія і США. Останні успішно користувалися цією залежністю і вивозили туди капітали переважно у формі державних позик. У 1880 році аргентинський борг Великій Британії становив 20 млн. фунтів стерлінгів. Разом з тим британські капітали прискорювали розвиток промисловості в Аргентині. З 1887 по 1895 роки число промислових підприємств у Буенос-Айресі подвоїлося, на них працювало близько 75 тисяч робітників. Для всіх латиноамериканських країн була характерною суперечність у розвитку ринку: зарубіжні капітали прискорювали темпи розвитку одних галузей і не надходили до інших.

Єдиною країною світу, що витримала експансію європейських держав і США і відстояла свою незалежність, була Японія. Вона, зміцнивши свій економічний потенціал, згодом сама стала колоніальною державою.

Глава 16. Розвиток економічної науки в епоху індустріалізації

16.1. Виникнення маржиналізму та його загальні принципи

Протягом останньої третини XIX ст. значно зросла роль точних наук, зокрема математичних методів аналізу, відбулася суттєва еволюція філософії, психології, соціології, які подолали кризу позитивізму та почали формувати нові наукові парадигми. Згідно філософії *позитивізму* (від лат. *positivus*), заснованого учнем Сен-Сімона **Огюстом Контом** (1798-1857), наука покликана пізнавати не сутність речей, що є не тільки безглуздим, а й недопустимим і шкідливим, а саме явище. Позитивне знання трактувалося як узагальнення і систематизація здорового глузду на основі пізнання об'єктивного, корисного і достовірного. В цьому плані еталоном позитивізм вважав природничі науки і висунув тезу про необхідність реформування суспільних наук, в тому числі і економічної теорії.

Класична політична економія вичерпала свій ресурс і практично зійшла з поля економічних досліджень. Переоцінка цінностей, які формувалися майже 200 років еволюцією класичної політичної економії, формування принципово нових поглядів на основні проблеми економічної науки, методи їх дослідження і вирішення, створили умови переходу до *неокласичної економічної теорії*, основою якої стала *маржинальна економічна концепція*.

Родоначальниками маржиналізму вважаються австрієць Менгер, британець Девонс та швейцарець Вальрас, які розвинули і збагатили вчення про корисність мислителів XVIII ст. Кондильяка та Галіані теорією граничного аналізу (*marginal analysis*). Цей термін і дав назву цій течії економічної науки.

Етьєн Конділяк

Французький економіст і філософ, член Берлінської (з 1752) та Французької (з 1768) академії **Етьєн Бонно де Конділяк** (1715-1780) одним з перших розглянув суб'єктивну теорію цінності, в основі якої була корисність.

Він вважав, що корисність блага визначається здатністю зростати чи падати в залежності із значенням тієї чи іншої потреби. Ототожнюючи цінність з корисністю, він бачив в обміні засіб, який дає партнерам обміну зиск, оскільки вважав, що кожний з двох контрагентів завжди віддає меншу вартість взамін більшої. Звідси Конділяк робив висновок, що в обміні створюється додаткова цінність.

Критикуючи фізіократів, француз стверджував, що всяка діяльність (землеробство, промислове виробництво, торгівля) є продуктивною, оскільки пристосовує природні ресурси для задоволення потреб, тобто створює корисності. Він вважав, що

земля, праця і капітал, приймаючи участь у процесі створення корисностей, мають однакове відношення до доходів.

Фердіنانдо Галіані

Італійський економіст, філософ і богослов **Фердіنانдо Галіані** (1728-1787) навчався в Неаполі і Римі, був секретарем а потім і послом неаполітанського посольства в Парижі. Там познайомився з французькими енциклопедистами Дідро, Д'Аламбером, фізіократами. З 1777 року до смерті працював міністром королівських земель.

Свої економічні погляди італієць виклав у працях "**Трактат про монету**" (1750) та "**Роздуми про торгівлю зерном**" (1770). В першій він висунув власну концепцію вартості, в якій вартість товарів пояснював їх корисністю, а вартість грошей – особливостями природи благородних металів. Завдяки такому підходу він і вважається попередником австрійської школи. З іншого боку він, як і представники класичної політичної економії, стверджував, що тільки праця надає речам вартості, а багатство – це відносини між людьми.

Основні постулати маржиналізму розроблялися представниками кількох економічних шкіл: **австрійської, математичної, кембриджської і американської**.

16.1.1. Попередники маржиналізму

Вже після виникнення течії маржиналізму та опублікування основних праць цього напрямку, з'ясувалося, що маржиналізм мав попередників.

У 1878 році у бібліотеці Британського музею випадково була знайдена книга нікому не відомого німецького автора Госсена, видана ще в 1854 році, яка містила виклад принципів маржинального аналізу. І хоча Вальрас, Менгер і Джевонс свої принципи виклали незалежно від Госсена, про книгу якого навіть не здогадувалися, вони втратили пріоритет фундаторів маржиналізму.

Згодом з'ясувалося, що крім Госсена, першовідкривачами категорії "гранична корисність", яка використовувалася для аналізу ринкової поведінки споживачів, були і інші автори: німецький економіст Тюнен, французький дослідник Курно та деякі інші. Очевидно, що вони дружно "відреагували" на відкриття закону про спадну корисність благ, який розвивали Галіані, Тюрго та Сей.

Йоганн Тюнен

Самим раннім попередником маржиналізму був німецький барон і талановитий оригінальний економіст-аматор **Йоганн-Генріх фон Тюнен** (1783-1850). Його книга **"Ізольована держава"** в 2 томах (1826-перший, 1850-другий)

була добре відома економістам-теоретикам як науково-популярний посібник з раціонального ведення сільськогосподарського підприємства. Досліджуючи вплив місцезнаходження земельних ділянок по відношенню до ринків збуту на доходність та організацію сільськогосподарського виробництва, Тюнен приходив до висновку, що найбільш рентабельною є така організація землеробства, при якій його інтенсивність відповідала б відстані від ринку.

В цьому висновку немає нічого нового і цікавого з точки зору теорії диференційної ренти, але абсолютно новим був підхід до розрахунків рентабельності земельних ділянок, які й стали предтечею "маржинальної революції". Тюнен розглядав різні випадки динаміки фактору капіталу при незмінних показниках фактору землі і навпаки. Завдяки цьому він вибудував струнку систему впливу зміни цін факторів виробництва на оптимальне поєднання використовуваних ресурсів, тобто вивів, по суті, **закони граничного аналізу** в "економічній системі" з метою "досягнення максимуму в значеннях функції з багатьма змінними". Він фактично довів, що найбільший чистий дохід досягається тоді, коли сума **граничних витрат** на фактори виробництва буде дорівнювати **граничній цінності продукту**. Це положення нині знаходиться в основі неокласичної теорії ринкової рівноваги фірми.

Дослідження Тюнена яскраво продемонстрували механізм формування рівня ренти в умовах конкуренції за надбання найліпшої, з точки зору віддаленості від ринку, земельної ділянки. Зокрема, максимальну земельну ренту буде одержувати фермер з земель, найближчих до міста, тобто в першому "концентричному колі", а в останньому, яке символізує межі "ізолюваної держави", її не буде взагалі.

Тим самим було покладено початок нової версії розподілу доходів, яка ґрунтується на **теорії граничної продуктивності** факторів виробництва. Розпочавши з дослідження конкретних сільськогосподарських проблем, барон Тюнен розробив загальноекономічний метод аналізу широкого кола господарських процесів і явищ на основі граничного підходу, поклавши початок маржиналізму та економіетрії.

Антуан Курно

Французький математик **Антуан Курно** (1801-1877) справедливо вважається засновником широкого застосування математичних методів в економічній теорії, які починали розробляти відомі математики швейцарець Д. Бернуллі, француз Ф. Форбонна, німець Й. Тюнен.

У своїй головній праці **"Дослідження математичних принципів у теорії багатства"** (1838), Курно ввів в економічній дослідження математичний аналіз і деякі оригінальні поняття, зокрема функції попиту і пропозиції, які застосовує для пояснення ціни у ринкових умовах, починаючи від чистої конкуренції до монополії.

Взявши за вихідне аналіз попиту, А. Курно сформулював закон: "Попит збільшується, коли ціна падає" і описав його рівнянням:

$$D=F(p),$$

де: **D** — попит, **p** — ціна.

При даній ціні попит на окремий товар залежить від форми функціональної залежності, яка визначається корисністю товару і купівельною спроможністю. Максимум прибутку визначається максимумом функції:

$$p=F(p)-I(D),$$

де: $I(D)$ — витрати виробництва реалізованої кількості (D) даного товару. Ця кількість залежить від попиту.

Опираючись на аналіз функціональних залежностей, Курно:

- сформулював поняття *економічної рівноваги*;
- вивів математичні основи *граничного аналізу* в економіці;
- заклав основи математичного апарату *теорії фірми*;
- запровадив фактор конкуренції між двома продавцями, запропонувавши і дослідивши *модель дуополії*;
- увів до наукового обігу поняття "еластичність попиту".

Розглядаючи економічну рівновагу, Курно вважав, що дослідження проблем загальної ринкової рівноваги знаходиться поза можливостями математичного аналізу. Однак пізніше це блискуче спростував Вальрас, який продемонстрував головні принципи вирішення цієї проблеми. А проблеми рівноваги економічної системи як цілого уже у ХХ ст. геніально вирішив Дж. М. Кейнс.

Герман Госсен

Але найбільшого значення для розвитку неокласичної теорії набули дослідження німецького юриста та спеціаліста страхової справи *Германа Генріха Госсена* (1810-1859), який у 1850 році закинув усі свої справи з наміром здійснити в економічній науці, як він сам про це писав, таке ж важливе відкриття, яке зробив Н. Копернік у галузі астрономії.

У праці *"Розвиток законів суспільного життя і правил людської діяльності, які з цього випливають"* (1854) Госсен спробував сформулювати загальні принципи оптимальної рівноваги в економіці, застосовуючи алгебраїчні формули і двомірні діаграми при поясненні корисності. В сучасній економічній літературі ці принципи називають "законами Госсена".

Згідно першого "закону" Госсена зі зростанням *запасу* певного блага його гранична корисність зменшується. Дослідник стверджує, що в основі формування структури попиту лежить закон (другий "закон"), згідно з яким найбільш раціональна комбінація благ досягається, коли останні порції різного роду благ, що використовуються, стануть однаково корисними. Іншими словами оптимальна структура споживання (попиту) досягається за *рівності граничних корисностей* усіх благ, що споживаються.

Величина граничної корисності (W) дорівнює різниці між p (сумою різних інтервалів, протягом кожного з яких можна використовувати до повного насичення кожний з цих різних видів благ) і E (сумою часу, що є у кожного індивіда), розділеної на L :

$$L=P/n+P/n_1+...$$

де: p — час, необхідний для використання даного виду благ до повного насичення; n — величина корисності першої одиниці даного виду благ. Інакше кажучи:

$$W=p-E/L$$

Однак, зустрівши повну байдужість до своїх досліджень і не дочекавшись визнання своїх відкриттів, Госсен глибоко розчарувався в науці, викупив практично весь тираж своєї книги та спалив його. І лише кілька примірників, які встигли розповсюдитись, стали надбанням наступних поколінь і зробили їх автора далеко після його смерті відомим економістом і предтечею маржиналізму — могутньої економічної течії кінця ХІХ ст.

16.1.2. Маржиналізм як метод економічних досліджень і "маржинальна революція" в економічній теорії

Виникнення маржиналізму було зумовлено суттєвими економічними факторами, насамперед, прискореним розвитком ринкових відносин, поглибленням поділу праці та усунування виробництва, що проявилось в утворенні монополій та посилені індивідуалізації господарського життя та взаємозалежності суб'єктів економічної системи. Відбулися також глибокі якісні зміни в виробництві, методах управління економікою, структурі споживчих потреб. Практично сформувався ринок споживача, який прийшов на зміну ринку виробника.

В умовах стихійного ринкового механізму значно зросла роль розрахунків приватного підприємця стосовно прийняття обґрунтованих рішень про обсяги виробництва та продажу, рівня цін тощо, оскільки від цього залежало його процвітання чи невдачі. Специфічною формою відображення цього процесу і стала маржинальна економічна теорія, яка й запропонувала шляхи вивчення конкретних проблем ринку: взаємозв'язок ціни та попиту на окремі товари, комбінації різних чинників виробництва у межах окремих підприємств тощо. Іншими словами, саме маржиналізм запропонував систему дослідження ринкової поведінки окремого суб'єкта господарювання та виявлення закономірностей економічного розвитку на рівні фірми (підприємства, тобто на рівні *мікроекономіки*.

Саме це перетворило маржиналізм на *економічний метод*, в основі якого знаходяться дослідження *граничних економічних величин* як взаємопов'язаних явищ економічної системи. Завдяки маржиналізму "економіка вперше стала наукою, яка вивчає взаємозв'язок між даними цілями і даними обмеженими засобами, що мають альтернативні можливості використання". При цьому варто зауважити, що альтернативність застосування виробничих ресурсів і часу можлива тільки у разі досягнення якоїсь однієї з поставлених цілей.

Перегляд цінностей класичної політичної економії наприкінці XIX ст. нерідко називають *"маржинальною революцією"*. Термін "маржинальна революція" вперше застосував у 1886 році один із фундаторів маржиналізму Вальрас. В ній, як правило, виокремлюють два етапи для яких були характерними такі особливості:

- "ранній маржиналізм" — 70-80-ті роки — акцентував увагу на значенні економічного дослідження попиту з використанням причинно-наслідкового аналізу;
- формування на ґрунті маржиналізму *неокласичної теорії* — 90-і роки — досліджували і попит і пропозицію з використанням функціонального аналізу економічних явищ і процесів, а згодом й *метод математичного моделювання економічних процесів як засіб реалізації концепції економічної рівноваги на рівні мікроекономіки*, який ґрунтувався на "законі ринків" Ж.Б. Сея з його головною ідеєю про саморегулювання та "автоматичну" рівновагу економіки.

16.1.3. Основні принципи та предмет маржиналізму

До основних принципів маржиналізму відносяться:

- суб'єктивно-психологічний підхід до економічних явищ;
- раціональна економічна поведінка суб'єктів;
- рідкісність, тобто обмежений характер ресурсів;
- способи економічного аналізу процесів і явищ;
- ідеологічна нейтральність економічного аналізу.

Провідним принципом маржиналістських досліджень став *суб'єктивно-психологічний підхід* до економічних явищ. Основним стало не узагальнення фактів господарського життя, як це було у представників класичної політичної економії, а суб'єктивна оцінка цих фактів окремою особою. Маржиналісти доводили, що, спираючись на суб'єктивні оцінки, можна пояснити загальні правила економічної поведінки, будь-які

економічні явища та процеси. Зокрема, австрієць Візер взагалі вважав політичну економію одним із розділів прикладної психології, яка вивчає господарське життя.

Цей принцип по різному використовувався представниками різних шкіл. Якщо теорії "австрійської" школи пронизані ним наскрізь, то представники інших шкіл використовували його значно рідше. Однак для всіх характерним було споглядання ринкової економіки очима ізольованого господарського суб'єкта, уявлення, що участь в економічних процесах повністю зумовлена його психологічними оцінками особистих вигод і втрат. Побудова теорії зводилася до того, щоб на ґрунті подібних оцінок пояснити різні економічні явища — ціну, попит, пропозицію, витрати виробництва, прибуток тощо.

Друга важлива опора маржиналізму — **принцип раціональності економічної поведінки** особи за умов вільного підприємництва. Ринкова економіка уявлялася як сукупність раціонально мислячих суб'єктів господарювання, поведінка яких спрямована на максимізацію власної вигоди. Цей принцип висував на перший план сферу споживання, а сфері виробництва відводив підпорядковану роль. Як і перший принцип, цей також більш яскраво був представлений у вченні "австрійської" школи і менше в інших.

Важливе місце в методології маржиналізму займав третій принцип — **рідкісності**, тобто припущення про обмеженість, фіксовану величину пропозиції певного ресурсу чи якогось блага. Тому ціна життєвих благ повністю залежить від попиту на них. Цей принцип в однаковій мірі був характерним для всіх шкіл маржиналізму.

По різному використовували представники різних шкіл **принципи економічного аналізу**. Економісти "австрійської" школи аналізували економічні явища на основі **причинно-наслідкової залежності**, намагаючись, зокрема, знайти кінцеву основу ціни. Теоретики "математичної", "кембриджської" та "американської" шкіл категорично відкидали згаданий принцип, застосовуючи насамперед **функціональний аналіз**, тобто виявляли функціональні залежності економічних явищ і процесів, не переймаючись тим, що є причиною, а що наслідком. Тим самим відкривався шлях до найширшого застосування кількісних методів дослідження функціональних взаємозв'язків. Тому маржиналізм, на відміну від класичної політичної економії, широко застосовував **математичні та статистичні методи** аналізу.

Усі маржиналістські школи застосовували також принципово новий метод економічного аналізу, який дає змогу визначати **граничні величини** для характеристики змін, що відбуваються в економічних явищах. У цьому одна з найважливіших відмінностей маржиналізму від класичної політичної економії, теоретики якої обмежувалися, як правило, лише характеристикою суті економічного явища, відображаючи його в середній або сумарній величині.

Важливим в маржинальній методології є також **принцип ідеологічної нейтральності аналізу**. Теоретики течії вважали, що економічна теорія ніколи не стане справжньою наукою, якщо не позбудеться впливу ідеології та політики. Щоб підкреслити об'єктивність своїх досліджень, неокласичні теоретики відмовились від традиційної назви науки "**політична економія**" на користь більш нейтральної — "**економіке**" (*economics*). Застосовувати цей термін першим запропонував Девонс, але в науковий обіг його ввів Маршалл. Більшість англійських і американських теоретиків підтримали цю назву і лише Кейнс у 30-х роках ХХ ст. повернувся до терміну "політична економія".

Предметом "економіке" була проголошена проблема **економічної поведінки суб'єкта господарювання при використанні ним рідкісних виробничих ресурсів**, тобто в цьому визначенні реалізувалися і інші принципи маржиналізму. Однак таке трактування предмета економічної теорії сприяло поширенню статичного підходу до досліджень, адже обмеженість ресурсів передбачає наперед визначений обсяг виробництва. Це означало, що маржиналісти розглядали економіку в "застиглому" статичному стані. Лише американський дослідник Кларк виокремлював "динаміку" у спеціальний розділ економічної теорії, проте розглядалася ним як механічне продовження статичної та вивчала короточасний період переходу від одного стану статичної економічної рівноваги до іншого. Тому всі фундаментальні

неокласичні (маржинальні) теорії ґрунтувалися на статичній рівновазі економіки, за якої попит дорівнює пропозиції, усі заощадження перетворюються в інвестиції, ресурси використовуються повністю, а національний дохід максимальний.

16.2. Австрійська школа граничної корисності

Однією з перших шкіл маржиналізму вважається *австрійська ("віденська") школа* граничної корисності. Її творцями були видатні австрійські економісти, професори Віденського та інших університетів Менгер, Бьом-Баверк та Візер.

16.2.1. Теорія граничної корисності фундатора маржиналізму Карла Менгера

Засновником і лідером австрійської школи і теорії граничної корисності був *Карл Менгер* (1840-1921). Він навчався в Празькому та Віденському університетах, ступінь доктора економіки отримав в Краківському університеті. В 1879-1903 роках працював професором в Віденському університеті, де й заснував власну економічну школу. Свої оригінальні економічні погляди Менгер виклав у працях *"Основи політичної економії"* (1871) та *"Дослідження про методи соціальних наук і політичної економії зокрема"* (1883).

Над своїми *"Основами"* австрійський дослідник працював більшу частину свого життя (друге видання вийшло у 1923 році уже після смерті австрійського дослідника). В своїх дослідженнях Менгер опирався на літературні джерела переважно німецьких авторів, представників "історичної" школи, але виявився зовсім не знайомим з працями інших німецьких авторів, що були набагато ближчими йому за поглядами – Тюнена та Госсена. Ця праця Менгера стала по-суті маржиналістською революцією в економічній теорії.

Центральною категорією дослідження Менгера була *вартість*, яку він називав *цінністю*, але не у зв'язку з витратами виробництва (праці), як у класиків, а у зв'язку із суб'єктивним параметром — *граничною корисністю*. Тому в Менгера первинною є не сфера виробництва, а сфери споживання та обігу, де й виявляється корисність блага.

Вихідним методологічним принципом, на якому базується система поглядів австрійського вченого, був суб'єктивно-психологічний підхід до аналізу економічних процесів і їх факторів, тобто *індивідуалізм* — виявлення економічних відносин і показників на рівні окремого суб'єкта господарювання (за термінологією Менгера — *"господарство Робінзона"*). Менгер вважав, що для того, щоб вивчити і розкрити закони економіки в цілому, слід спочатку вивчити механізм їх дії на прикладі одного ізольованого господарства, а потім перенести отримані висновки на всю сукупність господарств.

Основою економічної діяльності вважалася психологія господарюючого суб'єкта, яка обумовлює його потреби, мотиви діяльності і всю його економічну поведінку. При цьому об'єктивний характер розвитку виробництва і властивих йому законів повністю ігнорувався. Всі економічні суб'єкти у Менгера однорідні й рівноправні, кожний діє виключно у власних інтересах. Тому економічні закони стають наслідком взаємодії індивідуальних рішень, основаних на виборі суб'єктів.

Взаємозв'язок економічних явищ і процесів Менгер намагався виявити через причинно-наслідкову залежність, що стало особливою ознакою саме "австрійської" економічної школи. Так, розробляючи *теорію цінності*, лідер цієї школи пішов шляхом поділу життєвих благ на "порядки" та обґрунтування принципу їх "комплементарності" (доповнюваності). Така система класифікації товарів за "порядками" ґрунтується на елементі часу. Забезпечення безпосереднього задоволення потреб людини Менгер називає *благам першого порядку*, а те, що опосередковує це задоволення — *благами нижчих порядків*, тобто другого, третього тощо. Наприклад, хліб — це благо "першого порядку", а паливо і піч

— блага "другого порядку". Причому блага нижчого порядку — "засобів для виробництва" — розглядаються Менгером як неминуча передумова виробництва вищих благ, які лише через певний час, згідно "законам причинності", піддаються змін і "перетворюються на блага першого порядку", які можна безпосередньо споживати. При цьому до благ нижчого порядку Менгер пропонував відносити не тільки сукупність сировини, використовувані ділянки землі, машини, інструменти тощо, а й "користування капіталом і діяльність підприємця".

Такий аналіз привів дослідника до висновку, що цінність товару визначається *граничною корисністю*, яка, в свою чергу, визначається двома основними чинниками — інтенсивністю індивідуальної потреби в ньому та рідкісністю (запасом) цього блага. Цим самим Менгер "відкриває" закони, не відаючи, що їх вже описав Госсен. Він вважав, що чим вищим є порядок блага, тим більша інтенсивність потреби в ньому і тим вище оцінює це благо індивід, що й визначає його граничну корисність.

Таким чином, на граничну корисність блага впливає його рідкісність (запас). Якщо запас блага зменшується, то його гранична корисність зростає і, навпаки, коли кількість (запас) блага зростає, суб'єктивна оцінка граничної корисності зменшується. Саме друга ситуація, за думкою Менгера, буває найтиповішою, що дало йому можливість сформулювати *принцип спадної корисності*. За цим принципом цінність однорідного блага визначається тією найменшою корисністю, якою володіє остання одиниця запасу цього блага. Завдяки цьому Менгер дійшов висновку, що цінність блага визначається обсягами його пропозиції, тому цінність однакових благ визначається вартістю найменш важливої одиниці або останньої в запасі.

Однак Менгер не зважав на те, що суб'єктивна оцінка одного і того ж товару різними індивідами різна. Він вважав, що цінність визначається на ті блага, що є у розпорядженні людини, яка знаходиться у залежності від товару, необхідного їй для задоволення потреб, тому кожен предмет, здатний задовольнити навіть мінімальну потребу, набуває вартості. Цей предмет необхідний для задоволення цієї потреби і ніякої іншої. Ця вартість, будучи суб'єктивною, залежить від граничної, а не від сукупної корисності, яка вища або нижча фактичної корисності, що має людина від предмета.

Такий підхід повністю спростовує всі висновки класичної політичної економії. Насамперед це стосується *теорії вартості*. Менгер доводить, що не внутрішні властивості або можливості товару зумовлюють його вартість, а вартість товару визначається взаємозв'язком між життєвими потребами людини та можливими пропозиціями товару, який їх забезпечує. Він писав: "неспроможною є думка, що кількість праці або інших предметів виробництва, необхідних для виробництва благ, є моментом, який визначає міру цінності благ". Вартість є обов'язковою умовою, від якої фактично залежить задоволення потреб. Хліб та вода необхідні людині, але вони не будуть становити ніякої цінності поки є в достатній кількості. Але вони відразу її набудуть, коли голод і спрага не поставлять людину в залежність від простого шматка хліба або склянки води. Тобто, якщо товар не буде задовольняти потреби людини, то й цінності не буде становити ніякої.

Більш рельєфно Менгер це доводить, порівнюючи цінність діаманта та склянки води для мандрівника, якого у пустелі мучить спрага: гранична корисність діаманта для нього близька до нуля, тоді як гранична корисність склянки води дуже висока, що й визначає її цінність на цей конкретний момент.

Заперечує Менгер і існування "експлуатації" за умов ринкової економіки, як це доводили, зокрема, Рікардо та Маркс. Він вважав працю лише одним з елементів виробничого процесу, який "є економічним благом не більшою мірою, ніж елементи виробництва". Власники капіталу і землі, стверджував австрієць, живуть не за рахунок робітників, а "за рахунок користування землею і капіталом, яке для індивіда та суспільства має цінність так само, як і праця". Тому й заробітну плату Менгер розглядає як *рентний дохід*, який визначається перевагою, здобутою високою кваліфікацією праці чи талантом. Він

різко критикує класиків за їх теорію заробітної плати, яка прагне до мінімуму і вважає, що потрібно зводити вищу ціну інших видів праці до витрат капіталу, до "ренти" з таланту тощо.

Проблема **обміну** Менгера побудована на позиції мінової концепції, згідно якої обмін – це відносини двох партнерів, які шукають не еквівалентний, як у класиків, а взаємовигідний результат. Саме відносини обміну в його уяві є вихідними і головними в дослідженнях, як такі, що визначають пропорції, котрі формуються у виробництві і надають йому відповідного характеру. "Обмін благами означає для суб'єктів, що обмінюються, приєднання до їх майна нового майнового об'єкта, а тому обмін можна порівняти з виробничою діяльністю, - писав Менгер, — обмін це не тільки вигода, а й економічна жертва, викликана міною операцією, яка відбирає частину економічної корисності, роблячи неможливою реалізацію блага там, де ще недавно вона здійснювалася". Таким чином, фундатор маржиналізму доводить, що **обмін є продуктивним**, адже він змінює граничну цінність блага, зменшуючи чи збільшуючи його запас. Економічні мінові операції, писав він, є такими ж виробничими, як промисловість чи землеробство, адже мета будь-якого господарства полягає не у фізичному збільшенні кількості благ, а в можливості найбільш, повного задоволення людських потреб.

Карл Менгер наполягав на тому, що ціни на товари не впливають із пропорцій їх обміну і що кількості благ в акті обміну не є еквівалентними. З цього приводу він стверджував: "...дослідники в галузі явища ціни напружували свої зусилля для вирішення проблеми зведення сподіваної рівності між двома кількостями благ до його причин, і одні шукали ці причини у затратах однакової кількості праці на дані блага, інші — у рівних витратах виробництва, виникала навіть дискусія з приводу того, чи віддаються блага в обмін одне на інше, тому що вони — еквіваленти, чи блага тому еквіваленти, що в міновому акті віддаються одне за інше, тоді як насправді **ніде і ніколи не буває рівності у цінності двох кількостей благ** (рівності в об'єктивному розумінні)".

16.2.2. Лідер австрійської школи Ейген Бьом-Баверк

Найбільш відомим представником австрійської школи був, безумовно, **Ейген фон Бьом-Баверк** (1851-1914) – австрійський економіст і державний діяч. В 80-і роки він працював приват-доцентом політичної економії Віденського та професором Інсбрукського університетів, а з 1905 – професором Віденського університету. Довгий час Бьом-Баверк працював міністром фінансів Австрії, а з 1911 року – Президентом Австрійської академії наук.

Бьом-Баверк був автором багатьох праць. Серед найбільш відомих **"Капітал і прибуток"** (1884), **"Позитивна теорія капіталу"** (1889), **"Природна вартість"** (1889), **"Теорія Карла Маркса та її критика"** (1896). Але головною була **"Основи теорії цінності господарських благ"** (1886). В цих працях ґрунтовно розвивалася і вдосконалювалася **теорія граничної корисності** — "візитна картка" австрійської школи, яка була доповнена і власною суб'єктивістською концепцією процента.

Насамперед Бьом-Баверк дав більш розгорнутий виклад теорії граничної корисності. Аналізуючи блага, він на перший план висував корисність речі, підкреслюючи одночасно, що не всі "корисності" мають можливість обмінюватися. Таку можливість мають тільки ті блага або корисності, якими суспільство володіє в обмеженій кількості і які завдяки цьому стають цінностями. Він доводив, що мінова цінність (вартість), як і споживна (корисність) визначається граничною корисністю на основі їх суб'єктивних оцінок. Ця ідея у нього сформульована таким чином: "Для створення цінності необхідно, щоб з корисністю поєдналася рідкість, не абсолютна, а тільки відносна, тобто у порівнянні з розмірами існуючої потреби у речах даного роду. Висловлюючись точніше, ми скажемо: цінність набувають матеріальні блага тоді, коли реальний запас матеріальних благ цього роду

настільки незначний, що для задоволення відповідних потреб його або не вистачає зовсім, або ж їх так мало, що... відома сума потреб повинна залишатися без задоволення. І навпаки, не мають цінності ті матеріальні блага, які є у нашому розпорядженні в такій кількості, що за їх допомогою можуть бути не тільки повністю задоволені відповідні потреби, але й залишається ще зверх того певний надлишок, який не знаходить собі застосування".

Процес утворення цінності австрійський теоретик поділяв на два етапи. На першому утворювалася **суб'єктивна цінність** — "особиста оцінка блага споживачем і продавцем". Вона залежала від того, яку роль благо відігравало в задоволенні їх потреб. Якщо корисність абстрактна, то благо не отримує оцінки і його суб'єктивна цінність дорівнювала нулю. При конкретній корисності благо набуває високої суб'єктивної цінності. Як стверджував Бьом-Баверк, величина корисності, що приносить людині дане благо, є одночасно і мірою його цінності.

Новим елементом теорії цінності австрійської школи, яку активно розвивав і Бьом-Баверк, було те, що цінність речі вимірюється величиною не просто корисності, а граничної корисності, під якою розуміється мінімальна корисність, яку отримує від даного виду матеріального блага людина. Це дослідник доводить на прикладі одноосібного господарства, в якому господар зібрав п'ять мішків урожаю зерна. За своєю вагою і якістю зерна всі мішки рівноцінні. Але суб'єктивна цінність кожного мішка зерна повинна визначатися за принципом спадаючої корисності. Оскільки перший мішок зерна задовольняє найпершу життєву потребу індивіда, то він має максимальну корисність. Корисність кожного наступного мішка буде все меншою, а "граничною корисністю" буде наділений останній мішок, зерно якого використовується для харчування папуги. Саме останній мішок і визначає цінність одиниці даного матеріального блага.

Другий етап в утворенні цінності блага пов'язаний з **об'єктивною цінністю**, яка відображає "пропорції обміну, які формуються на ринку під впливом конкуренції. В результаті вирівнювання суб'єктивних оцінок виявляється нова, середня цінність, яка і представляє собою об'єктивну цінність. Отже, об'єктивна цінність формується під впливом попиту та пропозиції, відповідність яких забезпечується автоматичним способом через вільну конкуренцію.

З цих позицій ціна товару є "результатом зіткнення на ринку різних суб'єктивних оцінок продавців і покупців", які ставляться в залежність від граничної корисності. Зокрема, суб'єктивна оцінка блага з боку покупця визначає верхню межу його ринкової ціни, а з боку продавця — її нижню межу.

Щоб надати суб'єктивним оцінкам блага розмірність грошової форми, Бьом-Баверк вводить поняття **граничної корисності грошей**, прирівнюючи її до суми граничних корисностей благ, які індивід може купити за останню одиницю свого грошового доходу. Для обґрунтування цієї тези видатний дослідник розробив поняття **субституційної граничної корисності** (з лат. *substitutio* — "підстановка" — заміщення одного блага іншим). Гранична корисність певного блага, доводив він, збігається з користю, яку приносить остання одиниця запасу цього блага; при цьому остання одиниця блага задовольняє найменш настійливу потребу. Його гранична корисність визначається граничною корисністю іншого блага, від якого людина змушена відмовитися, щоб купити перше. Бьом-Баверк обґрунтовує **"закон величини цінності речі"** таким чином: "Цінність речі вимірюється величиною граничної користі цієї речі". Основою цінності, запевняє дослідник, є не найбільша чи середня, а **найменша користь**, що дає змогу за конкретних господарських умов спожити цю річ раціонально. На прикладі господарської діяльності та споживання "одинокого поселенця" він робить висновок: **чим більше є однорідних матеріальних благ, тим менша "за інших рівних умов" цінність окремої їх одиниці, і навпаки.**

Важливого значення в економічних поглядах Бьом-Баверка набула теорія розподілу — "теорія вмінення". В ній теоретик опирається на теорію трьох факторів Сея, називаючи фактори виробництва виробничими благами. Кожному виробничому благу — землі, праці і капіталу повинна бути вмінена відповідна частина "споживних благ", вироблені цими

факторами. Таке вміння повинно здійснюватися з урахуванням граничної корисності виробничих благ, визначених граничною корисністю вироблених за їх допомогою споживчих благ. Гранична корисність ткацького верстату, наприклад, буде визначатися граничною корисністю витканої на ньому тканини тощо.

Щодо заробітної плати робітника, то вона повинна бути меншою, ніж створювана цим робітником вартість. Бьом-Баверк пояснював це тим, що робітник, отримуючи заробітну плату, може відразу придбати собі споживчі блага, а те, що він повинен створювати в процесі праці, є "благом майбутнього" і потребує від підприємця "утримання". Підприємець повинен отримати винагороду за те, що він утримується від витрачання капіталу на особисті потреби. Бьом-Баверк, порівнюючи поточне споживання робітника і відкладений попит підприємця, заявляв, що благо, яким людина користується сьогодні, нерівноцінне тому благу, яким вона буде користуватися завтра, що цінність нинішніх благ за однакових умов завжди більша від цінності таких самих благ у майбутньому.

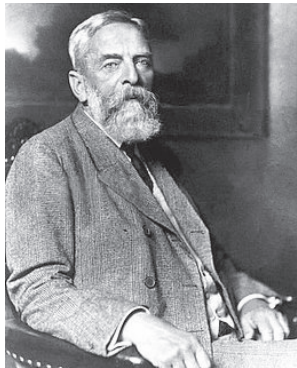
На цій основі Бьом-Баверк створив власну теорію, яка набула широкого розголосу, — **психологічну теорію процента**, або **"теорію очікування"**. Видатний маржиналіст стверджує, що для раціонального суб'єкта певне благо нині має більшу граничну корисність, ніж у майбутньому. Тому, коли він надає свій грошовий капітал у позику, то передбачає зменшення своїх оцінок його граничної корисності. Але він розраховує, що запас такого блага в перспективі зросте і прогнозує зменшення своєї оцінки його граничної корисності. Тому кредитор вимагає повернення більшої суми грошей, намагаючись тим самим як мінімум компенсувати можливе погіршення свого становища. Саме з впливом фактора часу (очікувань) на граничну корисність господарських благ, пов'язував Бьом-Баверк походження процента. Надлишок повернених грошей і утворює прибуток на грошовий капітал (процент).

Він стверджував, що **процент на капітал** є категорією загальноекономічною й існує в будь-якому суспільстві, де здійснюється обмін товарів поточного й наступного споживання. Залежно від розміру капіталу і часу "очікування" складається більший чи менший процент на капітал.

Варто підкреслити, що питання про впровадження фактора часу в аналіз економічних явищ стало помітним досягненням австрійської школи. Згодом воно набуло більш глибокого і продуктивного застосування в теорії Маршалла, а різноманітні "теорії очікувань" зайняли помітне місце в сучасній неокласичній теорії і концепціях економістів-математиків.

16.2.3. Маржинальні погляди Фрідріха Візера

Ще один авторитетний представник австрійської школи, професор Віденського університету (з 1903 року) **Фрідріх фон Візер** (1851-1926), пропагував, удосконалював і

популяризував учення австрійської школи у своїх основних працях **"Про походження та основні закони господарської цінності"** (1884), **"Природна цінність"** (1899), **"Теорія суспільного господарства"** (1914), **"Закон влади"** (1926).

Саме Візеру австрійська школа має завдячувати за створення власної термінології. Він ввів до наукового обігу і, відповідно, до теоретичного спадку школи такі терміни, як **закони Госсена**, **гранична (маржинальна) корисність**, **замовлення (empricis)**, **граничний продукт**, **рідкісність ресурсів**. Крім того, використовуючи принцип граничної корисності для пояснення витрат виробництва, Візер зарекомендував себе серйозним дослідником, ставши автором цілого ряду оригінальних ідей, які він називав "законами" і "теоріями".

В своїх дослідженнях Візер, дотримуючись суб'єктивного аналізу Менгера, зробив висновок, що політична економія є не чим іншим як прикладною психологією і повинна пояснювати всі економічні явища з мотивів, якими керуються у своїй діяльності окремі господарські суб'єкти. Замість терміну Менгера "найменш важлива користь", він ввів у

науковий обіг термін "*гранична (маржинальна) корисність*" і вартість товару виводив із його корисності.

Найбільш показовою є *теорія продуктивних благ*, з якої австрієць виводить закон, назвавши його своїм іменем – "*законом Візера*". Ця теорія базується на принципі обмеженості матеріальних благ. Австрієць доводив, що якби блага були в необмеженій кількості і всі потреби людей повністю задовольнялися, то відпала б необхідність в економічній діяльності. Обґрунтовуючи цю тезу, Візер відмічав, що й перед Робінзоном економічні проблеми, оскільки у нього був обмежений запас предметів споживання.

Дослідник стверджував, що раціональні господарські суб'єкти не можуть оцінити корисність факторів виробництва (продуктивних благ), насамперед праці і капіталу, які безпосередньо не пов'язані з їх споживанням. Тому й ціни праці та капіталу визначаються опосередковано — через граничні корисності споживчих благ, ними вироблених. Для оцінки останніх Візер застосовує показник "граничного продукту". *Граничний продукт* — це те споживне благо з багатьох, яке можна виробити, використовуючи певні капітал та працю, що мають найменшу граничну корисність.

Отже, гранична корисність граничного продукту зумовлює ціну праці та капіталу, що застосовувались при його виготовленні, тобто певної частини витрат виробництва. Візер трактував витрати як корисність, що приноситься у жертву. На цій підставі і формулюється "закон Візера" – "цінність благ вищого порядку завжди і без винятків зумовлена цінністю благ нижчого порядку, для виробництва яких вони призначені". "Закон Візера", таким чином, показує взаємозв'язок між граничною корисністю і витратами виробництва. Однак він "спрацьовує" лише тоді, коли пропозиція капіталу та праці буде незмінною, що визначається їх *рідкісністю*.

Оскільки виробничі ресурси (праця та капітал) мають своїх власників (наймані робітники і підприємці), Візер спробував розглянути проблему формування їх доходів. Він різко критикував теорію трудової вартості і стверджував, що праця, як і інші фактори виробництва (капітал, земля) закладена у вартість товару, тому ідея класиків, що праця створює вартість є абсурдною. Праці в системі австрійської школи відводиться роль, аналогічна устаткуванню, сировині, матеріалам тощо. Такий підхід передбачає, що праця, як і інші матеріальні елементи виробництва сама має вартість, а не є її творцем.

Візер розглядав витрати виробництва не як капіталовкладення, а як витрати для суспільства. Він твердо стояв на позиціях концепції трьох факторів Ж.Б. Сея і вважав, що починати треба з вивчення поєднання факторів (капіталу, праці та землі) і потім визначити, яка частка вартості може належати кожному фактору.

З позиції рідкості Візер трактував і природу власності. Він стверджував, що приватна власність є вічною категорією, бо витікає з самої суті економіки, оскільки існує постійна суперечність між потребами людей і обмеженими запасами засобів і предметів для задоволення цих потреб. Тому люди й цінують обмежені засоби та прагнуть оволодіти ними. Візер відмічає, що людям не приходить в голову оволодівати, наприклад, сонячним сяйвом та теплом, оскільки воно є в необмеженій кількості.

Ще одним неординарним моментом у творчості Візера є дослідження так званої зумовленої вартості в рамках його ж "*теорії зумовленого доходу*". З цього приводу Візер зазначав, що "завдання зумовлення завжди зводиться тільки до того, щоб із множини причин виділити вирішальні з погляду поставленої цілі і тому практично значущі".

Зокрема, стосовно виробництва, пояснює Візер, застосування "зумовлення" гарантує досягнення мети. Далі він наголошує, що "зумовлення є не чим іншим, як актом обчислення корисності", а "в теорії зумовлення ми досліджуємо закони обчислення корисності для такого складного випадку, коли засоби виробництва виконують свої функції у взаємозв'язку".

У "теорії зумовленого доходу" відбувається перехід від так званого *кардиналістського* (кількісного) до *ординалістського* (порядкового) *підходу* у вимірі корисності благ. Візер відмовляється від вимірювання граничної корисності окремих благ і

переходить до визначення граничної корисності **наборів** благ, оперуючи показниками надання переваги одному набору споживних благ перед іншими.

Завершуючи аналіз поглядів австрійської школи граничної корисності, наголосимо ще на двох обставинах.

Перша. Австрійці негативно сприймали ідею усупільнення виробництва та власності. Вони стверджували, що "приватний господарський порядок — єдина форма великого громадського економічного союзу, яка себе виправдала і досвідом століть довела більш успішну суспільну взаємодію, ніж за загального підкорення за наказом" (Візер). Він же правомірно стверджував, що суспільство не повинно відхиляти право приватної власності, інакше "дуже швидко держава стала б єдиним власником усіх засобів виробництва, що, однак, у жодному разі не повинно відбутися, адже вона не в змозі так само ефективно управляти цими засобами виробництва, як це робить приватна особа".

Друга. На противагу примату виробництва, який пропагувала класична політекономія, австрійська школа висунула тезу про примат споживання. Вихідним пунктом політичної економії повинен бути суб'єкт з його потребами, які й відіграють вирішальну роль в економічному процесі. Виробництво, на їх думку, відіграє другорядну роль і тільки ускладнює господарську картину. Керуючись таким міркуванням, вони вважали, що на перших порах економічного аналізу виробництвом можна знехтувати.

16.3. Математична школа маржиналізму в економічній теорії

До "математичної" школи в економічній теорії відносять економістів, що ширше, ніж інші, застосовують в економічних дослідженнях математичні методи, тому її виокремлення достатньо умовне. Зазначимо, що, наприклад, австрійські маржиналісти принципово відмовлялися застосовувати математичні методи в своїх дослідженнях. Водночас у самій "математичній" виділяють й інші школи. Так, фундатори маржиналізму Вальрас та Джевонс очолювали відповідно *лозанську та лондонську школи*, оскільки працювали в університетах Лозанни та Лондона.

16.3.1. Фундатор маржиналізму Вільям Джевонс

Яскравий слід в економічній науці залишив британський економіст, статистик, філософ та математик **Вільям Стенлі Джевонс** (1835-1882). Він працював професором логіки, філософії та політичної економії в університетах Манчестеру (1866-1876) та Лондона (1876-1880). Свої маржинальні ідеї Джевонс виклав у працях *"Теорія політичної економії"* (1871) та *"Принципи науки"* (1874).

Головним завданням економічної науки він вважав знаходження можливостей **максимального задоволення потреб за мінімуму зусиль**. При цьому пріоритет надавався проблемам корисності, тобто споживання і попиту, та її максимізації. У визначенні головного завдання Джевонс опирався на ідеї утилітаризму англійського філософа Бентама, який стверджував, що "природа поставила людину під управління двох верховних володарів — *страждання і задоволення*". Тому Джевонс ототожнював економічну рівновагу з балансом насолоди і страждань раціонального суб'єкта господарювання і намагався дати цьому балансові математичне тлумачення, тобто знайти принцип оптимальності структури споживання, відображеного у "другому законі Госсена". Джевонс вважав, що економічні закони можуть бути порівняні з законами природничих наук. Необхідною умовою цього мають стати точні статистичні дані та застосування математики.

Основним законом споживання британець вважав закон спадної корисності, згідно якого корисність наступних приростів певного блага по мірі його збільшення спадає внаслідок задоволення потреб людини. Теоретично весь запас благ, що є в розпорядженні

індивіду можна поділити на будь-яку кількість частин. Корисність останньої частинки безкінечно малої кількості цього запасу отримала назву "кінцевої межі корисності", яка і була проголошена Джевансом мірилом мінової цінності. Виходячи з цього, дослідник сформулював правило, яким керується споживач в бажанні отримати максимум корисності. Згідно цього правила, доход споживача має бути розподілений таким чином, щоб "кінцеві межі корисності" всіх товарів були рівними.

Джеванс розглядав корисність і цінність благ у функціональній залежності, як і ціну та граничну корисність. Він вважав, що ціна товару функціонально залежить від його граничної корисності, а остання, у свою чергу, залежить від товарних цін, зумовлених витратами виробництва. Це означає, що він не надавав самостійного значення граничній корисності у відриві від витрат виробництва.

Британський дослідник вважав досконалу (вільну) конкуренцію головною умовою успішного розвитку ринку. Конкуренція змушує суб'єктів господарювання виробляти та обмінювати такі комбінації благ, які найбільшою мірою задовольняють їхні потреби.

Варто зазначити, що Джеванс спробував перетворити математику з методу викладу на метод дослідження, чим дещо відійшов від класичних традицій маржиналізму. Він оперував уже не суб'єктивним, а математичним розумінням граничної корисності і доводив, що раціональний суб'єкт не в змозі оцінити корисність нескінченно малої зміни кількості певного блага, а тому суб'єктивно-психологічний зміст граничної корисності, який особливо властивий "австрійській" школі, зникає.

Спіраючись на свої висновки і керуючись тим самим принципом максимальної корисності, Джеванс вивів рівняння рівноваги для різних сфер відтворення.

Зокрема, зонайкраще співвідношення обміну одного товару на інший досягається тоді, коли воно обернено пропорційне співвідношенню їх граничних корисностей, а пропорції останніх такі ж, як і співвідношення цін цих товарів. Якщо ж ідеться про поділ праці на виробництво якихось двох товарів, то умови рівноваги будуть такими: співвідношення граничної продуктивності цих видів праці повинно бути обернено пропорційним співвідношенню граничних корисностей названих товарів. Рівновагу у виробництві забезпечує пряма пропорція між співвідношеннями граничних витрат і граничних корисностей.

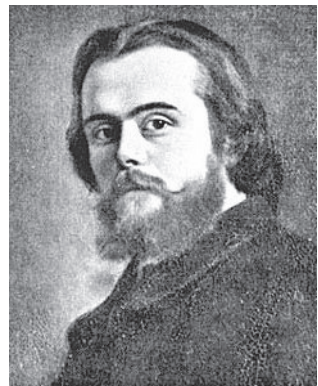
Це означає, що, на відміну від інших представників раннього маржиналізму, британець не надавав граничній корисності самостійного значення — у відриві від витрат виробництва. Як пояснював Джеванс, "праця (витрати виробництва) управляє пропозицією, пропозиція регулює потреби (граничну корисність), потреби визначають цінність". Ця логічна схема в економічній теорії отримала назву "*панцюзжка Джеванса*".

16.3.2. Фундатор маржиналізму і математичної школи Леон Вальрас

Ще одним фундатором маржиналізму справедливо вважається французький економіст, один з основоположників "математичної" ніколи в економічній теорії *Марі Еспрі Леон Вальрас* (1834-1910), який значну частину свого життя прожив у Швейцарії, працюючи у Лозаннському університеті. Основна теоретична праця Вальраса "*Елементи чистої політичної економії*" була видана в 1874 році.

Вальрас здійснив аналіз структури загальної системи економічних наук, виокремивши:

- *чисту економічну теорію* (власне політичну економію або позитивну теорію ринкового господарства), яка досліджує цінність (багатство) "за гіпотетичних умов абсолютної конкуренції" і є "теорією мінової цінності та обміну". У її основі, на думку дослідника, знаходиться модель загальної економічної рівноваги;

- **прикладну економічну теорію** (нормативну теорію розподілу), яка вивчає фундаментальні проблеми суспільного виробництва;
- **соціальну економічну теорію** (прикладну теорію або теорію політики), яка аналізує різноманітні способи і форми привласнення цінності (багатства), стверджуючи, що "соціальна економіка" є наукою, спрямованою "на розподіл суспільного багатства" і має на меті "наміри віддати кожному те, що йому належить".

Вальрас визнав підхід англійської класичної політичної економії (теорія трудової вартості Сміта і Рікардо) до визначення цінності (вартості) надто вузьким, а підхід французької школи (багатофакторна теорія вартості Сея та його послідовників) — надто широким, тому запропонував теорію корисності, за якою "цінність породжується рідкісністю благ".

Вважаючи основою цінності (вартості) товару його граничну корисність, Вальрас не обмежився аналізом попиту та споживання і формулюванням понять, пов'язаних з цим. Він спробував виявити умови стабільності та рівноваги економічної системи, застосувавши для цього математичну модель. Особлива заслуга Вальраса в тому, що він уперше в історії економічної думки досліджував не часткову, як це робили Кене, Сей, Курно, Джевонс, а **загальну економічну рівновагу** симетричних ринків. Саме у цій теорії була у повному вигляді представлена математична складова аналізу. Тому французького дослідника справедливо вважають засновником сучасного **макроекономічного моделювання**.

Модель загальної економічної рівноваги Вальраса претендувала на те, щоб об'єднати у взаємозв'язку всі категорії капіталістичного господарства на базі принципу суб'єктивної корисності і в математичній формі відобразити взаємозв'язок ринків товарів і послуг і ринків факторів виробництва (землі, праці та капіталу) за умов ринкового господарського механізму **вільної конкуренції**.

Вальрас поділив усіх агентів виробництва на дві групи: власників виробничих послуг (землі, праці й капіталу) та підприємців. Власники виробничих послуг є продавцями вказаних послуг і одночасно покупцями предметів споживання. Підприємці, навпаки, виступають покупцями виробничих послуг і продавцями споживчих продуктів. Виробництво і споживання виявляються пов'язаними за допомогою ринків виробничих послуг та споживчих продуктів. Рівновагу у цій системі франко-швейцарський економіст характеризував як "стан, при якому ефективний попит і пропозиція виробничих послуг рівні і при яких існує постійна стійка ціна на ринку продуктів, а продажна ціна продуктів дорівнює втратам, втіленим у виробничих послугах. Дві перші умови належать до рівноваги обміну, третя — до рівноваги виробництва".

Модель Вальраса дає змогу зрозуміти, що визначення цін на товари, вироблені для ринку, і цін на виробничі ресурси (фактори) може бути тільки одночасним, а не по черзі в тому чи іншому порядку. У ній аргументовано доводиться, що часткова рівновага (рівновага частини ринків з усієї їх множини) не гарантує загальної рівноваги для всієї економіки з певною кількістю ринків. Використовуючи математичні методи, Вальрас показав, що загальна рівновага в даних умовах ринку потребує виконання певних правил:

- для будь-якого суб'єкта існує крива корисності кожного товару або послуги, наданих на ринку;
- суб'єкт максимізує корисність товару або послуги шляхом обміну;
- суб'єкт повинен отримати максимальне задоволення, коли ціна, сплачена при обміні, пропорційна маржинальній корисності купленого товару.

Отже, Вальрас трактував загальну економічну рівновагу як стан, за якого в економіці у цілому вирівнюються сукупний попит і сукупна пропозиція та існує повна зайнятість землі, праці і капіталу. Звідси витікає, що ціна кожного товару або послуги повинна бути рівна змінним витратам, які мають місце при довготривалому виробництві. Таким чином, Вальрас зміг досягти успіху в аналізі статичної рівноваги при досконалій конкуренції.

Він виділяє основні умови, дотримання яких забезпечує рівновагу:

- 1) товари одного класу на ринку повинні мати тільки одну ціну;

2) ціна товару зрівнює кількість запропоновану і кількість споживану;

3) ціна, таким чином, повинна забезпечити максимальне задоволення і покупцеві, і продавцеві.

Дія цих умов забезпечить рівновагу. Вони можуть бути застосовані до товару або послуг не лише на споживчому рівні, але і на виробничому.

Вплив його концепції на західну економічну науку виявився величезним. З неї розпочалися всі сучасні теорії економічної рівноваги, зокрема американського економіста російського походження В. Леонтєва. Вона лягла в основу й розвитку нової науки – економетрії. Видатний швейцарський економіст ХХ ст. Й. Шумпетер писав, що "жоден економіст не може вважати свою освіту завершеною, якщо він до кінця не прочитав книгу Вальраса".

Поява однодумців і продовжувачів учення Вальраса зробила його засновником *лозаннської школи* маржиналізму як складової більш широкої *математичної школи*.

До кінця ХІХ ст. праці Джевонса (так само, як і Вальраса) були менш популярні, ніж побудови економістів австрійської школи, головним чином внаслідок широкого застосування математики та математичних методів дослідження, що погано сприймалося невідповідними читачами. Однак поступово ідеї австрійської школи відійшли в "тінь" досліджень інших напрямів маржиналізму.

16.4. Формування неокласичної теорії

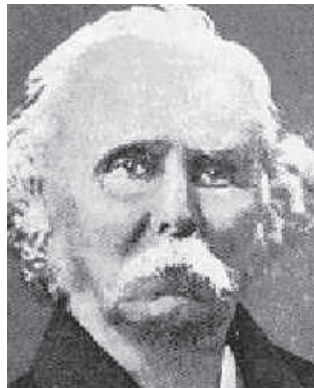
Формування *неокласичної економічної теорії (economics)* у руслі *маржиналізму* пов'язане насамперед із творчістю засновника і глави *кембриджської* економічної школи в Англії Маршалла, фундатора американської економічної школи у США Дж. Б. Кларка, учня і наступника Вальраса, британського економіста і математика Еджворта та італійського економіста Парето.

16.4.1. Кембриджська школа. Економічне вчення Альфреда Маршалла

Фундатором *economics* став видатний англійський теоретик, професор Кембриджського університету *Альфред Маршалл* (1842-1924). Основною його працею стали "*Принципи економікс*" (1890), над якою він працював більше 20-ти років, а виправляв і доповнював до кінця життя. Ця епохальна праця складалася з 6 томів і витримала вісім видань за життя автора і є одним з найвеличніших творів з економічної теорії за останні 100 років і справедливо заслужила своє місце серед класики. А в цілому наукові заслуги А. Маршалла в галузі економіки порівнюють з відкриттями Коперника в астрономії.

Видатний британець вважав себе спадкоємцем Рікардо і Дж. С. Мілла і стверджував, що принципи, відкриті класиками, будуть завжди зберігати своє значення. Він намагався розробити універсальну економічну концепцію на основі синтезу елементів трудової теорії вартості і теорії граничної корисності, що збагатило науку більш глибоким аналізом взаємозв'язку виробництва і обміну на основі функціонального методу дослідження. Йому вдалося перебороти протиріччя теорії граничної корисності й теорії факторів виробництва і сконцентрувати основну увагу на розробці теорії ціни. Цим він визначив для багатьох поколінь тенденції економічного мислення в Великій Британії. Основні його теоретичні надбання повністю витримали іспит часу і користуються популярністю дотепер.

Створена Маршаллом *economics*, використовуючи маржинальний аналіз, досліджувала поведінку суб'єктів господарювання на рівні мікроекономіки, тобто на рівні окремої фірми, галузі. Британський дослідник вважав, що саме цим і повинна займатися економічна наука, якій він дав таке визначення: "політична економія або *economics* — це

наука, що вивчає людство в його повсякденному житті; вона вивчає ту частину індивідуальних або суспільних дій, яка найбільш тісно пов'язана з придбанням і споживанням матеріальних атрибутів добробуту. З одного боку — це наука про багатство, але з другого — це наука про людину, яка відчуває на собі вплив самих різних факторів, щодо економіки, то вона цікавиться переважно тими мотивами, які впливають... на поведінку людини в її економічному житті".

Такий підхід і став визначальним у створенні видатним британцем "кембриджської школи", назва якої походить від знаменитого Кембриджського університету, в якому він працював. Методологія "кембриджської школи" включає такі основні елементи:

- **еволюціонізм**, заподіяний у Спенсера, який ґрунтується на визнанні поступовості, спадкоємності, неперервності розвитку господарського життя й економічної думки;
- **синтетичний підхід**, як спробу інтегрувати в єдину теорію найважливіші здобутки маржиналізму, класичної та історичної шкіл;
- **функціональний аналіз**, заперечення необхідності пошуків причин і наслідків економічних явищ, зосередження на аналізі їх зв'язків;
- широке використання **кількісних методів дослідження**, математичного та графічного аналізу;
- **принцип рівноважності**, що знайшло втілення в теорії часткової і загальної ринкової рівноваги.

Завершуючи аналіз методологічного підходу Маршалла, зазначимо, що він досліджував економічну діяльність людей з позицій "чистої теорії" та ідеальної моделі ринкового господарювання на ґрунті "досконалої конкуренції". Англійський теоретик звертав увагу на подвійну мету економічних досліджень:

- 1) розвивати "чисту економічну науку";
- 2) проливати світло на практичні питання.

Маршалл у дослідженні економічних явищ широко застосовував математичні методи. Однак робив він це значно обережніше, ніж представники математичної школи маржиналізму. Він зазначав, що "хороший математичний виклад економічних явищ може виявитися добротною математикою, але поганою економікою".

Центральне місце в теоретичній моделі Маршалла займає **теорія ціноутворення**. Аналізує він її, як вже зазначалося, в умовах "чистої економіки", тобто на ринку досконалої конкуренції в умовах вільного ціноутворення.

Суть його теорії полягає в синтетичному поєднанні двох груп факторів, що впливають на ринкову ціну – **ціна попиту** та **ціна пропозиції**. Ціна попиту формується під впливом попиту на товар, тобто факторів ринкового походження, і визначається **граничною корисністю**. Ціна пропозиції залежить від витрат виробництва, тобто факторів процесу виробництва, і визначається **граничними витратами**.

Таким чином, в теорії ціноутворення Маршалл лише у зв'язку з попитом використовує ідею австрійської школи про визначальну роль суб'єктивних оцінок граничної корисності. Він поєднав теорії граничної корисності та витрат виробництва (надбання класичної теорії) і дійшов висновку, що ні попит, ні пропозиція не мають пріоритету з погляду визначення цін. Ціну товару британець виводить зі спільної дії корисності та витрат виробництва, застосовуючи знамениту формулу "**лез ножиць**": "можна було б з рівними підставами дискутувати про те, чи регулюється вартість корисністю чи витратами виробництва, як і про те, чи розрізає паперовий листок верхнє чи нижнє лезо ножиць".

З теорії ціноутворення Маршалла випливає його **теорія ринкової рівноваги**, яка стала одним із фундаментальних понять неокласичної теорії (economics). Досліджуючи механізм ринкового формування цін, Маршалл розглядав усі три його елементи — ціну, попит і пропозицію — у взаємодії. З одного боку, за умов вільної конкуренції як попит, так і пропозиція впливають на рівень ціни: попит із прямою залежністю, а пропозиція — з оберненою. З іншого боку, ціна також впливає на попит і пропозицію, що знаходить

відображення в **законі попиту** ("чим більша кількість товару, який треба продати, тим нижча повинна бути ціна, за якою він пропонується, з тим, щоб товар знайшов покупця; або, іншими словами, потрібна кількість товару збільшується із зменшенням ціни, і зменшується з її ростом") і **законі пропозиції** ("кількість товару збільшується із збільшенням ціни на нього").

Аналіз такої взаємодії привів Маршалла до виявлення **ціни ринкової рівноваги**, тобто ціни, яка врівноважує попит і пропозицію. Він зауважує, що в умовах ринку досконалої конкуренції пропозиція і попит перебувають у часовій рівновазі. Дослідник використав ринок кукурудзи для ілюстрації того, як покупці та продавці можуть торгуватися і ціна може "перекидатися туди-сюди як воланчик". Коли реальна ринкова ціна перевищує ціну рівноваги, то пропозиція перевищить попит, що зумовить зниження ціни, а якщо, навпаки, ринкова ціна встановиться на рівні, нижчому від рівноважної, то це зумовить зростання ціни. Так об'єктивно та автоматично за умов вільної конкуренції досягається рівновага кожного галузевого ринку.

Такий аналіз ринкової взаємодії факторів ціноутворення привів Маршалла до необхідності розгляду в цьому процесі **фактору часу**. Він виділяє **короткий ринковий період**, у якому головним регулятором ціни є попит, оскільки пропозиція більш інертна і не встигає за коливаннями попиту, і **тривалий ринковий період**, в якому роль головного регулятора ціни переходить до пропозиції і пов'язаних із нею витрат виробництва. Дослідник зауважує, що чим довший період часу, тим більшим буде вплив на ціну пропозиції і меншим вплив попиту.

Розглядаючи "закон попиту", Маршалл розглянув функціональну залежність попиту від граничної корисності, ринкової ціни та грошового доходу, який використовується на споживання. Цей аналіз показав, що під дією кожного з цих факторів попит змінюється з певною закономірністю, що дослідник назвав **еластичністю попиту**. Під нею він розумів функціональну залежність зміни обсягу попиту під впливом зміни граничної корисності та ринкової ціни товару і доходу його споживача. Головну роль у впливі на попит Маршалл відводить **граничній корисності**, що дорівнює тій максимальній ціні, яку покупець ще згоден заплатити за визначений товар, тому вона стає верхньою межею коливань ринкової ціни. Маршалл стверджував, що максимальна "ціна попиту" є незалежною від ринку і визначається лише потребою в товарі та його запасом.

Зміною ціни визначається **цінова еластичність попиту**. Видатний економіст зазначав, що "ступінь еластичності (або швидкості реакції) попиту на ринку залежить від того, якою мірою його обсяг зростає за цього зниження ціни або скорочується за цього підвищення ціни". Він склав діаграми, які показують зміни в ціні й кількості продукту для товарів з різним ступенем еластичності: від низької до високої і на цій основі розрізнив еластичний і нееластичний попит. Попит буде **еластичним**, коли змінюватиметься більшою мірою, ніж ціна, яка зумовила зміну попиту, і буде **нееластичним**, якщо змінюватиметься меншою мірою, ніж ціна.

Найменш еластичним, на думку англійського економіста, є попит на товари першої необхідності. При цьому еластичність попиту висока за високих цін і значна за середніх; вона дедалі зменшується при зниженні цін і поступово зникає, коли внаслідок дуже значного падіння цін досягається рівень повного насичення цієї потреби. В контексті співвідношення ціни і корисності він виводить поняття споживчого надлишку, під яким розуміється "додаткова сума до сплачуваної ціни, яку він (споживач) згоден виплатити замість того, щоб відмовитися від речі". Автор ілюструє це поняття такими прикладами, як сіль, сірники та інші товари, ціна яких, звичайно, нижча від тієї, яку люди заплатили б перш ніж відмовитися від використання цих товарів.

Маршалл став першим економістом, який вивів криву попиту з функції корисності, "переклавши" закон спадної корисності "мовою цін", першим дослідив поняття "цінова еластичність попиту", надавши їй алгебраїчного та геометричного вираження.

У *теорії пропозиції* провідну роль Маршалл відводить поняттю *граничних витрат*, під якими він розумів витрати на виробництво останньої одиниці певного блага з усього його запасу. Маршалл ототожнював граничні витрати з тією ціною пропозиції, за якою підприємець ще згоден поставляти товар на ринок. З позицій виробника ціна пропозиції стає початковим пунктом руху ринкової ціни до стану рівноваги.

Але ціна пропозиції у різних галузях веде себе по-різному. У тих, де граничні витрати, а отже, й ціна пропозиції, не залежать від обсягу виробництва вступає в силу, за визначенням Маршалла, *закон постійної віддачі* (постійної продуктивності) *виробничих факторів*. В деяких інших галузях домінує *закон зростаючої віддачі* (зростаючої продуктивності), коли при зростанні обсягу виробництва граничні витрати зменшуються разом з цінами пропозиції. Нарешті, є галузі, що підкоряються *закону спадної віддачі* (спадної продуктивності), де при зростанні обсягів виробництва спостерігається збільшення граничних витрат та відповідних цін пропозиції. Маршалл підкреслював, що "в реальній дійсності ці дві тенденції зростання та скорочення віддачі постійно протидіють одна одній".

Як відомо, ціна пропозиції залежить від факторів виробництва – землі, праці, капіталу і організаторських здібностей. Однак при формуванні ціни пропозиції на деякі товари і фактори виробництва виникають певні труднощі, пов'язані з так званою фіксованою пропозицією. Так, зокрема, земля є абсолютно обмеженим фактором, тому пропозиція його є фіксованою і контролювати її людина не в змозі. Для виявлення функціональної залежності ціни пропозиції та факторів виробництва Маршалл вводить фактор часу – виділяє короткий, середній та тривалий періоди. Протягом короткого періоду пропозиція товарів обмежується його запасом і в обсязі виробництва змін не відбувається. Протягом середнього періоду пропозиція залежить від витрат на виробництво товару і вимагає залучення додаткових факторів виробництва. У тривалому періоді ціна залежатиме від витрат щодо підготовки робочої сили і виготовлення обладнання, необхідного для виробництва товару. Це дозволяє вносити зміни у витрати на всіх стадіях виробництва.

При фіксованій пропозиції у випадку зростання попиту у підприємця утворюється тимчасовий надлишковий дохід, який Маршалл назвав *квазірендою*. Однак, якщо в короткому ринковому періоді попит зменшується, "квазіренда" зникає. Цей надлишковий дохід існує там, де виникає тимчасова перевага володіння якимось обмеженим економічним ресурсом.

Розглядаючи ринкові періоди діяльності фірми, Маршалл виявив їх вплив на *еластичність пропозиції*. Він зазначав, що "коли ми розглядаємо тільки короткі періоди... існує еластичність пропозиції, відповідна еластичності попиту", а "еластичність пропозиції товару... для тривалих періодів теоретично безмежна".

Використання фактору часу дозволило Маршаллу поділити витрати виробництва на *постійні і змінні*. Він переконливо довів, що у тривалому ринковому періоді всі витрати стають змінними. Основною причиною, яка змушує фірму покинути ринок, є перевищення її витрат над рівнем ринкової ціни.

Важливе значення має *теорія доходів* англійського вченого, яку він розглядає в традиціях маржиналізму.

Головні її моменти полягають у тому, що кожний із факторів виробництва — земля, праця, капітал і підприємець — мають сторону попиту і пропозиції. Використання факторів визначається загальними умовами попиту по відношенню до пропозиції, виходячи з того, що кожний з них використовується до моменту, коли його гранична продуктивність дорівнює його граничній вартості. Кожний фактор виробництва має ціну попиту, яка встановлюється його граничною продуктивністю, і, з іншого боку, ціну пропозиції, яка встановлюється його граничними витратами.

Робітник у нього – це раціональний суб'єкт, участь якого у виробництві оцінюється крізь призму втрат та доходів. Якщо затрати праці вважати його втратами робітника, які вимірюються суб'єктивною оцінкою тягаря праці, то *заробітна плата* – це дохід, який залежить від цієї оцінки і призначений для грошової компенсації негативних емоцій

робітника. За Маршаллом "заробітна плата тяжіє до тенденції дорівнювати чистому продукту, виробленому додатковою працею граничного працівника" ("граничний працівник" — останній з найманих працівників, що забезпечує приріст продукту, тобто створює граничний продукт).

З цих же позицій розглядалася і поведінка власника грошового капіталу, який може або негайно витратити гроші на особисте споживання, або "відкласти задоволення його споживання", спрямувавши капітал у виробництво чи віддавши його в позику. Винагородою цієї жертви відкладення задоволення від споживання є **прибуток**, який складається із двох самостійних видів винагороди власникам факторів виробництва: **підприємницького доходу та процента**.

За цими уявленнями, **підприємницький дохід**, який є винагородою за діяльність підприємця, також розпадається на дві частини: перша розглядається як компенсація витрат підприємницької діяльності, а інша виступає у вигляді плати за ризик, пов'язаний з виробництвом на невідомий ринок. На думку Маршалла, "риси, які повинен мати підприємець, настільки значні й численні, що дуже мало людей повною мірою можуть мати їх". **Ставка процента** також залежить від суб'єктивних оцінок власника капіталу, від того, чи визнає він варіант позики вигіднішим для себе. Британець стверджував, що "процент можна вважати винагородою за очікування".

Маршалл вказував на те, що фактори виробництва виконують подвійну функцію — вони і конкурують, і доповнюють один одного. Вони стають конкурентами у пошуках зайнятості, але разом з тим надають поля зайнятості один одному. Загальний національний дохід є результатом дії всіх факторів і зростає зі збільшенням пропозицій факторів. Дослідник показує, що фактори виробництва (включаючи працю) володіють дійсною вартістю виробництва, яка відображається в їхній ціні пропозицій. Ціна попиту відображає їх граничну продуктивність. Розроблена для пояснення формування вартості теорія стала застосовною до будь-якого фактору виробництва. Таким чином, теорія доходів є доповненням до загальної теорії вартості.

16.4.2. Американська школа маржиналізму.

Економічні теорії Джона Бейтса Кларка

Джон Бейтс Кларк (1847-1938) — засновник *американської школи маржиналізму*, зробив помітний внесок у формування неокласичної теорії завдяки концепції *граничної продуктивності* праці і капіталу. В 1872 році він закінчив Амхертський коледж у США, навчався в Гейдельберзькому (Німеччина) та Цюрихському (Швейцарія) університетах. В 1895-1923 роках працював професором Колумбійського університету, кілька років був Президентом Американської економічної асоціації.

Основні положення економічного вчення Кларка викладено в працях *"Філософія багатства"* (1886), *"Розподіл багатства"* (1899), *"Проблеми монополій"* (1901), *"Суть економічної теорії"* (1907) і справили великий вплив на розвиток американської і світової економічної думки. Його наукові досягнення потрібно розглядати у методологічному та теоретичному аспектах. Американський маржиналіст вніс певну своєрідність у *методологію* дослідження. Він розробив власний метод, поділивши, за аналогією з теоретичною механікою, економічну науку на три розділи:

- перший вивчає "універсальні закони" (закон граничної корисності, закон спадної продуктивності, закон граничної продуктивності);
- другий аналізує "універсальні закони" економіки у стані *статіки* (непорушності). У такому суспільстві він передбачав незмінність населення, маси капіталу, соціальної організації, техніки і потреб населення. Статичний стан, згідно з

теорією дослідника, це уявна модель для з'ясування умов рівноваги у чистому вигляді. До речі, основними законами суспільства він вважав статичні закони;

- третій — досліджує закони *економічної динаміки* (руху економіки). Динаміку він трактував як результат дії зовнішніх сил і заявив, що вона ускладнює розвиток і порушує рівновагу.

Теоретичні досягнення американця полягають у розробці закону граничної продуктивності факторів виробництва і вчення про статику та динаміку економічної системи, які ґрунтуються на мікроекономічному аналізі виробництва та розподілу.

Розглядаючи *закон граничної продуктивності факторів виробництва*, яка ґрунтується на ідеях Мальтуса і Тюнена, Дж. Б. Кларк розвинув вчення про фактори виробництва. На відміну від своїх попередників він виділив такі фактори виробництва:

- 1) капітал у грошовій формі;
- 2) капітальні блага (засоби виробництва і земля);
- 3) діяльність підприємця;
- 4) праця робітника.

Кожний фактор виробництва характеризується специфічною продуктивністю і створює доход, причому кожний власник отримує свою частку доходів, яку створює фактор, що йому належить. Так, капітал приносить банкіру процент, капітальні блага породжують ренту, діяльність підприємця забезпечує йому підприємницький прибуток, а праця гарантує робітнику заробітну плату.

Модифікація поглядів американця полягала у тому, що він, на відміну від Сея, капітал розглядав не як один фактор, а два (грошовий капітал і капітальні блага). На його думку, в умовах статичної підприємницької прибутку відсутній, бо вільна конкуренція призводить нібито не до перерозподілу середнього прибутку, а до повної його ліквідації. Як доказ цього положення, Кларк підприємцями називав тільки осіб, які мають достатню ділову кваліфікацію і власний капітал.

"Закон спадаючої продуктивності праці і капіталу" американський дослідник обґрунтовував тим, що кожний новий внесок праці у виробництво при незмінному розмірі капіталу супроводжується зниженням продуктивності у порівнянні з попередніми внесками. В свою чергу, кожний наступний приріст капіталу при незмінній чисельності робітників викликає скорочення обсягів виготовленої продукції, зниження його ефективності порівняно з його попереднім внеском.

Так, згідно з його теорією, якщо перший робітник створює продукт вартістю в 10 дол., то другий — в 8 дол., третій — в 6 дол. і т. д. Продуктивність праці останнього робітника визначалась як гранична продуктивність праці. Далі Кларк робить висновок, що гранична продуктивність праці буде тим нижче, чим більше буде прийнято робітників, а заробітна плата робітників буде визначатися граничною продуктивністю праці. Звідси свою теорію заробітної плати Кларк будував на основі закону спадаючої продуктивності праці. Він неодноразово повторював, що заробітна плата є еквівалент граничної продуктивності праці.

За такою ж схемою уявлялися дія *закону спадної продуктивності капіталу*, а також *граничний продукт капіталу* та його *гранична продуктивність*. Очевидною істиною для американського дослідника став висновок, що "один і той самий закон управляє заробітною платою і процентом — закон граничної продуктивності... За першого способу формування закону ми одержуємо... заробітну плату... за другого — процент... Разом узяті ці величини становлять увесь статичний дохід суспільства".

Потрібно зазначити, що категорії "граничного продукту праці та капіталу", "граничної продуктивності праці та капіталу", сформульовані Кларком, стали одними з основоположних у сучасній неокласичній теорії.

Особливе значення мало вчення про статику і динаміку економічної системи. Під *статикою* Кларк розумів описання умов, необхідних і достатніх для встановлення *рівноваги ринкової економічної системи*. При цьому він зробив низку припущень, які полягали у наступному:

- відсутності технічного прогресу;
- відсутності перемішень праці та капіталу між сферами виробництва;
- незмінність обсягів виробництва;
- фіксованості потреб у споживчих товарах;
- пануванні вільної (досконалої) конкуренції.

Передбачалося, що економіка може мати не один, а кілька станів рівноваги, які визначаються незмінними, але іншими обсягами праці і капіталу.

Кларк доводив, що якщо хоч одне зі згаданих допущень не буде виконуватися, то рівновага системи порушиться, економіка прийде в рух для пошуку нового рівноважного стану статика і перейде до стану *економічної динаміки*.

За умов статичної рівноваги підприємець є організатором виробництва і винагороджується *нормальним прибутком* (платою за підприємницьку діяльність). Однак, коли йдеться про динаміку, підприємець постає в новій іпостасі — він стає новатором, що рухає технічний прогрес, прагне до зменшення витрат виробництва та обігу нижче від середніх, одержуючи за це додатковий прибуток — *підприємницький дохід*.

На думку Кларка, у ситуації економічної статика ціна продукту складається лише із суми заробітної плати, процента і нормального прибутку, а у стані динаміки вона додатково включає також підприємницький дохід. Отже економічна рівновага можлива тільки у стані статика господарської системи, а у стані динаміки вона неодмінно порушується.

Отже, на кожному підприємстві за умов статичної економічної рівноваги може встановитися найоптимальніше співвідношення між затратами факторів виробництва, яке забезпечує максимальний дохід на кожную їх одиницю. Це таке співвідношення, за якого гранична продуктивність праці та гранична продуктивність капіталу дорівнюють ринковим величинам відповідно заробітної плати та процента. Ринковий механізм, забезпечуючи рівновагу фірми, дає власникам виробничих ресурсів доходи, які дорівнюють створеним цими ресурсами частинам продукту.

Кларк підкреслював, що в будь-який момент економічна статика може змінитися динамікою, зокрема під дією технічного прогресу, який деформує механізм дії закону граничної продуктивності ресурсів. При цьому змінюються пропорції витрат факторів виробництва, які згодом знову стануть оптимальними і зумовлять статичну рівновагу фірми за більших обсягів виробництва.

Теорію граничної продуктивності американський дослідник доповнив *теорією рівноваги економіки*. При цьому він вперше застосував методи граничного аналізу у сфері макроекономіки. Для цього він вводить поняття *соціальної праці* (загальна кількість зайнятих у народному господарстві), *соціального капіталу* (сукупність усіх капіталів в економіці) і *зони байдужості*. До останньої американський теоретик включив граничні одиниці "соціальної праці" і "соціального капіталу", тобто тих працівників і ті частини капіталу, що виробляють найменший, тобто граничний, продукт.

Встановлення рівноваги всієї економічної системи Кларк пов'язував з оптимальними пропорціями між затратами "соціальних" виробничих ресурсів. Умови рівноваги можуть бути такими: продукт, створений у "зоні байдужості" "соціальною працею", дорівнює загальному фондові заробітної плати (ціні "соціальної праці"); продукт, створений у "зоні байдужості" "соціальним капіталом", дорівнює загальному обсягу процентних платежів (ціні "соціального капіталу"). На думку Кларка, ціни "соціальних" факторів виробництва, відхиляючись від своїх "граничних продуктів", водночас приводять у рух ринкові сили, які встановлюють рівновагу всієї економічної системи.

Однак розкрити механізм досягнення економічної рівноваги на рівні макроекономічної сфери Кларку не вдалося, оскільки, як це доказав видатний британський економіст-теоретик ХХ ст. Дж. М. Кейнс, вона має власні закономірності, розкрити які американському вченому не судилося.

Не обійшов Кларк увагою і процес монополізації капіталістичної економіки, який швидко набрав темпи. Монополія має місце тоді, стверджував він, коли є одноосібний

контроль над ринком. Такий випадок розглядається як виняток, а тому монополія трактувалася як тимчасове явище. Її він визначав як засіб грабінництва та гальмо прогресу. Цікаво, що син Кларка, Джон Моріс став відомим економістом саме завдяки розробці теорій монополістичного розвитку капіталізму.

Френк Тауссіг

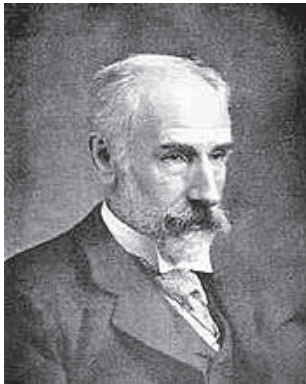
Послідовником і учнем видатного американського маржиналіста був професор економіки Гарвардського університету, історик і соціолог **Френк Вільям Тауссіг** (1859-1940). В своєму підручнику "**Основи політичної економії**" (1911) він, використовуючи окремі положення Дж. С. Мілла, австрійської школи граничної корисності, неокласичної теорії вартості Маршалла, німецької історичної школи розвивав ідеї Дж. Б. Кларка, зокрема концепцію граничної продуктивності. Він заперечував закон убутної продуктивності, а під "граничним продуктом" розумів не продукт "граничного працівника" в трактуванні Кларка, а продукт праці в "граничному пункті" (наприклад, на найгіршій землі), де виробник не користується ніякими перевагами, що мають диференційний характер. На його думку, процент на капітал встановлюється на підставі психологічних норм переоцінки благ робітниками, які надають перевагу дійсним благам у порівнянні з майбутніми і тому продають продукти своєї праці за більш низькими цінами. Різниця між цінністю граничного продукту праці і процентом на капітал і складає величину заробітної плати робітників ("дисконтний граничний продукт праці"). Цими висновками Тауссіг, в якійсь мірі, став попередником теорій очікування.

16.4.3. Економічні погляди Френсиса Еджворта і Вільфредо Парето

Френсис Еджворт

Ірландський економіст і статистик, представник математичної школи та неокласичного напрямку в політичній економії **Френсис Ісідро Еджворт** (1845-1926) закінчив Оксфорд (1869), працював професором політичної економії спочатку в Кінгс-коледжі Лондону (1899-1891), а потім в Оксфордському університеті (1892-1922). З 1903 року Еджворт член Британської Академії наук, в 1912-1914 роках був також Президентом Королівського статистичного товариства.

В світоглядних поглядах британський вчений притримувався принципів англійського утилітаризму. На його теоретичні економічні уявлення значний вплив виявили видатні британські економісти Джевонс та Маршалл. Еджворт прибічник активного використання математики в економічній науці, розробляв систему економічних змінних для вимірювання корисності (етичної цінності) благ, алгебраїчного і діаграмного уявлення економічної рівноваги. У своїй праці "**Нові і старі методи етики**" (1877) Еджворт застосував варіаційне обчислення корисності, вважаючи, що це сприятиме з'ясуванню фундаментальних етичних питань в економіці. У книзі "**Математична психіка**" (1881) ірландський дослідник запропонував загальну теорію "функції корисності", розглянув проблеми укладення і виконання контрактів за умов вільного ринку, увів поняття **кривих байдужості** для описання ситуації, коли покупцеві доводиться здійснювати кількісний вибір між двома товарами. Як відомо, "криві байдужості" ілюструють граничну корисність комбінацій (наборів) споживних благ у поєднанні з грошовим доходом індивіда і нині широко застосовуються в "економікс".

Крім того, Еджворт зробив значний внесок до теорії економічної рівноваги, започаткував індексний метод дослідження, застосувавши кількісні та цінові індекси для економічного аналізу ринкової поведінки суб'єктів господарювання.

У 1925 році вийшов підсумковий збірник статей Еджворта *"Праці з політичної економії"*, де по-новому трактувались питання міжнародної торгівлі, оподаткування, а також певні проблеми статистики і теорії ймовірностей.

Не дивлячись на значну кількість опублікованих робіт, послідовної і цілісної системи поглядів Еджворт не висунув. Однак, окремі положення його економічного вчення отримали значний розвиток в працях та дослідженнях інших економістів. Так, його "криві байдужості" блискуче використав італійський економіст В. Парето, який висунув свій закон, який в економічній теорії назвали "оптимумом Парето".

Вільфредо Парето

Визначним представником неокласичної економічної теорії періоду її формування став італійський економіст і соціолог *Вільфредо Парето* (1848-1923). Він народився в Парижі, математичну і інженерну освіту отримав в туринському університеті. В 1893-1906 роках працював професором політичної економії в Лозаннському університеті. Парето вважається продовжувачем традицій лозаннської школи маржиналізму і після Вальраса став її главою. Парето вороже ставився до марксизму і революційного руху. Критикував він і ідеали буржуазної демократії, що згодом було використано ідеологами італійського фашизму. Але сам Парето не поділяв фашистську ідеологію.

До його основних праць відносять *"Курс політичної економії"* (у двох томах, 1898), *"Вчення політичної економії"* (1906), *"Трактат із загальної соціології"* (1916) та деякі інші. Головною метою Парето було створення "чистої" економічної теорії, очищеної від понять цінності й корисності. Виходячи з маржиналістських ідей економічного аналізу, італієць водночас ввів якісно нові принципи дослідження, які відносять його, на відміну від свого вчителя Вальраса, до маржиналістів "другої хвилі", тобто до фундаторів неокласичної теорії.

Парето вважав, що політична економія повинна вивчати механізм встановлення рівноваги між потребами людей і обмеженими ресурсами їх задоволення. Тому центральною проблемою досліджень Парето, як і Вальраса була *загальна економічна рівновага*. Однак Парето підходив до її вирішення з інших позицій. Опираючись на функціональний аналіз, він відмовився від розуміння корисності (потреби) як єдиної причини обміну і перейшов до характеристики економічної системи в цілому, де й попит (споживання), і пропозиція (виробництво) розглядаються як *елементи економічної рівноваги*. Цим він подолав властивий Вальрасу суб'єктивізм. Для теоретичного обґрунтування моделі взаємозалежності всіх економічних факторів, що впливають на суспільне виробництво і споживання, він використовував математичні методи аналізу.

Нагадаємо, що в моделі загальної економічної рівноваги Вальраса критерієм її досягнення вважалася максимізація корисності, яка не піддавалася виміру. Для вирішення проблеми виміру Парето застосовує *ординалістський підхід*, тобто аналіз порядкових величин, що характеризує їх черговість. При цьому використовується критерій *оцінки виміру співвідношення переваг конкретного індивіда*. Такий підхід нині є основним у визначенні корисності.

В своєму дослідженні рівноваги вибір споживача Парето розглядає залежно як від кількості (запасу) певного блага, так і від кількості всіх інших ресурсів. Для відображення збереження сумарних корисностей товарів у різних комбінаціях їх наборів і надання переваги одним комбінаціям перед іншими, італієць використовує "криві байдужості", які вперше при аналізі корисності благ побудував Еджворт. Для наочності і доказовості

висновків Парето побудував *тривимірні діаграми*, на яких фіксував неоднакову кількість одного та другого блага, що знаходилися в споживача. Застосовуючи їх, італієць вивчав послідовність (порядок) надання споживачем переваг тому чи іншому товару та виявляв його "байдужість" у конкретний момент стосовно споживання комбінацій двох альтернативних благ, які забезпечують однаковий рівень задоволення потреби. Із застосуванням поняття "байдужість" можна виміряти корисність, яку іншим чином оцінити неможливо.

В своїй теорії Парето відмовився від традиційних підходів кількісної характеристики корисності на основі порівняння її оцінок різними суб'єктами і сформулював поняття *суспільної максимальної корисності*, відомої сьогодні під назвою *оптимуму Парето*, який покладено в основу так званої "нової економіки добробуту". Відповідно до "оптимуму Парето" розподіл ресурсів визнається оптимальним, якщо не можна поліпшити становище якогось одного раціонального суб'єкта, не погіршуючи становища інших. Рух до оптимуму пов'язується ним з таким переміщенням ресурсів, яке підвищує добробут хоча б однієї особи, не зачіпаючи при цьому інтересів усіх інших. Тим самим, на думку Парето, досягається гармонія всього суспільства. "Оптимум Парето", таким чином, дає змогу прийняти оптимальне рішення про *максимізацію прибутку і корисності*. В "оптимумі Парето" стверджується: стабільна рівновага "визначається так, що за незначного порушення прагне бути відновленою". Вона наступить тоді, коли діаметрально протилежні сили бажання і перепони будуть збалансовані. На думку Парето, даний принцип може бути реалізований за умов необмеженої конкуренції.

На відміну від Вальраса, Парето розглядав стан рівноваги в часі, а також допускав коливання, коефіцієнтів виробничої функції залежно від розмірів випуску продукції і вважав принципово можливим забезпечення моделі, яка описує основні зв'язки в економіці, статистичними матеріалами. Парето принципи намагався очистити теорію рівноваги від психологізму і виключити гедоністичні мотиви економічної поведінки суб'єктів господарювання (*гедонізм* – етична позиція, яка утверджує насолоду як найвище благо), що були властиві теорії граничної корисності.

Нарешті, на відміну від моделі Вальраса, у своїй моделі Парето аналізує не лише ситуацію вільної (чистої) конкуренції, а й різні типи монополізованих ринків, що стало самостійним об'єктом економічних досліджень тільки у 30-х роках ХХ ст.

16.5. Розвиток неокласичного напрямку в теоріях інших економістів початку ХХ століття

Традиції неокласичної теорії, які ґрунтуються на граничному (маржинальному) аналізі мікроекономічних явищ і процесів, продовжили інші дослідники.

Ірвінг Фішер

Американський економіст-математик *Ірвінг Фішер* (1867-1947) удосконалив методи економіко-математичного аналізу, запропонував комплексний індекс економічних показників, який одержав назву "*індексу Фішера*".

Використовуючи розробки Д. Юма та інших дослідників проблем теорії грошового обігу, І. Фішер у 1946 році вивів знамените "*рівняння обміну*":

$$MV=PQ,$$

де *M* — грошова маса в обігу; *V* — швидкість обігу грошей; *P* — загальний рівень (індекс) цін в економіці; *Q* — товарна маса, призначена для реалізації (реальний національний продукт).

Це рівняння за умови повного використання виробничих ресурсів і незмінності показників швидкості обігу

грошей і обсягу товарної маси описує ортодоксальний варіант *кількісної теорії грошей*, коли в результаті "зіткнення" на ринку товарів і грошей зміна товарних цін залежить виключно від кількості грошей в обігу.

"Рівняння обміну" широко застосовується для визначення необхідної кількості грошей в обігу, дослідження *сучасними монетаристами* впливу грошової маси на досягнення рівноваги товарного ринку.

Кнут Віксель

Шведський економіст неокласичного напрямку *Кнут Віксель* (1851-1926) розглядав проблеми економічної рівноваги, циклічності розвитку, грошей, проценту та цін. Він стверджував, що не рівноважний розвиток має тенденцію до стихійного зростання і буде посилюватися, поки банки не змінять кредитну політику. Він ввів поняття принципу кумулятивного розвитку, про який мова йшла вище.

В теорії циклу Віксель обґрунтував тезу, що перехід від однієї фази капіталістичного циклу до іншої залежить виключно від коливання норми проценту, причому більш низька норма робить цей перехід більш гнучким та м'яким.

Віксель здійснив спробу поєднати теорію граничної корисності "австрійської школи" з теорією цін "математичної школи".

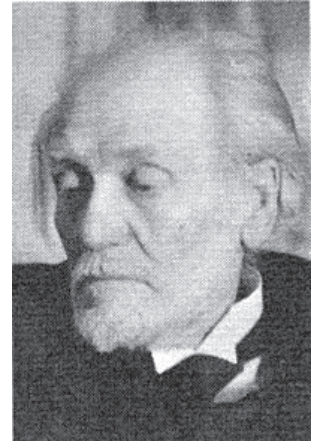
Густав Кассель

Інший шведський неокласик, економіст-теоретик, професор політичної економії і фінансів Стокгольмського університету(1904-1933), головний експерт з оподаткування Міністерства фінансів Швеції (1904-1919), керівник банківського комітету *Густав Кассель* (1866-1945) плідно працював над проблемами загальної економічної рівноваги, продовжуючи дослідження представників математичної школи, зокрема Вальраса та Парето.

Він вважав, що в маржинальному аналізі необхідно використовувати такі методологічні положення:

- першість економічної теорії і якісного аналізу перед математичною статистикою і кількісними параметрами;
- необхідність розмежування в економічних процесах суті явищ і їх зовнішньої форми;
- активне застосування методу економічних досліджень сходження від абстрактного до конкретного;
- невідповідність закономірностей розвитку мікро і макро сфери.

Кассель притримувався кількісної теорії грошей і вважав головною економічною теорією теорію ціноутворення. Він розробив її спрощений варіант на базі теорії Вальраса і вважав, що саме така теорія має стати основою розвитку "суспільного господарства". Шведський економіст заперечував можливість побудови загальної теорії криз, вважаючи їх кон'юнктурним явищем, які обумовлюються різними факторами в процесі розвитку матеріальної культури.

Людвіг Мізес

У книзі *"Соціалізм"* (1922) австрійський неокласик, засновник нової австрійської економічної школи *Людвіг фон Мізес* (1881-1976) стверджував, що економічна рівновага неможлива за умов централізованого ціноутворення, властивого плановій (соціалістичній) економіці. Тільки за умов об'єктивної взаємодії попиту, пропозиції та цін на основі вільної конкуренції може скластися рівновага в економіці. Лише вільна ринкова ціна дає змогу вибирати ефективні комбінації виробничих ресурсів.

Тому централізована економіка за умов фіксованих цін управляється сваволею чиновників, котрі не мають у своєму розпорядженні інструментів ефективного планування. Система планової державної економіки — це "запланований хаос", тому соціалістична економіка без системи еластичних цін ніколи не зможе досягти раціонального використання ресурсів.

Вільні ціни відіграють ключову роль в ефективному функціонуванні ринкової економіки, однак для цього вони мають коригуватися попитом, а не інфляцією. Звідси — значний інтерес Мізеса до проблем інфляції, що в американський період його життя виявилось у зближенні позиції вченого з позицією школи *сучасного монетаризму*, суть якого розглядатиметься в одному з наступних розділів.

Глава 17. Еволюція деяких економічних вчень

Як нам уже відомо з цього розділу, на межі XIX-XX ст. відбулися суттєві зміни у світовому економічному розвитку. Пішла у небуття доба вільної конкуренції, обличчя економіки під впливом прискорення науково-технічного прогресу та появи і зміцнення монополій, Першої світової війни, Жовтневого перевороту у Росії змінилося невпізнанно. Ці події значно загострили внутрішні суперечності капіталістичної системи, зумовили активізацію робітничого руху і на перший план почали виходити соціальні проблеми.

Разом з вільною конкуренцією завершилася і її теоретична опора — класична економічна теорія. Теорії маржиналізму та раннього неокласичного напрямку, які прийшли на зміну, зосередилися на поясненні поведінки окремого суб'єкта господарювання за умов рідкісності економічних ресурсів ґрунтувались на ідеологічній нейтральності аналізу і соціальних проблем не торкалися.

Виникла потреба в теорії, яка зуміла б пояснити нові реалії соціально-економічного розвитку. Саме в цей період зароджувалися інституціоналізм і французький дирижізм, але в силу своєї незрілості задовольнити цю потребу не могли. Кейнсіанство, яке відповідало духу епохи, сформувалося лише в кінці 30-х років XX ст.

Тому на зламі XIX і XX ст. відбулася серйозна модифікація вже існуючих напрямів економічної думки, які й спробували окреслити проблеми соціального розвитку людства в цей складний період. Насамперед мова йде про модифікацію "нової" історичної школи та марксистського економічного вчення.

В "новій" історичній школі Німеччини наростала друга хвиля, представлена дослідженнями Зомбарта і Вебера. З її лона виокремився і соціальний напрям, представлений теоріями таких дослідників, як Штольцман, Штаммлер, Шпанн та Оппенгеймер. Що стосується марксизму, то він розпався на кілька течій, насамперед соціал-реформізм та ліворадикальне крило.

17.1. Розвиток історичного напрямку в політичній економії

17.1.1. Друга хвиля "нової" історичної школи

Друга хвиля "нової" історичної школи охопила період часу з 90-х років XIX ст. по 30-ті роки XX ст. і внесла певну своєрідність до історичного напрямку економічної думки.

Вернер Зомбарт

Одним із найпомітніших представників другої хвилі "нової" (молодої) історичної школи став німецький економіст, соціолог, історик, філософ культури **Вернер Зомбарт** (1863-1941). Він працював професором в університетах Бреслава та Берліна і вважався учнем Шмоллера. Свої економічні ідеї він виклав у працях *"Сучасний капіталізм"* (1902), *"Буржуа"* (1913), *"Три політичні економії"* (1923), *"Німецький соціалізм"* (1934).

Найбільш відомим твором В. Зомбарта стала книга *"Сучасний капіталізм"* (1902) із підзаголовком "Історико-систематичне дослідження загальноєвропейського економічного життя від його зародження до сучасності", в якій центральне місце займає історична економічна соціологія. Ця книга стала одним з кращих досліджень німецьких вчених в галузі економіки. На основі історичного економіко-соціологічного аналізу німецький дослідник прагнув осмислити походження та форми розвитку капіталізму, виявити систему цінностей, притаманних різним його стадіям. У цій та інших згаданих працях В. Зомбарт розглядав важливі проблеми економічного розвитку, спираючись переважно на історичний метод.

Зомбарт висунув та обґрунтував концепцію соціального плюралізму. Він не погоджувався з висновками марксизму про неминучість революційного зламу капіталізму і заміни його соціалізмом і обґрунтував можливість еволюційного прогресу капіталізму та його мирного переростання в соціалізм, ставши, таким чином, одним з авторів *теорії "організованого капіталізму"*. Він стверджував, що суспільство через еволюційний шлях розвитку капіталізму прямує до більш складної економічної системи, яка включає в себе як старі, так і нові форми господарства. Ця гармонійна і зріла система буде позбавлена економічних криз, антагоністичних протиріч і базуватиметься на упорядкованому, планомірному типі господарства. Тим самим його можна вважати одним із фундаторів теорії *"змішаної економіки"*, яка остаточно сформувалася вже у другій половині XX ст.

Зомбарт розмежовував поняття *господарська система* і *господарська доба*. Під першим він розумів абстрактну теоретичну конструкцію, позбавлену історичної специфіки і призначену для систематизації емпіричних фактів, а під другим — реальний господарський устрій. В господарській системі він виокремив три групи найважливіших чинників її еволюції: техніко-економічні, соціально-економічні та соціально-психологічні, головними рисами яких є суспільна свідомість, мислення та ідеологія. Зомбарт вважав, що саме ці чинники вказують на історичну своєрідність того чи іншого економічного устрою.

До структури "господарської доби" німецький учений включав такі елементи:

- технологічний спосіб виробництва (субстанція);
- суспільні відносини (форма);
- господарський дух (спонукальний мотив розвитку).

На засадах вивчення "історії духовного розвитку сучасної економічної людини" він дослідив еволюцію капіталізму, виокремивши в ній стадії *раннього* (молодість), *розвиненого* (зрілість) та *пізнього* капіталізму (старість). Зомбарт стверджував, що ці стадії відображають певні форми господарської діяльності, спрямовані на збільшення багатства насамперед у грошовій формі. Зокрема, стадію розвиненого (зрілого) капіталізму він трактував як господарську систему, підпорядковану виробництву заради одержання прибутку.

Розкриваючи історію виникнення і розвитку капіталізму, Зомбарт доводив, що цей суспільний лад виріс із кращих рис і сторін людського характеру. Особливу увагу німецький дослідник приділив дослідженню "*капіталістичного духу*" як рушійної сили господарського розвитку націй. У його складі він виокремлював:

- "*дух підприємництва*" (прагнення до прибутку), пов'язаний з ініціативністю, авантюризмом, ризиком, насильством, багатством ідей, жадою грошей, героїзмом, жагою пригод;
- "*бюргерський дух*", в основі якого — ошадливість, скромність, розрахунок, працьовитість, поміркованість, схильність до заощадження і раціоналізації.

Таким чином, він твердо стояв на позиції, що в основі капіталістичної системи лежить людська психіка. Більш того, природу буржуазного суспільства Зомбарт пов'язував з біологічним розвитком людини, її інстинктами та уподобаннями.

Великого значення Зомбарт надавав *підприємству*, яке визначав як прагнення до багатства, самовизначення і влади та ролі підприємців, які виконують організаторську, збутову та облікову функції. Він виділяє шість основних типів підприємців:

- *розбійників* (учасників військових походів і заморських експедицій);
- *феодалів* (продавців зерна, вовни, розробників копалень тощо);
- *спекулянтів* (лихварів, банкірів, біржових гравців, засновників акціонерних компаній тощо);
- *купців* (вкладають торговельний капітал);
- *ремісників* (поєднують в одній особі майстра та комерсанта);
- *державних діячів* (розвивають акціонерні компанії).

Цікавою є еволюція поглядів Зомбарта. Спочатку Зомбарт симпатизував марксизму і був прибічником деяких його положень. Трохи згодом він рішуче заперечував революційний шлях знищення капіталізму і вважав, що робітничий рух повинен носити виключно реформістський характер. В цей період погляди вченого були різновидом катедер-соціалізму. З часом економічні погляди Зомбарта набували все більш реакційного характеру, а його пізні праці, зокрема "Німецький соціалізм", сприяли формуванню ідеології німецького фашизму. Він підтримував расову теорію, пропагував ідею "життєвого простору" і "геополітики".

Макс Вебер

Вершини свого розвитку, як вважає більшість дослідників історії економічних учень, історична школа досягла у творчості видатного німецького історика, юриста, соціолога, філософа та економіста *Макса Вебера* (1864-1920). Вебер був професором університетів Берліну, Фрайбургу, Гейдельберга, Мюнхена. Діапазон його наукових досліджень був надзвичайно широким – від аграрної історії стародавнього світу до становища остельбських селян XIX ст.; від соціології релігії до методології суспільних наук.

Вебер виклав свої економічні ідеї у книгах "*Протестантська етика і дух капіталізму*" (1904), "*Господарська етика світових релігій*" (1916-1919), "*Загальна економічна історія*" (1919-1920) та ін.

Вважаючи Вебера представником історичної школи, можна зазначити, що найвідоміші його наукові здобутки стали можливими саме на ґрунті відмінностей його поглядів від традицій цієї школи.

По-перше, поглиблюючи методологію аналізу соціально-економічних процесів, німецький філософ і економіст звільнив її від націоналізму та однобокості історичного методу своїх попередників.

По-друге, він повернувся до абстрактно-логічного аналізу, із заперечення якого розпочала свій розвиток історична школа, визнаючи існування деяких загальних для усіх

націй економічних закономірностей, що прокладають собі шлях через особливості конкретно-історичних обставин та національно-культурні традиції.

По-третє, Вебер, на відміну від попередників, розглядав людський соціум як сукупність людей, вільних від державного диктату, пояснюючи соціально-економічні процеси та явища на ґрунті особистих мотивів господарської поведінки, що зближує його швидше з маржиналістами. Водночас він визнавав, що є суперечності між особистими і суспільними інтересами, а тому відводив державі цілу низку функцій з їх урегулювання.

Вебер досліджував широке коло економічних і соціальних проблем, аналізував процеси історичного розвитку, осмислював теоретичну спадщину німецьких мислителів, вплив Реформації на зміну феодалізму капіталізмом, і на цій підставі намагався створити синтетичну концепцію еволюції західної цивілізації. Він створив власну теоретичну систему, в якій центральне місце належало *концепції "ідеальних типів" суспільного устрою*.

"Ідеальні типи" суспільного устрою — це певні, штучно побудовані теоретичні схеми, необхідні для осмислення конкретних етапів історичного розвитку людства. Це, на думку дослідника, дає змогу виявити економічні закономірності і проаналізувати певні реальні явища, що втілюються у такі логічні поняття як "феодалізм", "капіталізм", "економічна людина", "економічний обмін" тощо. Такий підхід допомагає встановити причинно-наслідкові зв'язки між різними історичними утвореннями, їх важливі риси та унікальні аспекти.

У межах концепції "ідеальних типів" Вебер висунув оригінальну *теорію розвитку капіталізму* як форми цивілізації, цілісного історико-культурного феномену, двигуном розвитку якого є раціоналізація суспільного життя. Він виокремив *дві ідеально типові орієнтації економічної поведінки індивідів*:

- *традиційну*, яка ґрунтується на тисячолітніх традиціях і пов'язана з незмінними, рутинними методами діяльності, прагненням до збагачення в найгірших, крайніх проявах;
- *цілераціональну*, яка домінує з появою ринкової економіки і є продуктом тих унікальних історичних умов, що склалися у Західній Європі в XVI—XVIII ст., та відображає "капіталістичний дух" господарювання.

М. Вебер пов'язував генезис капіталізму з відмовою від традиційної економічної поведінки та переходом до раціональної, вважаючи, що капіталізм виникає там, де "існує раціональне прагнення до капіталістичного прибутку" на основі не експлуатації, а застосування капіталу, раціонального зіставлення користі та витрат, що відповідає "капіталістичному духу" прагнення до вигоди. На думку Вебера, виникнення раціональної господарської поведінки, що ґрунтується на підприємливості, ощадливості, поміркованості, скромності, порядності, прагненні життєвого успіху на основі раціонального застосування капіталу стало можливим завдяки *протестантизму* (особливо кальвінізму), який проголосив добродішністю трудовий аскетичний спосіб життя.

Саме в синтезі раціональності і протестантизму німецький мислитель бачив виникнення нових суспільних інститутів, які подолають примусові норми діяльності (які для індивіда означають втрату свободи, знеособлення, рутинізацію діяльності), бюрократизм капіталістичного управління і поєднують творчу діяльність та управлінські функції у специфічній для окремої людини формі. Тому Вебер здійснив *аналіз взаємозв'язків між етичним кодексом протестантизму і "капіталістичним духом"* як специфічною комбінацією звичок мислення та форм господарської діяльності.

Отже, дослідник зробив висновок, що на певному етапі історичного розвитку Європи унікальне поєднання особливостей духовного життя та матеріальної заінтересованості "економічної людини" зумовило виникнення нової мотивації господарської поведінки, що ґрунтується на принципах раціоналізму:

- позитивному моральному санкціонуванню ощадливості та нагромадженні капіталу;
- аскетичному способі життя;

- прагненні до одержання законного прибутку як вияву високого професіоналізму;
- специфічних рисах людського характеру (працелюбності, ощадливості, діловитості, старанності, надійності, пунктуальності, чесності, порядності тощо).

Отже, дослідження Зомбарта і Вебера стали значним внеском у розвиток історичної традиції у політичній економії і водночас суттєво модифікували історичний метод. Вони започаткували аналіз морально-етичної природи суспільно-історичних процесів і національного менталітету як визначального чинника господарської поведінки, інституційних рамок економічної діяльності та чинників їх зміни тощо.

17.1.2. Соціальний напрям у політичній економії

Розвиток капіталізму і робітничого руху, розширення економічних і політичних свобод, зростання добробуту широких народних мас європейських країн, вдосконалення системи соціального забезпечення зумовили виникнення нової модифікації історичної традиції в економічній науці — *соціального напрямку*. Його представники активізували дослідження соціальних аспектів і умов розвитку господарських процесів і об'єдналися на основі таких принципів:

- соціальний підхід до аналізу господарського життя, дослідження економіки як частини соціальної системи, посилена увага до проблем соціальної справедливості та соціальних інститутів (держави, профспілок, громадських об'єднань тощо);
- трактування виробництва як суто технічного процесу, що не має соціального змісту;
- заперечення об'єктивних економічних законів і об'єктивної зумовленості соціальної поведінки людей;
- дослідження соціальної мотивації та ціннісних чинників господарської поведінки;
- визнання примату неекономічних чинників соціально-економічного розвитку;
- активний захист приватної власності, заперечення експлуатації найманої праці, визнання можливості соціально-економічного прогресу капіталізму шляхом його реформування та державно-правового регулювання виробництва і розподілу.

Ідеї соціального напрямку в економічній науці знайшли відображення у діяльності групи німецьких науковців, так званого "катедер-соціалізму" та кількох течій: соціально-етичної (Штаммлер, Штольцман), "ліберального соціалізму" (Оппенгеймер) та "універсальної" (Шпанн).

Катедер-соціалізм

Катедер-соціалізм є різновидом буржуазного соціалізму. Виник в Німеччині в кінці 60-х років XIX ст., а свою назву, яка в перекладі означає "соціалізм за професорською кафедрою" отримав в 1872 році, коли була створена "Спілка соціальної політики", головну роль в якій грали університетські професори, які з кафедр пропагували ідеї буржуазно-ліберального реформізму.

Катедер-соціалізм припинив своє існування в кінці 30-х років XX ст., а поновив діяльність в 1947 році в Західній Німеччині під назвою "Спілка економічної і соціальної науки". Всього спілка об'єднувала біля 200 вчених, найбільш відомими серед яких були знайомі нам Л. Брентано, Г. Шмоллер, В. Зомбарт. До 1939 року членами спілки було опубліковано 188 томів матеріалів.

Катедер-соціалізм намагався за допомогою пропаганди соціальних реформ зупинити процес революціонізації суспільства. Його представники закликали робітників відмовитися від політичної та революційної боротьби, а переконували обмежитися економічною діяльністю в рамках профспілкового та кооперативного руху, які здатні корінним чином покращити їх становище.

В галузі економічної теорії катедер-соціалізм притримувався ідей історичної школи, що й не дивно, оскільки його активними учасниками були творці цього напрямку економічної думки.

Крім відомих нам теоретиків історичного напрямку до спілки катедер-соціалізму належали і інші відомі німецькі дослідники-професори. Зокрема мова йде про Шеффле та Вагнера.

Альберт Шеффле

Німецький та австрійський економіст, соціолог і державний діяч (працював міністром торгівлі Австрії), професор університетів Тюбінгена (1860-1868), Відня (1868-1870) і Штутгарта (1871-1903) **Альберт Еберхарт Фрідріх Шеффле** (1831-1903) в своїй соціологічній праці "*Будова і життя соціальних тіл*" (1896) висунув основні ідеї органічної школи в соціології. Він розглядав суспільство як своєрідний організм, соціальне життя якого розвивається у відповідності до принципу Дарвіна боротьби за існування. На його думку, головними факторами, що привели до виникнення суспільства і культури є духовно-етичні цінності.

Ці методологічні принципи були покладені Шеффле і в працях з політичної економії, яку він розглядав з етико-антропологічних позицій. Він спробував об'єднати погляди історичної та австрійської шкіл. Прибуток він розглядав як плату за особливі, виняткові заслуги. Заперечував теорію додаткової вартості Маркса і пропагував ідеї відмови від політичної і класової боротьби і встановлення злагоди і співробітництва між буржуазією і робітниками.

В праці Шеффле "*Квінтесенція соціалізму*" (1902) розглядалися питання про колективну власність в процесі виробництва, принципи розподілу. "Соціалізм" Шеффле називав всяке втручання держави в економічне життя.

Адольф Вагнер

Інший німецький економіст і політичний діяч **Адольф Вагнер** (1835-1917), учень Ротбертуса-Яцегова вже з 23 років працював професором політичної економії і фінансів в університетах Фрайбурга, Берліна.

Під впливом історичної школи Вагнер підкреслював залежність господарського життя від правових умов, наприклад, від інституту приватної власності. Він закликав до посилення ролі держави в економічній діяльності. Державним соціалізмом Вагнер вважав заходи держави по покращенню стану робітників.

Рудольф Штаммлер

Фундатором *соціально-правової* течії соціальної школи вважається німецький прибічник Канта та теоретик права, професор університетів в Марбурзі (1882-1884), Гіссені (1885), Галле (1895-1916) та Берліна (1916-1923) **Рудольф Штаммлер** (1856—1938), соціальні погляди якого були близькими до катедер-соціалізму.

У своїй головній праці "*Господарство та право з погляду матеріалістичного розуміння історії*" (1896) Штаммлер започаткував формування соціального напрямку, вважаючи, що основними факторами соціально-економічного прогресу є не явища економічного характеру, а право й держава, які сприяють розвитку соціально гармонійної суспільної системи. Тому економічне і політичне життя повинно йти шляхом часткових змін права, критерієм яких має бути створюване людським розумом "правильне право".

Виділення права головною домінантою в житті суспільства Штаммлер пояснював психологією людини. Він протиставляв світ природи та світ людського духу, які розвиваються відповідно за об'єктивними законами і згідно з

Р. Штаммлер.

свободою людської волі. Тому соціальна поведінка людини не обумовлена об'єктивними факторами і повинна регулюватися лише законом, державою.

Штаммлер наголошував на об'єктивній зумовленості історичних процесів, а тому заперечував необхідність будь-якої соціальної активності людей, включаючи й політичну боротьбу, яку він трактував як невизнання людьми об'єктивних законів суспільного розвитку.

Відповідно до цих поглядів, німецький представник соціального напрямку висунув тезу, що політична економія є суспільною наукою, економічні категорії мають конкретний соціальний зміст і відбивають суспільні відносини, а в основі суспільних процесів лежать явища ідеалістичного характеру. Звідси Штаммлер зробив висновок щодо нематеріальної природи суспільних процесів.

Рудольф Штольцман

Другим лідером *соціально-етичної* (соціально-правової) течії соціальної школи був **Рудольф Штольцман** (1852-1930). Його поглядам, як і всьому "соціальному напрямку", властиве ідеалістичне трактування економічних категорій. В своїх працях "*Соціальні категорії*" (1896), "*Мета народного господарства*" (1907) він стверджував, що економіка підпорядкована моральним ідеалам, а виробництво є суто технологічним засобом реалізації моральних цілей і зростання добробуту громадян, який набуває втілення в суспільному поділі праці, не маючи соціального змісту. На його думку, метою капіталістичного виробництва є реалізація принципу життєвого достатку, який забезпечує існування всім членам суспільства.

Подібно виробництву трактував Штольцман і суть праці. Він представляв її лише як речову категорію і висунув тезу, що при глибокому і послідовному аналізі соціальних відносин потрібно абстрагуватися від праці.

Фундатор "соціальної школи" доводив, що вартість, заробітна плата і прибуток, є засобами досягнення вищого морального ідеалу. Заробітна плата, стверджував він, повинна забезпечувати нормальне достойне життя робітникам, а прибуток — відповідно гідне існування капіталістам. Таким чином, економічна система буржуазного ладу має надати умови всім верствам населення для задоволення своїх життєвих потреб.

Штольцман з маржиналістських позицій спробував висунути власну концепцію вартості товару, виходячи з того, що праця створює корисність блага, яка пов'язана з його цінністю. У створенні цінності беруть участь також капітал і земля. Тобто Штольцман, присуті, в концепції вартості об'єднав теорію факторів Сея з теорією корисності.

Заперечуючи наявність соціальних антагонізмів і експлуатацію найманої праці, Штольцман бачив відмінності між робітниками та капіталістами лише в тому, що робітники є виконавцями, а капіталісти — організаторами виробництва та вождами нації, а такі відмінності є в будь-якому суспільстві. Тому заробітна плата і прибуток є виявом соціальної справедливості в розподілі доходів.

Основним фактором економічної діяльності Штольцман вважав "соціально-правове регулювання", він активно захищав право приватної власності, відстоюючи тезу, що її існування відповідає не тільки інтересам індивіда, а й суспільства. Дієздатність суспільства вимагає наявності організаторів — капіталістів, які повинні отримувати достатню винагороду і володіти приватною власністю для того, щоб мати можливості виконати свої функції.

Франц Оппенгеймер

Течію "ліберального соціалізму" в соціальному напрямі започаткував німецький економіст і соціолог **Франц Оппенгеймер** (1864-1943), створивши *теорію "ліберального соціалізму"*.

Причиною появи теорії Оппенгеймера стало панування монополій, які породили соціальну несправедливість у розподілі благ і доходів та експлуатацію найманої праці. В теорії "ліберального соціалізму" німецький дослідник ототожнив монополістичний

капіталізм з ринковою економікою, здійснив глибоку критику сучасного йому капіталізму і обґрунтував необхідність його реформування.

Ідеальним і природним він вважав суспільство вільних товаровиробників, звільненого від конкуренції та експлуатації, що ґрунтується на простому товарному виробництві, яке він і назвав "ліберальним соціалізмом". Капіталізм із його підприємницьким товарним виробництвом і монополіями видавався йому відхиленням від цього природного стану. Таке відхилення відбулося, на його думку, під впливом соціальних причин.

На думку Ф. Оппенгеймера, метою суспільства є повернення до простого товарного виробництва, тобто "ліберального соціалізму", що ґрунтується на приватній власності та ринкових відносинах. "Соціальний підхід" означав для нього аналіз соціальних умов, які призводять до виникнення і панування монополій, відходу суспільства від свого природного стану.

Отмар Шпанн

Теорію "універсалізму" як ще однієї течії соціального напрямку, розробив австрійський економіст і соціолог, професор університетів в Брно (1909-1919) та Відня (1919-1938) **Отмар Шпанн** (1858-1950). Він виклав її у праці *"Фундамент народного господарства"* (1916). Як і Оппенгеймер, Шпанн критикував капіталізм, однак подолання його суперечностей він пов'язував з державно-монополістичним регулюванням, виправдовуючи всесильність держави. Він розглядав державу як загальну сутність, яка пронизувала всі сторони функціонування капіталістичного суспільства.

Головною концепцією Шпанна є його *"теорія універсалізму"*, яка побудована на філософсько-соціологічно-економічній платформі. Будучи прибічником філософії Платона, середньовікового реалізму і німецького класичного ідеалізму він створив концепцію цілісності, тобто приматі цілого над частиною. Цілісність в розумінні Шпанна – це першочергова дійсність, в якій немає причинної залежності. Ця залежність виникає лише тоді, коли "частини існують раніше цілого". Головне місце серед соціальних утворень відводив державі, вважаючи, що вона існувала завжди, змінюючи лише форми. Виходячи з цього держава стоїть над монополістичними корпораціями, монополії — над дрібними фірмами, фірми — над найманими працівниками. Австрієць виступав проти демократичних свобод, вважаючи, що вони підривають державний устрій, вітав переслідування профспілкових лідерів, що боролися проти експлуатації праці.

У цьому й була суть ідеальної системи "універсалізму" Шпанна, в якій держава і корпорації панують над особистістю.

Економічна платформа "універсалізму" полягала в тому, що Шпанн, на відміну від Штольцмана і Штамлера, протиставляв правове регулювання обмінові. На його думку, ринкова економіка ніколи не існувала в чистому вигляді, а поряд з ринковим механізмом регулювання завжди було й державне правове регулювання:

- при феодалізмі переважало регулювання ремісничого виробництва — через ієрархічну залежність васалів від сюзеренів;
- при капіталізмі переважало ринкове регулювання, а державний вплив обмежується встановленням податків, тривалості робочого дня тощо;
- при "універсалізмі", який реставрує феодальні відносини на новій технічній основі, державне втручання знову буде стосуватися не лише загальних умов виробництва, а й усього виробничого процесу.

Ідеальний суспільний устрій Шпанна, по-суті, побудований на станових відмінностях і строгій ієрархії, риси якого багато в чому відтворюють кастовий устрій індусів і цехову організацію середньовіччя.

Шпанн є автором *"теорії оберненої додаткової вартості"*, в якій стверджував, до речі як Штольцман і Штамлер, що функції підприємців у виробництві такі ж важливі, як і у найманих робітників. Тому і ті, і інші мають право на одержання частки сукупного продукту у вигляді доходу. Доля часток визначаються, на думку австрійського вченого, у протиборстві праці з капіталом. Однак він стверджував, що послуги підприємців ніколи не оцінювалися

належним чином, а робітники завжди одержували надто велику частку. Він доводив, що не капіталісти експлуатують робітників, а навпаки.

Едвін Селігмен

До прибічників історичного напрямку та соціальної школи в якійсь мірі можна віднести і відомого американського економіста *Едвіна Роберта Андерсена Селігмена* (1861-1938). Освіту він отримав в Колумбійському університеті, в якому працював професором майже все зріле життя (1885-1931). Селігмен засновник і президент Американської економічної асоціації (1902-1904). В 1930-1935 роках – головний редактор "Енциклопедії соціальних наук" (в 15 томах).

Американець поділяв цілий ряд положень історичної школи. Він вважав, що при створенні нових галузей пануючою має бути політика протекціонізму. Він взагалі не визнавав примату економічного лібералізму, вважаючи, що його застосування має бути вкрай обмеженим і недовготривалим.

Підтримуючи висновки представників соціального напрямку, зробив спробу застосувати аналіз австрійської школи маржиналізму до соціальних проблем. Мова йде про розповсюдження поняття "граничних пар продавців і покупців" Бюм-Баверка на аналіз взаємодії підприємств та робітників.

У цілому соціальний напрям у політичній економії намагався дати відповіді на питання, що постали у зв'язку з виникненням і пануванням монополій. Водночас це була спроба розробки концепції, яка б враховувала соціальні аспекти розвитку ринкової економіки, боротьбу між працею і капіталом і яку б можна було протиставити марксизмові. На відміну від марксистів, представники соціального напрямку бачили можливість економічного і соціального прогресу за умов ринкової економіки.

Теоретична спадщина нової історичної школи, незважаючи на її суперечливий характер, мала значний позитивний вплив на подальший розвиток як консервативного, так і реформістського напрямів буржуазної політичної економії.

17.2. Генеза соціалістичного вчення

Економічна думка кінця XIX - початку XX ст. характеризувалася великим розмаїттям соціалістичних ідей, які все більше оволодівали масами. Якщо соціалістичні ідеї минулих періодів носили утопічний характер і проявлялися скоріше в мріях, чим в теоріях, то починаючи з середини XIX ст. вони почали набирати більш серйозного і аргументованого змісту. Соціалізм, як золоту мрію людства, обґрунтовували в своїх теоріях не лише окремі економісти, а й цілі школи і течії.

Могутній поштовх розвитку соціалістичного вчення спричинила глибока криза марксистської економічної теорії. У 70-80-х роках XIX ст. почали виявлятися розбіжності між її висновками і реальними процесами у ринковій економіці. У провідних країнах світу реально не підтверджувалися головні постулати Марксової теорії, зокрема історична тенденція капіталістичного нагромадження, згідно якої неминуче мали відбуватися зубожіння та пауперизація найманих робітників, їх перетворення на пролетаріат.

Це привело до розколу марксистської економічної теорії і розпаду її на течії. Розкол в теорії зумовив і розкол робітничого руху, який до того часу впевнено контролювався марксизмом. За своєю радикальністю економічні концепції соціалізму можна поділити на реформістські і революційні.

Таким чином, економічні вчення, течії, теорії, концепції з точки зору їх радикальності можна умовно поділити на три групи.

До першої варто віднести погляди, які проповідували *м'які реформістські форми соціалістичних перетворень*. Раніше ми знайомилися з ідеями феодального, християнського соціалізму, які можна віднести до цієї групи. Згодом набрали сили теорії гільдійського соціалізму, фабіанства, анархо-синдикалізму, легального марксизму, муніципального соціалізму та деякі інші.

До другої групи віднесемо теорії та течії економічної думки, побудовані на *помірних реформістських формах соціалістичних перетворень*, до яких варто віднести соціалістичні економічні ідеї правого реформізму, австромарксизму та російського меншовизму, які відокремилися в кінці XIX ст. від марксистської економічної теорії.

Нарешті, до третьої групи віднесемо теорії *радикальних революційних соціалістичних перетворень*, які залишилися на позиціях ортодоксального марксизму і уособлюються у поглядах і теоріях прибічників лівореволюційної концепції.

17.2.1. Економічні концепції прибічників м'яких еволюційних форм соціалістичних перетворень

Фабіанство

Фабіанство – це одне з течій британського реформізму. "Фабіанське товариство" було започатковано в 1884 році в Лондоні. Свою назву воно взяло від імені римського полководця Фабія Максима Кунктатора (Повільного), який у своїй війні з Ганнібалом використовував надто обережну очікувальну тактику. До складу товариства входила в основному британська інтелігенція. З відомих людей можна назвати письменників Б. Шоу, Г. Уелсса.

Вважаючи соціалізм неминучим результатом економічного розвитку, фабіанці визнавали лише еволюційний шлях розвитку, заперечували революцію, назвавши її "соціальним катаклізмом", різко виступали проти класової боротьби пролетаріату і створення всяких робітничих партій, які ставили за мету революційні зміни в суспільстві.

Своїм завданням "Фабіанське товариство" ставило "звільнити британський соціалізм від інтелектуального полону марксизму". Широке розповсюдження в середовищі британських робітників вимог незалежної робітничої політики спонукало фабіанців до підтримки створення Незалежної робітничої (1893) і Лейбористської (1900) партій. Саме з "Фабіанського товариства" вийшло багато відомих діячів Лейбористської партії.

В області економічної теорії основою фабіанських поглядів стали концепції економістів, що просували теорії буржуазного реформізму, зокрема Дж. С. Мілла, Джемсона. В їх теоретичних і пропагандистських виступах особливе місце посідали теорії "муніципального соціалізму", згідно яких всякий перехід підприємств і майна в муніципальну власність означає шлях до соціалізму. Держава розглядалася фабіанцями як інструмент забезпечення суспільного добробуту.

Після другої світової війни провідними фабіанськими теоретиками (Кросменом, Крослендом) була розроблена концепція "демократичного соціалізму", яка й сьогодні є однією з програмних цілей лейборизму. Вона опирається на кейнсіанські ідеї державного регулювання, теорії "змішаної економіки" та "держави загального добробуту". Досягнення соціалізму фабіанцями пов'язувалось з реформуванням системи розподілу, розвитком соціального забезпечення, охорони здоров'я, освіти, житлово-комунального будівництва.

Фабіанці висунули вимогу заохочення розвитку приватного підприємництва. Наявність численного і розвинутого приватного сектору розглядалося товариством як необхідна складова довготермінової економічної стратегії держави. Однією з найбільш підтримуваних теоретиками фабіанства є концепція "соціального партнерства" – угода між урядом, профспілками і корпораціями про забезпечення високого рівня зайнятості і контролю з боку профспілок над рівнем заробітної плати. При цьому уряд зобов'язаний здійснювати соціальні реформи, розширювати сферу соціальних послуг, збільшувати державний сектор в економіці, підвищувати податки на нетрудові доходи, на багатство тощо.

Гільдійський соціалізм

Гільдійський соціалізм являє собою концепцію переходу до соціалізму шляхом еволюції капіталізму через незначні реформи. Мова йде про перехід підприємств під контроль гільдій – об'єднання робітників, зайнятих у відповідній галузі виробництва.

Цей різновид соціалізму виник з середовища фабіанських товариств у період найвищої активності робітничого руху напередодні 1-ї світової війни. Його фундаторами вважаються британські економісти, історики, соціологи Коул, Гобсон, Орадж та інші, які в 1914 році утворили Національну гільдійську лігу.

В основі поглядів гільдійського соціалізму знаходиться заперечення класового характеру держави, класової боротьби і необхідності соціалістичної революції і диктатури пролетаріату. Представники гільдійської ліги критику існуючого капіталістичного ладу зводили до аналізу морально-правової сторони трудових виробничих відносин. Головну проблему капіталістичної системи вони вбачали у відчуженні праці від засобів виробництва, в результаті чого безпосередні виробники не могли проявляти господарську ініціативу, творчий підхід до праці.

В ідеальному гільдійському суспільстві нація, за їх переконаннями, буде поділена на два суспільства – виробників і споживачів. Перші своїм верховним органом управління матимуть Національний конгрес, а другі – державу. Держава буде власником засобів виробництва і на певних умовах передаватиме їх в експлуатацію гільдіям, які будуть вирішувати всі питання виробничої діяльності: асортимент продукції, рівень ціни і заробітної плати, відносини з поставниками сировини і замовниками на готову продукцію. Якщо політика гільдій буде суперечити інтересам нації, споживачі через судові органи здатні ліквідувати всі конфлікти.

Між теоретиками гільдійського соціалізму були розбіжності щодо ступеня, характеру, термінів втручання держави в економічне життя. Гобсон і Орадж виступали за визнання абсолютного суверенітету державної влади, а Коул вимагав більшої самостійності для гільдій, пропонуючи звертатися до держави лише в виняткових випадках.

Найбільшою популярністю ідеї гільдійського соціалізму користувалися в Великій Британії в період першої світової війни. За вимогою гільдійців, в програми багатьох профспілкових організацій була введена вимога робітничого контролю. Робилися спроби й практичного здійснення ідей цієї концепції. Так, в будівництві, меблевій та швейній галузях було створено більше 150 гільдій. Але за відсутності грошових коштів, вони через кілька років не витримали конкуренції з приватними компаніями, перейшли до рук підприємців.

Після другої світової війни теоретики гільдійського соціалізму почали розглядати приватну власність в якості необхідного атрибуту соціалізму, виступали проти націоналізації виробництва.

За межами Великої Британії теорія гільдійського соціалізму мала популярність в британських домініонах, а також певний вплив в Японії, Італії, Австрії, Німеччині.

Джон Аткінсон Гобсон

Одним з найвпливовіших представників гільдійського соціалізму був відомий британський економіст, професор політичної економії в Оксфордї і Лондонї, один з фундаторів інституціоналізму *Джон Аткінсон Гобсон* (1858-1940). Його інституціональні погляди ми розглянемо у відповідному розділі, а тут відзначимо його гільдійські теоретичні надбання.

Економічні погляди Гобсона – це суміш лібералізму з реформізмом. Не чіпаючи капіталістичне виробництво, Гобсон критикує розподіл, причому лише з етичних позицій. За його думкою, прибуток в галузях з сильним впливом профспілок отримують навіть робітники. Він ігнорує роль виробничого споживання, головну причину криз вбачає в недостатній споживачькій здатності мас. З метою деякого вирівнювання майнової нерівності вимагає зростання заробітної плати і зменшення прибутків капіталістів.

Гобсон був прибічником часткової націоналізації сфери послуг і тих галузей, де встановилась необмежена влада монополій.

Джордж Коул

Один з фундаторів гільдійського соціалізму, британський економіст, соціолог і історик, професор соціальної і політичної теорії Оксфорду (1944-1957) *Джордж Дуглас Хоуард Коул* (1889-1959) ще студентом розпочав діяльність в соціалістичному русі, вступивши до Незалежної робітничої партії. Багато років Коул був головою фабіанського товариства, а з 1952 – його президентом.

В теоретичному плані – Коул прибічник "нового середнього класу". Великий вплив на його наукову творчість виявили Гобсон і Кейнс.

В працях Коула, а він видав більше 50 монографій, відображені основні риси лейбористської ідеології. На початку ХХ століття він вимагав знищення приватної власності і передачі засобів виробництва державі, яка на певних умовах віддала б їх в користування гільдіям.

В 50-і роки Коул відмовився від ідеї усуспільнення засобів виробництва і почав відстоювати позиції "змішаної економіки", розглядаючи приватну власність як необхідний інструмент соціалізму.

Муниципальний соціалізм

Течія реформізму – "*муниципальний соціалізм*" – склалася в 80-90-і роки ХІХ ст. Як і в більшості реформістських течій, його прибічники заперечували класову боротьбу і диктатуру пролетаріату, як фактори, що протидіють демократизму, виступали за поступові соціалістичні перетворення шляхом дрібних реформ, які стосувалися насамперед місцевого самоуправління – муниципалітетів.

Представники течії вважали муниципалітети основою майбутнього соціалістичного суспільства і в зростанні їх власності вбачали можливість еволюції капіталізму в соціалізм. Вони обґрунтували теорію, згідно якої соціалізм можливий в рамках окремих самоуправлінських громад без знищення економічних і політичних основ панування буржуазного ладу.

Прибічниками "муниципального соціалізму" виступали фабіанці в Великій Британії, посибілісти у Франції, бернштейніанці в Німеччині, представники інших соціал-демократичних партій.

Легальний марксизм

Легальний марксизм – це буржуазно-демократичний рух в російській суспільно-демократичній думці 90-х років ХІХ ст. В цей період, враховуючи швидкий розвиток капіталізму, російська буржуазія спробувала використати марксизм в своїх інтересах. Буржуазні демократи, які називали себе марксистами, легально друкували свої праці в журналах, які самі видавали – "Нове слово", "Початки", "Життя".

Найвідомішими представниками легального марксизму були російські економісти, політики, суспільні діячі П. Струве, М. Туган-Барановський (видатний український економіст), С. Булгаков та інші. Вони були прибічниками демократичних реформ, підтримували окремі "не революційні" положення Маркса, виступали проти народництва. Вони відзначали прогресивність капіталізму, особливо у порівнянні з докапіталістичними формами господарства, вітали його розвиток в Росії. Значним явищем в російській економічній літературі того часу стала книга Тугана-Барановського "*Російська фабрика в минулому і сьогодні*" (1898), який на прикладі історичного розвитку російської фабрики, заперечив думку народників про "штучність" та "нежиттєздатність" російського капіталізму.

Особливе значення "легальні марксисты" надавали аналізу ринкових відносин та проблемі реалізації. *Булгаков* (на фото) в

своїй праці "*Про ринки при капіталістичному виробництві*" (1897) на тлі критики народництва передрік капіталізму широке і блискуче майбутнє в Росії.

Що стосується марксизму, то "легальні марксист", згідно свого ліберального підходу, спробували пристосувати його до потреб капіталізму. На словах вони визнавали вчення Маркса, зокрема Туган-Барановський назвав систему Маркса "самим значним продуктом людської думки в галузі пізнання суспільних явищ". На ділі ж вони переглядали марксизм. Струве пропонував в систему соціологічних узагальнень Маркса вилести видатні досягнення теоретиків інших шкіл, зокрема австрійської школи граничної корисності. Туган-Барановський не без успіху спробував об'єднати трудову теорію вартості і теорію граничної корисності.

В своїх соціалістичних поглядах "легальні марксист" вважали, що перехід до соціалізму можливий лише через еволюційний розвиток капіталізму. Вони заперечували класову боротьбу, необхідність диктатури пролетаріату, тобто міцно стояли на позиціях буржуазного лібералізму і реформізму.

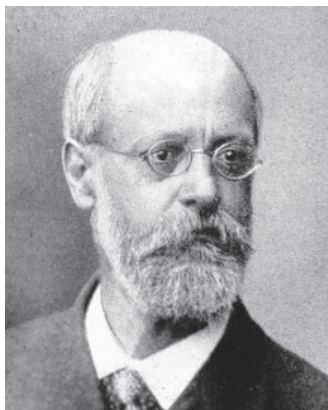
17.2.2. Економічні теорії прибічників помірних еволюційних форм соціалістичних перетворень. Соціал-реформізм

Соціал-реформізм

Перегляд основних положень марксистської економічної концепції у кінці XIX ст. у середовищі європейських соціал-демократів привів до формування *соціал-реформізму* — правореформістської течії соціалістичної економічної думки. Найвідомішими представниками цієї течії були німецькі соціал-демократи Бернштейн, Каутський, Гільфердінг та деякі інші. Суть *соціал-реформізму*, або *бернштейніанства*, полягала в тому, щоб довести можливість здійснення соціалізму через поліпшення капіталізму (ринкової економіки) шляхом цілеспрямованих реформ. Саме такий підхід завоював провідні позиції серед європейських соціал-демократів.

Едуард Бернштейн

Духовним батьком і фундатором соціал-реформізму став колишній ортодоксальний марксист та секретар Маркса *Едуард Бернштейн* (1850-1932). Соціал-реформістські

тенденції появились у Бернштейна ще при житті Маркса. А після смерті класиків марксизму (Маркс помер у 1883 році, а Енгельс у 1895 році), він перейшов до відкритої ревізії марксизму, ставши незабаром новим лідером німецьких соціал-демократів. У своїх статтях "*Проблеми соціалізму*" (1896-1898) і знаменитій книзі "*Проблеми соціалізму і завдання соціал-демократії*" (1899) він на основі нищівної критики марксизму виклав основи нового соціалістичного вчення — соціал-реформізму.

Він вважав марксистську політичну економію тенденційною наукою, оскільки вона займала класові, партійні позиції, а справжня наука "не може бути тенденційною", вона повинна об'єктивно та неупереджено здійснювати аналіз економічних явищ і процесів" — вважав Бернштейн. Однак він не відхрестився від марксизму і вважав себе його наступником в нових історичних умовах. При цьому він писав: "...наступний розвиток і вдосконалення марксистського вчення повинні розпочатися з його критики".

Найперше, що соціал-реформіст піддав критиці і перегляду у марксизмі була його методологія — вчення про історичний та діалектичний матеріалізм. В історичному матеріалізмі, за його словами, було надто багато схематичності, механічного детермінізму і фатальності. Що стосується марксистського діалектичного методу досліджень, то Бернштейн назвав діалектичний метод "майже антропологічним відкриттям", застерігав проти "пастки

гегелівської діалектики", небезпеку якої вбачав у "двозначності", "мінливості" й "ухильності". Патріарх соціал-реформізму попереджував, що гегелівські та марксистські схеми не можна перенести в життя точно та симетрично, оскільки воно складніше за всілякі спекулятивні побудови.

Наступним об'єктом критики стала основа основ марксистського економічного вчення — **трудова теорія вартості**. Він стверджував, що саме поняття вартості у тлумаченні Маркса "втрачає будь-яке конкретне значення і перетворюється на суто розумову конструкцію". На протипагу Марксовій "абстрактній трудовій вартості" Бернштейн висунув поняття **економічної вартості**, яка стала синтезом трудової вартості та граничної корисності; вона містить як корисність (споживну вартість, або потребу), так і трудову вартість (вартість витрат виробництва). Характеризуючи свою концепцію вартості, Бернштейн досить самовпевнено заявив, що вона, нарешті, вирішує дискусію про вартість, яка триває в економічній теорії протягом століть.

Відмова Е. Бернштейна від марксистського розуміння вартості привела його до перегляду вчення Маркса про **додаткову вартість**. Якщо трудова вартість була "тільки умоглядною формулою та науковою гіпотезою", то додаткова вартість є "лише абстрактною формулою, причому формулою, яка спирається на гіпотезу", а тому "з теорії додаткової вартості не можна вивести наукової основи для соціалізму та комунізму".

Наступною "жертвою" Бернштейна стала концепція **заробітної плати** Маркса. Він відкинув розуміння заробітної плати як перетвореної форми вартості та ціни робочої сили і трактував її як явище не виробництва, а розподілу. Використовуючи реальний процес зростання добробуту більшої частини найманих робітників на межі століть, Бернштейн заперечив можливість абсолютного і відносного зубожіння трудящих, а значить і Марксового **загального закону капіталістичного нагромадження**. Він стверджував, що при капіталізмі процес концентрації виробництва в промисловості уповільнюється, а в сільському господарстві взагалі відсутній. "Велике виробництво, — писав Бернштейн, — не тільки не поглинає дрібне та середнє, а й саме може процвітати тільки поряд з ними".

Повністю переглянувши марксизм, Бернштейн запропонував власну концепцію економічного розвитку. Її центральною ланкою стала **теорія демократизації капіталу**, в якій він обстоював ідею про пом'якшення суперечностей капіталізму, а в зміні характеру ринкових відносин бачив початок нової соціальної фази розвитку капіталізму, для якої характерне мирне, поступове, еволюційне переростання капіталізму в соціалізм. Він стверджував, що монополії ліквідовують анархію виробництва і ведуть до поступового зникнення економічних криз, а з розвитком акціонерного капіталу власність на капітал переходить в руки широких верств населення і відбувається процес демократизації капіталу, перетворення акціонерних підприємств у власність народу.

На відміну від класиків марксизму, під соціалізмом соціал-реформіст розумів не майбутню формацію, яка прийде на зміну капіталізму, а "рух до кооперативного устрою або наявність такого устрою". Безжальній Марксовій теорії пролетарської революції Бернштейн протиставив:

- **експропріації власності** — спокійну, добровільну господарську кооперацію на основі приватних підприємств;
- **диктатурі пролетаріату** — демократію як засіб і мету досягнення такого стану суспільства, коли жоден клас не користується ніякими привілеями;
- **знищенню капіталу** — збереження економічної основи ринкового господарювання.

Для досягнення такого суспільства не потрібно революцій. Між революційним насильством і природним еволюційним розвитком Е. Бернштейн обрав останнє.

Варто відзначити, що Бернштейн не заперечував класової боротьби, але виступав проти її насильницьких форм. Він вважав, що зростання "середнього класу" природно сприятиме послабленню антагонізмів. Бернштейн передбачив тенденцію до поділу

суспільства не на антагоністичні класи, а на прошарки населення, що взаємодіють, яка діє і нині, роблячи неможливою збройну революцію, позазаконне насильство.

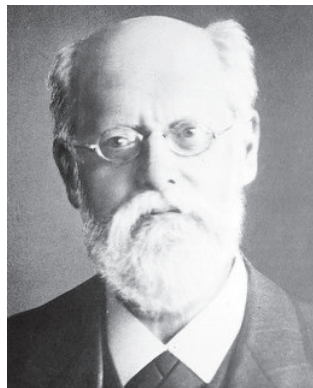
Будь-яку класову диктатуру Бернштейн вважав ознакою низької політичної культури, кроком назад до феодалізму з його закостенілими порядками, які потрібно розбивати силою. Порядки буржуазного суспільства, наголошував він, гнучкі, піддатливі до змін, розвиток цього суспільства відбувається шляхом розширювання самоуправління територій, що дає можливість не руйнувати громадянське суспільство та не перетворювати його членів у безрідних пролетарів, а підвищити працівника від становища *пролетаря* до становища *громадянина*, зробити громадянство всезагальним.

У результаті Е. Бернштейн побудував модель "класового миру", де соціальні відмінності нівельовані, а всі члени *громадянського суспільства* однаково володіють різними частками національного багатства та однаково зацікавлені в його примноженні.

Важливим він вважав не мрії про комунізм, як кінцеву мету боротьби робітничого класу, а "боротьбу за реформи, соціальний прогрес, здійснення демократії". Така щоденна боротьба за поліпшення становища трудящих і всього народу за допомогою кооперації та профспілок, шляхом реформування ринкової економіки і була для нього соціалізмом. Він вважав також нерозумним ставити перед суспільством штучну мету, якої немає у природних систем. Тому девіз Бернштейна "*Рух — усе, кінцева мета — ніщо!*" дає уявлення про його розуміння соціалізму та комунізму.

Карл Каутський

Відомий німецький соціал-демократ *Карл Каутський* (1854-1938) народився в Празі, навчаючись в Віденському університеті приєднався до соціал-демократичного руху і пройшов цікаву еволюцію своїх поглядів. В юності обдарований хлопець захопився вченням Мальтуса і вважав себе мальтузіанцем. Трохи згодом став прибічником Фердинанда Лассалья, лідера соціал-демократичної партії Німеччини і автора "залізного закону заробітної плати", в якому проголосив можливість переходу до соціалізму через робітничі асоціації, які зобов'язана фінансувати буржуазна держава.

Однак в 1881 році після знайомства з Марксом і Енгельсом та під впливом книги останнього "Анти-Дюрінг" Каутський розриває з лассальянством і на довгий період (до 1910 року) стає "ортодоксом" марксизму. В 1883 році він заснував журнал "Новий час" ("Die Neue Zeit") — теоретичний орган соціал-демократичної партії, редактором якого залишався до 1917 року.

Перші теоретичні праці Каутського були присвячені популяризації марксизму. Найбільш відомими його роботами цього періоду були "*Економічне вчення Карла Маркса*" (1886), в якій популярно викладалися проблеми I тому "Капіталу", "*Аграрне питання*" (1899), в якій проводить соціальний аналіз сільського господарства Німеччини і робить практичні висновки для соціал-демократичної партії по відношенню до сільського пролетаріату і селянства. Завершує цикл ранніх робіт Каутський працею "*Бернштейн і соціал-демократична програма*" (1899), де він різко критикує бернштейніанство. У 1905—1910 роках, виконуючи передсмертну волю Енгельса, Каутський підготував до друку і видав IV том "Капіталу" К. Маркса.

На початку ХХ ст. під впливом нових економічних і соціальних процесів у буржуазному суспільстві та поглядів Бернштейна Каутський починає поступово відходити від марксизму в бік соціал-реформізму. У працях "*Соціальна революція*" (1902), "*Теорія криз*" (1902), та "*Шлях до влади*" (1909) він припускав, що соціальна революція може відбутися і без зламу старої державної системи шляхом завоювання більшості в парламенті на демократичних виборах.

Револьюційні марксистки сприйняли таку позицію свого соратника як *опортунізм* (від лат. *opportunus* — зручний) і звинуватили його в співробітництві з буржуазією, ревізіонізмі і реформізмі. Починаючи з 1910 року, коли Каутський став найвпливовішим теоретиком II Інтернаціоналу, нещадно критикує ортодоксальних марксистів, остаточно переходить на позиції соціал-реформізму, ставши разом з Гільфердінгом лідером його *центристської течії*. В цей період він видає статтю "*Імперіалізм*" (1914), в якій розробив свою *теорію імперіалізму*.

Німецький соціал-демократ трактував імперіалізм як насильницьку колоніальну політику промислово розвинених держав, спрямовану на розширення територіальних володінь. Каутський писав: "Імперіалізм — продукт високорозвиненого промислового капіталізму. Він полягає у прагненні кожної промислової капіталістичної нації приєднати до себе або підкорити всі великі *аграрні області* ...". Тобто Каутський розглядав імперіалізм як суто політичне явище, що суперечило поглядам "вірного марксиста" Леніна, який бачив у ньому особливу стадію розвитку капіталізму.

Каутський вважав, що можна здолати імперіалістичну політику засобами самого капіталізму, вибравши більш дешеву і безпечну політику вільної торгівлі та мирної демократії. Таким чином, він повністю відмовляється від революційного курсу, який ще зовсім недавно проголошував на конгресах II Інтернаціоналу. Ця позиція була підтверджена Каутським в *теорії "ультраімперіалізму"*, в якій він стверджував, що з "суто економічного погляду не виключена можливість настання доби "ультраімперіалізму", коли вплив картелів поширяться й на зовнішню політику, і міжнародний союз імперіалістичних держав усуне суперництво національних фінансових капіталів між собою, що відкриє перспективу повного усунення війн і озброєнь".

Каутський вбачав у цьому досягнення капіталізмом такої стадії розвитку, коли "пролетаріат здійснить свою кінцеву мету за ринкових умов".

Австромарксизм

Австромарксизм – течія в політичній економії, яка виникла на рубежі XIX-XX ст. в середовищі австрійських соціал-демократів. Найбільшого розповсюдження досяг в 30-і роки, коли його лідери боролись за керівну роль в міжнародному соціал-реформізмі.

Представники цієї течії розробили теорію "культурно-національної автономії" та "мирного вростання капіталізму в соціалізм". Вони відстоювали ідею соціалізації господарства через обіг і стверджували, що кредит та торгівля є найбільш організованими галузями капіталістичної економіки. Найбільш послідовно австромарксистки розвивали мінову концепцію в політичній економії.

Світову кризу 1929-1933 вони оголосили випадковістю, результатом помилок окремих капіталістів, тому підтримували теорію організованого капіталізму та господарської демократії. А державно-монополістичний капіталізм оголосили засобом здійснення соціалізму.

Після другої світової війни символом нових лідерів австромарксизму став антикомунізм. В програмі соціал-демократичної партії Австрії 1958 року були проголошені ідеї державного втручання в економіку і капіталістичне планування з метою послаблення криз, скорочення безробіття та зміцнення капіталістичного ладу.

Найвідомішими представниками австромарксизму були Гільфердінг, Бауер, Реннер, М. Адлер, Ф. Адлер та деякі інші.

Рудольф Гільфердінг

Рудольф Гільфердінг (1877-1941) був одним з лідерів соціал-демократичного руху взагалі та теоретиком австромарксизму зокрема. Лікар за фахом рано розпочав політичну діяльність як прибічник марксизму. Друкувався в теоретичному органі німецької соціал-демократичної партії "Neue Zeit", який видавав Каутський. В 1907 — 1915 стає редактором газети тієї ж партії "Vorwarts".

В 1917 році Гільфердінг стає одним з лідерів незалежної соціал-демократичної партії, створеної Бернштейном і Каутським. В 1918-1922 роках працює редактором газети "Freiheit" цієї партії, а з 1924 року – редактор журналу "Die Gesellschaft" і депутат рейхстагу. В кінці 20-х років займає посаду міністра фінансів в коаліційному буржуазному уряді Німеччини. З приходом до влади Гітлера емігрував до Франції, але був виданий фашистам, потрапив до в'язниці, де й помер.

Перші наукові розвідки Гільфердінга присвячені аналізу методологічних основ теорії вартості Маркса і її значення для пізнання внутрішнього механізму капіталістичного суспільства і пануючих виробничих відносин. Однак незабаром він відходить від марксизму і стає на позиції соціал-реформізму. Саме з таких позицій написана головна праця Гільфердінга "*Фінансовий капітал*" (1910), в якій він одним з перших зробив спробу дати наукове пояснення новим явищам капіталізму.

З позицій мінової концепції, тобто примату обміну над виробництвом, він розпочинає аналіз економіки з теорії грошей та кредиту, які вважав головними ознаками нового капіталізму. Потім переходить до аналізу акціонерного капіталу, фіктивного капіталу, бірж, банків і, нарешті, *фінансового капіталу*, який визначив як панування банків над промисловістю.

В теорії грошей Гільфердінг притримувався номіналістичних та кількісних поглядів. Особливе значення надавав паперовим грошам.

В 20-і роки ХХ ст. Гільфердінг висуває теорії "організованого капіталізму" "господарської демократії". Він стверджував, що сучасний капіталізм переживає період трансформації, оскільки зростання монополій веде до ліквідації анархії виробництва і створенню єдиного планового господарства. Тому відбувається процес мирного вrostання капіталізму в соціалізм. Саме ці положення стали основою течії австромарксизму.

Отто Бауер

Відомим лідером австрійської соціал-демократії і ідеологом австромарксизму був юрист за освітою *Отто Бауер* (1882-1938). Виходець з багатой аристократичної родини з часом став одним з лідерів 2-го Інтернаціоналу, в 1918-1919 роках був міністром зовнішніх справ Австрійської республіки і виступав за приєднання Австрії до Німеччини. Крім того, Бауер активно співпрацював з різними виданнями соціал-демократичної партії, займався редакторською роботою.

В ранній праці "*Національне питання і соціал-демократія*" (1907) Бауер висунув ідею "культурно-національної автономії", яка згодом стала візитною карткою австромарксизму.

Після перемоги демократичної революції в Австрії в листопаді 1918 року австромарксист висює ідею соціалізації народного господарства, яку він протиставляв націоналізації капіталістичної власності. Активний діяч соціал-демократичного руху Бауер став одним з авторів програми цієї партії в Австрії, яка була прийнята в 1926 році в Лінці. Після поразки австрійських робітників в лютому 1934 року він емігрував в Чехію, а потім у Францію, де й помер.

Бауер не був економістом-теоретиком, однак в цілому ряді статей торкався проблем економічного розвитку, особливо цікавився і аналізував процесами накопичення капіталу. А в 1917 році він навіть випустив підручник з політичної економії, де виявив себе прибічником мінової концепції, поділяв погляди представників історичної школи, маржиналізму, окремі положення класичної політичної економії.

В кінці життя в книзі *"Між двома війнами"* (1936) дещо переглянув свої позиції і підкреслював, що Радянська держава користується підтримкою народу і з часом покаже соціальні та культурні переваги соціалістичного ладу.

Карл Реннер

Відомий австрійський державний та політичний діяч *Карл Реннер* (1870-1950) в різний час займав найвищі посади Австрійської республіки. Так, в 1918-1920 роках він був її канцлером, в 1931-1933 роках – головою парламенту (спікером), в 1945 спочатку головою Тимчасового уряду, а з грудня і до самої смерті – Президентом Австрійської республіки,

На тлі блискучої політичної кар'єри Реннер вважався і одним з теоретиків і ідеологів соціал-демократичного руху, який в Австрії набув форми австромарксизму. Найбільш відома його книга *"Теорія капіталістичного господарства. Марксизм і проблема соціалізації"* (1919) стала полігоном розробки теорії "культурно-національної автономії" та концепції "соціалізації обміну" як засобу "мирного вродання" капіталізму в соціалізм.

Реннер різко заперечував необхідність революційних перетворень капіталістичного суспільства, диктатури пролетаріату і відстоював ідеї збереження буржуазією політичної влади та приватної власності на засоби виробництва. Шлях до соціалізму вбачав через свідому і планомірну організацію сфери обміну. Таким чином, Реннер був палким прихильником мінової концепції в економічній теорії.

Макс Адлер

Одним з лідерів австрійської соціал-демократичної партії та теоретиком австромарксизму був філософ, професор Віденського університету *Макс Адлер* (1873-1937). Він створив філософську платформу австромарксизму. Адлер був прибічником філософської системи Канта, трактуючи його суб'єктивну "річ у собі" як "річ розуму". Визнаючи діалектичний метод пізнання, Макс Адлер перетворив його у вчення про відомості всього існуючого стосовно функціональних зв'язків між явищами, в яких вже "немає місця для матеріальної субстанції". Тобто він заперечував матеріальну основу суспільних відносин і зводив їх до духовних зв'язків людей, стверджуючи, що в основі економічного життя знаходяться виключно психологічні фактори. Відповідно, і історичний процес М. Адлер розглядав не як результат розвитку матеріальних виробничих сил суспільства, а як результат його внутрішньої доцільності, духовних причин.

Соціалізм М. Адлер вважав предметом віри, а не науки чи знань.

Фрідріх Адлер

Фізик за освітою, приват-доцент Цюріхського університету *Фрідріх Адлер* (1879-1960) став визначним діячем австрійської соціал-демократії та ідеологом австромарксизму. В 1914-1916 роках входив в так зване "марксистське ліве" центристське угруповання партії. Він виступав за нейтралітет робітників по відношенню до війн, заперечував необхідність революційної боротьби проти буржуазії в Австрії.

В жовтні 1916 року Ф. Адлер застрелив голову

австрійського уряду, був засуджений до страти, яка була замінена багаторічним ув'язненням. Однак після революції 1918 року його амністували і він повернувся до активної політичної діяльності, ставши палким прибічником реформізму. Ф. Адлер був одним з лідерів спочатку 2-го Інтернаціоналу, а потім соціалістичного робітничого інтернаціоналу.

Анархо-синдикалізм

Ідейним джерелом *анархо-синдикалізму* виступив анархізм. Він виник в кінці XIX ст. як дрібнобуржуазна течія в робітничому русі. Свого найбільшого розвитку досяг на початку XX ст. Ця течія заперечувала не лише політичну боротьбу і диктатуру пролетаріату, а й державний і політичний устрій суспільства.

Вищою формою організації робітничого класу анархо-синдикалісти вважали робітничі асоціації (профспілки, синдикати), метою яких був соціальний переворот, в результаті якого мала бути ліквідована держава і всяка політична влада. В результаті виникає суспільство на чолі з федерацією синдикатів, яка управляє розвитком виробництва і розподілом продуктів. Головним засобом досягнення цієї мети мав стати загальний економічний страйк, за допомогою якого профспілки і синдикати ліквідують капіталізм і візьмуть в свої руки управління виробництвом.

На початку XX ст. вплив анархо-синдикалізму широко розповсюдився в міжнародному профспілковому русі і в соціал-демократичних партіях цілого ряду держав. Соціальною основою руху стала збанкрутіла дрібна буржуазія, яка перейшла в ряди робітничого класу, і частина робітників промислово слабозвинутих країн. Найбільшого розповсюдження течія набрала у Франції, США, Італії, Іспанії, Німеччині, Бразилії, Аргентині, Чилі, Мексиці та деяких інших країнах.

Анархо-синдикалізм не був однорідною течією, оскільки в ньому приймали участь різні елементи за станом, політичними та соціальними уподобаннями. Верхівці течії вдалося провести кілька суттєвих страйків, однак в силу своєї неоднорідності, провідну роль почали грати шовіністичні елементи, що привело до значного послаблення анархо-синдикалізму в робітничому русі.

Після Жовтневого перевороту 1917 року в Росії, почався розпад і анархо-синдикалізму. Значна частина його прибічників з числа революційно налаштованих, перейшла на позиції марксизму. Інша частина синдикалістських організацій перейшла під знамена Червоного інтернаціоналу профспілок. А в Великій Британії, Італії та Японії цей рух припинив своє існування.

В 1922 році була здійснена спроба відродити анархо-синдикалістську течію. Був створений Берлінський інтернаціонал професійних спілок, який об'єднав анархо-синдикалістські організації Німеччини, Франції, Іспанії, Португалії, Уругваю та деяких інших країн і висунув нову програму – "лібертарного" ("вільного" від державної влади) синдикалізму, яка передбачала мирний еволюційний перехід від капіталізму до "*лібертарного комунізму*" шляхом поступової передачі синдикатам виробничо-суспільних функцій.

Після другої світової війни позиції анархо-синдикалізму значно похитнулись, але його ідеї продовжують розповсюджуватись серед дрібнобуржуазної інтелігенції та молоді ряду держав.

Ліберальне народництво

Ліберально-демократичне народництво набрало сили в 80-і роки XIX ст. і переросло з революційного. Народники намагались вирішити такі соціально-економічні питання, як шляхи переходу до соціалізму і організація соціалістичних відносин на основі розвитку селянської общини. Його теоретиками вважалися Михайловський, Даніельсон, Воронцов та Южаков.

Микола Михайловський

Соціолог, філософ, публіцист, літератор і теоретик ліберального народництва **Микола Костянтинович Михайловський** (1842-1904) навчався в інституті гірничих інженерів, але був виключений за політичну діяльність. Приймав участь у складенні і редагуванні видань "Народної волі", ініціював створення в 1893 році партії "Народне право".

Михайловський відомий своєю соціологічною теорією, яка базувалася на ролі особи і передбачала перебудову суспільних відносин на засадах рівності і солідарності. Цю перебудову він пов'язував з соціальною революцією, яка мала встановити панування общинного селянства, звільненого від залишків кріпосницької залежності.

Він повністю сприйняв ідею некапіталістичного розвитку Росії, вважаючи капіталізм величезним злом. В критиці капіталізму опирався на теорію Маркса, яка повинна переконати росіян в усіх жахах капіталістичної експлуатації і необхідності уникнути стадії капіталізму як випадкового відхилення Росії з вірного шляху.

Михайловський критикував багатьох економістів-теоретиків і економічні школи. Він відкидав план Оуена, який радив звернутися до філантропів-капіталістів та держави з вимогою провести необхідні реформи. Головною помилку Сміта і його школи вбачав в тому, що вони вірять в гармонію інтересів, якої немає і не може бути. Марксизм не без підстав вважав фаталістичною теорією і ставив під сумнів висновки Маркса про майбутнє суспільства, ролі робітничого класу в знищенні капіталізму. Відображаючи процес еволюції і переродження російського селянського соціалізму в міщанський лібералізм, Михайловський полемізує з російськими марксистами і доводить, що Маркс не вніс нічого принципово нового в економічну теорію.

В 1892 році він очолив видання "Російське багатство" – головний теоретичний орган ліберального народництва, в якому публікував свої програмні положення і виступив проти марксизму і матеріалістичного розуміння історії. Він вважав, що для дослідження суспільних процесів необхідно застосовувати суб'єктивний метод в соціології, оскільки двигуном прогресу є особистість, а не народні маси, і ті ідеали, які вона висуває.

Михайловський не вважав виробничі відносини основними в структурі суспільства і вважав, що соціально-економічні дослідження повинні "розчинитися" в єдиній суспільній науці – соціології, одним з розділів якої повинна стати політична економія. Він вважав, що суспільство розвивається не на основі боротьби класів, а в результаті боротьби особистості з суспільством за свій гармонійний розвиток та індивідуальність, які придушують суспільні умови і поділ праці. До речі, в поділі праці він бачив джерело багатьох суперечностей, які ведуть до "патологічного" стану суспільства. Досконалу систему суспільної діяльності вбачав в селянській общині, побудованій на принципах простого співробітництва. Тому вважав необхідним збереження всіх общинних форм господарських об'єднань – гільдій, цехів тощо. Він вважав, що ці форми гарантували б існування економічно слабких сил. Саме в цьому він вбачав дещо соціалістичне.

Микола Даніельсон

Теоретик ліберального народництва **Микола Францович Даніельсон** (1844-1918) був відомим російським економістом, публіцистом. Він навчався в університеті в Петербурзі, працював бухгалтером, головним контролером в товаристві взаємного кредиту.

В 60-70-х роках XIX ст. приймав участь в гуртках революційної різночинної молоді, переклав на російську "Капітал" Маркса, з яким вів листування, пересилав йому матеріали про російську післяреформену економіку, економічну літературу. Він неодноразово наголошував про свою прихильність до вчення фундаторів наукового соціалізму.

В першій статті "*Нариси нашого пореформеного суспільного господарства*" (1880), проаналізував величезний статистичний матеріал і зробив висновок про розвиток капіталізму в Росії. Висновки Даніельсона були використані Плехановим в статті "Наші розбіжності". В

цій статті чітко простежувалось суперечність світогляду автора, який поєднував марксистські погляди з народницькими положеннями про некапіталістичну природу російської общини. Поступово Даніельсон еволюціонував до ліберального народництва.

Погляди Даніельсона, як і програма ліберальних народників, були утопічними. Він допускав можливість просвітити капіталістів, щоб ті добровільно підвищували заробітну плату, скорочували робочий день. Капіталістичні суперечності він бачив, як і Сисмонді, між виробництвом і споживанням, доводячи, що розорення виробників приводить до скорочення внутрішнього ринку.

В статті "*Умови розвитку внутрішнього ринку для продуктів крупної промисловості*" (1899) Даніельсон стверджував, що в Росії немає умов для розвитку капіталістичної промисловості, оскільки зовнішні ринки давно розподілені між провідними капіталістичними державами. Тому він ратував за самобутність економічного розвитку Росії, вважаючи основною матеріальною умовою майбутнього колективного виробництва селянську общину.

Василь Воронцов

Російський економіст, соціолог, публіцист і теоретик ліберального народництва 80-90-х років XIX ст. **Василь Павлович Воронцов** (1847-1918) був за освітою лікарем, працював в земській лікарні, потім статистиком та економістом.

На початку 80-х років Воронцов почав займатися економічними дослідженнями. Він вважав, що в Росії відсутні умови розвитку і тим більше панування капіталізму, оскільки зовнішні ринки захоплені іншими державами. Головною проблемою капіталістичної організації промисловості Воронцов вважав неможливість спожити весь доход підприємців, оскільки ринок постійно звужувався в силу масового розорення селянства. Поділяючи основні ідеї Сміта, він не розумів, що при капіталізмі величезну роль грає виробниче споживання.

В політичну економію Воронцов вважав необхідним ввести особливий розділ "Споживання". Він міркував, що "народне виробництво" не підкоряється законам буржуазної політичної економії, оскільки споживач бажає отримати лише масу продуктів, що задовольняють його особисті потреби.

Розвиток капіталізму в Росії Воронцов вважав явищем штучним, непотрібним і шкідливим. Він обґрунтовував економічну політику, направлену на захист і укріплення селянської общини, кустарних промислів, артілей, тобто на некапіталістичний шлях розвитку.

Програма Воронцова, як і ліберальних народників, не дивлячись на деякі прогресивні і демократичні риси, була утопічною, а його демократизм носив виключно реформістський характер.

Сергій Южаков

Ліберальний народник, економіст, публіцист, соціолог *Сергій Миколайович Южаков* (1849-1910), навчаючись на історичному факультеті Новоросійського (Одеського) університету, приймав участь в студентських хвилюваннях 1868-1869 років. Він співпрацював з багатьма демократичними журналами того часу вислався в Східний Сибір. На схилі життя був редактором 22-томної "Великої енциклопедії товариства "Освіта"

В своїх працях Южаков висунув програму реформ з метою підтримки сільської общини, яка могла стати основою усупільнення виробництва в сільському господарстві і кустарних промислах.

В галузі соціології він виступав як суб'єктивний ідеаліст, заперечував класову боротьбу і відводив "етичним факторам" головну роль в соціальному прогресі.

17.2.3. Економічні теорії прибічників радикальних революційних форм соціалістичних перетворень. Ліворадикальне економічне вчення

Революційне народництво

Народництво – це виключно російський напрям соціально-економічної думки. Воно виникло після реформи 1861 року і поєднало у собі ідеї утопічного соціалізму Герцена і Чернишевського з прагненням селянства звільнитися від залишків кріпосницької системи.

Народники революціонери сподівалися насильницьким шляхом скинути самодержавство і владу поміщиків, встановити владу народу, врятувати Росію від бід капіталізму безпосереднім переходом до соціалізму. Борючись за ліквідацію поміщицького землеволодіння і повну передачу землі селянам, народники тим самим об'єктивно сприяли утвердженню буржуазних відносин в аграрній сфері. Вони ідеалізували сільську общину, вважаючи її зародком соціалізму. Народники прагнули замінити існуючий соціально-економічний лад, підняти селянство на повстання, очолити яке, як вони вважали, було під силу тільки освіченим людям.

Ідеологами та теоретиками різних течій революційного народництва були Бакунін, Лавров і Ткачов. "Бакунінці" вважали російський народ "природженим бунтарем", робили ставку на негайні селянські бунти. Вони були впевнені, що варто "лише кинути іскру", як розгориться полум'я всенародного повстання. "Лавровці" головним вважали пропаганду соціалістичних ідей, тривалу підготовку революції. "Ткачовці" виходили з того, що революційна інтелігенція не повинна очікувати "всенародного бунту", їй потрібно організувати революційну змову, здійснити переворот і «подарувати» народові свободу.

Про лідера "бунтарської" течії М. Бакуніна ми говорили, характеризуючи анархізм.

Петро Лавров

Відомий російський народник-пропагандист, революціонер, математик і поет *Петро Лаврович Лавров* (1823-1900) народився у Псковській губернії у поміщицькій родині. Навчався в Петербурзькому артилерійському училищі, де вважався найкращим курсантом. З 1844 року викладав у цьому ж училищі вищу математику, історію та іноземні мови. Опублікував в легальних виданнях кілька своїх праць з соціально-економічних і філософських проблем: "*Листи з різних сучасних питань*" (1857), "*З приводу питання про виховання*" (1858), "*Практична філософія Гегеля*" (1859). У 1859 році Лавров опублікував у прогресивному журналі "Отечественные записки" свої

"*Нариси питань практичної філософії*". В цьому ж році він познайомився із М. Чернишевським.

Трохи згодом Лавров висунув план ґрунтовної підготовки селянства до повстання, вимагав поселення революційної молоді у селі для копійкої пропаганди всенародного кривавого бунту. У 1861 році Лаврова запросили до участі у таємному товаристві "Земля і воля", а після замаху на Олександра II його заарештували і зіслали до Вологодської губернії, де у 1868-1869 роках він написав свої знамениті "*Історичні листи*". В 1870 році Лавров тікає з місця заслання за кордон. У Парижі він став членом однієї із секцій І Інтернаціоналу, допомагав комунарам Паризької Комуни 1871 року.

Із-за кордону Лавров для боротьби із самодержавством створив терористичну групу "Народна воля", метою якої були замах на царя, міністрів, губернаторів і градоначальників. На чужині видавав свій часопис і газету «Вперед», написав і видав книгу "*З приводу самарського голоду*" (1873-1874). З 1880 року разом з Г. Плехановим видавав "*Соціально-революційну бібліотеку*". Помер Лавров у Парижі.

У своїх "Історичних листах" Петро Лавров гостро критикував капіталістичні порядки Заходу, доводив існування антагоністичних протилежностей інтересів буржуазії і найманих робітників. Визнаючи, услід за Марксом, історичну місію пролетаріату Заходу по знищенню капіталізму, він не визнавав цього для Росії, наголошуючи на її особливому історичному шляху. Завдання народників вбачав не у створенні політичної партії, а в економічному звільненні народу, у битві за знищення самодержавства і буржуазної держави. Він був упевнений, що історію творять "критично мислячі особи", які ведуть за собою народ.

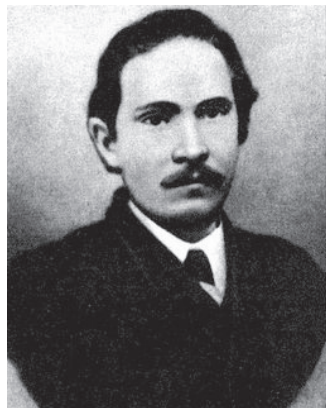
За проектами Лаврова, народ потрібно готувати до того, щоб зруйнувати нинішній державний лад у всіх його основах". Він доводив можливість переходу Росії до соціалізму, минаючи капіталізм, через селянську революцію і обцинне землеволодіння. Перевиховати народні маси, підготувати їх до соціального перевороту – це і є завданням мислячої інтелігенції.

Петро Ткачов

Одним з головних "володарів дум" російського народництва став ідеолог яacobинського напрямку в народництві, критик, публіцист, юрист **Петро Микитович Ткачов** (1844-1885). Він закінчив Петербурзький університет. Його світогляд склався під впливом революційно-демократичної і соціалістичної ідеології 50-60 років XIX ст., зокрема Маркса, Чернишевського та інших. Ще в 17 років, студентом-юристом, він вступив на шлях революційної боротьби, був заарештований і кинутий в Петропавлівську в'язницю

Згодом йому вдалося втекти за кордон, де він і став визнаним лідером російських яacobинців. В еміграції Ткачов видавав антиурядовий журнал "Набат", потім психічно захворів і закінчив життя в притулку для божевільних в віці 41 року.

Ткачов вважав, що для успіху революції зовсім не обов'язковим є загальнонародне повстання. Революція – справа вузького кола сміливців, здатних спочатку захопити владу, а вже потім повести російський народ до соціалізму. Ткачов та його прибічники сподівались на захоплення влади у результаті змови, політичного перевороту, встановлення "диктатури революційної меншості". Вони не вірили у революційні можливості селянства, волю і владу якому сподівались "подарувати" після успіху революційного заколоту різночинної інтелігенції та студентства. Коли Ткачова запитали: "Скільки людей старого суспільства доведеться знищити, щоб побудувати щасливе майбутнє?", той відповів: "Необхідно думати про те, скільки їх можна буде залишити в живих".

Як і Бакунін з Лавровим, Ткачов ідеалізував селянську общину, сподіваючись на її саморозвиток і удосконалення, що дасть Росії шанс уникнути "жалогідної долі капіталістичної Європи". Розуміючи неминучість капіталістичного розвитку Росії, він продовжував вперто шукати можливості некапіталістичного шляху її розвитку. Рятувати Росію Ткачов збирався шляхом революції, поки капіталізм не охопив увесь соціально-економічний лад країни.

Ткачов вважав "економічний фактор" найважливішою умовою розвитку суспільства, вирішального значення надаючи класовій боротьбі. Він постійно підкреслював, що між працею і капіталом існує антагонізм, наголошував на експлуаторській природі прибутку, стверджуючи, що цінність товарам надає тільки праця. Конкуренції він давав психологічне пояснення, вважаючи, що при соціалізмі її не буде із-за очевидної нерозумності.

На противагу Бакуніну, Ткачов відводив державі вирішальну роль, хоча помилково обґрунтовував її роль у соціальній перебудові нездатністю народу до самостійної революційної діяльності.

Ліворадикальне економічне вчення

Ортодоксальні марксисті після відокремлення соціал-реформізму залишилися в меншості, створивши *ліворадикальне (революційне) економічне вчення про соціалізм*. Воно було репрезентоване крихітною групою європейських соціал-демократів і більшістю соціал-демократів Росії (більшовиками).

Ліворадикальну течію певний час представляла частина соціал-демократів Німеччини (В. Лібкнехт, Бебель, К. Лібкнехт, Люксембург та ін.) та Росії, де спочатку діяла єдина соціал-демократична партія, а з 1903 року після її розколу на 2-му з'їзді – меншовики (Плеханов та ін.) та більшовики. Після жовтневого перевороту 1917 року ліворадикальна течія локалізувалася в Радянській Росії під керівництвом полум'яних революціонерів Леніна, Сталіна та їх послідовників.

Ліворадикальний рух соціал-демократії Німеччини

Вільгельм Лібкнехт

Видатний діяч німецького демократичного робітничого руху *Вільгельм Лібкнехт* (1826-1900) був одним з фундаторів соціал-демократичної партії Німеччини. Після поразки революції в 1849 році емігрував до Швейцарії, а потім Лондона, де познайомився з Марксом та Енгельсом і став соціалістом.

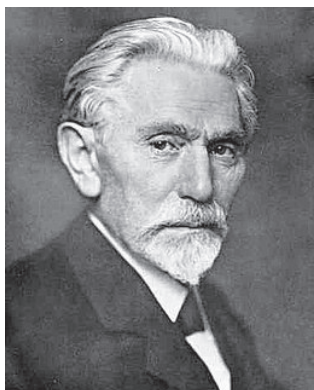
В 1862 році Лібкнехт повертається в Пруссію, де приймає участь в діяльності Всезагального німецького робітничого союзу. Щоб уникнути переслідування переїжджає в Саксонію, де разом з Бебелем очолює робітничий союз і в 1869 році створює соціал-демократичну партію. В 1874-1878 роках Лібкнехт депутат німецького рейхстагу, а в роки заборони соціалістичного руху (1878-1890) зіграв вирішальну роль в збереженні і об'єднанні соціал-демократичного руху.

В своїх працях В. Лібкнехт з марксистських позицій здійснив аналіз класової структури німецького суспільства, різко критикував реакційну діяльність буржуазії, обґрунтовував зацікавленість селянства в антикапіталістичній боротьбі. Він відстоював тезу про необхідність руйнації капіталістичної держави як передумови соціалізму. Він різко виступив проти тези Лассаля про реакційну суть селянства, критикував теорію "державного соціалізму", яку висували прибічники Лассаля та катедер-соціалізму.

Головна праця В. Лібкнехта *"Історія теорії вартості в Англії і вчення Маркса"* (1900), в якій він спробував обґрунтувати фізіологічне тлумачення теорії вартості і побудувати концепцію редукції праці, порівнюючи кваліфікацію праці до її інтенсивності.

Август Бебель

Одним із фундаторів німецької соціал-демократичної партії і 2-го Інтернаціоналу був токар за фахом **Август Бебель** (1840-1913), який народився в бідній сім'ї унтер-офіцера. Однак вже в 1867 році, коли йому було всього 27 років він став Президентом Об'єднання німецьких робітничих союзів. Разом з В. Лібкнехтом в 1869 році Бебель створює соціал-демократичну робітничу партію Німеччини, побудовану на принципах марксизму.

В історії соціал-демократичного руху Бабеля називають примиренцем, оскільки прагнув подолати розкол в німецькому робітничому русі і здійснити об'єднання соціал-демократичної партії з лассальянським Всезагальним робітничим союзом. Це об'єднання відбулося в 1875 році на з'їзді німецьких соціал-демократів в Готі.

В 70-80-і роки Бебель створив основи парламентської тактики німецької соціал-демократії і вів жорстку боротьбу проти противників Маркса в соціал-демократичному русі. Будучи з 1867 року майже безперервно депутатом рейхстагу Бебель в своїх промовах з питань бюджету, організації державних підприємств і особливо з питань соціального і фабричного законодавства популяризував економічне вчення Маркса і відстоював його політико-економічні погляди.

Все життя і діяльність Бабеля були пронизані твердою вірою в перемогу соціалізму, який вважав закономірним етапом в розвитку суспільства.

Карл Лібкнехт

Діяч німецького і міжнародного робітничого руху і один із фундаторів Комуністичної партії Німеччини, син Вільгельма Лібкнехта адвокат **Карл Лібкнехт** (1871-1919) до соціал-демократичного руху приєднався зі студентських років. В 1903 році під його керівництвом була створена перша соціалістична організація молоді. За свій виступ на конгресі молоді в Штутгарті під назвою "**Мілітаризм і антимілітаризм**" (1903) був засуджений до двох років в'язниці.

В 1912 році К. Лібкнехт від соціал-демократичної партії обраний депутатом рейхстагу і використовував його трибуну для боротьби з німецьким мілітаризмом, реакційною суттю держави. Після 1914 року став прибічником ідей інтернаціоналізму.

В своїх статтях, памфлетах, наукових працях Лібкнехт різко критикує монополістичний капіталізм, який шляхом змови, на його думку, прагнув до поділу світу. Під час антивоєнної демонстрації 1 травня 1916 року в Берліні полум'яного революціонера Лібкнехта заарештовують і засуджують до 4-х років каторжних робіт. Звільнений з тюрми під тиском народних мас в листопаді напередодні німецької революції 1918 року, Лібкнехт разом з Р. Люксембург і іншими німецькими соціал-демократами поринає в революційний робітничий рух.

Роза Люксембург

Видатний діяч німецького і польського міжнародного робітничого ліворадикального руху **Роза Люксембург** (1871-1919) народилася в Польщі, закінчила Цюрихський університет в Швейцарії (1897). В 1898 році переїхала до Німеччини і відразу включилась в діяльність німецької соціал-демократії, зайнявши, без роздумів і вагань, ліворадикальну позицію.

В роки першої світової війни (1914-1918) Люксембург з революційних позицій виступає проти політики соціал-демократичного керівництва Німеччини, яке підтримало

війну. З цією метою вона створює революційну організацію "Союз Спартака" (1916), яка переросла в Комуністичну партію Німеччини (1918).

З метою критики теорії Бернштейна, яку вона визначала як ревізійністську і вважала різновидом дрібнобуржуазної реформістської ідеології, Люксембург пише роботу "Соціальна реформа чи революція?" (1899). Захищаючи висновки Маркса про поглиблення суперечностей капіталізму і незворотності соціалістичної революції, Люксембург критикує положення Бернштейна про усталеність дрібного виробництва, рішуче виступає проти реформістської ідеї поступової "соціалізації" суспільства.

15 січня 1919 року Карл Лібкнехт і Роза Люксембург були заарештовані і вбиті контрреволюційними силами.

Ліворадикальний рух російської соціал-демократії

Російський меншовизм Георгія Плеханова

Видатний діяч російського і міжнародного робітничого руху, філософ, економіст, палкий прибічник марксизму **Георгій Валентинович Плеханов** (1856-1918) народився в сім'ї збіднілого дворянина, навчався в військовій гімназії в Воронежі. Вже з першого курсу Петербургського гірничого інституту його виключили за революційну діяльність до якої він прилучився в 1875 році.

В юності Плеханов був палким прибічником народництва, працював у редколегії її організації "Земля і воля", робив спроби теоретичного обґрунтування програми революційного народництва і її головної теорії "общинного соціалізму". В цей період майбутній революціонер притримувався окремих положень вчення видатного анархіста Бакуні на і підтримував ідею "революційності" общинного селянства.

Після розколу "Землі і волі" в 1879 році Плеханов стає одним з лідерів революційно-народницької групи "Чорний переділ", яка заперечувала політичну боротьбу за соціалізм і проголошувала анархістські лозунги в вирішенні аграрного питання. З 1880 до лютого революції 1917 року Плеханов жив у еміграції в багатьох країнах Європи.

80-і роки XIX ст. стали переломними в формуванні світогляду Плеханова. Він поступово переходить на позиції марксизму. Він глибоко вивчає основи соціалістичного руху та аналізує можливості його реалізації в Росії та на Заході. В 1883 році в Женеві він створює першу російську марксистську організацію "Звільнення праці", стає автором її програмних положень, перекладає на російську твори Маркса і Енгельса, якого знав особисто. Плеханов починає активно критикувати ліберальне народництво і спроби ревізії марксизму, стає одним з розробників проекту програми російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). В 1903 році після її розколу став одним з лідерів російського меншовизму.

Плеханов був не лише видатним революціонером, а й серйозним економістом-теоретиком, який обґрунтовував соціалізм як економічну систему.

Першою його зрілою працею була стаття "**Соціалізм і політична боротьба**" (1883), в якій критика народництва перепліталася з розробкою економічних проблем російського суспільства. Теоретик аналізує умови розвитку соціалістичного руху в Росії і обґрунтовує положення про створення капіталізмом матеріальних передумов соціалізму і провідної ролі робітничого класу в боротьбі за нього. Критикуючи народницькі теорії "селянського соціалізму", Плеханов позитивно оцінював значення демократичних вимог селянства в

майбутній аграрній революції. Основу увагу в цій статті Плеханов акцентував на історичній місії робітничого класу, розвивав ідеї Маркса про диктатуру пролетаріату як головної умови перемоги соціалізму. Для організації робітничого класу в боротьбі за соціалізм необхідно створити робітничу партію, яка мала злити його політичну боротьбу з ідеями соціалізму.

Іншою важливою працею Плеханова була книга "*Наші розбіжності*" (1885), в якій автор критикує економічну концепцію народництва, яка базувалася на теорії "самобутності" історичного розвитку Росії, згідно якої в країні немає умов для розвитку капіталізму, оскільки відсутній ринок. Плеханов стверджував, що капіталізм сам собі створює ринок, а соціальною базою розвитку капіталізму і ринку є масове розорення селян та ремісників, класове розшарування села. Він критикує примітивізм економічної доктрини ліберального народництва, зокрема концепцію його лідера В. Воронцова, яка відійшла від революційних традицій революційного народництва. Плеханов критикує ліберальних народників за їх погляди на теорії вартості, відтворення, економічних криз тощо.

Крім ліберального народництва Плеханов в філософському, соціологічному, політико-економічному аспектах гостро критикує течії "економізму", бернштейніанства, "легального марксизму". Критикуючи опонентів, видатний меншовик обґрунтовує теорію наукового соціалізму, підкреслюючи, що "соціалізм як мета є повне заперечення сучасного суспільства, а соціалізм як рух є стремління і наближення до цієї мети". Лідеру "легальних марксистів" Струве, який стверджував, що з розвитком капіталізму його суперечності пом'якшуються, Плеханов заперечує – суперечності поглиблюються і в цьому є передумова прийдешньої соціальної революції пролетаріату.

Плеханов виходив з того, що соціальне питання остаточно вирішить лише класова боротьба, а політична влада робітничого класу є незамінним важелем перебудови виробничих відносин, в якій "...диктатура пролетаріату повинна стати першим актом соціалістичної революції".

В теоретичних економічних питаннях Плеханов в основному поділяв погляди марксизму. Однак, наприклад, в визначенні предмету політичної економії вводить поняття "соціально-економічних" і "виробничо-організаційних" відносин. Це дало йому можливість трактувати основну Марксову суперечність капіталізму не як суперечність між "речами" (засобами виробництва), а як суперечність в системі суспільних відносин виробництва.

Але Плеханова не варто називати ортодоксальним марксистом. В деяких принципових питаннях він мав власну думку. Зокрема, він не вважав суперечності між поміщиками і селянами гостро антагоністичними, не бачив у селянстві союзника робітничого класу, а збройне повстання не вважав єдиним засобом боротьби з капіталізмом. Він осуджував робітників за наміри збройного вирішення долі першої російської революції 1905-1907 років. Без захоплення сприйняв Плеханов Жовтневий переворот 1917 року, хоча не підтримував і контрреволюцію. Йому належить знаменитий вислів: "Російська історія ще не змолотла муки, з якої можна в Росії спекти пиріг соціалізму", який йому так і не зміг вибачити Ленін.

Як теоретик марксизму Плеханов вніс величезний вклад в його захист і пропаганду, в розвиток російської економічної думки.

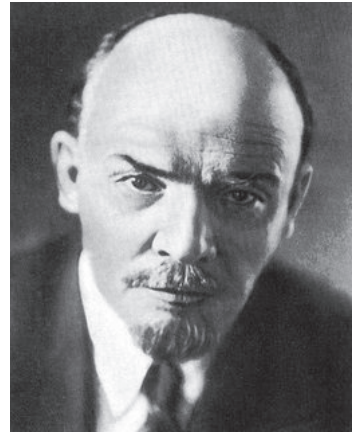
Володимир Ленін

Безперечним лідером ліворадикальної течії соціалістичного вчення на початку ХХ ст. був російський революціонер *Володимир Ульянов-Ленін* (1870-1924), палкий прибічник і продовжувач, як він вважав, марксистського економічного вчення. Варто зазначити, що всі теорії Леніна мають яскраве політичне та ідеологічне забарвлення, політик у ньому завжди брав верх над економістом-теоретиком. Однак жодна його теоретична побудова не витримала перевірки часом.

Розвиток Ленінін теорії марксизму полягав не в позитивній творчості, а в доведенні абсолютності марксистського економічного вчення, його справедливості по відношенню до всіх етапів розвитку капіталістичного суспільства та стосовно до всіх країн, особливо Росії, що мало підтвердити достовірність марксистських революційних висновків.

Не дивлячись на те, що наприкінці XIX сторіччя в економічній думці намітилось чітке розмежування шкіл за ознаками, які відображали відношення до предмету та методів політичної економії і збагатило її новими підходами, Ленін залишився ортодоксальним марксистом. Він та його прибічники і послідовники зосередились виключно на проблемах пошуку доказів неможливості регулювання будь-яких суспільних процесів у межах капіталізму, а тому й невідворотності його неминучої загибелі. Все це зумовило догматизацію марксизму як науки.

Ленін повністю поділяв марксистську теорію розвитку суспільства за формаціями на основі класового принципу. В своїй праці "*Розвиток капіталізму в Росії*" (1898) він пише про зародження капіталістичних відносин у сільському господарстві та розшарування селянства на класи і вказує на невідворотність капіталізму і його проникнення в усі сфери економічного життя. Виходячи з тези про особливості розвитку капіталізму в аграрній напівфеодалній Росії, він намагається визначити перспективи розвитку внутрішнього капіталістичного ринку і робить висновок, що внутрішній ринок для капіталізму створюється самим капіталізмом у процесі його розвитку. (Цю тезу відстоював і Плеханов).

Таким чином, Ленін суворо дотримувався методологічних принципів, узагальнень та висновків Маркса, доводячи прогресивність капіталізму по відношенню до попередніх форм організації суспільного виробництва. Але також робив висновок про його експлуаторську суть і об'єктивну природу антагонізмів, як наслідок розвитку.

Розвиваючи вчення Маркса, Ленін намагався обґрунтувати власну теорію соціалістичної революції, в якій, всупереч висновкам класиків марксизму, доводив можливість її перемоги, а згодом і побудови соціалізму, в одній окремо взятій країні, яка знаходиться в капіталістичному оточенні. Теорія соціалістичної революції базується на ленінській теорії імперіалізму, викладеній у праці "*Імперіалізм як найвища стадія капіталізму*" (1916).

Ленін у своїй книзі найповніше використав положення теорії Дж. А. Гобсона з книги "Імперіалізм" (1902), відкидаючи уявлення про нього Каутського, Гільфердінга та інших. До побудов Гобсона, який був прихильником еволюційного розвитку і заперечував необхідність революційного переходу до соціалізму, російський революціонер додав свої революційні висновки. Він визначив імперіалізм як особливу стадію розвитку капіталізму, виділивши такі його ознаки:

- 1) вирішальна роль монополій в економіці;
- 2) злиття промислового та банківського капіталу в єдиний фінансовий капітал і утворення фінансової олігархії;
- 3) вивезення капіталу, яке набуває особливого значення;
- 4) утворення міжнародних монополістичних союзів, які ділять світ;
- 5) завершення територіального поділу світу найбільшими капіталістичними державами та боротьба за його переділ.

Ленін формулює і три основні особливості імперіалізму, який є:

- монополістичним капіталізмом;
- паразитичним, загниваючим капіталізмом;
- вмираючим капіталізмом, передоднем соціалістичної революції.

Ленін обстоював думку, що на стадії імперіалізму "капіталістичне суспільство цілком дозріло для переходу до соціалізму", а Росія є тією "слабкою ланкою" в ланцюгу імперіалізму, де цей перехід через пролетарську революцію може статися. Він зробив

висновок, що сучасний йому капіталізм перетворюється на державно-монополістичний, тобто сили буржуазної держави об'єднуються із силою монополій.

Аналізуючи ознаки та явища імперіалізму, Ленін незмінно протиставляв марксистські методи аналізу іншим підходам. Ортодоксальна спрямованість його теорії вплинула на рівень науковості дослідження, зумовила негативне ставлення до інших ідей. Так, він не погоджувався з тезою, що вивіз капіталу виконує функції переливів капіталу і сприяє пом'якшенню циклічності у розвитку, що монополізація економіки створює основи усупільнення та планомірності і що вирішення окремих проблем капіталізму та удосконалення окремих його сторін може виключити необхідність революційного перетворення суспільства.

Книга полум'яного революціонера, як і всі його теоретико-економічні здобутки носили швидше популістський, чим теоретичний характер. Підтвердженням цьому є те, що сучасна ринкова економіка не має жодних ознак, особливостей та тенденцій, виділених ним. Водночас ленінське вчення про імперіалізм і соціалістичну революцію канонізували його наступники, перетворивши Леніна та його вчення в ікону.

Економічну програму соціалізму Ленін виклав у цілому ряді праць: *"Квітневі тези"* (1917), *"Катастрофа, що загрожує, та як з нею боротися"* (1917), *"Держава та революція"* (1917), *"Чергові завдання Радянської влади"* (1918) та інших. Однак більш-менш прийнятної *економічної моделі* соціалізму він так і не створив.

Відразу після захоплення влади, Ленін та його соратники намагалися відразу реалізувати *модель воєнного комунізму*, прагнучи досягти соціалізму "кавалерійським наскоком", на основі експропріації приватної власності, скасування товарно-грошових відносин, фактично на основі пограбування селянства через так звані продрозкладки, що закінчилося повним провалом, спричинило громадянську війну та ще більший терор. Щоб зрозуміти цілковиту безперспективність і згубність цієї "моделі", знадобилися громадянська війна, селянські бунти, широкі виступи населення проти радянської влади, зокрема Кронштадтський заколот військових моряків у 1921 році, придушений з небаченою жорстокістю.

Тому модель "воєнного комунізму" була замінена *новою економічною політикою* (непом), яка передбачала повернення до окремих ринкових елементів з метою зміцнення зруйнованого воєнним комунізмом і громадянською війною господарства. Неп означав "докорінну зміну всіх поглядів на соціалізм" у Леніна, тимчасове повернення до "розвитку капіталістичних відносин" і "державного капіталізму". Однак товарно-грошові відносини були лише засобом вирішення комплексу складних економічних і соціально-політичних проблем соціалізму. Ленін так визначив головні ідеї непу:

- зберегти землю в руках держави;
- зберегти всі командні висоти у сфері засобів виробництва;
- контрольована свобода торгівлі в галузі дрібного виробництва;
- державний капіталізм у сенсі залучення приватного капіталу (і концесії, і змішані товариства тощо).

В останніх працях Ленін ще раз рішуче змінює свої погляди на соціалізм. Зокрема, у статті *"Про кооперацію"* (1923) він уже уявляє соціалізм "ладом цивілізованих кооператорів", ніби ще зовсім недавно не визнавав іншої альтернативи, крім жорсткого централізованого управління за безумовного панування державної власності. У цій праці Ленін вперше визнав можливість існування різних моделей соціалізму.

Наприкінці життя революційний марксист зрозумів необґрунтованість сподівань на швидку перемогу світової пролетарської революції, що стало для нього повною несподіванкою. Тому він намагається довести можливість побудови соціалізму в окремо взятій країні, яка знаходиться в капіталістичному оточенні. Більш тверезо, ніж у роки революційної ейфорії, Ленін підходив і до питань *індустріалізації економіки та колективізації сільського господарства*. Ці процеси, на його думку, повинні відбуватися

поступово, без спонукань, а кооперація — строго добровільно, без силового тиску та поспіху.

Після смерті Леніна соціалістичне вчення почали називати марксистсько-ленінським, яке швидко догматизувалося. Неправильним, навіть ворожим оголошувалося все, що не відповідало усталеним догмам, не вкладалося у задані сценарії переможної ходи соціалізму та загибелі капіталізму. Це вкрай обмежувало можливості розвитку економічної науки, сприяло закостенілості марксистсько-ленінського економічного вчення. Усі нові теорії "перевірялися" цитатами з творів класиків марксизму-ленінізму, освячувалися іменами "вождів".

Особливо гостра дискусія в середині 20-х років розгорнулася стосовно питання про можливість економічного і політичного здійснення соціалізму в окремо взятій країні.

Лев Троцький

Зокрема соратник Леніна *Лев Троцький* (1879-1940), розвиваючи положення своєї *теорії "перманентної" соціалістичної революції*, спочатку повністю пов'язував перемогу соціалізму із світовою пролетарською революцією. Однак згодом він дещо скоригував цю думку. У праці *"До соціалізму чи до капіталізму?"* (1925) він допускав незначну ймовірність перемоги соціалізму в окремо взятій країні.

Подібні сумніви висловлювали й інші більшовицькі теоретики, але перемогла думка Й. Сталіна про правильність ленінських установок на перехід до мирної побудови соціалізму в окремії країні у зв'язку з тимчасовою "частковою стабілізацією капіталізму".

Йосиф Сталін

Водночас теоретична полеміка супроводжувалася запеклою боротьбою за владу між наступниками Леніна, яка закінчилася фізичним винищенням опонентів нового "вождя" —

Йосифа Сталіна (1879-1953). У доктрині сталінізму соціалізм міцно ув'язувався з безтоварним господарством, що в цілому відповідало марксистсько-ленінським догмам. Навіть за кілька десятиліть Сталін у праці *"Економічні проблеми соціалізму в СРСР"* (1950) висловлював абсурдну думку, що товарно-грошові відносини за соціалізму існують тільки в обмеженій сфері виробництва предметів споживання і не існують у сфері виробництва засобів виробництва. Від товарної моделі соціалізму відмовилися на користь командно-адміністративної.

"Розвиваючи" марксистсько-ленінське вчення про етапи комуністичного суспільства, Сталін виокремив спеціальний етап *"побудови соціалізму в основному"* (відповідно до внутрішніх можливостей країни, без зовнішньої допомоги), критерієм якого стало безроздільне панування загальнонародної (державної) власності на засоби виробництва. Наступною стадією він оголосив *"повну й остаточно перемогу соціалізму"*, яка пов'язувалася з утворенням світової соціалістичної системи. Виокремлення цих стадій було канонізоване і закладене в основу офіційної періодизації економічної історії, воно надовго пережило свого творця. Такими ж спекулятивними були твердження про *"розвинене соціалістичне суспільство"* 70-х років.

Характеризуючи в цілому марксистську соціалістичну ідею, яка була дивовижно прекрасною і якою захоплювалися сотні тисяч і мільйони чесних і найвищою мірою порядних людей, варто підкреслити, що це було тоді, коли вона ще не була перевірена життям. Багато країн заплатили мільйонами життів, економічною відсталістю, марно втраченими десятиліттями і сподіваннями, щоб довести світові, що цю прекрасну ідею реалізувати неможливо внаслідок її ілюзорності.

17.3. Економічна думка України доби індустріалізації (друга половина XIX – початок X століття)

Після реформи 1861 року економічна думка в Україні розвивалась під впливом конкретних історичних, політичних і господарських умов, європейської та російської економічної науки. Тому й не викликає подиву надзвичайне її розмаїття.

По-перше, напівколоніальне становище України у складі двох імперій — Російської і Австро-Угорської, їх великодержавна шовіністична політика зумовили появу і поширення української національної ідеї і націоналістичної ідеології. Це проявилось, зокрема, в «громадівському русі».

По-друге, широкого розповсюдження в Україні набули народницькі ідеї, які мали сильні позиції в російському соціально-економічному житті і економічній думці.

По-третє, розвивалися в Україні ідеї класичної школи, яка обґрунтовувала розвиток ринкових відносин в епоху промислових революцій і індустріалізації і розроблялися видатними європейськими економістами. Надзвичайно популярним став також маркизм, теоретичною основою якого також була класична політична економія.

По-четверте, досить широкого розповсюдження набули і погляди прибічників неокласичного, зокрема маржинального, напряму. А економічні теорії М. Тугана-Барановського ввійшли в скарбницю світової економічної думки.

17.3.1. Українська національна ідеологія і економічні ідеї "громадівського" руху

В цих умовах ліберально-буржуазний рух був представлений інтелігенцією, яка згуртовується навколо так званих *громад*.

Громадівський рух

Громади виникли в 60-х роках у Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві і об'єднали передових українських ліберальних інтелігентів, яких в офіційних документах стали називати *українофілами*.

Спочатку громади охоплювали широкі кола як ліберальної, так і демократичної інтелігенції. Одним з найперших осередків, навколо якого гуртувались літературні, наукові і громадські сили України, став часопис "*Основа*", який видавався в 1861-1862 роках в Санкт-Петербурзі. Центральне місце серед економічних проблем «Основи» займало питання ліквідації наслідків кріпацтва. Керівники "Основи" (В. Білозерський, П. Куліш, М. Костомаров, О. Кістяківський) захоплювали вітали реформу і прославляли царя, ставлячи його в ряд «справжніх благодійників людства». Аналогічну позицію займали і київські громадівці.

В «Основі» піднімались проблеми господарських стосунків поміщиків і селян, аналізувався стан поміщицького господарства, підкреслювалася необхідність розвитку капіталістичних відносин, організації банків, акціонерних товариств. Знайомила "Основа" і з новинками європейської економічної теорії.

Незважаючи на крайню поміркованість національної програми громадівців, їх діяльність викликала численні нападки реакційної преси, а згодом і урядових кіл. І хоча Київські громадівці рішуче відмежувались від революційного руху і заявили, що надають перевагу культурно-освітнім заходам, їх діяльність була заборонена, а часопис «Основа» закрито. Громади перейшли на нелегальне становище.

Легалізація громад відбулася в середині 70-х років, а основним друкованим органом громадівців стала газета "*Киевский телеграф*", яка вихваляла реформу 1861 року, але водночас розкривала її обмеженість та односторонність з точки зору інтересів певних класів. В економічних статтях розглядалися питання торгівлі, історії промисловості, аграрних відносин, констатувалось важке становище селянства в пореформений період, що підтверджувало грабіжницький характер реформи. Аналіз суспільно-економічних питань на

сторінках "Київського телеграфу" проводився в основному з позицій буржуазного лібералізму, газета не вимагала радикальної перебудови аграрних відносин. .

В середині 70-х років XIX ст. під впливом народницького руху в Росії, відбувся розпад Київської громади на "Стару" і "Молоду громаду". Члени "Молодої" почали брали безпосередню участь у революційній боротьбі народників, а "Старої Громади" обмежувалися матеріальною допомогою революціонерам, розраховуючи, що революційна боротьба народників примусить уряд піти на певні поступки і вдатися до реформ, зокрема до дарування царем конституції. Вони вважали, що в 1861 році була скасована лише частина кріпосного права — кріпосне право поміщиків над селянами. Але за скасуванням цього кріпосного права лишилось недоторканим кріпосне право самодержця і його двору над усім населенням. А це кріпосне право може бути скасоване лише конституцією, яку бажано ввести мирним шляхом.

Діяльність "Громади" викликала незадоволення реакційних кіл і в 1876 році було заборонено друкування та ввезення з-за кордону книжок українською мовою, припинене видання "Киевского телеграфа", що по-суті означало заборону громадівського руху. З цього часу відкрита діяльність громадівців була повністю перенесена за кордон. Безсумнівним лідером «Старої громади» був видатний історик М. Драгоманов. Входили до неї і інші відомі вчені, письменники і діячі культури: В. Антонович, П. Чубинський, П. Житецький, М. Лисенко, М. Старицький, П. Косач, В. Рубінштейн та інші.

Лідером "Молодої громади" був відомий вчений, доктор медицини С. Подолинський.

Михайло Драгоманов

Видатний історик, етнограф, письменник, публіцист і літературний критик *Михайло Драгоманов* (1841-1895) був засновником "Старої громади", в якій очолював ліберальне крило. Народився він в Гадячі на Полтавщині в родині збіднілих дворян. Після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету, в 1864-1875 роках працював в ньому доцентом. Після звільнення за громадську роботу з викладацької роботи виїхав до кордон, жив у Відні, Женеві, а з 1889 року і до кінця життя працював професором Софійського університету.

Величезна заслуга М. Драгоманова полягала в обґрунтуванні української національної ідеї, пропаганді української національної культури, намаганні розбудити національну самосвідомість українців в боротьбі проти насильницької русифікації, за право користуватись рідною мовою без усяких обмежень, прагненні об'єднати всі українські землі. Він був переконаним прихильником **панславізму** — ідейного руху за об'єднання всіх слов'янських народів на демократичних засадах на умовах федералізму і повної рівноправності в єдиній державі (грецький префікс *pan* рівнозначний українському "все", в даному випадку "панславізм" — "всеслов'янський")

Його ідеалом був дрібновласницький соціалізм з засадами анархізму, ідеї якого розвивав французький економіст П.Ж. Прудон. Саме суспільство без політичної влади, побудоване на засадах спільного вирішення всіх питань громади він вважав кінцевою метою.

Основною економічних поглядів Драгоманова були проблеми розвитку післяреформенних аграрних відносин. Учений підкреслював антинародний характер реформи 1861 року, яка не тільки не дала селянам землю, але й відібрала більшу частину тієї, на якій вони господарювали раніше. Він визнавав прогресивний характер ринкового господарства, однак наголошував на його негативних рисах — кризах, безробітті,

експлуатації трудящих мас, надмірній диференціації населення по рівню доходу і за власністю. Розуміючи, що альтернативи капіталізму немає, учений пропонував заходи по поліпшенню становища робітничого класу:

- розвиток освіти серед трудящих;
- поширення серед них ідеї «спільноти» всіх трудівників;
- боротьба за покращення умов праці і підвищення заробітної плати.

Однак Драгоманов вважав, що радикальних змін у суспільстві можна досягти тільки знищивши приватну власність і встановивши "громадство", тобто соціалізм, який він трактував як таку організацію господарства, при якій промислові засоби виробництва і результати праці належатимуть робітничим громадам, а земля і продукт праці в сільському господарстві — сільським громадам.

Будучи соціалістом за переконанням, М. Драгоманов водночас був переконаним опонентом марксистської теорії класової боротьби, насильницької соціалістичної революції і диктатури пролетаріату. Досягнення "громадства", або соціалізму, як процесу тривалого і еволюційного, він відкладав на далеку перспективу.

Сергій Подолинський

Як вже зазначалося, лідером київської "Молодої громади", яка розвивала революційні настрої в громадівському русі був відомий вчений, доктор медицини **Сергій Подолинський** (1850-1891). Він народився в сім'ї багатого поміщика Київської губернії, в 1871 році закінчив природничий факультет Київського університету. Майже відразу виїздить за кордон, де й проживав до кінця свого короткого життя.

Соціалістичні економічні погляди Подолинського сформувались під впливом громадівства ще в студентські роки. Однак вирішальний вплив на них виявили марксизм і прудонізм, з вченнями яких він ознайомився, перебуваючи за кордоном. В 1872 році він познайомився в Лондоні з К. Марксом і Ф. Енгельсом, а в Парижі – з відомим народником Лавровим. З цього часу він стає палким популяризатором марксизму, зокрема видає брошуру "**Про бідність**", в якій викладає в популярній формі теорію додаткової вартості й механізм капіталістичної експлуатації за допомогою прикладів, взятих з хліборобства і цукрової промисловості України.

В 1876 році С. Подолинський захистив у Бреславському університеті дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора медицини, після чого багато і плідно працює. В кінці 70-х років він пише роботи "**Парова машина**", "**Життя і здоров'я людей на Україні**".

Головною економічною працею Подолинського цього часу є "**Ремесла і фабрики на Україні**", до речі забороненій царизмом. В ній автор робить першу спробу застосувати економічне вчення К. Маркса до конкретної історичної дійсності, визначити історичну долю капіталізму в Україні. В цій роботі Подолинський підкреслює прогресивність капіталізму порівняно з феодалізмом, однак критикує його, аналізуючи суперечності між працею і капіталом, зростанням багатства буржуазії й зубожінням трудящих мас. Тому виступає проти економічної основи капіталізму — приватної власності на засоби виробництва, яка дозволяє капіталістам привласнювати неоплачену працю робітників. Капіталізму він протиставляє соціалізм, який, на його думку, створює найкращі можливості для розвитку продуктивних сил і найбільш відповідає вимогам моралі.

Услід за М. Драгомановим, С. Подолинський трактував соціалізм як "громадство", з рисами анархізму і федералізму. Цей лад, на його думку, існуватиме на основі об'єднаного

землеволодіння. А громадівський рух він вважав соціально-демократичною партією, метою якої є ліквідація в Україні не тільки залишків феодалізму, а й капіталізму, що має відбутись через передачу власності на землю сільським общинам, а на фабрики і заводи — робітничим артілям. Соціалістичні перетворення передбачалось здійснити через селянську революцію.

Як фахівець в галузі природничих наук Подолинський шукав в них докази неминучості соціалізму. В статті "*Труд человека и его отношение к распределению энергии*" (1880) він, керуючись положенням про єдність сили та кількісну незмінність енергії, писав, що енергія всесвіту — величина постійна, але вона нерівномірно розподіляється у різних частинах всесвіту. На розподіл енергії має вплив людська праця, яка може викликати в цьому розподілі такі зміни, які дали б можливість використати найбільшу частину сил природи для задоволення людських потреб. Виходячи з цього, він намагається відповісти на запитання: який же спосіб виробництва є найкращим для того, щоб найбільшу частину сил природи використати для задоволення людських потреб? Таким способом виробництва, на думку С. Подолинського, буде соціалізм.

Однак ця робота і зроблені в ній висновки не набули в той час популярності. І лише через багато років ідеї Подолинського у своєму вченні про «ноосферу» завершив видатний український вчений В. І. Вернадський. А в кінці ХХ століття ідеї українського вченого оцінили і зарубіжні колеги. Його наукові досягнення щодо природничонаукового пояснення процесу праці були названі «законом Подолинського».

17.3.2. Економічні ідеї українського народництва

Близькими до "громадівства" були і ідеї українського народництва, яке було породжене тими ж соціально-економічними і політичними причинами, що й російське. Народництво — соціально-економічне вчення, характерне для слов'янських територій Російської імперії, ідеологія різночинної інтелігенції другої половини ХІХ століття, що відбивала інтереси селянської демократії. Воно ґрунтувалось на уявленні про виключність соціально-економічних умов, що склалися в Російській імперії, про неможливість розвитку капіталізму, про селянську общину як осередок соціалізму. Вище ми детально зупинилися на народницькому русі в Росії. Тому зупинимось на особливостях українського народництва.

Український народницький рух, в порівнянні з російським, мав свої особливості:

- на відміну від Росії, в Україні не було общинного землеволодіння, що надавало суттєвої своєрідності в обґрунтуванні теоретичних засад українського народництва;
- більшість українських народників були українофілами, "громадівцями", мали зв'язок з національно-визвольним рухом, стояли на платформі української національної ідеї.

Теоретичною і політичною програмою революційного народництва України, яке було пов'язане з національними особливостями, був марксизм. Українські народники вірили в самобутній характер економічного розвитку країни, ідеалізували селянство, вважали його рушійною силою революції і організаційно були міцно зв'язані з народницьким рухом Росії. Особливості українського народницького руху були зумовлені двома видами факторів — особливостями форм селянського землеволодіння в Україні і національним моментом.

Відсутність в Україні общинної форми землеволодіння, властивої для великоруських губерній, зумовлювала деякі відмінності в обґрунтуванні українськими народниками своїх теоретичних засад. Так, зокрема соціалістичні ідеали українського селянства вони вбачали в залишках общини, яка, хоч і не збереглася, але існувала тут у минулому. Соціалістичною вимогою, залишком общинного духу називали народники вимоги селянства зрівняльного подушного переділу землі.

Деякі народницькі гуртки з різними формами землеволодіння пов'язували питання про політичну боротьбу. Через відсутність общини в Україні вони робили теоретичний висновок

про безплідність і шкідливість тут політичного перевороту, який нібито віддавить революцію. У районах же з общинним володінням землею політичний переворот може привести і до економічного звільнення народу.

Другим моментом, що характеризував народницький рух в Україні, був зв'язок частини його учасників з українофілами, тобто з буржуазним національно-визвольним рухом, зокрема його лівим демократичним крилом. Українофіли, як і народники, вели пропаганду на селі, розповсюджували нелегальну літературу, їх діяльність у цьому напрямку майже нічим не відрізнялась від народницької.

Певний вплив на характер діяльності народників України мала і діяльність ліберальних елементів, яка посилювала опозиційний рух. Не пройшли повз увагу народників і конституційні домагання української буржуазної інтелігенції.

В народництві України, як і Росії, виділялось дві течії — революційна і ліберальна.

Революційне народництво в Україні вважало вирішальною силою революції народ, зокрема, селянство і було представлене лавровськими та бакунінськими гуртками. Перші вважали, що народ ще не готовий до революції, тому потрібно перевиховувати народні маси, проводячи революційну агітацію і пропаганду, що є завданням інтелігенції. Другі вірили в постійну «генетичну» готовність народних мас до всезнищуючого революційного бунту.

Українські "лавристи"

Найпомітнішими представниками цього крила українського революційного народництва були Волховський та брати Жебуньови. Пропагандистську діяльність вони проводили серед різних верств населення, але головним напрямом визнавалась робота серед селянства. Одним із засобів пропагандистської діяльності було розповсюдження як легальної, так і нелегальної літератури. Якщо серед робітників і інтелігенції розповсюджувались твори Чернишевського, Герцена, Лассаля, "Капітал" К. Маркса та інші, то серед селян — переважно нелегальні брошури, які були написані самими народниками.

Народники звертались до селян, будили їхню думку, примушували замислитись над своїм становищем, «поміркувати про свої діла». Зокрема одесит **В. Волховський** в брошурі "**Правдиве слово хлібороба до своїх земляків**" (1876) пише про тяжке становище трудового народу і гостро засуджує тих, хто байдуже проходить повз народні бідування. Він дохідливо роз'яснює селянам суть реформи 1861 року, підкреслює її антинародну спрямованість, виступає за вирішення аграрного питання в інтересах селянства, за повну ліквідацію поміщицького землеволодіння, закликає селян до революційної боротьби «за волю і землю».

Аналогічні погляди проголошувались членами гуртка **братів Жебуньових**. Свою пропагандистську діяльність серед селян вони спрямовували на роз'яснення непримиренності інтересів селянства та панів, пропагували ідеї братерства і рівності, закликали до повстання.

Українські "бакуністи"

Представники бакуністського спрямування також вели пропагандистську роботу серед селян, сподіваючись організувати окремі змови і на їх основі загальне повстання в країні. Ці ідеї проголошувались членами «Київської комуни» на чолі з **К. Брешко-Брешковською**, гуртком **В. К. Дебагорія-Мокрієвича**. Зокрема, члени гуртка Дебагорія-Мокрієвича мали намір викликати серед селян бунти з приводу вимог переділу землі.

Підтримка селянами ідеї переділу землі свідчила, на думку народників, про їх негативне ставлення до приватної земельної власності, про те, що їм притаманні соціалістичні ідеали. Українські народники надавали особливого значення ідеї переділу землі, оскільки общинна форма землеволодіння в Україні посідала незначне місце і вони змушені були шукати якихось інших відправних форм для обґрунтування своїх поглядів.

Проте народники не тільки не підняли повстання, їм не вдалося викликати ані найменшого заворушення серед селянства.

Активно розвивалась революційно-демократична думка останньої третини XIX ст і на Західній Україні, зокрема в Галичині, яка представлена такими відомими діячами, як В.Навроцький, О.Терлецький, М.Павлик, І.Франко та іншими.

Навроцький

Публіцист, етнограф, економіст і статистик **В. Навроцький** (1847-1882) закінчив юридичний факультет Львівського університету. Його заслужено називають першим дослідником економіки Галичини. У своїх економічних працях він висвітлював різні сторони суспільно-економічного розвитку краю. Аналізуючи процес зубожіння галицького селянина, Навроцький головними його причинами вбачав:

- консолідацію земельної власності в руках великих земельних магнатів і роздрібнення селянської земельної власності;
- залишки середньовічних форм господарювання;
- колонізаторський характер австрійської податкової системи.

Гостро критикував Навроцький і монополію шляхти на виробництво та продаж спиртних напоїв. Цьому питанню він присвятив кілька праць, зокрема статтю "*П'янство і пропінація в Галичині*" (1882), в яких нещадно критикує галицьку шляхту, яка споювала селянство, маючи від цього величезні прибутки.

Що ж стосується робітничого класу, то В. Навроцький лише поверхово торкається його становища. Проте в ряді листів до Драгоманова він писав, що думає взятися за працю про життя галицьких фабричних та сільських робітників.

В. Навроцький був добре обізнаний з політичною економією Заходу і був прихильником трудової теорії вартості. Саме з позицій цієї теорії він досліджує проблеми експлуатації, продуктивної праці тощо.

Значний інтерес становить критика В. Навроцьким французького буржуазного економіста Ф. Бастія, який з своєї теорії "економічної гармонії" зробив висновок про можливість подолання класових антагонізмів у тогочасному буржуазному суспільстві. В. Навроцький, навпаки, все суспільство поділяє на експлуататорів і експлуатованих і підкреслює неможливість спільних інтересів, а тим більше, гармонії, яку пропагував Ф. Бастія.

Терлецький

Інший відомий представник революційно-демократичної течії суспільної думки Західної України **О. Терлецький** (1850-1902) закінчив філософський факультет Львівського та юридичний – Віденського університетів. Згодом він став доктором юриспруденції.

Громадська і наукова діяльність О. Терлецького була досить активною. У Відні він вступає до народницького товариства "Січ", в 1875 році там же видає брошури С. Подолинського та В. Волховського, за що був притягнутий до суду. На судовому процесі він захищав соціалістичні ідеї.

Знайомство з С. Подолинським, М. Драгомановим, обізнаність із творами К. Маркса не могли не позначитися на світогляді О. Терлецького. Він виступає як революційний демократ і саме з цих позицій висвітлює найзлободенніші проблеми Галичини, найголовнішим з яких було аграрне. Він критикує тих економістів, які причину тяжкого становища селянства вбачали в пияцтві, лінощах й пропонували рецепти морального виховання народу. В статті "*Лихва на Буковині*" (1878) Терлецький пише, що саме економічні злидні ведуть людей до морального та духовного занепаду.

Вирішити аграрне питання О. Терлецький вважав можливим лише революційним шляхом. В умовах існуючого ладу він пропонував створювати господарства, засновані на громадській власності на землю.

О. Терлецький виступає з критикою капіталізму з його пануванням приватного капіталу, анархією виробництва, конкуренцією, безробіттям, цікавиться проблемами заробітної плати.

З аналізу становища робітничого класу в умовах капіталізму, зробленого ним у статті "*Робітницька плата і рух робітничий в Австрії в послідніх часах*", О. Терлецький робить висновок, що поліпшити своє становище робітники можуть лише покладаючись на самих себе, «на свою власну силу».

Майбутнє суспільства О. Терлецький пов'язує з соціалізмом. Проте вважав, що пропаганда «бунту» можлива лише там, де розвиток економіки вже привів суспільство до розпаду на два ворожих табори — капіталістів і пролетаріат. Він вважав, що на Галичині цей процес лише розпочався, тому соціалістичною пропагандою передбачалося лише роз'яснення робітникам і селянам їхнього дійсного становища.

Павлик

Відомий діяч громадсько-політичного життя Галичини **М. Павлик** (1853-1915) виступив виразником інтересів, як він сам писав, «робітного народу». До цієї категорії в своїй статті "*Матеріалах до ревізії програми українсько-руської радикальної партії*" (1891) Павлик відносив «наймитів і дрібних господарів і взагалі людей фізично працюючих».

М. Павлик критикує капіталізм, змальовує капіталістичну експлуатацію й характеризує його як несправедливий лад. Головну увагу в своїх працях він приділяє вирішенню питання про усунення експлуатації та побудову майбутнього суспільства, яке він пов'язує з соціалізмом. При цьому він неодноразово посилається на "Капітал" К. Маркса, використовує його окремі положення для доказу правильності своїх думок. Це зокрема стосується питання про переваги великого виробництва над дрібним. І не випадковим є те, що він виступає прихильником громадського господарства.

Основу майбутнього соціалістичного суспільства, на думку Павлика, буде становити колективна власність громадян і колективне господарювання. Перехід до соціалістичного ладу він вважав можливим здійснити еволюційним шляхом, хоч і не заперечував революційної боротьби. Мирний, еволюційний шлях він обґрунтовував, посилаючись на свідомість, розум. Усі розумні люди, вважав він, повинні йти до соціалізму. Щодо революційного шляху, то він стане необхідним у разі, якщо правлячі кола відмовляться добровільно визнати новий лад.

Франко

Безумовно, до числа найвідоміших революційних демократів Галичини відноситься великий український письменник, мислитель, історик, філософ, літературознавець **Іван Франко** (1856-1916). Значне місце в його науковій спадщині посідають і економічні питання. В працях "*Земельна власність у Галичині*" (1887), "*Панщина та її скасування в 1848 році в Галичині*" (1897) та інших він проводить глибокий аналіз феодальних відносин, показує важке нуждення життя кріпосного селянства, обтяженого безліччю феодальних повинностей.

На великому статистичному матеріалі І. Франко розкриває історію пограбування селянства під час реформи 1848 року в Австро-Угорщині. При скасуванні кріпосного права селянство було позбавлене частини землі, позбулося права безкоштовного користування лісами і пасовиськами, платило великі викупні платежі. Все це призвело до непосильної заборгованості і масового розорення селянства. За підрахунками І. Франка, в 1848 році було продано з молотка 881 господарство, а за період 1873-1883 роки — 23 287 господарств, або в середньому 2 177 господарств на рік.

Причиною соціальної нерівності і експлуатації трудящих І. Франко вважав приватну власність. Для здійснення соціалістичних ідеалів ліквідація приватної власності і знищення експлуатації повинні бути першою обов'язковою умовою. Цей процес Франко мислить без насильства, хоч і не відмовляється від найрадикальнішого шляху — революції.

Свої соціалістичні гасла великий письменник базував на висновках класичної політичної економії, підкреслюючи, що вона "безперечно найважливіша з усіх наук". Він активно популяризував її, викладав в робітничих гуртках, підготував за власною оцінкою "елементарний підручник економи суспільної по Міллу, Чернишевському і Марксу", переклав українською 24-й розділ першого тому "Капіталу".

Однак Франко не був теоретиком у галузі політичної економії, а виступав скоріше її популяризатором, зокрема економічної теорії К. Маркса. З метою пропаганди ідей соціалізму серед робітників І. Франко надрукував у газеті "Ргаса" серію статей під назвою "Робітниче питання": "Хто є робітником?", "Як постала наймана праця?", "Що приносить нам праця?", "На кого ми працюємо?", "Чия вина?". В 1881 році вони вийшли окремим виданням під назвою "Про працю". В цих статтях І. Франко для аналізу економічних питань широко живив категорії політичної економії.

В цій роботі Франко дає визначення предмета політичної економії, яку визначає як науку про "суспільні зв'язки між людьми", називає її найважливішою з наук, тому що вона "досліджує причини злиднів і багатства людей, вчить про працю, її наслідки, і їх поділ". Він вважав, що ця наука має найбільше значення для працюючих класів, бо навчає, що єдиною основою людського щастя й добробуту є праця. Як захисник інтересів трудящих він писав, що лише ці класи мають входити в програму революційних демократів.

І. Франко послідовно стоїть на позиціях трудової теорії вартості, яку використовує для критики капіталістичного способу виробництва, який вважав експлуататорським. Для розкриття механізму капіталістичної експлуатації він використовує елементи вчення К. Маркса про додаткову вартість.

Сприймає І. Франко і відкритий К. Марксом загальний закон капіталістичного нагромадження й ілюструє його численними прикладами дійсності Галичини. Як палкий захисник інтересів селянства і робітничого класу, він бореться проти соціального гноблення за встановлення справедливого суспільного ладу. Франко визнає неминучість перемоги соціалізму. Розвиток теперішнього суспільства, писав він, йде "від капіталізму до соціалізму". Шляхи переходу до соціалізму він пов'язував з еволюційним поступом, хоч і не заперечував революційних змін.

Ліберальне народництво виникає в Україні в 70-і роки. Його представники не ставили питання про селянську революцію. Вони вважали, що в Україні не існує бази для розвитку капіталізму, тому негативно сприймали принципи ринкового господарства і протиставляли йому суспільство дрібного кооперованого селянсько-ремісничого господарства.

Українських народників-лібералів, як і російських, можна поділити на народників 70-х і народників 90-х років. Еволюція поглядів більш пізніх пояснюється умовами економічного розвитку Російської імперії того часу – швидко почали наростати ринкові капіталістичні відносини.

Найбільш відомими представниками *ліберального народництва 70-х років* були працівники статистичного бюро Чернігівського губернського земства П. Червінський, О. Шлікевич, В. Варзар, О. Русов та інші.

Червінський

Найбільш типовим представником ліберального народництва був голова статистичного бюро Чернігівського губернського земства **П. Червінський** (1849-1931). Він намагався обґрунтувати самобутній характер економічного розвитку України, причому опирався при цьому на вчення К. Маркса та ідеї німецької «історичної школи».

Червінський виділив чотири типи господарства в розвитку людства: патріархальне, рабське, кріпосне і товарне. Три перших типи він об'єднав під назвою "особисте натуральне господарство", протиставляючи йому "товарне господарство", якому властива протилежність

інтересів продавців і покупців товарів і робочої сили. Економіку Росії і України П. Червінський розглядав як перехідну від "особистого натурального" до "товарного господарства". При цьому він не бачить в Україні і Росії умов для розвитку капіталізму і вважає, що велика промисловість не розвивається, оскільки немає самої необхідної її умови — пролетаріату. Якщо на Заході пролетаріат з'явився внаслідок обезземелення селян, то в Росії обезземеленню, на його думку, перешкоджає община, яку він захищає, оскільки мріяв відвернути Росію від капіталістичного розвитку.

Разом з тим П. Червінський розуміє переваги великого виробництва над дрібним, переваги, які несе технічний прогрес. Він зазначає, що ці переваги з розвитком суспільства зростатимуть і відмовляться від них не вигідно, а згодом буде просто неможливо. Але прогресивний розвиток суспільства він не пов'язував з капіталізмом, а мріяв про новий «своєрідний тип» народного господарства, який полягав у поєднанні общин з технічними вдосконаленнями. А ці основи він вбачав у общині. Тому він пропонує поєднати натуральне господарство з великим технічно вдосконалим товарним виробництвом. В поєднанні "корінних основ" російського господарського ладу із "здоровою основою європейської цивілізації" П. Червінський вбачав найвигідніший господарський устрій і своєрідність вітчизняного шляху економічного розвитку.

Шлікевич

Статистик Чернігівського земства **О. Шлікевич** (1849-1909), використовуючи величезний статистичний матеріал в "Земському збірнику Чернігівської губернії" (1890) писав про диференціацію селянства, зростання куркульства, з одного боку, та пролетаризацію — з іншого. Він робить висновок, що бідні стають ще біднішими, а багаті — багатшими.

Велику увагу в своїх дослідженнях Шлікевич приділяв аналізу становища поміщицького та селянського господарства, наявності кріпосницьких пережитків, які значно погіршували становище селянства. Одним з таких пережитків була відробіткова система. Значна кількість поміщицької землі віддавалася на відробітки. Умови відробітків були досить важкими, що погіршувало становище селянства. Проте через гостре малоземелля селяни, прив'язані до клаптиків надільної землі, змушені були погоджуватися на відробіткову систему праці. Особливо грабіжницькою була посередницька оренда. Як писав О. Шлікевич, селян найбільше непокоїла можливість передачі поміщицької землі орендаторам-посередникам.

Варзар

Ще один представник ліберального народництва і статистик Чернігівського земства **В. Варзар** (1851-1940) докладно аналізує проблеми оренди в Чернігівській губернії, де переважала оренда посередницька. Він не лише викриває грабіжницький характер такої оренди, коли оплата перевищувала часом доход від землі, а й описує механізм укладення договорів. Купці, лихварі, які виступали як суборендарі, при укладенні договорів споювали селян, щоб досягти вигідніших для себе умов.

Значну Варзар приділяє дослідженню розвитку кустарного виробництва. Він не ідеалізує його як інші народники, а констатує наявність різних економічних одиниць щодо розмірів виробництва, майнового становища кустарів. Тобто, він ставлять питання про необхідність дослідження економічних типів господарств.

Русов

Економічні типи господарств досліджував і **О. Русов** (1847-1915) — ще один відомий український громадський діяч і економіст того часу. Він відзначав, що необхідно знати типи господарств, які називаються "багатими", "середніми", "бідними". Він був прихильником

приватного, а не общинного землеволодіння та землекористування. Така позиція значною мірою пояснювалася тим, що община не мала в Україні такого значення, як у Росії.

О. Русов, спостерігаючи за змінами, що відбувалися в різних формах землеволодіння під впливом розвитку капіталістичних відносин, характеризує цей процес не як диференціацію, а як "демократизацію" власності, тобто зрівняння в забезпеченні селян землею. Цей висновок він також намагається використати проти захисників общини, щоб довести переваги подвірного землеволодіння.

О. Русов, як і П. Червінський обізнаний з вченням К. Маркса. Однак він виступає його противником, називаючи марксизм «легковажним» рухом, а самі теорії абстрактними, далекими від реального життя. Крім того, він був противником революційних перетворень державного ладу й великі надії щодо цього покладав на земство.

Типовими представниками *ліберального народництва 90-х років* в Україні виступали М. Левитський, Т. Осадчий, Б. Грінченко, М. Биков, та інші.

Левитський

Найбільш відомим з названих був *М. Левитський* (1859-1936), випускник юридичного факультету Харківського університету. Опираючись на теорію реалізації і криз Сисмонді, він заперечував прогресивну роль капіталізму, неминучість його розвитку в Росії і Україні. Паростки ринкових відносин він вважав штучним явищем, закликав затримати і зупинити їх розвиток. Капіталізміві український народник протиставляв дрібне натуральне господарство селян і ремісників та різні форми кооперативного господарства, яке вважав найбільш доцільним устроєм.

Варто наголосити, що М. Левитський увійшов в історію суспільної думки не лише як теоретик ліберального народництва, а й як практик, який розробляв численні проекти, розраховані на розвиток дрібного виробництва, і намагався втілити їх у життя. Зокрема, мова йде про розвиток кооперативного руху в господарстві України. Наприклад, на основі ідей його праці "*Артільний договір*" тільки протягом 1894-1896 років на півдні України було організовано 85 кооперативних спілок, або артілей.

Осадчий

Інший відомий народник, економіст-статистик *Т. Осадчий* (1866–1945), оперуючи фактичним матеріалом про стан розвитку селянського господарства, змушений був визнати, що капіталізм в Росії і Україні бурхливо розвивається, а також прогресивність капіталістичних економічних відносин. Однак з позицій народницької ідеології він вважав цей процес вкрай небезпечним і небажаним. Ринковим формам господарювання він протиставляв дрібне виробництво, вважаючи ідеальним самодостатнє, тобто натуральне, господарство середнього розміру. Він навіть ставить вимоги про допомогу дрібному господарству з боку держави. У вирішенні питання покращання становища селянства він виступає прихильником "малих справ", "культурної праці". Поліпшити становище селянства Т. Осадчий сподівався шляхом покращання культури землеробства, надання селянам дешевих кредитів, довгострокової оренди тощо.

Основний наголос Т. Осадчий робить на необхідності зміцнення середнього самодостатнього, тобто натурального господарства. Будучи переконаним в можливості його ефективного функціонування в існуючих умовах, він особисто здійснює кілька спроб організації такого господарства. Проте вони не виправдали утопічних сподівань Т. Осадчого.

17.3.3. Розвиток в Україні ідей класичної школи та розповсюдження марксизму

Микола Бунге

Помітну роль в розвитку економічної науки в Україні в 50-90-х роках відіграв видатний вчений і державний діяч, київський професор, а згодом ректор Київського університету (у 80-х роках — міністр фінансів Росії) **Микола Бунге** (1823–1895). Його науковий інтерес розповсюджувався не лише на економічну теорію, а й на історію економічної думки, грошовий обіг, фінанси, бухгалтерський облік, економіку промисловості і торгівлю.

Свою теоретичну концепцію М. Бунге виклав передусім в працях "*Основи політичної економії*" (1870) і "*Нариси політико-економічної літератури*" (1895). Він був добре обізнаний із світовими надбаннями економічної теорії, про що свідчить хоча б те, що в працях Бунге проаналізовано близько 6,5 тисяч літературних джерел.

М. Бунге вважається основоположником так званої "*київської*" економічної школи — суб'єктивно-психологічного напрямку української політичної економії.

Теоретичні погляди і розробка проблем економічної політики в М. Бунге не відзначались стрункністю і послідовністю. Наприклад, в питаннях вартості, або цінності спочатку він поділяв погляди А. Сміта, Т. Мальтуса, Дж. С. Мілля і вважався послідовником економічного лібералізму. Трохи згодом він трактував цінність благ з позицій теорії "трьох факторів" Ж. Б. Сея. Врешті решт в цьому питанні Бунге став на позиції "австрійської" школи, визначаючи цінність благ суб'єктивною оцінкою їх корисності.

Розвиток капіталізму Бунге вважав закономірним і природним, тому виступав за вільний розвиток приватної ініціативи, необмежену конкуренцію, невтручання держави в економічні процеси. Услід за Смітом Бунге підкреслював, що приватні економічні інтереси збігаються із суспільними через поділ праці — незалежно від дійсних намірів людей. Будь-які інші форми організації господарської діяльності він вважав неприродними, такими, що не відповідають людській суті.

З класичних позицій М. Бунге трактував і теоретичні основи економічної політики. Він рішуче відкидав державний економічний протекціонізм як метод впливу на економічне життя, вважав, що він позбавляє виробників стимулів суперництва і постійного саморозвитку, стримує здешевлення продукції і розвиток технічного прогресу. Природний порядок речей, на його думку, встановлює тільки режим вільної, нічим не обмеженої торгівлі, тобто фритредерство.

Політичну економію М. Бунге розглядав як науку, що "досліджує суспільні сторони господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковані".

В концепції розподілу Бунге поєднує теорію "трьох факторів" Сея і теорії "економічних гармоній" Бастія і Кері. Якщо вартість створюється працею, капіталом і землею, міркував український економіст, то вона розподіляється між найманими робітниками, підприємцями і землевласниками у формах заробітної плати, прибутку і ренти. Водночас він заперечив висновок Д. Рікардо, ніби прибуток є відрахуванням від заробітної плати, наголошуючи на тому, що таке твердження визначає антагонізм між провідними класами суспільства і стає аргументом на користь прибічників соціалізму. Частка доходів, на думку Бунге, визначається виключно участю факторів, власниками яких є робітники, підприємці і землевласники, у виробництві, в їх суперництві. При цьому він дещо відходить від принципів класичного економічного лібералізму і стверджує, що тільки держава

спроможна посприяти справедливому розподілу доходів і забезпечити «гармонію економічних інтересів в країні».

М. Бунге був послідовним противником соціалістичних ідей і марксистської політичної економії.

Афіноген Антонович

Професор політичної економії і статистики Київського університету *Афіноген Антонович* (1848–1917) основним питанням політичної економії, від якого залежить розуміння всіх інших питань цієї науки, вважав проблему цінності благ, їй він присвятив спеціальне дослідження — "*Теорія цінності*" (1877). Проаналізувавши погляди Г. Шторха на цінність з точки зору споживання, Т. Мальтуса, Г. Маклеода, Ф. Бастія — з точки зору розподілу, Д. Рікардо, Г. Ч. Кері і К. Маркса — з точки зору виробництва, Антонович прийшов до висновку про їх помилковість як з боку змісту, так і методу дослідження. Свою власну точку зору він обґрунтовував на основі поєднання теорій "трьох факторів" Ж. Б. Сея і трудової теорії вартості К. Маркса.

Виходячи із власної концепції цінності, А. Антонович конструє свою *концепцію розподілу*, яка ґрунтується на уявленні, що кожен із економічних суб'єктів — найманий робітник, підприємець чи землевласник — одержує ту долю доходу, яку він створив. Поділяючи погляди Бастія і Кері стосовно гармонії економічних інтересів учасників виробництва, А. Антонович зробив висновок про її зростання і досягнення, зрештою, повної рівності між ними, що визначить справедливу частку кожного в доходах.

В праці "*Основи політичної економії*" (1879) А. Антонович досліджує питання про предмет політичної економії, визначаючи, що політична економія — наука про суспільний елемент діяльності людей, спрямованої на задоволення їх матеріальних і духовних потреб.

Сильні позиції в Україні мали *марксистські економічні ідеї*, які почали широко розповсюджуватись з 70-80-х років XIX століття. Серед прихильників теорії трудової вартості та теорії додаткової вартості К. Маркса особливе місце займали такі вчені, як С. Подолинський, про якого мова йшла вище, М. Зібер, Г. Цехановецький та М. Коссовський.

Микола Зібер

Професор Київського університету *Микола Зібер* (1844-1888) зробив чи не найбільший внесок в поширення марксистського економічного вчення в Україні. Він захистив магістерську дисертацію "Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо у зв'язку з пізнішими доповненнями та роз'ясненнями". К. Маркс в передмові до другого видання першого тому "Капіталу" згадує цю роботу київського професора М. Зібера і відзначає його як одного із популяризаторів і продовжувачів свого вчення.

В 1876-1878 роках М. Зібер публікує в журналах "Знание" і "Слово" ряд статей під назвою "Економічна теорія К. Маркса", в яких викладає зміст першого тому "Капіталу". А в 1885 році побачила світ його праця "*Давід Рікардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях*", в якій продовжується широка популяризація марксистської політичної економії. Як коментатор і популяризатор марксистського економічного вчення, М. Зібер намагається показати антагоністичні суперечності капіталістичного виробництва, всіляко відстоює теорію трудової цінності і теорію додаткової вартості, детально аналізує розвиток форми вартості і процес виникнення грошей, характеризує їх функції.

Значну увагу в своїх працях М. Зібер приділяв аналізу категорій капіталу і прибутку. А теорію додаткової вартості К. Маркса він називає найвищим досягненням людської економічної думки. Український економіст повністю сприйняв марксистську ідею про закономірність зміни суспільно-економічних формацій, проте заперечував її революційні висновки. Новий суспільний лад — соціалізм, на його думку, здійсниться внаслідок поступового еволюційного розвитку капіталізму, в якому відбудеться соціалізація

виробничих відносин. Він сподівався також, що новий колективістський соціальний устрій виникне на основі міжнародної домовленості урядів провідних капіталістичних країн.

Але київський професор виступає не лише як популяризатор марксистської теорії, а й як самостійний вчений, досліджуючи з марксистських позицій широке коло економічних проблем. Зокрема, в своїй праці "*Нариси первісної економічної культури*" (1883) він велику увагу приділив вивченню закономірностей економічного розвитку первісного суспільства, виникненню і еволюції різних форм власності, великого і дрібного виробництва в землеробстві. На підставі своїх досліджень він заперечив тезу народників щодо унікальності економічного шляху Росії, для якої властива общинна власність на землю, і наголосив на тому, що російська економіка розвивається на основі дії об'єктивних і загальних законів і неминуче прийде до капіталізму.

Григорій Цехановецький

Цікавою і своєрідною була постать професора політичної економії Київського і Харківського університетів *Григорія Цехановецького* (1833–1898), який хоча й критично в цілому сприймав марксистську політичну економію, однак своїм аналізом економічних проблем сприяв її популяризації, часто звертаючись до основних положень вчення К. Маркса, використовуючи їх в лекційному курсі.

Цехановецький в своїх працях "*Значення Адама Сміта в історії політико-економічних систем*" (1859), "*Короткий огляд політичної економії*" (1866) виявив себе переконаним прихильником економічного лібералізму.

Михайло Коссовський

Прихильником трудової теорії вартості виступив також учень Г. Цехановецького, професор Харківського університету *Михайло Коссовський*, в праці якого "*Цінність і ціна*" (1883) закон "мінової вартості" названо "основним законом політичної економії". М. Коссовський провів критичний аналіз існуючих теорій цінності і дійшов висновку про правильність застосування в цьому питанні діалектичного методу, який запропонував К. Маркс. Він писав, що "елементом, який визначає цінність благ, може бути тільки суспільно необхідний робочий час", одиницею виміру якого є проста праця.

З позицій марксизму аналізував аналізував Коссовський і залежність між цінністю й продуктивністю праці. Він виступав проти економістів, які вважали, що цінність визначається співвідношенням попиту й пропозиції. Вказував він і на суперечливість тверджень тих економістів, які основою цінності вважали корисність або, як Шеффле, працю та корисність. Теорію витрат виробництва він називає просто безглуздою, а її хибність полягає в змішуванні таких категорій, як праця та робоча сила, що є поняттями абсолютно різними.

Коссовський палко захищав теорію трудової цінності, абсолютизував її, надавав їй великого значення в побудові соціально-економічних відносин.

17.3.4. Ідеї маржиналізму в українській економічній думці.

Економічні погляди М. Тугана-Барановського

В 70-80-х роках українська політична економія починає сприймати ідеї маржиналізму. Українські економісти ведуть жваві дискусії з питань предмета політичної економії і "економікс", економічної природи категорій "цінність" і "гранична корисність", висуваючи часом досить оригінальні їх трактування. В 90-х роках маржиналізм ще не набув широкого розповсюдження, а більшість теоретиків сповідували принципи або класичної політичної економії, або марксистського економічного вчення. В цей час в основі більшості університетських курсів політичної економії знаходилась теорія цінності К. Маркса.

Проте вже на рубежі ХХ століття більшість українських дослідників почали схилитись до принципів неокласичної теорії, яка розвивалась на ґрунті маржиналізму. Це

пояснювалось тим, що вони усвідомили кризовий стан класичної політичної економії і намагались знайти правильні відповіді в теорії "економікс". Поступово відбувалась зміна всієї системи економічних уявлень і понять, яка складалась протягом сотень років. Дедалі менше залишалось прибічників трудової теорії вартості, як в класичному, так і особливо в її марксистському варіанті. Дуже популярним стає суб'єктивно-психологічний напрям економічних досліджень, теорії попиту і пропозиції, загальної економічної рівноваги, виробничих ресурсів, які розроблялись неокласичною теорією і соціальною школою. Особливо плідно їх здобутки використовувала українська «математична» школа в економічній теорії.

В руслі цих процесів відбувається перегляд багатьох положень не тільки класичної, але й марксистської політичної економії, ставлення до висновків якої кардинально змінюється в негативному плані. Колишні її прихильники сприймають теоретичні і методологічні засади, філософську основу насамперед неокласичної теорії.

Найбільш відомими прибічниками неокласичної теорії варто вважати М. Вольського, Д. Піхна, Р. Орженцького, О. Білімовича, Є. Слущького. Але найбільший вклад в розвиток теорій маржиналізму вніс видатний український економіст М. Туган-Барановський.

Вольський

Професор Новоросійського (Одеського) університету **М. Вольський** у праці "*Завдання політичної економії і її співвідношення з іншими науками*" відзначав, що для того, щоб політична економія успішно розвивалась як наука, необхідно точно визначити її предмет, тобто чітко окреслити коло питань, що підлягають вивченню цією наукою. Він докладно пролізував і заперечив визначення предмета політичної економії такими західноєвропейськими та російськими економістами, як Сей, Сімонді, Шторх, Горлов; виступав проти визначення Маклеодом, Багіа політичної економії як науки про обмін.

Предметом політичної економії, на думку М. Вольського, має бути праця "з суспільної точки зору", що охоплює всі сфери діяльності, як матеріальної, так і духовної. У такому розумінні політична економія виступає як наука про людину, її діяльність, спрямовану на задоволення матеріальних і моральних потреб. Таке трактування предмета політичної економії стикається із трактуванням маржиналістів. Не випадково вартість, яку він називає цінністю, М. Вольський виводив із суспільної корисності благ.

Дмитро Піхно

Широке розповсюдження одержала Київська психологічна школа, її представники розглядають явища економічного життя з точки зору психології суб'єктів господарювання. Основи цієї школи, яка одержала високу оцінку на Заході, були закладені ще М. Бунге. Його наступником на рубежі двох століть став Дмитро Піхно (1853–1913), теж професор політичної економії Київського університету. В своїх працях "*Закон попиту і пропозиції: до теорії цінності*" (1886), "*Основи політичної економії*" (1890) та інших розвивалось уявлення про обмін і споживання як основні сфери економічних досліджень, про корисність речей як джерело і мірило цінності і ціни, основні засади теорії попиту і пропозиції Він досліджував роль потреб в формуванні попиту, їх конкретні форми, класифікуючи їх за родами та видами.

Роман Орженцький

Роман Орженцький (1863-1923), випускник Новоросійського (Одеського) університету, викладач Комерційної і Торговельно-морської шкіл в Одесі, професор Санкт-Петербурзького університету, один із перших академіків Української академії наук оригінально обґрунтовував основні засади маржиналізму. Ще в своїй магістерській дисертації "*Вчення про цінність в класиків і каноністів*" (1896) Орженцький дав історико-філософське трактування і обґрунтування психологічного напрямку в дослідженні

економічних явищ, оцінив його переваги перед класичною школою політичної економії, розкрив суть теорії граничної корисності «австрійської» школи маржиналізму. В працях *"Корисність і ціна: політико-економічний нарис"* (1895) *"Основні закони цінності і їх практичне значення"* (1904) він ґрунтовно виклав і проаналізував теорію граничної корисності фундатора "австрійської" економічної школи К. Менгера, розвинув ідеї Ф. Візера і Е. Бьом-Баверка, увівши в науковий оборот поняття "об'єктивна оцінка ціни", або "розцінки", як він її називав, визначив її максимальне і мінімальне значення, критерій поділу благ на споживчі і продуктивні. Тут Р. Орженцький поширив принцип граничної корисності на оцінку витрат виробництва згідно з теорією продуктивності ресурсів, звернув увагу на взаємозалежність між ціною і витратами виробництва благ.

З часом Р. Орженцький все більшу увагу приділяв соціальному обґрунтуванню економічних явищ. Наприклад, в статті *"До питання про природу психологічних явищ і методів їх дослідження"* (1914) економічна поведінка господарюючих суб'єктів, цінність і ціна виступають вже не тільки продуктом суб'єктивної оцінки виробників і споживачів, але й результатом дії об'єктивних соціальних факторів, в тому числі обмеженості ресурсів. При цьому він наголошував, що соціальні фактори створюють значні обмеження поведінки індивіда. В кінцевому підсумку український вчений прийшов до висновку, що цінність і ціна формуються не на особистих, а на суспільних оцінках корисності благ.

Цінність благ Р. Орженцький визначає почуттям. Величина цінності, писав він, визначається "величиною чуттєвого стану", який породжується фактом володіння благом або його відсутністю.

На подальшій еволюції суспільно-економічних поглядів Р. Орженцького позначився вплив соціальної школи в політичній економії. Суб'єктивно-психологічне визначення цінності він доповнює такими поняттями, як історичний характер формування потреб, їх залежність від обмеженості благ тощо.

Олександр Білімович

Послідовником Київської психологічної школи був також професор політичної економії Київського університету *Олександр Білімович* (1876-?). Розвиваючи ідеї "австрійської" школи граничної корисності, він вбачав її заслугу насамперед в тому, що вона аргументовано заперечила висновки марксистського економічного вчення — про трудову вартість, додатковий продукт, двоїстий характер праці, робочу силу як товар, капіталістичну «експлуатацію» та інше.

В праці *"До питання про розцінку господарських благ"* (1914) О. Білімович обґрунтовує психологічну теорію цінності, пов'язує останню з потребами, з яких виводить величину господарської цінності благ, і пропонує їх власну класифікацію. Цінність дослідник розглядає як продукт суб'єктивних оцінок людей, а її величину, як і К. Менгер, пов'язує з інтенсивністю потреби в певному продукті та його запасом. Однак, на відміну від засновника "австрійської" школи з його кардиналістським підходом (кардиналістський напрям — від латинського *cardinalis* — "головний" — зайнятий пошуком головного показника виміру граничної корисності благ), О. Білімович заперечував не тільки практичну, а й теоретичну можливість виміру таких суб'єктивних величин, як: інтенсивність потреби, гранична корисність окремого блага, його суб'єктивна цінність, розвиваючи ординалістський підхід до оцінки граничної корисності (ординалістський напрям — від латинського *ordinalis* — "порядковий" — виходить із надання споживчих переваг на ринку не окремим благам, а їх наборам, комбінаціям).

О. Білімович в праці *"Соціальна теорія розподілу"* (1916) доповнив теорію граничної корисності положеннями теорії витрат виробництва, а також у власній інтерпретації подав теорію "зумовленої" вартості. При цьому він вважав, що ціна споживчих благ регулюється цінами виробничих факторів, або продуктивних благ, кожне з яких має свою продуктивність

і створює відповідні вартість і дохід. Дохід на кожен із факторів виробництва визначає ціну останнього. З позицій "австрійської" школи український економіст розглядає прибуток, який він визначає як різницю між оцінками благ теперішніх — заробітна плата, споживчі і продуктивні блага — і благ майбутніх — праця і капітал, тобто, як результат очікувань капіталу. Рівень заробітної плати і прибутку він поставив в залежність від граничної продуктивності праці і капіталу.

Білімович був добре обізнаний з теоріями «математичної» школи в економічній теорії. Його можна назвати зачинателем "математичної" течії українського маржиналізму. Він дав найкращий для тогочасної української і російської наукової літератури опис переваг і недоліків застосування математичних методів в економічних дослідженнях. Достатньо вказати, що саме український економіст здійснив найкращу математичну інтерпретацію "Економічної таблиці" Ф. Кене і розробив ряд математичних моделей динамічної економічної рівноваги.

Євген Слуцький

Але найвизначнішим українським представником "математичного" напрямку економічних досліджень став вчений із світовим ім'ям, економіст, математик і статистик, професор Київського університету і Київського комерційного інституту *Євген Слуцький* (1880-1948).

Коло наукових інтересів Є. Слуцького було надзвичайно широким. Ще навчаючись в Київському університеті, він під впливом маржиналізму написав наукову працю "*Теорія граничної корисності*" (1911), яка, хоча й не була опублікованою, відзначена золотою медаллю. Світову славу йому принесло те, що він став фундатором сучасної *математичної теорії споживання*, яка відкрила принципово новий напрям економічних досліджень. Початок розробки цієї теорії поклала стаття Слуцького "*До теорії збалансованого бюджету споживача*" (1915). Саме ідеї і методологія цієї статті започаткували якісно новий етап в розвитку теорії попиту, визначили принципово нові підходи до проблеми взаємозв'язку ціни, попиту і функції корисності. Ця праця вважається основоположною серед сучасних економіко-математичних досліджень проблем попиту і взаємозв'язку між функцією попиту, рухом цін та доходів.

До цього в середовищі маржиналістів і неокласиків панувала кардиналістська концепція оцінки поведінки споживача, яку започаткували вчені "австрійської" школи. Вона виходила із можливості суб'єктивної оцінки споживачем абсолютного значення величини граничної корисності блага. Відштовхуючись від відомих розробок Л. Вальраса, Ф. Еджуорта, В. Парето, український маржиналіст тісно пов'язав функцію корисності, яка визначала надання переваг споживачем певній корисності благ, із динамікою ціни і грошових доходів споживача. Застосувавши достатньо складний математичний апарат, Є. Слуцький виявив умови, за яких функція корисності досягає свого максимуму і запропонував способи обчислення її параметрів. Він розробив математичні методи, які дозволяють досліджувати величини функції корисності і функції попиту залежно від руху цін і зміни доходів споживача.

В 30-ті роки минулого (XX) століття ця праця одержала високу оцінку зарубіжних економістів, зокрема Р. Аллена і Дж. Гікса, які виявили її в італійському журналі. Ідеї Є. Слуцького лягли в основу книги Дж. Гікса "Вартість і капітал" (1939), в якій Гікс високо оцінює наукові розробки вченого і підкреслює, що Є. Слуцький був першим економістом, який зробив значний крок вперед порівняно з "неокласиками" і з Парето.

Про величезний вплив праць Є. Слуцького на розвиток економічної науки і зокрема економетрики писав Р. Аллен. Ще в 1936 році він опублікував працю, присвячену Слуцькому, в якій дав високу оцінку його теорії поведінки споживача.

Ідеї Є. Слуцького, викладені в невеликій публікації 1915 року, стали основоположними

в розвитку сучасної ординалістської версії споживацької поведінки і сучасної теорії попиту. Його висновки і підходи з дещо модернізованим математичним апаратом широко використовують у своїх працях зарубіжні економісти. На батьківщині ж вченому не дали змоги продовжити свої дослідження в цьому напрямку, оскільки маржиналістські теорії були оголошені вульгарними і ворожими. Тому за Радянської влади С. Слуцький займався проблемами математичної і економічної статистики.

Михайло Туган-Барановський

Економістом світового рівня і найяскравішою зіркою на небосхилі української економічної науки був **Михайло Туган-Барановський** (1865–1919). Він народився в заможній дворянській сім'ї в Харківській губернії, закінчив у 1889 році фізико-математичний і екстерном — юридичний факультети Харківського університету.

Розробку *психологічної теорії цінності* Туган-Барановський розпочав статтею "*Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності*" (1890), в якій він висловив думку про те, що теорія граничної корисності "австрійської" школи, якщо її правильно розуміти, є підтвердженням теорії трудової вартості і протистояння цих теорій ґрунтується в різних підходах до проблеми цінності: об'єктивному — у Д. Рікардо і К. Маркса та суб'єктивному — у К. Менгера. Український вчений намагається довести, що обидва принципи оцінки цінності узгоджуються між собою. На цьому ґрунті він сформулював закон, або «теорему цінності», згідно з яким граничні корисності господарських благ, що вільно відтворюються, прямо пропорційні їх трудовим вартостям.

Ідея молодого вченого про вплив на величину вартості як об'єктивних факторів — витрат праці, так і суб'єктивних — корисності благ, стала важливим здобутком світового значення.

Український економіст став також фундатором сучасної *інвестиційної теорії економічних циклів*, основні положення якої виклав в працях "*Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя*" (магістерська дисертація, 1894), "*Російська фабрика в минулому і сьогодні*" (докторська дисертація, 1899) та інших. Тут він з'ясовує причини циклічності і економічних криз, їх періодичність і неминучість в ринковій економіці.

Критично проаналізувавши найбільш відомі на той час теорії відтворення, криз і ринків, український дослідник доводить некоректність теорії криз Сисмонді і позитивно сприймає "теорію ринків" Ж. Б. Сея, згідно якої пропозиція товарів породжує попит на них. Водночас, вчений дотримується погляду, що ринок керує виробництвом, а не виробництво ринком, що ближче до висновків Сея, а не Рікардо з Марксом.

В основу своєї теорії криз вчений поклав ідею про зв'язок циклічних коливань промислового виробництва з періодичним нагромадженням основного капіталу. Він прямо стверджує, що періодичні кризи викликаються періодичною зміною розширення і скорочення виробництва основного капіталу. Нагромадження капіталу, вважає дослідник, за повної неорганізованості національного виробництва, за анархії, яка панує на товарному ринку, неминуче призводить до криз. Виходячи з цього, вчений прийшов до висновку, що внутрішнім рушієм економічних коливань і економічної активності є *рух інвестицій*. "Кризи викликаються тим, — наголошував він, — що в фазі піднесення споживання капіталу відбувається швидше, ніж його утворення..."

Циклічні коливання, зміна періодів піднесення і спаду відбуваються спочатку в галузях, що виробляють засоби виробництва, потім в обробних галузях, потім в добувних, у виробництві, зрештою в галузях, де виробляють предмети споживання. Тому збільшення або зменшення інвестицій у галузі, де виготовляють засоби виробництва, викликає мультиплікаційний ефект зростання чи спаду економічної активності в усіх галузях. Таким чином, у Туган-Барановського зв'язка «заощадження – інвестиції» є головною пружиною економічної активності.

В свою чергу обсяг інвестицій залежить від обсягу кредиту грошового капіталу. Обмеженість банківських ресурсів, їх непропорційне розміщення між різними сферами економіки звужує інвестиційні можливості, що й породжує економічні кризи.

Інвестиційна теорія циклів, яка згодом стала провідною в поясненні економічної циклічності, відкрила якісно новий етап в дослідженні проблеми циклічності, започаткувала сучасну **теорію кон'юнктури**, виявила величезний вплив на наступний розвиток світової економічної теорії. Ідеї українського економіста пізніше використовувались такими провідними теоретиками, як А. Пігу, Р. Хоутрі, Дж. М. Кейнс, Р. Кан, Дж. Гікс та іншими. Зокрема, М. Туган-Барановський висловив ідею мультиплікації інвестицій, яка лише наприкінці 20-х років ХХ століття була відроджена в дослідженнях Р. Кана, а Дж. М. Кейнс на її основі в 30-х роках побудував свою загальну теорію зайнятості і макроекономічної рівноваги. Теорія кон'юнктури українського вченого лягла в основу вчення про циклічність економічного розвитку і "довгі хвилі кон'юнктури" його учня — видатного російського економіста М. Кондратьєва.

Український вчений розробив також свою оригінальну **соціальну теорію розподілу**, засади якої виклав у праці з такою ж назвою (1913). На протигагу Рікардо і Марксу Туган-Барановський визначив два основних чинники, від яких залежить заробітна плата:

- зростання продуктивності праці — економічний (об'єктивний) фактор;
- соціальна сила робітничого класу — соціальний (суб'єктивний) фактор.

Зростання продуктивної сили праці він вважав основним чинником, адже підвищення продуктивності праці забезпечується науково-технічним прогресом, веде до збільшення національного доходу і розміру частки працівників в ньому. Соціальний фактор — сила робітничого класу, діяльність профспілок по захисту його інтересів тощо, на думку вченого, визначає конкретний рівень пересічної заробітної плати, який має стійку тенденцію до підвищення.

Соціальна теорія розподілу ґрунтується на уявленні про боротьбу основних класів капіталістичного суспільства за поділ суспільного продукту. Розмір частки, яка дістається кожному класові, з цих позицій залежить як від загального обсягу національного доходу, так і від соціальної сили кожного з класів. Водночас, в зростанні сукупного продукту і підвищенні продуктивності праці зацікавлені всі класи, адже це збільшує обсяг доходу кожного з них. Тому в суспільстві виникає "гармонія соціальних інтересів".

М. Туган-Барановський вніс величезний внесок в дослідження історії, теорії і практики кооперативного руху і став одним із основоположників **кооперативної теорії**. В праці **"Соціальні основи кооперації"** (1919) український вчений здійснив глибокі теоретичні узагальнення цієї проблеми, відбив світовий і вітчизняний досвід. На його думку, кооперовані підприємства — єдина форма господарської організації, що виникла в результаті свідомої діяльності певних соціальних груп населення з метою перетворення існуючої системи господарювання. Якщо розвиток підприємницької, або капіталістичної форми господарювання є процесом природним, об'єктивним, то розвиток кооперації виникає внаслідок впливу на ринкове суспільство соціалістичного ідеалу, суть якого полягає в прагненні до економічної рівності всіх членів суспільства і соціальної справедливості на основі заперечення приватної власності.

Тому вчений відзначає, що кооперація за внутрішньою економічною природою має багато спільного з капіталістичним підприємництвом, однак вона — підприємництво некапіталістичного типу, оскільки не має на меті отримання прибутку. Кооперація служить не підприємцям, вважає дослідник, а тим, хто страждає від їх експлуатації. Вона стає формою захисту трудящих від натиску капіталу. Кооперація економіки — це боротьба за новий соціальний устрій мирними засобами, без насильства.

На основі кооперативних теоретичних уявлень вчений здійснив глибокий науковий аналіз основних типів і видів кооперації в усіх сферах і галузях економіки, детально проаналізував зарубіжний та вітчизняний досвід кооперативного руху.

За своїми поглядами М. Туган-Барановський до кінця життя залишався соціалістом реформістського спрямування. Свої соціалістичні погляди він виклав в численних працях, серед яких варто виділити: "*Сучасний соціалізм в своєму історичному розвитку*" (1906), "*Соціалізм як позитивне вчення*" (1917), а також вже згадану книгу "*Соціальні основи кооперації*" (1919).

Кінцевим соціальним ідеалом Туган-Барановського був *анархічний комунізм* — лад вільних людей, в якому не існує експлуатації найманої праці. Однак, таке суспільство він розглядав як мету, до якої потрібно прагнути і рухатись послідовно, але яка, можливо, ніколи не буде досягнута. Тому для найближчого майбутнього найбільш бажаним уявлялось досягнення хоча б соціалізму з рисами державної або синдикальної системи. В примиренні "двох протилежних начал — свободи особи і панування спільноти" вбачався головний зміст соціалістичного ладу. Водночас, М. Туган-Барановський обґрунтовував необхідність соціалізму як з матеріальних, так і з соціально-правових позицій. В першому випадку соціалізм — це "господарська система найвищої продуктивності праці", а в другому — "вимога природного права людини на свободу".

Частина III. Постіндустріальне суспільство та сучасна економічна наука

Розділ 6. Світове господарство періоду регульованого капіталізму. Інституціоналізм та кейнсіанство

Глава 18. Світове господарство між світовими війнами

18.1. Причини та наслідки Першої світової війни. Криза 1929-1933 років

18.1.1. Причини Першої світової війни

Перша світова війна 1914-1918 років розпочалася між двома ворогуючими блоками країн: *Антантою* (Велика Британія, Франція, Росія) і *Троїстим союзом* (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія). Згодом Італія вийшла з другого блоку і приєдналася до першого, а до другого ввійшли Туреччина і Болгарія. А в цілому війна втягнула в себе понад 30 держав і 1,5 млрд. населення Землі (близько 70% усіх її мешканців). На фронтах воювало близько 70 млн. солдатів, з яких 10 млн. загинули, 20 млн. були поранені та скалічені. Більш як 10 млн. мирного населення померло від голоду та епідемій.

Війна потребувала від кожної країни концентрації всіх сил. Воєнні витрати досягли космічних висот. Наприклад, кожний день війни для Росії в 1914 році обходився в середньому приблизно в 10 млн. руб., у 1915 — 24, в 1916 — 40, в 1917 році — 50-65 млн. руб. На потреби війни було задіяно 86% промислового потенціалу. Пріоритет віддавався галузям, які працювали на військові потреби. Це вимагало посилення ролі держави в господарському житті. Загалом війна прискорила процес становлення системи регульованого капіталізму.

Війна принесла людству важкі економічні, матеріальні й моральні втрати, призвела до загострення міждержавних економічних відносин. Значні території багатьох країн піддалися розграбуванню і руйнуванням. Було знищено приблизно третину матеріальних цінностей країн-учасниць, а їх воєнні витрати становили 200 млрд. дол., що у 12 разів перевищувало наявні золоті запаси.

Головними причинами війни були:

- прагнення деяких країн здійснити економічний і територіальний поділ світу;
- встановити контроль за джерелами сировини і ринками збуту;
- зрощення монополій з державою та посилення їх експансіоністського характеру;
- боротьба проти національно-визвольних і соціальних рухів;
- мілітаризація економіки тощо.

Основні бойові дії Першої світової війни відбувалися на Європейському континенті, де розташовані головні центри фінансового життя, промислового та сільськогосподарського виробництва. Тому, якщо національне багатство країн Європи скоротилося в середньому на третину, то в Японії воно зросло на 25%, а в США — на 40%.

Війна набула затяжного характеру й потребувала величезних матеріальних і фінансових витрат. Відбулися структурні зміни в економіці. Пріоритетними стали галузі, що виробляли зброю та військово спорядження. У результаті центри господарського виробництва поступово перемістилися з Європи до США. Англія і Франція виявилися прив'язаними до США значними боргами, породженими ввезенням із-за океану промислових та сільськогосподарських товарів.

18.1.2. Наслідки війни і план Дауеса

Найбільше потерпіла від війни Німеччина, одна з її ініціаторів. Критичне становище цієї країни викликало занепокоєння урядів країн Антанти, які відверто боялися революційних потрясінь у центрі Європи. Саме тому США, Франція, Англія, які вийшли з війни з найменшими втратами та швидко подолали післявоєнну кризу, вирішили оздоровити німецьку економіку. А економіка США в період 1922-1929 років невпинно зростала, країна стала процвітаючою.

Репараційний план допомоги Німеччині розробляв міжнародний Комітет експертів під головуванням **Чарльза Г. Дауеса** і був затверджений 16 серпня 1924 року на Лондонській конференції представниками країн — переможниць у Першій світовій війні — й прийнятий Німеччиною. Він отримав назву "плану Дауеса". Його основна мета – відновити промисловий потенціал Німеччини і забезпечити виплату репарацій країнам-переможцям. Згідно плану, Німеччині надавалася позика в сумі 200 млн. дол., половина якої становила доля США. Країни-донори розраховували, що швидке відродження і піднесення німецької економіки сприятиме регулярній сплаті репарацій Франції та Англії, які, у свою чергу, покриватимуть свою заборгованість перед США. План Дауеса передбачав також, що основна маса німецької промислової продукції має спрямовуватися в СРСР, щоб не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків. У свою чергу, СРСР мав постачати в Німеччину сировину.

План встановив розміри платежів Німеччини для покриття боргів на перші п'ять років по 1-1,75 млрд. марок на рік, а потім — по 2,5 млрд. марок на рік. Для забезпечення платежів передбачалося встановити контроль союзників над німецьким державним бюджетом, грошовим обігом і кредитом, залізницями. Контроль здійснювався спеціальним комітетом експертів, який очолював генеральний агент із репарацій із США.

План Дауеса діяв до 1929 року, сприяв ввезенню іноземного капіталу до Німеччини і відрегулював репараційні платежі. До вересня 1930 року сума іноземних (головним чином американських) капіталовкладень у німецьку економіку становила 26-27 млрд. марок, а загальна сума німецьких репараційних платежів за той самий період — трохи більше 10 млрд. марок. Ці капітали сприяли відновленню промислового виробництва Німеччини, яке у 1927 році досягло передвоєнного рівня. Частка Німеччини у світовому експорті збільшилася з 5,7% у 1924 році до 9,8% у 1929.

Внаслідок виконання плану Дауеса США отримали великі прибутки у вигляді процентів від позик і дивідендів від прямих інвестицій у промисловість. Інститут економічних досліджень США спрогнозував подальше процвітання американської економіки.

18.1.3. Економічна криза 1929-1933 років

Однак циклічний спад виробництва на зламі 20-30-х років спричинив справжню економічну катастрофу, найбільшу в історії індустріального господарства, відому під назвою "Велика депресія". Основними причинами світової економічної кризи 1929-1933 років були надзвичайно велика ступінь монополізації економіки, яка знищила механізм ринкової саморегуляції та відсутність контролю з боку держави за виробництвом в цих умовах.

Монополістичні об'єднання, контролюючи майже всі галузі виробництва, прагнули одержати надприбутки, утримували високу ціну на виготовлену продукцію за низької собівартості останньої. Однак спричинений війною дисбаланс економіки, розорення дрібних підприємств, зростання безробіття тощо спричинили суттєве зменшення платоспроможності населення. Це призвело до так званої кризи перевиробництва, яка, за словами французького

економіста Рено, насправді була "викликана не надвиробництвом, а недоспоживанням, що є результатом монополізації та махінацій посередників".

Світова економічна криза 1929-1933 років охопила всі країни капіталістичного світу, у тому числі економічно відсталі, малі за розміром та їх колонії і призвела до скорочення загального обсягу промислового виробництва в середньому на 30%. За багатьма показниками більшість країн було відкинуто на рівень межі XIX-XX ст. Промислова криза збіглася з аграрним перевиробництвом. Швидке зниження цін на сільськогосподарську продукцію розорило селянські й фермерські господарства, призвело до скорочення її виробництва на третину. Відчутного удару криза завдала світовій торгівлі, позбавивши можливості маневру одних країн за рахунок інших.

Страшна криза та тривала депресія привела до важливих змін в економічному розвитку розвинутих країн. Вийти традиційним шляхом із кризи було практично неможливо. Тому визначальним чинником економічного життя періоду кризи і виходу з неї стала держава, яка почала переймати на себе дедалі більші економічні функції. Почалася заміна ринкових структур, які розвалювалися під час кризи, державним регулюванням і навіть плануванням. Була необхідна радикальна перебудова економічної системи, впровадження в неї регульовального механізму. Залежно від стану економіки, співвідношення соціальних сил, міцності політичних інститутів тощо методи й мета державного втручання в національні господарства в різних країнах були різними. У СРСР, наприклад, економічна політика стала взагалі антиподом ринкової. В індустріально розвинутих країнах справа не дійшла до повної ліквідації ринкових відносин, а ступінь державного регулювання суттєво відрізнявся. Пошуки цього механізму в різних країнах привели до створення різних моделей регульованого капіталізму.

Найбільш виразних форм державне регулювання набуло в політиці "нового курсу" президента Ф. Рузвельта в США та господарстві нацистської Німеччини.

18.2. Економіка США в 1914-1939 роках та становлення ліберальної моделі регульованого капіталізму

Сполучені Штати Америки вступили в війну на боці країн Антанти лише 6 квітня 1917 року, тому зазнала порівняно невеликих втрат – близько 120 тисяч осіб. За період з початку війни до моменту вступу США вдалось активно використати місткий ринок воюючих країн. Військові замовлення на постачання зброї сприяло прискореному промислому розвитку, а поставки продовольства зумовили в країні різке підвищення рівня сільськогосподарського виробництва. Національне багатство збільшилося із 192 млрд. дол. у 1914 році до 488,7 млрд. дол. у 1920.

Американський експорт за період 1914-1917 роки зріс майже у 3 рази — з 2,4 млрд. до 6,9 млрд. дол. США також вдалося розширити свій вплив на тих ринках, які раніше контролювалися західноєвропейськими країнами, що розв'язували в той період воєнні проблеми. Війна була "великим" бізнесом для американських підприємців, прибуток яких за ці роки досяг майже 35 млрд. дол. До закінчення війни завдяки прибуткам від масового експорту країна погасила половину всієї зовнішньоекономічної заборгованості й перетворилася в найбільшого кредитора. Якщо до війни борги США становили 7 млрд. дол., то на її кінець – 9,8 млрд. дол. Заборгували США інші країни. У 1918 році США зосередили у своїх руках половину світового золотого запасу.

США вийшли з війни, зміцнивши свої позиції лідера світового господарства. В країні продовжувало розвиватися ринкове господарство, на відміну від інших індустріальних країн, в яких економіка перетворювалася на ринково-регульовану.

США раніше від інших розвинутих країн вступили у період післявоєнної стабілізації, який, щоправда, трохи пригальмувала економічна криза 1921 року, викликана конверсією промисловості. Як і в інших країнах, у США за роки війни відбулися відчутні диспропорції в розвитку галузей народного господарства, спричинені військовими замовленнями монополіям з боку держави, яким вона до того ж надавала кредити, субсидії. Уряд США в

1917-1918 роках створив комітети, які контролювали розміщення цих замовлень, розподіл робочої сили, палива, сировини, транспортних засобів. Аналогічна централізація була характерна і для банківської сфери. Централізовані бюджетні капітали спрямовувалися в ті виробництва, в яких відчувався дефіцит приватного капіталу. Внаслідок цього формувался державний сектор у народному господарстві країни, тісно пов'язаний з воєнною промисловістю.

Упродовж 1922-1929 років економіка США була в стані піднесення, зокрема загальний обсяг виробництва підвищився на 48,5%, у країні виробляли майже половину промислової продукції світу. Важливим поштовхом до зростання виробництва стали поширення конвейрного методу масового виробництва, заміна традиційних видів палива (вугілля) — електрикою і нафтопродуктами. Виняткове значення мали стандартизація та уніфікація. Високого рівня досягла механізація виробництва та побуту американців. У країні різко збільшилася кількість автомобілів, з якими почав асоціюватися американський спосіб життя. 75% світового виробництва автомобілів припадало на компанії "Форд", "Дженерал моторс", "Крайслер". Випуск їх із 1922 по 1929 рік збільшився з 1,5 млн. до 4,8 млн. шт. Посилена автомобілізація сприяла бурхливому розвитку низки галузей: будівництва доріг, сфери послуг, туризму та ін.

Іntenсивно розвивалися також машинобудівна, електротехнічна, хімічна, авіаційна та деякі інші галузі. При зменшенні загальної кількості банків (з 30 до 24 тисяч) їхні капітали збільшилися на 21 млрд. дол. Значно зріс експорт товарів, який у 20-х роках переважав імпорт. Великою мірою він був зумовлений поставками товарів у Європу, яка інтенсивно відбудовувала зруйноване війною господарство. У 1922 р. було введено митний тариф, який стимулював торгівлю американськими товарами і перешкоджав імпорту іноземних. Американські капіталовкладення за кордоном з 1920 по 1931 р. становили 11,6 млрд. дол., причому 40% від цієї суми припадало на Європу, а 22% — на Латинську Америку.

Економічне піднесення 20-х років у США справедливо називають роками "проспериті" — процвітання. До кінця 20-х років частка заробітної плати в національному доході становила 80%, а сама заробітна плата зросла на 43%. Це привело до росту матеріального добробуту населення. Америка за рівнем масового виробництва товарів та послуг залишила позаду інші світу.

Однак у цей самий період в економіці на фоні загального економічного процвітання ряд галузей промисловості, які не мали споживчого характеру, переживали значні труднощі (суднобудування, вугільна галузь), багато ринків були перенасичені, що породжувало труднощі в текстильній та швейній промисловості. Почали виявлятися явища, які згодом вилилися у найбільшу в історії США кризу.

Світова економічна криза 1929-1933 років розпочалася в США різким падінням цін акцій на Нью-Йоркській біржі 24 жовтня 1929 року. За роки кризи вартість акцій упала в 5 разів. Падіння курсу акцій зачепило від 15 до 20 млн. американців. Їхнє матеріальне становище погіршувалося прагненням монополістів перекласти кризові труднощі на плечі робітників.

Майже відразу почався небачений в історії спад промислового виробництва і торгівлі. Випуск автомобілів, виробництво чавуну і сталі скоротилися на 80%. Величезних втрат зазнали сільськогосподарські виробники, ціни на пшеницю, кукурудзу, бавовну знизилися більше ніж у 3 рази. Щоб стримати падіння цін, скоротити запаси товарів по всій країні, було вжито заходи щодо їх фізичного знищення: у топках паровозів і пароплавів спалювали пшеницю, заливали картопляні й бавовняні поля гасом або заорювали, молоко виливали в річки тощо.

За роки кризи збанкрутували 130 тисяч фірм, 19 залізничних компаній, 5760 банків, близько 1 млн. фермерів. Мільйони громадян втратили своє майно, заощадження, робочі місця. Скорочення виробництва призвело до зростання безробіття, яке в 1933 році охопило 17 млн. осіб (1/3 працездатного населення), що становило разом з членами сімей майже половину всього населення. Середня зарплата знизилася більше ніж удвічі. На околицях міст

виросли селища з халуп, в яких жили безробітні та їх сім'ї. Почалися "голодні походи" на Вашингтон, в яких одночасно брало участь до 500 тисяч осіб. Відбувалися криваві сутички з поліцією та національною гвардією. Різко зростає злочинність, особливо в міських нетрях, контрольованих мафією. Почастішали самогубства.

Економічна криза в США поглиблювалася й невпевненими діями уряду, який тривалий час вперто відмовлявся від будь-якого втручання в економічне життя. Президент Г. Гувер був рішучим противником введення державної допомоги безробітним, обґрунтовуючи свої міркування тим, що такий крок принизить "стійкість американського характеру". Він категорично відмовлявся приймати демонстрантів, котрі голодували, але гостинно зустрічав у своїй резиденції спортсменів і переможців світських конкурсів. Лише в 1931 році, рятуючи від банкрутства промислові та торгові підприємства, банки, транспорт, у країні почали застосовувати невпевнені спроби державного регулювання. Уряд намагався втримати на плаву великі банки, промислові, торговельні фірми, транспортні компанії та великі фермерські господарства за допомогою державного кредитування. Почало практикуватись державне регулювання процесу ціноутворення, що вказувало на деякі зміни в поглядах уряду на природу кризових явищ і на роль держави в системі господарських відносин.

Вихід з економічної кризи у США тісно пов'язаний з іменем президента **Франкліна Делано Рузвельта**, який мав шалену популярність і чотири рази обирався американським народом на цю посаду. За 12 років свого правління він привів країну від страшної економічної депресії до рангу переможця у Другій світовій війні, першого володаря ядерної зброї і найпотужнішої супердержави. Його антикризова програма (фактично це передвиборна програма) отримала назву "нового курсу".

Уже 9 березня, через кілька днів після виборів, було скликано спеціальну сесію конгресу США, на якій були закладені основи політики "нового курсу". Була визнана неспроможність ліберальної доктрини Сміта перемогти кризу і наголошено на необхідності активного державного втручання у сферу господарських відносин. Цю тезу досконало обґрунтовано в теорії Кейнса, а політика Рузвельта стала практичним підтвердженням обґрунтованості концепції вченого.

Радикально протилежним порівняно з попередниками був погляд Рузвельта і на соціальний чинник антикризової політики. На відміну від Гувера, Рузвельт розгорнув реформи, спрямовані на "забуту людину". Саме цим йому вдалося погасити соціальний конфлікт і згуртували націю на боротьбу з кризою. "Новий курс" став початком перетворення США в соціально орієнтовану державу.

Реалізацію "нового курсу" Рузвельт супроводжував своїми радіовиступами, коли раз на тиждень президент простою, доступною мовою пояснював кроки уряду по виходу з кризи. В ці вечори біля радіоприймачів збиралася вся країна, що мало величезне психологічне значення. Цей захід набув назви "бесіди біля каміну". Перший виступ відбувся 4 березня 1933 року відразу після церемонії інавгурації, коли десятки мільйонів американців почули у прямому ефірі провідних радіостанцій голос нового президента. У першій своїй бесіді він наголосив: "Настав час, щоб сказати вам правду, всю правду відкрито і сміливо. Не личить нам ухилятися від чесної оцінки ситуації, в якій перебуває сьогодні наша країна. Ця велика нація вистойть, як вона вистояла в минулому, відродиться і буде процвітати... Єдине, чого нам слід боятися, це страх".

Через тиждень, 11 березня, у бесіді, присвяченій порятунку банківської сфери, Рузвельт буквально на рівні молодших класів середньої школи розповідав, як працюють банки, чому трапилася криза і що він особисто робить для її подолання.

Незважаючи на простоту своїх виступів, він ніколи не опускався до потурання утриманства. У нього завжди домінував принцип, що людям треба не безмежно допомагати, а дати можливість заробляти.

"Новий курс" здійснювалася упродовж 1933-1938 років і мав два етапи.

На *першому етапі* (1933-1934) були здійсненні такі заходи:

1. З метою порятунку банківської системи, були проведені реформи у фінансово-кредитній сфері. В березні 1933 року для виявлення перспективних, всі банки були закриті на два тижні на ліцензування, що дало змогу запобігти обміну банкнот на золото. У квітні було ухвалено закон, яким заборонявся експорт золота, а також указ, за яким громадяни країни були зобов'язані здати банкам наявні в них золоті запаси, коли їх сума перевищувала 100 дол. Це призвело до різкого знецінення національної валюти і уряд, з метою забезпечення банкнот, до кінця року здійснив великі закупки золота (на 187,8 млн. дол.) на зовнішньому ринку. Приплив у країну золота знизив його ціну на внутрішньому ринку, що дозволило уряду США вже в січні 1934 року провести девальвацію валюти країни на 41%.

Відповідно до Надзвичайного закону про банки одночасно провели ліцензування їхньої діяльності. До кінця березня 1933 року знову відновили роботу 80% раніше закритих великих банків — членів Федеральної резервної системи. Їм надали урядовий кредит 1 млн. дол., який оживив сферу кредитних операцій.

За Законом про золотий резерв (1934) встановлювалася нова ціна на золото (35 дол. за 1 тройську унцію), яка діяла до 1971 року. Водночас увесь золотий запас вилучали з федеральних резервних банків і передавали казначейству. Взамін банкам видавали золоті сертифікати, які прирівнювалися до золота і забезпечували банківський резерв. Проведена девальвація долара сприяла тому, що розподіл доходу змінився на користь промислового, а не позичкового капіталу. Тим самим було попереджено масове банкрутство в кредитній сфері, зменшилася заборгованість монополій уряду, посилились експортні можливості США.

2. Держава взяла на себе зобов'язання страхувати депозитні вклади банків (було створено Корпорацію зі страхування банківських вкладів). На початок 1934 року близько 80% усіх банків США застрахували свої депозити, що сприяло зміцненню довіри до них і, відповідно, зростанню припливу коштів на рахунки та запобіганню банкрутству банків. Було створено систему регулювання банківської діяльності, вжито заходів захисту вкладів від ризику біржових спекуляцій.

3. Прийнято закон про відбудову промисловості. Для його реалізації було створено Адміністрацію національної відбудови, до складу якої ввійшли представники фінансової олігархії, торгової палати, "Дженерал моторс", від групи Моргана та інших концернів, а також економісти, діячі Американської федерації праці. Він передбачав запровадження у різних галузях промисловості "кодексів чесної конкуренції", які фіксували ціни на продукцію, рівень виробництва, розподіляли ринки збуту, встановлювали розміри заробітної плати тощо. Основне призначення кодексів — підтримка конкурентного виробництва.

Другий і третій розділи Закону містили положення, які регламентували порядок стягування та витрачання податків, що спрямовувалися на організацію громадських робіт та виплату допомоги з безробіття. Створена конгресом США Адміністрація громадських робіт розгорнула широкомасштабну діяльність для створення нових робочих місць у сфері муніципального господарства, дорожнього будівництва.

4. Прийнято закон про регулювання сільського господарства, спрямований на підвищення цін на сільськогосподарську продукцію, а відповідно — на припинення процесу розорення дрібних фермерів. Документ, серед інших заходів, передбачав надання грошової компенсації фермерам, які скорочували зернові посіви і поголів'я худоби. Як наслідок, було заорано 10 млн. акрів засіяних бавовною площ, знищено 1/4 усіх посівів; у тваринницькій галузі лише протягом року дії закону було забито 23 млн. голів рогатої худоби і 6,4 млн. голів свиней.

5. Надання фермерам фінансових компенсацій і субсидій. Зокрема, за допомогою урядових субсидій фермери, закупивши новітні сільськогосподарські машини, на значно

менших площах вирощували такі самі врожаї зернових, бавовни, як і в докризовий період. Метою державного регулювання у цій сфері тепер стала боротьба за збереження родючості ґрунту. Для цього фермерам виплачувалися премії за скорочення посівних площ або за введення сівозмін, які щадять землю. Таким чином здійснювався і контроль за рівнем сільськогосподарського виробництва.

6. Важливою ініціативою уряду в галузі зовнішньої торгівлі стало ухвалення Закону про торгівлю 2 березня 1934 року, за яким при укладенні торгових договорів передбачалася взаємна знижка тарифів на 50% на розсуд президента "в інтересах американської промисловості і сільського господарства". Мета закону — збільшити експорт, відкрити для США іноземні ринки. Закон був радикальним заходом у протекціоністській політиці країни і через кілька років приніс відчутні вигоди для США.

На *другому етапі* реалізації "нового курсу" (1935-1938) було прийнято важливі акти соціального характеру. У 1935 році введено в дію закон про трудові відносини (так званий закон Вагнера). У ньому визнавалися необхідність колективного захисту з боку робітників їхніх інтересів через професійні спілки шляхом укладання з підприємцями колективних договорів, право робітників на страйки. Адміністрації заборонялося застосовувати репресії за належність до профспілок і втручатись у внутрішні справи робітничих організацій. Суди зобов'язували розглядати скарги профспілок за порушення закону. Одним із результатів дії закону Вагнера стало об'єднання всіх робітничих організацій у Робітничий альянс Америки (1936), а також створення Ліги об'єднаних фермерів і Спілки пайовиків.

У 1935 році вперше в історії США набрав чинності закон про соціальне страхування і допомогу безробітним. Згідно цього закону було введено систему пенсій за віком (із 65 років) і виплати допомоги по безробіттю, у разі хвороби та за інвалідністю. Норми пенсійного забезпечення були єдиними для всієї країни. Однак чинність закону не поширювалася на осіб, які працювали в сфері торгівлі, обслуговування. Через два роки в США ухвалили Закон про справедливі умови праці, який регламентував подовження робочого тижня (44 год зі скороченням у наступні три роки до 40 год) і визначав мінімальну заробітну плату (25 центів за годину з подальшим підвищенням за сім років до 40 центів) на підприємствах федерального значення, а також забороняв застосування дитячої праці.

Важливим чинником подолання безробіття стала програма громадських робіт, на яку Конгрес надав 3,3 млрд. дол. Особливу увагу було приділено безробітній молоді віком від 18 до 25 років, для якої створювали трудові табори. Загалом на громадських роботах, зокрема, на будівництві автострад, мостів, інших споруд, було задіяно 5 млн. осіб. Виплатою допомоги з безробіття було охоплено 20 млн., чисельність молоді, що працювала в трудових таборах, становила 250 тис. осіб. У таборах молодь мала безплатне харчування, ночівлю, форму й 1 дол. у день. Працювала вона під наглядом інженерно-технічного персоналу, в усьому іншому підпорядковувалася офіцерам.

У 1938 році набув чинності закон про справедливе наймання робочої сили, що встановлював мінімум заробітної плати і максимум тривалості робочого дня для деяких категорій робітників. Закон заборонив використання дитячої праці.

Державне регулювання економіки у США успішно використовувалося і в наступні десятиліття. Воно базувалося на економічній теорії Кейнса, який вважав, що подолати інфляцію, спад виробництва і зумовлені ним соціальні явища можна шляхом активного державного регулювання економіки. За його іменем державне регулювання отримало назву кейнсіанство.

У "новому курсі" Рузвельта втілювалися риси ліберально-реформістського варіанта регульованого капіталізму. Найважливішим інструментом урядових заходів став державний бюджет, за рахунок якого здійснювалося фінансування розширеного відтворення та соціальних програм. Активна політика державного втручання дала змогу США, по-перше, відвернути революційну (як це не раз відбувалось у Європі) заміну ладу, а по-друге, хоч і повільніше, порівняно з окремими європейськими країнами, подолати кризовий стан

економіки. До 1937 року за низкою основних економічних показників США практично вийшли на рівень 1929 року.

12 квітня 1945 року Рузвельт помер від крововиливу в мозок, коли позував художникові. Хтось із західних журналістів написав про нього: "Геній справжнього лідера виявляється в тому, що він залишає після себе ситуацію, в якій досить мати здоровий глузд, а не геніального керівника, щоб успішно діяти далі".

18.3. Особливості економічного розвитку Великої Британії в 1914-1939 роках

Малопривабливою виглядала економіка Великої Британії періоду 1914-1939 років. Перша світова війна значно знесилила її і збільшила відставання від США. Країна зазнала великих людських втрат — на фронтах загинуло майже 750 тисяч осіб, 1,5 млн. отримали поранення. Було втрачено 1/3 національного багатства, зокрема і значну частину військово-морського та торгового флоту. Збільшилися державний борг, який упродовж воєнних років зріс більш ніж у 12 разів і в 1918 році становив 7,8 млрд. дол., з яких 4 млрд. — США, та від'ємне сальдо у зовнішній торгівлі — експорт товарів зменшився удвічі, натомість зріс імпорт. У результаті світовий фінансовий центр перемістився з Лондона до Нью-Йорка.

Було втрачено традиційні британські ринки товарів і капіталів (Канада, Аргентина, Китай), на які почали проникати США і Японія. На 20% скоротилося промислове виробництво. Продовжувалося відставання від США у розвитку окремих галузей промисловості, особливо в гірничодобувній, сталеплавильній, текстильній, суднобудівній, обладнання яких було застарілим. Водночас Великій Британії вдалося збільшити свої колоніальні володіння в Африці та на Близькому Сході за рахунок Німеччини і Туреччини. Вона частково компенсувала свої втрати за рахунок німецьких воєнних репарацій.

У післявоєнний період уряд Лойда Джорджа здійснював активну політику переведення економіки на мирні рейки: проводилися ліквідація державних контрольних органів, роздержавлення військового комплексу країни. Однак це не привело до відміни державного регулювання економіки. На початок 20-х років у руках держави ще залишалося в 4 рази більше військових заводів, ніж до війни. З метою регулювання економічних процесів у 1919 році було ухвалено Закон про відмову від золотого стандарту фунтів стерлінгів, унаслідок чого держава перетворилася на єдиного контролера випуску паперових грошей. У 1921 році уряд вирішив частково відновити контроль над залізницями країни. Розширилися також соціальні функції держави: допомога безробітним, житлове будівництво, розвиток системи народної освіти. Загалом до 1924 року економічний застій було подолано.

Однак, не дивлячись на ці заходи та на те, що економіка Великої Британії позбавилася німецької конкуренції на світовому ринку, вона ще більше відставала від американської і розвивалася надто повільно.

Стабілізація (1924-1928) не дала бажаних результатів. Довоєнного рівня розвитку було досягнуто лише в 1929 році, а за розмірами промислового виробництва Велика Британія опинилася на третьому місці в капіталістичному світі, поступившись, крім США, ще й Німеччині. Традиційні для країни галузі промисловості (металургійна, вугледобувна, суднобудівна, текстильна) переживали затяжний спад, оскільки держава інвестувала в основному нові галузі — авіаційну, автомобільну, електротехнічну, завдяки чому вони успішно розвивалися. Однак вони давали всього 10% обсягу промислового виробництва країни. Велика Британія залежала від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини, що також негативно позначалося на економіці країни.

У 1925 році уряд відновив золотий стандарт фунта стерлінгів, що дало змогу Великій Британії відновити свої позиції лідера фінансового світу.

Економічна криза 1929-1933 років розпочалася в Великій Британії наприкінці 1929 року. Найбільші труднощі виникли у зв'язку з перевиробництвом та реалізацією товарів. У 1932 році промислове виробництво скоротилося на 25% порівняно з 1929. В окремих галузях падіння було ще більшим: виробництво чавуну скоротилося на 53%, суднобудування — у 8

разів. Ціни на сільськогосподарську продукцію знизились на 34% , що призвело до розорення багатьох фермерів. Число безробітних становило 22% від загальної чисельності робітників.

На відміну від "нового курсу" Рузвельта британський уряд не ставив завдання порятунку промисловості або збільшення зайнятості. Його єдиною функцією вважалось створення сприятливих фінансових умов, ліквідація дисбалансу бюджету, торгівлі та кредиту. Виконуючи передвиборну програму, лейбористський уряд збільшував бюджетні витрати на забезпечення становища широких мас населення, бідних і безробітних здебільшого за рахунок посилення податкового пресу на багатих, що призвело до урядової кризи.

24 серпня 1931 року до влади прийшов новий, так званий національний уряд на чолі з Макдональдом. Новий уряд приступив до реалізації наміченого Комісією плану економії та раціоналізації бюджетних витрат. Було збільшено прямі й непрямі податки, зменшено заробітну плату державним службовцям і вчителям, різко скорочено громадські роботи. Було прийнято Закон про перевірку бідних, який забороняв виплату допомоги з безробіття особам, котрі перебувають на утриманні своєї сім'ї. У цілому виплати безробіття знизили на 10%.

Завдяки виконанню заходів, яких вжила Комісія і вітчизняні та зарубіжні банкіри, що підтримали її, уряду консерваторів удалося отримати велику зовнішню позику. В серпні 1931 року більше ніж 100 американських і французьких банків надали позику в розмірі 80 млн. фунтів стерлінгів з метою відновлення платіжного балансу і оздоровлення економіки. Під контролем держави виявилися процеси концентрації виробництва, випуску та реалізації продукції, ціни. Усе це робилося за допомогою примусових санкцій, кредитних привілеїв тощо. Під час кризи виникли і діяли змішані державно-приватні підприємства.

Важливим заходом подолання кризи стало скасування у вересні 1931 році золотого паритету національної валюти, внаслідок чого відбулася девальвація фунта стерлінгів. Країни, які входили до стерлінгового блоку (25 держав: країни Скандинавії, Голландія, Португалія, Аргентина, Бразилія та інші разом з британськими колоніями та домініонами) і встановлювали курс своїх валют на основі курсу британського фунта стерлінгів, були змушені піти за Великою Британією. Крім того, країни стерлінгового блоку передавали свої валютні резерви Англії в загальний фонд блоку, що давало англійцям немалі вигоди від цієї операції. Орієнтуючись на фунт стерлінгів, країнам блоку доводилося закуповувати англійські товари і водночас постачати до Англії переважно сировину та продовольчі товари.

Застосовані урядом заходи сприяли відновленню довіри до фунта стерлінгів, а це сприяло поверненню іноземних вкладів у британські банки. До квітня 1932 року фунт стерлінгів стабілізувався, бюджет було збалансовано.

Велику роль відіграла також протекціоністська політика. У результаті цього вже в 1934 році було пом'якшено політику економії, на що вказує зростання заробітної плати, зниження розмірів податків.

Велика Британія важко долала наслідки економічної кризи. Ще наприкінці 30-х років у країні панувало значне безробіття, промисловість залишалася на рівні 1929 року, багато галузей надто довго долали депресію. Спостерігалися суперечливі тенденції у розвитку старих і нових галузей. Якщо в автомобільній, хімічній, енергетичній, верстатобудівній мав місце прогрес і значний приріст продукції, то у вугільній, металургійній, текстильній галузях був застій.

Сільське господарство на протязі всіх 30-х років значно відставало від промисловості і лише на 35% задовольняло потреби населення. За імпорт продуктів харчування держава розплачувалася золотом або дефіцитними товарами. Англійські хлібороби були не самостійними господарями, а лише орендарями. Вони сплачували лендлордам, власникам землі, ренту, яка становила 20% валового врожаю. Вартість їхньої продукції була значно вищою, ніж в американських фермерів, які нікому не сплачували ренти, оскільки були незалежними господарями на своїй землі.

Якщо внутрішня торгівля Великої Британії після кризи дещо нормалізувалася, то зовнішня, не дивлячись на світове лідерство, переживала значні труднощі у зв'язку з посиленням конкуренції з боку США, Японії, Німеччини.

Але особливо небезпечним для Великої Британії став економічний і політичний наступ нацистської Німеччини, яка швидко витісняла англійські товари в Західній і Південно-Східній Європі та Латинській Америці. Як і перед Першою світовою війною, англо-німецька конкуренція в основному виявлялася у сфері експорту товарів, насамперед готових промислових виробів.

Наприкінці 1937 року в Англії вибухнула нова економічна криза, яка призвела до спаду виробництва (за 1938 рік випуск промислової продукції впав на 14%). З цієї кризи країні вдалося вийти лише в обстановці підготовки до нової світової війни, яка потребувала збільшення військового виробництва.

18.4. Економіка Франції між світовими війнами

Загальні втрати Франції в роки війни сягнули 200 млрд. франків, на фронтах загинуло 1,3 млн. осіб, 2,8 млн. отримали поранення. Вже в перші місяці війни Німеччина окупувала найрозвиненіші промислові регіони Франції, у результаті чого країна була позбавлена основної частини свого промислового виробництва. Було зруйновано або вивезено фабрично-заводське обладнання, транспортні засоби. Під німецькою окупацією опинилися кращі сільськогосподарські райони, що призвело до збільшення імпорту продуктів. Видатки на війну підірвали стабільність французької валюти. Загальний рівень французького промислового виробництва за роки війни зменшився на 40%, сільськогосподарське виробництво — на 1/3, обсяг експорту — на 50%.

Разом із тим під час війни розпочалася індустріалізація економічно відсталих південних районів Франції, що не були окуповані Німеччиною. Тут успішно розвивалася промисловість, будувалися електростанції, військові підприємства. У південних департаментах країни розширювалося сільськогосподарське виробництво. Нестача сировини, енергоресурсів змушувала промисловців дбати про інтенсифікацію виробничих процесів, запроваджувати механізацію, нові технології, що пізніше дало позитивні результати.

Франція вступила в період економічного піднесення в 1924 році. Промислове виробництво перевищило довоєнне, а його річний приріст до 1930 року становив у середньому 5%. Швидкому економічному зростанню сприяли:

- повернення, згідно основних положень Версальського договору, Ельзасу і Лотарингії з їх металургійними і текстильними підприємствами та багатими сировинними ресурсами;
- отримання в користування на 15 років ресурсів Саарського вугільного басейну;
- величезне будівництво у розорених районах;
- репарації з Німеччини (8 млрд. золотих марок), які виплачувалися до 1930 року.

Успішно розвивалися нові галузі виробництва: автомобільна, авіаційна, електротехнічна, радіотехнічна, хімічна. Франція перетворилася на індустріально-аграрну країну. Значні доходи країні приносило лихварство. Так, у 1929 році вся промисловість дала прибуток 10,5 млрд. франків, а цінні папери — у 3 рази більше.

До 1934 року за допомогою державних субсидій було відновлено 8 тисяч промислових підприємств, побудовано нові заводи, електростанції, залізниці.

Завдяки мільярдним репараціям було стабілізовано франк, що сприяло зростанню капіталовкладень. Темпи зростання промислового виробництва у Франції були найвищими серед розвинутих європейських країн. Упродовж 1920-х років воно зросло на 77%, перевищивши довоєнне, а його річний приріст до 1930 році становив у середньому 5%. У значно гіршому становищі перебували легка промисловість і сільськогосподарське виробництво, які не мали державної підтримки. Обсяг останнього майже не збільшився, коливаючись навколо довоєнного рівня.

У процесі стабілізації виникли і стали наростати економічні і фінансові проблеми. Однією з причин була окупація Францією і Бельгією в січні 1923 року Рурської області з метою отримання дешевого кам'яного вугілля для французьких металургійних заводів. Однак німці у відповідь припинили видобуток вугілля і у Франції значно зросли затрати на окупацію Руру. Другою причиною можна назвати колоніальні війни в Марокко і Сирії, які потребували великих коштів і тим самим збільшували дефіцит державного бюджету.

Ці фактори привели до падіння курсу франка. Для стабілізації валюти уряд провів фінансову реформу – підвищив непрямі податки, тарифи на залізничний і водний транспорт, скоротив заробітну плату державним службовцям та пенсії інвалідам війни. У грудні 1926 року девальвували франк до 1/5 його довоєнної вартості, що привело до деякої його стабілізації.

Наприкінці 20-х років посилюється державне регулювання економіки. Для цього створюють спеціальні координаційні органи — Національну економічну раду і Вищу залізничну раду, до складу яких входили і відомі підприємці. Державний банк "Національний кредит" здійснював розподіл субсидій на відновлення та розвиток зруйнованих війною районів. Досить активне втручання держави зумовлювалося не лише нестійким політичним балансом сил у Європі, а й прагненнями монополій Франції домогтися лідерства на зовнішніх ринках, необхідністю освоєння заново придбаних територій, нестійкою внутрішньополітичною рівновагою під впливом зростання популярності соціалістичних і комуністичних рухів, іншими чинниками.

Економічна криза 1929-1933 років накрила економіку Франції в 1930 році і з ряду обставин тривала аж до 1936 року. У роки кризи відбулася крайня радикалізація внутрішньополітичних відносин, що зумовлювалося відмінною від інших країн соціальною структурою французького суспільства, а також політичними традиціями країни. Поряд із посиленням демократичних та ліворадикальних течій підсилювалась фашизація країни за прикладом Італії і Німеччини. Боротьба між різними політичними силами не лише визначила особливості антикризової політики, а й значно вплинула на тривалість кризи.

За період кризи загальний рівень промислового виробництва зменшився на 1/3, виробництво сільськогосподарської продукції — на 40, обіг зовнішньої торгівлі — на 60%. У країні розорилося 10 тисяч дрібних промислових підприємств, 100 тисяч торгових закладів, збанкрутували десятки великих компаній. Зростало безробіття (становило 1,5 млн. осіб), майже в 3 рази знизились доходи селян.

Найбільшого удару зазнала легка промисловість, підприємства якої належали до приватного сектору. Виробництво вовняних і шовкових тканин скоротилося вдвічі. Криза промисловості переплелася з аграрною кризою. Рівень сільськогосподарського виробництва знизився на 10%. Особливо відчутними у Франції були "ножиці цін". Деякі галузі промисловості так і не вийшли з кризи, а їх занепад продовжувався до Другої світової війни.

Вихід із кризи французький уряд шукав у реформуванні економіки шляхом посилення державного регулювання економіки. Він продовжував політику збільшення державних замовлень для підприємств військово-промислового комплексу, надаючи їм кредити, податкові та митні пільги. Було розроблено також соціальну програму допомоги безробітним.

Не дивлячись на це розвиток економіки Франції у 30-х роках був найповільнішим серед розвинутих країн. Депресія у головних галузях була тривалішою порівняно з іншими країнами. Зберігалася дрібне виробництво, де було зосереджено близько 40% усіх промислових робітників. Загалом французька промисловість за рівнем механізації і продуктивності праці відставала від усіх провідних держав.

Не могло вийти зі стану кризи французьке сільське господарство. Хоч обсяг його виробництва порівняно з 1913 роком зріс на 10%, однак цього було замало, щоб забезпечити країну харчовими продуктами. Держава почала ввозити їх з-за кордону.

У Франції посилювався процес концентрації фінансово-кредитних установ. До 1939 року шість найбільших банків контролювали 86% усіх капіталів країни. Французькі

монополії підтримували взаємовигідні відносини з іноземними корпораціями. Банки охоче вкладали капітали в промисловість, нерідко за межами країни. Лише в 1936—1938 роки із Франції вивезли 100 млрд. франків. Внаслідок цього удвічі скоротився національний золотий запас Французького банку. Похитнулася національна валюта — франк.

Знизився курс продажу акцій на біржах, здійснювалася емісія облігацій, інших цінних паперів, скоротилися вклади громадян у банках.

Погіршувалося міжнародне економічне становище Франції. Її частка у світовому промисловому виробництві знизилася з 7% в 1913 році до 4% в 1938. Аналогічною була ситуація і у світовому експорті, де в результаті гострої конкурентної боротьби частка країни за період 1913-1938 роки скоротилася з 7,2 до 3,7%. Франція, таким чином, поступалася не тільки США, Англії і Німеччині, а й Японії та Канаді.

Всі ці фактори різко загострили соціально-економічні проблеми. Пошуки шляхів виходу з неї призвели до посилення протистояння різних політичних сил. Вершиною його стали спроби ряду фашистських організацій, яких підтримували великі монополії і представники церкви, в лютому 1934 році силою захопити владу. Створений із комуністів і соціалістів Народний фронт запобіг цьому путчу.

Опублікована на початку 1936 року програма Народного фронту передбачала обмеження влади фінансового капіталу, націоналізацію Французького банку й об'єктів воєнної промисловості і була орієнтована переважно на задоволення потреб широких верств народу. Серед основних вимог соціального характеру біли створення національного фонду безробіття, скорочення робочого тижня без зменшення утримання, збільшення кількості робочих місць. Крім того, намічались широка організація громадських робіт, регулювання закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію в інтересах виробників, підтримка селянських кооперативних товариств тощо.

Спроба реалізувати цю програму привела до гострого дефіциту державного бюджету, що непомірно розбухнув. Уряд змушений був піти на першу девальвацію франка, а це негативно позначилося на життєвому рівні широких верств населення. Ліва спрямованість політики уряду, крім того, сприяла посиленню відпливу капіталу з країни, процесу скорочення виробництва, протидії урядовому курсу з боку капіталу.

У другій половині 1937 року Францію охопила нова економічна криза, яка привела до частой зміни урядів і політичної кризи. Нестабільність економіки Франції аж до кінця 30-х років стала наслідком непослідовності антикризових заходів і того, що не було загальнонаціональної програми виходу з кризи. Внаслідок цього Франція суттєво поступилася своїми позиціями на світових ринках.

Разом з тим, досвід Народного фронту підтвердив можливість і необхідність державного регулювання економіки в інтересах суспільства, показав можливість і ефективність спільних зусиль держави та здорової частини суспільства в протистоянні тоталітаризму, фашизму. Діяльність уряду Народного фронту заклала основи політики реформування економічних відносин на основі розвитку системи державного регулювання в інтересах широких верств суспільства без застосування крайніх форм соціальної боротьби, відмови від самої капіталістичної системи.

18.5. Економіка Німеччини та становлення тоталітарного режиму

Німеччина внаслідок війни опинилася у найважчому стані. Загальні людські втрати становили 7,5 млн. осіб, з них загинули 2,7 млн. Матеріальні втрати сягнули 150 млрд. марок. Обсяг промислового виробництва в 1918 році порівняно з 1913 роком знизився на 43%. Більше ніж удвоє скоротилося сільськогосподарське виробництво. Критичних меж набрала мілітаризація, сягнувши 75% усієї продукції. Національне багатство зменшилося наполовину, а державний борг зріс у 32 рази (з 5 до 160 млрд. марок).

Справжньою катастрофою для країни і народу став Версальський мирний договір, підписаний 28 червня 1919 року між Німеччиною і країнами Антанти. Згідно з ним, Німеччина втратила всі свої колонії, які розподілилися між Великою Британією та Францією.

Відійшли від Німеччини і раніше захоплені нею території загальною площею 3 млн. кв. км з населенням 13 млн. осіб:

- Ельзас та Лотарингія відходили Франції;
- познанський край, деякі землі у Пруссії відходили Польщі;
- частина території Сілезії — Чехословаччині;
- Саарська область переходила на 15 років під управління Ліги Націй (із наступним плебісцитом), а її вугільні шахти передавалися у власність Франції (у результаті Німеччину було позбавлено 75% річного видобутку залізної руди, 25% видобутку кам'яного вугілля, 35% виплавки сталі);
- порт Мемель (Клайпеда) переходив під управління країн Антанти;
- Гданськ (Данциг) оголошувався вільним містом;
- Рейнську область Німеччини, де зосереджувалася майже вся промисловість, було демілітаризовано.

Німецька сухопутна армія мала бути скорочена до 100 тисяч осіб, а офіцерський корпус — до 4 тис. Німеччину також зобов'язали відшкодувати у формі репарацій 132 млрд. золотих марок за збитки, завдані країнам-переможцям, та гарантувати для них значні торгові пільги на своїй території.

Таким чином економіка Німеччини збанкрутувала. Вже за перші два роки після завершення війни держава мала сплатити країнам Антанти 20 млрд. золотих марок. Оскільки таких грошей у Німеччини не було, то контрибуція сплачувалася паровозами, вагонами, фабрично-заводськими верстатами, автомобілями, сільськогосподарською сировиною тощо. Післявоєнна економічна криза тривала до 1924 року. У 1923 році загальний збір основних сільськогосподарських культур становив 70% довоєнного рівня. На 38% скоротився імпорт і на 33% — експорт. Зазнала краху фінансово-кредитна система. У 1921-1923 роках країна переживала жакливу гіперінфляцію. Якщо в 1913 році за 1 дол. США давали 4 марки, то в 1920 — 65, у 1922 — 191, у січні 1923 — 4300, а в листопаді того ж року — 8 млрд. марок. Платню німцям видавали двічі на день — в обід і ввечері, нерідко нерозрізнаними купюрами. Після першої видачі платні робили годинну перерву, аби люди встигли хоча б щось купити за гроші, які знецінювалися щогодини, — до вечора ціни могли зрости до 50% в день. Внаслідок цих явищ різко погіршився життєвий рівень людей. Німеччина опинилася на грані катастрофи.

Відродження економіки і необхідність виконання важких умов Версальського договору вимагали проведення господарських реформ. Першою стала грошова реформа 1923-1924 років, яка мала стабілізувати валюту й подолати інфляцію. У жовтні 1923 року було створено Рентний банк, капітал якого у сумі 3,2 млрд. марок складався не із золота, а з боргових зобов'язань його засновників — власників сільськогосподарських земель, банків, промисловців, торговців. Боргові зобов'язання вираховувались у золотих марках, але забезпечувались заставними листами та облігаціями на 4% вартості їхніх підприємств.

Випуск в листопаді рентної марки стабілізував грошову одиницю і в 1924 році був подоланий дефіцит бюджету. У серпні 1924 року рентні марки було вилучено з обігу, а функції Рентного банку передали реорганізованому Рейхсбанку. Він випустив нові банкноти, які були забезпечені золотом та золотими дівізами на 40% і підлягали обміну на золото. Реорганізований Рейхсбанк виходив з-під контролю уряду і ставав незалежним.

Критичне становище Німеччини викликало занепокоєння урядів країн-переможців, які вирішили надати їй економічну допомогу. Було створено спеціальний Міжнародний комітет експертів на чолі з представником США Ч. Дауесом і розроблено репараційний план допомоги, який назвали "планом Дауеса" (про нього мова йшла в пункті 18.1).

Реалізація плану Дауеса вже незабаром дала відчутні результати. Від "золотої дощу", що випав на економіку Німеччини, який супроводжувався традиційною високою господарською культурою і національною самосвідомістю німецького народу, почалося відновлення й зростання її промисловості. До кінця 20-х років обсяг промислового

виробництва перевищив довоєнний рівень на 13%, більше ніж на 1/3 зріс видобуток кам'яного вугілля, на 43% зросла виплавка чавуну, на 30% — виплавка сталі.

Розширення виробництва здійснювалося на новій технічній основі: у виробництві активно йшов процес електрифікації. Значний крок зробило машинобудування, було освоєно виробництво синтетичного бензину, штучного шовку. Промислові товари Німеччини стали повертатися на світовий ринок. Німецький експорт у 1929 році перевищив рівень довоєнного на 3 млрд. марок, а позитивне сальдо торгового балансу становило 34 млрд. марок. Поступово Німеччина стала випереджати Англію за експортом машин та індустріального обладнання. Прискореними темпами розвивалися хімічна та електротехнічна галузі промисловості.

Промислове піднесення посилило концентрацію й централізацію капіталу. Провідну роль стали відігравати концерни і трести. У 1926 році було створено "Стальний трест", який став "державою у державі". До нього входили шахти, електростанції, металургійні, машинобудівні та суднобудівні заводи — усього майже 300 підприємств, на яких працювало 200 тисяч робітників. "Стальний трест" контролював 43% випуску чавуну і 40% виробництва сталі та заліза.

Однак зростання економіки зупинила економічна криза 1929-1933 років, яка серед європейських країн набрала, не зважаючи на величезні економічні здобутки, зумовлені "дауесизацією", найгострішого характеру саме в Німеччині, оскільки вона залежала від іноземного капіталу. Різко скоротилося промислове виробництво — на 58% від рівня 1928 року, з'явилася велика кількість банкрутств — близько 30 тисяч виробників. Припинили свою роботу навіть окремі галузі (сталеплавильна). Катастрофічно зменшився експорт. Якщо в 1929 році він оцінювався у 13,5 млрд. марок, то у 1934 впав до 4,2 млрд. Наполовину зменшилася заробітна плата, кількість безробітних сягнула 8 млн. осіб, і лише кожен п'ятий отримував мізерну допомогу. У сільському господарстві з 18 тисяч юнкерських господарств 13 тисяч перебували на межі банкрутства. Німеччина не мала змоги виплачувати репарації.

Стурбовані катастрофічним становищем Німеччини, уряди США, Англії, Франції та деяких інших країн вирішили надати їй чергову допомогу. План Дауеса замінили планом, який став носити прізвище нового голови Міжнародної ради експертів, президента електротехнічного тресту Морган фінансиста Юнга. Затвердили його на Гаазькій конференції у січні 1930 року. План Юнга передбачав зменшення розмірів щорічних платежів (на 20%), ліквідацію всіх форм і видів контролю над економікою і фінансами Німеччини. У 1930 році достроково було припинено окупацію Рейнської області. Проте вже в 1931 році Німеччина, у зв'язку з поглибленням кризи, відмовилася взагалі від сплати репараційних платежів. У тому ж році план Юнга припинив існування, що й підтвердила Лозанська конференція 1932 року. Вона звела всі репараційні виплати до 3 млрд. марок і дала відстрочку для них на 15 років. Економічна криза в Німеччині тривала до початку 1934 року, коли намітились ознаки стабілізації.

Найважчим був 1932 рік, коли промислове виробництво скоротилося на 40% порівняно з 1929 роком, 68 тисяч підприємств зазнали краху. Кількість безробітних зросла до 8 млн. осіб. До промислової кризи додалася аграрна. На 60% скоротився обіг зовнішньої торгівлі, знову розладналася кредитно-грошова система. Припинення допомоги з боку країн, що також були уражені кризою, погіршувало становище Німеччини.

Економічна криза в Німеччині призвела до кризи політичної. Уряд Веймарської республіки не зміг ефективно протистояти економічній кризі, загострилися соціальні суперечності, почала зростати ностальгія широких суспільних кіл за минулою величчю Німецької імперії. Президент країни Гінденбург у січні 1933 року на пряму вимогу фінансових магнатів, які відкрито підтримали нацистів, призначив їх лідера А. Гітлера рейхсканцлером, передавши йому реальну владу.

Новий уряд уже в перші роки свого правління пішов на нечуване для мирного часу розширення державного регулювання господарського життя. Нацисти у червні 1933 року при міністерстві економіки утворили Генеральну раду господарства і поклали на неї розробку та

спрямування економічної політики держави. Генеральній раді передали господарські групи, які очолювали промисловість, торгівлю, фінанси, а тим, у свою чергу, галузеві групи, що охоплювали хімічну, авіаційну та інші галузі промисловості. До Ради входило 16 осіб, дев'ять із яких представляли великий капітал (Крупп, Тіссен, Феглер, Флік, Сіменс та ін.), чотири — великі банки (Шредер та ін.) і дві — великих аграріїв. Вирішальне слово у ній належало Круппу і Сіменсу.

Відмінною особливістю державного регулювання був так званий *фюрер-принцип*, закріплений Законом про побудову німецького господарства (1934). Усі підприємницькі спілки переходили в підпорядкування міністерства економіки, їх очолював фюрер німецького господарства, який міг створювати або розпускати господарські об'єднання, призначати їхніх керівників. Ним призначили Кеслера — голову електропромисловців. Усе господарство було поділено на сім головних імперських груп: промисловості, енергетики, ремесел, торгівлі, банківської та страхової справи і транспорту. Через ці групи проводили державні рішення в галузі економіки.

Поряд із галузевою було створено регіональну структуру управління. Країну поділили на 18 господарських областей, у кожній з яких утворювалася господарська палата, що виконувала функції місцевого органу економічної влади. Діяльністю територіальних палат керувала імперська економічна палата, яка підпорядковувалася міністерству економіки. Загальна чисельність чиновників і службовців зросла в 1939 році порівняно з 1933 роком на 869,5 тисяч осіб.

Основна увага була зосереджена на прискореному розвитку військової промисловості. Лозунг "гармати замість масла" став наріжним каменем внутрішньої політики нацистської Німеччини. За 1933-1938 роки військові витрати зросли з 620 млн. до 15,5 млрд. рейхсмарок і становили майже 60% державного бюджету. З метою стимулювання економічного зростання вводилися податкові пільги. За одночасного зростання витрат та зниження податків виник дефіцит бюджету, який покривався випуском паперових грошей. Щоб не допустити інфляції та зростання цін, уряд запровадив контроль за цінами та зарплатою. Почався поступовий перехід до карткової системи розподілу. Це ще більше посилювало масштаби державного регулювання економіки.

Особливістю економіки нацистської Німеччини було об'єднання всіх підприємств у галузеві картелі й підпорядкування їх імперському міністерству господарства. Усі галузі економіки, імпорт, експорт, валютні фонди були поставлені під тотальний контроль держави. У 1936 році було прийнято чотирирічний план розвитку військової промисловості Німеччини, а уповноваженим з його реалізації призначено Герінга, який наділявся диктаторськими повноваженнями. Створене ним відомство взяло під контроль всю економіку країни. Заводи державного концерну "Герман Герінг" виплавили більше 7 млн. т сталі, на них працювало 600 тисяч осіб.

Напередодні Другої світової війни в економіці було здійснено ще радикальніші зміни. Приватна власність зберігалася, великі підприємці входили до складу керівництва державою, вони ж керували галузевими і територіальними органами управління. Суттєво була обмежена свобода підприємництва. Ринок товарів і послуг, ринок праці були замінені державною регламентацією. Найкращі умови для розвитку отримали виробники металу, палива, хімічних речовин, але не готової продукції, не товарів широкого вжитку. Сталося так, що не виробники кінцевої продукції, які стоять найближче до споживача, а виробники сировини (вугілля, залізної руди) та напівфабрикатів (чавуну, сталі, коксу і т. ін.) почали визначати стратегію розвитку німецької економіки. Це призвело до занепаду експортних галузей, а зовнішня торгівля жорстко контролювалася. Зменшувалася залежність країни від імпорту.

Здійснювалася політика аризації підприємств — тобто їх конфіскація у власників-євреїв. Власність націоналізувалася також у нелояльних до режиму підприємців.

В аграрній політиці нацисти підтримували середніх і великих землевласників. Було створено центральний орган із заготівлі продовольства, вводилася система примусових поставок сільськогосподарської продукції.

Нацисти встановили жорсткий контроль ринку робочої сили та трудових відносин. Національні інтереси ставились вище інтересів окремих громадян. Було ліквідовано профспілки, заборонялися страйки і перехід робітників з підприємства на підприємство. Вводилися загальна трудова повинність (січень 1934 року), за якою робітники перетворювалися на "солдатів праці", та обов'язкова трудова повинність для молоді віком від 18 до 25 років.

На кошти держави було розгорнуто будівництво автострад, що дало змогу відразу різко скоротити чисельність безробітних та поживило будівельну індустрію.

Такий комплекс заходів прискорив вихід Німеччини з кризи. Уже в 1935 році було досягнуто до кризового рівня виробництва, а до 1939 року значно його перевищено. Скоротилося безробіття. Якщо в 1933 році для 40% німецьких сімей головним джерелом доходів була допомога з безробіття, то в середині 1930-х років безробіття знизилося до 2%, а потім фактично зникла, стабільна зарплата стала головним джерелом доходів, а додатковим — виплати на різні потреби (відпочинок, відвідини культурних акцій, спорт, художня самодіяльність тощо) з відповідних соціальних фондів.

Отже, до 1938 року в Німеччині склалася тоталітарна централізована система управління, в якій ринок перестав слугувати регулятором економіки. Основну структуру такого управління створили на базі діючих синдикатів, які без будь-яких змін було перетворено в органи централізованого управління, а їхній апарат наділено суспільно-правовими функціями. В умовах фашистської диктатури через брак необхідних інвестицій на широкомасштабні воєнні заходи, без допомоги інших країн, при самоізоляції економіки (автаркії) країни методи державного регулювання від початку набули яскраво виражених прямих адміністративних форм.

Однак у цілому економіка Німеччини, образно кажучи, потрапила в зачароване коло: пріоритетний розвиток військових галузей гальмував інші, зокрема й ті, що працювали на експорт, що, у свою чергу, підривало позиції військових галузей. Економічна експансія замінювалася військовою, у результаті якої нацисти планували встановити свою гегемонію в Європі.

18.6. Економіка Японії

Японія, виступаючи на боці Антанти, була однією з не багатьох учасників світової війни, яка зміцнила свій економічний потенціал. Фактично не приймаючи участі в бойових діях, та скориставшись активною участю інших держав в війні, яка проходила на території Європи, Японія розширила свої колоніальні володіння. Вона захопила Шандунський півострів у Китаї, Маршаллові, Каролінські й Маріанські острови в Тихому океані, які належали Німеччині, нав'язала невігідні економічно-торговельні умови Китаю, розгорнула енергійну торговельну експансію на ринках Південно-Східної Азії.

Все це дало можливість за роки війни збільшивши національне багатство на 25%, подвоїти промислове виробництво, втричі збільшити експорт промислових товарів у Китай та країни Тихоокеанського регіону. Від воєнного економічного буму виграли промисловці, насамперед такі великі монополістичні об'єднання, як "Міцубісі", "Міцубісі", "Сумітомо", "Ясуда" та ін. Як наслідок, головним економічним підсумком воєнних років було перетворення Японії з аграрно-індустріальної країни на індустріально-аграрну.

Однак відновлення після завершення війни конкуренції на зовнішніх ринках з боку колишніх союзників по Антанті, економічна криза 1920-1921 років та надзвичайно руйнівний землетрус 1 вересня 1923 року, який завдав великих людських жертв (загинуло 140 тисяч осіб), поставили японську економіку перед низкою серйозних проблем.

Японія вийшла з повоєнної економічної кризи в 1924 році. Економіку було успішно переведено на мирні рейки. Поступово нарощувалося промислове виробництво. Виплавка чавуну та сталі до кінця 20-х років подвоїлася. За період з 1924 по 1926 роки великих успіхів було досягнуто в машинобудівній та хімічній промисловості. Проте провідною, як і раніше, залишалася бавовняна галузь, яка давала 40% усього промислового виробництва, а японські

текстильні виробни не поступалися знаменитим англійським. Цьому сприяло освоєння родовищ кам'яного вугілля та залізної руди в Корей та Маньчжурії, окупованих Японією.

У 20-х роках спостерігалися інтенсивна концентрація виробництва і капіталів, подальша монополізація економіки у формі сімейних концернів — *дзай-бацу*. До їх складу входили десятки різних підприємств, однак контролювала їх головна сімейна компанія. Держава сприяла цьому процесу, надаючи особливі торгово-промислові привілеї сімейним кланам. Характерною рисою їх була універсальність. Наприклад, компанія Міцубісі включала 120 підприємств із загальним капіталом 8900 млн. єн, охоплювала залізничну, електротехнічну галузі, а також підприємства металургійної, гірничої, суднобудівної і бавовняної промисловості).

Особливість монополій Японії полягала в їхньому тісному зв'язку з державою, імператорською родиною, які вкладали в економіку великі інвестиції, сприяли впровадженню новітніх досягнень науково-технічної революції. Державні підприємства відрізнялись високим технічним рівнем. Близько 2/3 усіх інвестицій в економіку забезпечувала держава, надаючи капітали здебільшого дзай-бацу. Отже, уряд намагався впливати на економічну ситуацію, використовуючи як заходи силового тиску на підприємств, так і засоби заохочення та допомоги їм.

Японія опинилася в епіцентрі світової економічної кризи майже відразу після її початку. Найтяжчого удару зазнала найрозвиненіша галузь господарства країни — торгівля. Експорт товарів за 1929-1931 роки скоротився більше ніж у два рази. На 60% знизилось виробництво сільськогосподарської, на 32% — промислової продукції. У роки економічної кризи число безробітних збільшилося до 3 млн. осіб і їх налічувалося до 10 млн.

Японський уряд вирішив виходити з кризи шляхом мілітаризації країни та воєнної агресії. Капіталовкладення спрямовувалися переважно в ті галузі економіки, які прямо чи опосередковано були пов'язані з воєнною промисловістю. Уже в 1931 році японська армія захопила північно-східну частину Китаю, утворивши там маріонеткову Маньчжурську державу. У 1937 році Японія захопила деякі китайські провінції на півночі, а потім і в інших частинах Китаю. Таким чином, війна набула затяжного характеру і на неї уряд витрачав понад 80% державного бюджету, збитки якого покривалися за рахунок емісії паперових грошей.

Закон про загальну мобілізацію нації (1939) надавав уряду необмежені повноваження для концентрації у воєнних інтересах матеріальних і людських ресурсів, право контролю виробництва всіх галузей економіки, регулювання цін, прибутку, заробітної плати, розмірів і напрямів капіталовкладень. Цей закон фактично довів робітників і службовців до становища кріпаків. Профспілки було розігнано, страйки заборонені, робочий день подовжено до 14-16 годин, заробітну плату зведено до мінімуму.

Результатом таких заходів втручання держави в господарські відносини стало подолання за короткий строк кризових явищ в економіці. За 1931-1938 роки обсяг промислової продукції зріс у 1,6 рази, випуск продукції металургії збільшився у 10 разів, машинобудування — у 6,7, хімічної промисловості — у 3,2, газової та електротехнічної — у 2,1 рази. Виробництво зброї та військових матеріалів до 1939 року зросло в 5 разів порівняно з 1925 роком.

З великим напруженням працював в умовах війни аграрний сектор. Основна маса землі належала самураям. Лише 30% її перебувало у власності безпосередніх виробників — селян. За оренду вони віддавали поміщикам половину врожаю. Проте завдяки надзвичайній працьовитості японських селян країна забезпечувалася, хоч і не повною мірою, продуктами харчування.

У 30-х роках посилювалося вивезення японського капіталу в країни Південно-Східної Азії. Його обсяг лише в 1939-1941 роках збільшився вдвічі.

Така своєрідність розвитку Японії і її незадоволення своїм становищем у Тихоокеанському басейні були основними чинниками, які зближували японський варіант формування системи державного регулювання економіки з німецьким та італійським.

Подібно до них у Японії виділилася **воєвничо-радикальна соціальна група** ("молоді офіцери"), яка зробила ставку на силу й агресію, культ винятковості та всездозволеності, війну і знищення. Сприяли цьому також дзай-бацу, пов'язані сімейними узами з панівним імператорським домом і центральним апаратом управління.

З такою торгово-фінансовою експансією Японії не могли змиритися інші країни, насамперед США та Велика Британія.

Отже, наприкінці 30-х років знову виявилися різкі суперечності між провідними країнами світу, насамперед Німеччиною, Італією, Японією, з одного боку, та США, Англією, Францією, з другого. Їхні причини коренилися у намаганні правлячих кіл найбільш розвинутих держав вирішити свої проблеми за рахунок інших.

18.7. Становлення та розвиток державного соціалізму в СРСР

В результаті жовтневого перевороту 25 жовтня (7 листопада) 1917 року в Росії до влади прийшла ліворадикальна партія — РСДРП(б). Її першими кроками стала націоналізація банків та синдикатів, яка, на думку нової влади, мала об'єднати їх у єдину систему і стати формою функціонування капіталу під загальним контролем трудящих. Таке завдання ставилося на невизначений за термінами **перехідний період**, на протязі якого передбачалося збереження та використання товарно-грошових відносин.

Однак конкретно-історичні умови 1917-1918 років, які показали не лояльність буржуазії до нової влади, революційний запал більшовиків, що опирався на нетерпимість до старих порядків робітників, зумовили негайне впровадження комуністичних принципів, які розробили класики марксизму, тому влада швидкими темпами приступила до централізації господарського життя. Економічну політику перших місяців радянської влади її лідер В. Ленін визначив як "червоногвардійську атаку на капітал", основними методами якої стали свавілля влади та насилля.

Основними заходами влади цього періоду стали:

- організація робітничого контролю;
- націоналізація банків, землі та промисловості;
- організація централізованої системи управління економікою;
- введення монополії зовнішньої торгівлі.

Однак реальна націоналізація набула характеру масової, стихійної і свавільної конфіскації. Найпоширенішою стала практика конфіскації за рішенням фабзавкому з наступним її затвердженням державними органами. Це майже відразу негативно позначилося на роботі промислового комплексу, оскільки порушилися всі господарські зв'язки. Вже до кінця 1917 року виробництво чавуну і сталі скоротилося на 24%, видобуток вугілля в Донбасі — у 2 рази.

Це спричинило другу, ще більш поспішну і свавільну хвилю націоналізації. У розпорядження держави переходили вже цілі галузі виробництва, насамперед ті, в яких позиції великого фінансового капіталу були найбільш міцні. В травні 1918 року націоналізували цукрову промисловість, у червні — нафтову, металургійну і машинобудівну. У власність держави до 1 липня перейшло 513 великих промислових підприємств.

Націоналізація землі, затверджена **Декретом про землю**, заклала основи нових аграрних відносин. Була скасована приватна власність на землю, яку передали у розпорядження волосних земельних комітетів та повітових рад селянських депутатів. Також була визнана рівноправність всіх форм землекористування: подвірна, хутірська, громадська, артільна. Розподіл землі здійснювали на основі Закону про соціалізацію землі (лютий 1918). На протязі 1918-1919 років його здійснили в 22 губерніях, землю отримали більш як 6 млн. селян. В результаті докорінно змінилася соціальна структура села: частка заможних селян зменшилася з 15 до 5%, середняків — зросла з 20 до 60, а бідняків зменшилося з 65 до 35%.

Водночас була встановлена державна монополія на хліб. Для її реалізації були створені спеціальні органи: продовольчі загони і комітети бідноти з наданням надзвичайних повноважень для вилучення надлишків хліба за твердими цінами. Оскільки вже навесні 1918

року шалена інфляція знищила гроші, то хліб почали фактично вилучали безплатно. Ці міри, які супроводжувалися насиллям над селянами, сприяли збільшенню щоденного вивозу продовольства. Наприклад, якщо з України у березні вивезли 140 вагонів з хлібом, то у червні — 400.

З початком громадянської війни та іноземної інтервенції літом 1918 року радянська влада зосередила в своїх руках всі наявні ресурси і господарські зв'язки. Почали вживатися надзвичайні заходи *політики "воєнного комунізму"*. Її складовими були:

- введення продовольчої диктатури з повним контролем за рухом хліба та цінами;
- націоналізація абсолютно всіх підприємств;
- повна централізація розподілу сировини та готової продукції;
- заборона свободи торгівлі, згорання грошового обігу, запровадження карткової системи розподілу продуктів;
- мілітаризація народного господарства, встановлення державного контролю за виробництвом, запровадження загальної трудової повинності;
- введення продовольчої розкладки на хліб, а потім і на інші продукти сільського господарства.

Стрижнем політики "воєнного комунізму" стала *продрозкладка*, згідно з якою кожна губернія мала здавати державі "лишки" зерна та інших продуктів. Спочатку її розміри визначалися реальними потребами сім'ї, але згодом головним критерієм стала потреба держави в хлібі. В країні розпочалася продовольча диктатура.

А влада тим часом розробляла проекти побудови безтоварного соціалізму. В їх основі була заміна торгівлі планомірним загальнодержавним розподілом продуктів. Почали появлятися декрети Раднаркому "Про безплатний відпуск населенню продовольчих продуктів" (грудень 1920); "Про безплатний відпуск населенню предметів широкого вжитку" (грудень 1920), "Про відміну плати за всякого роду паливо" (грудень 1920). Пропонувалися різні проекти ліквідації грошей і заміни їх обліковими трудовими або енергетичними одиницями.

В Україні, де більше половини врожаю йшло на ринок (у Катеринославській губернії — 50%, у Таврійській — 60, у Херсонській — 65% тощо), продовольчу політику "воєнного комунізму" як і аграрну в цілому, не сприйняли. Курс на ліквідацію великих поміщицьких, селянських господарств та на перехід від одноосібного господарювання до усупільнення виробництва викликав невдоволення і протест селянських мас.

Внаслідок громадянської війни, воєнної блокади з боку Антанти, політики "воєнного комунізму" відбулося різке скорочення виробництва, знизилася продуктивність праці, збільшилася зношеність устаткування тощо. Економіка країни опинилася в стані глибокої розрухи: було зруйновано 70 тисяч км залізниць, половину рухомого складу, загальні матеріальні втрати від війни становили 39 млрд. золотих рублів, або чверть національного багатства. Радянська держава у 1920 році порівняно з 1917 роком виробила вугілля менше в 3 рази, сталі — у 16, бавовняних тканин — у 12 разів. Робітники отримували в день 225 г хліба, 7 г м'яса, 10 г цукру. В Україні виробництво промислової продукції впало на 90%, вона виробляла від рівня 1913 року: сталі — 1,7%, прокату — 1,8%, вугілля — 22%.

Жахливий стан економіки та населення, до якого привели війна та політика воєнного комунізму примусив владу шукати інші шляхи розвитку. У березні 1921 року продрозкладку замінили продовольчим податком, що поклато початок переходу до *нової економічної політики*. Почала формуватися нова модель соціалістичного будівництва — державний капіталізм. Її складовою стала адміністративно-ринкова система господарювання з такими домінуючими рисами:

- державна монополія у зовнішній торгівлі;
- державна власність на велику і значну частину середньої промисловості;
- державна власність торгівлі, транспорту;

- господарський розрахунок у промисловості, що діяв у обмеженому вигляді лише на рівні трестів (об'єднань підприємств), які перебували у власності держави;
- нееквівалентний обмін із селом на основі продподатку;
- гальмування розвитку великого індивідуального господарства на селі.

Центральною ланкою нової політики став **продовольчий податок**, який встановлювався до сівби і мав суворо диференційований характер — для бідних селян його знижували. Надлишки продукції дозволяли реалізовувати в рамках прямого обміну на промислові товари. Проте в реальному житті обмін практично переріс у торгівлю, що зумовило необхідність визнання товарно-грошових відносин і торгівлі як форми їх реалізації.

Неп привів до значного погравлення економічного розвитку. Почала відроджуватися кооперація, особливо сільськогосподарська, яка зосередила у своїх руках значну частину товарної продукції. В Україні, наприклад, вона контролювала до 37% планової заготівлі зерна і майже 50% технічних культур. У 1924 році кооперативні організації забезпечували до 96% потреб промисловості в сировині. До кінця відбудовчого періоду в Україні всіма видами кооперації було охоплено більшу частину сільського населення республіки. Натуральний податок замінили грошовим, дозволили найм і оренду землі.

Неп зумовив суттєві зміни і в промисловості. Залишаючи у своїх руках землю і провідні галузі економіки, держава перейшла до орендної форми господарських відносин. В оренду різним кооперативам, артілям, приватним особам здавали в основному дрібні й середні підприємства. В Україні в 1921 році в оренду було здано 5200 таких підприємств, тобто майже половину наявного фонду. Орендна плата збільшила матеріально-фінансові ресурси держави.

Нові підходи організації економіки вимагали більш гнучких форм управління. Тому на зміну централізованим главкам прийшли новостворені трести, які й стали основними ланками управління державною промисловістю. В Україні появились Тютюнтрест, Маслотрест, Цукротрест, Південьсталь. Усього було створено 21 республіканський і 54 губернських трести, які об'єднали 304 підприємства та мали широку господарську самостійність.

Пізніше виникла нова форма організації виробництва — синдикати. Вони виконували функції торговельно-розподільчого апарату трестів із реалізації продукції і постачання підприємств сировиною. Поступово синдикати з торгових трансформувались у регулювальні, а почасти в управлінські організації, замінивши главки.

Відродження товарно-грошових відносин зумовило необхідність відновлення **грошової системи**. У жовтні 1921 року було засновано Держбанк в Росії, Україні, відновилася робота місцевих фінансово-кредитних установ. Розпочали роботу товарні біржі, яких у 1925 році в Україні було 15, біржі праці.

У 1922-1924 роках в СРСР (утворився в 1922 році) провели **грошову реформу** — ввели тверду конвертовану грошову одиницю — **червонець**. Золотий вміст червонця (7,74234 г чистого золота) відповідав 10 рублям 1913 року. Він став основною валютою, яка мала стійкий паритет із золотом і зарубіжною валютою. Держбанк став єдиним емісійним центром країни. За рішенням II Всесоюзного з'їзду Рад СРСР 2 лютого 1924 року випустили казначейські білети номіналом 3,5 рубля, а також мідні та срібні розмінні монети. Попередні

грошові знаки в населення викупили.

Важливою формою залучення іноземного капіталу для відбудови народного господарства СРСР (був утворений в 1922 році) стали *концесії*. Держава надавала підприємства або територію для розробки її природних ресурсів і здійснювала контроль за їх використанням, не втручаючись у господарські й адміністративні справи. Концесії обкладали такими самими податками, що й державні підприємства. Сплата здійснювалася частиною отриманого прибутку (у вигляді виробленої продукції), іншу її частину могли реалізувати за кордоном.

Таким чином, завдяки заходам нової економічної політики, СРСР вдалося до 1925 року досягти основних довосенних показників економічного розвитку, однак остаточно стабілізувати економічний розвиток так і не вдалося. В другій половині 20-х років почала назрівати економічна криза, викликана насамперед дефіцитом капіталів для реконструкції промисловості, зумовленої розгортанням нового будівництва. У 1926 році виявилася нестача металу, а потім інших матеріалів та сировини. В країні розпочався товарний голод, який згодом охопив і споживчий ринок. Його основними причинами були:

- зрив хлібозаготівлі (через невдоволення селян державними заготівельними цінами) і зменшення валютних надходжень;
- більш швидке зростання попиту порівняно з пропозицією;
- початок активного витіснення приватного капіталу: підвищення тарифів, призупинення державного кредитування, введення податку з надприбутку, заборона надання приватним особам в оренду державних підприємств, зменшення кількості іноземних концесій;
- одержавлення розподілу: перехід на карткову систему постачання, ліквідація товарних бірж і ярмарок.

Уряд СРСР оголосив, що політика непу була вимушеним тактичним кроком, здійсненим під тиском обставин, а не стратегічною лінією. Починаючи з 1929 року політика непу пішла на швидке згорання, почалася відмова від ринкових відносин. Цього вимагала і державна політика реалізації курсу *індустріалізації*, яку влада планувала здійснити в короткі ударні терміни сильною державною рукою. Швидкими темпами почав відновлюватися і розширюватися державний сектор, планові економічні засади і наступ на капіталістичні елементи міста і села.

Почали прийматися п'ятирічні плани розвитку. Перший план був прийнятий в 1929 році на 1928-1932 роки, другий — на 1933-1937, третій — на 1938-1942. Узавши курс на індустріалізацію країни, влада відразу відчула проблеми з коштами, сировиною і трудовими ресурсами. Одержати все це можна було лише від селянства. Звичні адміністративні економічні методи — перекачування коштів за рахунок встановлення занижених цін на сільгосппродукцію — уже не могли задовольнити потреби індустріалізації. Вихід влада бачила в проведенні суцільної колективізації, оскільки контрольоване колективне господарство могло швидко забезпечити зростання виробництва та фінансових надходжень.

Колективізація розпочалась у 1928 році. Теоретична програма її проведення передбачала розвиток усіх форм кооперації (виробничої, житлової, кредитної, споживчої тощо) та поступовість і добровільність. Однак на практиці все почало здійснюватися швидкими та жорстокими методами. Її форсування призвело не лише до різкого скорочення поголів'я худоби і збору зернових, а й до людських жертв, яких через політичні репресії та небачених розмірів голодомор налічувалося близько 10 млн. осіб. Варто зазначити, що колективізація створила умови для модернізації аграрного сектору, підвищення продуктивності праці, вивільнення трудових ресурсів для інших галузей економіки.

У 1929—1933 роках в СРСР було проведено господарські реформи, які завершили процес обмеження ринкових відносин і сприяли формуванню командно-адміністративної економічної системи. Для державного управління промисловістю за короткий термін було створено 34 галузевих наркомати. Різко зросла чисельність чиновників (лише за роки першої

п'ятирічки в 16 разів), адміністрування охопило всю соціально-економічну структуру суспільства. В управлінні економікою почали панувати директивні методи керівництва.

Отже, у 30-х роках в СРСР було створено економічну систему, побудовану на жорстких адміністративно-командних методах управління, в основі яких знаходився надмірний централізм та директивність планування. Утвердилися командно-бюрократичні методи управління. Урізання самостійності і прав підприємств призвело до того, що підприємства як господарюючі одиниці стали перетворюватися на виконавчі органи центрального керівництва.

18.8. Господарство України в період між світовими війнами

Період 1914-1939 роки в Україні в історичному, політичному, соціально-економічному плані був надзвичайно насиченим, цікавим і трагічним. В 1914-1917 роках на всій території України йшла війна. В 1917-1919 роках відбулася національно-визвольна революція, в якій Україна виборолала незалежність. На початку 20-х років більшість території України була завойована більшовицькою Росією, втратила незалежність і на її території уже в складі СРСР почалися економічні і політичні експерименти більшовиків: спочатку політики "воєнного комунізму", потім НЕПу, індустріалізації, насильницької колективізації, знищення куркульства як класу. А з початком 30-х років Україна пережила страшний голодомор, а потім масові репресії.

Складним було становище і західно-українських земель, які перебували від владою Польщі, Австро-Угорщини, поки в 1939 році також не були приєднані до СРСР.

18.8.1. Господарський стан українських земель в період Першої світової війни

В російській армії під час війни налічувалось 3,5 млн українських солдатів, в австрійському війську служило 250 тис. українців. Їх мобілізація на фронт позбавила економіку України найпродуктивнішої робочої сили. Якщо в липні 1914 року на кам'яновугільних шахтах працювало 200 тис. осіб, то в серпні того ж року їх залишилося 140 тис. Це привело до катастрофічного падіння обсягів добування вугілля. В 1918 році вони склали 34% від рівня 1913 року.

Не маючи змоги задовольнити потреби у вугіллі, багато промислових підприємств згортали виробництво або зовсім припиняли роботу. Так, у Київській губернії в листопаді 1914 року виробництво скоротилось на вісьмох підприємствах, в Полтавській половина підприємств зменшила виробництво на 35-75%, в Волинській виробництво скоротилося на 44 підприємствах, а 4 підприємства зовсім припинили роботу. Подібне відбувалося і в інших українських губерніях.

Подібна ситуація склалася в металургійній промисловості України, де ще більше відчувалася відсутність кваліфікованих кадрів. У Катеринославській губернії в 1915 році залізної руди було видобуто на 40%, а марганцевої на 21% менше, ніж у 1913 році.

Така руйнація вугільної і металургійної промисловості не могла не позначитися на інших галузях промисловості. В катастрофічному стані виявилися хімічна, текстильна, харчова промисловість. За роки війни кількість цукрових заводів в Україні скоротилась на 26%, а виробництво цукру — на 56%.

Війна завдала великих втрат українському сільському господарству, від якого було відлучено половину працездатного чоловічого населення, більше 15% коней. Це привело до скорочення посівних площ, зниження урожайності і зменшення обсягів основних видів сільськогосподарської продукції. У 1917 році 44,9% селянських господарств в Україні не мали землеробських знарядь, а 45,5 % — робочої худоби, а валовий збір зернових у 1913-1917 роках скоротився на 16,8%.

На тлі цих процесів зростала інфляція. Наприклад, ціни на предмети першої необхідності у вересні 1916 року порівняно з передвоєнним періодом зросли втричі, на дрова і яйця — учетверо, на олію і мило — уп'ятеро.

Західноукраїнські землі під час війни перебували в ще гіршому стані, бо вони були в епіцентрі воєнних дій, частого переміщення фронту. Внаслідок цього було завдано величезної шкоди економіці краю. Наприклад, у Галичині господарство Зборівського повіту було знищено на 85% , Бережанського — на 70%, Рава-Руського, Бродівського, Тернопільського, Станіславського і Радехівського — на 65% тощо. На початок 1916 року втрати в Галичині становили 6 млрд. крон, на Волині згоріло майже все нерухоме майно, були знищені села Буковини вздовж австрійсько-російського кордону.

Перша світова війна призвела до розпаду Російської й Австрійської монархій, відкрила шлях для створення Української незалежної держави — важливої умови формування національної економіки.

18.8.2. Економічна політика українських урядів доби національно-визвольної революції 1917—1919 років

Економічна і політична криза на початку 1917 року призвела до краху російського самодержавства. Цим скористалися представники української інтелігенції і в березні 1917 року утворили *Центральну Раду*, яка ставила метою домогтися автономії у складі Росії. Її головою став М. Грушевський, активними членами були В. Винниченко, С. Єфремов та інші. Після прийняття третього Універсалу і створення Української Народної Республіки, що сталося за кілька місяців, Центральна Рада оголосила основні принципи своєї економічної політики:

- оголошувалося про скасування приватної власності на "землі поміщицькі й інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського призначення, а також на удільні монастирські, кабінетські та церковні". Ці землі після рішення Українських установчих зборів мали перейти в руки селян без викупу.
- декларувалась необхідність упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання й кращої організації праці;
- проголошувалося введення восьмигодинного робочого дня.

Однак уряд УНР не виявив послідовності й рішучості в реалізації наміченої програми. Під тиском поміщиків Центральна Рада відклала питання про негайне вирішення аграрного питання, чим викликала недовіру мало- та безземельних селян.

Малоефективною виявилась політика Центральної Ради щодо фінансів та промисловості. Катастрофічно бракувало грошей, але чіпати царські банки уряд не ризикував. Не виконувалась також обіцянка встановити державний контроль над промисловістю, оскільки промисловці зустріли цю ідею вороже, а робітники взагалі не зрозуміли її суті

Остаточне банкрутство економічної, по суті соціалістичної, політики Центральної Ради сталося, коли вона виявилася неспроможною гарантувати виконання умов Брестського мирного договору, згідно якого Україна мала поставляти продовольство Німеччині та Австро-Угорщині за їхню допомогу в звільненні України від російських більшовиків. Тому німецьке командування розігнало Центральну Раду і вона припинила своє існування.

На зміну Центральній Раді прийшов *гетьманат* на чолі з *Павлом Скоропадським*. Оточення гетьмана складалося переважно з чиновників, військових і громадських діячів дореволюційного часу, яке прагнуло побудувати нову за смістом Українську державу з пануванням приватної власності. Уряд гетьманату очолив октябрист з українофільською орієнтацією, великий поміщик *Федір Лизогуб*.

Економічна політика нового уряду була спрямована на відновлення старорежимних порядків. Він розробив нове аграрне законодавство і в липні 1918 року опублікував "Проект загальних основ земельної реформи". Передбачалося збільшити кількість землевласників за рахунок виділення селянам державних, удільних, а також викуплених у великих приватних власників земель. Землею за викуп наділялися лише заможні господарі. Лісові угіддя (більше 100 дес.) залишалися за власниками і серед селян не ділилися. У цілому проект був консервативним і більшістю селян не сприймався. В промисловості уряд почав повертати

націоналізовані підприємства колишнім власникам. Однак на виробництві обмежувалась свобода профспілкової діяльності, рівень зарплати визначався власником фабрики тощо.

Внаслідок такої політики в другій половині 1918 року Україною прокотилася хвиля робітничих страйків і селянських повстань, які разом з іншими причинами призвели до ліквідації влади П. Скоропадського і встановлення *Директорії*, головна роль в діяльності якої належала українським соціал-демократам Винниченку, Чехівському та іншим. Головою військового відомства став С. Петлюра.

Директорія почала проводити політику на встановлення в Українській Народній Республіці національного варіанту радянської влади, тому оголосила про намір ліквідувати нетрудові господарства в селі, монастирське, церковне і казенне землеволодіння. Владу на місцях передбачалося передати Трудовим радам селян, робітників та трудової інтелігенції. Законодавча влада належала Трудовому Конгресові, який обирало трудове населення. Внаслідок такої політики Директорія залишилась без підтримки переважної більшості спеціалістів, промисловців, чиновників державного апарату, — всіх, без кого нормальне існування держави неможливе.

Непослідовність курсу Директорії виявилася також у розробці аграрної політики, згідно якої земля мала вилучатися у поміщиків без викупу. Поміщикам же була обіцяна компенсація затрат на агротехнічні, меліоративні та інші вдосконалення, раніше проведені в маєтках. За землевласниками залишались також будинки, худоба, підсобні господарства тощо. Було також оголошено про недоторканість земель промислових підприємств, не підлягали конфіскації і землі іноземних підданих. В руках заможних селян залишалися ділянки площею до 15 дес. землі.

Політична нестабільність закономірно привела до глибокої економічної кризи. Темпи падіння виробництва стали катастрофічними. Наприклад, якщо у Донбасі в 1918 році було видобуто 8,8 млн т вугілля, то в 1920 р. — лише 4,5 млн т. У 1920 році в Україні було виплавлено 14,9 тис. т чавуну, що складало 0,5% порівняно з 1913 роком; сталі — 47,0 тис. т або 1,7% , прокату — 41,9 тис. т або 1,8% до їх виробництва в 1913 році. Подібна ситуація склалася і в інших галузях економіки.

Отже, Перша світова війна, хаос і дезорганізація, що панували в усіх сферах економічного життя, агресія з боку білої та червоної Росії, Польщі, непослідовність та нерішучість українських національних урядів у проведенні економічних перетворень були найголовнішими причинами поразки національної революції і втрати державності.

18.8.3. Становлення та розвиток державного соціалізму в радянській Україні

Захопивши збройним шляхом владу в Україні, російські більшовики почали докорінну ломку всіх соціально-економічних відносин, прагнучи негайно встановити соціалістичний лад. Ідея побудови безтоварного соціалізму шляхом заміни торгівлі планомірним, організованим у загальнодержавному масштабі розподілом продуктів була закріплена декретами Раднаркому 1920 року: "Про безплатний відпуск населенню продовольчих продуктів" (4 грудня); "Про безплатний відпуск населенню предметів широкого вжитку" (17 грудня); "Про відміну плати за всякого роду паливо" (23 грудня). Пропонувалися різні проекти ліквідації грошей і заміни їх обліковими трудовими картками. Однак в країні продовжувалося глибока економічна криза, яка супроводжувалася подальшим падінням виробництва, нестачею хліба та палива, шаленим безробіттям. Це говорило про неефективність застосованих заходів.

В цих умовах більшовики пішли на введення жорсткої економічної політики "*воєнного комунізму*", яка передбачала націоналізацію землі, промислових підприємств, торгівлі, примусову трудову мобілізацію. Нова влада заборонила діяльність банків, провела конфіскацію золота та інших цінностей. Було націоналізовано і оголошено власністю Російської федерації 9 з 15 великих металургійних заводів України, які виплавливали 80% чавуну і сталі, 230 великих шахт, суднобудівні заводи Півдня, ряд підприємств Харкова,

Катеринослава та інших міст. Оскільки державні підприємства в умовах розрухи не діяли, то сотні тисяч робітників залишилися без роботи і змушені були виїхати в села.

"Воєнний комунізм" — це модель державного регулювання економіки, яка, з одного боку, являла собою набір вимушених тимчасових заходів, а з другого — його реалізація на практиці стала спробою безпосереднього переходу до нового суспільного ладу. Своєрідним стрижнем політики "воєнного комунізму" стала *продрозкладка*, згідно з якою кожна губернія повинна була здати державі "лишки" зерна та інших продуктів. Спочатку розміри "лишків" визначалися реальними потребами сім'ї та фактичною наявністю в неї зерна, але незабаром головним критерієм стала потреба держави в хлібі.

До 1 березня 1919 року щоденно з України в Росію вирушало по 140 вагонів з продовольством, з 1 березня — по 300, а з 1 квітня — по 400 вагонів. Вивіз хліба супроводжувався реквізиціями, насильством над селянством і терором над українським селом.

Продрозкладка була одним з елементів встановлення продовольчої диктатури, що виявилася в запровадженні монополії на торгівлю, штучному втриманні стабільних цін, створенні комітетів бідноти, формуванні продзагонів для примусової хлібозаготівлі (на початку липня 1919 року лише в Україні діяло 46 таких загонів, які налічували у своїх лавах 1500 осіб). Тим не менше, селянство відмовлялося здавати хліб і до липня 1920 року загальний план продрозкладки, що становив 153 млн пудів хліба, було виконано лише на 10%.

У 1920 році внаслідок реалізації політики "воєнного комунізму" видобуток вугілля порівняно з 1917 роком зменшився в 3 рази, виплавка сталі — у 16, виробництво бавовняних тканин — у 12 разів. Робітники, зайняті найважчою працею, отримували за день 225 г хліба, 7 г м'яса або риби, 10 г цукру. Виробництво промислової продукції в Україні знизилося до 1/10 довоєнного рівня. У 1920 році в Україні продукували: сталі — 1,7%, прокату — 1,8, вугілля (Донбас) — 22% від рівня 1913 року.

Водночас із загостренням дефіциту продуктів харчування великі райони Півдня України (насамперед — Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Миколаївську та Одеську губернії) охопила посуха, наслідком чого став голод 1921-1923 років. В грудні 1921 року голодувало 12% населення України, у січні 1922 — 20%, а в травні — вже 48%, тобто не менше 10 млн осіб, з яких 2 млн. дітей. Про голодуючих українських селян держава «забула», газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України. Замовчування продовольчої кризи на Півдні України дало змогу використовувати хлібні ресурси виключно для голодуючих РСФРР. Для них вилучались навіть мізерні зернові запаси неврожайних українських губерній.

Підрахунки фахівців підтверджують, що у 1921-1922 роках хлібний дефіцит степових губерній України становив майже 25 млн пудів. У той же час до РСФРР було вивезено 27 млн пудів зерна. Наступного року ситуація повторилася.

Була ще одна причина трагедії 1921-1923 років. Центральна влада фактично вперше апробувала голод як ефективний засіб придушення антибільшовицького повстанського руху, яким було охоплене українське село. За офіційними даними, наприкінці 1920 — початку 1921 років тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб. Оскільки знешкодити їх каральними акціями не вдавалося, й було запроваджено терор голодом. Загалом голод 1921-1923 років, за приблизними оцінками, приніс Україні до 2 млн жертв.

Катастрофічне становище в економіці призвело до різкого зростання невдоволення населення Росії і України. Наполегливі спроби більшовиків побудувати безтоварну централізовану економіку завершилися крахом. Вже в 1921 році більшовики визнали повний провал політики "воєнного комунізму" і почали підготовку переходу до *нової економічної політики* (непу), який мав забезпечити виживання більшовицького режиму в умовах міжнародної ізоляції і масових виступів населення.

В основу її було покладено концепцію шляху до соціалізму через державний капіталізм, основою якого стала адміністративно-ринкова система господарювання, побудована на таких принципах:

- заміна продрозкладки продуктивним податком;
- державна монополія зовнішньої торгівлі;
- державна власність на велику і значну частину середньої промисловості, торгівлі, транспорту;
- госпрозрахунок у промисловості, що діяв у обмеженому вигляді лише на рівні трестів (об'єднань підприємств), які перебували у власності держави;
- нееквівалентний обмін із селом на основі продподатку;
- гальмування розвитку великого індивідуального господарства на селі.

Продподаток визначався як відсоткове або часткове відрахування продуктів з урахуванням числа їдців, наявності худоби і кількості отриманого врожаю. Розмір податку встановлювався до сівки і мав сувору диференційований характер: для бідних селян його знижували. Надлишки продукції дозволяли реалізувати в рамках прямого обміну на промислові товари. Проте обмін практично одразу переріс у торгівлю, що зумовило необхідність визнання товарно-грошових відносин і торгівлі як форми їх реалізації. Були створені умови для розвитку приватної, державної та кооперативної торгівлі, почали організовуватись ярмарки. У 1922-1924 роках було введено в обіг нову грошову одиницю — червонець, який дорівнював 10 золотим карбованцям, став конвертованим і сприяв оздоровленню економіки в цілому. Була введена єдина система податків, створювалися ощадні каси та Ощадний банк.

Неп сприяв розгортанню кооперативного руху. Сформувалася єдина система кооперації: споживчої, сільськогосподарської, кредитної, виробничої. Вона сприяла підвищенню продуктивності праці, заготівлі й збуту продукції, ефективному кредитуванню селянських господарств. Вже в 1923 році українське селянство почало швидкими темпами підвищувати продуктивність праці у своїх господарствах. В 1927 році в Україні на 10% обробляли землі більше, ніж у 1913, а виробництво зерна вже у 1925 році досягло довоєнного рівня.

Однак в кінці 20-х років неп було відкинута. Приводом до цього стала гостра нестача капіталів для реконструкції промисловості. У 1926 року виявилася нестача металу, а потім інших матеріалів та сировини. Вона була зумовлена розгортанням нового будівництва, напруженими планами випуску продукції на діючих підприємствах. Для регулювання постачання створили Комітет державних замовлень. Товарний голод охопив і споживчий ринок, в 1927-1928 роках розгорнулася чергова хлібозаготівельна криза. На початку 1928 року партійно-державне керівництво почало застосовувати жорсткі комуністично-адміністративні заходи щодо селянства, які не виявляли бажання продавати державі зерно за заниженими цінами.

Неп замінили командно-адміністративною системою керівництва.

18.8.4. Сталінські економічні експерименти та їх наслідки для України

В 1928 році в СРСР була розроблена стратегія прискореного розвитку важкої промисловості, основними етапами якої стали п'ятирічки, яких до початку Великої Вітчизняної війни було три (1928-1932, 1933-1937, 1938-1942). Основними джерелами **індустріалізації** стали:

- націоналізація промисловості;
- збільшення прямих і непрямих податків;
- використання трудового ентузіазму трудівників;
- примусова праця політичних в'язнів;
- примусова колективізація сільського господарства;
- конфіскація церковного і монастирського майна;
- прибутки від зовнішньої торгівлі;

- колоніальний визиск поневоленних народів, зокрема й українського. Він здійснювався шляхом встановлення неадекватних цін на ввіз і вивіз продукції, особливо сільськогосподарської. Так, за центнер м'яса Україні платили 2,4 крб, тоді як на світовому ринку (Лондон) ціна становила 8,8 крб. Найдешевше коштував хліб, що вивозився з України за кордон.

На відміну від розвинених країн світу, в СРСР індустріалізація здійснювалася не для задоволення споживчих потреб населення, а навпаки, оскільки фінансові засоби для її здійснення черпалися з бюджету, тобто за рахунок людей, що було можливим лише в тоталітарній державі.

Вже перша п'ятирічка поставила російську промисловість у привілейоване становище. В Україні прискореними темпами розвивалися лише галузі, які забезпечували паливом та металом промисловість Росії. За п'ятирічним планом на розвиток народного господарства виділявся 61,6 млрд крб, з яких на Україну припадало 11,3 млрд., тобто 18,3%, що значно менше її частки в загальнодержавному виробництві (Україна давала більше 30% ВВП). З цих 11,3 млрд. на нове промислове будівництво припадало лише 1,2 млрд крб., з яких 78% йшло на розвиток Донецько-криворізького району — для задоволення потреб Росії у вугіллі й металі.

Наступні п'ятирічки не внесли суттєвих змін — у другій п'ятирічці Україні припало ще менше коштів, лише 16,7% від загальної суми в Союзі, а в передвоєнні роки — 14,5%. Частка ж Росії зросла до 71%. Така ситуація змусила вченого-економіста М. Волобуєва заявити, що революція в економіці нічого не змінила — Україна залишилася колонією Росії і була позбавлена навіть залишків національної економіки.

Все ж варто зазначити, що будівництво тисяч заводів протягом 1928-1940 років вивело Україну на рівень великих індустріальних країн Європи. Її промисловий потенціал у 1940 році у сім разів перевищував показник 1913 року. У той час з'явилися такі велетенські підприємства, як "Криворіжсталь", "Азовсталь", "ДніпроГЕС", Харківський тракторний завод та інші. За ці роки видобуток вугілля зріс на 237%, виробництво чавуну — на 308, сталі — на 270, прокату — на 227, залізної руди — на 328, коксу — на 294%, виробництво електроенергії — майже в 23 рази.

Таким чином, період між двома світовими війнами посідає важливе місце в економічній історії України. Вона за короткий період значно зміцнила свій промисловий потенціал. Однак Україна не була суб'єктом індустріальної політики, вона змушена була виконувати чужі програми і концепції. Через те промисловість України розвивалася негармонійно як з огляду галузевої структури, так і господарської територіальної цілісності.

Другою великомасштабною народногосподарською акцією, здійсненою керівництвом СРСР була **колективізація сільського господарства**, яка розглядалася як джерело фінансування індустріалізації промисловості. Для цього потрібно було замість неконтрольованих державою індивідуальних господарств створити сільськогосподарське виробництво. Це забезпечувало контроль з боку ВКП(б) над селянством, ставало важливою складовою формування тоталітарної системи. XV з'їзд ВКП(б) в 1927 році передбачав повільний, поступовий, добровільний перехід до кооперації. Однак вже в січні 1928 року політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про примусову форсовану колективізацію. Суцільна колективізація розпочалася в 1929 році, названому "роком великого перелому". Спеціальна комісія, очолена наркомом землеробства СРСР Я. Яковлевим (Епштейном), встановила терміни суцільної колективізації в основних зернових районах і віднесла Україну до групи районів, де колективізацію мали завершити найпізніше навесні 1932 року. Однак партійно-державний апарат України виступив з низкою власних ініціатив щодо прискорення темпів колективізації. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор поставив завдання: "Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну — до осені 1930 року".

Початок колективізації показав, що селяни України не бажають відмовлятися від своєї власності й передавати її в колгоспи. Досягти цього вдавалося лише шляхом грубого

насильства. Ті, хто не вступав до колгоспу, прирівнювалися до ворогів радянської влади і злочинців. Особливо активним був наступ проти заможних селян — так званих куркулів, до яких відносили не лише тих, хто використовував найману працю, а й селян-одноосібників, які застосовували у своєму господарстві мотор або просто мали хату, покриту бляхою. Кампанія "ліквідації куркульства як класу" стала формою репресій проти всього селянства. До 1932 року було ліквідовано 200 тисяч селянських господарств (під репресії попало 1,5 млн. осіб), хоч офіційна статистика стверджувала, що в 1929 році їх було 71,5 тисяч. Близько 850 тис. "куркулів" та членів їх сімей заслали на Північ і до Сибіру, де вони масово вмирили.

Проте й така міра допомагала мало. Селяни відмовлялися йти до колгоспів, продавали або забивали худобу, ховали чи псували реманент, інше майно, яке підлягало колективізації. У 1928-1932 роках в Україні було винищено майже половину поголів'я худоби, на відновлення якого потрібні були десятиліття. У багатьох випадках доходило до відкритих селянських протестів, які нерідко переростали у збройні повстання. Оскільки ситуація ставала неконтрольованою, в березні 1930 року Сталін в "Правді" друкує статтю "Запаморочення від успіхів", де лицемірно засуджує "перегини" у колгоспному будівництві і перекладає відповідальність на місцеві органи влади. Почався масовий вихід селян із колгоспів, насамперед в Україні, де ця кількість становила понад 50%. Але вже у вересні цього ж року розпочався новий, набагато жорстокіший, наступ на селян-одноосібників. Якщо в 1928 році було колективізовано 2,8% селянських господарств, то в 1930 — 38,3, в 1933 — 72,7, в 1939 — 97,2%. Такі високі темпи колективізації українського селянства, яке з діда-прадіда вело індивідуально-родинне господарство, пояснюється жорстокостями і насильством.

В 1932 році на селі було впроваджено паспортну систему, яка намертво прикріпила селян до колгоспів. Ці жорстокі міри були необхідні Сталіну для фінансування форсованих темпів індустріалізації. Для закупівлі за кордоном промислового устаткування потрібна була валюта, яку можна було заробити експортуючи зерно, ціни на яке на міжнародному ринку різко знизились. Завдяки колективізації експорт зерна, незважаючи на зниження цін, зростає. В 1930 році збір зерна становив 835 млн ц, з яких 48,4 млн було експортовано, в 1931 зерна було заготовлено менше — 695 млн ц, а експортували 51,8 млн ц.

В 1932 році селянам не вдалося успішно провести сівбу і урожай зернових видався невисоким, хоча він був не нижчим від попереднього року. Однак кремлівське керівництво прагнуло збільшити експорт зерна. Вважаючи, що причинами низької врожайності є небажання селян будувати соціалізм, воно вирішило їм помститися і організувало *голодомор 1932-1933 років*, що стало найжорстокішим злочином комуністичного режиму проти українського народу. Радянська держава конфіскувала майже все зерно, в тому числі й те, яке призначалося для насінневого, страхового і фуражного фондів, і прирекло мільйони людей на смерть від голоду, який неможливо назвати інакше, як штучний. Спроби ж протидіяти насильству жорстко придушувалися. Залишившись без хліба, селяни їли мишей, щурів та горобців, кісткову муку і кору дерев. Мали місце численні випадки канібалізму. Однак конфіскації збіжжя продовжувалися, незважаючи на те, що з голоду вмирили цілі села. Намагаючись врятуватися, тисячі селян, незважаючи на те, що шляхи які вели до міста, були блоковані, все ж пробивалися туди, сподіваючись купити хліба. Однак сільським жителям продавати хліб заборонялося. Не знайшовши порятунку в місті, вони вмирили прямо на вулицях. У Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Києві, інших містах померлих від голоду кожного ранку збирали і вивозили до братських могил. Загалом за різними підрахунками від голодомору 1932-1933 років в Україні загинуло до 9 млн. осіб.

Професор із США Конквест писав: "Голод запланувала Москва для знищення українського селянства як національного бастіону. Українських селян знищили не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українцями".

Аналіз тодішніх подій переконливо свідчить, що в українському селі мали місце всі елементи політики геноциду. Такий висновок зробила Міжнародна комісія з розслідування

голоду в Україні, яка працювала в 1988-1990 роках. Верховна Рада України 14 травня 2003 року визнала голодомор 1932-1933 років геноцидом українського народу.

18.8.5. Економічний розвиток західноукраїнських земель в 20—30-х роках

Через 20 місяців після падіння Російської імперії, в жовтні 1918 року почала розпадатися Австро-Угорська імперія. В Галичині, де проживало 3,5 млн. українців, у листопаді 1918 року було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). До Галичини приєдналися Буковина і українське Закарпаття. 22 січня 1919 року у Києві було проголошено Акт злуки ЗУНР із Східноукраїнською державою. Таким чином, Україна утверджувалася як самостійна, незалежна, соборна держава.

Перед урядом ЗУНР стояли надзвичайно складні соціально-економічні завдання. Адже Галичина впродовж чотирьох років Першої світової війни була ареною кровопролитних боїв армій ворогуючих держав і дотла була пограбована і зруйнована. Тому найбільшою турботою Секретаріату внутрішніх справ ЗУНР було забезпечення населення й армії продуктами харчування і промисловими виробами.

Уряд Наддніпрянської України надав допомогу галичанам. У край було надіслано 1000 вагонів продуктів харчування (у тому числі 500 вагонів цукру) й асигновано гроші для купівлі продуктів харчування. Але ця допомога виявилася недостатньою. Тому Секретаріат внутрішніх справ змушений був здійснити радикальні заходи. Усі запаси продуктів харчування та предметів першої необхідності він зосередив у своїх руках. Було введено два безм'ясних дні на тиждень, заборонено переробляти збіжжя, випікати тісто. До хліба треба було давати четверту частину картоплі. Завдяки цим заходам удалося врятувати людей від голоду і налагодити управління краєм, уникнути поширення епідемій, забезпечити функціонування шкіл, залізниці, пошти, телеграфу, а почасти й телефону.

Було проведено земельну реформу. Українська Національна Рада поклала в основу своєї аграрної політики принцип збереження приватної власності на землю. Конфіскації підлягали лише державні землі, землі, що належали членам пануючої династії, землі двірські та церковні, землі, набуті з метою спекуляції, а також ті, які перевершували певну дозволу норму площі. Наділення землею передбачали почати зразу ж по закінченні війни. До того часу землею мали розпоряджатися земельні комітети.

Успіхи державного будівництва Західно-Української Народної Республіки були перекреслені воєнними невдачами. Після поразки національно-визвольної боротьби в другій половині 1919 року західноукраїнські землі були розділені між Польщею (Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина та Підляшшя), Румунією (Північна Буковина, закарпатська Сигітчина та Бессарабія) та Чехословаччиною (Закарпаття і Пряшівщина), які почали проводили на них колоніальну економічну політику. Тому західноукраїнський регіон залишався аграрно-сировинним придатком, ринком збуту, джерелом сировини й дешевої робочої сили для нових колонізаторів.

Це проявилось у проведенні аграрних реформ 1919-1921 років. Польський уряд поділив країну на дві території: Польщу "А" і Польщу "Б". До першої входили корінні польські землі, до другої — переважно західноукраїнські. У Польщі "А" зосереджувалось 80% металообробної, електротехнічної, текстильної, хімічної, паперової промисловості, виробництво цегли, вапна й цукру. Уряд свідомо гальмував промислове будівництво у Польщі "Б".

Вартий уваги той факт, що в 1919 році польські офіційні чиновники склали програму колонізації української Галичини, яка передбачала роздати полякам землі вздовж Західного Бугу, щоб створити бар'єр проникненню українського населення на Захід. Передбачалась колонізація території навколо великих міст і вздовж залізничних шляхів (Перемишль — Львів — Тернопіль — Підволочиськ) довжиною 325 і шириною 30-60 км. Для створення головного "колонізаційного коридору" і бокових його розгалужень рекомендувалося на площі 27,3 тис. км з населенням понад 3 млн осіб утворити 151 610 нових осад з 1 066 320 осадників.

Про колоніальну відсталість галицьких земель свідчив стан їх промисловості. 85% підприємств були дрібними, на кожному з них працювало в середньому 20 осіб. Продуктивні сили у краї розвивалися відповідно до інтересів польської економіки. Тут переважали ті галузі, що давали високі прибутки без значних капіталовкладень, а саме: нафтодобувна, деревообробна, харчова та деякі інші. Зберігалось ремесло. Понад 80% населення краю займалося сільськогосподарським виробництвом.

Західні українці зуміли організувати економічну самооборону проти іноземної експлуатації. Уже в перші повсенні роки було створено широку мережу споживчих, закупівельно-збутових, кредитних, виробничих кооперативів. Вони були об'єднані в повітові й крайові товариства, серед яких виділялися "Народна торгівля", "Центросоюз", "Центробанк", "Маслосоюз". Очолював українську кооперацію в Польщі Ревізійний союз українських кооперативів.

Закупівельно-збутові кооперативи змогли організувати заготівлю продуктів сільського господарства серед своїх членів, забезпечення їх реманентом, насінням. Селянські кооперативні об'єднання налагодили експорт окремих видів продуктів за кордон.

Виробнича кооперація займалася переробкою сільськогосподарської та іншої продукції. Особливих успіхів мала молочарська кооперація, яка змогла вийти на європейський ринок.

Кредитні кооперативи займалися мобілізацією заощаджень, надавали вигідні кредити. При "Центробанку" був створений "Фонд господарської розбудови", який сприяв будівництву нових виробництв.

Кооперація являла собою чітко налагоджену систему, організувала основні ділянки економічного життя і стала важливим його чинником.

На становищі відсталих окраїн Румунії були Буковина і деякі повіти Бессарабії. Буковинська промисловість залишалася напівкустарною. Найбільшу частку в економіці краю мала харчова промисловість.

Слабо розвивалася промисловість Закарпаття, де в 1926 році налічувалось всього 92 підприємства, які до того ж були напівкустарними, дрібними. Ситуація ускладнювалася хронічним безробіттям, оскільки місцеві підприємства закривалися, не витримуючи конкуренції з високорозвинутою чеською промисловістю.

В умовах іноземного панування гальмувався також і розвиток сільського господарства. Українські селяни страждали від малоземелля. Аграрні реформи, які проводилися, не могли задовольнити потреби українського села. Мав місце масовий селянський рух, масова еміграція за кордон. Економіку західноукраїнських земель періодично потрясали кризи.

Глава 19. Світова економічна думка першої половини ХХ століття. Виникнення інституціоналізму та його розвиток

19.1. Ідейно-теоретичні основи інституціоналізму, його риси та етапи розвитку

В кінці ХІХ ст. в умовах раннього періоду імперіалізму у США виникла нова течія економічної думки — інституціоналізм, який називають специфічно американським явищем. Інституціоналізм був реакцією дрібної й середньої буржуазії на панування монополій у ринковій економіці. Початковий етап його розвитку характеризувався гострою критикою монополістичних корпорацій, спробами його реформування.

Інституціоналізм не має загальної теоретичної основи, оскільки його теоретики мають суттєві відмінності у поглядах на предмет дослідження. Одні ставили економічні процеси залежно від психології, біології, антропології, другі — психології, права, треті — новаторства підприємців, технічного прогресу, технології тощо. Об'єднував їх хіба що

критичний підхід до ортодоксальних класичної та марксистської політичних економій та неокласичної теорії, альтернативою останньої його і вважають.

У формуванні філософських основ інституціоналізму велику роль відіграли засновники прагматизму американські філософи Ч. Пірс, Дж. Дьюї, Ж. Леб. Певний вплив на формування і розвиток інституціоналізму мала німецька "історична школа" з її історичним методом, акцентуванням уваги на правових нормах, політиці держави та їх ролі в суспільному розвитку. Деякі економічні дослідники США навіть вважали інституціоналізм американським різновидом історичної школи.

Назву напряму дав один з його фундаторів У. Гамільтон, використавши латинське "*instilutio*" (звичай, настанова): "інститути — це словесний символ для кращого описання групи суспільних звичаїв. Вони означають переважаючий і постійний спосіб мислення, який став звичкою для групи або звичаєм для народу... Світ звичаїв і звичок, до якого ми пристосовуємо наше життя, становить сплетіння і безперервну основу інститутів". "Інститути" у дослідників напряму визначаються як форма прояву "інституцій". Наприклад, такі економічні "інститути" як приватна власність, гроші, конкуренція, торгівля, прибуток тощо виступають формою прояву "інституцій" — навичок, звичаїв, моралі, права тощо.

Прихильники інституціоналізму вирішальну роль в суспільному розвитку надають позаекономічним факторам, а економічним процесам надають колективного психологічного забарвлення, конструюючи цим психологічну теорію економічного розвитку. На відміну від психологічної школи граничної корисності основою економічного розвитку вони визнають психологію колективу, суспільства, а не окремих суб'єктів господарювання.

Підхід до економічних процесів з позицій "соціальної психології" дав інституціоналізмові можливість у цілому правильно описати соціальні аспекти економічного життя, що було неможливо з методологічних позицій маржиналізму. З виникненням інституціоналізму в економічній науці відбувся перехід від простого описання та апологетики історичного минулого капіталізму та схоластики маржиналізму до описання та класифікації дійсних явищ ринкової економіки.

Важливою рисою інституціоналізму є визнання еволюційного розвитку єдиною можливою формою економічного та соціального прогресу. Усі без винятку інституціоналісти були принциповими противниками революційних зрушень, пропонували реформістський шлях оздоровлення капіталізму. Вони одними з перших в економічній науці визнали важливу роль держави в організації ринкової економіки, обґрунтували можливість регулювання останньої, тому їх вважають найближчими і найважливішими попередниками *кейнсіанства*.

Інституціоналізм, таким чином, став якісно новим напрямом економічної думки. Виділимо основні риси, що визначають специфіку методології інституціоналізму:

1. незадоволення надто високим рівнем абстракції, властивим класичній і неокласичній теоріям;
2. незадоволення недостатнім емпіризмом "класиків" і "неокласиків", заклик до деталізації кількісних досліджень.
3. прагнення до інтеграції економічної теорії з іншими суспільними науками;

Інституціоналізм у своєму розвитку пройшов ряд етапів, або періодів. Перший, *ранній період*, охопив його зародження та поширення (перша чверть ХХ ст.). Цей період ще називають *критичним інституціоналізмом*. Він був представлений трьома напрямками: соціально-психологічним, соціально-правовим і емпіричним і вченням англійського економіста Дж. А. Гобсона.

Другий (30-50-ті роки) — це період *зрілого, позитивістського інституціоналізму*, який пропонував реформи ринкової економіки, зокрема для подолання кризових явищ 30-х років.

Третій період (60-90 роки) називають *соціально-інституціональним напрямом*, або *неоінституціоналізмом*. Його характерною рисою стало методологічне об'єднання

представників різноманітних течій і напрямів — неокласиків, кейнсіанців, сучасних монетаристів, неолібералів.

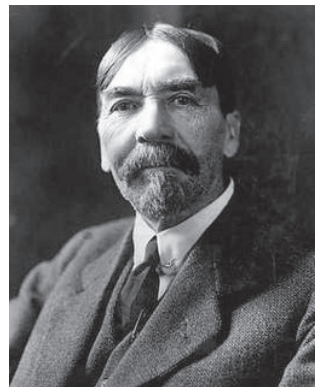
На рубежі ХХІ ст. в середовищі неоінституціоналізму зародився ще один напрям, який називають "новою інституціональною економікою". Предметом його дослідження стали нові сфери економічного аналізу: економічна теорія прав власності та теорія трансакційних витрат.

В цьому розділі ми розглянемо особливості першого та другого етапів розвитку інституціоналізму. До третього повернемося пізніше.

19.2. Рання інституціоналізм

19.2.1. Соціально-психологічний інституціоналізм

Фундатором не лише соціально-психологічного, а й інституціоналізму взагалі вважається американський економіст *Торстейн Веблен* (1857-1929). Син норвезького селянина-емігранта одержав ступінь доктора наук в Сельському університеті, підготувавши дисертацію про етику Канта. Свої погляди він виклав у працях *"Теорія бездіяльного класу"* (1899), *"Теорія підприємництва"* (1904), *"Інстинкт майстерності та стан промислової техніки"* (1914), *"Привілейовані групи і стан промислової техніки"* (1919), *"Інженери та система цін"* (1921), *"Власність відсутнього"* (1923) та ін.

Філософська платформа Веблена базувалась на ідеалізмі, з позицій якого він дає своєрідне тлумачення предмета економічної науки, вважаючи, що вона має вивчати розвиток, динаміку і людську діяльність у всіх її проявах. Він критикує утилітаристів, які всі відносини розглядали лише з точки зору корисності і вважає, що економічна наука має звільнитись від раціоналістичної психології і взяти на озброєння психологію реалістичну, з відображенням всіх проявів людської діяльності. До рушійних сил розвитку виробництва та суспільства Веблен відносив такі "інституції", як батьківські почуття, "інстинкт майстерності", задоволення від виконаної роботи, потяг до праці та знань, які передаються з покоління в покоління через сімейне виховання, що згодом переростає в турботу про суспільство, про все людство. Цим він заклав основи нового напрямку в історії економічної думки — соціально-психологічного інституціоналізму.

Він виходив із принципу взаємозв'язку та взаємозумовленості усіх суспільних відносин, у тому числі економічних і соціально-психологічних, які розглядав з позицій *соціального дарвінізму*, застосовуючи при розгляді *еволюції суспільства* теорію еволюції природи Ч. Дарвіна.

В еволюції людського суспільства Веблен виділяє стадії дикунства, якому притаманні інститути колективізму і співробітництва, відсутність приватної власності, обміну, а також варварства і сучасної індустріальної системи. Саме індустріальній системі, особливо на стадії панування монополій, характерні найгостріші суперечності в історії людства. Веблен першим показав неспроможність економічного лібералізму врегулювати монополістичну економіку, яку різко засуджував, і обґрунтував необхідність "соціального контролю" господарської діяльності.

Веблен започаткував в економічному аналізі *технологічний детермінізм*, передрікши панування технократичних ідей у майбутньому ринковому суспільстві. Основними елементами ринкової економіки американець вважав *"індустрію"*, яка є матеріальною основою сучасної цивілізації, і *"бізнес"*, який спрямовує індустріальний розвиток. Як і Сміт, Веблен вважав, що метою і стимулом для підприємця є не задоволення людських потреб чи розвиток виробництва, а одержання прибутку. Тому між інтересами

виробництва та інтересами підприємців виникає суперечність ("дихотомія"). Щоб пояснити мотиви поведінки підприємців Веблен вводить до аналізу поняття "*психологія бізнесу*".

Веблен розрізняє "ранній" і "сучасний" бізнес. В період раннього панували гроші і він був характерним для домонополістичного капіталізму. Для сучасного характерна кредитна монополістична економіка. Гостро критикуючи монополії, вчений зводить їх суть до утворення "іматеріального багатства", тобто пов'язаного з цінними паперами і фіктивним капіталом. На цій підставі він виділяє промисловий і фінансовий (фіктивний) капітали, зазначаючи, що в умовах монополістичного капіталізму відбувається підкорення, поневолення власників матеріального багатства, тобто продуктивних елементів суспільства, власниками нематеріальних активів, фінансовими магнатами.

Таким чином, з розвитком економіки, суперечність між інтересами виробництва та інтересами підприємців загострюється, оскільки останні починають заробляти гроші не розвитком виробництва, а операціями з фіктивним капіталом. "Корпорація — це завжди підприємство бізнесу, яке є засобом робити гроші, а не виробляти товари". Саме період панування корпорацій (монополій) він вважав кульмінацією суперечностей між "індустрією" та "бізнесом" і передбачив установавання влади технічної інтелігенції — "технократії". В майбутньому він бачив протистояння не найманих робітників і капіталістів, як у Д. Рікардо і К. Маркса, а "технократів" і "бізнесменів". Веблен доводив, що технократи зайняті корисними виробничими функціями, а бізнесмени лише фінансовою діяльністю і не виконують корисної роботи, а тому утворюють "*бездіяльний клас*".

Виходячи з цього, Веблен робить висновок, що індустрією повинен керувати не бізнес, а науково-технічна інтелігенція — технократія. Це забезпечить ефективний і раціональний розподіл ресурсів, ефективне функціонування економіки з її спрямованістю на задоволення потреб. Майбутнє суспільство видатний фундатор інституціоналізму уявляв як панування "індустрії", керованої технократією.

Виходячи з цього, видатний теоретик вважав необхідним проведення інституціональних реформ з метою підкорити господарське життя країни особливій "раді техніків", звільнених від пут бездіяльного класу. Перехід влади до "технократів" Веблен вважав можливим через їх страйк, адже без інженерів виробництво стане неможливим і підприємці добровільно відмовляться від влади над "індустрією".

За напрям його думок багато хто називав Т. Веблена "американським Марксом". Веблен дійсно був добре обізнаний з "Капіталом" К. Маркса, називав його автора великим мислителем. Але Веблен не був противником капіталізму, заперечував революційні перетворення і виступав лише за здійснення більш чи менш радикальних ринкових реформ.

19.2.2. Соціально-правовий інституціоналізм

Фундатором *соціально-правового інституціоналізму* вважається *Джон Роджерс Коммонс* (1862-1945). Він мав університетську освіту, працював професором ряду університетів США. Свої погляди виклав у працях "*Розподіл багатства*" (1893), "*Правові основи капіталізму*" (1924), "*Інституціональна економіка*" (1934), "*Економічна теорія колективних дій*" (1950). На формування поглядів Коммонса значний вплив виявила практична діяльність, адже він працював в урядових установах, певний час був одним із ідеологів Американської федерації праці, брав участь у розробці деяких законопроектів. За його безпосередньої участі були підготовлені такі фундаментальні праці, як "*Документована історія промислового суспільства*" в десяти томах (1911) та "*Історія робітничого класу в США*" (1918-1935).

Коммонс, як і Веблен, в теоретичному аналізі розвитку суспільства використовував позаекономічні чинники, досліджуючи з точки зору правових норм дію таких

колективних інститутів, як сім'я, виробничі корпорації, профспілки, держава тощо. При цьому він вивчає колективні дії, спрямовані на контроль індивідуальних, вважаючи, що саме колективні дії є єдиним способом примирення суперечливих інтересів.

В основі економічних поглядів Коммонса лежить "юридично-мінова концепція" суспільного розвитку. Її суть полягає в тому, що в основу розвитку знаходяться мінові відносини, які подаються як юридичні. Вихідною економічною категорією він оголошує "угоду", а всі явища економічного життя тлумачить як своєрідні "правові угоди", які є основним елементом кожного економічного інституту. За уявленнями дослідника, першоосновою юридичних угод є "угоди" між підприємцями і працівниками, які виступають рівноправними членами суспільства. Згодом до цих "угод" мають приєднатися інші суспільні інституції — сім'ї, корпорації, тред-юніони, спілки підприємців і навіть сама держава. Таким чином, за Коммонсом, відбувається реформування економіки та суспільства за допомогою юридичних норм.

Кожна угода відображає три основних моменти: конфлікт, взаємодію, вирішення конфлікту. Причому конфлікти є важливим динамічним чинником соціальної еволюції. Коммонс визнавав неминучість конфліктів у сфері трудових відносин і розробив теорію "соціального конфлікту", який не має антагоністичного характеру. Вся проблема зводилася до того, щоб виробити задовільні регламентуючі правила. Дослідник вважав, що всі конфлікти і суперечності капіталізму можуть бути вирішені, в тому числі примусовим порядком, через механізм юридичного регулювання правил "угоди". Таке вирішення покладається на державу, завданням якої є здійснити це законодавчими, юридичними засобами. В їх основі знаходяться суди, які виступають як важливий фактор капіталістичного розвитку і панування права. Провідну роль має виконувати верховний суд країни, який Коммонс називав "провідною кафедрою політичної економії".

Така пропаганда дослідником примату права зумовлена особливостями його розвитку в США, які полягали в існуванні так званого загального права і відсутності його кодифікації (відповідних кодексів). За цих умов рішення судових органів, особливо Верховного суду, мали обов'язкову силу. Отже, суди виступали тлумачами права.

Усі "угоди" вчений поділив на три групи: ринкові, адміністративні та розподільчі. Перші з них включають п'ять учасників: покупця та продавця, потенційного покупця та потенційного продавця, а також суд, який визначає "правила гри" і готовий до примирення сторін. Другі — це "угоди" між керівниками та підлеглими, а треті — це рішення правління корпорацій, оподаткування, бюджети та регулювання цін. Шляхом юридичного регулювання "угод" усуваються суперечності ринкової економіки. А причини загострення соціальних суперечностей, на думку Коммонса, ховаються у недоліках механізму юридичного регулювання конфліктів.

З позицій "теорії угод" американець критикує класиків і неокласиків за їх визначення суті вартості, яке давно втратило актуальність. З розвитком фінансового капіталу поняття вартості, на думку Коммонса, виникає з угоди про виконання певного контракту. Він по-суті виводить вартість із переговорів, а її остаточне встановлення відбувається в судах. На думку вченого, саме юридичний підхід до визначення вартості є найбільш прагматичним і розумним. Така "розумна вартість" виступає загальним принципом регулювання економічного життя, "торжеством колективного розуму" над індивідуальним.

Досить оригінально розглядає Коммонс і власність, яку поділяє на три категорії: речову, не речову (борги і боргові зобов'язання) і невідчутну (цінні папери). Саме в купівлі й продажу цінних паперів виступає в чистому вигляді "угода з титулом власності". Ці угоди становлять головну ознаку капіталістичної економіки, а фіктивний капітал — основну економічну категорію.

Незважаючи на репутацію радикала, Коммонс, на відміну від Веблена, не захоплювався надмірною критикою капіталізму. Він прагнув до розумного, правового вирішення суперечностей і конфліктів у суспільстві і вважав людський розум здатним вирішити будь-які актуальні проблеми.

Дж. Коммонс досліджував історію виникнення профспілок і об'єднань підприємців, вивчав роль різних колективних інституцій та їхній вплив на посилення боротьби робітничого класу, на розвиток профспілкового руху в США. Безперечно, увага Дж. Коммонса до важливих соціально-економічних проблем, до загострення суперечностей і соціально-економічних конфліктів, а особливо шляхів їх розв'язання мала суттєве наукове значення та реальні практичні наслідки.

19.2.3. Кон'юнктурно-статистичний або емпіричний інституціоналізм

Засновником *кон'юнктурно-статистичного*, або *емпіричного*, *інституціоналізму* став випускник Чиказького університету **Веслі Клер Мітчелл** (1874-1948). Він був учнем Т.

Веблена, у якого запозичив еволюційно-генетичний метод і вважав, що саме традиції й звички повинні стати головним предметом дослідження, а "соціальна психологія" є основним чинником економічного розвитку. На формування його світогляду також великий вплив виявили американські філософи-прагматисти Ж. Леб, Г. Хетфілд і особливо Дж. Дьюї, який був прибічником широкого, всебічного підходу до соціальних проблем і вірив у можливість вирішення конфліктів конструктивним шляхом.

У своїй основній праці *"Економічні цикли"* (1913) Мітчелл, критикуючи Веблена за ігнорування статистики при доказі своїх ідей, систематизував величезний статистичний матеріал, який став основою для доведення справедливості основних положень інституціоналізму. Перший досвід широкого застосування статистики Мітчелл зробив в 1903 році в роботі *"Історія грінбеків"* (грінбеки — паперові гроші часів громадянської війни), в якій проаналізував рух цін, самостійно розробив індекс роздрібних цін, і зробив висновок, що залежність між цінами і кількістю грошей в обігу менш очевидна, ніж на це вказували класики.

У книзі *"Лекції про типи економічної теорії"* (1935) він, ґрунтуючись передусім на ідеях Т. Веблена, наполягав на "взаємозв'язку економічних проблем з неекономічними", зокрема з проблемами соціології, культури та ін., що зумовлюють психологію, поведінку й мотиви діяльності людей у суспільстві.

Центром економічних досліджень Мітчелл вважає проблеми руху виробництва, грошей, кредиту, фінансів, ціни. Його особистим внеском в інституціональну теорію є з'ясування впливу на ці економічні фактори неекономічних чинників — психології, поведінки, інстинктів тощо. Тому політичну економію він вважає наукою про інститути, які забезпечують зразки і норми поведінки, що коріняться у звичках, традиціях, інстинктах. Інстинкти він трактував як прагнення особи до певних результатів. В сфері економіки таким прагненням виступає устремління до прибутків. Як і Веблен, Мітчелл підкреслював, що "виробництво товарів підпорядковане не виготовленню споживних вартостей, а одержанню прибутку", однак, на відміну від свого вчителя, він не бачив в цьому суперечності, вважаючи, що устремління до прибутку зумовлене існуючою "системою". Без прибутку і грошей підприємець не може виготовляти товари, — вважав дослідник, тому робить наголос на необхідності вивчення грошового господарства.

Грошову економіку, не зважаючи на очевидні суперечності, Мітчелл вважав найкращою формою організації суспільства, оскільки вона забезпечує потреби бізнесу, здійснює облік і виступає як знаряддя для встановлення взаємодії і співробітництва в суспільстві. Він критикує класиків за їх визначення грошей, ідеалізацію механічних законів попиту і пропозицій та ігнорування правил поведінки людей у грошовому господарстві. При цьому він підкреслює соціальну сторону проблеми, яку зводить до звички одержувати і витратити гроші. Саме цю звичку він називає рушієм економіки, яка визначає характер

сучасних інститутів. Тому завданням економічної теорії є вивчення взаємозв'язку між інститутами грошового господарства і поведінкою людей.

Мітчелл стверджував, що в сучасній грошовій цивілізації в основному аналізується проблема придбання грошей, а от аналіз їх витрачання недооцінюється. Цьому питанню він присвятив спеціальне дослідження "*Відсталість у мистецтві витрачати гроші*" (1912 — стаття; 1937 — окрема праця). Саму суть категорії "витрати грошей" він не зводить до марнотратства, а розглядає її з позицій залежності від факторів, що лежать поза контролем індивідууму. Витрачання грошей часто не зумовлене потребами, а диктується намаганням підтримати імідж, перевершити суперника тощо, тобто пояснюється психологічними факторами.

Інституціоналізм Мітчелла мав емпіричний характер дослідження. Очолюючи багато років (1920-1945) Національне бюро економічних досліджень США, яке він і заснував на базі Гарвардського університету (його називали "гарвардським барометром"), Мітчелл особливу увагу приділяв проблемі циклів. Крім головної праці "Економічні цикли", яка була перевидана в 1927 році, в 1946 він опублікував книгу "*Виміри економічних циклів*", написану у співавторстві з його учнем А. Барнсом. А в 1951 році вже після смерті Мітчелла вийшла його праця "*Що відбувається під час економічних циклів*".

Роботу Національного бюро економічних досліджень орієнтував переважно на збирання і класифікацію статистичних даних про економічні процеси, не претендуючи на теоретичні узагальнення, висновки та практичні рекомендації для уряду. Широко використовуючи фактичний матеріал, статистику і математичну обробку даних, Мітчелл і його Національне бюро досліджень особливу увагу приділяли аналізу циклічних коливань. Вони переслідували дві цілі:

- встановити закономірності у кон'юнктурних коливаннях циклу;
- спробувати обґрунтування концепцію без кризового економічного циклу за допомогою різних варіантів державного втручання в економіку.

При цьому Мітчелл та його послідовники застосовували типовий описово-статистичний метод, емпіричний і плюралістичний підходи до економічних процесів, взагалі відмовляючись від теоретичних узагальнень. Вони вважали, що кожний цикл є своєрідним і унікальним, а сама циклічність не є властивістю процесу товарного виробництва самого по собі. Вона впливає із "грошового господарства", яке пронизує всю капіталістичну економіку. Цикли, вважав Мітчелл, є специфічним явищем, притаманним лише сфері інститутів підприємництва, тому створити загальну теорію циклів неможливо.

Мітчелл визнає, що циклічні коливання не є випадковими, а мають регулярний характер в економіці, де панує бізнес. Саме ця регулярність зумовлює можливість впливати на цикли через механізми фінансів, кредиту, грошей і навіть запобігати їм. Він розглядав "малі" і "великі" цикли кон'юнктури і, широко застосовуючи математику, сконструював "модель нециклічного (без кризового) розвитку" шляхом побудови "динамічних рядів кон'юнктури", які намагався застосувати для передбачення "економічної погоди".

Поверховість такого підходу підтвердив помилковий прогноз "гарвардського барометра", який віщував на початку 30-х років "економічне процвітання", а не глибокий економічний спад 1929-1933 років. Це показало недосконалість методологічної бази досліджень тих років, але переконливо продемонструвало правильність головного постулату раннього інституціоналізму — про необхідність соціального контролю економіки.

Після "Великої депресії" 30-х років В. Мітчелл став прихильником державного регулювання економіки. Одним із методів регулювання він вважав планування, якому надавав великого значення. За допомогою планування він сподівався вирішити складні економічні й соціальні проблеми, з якими стикалося суспільство. Зокрема він вважав, що послабити економічну циклічність можна методами грошово-кредитного регулювання і регулювання державних витрат.

Безумовним досягненням інституціоналізму "гарвардської школи" Мітчелла була розробка методів прогнозування розвитку економіки на основі побудови динамічних рядів

кон'юнктури і кривих, що репрезентують середні індекси ряду показників національного господарства. Цей підхід дав поштовх розвитку нової галузі економічної науки — **економетрії**, дослідження якої ґрунтуються на математиці та статистиці.

Описовий емпіричний інституціоналізм Мітчелла не мав критичної спрямованості, втратив привабливість і популярність, які він здобув завдяки дослідженням Веблена та Коммонса. Заради справедливості варто зазначити, що цьому сприяла також і поява кейнсіанства, яке вийшло на передові позиції в економічній науці, надаючи конкретні рекомендації щодо оздоровлення ринкової економіки.

19.2.4. Особливості англійського інституціоналізму

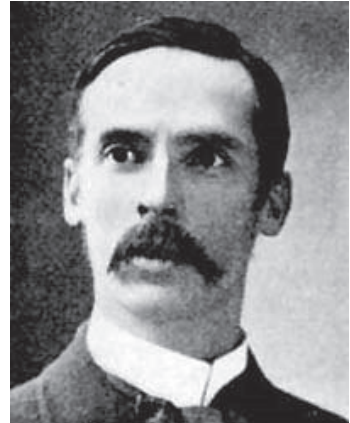
Ми відзначали, що інституціоналізм виник у США, а дослідники економіки вважають його суто американським явищем. Зазначимо, що це не зовсім справедливо, оскільки до фундаторів інституціональної течії належав відомий британський економіст, професор політичної економії в Оксфорді і Лондоні **Джон Аткинсон Гобсон** (1858-1940), гільдійські погляди якого ми розглядаємо у відповідному розділі. Однак підкреслимо, що для англійської економічної думки того часу інституціоналізм був нетиповим, оскільки вона зростала на традиціях спочатку класичної, а потім неокласичної теорій, а авторитет А.Маршалла був незаперечним.

Свої економічні погляди Гобсон виклав у працях **"Економіка розподілу"** (1900), **"Еволюція сучасного капіталізму"** (1894), **"Імперіалізм"** (1902) та інших. У центрі його досліджень знаходилась проблема розподілу, в рамках якої він розробив теорії недоспоживання та розподілу. У **теорії недоспоживання** Гобсон доводив, що причиною економічних спадів є недостатня купівельна спроможність населення і з метою послаблення соціальної напруги пропонував державі здійснити загальне підвищення заробітної плати за рахунок певного обмеження прибутків підприємців. Такий підхід суперечив загальноприйнятій теорії Маршалла, тому Гобсона в 1897 році навіть відсторонили від викладання в Оксфордському університеті. Згодом його ідеї схвалив Кейнс, який пояснював недоспоживання населення нестачею сукупного попиту.

У **теорії розподілу** Гобсон розмежував витрати, пов'язані із забезпеченням існування будь-якого фактора виробництва, та його рентним елементом, стверджуючи, що, у принципі, до землі, капіталу чи праці можна було б додати й додаткову вартість, яка подібна до ренти.

Свої інституціональні погляди Гобсон виклав у працях **"Еволюція сучасного капіталізму"** та **"Імперіалізм"**, в яких багато уваги приділив етичним аспектам економічних і політичних проблем. На його думку, інтереси людини при розподілі продукту мають бути на першому місці, а прибуток — лише після цього. З цих позицій Гобсон надавав велике значення "соціальній психології", вказуючи, що відчуження працівника від засобів виробництва, а також угоди найму робочої сили є явищами аморальними, оскільки укладаються на ринку праці між нерівноправними партнерами.

Аналізуючи імперіалізм (саме його концепцію взяв за основу Ленін у праці "Імперіалізм як найвища стадія капіталізму"), Гобсон вважав основною його ознакою існування і панування монополій. Він різко засуджує величезне зростання концентрації виробництва у промисловості, зростаючу роль банків, всесилля фінансового капіталу і пов'язане з цим небачене зростання експорту капіталу, посилення колоніальної експансії великих держав, поділ світу між ними, придушення та пограбування відсталих народів. Він Британський економіст вважав, що розвиток цих факторів призведе до розгулу мілітаризму і деспотизму, а в майбутньому і до загибелі самого капіталізму.

Ідеї Гобсона його сучасники не сприймали, не бачили і не розуміли загроз, які несе розвиток імперіалізму. Лише згодом погляди Гобсона були використані Кейнсом та виявили вплив на формування концепції *лейборизму* — британського варіанта *соціал-реформізму*.

Дослідженнями Мітчелла і Гобсона завершився період раннього інституціоналізму і він на певний час (до 60-х років) відійшов у тінь кейнсіанства і неокласичного напрямку.

19.3. Зрілий або позитивний інституціоналізм

На межі 30-х років ідеї раннього інституціоналізму поширилися як у США, так і у Франції та інших країнах. *Зрілий інституціоналізм*, що прийшов йому на зміну, характеризувався насамперед позитивістською спрямованістю, бажанням оздоровити ринкову економіку.

19.3.1. Еволюція американського інституціоналізму

Ідеї фундаторів інституціоналізму, передусім Веблена, якого американські історики економічної думки називали "героїчним дідусем" (Гарріс), справили величезний вплив на нових представників цього напрямку. Популярність Веблена досягла піку у період "Великої депресії" — грандіозного економічного спаду 1929-1933 років і наступної стагнації ринкової економіки, коли підтвердилася обгрунтованість його критики монополій, їх фінансового та політичного панування, марнотратства національного багатства.

Найпомітнішими представниками нової хвилі інституціоналізму були Берлі, Мінз, Джон Морріс Кларк, Чейз, Кондратьєв та інші, які вважали, що висновки Веблена про "штучне заморожування виробництва корпораціями", про згубні наслідки панування "великого бізнесу" знайшли пряме підтвердження у період економічного спаду та наступної тривалої депресії.

Адолф Берлі та Гардінер Мінз

Американський економіст і юрист *Адолф Огастес Берлі* (1895-1978) — на фото — закінчив Гарвард, працював професором Колумбійської юридичної школи, в ряді державних установ. Він автор праць з економічних, правових і зовнішньоекономічних питань. Головною з них є сумісна з *Гардінером Мінзом* (1896-1976) "*Сучасна корпорація та приватна власність*" (1932), в якій автори аналізували структуру монополістичної корпорації і, використовуючи значний фактичний матеріал, вивчали процес відокремлення власності від безпосереднього управління виробництвом, розуміючи під цим посилення ролі "технократів" — технічної інтелігенції. Вони зробили висновок про прискорення темпів концентрації і централізації капіталу та згубної монополізації ринкової економіки. Берлі і Мінз обгрунтували тезу про перетворення через масове акціонування приватнокапіталістичної власності в суспільно-капіталістичну.

Крім того, Берлі є фундатором теорії управлінської революції. Він вважав, що розпорощення акцій серед акціонерів приводить до втрати ними реальної влади, яка перейшла до найманої адміністрації — менеджерів, які самі не володіють власністю. Тому виникла влада без власності, а економічна система США стала своєрідною республікою, в якій економічна і політична влада належить народу, а класові відмінності зникають.

Джон Моріс Кларк

Відомий економіст США, син Джона Бейтса Кларка, *Джон Моріс Кларк* (1884-1963) як доктор філософії багато років вів викладацьку роботу в Чиказькому та Колумбійському університетах, співпрацював з рядом урядових установ. Головними працями Кларка-молодшого були "*Соціальний контроль над бізнесом*" (1926) та "*Стратегічні фактори економічного циклу*" (1934).

Кларк закликав до "революції в економічних функціях держави", вважаючи, що вона має перейти від позиції спостерігача до активного організатора господарського розвитку.

Головне завдання державного регулювання він вбачав в антикризових, зокрема антициклічних, заходах: стимулюванні прибутків та збільшенні державних видатків для створення ефективного стабільного попиту.

Видатний американський дослідник розробив концепцію олігополії, під якою розумів панування на товарному ринку в інтересах споживачів кількох конкуруючих великих фірм. В межах цієї концепції він обґрунтував теорію "соціального контролю над бізнесом", яка не допускала перетворення олігополії в монополію. Він є також одним з авторів теорії "дифузії переваг", згідно якої результати економічного прогресу рівномірно розподіляються між всіма станами суспільства.

Стюарт Чейз

Американський економіст, випускник Массачусетського технологічного інституту і Гарвардського університету *Стюарт Чейз* (1898-1970) працював в Федеральній торговій комісії США, на різних посадах в урядових установах. Він визнавав суперечності при капіталізмі, зокрема бачив проблему недовантаженості виробничих потужностей, існування безробіття тощо. Причину всіх негативних явищ вбачав в психології людей, в пануючих уявленнях та поняттях.

У своїй книзі "*Технократія*" (1933) Чейз вказував шляхи "покращання" капіталізму, які вбачав в посиленні державного регулювання економіки, яке повинно забезпечити контроль за виробництвом і розподілом національного доходу і в реформуванні суспільних відносин, очолити яке повинна "*технократична інтелігенція*".

Всякі форми державного втручання в економіку Чейз вважав проявом народногосподарського планування, а основою розвитку вважав "змішану економіку", яка найбільш ефективно здатна реалізуватися в умовах "воєнної економіки". Він був також прибічником широкої програми суспільних робіт (будівництво автошляхів, аеропортів тощо).

Артур Бернс

Американський економіст австрійського походження *Артур Бернс* (1904-1980) закінчив Колумбійський університет, та м же став доктором економічних наук. В 1953–1956 роках він очолював Раду економічних консультантів президента США Д. Ейзенхауера. З 1959 року Бернс президент економічної асоціації США, а з 1967 року — Голова Національного бюро економічних досліджень і радник президента Ніксона з питань внутрішньої політики.

Головне місце в працях Бернса належить аналіз змін в економічному циклі, які наступили після Другої світової війни в результаті державного втручання в економіку. Він виступає прибічником використання різних економічних важелів в залежності від характеру і особливостей циклу, однак визнає, що в силу складностей циклічного передбачення в державній політиці важко уникнути помилок. Бернс з цих позицій критикує "нову економічну політику" (монетаризм) регулювання економіки, яка робить наголос тільки на фінансову політику. Він притримувався точки зору, що сили, які породжують цикли продовжують діяти і побороти їх в ринковій економіці неможливо, тому завданням державної політики є своєчасне прийняття заходів для пом'якшення спадів.

Нові інституціоналісти взяли активну участь у розробці так званого "Нового курсу" президента США Рузвельта, спрямованого на оздоровлення ринкової економіки, обмеження всевладдя монополій та стимулювання конкурентних засад в економіці, досягнення без кризового розвитку, зменшення безробіття, зростання національного добробуту. Берлі, Мінз та інші економісти брали участь у реалізації урядових заходів, спрямованих на боротьбу з депресією, антициклічне регулювання економіки, а Мінз навіть входив до складу так званого

"мозкового центру" президента Рузвельта, створення якого стало реалізацією ідеї Веблена, був його радником з економічних питань.

У підсумку економічного спаду 1929—1933 років центральна для інституціоналізму ідея державного контролю ринкової економіки була легалізована та взята на озброєння. Як палкі захисники практичних заходів інституціоналісти відіграли значну роль, підготувавши ґрунт для економічної політики "Нового курсу", а в теоретичному плані — як безпосередні попередники кейнсіанства.

19.3.2. Інституціональні погляди М. Кондратьєва

Видатний російський економіст *Микола Дмитрович Кондратьєв* (1892-1938) широко відомий концепцією циклічних коливань, викладеної ним у праці "*Довгі цикли кон'юнктури*" (1925), в основі якої лежить розвиток ідей про економічну рівновагу, її порушення та відновлення. Погляди росіянина важко віднести до якоїсь певної економічної школи, однак його дослідження за своїм інструментарієм і методами близькі саме до інституціоналізму.

Кондратьєв народився в родині костромського селянина, навчався в церковно-учительській семінарії, а потім на юридичному відділенні Петербурзького університету. Там серед його учителів був видатний український економіст М.І. Туган-Барановський, який передав йому інтерес до проблем економічного розвитку. Після закінчення університету в 1915 році залишився на кафедрі політичної економії для підготовки до професорського звання.

В роки революцій і громадянської війни в Росії Кондратьєв активно займався політикою, був наближеним до прем'єр-міністра Тимчасового уряду О. Керенського. Після приходу до влади більшовиків пішов з ними на співробітництво, вийшов із партії есерів і повністю зосередився на науковій діяльності.

У 1920-х роках Кондратьєв був директором Кон'юнктурного інституту у Москві при Наркоматі фінансів, викладав у Тимірязєвській сільськогосподарській академії, працював начальником управління економіки і планування сільського господарства Наркомату землеробства. Праці Кон'юнктурного інституту швидко стали широко відомими у світі. Його обрали членом багатьох зарубіжних економічних і статистичних наукових товариств, він був особисто знайомий і переписувався з найвідомішими економістами свого часу — Мітчеллом, Кузнєцом, Фішером, Кейнсом.

Із завершенням НЕПу закінчилося "мирне співіснування" економістів-немарксистів з Радянською владою. У 1928 році його вчення було оголошено ідеологією капіталізму, його звільнили із Кон'юнктурного інституту, а в 1930 році заарештували і на 8 років засадили до в'язниці. У 1938 році важко хворого вченого судили вдруге і приговорили до розстрілу. Посмертно його реабілітували лише у 1987 році. Його заслужено вважають найбільшим економістом-теоретиком Росії радянського періоду. 1992 рік ЮНЕСКО оголосила "роком Кондратьєва".

Вважаючи, що для розвитку економіки характерними є хвилеподібні коливання різної тривалості, Кондратьєв пов'язував їх існування з наявністю *трьох видів економічної рівноваги*:

- рівновага *першого порядку* — між звичайним ринковим попитом і пропозицією, її порушення породжує короткотривалі коливання, що повторюються через кожних два-три роки ("короткий" економічний цикл);
- рівновага *другого порядку* пов'язана з інвестиціями у засоби праці порушення якої викликає циклічні коливання з середньою тривалістю 11 років ("середній", або періодичний, економічний цикл);

- рівновага *третього порядку*, що пов'язана із співвідношенням між "основними капітальними благами" (пасивною частиною основного капіталу) та технічними нововведеннями, з одного боку, і рештою факторів виробництва, що визначають цей технологічний спосіб виробництва, — з іншого, спричинює циклічні "хвилі" тривалістю 50-60 років ("довгий" економічний цикл).

Узагальнивши показники ринкової кон'юнктури, вчений фактично здійснив аналіз багатofакторної ефективності виробництва і тим самим заклав підвалини дослідження економіки через виробничі функції. Кондратьєв виділив три "великі", або "довгі", економічні цикли (1787-1844, 1844-1896 роки та з 1896 року) з "хвилями" підвищення та зниження (поліпшення і погіршення ринкової кон'юнктури).

Він обгрунтував взаємозв'язок між усіма видами циклічних коливань ринкової економіки і зробив висновок, що якщо фаза спаду середнього циклу потрапляє на знижувальну "хвилю" довгого, він стає особливо глибоким і затяжним. Це дозволило досліднику спрогнозувати настання найглибшої в історії ринкової економіки кризи 1929-1933 років та наступного застою економіки на низькому рівні виробництва та з величезним безробіттям. Цікаво, що Національне бюро економічних досліджень США, очолюване Мітчеллом, передбачало на цей період процвітання економіки.

Найбільшою науковою заслугою Кондратьєва стала спроба сконструювати теоретичну модель соціально-економічної системи, що генерує тривалі циклічні коливання економіки. Його концепція визнавала існування у ринковій системі механізму саморозвитку та виходу з економічного спаду, що суперечило марксистсько-ленінській концепції "автоматичного краху" капіталізму.

Дослідження Кондратьєва після його смерті успішно розвивалися на Заході, зокрема Й. Шумпетером. Визнанням великого вкладу російського економіста до теорії рівноваги та циклічних коливань стало те, що в науковій літературі утвердилася назва "довгих економічних хвиль" як циклу Кондратьєва.

Відомими були і розробки Кондратьєва з проблематики радянської економіки. Він вважав, що держава може і повинна впливати на національну економіку за допомогою планування, але не директивного, а індикативного, рекомендаційного. Тому видатного російського вченого вважають фундатором *теорії і практики індикативного планування*, запровадженого у 40-50-х роках за наполяганням кейнсіанців та інституціоналістів практично у всіх розвинених країнах Заходу.

19.3.3. Інституціональні теорії Йозефа Шумпетера

Суттєвий вплив на еволюцію інституціоналізму справили дослідження австрійського економіста *Йозефа Шумпетера* (1883-1950), "громадянина світу", як він себе називав. Свої погляди він виклав у працях *"Теорія економічного розвитку"* (1911), *"Економічні цикли"* (1939), *"Капіталізм, соціалізм і демократія"* (1942).

Шумпетер став першим західним економістом, який здійснив спробу сформулювати цілісне уявлення про *механізм функціонування і розвитку ринкової економіки*. Він, як і американський неокласик Дж. Б. Кларк, розмежував поняття *статички і динаміки*. Під статикою він розумів процес пристосування економічної системи до змін, або звичайний господарський кругообіг, а під динамікою — процес розвитку, що порушує й оновлює всю економічну структуру. Динамічні зміни призводять до виникнення *"нових виробничих комбінацій"*, тобто нових продуктів, технологій, ринків збуту і джерел сировини, зміни ринкової кон'юнктури.

Рушійною силою, що здійснюють "нові виробничі

комбінації" Шумпетер вважав **підприємців**, до яких відносив не всіх господарників, а лише особливо ініціативних, готових до ризику і новаторства. Дослідник вказував, що **підприємництво** — це особливий талант і особлива функція.

Далі австрієць принципово розмежує мотиви господарської діяльності за умов "статички" і "динаміки". В умовах "статички" мотивом виробництва є споживання, втамування потреб, що здійснюється на засадах традиційної раціональної господарської поведінки. В умовах "динаміки" мотивом поведінки підприємця стає саморозвиток особи, успіх, радість творчості, подолання труднощів тощо. Його поведінка стає нетрадиційною, новаторською.

Велике значення в теорії економічного розвитку надається **кредиту** — найважливішій умові використання наявних виробничих ресурсів для творення "нових виробничих комбінацій", а звідси й підкреслюється особлива роль банків в економічному розвитку.

Важливе місце в теорії економічного розвитку Шумпетер приділяє концепції **капіталу**, який вважає категорією розвитку. Він визнає тільки грошову форму капіталу і вважає, що грошові засоби стають капіталом лише в руках підприємця-новатора, який стимулює економічний розвиток. Без розвитку не існує й підприємницького прибутку без якого не відбувається і динамічний розвиток. Визначальною рисою підприємницького прибутку є його тимчасовість, мінливість. Він зникає, як тільки новаторська форма виробництва змінюється традиційною.

З новаторською діяльністю Шумпетер пов'язує і **циклічний характер розвитку економіки**. Він намагається знайти залежність між трьома типами циклів — довгими, середніми і короткими — і вважає, що вони безпосередньо пов'язані із впровадженням у виробництво нововведень (інновацій). Дослідник доводить, що якби не було інновацій, то не було б і циклів. Нововведення можуть здійснюватися лише стрибкоподібно, оскільки вони мають різну віддачу від інвестицій в НТП. Це і є причиною циклічності економічного розвитку.

Кожне нововведення, яке приносить підприємцю-новатору прибуток, закономірно викликає бажання нових інновацій, що приводить до стрімкого піднесення виробництва. Але як тільки віддача від інновацій закінчується і прибутки падають період **процвітання** закінчується і починається економічний застій, який продовжуватиметься аж поки не знайдуться нові "сміливці" — новатори, які будуть впроваджувати чергові нововведення у виробництво. Цей процес Шумпетер назвав "творчим руйнуванням", який є визначального рисою капіталістичного розвитку.

Таким чином, від циклу до циклу капіталізм розвивається в напрямку зростання концентрації та виникнення монополій. Це приводить, на думку Шумпетера, до саморуйнації і вмирання капіталізму як приватнопідприємницької системи. На його руїнах виникає нова система цінностей, нова цивілізація, нові культура і характер мислення, новий капіталізм — корпоративний (монополістичний), в умовах якого новаторська поведінка підприємця-індивідуаліста наштовхується на колективну організацію бізнесу і значне посилення державного втручання в економіку.

В цих умовах важлива роль належить підтримці конкурентноздатності економіки. Шумпетер розробляє свою знамениту теорію ефективної конкуренції і позитивної взаємодії сил конкуренції і монополії. Він вводить поняття **ефективної конкуренції** та **ефективної монополії**, пов'язавши обидві категорії з процесом нововведень, з функцією підприємницького новаторства.

"Ефективна конкуренція" можлива тільки за умов динамічної економіки, тобто там, де здійснюється безперервний потік нововведень у всіх напрямках — продукті, технології, організації виробництва та збуту, управлінні фірмою. Таку динамічну конкуренцію, яка стимулюється прагненням до одержання більш високого прибутку за рахунок переваг у рівні витрат і якості самого продукту, Шумпетер і назвав **ефективною конкуренцією**. А монополію, яка утворюється внаслідок нововведень він називає **ефективною монополією**, адже вона формується за умов ефективної конкуренції. З цією монополією не сумісні

застійність, грабунок покупців чи продавців через "ножиці цін". Вона сама — благодійний результат конкуренції та невіддільна від неї.

"Динамічна концепція" конкуренції і монополії справила вплив на наступний розвиток теорій ринкового механізму, ціни, прибутку, фірми. Вона сприяла розробці "теорії великої корпорації" як основного суб'єкта ринкового процесу, який формує свою економічну політику та здійснює довгострокову стратегію зростання.

19.3.4. Соціологічна школа інституціоналізму

Реакцією на негативний ефект панування монополій, загострення соціальних проблем ринкової економіки стало виникнення *соціологічної школи інституціоналізму*. Вона склалася спочатку як течія інституціоналізму в 20-30 роки ХХ ст. На її формування великий вплив виявив розвиток соціології (О. Конт, Е. Дюркгейм, М. Вебер) та погляди історичної школи в галузі економічної соціології (В. Рошер, Г. Шмоллер, В. Зомбарт).

Соціологічна течія відзначалася неоднорідністю поглядів і не мала єдиної теоретичної системи. Її представників об'єднував критичний підхід до теорій неокласиків та кейнсїанства, а предметом їх вивчення була економічна структура капіталістичного господарства, проблеми концентрації економічної влади і монополізації, протиріччя соціальних інтересів, конфліктів соціальних груп, соціально-економічна політика держави. Вони розглядали ринкове суспільство як цілісну систему, що здійснює еволюційний рух, прагнучи до реформування.

Економіку вони розглядали як систему, в якій ціннісні орієнтації, мотиви і характер поведінки економічних суб'єктів формувалися під впливом змін в економічних структурах і соціально-культурному середовищі. Представники течії критикують "негативні ефекти" економічної системи капіталізму: монополізацію, мілітаризм, суперечності між індивідуальними і суспільними інтересами, економічні кризи тощо і розробляють теорії "соціального контролю над бізнесом", "еволюційної трансформації капіталізму".

Концепція контролю над бізнесом передбачає нагляд над крупними корпораціями, державне регулювання монополій і конкуренції, національне індикативне планування, розширення ролі держави в економіці і особливо в сфері соціальної інфраструктури.

В концепціях трансформації капіталізму особлива роль надається науково-технічному прогресу, який розглядається як автономна рушійна сила, що створює можливості для адаптивних змін всієї інституціональної системи.

Економісти соціологічної школи виявили значний вплив по політику капіталістичних держав в галузі регулювання економіки і соціального законодавства, особливо в період економічної кризи 1929-1933 років і відразу після Другої світової війни. Особливо це проявилось у Франції, де представники школи приймали безпосередню участь в формуванні політики *економічного дирижизму* та *індикативного планування*. Найпомітнішими серед них були *Франсуа Сіміанд*, *Гаєтан Піру*, *Андре Маршаль* та *Бертран Нозаре*, які у своїх дослідженнях:

- застосовували так званий "позитивний метод", вивчали вплив соціальних факторів і "довгих циклів кон'юнктури" на економічний розвиток, критикували неокласичну концепцію (Сіміанд);
- засуджували монополізацію економіки, стверджували про необхідність державного регулювання ринкового господарства та його переростання у "змішану економіку" (Піру);
- виступали проти абстрактних логічних схем традиційних шкіл і вважали, що економічна теорія повинна вивчати і описувати конкретні економічні процеси, виявлені соціологічним методом, визначати різні варіанти можливого розвитку господарства і пропонувати їх на вибір уряду, який, в свою чергу, повинен проводити економічну політику, виходячи не тільки з економічних, а й моральних, політичних, релігійних критеріїв (Маршаль);

- намагалися поєднати теорії граничної корисності та витрат виробництва, доводили життєздатність ринкової конкурентної системи (Ногаре).

Франсуа Перру

Але лише після Другої світової війни французький інституціоналізм викристалізувався у *соціологічну школу*, становлення якої справедливо пов'язується з іменем

Франсуа Перру (1903-1979). Його теорія є поєднанням трьох концепцій: "домінуючої економіки", "гармонізованого зростання" і "загальної економіки". Вони були викладені у працях *"Капіталізм і соціальний контроль"* (1938), *"Неомаржиналізм"* (1941), *"Капіталізм"* (1948), *"Економіка ХХ ст."* (1961).

Відправною точкою в теорії Перру є "ефект домінування", що полягає в зміні суті та форм відносин між фірмами у бік формування цілісних галузей, у яких підприємства стають макродиніціями цілого. У підсумку зникає "агресивна конкуренція" та зростає сукупна ефективність дій партнерів.

Логіка розвитку *"домінуючої економіки"* штовхає державу до втручання в економічне життя, проведення антициклічної політики і створення довгострокових програм економічного зростання максимально високими темпами, що становить суть концепції *"гармонізованого зростання"*.

"Гармонізація" здійснюється через "соціальний діалог" між підприємцями та робітниками, виробниками та споживачами (узгодження дій, колективні угоди тощо). Мета "гармонізованого зростання" — перетворення ринкової економіки на "суспільство соціальної гармонії", в якому не лише темпи економічного зростання і структура виробництва, а й основні принципи організації господарства і суспільства будуть підпорядковані вимогам максимальної економічності, що відображає зміст концепції *"загальної економіки"*.

Отже, теорія Перру містить у собі програму вдосконалення ринкового суспільства шляхом його реформування.

У формуванні концепції *соціологічної школи* важливу роль відіграли також дослідження сучасних інституціоналістів — американців Дж. К. Гелбрейта та Р. Хайлброннера, шведа Г. Мюрдала, англійця Дж. Коула.

Соціологічна школа тлумачить економіку як частину більш широкої *інституціональної системи*, еволюційний розвиток якої відбувається під впливом науково-технічного прогресу, політики, соціології та ідеології. Першорядна роль при цьому відводиться науці, технологічному та технічному прогресу.

Починаючи з кінця 60-х років стала помітною тенденція до "соціологізації" усієї західної економічної науки під впливом змін у ринковій економіці, переорієнтації економічної політики, формування "соціального ринкового господарства".

19.4. Українська економічна думка в період соціального перелому початку ХХ століття

ХХ століття принесло в Україну посилення соціальної напруги, революції і світову війну, надії на досягнення національної незалежності, призвело до зміни соціального ладу. Період з лютого 1917 року до середини 30-х років став для України періодом соціального зламу, коли процес творчої розбудови незалежної держави змінився агресією більшовицьких орд з сусідньої Росії і черговою втратою державності, жахливою громадянською війною, яка безжалюдно прокотилась по українських землях, показавши справжнє обличчя революційного насильства в трагедії політики "воєнного комунізму", що змінилась непослідовністю так званої "нової економічної політики", встановленням омріяної більшовиками репресивної

держави диктатури пролетаріату, яка, мов Молох, "перемолола" суспільство, не щадячи ні представників "експлуаторських" класів, ні самих пролетарів з селянами, завершившись, зрештою, формуванням тоталітарної командно-адміністративної системи, яка смертоносним серпом пройшла по всій Україні в період нелюдських методів соціалістичної індустріалізації економіки і колективізації сільського господарства, політичного і ідеологічного терору, геноциду і штучного голоду, забравши з собою десятки мільйонів людських доль і життів.

Українська економічна думка активізувалась в короткий період розбудови незалежної держави, потім, потрапивши під прес офіційної лєнінсько-сталінської комуністичної ідеології, розвивалась односторонньо і тенденційно. Всі паростки живої думки нещадно "прополювались", якщо вони не відповідали комуністичним догмам. Однак, навіть в цей жорстокий і трагічний для українського народу період, коли насильницькими і репресивними методами насаджувалась комуністична система, в Україні були економістично-теоретики, ідеї яких гідно представляли економічну думку.

А розпочався цей період буремними подіями 1917 року і проголошенням Центральною Радою в Києві спочатку автономії, а потім й повної незалежності України.

В економічній думці України тоді виявились три основних напрями:

- економічна теорія, що формувалась на засадах основних економічних шкіл Заходу, зокрема маржиналізму, або неокласичного напрямку;
- теорія марксизму в її ортодоксальному варіанті;
- немарксистські економічні соціалістичні теорії.

Перший напрям розвивався такими видатними теоретиками, як М. Туган-Барановський, Є. Слуцький, О. Чаянов, К. Воблій, О. Челінцев та іншими.

М. Туган-Барановський, який в 1917 році повернувся в Україну із Санкт-Петербурга, видає тут українською кілька своїх книг, зокрема перероблене видання праці «Соціальні основи кооперації» під назвою "**Кооперація, її соціально-економічна природа і мета**", яка вийшла з друку в 1919 році. Він проводить теоретичну і практичну економічну та господарську роботу на посаді генерального секретаря фінансів Центральної Ради, на кафедрі політичної економії Київського університету, в організації соціально-економічного відділу Української академії наук і інституту кон'юнктури, першим директором якого він і став, у керівництві часописом "Українська кооперація".

Напередодні Жовтневого більшовицького перевороту, ще в серпні 1917 року лідер української економічної думки, передбачаючи ситуацію легкого захоплення влади в Росії якоюсь соціалістичною партією, попереджував про небезпеку негайного запровадження системи централістського соціалізму. Згодом в книзі "**Соціалізм як позитивне вчення**" (1917) він звертає увагу на вади надмірної централізації, що можуть призвести до обмеження особистої свободи, панування примусовості і тоталітаризму, господарського регресу замість прогресу. "В непідготовленому соціальному середовищі, — робить пророчий і далекоглядний висновок український науковець, — соціалізм замість того, щоб стати царством свободи, стане царством рабства й загальних злиднів".

Він, як і В. Косинський, В. Левитський, К. Воблій, О. Чаянов, М. Птуха, Р.Орженцький, В. Садовський та інші українські теоретики, різко негативно ставився до економічної програми більшовиків. Особливий наголос вони робили на негативних соціальних та економічних наслідках, до яких може призвести реалізація аграрної частини цієї програми, попереджали, що націоналізація чи соціалізація землі може призвести до небувалих потрясінь, голоду і розрухи. Ліквідація культурних, високоефективних маєтків, попереджав Туган-Барановський, зумовить нестачу продовольства в містах, конфлікти і суперечності між робітниками і селянами. Інший відомий економіст **Костянтин Воблій** (1876-1947) в праці "**Земельне питання в програмах різних партій**" (1917) наголошував, що

негайна конфіскація землі селянством призвела б до анархії, взаємної різанини селян і викликала б небувале потрясіння основ народного господарства.

Видатний російський вчений-аграрник **Олександр Чаянов** (1888-1938), творчий шлях якого розпочинався в Україні і котрий пізніше був репресований і знищений тоталітарним сталінським режимом, в узагальнюючій теоретичній праці "**Основні ідеї і форми організації селянського господарства**" (1919), використовуючи засади теорії граничної корисності, стає на захист індивідуального селянського господарства.

На тих же принципах харківський професор **Олександр Челінцев** (1874-1962) розробляє наукові основи організації сімейно-трудового селянського господарства, розглядаючи їх в тісному взаємозв'язку з розбудовою селянської кооперації в Україні. Узагальнені висновки його досліджень, які підтримував і Туган-Барановський, мали велике наукове та практичне значення і були прийняті як програма кооперативної роботи Радою кооперативних з'їздів України в вересні 1918 року.

Є. Слуцький в працях "**Етюд до проблеми побудови формально-праксеологічних засад економіки**" (видана німецькою в Мюнхені в 1926 році) і "**Складання випадкових причин як джерело циклічних процесів**" (1927) продовжив дослідження психологічних засад раціональної поведінки господарських суб'єктів і моделювання довготривалих економічних коливань, які ґрунтувались на неокласичних принципах.

Отже, до 20-х років економічна наука в Україні, очолювана прогресивними вченими, що представляли найперспективніші її напрями, мала всі можливості для плідного розвитку.

Проте, із встановленням в Україні радянської влади з її безальтернативною політикою в усіх сферах суспільного життя й придушення незалежної від догм думки, економічна наука призупинила нормальний хід наукового процесу. Більше того, економічна наука зазнала значних втрат. Було закрито інститут кон'юнктури, який очолювали М. Туган-Барановський, а після його смерті — М. Птуха і Р. Орженцький, практично повністю скорочено соціально-економічний відділ Української академії наук, понівечено інші тільки створені науководослідні структури, десятки економістів емігрували за кордон — серед них О. Білімович, Р. Орженцький, В. Садовський. На початку 20-х років покинув Україну й зовсім невідомий тоді молодий статистик С. Кузнець, який здобував свою світову славу вже в США. Такі видатні теоретики, як Є. Слуцький, К. Воблій, В. Левитський, В. Косинський, М. Птуха та інші, перебуваючи під політичним наглядом влади, в кінці 20-х років змушені були припинити заняття проблемами економічної теорії і зосередити увагу на спеціальних і прикладних економічних науках.

Другий напрям української економічної думки цього періоду знаходився на позиціях ленінсько-сталінського варіанту ортодоксального марксизму, тобто марксизму здогматизованого і закостенілого, без проблеску живої думки.

В цей час марксизм вже перетворився в своєрідну віру, де був і свій Бог — Карл Маркс, і свій Старий завіт — "Капітал", не обійшлося і без Сатани, роль якого відводили Е. Бернштейну, що повстав проти комуністичного Бога своєю концепцією соціал-реформізму, був і свій Христос — Володимир Ленін, твори якого трактувались як Святе письмо з догматичними символами віри, був непогрішимий апостол віри марксистської — Йосиф Сталін, думки якого трактувались як непогрішимі пророцтва світлого майбутнього, заради якого потрібно витерпіти нелюдські муки, і як заклинання від "лукавого".

Водночас, ясных і зрозумілих шляхів побудови нового суспільства марксизм так і не визначив, існували тільки туманні чорнові обриси соціалізму, накреслені Марксом і Енгельсом: про революційний шлях переходу до нього і диктатуру пролетаріату, класову боротьбу, нетоварний характер нового суспільства і відмова від грошей, загальнонародну власність, перехідний період від капіталізму до соціалізму і дві фази комунізму, поступове відмирання держави і класів тощо.

Грунтуючись на установках "вождів пролетаріату", а також на постулатах скороспілих-ленінських праць — таких, як "Держава і революція" (1917), "Чергові завдання Радянської влади" (1918), "Про продовольчий податок" (1921), "Про нову економічну політику" (1921), "Про кооперацію" (1922) та інші, більшовики намагались на практиці знайти шляхи до соціалізму, горезвісним методом "проб і помилок" буквально «на ходу» винаходжуючи і випробовуючи його моделі в "революційній творчості мас", яка насправді була більшовицьким диктатом.

Так, спочатку застосували безумну модель "воєнного комунізму", яка передбачала повну відмову від товарно-грошових відносин і примусовий розподіл продукту за допомогою військової сили — продовольчих загонів, спровокувавши громадянську війну і селянські бунти, потім вирішили застосувати елементи товарного виробництва і грошових відносин в так званій "новій економічній політиці", або непі. Це зовсім не означало повернення до об'єктивних і випробуваних ринкових методів господарювання — елементи ринку тимчасово використовувались для зміцнення економіки, від непу відмовились в кінці 20-х років, перейшовши до командно-адміністративної (тоталітарної) економічної системи з максимальним обмеженням ринкових відносин. Всі ці експерименти будувались на непродуманих, безжальних методах, на народних стражданнях і крові.

Серед прибічників економічних концепцій ортодоксального і водночас здогматизованого марксизму в Україні виділялись В. Чубар, С. Косіор, В. Затонський, Д. Мануїльський, Х. Раковський, Г. Петровський, О. Шліхтер, Я. Яковлев та інші, які за походженням керувались генеральною лінією Комуністичної партії й вказівками з Москви, що призвело до занепаду провідної галузі економіки України — сільського господарства, трагедії колективізації, голодомору початку 30-х років, бездумної прискореної індустріалізації, фактичного геноциду української нації. Однак, слухняне виконання нелюдських економічних постанов центральної влади, сліпе дотримання догм марксистсько-ленінського вчення не врятувало їх від репресій. Практично всі згадані економісти і політики, які проводили економічну політику розбудови соціалізму за ленінсько-сталінськими варіантами, були знищені режимом, частиною якого вони були самі, в кінці 30-х років, їх оголосили винуватцями того, що соціалістична економіка не показує сподіваної ефективності, агентами імперіалізму, шкідниками, які свідомо перешкоджали соціалістичному будівництву, вміло спрямували народний гнів на них.

Третій напрям економічної думки України даного періоду представлений теоріями немарксистського соціалізму. Серед соціалістів необхідно згадати видатного історика, голову Центральної Ради, першого і єдиного президента УНР **Михайла Грушевського**, главу уряду УНР, визначного письменника **Володимира Винниченка**, економічні погляди яких були близькими до поглядів меншовиків, які представляли праве крило російської соціал-демократії, і західноєвропейських соціал-реформістів. Соціалістом був і **Симон Петлюра** — спочатку генеральний секретар в справах оборони Центральної Ради, а потім й керівник Української Директорії, постать якого більшовики зробили просто одіозною.

Українські соціал-демократи В. Винниченко, В. Садовський, І. Лизанівський, а також так звані "боротьбисти" В. Блакитний, А. Шумський та інші вважали, що для соціалістичних перетворень в Україні ще не прийшов час — не створене виробництво, яке могло б забезпечити умови соціалістичного розподілу. Як відомо, ще напередодні жовтневих подій 1917 року на цьому наголошував й Туган-Барановський. Тому українські соціалісти не сприйняли економічну програму ортодоксальних марксистів, боролись проти її здійснення.

Не можна обійти увагою і економічні концепції українських анархістів. Серед них найвідомішим, без сумніву, був **Нестор Махно**, отаман селянської армії періоду громадянської війни, який сповідував **анархо-комунізм** — вчення про безкласове і бездержавне суспільство із загальнонародною (общинною) власністю на землю і інші засоби виробництва. Постать незламного борця за свободу українського селянства Н. Махна за

радянських часів змальовувалась виключно чорною фарбою. Тільки тепер повертається історична справедливість, яка вимагає об'єктивно оцінити його роль в українській історії. Дослідження ідей цієї суперечливої, але непересічної особи ще попереду. Нині можна сказати, що соціальним ідеалом "батька" Махна була "селянська республіка" без центральної влади, з окремими сімейними господарствами заможних селян, справедливим нетоварним обміном продуктів між містом і селом.

Глава 20. Економічне вчення Дж. М. Кейнса та його значення

20.1. Причини виникнення кейнсіанства та його попередники

Світова економічна криза 1929-1933 років завдала удару небаченої сили по всій системі ринкової економіки, продемонструвавши безсилість знекровленого монополістичним пануванням ринкового економічного механізму в її саморегулюванні. Дійсність спростувала ілюзії неокласиків про здатність автоматично забезпечувати рівновагу на ринку товарів, як і на ринку праці та капіталу. У 1933 році у капіталістичних країнах нараховувалося 33 млн. безробітних, у тому числі в США — 16 млн., що становило третину усієї робочої сили. У промисловості США виробничі потужності функціонували лише на 50%, а в Великій Британії — ще менше. До 1933 року промислове виробництво та національний дохід США знизилися більш ніж наполовину. Інвестиційна діяльність у деякі роки кризи повністю припинялася. Вихід з кризи був настільки тривалим та болісним, що навіть у 1938 році рівень виробництва в багатьох країнах не досяг показників 1929 року.

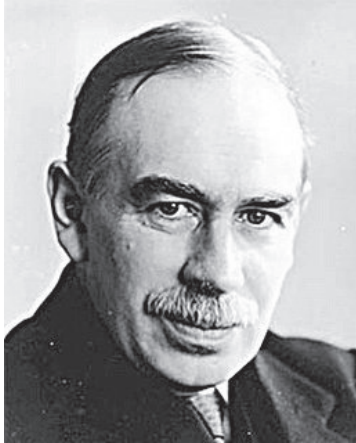
Економічна криза 1929—1933 років продемонструвала очевидну невідповідність між високим рівнем розвитку продуктивних сил та ірраціональністю стихійних ринкових процесів. Все зростаючий рівень усуспільнення та ускладнення господарського механізму нагально вимагали планомірного регулювання економіки в загальнонаціональних масштабах. Перші кроки у цьому напрямку були зроблені у США і пов'язані вони з реалізацією "Нового курсу" президента Ф. Рузвельта.

Стало зрозуміло, що доба домінування неокласичної теорії закінчилася. Вона виявилася не в змозі передбачити виникнення нових суперечностей ринкової системи. Це пояснюється тим, що в економічному аналізі неокласична теорія використовувала мікроекономічний підхід, тобто аналіз економіки з точки зору окремих економічних одиниць, а економічна криза і тривала депресія 30-х років вимагала **макроекономічного аналізу**. Тому на зміну неокласичній теорії мала прийти інша, яка б більше відповідала новим реаліям економічного життя.

Першими спробу запропонувати альтернативу неокласичній теорії здійснила група шведських економістів-теоретиків, які створили самобутню **стокгольмську школу**, що склалася на початку 30-х років на базі поглядів шведських економістів кінця XIX – початку XX ст. К. Вікселя, Г. Касселя та Д. Девідсона. Цю школу представляли відомі економісти Г. Мюрдаль, Е. Ліндаль, Б. Улін, Е. Лундберг та Д. Хаммершельд, а її концепції стали підґрунтям економічної політики правих соціал-демократів в Швеції. Вони першими заперечили можливість автоматичного відновлення економічної рівноваги сукупних попиту і пропозиції після її порушення. Вони підкреслювали, що не рівноважний розвиток буде посилюватися в силу **принципу "кумулятивного розвитку"**. В основі цього принципу лежить уява про економічну дійсність як систему взаємообумовлених факторів, що знаходяться в умовах нестійкої рівноваги і зміна будь-якого з них приведе до зміни всіх в напрямку дії зміненого. Тобто економічна система набуває незворотного, кумулятивного спрямування в бік посилення нестійкої рівноваги. Зупинити цей процес, або навіть розвернути в протилежну сторону здатне лише втручання ззовні, тобто банків, держави тощо.

Іншою теорією стокгольмської школи стала **теорія очікувань (антиципацій)**, яку вона застосовувала в вирішенні проблем рентабельності капіталовкладень, прогнозування розвитку окремих галузей і народного господарства в цілому з метою надати економічному

розвитку певного динамізму. Очікування підприємців школа трактувала як вирішальний фактор, який визначає відтворення суспільного капіталу, зміну кон'юнктури ринку, що впливає на розміри національного доходу. Ця концепція стала теоретичним обґрунтуванням перерозподілу національного доходу на користь монополій засобами дешевого кредитування, податкових пільг, субсидій тощо.

Однак стокгольмська школа не змогла сформулювати новий напрям економічної теорії — **теорію державного регулювання економіки**, що з успіхом здійснило **кейнсіанство**, фундатором якого був видатний британський економіст-теоретик, державний і політичний діяч **Джон Мейнард Кейнс** (1883-1946).

Джон Мейнард був сином відомого англійського економіста Джона Невілла Кейнса, отримав математичну освіту в Ітоні та Кембріджі. Однак під впливом свого учителя А. Маршалла переключився на економічні дослідження. В 1905 році Маршалл писав батькові Кейнса: "Ваш син чудово працює в галузі економічної науки. Я казав йому, що був би дуже радий, якби він вирішив присвятити себе кар'єрі професіонального економіста".

Кейнс був багатогою та обдарованою людиною, різнобічним вченим, неймовірно активним та багатостороннім в суспільно-політичному житті. Багатства набув грою на фондовій та товарних біржах. У своїх книгах розглядав широке коло економічних, математичних, історичних проблем. На протязі життя займав високі державні та громадські пости, зокрема, був представником Британського казначейства на Паризькій мирній конференції під час першої світової війни, замісником канцлера казначейства, членом Ради директорів Англійського банку, казначем у Королівському коледжі, очолював Національне товариство по страхуванню життя, був управляючим інвестиційною компанією, редактором ряду економічних журналів, головою Ради по підтримці музики та мистецтва тощо.

В основу аналізу нової економічної теорії були покладені актуальні і понині проблеми **державного регулювання ринкової економіки**. Вагомість економічного вчення Кейнса була настільки суттєвою, що його характеризують як "революцію" в економічній науці, причому "революцію" значно масштабнішу і впливовішу, ніж була свого часу "маржинальна". Кейнсіанські ідеї, які не мали аналогів у минулому, здійснили переворот у всіх сучасних ліберальних і дирижистських теоріях, заснували не тільки новий напрям економічної думки, а й нову наукову дисципліну — **макроекономіку**.

Однак кейнсіанська концепція сама по собі не є цілісним економічним вченням.

20.2. "Кейнсіанська революція" в економічній теорії

Свою видатну книгу **"Загальна теорія зайнятості, процента та грошей"**, в якій викладено революційну економічну концепцію кейнсіанства, Кейнс видав у 1936 році. Блискучий економіст Дж. Гелбрейт у свій час писав, що вона абсолютно незрозуміла, погано написана та передчасно опублікована. Проте її ідеї з захопленням зустріли представники економічної науки, які проголосили "кейнсіанську революцію" в економіці, в політичних та бізнесових колах. А дослідник економічної думки Селігмен поставив книгу Кейнса в один ряд з "Багатством народів" Сміта та "Капіталом" Маркса.

Головна її ідея полягала в тому, що ринкова система зовсім не є досконалою, а вільна конкуренція, яка під тиском монополій на початку ХХ ст. модифікувалася в **недосконалу конкуренцію**, не здатна автоматично відновлювати ринкову рівновагу. Монополізація економіки підірвала механізм вільного ціноутворення і за цих умов ринкове господарство, на думку Кейнса, буде постійно перебувати у стані депресії. Кейнс піддав сумніву дію

автоматичного механізму саморегулювання не тільки на ринку товарів, а й на ринках робочої сили та капіталу.

По-перше, він поставив під сумнів існування в умовах монополістичного капіталізму (він ніколи не вживав термін "монополістичний капіталізм", хоча мав справу саме з ним) вільного руху цін у напрямку зниження. Досвід показував, що за цих умов ціни залишаються незмінними навіть в умовах зниження зарплати та виробництва.

По-друге, Кейнс показав неможливість безмежного зниження норми процента з метою стимулювання інвестицій. У зниженні норми процента є певна межа, за якою заощаджувані віддадуть перевагу не передачі своїх заощаджень у позику, а будуть тримати їх у формі ліквідних засобів з метою страхування себе на випадок всіляких непередбачених ускладнень.

По-третє, Кейнс поставив питання про неможливість зниження заробітної плати у зв'язку з все зростаючим впливом профспілок, що захищають економічні інтереси робітничого класу.

Таким чином, Кейнс доказував, що механізм автоматичного зрівняння попиту та пропозицій, тобто саморегулювання, на якому базується неокласична теорія, є утопією.

Методологічне новаторство видатного британця насамперед виявилось у двох основних моментах. **Перший** базується на наданні переваги **макроекономічному аналізу** перед мікроекономічним, дослідженні взаємозв'язків і пропорцій між агрегатними народногосподарськими величинами — споживанням, нагромадженням, заощадженнями, інвестиціями, зайнятістю, тобто величинами, котрі визначають рівень та темпи зростання національного доходу. Такий підхід передбачає, що умови процвітання окремої фірми зовсім не є умовами процвітання всієї економіки в цілому. Між економічними цілями фірми та економіки виникають суперечності, вирішення яких потрібно шукати на шляху відновлення **макроекономічної рівноваги**, загальнонаціональних пропорцій, насамперед відповідності сукупного попиту сукупній пропозиції, обсягу заощаджень чистим сукупним інвестиціям, досягнення повної зайнятості.

Кейнс переконливо доводив несправедливість тези неокласиків про автоматичне "самозцілення" ринкової економіки від спаду та стагнації. Він стверджував, що ринкова економіка ХХ ст. таку властивість втратила і не здатна самостійно відновити втрачені пропорції та забезпечити повну зайнятість. Тому максимально можливу зайнятість і економічне зростання може забезпечити тільки активна економічна роль держави, яка може підтримати необхідний баланс ринкових сил, допомогти ринковому механізмові, що дедалі слабне, виправити ситуацію. Цією ідеєю видатний британець, за словами американського неокейнсіанця С. Гарріса, "подарував демократичному суспільству новий строк життя, укріпив це суспільство, коли йому загрожувала смертельна небезпека".

Другий момент пов'язаний з обґрунтуванням концепції так званого **ефективного попиту**, тобто потенційно можливого і стимульованого державою сукупного попиту. На відміну від теорії неокласиків, Кейнс прийшов до висновку, що усі життєво важливі проблеми розвинутого капіталістичного суспільства слід шукати не в пропозиції ресурсів, а в попиті, що забезпечує реалізацію цих ресурсів. Тому Кейнс не погодився з відомим законом Сея, згідно якого пропозиція сама, автоматично, створює свій попит і на перший план поставив проблему формування **ефективного сукупного попиту** та його основних компонентів — споживчого та інвестиційного попиту, а також проблему чинників, що визначають їх динаміку.

Новий підхід Кейнса особливо чітко виявився при аналізі **заощаджень**. Уся попередня економічна наука одностайно доводила, що основою економічного зростання є **ощадливість**, утримання від споживання, збільшення заощаджень. Кейнс повністю відкинув це твердження і зробив наголос на тому, що ошадливість заважає пожевлению підприємливості, шкідливо впливає на прибуток. Тому в сучасній економіці необхідно думати не про ошадливість, а про стимулювання ефективного попиту.

Кейнс змінив уявлення про *предмет та метод економічної теорії*. Її предметом він вважав кількісні функціональні залежності та взаємозв'язки макроекономічних показників, які поділив на *незалежні змінні* (сукупна пропозиція, інвестиції, норма процента, гранична схильність до споживання чи заощаджень) та *залежні змінні* (зайнятість, сукупний попит, національний дохід). Що стосується методу досліджень, то Кейнс економічні явища розглядав у вигляді *агрегатних* (сукупних) категорій, що дало йому можливість виявити загальні функціональні зв'язки в ринковій економічній системі.

Особливістю методу досліджень Кейнса є і введення при аналізі суб'єктивного фактору — психології людей. Сам дослідник зазначав, що закони, які він сформулював, є не стільки економічними, скільки психологічними.

Хоча своїй теорії Кейнс дав назву *"загальної теорії зайнятості"*, вона виходить далеко за межі проблем власне зайнятості, її зміст значно глибший і ширший. Місце та роль теорії Кейнса в економічній науці визначаються насамперед *кейнсіанською макроекономічною моделлю рівноваги* і концепціями, пов'язаними з нею.

20.2.1. Теорія ефективного попиту, проценту та зайнятості

Центральною категорією кейнсіанської теорії є *ефективний сукупний попит*, впливаючи на який, за думкою Кейнса, можна досягти економічної рівноваги. Ефективним Кейнс вважав сукупний попит, який дорівнює сукупній пропозиції, тобто тотожний національному доходу, і забезпечує *повну зайнятість*. Ефективний попит складається з особистого, який складає 2/3 всіх закуплених товарів та послуг та виробничого попиту. З цим пов'язані і дві інвестиційні концепції Кейнса.

Перша інвестиційна концепція пов'язана з *особистим попитом* (витрати суспільства на споживчі блага), яка об'єднує сукупний попит, інвестиції та динаміку національного доходу. Відповідно до неї витрати на особисте споживання зростають із збільшенням доходу. Однак на споживання йде не весь дохід, оскільки якусь його частину кожна людина в силу своєї психології заощаджує. Дослідник ту частку доходу, яка споживається назвав *граничною схильністю до споживання* і зробив висновок, що має місце тенденція до зменшення споживання у доході. В масштабах макроекономіки це означає, що заощаджується частина національного доходу, яка не повертається в господарський оборот. Це твердження отримало назву "основного психологічного закону" суспільства, який приводить до розриву між рівнями доходу та споживання.

Тому необхідною умовою економічної рівноваги Кейнс вважав необхідність збільшення інвестиційних витрат, які мають поглинати все зростаючий обсяг заощаджень. Це можна проілюструвати за допомогою моделей макроекономічного розвитку британського дослідника.

За умов класичної (чистої) ринкової економіки (без державного втручання та зовнішніх зв'язків), яку Кейнс назвав *базовою макроекономічною моделлю*, сукупний попит (*AD*) є *залежною змінною величиною* і визначається сукупними витратами, які містять споживчі витрати домашніх господарств (*C*) та інвестиційні, або грошові, витрати фірм (*I_n*):

$$AD = C + I_n$$

Вважаючи функцію споживання стійкою, основним елементом регулювання сукупного попиту Кейнс вважав *інвестицій*, динаміка яких визначається доходами. Тому споживання потрібно стимулювати тільки тоді, коли досягається стадія інвестиційного насичення виробництва. Однак Кейнс доводив, що і приріст інвестицій має межу, особливо в умовах економічної стагнації, коли обсяги виробництва незначні та не спостерігається тенденції до зростання. При цьому порушується ринкова рівновага на користь сукупної пропозиції (*AS*), яка є *незалежною змінною величиною*.

Отже, в умовах економічної стагнації виникає нестача сукупного попиту, яка призводить до суттєвої неповної зайнятості. Внаслідок цього економіка не може вийти зі стану хронічної депресії. Якщо навіть за цих умов виникає баланс сукупного попиту (*AD*) і сукупної пропозиції (*AS*), тобто *AD=AS*, економічна рівновага не настає, адже є значна

неповна зайнятість, а сукупні заощадження істотно перевищують чисті інвестиції. Рівновага настане лише тоді, коли всі заощадження перетворяться на інвестиції, тобто $S=I$.

Таким чином, Кейнс робить висновок, що в умовах базової моделі нестача сукупного попиту зумовлює хронічне порушення ринкової рівноваги та неповну зайнятість. При цьому ринковий механізм виявляється не в змозі лише через споживання та інвестиції виправити становище і ринкова економіка надовго залишатиметься в стані депресії (відсутності рівноваги). Для встановлення рівноваги (досягнення ситуації $S=I$) необхідно стимулювати сукупний попит до стану ефективного, що здатна зробити лише держава завдяки ще двом чинникам — *державним витратам (G)* та *чистому експорту (X_n)*.

Так виникає *розширена макроекономічна модель Кейнса*, модель відкритої ринкової економіки з чотирма чинниками впливу на сукупний попит:

$$AD = C + I + G + X_n$$

Через витрати *бюджету*, сформованого насамперед *податками*, держава збільшує споживання та інвестиції, що сприяє зростанню попиту. Те саме стосується і чистого експорту (різниця вартості експорту та імпорту), зростання якого під впливом державного стимулювання збільшує попит на національний продукт за кордоном (збільшує витрати іноземців на закупівлю національного продукту).

Коли немає автоматичного механізму досягнення повної зайнятості, лише державне регулювання сукупного попиту відкриває можливість досягнення *динамічної економічної рівноваги* (рівноважного економічного зростання), тобто рівності сукупного попиту та сукупної пропозиції, заощаджень та інвестицій за повної зайнятості. Такий висновок міститься у *макроекономічній моделі Кейнса*.

Друга інвестиційна концепція Кейнса пов'язана з *виробничим попитом* (інвестиції або капітальні блага) і виявляє зв'язок між інвестиціями та динамікою *граничної ефективності інвестицій*. Величина виробничого попиту залежить від інвестицій, рівень яких визначається нормою процента і нормою очікуваного прибутку. Інвестиції можуть здійснюватися лише тоді, коли очікуваний прибуток буде вищим, ніж процент, що сплачується в рахунок отримання позики. З цього випливає, що *гранична ефективність капіталу* залежить насамперед від оцінки майбутніх прибутків. Це робить її вкрай чутливою до різноманітних біржових спекуляцій, паніки, неправильної оцінки стану ринку, технічних нововведень, політичних переворотів тощо. На цьому побудована *теорія процента* Кейнса.

На думку дослідника норма процента є нижньою межею граничної ефективності майбутніх інвестицій. Чим нижча норма процента, тим далі відсувається ця межа, а незмінність процентної ставки або навіть її зростання мають гальмувати, зменшувати схильність до інвестування. Тому, якщо процентна ставка дорівнює або є більшою від показника граничної ефективності капіталу, інвестиції здійснюватися не будуть, а якщо меншою, то інвестиції здійснюватимуться.

На відміну від неокласиків, які пов'язують норму процента з заощадженнями та інвестиціями, Кейнс вважає процент фактором незалежним, оскільки його рівень визначається взаємодією попиту та пропозиції на грошовому ринку, тобто не на всі заощадження, а лише на їх грошову частину. Тому причину небажаного підвищення процентної ставки Кейнс вбачає у *зростанні попиту на гроші порівняно з їх пропозицією*.

Попит на гроші Кейнс назвав *схильністю до ліквідності*, яка, на його думку, визначається трьома психологічними моментами:

- потребами товарно-грошового обігу;
- обачністю людей;
- спекуляціями на грошовому ринку.

Пропозиція грошей визначається їхньою кількістю в обігу. Сама ставка процента при цьому є своєрідною платою за необхідність розлучення з готівкою, з ліквідністю. Тому чим вища схильність до ліквідності, яка до того ж посилюється невпевненістю і невизначеністю на грошовому ринку, тим вищий попит на готівку та тим вища процентна ставка.

Отже, *процент* у Кейнса — багато в чому психологічне явище. Водночас це та ланка ринкової економічної системи, яка в кейнсіанській теорії пов'язує грошову сферу зі сферою виробництва і визначає специфіку впливу грошово-кредитного регулювання на процес ринкового відтворення.

У своєму аналізі Кейнс центральне місце відводив проблемі *зайнятості*, адже безробіття у 30-х роках набуло катастрофічного характеру. Він заперечив тезу неокласиків про можливість стихійного, автоматичного відновлення повної зайнятості на основі вільних ринкових цін. Нагадаємо, що у неокласичній теорії зайнятість залежить від двох чинників: граничної продуктивності праці, яка визначає попит на неї, та "граничних страждань праці", що оцінюється заробітною платою працівників і зумовлює пропозицію праці. Чим нижча заробітна плата, на яку погоджуються наймані робітники, тим вищий рівень зайнятості, і навпаки. Звідси виникає два основних постулати неокласичної теорії:

- 1) пропозиція праці реагує на пропозицію реальної заробітної плати;
- 2) рух реальної заробітної плати тотожний зміні номінальної.

Це зумовило висновок неокласиків, що рівень зайнятості визначається самими працівниками.

Кейнс довів, що масштаби та коливання зайнятості не залежать від поведінки осіб найманої праці, а визначається динамікою "ефективного попиту", який формується з очікуваних витрат на споживання домашніх господарств (населення) і передбачуваних інвестицій (витрат фірм). Саме "ефективний попит" зумовлює рівень зайнятості та національного доходу. Тому спроби визначити закономірності руху сукупного попиту і приросту національного доходу становлять *центральну ідею* кейнсіанського вчення.

Саме недостатнім попитом Кейнс пояснює циклічний характер виробничого процесу. Не слід, вважає Кейнс, пов'язувати економічні коливання виключно лише з зовнішніми факторами, такими, як війна, посухи та інші подібні аномалії. Навпаки, причини інфляції та безробіття сховані, значною мірою, у відсутності повної синхронності у прийнятті деяких основних економічних рішень, зокрема рішень про заощадження та інвестиції. Кейнс визнає, що у сучасній капіталістичній економіці такої рівноваги між заощадженнями та інвестиціями не вдається досягти, бо інвестиції, як правило, відстають від зростання заощаджень і суспільство впадає у стан кризи або тривалої стагнації.

Недостатнім сукупним попитом пояснює Кейнс і причини безробіття. Він відкинув тезу неокласиків, що повну зайнятість забезпечує стихійне регулювання цін та заробітної плати і поставив безробіття не в залежність від "надмірної" заробітної плати, а в залежність від сукупного ефективного попиту на споживчі та капітальні блага. Оскільки він має тенденцію до відставання, то це робить повну зайнятість в умовах капіталізму лише винятком.

Кейнс робить жорсткий висновок про те, що при капіталізмі не існує механізму гарантування повної зайнятості, оскільки економіка може бути збалансованою навіть при значному рівні безробіття і інфляції. Він визнав, що безробіття є органічно притаманним явищем капіталізму і обумовлене внутрішніми вадами системи. Тому повна зайнятість може бути швидше випадковим, ніж закономірним. Дослідник писав: "Ефективний попит, що поєднується з повною зайнятістю, — це поодинокий випадок, що настає тільки тоді, коли схильність до споживання і спонукання інвестувати знаходиться у певному відношенні одне до одного. Воно може існувати лише за умови, якщо випадково або навмисно поточні інвестиції зумовлюють попит, рівний надлишкові сукупної ціни пропозиції продукції над тим, що суспільство бажає витратити на споживання, коли у ньому панує повна зайнятість".

20.2.2. Теорія мультиплікатора інвестицій

Щоб встановити зв'язок між чистими інвестиціями, споживанням і національним доходом Кейнс формулює *концепцію мультиплікації інвестицій*, який став центральною ланкою його теорії. Термін і ідею мультиплікації Кейнс запозичив в іншого британського економіста, професора Кембриджа *Річарда Фердинанда Кана* (1905-1988), який в статті "*Відношення внутрішніх інвестицій до безробіття*" (1931) вперше ввів це поняття,

розробляючи мультиплікатор зайнятості. Обгрунтовуючи ефективність організації суспільних робіт для боротьби з безробіттям, Кан встановив, що кожна нова затрата в будь-якому секторі економіки, породжуючи первинну зайнятість є поштовхом для відповідних затрат в інших секторах і породжує вторинну, третинну і т.д. зайнятості. Тим самим початковий поштовх "мультиплікується" в кратному змінненні зайнятості. Виходячи з цього, Кан обгрунтовує можливість обрахунку загальної величини зайнятості у випадку, коли відома первинна зайнятість і гранична схильність до споживання.

Мультиплікатор — це коефіцієнт примноження, який показує, наскільки приріст сукупної зайнятості буде більшим від приросту зайнятості у галузях, безпосередньо пов'язаних з інвестиціями.

Між приростом інвестицій (ΔI_n) і приростом національного доходу (ΔY), як довів Кейнс, існує стійке співвідношення, яке він і назвав *коефіцієнтом мультиплікатора інвестицій* (k):

$$\Delta Y = k \Delta I$$

З наведеного рівняння Кейнс виводить величину мультиплікатора (ланцюжок математичних перетворень опускаємо), який дорівнює:

$$k = 1 : MPS$$

де *MPS* — *гранична схильність до заощадження*, яка визначається як $\Delta S : \Delta Y$. Вище ми розглядали поняття граничної схильності до споживання, якому Кейнс надав символ *MPC* і визначив як $\Delta C : \Delta Y$ (C – споживання). Індивідуальну психологічну схильність до заощаджень британець пояснював дією факторів, що спонукають людей, державу та фірми утримуватися від споживання свого доходу і заощаджувати:

- обережність і передбачливість;
- ошадливість і прагнення до кращого;
- незалежність і підприємливість;
- гордість і скупість;
- необхідність самофінансування;
- прагнення до поліпшення матеріального становища у майбутньому;
- прагнення ліквідності (забезпечення зростання доходів);
- прагнення до накопичення фінансових резервів, які перевищують потреби.

Отже, мультиплікатор інвестицій (примножувач сили інвестицій) є величиною, оберненою до величини граничної схильності до заощаджень. Чим більшим буде показник *MPS*, тим меншим буде мультиплікатор, а чим більшим буде *MPC*, тим більшою буде мультиплікація інвестицій і тим вищими будуть темпи економічного зростання. Мультиплікатор інвестицій ґрунтується на тому, що кожна одиниця застосованих чистих інвестицій приносить більший приріст національного доходу, і навпаки, зменшення інвестицій обертається масштабнішим зменшенням національного доходу. Так само інвестиції впливають і на зайнятість, тому мультиплікатор інвестицій є одночасно і *мультиплікатором зайнятості*.

Мультиплікаційний ефект полягає в тому, що приріст національного доходу, зайнятості та споживання відбувається в більшій пропорції, ніж приріст первинних інвестицій, які через мультиплікатор продукують вторинні, третинні та наступні інвестиції зі спадним ефектом. Мультиплікаційний цикл завершується тоді, коли чергові інвестиції вже не виявляють мультиплікаційного ефекту, що відбувається за ситуації повної зайнятості, коли не збільшується сукупний попит. Отже, збільшуючи *MPC*, можна досягти зростання мультиплікатора разом із сукупним попитом, зайнятістю та національним доходом, тоді як збільшення *MPS* призведе до мультиплікаційного зменшення доходу, попиту та зайнятості.

Ці закономірності дали Кейнсу можливість сформулювати *парадокс ошадливості* та *психологічний закон співвідношення схильностей до споживання та заощадження*, який назвали "законом Кейнса". Згідно парадоксу ошадливості, зростання заощаджень домашніх

господарств може призвести до скорочення чистих інвестицій, зменшення національного доходу, сукупного попиту і зайнятості, тобто накопичуючи багатства (заощаджуючи) нація бідніє.

А суть "*закону Кейнса*" полягає в тому, що зі зростанням доходу схильність до споживання зменшується, а схильність до заощаджень зростає, що зрештою призводить до зменшення мультиплікатора, зниження доходу, сукупного попиту і зайнятості та наступної стагнації економіки. Темпи зростання доходів завжди вищі від темпів зростання споживання. Тому держава повинна всіляко стимулювати споживання, а тим самим і сукупний попит. Каналами такого впливу є податки та державні витрати, які тісно взаємопов'язані через проведення *фіскальної економічної політики*: збираючи податки та формуючи за їх рахунок свій бюджет, держава створює передумови для власних закупівель (витрат) і змінює рівень рівноважного доходу.

Якщо абстрагуватися від податків, державний вплив на сукупний попит відбувається через державні витрати. Кейнс уводить до аналізу *мультиплікатор державних витрат*, який дорівнює (ланцюжок математичних перетворень опускаємо)

$$\Delta Y : \Delta G = 1 + MPC + MPC^2 + MPC^3 + \dots + MPC^n = 1 : 1 - MPC$$

де *MPC* — гранична схильність до споживання, ΔG — приріст державних витрат, а *n* — кількість мультиплікаційних циклів.

Важливо наголосити, що збільшення державних витрат фінансується не за рахунок зростання податків, які тут не враховані, а мультиплікаційний ефект виникає внаслідок зростання бюджетного дефіциту. *Оподаткування* ж здійснює знижувальний вплив на рівноважний обсяг *ЧНП* (національного доходу).

Скорочення споживання і заощадження при зростанні податків залежить від *податкового мультиплікатора*, який показує, на скільки одиниць зменшиться сукупний дохід у відповідь на збільшення податків на одну одиницю. Податковий мультиплікатор британський дослідник відобразив таким рівнянням:

$$\Delta Y : \Delta T = MPC : 1 - MPC$$

де ΔY — приріст доходу; ΔT — приріст податків; *MPC* — гранична схильність до споживання.

Держава, на думку Кейнса, також повинна всіляко стимулювати зростання *експорту* частини *ВВП*, щоб забезпечити *активний торговий баланс* країни, або *позитивний чистий експорт* (X_n). Зростання чистого експорту збільшує сукупні витрати за рахунок зростання попиту на національний продукт за кордоном. Тоді зростають рівноважний *ЧНП* і зайнятість, виникають ширші можливості для підтримання економічної рівноваги.

Важливим засобом досягнення ефективного сукупного попиту стає фінансово-бюджетна політика держави — основний інструмент кейнсіанського регулювання, яке має *антициклічний характер*. Для досягнення високого рівня витрат та ефективного попиту Кейнс допускав *дефіцитний бюджет* держави і зростання на цій основі *внутрішнього державного боргу*. При цьому не має особливого значення, на що витрачаються бюджетні кошти — навіть на озброєння — лише б це стимулювало ефективний попит і зайнятість.

20.2.3. Проблеми ціноутворення та інфляції

Аналізуючи сучасний йому капіталізм, Кейнс прийшов до висновку, що постійних цін практично не існує, оскільки вони зростають разом зі зростанням зайнятості та зміною кількості грошей. Тому необхідно аналізувати дію всіх факторів, що впливають на співвідношення між змінами кількості грошей і змінами рівня цін. Насамперед мова йде про такі фактори:

- вплив процентної ставки, що змінює обсяг інвестицій;
- мультиплікатор інвестицій, що змінює споживання;
- співвідношення між кількістю ресурсів та ефективністю їх використання;

- еластичність попиту на товари і його реакцію на зміну цін;
- співвідношення номінальної заробітної плати і повною зайнятістю тощо.

Кейнс дійшов висновку, що збільшення кількості грошей (пропозиції) буде розподілятися між зростанням цін (інфляцією), збільшенням номінальної (грошової) заробітної плати і зростанням інвестицій, виробництва та зайнятості.

Виходячи з цього, він розглядав різні стани інфляції: *абсолютну інфляцію*, яка розгортається за зростання ефективного попиту за умов повної зайнятості, та так звану *напівінфляцію*, коли зростання цін відбувається у відповідь на збільшення сукупного попиту ще за умов неповної зайнятості.

Враховуючи фактор часу, Кейнс припускав, що спостерігається довготривала тенденція до зростання цін. З цього приводу він писав, що "протягом дуже тривалих періодів зміна цін майже завжди відбувається у бік підвищення". Стійкість або нестійкість цін у довготривалому аспекті Кейнс пов'язував з тенденціями змін заробітної плати порівняно з темпами зростання ефективності виробництва.

По-суті, таким аналізом британський економіст заклав основи *теорії інфляції витрат*, яка зумовлюється зростанням споживчих цін, пов'язаних насамперед зі зростанням номінальної (грошової) заробітної плати ще до досягнення повної зайнятості.

Отже, Кейнс вказував на альтернативність неповної зайнятості та інфляції, тобто виявив, що за умов неповної зайнятості інфляція сприяє зменшенню безробіття, а тому може використовуватися як інструмент регулювання зайнятості. Він сформулював закономірність, за якою зростання інфляції зумовить зменшення безробіття і зростання зайнятості, а зростання безробіття і зниження зайнятості відгукнуться зменшенням інфляції, тобто відкрив *альтернативність безробіття та інфляції*.

20.2.4. Теорія заробітної плати

Заробітну плату Кейнс розглядав одним із важелів регулювання ефективного попиту. У трактуванні *суті заробітної плати* він займав позиції концепції "граничної продуктивності". Кейнс був прихильником встановлення "мінімальної" заробітної плати, оскільки її надмірне зростання збільшує схильність до заощаджень, не сприяючи процесові мультиплікації інвестицій та зайнятості.

Проте потрібно розмежувати кейнсіанську позицію і позицію неокласичної теорії у цьому питанні. Кейнс доводив помилковість тези неокласиків, що рівень заробітної плати впливає на безробіття і для його зменшення достатньо зменшувати заробітну плату. Для обґрунтування своєї позиції, що скорочення заробітної плати не здатне зменшити безробіття, він наводить такі аргументи:

- попит на працю і рівень зайнятості визначаються реальною, а не грошовою заробітною платою, як доводили класики;
- зниження грошової заробітної плати завжди супроводжується зниженням реальної заробітної плати, оскільки ціни в умовах конкуренції визначаються прямими граничними витратами, які у короткостроковому періоді складаються виключно з трудових витрат;
- оскільки споживання є функцією реального доходу, то після падіння заробітної плати працівники стануть витрачати на споживання менше, ніж раніше;
- зниження зарплати неодмінно приведе до зниження ставки процента, що приведе до падіння стимулів інвестування;
- зниження грошової заробітної плати веде до зниження сукупного попиту, тому безробіття або збільшиться, або залишається незмінним.

Кейнс розглядає проблему інакше. Він погоджувався, що ефект зростання зайнятості внаслідок зниження заробітної плати міг би виникнути, якби це зниження не змінювало обсягу сукупного попиту, виміряного в одиницях заробітної плати. Зниження заробітної плати може дати позитивний ефект тільки тоді, коли можливо розширити сукупний попит. Кейнс підкреслював, що така можливість виникає в тому випадку і в тому обсязі, за яких це

зниження зачіпає три основних параметри сукупного попиту — граничну схильність до споживання, граничну ефективність капіталу, норму процента.

Послідовно розглядаючи зміну всіх трьох названих параметрів під впливом зниження номінальної заробітної плати, Кейнс дійшов висновку, що це зниження приведе до зростання ефективного попиту тільки за умови зниження норми процента внаслідок збільшення грошової пропозиції, вираженої в одиницях заробітної плати.

Але в цьому випадку ефект такого зниження рівноцінний банківській політиці, спрямований на збільшення грошової пропозиції. Тоді виникає питання чи варто знижувати заробітну плату, що пов'язано з величезними соціальними втратами, а того ж результату можна досягти через політику збільшення грошової пропозиції. Тому Кейнс робить висновок, що найбільш розумною політикою є підтримка стійкого загального рівня грошової заробітної плати.

20.2.5. Концепція регулювання сукупного попиту

Оскільки центральною ланкою кейнсіанської теорії є ефективний сукупний попит, то надзвичайно важливого значення набуває проблема його регулювання. Нагадаємо, що чинниками *недостатнього ефективного попиту* британець називав споживання та інвестиції. Недостатність *споживання* зумовлюється такими факторами:

- скороченням граничної схильності до споживання;
- дією психологічного закону співвідношення схильностей до споживання та заощадження.

А недостатність *інвестицій* такими:

- зниженням граничної ефективності капіталу;
- надмірною перевагою ліквідності;
- високим рівнем процента.

Кейнс вважав, що регулювання сукупного попиту здійснюється за допомогою двох основних інструментів — грошово-кредитної та фінансово-бюджетної політики держави.

Грошово-кредитне регулювання безпосередньо впливає з кейнсіанської теорії процента. Вважаючи процент найважливішим параметром, від якого залежить гранична ефективність інвестицій, Кейнс припускав, що через банківську систему можна регулювати процентну ставку на довгостроковий період. Причому він вважав, що грошово-кредитне регулювання буде ефективним лише при умові зниження норми процента, для чого необхідно через зміну грошової пропозиції змінити психологічну ситуацію на грошовому ринку. Якщо ж зростання грошової пропозиції не приведе до зниження процентної ставки, то грошово-кредитне регулювання у стимулюванні сукупного попиту виявиться безсилем і не подолає депресійних явищ в економіці. Виходячи з цього, Кейнс вважав грошово-кредитне регулювання ненадійним інструментом досягнення економічної рівноваги.

Тому досягнення рівноважного економічного зростання і повної зайнятості Кейнс пов'язував з іншим інструментом впливу на сукупний попит — *фінансово-бюджетним регулюванням*. І оскільки цей інструмент виступає чи не єдиним надійним засобом стимулювання ефективного сукупного попиту, Кейнс вважав, що регулювання обсягу поточних інвестицій повинна здійснювати виключно держава, а не приватний капітал (комерційні банки, наприклад). Однак він не був прихильником такої форми "прямой організації інвестицій", як державна власність, тому зазначав, що "не власність на знаряддя виробництва суттєва для держави, а можливість винагородити власників виробничих ресурсів за ризик вкладення інвестицій".

Метами фінансово-бюджетного регулювання Кейнс розглядав рецесійний (дефляційний) та інфляційний "розрив" в економіці.

Рецесійний розрив — величина, на яку повинен зрости сукупний попит, щоб збільшити національний дохід до не інфляційного рівня повної зайнятості. Поки чисті заощадження, що відповідають повній зайнятості, не врівноважаться чистими приватними інвестиціями, в економіці буде зберігатися неповна зайнятість. Тоді й виникає рецесійний

розрив, який вимірюється нестачею інвестицій порівняно із заощадженнями, що відповідають повній зайнятості, тобто це та величина, на яку сукупні витрати (споживання та інвестиції) менші від рівня *ЧНП* за повної зайнятості. При цьому нестача витрат зумовлює депресивний вплив на економіку, обсяг реального *ЧНП* скорочується. Щоб подолати рецесійний розрив і забезпечити повну зайнятість, потрібно стимулювати сукупний попит шляхом зростання державних витрат і зменшення податків.

Інфляційний розрив — величина, на яку повинен скоротитися сукупний попит, щоб зменшити національний дохід до не інфляційного рівня повної зайнятості. Якщо чисті інвестиції виявляють тенденцію до перевищення рівня заощаджень, який відповідає повній зайнятості, то попит на товари перевищить можливості їх виробництва і ціни почнуть зростати (виникає інфляція). У цьому випадку виникає інфляційний розрив, за якого сукупні витрати перевищать рівень *ЧНП* за умов повної зайнятості. Це приведе до зростання номінального *ЧНП*, але реальний *ЧНП* зростати не буде. Щоб подолати інфляційний розрив і також досягти повної зайнятості, треба стримувати сукупний попит шляхом зменшення державних витрат і зростання податків.

Такими в цілому були кейнсіанські рекомендації стосовно проведення державної економічної політики, спрямованої на досягнення ефективного сукупного попиту за умов недосконалої ринкової конкуренції.

20.3. Значення кейнсіанської теорії

Значення кейнсіанської теорії зумовлене цілим рядом обставин.

По-перше, теорія Кейнса озброїла економічну науку новим теоретичним інструментарієм аналізу проблем ринкового відтворення. Вона визнала, що ринкові відносини значно модифікувалися, вільна конкуренція поступилася місцем монополіям і недосконалій конкуренції, а разом з обмеженням дії ринкового механізму вільної конкуренції втрачилися гнучкість і динаміка цін. Тому Кейнсом був запропонований макроекономічний метод дослідження.

По-друге, це обґрунтування проблеми реалізації, яка набрала надзвичайного значення в період нищівної кризи початку 30-х років. Кейнсіанську теорію часто називають "теорією депресивної економіки", адже вона несе на собі глибокий відбиток так званої Великої депресії. Центром проблеми реалізації стала теорія "ефективного сукупного попиту", основної умови, що визначає рівень національного доходу та зайнятості.

По-третє, це розробка теорії економічного зростання на принципі дії мультиплікатора інвестицій та зайнятості, яка вказала шляхи до економічного зростання і поклала початок розвитку динамічної теорії циклу.

По-четверте, це поєднання економічної теорії з економічною політикою, яка базувалася на широкому втручанні держави в економічний розвиток. Втручання держави у процеси відтворення Кейнс визнавав "єдиним практично можливим засобом уникнення повної руйнації існуючих економічних форм та умовою для успішного функціонування приватної ініціативи". Однак великий британець ніколи не закликав повністю відмовитися від ринкового механізму саморегулювання, але вважав за потрібне доповнити та підсилити його державним впливом, щоб уникнути повного знищення цього механізму.

По-п'яте, основні положення кейнсіанської теорії не лише залишаються в арсеналі сучасної економічної науки, а й багато в чому визначають її нинішню спрямованість, хоча й відбулася їх певна еволюція в розробках сучасних кейнсіанців, які враховують економічні реалії сьогодення.

Розділ 7. Світова економіка в період 1939 – 1970 років. Посткейнсіанство та неолібералізм

Глава 21. Економіка провідних країн у роки Другої світової війни

21.1. Особливості розвитку світової економіки в 1939-1945 роках

Економічна криза 1929-1933 років не лише призвела до краху фінансових систем, падіння виробництва, зростання безробіття, розвалу системи соціального захисту, кризи інститутів влади, поляризації політичних сил усередині індустріальних країн, а й значно загострила суперечності між групами країн. В одній групі країн (Німеччина, Італія, Японія), де перемогли тоталітарні методи управління, наростали реваншистські настрої, милітаризувалася економіка, ставилися питання розширення життєвого простору. Друга група в складі США, Англії, Франції з ліберальною демократичною системою регульованого капіталізму не бажала втрачати своїх позицій в світовій ієрархії, вели боротьбу за нові ринки збуту, приймали участь в поділі світу.

Особливістю розвитку світової економіки першої половини ХХ ст. було й те, що у капіталістичних країн з'явився могутній опонент – комуністичний режим з його ідеєю "світової революції", що стало сильним дестабілізуючим фактором світового розвитку.

Тому демократичні держави проводили свою зовнішню політику таким чином, щоб зіштовхнути два тоталітарних режими: нацистський і комуністичний.

Не останню роль у розв'язанні Другої світової війни відіграло економічне, технологічне й військове співробітництво між СРСР та Німеччиною, що розгорнулося після підписання Рапальського договору (1922). У процесі цього співробітництва німецькі збройні сили отримали можливість налагодити на радянській території підготовку офіцерів хімічних військ, танкістів, льотчиків, а також приступити до проектування та виготовлення наступальних видів зброї (танків, літаків, отруйних речовин тощо), чого вони не мали права робити на власній території згідно Версальської угоди. У свою чергу вищі офіцери Червоної армії проходили стажування у штабах райхсвера.

На першому етапі Другої світової війни Радянський Союз, підписавши з Німеччиною пакт про ненапад та договір про дружбу й кордон, був її фактичним союзником. Цьому були прямі підтвердження: спільна агресія проти Польщі; санкціонована Німеччиною агресія СРСР проти Фінляндії і відторгнення від Румунії Бессарабії та Північної Буковини; радянська анексія Латвії й Естонії, а також той факт, що за 7 млн. марок Німеччина поступилася Литвою в обмін на старопольські землі. Усе це були спільні агресивні дії двох тоталітарних режимів.

У Другу світову війну, яка розпочалася 1 вересня 1939 року нападом Німеччини на Польщу, було втягнуто 72 держави світу, мобілізовано 110 млн. солдатів. За роки війни 55 млн. осіб загинуло, понад 100 млн. залишилися інвалідами. Кошти, витрачені на ведення війни, вартість руйнувань сягнули астрономічної цифри — 4 трлн. дол.

Господарство воюючих країн було переведено на воєнні рейки, а виробництво зброї, боеприпасів, амуніції, бойової техніки тощо стало пріоритетним. Так, у Німеччині, де військової промисловості ще в 1932 році практично не існувало, на початку Другої світової війни вироблялось близько 25 тисяч бойових літаків, 20 тисяч танків, 50 тисяч гармат і мінометів, які вважалися одними з найкращих у світі. Виробництво військової техніки і зброї стимулювало розвиток важкої промисловості. Легка промисловість набагато відставала від неї. У сільському господарстві уряд зробив ставку на великих землевласників і заможних селян, господарства яких всебічно підтримував, а ті забезпечували потреби економіки і населення в сільськогосподарській сировині та продуктах харчування. Під час війни щорічно

Успіхи Німеччини на початковому етапі Другої світової війни дали можливість використовувати економічний потенціал завойованих країн. Після поразки Франції у червні 1940 року Німеччина повернула собі втрачені Ельзас і Лотарингію, інші території. Невдовзі

майже вся Європа працювала для вермахту, як у 1935-1945 роках називалися збройні сили Німеччини.

Військова промисловість підчас війни була основою економіки. У 1939 році її частка в загальній вартості валової продукції становила 80%. Кількість працюючих у військових галузях упродовж 1939-1943 років зросла удвоє і становила 5 млн. осіб. Потребу в робочій силі нацисти задовольняли за рахунок примусової праці військовополонених, мільйонів депортованих з окупованих країн. Економіка Німеччини втратила ознаки ринкової, перетворилася на варварську індустріально-мілітаризовану економічну систему, яка безперервно виготовляла величезну кількість озброєнь, спрямовуючи їх на масове знищення людей.

Незважаючи на тотальну мілітаризацію, німецька економіка була неспроможною повністю задовольнити потреби фронту. З кінця 1943 року Німеччина зазнавала серйозних труднощів у всіх галузях господарства. Були порушені зв'язки між окремими економічними комплексами, відчувалася гостра нестача сировини, палива, людських ресурсів, фінансових засобів. З другої половини 1944 року промислове та сільськогосподарське виробництво різко знижується. Настає економічний крах. Німеччина, зазнавши більше втрат, ніж США та всі західноєвропейські країни разом узяті, лежала в руїнах після масованих бомбардувань. Лише вбитими вона втратила 6,5 млн. осіб.

21.1.1. США в роки Другої світової війни

Після початку війни в Європі США завдяки росту військових замовлень, в 1940 році нарешті зуміли перевищити рівень промислового виробництва 1929 року. Монополії здійснили масове оновлення основного капіталу і великі капіталовкладення майже в усі галузі економіки, яка почала отримувати чітко виражені державно-монополістичні тенденції. Були створені спеціальні урядові органи для керівництва військовою економікою, в які ввійшли і представники великого капіталу. Почались дослідження в галузі атомної зброї.

США не брали участі на початковому етапі війни, але займали чітко виражені анти німецькі позиції, розуміючи, яку загрозу фашистський режим створив для міжнародних позицій країни. Американський уряд почав здійснювати зростаючу підтримку Великій Британії та Франції, які були втягнуті в війну і потерпали від фашистської агресії. В кінці 1939 року конгрес США відмінив ембарго на експорт зброї. В березні 1941 року був прийнятий закон про надання в борг чи оренду озброєння, який отримав назву "**закон ленд-лізу**" (від *lend* — давати в борг і *lease* — здавати в оренду) – широкомасштабна система допомоги країнам-союзникам. США надавали в позику чи оренду зброю, боєприпаси, стратегічну сировину, продовольство та інші матеріальні ресурси країнам антигітлерівської коаліції, що забезпечило масовий збут американських товарів і продуктів на зовнішньому ринку (загальна сума поставок за ленд-лізом склала майже 47 млрд. дол.).

Офіційно США вступили в другу світову війну 7 грудня 1941 року після нападу Японії на американські військові бази в Перл-Харборі (Гавайські острови), Філіппінах, островах Гуам, Уейк і Мідуей. 11 грудня 1941 року війну Сполученим Штатам оголосили Німеччина і Італія.

В ході війни США посилили економічний та політичний вплив на Канаду, країни Латинської Америки. Американські війська захопили Ісландію, Гренландію, деякі райони Північної Африки. Унаслідок ленд-лізу та розширення економічного впливу на різні регіони землі, США перетворилися на могутній військовий "арсенал", а промислове виробництво зросло за період з 1939 по 1944 роки більше ніж удвічі. У розпал війни США давали 60% світового промислового виробництва. Обсяг сільськогосподарського виробництва зріс на 36%. Частка США у світовому капіталістичному експорті зросла з 14 до 33%. У результаті до кінця війни у США було сконцентровано 2/3 світових запасів золота, що привнесло корективи у механізм міжнародних валютних відносин. У 1944 році американський долар став головною валютою міжнародних платежів і розрахунків.

Виконуючи роль "арсеналу" для союзників по антигітлерівській коаліції, США отримала великі можливості для проникнення на союзницькі ринки та встановлення там свого контролю. Так, в обмін на 50 старих есмінців США отримали на 90 років в оренду території для будівництва військово-морських баз у низці англійських стратегічних пунктів Атлантики.

Війна суттєво змінила структуру американської економіки. Випереджальними темпами почали розвиватися виробничі потужності в кольоровій металургії і металообробній галузі. Виробництво алюмінію зросло у шість разів, а випуск літаків — у 16 разів.

За роки війни ще більше посилилася роль держави, яка стала найбільшим замовником на виробництво зброї, боєприпасів тощо. За її рахунок провадилося широкомасштабне будівництво нових підприємств. Було введено в дію промислові підприємства військового призначення вартістю в 25 млрд. дол. Різко збільшився державний сектор економіки.

21.1.2. Велика Британія в роки Другої світової війни

Значно більше, ніж США, постраждала в Другій світовій війні **Велика Британія**, яка вступила у війну 3 вересня 1939 року, оскільки мала договір з Польщею про співробітництво. Однак з вересня 1939 по травень 1940 року (вторгнення Німеччини у Францію) Велика Британія вела так звану "дивну війну", тобто без військових дій, якщо не вважати незначних військових сутичок на морі. Літом 1940 року Німеччина розпочала проти Великої Британії повітряну та морську війну, бомбардуючи Лондон, Бірмінгем, Ковентрі та інші міста. Було заблоковано морські комунікації, окуповано деякі колонії (Бірма, Сінгапур, Малайю, частину Єгипту), втрачено значну частину торгового і військово-морського флоту.

Хоч людські втрати Великої Британії у війні були порівняно невеликими (245 тис. убитих і 278 тисяч скалічених), країна понесла суттєві економічні втрати. Промислове виробництво, незважаючи на значне збільшення випуску військової продукції, скоротилося на 5%, а сільськогосподарське — наполовину. Різко знизилося виробництво вугілля (на 21%). У легкій промисловості, зокрема бавовняній, спад становив більше ніж 50%, у вовняній — 27%. Державний борг за роки війни збільшився втричі і становив майже 21,5 млрд. ф. ст. Загальні втрати Англії в Другій світовій війні становили чверть національного багатства. Для їхнього покриття було залучено понад третину англійських закордонних капіталовкладень, особливо з колоніальних країн — Індії, Канади, Австралії, Південно-Африканського Союзу, а також із Латинської Америки і США.

Понесла Велика Британія і колосальні колоніальні втрати. У роки війни і відразу після неї активізувався національно-визвольний рух у колоніях імперії. З її складу вийшли Індія, Цейлон, Бірма, деякі інші колонії, що значно ускладнило економічне становище метрополії. До того ж у багатьох районах, що були сферою впливу Британії (наприклад, країни Близького Сходу та Південно-Східної Азії), утверджувався американський капітал.

Безпосереднім наслідком війни для Англії стало посилення залежності від США, які за воєнні роки здійснили своєму союзнику великі поставки озброєння і продовольства на загальну суму 10 млрд. дол.

21.1.3. Економіка Франції в роки Другої світової війни

Як і Британська імперія, Франція, як союзник Польщі, вступила в другу світову війну 3 вересня 1939 року, ведучи в перші місяці "дивну війну", не переходячи до активних військових дій, а зосередившись на "лінії Мажино". Французький уряд, як, до речі і британський, розраховували, що після загарбання Польщі Німеччина почне просуватися на схід Європи.

Однак в травні 1940 року німецькі армії обійшли з Півночі "лінію Мажино" і вже 14 червня практично без всякого опору окупували Париж. Французький уряд Петена був вимушений заключити з Німеччиною кабальну угоду, згідно якої 2/3 території країни попадали під окупацію переможців, а Ельзас і Лотарингія, з яких виселили 200 тисяч

французів, ставали німецькою територією. Таким чином, економіка Франції стала придатком німецької держави.

Понад чотири роки французькою економікою повністю розпоряджалися німецькі загарбники, а Франція, незважаючи на великий економічний потенціал, у роки Другої світової війни зазнала величезних збитків. Лише вбитими вона втратила 1,1 млн. осіб. Рівень промисловості в 1944 році порівняно з довоєнним становив всього 38%. Виробництво продукції сільського господарства зменшилося у два рази. На каторжні роботи до Німеччини нацисти вивезли 600 тисяч французів. Більшість шахт, електростанцій, суднобудівних заводів було зруйновано. Франція втратила весь торговий і військово-морський флот. Почався розпад французької колоніальної системи, у результаті чого незалежність здобули В'єтнам, Сирія, Ліван. Національна валюта (франк) девальвувала. Капіталовкладення за кордоном зменшилися в 10 разів. Загальні втрати країни у війні більш ніж удвічі перевищили розміри її національного доходу 1938 р. і оцінювалися у 1440 млрд. довоєнних франків.

21.1.4. Економіка Японії в роки Другої світової війни

Японія, прагнучи до загарбання володінь західних держав в Індійському і Тихому океанах, у Другій світовій війні виступила на боці гітлерівської коаліції і на початковому етапі війни мала певні успіхи. Зокрема, збільшилася частка важкої промисловості. Зростала концентрація виробництва, а розміри контролюючого капіталу в компаніях "Міцубісі" й "Сумітомо" зросли в 10 разів, у "Міцуді" — більше ніж у 6 разів.

Розпочавши в грудні 1941 року бойові дії проти США, Японія, завдяки несподіваності нападу та кращій військовій підготовленості, захопила Філіппіни, Бірму, Індонезію, В'єтнам та інші території. Проте витримати тривале суперництво з американською економічно-військовою потугою не змогла. Відчутними стали слабкість військово-промислового комплексу Японії, нестача сировини, продуктів харчування, військово-морського транспорту тощо. Війна важким тягарем лягла на плечі японського народу. Воєнні витрати здійснювалися за рахунок скорочення національного багатства. Після американських атомних бомбардувань Нагасакі й Хіросіми в серпні 1945 році Японія капітулювала.

Унаслідок поразки Японія втратила не лише землі, захоплені нею в ході війни, а й ті колонії, якими володіла перед війною, втратила свої іноземні капіталовкладення, мала сплатити репарації. Усе це завдало тяжкого удару по японській економіці, що надзвичайно залежала від імпорту сировини й експорту готової продукції. У перші післявоєнні місяці економіка країни перебувала в стані повного хаосу. Тільки вбитих було 2 млн. осіб. Випуск промислової продукції порівняно з 1935-1937 роками знизився до 28,5%. Дотримання принципу "все для війни" призвело до того, що треба було майже заново створювати галузі легкої промисловості.

Ще одним недоліком поразки було те, що Японія опинилася в повній економічній і політичній залежності від США.

21.1.5. Економіка СРСР в роки Великої Вітчизняної війни

У зв'язку з втратою значної частини економічного потенціалу на західних територіях і необхідністю переходу економіки на воєнні рейки національний дохід СРСР у 1941 році знизився на 35%. Починаючи з 1943 року, коли на всю потужність запрацювали галузі військової промисловості, національний дохід почав поступово збільшуватися, хоча до кінця війни не досяг довоєнного рівня.

Для наповнення бюджету і покриття витрат із внутрішніх джерел *залучалися додаткові кошти*. До них належали:

1. Надходження від державних підприємств, які внаслідок організаційно-технічних заходів суттєво поліпшили економічні показники діяльності. З 1942 по 1945 роки вони зросли на 60 млрд. рублів.

2. Надходження від населення. Після введення на початку війни деяких нових податків (воєнного та інших) їхня частка в бюджеті збільшилася з 5,2% (1941) до 13,2%

(1945). У цілому з 1942 по 1945 роки загальні надходження від населення до бюджету зросли на 36 млрд. рублів.

3. Надходження за рахунок зміни структури витрат державного бюджету.

4. Збільшення надходжень з Східних районів країни.

5. Допомога з боку держав антигітлерівської коаліції. За угодою ленд-лізу було поставлено озброєння, продовольства, обладнання на суму 9,8 млрд. дол.

Матеріально-технічне забезпечення армії, що потребувало безперервного розширення воєнного виробництва й оновлення воєнної техніки, відбудова зруйнованого війною господарства були найтісніше пов'язані з необхідністю національного **зростання основних фондів**. В СРСР обсяг капіталовкладень у роки війни постійно збільшувався. Якщо в 1943 році він становив 25,9 млрд. рублів, то в 1945 — 42,9. Це дало змогу відновити обсяг основних фондів у 1945 році на 91% порівняно з 1940 роком.

Внаслідок війни в 1941-1942 роках **фонд нематеріального виробництва** порівняно з довоєнним рівнем знизився майже на 50%. Однак перебезування на Схід не лише великого числа підприємств, а й значної маси робітників та членів їх сімей вимагало величезних капіталовкладень, тому вже в 1943 році невиробничі фонди почали зростати (на 29%). У жодній воюючій країні в період Другої світової війни майже не велося житлове будівництво. В СРСР у 1942 році було побудовано 5,8 млн. кв. м житла, а всього за роки війни більше 46 млн. кв. м.

Значно гірші умови склалися в **сільському господарстві**, адже евакуювати землю та господарства було неможливо. Було зруйновано до 100 тисяч колгоспів і радгоспів, 2,6 тисячі машинно-тракторних станцій, а працездатного населення стало менше майже в 1,5 раза. Поголів'я коней скоротилося приблизно на 75%, великої рогатої худоби — на 20, свиней — на 65. Посівні площі зменшилися на 36,8 млн. га, урожайність зернових знизилася з 8,6 ц/га в 1940 році до 5,6 в 1945. Валова продукція сільського господарства в 1945 році скоротилася порівняно з 1940 роком на 40%, виробництво зерна і бавовни зменшилося в 2 рази, м'яса — на 45%. Повністю або частково в СРСР було зруйновано більш як 70 тисяч сіл, 28 тисяч з них в Україні, 30% сільських жителів залишилися без домівок.

21.1.6. Економіка України в роки Другої світової та Великої Вітчизняної війни

Незважаючи на те, що в кінці 1930-х років масовий терор в СРСР припинився, становище населення, насамперед морально-психологічне, в Радянській Україні залишалось важким. Згубний терор та насилля суттєво відобразилися і на економічному становищі. Практично на кожному підприємстві відчувалася гостра нестача технічних спеціалістів і керівників, а залякана технічна інтелігенція у складних ситуаціях на виробництві боялася брати на себе відповідальність.

Економічні проблеми командно-адміністративна система намагалася усунути притаманними їй наказними методами. Своїми указами уряд збільшував робочий час, забороняв самовільний вихід робітників і службовців з підприємств і установ, випуск неякісної чи нестандартної продукції вважався свідомим чи зумисним шкідництвом. Порушення цих правил загрожувало звільненням з роботи, а той прозбавленням волі.

На рубежі 40-х років остаточно стали зрозумілими цілі прискреної індустріалізації і жорстокої колективізації і побудови "матеріально-технічної бази соціалізму". В СРСР був збудований потужний воєнно-промисловий комплекс. В 1941 році на оборону країни планувалося асигнувати більше 43% державного бюджету. А наріжним каменем ВПК стала економіка України, яка в 1940 році видобувала 50,5% загальносоюзного видобутку вугілля, виробляла 64,7 чавуну, 48,8 — сталі, 67,6 — залізної руди, 25,7% — електроенергії тощо. Завдяки кільком урожайним рокам, завдяки даровій праці селян, запровадженню механізації, передових методів агрокультури, колгоспи України дали понад 20% загальносоюзного виробництва товарного хліба, 73 — цукру, 20 % — м'яса тощо.

Розв'язання в вересні 1939 року Другої світової війни принесло Україні значні територіальні зміни. Згідно пакту Рібентроппа-Молотова напередодні війни до Радянської України були приєднані Східна Галичина і Західна Волинь, а в 1940 – Північна Буковина і Південна Бессарабія. На західноукраїнських землях відразу було ліквідовано приватну власність на основні засоби виробництва, націоналізовано поміщицькі землі, промислові підприємства, торгівлю і транспорт.

Одночасна націоналізація майже 2 тисяч дрібних та середніх промислових підприємств призвела до зниження їх ефективності, що негативно позначилось на становищі значної частини населення. Тому радянська влада асигнувала значні кошти на реконструкцію підприємств, насамперед харчової, легкої та місцевої промисловості. Зі східних районів направили ешелони з верстатами, обладнанням, машинами. До середини 1941 року в Західній Україні фактично було ліквідовано безробіття.

Не дивлячись на те, що на селі здійснювалася експропріація власності заможного селянства, якого позбавляли землі, реманенту, худоби, свої колоніальні позиції в Західній Україні радянська влада зміцнювала обережно, під гаслом визволення братів-українців з польської неволі. Робилося все, щоб справити враження "українськості" нового режиму.

Це, насамперед, стосувалося проведення земельної реформи. Конфісковані землеволодіння поміщиків, монастирів і державних чиновників передавалися селянським комітетам, яким належало поділити її серед безземельних і малоземельних селян. До кінця 1939 року було конфіковано майже третину всіх сільськогосподарських угідь. Але лише близько половини цієї площі роздали селянам. Решта мала послужити основою для створення радгоспів і колгоспів, створення яких почалося навесні 1940 року. До середини 1941 року було колективізовано 13% господарств. При цьому радянська влада не налягала на різкому збільшенні кількості колгоспників. Вона здебільшого турбувалася про зміцнення захисту своїх західних кордонів. Важливішим за колективізацію сільського господарства для радянського режиму було встановлення контролю над потенційно ворожим йому суспільством.

Це досягалася репресіями, насамперед депортацією. Відразу віднайшли тисячі "ворогів народу" і без суду чи навіть формального звинувачення арештовували, заганяли у вагони для худоби й вивозили до Сибіру й Казахстану для невільницької праці у страхітливих умовах, де вони масово гинули. Всього із Західної України в 1939-1940 роках було вислано, за різними підрахунками, від 10 до 20% населення. Чимало людей було закатовано в місцевих тюрмах. Головними жертвами стали колишні державні урядовці, офіцери, поміщики, військові осадники, відомі громадсько-політичні лідери. Були проведені арешти власників фабрик і заводів, банків, заможних селян, а їх власність одержавлена. Це привело до різкого зубодіння народу. За порівняно незначний час небачено виросли черги в магазинах, різко стрибнули вгору ринкові ціни, розцвіла спекуляція. Ці та інші упущення, що негативно вплинули на матеріальне становище населення, не кажучи вже про репресії, не могли не викликати, а в багатьох випадках і зміцнити політичні сумніви щодо радянської влади значної частини західноукраїнського суспільства.

Як відомо, у червні 1941 року розпочалася *Велика Вітчизняна війна*. Господарство України було переорієнтовано на потреби оборони. Почалася масова евакуація на Схід заводів, робітників та інженерів. Всього з України було вивезено в Росію, Середню Азію та інші регіони СРСР майже 1 тис. заводів, понад 4 млн осіб, відповідно з Києва — 197 підприємств і 300 тис. осіб. Крім цього, з України евакуйовано 30212 тракторів, більше ніж 6 млн голів худоби, 1,6 млн т шкур, хутра тощо. Майже все обладнання з українських електростанцій було вивезено і встановлено на нових станціях. Форсованими темпами вивозились на державні заготівельні пункти зерно та інші види продовольства. Що неможливо було вивезти — спалювали, знищували. У Донбасі було затоплено всі шахти, знищено багато промислових об'єктів, усі 54 домни, висаджено у повітря мости, зруйновано залізниці, телеграфні лінії тощо.

Нацистський режим, який встановився на українських землях, поставив перед собою завдання підкорити та колонізувати Україну, знищити її народ. Гітлер планував переселення в Україну в найближчі двадцять років 20 млн німців. Це була частина його стратегічного плану завоювання для арійської раси "життєвого простору" на Сході. Українці, як й інші слов'яни, вважалися недолюдьми, а їх історичне призначення полягало у тому, щоб слугувати вищій арійській расі. За планом Гітлера третина українського населення підлягала винищенню, друга третина — перетворена в рабів, третя – виселена до Азії.

Основними складовими цього плану були:

- масові страти населення, насамперед єврейського;
- штучно створений голодомор, коли були різко зменшено норми раціонованого пайка, зокрема норма продовольства в Києві становила лише 30% від необхідного мінімуму;
- масовий вивіз багатств України до Німеччини. Вивозили все: продукти харчування, марганець, руду, вугілля, шкіру, целюлозу, будматеріали, промислове устаткування, культурні цінності, худобу, лікарські трави, чорнозем та викопані фруктові дерева;
- примусова мобілізація робочої сили з України. З літа 1942 року запроваджувався обов'язковий дворічний термін праці в Німеччині для молодих людей віком 18-20 років. Хати тих, хто не з'являвся на виїзд до Німеччини, спалювалися.

Відступаючи з України, нацисти, як і більшовики у 1941 році, вдавалися до тактики "спаленої землі", тобто знищували за собою все, що б міг використати противник. Як наслідок, Україна в ході Другої світової війни зазнала більше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна. Тільки безпосередні збитки, завдані господарству республіки, становили 285 млрд крб у цінах 1940 р. (*загальні збитки СРСР становили 679 млрд крб, з яких 255 млрд — Росії*). Ця сума в'ятеро перевищувала асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, радгоспів, МТС та інших державних підприємств протягом останніх п'ятнадцяти довоєнних років. Загальна ж сума збитків, яких зазнали населення й господарство України, становили майже 1,2 трлн крб — 40% національного багатства.

На руїни було перетворено 720 великих і малих міст та 28 тис. сіл України (*близько 250 сіл були знищені дотла*), 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл, технікумів, вузів і науково-дослідних інститутів, 19 тис. бібліотек, понад 30 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. Десять мільйонів чоловік залишилися без даху над головою.

Проте найстрашнішими були людські втрати, які, за підрахунками дослідників, в Україні становили 8 млн осіб (*військові — 2,5 млн, цивільні — 5,5 млн*), тоді як у Німеччині і Росії ці показники виявилися значно меншими — 6,5 та близько 6 млн осіб. Загальні ж демографічні втрати України, які включають убитих у боях, померлих у концтаборах, депортованих, евакуйованих та емігрантів, становили понад 14 млн осіб.

На завершення наведемо думку сучасного українського дослідника О. Субтельного: "Опинившись між нацистським і радянським режимами, позбавлені власної держави, котра захищала б їхні інтереси, українці, виявилися, як ніхто інший, беззахисними перед спустошеннями війни нещадною політикою тоталітарних держав, що її вели" (*Субтельный О. Україна. Історія. — К.: Либідь, 1991. — С 392.*)

21.2. Соціально-економічні наслідки другої світової війни

Отже, результатом війни було знищення, демонтаж індустріальних господарств Німеччини, Франції, Японії, багатьох менших індустріальних країн Європи. Частково було знищено господарство Англії. Крім прямих воєнних руйнувань піддавалися зносу виробниче обладнання, машини і механізми, припинилося оновлення виробничих потужностей, переможці вивозили фабрично-заводське обладнання з переможених країн.

Єдиною індустріальною країною, яка під час Другої світової війни, як і Першої, пережила справжнє економічне піднесення, стали США. Більше того, у Сполучених Штатах було здійснено технологічний прорив, який забезпечив їм лідерство в наступні десятиліття.

Після Другої світової війни розпочалося відродження ринкових господарств розвинутих європейських країн шляхом їхньої американізації. Вона мала кілька важливих напрямів:

- американізація світової валютної системи;
- вивезення американських товарів, широкомасштабне кредитування, державне і приватне; інвестування відбудовчих процесів;
- перебудова індустріальних структур, особливо в Німеччині та Японії, під безпосереднім контролем США;
- розвиток світової торгівлі, де важливу роль у перші Повоєнні роки відіграла також Англія.

Наслідком війни і водночас важливим кроком на шляху до відновлення індустріального світового господарства стали міжнародні валютні угоди, підписані у червні 1944 року представниками 44 країн на валютно-фінансовій конференції у Бреттон-Вудсі. Було вирішено створити Міжнародний валютний фонд (МВФ), вироблено основні правила міжнародних валютних відносин: долар США поряд із золотом мав відігравати функцію резервної валюти, ціна золота встановлювалась незмінною, курс валюти — твердим і контрольованим. МВФ і створений тоді ж Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) зобов'язувалися забезпечити виконання рішень конференції і виконувати функцію міжнародного кредитного центру.

Глава 22. Економічний розвиток провідних країн світу в 1945 – 1970 роках

22.1. План Маршалла

Особливе місце у зовнішньоекономічній політиці США, яка нагромадила в роки війни величезні багатства, в післявоєнний період посідала Західна Європа. Однак повоєнне економічне становище країн Західної Європи, особливо Німеччини, було катастрофічним і негативно впливало на світову економіку. Тому США для соціально-економічної стабілізації своїх західноєвропейських економічних партнерів, після погодження з великими монополіями та банками, ухвалили програму відродження Європи. Її озвучив 5 червня 1947 році у виступі в Гарвардському університеті державний секретар США *Дж. Маршалл*, іменем якого цей план і був названий. Він мав стати важливим кроком на шляху до створення світового ринкового господарства. Водночас за допомогою цього плану США прагнули зміцнити свій вплив у Європі, відкрити її ринки для своїх товарів.

Від участі в плані відмовилися СРСР та його союзники, а погодилися 16 країн — Велика Британія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Швеція, Норвегія, Данія, Ірландія, Ісландія, Португалія, Австрія, Швейцарія, Греція і Туреччина. З березня 1948 року до плану приєдналася Західна Німеччина (з 1949 року ФРН). У липні 1947 року ці країни уклали конвенцію про створення Організації європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), яка розробила спільну програму відбудови Європи.

У доповіді, представленій Комітетом шістнадцяти, план Маршалла був розрахований на 4 роки (1948-1952) і передбачав надання американських кредитів на 29—30 млрд. дол. Після розгляду доповіді у спеціальних комітетах, які створив президент США, суму кредитів урізали до 17 млрд. дол.

Його реалізація розпочалася фактично після прийняття у США закону про програму "допомоги іноземним державам", який передбачав надання допомоги західноєвропейським

країнам на основі двосторонніх угод. Угоди були підписані у 1948 році з усіма названими країнами (крім Швейцарії). Згідно з ними, країни — учасниці плану Маршалла зобов'язувались сприяти розвитку вільного підприємництва, щоправда, з обмеженням конкурентних із США галузей промисловості, заохочувати приватні американські інвестиції, зняти обмеження імпорту американських товарів і знизити ввізні митні тарифи, постачати у США окремі види товарів, забезпечувати фінансову стабільність та створювати спеціальні фонди у національній валюті, яка вивільнялася внаслідок отримання американської допомоги, не вивозити товари, завезені із США, звітувати про використання наданої допомоги тощо.

Загальний контроль виконання плану здійснювала Адміністрація економічного співробітництва, яку очолювали відомі американські фінансисти і політичні діячі. Сама допомога надавалася з федерального бюджету США у вигляді безоплатних субсидій і позик і склала за 4 роки 12,2 млрд. дол. (у цінах кінця ХХ ст. понад 100 млрд. дол.). Однак 2/3 цієї суми дісталася чотирьом провідним країнам — Великій Британії, ФРН, Франції та Італії. Продовольство, пальне, міндобрива становили 70% допомоги. Водночас американський бізнес вигідно скуповував західноєвропейські підприємства.

План Маршалла, незважаючи на жорсткі обмеження і контроль, позитивно вплинув на відновлення економічного потенціалу та ринкових господарств у країнах Західної Європи, утримавши їх від сповзання на соціалістичний шлях. У поєднанні зі здійсненням власних економічних програм цей план сприяв зростанню випуску продукції в базових галузях, розвитку європейської торгівлі, скороченню дефіциту бюджету і темпів інфляції, нарощуванню виробництва таких гостро необхідних ресурсів, як сталь, цемент, вугілля, шахтове, енергетичне, текстильне устаткування, калійні міндобрива, нафтопродукти, транспортні засоби. Окупаційна влада США також надавала підтримку реформам ліберального спрямування. Тому вже на початку 50-х років було досягнуто довоєнного рівня виробництва. Стабілізувалася система міжнародної оплати.

Водночас план Маршалла дав можливість США вивезти в Європу свої запаси нереалізованої продукції, створив сприятливі умови для проникнення американських монополій у господарство європейських країн та сприяв пом'якшенню кризи перевиробництва 1948—1949 років і наступному промислового піднесенню. Вивізни до Європи та Японії значну частину понад міру випущених під час війни доларів, США також уникли інфляції.

В умовах розгортання "холодної війни", насамперед між США та СРСР, 30 грудня 1951 року план Маршалла офіційно припинив чинність і був замінений законом "про взаємну безпеку", прийнятим Конгресом США 10 жовтня 1951 року. Він передбачав одночасне надання країнам Західної Європи економічної і військової допомоги. Це сприяло післявоєнному розколу Європи, формуванню військово-політичного блоку західних країн. Функції Організації європейського економічного співробітництва передали Північноатлантичному союзові (НАТО). У Брюсселі було створено Бюро з питань військового виробництва з метою переведення промисловості на воєнні рейки. Таким суперечливим був підсумок економічної допомоги США західноєвропейським країнам, яка ввійшла в історію як план Маршалла.

Довгостроковим наслідком цієї допомоги стало те, що у світі сформувалося два нових економічних центри, які зрівнялися за могутністю з США: Європейський Союз і група країн Південно-Східної Азії. Кожний із цих нових центрів не монолітний, у кожному з них є 2-3 країни, які ведуть боротьбу за лідерство. Проте в нинішніх умовах економічного розвитку Японія і багато країн Західної Європи обходять США за ВВП на душу населення.

Це стало можливим завдяки тому, що європейські країни, Японія, а згодом і інші азійські застосовували, враховуючи свою національну специфіку, американську модель економічного розвитку. Переїнявши економічні механізми, що більш підходили для нової стадії розвитку, ці країни стали швидко розвиватися. Урешті-решт такий розвиток через три

— чотири десятиліття після закінчення Другої світової війни і привів до нової розстановки сил у світі. Загальносвітова економіка охоплювала три підсистеми:

- господарства економічно розвинених країн;
- господарства держав так званого соціалістичного табору;
- господарства країн, що розвиваються, утворених, головним чином, після розпаду колоніальної системи.

Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн була індустріалізація. Змінювалася структура національних господарств. Важливими чинниками розвитку світового господарства, буди розвиток науково-технічного прогресу, подальше поглиблення всесвітнього поділу праці, інтернаціоналізація виробництва. Сформувалася світова інфраструктура — комплекс галузей, що обслуговували світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій тощо). Розширилися і набули нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин. Для господарського розвитку характерним було посилення взаємозв'язків між усіма країнами та їхніми групами.

22.2. Посилення інтернаціоналізації господарської діяльності та економічної інтеграції

Економічному розвитку всіх часів була характерна інтернаціоналізація господарської діяльності. І якщо на ранніх етапах (стародавній світ, середньовіччя) вона була в зародковому стані і стосувалася виключно торгівлі, то в добу індустріального і постіндустріального розвитку стала всеохоплюючою. Інтернаціоналізація проникла у всі сфери економіки: виробництво, розподіл, обмін, фінанси, трудові відносини, грошово-кредитну сферу тощо.

Для забезпечення ефективності зростання інтернаціональних зв'язків економічна наука створює концепції і теорії (Сміт, Рікардо, Гекшер, Улін, Кейнс, Портер та інші), а світова спільнота — мережу міжнародних органів для регулювання цього складного і суперечливого процесу (комісії, організації, союзи, представництва тощо).

Напередодні Другої світової війни прихильники кейнсіанських концепцій стверджували, що теорія Дж. М. Кейнса дає можливість здійснювати планування економіки не тільки окремих країн, а й усього світового господарства. Американські економісти висунули *програми світового економічного регулювання*. Серед них — створення "світового картелю" під егідою американського капіталу, здатного, на їхню думку, регулювати світову економіку, плани створення всесвітнього альянсу і всесвітнього уряду, спроможних здійснити міжнародну координацію національних економічних систем.

Для післявоєнного періоду стало характерним створення нових міжнародних інститутів і органів, які регулювали різні аспекти розвитку світової системи, поетапне формування регіональних і міжнародних блоків та угруповань. Ця тенденція зберігається і в сучасних умовах. Якщо у 1909 році діяло 37 міждержавних та 176 недержавних міжнародних організацій, то в 2005 році їх налічувалося відповідно 260 і 5472.

Перші намагання світового економічного *регулювання почалися з кредитно-грошових інститутів*. Це відповідало американській концепції державного регулювання і планування, яка надавала вирішального значення інституціональному впливу на економіку через сферу кредиту і грошового обігу. Ще в липні 1944 року на Бреттон-Вудській конференції (США), у роботі якої взяли участь 44 країни, було ухвалено рішення про заснування для забезпечення дієздатності нової валютної системи Міжнародного валютного фонду (МВФ), членами якого стали 12 держав та Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР). Конференція затвердила систему золотого валютного стандарту, закріпила за долларом роль світової конвертованої валюти, а його золотий вміст визначила в такій пропорції: 1 трійська унція дорівнює 35 дол. Долар став розрахунковою і резервною грошовою одиницею.

Члени МВФ могли скористатися його послугами для стабілізації національних валют і нормалізації ринку, але оскільки торгівлі баланси цих держав, за винятком США, були

пасивними, то посилювалася їх залежність від США. Це проявилось вже в 1949 році, коли США на черговому засіданні МВФ змусили його членів погодитися на девальвацію своїх валют, яку провели 26 країн, що входили на той час в фонд.

Міжнародний банк реконструкції та розвитку мав за мету надання його членам кредитів для потреб післявоєнної відбудови, реконструкції і розвитку своїх економік. При цьому банк або надає кредити з власних резервів, або гарантії під кредит тій чи іншій приватній організації. Представники банку для вивчення економічних умов кредитування роз'їжджають по країнах, збирають найрізноманітніші дані, які мають інтерес для США.

Слід зазначити, що з часом роль МВФ і МБРР суттєво змінилась. Зміцнення банківської системи країн Європи, створення Європейського Союзу значно скоротило їх функції і вони розпочали пошук нових політичних підходів і сфер, де можна запропонувати "допомогу". Особливо це проявилось після 1989 року, коли в масовому порядку після розвалу соціалістичної системи виникли "перехідні економіки" Східної Європи.

Ще однією характерною рисою післявоєнного періоду виявився стійкий розвиток міжнародної торгівлі і розширення потоків капіталів. Виробництво, організоване на новітніх технологіях, наштовхувалося на вузькість національного ринку, тому країни намагалися вивезти її за кордон. Нарощування обсягів міжнародної торгівлі тепер відбувається за рахунок не лише розширення експортного виробництва в країні, а й експорту капіталу в інші країни для будівництва підприємств, здатних створювати ці товари. Посилюється спеціалізація виробництва, що приводить до перетворення великих сучасних компаній у вертикально інтегровані і диверсифіковані концерни: різні стадії створення продукту розміщені в різних країнах. Сучасні компанії перетворюються на **транснаціональні корпорації** (ТНК). При цьому інвестування набуває форми прямих капіталовкладень. Уже наприкінці 80-х років більше ніж 40% світової торгівлі являли собою по суті внутрішньовиробничі поставки ТНК.

Для післявоєнного періоду характерними стали багатосторонні угоди міжнародної торгівлі. В 1947 році 23 країни підписали **Генеральну угоду про тарифи і торгівлю** (ГАТТ), спрямовану на впорядкування міжнародної торгівлі й максимальне зняття митних перешкод та інших обмежень.

Важливим чинником розвитку економіки в післявоєнний період стала **інтеграція** в різноманітних формах. Країни-сусіди з інтенсивним торговим обміном утворювали **зони вільної торгівлі**. Наприклад, з 1 січня 1948 році за рішенням урядів Бельгії, Голландії та Люксембургу було створено **митний союз**, відомий під назвою Бенілюкс. У рамках союзу вже в 1949-1950 роках ввели обмеження на імпорт промислової продукції, а до середини 50-х років у межах Бенілюксу зняли перепони для вільного руху капіталів і міграції робочої сили. За прикладом Бенілюксу вже на початку 1948 року було створено митний союз між Францією і Італією – "Франсітал".

Таким чином, в другій половині ХХ ст. міждержавні зв'язки починають переростати в **міжнародну економічну інтеграцію**, яка є процесом господарсько-політичного об'єднання країн на основі розвитку глибоких стійких взаємозв'язків та поділу праці між національними господарствами. Вона має такі ознаки:

- планомірну зміну структури окремих країн;
- координацію спільного використання науково-дослідного потенціалу на основі міжнародного поділу праці;
- створенням та удосконаленням міжнародної співпраці, що поглиблює міжнародну спеціалізацію та кооперування виробництва;
- активізацією ролі внутрішньої економічної політики у створенні умов для поглиблення ефективності господарських зв'язків з іншими країнами.

Прикладом найбільш досконалої інтеграції може слугувати поступальний рух розвитку **Європейського Союзу**. Передумови його створення виникли ще в 50-і роки, коли у більшості європейських держав були розвинуті індустріальні господарства, а їх розвиток відзначався динамічністю і стабільністю. Організаційне оформлення цей процес отримав в

1951 році в Парижі, коли було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі. До нього ввійшли ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди і Люксембург. Ця міжнародна організація об'єднала кам'яновугільну, залізорудну, металургійну галузі промисловості й контролювала 60% виплавляння сталі, 50% видобутку кам'яного вугілля в Західній Європі.

Наступним кроком посилення інтеграційного процесу було створення Європейського Економічного Співтовариства (Рим, 1957). До нього ввійшли ті ж самі держави, але змінилася мета – створити "спільний ринок", забезпечити рівномірний розвиток, стабільність і добробут населення у Західній Європі. Для цього передбачалося ліквідувати митні бар'єри і обмеження для ввозу і вивозу товарів, капіталів, сприяти пересуванню людей. Договір передбачав проведення єдиної торговельної політики стосовно третіх країн, усунення перепон для руху капіталів Європейського інвестиційного банку. Фундаментом існування і розвитку Співтовариства мали бути вільна торгівля і конкуренція. Євратом, створений у тому ж році, мав координувати розвиток атомної енергетики. У 1958 році були утворені вищий виконавчий, законодавчий та консультативний органи ЄЕС, відповідно: Комісія, Рада Міністрів та Європарламент. Бюджет Співтовариства формувався із внесків його членів.

Створення ЄЕС свідчило про подолання антагоністичного протистояння у Європі між індустріальними країнами, перш за все між ФРН і Францією. Вже в наступні десятиліття стали очевидними і незаперечними позитивні результати європейської інтеграції. З 1 липня 1968 року було запроваджено єдиний тариф на ввезення товарів з третіх країн. Успішно проводилася єдина сільськогосподарська політика. У 1973 році до ЄЕС ввійшли Велика Британія, Ірландія, Данія.

22.3. Зростання економічної могутності США

Воєнні замовлення під час Другої світової війни, які сягнули 175 млрд. дол., були могутнім стимулом зростання американської економіки. Це єдина країна світу, яка вийшла із війни значно могутнішою. Її національний дохід за роки зріс у 2 рази. Після війни частка США становила 60% промислової продукції, 2/3 золотого запасу і 1/3 експорту капіталістичного світу. Наявність такого потенціалу дала можливість США швидко й успішно переорієнтувати свою економіку на випуск мирної продукції.

Одним із перших кроків американського уряду стало видання в 1946 році актів "Про зайнятість" та "Про реорганізацію законодавства". У першому підкреслювалося, що уряд бере на себе відповідальність за "застосування всіх практично можливих засобів з координації і використання всіх його планів" з тим, щоб забезпечити "максимум зайнятості і продукції". У другому була запроваджена практика доповіді президента про економічний стан країни і про заходи економічного регулювання на початку кожної регулярної сесії конгресу. Ці доповіді готував створений Комітет економічних радників при президентові і відображали такі напрями:

- існуючий рівень зайнятості, виробництва й купівельної спроможності;
- тенденції, що виникають у цих трьох сферах;
- економічну програму федерального уряду та умови її виконання;
- рекомендації щодо нового законодавства.

В основу швидкої перебудови лягла *американська модель економічного розвитку суспільства*, в якій помітне місце зайняло державне регулювання суспільного виробництва. Проте регулювання економіки, справляючи значний вплив на деякі види економічної активності або навіть контролюючи їх, не змінювало основного устрою економіки. З одного боку, держава все більше втручалась у процес економічного розвитку, брала на себе відповідальність за розв'язання багатьох економічних проблем, пов'язаних з виробництвом, розподілом продукції, а з іншого — не лише збереглися, а й набули подальшого розвитку ринкові відносини. Посилення регулювальних функцій держави виявилось в збільшенні урядових закупок, наданні субсидій приватним фірмам, у проведенні сприятливої податкової політики. Відбувався подальший розвиток державного підприємництва. Держава ставала великим власником і в усе більших масштабах здійснювала виробництво товарів та послуг.

На середину 50-х років зайнятість у сфері послуг перевищила зайнятість в індустріальній сфері. Різно скоротилося число робочих місць з низькою кваліфікацією, а отже, зросли вимоги до освітнього рівня робочої сили.

Характерною рисою економічного розвитку США в 50-60-і роки було створення ринку покупця. Створивши потужну промислову базу, яка становила майже половину світової, американські корпорації заповнили внутрішній та зовнішній ринки відносно однотипними товарами. Почали виникати проблеми з реалізацією, що примусило виробників розпочати боротьбу за покупця. Почалося маркетингове вивчення споживацьких звичок і закономірностей, формування суспільства масового споживання.

В 60-70-і роки під тиском країн-конкурентів, які почали скорочувати розрив в економічному розвитку, в США почали розроблятися концепції народного капіталізму і нові підходи до управління персоналом. Активно вводяться різноманітні схеми участі працівників у прибутках компаній, розробляються програми викупу працівниками акцій підприємств. Система управління великими компаніями ставала більш демократичною, апарати управління скорочувалися, активно впроваджувалася матрична управлінська структура. Багато компаній впроваджували також нову систему поставок "точно в строк" — американського зразка японської системи "Канбан".

В 70-х роках у США почали інтенсивно розвиватися інноваційні технології у фінансовій сфері. Акціонери, інвестиційні, страхові, пенсійні та інші фонди, потіснивши комерційні банки, стають основними інвесторами економіки. Це призвело до суттєвого зростання ролі торгівлі цінними паперами і похідними фінансовими інструментами на біржах та позабіржових торгових майданчиках. Це викликало необхідність розробки теорії фінансових ризиків і відпрацювання механізмів ринкового страхування. Внаслідок цього почало різко збільшуватися коло фінансових інструментів. Якщо до 1972 року у світі були тільки товарні ф'ючерси, то до кінця десятиліття з'явилися валютні, процентні ф'ючерси на коротко- та довгострокові облігації, індексні ф'ючерси. США перетворились у світовий центр обробки фінансової інформації і генератор інноваційних технологій у цій сфері. Важливою статтею доходу американських компаній стали фінансові, консультативні й аудиторські послуги.

70-і роки стали початком кардинальних структурних змін в економіці США. Тисячі неконкурентоспроможних підприємств різних галузей економіки було ліквідовано. Лише в текстильній промисловості їх закрилося більше 200. Поява нових наукомістких галузей, поширення сучасних інноваційних технологій до сьогодні визначають обличчя США і сучасного світу і становлять вагомую частину доходу країни. Америка стала центром передачі технологій і завдяки цьому має позитивне сальдо платіжного балансу у 7—8 млрд. дол. щорічно. Постіндустріальна економіка в цей період заявила про себе в повний голос.

Значних змін зазнали і взаємовідносини між органами влади різних рівнів, у життя активно втілювалась концепція нового федералізму, яка передбачала перенесення центру ваги в прийнятті громадських рішень на місцеві органи влади та активний розвиток самоуправління на місцях.

22.4. Особливості економічного розвитку західноєвропейських країн

Розвиток країн Західної Європи протягом 1948-1973 років показав, що у світі почав утверджуватися другий (після США) центр сили. Динаміка ВВП мала в цей період лише позитивні показники. За 20 років (50-60-і роки) середньорічний приріст економіки Німеччини й Італії збільшився в 4, Франції — у 2,2, Великої Британії — в 1,9 рази.

Цьому сприяв не тільки план Маршалла, а й розширення внутрішнього ринку, зростання міжнародної торгівлі, ера дешевої нафти з Перської затоки, перебудова промисловості на основі втілення найновіших наукових і технічних розробок часів війни, політика урядів західних країн, спрямована на підтримку економічного зростання.

22.4.1. Успіхи економічної відбудови Німеччини

Як вже відзначалося, Німеччина після Другої світової війни опинилась у надзвичайно тяжкому становищі. Вся повнота влади належала Чотиристоронній американо-британо-франко-радянській комісії, яка поділила країну на чотири зони окупації. Країна в 1946 році виробляла продукції менше половини від рівня 1936 року. На тяжкий стан економіки Німеччини, окрім воєнної розрухи, впливав демонтаж обладнання промислових підприємств як компенсація втрат згідно з рішенням Потсдамської конференції глав урядів держав — переможниць у війні 2 серпня 1945 році. Державний борг зріс із 27 млрд. марок наприкінці 1938 року до понад 377 млрд. марок у серпні 1945 року. Інфляція сягнула 600% довоєнного рівня. Почалася натуралізація господарства. При цьому Німеччина втрачала всі раніше захоплені території і в порядку часткового відшкодування збитків зобов'язувалася виплатити країнам антигітлерівської коаліції 20 млрд. дол., головним чином натурою. До Німеччини привезли 12 млн. німців із її східних земель, що відійшли до Польщі та СРСР, а також із Чехословаччини й Угорщини. Ці люди не мали ні житла, ні роботи, ні засобів до існування.

У 1949 році Німеччину було поділено на дві самостійні держави: Федеративну Республіку Німеччини (ФРН) і Німецьку Демократичну Республіку (НДР). Почалося формування органів державної влади та самоврядування, політичної системи. 15 вересня 1949 року першим канцлером нової держави став 73-річний лідер ХДС — ХСС доктор **Конрад Аденауер**, який керував державою майже 15 років. Ним була підтримана ідея реформи, спрямованої на формування **соціальної ринкової економіки** і перетворення Німеччини в могутню процвітаючу державу. Реформи, що привели пізніше до "німецького дива", проводилися за активного сприяння США: фінансова допомога (3,12 млрд. дол.) за планом Маршалла, об'єднання трьох окупаційних зон (американської, англійської і французької) і передача управління економікою до рук самих німців, допомога в розробці проектів реформи.

Нахненником і організатором створення нової німецької економіки, її визнаним архітектором був **Людвіг Ерхард** (1897-1977), який почав проводити її в 1948 році як директор управління господарства об'єднаних західних зон окупації. Потім він був у 1949-1963 роках міністром економіки в уряді Аденауера (1949-1963), заступником федерального канцлера (з 1957 року), канцлером республіки (1963-1966).

В основі програми Ерхарда знаходилася концепція німецького неолібералізму, розроблена економістами-теоретиками

Він разом із групою неоліберальних економістів, Ойкеном, Рьопке та іншими, створив теорію "соціального ринкового господарства", в якій вдало поєднувалися особиста ініціатива підприємців, вільна конкуренція з елементами державного регулювання. На думку авторів цієї теорії, держава має підтримувати нормальне функціонування системи цін та забезпечити захист ринкової економіки від монополізму товаровиробників. Для попередження циклічних криз їй необхідно використовувати важелі кредитної, валютної, податкової політики. Проте втручання в господарську діяльність окремих підприємців з боку держави — абсолютно неприпустимий. Теорія "соціального ринкового господарства" стала основою економічної політики західнонімецького уряду в наступні десятиліття.

З метою позбавлення знецінених грошей і запровадження твердої валюти, Ерхард розпочав реформування економіки із **грошової реформи**. 21 червня 1948 року рейхсмарку оголосили недійсною і ввели нову валюту — дойчмарку. Кожний громадянин міг обміняти 60 рейхсмарок на дойчмарку у співвідношенні 1:1. Причому 40 дойчмарок виплачували одразу, а решту — через місяць. Пенсії і заробітну плату виплачували в новій валюті також у співвідношенні 1:1. Обмінний курс готівки і заощаджень встановили як 1:10, але

розпоряджатися можна було лише половиною обмінної суми. Тимчасово "заморожену" другу половину пізніше розблокували: 1/5 суми можна було забрати, 1/10 — вкласти в цінні папери, а решту, 70%, вилучали з обігу. Грошові зобов'язання підприємств перераховувалися також у співвідношенні 1:10. Для виплати першої заробітної плати підприємства отримали готівку, а потім мали функціонувати за рахунок виробництва й збуту продукції. Зобов'язання банків та інших установ старої Німеччини здебільшого анулювалися. Новий емісійний банк — Банк німецьких земель регулював свої відносини з приватними банками, визначаючи розмір обов'язкових грошових резервів.

Через три дні після грошової почалася **реформа цін**, спрямована на відновлення ринкового механізму їх регулювання. 24 червня вийшов закон, згідно якого ліквідовані регламентація цін, адміністративний розподіл ресурсів, скасовано нормативні документи, які регулювали економічне життя. Перехід до вільного ціноутворення Ерхард розглядав як передумову успішного економічного розвитку.

До 1947 року за національного доходу 54 млрд. надлишок грошей становив приблизно 200 млрд. марок. На чорному ринку товари продавалися за шаленими цінами: кілограм м'яса коштував 70 марок, кілограм цукру — 140 марок, кілограм муки — 60 марок, пара взуття — 750 марок за середньої тижневої зарплати приблизно в 35 марок. В результаті цінової реформи зникли "чорний ринок" та інфляція. Магазили заповнилися товарами, замість пошуку продуктів люди стали дбати про їх виробництво. Повна стабілізація цін встановилася через 6 місяців.

Важливу роль в побудові соціального ринкового господарства Ерхард надавав державі, яка мала забезпечити розумну рівновагу між ефективністю господарства і вимогами соціальної політики. Тому німецький уряд активно підтримував галузі промисловості, які зазнавали труднощів, а інвесторам і підприємцям надавав пільги. Саме на це були спрямовані законодавчі акти про кредитну та податкову політику, антимонопольні укази тощо.

Серед перших кроків до "соціального ринкового господарства" були "соціальне" житлове будівництво, коли робітники одержували відносно дешеві квартири за рахунок бюджету, "динамічна" пенсія, яка залежала не лише від пенсійного внеску, а зростала паралельно зі збільшенням ВВП, соціальне страхування на випадок хвороби та допомога на дітей. Заохочувалися заощадження, за які вкладникам ощадних надавали податкові пільги, підвищувалися процентні ставки за внесками і навіть виплачували спеціальні державні премії на заощадження. Держава також сприяла купівлі найманими працівниками так званих "народних акцій", які продавалися за пільговим курсом, укладанню ними частини заробітної плати до інвестиційних фондів підприємств, де вони працювали.

Особлива роль відводилася дрібному і середньому бізнесу. Уже до початку 50-х років у цьому секторі працювало більше половини зайнятого населення. Уже в 1954 році рівень виробництва був удвічі вищий, ніж у 1936, Німеччина вийшла на друге місце після США за розмірами золотих запасів, експорт перевищив імпорту, сальдо торговельного та платіжного балансу стало позитивним. На початку 60-х років Німеччина вийшла на друге місце в світі після США за рівнем промислового виробництва й обсягу експорту. У світі заговорили про "економічне диво".

Основними чинниками німецького "економічного дива" були:

- менталітет німецького народу, його працездатність, досвід, схильність до дисципліни, готовність в ім'я майбутнього йти на тимчасові жертви;
- сприятливі соціально-економічні та політичні умови;
- уміле використання допомоги за планом Маршалла;
- вибір правильної стратегії економічних реформ і чітке визначення послідовності та етапів їх проведення;
- сильна політична воля до реформування;
- можливість вільного обміну поглядами для вибору напрямів та постановки завдань реформи.

В 1966-1967 роках у Німеччині вибухнула перша післявоєнна циклічна криза, яка привела до падіння промислового виробництва, створила ряд соціально-економічних проблем. У зв'язку з цим був прийнятий закон про підтримку стабільності й економічного зростання, відомий як *стабілізаційний*. Закон передбачав планування державного бюджету, державних інвестицій, створення спеціального Фонду вирівнювання кон'юнктури, проведення антициклічної бюджетної політики. Вона передбачала збільшення державних витрат для поживлення попиту при погіршенні кон'юнктури, і, навпаки, зменшення цих витрат в умовах економічного зростання.

Зазначимо, що цей закон поклав початок переходу Німеччини від вільного ринкового господарства до концепції ринкового господарства з глобальним регулюванням яка, по суті являла собою своєрідний синтез ідей Ойкена і Кейнса. Посилення державного регулювання розпочалося з приходом до влади в 1969 році соціал-демократів. Уряд практикував державне економічне програмування, розробку довгострокових завдань та орієнтирів економічного розвитку на десятиріччя, політику свідомого формування постійного економічного зростання, яка охоплювала елементи довгострокового і середньострокового прогнозування та планування. Це дозволило тимчасово відновити економічне зростання, яке в 1970 році склало 4%.

Однак ліквідувати чи призупинити циклічний характер розвитку німецькому уряду не вдалося. В результаті криз 1974-1975 та 1980-1982 років економіка Німеччини зазнала значних спадів виробництва, спричинила скорочення ВВП на 5%, промислового виробництва — на 12,3, внутрішніх приватних інвестицій в основний капітал — на 18,6%. Різко зросло число банкрутств, підскочили показники інфляції. Циклічний спад виробництва супроводжувався енергетичною кризою, яка мала світовий характер, і структурними кризами ряду галузей промисловості.

22.4.2. Економічна модель державного регулювання Великої Британії

За роки Другої світової війни Велика Британія втратила 25% національного багатства. Обсяг промислової продукції у 1946 році становив 90% від рівня 1937 року, а частка у світовому капіталістичному експорті знизилася з 11,3% у 1937 р. до 9,8% у 1947 році. Значно посилилася залежність від США, було втрачено значну частину ринку, куди все більше проникав американський капітал.

Після закінчення війни почала розпадатися Британська колоніальна імперія. До початку 70-х років від Британської імперії залишилися лише ряд островів у Світовому океані, а сама вона перетворилася на Британське співтовариство — міжурядову організацію країн, які до неї раніше входили і визнавали зв'язки з колишньою метрополією. Здобуття незалежності колоній поставило перед країною питання участі в європейській інтеграції, без якої колись могутня Велика Британія могла перетворитися в заштатну державу.

З метою стабілізації післявоєнної економіки Велика Британія вжила *низку заходів*. У 1947 році було оголошено про проведення жорсткого режиму економії, який зводився до заморожування заробітної плати, доходів, обмеження споживання громадян. Однак основою економічної політики відродження лейбористського уряду *Клементя Річарда Еттілі* було підвищення ролі державної власності. Націоналізація значної частини промислових підприємств мала створити умови для прискорення економічного розвитку. Наприкінці 40-х років були націоналізовані Англійський банк, вугільна і газова промисловості, внутрішній транспорт, телеграф і радіозв'язок, ряд електростанцій, частина підприємств сталеливарної промисловості. Держава здійснювала націоналізацію шляхом викупу підприємств за значно завищеними цінами і гарантувала щорічний дохід, який сплачувався від частини прибутку націоналізованих підприємств.

З цією метою було здійснено реформу управління економікою. Було створено:

Раду національних інвестицій – для здійснення контролю і регулювання капітальних вкладень у націоналізовані галузі промисловості та сплати компенсації колишнім власникам підприємств;

Комітет емісії капіталів – для контролю за випуском цінних паперів і зобов'язань, регулювання надання позик приватним підприємцям, планування діяльності приватнокапіталістичних підприємств, стимулювання інвестицій у ті чи інші галузі виконував;

Планове економічне управління – для погодження діяльності економічних міністерств і розробки інвестиційного плану. Саме воно розробило річні плани, які являли собою кон'юнктурні прогнози, і чотирирічний план на 1949-1952 роки, що мав забезпечити без кризовий розвиток англійської економіки.

Уряд Еттлі реалізував деякі соціальні програми:

- скасував антиробітничий закон про профспілки 1927 року;
- змінив систему соціального страхування, кошти якого тепер формувались із внесків трудящих, відрахувань підприємств і надходжень із державного бюджету;
- увів виплати у разі хвороби, втрати працездатності, з безробіття, у зв'язку з народженням дитини, на виховання дітей, пенсії за віком і вдовам, малозабезпеченим, гарантувалась безплатна медична допомога.

Проведені реформи та спрямування великих капіталовкладень у промисловість сприяло загальному зростанню народного господарства країни, зокрема підвищенню продуктивності праці. Уже в 1948 році промисловість Англії перевищила довоєнний рівень випуску продукції. Результатом виконання ухваленої в 1947 році чотирирічної програми розвитку сільськогосподарського виробництва стало збільшення випуску продукції. До початку 50-х років в основному вдалося відновити економічний потенціал країни.

Прискореному розвитку економіки Англії в 50-х роках сприяли науково-технічна революція, удосконалення методів управління, великі капіталовкладення держави у виробництво, структурні зміни в промисловості. Поліпшенню економічного стану країни також сприяли поставки воєнно-стратегічної сировини та виконання воєнних замовлень США у зв'язку з війною в Кореї.

Нагромадження золота і валюти дало змогу уряду лейбористів наприкінці 1950 року відмовитися від американської допомоги за планом Маршалла. За чотири роки його реалізації Англія отримала 2,35 млрд. дол. у формі поставок і 337 млн. дол. позик. У 1960 році під керівництвом Англії утворилася Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ), яка об'єднала країни, що не увійшли до ЄЕС (Австрія, Данія, Норвегія, Португалія, Швейцарія, Швеція). Метою цього об'єднання було створення сприятливих умов для продажу британських товарів та послуг. На відміну від Спільного ринку асоціація зберігала діючі митні тарифи в торгівлі з державами інших регіонів. Однак уже в 1961 році Велика Британія починає вести переговори про вступ до Спільного ринку, які завершилися успіхом лише в 1973 році.

Період другої половини 60-70-х років в економіці країни проявилися кризові явища. Найбільш відчутною була циклічна криза 1975 року, породжена світовою енергетичною кризою. Темпи інфляції сягнули до кінця 70-х років 15% за рік — небаченого до того часу в країні рівня.

22.4.3. Економічний розвиток Франції

Війна і чотирирічна окупація завдали значних збитків економіці Франції. Було зруйновано 2,1 млн. будівель, 196 тисяч промислових підприємств, більше 250 тисяч ферм. Промислове виробництво скоротилося порівняно з 1940 роком на 62%, а виробництво продукції сільського господарства на 50%. Під час війни загинуло 1,1 млн. осіб.

У 1944 році після звільнення Франції американськими військами, було сформовано тимчасовий коаліційний уряд на чолі з *Шарлем де Голлем* (1890-1970), в якому значно посилилася роль лівих політичних сил, зокрема комуністів, які під час війни показали себе як сама організована сила Опору. Цей уряд працював два роки і ставив завдання ліквідації економічної розрухи та відбудови промислового і сільськогосподарського виробництва. У нього не було єдності з цілого ряду питань, зокрема грошово-кредитної політики та ролі державної власності.

Міністр національної економіки, лідер лівого крила радикалів Мендес-Франс запропонував грошову реформу, за якою передбачалося заморозити заробітну плату та ціни і, блокувавши банківські рахунки, приступити до примусового обміну банкнот. Однак де Голль відхилив цей план і підтримав проект міністр фінансів Плевена, в основі якого був випуск великої внутрішньої позики.

У питаннях державної власності комуністи відстоювали націоналізацію і створення системи планового розвитку економіки. Протягом 1945-1947 років у країні було націоналізовано 20% французької промисловості — електроенергетику, вугільну промисловість, газові підприємства, значну частину авіаційної промисловості, автомобільні заводи фірми "Рено", морське судноплавство, повітряний транспорт.

Як і в інших розвинутих країнах Заходу, націоналізація не зачепила основних і прибуткових галузей промисловості. Для управління націоналізованими підприємствами створювали адміністративні ради з участю представників робітничого класу, розширювали права фабрично-заводських профспілкових комітетів. За ухваленим законом відновлювали 40-годинний робочий тиждень, двотижневі оплачувані відпустки для робітників і тритижневі — для службовців. Для найманих працівників ввели право на пенсії за віком (з 65 років) і інвалідністю. Було введено систему виплат для стимулювання народжуваності тощо.

Часткова націоналізація і законодавче закріплення соціальних прав трудящих з одного боку суттєво обмежили панування монополій, а з іншого — збільшили приплив капіталовкладень у націоналізовану промисловість. До кінця 40-х років економіку країни було відбудовано. У 1947 році досягнуто довоєнного рівня промислового виробництва, а в 1950 році — сільськогосподарського.

Гостра внутріполітична боротьба, розбіжні погляди на розвиток країни привели до політичної кризи, в результаті якої 5 травня 1947 року комуністи були відсторонені від участі в уряді. Восени 1947 року новий прем'єр-міністр Франції П. Рамадье висунув план відмови від системи фіксованих цін і введення різноманітних валютних курсів. У січні 1948 році було проведено девальвацію франка, в результаті чого його золотий вміст знизився на 44%. Політика Рамадье, який вже перебував у відставці, дала позитивні результати.

В 1948 році було прийнято рішення призупинити процес націоналізації, що значно зблизило Францію і США. У червні цього ж року в Парижі було підписано угоду про участь Франції в плані Маршалла і подальше співробітництво. За 10 років загальна сума допомоги США Франції становила 12 млрд. дол. Її значну частину направили для розвитку і модернізації промислового потенціалу країни. За угодою США надавалося право визначення "економічно раціональних" галузей економіки, контролю над французьким експортом та імпортом. У таких американських компаній, як "Стандарт ойл", "Дженерал електрик", "Форд", "Крайслер" та деякі інші, з'явилися сприятливі умови для скупки акцій французьких підприємств, створення у Франції своїх філій і дочірніх компаній.

Завдяки модернізації у Франції змінилася структури економіки і склалося три промислових сектори:

- традиційні галузі (текстиль, металургія, машинобудування, виробництво предметів розкоші);
- нові галузі (автомобілебудування, авіапромисловість, нафтопереробка);
- новітні галузі (атомна енергетика, електроніка, виробництво пластичних мас).

У червні 1958 року генерал Шарль де Голль знову очолив уряд Франції, а в грудні того самого року його обрали на 7 років Президентом країни.

В основу економічної політики було покладено сприяння швидкому розвитку всіх галузей промисловості, її структурній перебудові, концентрації виробництва, широкому використанню досягнень науково-технічної революції. Це була послідовна і жорстка політика держави, спрямована на її всебічний пропорційний економічний розвиток, яка згодом отримала назву *індустріального імперативу*.

Економічна політика де Голля ґрунтувалася на платформі активного державного втручання в економічне життя країни. Франція однією з перших у світі застосувала *державне індикативне (рекомендаційне) планування*. Для його здійснення були створені Генеральний комісаріат планування і галузеві комісії з модернізації, які розробляли плани розвитку окремих галузей промисловості. Індикативний план являв собою макроекономічну модель перспективного розвитку і містив основні показники обсягу, структури, темпів зростання виробництва, динаміки цін, експорту, імпорту, податків, інвестицій тощо. Ці показники слугували своєрідними маяками, на які орієнтувалася діяльність фірм. За їхньою допомогою намагалися координувати діяльність підприємств і розвиток національної економіки.

В економічній теорії така політика називається *дирижизмом*. Особливостями французького дирижизму були прямі адміністративні методи втручання в економіку, зокрема контроль за цінами, емісією цінних паперів, кредитною діяльністю тощо. Крім того, держава займалась активною підприємницькою діяльністю в націоналізованому секторі економіки. У 1958 році в руках держави було 97% вугільної промисловості, 95% — видобутку газу, 80% — авіаційного виробництва та виробітку електроенергії, більше ніж 40% автомобільної промисловості. Держава володіла залізницями, великими воєнними підприємствами, акціями авіаційних і морських транспортних компаній. Вона здійснювала пряме фінансування капіталовкладень, розробляла й ухвалювала індикативні плани. Відносно державних підприємств плануючі органи наділялися імперативними правами.

В історії французького планування можна виділити *три етапи*.

На *першому* (до 1958 року) було затверджено два плани розвитку, які носили жорсткий директивний, тобто обов'язковий для виконання характер, і був направлений на відбудову та модернізацію націоналізованого сектору економіки (план 1947-1953 років) та на структурну перебудову економіки і зміцнення конкурентоспроможності приватних фірм (план 1954-1957 років).

На *другому етапі* – індикативного планування (до кінця 80-х років) – було прийнято ще 4 цільових плани, які були пов'язані з переходом від протекціонізму до відкритої економіки і розраховані на вдосконалення загальноекономічних пропорцій (плани 1958-1961 та 1962-1965 років) та на концентрацію капіталу і посилення його міжнародних позицій (плани 1966-1970 та 1971-1975 років).

На *третьому (сучасному) етапі* здійснюється стратегічне планування в загальноєвропейських масштабах. В кінці другого та на третьому етапах всі плани носили багатоцільовий характер.

У 50—60-х роках у Франції відбулася зміна економічної стратегії. Особлива увага приділялася переоснащенню промисловості новою технікою, збільшенню капіталовкладень у промисловість і торгівлю, мілітаризацію економіки у зв'язку із вступом в блоки НАТО (1949), СЕАТО (1954), Західноєвропейського союзу (1955) та у зв'язку з воєнними діями у В'єтнамі (1946-1954) і Алжирі (1954-1962).

Активна перебудова економіки, індикативне планування, запровадження досягнень НТР, участь в західноєвропейській інтеграції дозволили за десять років (1958-1968) збільшити обсяг промислового виробництва на 60% при щорічних темпах зростання 5,5%, а обсяг виробництва в сільському господарстві на 66%.

Економічний розвиток Франції в 70-90 роках відбувався під впливом циклічних криз перевиробництва та фінансових проблем, створених політикою США, які привели до змін у фінансовій та промисловій політиці. У 1973 році франк девальвувався на 12,5% щодо долара США і на 11,1% щодо золота. Це примусило уряд президента Ж. Помпіду, обраного в 1969 році, тимчасово блокувати ціни на промислові та продовольчі товари з метою підвищення їхньої конкурентоспроможності на зовнішньому ринку.

22.5. Економічна модель Японського дива

У другій світовій війні Японія зазнала нищівної поразки і величезних воєнних руйнувань. Післявоєнна відбудова економіки почалася під військовою окупацією і здійснювалася повільно. У 1946 році рівень промислової продукції становив 14% довоєнного, у 1947 — 20,9, у 1948 — 52%. Якщо в 1938 році частка Японії в промисловому виробництві капіталістичного світу становила 4,8, то в 1947 році — тільки 1,3%. У країні зростала інфляція, діяв "чорний ринок", знизилася реальна заробітна плата, яка наприкінці 1945 року становила лише 13% довоєнного рівня. Безробіття охопило майже 10 млн. осіб.

Відбудову народного господарства свідомо саботували японські підприємці, які розраховували на демонтаж своїх підприємств в рахунок репарацій. Не поспішала з відбудовою економіки й американська окупаційна влада. Японії не надали допомоги за планом Маршалла, не спішили з ліквідацією японських історичних обмежень свободи підприємництва. В країні продовжував діяти прямий розподіл ресурсів, встановлений в 1939-1941 роках. Проте небезпека соціально-політичного конфлікту змусила США надати Японії суттєву економічну допомогу.

В Японії "економічне диво" розпочалося приблизно у 1948 році. Його передумовою стали проведені окупаційною владою важливі політичні перетворення, які значною мірою сприяли розвитку японського суспільства і господарства. Очолити їх президент США Г. Трумен доручив президенту Детройтського банку Дж. Доджу. Було розпущено збройні сили, встановлено демократичні свободи, запроваджено загальне виборче право, сформовано парламент, уряд. Перший післявоєнний прем'єр Іосіда Сігеру оголосив курс на нарощування цивільних чинників сили й утвердження на цій основі Японії як одного з лідерів світового товариства. Ці прагнення закріплено в новій японській Конституції 1947 року.

Окупаційні власті здійснили також і низку економічних реформ. Було запроваджено антимонопольне законодавство, згідно з яким розпущено *дзай-бацу* — холдингові компанії, які були держателями акцій закритих вертикальних концернів. Їхні акції розпродали службовцям цих компаній. Було здійснено демонополізацію і закладено основи конкурентної економіки. Законом 1947 року забороняли надмірну концентрацію економічної могутності, утворення холдингових компаній, картелів та інших монопольних структур. Було також введено контроль над злиттям фірм, а взаємне володіння акціями обмежено 25%.

Американські фінансові радники з метою збалансування державного бюджету реформували податкову систему, різко збільшивши оподаткування трудящих та зменшивши податки на підприємницьку діяльність. Встановився твердий обмінний курс національної валюти — єни. У 1946—1949 роках була проведена земельна реформа, яка мала буржуазний, антифеодалний характер і ліквідувала поміщицьке землеволодіння. Держава викупила у поміщиків і продала селянам майже 80% усіх сільськогосподарських угідь. Розміри ділянок обмежувались 1 га, а ціна їх в умовах гіперінфляції була надзвичайно низькою. В результаті реформи виникло більш як 400 тисяч нових селянських господарств. Сформувався прошарок вільних дрібних фермерів-власників. Це посилювало конкуренція між виробниками, внаслідок чого зростає продуктивність праці, врожайність культур, розширюється внутрішній ринок

Японії, сформувався ринок робочої сили (частка самодіяльного населення, зайнятого в сільському господарстві, скоротилася з 48% в 1949 році до 8% сьогодні).

В 1949-1951 роках була здійснена радикальна бюджетна реформа:

- введено принцип збалансування статей і бездефіцитності бюджету;
- обмежено надання збитковим підприємствам субсидій;
- взято під контроль грошову емісію;
- призупинено виплату компенсації військовим заводам за конверсію;
- стабілізовано заробітну плату;
- встановлено державний контроль за цінами;
- впроваджено єдиний фіксований валютний курс.

Оборотність єни за поточними операціями була частково відновлена лише в 1971 році, а за капітальними операціями обмеження зняли всередині 80-х років. До цього часу серед розвинутих країн Японія відзначається найбільшими обмеженнями за рахунками руху капіталів. У ході подальшого розвитку здійснювався контроль за зовнішньоторговельними операціями, при цьому імпорту капіталу обмежували, але заохочували імпорту технологій.

Важливу роль у повоєнній відбудові японської економіки відіграла американська допомога, система якої на рубежі 50-х років дещо змінилась. Було створено спеціальний еквівалентний фонд, кошти якого поповнювалися від продажу в Японії американських товарів, що раніше поставлялися в порядку допомоги. Кошти фонду під контролем окупаційних властей йшли на структурну перебудову економіки шляхом кредитування великих японських компаній. Це дало змогу повністю оновити обладнання, створити нові виробництва. З урахуванням своєї специфіки (брак сировини, значний потенціал робочої сили), Японія створювала багатогалузевий комплекс переробних галузей. У центрі його в 50-х роках були такі базові галузі, як металургія, хімія, гідроенергетика, суднобудування, торговий флот. Пізніше це стало одним із постійно діючих чинників економічного успіху країни.

У березні 1952 року набрав чинності закон про сприяння раціоналізації виробництва. Згідно із законом, підприємства отримували державну допомогу, податкові та інші фінансові пільги за умови модернізації виробництва, оновлення устаткування.

Розвиток японської економіки почав набирати ознаки зовнішньоекономічної орієнтації. Держава здійснювала контроль над усією системою зовнішньоекономічних зв'язків, який тривав 22 роки. У 1952 році прийняли закон, що дозволяв утворення експортних картелів. Держава розподіляла за лімітом кошти на оплату імпорту для модернізації промисловості, заохочувала імпорту технологій. Уряд виступає представником бізнесу на зовнішньому ринку, захищає його всіма можливими способами, а бізнес виконує вказівки уряду. Відступників суворо карають, тому часто всю японську промислову систему називають "корпорація Японія".

Здійснені американо-японські реформи поживили і посилили конкуренцію підприємств, сприяли зростанню виробництва, забезпечили перехід Японії до ринкових відносин. До початку 1952 року, останнього року американської присутності, Японія за показником ВВП досягла довоєнного економічного рівня. На 10 наступних років вона зберегла високі темпи зростання виробництва. Упродовж 1953-1963 років її ВВП майже потроївся і мав щорічний приріст у 9%, виробництво товарів зросло в 5 разів, споживання подвоїлося. Від початку тріумфального економічного поступу і до 70-х років Японії вдалося утвердитися в ролі могутньої промислової держави. У 1970 році вона обійшла ФРН і вийшла на друге місце у світі після США за обсягами промислового виробництва.

У Японії сформувалась унікальна ринкова економічна система, особливістю якої стало поєднання ринкових відносин із державним регулюванням, ринкової конкуренції з економічним плануванням. Судячи з того, що державний бюджет країни перерозподіляв лише третину ВВП, роль держави була ніби незначною. Проте лише деякі азійські країни (наприклад, Південна Корея або Китай) можуть посперечатися з Японією за рівнем жорсткості й ефективності впливу уряду на економіку. Пояснити такий стан, враховуючи

загадковість та специфічність східних традицій, можна тісним і малозрозумілим переплетенням типовими азіатськими неформальними зв'язками представників ділових кіл та держави.

Цими ж традиціями можна пояснити і функціонування нових фінансово-промислових груп (кейрецу), які почали виникати в 50-і роки після рішення уряду про обмеження у взаємовідносинах між великими компаніями і їхніми дочірніми підприємствами. Замість традиційних сімейних форм керівництва (дзай-бацу) встановилося колективне управління компаній, зцементоване неформальними зв'язками, розгалуженою і заплутаною системою участі. Формально незалежні компанії, які входять у кейрецу (фінансові, торгові, промислові, сервісні), виступають щодо не членів групи єдиним фронтом.

Слід підкреслити, що за складом учасників реальні активи, які перебувають під контролем фінансово-промислової групи, встановити неможливо. В Японії економіка формально не монополізована, в ній існує сильний сектор конкурентного дрібного й середнього бізнесу, який в основному і забезпечує зайнятість. Однак переважна їх більшість входить у сферу впливу якоїсь фінансово-промислової групи і є її невидимою часткою. Японські корпорації пов'язані павутиною розгалужених субпідрядних відносин з дрібними фірмами, які поставляють їм свою продукцію.

Великі компанії, у свою чергу, дбають про дрібні, надають їм наукову та технічну допомогу, навчають персонал, допомагають з управлінням і залученням фінансових ресурсів. Ці невеликі фірми другого ешелону оточені, в свою чергу, фірмами третього ешелону, причому заробітна плата робітників фірми обернено пропорційна до віддалення їх від центра. За рахунок цього, зокрема, підтримується висока ефективність експортних галузей. Жодна європейська фірма, пов'язана законами про мінімальні розміри оплати праці, не може так чинити.

Подібні дрібні фірми "довічно" входять у зону впливу якої-небудь фінансово-промислової групи. Отримавши підряд від однієї компанії, практично неможливо потім працювати на іншу. Представники інших фінансово-промислових груп ніколи не будуть з нею укладати контракти.

Головним чинником економічного зростання економіки є, безперечно, повсякденна наполеглива праця більше ніж 120-мільйонного японського народу, його працелюбність, самовіддача, жертвовність і високий патріотизм. В Японії існує унікальна система взаємовідносин компанії з персоналом, в основу якої покладено *психологію "компанія — велика сім'я"*. Поширення системи пожиттєвого найму (патерналізму) обмежує переміщення робочої сили всередині країни (проте заохочується її переміщення всередині компанії). Японські робітники працюють інтенсивніше за нижчу плату, у них довший робочий день, тиждень. Це впливає на зниження собівартості продукції, її ціну. Фірми дбають про постійне підвищення кваліфікації робітників, їхній добробут і відпочинок. Така система зробила Японію заручником національної традиції, хоч і дала можливість досягти вражаючих успіхів.

Японці успішно використовували зарубіжні досягнення в найсучасніших галузях індустрії. Розвиток чорної металургії йшов шляхом спорудження доменних печей великої потужності із застосуванням новаторської киснево-конверторної виплавки сталі з безперервним розливом. Успішно розвивалась електрометалургія, встановлювалися потужні автоматизовані прокатні стани, впроваджувалися енерго- та матеріалекономні технології. Японія наприкінці 70-х років перетворилася в один із найпотужніших світових центрів металургійного виробництва. Закуповуючи патенти й ліцензії на наукові відкриття, оригінальні технології тощо і вміло пристосовуючи їх до своїх умов, японці отримували величезні прибутки. Ряд значних технічних новин народилися і були запроваджені у масове виробництво на японських фірмах. У другій половині 50-х років — нейлон, транзисторні приймачі, у 60—70-х роках — аудіо стереосистеми, відеокамери і відеомагнітофони, у 80-х — комп'ютеризовані роботи, мікросхеми на кремнієвих кристалах (чипи) та ін. Японія передувє в такій наукомісткій і технічно передовій галузі, як електронна промисловість.

22.6. Економічний розвиток СРСР в період 1945-1991 років

Друга світова війна завдала колосальних збитків народному господарству СРСР. У 1945 році промисловість звільнених від фашистської окупації районів виробляла лише 30% довоєнної продукції (в Україні — 26% довоєнного рівня), сільське господарство — 60%. На окупованих територіях було втрачено 2/3 національного майна СРСР (в Україні залишились неушкодженими тільки 19% довоєнної кількості промислових підприємств). Якщо вартість усього зруйнованого в європейських країнах становила 260 млрд. дол., то майже половина (128 млрд. дол.) з них припадала на СРСР.

Однак потенціал *важкої промисловості* за рахунок небаченої за розміри евакуації підприємств вдалося не лише зберегти, а й наростити. В 1945 році вона на 12% перевищила довоєнний рівень. Тому в специфічному розумінні Велику Вітчизняну війну можна розглядати як черговий, надто особливий етап у подальшій індустріалізації СРСР.

На відміну від промисловості, становище в сільському господарстві було катастрофічним. У 1946 році внаслідок неврожаю і непомірного викачування із села продовольчих ресурсів в Україні, Молдові, областях Центрально-Чорноземної зони, Нижнього і частини Центрального Поволжя почався страшний голод, який охопив до 100 млн. осіб. Від голоду і хвороб у 1946-1948 роках померло близько 2 млн. осіб, із яких майже половина в Україні. До літа 1947 року лише в Україні було зареєстровано майже 1 млн. хворих на дистрофію.

Як і до війни, вибір економічної стратегії СРСР визначався політичним курсом, який залежав насамперед від волі Сталіна. Перемога у війні суттєво змінила суспільну атмосферу 30-х років і дала імпульс демократичному оновленню радянської системи і надіям на перемену. Війна зблизила СРСР зі світовим товариством, а його відносини із західними державами набули партнерського характеру. Для багатьох громадян, які під час війни побували за кордоном (військові, репатріанти — всього майже 12 млн. осіб), життя на Заході стало "відкриттям", похитнуло ідеологічні стереотипи, викликавши зацікавленість і симпатію до західної цивілізації. Реформаторські настрої проникли і в більшовицьку еліту, суттєво оновлену в роки війни. Війна привчила управлінський корпус до ініціативи, відкинувши на другий план виявлення "ворогів народу".

Однак ухвалений у травні 1946 року п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства став першим кроком до повернення довоєнної моделі розвитку народного господарства. Розпад антигітлерівської коаліції, боротьба із західними державами за поділ Європи і початок "холодної війни" остаточно сприяли перемозі прихильників централізації і розвитку військово-промислового комплексу (ВПК).

У 1947 році Радянський уряд відмовився від участі в плані Маршалла і почав експорт соціалізму в ряд країн Східної Європи, що остаточно загострило відносини із США та іншими розвинутими державами.

В 1947 році в основному сформувалася економічна стратегія СРСР післявоєнного розвитку. Її основними напрямками були:

- опора на внутрішні ресурси і сили;
- різноманітна допомога іншим країнам соціалістичного табору;
- відновлення роботи важкої індустрії;
- економія та накопичення фінансів і ресурсів за рахунок сільського господарства, легкої промисловості та соціальної сфери.

У 1946-1950 роках на потреби важкої промисловості було спрямовано 80% капіталовкладень. Це дало поштовх швидкому розвитку галузей, орієнтованих на ВПК (електроенергетика, металургія, машинобудування тощо), однак гальмувало й деформувало процес виробництва споживчих товарів і розвитку сільського господарства. Село фінансувалося за залишковим принципом (не більш 7% обсягу асигнувань) і було змушене одночасно виконувати три завдання:

- забезпечити потреби промисловості в сировині;
- розв'язати проблему постачання міст продовольством;

- виростити достатню кількість сільськогосподарської продукції для експорту в країни Східної Європи.

Виконати ці завдання влада вирішила не їх фінансуванням, а старими перевіреними методами: переслідуваннями, репресіями, висилкою в Сибір, укрупнення колгоспів. Подібний тиск можна порівняти хіба що з періодом масової колективізації, але тепер зусилля державного апарату зосередились на безжальному вилученні продовольчих і грошових ресурсів. У 1947 році середня норма видачі зерна на трудодень була нижча від рівня 1940 року майже в 2 рази, а в деяких колгоспах зерна селянам не видавали зовсім. Лише на початку 50-х років село наблизилося до довоєнного рівня, хоча за планами розвитку мало перевищувати його на 27%. Середньорічні темпи зростання сільськогосподарського виробництва в 1950-1953 роках становили 1,6%.

Форсування розвитку важкої промисловості і ВПК супроводжувалося потужними ідеологічно-пропагандистськими заходами — рухами передовиків і новаторів, соціалістичним змаганням, достроковим виконанням п'ятирічного плану тощо. Почалося колосальне, небачене в XX столітті використання позаекономічного примусу до виконання ідеологічних і політичних установок влади. Стрімко почали наростати репресії, кількість в'язнів за 8 післявоєнних років в таборах ГУЛАГу зросло з 1,5 до 2,5 млн. осіб, а за деякими іншими оцінками — майже 6 млн. Праця в'язнів стала важливою невід'ємною частиною радянської економіки. Їх руками споруджувалися численні великі об'єкти в атомній, металургійній, енергетичній промисловості, на транспорті.

Вже в 1948 році за обсягом промислового виробництва СРСР досяг довоєнного рівня. Цьому сприяли не тільки вказані внутрішні чинники, а й репарації Німеччини. Загалом вони становили 4,3 млрд. дол., що забезпечило майже половину устаткування для об'єктів промисловості, прискорило НТП. Проте при всьому своєму значенні репарації і воєнні трофеї не могли компенсувати відсутність великих іноземних інвестицій, масштабну допомогу СРСР східноєвропейським країнам радянського блоку, Китаю та Кореї.

Неоднозначно вплинула на життєвий рівень населення і *грошова реформа*. З одного боку, вона привела грошову масу, яка у роки війни була суттєво збільшена, у відповідність до потреб господарства, а з іншого — боляче вдарила по селянству, яке зберігало гроші, головним чином, удома і було змушене здійснювати обмін із розрахунку 1:10. Незважаючи на поступове збільшення номінальної, а частково і реальної зарплати, навіть у містах рівня життя 1940 року було досягнуто тільки в 1951 році, а рівня 1928 року, який наближався до рівня 1913, досягли тільки в 1954 році. Украй загострилася житлова проблема.

Таким чином, до 1950 року в СРСР завершився період формування повоєнної командно-адміністративної системи. В подальшому соціально-економічному розвитку країни можна виділити три періоди: підйом (1950-1970); застій (1971-1985); криза і зміна соціально-економічної системи (1985-1991).

Відмова від конкурентного ринкового механізму регулювання економіки, надмірне використання адміністративно-командних методів вже в 50-60-х роках привели до ряду хронічних негативних тенденцій, основними з яких були:

- помітне відставання від провідних капіталістичних країн передусім за якісними показниками, за затратами матеріальних, трудових, фінансових ресурсів, економічною ефективністю, використанням досягнень НТП;
- безсистемне моделювання економіки, перенасичення її промисловими підприємствами, диспропорційність у розвитку різних галузей економіки.
- поступове зниження темпів зростання продуктивності праці.

Життя висувало проведення реформ, направлених на прискорення науково-технічного прогресу, здійснення значних структурних зрушень у технології, в організації та управлінні виробництвом, суттєве покращення рівня життя населення. У серпні 1953 року нове керівництво країни (в березні після смерті Сталіна до влади прийшов М. Хрущов) було сформовано *новий курс*, який передбачав соціальну переорієнтацію економіки і пріоритетний розвиток легкої промисловості. В літературі цей період назвали *"відлигою"*.

Було різко знижено плани обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції державі, колгоспам списали борги, зменшили податки з присадибних ділянок і дозволили продаж надлишкової продукції на ринку.

Послаблення колосального тиску на село в 1953-1958 роках привело до зростання майже в 5 разів середньорічних темпів сільськогосподарського виробництва (8% проти 1,6). Вагомий вклад у зростання сільського господарства внесло освоєння цілинних земель, з яких у 1954-1958 роках було отримано більше половини заготовленого хліба. Грошові доходи колгоспів в 1953-1958 роках зросли втричі. Це був період найбільшого піднесення в історії колгоспного ладу СРСР.

Проте пожвавлення радянського села виявилось тимчасовим. На продовження розпочатої аграрної політики не вистачало внутрішніх джерел фінансування. Крім того, було проведено "кукурудзяну", "м'ясо-молочну" та "селянсько-присадибну" економічно необґрунтовані кампанії, які привели до суттєвого зниження виробництва зерна, м'яса і молока. Наприклад, у 1962 році було засіяно кукурудзою 32 млн. га, з яких лише 7 дали урожай. У 1964 році виробництво м'яса порівняно з 1958 упало на 92%. Намагання ж ліквідувати присадибні земельні ділянки привело у 1954-1964 роках до зменшення поголів'я великої рогатої худоби у підсобних господарствах колгоспників України на 14%, поголів'я свиней — на 20, а овець і кіз — на 53%. Інші адміністративні реорганізації — укрупнення колгоспів, перетворення частини з них у радгоспи тощо — також не дали відчутних результатів.

Не дало бажаних далекоглядних результатів і освоєння цілинних земель, в яке було вкладено величезні інвестиції. Після перших позитивних результатів, внаслідок ерозії ґрунтів і засухи врожаї на цілинних землях стали швидко падати. На початку 60-х років у містах виник гострий дефіцит продуктів харчування, і радянський уряд змушений був підвищити роздрібні ціни на м'ясо (на 30%) і масло (на 25%), що викликало масові протести населення. Починаючи з 1963 року, вперше за всю історію царської Росії і СРСР, уряд розпочав закупівлю зерна за кордоном (перша закупка 12 млн. т зерна обійшлася бюджету в 1 млрд. дол.).

Варто однак відзначити, що проведення нового курсу в промисловості дав біль позитивні результати. Почався демонтаж жорсткого сталінського централізму. Союзним республікам було передано 15 тисяч підприємств, ряд міністерств із союзних було реорганізовано в союзно-республіканські. Замість ліквідованих 140 союзних, союзно-республіканських і республіканських міністерств було утворено 105 раднаргоспів, в тому числі в Україні 11. Прискореними темпами почала розвиватися легка промисловість.

У ці роки було зроблено суттєвий крок до підвищення рівня життя населення:

- здійснено масштабне підвищення заробітної плати (в середньому 6% в рік);
- відмінено примусові державні позики, які забирали майже 10% заробітків трудящих і виступали прихованою формою додаткового оподаткування населення;
- удвоє збільшено пенсії, а з 1964 року пенсії вперше стали давати колгоспникам;
- на селі ввели гарантовану оплату праці;
- введено 7-годинний робочий день;
- розгорнуто масове житлове будівництво, в тому числі з залученням коштів населення через житлово-будівельні кооперативи. Міський житловий фонд у 1955-1964 роках збільшився в 1,8 раза.

У 1958 році було введено обов'язкову восьмирічну освіту, створена мережа шкіл, технікумів, вузів давала змогу формувати якісний кадровий потенціал країни, позитивно позначившись на розвитку науки та культури. Промисловий розвиток забезпечувало систематичне зростання капіталовкладень, у структурі яких збільшилася частка, спрямована на розширення, реконструкцію і технічне переоснащення діючих підприємств.

У ці роки відбувалися радикальні зміни в технічному розвитку. Швидкими темпами розвивалися радіоелектронна, атомна, хімічна промисловість, приладобудування. Саме в ці роки країна створила свій ядерний і ракетний потенціал. Найвидатнішими досягненнями стали запуск першого у світі супутника, а потім — космічного корабля, здійснення першого польоту людини в космос, побудова перших АЕС і морських атомних кораблів. СРСР наряду зі США стали лідерами початку *третьої НТР* (1945- середина 60-х років).

У країні в 1950-1970 роки було здійснено докорінну перебудову паливного балансу на користь видобутку нафти і газу, суттєвого розвитку набув морський повітряний транспорт, здійснено технічну реконструкцію залізниць, розпочався розвиток автомобільного транспорту, зросли масштаби автодорожнього будівництва, завершилося створення Єдиної енергетичної системи Європейської частини СРСР (разом з Уралом — найбільшої енергосистеми світу).

Однак на початку 60-х років під впливом наростання економічних проблем темпи зростання добробуту населення різко сповільнилися і почав спостерігатися тотальний дефіцит. Це загострило соціальні проблеми, в країні почалися протести і заворушення. Нове керівництво (ЦК партії очолив Л. Брежнев) держави ініціювало проведення *економічної реформи 1965 року*. Знову була реорганізована система управління і повернення до галузевих міністерств. Почалося відродження госпрозрахункового принципу ведення господарства, підприємствам надали більше прав, особливо у галузі планування. У сільському господарстві було знижено плани обов'язкових закупок зерна, знято обмеження з підсобних господарств. Ці заходи були спрямовані на підвищення матеріальної зацікавленості трудових колективів у кінцевому результаті виробництва, в підвищенні рівня інтенсифікації праці й економіки країни в цілому.

Завдяки реформам, у 1966-1970 роках в СРСР вдалося втримати високі темпи зростання основних економічних показників. Валовий суспільний продукт зростав щорічно на 6,7% (в 1961-1965 роках — 6,9%), а національний дохід зріс на 41%. Швидкими темпами розвивалися наука і галузі промисловості, які визначали НТП (машинобудування, електроніка, енергетика, нафтохімічна промисловість тощо). За обсягом виробництва ряду видів промислової продукції СРСР обігнав США і посідав перше місце в світі.

Основним недоліком реформи було прагнення зберегти директивну модель управління, що вступало в суперечність з ринковими економічними регуляторами (рентабельність, прибуток тощо), поєднати централізоване планове управління з розширенням господарської самостійності підприємств та об'єднань. Тому ринкові ідеї реформи мало вписувалися в загальний контекст економічного розвитку і на початку 70-х років її було згорнуто.

В економіці СРСР знову запанував адміністративно-командний дух управління повністю одержавленим господарством. Проте зростаючі масштаби народногосподарського комплексу ускладнювали управління з центру, знижували його ефективність і господарський механізм командно-адміністративної системи почав пробуксовувати. Ситуація особливо загострилася, коли в 60-х роках у світі розгорнулася НТР.

Командно-адміністративна система не змогла ефективно пристосуватися до вимог та змін, продиктованих НТР. Економіка країни розвивалася екстенсивним шляхом — в 1960-1985 роках основні фонди зросли в 7 разів, а вироблений національний дохід — лише в 4 рази. Ресурси, вичерпуючись, суттєво дорожчали, тому темпи економічного зростання в умовах екстенсивної моделі розвитку швидко знижувалися. Якщо в 1966-1970 роках вони становили 8,5%, то в 1981-1985 роках — всього 3,6, а національного доходу відповідно 7,2 і 2,8. На початку 80-х років радянська економіка ввійшла в фазу стагнації, рівень виробництва в ряді галузей почав падати. Фактично призупинилося зростання продуктивності праці.

Значний деформуючий вплив на народне господарство СРСР справляло масштабне *нароциування воєнних витрат*, яке підпорядкувало собі всю економіку. За оцінками західних фахівців, воєнні витрати становили близько 25% ВВП, що в багато разів перевищувало відповідні показники США, а тим більше інших західних країн. Мілітаризацію

економіки і фінансової системи ще більше посилила війна СРСР в Афганістані в 1979-1989 роках. Щорічні витрати на неї оцінювалися в 3-4 млрд. рублів. Як наслідок, радянське народне господарство не витримало колосальних воєнних навантажень і почалося масштабне відставання від розвинутих країн по всіх напрямках. Його основними причинами були:

1. Відсутність ефективної системи стимулювання праці;
2. Слабке реагування централізованої директивної економіки та управління до вимог НТП;
3. Розвиток країни в межах індустріального суспільства з опорою на традиційні галузі, тоді як провідні країни Заходу ще в 70-х роках почали перехід до постіндустріального інформаційного суспільства.
4. Моральне зношення і технологічне старіння вітчизняного устаткування в провідних галузях промисловості.
5. Екстенсивний характер розвитку радянської економіки і наростання господарських труднощів.
6. Різке уповільнення вирішення соціальних завдань. Зупинилося зростання житлового будівництва. Частка коштів союзного бюджету, що йшла на освіту й медицину, у 1985 році впала нижче рівня 1940 року.
7. Зростання дефіциту товарів народного споживання.
8. Значне відставання інфраструктурних галузей від основного виробництва. У легкій і харчовій промисловості, основних для споживчого сектору, було зосереджено тільки 10% основних виробничих фондів.
9. Гіпертрофована мілітаризація економіки.
10. Поява проблем з нафтодобуванням. Старі нафтові родовища вичерпувалися, для освоєння нових не вистачало коштів і устаткування.

Для подолання валютного дефіциту країна вдавалася до зовнішніх позик і використання золотого запасу, який знизився з 2050 т у 1953 році до 681 т у 1987. Зовнішній борг у 1987 році досяг 80 млрд. дол.

Отже, у період 70-80 років спостерігалось наростання кризи планово-розподільчої системи управління господарством. Держава не змогла призупинити падіння темпів виробництва, домогтися виконання встановлених планів випуску продукції, перевести економіку на інтенсивний шлях розвитку. Економіка залишалася слабко сприйнятливою до НТП, внаслідок чого СРСР "прогледів" другий етап сучасної НТР і технологічно значно відстав від провідних країн Заходу.

В квітні 1985 року нове керівництво країни на чолі з **М. Горбачовим** розробило концепцію прискорення соціально-економічного розвитку країни на основі науково-технічного прогресу на основі **докорінної реконструкції машинобудування**. Для цього планувалося виділити вдвоє більше коштів, ніж у попередні 5 років. Було заплановано також значні кошти на розвиток і впровадження наукових розробок, насамперед у приладобудуванні. По суті мова йшла про спробу нової індустріалізації країни.

Однак мобілізувати необхідні для нової індустріалізації кошти не вдалося. На початку 1989 року стало зрозуміло, що ухвалені програми реалізувати не вдалося. Брак коштів привів до масштабного зростання незавершеного будівництва та зниження темпів зростання виробництва у різних галузях.

Основними джерелами отримання коштів для розвитку машинобудування і прискорення науково-технічного прогресу мали стати доходи від експорту енергоносіїв та підвищення прибутковості галузей народного господарства. Однак ціни на нафту та газ, що продавалися за вільно конвертовану валюту, в 1988 році впали на 40-45% від рівня 1985 року. Тому доходи від продажу енергоносіїв упали вдвічі. А витрати на імпорتنі закупки

устаткування для модернізації промисловості, в силу подібних причин на світовому ринку, зросли. Несприятлива зміна кон'юнктури світового ринку спричинила значне зростання зовнішнього боргу країни. Це негативно вплинуло на стан державних фінансів і в кінці 80-х років країну накрила глибока фінансова криза.

Вихід із економічної стагнації почав вбачатися не в простому поліпшенні існуючої системи, а в проведенні системних перетворень, зміні економічної моделі розвитку, відкритті шляхів для широкого застосування ринкових чинників економічного розвитку. Важливими кроками на цьому шляху стали закони "Про індивідуальну трудову діяльність" (1986), "Про державне підприємство" (1987), "Про кооперацію" (1988), які з численними застереженнями легалізували дрібне приватне підприємництво. Уже в 1988 році індивідуальною трудовою діяльністю, в основному кустарно-ремісничими промислами, було зайнято 734 тис. осіб. Число кооперативів навесні 1989 року перевищило 99,3 тисячі, в яких працювало до 2 млн. осіб. В 1991 році їх стало вже 7 млн., що становило приблизно 15% активного населення. В 1990 році було ухвалено закони "Про акціонерні комерційні товариства", "Про цінні папери". В ці ж роки в СРСР почалася "комп'ютерна революція" — масове поширення персональних комп'ютерів, імпортованих з інших країн.

Нові підприємці, використовуючи дефіцитність ринку товарів та послуг і слабку законодавчу базу, різко збільшили ціни й почали активно "відмивати" капітали тіньової економіки (70-90 млрд. рублів щорічно), що в свою чергу породило організовану злочинність, тотальний рекет приватного бізнесу. Нажиті таким чином кошти поклали початок первісному нагромадженню капіталу.

У 1987 році була здійснена остання спроба провести *економічну реформу*, метою якої було утвердження економічних (ринкових) методів управління. Але оскільки реформа не змінила відносин власності, розширення прав підприємств не супроводжувалося відповідним підвищенням відповідальності їх за результати господарської та фінансової діяльності. Підприємства почали зменшувати капітальні вкладення і різко підвищувати заробітну плату, що спричинило швидке наростання інфляції. Непродумане реформування не дало змоги розв'язати гострі економічні проблеми і сприяло лише швидкому зростанню народногосподарських диспропорцій, розбалансованості економіки.

Економічну ситуацію ще більше ускладнили наймасштабніша в світі техногенна катастрофа в Чорнобилі, страшний землетрус в Вірменії. Усе це призвело до порушення макроекономічного балансу і як наслідок, традиційний для останніх років дефіцит консолідованого бюджету почав стрімко зростати. Якщо у 1985 році він становив усього 1,8%, то у 1988 — 9,2%. Для економіки все це обернулося посиленням соціальної напруженості, початком масових страйків і стрімким зростанням числа популістських рішень.

Почався розвал радянської держави. У 1988-1990 роках він набрав *форми "параду суверенітетів"*, тобто явного розширення повноважень союзних республік, проголошення ними верховенства власних пріоритетів, законів над союзними, ігнорування розпоряджень центру, в тому числі про перерахування податків, і самостійного пошуку шляхів виходу з кризи. 16 липня 1990 року Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України. У грудні 1991 року лідери Росії, України і Білорусі оголосили про скасування Союзного договору 1922 року і створення Співдружності Незалежних Держав. СРСР припинив своє існування.

22.7. Економічний розвиток України в 1945-1991 роках

В історії України, як і СРСР в цілому, цей етап соціально-економічного розвитку можна поділити на чотири періоди: *післявоєнна відбудова економіки (1944-1950); економічне зростання (1950-1970); застій (1971-1985); криза і зміна соціально-економічної системи (1985-1991)*. Розглянемо особливості економічного розвитку кожного з цих етапів.

22.7.1. Особливості післявоєнної відбудови економіки України

Відбудова зруйнованого війною господарства України відбувалася у надзвичайно складних умовах. З усього, що було евакуйовано під час війни, поверталася незначна частина. За вивезене майно Україна не отримала ніякої компенсації. Натомість за нове обладнання, яке надходило в Україну після війни, доводилось платити з власного бюджету.

Відбудова промисловості здійснювалася однобоко. За традицією випереджальними темпами розвивалися галузі важкої промисловості, хронічно відставала харчова та легка промисловість. У 1945 році Україна дала 18% загальносоюзного виробництва чавуну і 11,2% сталі. Усього до травня 1945 р. було відбудовано і введено в дію майже 3 тис. великих промислових підприємств України, що становило майже третину довоєнних виробничих потужностей. Було відбудовано ДніпроГЕС, заводи "Запоріжсталь", "Азовсталь", машинобудівні заводи Києва, Харкова, введено в дію газопровід Дашава — Київ. На кінець 1950 року більше, ніж до війни, видобували залізної руди, виробляли прокату чорних металів, продукції машинобудування, електроенергії, цементу тощо.

Особливо складним у повоєнний період було становище сільського господарства, яке повністю деградувало. Хронічно не вистачало техніки, насіння, робочих рук. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, вироблена ним продукція не закуповувалася, а фактично вилучалася методом продрозкладки. Оплата праці була символічною, існували селяни за рахунок присадибних ділянок. Вони не мали пенсій, паспортів і без особливого дозволу не могли залишити села.

Катастрофу села України довершила жорстока посуха, яка знищила врожай у південних областях республіки. Почався голод 1946-1947 років, який охопив значну територію, насамперед Одеську, Ізмаїльську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську області. За найскромнішими підрахунками, понад 1 млн. осіб загинуло. Підраховано, що для боротьби з голодом в Україні потрібно було 15 тис т зерна в рік. В той же час експорт зернових із СРСР тільки 1946 році склав 1,7 млн т.

Голод примусив партійне керівництво шукати шляхи підвищення ефективності сільського господарства. У 1947 році перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов розпочав в Україні гучний проєкт, який передбачав об'єднання колгоспів у так звані "агроміста", що теоретично мали сприяти високоефективному використанню гостродефіцитної сільськогосподарської техніки. Проєкт також передбачав ліквідацію присадибних ділянок, з яких селяни отримували більшу частину продуктів харчування. Було введено грошові та натуральні податки, що призвели до знищення домашніх тварин, вирубування садів. Це викликало велике невдоволення серед населення, і уряд змушений був відмовитися від проєкту агроміст.

У цілому до початку 50-х років сільське господарство залишалося збитковим. Незважаючи на збільшення посівних площ, валова продукція землеробства становила лише 84% довоєнного рівня.

У грудні 1947 року з метою зміцнення фінансів було проведено грошову реформу, яку проводили конфіскаційними методами. Старі гроші, що перебували в обігу, обмінювалися на нові у співвідношенні 10:1. Вклади в ощадних касах розміром до 3000 крб переоцінювалися карбованець за карбованець, від 3000 до 10000 крб — з розрахунку 3:2, а понад 10000 — зменшувалися наполовину. Кошти колгоспів і кооперативних організацій обмінювалися як 5:4, тобто вилучалось 20% їх грошових нагромаджень. Це ще більше погіршило становище простого населення.

Оскільки ці заходи призвели до збільшення дотацій промисловості, то в 1949 році було підвищено оптові ціни на засоби виробництва та тарифи вантажоперевезень. З квітня 1950 року підвищено курс карбованця щодо іноземних валют, переведено його на власну золоту базу. Отже, радянський уряд боровся з інфляцією фактично за рахунок добробуту народу.

Значні зміни в перші повоєнні роки сталися в *Західній Україні*. Тут розпочалися процеси ліквідації приватної власності, передусім на землю, примусове залучення селян до колгоспів, поспішна індустріалізація. На цих землях розширювалися старі виробництва: видобуток нафти (район м. Долини), природного газу (Дашавське, Угерське, Більче-Волинське родовища у Львівській області). Відкриті перші робочі пласти у Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні. Створено нові галузі промисловості, зокрема виробництво автобусів, радіоапаратури. У Львові, Ужгороді, Чернівцях, Станіславі (*з 1962 року Івано-Франківськ*), Тернополі та інших містах будували заводи-гіганти: найбільший в Європі Жидачівський паперовий, Калуський хімічний комбінати, ряд заводів у Львові (автобусний, автотранспортувальний та ін.).

У цілому в 1950 році промислове виробництво західних областей становило 10% загальноукраїнського проти 3% у 1940. Однак варто зазначити, що індустріалізація здійснювалась бездумно, без урахування економічної доцільності, наявності сировини. Внаслідок такого підходу, наприклад, Львівський автобусний завод отримував комплектуючі з 560 підприємств СРСР і країн соціалізму.

У 1948-1949 роках комуністичний режим здійснив в Західній Україні колективізацію сільського господарства, яку проводили тими ж методами, що й у 30-х роках на території Радянської України: примус, депортація непокірних до Сибіру, Середньої Азії. На початку 1950 року було колективізовано 96% селянських господарств і усунувано 99,4% орної землі.

Отже, післявоєнна відбудова народного господарства здійснювалася шляхом жорстких командно-адміністративних методів управління, ігнорування інтересів простих людей. Відомо, що США пропонували включити СРСР, у т. ч. Україну, в план Маршалла, однак сталінський режим відмовився і переніс весь тягар відбудови на плечі трудівників.

22.7.2. Тоталітарна економіка Радянської України в умовах зростання і спроб її модернізації

Отже, в перше післявоєнне десятиліття в СРСР і, відповідно, Україні була створена надцентралізована економіка, яка управлялася жорсткими методами з єдиного центру. В 1950 році в країні було 30 всесоюзних і 21 союзно-республіканських міністерств. Надмірна централізація управління породжувала ситуації, коли виробництво меблів в Україні контролювало 35, а взуття — 11 міністерств, що вело до абсурдних ситуацій, коли, наприклад, деревообробні підприємства Івано-Франківської області, однієї з найбільших постачальників деревини, одержували ліс з Карелії та Архангельської області.

Після смерті в березні 1953 року Сталіна в СРСР було зроблено спроби переглянути деякі аспекти економічної політики, не зачіпаючи при цьому основ тоталітарного суспільства. Почалося скорочення кількості всесоюзних міністерств і передача частини економічної влади республіканському керівництву. Якщо в 1950 році в Україні 65% всього виробництва було підпорядковано центру, то в 1956 — лише 24%. Решта 76% контролювали республіканські міністерства. В 1957 році замість старої міністерсько-вертикальної системи була введена нова територіально-горизонтальна система управління — раднаргоспи. Однак реформі не підлягали військова промисловість і енергетика.

Новий управлінський підхід дав певний ефект. Значно скоротився адміністративно-управлінський апарат, було закрито сотні дрібних підприємств, які дублювали одне одного, прискорився процес технічної реконструкції промисловості, зменшилася кількість зустрічних перевезень вантажів.

На території України було створено 11 раднаргоспів і 90% промислових підприємств підпорядковувалася республіканському керівництву Вони, позбувшись опіки центру,

запрацювали на повну потужність, почалося виробництво багатьох типів нових машин, агрегатів, приладів, активно запрацював внутрішній ринок. В Україні протягом 1953-1957 років було збудовано 500 великих промислових підприємств, виплавку чавуну збільшено на 81%, сталі — на 103, прокату — на 96, видобуток вугілля — на 61%. Почав працювати Львівсько-Волинський вугільний басейн. На 205% зросло виробництво електроенергії, основними виробниками якої були районні електростанції. Обсяг валової продукції металообробки і машинобудування зріс у 2,3 раза.

Намагався М. Хрущов реформувати і сільське господарство, яке перебувало у хронічній кризі. Для колгоспів було підвищено в кілька разів закупівельні ціни на м'ясо, молоко, масло, зерно, їм списали борги, зменшили обсяги обов'язкових державних поставок сільськогосподарської продукції; знизили податки. В 1954 році почалася програма освоєння цілинних земель Казахстану та Західного Сибіру. Були розорані величезні площі, що дорівнюють території сучасної Німеччини. Україна направила на цілину близько 100 тис. молодих людей, значні фінансові й матеріальні ресурси, що призвело до зменшення посівних площ у самій республіці. Однак освоєння цілинних та перелогових земель не вирішило проблем хронічного відставання сільського господарства. Більше того, через ерозію ґрунту і засуху врожаї на цілинних землях стали швидко падати. На початку 60-х років у містах виник гострий дефіцит продуктів харчування, для пояснення якого влада почала боротьбу проти "спекулянтів", "економічних злочинців", але поліпшити ситуацію не змогла. У 1962 році були підвищені роздрібні ціни на м'ясо (на 30%) і масло (на 25%), що викликало масові протести населення. Однак проблему дефіциту продуктів харчування це не вирішувало.

Крахом завершилася і "кукурудзяна" авантюра Хрущова, який вирішив запровадити в СРСР досвід розвитку тваринництва американських фермерів. Однак в цілому непогану ідею в умовах радянського тоталітаризму, безвідповідальності й безгосподарності було повністю дискредитовано. Кукурудзу почали сіяти навіть на пшеничних полях та в зонах, непридатних для її вирощування. Посіявши в 1962 році кукурудзу на 37 млн га, радянські аграрники змогли зібрати її лише з 7 млн га.

Невдалими виявилися і інші експерименти:

- значне обмеження ролі присадибного господарства, розміри якого в 1955 році було зменшено в 2 рази. В 1956 році встановили грошовий податок з громадян, які тримали худобу в містах і робітничих селищах. Ще в 1958 році присадибне господарство виробляло в Україні 53,2% м'яса і сала в забійній вазі; 53,1% молока; 21,1% вовни; 85,3% яєць. Присадибне господарство було сферою зайнятості працездатного населення, надлишок якого у колгоспах становив тоді майже 2,3 млн. осіб. Однак влітку 1959 тримати худобу в містах і селищах взагалі заборонили. В селах же дозволялося мати не більше однієї корови, двох свиней, що привело до масового зменшення їх поголів'я, десятка плодкових дерев тощо. Замість повного достатку неймовірно підвищилися ціни на м'ясо, сало, фрукти, інші продукти сільського господарства;
- ліквідація та передача колгоспам техніки МТС;
- створення "рукотворних морів" — Канівського і Київського водосховищ, які "похоронили" сотні тисяч гектарів родючих земель, зіпсували водний басейн Дніпра.

Невдалі експерименти звели нанівець попередні досягнення в галузі сільського господарства, спричинили поглиблення його кризи. Якщо в 1950-1958 роках обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65%, то в 1958-1964 — на 3%. А в 1963 році, щоб запобігти голоду, СРСР вперше закупив за кордоном більш як 12 млн т зерна (на 1 млрд. дол.). Надалі СРСР став регулярно в зростаючих обсягах завозити зерно з-за кордону.

Проте кардинальних змін у розвитку економіки не відбулося. Досягши перших успіхів, партійно-державне керівництво навчалося з М. Хрущовим вважало, що стабільні темпи економічного зростання цілком можна забезпечити і надалі, не змінюючи суті господарського механізму. Питання про повний злам командно-адміністративної системи,

централізації навіть не ставилося. Вирішальною помилкою тогочасного радянського керівництва було те, що в змаганні з капіталістичним світом пріоритет надавався не розвитку ресурсозберігаючих технологій, а темпам видобутку сировини.

Разом із зростанням індустріальної могутності СРСР поглиблювалися і дедалі більше виявлялися негативні тенденції:

- помітне відставання від провідних капіталістичних країн передусім за якісними показниками, за затратами матеріальних, трудових, фінансових ресурсів, економічною ефективністю тощо;
- безсистемне моделювання економіки, перенасичення її промисловими підприємствами, диспропорційність у розвитку різних галузей економіки.
- поступове зниження темпів зростання продуктивності праці в промисловості тощо.

В 1964 році до влади в СРСР прийшло нове партійно-державне керівництво на чолі з Л. Брежнєвим декларувало проведення економічної реформи, яку в народі назвали "косигінською", ототожнюючи з іменем голови Ради міністрів СРСР О. Косигіна. Її суть полягала у введенні елементів ринкових відносин (госпрозрахунку) в планову економіку СРСР. Реформа мала забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як збільшення потреби у капіталовкладеннях, незавершеність будівництва, масовий випуск товарів, що не мали збуту, диспропорція розвитку галузей господарства. Для цього передбачалося скоротити планові показники та спростити звітність для підприємств, які переводилися на госпрозрахунок, створити на підприємствах фонди матеріального стимулювання, фінансувати промислове будівництво шляхом кредитування, а не дотацій, ліквідувати раднаргопси і відновити галузеву систему управління, підвищити закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, перерозподілити частку національного прибутку на користь аграрного сектору тощо.

Перші кроки реформи принесли позитивні результати. В 1970 році обсяг промислового виробництва зріс на 50%, а сільськогосподарського на 21%, було побудовано майже 1900 великих підприємств. Але на початку 70-х років темпи реформи сповільнилися, оскільки господарська ініціатива підприємств не стикувалася з централізованим плануванням, слабо діяло матеріальне стимулювання, посилювалася ідеологічна протидія компартійного апарату. А коли в Західному Сибіру знайшли великі поклади нафти, інтерес до реформування економіки зник і радянське керівництво відмовилося від будь-яких змін. Настали "золоті роки стабільності".

Основною причиною невдалих економічних реформ 50-60-х років була тоталітарно керована економіка, якою й була економіка радянська. Економічне реформування не могло принести успіху без істотних політичних змін, демократизації і без реального суверенітету республік.

22.7.3. Причини і форми застійних явищ в економічному житті 70-х — першої половини 80-х років

Радянська командно-адміністративна система не змогла ефективно пристосуватися до вимог НТР. Економіка цього періоду розвивалася переважно екстенсивно. В 1960-1985 роках основні фонди зросли в 7 разів, а вироблений національний дохід — лише в 4 рази. Поступово вичерпувалися вільні ресурси, передусім трудові, значно дорожчали корисні копалини. Темпи економічного зростання швидко знижувалися: в 1966-1970 роках вони були 8,5% в рік, в 1971-1975 — 7,4, в 1976-1980 — 4,4, в 1981-1985 — 3,6, а національного доходу відповідно 7,2, 5,1, 3,8 і 2,8. На початку 80-х років фактично призупинилося зростання продуктивності праці і радянська економіка ввійшла в смугу стагнації.

Особливо негативно це вплинуло на Україну, яка потребувала інтенсифікації суспільного виробництва, оскільки її природні й трудові ресурси були обмеженими. Українська економіка перетворилась на інтегральну частину "загальносоюзного народногосподарського комплексу" і стала заручницею економічної стратегії центру.

Зокрема, в Україні розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, що узалежнювало республіку від інших регіонів СРСР. Її традиційно розвинені індустріальні галузі — вугільна, добувна, металургійна, машинобудування — швидко занепадали через брак нових технологій, ставали нерентабельними, якість їхньої продукції неухильно знижувалася.

Вихід з кризової ситуації радянський уряд шукав в масовій розпродажі природних ресурсів. Цьому сприяли, як вже зазначалося, освоєння нафтових та газових родовищ Західного Сибіру, до чого була залучена й Україна, яка мусила постачати власні людські й матеріальні ресурси, отримуючи натомість дешеві енергоносії, а також значний стрибок світових цін на енергоносії в середині 70-х років. СРСР лише в 70-х роках отримав 180 млрд "нафтодоларів", які було витрачено не на розв'язання гострих структурних проблем радянської економіки, а на воєнні потреби, закупівлю продовольства, товарів масового попиту та на інші поточні потреби. Лише закупівлі зерна за 70-ті роки зросли більш ніж у 10 разів (1970 — 2,2 млн. т, 1985 — 44,2 млн. т).

Негативно позначилася на Україні також економічна політика центру, орієнтована на валові показники виробленої продукції, що призводило до суттєвого зниження її якості. Тільки в центрі приймалися рішення про будівництво підприємств атомної енергетики на території України, у результаті яких проводилася злочинна політика будівництва реакторів у густозаселених і мало пристосованих до цього місцевостях. В Україні, на яку припадало лише 2,6% території Радянського Союзу, було побудовано близько 40% атомних енергоблоків СРСР. Причому значна частина з них працювала не на Україну, а виробляла енергію для європейських країн РЕВ.

Значний деформуючий вплив на народне господарство СРСР справляла масштабна мілітаризація економіки, в результаті чого був досягнутий воєнно-стратегічний паритет з США. ВПК в 70-80 роки практично поставив на коліна радянську економіку. Воєнні витрати доходили до 1/4 ВВП, що в багато разів перевищувало відповідні показники США, а тим більше інших західних країн. Мілітаризацію економіки і фінансової системи ще більше посилювала війна СРСР в Афганістані 1979-1989 років, яка щорічні поглинала 3-4 млрд рублів. За десять років афганської війни майже 50 тис. українців узяли участь у бойових діях, 3290 — не повернулися, 62 — вважаються зниклими безвісти або полоненими. Отримали поранення понад 8 тисяч українців, 4687 з яких повернулися додому інвалідами.

Головними причинами стрімко наступаючої економічної стагнації були такі:

- відсутність радикальної перебудови господарського механізму;
- слабка сприйнятливність централізованої планової соціалістичної економіки до НТП. Середньорічний приріст використаних у виробництві винаходів і раціоналізаторських пропозицій неухильно скорочувався, якщо в 50-х роках він становив 14,5%, то в 70-х — 1,8%;
- орієнтація на традиційні галузі, в той час, коли провідні країни Заходу в 70-х роках почали перехід до нового постіндустріального або інформаційного суспільства;
- технологічне старіння і моральне зношення основних фондів в провідних галузях економіки;
- екстенсивний характер розвитку економіки, який призвів до наростання господарських проблем і обмеження можливостей вирішення соціальних проблем. Зростання добробуту на рубежі 80-х років почало швидко падати, практично зупинилося житлове будівництво, а частка коштів бюджету, що йшла на освіту й медицину, в 1985 році впала нижче від рівня 1940 року;
- випереджаюче зростання грошових доходів населення щодо пропозиції товарів і послуг загострило продовольчі труднощі, виник тотальний дефіцит товарів народного споживання;
- значне відставання інфраструктури від основного виробництва. У легкій і харчовій промисловості було зосереджено тільки 10% основних виробничих фондів, що привело до їх суттєвого падіння (майже до 25%) їх долі в ВВП;

- масштабна мілітаризація економіки;
- зміна ситуації в нафтопромислі. Погіршилися геологічні умови видобутку, оскільки легкої нафти суттєво поменшало, а для добування важкої нафти необхідне спеціальне устаткування, якого машинобудівна промисловість виготовляти не вміла. Крім того, ціна на нафту на зовнішньому ринку впала і скоротилися валютні надходження в СРСР.

Для подолання валютної нестачі вдавалися до зовнішніх позик і використання золотого запасу, який знизився з 2050 т у 1953 році до 681 т у 1987.

Усі названі причини привели до кризи державних фінансів і зростання державного дефіциту. Його покривали за рахунок зростання грошової емісії та внутрішнього боргу країни.

Отже, у період 70-х — середини 80-х років спостерігалася криза, що охопила економіку СРСР і України, була результатом соціалістичних методів господарювання. Економічна система, заснована на суцільному одержавленні засобів виробництва, надцентралізації, силі наказу та інструкції зверху, не могла забезпечити заінтересованості людей у наслідках своєї праці, обмеживши особисте споживання до мізерного рівня, перетворила трудівника на пасивного споживача у багатьох випадках безплатних благ і послуг. Держава не змогла призупинити падіння темпів виробництва, домогтися виконання встановлених планів випуску продукції, перевести економіку на інтенсивний шлях розвитку, звільнитися від збиткових підприємств (їх частка в 1985 році становила 40% від загальної кількості), забезпечити зниження витрат матеріальних, енергетичних, трудових та інших ресурсів на виготовлення одиниці продукції. Економіка залишалася слабо сприйнятливою до НТП, внаслідок чого СРСР "прогледів" другий етап сучасної НТР і технологічно значно відстав від провідних країн Заходу.

Внаслідок цього, на рубежі 80-х років Україна, як і весь СРСР, опинилася на межі економічної прірви. Про це, серед іншого, свідчила активізація робітничого руху. Лише за один 1981 рік в одному тільки Києві відбулося 6 страйків, а в розташованій поруч Прип'яті дійшло до заворушень на ґрунті нестачі продуктів харчування.

22.7.4. Криза господарського розвитку другої половини 80-х років та зміна соціально-економічної системи в Україні

До середини 1980-х років криза вразила всі сфери життя СРСР. Тяжко хвора соціалістична економіка не забезпечувала потреб країни, з кожним роком знижувався життєвий рівень населення. Зазнали руйнації суспільні відносини, мораль, загрозливих масштабів набирало повальне п'янство, процвітали корупція, казнокрадство, організована злочинність. Без рішучих змін країна була приречена на повну деградацію. Подібна перспектива змусила нового партійного лідера СРСР М. Горбачова в квітні 1985 року оголосити курс на *перебудову*, тобто на докорінні зміни в соціально-економічному і духовному житті. Почався період, що ввійшов в історію під назвою "перебудова".

Висунута програма передбачала прискорення соціально-економічного розвитку країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму, активізації людського фактора. Але як і раніше, реформатори прагнули поєднати ринок з централізованим плануванням. До цієї абсурдної спроби додалися проєкти керівництва про забезпечення до 2000 року кожної радянської сім'ї окремою квартирою чи будинком та запровадження в побут населення "здорового способу життя". Перший нічим не був обґрунтований, не мав ні бази, ні умов для реалізації такого широкомасштабного завдання, а другий був зведений до подорожчання й обмеження продажу алкогольних напоїв, вирубування виноградників у Криму й на Закарпатті, часткової ліквідації виноробних виробництв. Проте алкоголізм, який становив реальну загрозу фізичної, розумової і моральної деградації суспільства, подолати не вдалося, а бюджет однієї лише України втратив 10 млрд крб. До того ж значно поширилося самогонування, що призвело до дефіциту цукру, почастишали випадки отруєння неякісним алкоголем та його сурогатами, збільшилося число наркоманів.

Тому в країні продовжилося падіння виробництва, продуктивності праці, зuboжіння найширших верств населення, утвердження в держсекторі бартерної економіки, а в новому підприємницькому секторі — "економіки казино", коли головним стало не виробництво, а продаж товарів у найкоротші терміни за максимальними цінами з метою отримання максимуму прибутку. Гігантськими темпами почав зростати внутрішній та зовнішній борг.

Стало зрозуміло, що реформування економіки вимагає якісних структурних змін у радянській економічній моделі. Однак значною перешкодою на шляху реформування економіки України був структурний дисбаланс. Зокрема, частка важкої промисловості становила більше 60%. Оборонні галузі поглинали до 2/3 науково-технічного потенціалу. 95% продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування. Залежність України від центру була закріплена в союзному фінансовому законодавстві. Закладений у ньому принцип передбачав вилучення до союзного бюджету основної маси доходів республіки, тому, наприклад, в 1990 році лише 36,2% витрат державного бюджету України покривалися власними доходами, решта — перерозподілом союзних.

Недосконалі перетворення в економіці надзвичайно ускладнили соціально-економічні проблеми і привели до формування масового незалежного робітничого руху. Влітку 1989 року розпочалися шахтарські страйки, які охопили найважливіші вугільнодобувні райони СРСР, у т. ч. Донбас та Львівсько-Волинський басейн. Уряд був змушений задовільнити майже всі вимоги шахтарів.

Величезною проблемою для української економіки стала Чорнобильська катастрофа. За розрахунками експертів, сумарний вихід радіоактивних матеріалів становив 50 мільйонів кюри, що рівнозначно наслідкам вибухів 500 атомних бомб, скинутих у 1945 році на Хіросіму. Катастрофічні екологічні й економічні наслідки Чорнобильської трагедії не піддаються точним оцінкам. В Україні до 1990 року було дезактивовано 3,5 млн га орної землі й 1,5 млн га лісу, що становило майже 12% території республіки. Загалом, за оцінками Міністерства охорони здоров'я України, в результаті аварії на ЧАЕС постраждало близько 3,5 млн осіб, понад третина з них — діти. Щорічно Україна змушена витратити 800-900 млн дол. для вирішення чорнобильських проблем.

Названі проблеми стали поштовхом до набуття українським суспільством національно-державної незалежності, першим кроком до якої було прийняття Верховною Радою України 16 липня 1990 року "*Декларації про державний суверенітет України*". Цей документ проголосив "верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах". Декларація створила основу для республіканської законотворчості, незалежності від союзного законодавства.

Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет став закон "Про економічну самостійність Української РСР", прийнятий 2 серпня того ж року. Головними принципами економічної політики України було визнано:

- власність народу республіки на її національне багатство і національний дохід;
- різноманітність і рівноправність різних форм власності та їх державний захист;
- повну господарську самостійність і свободу підприємництва;
- введення національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу;
- створення національної митниці, захищеність внутрішнього ринку тощо.

Тим часом тривав спад виробництва в усіх галузях господарства України. Відбувалося зниження продуктивності суспільної праці та падіння обсягів промислової продукції. Національний дохід у 1990 році скоротився на 4%, а в 1991 р. — ще на 13%. Зростав "чорний ринок", значна частина продукції вивозилася за межі України. Підвищення роздрібних цін 2 квітня 1991 року удвічі призвело до різкого погіршення життєвого рівня населення. Україна ще наприкінці 1980-х років стала єдиною республікою в СРСР, де смертність населення перевищила народжуваність.

З метою подолання цих негативних явищ вживалися неординарні заходи. 1 листопада 1990 року було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками

споживача з купонами. У червні 1991 року Верховна Рада України ліквідувала контроль над економікою України з боку центральних відомств. Загальносоюзна власність на території України була перетворена у республіканську. Створювалися власна грошово-фінансова система, податкова і митна служби.

Однак все це не змогло врятувати економіку України від подальшого розвалу. У березні 1991 року Україною прокотилися багатотисячні шахтарські страйки. Поряд з економічними вимогами висувалися й політичні: надання Декларації про державний суверенітет України статусу конституційного закону, забезпечення реальної незалежності усіх республік СРСР, відставка союзного та республіканського урядів. А вже у червні на всеукраїнському з'їзді страйкових комітетів було висловлено вимогу про вихід України зі складу СРСР, розпуск компартії, перевибори Верховної Ради України тощо.

У грудні 1991 року лідери Росії, України і Білорусі (країн — засновниць СРСР) оголосили про скасування Союзного договору 1922 року і створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), до якої ввійшли 11 колишніх союзних республік (без Грузії і держав Прибалтики). СРСР перестав існувати.

Глава 23. Розвиток економічної науки в середині ХХ століття

23.1. Розвиток кейнсіанства та його течії

Створена в 30-і роки теорія Кейнса закономірно викликала великий резонанс в капіталістичному світі та справила значний вплив на подальший розвиток економічної теорії і економічної політики. Найбільш активні її прихильники пов'язували цю модель з початком нового етапу у розвитку економічної науки. Кейнсіанство зайняло провідне місце у буржуазній політекономії у ряді країн розвинутого капіталізму, особливо у США, Великій Британії, Франції повністю домінувало у світовій економічній думці протягом 40-60-х років ХХ століття. Наприклад, у США у Гарвардському університеті ще в кінці 30-х років почав роботу семінар по теорії Кейнса, яку вели професори Хансен і Гарріс. Цей семінар відвідували визначні урядові чиновники та бізнесмени і відіграв важливу роль у поширенні кейнсіанських ідей у США.

Завдяки кейнсіанським рекомендаціям ринкова економіка пододала депресивний стан 30-х років у провідних ринкових країнах. Однак особливості соціально-економічного розвитку ринкового господарства після Другої світової війни, які полягали не в виході зі стану депресії, а забезпеченні стабільного економічного зростання зумовили еволюцію кейнсіанського вчення. На перший план висувуються проблеми *стабільного економічного зростання*, а не повної зайнятості та економічної рівноваги, як у Кейнса.

Тому послідовники Кейнса висунули три проблеми, відносно самостійного характеру:

- економічної динаміки в умовах рівноваги;
- тривалих відхилень від стану динамічної рівноваги;
- короткотривалих відхилень, або циклічних коливань.

Саме в цьому напрямі і еволюціонувала кейнсіанська економічна теорія. Вона поступово модифікувалася в *сучасне кейнсіанство*, концепцію якого розвивали британці Гікс, Гаррод, Калдор, Робінсон, Сраффа, Філіпс, американці Домар, Дж.М. Кларк, Гарріс, Хансен, Самуельсон, Тобін, Модільяні, Стігліц, Акерлоф, Менк'ю, французи Перру, Столерю Алле та багато інших. Вони погодилися з висновками Кейнса про втрату ринковою економікою здатності до самовідновлення рівноваги та необхідності доповнення ринкового механізму державним регулюванням. Сучасні кейнсіанці акцентували увагу на проблемах *економічної динаміки* як важливої теоретичної основи економічної політики держави.

Характерною рисою економічних теорій сучасного кейнсіанства є те, що у поясненні найважливіших економічних проблем вирішальне місце належить інвестиціям, які займають центральне місце у теоріях економічного зростання, циклу та державного регулювання економіки. "Приватні інвестиції та державні витрати — ось ті сфери, де слід переважно шукати пояснення змін зайнятості та доходів", — вказував Хансен.

У сучасному кейнсіанстві виділяють дві течії: некейнсіанство та посткейнсіанство.

23.1.1. Неокейнсіанство

Неокейнсіанство склалося в другій половині 40-х років і найбільш активно розвивалося в середині ХХ ст. Погодившись з висновком Кейнса про втрату в нових капіталістичних умовах розвитку здатності ринкового механізму до саморегулювання і відновлення економічної рівноваги, його послідовники активно виступали за систематичне і пряме державне регулювання, а не спорадичне та непряме, як у Кейнса.

Методологія неокейнсіанства характеризується макроекономічним підходом до розгляду економічних проблем, використанням таких агрегатних категорій як національний доход, сукупні попит та пропозиція, сукупні інвестиції тощо, що дозволило їм проаналізувати найбільш загальні кількісні залежності процесу економічної динаміки. В умовах НТР представники течії ввели до аналізу показники розвитку техніки і розробляли різні моделі економічного зростання.

Найбільш відомими теоріями неокейнсіанців були теорії державного регулювання економіки, економічного зростання, рівноваги та циклу.

Розглядаючи проблеми розширення державного впливу на ринкову економіку, неокейнсіанці, опираючись на вчення Кейнса, вважали за доцільне збільшити податки з доходів населення, розширити обсяги внутрішніх позик держави та грошову емісію для розширення державних витрат і тим самим сукупного попиту. Вони закликали не зупинятися навіть тоді, коли це збільшує інфляцію та дефіцит державного бюджету. Модифікуючи кейнсіанські уявлення, неокейнсіанці пропонували замінити перманентне (безперервне) регулювання приватних та державних інвестицій *маневруванням державними витратами* залежно від економічної кон'юнктури. Так, зокрема, у періоди піднесення економіки інвестиції пропонувалося обмежити, а в періоди зниження темпів зростання чи спаду — збільшити, незважаючи навіть на можливий бюджетний дефіцит.

У 50-х роках неокейнсіанці розробили низку нових теорій, які обґрунтовували *механізм сталих темпів економічного зростання*. В них поряд з принципом мультиплікатора Кейнса вони висунули *принцип акселератора*, який характеризує зворотний зв'язок між національним доходом і інвестиціями. Він ґрунтується на тому, що зростання національного доходу буде вимагати розширення виробничих потужностей та, як наслідок, нових капіталовкладень за умов, коли буде досягнута повна або майже повна зайнятість існуючих виробничих потужностей. У свою чергу зниження або навіть уповільнення темпів зростання національного доходу призведе до спаду темпів капіталовкладень і навіть до дезінвестування.

Велике значення у теорії циклу мав поділ капіталовкладень на автономні та похідні. Похідні інвестиції — це інвестиції, пов'язані з розширенням споживання у результаті зростання національного доходу. Проте у процесі економічного зростання є цілий ряд факторів, що викликають капіталовкладення незалежно від руху споживання або національного доходу, а саме: технічний прогрес та обумовлені ним технічні перевороти, зростання населення, політика держави та інші фактори автономного характеру. Саме з дією цих факторів і пов'язані автономні інвестиції. Визначена концепція двох типів інвестицій допомагає зрозуміти природу відносно незалежного розвитку виробництва засобів виробництва від руху платоспроможного попиту.

Найбільший внесок в розробку цих теорій внесли американські та британські економісти-теоретики.

Елвін Хансен

Американський теоретик, професор Гарвардського та Бомбейського університетів *Елвін Хансен* (1887-1976) був членом Американських асоціацій в галузях економіки, статистики, економетрії. Головна праця "*Економічні цикли та національний доход*" (1958) видатного неокейнсіанця присвячена питанням антикризового регулювання економіки, економічної динаміки і економічного зростання. Його рекомендації з пом'якшення циклічних коливань і стимулювання економічного зростання побудовані на системі

"вбудованих стабілізаторів" і програмі гнучкого бюджетного реагування широко використовувались в практиці економічного регулювання США та деяких інших країн.

Найбільшим вкладом Хансена в розвиток економічної теорії взагалі і кейнсіанства зокрема була розробка інвестиційної теорії циклу, яка увібрала в себе основні положення теорії Кейнса та доповнила їх деякими новими положеннями, зокрема розробкою механізму **принципу акселератора**. Сам принцип акселерації економічних показників вперше теоретично було сформульовано французьким дослідником, професором Лілльського університету **Альбером Афталійоном** (1874-1956) в праці **"Періодичні кризи перевиробництва"** (1913) та американцем Дж.М. Кларком у 1919 році, однак стосовно інвестицій вперше його застосував саме Хансен.

Принцип акселератора ґрунтується на тому, що в умовах технічного прогресу зростання доходів відбувається на ґрунті більш масштабного збільшення капіталовкладень, а саме автономних інвестицій. Результатом же кожної нової порції автономних інвестицій є розгортання мультиплікаційно-акселераційного процесу. Якщо **мультиплікатор** характеризує зв'язок між нинішнім приростом інвестицій та наступним приростом національного доходу, то **акселератор** показує зв'язок між нинішнім приростом національного доходу і наступним приростом інвестицій:

$$\dot{a} = \Delta I : \Delta Y$$

де \dot{a} — коефіцієнт акселератора; ΔI — приріст інвестицій (обсяг чистих інвестицій); ΔY — приріст національного доходу.

Акселерація відбувається тому, що деякі види обладнання, машин і механізмів (елементи капіталу у виробничій формі) мають порівняно тривалий період виробництва, і очікування протягом цього часу психологічно впливає на розширення виробництва потрібного обладнання чи машин в обсягах, що перевищують реальний попит, а тому викликають зростання попиту на інвестиції.

Це означає, що інвестиції породжують доходи, сума яких тим вища, чим більша "схильність до споживання". Зростання ж доходів викликає похідні інвестиції, які збільшують національний дохід. Таким чином, розгортається самодостатнє піднесення, початковий стимул якому дали автономні інвестиції. Інтенсивність та тривалість процесу зростання визначаються виключно характером технічного прогресу.

Хансен визначає причини, що викликають припинення процесу зростання і початок спаду. Ними виступають поступове вичерпування автономних інвестицій, зниження очікуваної норми прибутку, збільшення цін на капітальні товари, підвищення норми проценту. Це призводить до скорочення капіталовкладень та наступному спаду економіки. Початок нового підйому буде зумовлений також дією автоматичних причин завдяки тому, що споживання знижується повільніше, ніж дохід у цілому, і настане такий момент, коли споживання почне перевищувати дохід. Це, в свою чергу, викличе значне виснаження запасів та капітальних благ, що буде стимулом до здійснення відновлювальних інвестицій. Увесь процес почне розвиватися у зворотному напрямку. Таким чином, Хансен став головним популяризатором варіанта кейнсіанської теорії, що заснований на концепції доходів — витрат.

Хансен запропонував два методи боротьби з циклічними коливаннями. Перший полягає у стабілізації безпосереднього обсягу інвестицій, другий у компенсації коливань приватних інвестицій заходами фіскальної та кредитно-грошової політики держави. Він стверджував, що в сучасних умовах цілком можливо обмежувати розмах циклічних коливань шляхом стримування зростання виробництва у фазі піднесення та стимулювання у фазі

рецесії. Зробити це здатна лише держава, яка має для цього у своєму розпорядженні безліч важелів.

Значне місце у концепції Хансена займають так звані "вбудовані стабілізатори", тобто автоматичне застосування податкової та бюджетної політики для регулювання циклу. Його рекомендації зводилися до того, що за умов швидкого економічного зростання необхідно підвищувати податки, щоб послабити функцію "споживання" та стримати інвестиції, а у період спадів, навпаки, знижувати податки та збільшувати видатки, не рахуючись з дефіцитом бюджету, тим самим штучно підтримуючи попит.

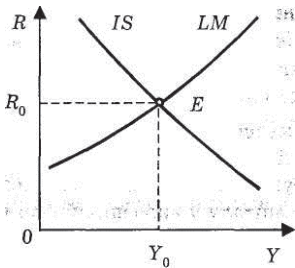
Суттєвий вклад вніс Хансен і в теорію рівноваги ринкової системи. Нагадаємо, що в теорії Кейнса рівновага ринкової системи передбачає загальну або макроекономічну рівновагу ринку товарів, грошей, облігацій та робочої сили. Зрештою, макроекономічна рівновага зводиться до взаємодії двох ринків — товарів і грошей. Це й використали в побудові моделі рівноваги Хансен разом з іншим американським економістом Гіксом.

Джон Гікс

Основним вкладом в розвиток кейнсіанської теорії видатного британського економіста, Нобелівського лауреата 1972 року, професора Манчестерського (1938-1946) та Оксфордського (1952-1965) університетів *Джона Річарда Гікса* (1904-1989) була запропонована ним ще в 1937 році *модель рівноваги товарного і грошового ринків*, відома під назвою моделі *IS — LM*.

Згодом до її розробки підключився і Елвін Хансен, тому в економічній теорії цю модель називають "*моделью Гікса-Хансена*".

Графічно модель *IS — LM* виглядає таким чином.

Як і модель "кейнсіанського хреста" (*модель AD — AS*; *AD* — сукупний попит, *AS* — сукупна пропозиція), модель Гікса-Хансена графічно зображується перетином двох кривих: *IS* ("інвестиції — заощадження"), яка відображає стан товарного ринку, і *LM* ("ліквідність — гроші"), що відображає стан грошового ринку. Перша показує ситуацію на ринку товарів і послуг (через інвестиції та заощадження), а друга — на грошовому ринку (через попит на гроші та їх пропозицію). Обидва компоненти моделі пов'язує *процентна ставка (R)*, адже вона має вплив як на інвестиції, так і на попит грошового ринку.

Отже, *модель IS — LM* показує, як взаємодія між товарним і грошовим ринками визначає сукупний попит в економіці.

У цій моделі рівновага обох ринків забезпечується *рівноважною ставкою процента*, яка зумовлює існування рівноважного доходу на товарному та грошовому ринках (криві утворюються сукупністю точок, що відображають співвідношення зміни доходів під впливом зміни процентної ставки).

Модель IS — LM як конкретизація моделі Кейнса слугує для обґрунтування впливу на національний дохід і зайнятість змін *фіскальної*, або *фінансово-бюджетної, політики* (через зміни державних витрат і податків) і *монетарної*, або *грошово-кредитної, політики* (через зміну грошової маси в обігу). Вона показує, що ці дві основних форми економічної

політики держави взаємопов'язані, доповнюють одна одну, а реалізація заходів в одній сфері справляє вплив на іншу.

Модель Гікса-Хансена відкриває великі можливості для дослідження взаємодії ринків товарів та грошей. Зокрема можна довідатися, наскільки стійкою є їх рівновага, чи вона зберігається, як на ній позначаються ті чи інші варіанти державного регулювання, інфляція тощо. Якщо, наприклад, в період рівноваги ринкової системи сталося покращання інвестиційного клімату то підприємці збільшать капіталовкладення, використовуючи з цією метою наявні запаси заощаджень. Це викличе розширення виробництва, що, в свою чергу, призведе до підвищення обсягу сукупного доходу. Але оскільки пропозиція грошей залишиться незмінною, а частина доходу перетвориться у додатковий попит на гроші, то він відреагує підвищенням норми процента. Підвищення норми процента і зниження під її впливом очікуваної норми прибутку зменшить інвестиційний попит. Відбудеться гальмування зростання інвестицій, виробництва і сукупного доходу. В результаті в ринковій системі встановиться нова рівновага.

Особливою заслугою Гікса є і розробка моделі, яка поєднує мультиплікатор з акселератором. Їх поєднання дає змогу виявити взаємозв'язок таких економічних явищ, як зростання споживання і доходу завдяки збільшенню інвестицій, і обернену взаємодію на інвестиції змін у доході та споживанні.

Модель Гікса відображається такою тотожністю:

$$Y = I_n + (MPC Y_{n-1}) + a \Delta Y_{n-1}$$

де Y — обсяг національного доходу поточного року; I_n — інвестиції поточного року; MPC — гранична схильність до споживання, якою представлений мультиплікатор, Y_{n-1} — національний дохід попереднього року; a — коефіцієнт акселератора, ΔY_{n-1} — приріст національного доходу.

Ця модель пояснює і причини *циклічного розвитку економіки*. Залежно від співвідношення реальних коефіцієнтів мультиплікатора та акселератора економічне зростання може набути *циклічного* чи *рівномірного* характеру.

Циклічні коливання виникають за такого співвідношення: $(MPC+a)^2 < 4a$, тобто коли квадрат суми MPC і коефіцієнта акселератора буде меншим від чотирьох значень акселератора.

За оберненого співвідношення — $(MPC+a)^2 > 4a$ — буде відбуватися *рівномірне* економічне зростання.

Найвідомішими *неокейнсіанськими моделями економічного зростання* стали моделі, які розробили Гаррод та Домар.

Рой Гаррод

Британський теоретик, професор Оксфордського університету **Рой Форбс Гаррод** (1900-1978) закінчив Оксфорд, в різні роки був радником Адміралтейства з питань статистики, членом підкомісії ООН з питань зайнятості і стабільного розвитку, економічним радником МВФ. Головні праці британця стаття "*Нарис теорії економічної динаміки*" (1939) та книга "*До динамічної економічної науки*" (1948) присвячені проблемам теорії економічного зростання, циклів, міжнародної торгівлі і грошей. В ній він розробив динамічний варіант теорії економічного зростання, виходячи з того, що в основі економічного зростання лежать три фактори: робоча сила, випуск продукції або доходу на душу населення, розмір наявного капіталу. Для розробки своєї моделі він запровадив також такий показник науково-технічного

прогресу, як капіталомісткість, тобто відношення капіталу до випуску продукції. Він запропонував своє рівняння "гарантованого зростання", яке відображається таким чином:

$$S = c G,$$

де S — норма нагромадження; c — гранична капіталомісткість ВВП; G — темп приросту національного доходу.

Воно має відношення до однопродуктової замкненої економіки і характеризується рядом факторів:

- єдиною постійною середньою величиною граничної схильності до заощадження;
- єдиною постійною середньою величиною граничної продуктивності капіталу;
- заощадження й інвестиції є функціями тільки доходу;
- відсутня взаємозаміна факторів виробництва.

Отже, темп зростання національного доходу по суті є функцією тільки однієї змінної — величини норми нагромадження або приросту капіталу.

Овсій Домар

Американський дослідник, професор Массачусетського технологічного інституту **Овсій Девід Домар** (економіст польського походження, справжнє прізвище Домашовицький, 1914-1997). Домар проживав в США з 1936 року, закінчив Каліфорнійський університет, ступінь доктора філософії отримав в 1947 році в Гарварді. Ряд років був співробітником Федеральної резервної системи США. Головною працею Домара є "*Нариси теорії економічного зростання*" (1957), в якій він розробив "рівняння рівноваги", яке встановлювало співвідношення між зростанням виробництва і збільшенням попиту.

Модель Домара міститься у такому рівнянні:

$$G = a S,$$

де G — темп приросту національного доходу, S — норма нагромадження; a — коефіцієнт акселератора.

При цьому темп приросту інвестицій дорівнює темпові приросту національного доходу, а норма нагромадження визначається величиною акселератора.

Американський економіст у своїй динамічній моделі економічного зростання розглядає принцип акселерації як теоретичне положення, що найбільш яскраво відображає динамічність економіки. Він вважає інвестиції основним фактором і рушійною силою економічного зростання у зв'язку з їх подвійним ефектом — "виробничим" і "доходним". Однак цього недостатньо, оскільки для перетворення потенційних можливостей виробництва у дійсність необхідним є і фактор ефективного попиту.

Формула економічного зростання Домара відображає ті ж закономірності, що й рівняння Гаррода, але в іншій математичній інтерпретації.

Не дивлячись на повну самостійність і автономність економічних досліджень, моделі Гаррода і Домара об'єднує багато спільних ідей і висновків. Вони прийшли до спільного висновку, що постійні стійкі темпи економічного зростання як вирішальної умови *динамічної рівноваги* ринкової економіки за повного використання усіх виробничих ресурсів не завжди доцільні.

Іншим спільним положенням моделей Гаррода і Домара стало визнання постійності в тривалому періоді таких макроекономічних параметрів, як *норма нагромадження* (частка нагромаджень у доходах) і *гранична ефективність інвестицій* (маржинальний коефіцієнт). Крім того, обидва автори вважали, що динамічна рівновага та стійкі темпи економічного

зростання досягаються не автоматично, а стають результатом відповідної економічної політики, тобто активного державного регулювання економіки.

Отже, ці теоретики незалежно один від одного побудували настільки близькі моделі, що їх часто об'єднують в одну — **модель економічного зростання Гаррода-Домара**. Вони єдині у визнанні вирішальної ролі інвестицій у забезпеченні зростання доходу та збільшенні виробничих потужностей. Саме зростання доходу сприяє розширенню зайнятості, яка, у свою чергу, запобігає виникненню недовантаження підприємств і безробіття. Цим дослідники і виразили безумовну підтримку кейнсіанської концепції про залежність характеру та динаміки економічних процесів від пропорцій між інвестиціями та заощадженнями. Своїми дослідженнями вони підтвердили, що випереджальне зростання інвестицій є причиною інфляції, а випереджальне зростання заощаджень — неповної зайнятості. Тому лише рівність інвестицій та заощаджень забезпечує економічну рівновагу без інфляції та за повної зайнятості.

Однак у підходах Гаррода і Домара є й відмінності. Зокрема, в основі моделі Гаррода лежить кейнсіанська ідея про рівність інвестицій і заощаджень як умови рівноваги, а в моделі Домара вихідною є рівність грошового доходу (сукупного попиту) і виробничих потужностей (сукупної пропозиції).

Албан Філіпс

Помітний слід в розвитку теорії Кейнса в 50-60-х роках залишили дослідження британського економіста австралійського походження **Албана Вільяма Філіпса** (1914-1975). Центром його уваги стали проблеми залежності зайнятості від змін заробітної плати та інфляції. Початок цим дослідженням Філіпс поклав у статті "**Співвідношення між безробіттям і ступенем зміни грошової заробітної плати у Великій Британії. 1862—1957**" (1958).

Філіпс, використавши майже сторічний фактичний матеріал, довів існування оберненого функціонального зв'язку між зміною ставок заробітної плати та чисельністю безробітних, відобразивши його графічно у вигляді **оригінальної кривої**, яку згодом назвали його іменем. Він виявив, що у Великій Британії за рівня безробіття приблизно 2,5% заробітна плата зростає приблизно на 2% на рік, що веде до стабілізації цін, якщо продуктивність праці також зростає на 2%.

В 1960 році американські дослідники, майбутні Нобелівські лауреати, Самуельсон і Солоу побудували так звану **модифіковану криву Філіпса** (див. рис.), в якій відобразили залежність між динамікою інфляції та зайнятості. Заміна показника темпу заробітної плати на показник темпу інфляції не має принципового значення, адже зростання заробітної плати та зміна споживчих цін тісно взаємопов'язані.

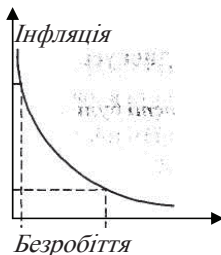

Рис. Модифікована крива Філіпса

Ця крива відображає обернений вплив інфляції на безробіття — чим вищі темпи інфляції, тим нижчий рівень безробіття. Це пояснюється тим, що високий рівень безробіття змушує найманих працівників погоджуватися на нижчу заробітну плату, що зрештою уповільнює зростання цін. За низького рівня безробіття легше вимагати високої заробітної плати, але наслідком цього буде зростання інфляції. Отже, низький рівень безробіття супроводжується високою інфляцією, а значне безробіття — низьким темпом інфляції.

Самуельсон і Солоу виявили, що "крива Філліпса" для економіки США лежить правіше британської кривої. Це означає, що у США для досягнення "нульової" інфляції рівень безробіття має становити майже 4%. До середини 60-х років економісти розраховували розміщення "кривої Філліпса" для більшості розвинених країн, і вона стала обов'язковим атрибутом макроекономічних досліджень.

Відомо, що Кейнс спеціально не досліджував співвідношення динаміки цін і зайнятості, хоч висловлював здогадку про існування певного "порогового рівня безробіття" і підкреслював, що "за умов повного використання ресурсів ми маємо ціни, які поступово зростають разом зі збільшенням зайнятості". Філліпс цей "пороговий рівень" виявив, довівши, що співвідношення динаміки цін і зайнятості має нелінійний характер, тобто з наближенням до повної зайнятості ціни зростають усе вищими темпами, випереджаючи темпи зменшення безробіття. А "пороговим рівнем" є межа нижче якої згадана альтернативна залежність між інфляцією (заробітною платою) і зайнятістю зникає. Це виявляється, коли безробіття та інфляція набувають однакової спрямованості, тобто виникає *стагфляція* і будь-які спроби подолати безробіття неминуче збільшують інфляцію. Він виявився несподівано високим — близько 5%. Це означало, що номінальна заробітна плата виявляла тенденцію до помітного зростання задовго до досягнення повної зайнятості. Кейнсіанські сподівання на одночасне досягнення стійких цін і майже повної зайнятості шляхом стимулювання ефективного сукупного попиту поступилися розумінню *вибору* між стабільністю цін і повною зайнятістю. Ця обставина значно змінила уявлення про форми і спрямованість економічної політики держави.

Дискусії навколо "кривих Філліпса"

Ці дослідження дали поштовх до глибокого вивчення взаємозалежності зайнятості та інфляції і поклали початок тривалій дискусії, що існує і донині, між прихильниками кейнсіанства та сучасними неокласиками. Прибічники кейнсіанства стверджували, що за умов значного безробіття інфляція буде спадати, а за високої інфляції зайнятість зростатиме. Крім того, вони вважали, що інфляція, породжена повною зайнятістю, зумовлює зростання сукупного попиту, а підвищення заробітної плати відображає зростання попиту на працю. Сучасні неокласики, визнаючи існування цієї взаємозалежності заперечують такий чітко виражений взаємозв'язок у тривалій перспективі.

Дослідження 60—70-х років також показали, що крива Філліпса нестійка в середніх інтервалах часу і поступово змінює свою форму. Цю обставину виявили і пояснили представники сучасної неокласичної теорії *Мілтон Фрідман* та *Едмунд Фелпс* — опоненти кейнсіанства та майбутні Нобелівські лауреати. Вони побудували так звану *сучасну криву Філліпса*, застосовувачи при цьому *гіпотезу природного рівня безробіття*. Вони довели, що "пороговий рівень безробіття" — це рівень так званого *природного безробіття* (безробіття неминучого, рівень якого нині становить близько 5%), що потрібно розрізняти коротко- та довгострокові "криві Філліпса", які мають різні параметри.

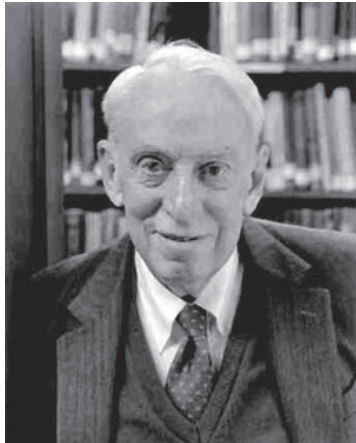
Фрідман і Фелпс залучили до побудови "довгострокової кривої Філліпса" показник так званих *шокових змін пропозиції*, що виявилось, зокрема, у 70-х роках, коли двічі несподівано різко зростала світова ціна на нафту і це призвело до відповідного одночасного зростання як інфляції, так і безробіття. "Шоківі зміни пропозиції" змушують "криву Філліпса" змінювати свою звичну форму, відхиляючи її вправо.

Ці дослідження дали підставу сучасним неокласикам у рамках *гіпотези природного рівня безробіття* заперечувати альтернативний зв'язок між інфляцією та безробіттям у

тривалій перспективі, погоджуючись на її можливість у короткочасному макроекономічному періоді (до трьох років).

Джеймс Тобін

Проблему одночасного зростання інфляції та безробіття в 70-х роках у рамках кейнсіанської концепції намагався розв'язати американський дослідник, Нобелівський лауреат 1981 року *Джеймс Тобін* (1918—2002). У своїй головній праці "*Інфляція і зайнятість*" (1972) він розглядав ринок не як агрегатну (сукупну), а як гетерогенну (неоднорідну) систему, в якій існує постійна розбалансованість між різними секторами, зумовлена неоднорідністю технологічного прогресу. Тому одночасно на ринку є надлишок працівників одних професій і нестача інших. У тому секторі ринку праці, де є надлишок робочої сили, номінальна заробітна плата стабільна або спадаюча, а там, де є незадоволений попит на працю, заробітна плата зростає.

Тобін стверджував, що відсутність інфляції призводить до надлишкового безробіття (безробіття, рівень якого вищий від природного). Він вважав, що інфляція можлива й за зростання безробіття, якщо заробітна плата зростає темпами, що перевищують темпи зростання

продуктивної сили праці. Стабілізація заробітної плати вимагає ще вищого рівня безробіття, а зростання попиту на працю збільшує номінальну заробітну плату, що за певного рівня безробіття призводить до наростання інфляції. Аналізуючи криву Філіпса, Тобін зазначав, що вона характеризує "війну між заробітною платою та зайнятістю в кейнсіанській теорії". Дослідження представників некейнсіанства А. Філіпса та Дж. Тобіна показали, що ця течія сучасного кейнсіанства характеризується певним зближенням з неокласичною теорією.

23.1.2. Посткейнсіанство

Якщо некейнсіанство (40-60-і роки ХХ ст.) характеризувалося певним зближенням з неокласичною теорією, то *посткейнсіанство*, яке заявило про себе в 70-і роки, виявилось її жорстким опонентом. Це пояснюється такими причинами. З одного боку, у ринковій економіці з'явилися нові явища:

- інтелектуалізація економічних відносин;
- глобальна технологічна модернізація виробництва на основі переходу до наукомістких та ресурсозберігаючих технологій;
- посилення інтенсивних факторів економічного зростання;
- загострення проблеми рідкості ресурсів, насамперед дефіцитності енергоресурсів, що виявилось у глобальній енергетичній кризі 1972-1975 років;
- загострення екологічних проблем;
- наростаюча глобалізація світогосподарських зв'язків;
- посилення нестабільності економічного розвитку і виникнення принципово нового явища — *стагфляції* (одночасне наростання стагнації, неповної зайнятості та інфляції, що суперечило постулатам кейнсіанства).

З іншого боку, виявилися проблеми у поясненні цих явищ виключно кейнсіанською та некейнсіанськими теоріями. Розпочалася різка критика кейнсіанства, яке почали розглядати як дестабілізуючий фактор економічного розвитку через несвоєчасне застосування регулюючих заходів, помилковості їх вибору, надмірних масштабів державного втручання тощо. Рецепти некейнсіанської моделі почали вступати у гострі суперечності з об'єктивним розвитком і сприяли загостренню окремих проблем, зокрема інфляції, дефіциту державного бюджету і особливо циклічності капіталістичного розвитку.

Соціально-економічний і політичний розвиток західних країн після Другої світової війни довів, що державне регулювання економіки неспроможне досягти повної зайнятості й рівноваги, як того прагнув Кейнс. Стан економіки цих країн є найкращим доказом того, що на базі кейнсіанських концепцій і моделей не вдалося розв'язати проблеми реалізації і без кризового розвитку. Все це викликало критику кейнсіанства як з боку його противників, так і послідовників.

Кризу кейнсіанської економічної теорії і політики визнавали й провідні некейнсіанці. Один з них, Дж. Гікс в статті "**Криза кейнсіанської економічної теорії**" писав: "Замість того, щоб забезпечувати реальне економічне зростання, кейнсіанська політика стала на шлях породження інфляції".

Кризою кейнсіанства скористалися неокласики, насамперед монетаристи, представники теорій пропозиції, раціональних очікувань, які оголосили кінець епохи Кейнса і настання періоду "неокласичного відродження". Певною мірою захистити свій напрям і стало місією кейнсіанства 70-90-х років, яке назвали **посткейнсіанством**. Воно зародилося ще в період раннього розмежування кейнсіанства на рубежі 60-х років на основі злиття двох потоків. З одного боку, це британське ліве кейнсіанство, центр якого знаходився у Кембріджі, з іншого — американське посткейнсіанство, представники якого стверджували, що версія кейнсіанства, розроблена старшим поколінням теоретиків США, зокрема Хансеном, Гіксом, Самуельсоном спотворила справжній зміст теорії Кейнса.

Ліве кейнсіанство

Ліве кейнсіанство є реформістським дрібнобуржуазним варіантом кейнсіанської теорії. Виходом з гострих суперечностей сучасної економіки його представники бачили в обмеженні влади монополій, розширенні ринку за рахунок конверсії, збільшення витрат на житлове і дорожнє будівництво, охорону здоров'я, соціальне страхування.

Ліве кейнсіанство, як і кейнсіанство, бачить причиною безробіття недостатній "ефективний попит", однак його причиною вважає нерівномірний і несправедливий розподіл національного доходу, який потрібно перерозподілити в інтересах широких верств населення за рахунок монополій.

Найвідомішими представниками лівого кейнсіанства були Робінсон, Сраффа, Калдор, Модільяні, які різко критикували неокласичну теорію, особливо маржиналізм, а головним завданням вважали оновлення вчення Кейнса. Саме тому некейнсіанську модель Гікса-Хансена вони повністю відкидають, трактуючи її як незаконнонароджене кейнсіанство.

Джоан Робінсон

Визнаним лідером лівого кейнсіанства була видатна британське економістка. професор Кембриджського університету **Джоан Вайолет Робінсон** (1903-1983), яка одна з перших визнала кризу ортодоксального кейнсіанства. На її світогляд суттєвий вплив виявили вчення Рікардо, Маркса, Маршалла та Кейнса. Всесвітню славу їй принесла книга "**Економіка недосконалої конкуренції**" (1933), в якій вона розробила теорію "недосконалої конкуренції", а в 50-і — концепцію зростання капіталістичної економіки. В основі цієї концепції знаходилися такі положення:

- визнання суперечливості капіталізму;
- аналіз умов реалізації товарів з точки зору протилежного руху прибутку і заробітної плати;
- критика монополії як фактора, що здатний викликати тенденцію до стагнації;
- підтримка боротьби профспілок за підвищення заробітної плати як засобу вирішення суперечностей між виробництвом і споживанням;

Розвиваючи модель економічного зростання, Робінсон зробила спробу пов'язати теорію Кейнса з марксизмом і включити в неї соціально-економічні фактори, у тому числі розподіл національного доходу. На її думку, збалансоване зростання можливе за умови, коли частка заробітної плати у національному доході буде знаходитися на досить високому рівні і балансуватиметься з прибутком. Концепція економічного зростання Робінсон є прогресивною, бо критикує засилля монополій, підтримує вирішення соціальних проблем, виступає проти гонки озброєнь.

Важливе значення в теоретичній спадщині Робінсон має розробка концепції розподілу, яка опирається на теорію відтворення та зростання Кейнса. Основними її елементами є такі:

По-перше, формування доходів не пов'язане з граничною продуктивністю агентів виробництва, тому нерівність у розподілі не можна пояснити їх різними рівнями продуктивності. Причини нерівності вбачаються у соціальних та політичних рішеннях, а також у дії ринкових сил.

По-друге, рівні заробітної плати та прибутку, а також співвідношення між ними визначаються одночасно з такими макроекономічними змінними, як темпи зростання національного продукту, темпи розширення зайнятості, динаміка цін.

По-третє, визначальною детермінантою процесу нагромадження є інвестиційна діяльність. Зрушення в економічній кон'юктурі, які виникають внаслідок підвищення або зниження обсягів капіталовкладень, впливають на процес економічного зростання і розподілу значно більше, ніж зміни у відносних цінах.

П'єро Сраффа

Мабуть, першим посткейнсіанцем став британський економіст італійського походження **П'єро Сраффа** (1898-1984), який з 1927 року проживав у Великій Британії, працював професором Кембриджського університету. З 1954 року він член Британської королівської академії. У найгострішу дискусію стосовно основних концептуальних положень неокласиків вступив ще в 50-х роках.

У своїй головній праці "**Виробництво товарів за допомогою товарів**" (1960) Сраффа піддав критиці розподільчу функцію вільної конкуренції — оплоту неокласичної теорії. Він доводив, що час вільної конкуренції безповоротно минув, тому розподіл продукту та доходів здійснюється нині за іншими законами. Цінова конкуренція — найхарактерніший прояв вільної конкуренції — поступилася неціновій, що робить акцент не на ціні, а на інших параметрах товару: якості, дизайні, упаковці, його особливостях, а також на торговій марці, рекламі тощо. У зв'язку з цим відбулася модифікація законів попиту та пропозиції, що порушує ринкову рівновагу.

Аналізуючи проблему ціноутворення, Сраффа рішуче відхилив неокласичні постулати формування вартості та доходу. Доводячи теоретичну неспроможність концепцій граничної корисності та граничної продуктивності, він фактично повертається до рікардіанського розуміння вартості — кількості фізіологічних витрат праці на виробництво товарів. Для обґрунтування цього підходу Сраффа використовує натуральні пропорції простого та розширеного відтворення, які перейняв у Маркса.

Сраффа піддав гострій критиці розподільчу функцію вільної конкуренції, яка, за твердженням класиків, стихійно призводить до одержання кожним з факторів виробництва (праця, земля, капітал) своєї частки у створеному доході відповідно до граничної продуктивності. Конкуренцію, за умов якої функціонує сучасна економіка західних країн, Сраффа визначає як недосконалу. Докази цього він вбачав, по-перше, в посиленні

монопольних тенденцій, що призводить до захоплення ринку окремими підприємствами. твердження можуть бути такі моменти його концепції. По-друге, межами подальшого розширення виробництва для підприємця є проблеми реалізації виробленого товару, в результаті чого падають ціни і зростають витрати обігу. А якщо існує можливість зниження цін, то ні про яку вільну конкуренцію не йдеться. По-третє, згідно з класичною теорією ціна є основною умовою вільної конкуренції. Сраффа ж вважає, що ціна не є єдиним фактором покупки. Не менш важливе значення мають якість, торговельна марка тощо.

Ніколас Калдор

Британський економіст, викладач Лондонської школи економіки, професор Кембриджського університету, експерт ООН з питань країн, що розвиваються, радник урядів Індії, Цейлону, Туреччини, Ірану та інших країн **Ніколас Калдор** (1908-1992) був одним із авторів теорії економічного зростання лівого кейнсіанства.

У посткейнсіанській теорії Калдора важливе місце належить розробці теорії розподілу Кейнса. На відміну від Кейнса, основний акцент при аналізі механізму, що забезпечує вирівнювання очікуваних заощаджень та інвестицій, Калдор робить на змінах у системі розподілу. Система розподілу повинна бути такою, вважає дослідник, щоб забезпечити відповідний рівень заощаджень. Вирішення проблеми розподілу Калдора можна подати у вигляді такої схеми — якщо заощаджень недостатньо, то необхідно збільшити доходи тих, хто більше заощаджує.

Британець вважав, що у сучасній західній економіці рівень виробництва обмежений не ефективним попитом, а обсягом наявних виробничих ресурсів, отже, проблема реалізації, на відміну від теорії Кейнса, визначає і характер спрямованості причинних залежностей. Калдор вважає головним фактором, що формує характер взаємозв'язків між економічними змінними, технологічні умови виробництва. Саме ці умови впливають і на величину капітального коефіцієнта і необхідний для його підтримки обсяг інвестицій.

Франко Модільяні

До представників лівого кейнсіанства можна віднести і американського економіста італійського походження, Нобелівського лауреата 1985 року **Франко Модільяні** (1918-2003). Але якщо, наприклад, Сраффа представляв раннє посткейнсіанство, то американець — пізніє.

Головна праця Модільяні "**Переваги ліквідності, теорії процента і грошей**" (1944), стала не тільки важливим фактором популяризації кейнсіанської теорії, а й заклала основи критичного погляду на нього. Предметом досліджень Модільяні було вивчення механізму створення заощаджень, аналізуючи який, він заклав основи теорії фінансування фірми. При цьому великого значення він надавав психологічним факторам. Модільяні разом із Самуельсоном виступав за "змішану" економічну політику, тобто застосування як фінансово-бюджетних (суто кейнсіанських), так і грошово-кредитних важелів державного регулювання ринкової економіки, водночас розрізняючи їх.

Посткейнсіанство США

Під впливом критики некейнсіанства і неокласичної школи, яка розгорнулася серед європейських, насамперед британських, економістів-теоретиків, приблизно з середини 60-х років почалася критична переоцінка кейнсіанства у США, що стало причиною виникнення

американського посткейнсіанства. Його першими представниками були Р. Клауер, П. Девідсон, А. Лейонхуфвуд, С. Вайнтрауб, Х. Мінські та інші. Ця група економістів виступила з критикою кейнсіанської ортодоксії як теорії рівноваги з неповною зайнятістю.

Критика ортодоксального кейнсіанства американськими посткейнсіанцями велася по таких основних напрямках.

По-перше, "ортодокси" не розробляли теорії інфляції, відірвавши реальні процеси від процесів ціноутворення. В результаті цього їхня теорія циклу та рецепти антициклічної політики зазнали краху в умовах стагфляції.

По-друге, вони ігнорували роль грошово-кредитних факторів та фінансової системи як причин, що породжували і стимулювали економічну нестабільність.

У 80-х роках намітилася тенденція теоретичного відокремлення частини монетарного (американського) посткейнсіанства — так званого *нового посткейнсіанства*. Найважливіша роль у розробці його ідей належить таким сучасним провідним американським економістам, як *Джозеф Стігліц* (Стенфордський університет), *Джордж Акерлоф* (університет Берклі), *Грегорі Менк'ю* (Гарвардський університет), *Олів'є Бланшар* (Массачусетський технологічний інститут, м. Бостон), *Марк Гертлер* (Вісконсинський університет, м. Медисон), *Бенджамін Бернанк* (Принстонський університет) та інші.

Нове посткейнсіанство визнає існування стійких факторів макроекономічної нестабільності ринкової економіки, неповного використання ресурсів та необхідність коригувального впливу державного регулювання. Однак стосовно пріоритетів економічного аналізу воно суттєво відрізняється від раннього посткейнсіанства. Зокрема, це стосується мікроекономічного аналізу, який до 80-х років не застосовувався у кейнсіанських дослідженнях, однак "нові посткейнсіанці" почали активно його використовувати.

Джозеф Стігліц

Представник нового посткейнсіанства *Джозеф Юджин Стігліц* (нар. 1943), Нобелівський лауреат 2001 року, увів до економічного аналізу поняття *пошуку інформації*.

До Стігліца, за неокласичною традицією, вважалося, що всі учасники ринку із самого початку мають усю інформацію про ціни покупців; і продавців. Це припущення робить непотрібним пошук інформації. Однак воно не відображає умов недосконалої конкуренції, якій властиві певні перепони для поширення ринкової інформації, процедура пошуку якої стає суттєвою. Вона стосується не тільки цін, а й сфер інвестування капіталу, вибору найманою робочою силою місця роботи, а також усіх ринкових ситуацій, коли виникає невизначеність, яка заважає прийняттю правильного рішення.

Дж. Стігліц показує, що раціональні рішення не завжди оптимальні, заперечуючи тим самим неокласичні висновки, адже витрати на пошук ре-валентної (достатньої) інформації можуть перевищити вигоду від досягнення оптимуму.

Джордж Акерлоф

Аналіз ринків з так званою "асиметричною інформацією" ("асиметрична інформація" виникає на ринках, де різні суб'єкти мають різний доступ до інформації, наприклад, продавець знає про якість товару, який він продає, значно більше від покупця) разом із Дж. Стігліцом започаткував *Джордж Акерлоф* (нар. 1940), ще один Нобелівський лауреат 2001 року.

Акерлоф відкрив так званий *ефект асиметричної інформації*, суть якого полягає в руйнації ринків з "асиметричною інформацією". Цей механізм він розкрив на прикладі ринку зношених автомобілів уже в одній з найбільш ранніх праць під назвою *"Ринок "лимонів"* (1970), яка викликала справжню наукову сенсацію (старі, зношені автомобілі у США називають "лимонами"; деякі з них "вичавлені" як лимони, однак за їхнім зовнішнім виглядом цього не скажеш — звідси й "асиметрична інформація"). На таких ринках відбувається своєрідна селекція, відсів поганих товарів, які й заповнюють ринок, зумовлюючи його деградацію. Це стосується й таких ринків, як ринок цінних паперів ("асиметрична інформація" стосовно акцій), кредитних ресурсів у країнах з перехідною економікою без розв'язаної ринкової інфраструктури ("асиметрична інформація" щодо процентних ставок у інших регіонах) та багатьох інших.

З моменту появи теорії асиметричної інформації Акерлофа, ряд економістів почала вимагати суттєвого державного регулювання в цій сфері. Однак Акерлоф знаходить шляхи подолання асиметричності інформації без державного втручання — через торгові марки, фірмові магазини, після продажне обслуговування, захист контрактів тощо.

Визначальні риси нового посткейнсіанства

Таким чином, визначальною рисою нового посткейнсіанства стало здійснення "прориву" до мікроекономічного аналізу, який до того був виключною "вотчиною" неокласиків. Тому сьогодні нове посткейнсіанство не можна назвати течією, яке розглядає лише теорію ефективного сукупного попиту. У ньому змістились акценти на аналіз ринків капіталу, праці, галузевих ринків товарів і послуг та раціональної поведінки суб'єктів господарювання за умов макроекономічної невизначеності й неповноти (асиметричності) ринкової інформації. Власне, від теорії великого Кейнса залишилося тільки положення про те, що ринкова економіка не є саморегульованою системою, а потребує державного втручання.

"Нові посткейнсіанці" у традиціях монетарного посткейнсіанства досліджують передусім вплив фінансової сфери та монетарного чинника на макросферу. При цьому теорію ліквідності Кейнса вони вважають дещо спрощеною, надаючи перевагу розгляду механізму взаємозв'язку реального виробництва не тільки з коливаннями попиту на гроші, а й зі змінами структури всієї фінансової системи, пов'язаними із заборгованістю домашніх господарств, банків, фірм і держави. На перший план також виходять проблеми ціноутворення.

Отже, на сучасному етапі еволюції кейнсіанства *нове посткейнсіанство* зближується з *неоконсерватизмом* — сучасною формою еволюції неокласичного напрямку. У галузі мікроекономіки відмінність двох підходів стає маловідчутною, адже спільним стає предмет досліджень — поведінка економічних суб'єктів на окремих ринках, очікування, ризики, невизначеності в економіці, у галузі макроекономіки залишаються суттєві розбіжності, але й тут спостерігається вплив ідей неоконсерватизму, що виявляється у наданні першорядної уваги проблемам фінансової сфери, грошового обігу, галузевих ринків.

Продовжується процес модифікації кейнсіанської теорії, переосмислення її ортодоксальних положень. Він розвивається у напрямку вільного конкурентного співіснування та ідейного взаємобміну ортодоксального і неортодоксального підходів, невпинного пошуку шляхів удосконалення механізму ринкового регулювання, зокрема й шляхом залучення плідних ідей теоретичних конкурентів.

23.2. Сучасна ліберальна концепція

Економічний лібералізм зародився ще в надрах класичної політичної економії, був продовжений маржиналізмом і неокласичною економічною теорією.

Формування та розвиток *кейнсіанства* у 30-х роках суттєво підірвали устої *неокласичного напрямку* в економічній теорії. Після Другої світової війни позиції *економічного лібералізму* ще більше ослабли. На фоні загального захоплення

кейнсіанськими ідеями ліберальні економічні теорії продовжувалися лише невеликою групою економістів-неокласиків, які сприймали розширення економічних функцій держави під впливом кейнсіанських рекомендацій як аномалію, відхилення від нормального розвитку.

Однак після кризи кейнсіанського регулювання в 70-х роках минулого століття розпочався справжній ренесанс економічного лібералізму в нових формах. Варто зазначити, що погляди нових лібералів під впливом розвитку кейнсіанства та реалій економічного життя модифікувалися. Вони почали визнавати необхідність певного регулюючого впливу держави на економіку, хоча й не вважають його вирішальним чинником. Сучасні ліберали продовжують відстоювати здатність конкурентного ринкового механізму в довготривалій перспективі відновлювати втрачену економічну рівновагу.

На нинішньому етапі еволюції економічної думки економічний лібералізм представлений насамперед *неоліберальною концепцією та сучасним монетаризмом*.

23.2.1. Неокласичний напрям в епоху панування кейнсіанства

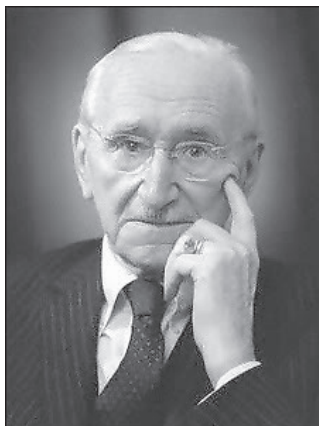
Під впливом теорії Кейнса *неокласичний напрям* економічної думки, відродження якого розпочалось приблизно з 50-х років, помітно модифікувався. Проте основні його постулати, розроблені ще в лоні *маржиналізму* Маршаллом, Дж. Б. Кларком, Еджвортом і Парето, залишилися непорушними. Вони полягають у забезпеченні свободи підприємництва на конкурентній основі як умови забезпечення економічної рівноваги. Модифікація цих уявлень полягає в тому, що визнається роль державного регулювання в забезпеченні економічної свободи. Водночас варто зазначити, що після досліджень Кейнса неокласики, крім мікродосліджень почали здійснювати і макроекономічний аналіз.

Економічні дослідження Ф. Гайєка

За умов певного занепаду неокласичної теорії у 30-50-х роках ліберальні економічні ідеї, як уже згадувалося, сповідувала невелика група дослідників, які представляли, насамперед, *нову австрійську економічну школу та кембріджську школу*.

Нову австрійську школу ще в 20-х роках ХХ ст. заснував відомий теоретик Л. Мізес, але розквіту вона досягла завдяки дослідженням його учня Ф. Гайєка. Ідеї кембріджської школи в умовах панування кейнсіанства продовжував розвивати учень А. Маршалла А. Пігу.

Видатний британський економіст-неокласик австрійського походження, Нобелівський лауреат з економіки 1974 року, представник Лондонської школи в політичній економії

Фрідріх Август фон Гайєк (1899-1992), як і його вчитель Л. Мізес, все життя відстоював принципи економічної свободи, виступаючи проти масштабного втручання держави в ринкову економіку. Він закінчив Віденський університет, в 1927-1931 роках був директором Австрійського інституту економічних досліджень. Працював професором Лондонського (1931-1950), Чиказького (1950-1962), Фрайбурського (1962-1969) та Зальцбургського (1970-1977) університетів.

Свої погляди він виклав в працях *"Індивідуалізм та економічний порядок"* (1948), *"Дорога до рабства"* (1949), *"Приватні гроші"* (1976).

Основну гарантію свободи Гайєк вбачав у системі приватної власності, справедливо вважаючи, що поки контроль над власністю розподіляється між безліччю незалежних одна від одної осіб, ніхто не буде мати над ними абсолютної влади. У австрійця економічна свобода — це передусім індивідуальна свобода кожної людини, яка незалежно розпоряджається належними їй ресурсами з тим єдиним обмеженням, яке не дозволяє їй обмежувати свободу інших. Свобода в цьому сенсі, на думку вченого, є вищою людською цінністю.

Основу економічної свободи Гайєк вбачав не в більш чи менш рівномірному розподілі матеріальних благ і ресурсів державою, а у праві кожного вільно розпоряджатися своїм

капіталом, здібностям, нести відповідальність і ризикувати. У суспільстві, де все планується "зверху", добробут кожного буде залежати не від його вміння чи талану, а від суб'єктивного рішення вищого органу.

Альтернативою державному регулюванню Гайск запропонував конструкція **спонтанного порядку**. При цьому австрійський неокласик відмовляється від поняття економічної рівноваги, яка, на його думку, ніколи реально не існувала. Він трактував поняття "спонтанний порядок" як певне наближення до рівноваги. Для підтримання "економічного порядку" найбільш важливими є два основних правила:

- 1) відмова від присвоєння чужої власності;
- 2) виконання добровільно взятих на себе договірних зобов'язань.

Отже, "спонтанний порядок" — це порядок, що ґрунтується на індивідуальній економічній свободі. Однак "економічний порядок" дослідника ґрунтується уже не на досконалій конкуренції, як *laissez faire* (система вільного підприємництва), а на індивідуальній ініціативі, на конкурентних нововведеннях (інноваціях), на "конкуренції відкриття", що передбачає використання всіх індивідуальних знань та вмінь за умов індивідуальної свободи. Економічний лібералізм тут проявляється не в повній відмові від державного регулювання економіки, а в забезпеченні максимальної "інформаційної прозорості" дій держави, що виключає сваволлю окремих осіб чи невеликих груп, які мають політичну владу чи владу багатства.

Гайск розробив теорію економічних криз, в якій їх причиною назвав надмірні інвестиції і помилки в грошово-кредитній політиці банків. Щоб упередити кризи дослідник пропонував знижувати, особливо в період криз і депресій, рівень споживання, скорочуючи заробітну плату.

Значно пізніше, у 70-і роки, Гайск запропонував навіть скасувати державну монополію на випуск грошей, надавши це право приватним емітентам (комерційним банкам). За цих умов грошова система має функціонувати на ґрунті конкуренції багатьох "приватних" грошових одиниць.

Економічні дослідження А. Пігу

Неокласичні ідеї кембриджської школи та свого знаменитого вчителя А. Маршалла відстоював **Артур Сесіль Пігу** (1877-1959). Пігу був автором цілого ряду праць, які принесли йому відомість і славу: *"Економічна теорія добробуту"* (1920), *"Коливання промислової активності"* (1929), *"Стаціонарна економіка"* (1935), *"Зайнятість і рівновага"* (1949) та інші.

У центр своїх досліджень британець поставив проблему формування цін на товарних ринках під впливом взаємодії попиту і пропозиції. При цьому він відстоював погляди Маршалла, що корисність може відігравати головну роль у визначенні цін, але тільки в короткому ринковому періоді, оскільки в більш тривалій перспективі першорядного значення набувають витрати виробництва. Завдяки цьому теорія граничної корисності поступово переросла в **теорію економічного вибору**.

Центральною ланкою економічних поглядів британця була концепція "економіки добробуту", початок якої покладено також завдяки Маршаллу. Вона розглядає соціальний добробут як суму добробуту окремих індивідів. Основою соціального добробуту є економічний добробут, що трактується як кількість задоволення, яке може бути оцінено у грошовому еквіваленті. Пігу стверджував, що "економічні" причини діють на економічний добробут будь-якої країни не прямо, а шляхом створення і використання об'єктивного додаткового економічного добробуту, який економісти називають національним доходом.

Подібно до того, як економічний добробут є частиною загального добробуту, яка прямо чи опосередковано пов'язується з грошовим виразом, національний дохід є тією частиною об'єктивного доходу, яка також вимірюється грошми.

У цій концепції Пігу доводить, що поняття особистого добробуту ширше від його суто економічних аспектів. Крім мінімуму корисності від споживання, він включає й такі складові, як характер праці, умови довкілля, стосунки з іншими людьми, становище в соціальній структурі суспільства, житлові умови, громадський порядок і безпека, які сьогодні об'єднані категорією "якість життя". Дослідник підкреслював, що розміри "національного дивіденду" неточно відображають рівень добробуту, адже багато елементів якості життя, не маючи грошової оцінки, є важливими чинниками загального добробуту. Тому можлива ситуація зростання загального добробуту без зміни економічного, відображеного у "національному дивіденді".

Велике значення Пігу надавав постановці та розгляду соціальних проблем, зокрема питань трудового найму, заробітної плати і безробіття, розв'язання яких впливає на величину і розподіл економічного і загального добробуту, а також циклічних коливань в економіці, причину яких Пігу вбачав у змінах попиту на працю. Визнаючи певну роль держави у вирішенні соціальних питань, Пігу був переконаним прихильником вільної конкуренції в економіці й визначав достатньо вузькі межі державного впливу на економічне життя, виступаючи проти державного регулювання цін і розподілу ресурсів.

Запропонована Пігу економічна теорія добробуту, була покладена в основу соціальних реформ, які проводили лейбористи у Великій Британії, і сприяла потужному розвитку майбутніх численних *теорій держави загального добробуту*, які крім неокласичного набули й інституціонального змісту.

Заслугою британця можна вважати і вдалу спробу відкоригувати методологію дослідження грошової маси, запроваджену Фішером, запропонувавши враховувати мотиви суб'єктів господарювання на мікрорівні, що зумовлюють їх *"схильність до ліквідності"* — прагнення відкласти частину грошей у запас у вигляді банківських вкладів або цінних паперів. Звідси коригування цін ставиться в залежність від ступеня ліквідності різних елементів грошової маси.

23.2.2. Неокласичні теорії економічного зростання

У повосенний період особливого значення набули *неокласичні теорії економічного зростання*. В умовах індустріалізації економіки та становлення інтенсивного типу виробництва обґрунтування ролі факторів економічного зростання набуло особливого значення.

Неокласична доктрина економічного зростання формувалась на основі двох джерел:

- теорії факторів виробництва, що бере початок від Сея, Сеніора, Мілла-молодшого, Кларка-старшого;
- концепції виробничої функції, що будується на основі двох факторів — праці та капіталу.

Проблема взаємозв'язку річного національного продукту з факторами його утворення було ще предметом дискусії між Рікардо та Сеєм, які необхідність дослідження джерел економічного зростання пов'язували з вирішенням проблеми реалізації. Неокласична теорія в аналізі цієї проблеми опиралася на класичну концепцію "трьох факторів виробництва", згідно якої праця, земля та капітал є самостійними творцями вартості. Саме така форма розподілу, за визначенням Сея, сприяє розвитку виробництва, оскільки стимулює рівномірне використання всіх наявних факторів (ресурсів) у суспільстві і забезпечує саморегулювання процесу виробництва.

Значні уточнення в теорію економічного прогресу вніс Дж. Б. Кларк, який проаналізувавши проблему продуктивності кожного з факторів, обґрунтував *теорію граничної продуктивності капіталу та праці* і довів, що забезпечення оптимального співвідношення між факторами виробництва є важливою передумовою зростання. При цьому він зазначав, що така оптимальність підтримується автоматично завдяки дії ринкових

сил. Ідея оптимальності ринкової системи як саморегулюючого організму, що зумовлює найбільш повне використання всіх виробничих факторів окремими економічними суб'єктами і економікою в цілому і лягла в основу неокласичного визначення проблеми економічного зростання.

Такі підходи до визначення ролі окремих факторів у відтворювальних процесах з часом були конкретизовані та формалізовані. Зокрема, в якості аналітичного інструмента дослідження економічного зростання було запропоновано використати *виробничу функцію*, яка ілюструє залежність між витратами факторів виробництва і величинами випуску продукції. Першими це зробили видатні неокласики першої хвилі Джейвонс та Кларк ще в кінці XIX ст., однак скористалися нею для пояснення формування доходів, не пов'язуючи з теорією зростання.

Неокласичні теорії зростання значною мірою розвивалися на основі критики неокейнсіанських моделей економічного зростання. Сучасні неокласики критикують кейнсіанську концепцію за такими напрямками:

1) за абсолютизацію лише одного чинника зростання — нагромадження капіталу та ігнорування інших, насамперед технічних нововведень;

2) за тлумачення показника "капіталомісткість" як параметра, що визначається виключно природою технічного прогресу і не пов'язаний зі зміною пропозиції виробничих ресурсів та їх "цін" — прибутку, ренти, процента і заробітної плати;

3) за недооцінку здатності ринкової системи до саморегулювання та пропозицію неадекватних, на думку неокласиків, методів антициклічного (короткострокового) економічного регулювання.

Усі неокласичні моделі зростання виходять з того, що ринкова економіка внутрішньо стійка і має об'єктивні передумови для автоматичного відновлення тимчасово втраченої динамічної рівноваги. Ці моделі здолали чимало обмежень кейнсіанських варіантів економічного зростання і характеризуються положенням про незначні масштаби державного втручання в економічні явища та процеси.

Неокласична теорія економічного зростання досліджує механізм таких його чинників, як капітал (K) і праця (L), через індекс багатofакторної продуктивності, виробничі функції та теорію технологічних змін. Ідея побудови індексу багатofакторної продуктивності належить математику Д. Кендрику. Першу виробничу функцію побудували математик Кобб та економіст Дуглас, а її теоретичні засади як моделі економічного зростання розробили Мід, Солоу та Свен. Теорію технологічних змін активно розробляли Солоу, Денісон, Браун та інші.

Джон Кендрик

Американському неокласик-математик *Джон Кендрик* на початку 30-х років XX ст. запропонував *показник багатofакторної продуктивності*, що певним чином зважає витрати капіталу і праці:

$$I_k = Y/aK+(1-a)L$$

де I_k — показник багатofакторної продуктивності; Y — величина ВВП; aK — частка капіталу у ВВП; $(1-a)L$ — частка праці у ВВП.

В основі оцінки названих часток міститься передумова, за якою доходи, одержані власниками відповідних економічних ресурсів, є внесками цих ресурсів у створений продукт. Якщо додану вартість відобразити через вартість капіталу і заробітної плати, їх частки дадуть можливість визначити коефіцієнти, які "зважують" капітал і

працю. Усі інші індекси багатofакторної продуктивності, що з'явилися пізніше, як і неокласичні виробничі функції, спираються на цей методологічний принцип, сформульований Д. Кендріком.

Джеймс Мід

Британський економіст, Нобелівський лауреат 1977 року, випускник Оксфорду і Кембриджу *Джеймс Мід* (1907-1995), працював професором в Кембриджі, Лондоні, був Президентом (1964-1966) Королівського економічного товариства. Серед його наукових праць потрібно виділити книги *"Планування і механізм ціноутворення"* (1948), *"Теорія міжнародної економічної політики"* (1951, 1955), *"Неокласична теорія економічного зростання"* (1961), *"Ефективність, рівність і власність"* (1964), *"Принципи політичної економії"* (у чотирьох частинах, 1965-1976), *"Стагфляція"* (1981, 1983, у двох частинах, у співавторстві) та ін.

Британський дослідник здобув відомість завдяки своїм розрахункам величини національного доходу, працям із проблем зайнятості, міжнародної торгівлі, митних союзів і тарифів, теорії платіжного балансу, міжнародної валюти, розподілу доходів, ціноутворення, оподаткування.

В моделі економічного зростання Міда економіка прагне до стану рівноваги, тобто усі основні макроекономічні показники (національний дохід, сукупні заощадження та інвестиції, капітал) зростають стійкими темпами, які визначаються темпом зростання обсягу задіяної робочої сили. Якщо ж внаслідок дії певних дестабілізаційних факторів знижуються темпи зростання заощаджень та інвестицій, то, на думку дослідника, це впливатиме не на темп зростання національного доходу, а на зміну співвідношення коефіцієнтів "капітал — робоча сила" та "капітал — продукт" (маржинальний коефіцієнт). Водночас еластичні ціни та гнучка грошово-кредитна політика держави змінять співвідношення між прибутком і заробітною платою, тобто розподіл національного доходу, залишивши без змін темп його зростання.

Мід став автором *теорії "стагфляції"*. У праці "Стагфляція" міститься його аналіз причин поточної недуги промислово розвинених країн та рекомендації щодо її лікування. Запропонований ним спосіб лікування включає розумну політику цін і доходів: хоча й Мід не передбачав, що сплески одночасного зростання цін та безробіття середини 70-х років викликані виключно інфляцією витрат, він висловив упевненість у тому, що сучасна економіка стала настільки чутливою до інфляції, що навіть наближення до стану повної зайнятості вимагає контролю за цінами і заробітною платою, інакше економіка обов'язково скотиться до стагфляції (одночасного існування інфляції і неповної зайнятості).

Виробнича функція Кобба-Дугласа

Початок розробці виробничих функцій було покладено *виробничою функцією*, розробленою в 1928 році американцями *Чарльзом Коббом* і *Пітером Дугласом* на основі граничного аналізу.

Виробнича функція — це рівняння функціонального взаємозв'язку між обсягами випуску національного продукту і затратами економічних ресурсів. Неокласична теорія, як правило, припускає, що чинниками (факторами) економічного зростання є передусім капітал і праця. Це означає, що створений сукупний продукт розглядається як спільна функція капіталу, праці та інших ресурсів (землі, технічного прогресу тощо).

Вона передбачала безмежну взаємозамінність праці і капіталу, а її економічний зміст полягав у визначенні впливу кожного з цих факторів економічного зростання та їхньої сукупної дії на обсяг національного продукту.

Функція Кобба-Дугласа має такий вигляд:

$$Y = AK^{\alpha}L^{\beta}, \text{ при } \alpha + \beta = 1,$$

де Y — ВВП; K — обсяг капіталу (середньорічна вартість основних виробничих фондів); L — обсяг праці (річний фонд заробітної плати); A — коефіцієнт масштабності, що показує вплив інших чинників зростання (автономний фактор зростання); α — коефіцієнт еластичності капіталу; β — коефіцієнт еластичності праці (і відображають еластичність, або зміну, Y щодо збільшення K та L).

На основі припущень, що прибутки та доля витрат залишаються стабільними, відсутнє нагромадження, а технічний прогрес зумовлює межу заміщення (теоретично можлива повна заміна праці капіталом), аналізувався зв'язок між ростом основного капіталу, кількістю відпрацьованого часу та обсягами виробництва.

Було обчислено, що $A=1,01$ (це значення відповідало середньорічним темпам зростання ВВП), $\alpha=1/4$, $\beta=3/4$ (ці значення коефіцієнтів відображають частки капіталу та праці в національному доході). Якщо, наприклад, $\beta=3/4$, це означає, що збільшення праці на чотири одиниці спричинить менше збільшення продукту — на три одиниці.

Ця функція не враховувала зміни якості факторів виробництва, тенденції до загального зростання їх кількості, отже, була статичною і відображала *екстенсивне економічне зростання* (зростання за рахунок збільшення кількості капіталу та праці), не враховуючи дії інтенсивних чинників підвищення ефективності виробництва, насамперед НТП.

Однак саме ця виробнича функція поклала початок вивченню впливу інших макроекономічних факторів на економічне зростання.

Виробнича функція Кобба-Дугласа-Тінбергена

Найширшого застосування у сучасному макроекономічному аналізі набула модифікація *виробничої функції Кобба — Дугласа*, здійснена у 1948 році першим Нобелівським лауреатом з економіки (1969), нідерландським теоретиком *Яном Тінбергеном* (1903-1994). Тінберген зазначав, що у своєму первісному варіанті функція Кобба-Дугласа не змогла б пояснити нові тенденції, коли з розширенням виробництва капіталовіддача збільшується всупереч закону "спадаючої віддачі", а доля праці в національному доході зменшується.

Виробнича функція Кобба-Дугласа-Тінбергена має вигляд:

$$Y = AK^{\alpha}L^{\beta} e^{\gamma} \text{ при } \alpha + \beta > 1,$$

де e^{γ} — коефіцієнт багатфакторної (сукупної) ефективності (він показує зростання якості K і L під впливом НТП, тобто підвищення ефективності використання капіталу і праці).

Тепер $\alpha + \beta = e^{\gamma}$ при $e^{\gamma} > 1$ (еластичність цієї функції змінна). Якщо $\alpha + \beta > 1$, це означає: темп приросту Y перевищує темпи приросту K і L , що й відображає інтенсифікацію економічного зростання, підвищення ефективності суспільного виробництва.

Цей тип виробничої функції широко застосовується для оцінки макроекономічної ролі окремих чинників виробництва (K і L) в економічному зростанні (визначенні можливого обсягу продукту за певних обсягів капіталу та праці й певної ефективності їх застосування).

Виробнича функція Роберта Солоу

Розвиток теорії виробничих функцій надалі відбувався шляхом виявлення нових факторів інтенсифікації виробництва. Характерною в цьому плані є *виробнича функція*, запропонована в 1956 році Нобелівським лауреатом, сучасним американським дослідником *Робертом Мертоном Солоу* (нар. 1924).

Дуже спрощена її інтерпретація має такий вигляд:

$$Y = \Delta Y / \Delta K \times K + \Delta Y / \Delta L \times L$$

У даному рівнянні загальний обсяг ВВП (Y) складається з двох частин, одна з яких створюється капіталом, а інша — працею. При цьому $\Delta Y / \Delta K$ показує граничну продуктивність капіталу (граничну капіталовіддачу), а $\Delta Y / \Delta L$ — граничну продуктивність

праці. Вплив технологічного прогресу виявляється в граничних показниках капіталовіддачі і продуктивності праці, які є параметрами ефективності національного виробництва.

У *моделі зростання Солоу* зроблено припущення про взаємозамінність праці та капіталу. За умов існування ефективних ринків цих ресурсів норма заощаджень в економіці прямо пов'язана з інвестиціями фірм. Чим вищою є норма заощаджень, тим меншою буде величина капіталу порівняно із заробітною платою і тим більше капіталу використовуватиме замість праці, і навпаки.

Прийнявши це припущення, Солоу довів, що за незмінності технології у довгостроковому періоді кількість капіталу, що припадає на одного працівника, буде незмінною, залишиться постійною й реальна заробітна плата. Отже, зростання доходу, спрямованого на заощадження, вплине на темпи зростання тільки в короткостроковому періоді. Висновок із цих міркувань очевидний: у довгостроковому періоді основним чинником економічного зростання стає розвиток техніки та технології.

Модель зростання Солоу є складною теоретичною конструкцією, над якою автор працює уже кілька десятиліть. У ній враховано:

- вплив трьох чинників: запасу капіталу, кількості населення та технологічного прогресу;
- визначено чинники короткострокової (запас капіталу і зростання кількості населення) і довгострокової дії (технологічний прогрес);
- пріоритет надано не зростанню продукту як такого, а зростанню продуктивної сили праці;
- визнано існування в економіці сталого рівня капіталоозборності.

Виробнича функція Едуарда Денісона

В основі *виробничої функції Денісона* лежить розрахунок показника так званого *нематеріалізованого технічного прогресу*, який показує усі якісні зміни економічного зростання, обумовлені іншими вкладеннями капіталу — в підготовку кадрів, в людину, в інтелект.

Розрахунки Денісона показали, що вкладення капіталу в людину, що також охоплюється поняттям технічного прогресу, у 5-6- разів більш ефективні, ніж вкладення у нову техніку і технологію.

Американець також підрахував, що підвищення якості робочої сили і зростання рівня кваліфікації забезпечують 12 відсотків приросту національного доходу. Інша частина приростає за рахунок прогресу техніки і технології, факторів

капіталу і праці.

Теорія технологічних змін

Тісно пов'язаний з використанням виробничих функцій розвиток нової сфери застосування неокласичних принципів та апарату граничного аналізу — *теорія технологічних змін*, або *теорія технічного прогресу*. Її фундатори (*Солоу, Денісон, Браун* та інші), намагаються пов'язати характеристику технологічних змін, що впливають на економічний розвиток, зі змінами параметрів виробничих функцій. При цьому технічний прогрес вводиться у виробничі функції у двох формах: *нейтральний технічний прогрес*, що не впливає на співвідношення ефективності виробничих факторів, і *"домінуючий"*

технічний прогрес, в якому відображаються такі важливі техніко-економічні параметри, як еластичність заміщення чинників виробництва, різне зростання їх ефективності тощо.

Розвиток неокласичних теорій економічного зростання сприяв обґрунтуванню окремих аспектів *політики економічного зростання*. Неокласики висунули на перший план проблему потенційно можливих темпів економічної динаміки та зростання виробничих ресурсів — на відміну від кейнсіанців, які зосередилися на проблемах формування ефективного сукупного попиту. Застосування виробничих функцій дало поштовх для вивчення ролі окремих чинників зростання — як кількісних, так і якісних. Неокласики стимулювали більш жорстку політику держави стосовно профспілок з метою обмеження темпів зростання заробітної плати.

23.2.3. Теорії ринку недосконалої конкуренції

Крім економічного зростання, увагу неокласиків періоду панування кейнсіанської теорії привертала і інші проблеми, зокрема проблема функціонування ринкового механізму. На початку ХХ ст. в ньому виразно проявилися нові риси, що не могло не привернути пильної уваги економістів. Ще в 20-30-х роках активізувалися теоретичні дискусії з проблем ціноутворення, конкуренції та монополії. Їх наслідком стала ревізія низки положень неокласичної ринкової концепції. Найбільш виразно це виявилось у *теоріях ринку недосконалої конкуренції*, які розробляли вже відомі нам економісти-теоретики Сраффа, Робінсон, Чемберлін, Кларк-молодший.

Як відомо, класична та неокласична економічні теорії ґрунтувалися на економічному лібералізмі, тобто на існуванні в економіці вільної (досконалої) конкуренції. Однак наприкінці ХІХ ст. вільна конкуренція перестала відігравати вирішальну роль у ринковій економіці, в якій почався болісний і складний перехід до переважно монополістичної економіки. Наслідком посиленої монополізації системи підприємництва та господарського життя стала найглибша і найтриваліша в історії ринкової економіки світова економічна криза 1929-1933 років.

Здавалось, що в цих умовах всесильний "закон ринків" Сея втратив своє непохитне значення. Інституціоналісти, кейнсіанці та неокласики проголосили настання доби недосконалої конкуренції. На початку 30-х років з'явилися відповідні дослідження, які довели, що "досконала" конкуренція перетворилася на "недосконала", а остання поєднує певні риси вільної конкуренції та монополії. Дослідження показали, що *конкуренція*, яка має величезну життєву силу, — чи "*досконала*", чи "*недосконала*" — неодмінно *потребує створення механізму, який би забезпечував і гарантував її збереження* за умов монополізації економіки. Теоретичним фундатором ідей про економічні, правові й соціальні основи цього механізму став Дж. М. Кейнс, однак підвели його до цього теоретичні дослідження недосконалої конкуренції неокласиків 30-х років.

Теорія недосконалої конкуренції

В кінці 20-х років в економічній науці появилася категорія "*недосконала конкуренція*", яку першим в 1926 році обґрунтував П'єро Сраффа. Він вказував, що недосконала конкуренція є закономірним результатом еволюції ринкової системи та виникає внаслідок виникнення великих корпорацій, здатних певною мірою впливати на процеси ціноутворення.

Головним чинником, який сприяв виникненню недосконалої конкуренції, Сраффа вважав *економію на масштабах виробництва*, тобто можливість знижувати виробничі витрати за збільшення обсягів випуску продукту.

Однак найпомітніший внесок у розвиток *теорії недосконалої конкуренції* зробила відома нам представниця лівого кейнсіанства британка Джоан Робінсон, яка в книзі "Економічна теорія недосконалої конкуренції" (1933) радикально переосмислила дію ринкового механізму за нових умов, коли в багатьох галузях почали домінувати монополії, відбулася диференціація продукту, розгорнулася нецінова конкуренція тощо. Ця праця була присвячена вивченню різноманітних ринкових аспектів монополізації, механізму

ціноутворення і реалізації монополістичного прибутку за умов *недосконалої (обмеженої) конкуренції*.

Видатна британка досліджувала ринкову поведінку великих корпорацій, що уособлюють високий рівень концентрації виробництва. Їх поява засвідчила закінчення доби *вільної, або чистої, конкуренції*, яка характеризувалася величезною кількістю дрібних фірм-конкурентів у галузі. Автор врахувала чинники, що викликали відхилення від неокласичної *моделі досконалої (вільної) конкуренції*. Неминучість зростання концентрації виробництва Робінсон, як і Сраффа, пов'язала з перевагами великомасштабного виробництва. Обмежена кількість великих корпорацій у галузі посилює прагнення уникнути "агресивної цінової конкуренції", як її характеризувала дослідниця.

Недосконалій конкуренції властиві тенденції до застосування захисних механізмів та стимулювання спеціалізації, що дає змогу реалізувати *економію від масштабу виробництва*. "Всюди можна спостерігати тенденцію до монополізації, що виявляється у програмах обмежень, системах квотування, раціоналізації, зростанні гігантських компаній", — відмічала Робінсон. За умов конкуренції, обмеженої монополіями, обсяг випуску продукції, як правило, менший від конкурентного рівня, що зумовлює тенденцію до зростання цін.

Джоан Робінсон дає відмінне від інституціонального розуміння визначення монополії. Монополія — не окрема велика фірма, яка панує над ціноутворенням, а один продавець чи покупець на галузевому ринку, тобто монополія розглядається на рівні галузі і в жодному разі не вивчається окрема фірма всередині галузі або її продукт. Водночас підкреслюється, що рівновага за умов монополії, яка визначається рівністю граничного доходу і граничних витрат, призводить до вищої ціни та нижчої якості продукту порівняно з досконалою конкуренцією.

Серед типів ринкових структур британка виокремлює чисту конкуренцію, монополію та олігополію.

Чиста монополія — ринкова ситуація, коли одна фірма є єдиним продавцем продукту, в якого немає близьких замінників (субститутів). Виникнення чистої монополії пов'язане з утворенням перешкод для входження конкурентів до галузі, монополією виробників сировини тощо.

Монополія означає монополію покупця, з якою пов'язана проблема порушення еквівалентності обміну в угодах купівлі-продажу. За недосконалої конкуренції виникає так звана "цінова дискримінація", коли один продукт збувається різним покупцям за різними цінами, що абсолютно неможливо за умов досконалої конкуренції. **Маневрування цінами** — характерна особливість недосконалої конкуренції. Зокрема, на ринку з високою ціновою еластичністю попиту доцільно встановлювати відносно низькі ціни, що дає змогу розширювати обсяги випуску продукту та його збуту, знижуючи затрати за рахунок економії на масштабах виробництва. За інших умов — на ринках із низькою ціновою еластичністю попиту — доцільно встановлювати порівняно високі ціни.

Порівнюючи "просту монополію", яка використовує принцип "єдиної ціни", і нову, яка виникає на ґрунті недосконалої конкуренції, Робінсон підкреслює перевагу останньої: маневрування цінами дає можливість отримувати вищі прибутки за рахунок зростання масштабів виробництва.

Олігополія, яка, на думку Робінсон, є найпоширенішою ринковою ситуацією у сучасній ринковій економіці представляє собою ринкову ситуацію, що характеризується існуванням на галузевому ринку невеликої кількості потужних фірм зі значними обсягами випуску продукту. Її особливістю є взаємозалежність фірм на певному ринку, кожна з яких повинна враховувати поведінку та реакцію конкурентів.

Ідея про можливість монополістичного регулювання цін і обсягів виробництва привела Робінсон до висновку про суттєву еволюцію сучасного ринкового механізму. Свою "економічну теорію недосконалої конкуренції" вона протиставляла "теорії монополістичної конкуренції" Е. Чемберліна, який показував єдність і взаємодоповнюваність конкуренції та

монополії, тоді як у теорії недосконалої конкуренції зберігається протиставлення конкуренції і монополії як двох несумісних явищ.

Теорія монополістичної конкуренції

У 1933 році побачила світ книга американського неокласика, випускника Гарварду, професора Гарвардського, Парижського, Копенгагського університетів *Едварда Хейстінгса Чемберліна* (1899-1967) "*Теорія монополістичної конкуренції*", в якій автор запропонував теорію, що синтезувала конкуренцію і монополію.

Теоретик виходив із того, що *монополія* як ринкова категорія означає контроль одноосібного продавця чи організації над пропозицією певного товару і над ціною. На протигагу монополії *чиста конкуренція* передбачає, що подібний контроль просто неможливий завдяки існуванню в галузі великої кількості приблизно однакових фірм. Але Чемберлін справедливо зазначав, що контроль над ціною повністю унеможливується тільки тоді, коли всі виробники створюють цілком ідентичний продукт і продають його на ідентичному ринку, тобто за повної стандартизації товарів, послуг, продавців, попиту.

Чемберлін, до речі як і Сраффа, наголошував, що у сучасній економіці як чиста конкуренція так і чиста монополія є дефініцією. В реальній економіці ці дві тенденції тісно переплітаються, породжуючи одна одну. Він вважав, що монополістична конкуренція — це конкуренція, коли покупці можуть чітко відрізнити товари один від одного.

Чемберлін доводив, що монополія не заперечує конкурентну боротьбу, а лише передбачає зміну її форм. В центрі економічної рівноваги залишаються ціна, витрати виробництва, прибуток, попит та пропозиція, мотиви підприємницької діяльності. Він вважав, що монополізація виробництва сприяє динамічному розвитку суспільства, оскільки виникає конкуренція нового типу (теорія "ефективної конкуренції" Шумпетера), яка проникає у всі сфери суспільного життя; що внаслідок розвитку монополій відбувається диференціація продуктів та ринків, тому цінова конкуренція отримує нові стимули.

Американський неокласик звернув увагу на роль, яку відіграє за умов ринкової економіки *диференціація продукту*, що включає якість, властивості, стиль, упаковку, умови реалізації, обслуговування після продаж тощо. Диференціація продукту здатна забезпечити певний ступінь відокремленості ринку для фірми і створити передумови для контролю над ціною. Там, де продукт диференційований, кожен продавець є водночас і монополістом, і конкурентом. У цьому розумінні саме поняття *монополістичної конкуренції* — "виклик традиційній позиції економічної науки, за якою конкуренція і монополія — альтернативні поняття".

Диференціація відбувається не тільки стосовно товару, а й щодо витрат виробництва та обігу, еластичності пропозиції та попиту, а тому приводить до виникнення мережі частково відокремлених, але взаємопов'язаних ринків, де є широкий спектр цін, витрат, обсягів пропозиції тієї чи іншої товарної групи. На ґрунті загальної диференціації розгортається конкуренція, за якої кожен виробник стає "конкуруючим монополістом". Ця "монополія" закріплюється патентами, ліцензіями, авторськими правами. У зв'язку з тим, що диференційовані товари є *взаємозамінними*, то "монополія не передбачає обов'язково ні ціни, що перевищує ціну подібних товарів, ні прибутку, що перевищує звичайну норму", — зазначає Чемберлін. Навіть маленька фірма може стати монополістом стосовно свого диференційованого продукту.

Проблема попиту теж ставиться американським неокласиком по-новому. Обсяг та еластичність попиту він розглядає не як константи, а як параметри, на які можна впливати,

тобто створювати нові ринки товарів, цілеспрямовано формувати попит на диференційований продукт фірми.

Монополістична конкуренція — це, як правило, **нецінова конкуренція**. Вона ґрунтується насамперед на якості товару, його зручності, особливостях, на обслуговуванні покупців і торговій марці фірми. "Нецінова конкуренція, — писав Чемберлін, — походить із різноманітності продукції і різниці у витратах обігу. Конкуренція якості товарів може стримувати конкуренцію цін. Якість — це додаткова рушійна сила ринку".

Чемберлін зробив висновок про **природну суть монополії у конкурентному середовищі**, про те, що "підприємництво насамперед є спробою створити власну монополію, розширити її наскільки можливо і захистити від спроб інших підприємців розширити свої монополії". Це був новий погляд на монополію, який заперечував марксистські висновки про концентрацію і централізацію капіталу і виробництва як єдино можливих чинників монополізації. Чемберлін підкреслював, що монополія і конкуренція не є ізольованими явищами господарського життя, вони взаємопов'язані, впливаючи одна на одну.

Теорія олігополії

Термін **олігополія** (від грец. *oligos* — "нечисленний", "незначний" і *poleo* — "продаю", тобто буквально означає "небагато продавців") вперше застосував ще Т. Мор у 1516 році у знаменитій "Утопії". Потім його використовували меркантилісти для позначення великих "торгових домів", що конкурували між собою.

Теоретичну **концепцію олігополії** почав розробляти **Дж. М. Кларк** у праці **"Соціальний контроль над бізнесом"** (1926). Під олігополією Кларк-молодший розумів панування на товарному галузевому ринку кількох великих корпорацій зі збереженням конкуренції між ними на користь споживачів. Одну з форм олігополії — **дуополію** (коли на ринку є тільки два конкуренти) ще в середині XIX ст. досліджували економісти-математики А. Курно, Ж. Бертран, Ф. Еджворт. Дж.М. Кларк розглядав олігополію як альтернативу чистій монополії, адже остання є шкідливою для ринкової економіки, а тому він виступав за здійснення "соціального контролю над трестами".

Чемберлін розглядав олігополію як різновид **монополістичної конкуренції**, коли на боці пропозиції невелика група (менше десяти) корпорацій, а фактор диференціації продукту не відіграє помітної ролі.

За умов **олігополістичного ринку** виникає проблема взаємозалежності його учасників, кожен з яких прагне максимізувати прибуток, але змушений враховувати реакцію інших олігополістів на зміну ціни. Тому виробляється спільна лінія досягнення **групової ринкової рівноваги**. Типовим стає **"лідерство в цінах"**, коли всі галузеві олігополісти орієнтуються на ціни "лідера" — найбільшої фірми галузі. Підвищення цін стає можливим тільки тоді, коли інтерес до цього виявляють всі фірми, а зниження ціни однією з них викличе миттєву реакцію інших, тому це зниження не дасть переваги нікому. Зокрема, Чемберлін підсумував, що на олігополістичному ринку "тенденція до паралелізму цінових дій і до цінового лідерства виникає об'єктивно, стихійно, як результат спонтанного взаємоприсотування раціональних економічних суб'єктів". Тому він розглядає олігополію як своєрідну **"групову монополію"**, яка передбачає поділ сфер впливу на ринку між партнерами-конкурентами з метою реалізації неоднорідного (диференційованого) товарного продукту без зниження ціни.

23.2.4. Методологічні основи неолібералізму

Світова економічна криза 1929-1933 років переконливо продемонструвала необхідність ґрунтовного перегляду системи ліберальних економічних поглядів. У результаті на зміну **старому лібералізму** прийшов модифікований лібералізм, або **неолібералізм**. У широкому розумінні неолібералізм — це неокласичні економічні концепції, які заперечують необхідність прямого державного втручання в економіку, визнаючи тільки опосередковані форми державного регулювання і відповідну економічну політику.

Неолібералізм, як течія неокласичного напрямку, почав своє формування в 30-х роках. Не дивлячись, що його методологічною основою залишався класичний (старий) лібералізм, неолібералізм суттєво відрізнявся від свого попередника.

Нагадаємо, що в основі класичного лібералізму, концепції якого розробляли Петті, Сміт, Рікардо, Мальтус, Сей та інші видатні класики, знаходилася теза про саморегулювання ринкового механізму в досягненні економічної рівноваги і заперечення державного втручання в економічні процеси. Смітові, наприклад, належало оригінальне порівняння держави з нічним сторожем, яке мало охороняти приватну власність. Центральне місце в досягненні рівноваги відводили ринковій пропозиції, про що свідчив, зокрема, знаменитий закон ринків Сея. Саме пропозиції належала провідна роль в формуванні ринкової ціни.

Згодом, в теоріях представників маржиналізму (Менгер, Бьом-Баверк, Джевонс та інші), які називали себе новими класиками, провідна роль в досягненні рівноваги і формуванні ціни перейшла до попиту, які вони розглядали через призму граничної корисності.

Компромісне поєднання всіх класичних і неокласичних теорій в єдину систему здійснив А. Маршалл, фундатор неокласичної традиції в економічній теорії. Ідеї з теорії факторів виробництва були використані ним для пояснення природи пропозиції, а ідеї теорії граничної корисності — природи і закономірностей формування попиту. Маршалл стверджував, що вартість визначає співвідношення цін тільки за умови економічної рівноваги, тобто тоді, коли попит дорівнює пропозиції. Він розірвав безпосередній зв'язок вартості і ціни, який відстоювали його попередники і змістив акценти досліджень у сферу формування цін під впливом попиту та пропозиції, які, на його погляд, мали однакову силу. Саме Маршалл підсумував перший етап розвитку неокласичної теорії, яка стала фундаментом побудови сучасної західної економічної науки.

Завдяки Маршаллу, почалося бурхливе моделювання цілого ряду економічних процесів, пов'язаних з розрахунками ступеня впливу окремих факторів на економічну рівновагу. На базі неокласичної економічної теорії виникають нові науки (наприклад економетрія), та теорії ("економічної рівноваги", "раціонального вибору" тощо), що надали неокласичному напрямку економіко-математичного змісту.

На базі нових підходів особливого значення при аналізі проблем економічної рівноваги набувають дослідження в галузі грошей (І. Фішер, А. Пігу та інші) та циклічного розвитку (Я. Тінберген, М. Кондратьєв, Р. Хоутрі та інші)

Так почав формуватися неолібералізм, каталізатором розвитку якого стали організоване в 1930 році в Клівленді (США) з ініціативи Й. Шумпетера, І. Фішера та деяких інших економістів "Міжнародне товариство розвитку економічної теорії" та проведення в 1938 році в Парижі так званого *колоквіуму Ліпмана* — першої міжнародної конференції безпосередньо неолібералів, де було визначено низку програмних положень неолібералізму. Ці заходи скоординували напрями економічних досліджень, сприяли розвитку фундаментальної економічної теорії на базі досягнень економіко-математичної та статистичної наук. Пріоритетними були визначені напрями, які стосувались проблем відновлення економічної рівноваги, циклічності та факторів економічного зростання. Неокласична теорія отримує новий імпульс розвитку, зростає різноманітність об'єктів її дослідження, змінюються підходи до їх вивчення. Але основний принцип орієнтації на потенціал ринкової системи та ринкових механізмів продовжує об'єднувати всі теоретичні розвідки неокласичного напрямку.

Неолібералізм виник майже одночасно з *кейнсіанством* як самостійною системою поглядів на проблему державного регулювання економіки, що виявило на нього значний вплив. Неоліберальна концепція і в теоретичних розробках, і в економічній політиці починає виходити з ідеї пріоритету умов для необмеженої вільної конкуренції не всупереч, а завдяки певному втручанням держави в економічні процеси.

Виникнення нових економічних умов (монополізація економіки, глибокі кризові явища тощо) поставило неокласичну теорію перед необхідністю розробки таких напрямів:

- визначення шляхів подолання кризових явищ у розвитку ринкових відносин;
- формуванням принципів економічної політики, спрямованої на захист та підтримку конкурентної ринкової економіки в умовах монополізму;
- визначенням методів вирішення соціальних проблем, породжених дією ринкових сил.

Якщо кейнсіанство з самого початку ґрунтувалося на активному державному втручанні в економіку, то неолібералізм — на відносно пасивному державному регулюванні. Неоліберали, відводячи державі функції арбітра "економічної гри", разом з тим визнавали неспроможність конкурентного ринкового механізму самостійно забезпечувати макроекономічну рівновагу та необхідність державного втручання у цей процес. Вони заперечували пряме державне регулювання виробничо-комерційної діяльності фірм і вважали, що держава має забезпечити необхідні правові та економічні умови для ринкової конкуренції та свободи ціноутворення. При цьому особлива роль відводилася стабілізації державою грошово-кредитної системи, розробці та реалізації нею податкової, інвестиційної, зовнішньоекономічної, антимонопольної політики та соціального захисту населення.

Неоліберальна концепція, таким чином, не обмежується традиційним для лібералізму мікроекономічним аналізом — поряд із ним широко застосовується макроекономічний аналіз, якому надається перевага. Макроекономічна спрямованість неолібералізму з'явилася під впливом історико-соціального та інституціонального напрямів, з якими він пов'язаний і нині. Неолібералізм синтезував у собі ідеї традиційного лібералізму та державного впливу на економіку історичної та інституціональних шкіл.

Неолібералізм як система економічних поглядів має особливості у різних країнах. Водночас неолібералів об'єднує спільність поглядів на основоположні проблеми функціонування ринкової економіки у рамках широкої течії *економічного лібералізму*.

Найбільш характерним неолібералізм став для сучасної німецької та французької економічної науки. Досить сильні позиції він завоював також у Великій Британії (Лондонська школа) та США, де існує у формі *сучасного монетаризму* чиказької економічної школи, особливості якої розглянемо дещо пізніше.

23.2.5. Німецький ордолібералізм

Чи не найбільший внесок у розвиток теорії неолібералізму зробили німецькі економісти. Цьому сприяли історичні умови розвитку економіки Німеччини, яка після Першої світової війни довго перебувала у стані хаосу і стагнації та не піддавалася "лікуванню" традиційними методами історичної школи та неокласичного напрямку. Це в якійсь мірі примусило деяких німецьких економістів, соціологів, правників об'єднатися для пошуку і розробки шляхів виходу економіки країни з кризового стану. Таке об'єднання відбулося навколо професорів Фрайбурзького університету, що привело до виникнення *фрайбурзької школи*, яку представляли А. Рюстов, А. Мюллер-Армак, Ф. Бюм, Л. Мікш. Їх однодумцем був і швейцарський економіст В. Рьопке. Але незаперечним лідером став видатний теоретик В. Ойкен.

До Другої світової війни ідеї фрайбурзької школи не мали значного поширення, однак після неї неолібералізм став офіційною економічною доктриною ФРН. Значну роль у цьому відіграв економіст і політик Л. Ерхард, який кілька років був канцлером Німеччини.

Важливу роль у формуванні неоліберальної концепції відіграв теоретичний журнал *"Ордо"*, заснований Ойкеном та Бюмом у 1948 році. Від назви цього часопису німецький неолібералізм отримав назву *ордолібералізму*, основу якого утворили теорії "ідеальних типів господарських систем", "соціального ринкового господарства" та "сформованого суспільства", розроблених його представниками.

Вальтер Ойкен

Безсумнівним лідером німецького неолібералізму був видатний економіст, філософ, історик **Вальтер Ойкен** (1891-1950), який народився в сім'ї лауреата Нобелівської премії з літератури. Ойкен навчався в університетах Кіля, Бонна, Єни, воював на фронтах Першої світової війни. В 1921 році в Берлінському університеті одержав ступінь доктора наук і повністю присвятив себе дослідженню економічних проблем розвитку суспільства.

З 1925 року Ойкен професор Тюбінгенського, а з 1927 до самої смерті — Фрайбурзького університетів. Саме у Фрайбурзі він заснував школу, яка сформувалась на базі критики теоретичних положень німецької історичної школи. Критикуючи її метод, Ойкен доводив, що, нагромаджуючи факти, вона залишила поза увагою теоретичні узагальнення. Він високо оцінював основи нової методології Вебера, який спробував створити доктрину побудови суспільства, виходячи з теоретичних абстракцій.

Саме ідея створення теорії майбутнього суспільства, побудованого на принципі свободи та гідного людини економічного і суспільного порядку і стала основою діяльності Ойкена і його школи. Йї він присвятив свою головну працю *"Основи національної економіки"* (1947). Його перу належать також роботи *"Критичні нотатки з проблеми грошей у Німеччині"* (1923), *"Міжнародна валютна проблема"* (1925), *"Теоретичні дослідження капіталу"* (1934). Всі його праці всупереч історико-націоналістичній спрямованості німецької економічної науки, будувались на класичних підходах до аналізу.

Методологічною основою фрайбурзької школи стала концепція Ойкена про *два "ідеальні типи господарських систем"*, яку він розробив разом з В. Рьопке. Її автори рішуче відкидають марксистське трактування економічної системи як сукупності виробничих відносин і продуктивних сил, якій відповідає певний історичний рівень (ступінь) економічного розвитку, що визначається насамперед характером власності на засоби виробництва.

Ойкен доводив, що характер власності при визначенні типу економічної системи не має жодного значення, а вирішальним критерієм є конкретний "економічний (господарський) порядок" та існування чи відсутність мінових відносин, тобто ринку. При цьому під "економічним порядком" розумілася сукупність форм регулювання господарських процесів у конкретних історичних умовах.

Намагаючись дослідити всю систему господарських взаємозв'язків, Ойкен за основу бере індивідуальне господарство, справедливо вважаючи, що воно найкраще відображає все суттєве, що визначає економічну поведінку. Від доводив, що кожна економічна форма функціонує, виходячи з принципів організації "ідеального типу".

Видатний неоліберал виокремив дві "ідеально типові господарські системи": систему "безобмінного господарства", керованого з єдиного центру і систему "вільного ринкового господарства" і визначив шляхи поєднання переваг кожного з них в єдину економічну систему.

Аналізуючи центрально-кероване господарство, Ойкен розрізняє такі його форми:

- тоталітарне центрально-кероване господарство;
- центрально-кероване господарство з вільним обміном споживчих товарів;
- центрально-кероване господарство з вільним вибором споживача;
- центрально-кероване господарство з вільним вибором професії та робочого місця.

Тоталітарну форму дослідник вважав екстремальною, в якій найбільш чітко проявляються всі недоліки та ознаки центрально-керованого господарства. В ній гіперболізованим виступає планування, яке витісняє всі самостійні економічні зв'язки між господарюючими суб'єктами і замінює прямими адміністративними вертикальними зв'язками центру з підприємствами. До центрально-керованого типу він відносив рабовласницькі господарства стародавніх Єгипту та Риму, феодалні маєтки, а на сучасному етапі — економічну політику соціалізму в СРСР та фашистській Німеччині. Ойкен вважав, що надмірна централізація суперечить природі економіки і призведе до її руйнування.

Вирішальним чинником економічного розвитку німецький дослідник вважав потреби, які органічно об'єднують споживача і виробника при умові, що перший може вільно вибирати необхідні блага, а другий отримуватиме прибуток і вільно його використовувати. І те і інше пов'язується Ойкеном виключно з приватною власністю і конкуренцією, яка створює умови для оптимального визначення обсягів виробництва, його структури та рівня цін.

Саме другий "ідеальний тип господарства" Ойкен вважає природною основою економічного порядку, оскільки забезпечує підприємницьку ініціативу, розвиток економіки та встановлення рівноваги завдяки дії конкурентних сил. Для забезпечення ефективної дії воно повинне базуватись на таких принципах свободи:

- свободи вибору при споживанні;
- свободи вибору професії та робочого місця;
- свободи підприємництва;
- свободи приватної власності та розпорядження нею;
- свободи економічних взаємовідносин.

Однак, на думку вченого, абсолютизація принципу свободи може привести до анархії, підірвати основи господарювання і порушити принципи соціальної справедливості. Тому вважає, що в умовах "вільного ринкового господарства" вирішення цих проблем повинна взяти на себе держава в межах, що не зумовлюють порушення економічного порядку. Така діяльність держави забезпечить поєднання переваг двох різних типів господарств.

Розглядаючи економічну систему, як комбінацію двох типів господарства, Ойкен вважав, що характер суспільного ладу залежить від того, який тип господарства є домінуючим. Він зазначав, що історія розвитку суспільства завжди супроводжувалась пошуком господарського ладу, який найбільшою мірою відповідав би природній суті людей та явищ — тобто встановленню порядку, при якому б забезпечувались справедливість та економічна рівновага.

Вінцем наукової творчості Ойкена стало обґрунтування теорії "соціального ринкового господарства", в основі якого знаходиться чотири основних принципи:

- 1) забезпечення відкритості ринку, вільної конкуренції без монополістичних обмежень;
- 2) свобода всіх господарських угод, тобто право підприємців продавати товари і купувати виробничі ресурси без будь-яких обмежень;
- 3) приватна власність як основа свободи конкуренції і свободи угод;
- 4) повна відповідальність підприємців за результати своєї діяльності.

Головною рушійною силою "соціального ринкового господарства" Ойкен та його однодумці вважали приватну підприємницьку ініціативу та вільну конкуренцію. Саме вони спроможні забезпечити потреби споживачів як у кількісному, так і в якісному аспектах.

Вільгельм Рьопке

Співавтором теорії "ідеальних типів господарських систем" був швейцарський економіст **Вільгельм Рьопке** (1899-1966). Молоді роки Рьопке провів у Німеччині, навчаючись в університетах Геттінгена, Тюбінгу, Марбурга. Трудову викладацьку діяльність розпочав в університетах Єни та Граца. В 1933-1937 роках був професором Стамбульського

університету, а з 1937 року до смерті — професором інституту міжнародних досліджень в Женеві.

На початку наукової діяльності Рьопке займався дослідженням проблем міжнародних економічних та валютно-фінансових відносин, кон'юнктури та економічних криз і виявив себе прибічником ліберального напрямку. Зокрема в роботі "*Кон'юнктура*" (1922) він пропонував ліквідувати валютні обмеження в торгівлі між несоціалістичними країнами, регіональні економічні блоки.

В 30-х роках швейцарець став прибічником кейнсіанства, однак згодом остаточно перейшов на позиції неолібералізму, ставши одним з фундаторів теорії "соціального ринкового господарства" яке у роботі "*Гуманне суспільство*" (1950) вважав єдиним шляхом до економічного гуманізму.

Головною працею Рьопке була книга "*Господарський порядок*" (1948), де він обґрунтував погляди на "доцільний господарський порядок", який вважав основою господарського життя суспільства. Щоб досягти такого порядку необхідно створити систему економічних стимулів, які б спонукали людей до праці та підприємництва, створення максимальної кількості корисних благ і послуг найвищої якості. Для цього існує лише дві можливості, які Рьопке виражає в поняттях "свобода" та "наказ". "Свобода" — це суворий порядок, який доцільно встановлюється через ринок, конкуренцію і вільне ціноутворення, а "наказ" — це господарський порядок, за якого найважливіші рішення приймаються централізовано, тут неподільно "командує" держава.

Отже, виокремлюються дві господарські системи: ринкова та тоталітарна (командно-адміністративна, неринкова).

Ринкова система — це "мінове господарство", яке передбачає всезагальний товарний обіг, конкуренцію, широке використання грошей, координацію економічної поведінки суб'єктів господарювання через ринок. Це відкрите, вільне господарство, "царство економічної свободи".

Тоталітарна система — це економіка з жорстко централізованим управлінням, де ринок "підкоряється" наказові, команді, плану; це закрите господарство, що ґрунтується на позаекономічному примусові до праці.

Рьопке, як і Ойкен, відносив до тоталітарних економічні системи первісного суспільства, рабовласництва, феодалізму, господарство фашистського типу та планову соціалістичну економіку. При цьому розрізнялися системи з приватною формою власності (рабовласницька, феодальна, фашистська) та з колективною (державною) формою власності (первіснообщинна і соціалістична). Ці типи господарських систем, на думку дослідника, "пронизують" усі історичні епохи, однак у кожному конкретному випадку комбінуються по-різному, утворюючи конкретний "господарський порядок".

Ідеальним Рьопке вважав "природний господарський порядок", який повинен відповідати людській природі, задовольняти людські потреби у максимально можливій мірі, забезпечувати "соціальну справедливість". На його думку, тоталітарна система однозначно не відповідала цим умовам, а сучасне йому капіталістичне господарство уявлялося спотвореною розвитком монополій формою ринкової економіки. Тому дослідник вважав, що з позицій "капіталізму" чи "соціалізму" проблему "доцільного господарського порядку" вирішити не можливо.

Альтернативою двом протилежним системам Рьопке та німецькі неоліберали вважали створення третьої системи — "соціального ринкового господарства", яке б об'єднало кращі риси відомих систем і набуло принципово нових характеристик. Роль держави повинна обмежуватись створенням такої економічної атмосфери, яка б в найбільше сприяла підтримці господарського порядку, при якому спрацьовували б економічні стимули до праці та стихійно визначались пропориції виробництва. Тобто економічна політика держави повинна гарантувати такий рівень свободи, який би забезпечив оптимальний розвиток людини. Добитися цього можливо лише через ринок, вільну конкуренцію і вільне ціноутворення.

Саме створення такого доцільного господарського порядку вважалося у Рюпке єдиним шляхом до "соціального ринкового господарства".

Александр Рюстов

Яскравим представником німецького ордолібералізму був економіст і соціолог, професор університетів у Стамбулі (1933-1950) і Гейдельбергу (1950-1963) *Александр Рюстов* (1885-1963).

Причиною великого впливу на економічне життя капіталістичних країн монополістичних об'єднань Рюстов вважав здійснення політики вільної конкуренції (*laissez faire*). Він осуджував форми капіталістичної конкуренції, які встановилися в кінці XIX ст. і доводив, що всі її вади пов'язані з недостатнім впливом держави на економіку.

Рюстов обґрунтовував тезу, що лише держава може забезпечити розвиток дійсно "вільного соціального господарства" і проводити політику "ліберального інтервенціонізму", яка передбачає державне втручання засобами кредитної, валютної, податкової політики в вільний ринок. Разом з тим, він заперечував державне втручання в господарську діяльність монополістичних об'єднань.

А. Мюллер-Армак

Саме Мюллер-Армак у праці *"Господарське управління та ринкове господарство"* (1947) увів до наукового обороту поняття "соціальне ринкове господарство", в якому "принцип свободи ринку поєднується з принципом соціального вирівнювання", тобто коли досягнення ринкового господарства приносять користь усім членам суспільства. Економічна політика держави повинна полягати в тому, що вона оберігатиме конкуренцію та забезпечуватиме вирівнювання доходів громадян за допомогою раціональної фіскальної політики.

Мюллер-Армак вважав, що соціально-ринкове господарство виникає не простим шляхом впровадження природного економічного порядку, а в результаті свідомо здійснюваного синтезу створюваного ринкового господарства та контролю держави, який здійснюється через економічні механізми. Таким чином, складовими соціально-ринкового господарства у цього представника ордолібералізму були конкурентна ринкова економіка, заснована на приватній власності, та держава.

Найважливішим інструментом державного регулювання, на думку Мюллера-Армака має бути політика стабілізації грошової маси як головної умови безінфляційного розвитку.

Другим важливим інструментом державного втручання в економічні процеси Мюллер-Армак вважав оподаткування, яке повинно бути узгодженим з основною метою державного управління — проведенням соціально орієнтованої політики. Важливим принципом податкової політики він вважав стимулювання діяльності індивідів, направленої на підвищення добробуту, наприклад встановлення пільгових цін на доходи, які використовуються для будівництва житла.

Третім інструментом впливу держави були її видатки на соціальні потреби, які мали відповідати двом вимогам — соціального вирівнювання та стимулювання ініціативи. Реалізація першої вимоги повинна відбуватися в межах визначених соціальних програм у таких напрямках:

- забезпечення груп населення, що понесли збитки внаслідок війни;
- забезпечення тих, хто знаходився на державній службі;
- виплати та дотації соціально незахищеним прошаркам населення;
- дотації багатодітним сім'ям (з метою стимулювання народжуваності);

- дотації та виплати у вигляді допомоги по соціальному страхуванню;
- підтримка різних форм заощадження;
- дотації та поручительство держави при отриманні цільових кредитів;
- надання пільгових позик;
- підтримка певного рівня цін на окремі види товарів;
- дотації в митній сфері тощо.

Четвертим інструментом державного впливу дослідник називав державну структурну політику в сфері відносин власності. Він вважав, що держава повинна сприяти розширенню приватного сектора, підтримувати процес демонополізації власності, заохочуючи населення до інвестування заощаджень у виробництво.

Всі ці інструменти виступають важливими чинниками соціальної політики держави і стимулюють створення соціально-ринкового порядку.

"Теорія сформованого суспільства" Людвіга Ерхарда

У передмові до книги В. Рьопке *"Чи правильна німецька економічна політика?"*, яка побачила світ у 1950 році, перший канцлер ФРН Конрад Аденауер заявив, що в країні створена практична модель "соціального ринкового господарства". Ця теорія стала основою офіційної економічної політики ФРН, економіка якої вже в 60-70-х роках досягла справжнього розквіту.

Такий швидкий прогрес — від розрухи і хаосу 40-х років до успіху 60-х років — назвали "німецьким економічним дивом". Воно стало можливим завдяки проведенню в рамках "теорії соціального ринкового господарства" спеціальної соціально-економічної політики, яка передбачала:

- прийняття законів, які ставили під контроль монополії, олігополії і картелі (монополістичні змови), і давати простір конкуренції;
- контроль за розподілом національного доходу для запобігання надмірній соціальній диференціації;
- проведення активної кон'юнктурної політики, яка мала сприяти зайнятості населення, стабілізації цін, досягненню економічної рівноваги та активного платіжного балансу;
- залучення до власності широких мас населення через впровадження у життя принципу "власність — для всіх".

Успішне проведення такої соціально-економічної політики дозволила відомому економісту і державному діячу *Людвігу Ерхарду* (1897-1977) у книзі *"Добробут для всіх"* (1956) зробити висновок, що ФРН іде до "сформованого суспільства". Ерхард народився в Фюрті (Баварія), а після першої світової війни вивчав економіку у Вищій комерційній школі Нюрнбергу. Напередодні Другої світової війни він захищає докторську дисертацію у Франкфуртському університеті і стає директором Інституту з проблем споживання Нюрнберзької вищої комерційної школи. У 1945-1946 роках він міністр господарства Баварії, з 1947 року — професор Мюнхенського університету, в 1948 році призначається на пост директора Управління господарства Економічної ради Об'єднаної Західної окупаційної зони. В 1949-1963 роках Ерхард міністр народного господарства ФРН, а в 1963-1966 — канцлер ФРН.

На всіх посадах Ерхард йшов свідомим шляхом побудови нового державного ладу — соціально-ринкового господарства і створення на цій базі теорії "сформованого суспільства". Суть цієї теорії найбільш повно викладена в статті послідовників і учнів Ерхарда Л. Шютце,

В. Рієка, Р. Вільгельмі *"12 тез про сформоване суспільство"* (1966). Згідно цій теорії, людська цивілізація протягом XIX-XX ст. пройшла три фази свого розвитку:

- класове суспільство XIX ст., яке характеризується соціальними конфліктами між працею і капіталом;
- "плюралістичне суспільство спілок і союзів", яке виникло після Першої світової війни і характеризувалося подоланням класових антагонізмів, консолідацією найманих робітників у профспілки, а підприємців — у союзи, однак економічна боротьба за розподіл національного доходу продовжувалася;
- "сформоване суспільство" 60-х років, якому властива єдність економічних інтересів усіх соціальних груп.

"Сформоване суспільство" Ерхарда — це пошук кращого "природного економічного порядку", якого можна досягти шляхом створення "соціального ринкового господарства". Воно ґрунтується на положеннях Ойкена та Рьопке про існування двох "ідеальних систем господарювання".

Фундатори теорії "сформованого суспільства" визначають його як співтовариство, в якому всі господарські суб'єкти надають взаємні послуги, тобто це "спільнота взаємних послуг", основою якої є високорозвинений поділ праці, що зумовлює економічну взаємозалежність людей, підприємств і галузей економіки. Особливу роль тут відіграє підприємець, який бере на себе основний тягар відповідальності за добробут нації.

Теоретики "сформованого суспільства" великого значення надають **державній соціальній політиці**. Вони вважають, що держава повинна виокремлювати необхідні кошти на соціальні послуги, однак соціальні послуги держави мають обмежуватися певними рамками і не порушувати розумної рівноваги між ефективністю господарювання та вимогами соціальної справедливості. У "сформованому суспільстві" зберігаються принципи приватної ініціативи та самозабезпечення, які залишаються головними — кожен сам повинен подбати про себе і свою сім'ю, забезпечити свою старість.

Роль державного регулювання в розумінні неолібералів можна охарактеризувати словами Л. Ерхарда, який у 60-х роках дав таку настанову: "Конкуренція скрізь, де можливо, регулювання — там, де необхідно". Зокрема, зростає роль держави у структурній політиці, антициклічному регулюванні, забезпеченні високих темпів економічного зростання, економічному програмуванні. Водночас держава відповідає за формування економічного устрою, тоді як господарський процес і його регулювання відбуваються спонтанно, під дією сил ринку та конкуренції.

23.2.6. Особливості французького неолібералізму

Досить сильні позиції неолібералізм завоював у Франції. Найвідомішими його представниками були Рюєф, Алле, Барр, Ногаре, Столерю, Малінво, Кольм та інші.

Жак-Леон Рюєф

Виникнення **французького неолібералізму** пов'язане передусім з ім'ям видатного вченого, дійсного члена Французької академії, фінансиста і державного діяча **Жака-Леона Рюєфа** (1896-1979). За своє життя Рюєф займав багато посад в Міністерстві фінансів, секретаріаті Ліги Націй, національному банку Франції, був державним радником, був професором ряду університетів. Рюєф впливав на економічну політику уряду де Голля.

Рюєф був автором багатьох праць, найвідомішими з яких були *"Від природничих до соціальних наук"* (1922), *"Соціальний порядок"* (1945). Фундатор французького неолібералізму виявив велику прихильність до математичних методів економічного аналізу і вважав, що політична економія, як і будь-яка природнича наука, має виходити з небагатьох фундаментальних постулатів, які називаються законами, принципами, аксіомами. Основним методом пізнання економічної дійсності Рюєф вважав економіко-математичний та статистичний і велику увагу приділяв математичному та статистичному моделюванню економічних процесів.

Рюеф був переконаним прихильником *мінової концепції*, зводячи всі економічні процеси до обміну. *Предметом економічної теорії* він вважав "поведінку суб'єктів господарювання у процесі створення суспільного багатства", тобто продовжував традиції неокласичної школи.

Економічний лібералізм Рюефа пройшов складний еволюційний шлях. В ранніх роботах він виявив себе прихильником ортодоксального класичного лібералізму, послідовником ідей своїх співвітчизників Буагільбера, Сея, Курно, Вальраса. Тому будь-яке втручання держави в економічне життя він називав "джерелом усіх мерзот нашого часу", будь-який різновид економічного дирижизму в економіці вважав "вulgарним мальтузіанством" і "несвідомим комунізмом". Різко засуджував Рюеф і вчення Кейнса, називаючи його руйнівним для економіки та шкідливим для економічної політики. Водночас він віддавав належне Кейнсу, називаючи його "чарівником з Кембриджа" за надзвичайну переконливість його вчення та велику кількість учнів і послідовників.

Свої ліберальні погляди майбутній французький академік обґрунтовував у *теоріях "соціального порядку"* та *"регулюючого механізму"*, за якими вільна конкуренція і взаємодія вільних ринкових цін завжди і всюди ведуть до автоматичного встановлення економічної рівноваги.

Однак у 1938 році на вже згаданому колоквиумі Ліпмана Рюеф несподівано відійшов від ортодоксального лібералізму, висловившись у своєму виступі за "допустиму інтервенцію держави в економіку", вплив якої повинен здійснюватися спільно та в інтересах вільного ринкового механізму. Свої вже неоліберальні погляди він підтвердив через рік у ході дискусій *Міжнародного центру відродження лібералізму* в Парижі у 1939 році.

Свої нові погляди Рюеф виклав у праці *"Соціальний порядок"* (1945), в якій остаточно відмовляється від безумовного лібералізму в економічному розвитку, допускаючи певне поєднання лібералізму та дирижизму як рівноправних економічних режимів для підтримання "соціального порядку".

Лідер французького неолібералізму вважав, що оптимальний "соціальний порядок" знаходиться на межі лібералізму і авторитаризму. Однак держава усе ж має надавати перевагу неоліберальній "раціональній економічній політиці". Тепер Рюеф тлумачить роль держави не як пасивного "спостерігача" ринкових процесів, а як активного організатора ринкового механізму ціноутворення. Розробляючи основи "раціональної економічної політики" у 60-70-х роках і виступаючи на підтримку "економічної свободи", Рюеф допускав як вимушену необхідність здійснення державою *індикативного планування* для забезпечення економічної рівноваги.

Моріс Алле

Найпомітнішою постаттю післярюефівського французького неолібералізму став видатний економіст, Нобелівський лауреат 1988 року, науковий співробітник національного центру наукових досліджень, професор *Моріс Алле* (нар. 1911).

Алле створив нову теоретичну модель ринкової економіки, в якій остання трактувалась не як єдиний глобальний ринок з доступною для усіх інформацією, а як система ринків різних товарів і послуг, в якій не існує єдиних цін і акти ринкового обміну здійснюються не одномоментно, а безперервно. Тому він замість терміну "ринкова економіка" починає застосовувати термін *"економіка ринків"*, підкреслюючи тим самим наближення до розуміння основ реального функціонування сучасного ринкового господарства.

Такий підхід привів дослідника до висновку, що в кожний конкретний момент на ринку діє єдина система цін, однакова для всіх господарських суб'єктів, тому говорити про загальну ринкову рівновагу немає сенсу. Цією заявою він з середини 60-х років повністю

відмовився від моделі загальної ринкової рівноваги Л. Вальраса, вважаючи її суто теоретичною конструкцією.

Центральною проблемою "економіки ринків" Алле вважав пошуки шляхів досягнення і поєднання економічної ефективності та соціальної справедливості. На його думку, економічна ефективність, яка є поняттям об'єктивним, виступає вихідною і обов'язковою умовою вирішення питань соціальної справедливості, яка є поняттям суб'єктивним, чисто етичним. До основних умов економічної ефективності французький неоліберал відніс такі:

- достатність інформації про ринки;
- децентралізація рішень і самостійність господарських суб'єктів;
- економічна заінтересованість;
- конкуренція.

Алле переглядає підходи до визначення показників *соціальної справедливості*, вважаючи, що таким не може бути надто абстрактний показник національного продукту на одну особу, який не давав уявлень про життя конкретної пересічної людини. Він відстоював позицію, що до розрахунку потрібно брати самий звичайний чистий споживчий реальний дохід як єдиний прийнятний критерій. Французький дослідник був твердо переконаний, що застосування будь-яких нових технологій та інвестицій виправдані тільки тоді, коли дають змогу краще жити людям, адже *основною метою економіки є задоволення людських потреб*.

З одного боку Алле доводить, що тільки ринкова, конкурентна організація економічного буття може бути економічно ефективною, а з іншого — що без ефективної економіки не може бути соціального прогресу. Потрібний пошук *соціального оптимуму*, який забезпечується поєднанням сил ринку і державного регулювання: "це міф, ніби економіка ринків може бути результатом [тільки] стихійної гри економічних сил і політики *laissez faire*. *Реальність полягає в тому, що економіка ринків невіддільна від інституційних рамок*, в яких вона працює".

Тому для М. Алле соціальним ідеалом є *конкурентне планування*, що ґрунтується на поєднанні державного програмування економіки та конкуренції приватних фірм.

Під впливом неоліберальних ідей Рюефа, Алле, прем'єр-міністра Франції 70-х років Раймонда Барра та деяких інших дослідників на рубежі 80-х років ХХ ст. сформувалася так звана *новофранцузька економічна школа*, в основі концепції якої — ідея обмеженого державного втручання в економічне життя. У цілому неолібералізм став основою офіційної економічної політики сучасної Франції.

23.2.7. Розвиток неолібералізму в Великій Британії

Основою розвитку британського неолібералізму були ідеї досить впливової *лондонської економічної школи*, яка склалася в кінці ХІХ ст. на базі кафедри політичної економії Лондонського університету.

Лондонська школа

Ідейним засновником школи був один з фундаторів маржиналізму, професор В. Джевонс. Якщо Джевонс та його соратник по школі Кеннан представляли ортодоксальний неокласичний напрям економічної науки, то їх найбільш відомий послідовник Роббінс став видатним теоретиком неоліберального напрямку першої половини ХХ ст.

Теоретична концепція лондонської школи будувалася на суб'єктивно-психологічних явищах економічного життя та запереченні спадщини класичної школи. Згідно її концепції, суспільство являє собою сукупність господарських індивідів, які в своїй діяльності керуються виключно психологічними мотивами економічного зиску, а розвиток суспільного виробництва підпорядкований грі ринкових сил.

Ортодоксальні представники школи (Джевонс, Кеннан) виключали можливість свідомого контролю суспільства над економічним розвитком, обмежуючи сферу економічної

науки вивченням проблем попиту, пропозиції і обміну, які, на їх думку, є найважливішими регуляторами економічного розвитку.

З поглядами Джевонса ми ознайомилися у відповідних розділах книги (глава 16). Кеннан з усіх питань економічної теорії притримувався поглядів свого вчителя Джевонса. Його найважливішими працями були *"Історія теорій виробництва і розподілу в англійській політичній економії"* (1893), *"Багатство"* (1914), *"Гроші"* (1918).

Найбільш відомим сучасними представниками Лондонської школи був неокласик Ф. Гайек, з поглядами якого ми ознайомилися в главі 24 та Л. Роббінс, з поглядами якого і пов'язують розвиток британського неолібералізму.

Англійський неолібералізм одержав назву *апріоризму*. Концепція економічного апріоризму, запропонована Роббінсом і підтримана його однодумцями Ф. фон Гайском, який певний час працював у Лондонському університеті, Ф. Найтом та іншими, ґрунтується на положенні, що економічна наука свої кінцеві теоретичні висновки формує шляхом дедукції, використовуючи обмежений інструментарій, адже індуктивне узагальнення історичних даних не завжди веде до формування теорії.

Методологічну основу апріоризму Роббінс пояснював так: "Твердження економічної теорії, як і будь-якої іншої науки, природним шляхом дедуктивно виводяться із набору певних постулатів. А головними постулатами є усі передумови, що містять у собі прості і незаперечні дослідні факти, які стосуються того, як рідкісність благ, що є предметом нашої науки, проявляє себе у реальному світі. Основним постулатом теорії вартості є факт, за яким індивіди можуть чергувати свої переваги у певному порядку, і вони насправді так чинять. Основний постулат теорії виробництва у тому, що ресурсів виробництва існує більше ніж один. Основним постулатом теорії динаміки є той факт, що ми не знаємо, які блага стануть рідкісними у майбутньому... Нам не потрібен контрольний експеримент для встановлення обґрунтованості цих постулатів: ми сприймаємо їх апріорно, визнаючи очевидними".

Це означало, що доктрина апріоризму передбачає використання фактів і положень, які приймаються апріорно, тобто "беруться на віру", а теорія формується на основі базисних аксіом, що не потребують емпіричної перевірки. Так само відхилялася ідея емпіричної перевірки одержаних висновків і економічної теорії у цілому.

Лайонел Роббінс

Лондонську школу періоду її "неолібералізації" очолював британський економіст **Лайонел Чарлз Роббінс** (1898-1984), який майже все трудове життя (1929-1961) працював професором Лондонського університету і був почесним членом багатьох академій і наукових товариств. Крім того, він очолював популярну у фінансових колах газету *"Financial Times"*.

Роббінс був послідовником Гайєка з усіх основних проблем. Йому належить хрестоматійне визначення предмета економічної теорії: "Економічна теорія (economics) — наука про людську поведінку як відношення між визначеними цілями й обмеженими ресурсами, які мають альтернативні можливості свого використання".

В своїх працях *"Досвід про природу і значення економічної науки"* (1932), *"Велика депресія"* (1934), *"Економічне планування і міжнародний порядок"* (1937), *"Економічні причини війни"* (1939) Роббінс з позицій економічного лібералізму виступав проти кейнсіанської програми посилення державного втручання в економічне життя країни, в руслі австрійської школи граничної корисності розробив концепцію витрат виробництва, доводив, що причиною криз є недостатній рівень заощаджень.

Однак в одній з останніх праць *"Економічні проблеми світу і війни"* (1947) Роббінс дещо відходить від поглядів школи стосовно вільної гри цін і допускає певне втручання

держави в економічне життя, зокрема в сферу розподілу товарів. В його подальших поглядах відбувається перехід від принципів економічного лібералізму до принципів неолібералізму. Він почав визнавати з метою підтримки ринкового механізму необхідність певного впливу держави на економіку, за якою повинні закріпитися функції регулятора капіталістичного виробництва.

Робінса вважають одним з попередників теорії "*раціональних очікувань*".

23.3. Концепція "кейнсіансько-неокласичного синтезу"

Джерела "*кейнсіансько-неокласичного синтезу*", тобто поєднання неокласичної теорії та кейнсіанства, беруть початок ще з 30-х років, одразу після того, як Кейнс виклав свою концепцію. Цей підхід спочатку розвивався Гіксом і Модільяні, які вважали теорію Кейнса окремим випадком традиційної неокласичної теорії, модифікованої лише введенням деяких обмежень в галузі ціноутворення, ставки заробітної плати та норми процента. Відомо, що й знаний неоліберал Фрідман після появи кейнсіанської концепції говорив, що "нині усі ми є трохи кейнсіанцями".

До речі, Кейнс вважав навпаки, що саме неокласична теорія є окремим випадком "загальної теорії зайнятості", характерного для умов повної зайнятості. Він вказував, що якщо за допомогою централізованого контролю пощастить забезпечити повну зайнятість, то класична теорія знову набере своєї сили.

В 50-60-ті роки в економічній літературі концепція неокласичного синтезу набуває повного визнання. Некейнсіанство, неокласична теорія зростання, теорії кон'юнктури, економетрична наука об'єднуються на базі пошуку шляхів стабілізації економічного зростання. Під різними кутами зору вони вивчають функціональні аспекти процесу відтворення. Суть цього поєднання відобразив В. Ростоу, який зауважував, що сучасні економісти, поставивши перед собою завдання об'єднання класичної теорії відтворення з кейнсіанським, ввели кількісні динамічні змінні, що стосуються населення, технології виробництва, підприємницьку активність тощо.

Одним з фундаторів "*кейнсіансько-неокласичного синтезу*" став знаний американський економіст **Пол Ентоні Самуельсон** (нар. 1915). У 1935 році він закінчив Чиказький університет, працював у Гарвардському університеті, де отримав докторську ступінь, Массачусетському технологічному інституті, де заснував економічний факультет, аж до своєї відставки у 1985 році. Він консульгував Федеральну резервну систему США, багато урядових органів і комісій, на початку 60-х років був економічним радником президента США Дж. Ф. Кеннеді. У 1951 році Самуельсона обрали президентом Економетричного товариства, у 1961 році — президентом Американської, а у 1965 році і Міжнародної економічної асоціації. Видатний економіст є членом національної академії наук США, Британської королівської академії наук, Американських академії наук і мистецтв, філософського товариства, йому присвоїли почесні звання десятич університетів Америки, Європи та Азії.

У 1970 році Пол Самуельсон був відзначений Нобелівською премією з економіки "за наукову працю, яка розвинула економічну теорію і зробила вклад у підвищення загального рівня аналізу в економічній науці". У формулюванні Нобелівського комітету йдеться про його знамениту книгу "*Economics*" (1948), яка за 50 років пережила 15 видань. Окрім неї Самуельсон написав "*Основи економічного аналізу*" (1947), "*Лінійне програмування і економічний аналіз*" (1958, спільно з Р. Дорфманом і Р. Солоу), "*Макроекономіка*" (1995 спільно з В. Нордгаузом), "*Мікроекономіка*" (1995) та багато інших.

Наукові праці Самуельсона присвячені аналізу економічної рівноваги, структури споживання, ефективності та оптимальності економічного розвитку. Він став автором концепцій "максимізації корисності", "принципу відповідності", "прихованих переваг", "неокласичного синтезу".

На початку 50-х років Самуельсон виступив з обґрунтуванням необхідності об'єднання неокейнсіанства та неокласичної теорії у якусь єдину течію. Він говорив, що "такий синтез ліквідує прогалину між агрегатною макроекономікою і мікроекономікою та зведе їх до взаємодоповнюючої єдності" і постійно вказував на те, що Кейнс вийшов з неокласицизму, оскільки був учнем Маршалла та Пігу і виховувався на традиціях "кембриджської" школи.

Отже, йшлося про поєднання макроекономічного підходу кейнсіанства та мікроекономічного підходу неокласичної теорії. Основою "синтезу" стало поєднання кейнсіанської теорії "ефективного попиту" і неокласичної теорії виробництва та розподілу. Загальним підґрунтям спроби об'єднання стала спільність предмету дослідження — кількісних функціональних залежностей ринкової економіки. І неокейнсіанство, і неокласична теорія зростання під різними кутами зору вивчають функціональні аспекти процесу відтворення.

Він об'єднав в одну теорію всі досягнення економічної думки від Сміта до Кейнса, Фрідмана, Тобіна та Лукаса, тобто доктрини, здавалось би, протилежні за змістом, і тим самим визначив сучасний підхід до вивчення економічних проблем на основі неокласичного синтезу. Він відмічав, що його теорія включає все те краще, що міститься в кейнсіанському та неокласичному аналізі, що дає змогу поєднати в єдине ціле макроекономіку і мікроекономіку.

Ззначаючи, що економічний розвиток базується на раціональному виборі, він вказує, що цей вибір залежить від існуючого економічного порядку і, користуючись неоліберальним визначенням ринкової та командної економік пропонує об'єднати їх в феномен змішаної економіки на принципах ринкової організації господарських відносин та регулюючого впливу держави на економічні процеси.

Порівнюючи механізми ринкової і командної економіки, Самуельсон надає перевагу ринковому, який підпорядкований дії природних сил, тому здатний автоматично підтримувати економіку в стані рівноваги. Однак на певному етапі виникає необхідність втручання держави, яка мусить забезпечити ефективність, стабільність та справедливість. Така необхідність зумовлена виникненням монополій, недосконалої конкуренції, загостренням економічних та соціальних протиріч. Дії держави повинні бути спрямовані проти монополізації економіки, на підтримку стабілізаційних заходів для пом'якшення ділового циклу, стримування безробіття та інфляції, стимулювання економічного росту.

Аналізуючи механізми ринкової економіки, її здатність до саморегулювання з неокласичних позицій, Самуельсон вказує на те, що, крім функцій забезпечення ефективності та справедливості, держава повинна здійснювати також макроекономічне регулювання стабільності за методом Кейнса та його послідовників. На його думку, ринковий механізм визначає ціни та обсяги виробництва, а держава повинна регулювати ринок за допомогою податків, державного субсидування та інших економічних методів.

Однак Самуельсон розумів, що повністю ототожнювати кейнсіанську та неокласичну теорії не можна. На його думку кейнсіанський аналіз втрачає ефективність через недостатню достовірність інформації про стан кон'юнктури, що може викликати розбалансування економіки, посилити кон'юнктурні коливання замість того, щоб їх пом'якшити. Відповідно до кейнсіанської моделі, безробіття та інфляція взаємовиключають одне одного, але з 70-х років спостерігається явище стагфляції. Самуельсон проводить аналіз його природи та визначає шляхи подолання з монетаристських позицій. Звертає він увагу і на те, що кейнсіанська модель не враховує впливу зовнішньоекономічних зв'язків на стабільність розвитку. В цілому теорія Кейнса за рядом важливих моментів суттєво відрізнялася від неокласичної. Насамперед це стосується трьох відомих кейнсіанських функціональних

залежностей попиту і пропозиції праці, в яких Кейнс значно відступив від неокласичних позицій:

- граничну схильність до споживання;
- граничну схильність до заощаджень;
- надання переваги ліквідності.

Якщо неокласична школа розглядала попит і пропозицію праці за умов рівноважної реальної заробітної плати, що відповідала повній зайнятості, то Кейнс доводив, що економічна рівновага повної зайнятості зовсім не гарантує і що економіка може знаходитися в стані рівноваги і за значного безробіття. Неокласичні постулати будувалися на вірі в існування виняткової здатності ринкової економіки до саморегулювання і автоматичного досягнення ринкової рівноваги, тоді як кейнсіанська теорія виходила з того, що ринкова економіка нестійка за своєю природою і може скільки завгодно знаходитися в незбалансованому стані, якщо не застосовувати державне регулювання. Такі були принципи відмінності двох підходів.

Самуельсон і його прибічники розуміли це і вели мову не про злиття цих двох течій у єдину теорію, а про тенденцію до об'єднання лише окремих їх сторін та інструментарію досліджень. Вони враховували, що повний "синтез" таких протилежних напрямів економічної думки неможливий ще й тому, що мав би охопити цілий ряд інших суміжних теорій, концепцій, напрямків економічної думки — економетрику, теорію кон'юнктури, дослідження міжгалузевих балансів тощо. Процес синтезу всіх цих течій і теорій означав би виділення окремого функціонального макроекономічного аспекту досліджень, до чого економічна наука не була готова.

Тому "неокласичний синтез" прагнув знайти спільну теоретичну основу макроекономічного регулювання ринку і розробити хоча б спрощену задовільну макроекономічну модель, в якій би поєднувалися антициклічне кейнсіанське та антиінфляційне неокласичне регулювання.

Однак і цим сподіванням не судилося повністю здійснитися. Вихід на наукову арену "нової класичної" економічної теорії, зокрема сучасного монетаризму, мова про які піде в наступних розділах, значно зміцнив неокласичні позиції і, здавалось би усунули потребу в кейнсіанських методах регулювання. Неоконсервативний курс урядів США, Великої Британії, Канади та інших країн, який використав в 80-х роках здобутки "нової класики" дав такі результати, що це взагалі поставило під сумнів необхідність "синтезу" неокласичної теорії та кейнсіанства і спричинило фактичну відмову від нього.

Водночас вклад Самуельсона у спробу об'єднання двох провідних течій сучасної економічної теорії оцінюється дуже високо. Зокрема, вказується, що він "повернув силу принципам мікроекономіки, оптимістично заявивши, що макроекономічні проблеми, такі, як депресія та інфляція, за нових умов можуть вирішуватися засобами державної бюджетної і монетарної (кредитно-грошової) політики; це і є синтезом: класична мікроекономіка поєднується з новою макроекономікою".

23.4. Економічна думка України періоду панування соціалістичного ладу і тоталітаризму

Період тоталітаризму охоплює 30-70-ті роки XX століття, коли було проголошено про закінчення побудови соціалізму і прийнято авантюрний курс до комунізму. Це була доба безроздільного панування командно-адміністративної системи, водночас і застою економічної думки України.

На переломі 20-30-х років ще можна було зустріти в економічній літературі трактування, що якоюсь мірою суперечили офіційній точці зору. Зокрема, певних успіхів було досягнуто в теоретичних розробках проблем товарно-грошових відносин. І хоча їх автори обстоювали тезу про необхідність застосування цих відносин тільки як обліково-розрахункових чинників планування і впровадження господарського розрахунку на

державних підприємствах, деякі їх узагальнення свідчили, що йшлося про регулюючу роль ринку.

Зустрічались й публікації, де деякі економісти — Я. Дімайштейн, М. Соболев, Л. Діц та інші — відзначали негативні наслідки централізованого ціноутворення, диспропорції економічного розвитку, товарний дефіцит, неправомірність тотального планування, вказували на можливість кризи збуту за умов монополізованої державою економіки тощо. Однак всі ці виступи піддавались нищівній критиці економістів-марксистів. Особливе місце в той період займала критика так званої «волобуєвщини» — як прояву українського націоналізму в економічній думці.

Науковець-економіст **М. Волобуєв** в 1928 році виступив з публікаціями, в яких розвивав ідеї про переваги самостійного економічного розвитку України. При цьому він вказував на імперську політику Росії, яка сприяла спотворенню природного розвитку української економіки, її пристосуванню до власних потреб. На думку М. Волобуєва, Україна володіє достатнім економічним потенціалом, щоб самостійно інтегруватись до світового господарства, а не через російську економіку. За цей виступ українського економіста проголосили ворогом соціалізму і Радянської держави та згодом репресували.

Ворожими були визнані "неонародницькі" економічні концепції О. Чайнова і О. Челінцева, призупинено реалізацію їх плану аграрних реформ. Згодом «соціально чужими" і ворожими оголосили економічні ідеї М. Туган-Барановського і Є. Слуцького, останньому фактично заборонили займатись теоретичними проблемами.

З 30-х років економічна думка України практично стала заповідником комуністичного мракобісся і начотництва, догматизму і примітивізму "червоної професури", яка формувалась з не дуже грамотних, але відданих тоталітарній системі представників пролетарських прошарків населення. Економічна теорія розвивалась за соціальним замовленням, знаходилась в ізоляції від світової економічної думки. Всі немарксистські течії оголошуються вульгарними і небезпечними для справи соціалізму, розглядаються віднині тільки з позицій їх нищівної критики, як невідповідних комуністичним канонам. Для вихованців "пролетарської" ідеології незаперечною істиною і дороговказною зіркою ставали ідеї економічних праць "вождів" — таких, як книга Й. Сталіна "Економічні проблеми соціалізму в СРСР" (1950), де наголос робився на відмові від «чужих» для планового господарства товарно-грошових відносин і провадилась теза про посилення класової боротьби на шляху до комунізму, чим теоретично намагались виправдати репресії і терор влади проти народу.

Тут варто зупинитись на деяких поясненнях причин такого стану економічної думки. В сучасній літературі зустрічається твердження, яке корениться в стереотипах хрущовського періоду про викривлення Сталіним ленінських принципів, що підтверджує демонічну роль "корифея всіх наук" і "найкращого друга дітей" в вульгаризації і застої економічної науки, тобто насамперед звинувачується "сталінщина", певним чином протиставляються постаті Леніна і Сталіна.

На наш погляд, таке трактування неправомірне. Ніяких відступів від ленінських ідей в діяльності Сталіна не спостерігалось, та й самі ідеї "вождя світового пролетаріату періоду імперіалізму і соціалістичних революцій", передусім стосовно господарського будівництва і економічної політики, відзначались неоднозначністю і непослідовністю. А причина застою і закостенілості економічної думки ховаються в комуністичному тоталітаризмі, співцями і творцями якого були і Ленін, і Сталін, і їх однодумці.

Варто також зазначити, що в силу посиленого тиску центральної влади, постійних "чисток" наукових кадрів, а також особливостей національного менталітету, українська економічна наука була й понині залишається більш консервативною і упередженою, ніж в інших союзних республіках, насамперед в Росії.

Певне відродження економічної думки України розпочалось з 60-х років — років так званої "політичної відлиги". Саме тоді з'являються дослідження українських вчених В. Корнієнка, І. Лукінова, Ю. Пахомова, А. Покритана, А. Агафонова, А. Чухна, І. Ястремського та інших економістів, в яких йдеться про зміну орієнтирів економічної думки, формуються нові підходи до визначення ролі економічної теорії в соціально-економічних перетвореннях, про шляхи вирішення проблем політичної економії. Увага акцентується на проблемах впровадження господарського розрахунку, місця і ролі товарно-грошових відносин в економічному розвитку.

Однак період піднесення знову змінився періодом застою і відступу на догматичні позиції. "Економічна теорія, — відзначається в сучасному підручнику з історії економічної думки, — знову повернулася до вихідних ідеологічних рубежів — одвічні проблеми політичної економії соціалізму тепер розглядаються в контексті "розвинутого соціалізму". Відродилось переслідування інакомислячих, авторів творчих ідей. Карали всіх, хто зазіхав на основні засади функціонування командно-адміністративної системи соціалізму.

Наприклад, український економіст, київський професор **Василь Корнієнко** вперше в економічній літературі в статті "**Основні риси загальнонародної власності**" (1966) зробив принципово важливий висновок про те, що існуюча централізована державна власність не збігається із декларованою загальнонародною, що власністю індивіда є тільки робоча сила, яка і при соціалізмі стає товаром. Ці ідеї знайшли своїх послідовників. Однак, їх праці, як і праці самого В. Корнієнка, були піддані офіційній критиці, а їхні ідеї намагались викреслити з економічної теорії. Яскравим свідченням стали репресії тоталітарної системи щодо книги В. Корнієнка "**Особиста власність як соціалістичне виробниче відношення**" (1974), яка могла б стати значною подією в українській економічній науці, однак увесь її тираж знищили, а автора відлучили від улюбленої роботи.

Недоторканість основних засад функціонування тоталітарної моделі вела до відмови навіть від офіційно прийнятих прогресивних рішень. Йдеться про припинення господарських реформ 60-х років, фактичне збереження в економіці 70-х фондового постачання засобів виробництва, відсутність довгострокових стабільних економічних нормативів, зростання дріб'язкової регламентації господарської діяльності підприємств та їх об'єднань тощо.

Українська економічна думка 30-70-х років так і не змогла подолати меж замкненого простору "політичної економії соціалізму", що ґрунтувалась на догмах марксистської ортодоксії, яка панувала в науці. Водночас, вона знаходилась в стані глибокої кризи, яка все поглиблювалась. Це все настійливіше підводило до висновку, що йдеться не про науку, а про ідеологічне прикриття панування тоталітарної системи.

Таким чином, період безумовного панування командно-адміністративної моделі соціалізму не був плідним і результативним з точки розвитку економічної теорії, яка б адекватно відбивала реальний стан економічного розвитку. Разом з тим в кінці цього періоду — на рубежі 70-80-х років активізувались економічні дослідження, які стали підґрунтям для формування нової концепції економічного розвитку країни і сучасної економічної думки України.

Розділ 8. Постіндустріальна економіка та сучасна економічна теорія

Глава 24. Економічний розвиток провідних країн світу в 1980 – початку 2000-х років

24.1. Динаміка, структурні зміни світової економіки та розвиток соціально-ринкового господарства

24.1.1. Загальна характеристика економіки розвинутих країн

Економічно розвинені країни в другій половині ХХ - початку ХХІ ст. перейшли до якісно нового етапу економічного розвитку. До цієї групи країн належить більшість держав — членів Організації економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР), яка була створена в 1961 році і охопила такі держави: Австралію, Австрію, Бельгію, Велику Британію, Грецію, Данію, Ірландію, Ісландію, Іспанію, Італію, Канаду, Люксембург, Мексику, Нідерланди, Нову Зеландію, Норвегію, Польщу, Португалію, Республіку Корею, США, Туреччину, Угорщину, Фінляндію, Францію, ФРН, Чехію, Швейцарію, Швецію та Японію. Більшість цих країн вирізняють високий рівень розвитку продуктивних сил, інтенсивний тип відтворення економіки, всебічний розвиток ринкових сил, підприємництва і конкуренції, досить значний державний сектор в економіці та високий рівень соціального розвитку й добробуту. Ці країни зосередили переважну частину виробничого, економічного та науково-технічного потенціалу світу.

Економічно розвинуті країни мають багато спільного в генетичному і функціональному аспектах:

По-перше, розвиток їхніх господарств базується на капіталістичному способі виробництва і приватна форма власності залишається провідною. На сучасному етапі національні господарства промислово розвинутих країн функціонують як ринкові економіки;

По-друге, промислово розвинуті країни характеризуються високим рівнем економічного розвитку. Дослідження, проведене Глобальним інститутом Міккензі на основі аналізу дев'яти провідних галузей виробництва в 1990 році показало, що найвищою продуктивність праці була на американських японських та німецьких підприємствах;

По-третє, соціально-економічну зрілість промислово розвинутих країн відображають кардинальні зміни соціальної структури суспільства, основою яких став середній клас;

По-четверте, весь попередній розвиток Західних країн привів їх до формування та розвитку соціально-орієнтованого громадянського суспільства.

В своєму розвитку передові країни використовували різні моделі. Економічна теорія виділяє три основних моделі – ліберальну, корпоративістську та соціально-ринкову.

Особливості *ліберальної моделі* тісно пов'язані з регульованим ринком. Її важливою умовою є перевага приватної власності над державним сектором. Держава відіграє активну роль у макроекономічних процесах, впливаючи на них через національні й місцеві органи влади. З метою сприяння конкуренції, протидії монополізму, пом'якшення кризових явищ та захисту інтересів провідних соціальних груп, держава регулює також і приватний сектор, формуючи пропорції та напрями його розвитку через законодавство або адміністративними заходами. Для неї характерні низький рівень об'єднання найманих робітників, децентралізована структура профспілкового руху, укладення трудових угод на рівні підприємств, децентралізовані переговори щодо заробітної плати тощо.

Ліберальна модель господарської практики притаманна насамперед США та Канаді, особливо в період 1990-2010 років. До неї наближаються також системи господарювання Бельгії, Франції, Ірландії і, певним чином, Великої Британії та Італії.

Корпоративістська модель також побудована на основі системи регульованого ринку, але з більш вираженим державним втручанням в економіку. Вона набрала сили в країнах, де довгий час при владі перебували уряди соціал-демократів та спостерігався досить високий рівень державного підприємництва (Швеція, Норвегія, Данія, Австрія, Японія та ін.). Основними її рисами є:

- координація суспільних і приватних інтересів через сукупність національних інституцій та узгоджень;
- оптимізація процесу відтворення та руху факторів виробництва й динаміки ринку.

Корпоративістська модель заснована на пошуках соціальної злагоди та гармонізації всієї системи економічних інтересів суспільства. Вона є достатньо гнучкою і здатною пристосовуватися до нових умов, для неї характерна ідеологія соціального партнерства.

Різновидом цієї моделі є ієрархічний корпоративізм, що характеризується регулюванням використання ресурсів за активної участі держави та забезпечення нею ділової активності в економіці. Частка держави у підприємницькому секторі не є значною, але її роль у створенні передумов та загальної кон'юнктури підприємництва надзвичайно велика. Досить помітний вплив держави і на організацію ринку праці, що стимулює підвищення її продуктивності та розширення внутрішнього попиту. Такий різновид характерний насамперед Японії.

Модель соціально-ринкової системи управління найбільше притаманна Німеччині. Вона передбачає постійну підтримку державою тих суб'єктів господарювання та домашніх господарств, які відчувають соціально-економічний тиск з боку великих компаній та ТНК. Це стосується малих та середніх фірм, фермерів, молоді, малозабезпечених сімей, пенсіонерів. Головною ознакою цієї моделі є велика економічна активність держави з широкими зобов'язаннями в забезпеченні зростання добробуту населення.

Всі розглянуті моделі є рухомими, видозмінюються в процесі економічного розвитку, модернізації виробництва, використання досягнень НТП. Зрозуміло, що глибокі зрушення в умовах господарювання та відтворення не можуть не впливати на зміни моделей економічного розвитку.

У всіх моделях економічного розвитку важливе місце належить державній власності, яка дає можливість ефективно впливати на розвиток соціально-економічних процесів. Державна власність стала одним із визначальних факторів регулювання і передусім планування, прогнозування, програмування, здійснення антикризової політики, інтегрування тощо.

У сучасних умовах існують різні форми державної власності, які відрізняються за історичним походженням, способом одержавлення, характером управління, за особливостями юридичних настанов та роллю в економіці. У Великій Британії, наприклад, є державні земельні угіддя (складають понад 3% усіх земель); у Німеччині, Франції, Австрії збереглися державні фіскальні соляні, пивоварні монополії; у більшості країн Західної Європи в державній власності перебувають залізниця, телеграф, пошта, радіо та інші засоби інформації.

Загалом державний сектор у розвинутих країнах можна представити у трьох формах:

- цілком є власністю держави;
- мають форму змішаної власності;
- фінансовий контроль держави над певними об'єктами (банками) і ресурсами.

За рівнем функціонування державна власність може бути федеральною (наприклад, у США, Німеччині), автономною (земельною) та муніципальною.

Причинами утворення державної власності можуть бути:

- мілітаризація економіки;
- необхідність підтримки певних приватних компаній, яким загрожує крах;
- необхідністю розвитку загальнонаціональних галузей та об'єктів (енергетика, атомні станції);

- необхідність підтримки низькорентабельних традиційних галузей (вугільна промисловість, металургія);
- створенням інфраструктури;
- тиск робітничого класу та демократичних рухів.

Основними шляхами утворення державної власності є націоналізація приватних компаній, будівництво власних підприємств та купівля акцій приватних компаній. Державний сектор в середньому в країнах Західної Європи на початок XXI ст. становив майже 15%. Найбільша його доля є в Італії, Франції, Австрії, Португалії та Греція — від 18 до 25%. Досить значним він є в Німеччині, Іспанії, Бельгії, Нідерландах, Данії — від 9 до 15%, а в Великій Британії та Люксембурзі — від 5 до 8%. У США доля державного сектору складає не більше 3%.

Сучасна японська економіка відрізняється від західноєвропейської та економіки США значно більшою роллю державної участі при відносно меншій питомій вазі державних основних фондів і внеску державних підприємств у виробництво.

На базі розвинутого державного сектора набуло поширення державне підприємництво як особлива форма регулювання господарства. Воно широко представлено передусім у тих галузях, які мають дуже важливе значення для економіки, або в тих, що потребують великих капіталовкладень, а приватні чи колективні фірми не можуть забезпечити достатній прибуток для розширеного відтворення. Основними формами державного бізнесу виступають бюджетні (відомчі) підприємства і суспільні (публічні) корпорації, де всі акції належать державі, а також змішані фірми, акції яких належать і державі, і приватним суб'єктам.

Зміни у структурній та технологічній політиці промислово розвинутих країн наприкінці XX ст. підсилили необхідність лібералізації економіки. Її змістом стали підтримка приватного сектора, ринкових структур, приватних виробничих інвестицій, малого та середнього бізнесу, активізація конкуренції. Найбільш помітним проявом курсу на лібералізацію економіки стали денационалізація і приватизація частини державної власності в промисловості та сфері інфраструктури, а також проведення господарських реформ управління, в тому числі державними компаніями. Такі міри були характерними для Німеччини, Швеції, Великої Британії, Нідерландів, Канади, Італії, Франції, Іспанії, Бельгії, Японії. Приватизація відбувалася в основному через реалізацію акцій компаній на фондовому ринку, а також шляхом переговорів з конкретними покупцями.

На рубежі XXI ст. в розвинутих країнах на зміну державній політиці з широким державним втручанням в економіку прийшла політика денационалізації. Ослаблення прямого державного регулювання компенсується застосуванням інструментарію економічного регулювання, насамперед податкового.

Функціонування сучасної ринкової економіки у промислово розвинутих країнах неможливе без розвитку ефективної конкуренції, яка передбачає протидію монополістичним проявам і недобросовісним конкурентним методам. На сучасному етапі законодавча регламентація монополії та конкуренції проводиться в усіх розвинутих країнах світу. Критерієм визначення добросовісної і недобросовісної конкуренції є кінцевий споживчий ефект виробничої та комерційної діяльності конкуруючих підприємств.

Недобросовісна конкуренція базується на різноманітних методах обману, шахрайства і проявляється на ринку. У світовій практиці вважається, що домінуюче становище підприємства або групи підприємств на ринку виникає за таких умов: 33,3% для одного підприємства, 50% для трьох, 66,6% для п'яти. При цьому враховується рівень цін, на якому здійснюються угоди на ринках, і останні визначаються як конкурентні чи монополні.

Для боротьби з монополією, зловживаннями і нечесною діловою практикою у промислово розвинутих країнах діють антитрестівські закони, які пройшли складний шлях еволюції в різних країнах і мова про які йшла вище.

Не дивлячись на лібералізацію економіки в другій половині XX ст. та посилення боротьби з монополіями, сучасну економіку передових країн неможливо уявити без

величезного впливу на її розвиток транснаціональних корпорацій. За даними ООН, у 2000 році у світі налічувалося більш як 65 тисяч ТНК, кожна з яких діяла не менш ніж у 6 країнах, у яких працювали понад 74 млн. осіб. Кількість зарубіжних філій ТНК становила понад 850 тисяч. При цьому на території промислово розвинутих країн розміщується більш як 80% материнських компаній і близько 33% філій; у країнах, що розвиваються, — відповідно 19,5 і 50, у колишніх соціалістичних державах — 0,5 і 17%.

Ядро світової господарської системи утворюють 500 ТНК, найбільші з яких мають капітал вартістю 500 млрд. дол. США, щорічні обсяги продажу становлять 150—200 млрд дол., а щорічний чистий прибуток дорівнює річному бюджетові України. Так, обсяги продажу американської "Уол-Март Сторз" становили 246 млрд. дол., "Дженерал моторз" — 186 млрд., "Екссон-Мобіл" — 182 млрд., "Форд" — 163 млрд. дол.

Нині ТНК контролюють близько 52% світового промислового виробництва, майже 70% міжнародної торгівлі, більш як 80% патентів і ліцензій на нову техніку, технологій та ноу-хау, майже 90% прямих зарубіжних інвестицій. Практично всю торгівля сировиною на світових ринках контролюють ТНК, у тому числі 90% світової торгівлі пшеницею, кавою, кукурудзою, лісоматеріалами, тютюном, залізною рудою; 85% — міддю, бокситами; 80% — оловом, газом; 75% — натуральним каучуком, сировою нафтою. Сьогодні ТНК — це багатогалузеві компанії, діяльність яких широко диверсифікована і мають підрозділи в 10-50 галузях.

24.1.2. Створення економіки постіндустріального суспільства

Перші два післявоєнні десятиліття виявилися для країн Заходу найбільш потужними і тривалими за всю історію. Економічному піднесенню не перешкодив навіть *крах колоніальної системи*. Ці роки називають благословенними, золотими, срібними тощо. Стрімке економічне зростання в розгромлених війною Німеччині і Японії, які досягли 7-12-відсоткового річного збільшення ВВП в ці роки назвали *економічним дивом*.

Саме в цей період у найбільш благополучних країнах Заходу склалася соціально-економічна система, яка поєднала ринкові принципи організації господарства з розвинутою економічною соціальними гарантіями (страхування, пенсійне забезпечення, житлове кредитування — підтримка дітей, інвалідів, реабілітація тощо), яку назвали *соціальним ринковим господарством*. Це стало можливим завдяки різкому повороту в інвестиційній сфері на користь масового споживання і соціальної інфраструктури на основі науково-технічного прогресу (НТП), запровадження механізації і автоматизації виробництва, нових технологій.

Найважливіша риса цієї системи — доступність практично всіх товарів і послуг для переважної більшості населення. У свою чергу, це дало поштовх до дальшого зростання виробництва. Тому систему соціального ринкового господарства ще називають *суспільством загального масового споживання*. Високий рівень споживання став базою для переходу до принципово іншої якості життя. Населення західних країн все менше грошей витратило на харчування і все більше на товари тривалого користування: будинки, автомобілі, телевізори, магнітофони, пральні машини тощо.

Середня очікувана тривалість життя в економічно розвинутих країнах сягнула 74-78 років у чоловіків і 76-81 року в жінок.

Економічна динаміка розвинених держав визначалася досягненнями науково-технічного прогресу. В перші десятиліття відбулися істотні зміни у техніці, яка охопила технологічну, транспортну, енергетичну, контрольно-управлінську діяльність людини. Трохи згодом почали широко застосовуватись автоматичні системи машин. З'явилися нові матеріали, виникли нові технології — лазерна, плазмова тощо.

Вже в середині 70-х років з'явилися обчислювальні системи четвертого покоління, які стали технологічною та інформаційною основою перетворення індустріальної економіки в постіндустріальну. З середини 70-х років швидкими темпами почало зростати виробництво персональних комп'ютерів. Створювалися гнучкі системи виробництва, які дозволяли швидко міняти види товарів.

Найбільш динамічно розвивалася промисловість, в якій в силу вичерпування національних родовищ руд, вугілля, підвищення ролі імпортової нафти, значно зросло значення обробної промисловості. Провідна роль традиційно належала машинобудуванню, друге місце за темпами розвитку зайняла електротехнічна галузь. Випереджувальними темпами розвивалися виробництво електроенергії та газопостачання, хімічна промисловість. Виникли нові галузі: аерокосмічна, радіоелектронна та ін.

В 50-60-і роки значно зросла економічна могутність монополістичних об'єднань. Це був період злиття та поглинання фірм різних галузей господарства. Масовим явищем також стало виникнення транснаціональних корпорацій — монополій, що створювали за кордоном власні або спільні виробничі філії. Вже до середини 70-х років у світі діяло близько 100 тисяч подібних корпорацій.

Значно зростала і економічна роль держави, яка в багатьох індустріально розвинених країнах була великим власником. Їй належало 15-25% національного багатства країн. Державні капіталовкладення спрямовувалися переважно в галузі, що забезпечували загальнонаціональні потреби: інфраструктуру, атомну промисловість, виробництво і розподіл електроенергії, водопостачання і газопостачання, транспорт, невиробничу сферу. Надавалися інвестиційні субсидії, позики для розвитку конкурентоспроможних галузей, модернізації та раціоналізації "старих". Значні кошти витрачалися на воєнні замовлення. У 1970 році у США частка військових витрат у федеральному бюджеті становила 40%, у Японії — 7,1, ФРН — 23,7, Великій Британії — 13,7, Франції — 16,7%.

Однак поряд з бурхливим піднесенням економічного розвитку індустріальні країни переживали і його спад. В 1974-1975 роках вони пережили гостру економічну кризу, яку ще називають енергетичною. Причинами кризи були крах Бреттон-Вудської валютної системи, шокове (для країн Заходу) підвищення цін на нафту в 1973 році і внутрішні суперечності споживчого суспільства. Ці суперечності полягають у тому, що високий рівень виробництва спирається на ідеали протестантської трудової етики, яка забезпечує найвищу продуктивність праці, а високий рівень споживання підтримують за допомогою культивування гедоністських норм поведінки: ледарство, розслабленість, культ насолоди тощо.

Криза супроводжувалася значним абсолютним падінням виробництва: у США на 3%, у ФРН — на 7,5, в Японії — на 14%. Вихід із кризи проходив відносно швидко і вже у 1976-1977 роках було подолано "нафтовий шок" і досягнуто значного зростання виробництва, причому знову в традиційних галузях. Проте це був останній спалах традиційної індустрії. Одночасно відбувався прискорений розвиток новітніх виробництв і галузей: електронної, аерокосмічної промисловості, виробництва роботів і біотехнологічних виробництв.

На початку 80-х років Західні країни знову охопила глибока економічна криза, яку подолали в середині цього десятиліття. Із цього часу починається відлік нового великого економічного піднесення, до якого вдалося приєднатися ще кільком десяткам країн у Південно-Східній Азії і Латинській Америці.

Таким чином, кризи 70-80-х років стали каталізатором переходу від індустріальної до постіндустріальної економіки. Ще в другій половині 70-х років почався бурхливий розвиток енергозберігаючих виробництв, який значно посилювався в 80-90-і роки. Величезні кошти вкладалися у технологічну перебудову. Використовувалися альтернативні джерела енергії, будувалися атомні електростанції. Бурхливо розвивалася біотехнологія — ще одна важлива галузь постіндустріального господарства. Наука взагалі перетворюється в безпосередню виробничу силу, скорочується термін від народження наукової ідеї до її реалізації, втілення у виробництво. У зв'язку з використанням новітніх технологій відбувається інтенсифікація виробництва.

Зменшуються не тільки енергомісткість та матеріаломісткість, але й розмір капіталовкладень і трудомісткість продукції. Знижуються затрати на сировину, обладнання, вивільняється велика кількість робочої сили, яка після перекваліфікації направляється у сферу послуг тощо. Змінюється характер і зміст праці. Різко зростає роль, соціальне і

економічне значення інформаційної діяльності, виникають і розвиваються засоби масової інформації. Основними сферами діяльності людей у розвинутих країнах на початку XXI ст. стали фармацевтика, зв'язок (передача інформації), програмування, кінобізнес, індустрія розваг, засоби масової інформації, інноваційний і дослідницький бізнес. За таких умов виробництво не могло існувати без постійного використання наукових досліджень і конструкторських винаходів, тому невпинно зростали витрати на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки.

Однак і так звані традиційні галузі (енергетика, нафтохімія, автомобілебудування та ін.) не втратили, а навіть зміцнили свої позиції. Внаслідок цього у значній кількості людей з'являється вільний час — величезне багатство і досягнення сучасної епохи.

З'явилися науково-виробничі комплекси. Це були територіальні об'єднання корпорацій з науково-дослідними лабораторіями, створені та фінансовані державним і приватним капіталом для випуску нової продукції. Розвиток технологій, винахід комп'ютера, нова хвиля НТП, роботизація виробництва привели до прогресуючого витіснення фізичної праці з промисловості й сільського господарства.

На початок XXI ст. у сільському, лісовому і рибному господарстві економічно розвинутих країн залишалося працювати менш як 10% працездатного населення (у слаборозвинутих країнах — більше ніж 50, у країнах із середнім рівнем економічного розвитку — 15-25%). Відповідно цей сектор і дає не більш як 10% ВВП.

У промисловості й будівництві у розвинутих країнах нині зайнято лише 20-25% усіх працюючих. Більш ніж половина ВВП і від двох третин до трьох чвертей усіх зайнятих в економічно розвинутих країнах припадають на так званий третинний сектор — сферу послуг.

Істотною ознакою сільського господарства в економічно розвинених країнах був перехід до машинного виробництва стандартизованої продукції землеробства, широке впровадження досягнень НТП. Зменшилася кількість населення, зайнятого в сільському господарстві. Посилилася концентрація виробництва. Сільське господарство перетворилося на індустріальну галузь.

Розвиток національних господарств визначався значним зростанням капітальних вкладень. Причому основні витрати йшли не на розширення виробничих площ, а на інтенсивні чинники розвитку економіки — модернізацію, автоматизацію виробничих процесів. Зросли капітальні вкладення у невиробничу сферу: освіту, фахову підготовку, науку, медицину.

Підсумком економічного розвитку провідних країн другої половини XX ст. стало виділення трьох панівних центрів: США, Японії, Західної Європи (головним чином країн Європейського Союзу). В 2005 році на ці країни припадало майже 70% як світового експорту, так і світового імпорту (на ЄС відповідно — 40,5 та 38,4; США — 17,0 та 11,5; Японію — 5,2 та 9,7%)

Значні зміни відбулися у *соціальній структурі* західних суспільств. *Елітарний стан*, до якого сьогодні відносять політичних та державних лідерів, зірок шоу-бізнесу, професійного спорту, топ-менеджерів, провідних вчених, конструкторів, фінансових, промислових та медійних магнатів, а також представників давніх аристократичних родин, не перевищує 1,5% населення.

Середній стан, який нині охоплює 50-70% населення, представлений добрим десятком різних соціальних груп: від фермерів до університетських викладачів, від найманих робітників третинного сектору до підприємців, від менеджерів до державних службовців. Він без перебільшення є "становим хребтом" сучасного західного суспільства. За основними характеристиками до середнього стану стрімко наближається прошарок робітників, який нині становить 20-30% населення. В деяких країнах його вважають "нижньою частиною" середнього стану.

Нижчий соціальний стан, частка якого не перевищує 15% населення, здебільшого представлений людьми, які ведуть асоціальний спосіб життя (наркотики, проституція, жебрацтво, бродяжництво, соціальне утриманство тощо), а також людьми, які не

асимілювалися, — емігрантами першого покоління, чимало з яких перебувають на напівлегальному становищі (прострочені візи, підроблені посвідчення на проживання й дозволи на роботу тощо) і не інтегровані в систему соціальної адаптації. За даними міжнародної організації праці на початок XXI ст. від 25 до 30% робочої сили у світі є безробітними.

Отже, бурхливий розвиток науки, техніки, технології в другій половині XX ст. в провідних країнах світу, їх структура зайнятості й виробництва ВВП дали змогу деяким західним дослідникам зробити висновок про завершення індустріального етапу в розвитку Західних країн і перехід до *постіндустріального суспільства*. Його головним теоретиком був американський соціолог Д. Белл, який вже на початку 1970-х років вказував на визначальні риси нового суспільного устрою, що зароджувався. Якщо в доіндустріальну епоху головним виробничим ресурсом була мускульна сила, в індустріальному — машинна техніка, то на постіндустріальній стадії таким ресурсом стає знання, інтелект. Метою є не кількість вироблених благ, а їх якість — і в ширшому розумінні — якість життя. Відповідно провідною соціальною групою постіндустріального суспільства стають не селяни, не робітники, а представники інтелектуальних професій, практики нових наукомістких технологій та інформаційних послуг.

24.2. Проблеми економічного розвитку США на рубежі XXI століття

Не дивлячись на те, що в 80-і роки була модифікована система регулювання економіки центральними органами, кейнсіанські рецепти боротьби з безробіттям та інфляцією в нових умовах перестали спрацьовувати. Почали наростати економічні проблеми, зріс дефіцит бюджету і державний борг. Протягом 1982 року в США не було задіяно 30% виробничих потужностей у переробній промисловості. Погіршилося становище майже в усіх галузях. Безробіття становило більш як 10% працездатних.

Тому у США змінився підхід до регулювання господарської кон'юнктури. Нова економічна політика, яку став проводити президент Рональд Рейган, дістала назву "*рейганоміки*" і ґрунтувалася на рецептах неоконсерваторів. Основними її складовими були:

- скорочення соціальних програм і всіх видів податків;
- боротьба з інфляцією методами жорсткої кредитно-грошової політики;
- дерегулювання підприємницької діяльності.

Першим кроком було відпущення ставки процента, яка шукала рівновагу виключно через ринковий механізм. Її зростання на початку 80-х років до 20% вплинуло на решту світу. По-перше, в США спрямовували капітали з розвинутих країн, у результаті чого американці, використовуючи нагромадження, провели санацію своєї економіки. По-друге, зростання ставок процента, різке гальмування інфляції і переорієнтація світових потоків капіталу в США слугували початком розгортання світової боргової кризи країн, що розвиваються.

Другим кроком економічної політики Рейгана стало скорочення податків. У 1981 році відповідно до Закону про оподаткування відбулося зниження прибуткового податку на 23%, скорочення максимальної податкової ставки на доходи від капіталу — із 70 до 50%. А в 1986 році від сплати прибуткового податку звільнили 6 млн. громадян, а для інших він скоротився до 28%, а податок на прибуток з корпорацій — із 46 до 34%, що значно стимулювало інвестиційну діяльність. Було також запроваджено систему, за якої особи з однаковими доходами платили приблизно однакові податки, що підірвало принцип прогресивного оподаткування.

Третім кроком політики Рейгана стало зняття обмеження на ведення інвестиційного бізнесу комерційними банками США, які діяли ще з 30-х років і суттєво обмежували конкуренцію на фінансовому ринку.

Усі ці заходи сприяли економічному зростанню США і уже в 1986 році частка країни в промисловому виробництві провідних капіталістичних країн становила близько 34% і 20% в їхньому зовнішньоторговельному обігу (в 1970 році було відповідно 32 і 18%).

Подолати дефіцит державного бюджету сумою 290 млрд. дол. вдалося завдяки реалізації плану стабілізації економіки президента **Б. Клінтона** (1988-1996). Він охоплював **три програми:**

- стимулювання економіки шляхом збільшення кількості робочих місць (на її реалізацію було виділено 30 млрд. дол.);
- інвестування економіки, яка пропонувала пільгове фінансування для приватних інвесторів і цільові капіталовкладення (140 млрд. дол.);
- скорочення бюджетного дефіциту (за рахунок скорочення урядових витрат і збільшення податків).

Для додаткового залучення капіталів у виробничу сферу поряд із податковою реформою різко підіймали у разі необхідності облікові ставки на банківський кредит. Це позначилося на русі капіталів у міжнародному масштабі, стимулювало інтенсивний приплив в американську економіку капіталів інших країн світу, що дало змогу США фінансувати модернізацію своєї економіки значною мірою за "чужий рахунок".

90-і роки стали для США періодом сталого економічного зростання. Середньорічні темпи зростання становили 2,9%, тоді як у Німеччині — 2, Великій Британії — 1,9, Франції — 1,5, Японії — 0,8%. В результаті вперше з 1951 року федеральний бюджет країни став профіцитним, тобто доходи перевищували витрати. В 1998 фінансовому році профіцит склав 70 млрд. дол., а в 2000 — 237 млрд. дол. Це дало змогу суттєво збільшити реальні доходи населення, підвищити темпи зростання продуктивності праці, знизити темпи інфляції.

Міжнародні порівняння показують, що економіка США забезпечувала найвищі показники ВВП на одну особу. У 2000 році американська "нова економіка" увійшла в період найтривалішого економічного зростання за всю історію. Середні темпи зростання її ВВП з 1992 по 2000 роки становили 3,6%. Безробіття становило 3,9% — тобто перебувало на найнижчому рівні за останніх тридцять років.

Проте, як свідчать розрахунки, на рубежі ХХІ ст. США почали поступово втрачати свої позиції в зростанні продуктивності праці, динаміці середньорічних темпів приросту ВВП, знижується частка країни у світовій продукції обробної промисловості. Лише за грудень 2000 - лютий 2001 року рівень промислового виробництва знизився на 3,2%. Безробіття на початок 2002 року сягнуло 6%, найвищого рівня за останні дев'ять років. Вразливою стороною США, які протягом майже всієї своєї історії були країною високих протекціоністських тарифів, є зростаюча залежність країни від геополітичної ситуації, зокрема світової кон'юнктури.

На економіку США негативно вплинули події, пов'язані з низкою безпрецедентних терористичних актів 11 вересня 2001 році у Нью-Йорку та Вашингтоні, коли кілька мусульман-фанатиків спричинили загибель майже 3000 осіб та завдали значних руйнувань, зокрема дощенту було знищено Всесвітній торговельний центр у Нью-Йорку (збитки, завдані одному лише Нью-Йорку, становлять від 33 до 36 млрд. дол.). Істотні витрати з державного бюджету — понад 80 млрд. дол. заплановано на війну, яку в березні 2003 року Сполучені Штати розпочали проти Іраку.

Не дивлячись на це, уряду Джорджа Буша-молодшого вдалося збільшити витрати бюджету на соціальне забезпечення з 22,9% в 2000 році до 23,5% — в 2006 році. США випереджали всі інші країни за обсягом виробництва та експорту наукомісткої продукції й послуг. Загальний обсяг витрат на НДДКР у США перевищив в 2005 році 270 млрд. дол. і

досяг 2,7% ВВП. Це майже половина загальних витрат на НДДКР у всіх розвинутих країнах світу.

Якісно новим зрушенням в економіці США на рубежі XXI ст. став випереджаючий розвиток інформаційної інфраструктури, основаної на новітній комп'ютерній техніці і програмному забезпеченні. Обсяг обороту в галузі комп'ютерних спеціалізованих послуг США становив в цей період майже 200 млрд. дол. щорічно. На початку XXI ст. із 300 млн. користувачів Інтернету 50% проживає у США, 40% — в Європі, 5% — в Японії і Кореї, і лише 5% — в решті світу.

Передбачається, що США, зрештою, поступляться першим місцем у машинобудуванні країнам Євросоюзу, а в електроніці — Японії, яка збереже також головну роль у виробництві електротехнічного устаткування.

24.3. Економічний розвиток провідних західноєвропейських країн на сучасному етапі

З огляду на рівень економічного розвитку в післявоєнний період серед західноєвропейських країн виділяються Німеччина, Франція, Велика Британія та Італія. На цю "велику четвірку" припадає більше третини території і дві третини населення Західної Європи. Хоч частка цього регіону у ВВП і промисловій продукції серед розвинутих країн світу знизилась порівняно з 60-ми роками, ці держави концентрують у своїх руках величезний економічний потенціал. Головною "винуватицею" тенденцій до зменшення частки "четвірки" у західноєвропейській економіці стала Велика Британія, частка якої від 1960 році зменшилась у ВВП Західної Європи на 25%. Водночас частка Франції та Італії у ВВП за цей період трохи підвищилась. Найрозвинутішою і стабільною в економічному розвитку залишається Німеччина, на яку істотно не вплинуло навіть об'єднання з НДР (1990), що зумовило використання понад 1,25 трлн євро на "підтягування" економіки останньої. Частка Німеччини у західноєвропейському ВВП становить близько 20% .

Німеччина

Як і в США, у Німеччині на хвилі кризи початку 80-х років до влади у 1982 році прийшов консервативний уряд на чолі з *Гельмутом Колем*. Відмовившись від кейнсіанських методів регулювання економіки, уряд в основу своєї діяльності поклав монетаристську концепцію пропозиції. Це стало основою економічного зростання 1983—1990 років, коли відбулися інтенсивні процеси нагромадження, збільшення інвестицій, розширення експорту. У межах Європейського Союзу Німеччина продавала більш як 50% своїх товарів. Було переглянуто державні пріоритети в науково-технічній політиці і країна почала займати провідні позиції у витратах на науково-дослідницькі й експериментально-конструкторські розробки (НДЕКР).

На початок 90-х років припав різкий спад динаміки економічного зростання. Основними причинами були:

- необхідність потужних капіталовкладень в економіку східних районів після об'єднання ФРН і НДР;
- несприятлива кон'юнктура на ринку збуту, зумовлена втратою ринку в Східній Європі і СРСР;
- погіршення конкурентоспроможності національних товарів;
- глобальний спад світової економіки в 1990—1992 роках.

Після об'єднання Німеччини 3 жовтня 1990 року, її територія збільшилася на 1/3, населення — з 64 до 80 млн. осіб. У п'яти нових землях почались ринкові перебудови, які потребували величезних капіталовкладень (у 1991 році вони становили 140 млрд. марок, у

1992 р. — 152 млрд., у 1993 р. — 182 млрд.), що призвело до бюджетного дефіциту, збільшення державного боргу (в 1990 р. він становив 1039 млрд. марок, у 1993 р. — 1850 млрд. марок).

Досвід об'єднання показав, що прискорена інтеграція двох протилежних економічних систем не може дати негайних позитивних результатів. Потрібен досить тривалий час, протягом якого необхідно здійснювати трансформаційні процеси, створювати ринкові механізми господарювання. Такий перехідний період є однією з умов проведення глибоких ринкових реформ.

Разом з тим, незважаючи на всі негативні тенденції в економіці країни після об'єднання Німеччини, вона залишилася на рубежі XXI ст. однією з провідних країн ЄС. Основними причинами динамічного економічного розвитку Німеччини були:

- високий рівень споживчого попиту;
- збільшення зайнятості і заробітної плати;
- розширення німецького внутрішнього ринку за рахунок п'яти нових федеральних земель;
- швидкий розвиток НТП;
- пріоритетний розвиток галузей експортної орієнтації.

Велика Британія

Економічна стабільність, зростання промислового виробництва, національного доходу у Великій Британії пов'язується з приходом до влади в 1979 році уряду консерваторів на чолі з Маргарет Тетчер. А політика виходу британської економіки із кризи за допомогою неоконсервативної моделі державного регулювання дістала назву "тетчеризм", який як і "рейганоміка" побудована на економічній моделі неолібералізму, зокрема її сучасної модифікації – монетаризму. В її основу покладені принципи саморегулювання і відмова від надмірної регламентації економіки. Уряд Тетчер виступив за вільне підприємництво, розширення особистої ініціативи і крайній індивідуалізм. Він проводив політику скорочення витрат на соціальні потреби населення й оподаткування, політику приватизації державних підприємств, відмови від субсидій збанкрутілим підприємствам, урізання влади профспілок.

Реформи зачепили всі сфери господарського життя країни:

- обмежено профспілкові права на проведення страйків;
- у грошовій і банківській системі прийнята монетаристську концепцію, яка передбачала жорстке обмеження грошей в обігу;
- здійснювалось стимулювання розвитку приватного бізнесу й обмеження державного підприємництва;
- розширена господарська самостійність і фінансова автономія державних компаній;
- проведена податкова реформа;
- вжиття антиінфляційних заходів.

Для втілення монетарних принципів регулювання економіки було передбачено послаблення податкового контролю за функціонуванням ринку, підвищення ролі кредитно-грошових інститутів, радикальну зміну структури бюджетного механізму, що виражалась у відході від прогресивного оподаткування приватних осіб і підприємств.

Важливим напрямом реформи став **курс на приватизацію**, що значно обмежувало державне підприємництво, яке підтримувалося урядом лейбористів. Зазначимо, що в 70-х роках у руках держави було 95,1% акцій великої автомобільної компанії "Брітш мотор лейленд корпорейшн", 62,5% акцій електротехнічної компанії "Феранті". На підприємствах Британської сталльної корпорації, яка належала державі, вироблялося 93,5% сталі. Велику увагу приділяли приватизації нафтової, сталеливарної, авіакосмічної промисловості, повітряного транспорту.

За три роки (із серпня 1984 по травень 1987 року) в приватну власність було передано дев'ять найважливіших концернів, або близько 33% усієї власності держави в промисловості,

у тому числі телекомунікації і підприємства газової промисловості. Державні компанії вивели із зони сприятливого клімату, який раніше підтримував уряд. Тепер вони мали виживати в умовах конкуренції, а ціни на вироблені ними товари і послуги не підтримували спеціальними заходами — їх повністю визначали умови ринкової конкуренції. Конкуренція і страх банкрутства спонукали державні компанії до підвищення ефективності, відносини з державою вони будували на основі контрактів.

На початку 80-х років внаслідок приватизації частка капіталовкладень в економіку з боку державних органів і націоналізованих галузей господарства становила 25% проти 50% порівняно з періодом перебування при владі лейбористів. Зменшилися витрати місцевих бюджетів і на приватизацію житла. Згідно із законом його продали за пільговими цінами мешканцям-орендарям.

Значно стимулювали розвиток приватного підприємництва **нова податкова і фінансова політика:**

- збільшено податкові пільги;
- знижено податки великих корпорацій до 35%;
- збільшились кредити, які надавали приватним особам банки країни;
- уряд проводив політику стимулювання господарської діяльності підприємств;
- скорочувались чисельність державного апарату і витрати на його утримання.

З метою стимулювання інвестицій акцент перемістився з прямого оподаткування на непряме. Частка надходжень у державний бюджет від непрямих податків зросла від 34% у 1979 році до 39% у 1981 році. Ставки податку на додану вартість, яким обкладали широкий асортимент товарів першої необхідності, включно з послугами і медичною допомогою, було підвищено з 8 до 15%.

В антиінфляційній політиці уряд Тетчер значно посилив державний контроль за темпами зростання грошової маси в обігу, надав пільги приватному сектору, скасував контроль над цінами і заробітною платою, підвищив ставки процента, обмежив державні витрати, у тому числі на соціальні потреби. Наслідком стало зниження інфляції наприкінці у 1990 році до 3% (ще у 1989 році вона становила 16%), тобто до величини, яку рекомендували монетаристи. В середині 80-х років Велика Британія показала середні темпи економічного зростання, характерні для розвинутих країн. Показник збільшення ВВП досяг найвищої позначки в Західній Європі, зросла продуктивність праці. Зміцніла позиція Лондона як одного із фінансових центрів світу.

У середині країни відбулися глибокі структурні зміни суспільства. Скоротилася чисельність робітничого класу, зайнятого безпосередньо на виробництві, розширилася зайнятість у сфері обслуговування, зріс прошарок власників дрібних фірм, з'явилася соціальна група високооплачуваних менеджерів середнього рівня. Більшість виборців у 80-х роках в Великій Британії почали відносити себе до середніх верств.

Основні напрями здійснення структурних змін економіки країни було збережено в 90-х роках ХХ і першому десятиріччі ХХІ ст., не дивлячись на посилення соціального розшарування в суспільстві. Доходи 20% багатого населення зростали в середньому на 4,7% у рік, тоді як у 20% бідних — всього на 0,2%. У результаті середній дохід 20% багатих на початку ХХІ ст. був у 17 разів вищий, ніж у 20% бідних.

Франція

Для подолання енергетичних труднощів, які виникли у зв'язку з енергетичною кризою і так званим нафтовим шоком, уряд Франції в 1973 році розробив програму промислової переорієнтації, яка була втілена в плані економічного та соціального розвитку країни на 1976—1980 роки. Ця програма пристосовувала структуру економіки Франції до нових умов міжнародної інтеграції, яка передбачала створення транснаціональних корпорацій і посилення зв'язків із світовим ринком. Замість політики універсальності народного господарства, яку запроваджував президент де Голль, уряд президента **Жіскара Д'Естена** почав проводити політику підтримки найбільш конкурентоспроможних експортних галузей

— автомобільної, авіаракетної, електротехнічної, хімічної, виробництва сільськогосподарської продукції.

Було розроблено державні галузеві програми з ядерної енергетики, інформатики, проекти "Аеробус", "Конкорд" в авіабудуванні, а також інтенсивні методи сільськогосподарського виробництва. Завдяки їх реалізації, незважаючи на кризові потрясіння 70-х років, економічне становище Франції у світі залишалося стабільним, країна входила до п'ятірки перших капіталістичних країн світу.

На початку 80-х років значної шкоди економіці Франції завдала американська валютно-фінансова політика, пов'язана зі штучним завищенням курсу долара. Це призвело до зростання товарного дефіциту Франції, оскільки 1/3 французького імпорту оплачувалася в американській валюті, і зростання цін на споживчі товари. Для того щоб стимулювати французький експорт, уряд змушений був піти на девальвацію франка, перебудову виробничої і фінансової структури. У 1982 році ухвалили Закон про націоналізацію найбільших промислових груп, комерційних і ділових банків. Унаслідок проведеної націоналізації у Франції утворився найбільший серед капіталістичних країн державний сектор. На нього припадали 1/4 всього експорту і 1/3 промислової продукції. Частка державного сектору у фінансово-кредитній сфері становила 95%. Заходи уряду забезпечили стабілізацію та зростання економіки. У 1984 році економічне зростання становило 1,75%, у 1985 — 2%.

Отже, на початку 80-х років перебудова економіки Франції спиралася на могутній державний сектор, управління і планування економічного та соціального розвитку. Поряд з цим створювалася значна кількість порівняно невеликих приватних підприємств, які використовували найновіші технології. Проте фінансування їх брали на себе націоналізовані банки.

У 1986 році до влади прийшла нова адміністрація, яка взяла на озброєння неоконсервативну модель економічного розвитку і розпочала денационалізацію та дерегламентацію різних сфер господарської діяльності. Однак, на відміну від британського "тетчеризму" уряд **Жака Ширака** залишив недоторканною державну форму власності підприємств у електроенергетиці, газопостачанні та теплокомунікації. У 1987 році він провів лібералізацію цін на продукцію промисловості та послуги. Регламентувалися лише ціни на книги і медикаменти, тарифи на світло, газ і залізничний транспорт.

Початок періоду 1990-2000-х років пройшов під впливом політики Ж. Ширака. Серед заходів, спрямованих на ліквідацію кризи початку 90-х років, слід зазначити розширення громадських робіт і житлового будівництва, стимулювання зростання виробництва та стримування зростання безробіття. Було введено низку податкових пільг з метою стимулювання довгострокових вкладів громадян, забезпечення доступу до цільових кредитів на капітальне і житлове будівництво. Для боротьби з безробіттям випустили державну позику, зібравши за її допомогою 110 млрд. франків. У 1993 році реалізовано одну з найбільших у Західній Європі програму приватизації, що суттєво зміцнило державну фінансову систему.

Значний вплив на економічний розвиток Франції справляє інтеграція її економіки в Європейське Економічне Співтовариство і світову господарську систему. У рамках

Європейського Союзу (ЄС) Франція спеціалізується на експорті малолітражних автомобілів, жіночого одягу, взуття, білизни. Вирівнювання економічної структури зробило Францію рівноправним партнером у цьому об'єднанні.

24.4. Економічний розвиток Японії на сучасному етапі

У 80-х роках можливості економічного механізму, який дозволяв Японії підтримувати вражаюче економічне зростання, яке назвали "японським економічним дивом", вичерпалися. Якщо в 60-х роках економіка країни зростала щороку на 10%, у 70-х роках – 5%, у 80-х — 4, то в 90-х роках вони були незначними (1996 — 3,6%, 1997 — 1, 1998-2000 роки — 0,2%).

Зовнішньоекономічні зв'язки, насамперед торгівля, набули для Японії особливого значення. Імпорт сировини, якої у країні майже немає, йде головним чином із держав, що розвиваються, за низькими цінами. Дешева сировина також сприяла піднесенню японської економіки. Готову продукцію Японія вивозить до розвинутих країн — США, Канади, Австралії, країн Європи.

Завдяки цим та деяким іншим чинникам, Японія досягнула передових рубежів у світі й перетворилася в один із світових центрів.

Японія протягом післявоєнного періоду перетворилася на економічно могутню державу, що володіє промисловістю, оснащеною найновішими технологіями, має великі валютно-фінансові ресурси, займає міцні позиції у міжнародному поділі праці. Показники продуктивності праці в країні — одні з найвищих у світі. Причому за останні десятиріччя зростання продуктивності праці перевищувало рівень заробітної плати, яка поступово стала однією з найвищих у світі. Японія — одна з найбільших торгових держав світу, до того ж 98% її експорту припадає на готові промислові вироби. Наприклад, на неї припадає понад 2/5 лічильної техніки, що надходить на світовий ринок, а також морських суден, мотоциклів та робіт; понад 1/5 продажу автомобілів, сталі, текстильних виробів.

Проте, незважаючи на досягнення, японська економіка вже понад десять років перебуває в стані стагнації. У той час як середні темпи зростання ВВП США з 1992 по 2000 роки становили 3,6%, цей показник в Японії не перевищує 1%. У багатьох галузях промисловості, де раніше домінувала Японія, її компанії у конкурентній боротьбі з виробниками США, Європи, нових азійських економік втрачають свої позиції. Так, значна частина японських компаній, які недавно були безперечними лідерами в галузі виробництва електроніки і комп'ютерних чипів, тепер змушені поступитися перед натиском Intel і Microsoft. Небезпеку для економіки Японії становить також уповільнення економічного розвитку США, що передусім призведе до зниження попиту на японські автомобілі, 40% експорту яких припадає на американський ринок. Змушена брати у борг для поживлення своєї економіки, Японія стала найбільшим боржником серед розвинутих країн світу, її урядовий борг становить понад 120% ВВП. Чимало японських компаній переносять свої виробничі потужності в сусідні країни, наприклад Китай та Індонезію, де затрати на робочу силу є набагато меншими, ніж в Японії.

Разом з тим Японія все ще залишається другою після США економічною потугою у світі. Її зовнішньоторговельні позиції хоч і похитнулись, але ще доволі сильні.

24.5. Посилення світових інтеграційних процесів за участю розвинутих країн на рубежі XXI століття

У 80-90-х роках активного розвитку набрала Генеральна угода про тарифи і торгівлю (ГАТТ), діяльність якої все більше спрямовувалася на багатосторонні угоди міжнародної торгівлі й максимальне зняття перешкод для її розвитку. В цьому плані найбільш результативними були перемови країн-членів ГАТТ у 1986 році в Уругвайському раунді, на якому було висунуто завдання повної ліквідації бар'єрів у торгівлі текстильною продукцією і послугами та створення єдиної системи захисту інтелектуальної власності. Це по суті стало практичною реалізацією ідеї про створення єдиного економічного простору у світовому масштабі.

Активна діяльність ГАТТ значно сприяла тому, що сьогодні тарифи становлять лише 5% оподаткованого митами імпорту, тоді як у міжвоєнний період вони інколи перевищували 50%. У березні 1994 року ГАТТ було перетворено у *Світову організацію торгівлі* (СОТ). Це було викликано особливою увагою до інтелектуальної власності і необхідністю регулювання не тільки руху товарів, а й послуг. Виробники нових інтелектуальних продуктів, природно, зацікавлені в тому, щоб окупити свої значні витрати, захистити свої права власності. На цьому ґрунті світова економічна спільнота значно посилила інтеграційні зв'язки, утворюючи різноманітні угруповання, зони, союзи з метою сприяння економічному розвитку.

За даними СОТ, у середині 90-х років у світі було більш ніж 30 інтеграційних угруповань різного типу (зони вільної торгівлі, митні союзи, "спільні ринки", економічні союзи тощо). До них належали як середньо-розвинуті, так і могутні інтеграційні угруповання (Європейський Союз, НАФТА, АСЕАН та ін.) у межах яких переміщення фінансових та трудових ресурсів відбувалося без всяких обмежень.

Значного розвитку набув Європейський Союз, який продовжив політику розширення свого впливу на європейські країни. В 1981 році до його лав була прийнята Греція, в 1986 — Португалія й Іспанія, в 1995 — Швеція, Австрія, Фінляндія. З 1 січня 1993 року почав функціонувати єдиний внутрішній ринок Співтовариства, відмінена решта обмежень щодо руху товарів, послуг, капіталів та людей. Введені єдині стандарти на продукції багатьох видів.

У листопаді 1993 році набрав чинності Маастрихтський договір, згідно з яким Співтовариство поступово трансформується у валютний, економічний і політичний Європейський Союз з єдиними зовнішньою політикою, громадянством та валютою. 1 січня 1999 року на єдину валюту — євро — перейшли 11 держав ЄС. Протягом кількох років євро було засобом безготівкового розрахунку поряд з національними валютами, а з 2002 року стало єдиною грошовою одиницею у 12 країнах ЄС: Німеччині, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландах, Люксембурзі, Ірландії, Греції, Іспанії, Португалії, Австрії, Фінляндії.

З 1 травня 2004 року повноправними членами Євросоюзу відразу стали 10 країн: Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина, Словенія, Латвія, Литва, Естонія, Мальта й Кіпр. З 1 січня 2007 року до Європейського Союзу приєдналися Болгарія і Румунія. З їх вступом територія ЄС збільшилася більш ніж на третину — до 4,23 млн. кв. км, внутрішній ринок зріс до 487 млн. споживачів, що більше, ніж у США та Японії, разом узятих. Нині Євросоюз — одна з найпотужніших інтеграційних зон світу, яка об'єднує 27 країн із сукупним ВВП понад 10 000 млрд. євро.

Наступне розширення Європейського Союзу, як очікується, відбудеться не раніше 2012 року. Найближчим кандидатом на вступ до ЄС вважається Туреччина. Стосовно інших країн, географічно розмішених у Європі, у тому числі й України, то долю їх майбутнього членства в Євросоюзі поки що не визначено.

Економічний потенціал Євросоюзу, що невпинно прогресує, близький, а за окремими напрямками перевищує економічний потенціал США. Сьогодні ЄС є незаперечним лідером світової торгівлі, забезпечуючи майже 40% світового експорту, тоді як США — менше 12,3% (1948 р. — 22%). ВВП ЄС становить близько 10 трлн. дол. США, промислове виробництво — 22% світового. Країни ЄС посідають панівні позиції в експорті капіталу, будучи, по суті, визначальним інвестиційним центром світової економіки (протягом 90-х років п'ять найбільших європейських інвесторів — Німеччина, Велика Британія, Франція, Нідерланди та Швеція — забезпечували 80% загального обсягу експорту іноземного капіталу). Значна увага приділяється соціальним складовим економічної політики. Таким чином, Євросоюз має всі шанси стати справді глобальним центром з перспективами стійкого зростання та посилення впливу на забезпечення стабільності та демократії в Європі й усьому світі.

Однак і для розвитку Європейського Союзу притаманні суперечності та кризові явища. В 2010 році відбувся фінансовий обвал в Греції, причиною якого став величезний дефіцит бюджету, який перевищив ВВП країни. Покрити його взялася Німеччина, виділивши

для цього близько 10 млрд. євро. Водночас ця ситуація привела до деякого падіння курсу євро по відношенню до долара США, викликала цілу низку соціально-економічних проблем.

Цікавим можна назвати і факт об'єднання в інтеграційних межах країн, що відносяться як до числа розвинутих, так і тих, що розвиваються. Прикладом такого об'єднання є *північноамериканська асоціація вільної торгівлі* (НАФТА), яку створено в 1992 році за угодою між США, Канадою і Мексикою. Між цими країнами були зняті не лише митні бар'єри, а й відкрито шлях до створення єдиного континентального ринку для вільного руху товарів, послуг, капіталів і робочої сили. Це є своєрідною відповіддю США на створення Євросоюзу і бажанням утримати домінуючі позиції у протистоянні з іншими економічними центрами світу — Західною Європою і Японією.

Цим же шляхом пішла і Японія, яка свого часу ініціювала *організацію Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва*, а зараз веде перемови про створення в її межах *Східно-Азійського економічного співтовариства* з метою об'єднання азійського ринку.

Поглиблення економічної інтеграції зумовлює необхідність створення міжнародних органів, спроможних координувати зусилля країн і формувати механізми для розв'язання складних суперечливих питань. Завданням цих органів є уніфікація правового простору країн, що об'єднуються, і координація економічної політики. Завершенням цього процесу має стати створення єдиного уряду і єдиного парламенту.

Поки що жоден економічний блок не досяг такого розвитку (найближче до цього стоїть Європейський Союз), тому важливу роль і надалі відіграють міжнародні організації. Серед них уже згадані при аналізі розвитку розвинених держав МВФ і МБРР, які намагаються вирішувати також міжнародні економічні проблеми. Крім того, специфічну роль на міжнародній арені відіграють регулярні наради глав найбільш розвинених країн, зокрема в рамках *своєрідного клубу G-7* ("Великої сімки"), до якого входять США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Канада.

Отже, для господарського розвитку провідних країн світу друга половина ХХ — початок ХХІ ст. стали періодом поступової стабілізації основних галузей промисловості, зростання виробництва товарів масового споживання, підвищення життєвого рівня населення. Масове застосування досягнень науки, інформації та комп'ютеризації надало економічному розвитку технотронного характеру. Людська діяльність все більше набуває духовного виміру. Фізична праця поступається місцем розумовій. Індустріальна епоха трансформується в постіндустріальну.

Глава 25. Економічний розвиток інших країн та регіонів світу після Другої світової війни

25.1. Загальна характеристика світового економічного розвитку післявоєнної доби

Після закінчення Другої світової війни відбулися потужні процеси поділу світового співтовариства на різні соціально-економічні та політичні системи, напрями, пошуків власних підходів соціально-економічного розвитку.

У ряді країн Центральної, Східної Європи, а також в окремих країнах Азії та Америки почалася побудова *державного соціалізму*, який базувався на нових для них механізмах економічного розвитку — централізованих плануванні та управлінні народним господарством, які були запозичені у могутнього довоєнного представника соціалізму СРСР. Так виник світовий соціалістичний табір, який почав будівництво державного соціалізму та комунізму.

До 1950 року в країнах соціалізму були в основному подолані труднощі повоевної відбудови. 50-60-ті роки стали періодом форсованої індустріалізації на основі екстенсивного

розвитку. Економічна політика засновувалася на методах і механізмах, що використовувалися свого часу в СРСР. В країнах соціалізму використовувалися майже однакові інструменти впливу на господарське життя: націоналізація промисловості, впровадження планової економіки, соціалістичні аграрні реформи.

Стартові умови побудови соціалізму у країн були різними. Лише деякі з них мали сформований промисловий комплекс. За основними соціально-економічними показниками на початку 50-х років можна виділити чотири групи країн соціалізму:

- 1) найбільш розвинуті — Чехословаччина, НДР;
- 2) країни вище середнього розвитку — Угорщина, Польща, Югославія, СРСР;
- 3) країни середнього розвитку — Болгарія, Румунія;
- 4) країни слабого розвитку — Албанія, Китай, Північна Корея, В'єтнам, Монголія.

Згодом до них приєдналися Куба та Лаос.

З утвердженням соціалістичного табору було проголошено курс на вирівнювання і зближення рівнів економічного розвитку країн. Ставилося завдання подолання аграрного характеру господарства та перетворення їх на індустріально розвинені. Протягом 50—60-х років утвердилася суспільна форма власності. Характерною ознакою стало прискорення економічного зростання.

Однак 70-80-ті роки показали неспроможність країн соціалістичного табору конкурувати з розвиненими ринковими країнами світу. На рубежі 90-х років відбувся розпад двох великих федеральних держав соціалістичної системи — Югославії та СРСР, а також Чехословаччини, на теренах яких виникло відповідно 6, 15 та 2 самостійних держав. Більшість країн колишнього соціалістичного табору, в тому числі і новоутворених, відмовилися від побудови комунізму і почали перехід до ринкової економіки. Цей період в економічній літературі назвали перехідною економікою.

Перехідна економіка — це складова перехідного етапу суспільства, пов'язана із перетворенням однієї економічної системи на іншу. У перехідній економіці завжди присутні, співіснують, взаємодіють і борються домінуючі уклади, елементи, форми старої і нової системи з поступовим наростанням нового і формуванням якості однорідності, органічної цілісності системного утворення, що виникає. В нашому випадку мова йде про становлення сучасної ринкової економіки на засадах капіталістичних економічних відносин.

Таким чином, на початку 90-х років в світі утворилося кілька десятків держав з перехідною економікою. Їх можна поділити на дві групи. Першу групу утворюють Чехія, Словаччина, Польща, Угорщина, Румунія, Болгарія, Албанія, Словенія, Хорватія, Сербія, Боснія, Македонія і Чорногорія. Друга група — 15 держав колишнього СРСР (в т.ч. 7 європейських — Естонія, Литва, Латвія, Молдавія, Білорусія, Україна, Росія), що як і Чехія, Словаччина, країни колишньої Югославії проходять через стадію формування державності, що надає специфічного характеру перехідній економіці у цих країнах.

Разом з тим, деякі соціалістичні азійські країни та Куба продовжують і до нині залишатись у межах системи державного соціалізму.

Відразу після Другої світової війни розпочався і **розпад колоніальної системи** капіталізму, який тривав майже півстоліття і в основному завершився до 1990 року. З її розпадом відкрилися перспективи для суверенного розвитку десятків нових держав в Азії, Африці, Латинській Америці. За роки незалежності ці країни здійснили складні соціально-економічні перетворення, досягли певних успіхів у створенні основ національної економіки. Проте переважній більшості з них не вдалося істотно скоротити відставання від промислово розвинутих країн з ринковою економікою, вирішити багато гострих соціальних проблем.

Для характеристики колишніх колоній, напівколоній і залежних держав як особливого угруповання в літературі використовуються різні терміни:

- молоді національні держави;
- країни, що розвиваються;
- країни "третього світу";
- країни, що визволилися;

- слаборозвинуті держави.

Всі вони в повній мірі не відображають диференціації африканських, азійських і латиноамериканських країн за рівнем розвитку, не враховують специфіки історичного розвитку країн Латинської Америки, котрі вже тривалий час існують як національні політично незалежні держави. Тому найбільш доцільним у даному випадку можна вважати термін "країни, що розвиваються", хоч і він є досить умовним (адже країн, що не розвиваються, у світовій економіці немає).

Нарешті, у 80-90-і роки з середовища "країн, що розвиваються" виокремилася ряд держав, які дістали назву "**нові індустріальні країни**" (НІК). Це країни, які завдяки поглибленню науково-технічного прогресу, зміни і модернізації сучасної системи міжнародного поділу праці створили сприятливі умови для динамічного розвитку своєї економіки, за короткий час створили значний промисловий потенціал, розвинули окремі сучасні галузі індустрії, різко збільшили промисловий експорт, посівши важливе місце в міжнародному поділі праці.

Число і склад учасників даної групи країн не є незмінним. У 80-ті роки сюди включали країни й території Східної Азії (Південна Корея, о. Тайвань, Гонконг, Сінгапур), деякі найбільш розвинені країни Латинської Америки (Бразилія, Мексика, Аргентина), іноді й Індію, Єгипет. Однак із зазначених країн лише азійська четвірка так званих "драконів" стабільно підтвердила свою репутацію нового полюсу росту світової економіки і найчастіше пов'язується з поняттям "нові індустріальні країни". 90-ті роки показали, що, крім НІК, так би мовити, **першої хвилі**, з'являються НІК **другого** ешелону — Малайзія, Таїланд, Індонезія, і, у перспективі, **третього** — Туреччина, Філіппіни, Шрі-Ланка.

25.2. Проблеми розвитку країн в період побудови соціалізму та на етапі перехідної економіки

25.2.1. Становлення та розвиток соціалізму в європейських країнах

Розвиток соціалізму в європейських країнах пройшов кілька етапів.

Перший етап (1945-1949) ознаменувався зміною політичних режимів, відбудовою зруйнованого війною господарства, перебудови економічної структури, проведення широкомасштабних аграрних реформ за активного політичного і матеріального сприяння СРСР. У всіх країнах була проведена націоналізація землі і розпочалося повсюдне **формування селянських кооперативів**.

До 1947 року у країнах було проведено **націоналізацію промисловості**. Виняток становила НДР. Там на основі рішень Потсдамської конференції 1945 року було конфісковано промислову власність монополістів, військових і нацистських злочинців. Усього в Східній Німеччині конфіскували 9281 підприємство, в тому числі близько 5 тисяч великих. Націоналізували їх з утворенням НДР. Значно пізніше (1948) було проведено націоналізацію і в Румунії.

У 1949 році для сприяння організації планомірного соціально-економічного співробітництва було створено Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ). До неї ввійшли Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, Радянський Союз, Чехословаччина, Албанія (з кінця 1961 року не брала участі в роботі РЕВ). Пізніше організація розширилася за рахунок НДР (1950), Монголії (1962), Куби (1972) і В'єтнаму (1978).

Другий етап (1950-1960) характеризувався прийняттям перших планів народногосподарського розвитку, головним завданням яких було завершення індустріалізації. Почала посилюватися спеціалізація економіки. У сільському господарстві здійснювалося кооперування селянства, яке в більшості країн Східної Європи завершилося до початку 60-х років. Винятком стали Польща і Югославія, в яких кооперативний сектор не мав вирішального значення. У 50-х роках швидко розвивався промисловий потенціал країн, темпи його зростання становили близько 10% на рік. Країни Східної Європи перетворилися з аграрних (крім НДР і Чехословаччини) індустріально-аграрні.

Діяльність РЕВ була направлена на переорієнтацію торговельно-економічних відносин в бік їх між країнами соціалізму, особливо в питаннях координації й розвитку зовнішньої торгівлі, на надання науково-технічної документації та інформації. Країни — члени РЕВ перейшли до спеціалізації та кооперування виробництва, до погодження народногосподарських планів, до створення спільних наукових центрів і господарських одиниць. В 1964 році створено Міжнародний банк економічного співробітництва — орган для регулювання міжнародних розрахунків.

Зазначимо, що ряд країн досягли значних успіхів у розвитку соціалістичної економіки, вдосконаленні соціальної сфери, підвищенні життєвого рівня населення. Вони забезпечили досить високі сталі темпи розвитку економіки, здійснили її індустріалізацію, забезпечили повну зайнятість населення, різко зменшили майнову диференціацію. Середньорічні темпи приросту господарства були вищі, ніж в економічно розвинених країнах, особливо в 50-х роках. Соціальні досягнення в цих країнах на протязі досить тривалого періоду мали сильний вплив на розвиток решти світу.

На *третьому етапі* (1960-1970) почали проявлятися помітні недоліки створеної в державно-соціалістичних країнах системи господарювання, побудованої на екстенсивних засадах. Майже в усіх країнах, особливо в індустріально розвинутих, різко впали темпи зростання промисловості і національного доходу, спостерігалось відставання наукомісткого виробництва, зростання зовнішньої заборгованості, що викликало необхідність проведення господарських реформ. В Угорщині, Чехословаччині та Югославії почалися досить радикальні ринкові реформи. У НДР, Польщі проведена деяка модернізація діючої адміністративної системи планування й управління народним господарством. А Румунія взагалі реформування національної моделі розвитку не проводила.

Однак всі реформи в європейських країнах соціалізму було згорнуто після подій 1968 року, коли в Прагу було введено війська країн Варшавського договору.

В економічному розвитку країн державного соціалізму почали проявлятися негативні тенденції, які частково вдавалося нейтралізувати шляхом економічних реформ. Однак ефективність їх проведення щораз наštовхувалось на політико-ідеологічний догматизм. Багаторічна відданість марксистсько-ленінському вченню, з його поділом суспільства на антагоністичні класи і їх непримиренну боротьбу, не дозволяли проводити прогресивні політичні реформи, що ставало основним гальмом на шляху і реформ економічних.

Вже з 70-х років у країнах "соціалістичного табору" внаслідок відставання в використанні досягнень НТП, розпочинається уповільнення темпів розвитку. Однією з головних причин цього було те, що головна увага приділялася галузям, що не були носіями технічного прогресу: металургії, важкому машинобудуванню, виробництву будівельних матеріалів.

Четвертий етап (1970-середина 80-х років) характерний спробами розв'язати господарські проблеми шляхом модернізації не економічної, а адміністративної системи господарювання. Вичерпання ресурсів екстенсивного зростання змусило країни державного соціалізму вдаватися до використання іноземних кредитів. Особливо це стало відчутно в період світової енергетичної кризи 1973-1974 років, що виявилася передусім у зростанні цін на нафту.

Спроба перебудови економіки шляхом використання ресурсо- й енергозберігаючих технологій наštовхнулася на неповоротку систему ціноутворення у взаємній торгівлі. Це обернулося значним відставанням на ключових напрямках науково-технічного прогресу. Підсилило ці процеси певне споживацьке відношення до природних ресурсів СРСР, особливо нафти.

У 80-ті роки економічне становище продовжувало погіршуватись. Ефективність економіки падала, почали виникати серйозні ускладнення в соціальній сфері, а в деяких країнах (Польща, Угорщина, Чехословаччина) почали спостерігатися кризові явища в національних економіках. До цього привели неефективність адміністративно-планового розвитку, нераціональна структура суспільного виробництва, висока енерго- та

матеріаломісткість національного виробництва, низька продуктивність праці тощо. Темпи щорічного зростання суспільного виробництва тут різко впали: із 2,9% у 1981—1985 роках до 1,8% у 1989 році. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років усі східноєвропейські країни опинилися в умовах глибокої соціально-економічної кризи.

Суперечності почали виявлятися також всередині країн — членів РЕВ. Угорщина, Чехословаччина, Югославія проводили порівняно радикальні реформи і ставили завдання більш активного входження у світовий ринок. Зовнішньоекономічний обіг цих країн розпався на два потоки: найякісніша конкурентоспроможна продукція йшла на західний ринок, а решта експортувалася на ринок країн РЕВ. У 1971 році була ухвалена Комплексна програма соціалістичної економічної інтеграції, спрямована на розвиток нових форм — виробничої кооперації та спеціалізації, науково-технічного співробітництва, координації планів економічного розвитку, спільної інвестиційної діяльності. Протягом 1971–1978 років було укладено 100 багатосторонніх і 1000 двосторонніх угод про виробничу кооперацію. Найбільшого розвитку кооперація і спеціалізація набули в автомобільній промисловості.

Однак проблеми всередині РЕВ наростали. Її криза й остаточне припинення діяльності в 1991 році визначилась низкою таких чинників:

- орієнтація на сировину СРСР, яка припинила пошуки нових ресурсозбережних технологій;
- низький рівень кооперації в галузях, що визначають НТП. Наприклад, її рівень в галузі машинобудування був у 4–6 разів нижчим, ніж між західними країнами;
- ізольованість країн РЕВ від впливу головного двигуна економічного розвитку — міжнародної конкуренції;
- загальне наростання кризових явищ у країнах державного соціалізму;
- погіршення позицій східноєвропейських товарів на світовому ринку;
- безперервні суперечки та конфлікти між партнерами з приводу цін і принципів збалансування товарообміну;
- посилення в другій половині 80-х років намагань країн Східної Європи (особливо таких, як Польща, НДР, Чехословаччина, Угорщина) повернутися на західний ринковий шлях розвитку.

25.2.2. Особливості перехідної економіки європейських країн

Такий стан соціально-економічного розвитку країн соціалістичного табору вимагав серйозних реформ. Економічна теорія країн державного соціалізму 80-х років виділяла два види господарських реформ — *управлінські* (або демократичні) і *технократичні*. При використанні першого виду (Угорщина, Чехословаччина) на зміну централізованому розподілу ресурсів прийшли досить жорстко регульований ринок, що допускав лише деяку гнучкість цін, і комплексна система непрямих регуляторів (переважно податків і субсидій). При використанні технократичного виду (НДР, деякою мірою СРСР) відбувалася лише певна адміністративна децентралізація за умови збереження фіксованих цін, які час від часу переглядалися у централізованому порядку, і обов'язкових планових показників для підприємств (об'єднань).

Але обидва ці види господарських реформ належали до типу *внутрісистемних*, які були спрямовані на її вдосконалення. Їх загальною метою проголошувався перехід від екстенсивних до інтенсивних методів господарювання на основі непорушно пануючої суспільної (державної) власності на засоби виробництва шляхом певної децентралізації управління і активізації використання товарно-грошових відносин.

На протипагу цьому *міжсистемна реформа* означає революційні зміни та перетворення, які ведуть до утворення економічної системи на якісно новій основі. Кардинальна зміна економічної системи виступає як органічна складова процесу більш високого порядку — трансформації в суспільній макросистемі, в якій економічні і позаекономічні, насамперед політичні, чинники також переплетені і взаємозумовлені. Тому

європейські країни державного соціалізму, трохи згодом СРСР, в середині 80-х років почали важкий трансформаційний шлях до ринкової економіки, який в економічній літературі назвали *перехідною економікою*.

Головним напрямом програм та практики ринкових реформ у даних країнах став процес роздержавлення й приватизації. Значну увагу було приділено подоланню монополізму й розвитку конкуренції, лібералізації цінової політики та зовнішньоекономічної діяльності.

Кардинально змінюється *грошова та фінансово-кредитна політика*. З другої половини 80-х років у країнах регіону почала створюватися двоярусна банківська система, яка охоплює національні (центральні) й комерційні банки. Центральні банки при цьому дедалі більше концентрували свою діяльність на формуванні загальнонаціональної фінансово-кредитної та емісійної політики, регулюванні процентних ставок, контролі за діяльністю комерційних банків. Останні безпосередньо займалися обслуговуванням юридичних та фізичних осіб. Були створені фінансовий, кредитний, цінних паперів, валютний ринки.

На початку 90-х років у всіх східноєвропейських країнах державний бюджет формувався зі значним дефіцитом. Спроби збалансувати держбюджет здійснювалися за рахунок, з одного боку, скорочення дотацій та субсидій підприємствам, різкого зменшення державних капіталовкладень в економіку, скорочення військових витрат, обмеження певних соціальних програм та допомоги іншим країнам, з іншого боку — через збільшення прибутків держави. Найбільшого успіху в цій сфері досягли Чехія, Угорщина, Польща, де й рівень інфляції був значно нижчий, ніж в інших країнах регіону.

Податкові реформи у цих країнах були спрямовані як на стимулювання економічної зацікавленості підприємців, незважаючи на форми власності, у розвитку виробництва, так і на зростання доходів державного бюджету та вирішення на цій основі загальнонаціональних завдань. Головними видами податків стають податки на додану вартість, на прибуток, акцизний збір. При цьому такі країни як Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина, Хорватія здійснюють політику зближення національних податкових систем із системою, що діє з 1993 року у ЄС, маючи на увазі уніфікувати їх до моменту свого вступу в цю організацію. Більш диференційованими стали і податки з населення.

Істотно змінюється й *соціальна політика*. Створюється нова система соціального захисту, заснована на свободі економічної діяльності, соціальному партнерстві між громадянином і державою, споживачем і виробником, робітником і роботодавцем. Держава гарантує лише мінімальний рівень соціального захисту й дедалі частіше — на адресній основі (сім'ї з дітьми, інваліди, молодь, пенсіонери, малозабезпечені). Підвищення рівня реального соціального забезпечення понад мінімальний здійснюється вже переважно за рахунок самого населення. Нарівні із збереженням системи безплатної освіти та медичного обслуговування, надання житла, умов для відпочинку значна частина цих послуг реалізується власним коштом громадян. Такі зміни у соціальній політиці утворюють додаткові стимули для високопродуктивної якісної праці.

За період з 1989 року виділяють два етапи проведення ринкових реформ у європейським країнах колишнього соціалізму. *Перший етап* охоплює період з 1990 року до середини 90-х років, тобто 5-7 років. Цей період вчені назвали трансформаційною кризою, характерними ознаками якої були:

- злам старої економічної системи і перехід до ринкової економіки;
- стагфляція економіки (тобто одночасне поєднання економічного спаду і інфляції);
- дестабілізація фінансового становища (дефіцит державних бюджетів, дефіцит поточних статей платіжних балансів та ін.);
- зниження життєвого рівня переважної більшості населення;
- різке загострення соціальних проблем.

Глибина економічного спаду виявилась насамперед у значному скороченні ВВП: за 1989—1999 роки він у середньому зменшився на 20%, зокрема у Румунії — 34%, Болгарії — 27, Словаччині — 25, Угорщині — 18, Чехії — 15, Польщі — 22%. Значний спад відбувся у важкій промисловості, що становила у більшості країн основу народного господарства. Внутрішній попит на її продукцію впав, взаємні поставки між постсоціалістичними країнами, на які традиційно орієнтувались великі підприємства, після розпаду РЕВ і СРСР різко скоротились, а на ринках Заходу товари із колишніх країн соціалізму, за невеликим винятком, не витримували конкуренції внаслідок низької якості і високих цін.

Лише в 1993-1994 роках у країнах Центральної і Східної Європи відновилось відносно стає економічне зростання. Воно було навіть значнішим, ніж припускала більшість спостерігачів. У Польщі та Словаччині щорічне збільшення ВВП становило 5-7%, трохи менший ріст був досягнутий у Чехії, Угорщині, Хорватії, Словенії, Румунії. Болгарія, хоча і не досягла таких успіхів у прирості виробництва, але після невдалої спроби комуністичного реваншу також стала на шлях оздоровлення економіки. У 2000 році зростання ВВП у Східноєвропейському регіоні, у т. ч. і в Україні, становило 6%.

Разом з тим ринкова трансформація призвела до збільшення безробіття: за даними офіційної статистики, його рівень у 2000 році коливався від 9% в Угорщині та Чехії до 18% у Словаччині та Болгарії і 22-32% у колишніх республіках Югославії. Відбулися поширення і загострення бідності, поглиблення диференціації доходів населення і майнове розшарування, зростання злочинності та багатьох інших негативних явищ.

Другий етап ринкових реформ (1995-2005) був пов'язаний з підготовкою до вступу більшості країн Центральної і Східної Європи до Європейського Союзу. Згідно з критеріями, виробленими на сесії ЄС у Копенгагені у червні 1993 року, умовами членства східноєвропейських країн стали:

- створення стабільних інститутів, що гарантують демократію, правовий порядок, дотримання прав людини і захист національних меншин;
- забезпечення функціонуючої конкурентоздатної ринкової економіки;
- визнання законодавчої бази ЄС, включаючи відданість завданням створення економічного і валютного союзу.

У листопаді 1993 року були затверджені так звані Маастрихтські критерії досягнення макроекономічної стабілізації:

- підтримання цінової стабільності, яка передбачає, що норма інфляції у країні-кандидаті не буде перевищувати більше ніж на 15% рівень країни з найменшим її показником у зоні євро;
- обмеження сукупного державного боргу 60% від обсягу ВВП, а сукупного бюджетного дефіциту 3%;
- встановлення рівня процентних ставок за довгостроковими кредитами не вище ніж на 2% рівня, досягнутого трьома країнами з найнижчим показником інфляції.

Ці критерії стали для країн-претендентів не лише орієнтирами, а по суті й свосередніми "наказами" по здійсненню системних перетворень.

Радикальні ринкові реформи, що розпочалися на другому етапі і охопили весь постсоціалістичний світ, мали як певні спільні риси (однотипність систем, перебування в системі державного соціалізму, сильний вплив на їх розвиток СРСР тощо) так і суттєві відмінності. До відмінностей насамперед віднесемо різницю в рівнях економічного розвитку. Так, валовий внутрішній продукт Польщі у 2001 році був на 27% більшим, ніж у 1989 році — до початку реформ (у інших країнах регіону економічні реформи розпочалися пізніше, тому для порівняння взято 1990 рік), у Словенії ВВП у 2000 році був на 20% вищим, ніж у 1990 році, в Угорщині — на 8%, у Словаччині — на 5%. Усі інші постсоціалістичні країни не досягли в 2000 році власних показників ВВП за 1990 рік. Чехія та Македонія трохи не дотягнули до рівня ВВП десятирічної давності. Естонія, Хорватія, Румунія та Болгарія зуміли забезпечити лише три чверті ВВП 1990 році. Литва, Латвія та Росія зупинилися на

двох третинах, а валовий внутрішній продукт України, попри її економічні досягнення в 2000 році, не дотягнув навіть до половини рівня десятирічної давності.

Крім того, економічні системи постсоціалістичних країн відрізнялися особливостями галузевої структури, глибиною макроекономічних диспропорцій, ступенем реформованості господарських систем і психологічної підготовленості населення до зміни соціально-економічного ладу тощо.

Однак зазначені вище чинники, як визнає більшість дослідників, не були визначальними для ходу системних перетворень і господарської динаміки. Вирішальну роль відіграли ступінь розуміння, якість постановки і воля до реалізації структурами державної влади завдань системної трансформації і здійснювана економічна політика. Від них вирішальною мірою залежить і різна соціальна ціна реформування.

Передумовою успішного розвитку країн є створення сприятливого інвестиційного клімату, який залежить від таких чинників, як загальна лібералізація господарської діяльності, забезпечення відносної стабільності законодавства та передбачуваності змін у ньому, встановлення раціонального рівня оподаткування, з пільгами для інвестицій та реінвестицій, правильна амортизаційна політика, виважена політика доходів тощо. Найбільш успішно ці умови створювалися в економіках Польщі, Чехії, Словенії, Словаччині, Угорщині.

В цих країнах активно залучалися капітали найбільших транснаціональних компаній. Так, в Угорщині ряд найважливіших підприємств було повністю або частково продано у власність іноземних інвесторів. В її автомобільну промисловість значні кошти інвестували такі ТНК, як "Audi" (Німеччина) — 530 млн. дол., "General Motors" (США) — 283 млн. дол. і "Suzuki" (Японія) — 280 млн. дол., а у сферу виробництва споживчих товарів — "Unilever" (Велика Британія — Нідерланди) — 150 млн. дол., що сприяло модернізації відповідних галузей. У Чехії такий тип стратегії є характерним для виробництва скла, легкових автомобілів та інших транспортних засобів, для харчової та хімічної промисловості, для сфери телекомунікацій тощо. У Польщі цей метод ефективно використано в тракторному виробництві: "Daewoo Corporation" (Південна Корея) придбала польське підприємство вартістю 1,1 млрд. дол.

Водночас, пристосування підприємств до більш жорсткого ринкового економічного середовища на перших фазах трансформаційного процесу відбувалося у більшості випадків з врахуванням таких факторів, як величина витрат на зміну економічної орієнтації і внутрішньої перебудови своєї структури, бажання уникнути болісних конфліктів усередині самого підприємства в зв'язку з такою перебудовою. В багатьох випадках підприємства розраховували на державну фінансову підтримку. Це привело до певного застосування в окремих виробництвах селективного протекціонізму. Наприклад, у Польщі з процесу лібералізації було виключено імпорт алкогольних і тютюнових виробів, палива, а також запроваджувалися додаткові податки на імпортні автомобілі та вироби електроніки. В Угорщині було збережено квоти та ліцензії щодо імпорту окремих споживчих товарів, упроваджувалося (1995) додаткове 8-відсоткове мито на всі види імпорту. Чехії та Словаччині застосовувалися додатковий 20-відсотковий податок на імпорт споживчих товарів, а також системи попередніх імпортних депозитів щодо окремих груп напоїв.

Однак, незважаючи на подібні кроки, протекціонізм та інші засоби державної підтримки в даних країнах застосовуються відносно обмежено. Переважають ті адаптаційні процеси, які дедалі більше спираються на реструктуризаційні мікроекономічні механізми. Саме вихідна обмеженість державної допомоги, її концентрація виключно на пріоритетних напрямках розвитку, які дають помножений ефект, за наявності чітких і прозорих механізмів її надання, стали передумовою для кардинальної зміни пануючих у суспільстві очікувань і, як результат, формування стратегії позитивного пристосування на рівні підприємств (організацій).

Успіхи економічного реформування, сталий економічний розвиток, виконання критеріїв ЄС дозволило в 2004 році стати її членами таким країнам колишнього

соціалістичного табору, як Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія, Латвія, Литва, Естонія.

Більшість перехідних економік вже пройшли стадію індустріалізації, населення цих країн має значний рівень освіченості. Такі країни, як Чехія, Росія, Україна та інші мають розвинені галузі науково-дослідних і проектно-конструкторських робіт. Дослідження показали, що чимало підприємств цих країн потенційно конкурентоспроможні на світових ринках. Загалом населення даних країн підтримує основні цінності, які формують "дух індустріальної цивілізації". Це не дає змогу вважати їх країнами, що розвиваються. Водночас взяті в сукупності в середньому найважливіші показники перехідних економік поступаються перед відповідними даними розвинутих ринкових систем, взятих у цілому. Зокрема, у Польщі в середині 90-х років фірми, що оперували у сфері високих технологій, випускали лише 3,5% усієї промислової продукції, тоді як у більш розвинених країнах відповідний показник становить до 20%.

Важливою проблемою східноєвропейських країн є істотна залежність їх економічного зростання від економіки значних споживачів їхнього експорту — США та країн Західної Європи.

Перехідні економіки лише наближаються до ринку як усталеної форми господарювання, приватний, недержавний сектор перебуває на етапі становлення, зміцнення й набуття легітимації. Із закінченням цього процесу виникне відносно завершена економіка, яка розвиватиметься через зміни вже на власній основі.

25.2.3. Економіка Росії перехідного періоду

Проведення радикальних реформ у Росії після розпаду СРСР ґрунтувалося на неоліберальній моделі і так званій шоківій терапії. Лібералізація цін у січні 1992 року призвела до їх нестримного зростання: 1992 рік — у 26 разів, або на 31% у місяць; 1993 — у 9,4 раза, або на 10% у місяць; 1995 — у 2,3 раза, або щомісяця на 7,3%. Поєднання гіперінфляції з відкритістю внутрішнього ринку призвело до зростання імпорту і швидкого витіснення із внутрішнього ринку вітчизняних товарів. В 1992 році промислове виробництво скоротилось на 18%, ВВП знизився на 19, а у 1993 — на 16 і 12% відповідно.

З метою ліквідації державних дотацій підприємствам та підвищення їх ефективності, створення умов для розвитку ринкової економіки, конкуренції виробників продукції і послуг та формування середнього класу у 1993-1994 роках прискореними темпами почалась приватизація державної власності. Її провідною формою стало акціонування державної власності. Пакети акцій було розподілено між трудовими колективами і державою, причому директорам підприємств дозволили утримувати 5% акцій. Всі громадяни отримали по одному ваучеру, вартість якого становила 150-мільйонну частку вартості всього державного майна Росії, який можна було вкласти як свій пай (частку) у підприємство, спеціально створені інвестиційні фонди або продати.

Однак така схема приватизації не спрацювала. Штучно створені інвестиційні фонди майже відразу розвалились і зникли, а разом з ними і передані їм ваучери. Тому основна маса громадян від приватизації державного майна нічого не отримала. Лише невелика частка громадян, використавши відсутність чіткого законодавства, під час проведення малої приватизації майже безкоштовно отримали у власність підприємства торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування. Промислові підприємства, з тієї ж причини, фактично опинились у розпорядженні їх керівників, які зосередили в своїх руках великі пакети акцій.

Таким чином, в умовах радикальної реформи приватизація національного багатства Росії була здійснена в інтересах невеликої групи представників олігархічної верхівки і частково середнього і малого капіталу, які становили не більше 10% від всієї кількості населення. Це привело до різкого майнового розшарування суспільства. Різниця у рівнях доходу на душу населення між новими власниками майна і рештою населення досягла 20 кратного розміру. В розвинутих країнах така різниця не перевищує 5-8 разів.

В результаті малої приватизації вже на початку 1993 року у приватному секторі економіки було зайнято майже 50% працездатного населення, а його підприємства випускали близько 40% промислової продукції. Швидко розвивалась інфраструктура ринку. Створювались торговельні біржі, фондовий ринок, фінансові фонди і компанії.

Реформи охопили всі галузі народного господарства. В аграрному секторі почалася реорганізація колгоспів і радгоспів у акціонерні товариства і виробничі кооперативи. Селяни отримали у спільну власність землю та інші основні засоби, які було розподілено на паї між працюючими і пенсіонерами. При цьому земля ділилася порівну, а майно — за вартістю і відповідно до трудового стажу працівників.

Проте відсутність належної матеріально-технічної бази та скорочення державних дотацій, відсутність чіткого законодавства стосовно використання землі, значне зростання імпорту продовольчих товарів, зниження платоспроможного попиту населення, загальне погіршення економічної ситуації в країні, зумовило наростання кризи в аграрному секторі.

Несправедлива приватизація та наростання економічних проблем розкололи суспільство, більшість населення не сприймало радикальних реформ. Прибічники реформ також поділилися на два табори: один виступав за швидку приватизацію і жорстку фінансово-кредитну політику, інший — за збереження системи державного регулювання економіки. Відсутність єдиних поглядів і виваженої системи проведення реформ привели не лише до розколу, а й до глибокої економічної кризи, яка тривала аж до 1996 року. Це привело до зростання дефіциту федерального, регіональних і місцевих бюджетів. Почалися постійні невиплати або затримки заробітної плати у бюджетних галузях і пенсії пенсіонерам. Радикальні економічні зміни у Росії проходили без активного масового опору. Колишня радянська партійно-бюрократична еліта по-суті залишилася при владі і не тільки не виступала проти кардинальних соціально-економічних змін, а й активно підтримувала їх.

Відсутність цивілізованих ринкових умов економічного розвитку, значне посилення криміналітету негативно вплинули на економіку Росії, насамперед на найважливіші соціально-економічні показники розвитку країни. У період 1991-1998 роки ВВП і загальні обсяги виробництва скоротилися майже в 1,8 раза, в 2 рази — виробництво у галузі транспорту і зв'язку, в 3 рази — обсяги будівництва та інвестицій у основний капітал. Згідно з офіційними даними Держбуду Російської Федерації, зношення основних фондів у житлово-комунальній сфері країни досягло 70%. Реальні доходи населення знизились на 43%, а частка населення з доходом нижче прожиткового мінімуму становила більше 25% загальної чисельності. За рівнем харчування Росія перемістилася у шостий десяток країн світу.

Поглибленню економічної кризи сприяли і зовнішні фактори. Суттєве зниження на світових ринках з 1997 році цін на енергоносії негативно вплинуло на торговельне сальдо країни. У 1998 році експорт знизився на 17%, а імпорт зріс на 20%.

Зіграло свою роль і неправильне обрання стратегічної лінії радикальних перетворень. Під впливом радників МВФ, уряд Росії зосередив зусилля не на структурній перебудові промисловості і конверсії військово-промислового комплексу, а на проведенні монетарної політики, спрямованої на зменшення грошової маси в країні і подолання інфляції. Така політика сприяла демонетизації економіки і виникненню "грошового голоду", що привело до різкого зростання бартеризації економіки, послаблення державного фінансового контролю, розширення можливостей ухилення від податків і зменшення надходжень до бюджету.

Для компенсації втрачених податкових надходжень уряд вдався до випуску державних короткострокових зобов'язань (облігацій). Для прискорення їх реалізації встановлювались високі ставки доходності і доходи федерального бюджету швидко зросли. Отримані кошти пішли не на перебудову економіки і збільшення виробництва, а на погашення бюджетних боргів (130 млрд. зовнішніх і 370 млрд. — внутрішніх). Збільшення бюджетного дефіциту фінансових ресурсів ще більше погіршила війна у Чечні, яка, починаючи з 1994 року поглинала близько 1% ВВП.

Всі ці фактори зумовили серпневу фінансову кризу 1998 року під час якої було здійснено ще ряд недостатньо обґрунтованих дій. Була оголошена девальвація рубля,

введено мораторій на оплату банками валютних боргів перед іноземними кредиторами, замороженні виплати за державними короткостроковими зобов'язаннями. Ці заходи привели до:

- виходу іноземних інвесторів з російського ринку цінних паперів і втрата бюджетом одного із джерел доходу;
- важкого фінансового становища банків, які вклали у державні цінні папери значні фінансові кошти своїх вкладників;
- скуповування банками доларів для відновлення своїх втрачених ліквідних активів, що викликало підвищений попит на них і підвищення цін на валюту. ЦБ припинив продаж доларів, що привело до підвищення цін на споживчому ринку в 3-4 рази.

Все це спричинило поглиблення загальної економічної і політичної кризи в Росії і призвело на початку 2000 року до зміни уряду і керівництва Центрального банку. Президент В. Путін і новий уряд розробили нову програму економічного розвитку країни на середньострокову (до 2006 року) перспективу, спрямовану на економічне зростання, підвищення конкурентоспроможності і диверсифікації виробництва.

Однак суттєвих зрушень економічної стратегії не відбулося. Збереглися старі диспропорції російської економіки, лише третину якої становить частка товарного виробництва, а 2/3 припадає на послуги, насамперед зарубіжного капіталу, у вигляді експорту сировини та матеріалів.

Складною проблемою Росії є і сильні позиції тіньової економіки, в якій поховано за різними оцінками 40-60% ВВП. Для порівняння в США вона становить приблизно 6-12% ВВП, у Греції — 30-35, у Фінляндії — 2-4. Можна виділити три види тіньової економіки:

- "сіра" (не зареєстровані, тому не оподатковувані види діяльності — ремонт машин, репетиторство, медичні послуги, дрібна торгівля тощо);
- "чорна" (кримінальні наркобізнес, проституція, контрабанда, підробка грошей);
- "фіктивна" економіка (приписки, фіктивний бізнес тощо).

Не вирішена і проблема широкого залучення зарубіжних інвестицій. В період 1991-2006 роки економіка Росії щорічно отримувала з-за кордону близько 2 млрд. дол., що складає всього 2-3% всіх капіталовкладень країни і набагато менше, ніж у сотнях інших країн світу. Фірм із іноземним капіталом в Росії нараховувалось на початку XXI ст. 15 тисяч, або 0,5% від загального числа підприємств.

Складність сучасного економічного розвитку Росії полягає і у виборі особливого шляху. Адже Росія — країна двох частин світу: Європи і Азії, в яких склалися два типи цивілізаційного розвитку, відповідно техногенний і традиціоналістський. Цим типам відповідає і дві стратегії глобалізації. — західний постіндустріалізм і східна єдність істини і моралі.

Тому перед Росією, в якій 78% населення проживає в європейській частині, а 75% території знаходиться в Азії, одні народи (росіяни, українці, білоруси) близькі за культурою до християнського європейського світу, а інші (татари, башкири, буряти, калмики та інші) пов'язані з ісламською і буддійською цивілізацією Сходу, постає вічне питання про вибір шляху розвитку. Крім того, варто не забувати, що Росія стає економічним сухопутним (залізниця, трубопроводи, автошляхи) і морським (Північними морями) мостами між потужними економічними регіонами світу — Західною Європою (Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія) і Південно-Східною Азією (Китай, Індія, Японія, Філіппіни, нові індустріальні країни).

Досвід останніх років, кроки російської влади говорять про те, що Росія надає пріоритет Західній, техногенній, моделі розвитку і прямує до створення постіндустріального суспільства.

25.2.4. Проблеми соціально-економічного реформування української економіки в роки незалежності

24 серпня 1991 року Верховна Рада проголосила Акт незалежності України, який відкрив нову еру в історії нашої держави. Перед новою владою постало питання значно підняти рівень добробуту українського народу. Єдиним шляхом для цього вбачався перехід від командної до ринкової економіки. У березні 1992 року Верховна Рада України затвердила "Основи національної економічної політики", в яких пріоритетними були структурна перебудова господарства, конверсія оборонної промисловості та перерозподіл ресурсів на користь виробництв, які забезпечують населення споживчими товарами.

Важливу роль у становленні ринкової економіки України мали відіграти закони "Про приватизацію майна державних підприємств", "Про селянське (фермерське) господарство", "Про форми власності на землю" та інші. У Міжнародний валютний фонд була спрямована розширена програма ринкових перетворень і Україна стала членом МВФ, рекомендації якого і були покладені в основу ринкових перетворень. Їх суть зводилася до того, щоб якомога швидше перейти до відкритої децентралізованої системи торгівлі і валютних курсів з метою прискорення інтеграції економіки країни у світове господарство. Експерти враховували, що прискорення лібералізації зовнішньоекономічних зв'язків призведе до банкрутства частини підприємств і зростання безробіття. Проте, на їхню думку, якщо витримати ці труднощі, то, імовірно, через два роки розпочнеться стійкий підйом, а темпи зростання можуть бути вищі, ніж у більшості промислових країн Заходу. Цьому сприятиме фінансова допомога Заходу, яка може надходити, коли буде зроблено "перший великий крок".

Тому Україна віддала перевагу не поступовому переходу до ринку західноєвропейського типу з сильним макроекономічним контролем з боку держави та збереженням міцного державного сектору економіки, а саме рекомендаціям експертів МВФ.

Однак економічні перетворення йшли надзвичайно повільно. Це можна пояснити непривабливим спадком, який залишив Україні колишній СРСР:

- тотальне одержавлення економіки;
- панування монополізму, командних форм і методів управління;
- екстенсивний шлях розвитку господарства;
- структурна та територіальна диспропорційність республіканської економіки, її побудова на принципі незавершеності;
- значна мілітаризація економіки тощо.

Іншою причиною назвемо втрату народом за роки напівколоніального становища демократичних традицій, потягу до самоврядування, переважання психологічного клімату колективної пасивності. До того ж держапарат, чиновництво України значною мірою стали уособленням консервативної сили, яка готова була швидше повернутися в минуле, ніж рухати реформи вперед.

Не мала країна й цілісної концепції суспільної трансформації від тоталітаризму до демократичного суспільства і ринкової економіки, тому прийняті закони не спрацьовували. Просуватися вперед можна було лише методом проб і помилок, пристосовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до пекучих проблем сьогодення. Та й на відміну від російських лідерів, українські не виявляли бажання проводити радикальну економічну реформу, намагалися зберегти вертикальну систему управління господарством, систему держзамовлень, централізований розподіл найважливіших ресурсів.

Серйозного випробування залежна від Росії та інших тепер вже незалежних держав економіка України зазнала з січня 1992 року, коли північний сусід розпочав лібералізацію цін. Як наслідок вартість газу в Україні зростає в 100 разів, а нафти — у 300 разів, що призвело до різкого зростання собівартості продукції, падіння виробництва, стрімкого зростання цін, розкручування інфляційних процесів. У відповідь уряд практично не робив спроб удатися до жорсткої грошово-кредитної політики. У жовтні 1992 року було прийняте рішення про вихід України з рубльової зони, введення власної національної валюти —

карбованця і проголошено лібералізацію ринкової торгівлі і цін, за винятком цін на деякі товари. За прикладом Росії в Україні почався етап "*шокової терапії*". Така політика українського уряду поглибила кризу, сприяла дальшому падінню виробництва і за браком конкуренції призвела до надзвичайного зростання цін, які стрімко досягли показника до 70% в місяць.

Зусилля урядів (за два роки їх очолювали В. Масол, В. Фокін, Л. Кучма) були направлені не на ринкові реформи, а на відновлення адміністративної системи управління, посилення регуляторної політики та податків.

Така ситуація привела до небаченого зростання "тіньової економіки" і подальшого обмеження виробничої та комерційної діяльності. Керівництво держави, не бажаючи чіпати інтересів старої номенклатури, проявляло нерішучість у впровадженні змін. А стара "еліта" у цей час в умовах гіперінфляції казково наживалася за рахунок дешевих державних кредитів. У 1993 році рівень інфляції в Україні становив 10256% і, за оцінкою Світового банку, був найвищим у світі.

У 1994 році економіка країни вийшла на межу краху. ВВП порівняно з 1993 роком впав на 23%, виробництво промислової продукції — на 27,8%, сільськогосподарської — на 16,5%. Капітальні вкладення знизились на 57%. Фінансова система держави виявилася зруйнованою, у жовтні дефіцит бюджету досяг 18,5% ВВП. Ціни порівняно з 1991 роком зросли в 102 рази, а рівень заробітної плати був одним із найнижчих у світі, станом на 1993 рік середня заробітна плата в Україні становила близько 8 дол. США.

Така ситуація викликала значне невдоволення населення, загострила протистояння між гілками влади, яка під тиском обставин була вимушена піти на дострокові вибори. Влітку 1994 року замість Л. Кравчука Президентом України було обрано **Л. Кучму**, який вів передвиборну боротьбу під гаслами радикальних економічних реформ, відновлення зв'язків з Росією та іншими країнами СНД, боротьби з корупцією та організованою злочинністю. У жовтні 1994 року він проголосив стратегію економічних перетворень, яка передбачала звільнення цін, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, введення суворої монетарної політики, масову приватизацію великих підприємств і проведення земельної реформи.

В економіці намітилися певні ринкові зрушення, почалась реальна приватизація. У 1995 році в Україні було приватизовано більше 16 тисяч об'єктів, з яких більше 4 тисяч відносилося до загальнодержавної власності. В 1996 році було досягнуто фінансової стабілізації, темпи зростання цін почали зменшуватися — з 400% в 1992 році до 40% в 1996. Це дозволило стабілізувати курс національної валюти і у вересні 1996 року провести грошову реформу, замінивши карбованець гривнею. Одночасно було здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, роздержавлення земель, почав розвиватися ринок цінних паперів. Ці заходи привели до суттєвого зменшення темпів падіння ВВП. У 1997 році темпи падіння ВВП становили 3,2% проти 10,1% в 1996 році. Заробітна плата з жовтня 1994 року по квітень 1997 року зросла у валютному еквіваленті більш ніж у 4 рази — з 22 до 90 доларів США. Середньомісячна інфляція у 1997 році не перевищувала 1%.

Однак, незважаючи на деяку стабілізацію, економічну кризу подолати не вдалося. В якійсь мірі на це вплинули наслідки фінансової кризи в Південно-Східній Азії (1997) та Росії (1998). Надзвичайно складною залишалася фінансова ситуація більшості промислових підприємств. У 1997 році збитковим стало кожне друге підприємство (у 1995 році було кожне п'яте). На початку 1999 року абсолютний обсяг прибутку в економіці порівняно з 1998 роком зменшився на 40%. Заборгованість підприємств перед бюджетом за півроку зросла з

13,3 млрд. грн. до 16,4. Платіжна дисципліна була майже відсутня. Через плачевний стан обігових коштів, гостру нестачу грошей, податковий прес розпочалась повальна бартеризація, яка досягла в економіці показника 60%. В 1999 році грошима оплачувалося трохи більше третини всієї продукції.

Криза істотно вплинула на інвестиційну сферу, що проявилось в падінні норм прибутків, зниженні національного доходу. За підрахунками експертів, для нормального розвитку української економіки потрібно 40-50 млрд. дол. Оскільки таких засобів в уряді не було, основний розрахунок робився на приплив іноземних інвестицій. Однак за період з 1991-2001 роки в Україну прийшло лише 3,9 млрд. дол. іноземних інвестицій, тоді як в Угорщину з населенням у п'ятеро меншим, ніж в Україні, та Польщу — приблизно по 40 млрд. дол. інвестицій. Кількість іноземних інвестицій на душу населення становив всього 79 дол. (серед країн колишнього СРСР цей показник був меншим тільки в Білорусі).

Чи не єдиним напрямом економічного реформування, який більш-менш динамічно розвивався була приватизація. До початку 1999 року частка держави в основних фондах промисловості наблизилася до 50%, за кількістю працівників — до 58-55%. Приватні економічні структури почали показувати і більш високу ефективність господарювання.

Однак приватизація не виправдала сподівань суспільства, оскільки не забезпечила створення розвинутих конкурентних ринків, не привела до кардинальних змін в господарській поведінці власників, не запобігла погіршенню становища української економіки. Україна повторила шлях Росії, коли послаблення контролю за державною власністю, особливо у прибуткових сферах, спричинило масове присвоєння державного майна відносно невеликою кількістю громадян. Склалася ситуація, коли близько двох десятків "сімей" (кланів) захопили 80% так званої загальнонародної власності. Це стало платою за тотальне домінування у приватизаційному процесі корумпованої бюрократії. В державі почався процес формування бюрократичного капіталізму, коли бюрократія визначає темпи, пропорції, якість створення і відтворення приватного капіталу.

Загострення економічної ситуації в кінці 90-х років відбилося на становищі населення. Якщо у 1997 році ВВП на одну особу в Україні становив 1040 дол. США, в 1998 — 816, то в 1999 — близько 600 (у розвинутих країнах цей показник становив від 25 до 42 тисяч дол. США). Середньомісячна заробітна плата знизилася у валютному еквіваленті майже вдвічі й склала менше 50 дол., спостерігалось постійне зростання цін на основні продукти та споживчі товари. Збільшилась чисельність офіційно зареєстрованих безробітних, що становила на 1999 році близько 1,5 млн. осіб. За межею бідності опинилася більша половина українських громадян. За даними ООН, Україна за індексом людського розвитку, який враховує стан здоров'я, рівень освіти та реальну купівельну спроможність населення, з 1994 по 1999 роки перемістилася з 54-го на 102-ге місце у світі.

Можна виділити такі основні причини такого становища:

- низька якість економічної політики і відсутність політичної волі щодо системного реформування економіки;
- слабе реагування на економічні зміни податкової системи, яка виступала не стимулятором економічної активності і розвитку, а їх руйнівником;
- стрімке формування тіньової економіки, масштаби якої (не менше 60% ВВП) стали загрозою для економічної безпеки. В ній в 1999 році оберталось 10—12 млрд. дол. і більше 6 млрд. грн. В легальному обігу в той час перебувало близько 10 млрд. грн.;
- стрімкий ріст корупції та хабарництва. У 2000 році 364 народні депутати України мали офіційний дохід від комерційних структур. Парламентарі очолювали 202 підприємства і були засновниками 473 підприємств. Загалом, народні депутати мали пряме або непряме відношення до господарсько-фінансової діяльності 3105 підприємств, які у 1999 році недоплатили бюджету податків на суму 4,1 млрд. грн.;

- криміналізація економіки. У грудні 1999 році Президент Кучма визнати, що "криміналізовані буквально всі сфери економіки" і "доводиться говорити про фактичну втрату керуваності" економічними процесами;
- величезний зовнішній борг, який протягом 1994-1999 років зріс більше ніж втричі і становив 12,5 млрд. дол. за ліквідних валютних резервів у 768 млн. дол.;
- зростання внутрішнього боргу (затримки з виплатою заробітної плати, стипендій, пенсій, інших соціальних виплат), загальна сума яких склала в 1999 році 12 млрд. грн. (в 1994 році було 36 млн.).

Кризовий стан економіки призводив до постійних змін урядів. За період з 1994 по 1999 роки уряд очолювали В. Масол (вдруге), Є. Марчук, П. Лазаренко, В. Пустовойтенко. Нерішучість в проведенні реформ, відсутність цілісної програми ринкових перетворень, економічна та політична криза, кадрові помилки обернулися для держави катастрофічними економічними збитками, створили несприятливий економічний режим у країні. Якщо у 1990 році ВВП становив 157,9 млрд. дол. США, то у 1998 році — лише 40,8 млрд. дол., тобто рівень падіння склав 74,2%.

Певну віру в можливість побудови цивілізованих ринкових відносин, стабільної економіки та поліпшення життя відновило перебування з грудня 1999 року на посаді прем'єр-міністра України колишнього голови Правління Національного банку В. Ющенка, першого з керівників такого рівня, що не був пов'язаний з партійно-номенклатурним минулим. Його урядова програма виходу з економічної кризи отримала назву "Реформи заради добробуту".

Новий уряд починав діяльність в умовах майже неминучого дефолту, а вже в жовтні 2000 року рішенням Ради ЄС Україну вилучили з переліку країн з неринковою економікою. За цей рік, незважаючи на припинення припливу в державу коштів МВФ, вдалося:

- реструктуризувати й скоротити на 17% (на 2,1 млрд. дол.) обсяг зовнішнього державного боргу, який на початок 2000 року становив 12,4 млрд. дол. США;
- зберегти життєстійкість енергетичної системи і повернути назад наростаючий процес "віялових" відключень електроенергії, перейти до політики збалансованого державного бюджету;
- вжити комплекс заходів для зміцнення фінансової дисципліни в країні, замінити розрахунки грошовими сурогатами на розрахунки реальними грошима;
- утримати стабільність грошової одиниці й поліпшити збирання податків настільки, що це дало змогу майже на третину скоротити заборгованість із виплати зарплати.

Здійснене на ринкових засадах реформування промисловості дозволило не тільки зупинити спад виробництва, але й забезпечити його реальне зростання. За підсумками 2000 року темп приросту промислового виробництва становив 12,9%, а сільськогосподарського виробництва — 7,6%. Вдвічі упала бартеризація, поліпшилися фінансові результати діяльності майже всіх галузей промисловості. Збитковими залишалися лише машинобудування та легка промисловість. У 2000 році Україна залучила рекордний обсяг прямих іноземних інвестицій в сумі 750 млн. дол. США.

В країні нарешті було розпочато аграрну реформу, поштовх якій дав Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки" від 3 грудня 1999 року. Відбулося масштабне паювання землі (6,4 млн. селян одержали у власність 26,5 млн. га), яке створило передумови для включення її в економічний обіг. 11,4 тисяч колективних сільськогосподарських підприємств було реформовано в 14,7 тисяч господарств ринкового типу. Саме вони разом із 37 тис. фермерських та 1,5 млн. особистих селянських господарств заклали інституційну основу приватного господарювання.

Свідченням правильності обраного курсу стало нарощування темпів економічного зростання в січні — квітні 2001 року, порівняно з аналогічним періодом попереднього. Приріст реального ВВП становив 8,5%, продукції сільського господарства — 6%,

промислового виробництва —18,4%. Цей показник був одним з найкращих в Європі. Рівень інфляції за цей час склав 4,3%, замість прогнозованих 7,8%, індекс споживчих цін становив усього 2,6% , що втричі менше за відповідний показник 2000 року. Реальні доходи громадян за перший квартал 2001 року виросли на 7,5%.

Незважаючи на пожвавлення української економіки та локальні успіхи, вирішення більшості соціальних завдань розвитку відбувалося повільно. За окремими важливими параметрами, передусім зростанням реальних доходів населення, враховуючи інфляційні процеси в країні, змін на краще, по суті, не сталося. Левову частку прибутків громадян, як і раніше, поглинали витрати на харчування, житло, послуги житлово-комунального господарства. Серед недоліків діяльності уряду В. Ющенка можна назвати й те, що йому не вдалося створити безпечні й стабільні умови для національного капіталу, добитися значного зниження податків, навести необхідний порядок у державному секторі економіки тощо. Однак згадані проблеми нагромаджувалися роками, а тому їх вирішення потребує тривалого часу, оскільки Україна втратила свій шанс швидкого ефективного реформування ще в першій половині 90-х років, правильно обраних економічних орієнтирів та політичної волі.

Тому для країни рішення Верховної Ради 26 квітня 2001 року про відставку уряду Ющенка стало повною несподіванкою. Причини відставки крилися в тому, що своєю політикою прем'єр викликав незадоволення комуністів та олігархів, які об'єдналися у нову парламентську більшість.

Економічні реформи, закладені урядом Ющенка, дали змогу новому уряду на чолі з керівником Української спілки промисловців і підприємців А. Кінахом, продовжити курс на зростання вітчизняної економіки. Зокрема, у 2001 році зростання ВВП в Україні становило 9%, обсяг промислового виробництва — 14,2% , рівень інфляції скоротився до 6,1%. Однак новому уряду не вдалося зберегти динаміку позитивних економічних змін. Уже в першому півріччі 2002 року темпи основних економічних показників сповільнилися, за рівнем щорічних доходів на душу населення — 379 євро — Україна, за даними ООН, опустилася на передостаннє місце в Європі, випереджаючи тільки Молдову. Критичну ситуацію в соціальній сфері змушений був визнати навіть Президент Л. Кучма, який у посланні до Верховної Ради за 2002 рік констатував, що рівень життя 83,2% населення України нижчий за прожитковий мінімум. Понад 27% українців проживають за межею бідності. Як наслідок, на заробітки за кордон виїхали від двох до п'яти мільйонів громадян України.

У листопаді 2002 року пройшла чергова зміна уряду, який очолив голова Донецької облдержадміністрації В. Янукович, якому вдалося значно пожвавити економічний розвиток. Зростання економіки в 2003-2004 роках істотно прискорилося. Обсяги промислового виробництва зросли відповідно на 16 і 13%. У 2004 році одержано рекордний врожай зернових — 45 млн. т, що у 2,2 рази більше показника 2003 року. Середня заробітна плата протягом двох років підвищилася на 42%, а мінімальна — на 44%.

Однак цих позитивних зрушень внаслідок більш стрімкого зростання цін, населення майже не відчуло. Крім того, на 20 млрд. дол. зріс державний борг України. Чисті міжнародні резерви НБУ лише протягом вересня — початку листопада 2004 року скоротилися майже на 2 млрд. дол. Суттєве підвищення зарплат і пенсій призвело до дестабілізації фінансово-грошової сфери, збільшення грошової маси та знецінення гривні. Рівень інфляції за 2004 році сягнув 12,3%, а дефіцит державного бюджету зріс із 1 млрд. грн. за попередній бюджетний період до 10,2 млрд. грн.

В такому стані Україна прийшла до президентських виборів 2004 року, сфальсифіковані результати яких спричинили у листопаді Українську помаранчеву революцію. В результаті третього туру новим Президентом України було обрано **В.**

Ющенко, а уряд з програмою "Назустріч людям" очолила Ю. Тимошенко.

Початок діяльності нового уряду розпочався резонансним поверненням у державну власність і наступною більш прозорою приватизацією металургійного комбінату "Криворіжсталь". Уряду вдалося без підвищення податків і жодної позики на 70% збільшити дохідну частину державного бюджету, на 280,5 млн. дол. зменшити суму державного боргу, сформувати єдину систему оподаткування, створити концепцію енергетичної безпеки. Зріс рівень доходів громадян, соціальних виплат і пенсій, суттєво зросли зарплати лікарям, освітянам, науковцям, удесятеро збільшилася допомога при народженні дитини — до 8470 грн.

До недоліків роботи уряду Ю. Тимошенко варто віднести непродумане скасування вільних економічних зон і територій пріоритетного розвитку, заяви щодо масштабної реприватизації, адміністративний тиск на нафтотрейдерів, цінові перепади на ринку м'яса, цукру, бензину. Не вдалося уряду і приборкати інфляцію. Та найбільшою проблемою України стали внутрішні владні конфлікти, у результаті яких у вересні 2005 року уряд було відправлено у відставку, а черговим прем'єр-міністром України став Ю. Єхануров. Його уряд зосередився на виконанні поточних завдань, зберігаючи економічну стабільність і передбачуваність курсу. Значною мірою така політика сприяла тому, що в грудні 2005 року Європейський Союз офіційно визнав Україну країною з ринковою економікою, вилучивши її зі списку країн із перехідною економікою. У лютому 2006 року новий статус України визнав і сенат США.

В 2005 році рівень реальних доходів населення зріс на 20,1%, номінальна заробітна плата на 34% , зарплата бюджетного сектору на 50%. На 2% скоротилася інфляція, а надходження до Державного бюджету збільшилися в 1,6 рази. Важливим досягненням у соціальній сфері було створення 1 млн. 139 тис. робочих місць.

Разом з тим, діяльність уряду Ю. Єханурова суттєво послабили конфлікти з Росією в питаннях поставок газу та експорту м'яса, молока, металу. Це стало причиною підвищення цін на енергоресурси і тарифів житлово-комунального господарства для населення в 2,5—3,5 рази. Як наслідок, інфляція перевищила прогнозовані державним бюджетом 2006 року показники, а реальні доходи українців в останні місяці цього року почали знижуватися.

Після парламентських виборів 2006 року за ініціативою парламентської більшості, до якої увійшли фракції Партії регіонів, Соціалістичної та Комуністичної партій, в серпні уряд вдруге очолив В. Янукович. Оскільки формування більшості відбулося з порушеннями певних норм законодавства, опозиція добилась розпуску парламенту і перевиборів. В країні розпочалася глибока політична криза, в результаті якої в 2007 році уряд вдруге очолила Ю. Тимошенко. Однак політична криза, а потім і тяжка світова фінансова криза, яка розпочалася

в жовтні 2008 року привели до глибокої соціально-економічної кризи в Україні. Різко впали темпи економічного зростання, почав стрімко зростати дефіцит державного бюджету. На економічний розвиток суттєво впливали постійні владні політичні суперечки, які виникали між Президентом та Прем'єр-Міністром. Деструктивну позицію зайняла і опозиція, яка гостро критикувала владу, але не пропонувала шляхів виходу з кризи. Медійний простір України накрили бескінечні політичні ток-шоу, на яких йшли постійні суперечки і розбірки між представниками різних політичних сил, свідками яких стала вся країна. В глибокій економічній та політичній кризі Україна дожила до нових президентських виборів, на яких в гострій боротьбі перемогу одержав лідер партії регіонів **В. Янукович**, який в березні

2010 року став новим, четвертим Президентом за роки незалежності. Прем'єр-міністром було затверджено М. Азарова. Варто зазначити, що новому президенту вдалося знайти порозуміння між гілками влади, здійснити ряд серйозних кроків в міжнародних відносинах.

Була переглянута газова угода з Росією, відбулися візити Януковича в США та Брюссель, під час яких йшли пошуки шляхів порозуміння з урядами США та провідних європейських держав.

Отже, незважаючи на величезний потенціал української економіки, наявність значного середнього класу, одного з найосвіченішого на пострадянському просторі населення, а також на те, що у 2000 році Україна пододала тривалу економічну кризу і з того часу істотно підвищила свій ВВП, якісного поліпшення життєвого рівня населення не сталося. Головними розпорядниками суспільних і природних ресурсів і надалі залишаються олігархи та кланова номенклатура.

25.2.5. Розвиток перехідної економіки в азійських країнах колишнього СРСР

Перехідна економіка азійських країн колишнього СРСР також характеризується проведенням ринкових реформ. Однак має місце збільшення розриву у їх темпах і глибині. В Грузії, Киргизії, Казахстані та Вірменії реформи носять більш системний, цілеспрямований характер. З іншого боку, Азербайджан, Туркменія, Таджикистан, Узбекистан відзначаються в їх проведенні повільністю, суперечливістю. Внаслідок цього зростає розходження національних моделей господарювання різних країн СНД.

До цього додаються різні національні економічні інтереси, що виявилися у ході господарського реформування. Це одна з головних причин невдач у реальному інтегруванні економік країн СНД. За умови загального зниження структурної зрілості всіх країн СНД поглиблюється розходження між їх національними структурами виробництва. За період 1990-1999 роки розходження між країнами СНД зросла у 2,4 рази. А розрив між Росією і Таджикистаном, наприклад, склав у 1990 році різницю у 2,1 рази, а в 1999 — 6,7 рази.

25.3. Економічний розвиток азійських країн соціалізму на рубежі XXI століття

Як вже зазначалося, не всі країни колишнього соціалістичного табору, не дивлячись на серйозні системні кризові явища, відмовилися від соціалістичного шляху розвитку. На цьому шляху залишаються такі держави як Китай, В'єтнам, Північна Корея, Лаос, Монголія та Куба. Найбільш могутньою серед них безумовно є Китай, який ряд дослідників відносять до перехідних суспільств, причому найбільш ефективних, незважаючи на збереження там при владі комуністичної партії і відповідної їй політичної системи.

Економіка перехідного періоду Китаю

На шляху до перехідної економіки Китай пройшов складний і неоднозначний шлях. Китайська народна республіка була утворена 1 жовтня 1949 року і відразу розпочала соціалістичні перетворення. З 1956 по 1958 роках тут проводили *політику "великого стрибка"*, зміст якого полягав у намаганні різко підняти рівень усупільнення засобів виробництва та власності. При цьому принцип матеріальної заінтересованості цілком відкинули, засуджуючи його як прояв ревізйонізму.

З 1960 року в Китаї почався відхід від авантюрної політики "великого стрибка". Було посилено єдине централізоване управління економікою і водночас наголошувалося на специфічній регулятивній ролі товарно-грошових відносин та економічних важелів. Внаслідок реформ зросло виробництво основних видів промислової продукції: бавовняної пряжі, сталі, вугілля, електроенергії, нафти, металорізальних верстатів, появилися нові для країни галузі промисловості — електроніка та нафтохімія, зросла довжина залізниць і шосейних доріг. Проте в 1966-1976 роках у країні відбувалася не менш авантюрна "культурна революція", що вкрай негативно вплинула на економічний розвиток країни. В економічній системі не відбулося суттєвих перетворень. В основному вона відповідала традиційній моделі централізованої планової економіки, до того ж мала властиві "воєнному комунізмові" риси натурального забезпечення.

Основною рисою економічної системи Китаю 70-х років була її *надцентралізація*. Держава постачала підприємствам засоби виробництва і купувала всю їхню продукцію за встановленими нею ж цінами, вилучала всі доходи підприємств і покривала їхні збитки. Роль ринку і можливість переходу до ринкової економіки заперечувались. В країні запроваджувався принцип зрівнялівки, головними методами впливу на економіку були військово-адміністративні та примусові заходи, використання армії. Більш як 1/3 державного бюджету витрачали на нарощування військового потенціалу. Мілітаризація економіки призвела до виникнення в другій половині 70-х років значних економічних труднощів.

Етап глибоких економічних реформ, метою яких було створення життєздатної соціалістичної господарської системи, розпочався в Китаї з грудня 1978 року, а особливо з прийняттям у 1984 році постанови "Про реформу господарської системи". Вона передбачала створити:

- систему планування, в якій би поєднувалися централізм і гнучкість;
- систему цін, здатну швидко відображати зміни в продуктивності суспільної праці, у співвідношеннях попиту та пропозиції;
- систему економічного управління з розмежуванням обов'язків урядових органів і підприємств;
- систему заробітної плати, основану на принципі розподілу за працею. *ноу-хау*, вони сприяли технічному переоснащенню експортних галузей і підвищенню конкурентоспроможності китайських товарів на світовому ринку.

Вжиті заходи досить швидко дали позитивний результат. Збір зерна у 1984 році зріс із 300 млн. до 400 млн. т, удвоє збільшився збір бавовнику та олійних культур. У середині 80-х років середньорічні темпи приросту валової продукції сільського господарства становили 9,4%, товарність сільськогосподарського виробництва зросла з 33 до 53,3%. Внаслідок цього підвищився життєвий рівень народу. Із урахуванням зростання цін доходи на душу населення збільшилися майже в 2 рази.

Країні вдалося утримати сталі темпи розвитку до сьогодні. За два десятиліття політики реформ ВВП Китаю збільшився порівняно з 1978 роком у 6,2 рази. У 4,8 рази зросли реальні доходи населення, що дало змогу подолати рівень бідності для більш ніж 200 млн. осіб. В 7 разів підвищилася продуктивність праці, а річне виробництво зерна в 2005 році доведено до 500 млн. т. У країні сформувалася багатокладна економіка, створено умови для розвитку різноманітних форм господарювання, поряд з ринком споживчих товарів формуються ринки засобів виробництва, цінних паперів, праці тощо. В 2010 році намічено збільшити ВВП порівняно з 2000 ще вдвічі.

Слід зауважити, що перехід до ринкової економіки відбувався з китайською самобутністю — без демонтажу планової соціалістичної системи. Країна поступово переходить від централізованого до індикативного планування, від командних до ринкових методів управління. При цьому план та планування і надалі відіграють важливу роль в економіці Китаю. Зазначимо, що лібералізація економіки відбувається поступово, без "шокової терапії". В країні утворилося ніби дві економіки. В одній швидкими темпами відбувається ринкова модернізація, а в іншій існує неконкурентоспроможна на міжнародному рівні державна економічна система, в якій співіснують різноманітні типи сільської економіки від успішних ферм до відверто зuboжілих незалежних селянських господарств. Зростає розшарування територій, галузей і доходів населення. Наприклад, різниця у рівні доходу на душу населення між береговими провінціями разом з Пекіном і решти областей зросла у 90-х роках з 7,5 до 10,5 рази.

Протягом усього періоду реформ китайська влада проводила дуже стриману грошову політику. Середньорічні темпи приросту кредитів Національного банку Китаю у 1992—2000 роках не перевищували 15%, а середньорічні темпи приросту грошової маси за винятком темпів приросту реального ВВП — 17,3%. Завдяки цьому середньорічні темпи інфляції в Китаї становили трохи більше 10%, а її негативний вплив на економічний розвиток виявився незначним.

Китайська влада зробила безпрецедентне у світовій економічній практиці скорочення податків: з 30,4% ВВП у 1979 році до 10,3% — у 2000 році. Зниження податків відбувалося одночасно із радикальним скороченням всіх державних витрат: з 36,4% ВВП в 1979 році до 13,1% ВВП у 2000 році. Завдяки цьому було ліквідовано дестабілізуючі макроекономічні наслідки.

Швидке піднесення китайського господарства на основі розширення ринкових відносин, приватного й недержавного секторів свідчать про справжні успіхи тамтешньої перехідної економіки на тлі кризи цілого ряду перехідних суспільств. Загальний обсяг ВВП Китаю протягом другої половини XX ст. збільшився в 22,4 рази, а його частка у світовій економіці зростає з 2,7 до 10,2%. Всього за п'ятнадцять років, що пройшли від початку реформ, експортна квота цієї країни виросла у 8 разів і в 1993 році становила близько 24% ВВП. За кількісними показниками економіки Китай уже посів 6-те місце у світі. Фахівці прогнозують, що за умов збереження сучасних темпів розвитку Китай до 2020 році стане чільною економічною потугою світу.

В'єтнам

Реформування економічної системи В'єтнаму розпочалося з кінця 70-х — початку 80-х років і відбувалося під гаслом захисту завоювань соціалізму. Зміни обмежувалися сферою економіки і не зачіпали політичної системи. Складовими частинами реформи стали:

- надання права провінціям, а потім і галузям самостійно вести експортно-імпорتنі операції;
- введення триступеневої системи планування на державних підприємствах;
- надання державним підприємствам права вільного обігу надпланової продукції, виробленої із ринкової сировини та матеріалів;
- розвиток приватного і кооперативного секторів у промисловості;
- наділення селян землею на правах довгострокової оренди;
- послаблення контролю за приватним сектором і кустарями;
- підвищення уваги до економічних методів управління і матеріального стимулювання.

Введення несміливих ринкових механізмів жорстко контролювала держава. Попри це ринкові заходи привели до деякого оздоровлення економіки. Однак державний сектор промисловості, незважаючи на деякі надані пільги і зростання, на відміну від приватного сектору залишався збитковим.

Новий етап реформ розпочався з 1988 році, коли була проголошена повна рівність всіх економічних укладів. Це привело до легалізації приватного сектору. У 1989 році було відмінено директивне планування, ліквідована дворівнева системи цін (вільні та регульовані). В цих умовах найбільші проблеми почали виникати в державному секторі економіки, особливо промисловість, оскільки вона втрачала бюджетні дотації, занижені ціни на сировину і матеріали, гарантований збут.

Це викликало необхідність денационалізації економіки і здійснення структурної перебудови. Долаючи труднощі, пов'язані з дефіцитом капіталовкладень, повільним збільшенням іноземних інвестицій тощо, країна поступово виходила з кризового стану. У 1992 році ВВП В'єтнаму зріс на 8,3%, а в 1993 році — ще на 7,5%. Країна зуміла розв'язати проблему забезпечення населення мінімумом продуктів харчування і стала третім у світі (після США і Таїланду) експортером рису.

Однак в економіці наростали і негативні тенденції, зріс рівень безробіття, особливо в аграрному секторі, що спонукало міграцію населення в міста і подальше наростання проблем. На початку XX ст. в країні продовжуються реформи, але її економічний розвиток, особливо вирішення соціальних проблем, є досить суперечливим і складним.

Лаос

Економічні реформи в Лаосі були спрямовані на перехід до ринкових відносин при скороченні сфери державного планування. В кінці 80-х років вся державна промисловість (70

підприємств) була переведена на госпрозрахунок, тобто підприємства отримували самостійність при плануванні, купівлі сировини і матеріалів, реалізації готової продукції, фінансування.

Був взятий курс на утвердження *нових форм господарювання* — створення акціонерних, орендних, приватних, спільних і іноземних підприємств. Оренда підприємств іноземними підприємцями привела до збільшення бюджетних надходжень, що сприяло значно швидшому входженню промисловості в ринкові відносини, впровадженню новітніх технологій. У 1990 році уряд Лаосу провів інвентаризацію майна державних підприємств з метою переведення їх на орендний підряд.

Однак важливу роль продовжувало відігравати народногосподарське планування, яке мало на меті створення умов для збалансування розвитку економіки при зміні структури народного господарства. При цьому держава відмовилася від директивних показників, зробивши наголос на ринкові механізми. У сфері контролю держави залишалися банки, оптова торгівля, оборонні підприємства, електроенергетика, засоби зв'язку. Держава брала на себе зобов'язання гарантувати соціальну справедливість у суспільстві.

Корейська народно-демократична республіка

Слабка ефективність діючої системи планування й управління економікою, зниження темпів економічного зростання до 2%, дефіцит продуктів харчування, одягу, медикаментів прискорили дії уряду для пошуку шляхів виходу із скрутного становища. Безпосередніми причинами кризового стану економіки були недостатність енергії і сировини, високі військові витрати (до 30% річного бюджету), невеликий обсяг експорту і зростання зовнішньої заборгованості (у 1989 році борг західним країнам становив 4,5 млрд. дол. і СРСР — 2,2 млрд. дол.).

У цих умовах уряд країни проводив політику, спрямовану на зміцнення державного соціалізму. Виходячи з його проголошених переваг (мав підтримку народу, сприяв підвищенню життєвого рівня і т. п.), уряд КНДР вважав важливим зберегти досягнуте в соціальній сфері — безплатну освіту і медичне обслуговування, символічну плату за комунальні послуги, відміну податків, відсутність безробіття тощо. Отже, північнокорейський уряд керувався тим, що здійснення перетворень не може вести до зниження досягнутого життєвого рівня народу.

Куба

Економічна ситуація на Кубі залишається непростюю. З 1986 року у країні безперервно нарастають кризові явища. У 1989 році (за винятком транспорту і цукрового виробництва) жодна інша галузь не виконала планових завдань. Незважаючи на діючу протягом трьох десятиліть систему нормативного розподілу основних продуктів харчування та промислових товарів, гарантоване постачання ними населення так і не стало стійким. Рівень життя населення знижується і далі. Виникло безробіття, яке сягнуло 6% від кількості зайнятих у державному секторі. Це переважно молодь до 30 років. Зовнішня заборгованість країнам з ринковою економікою перевищила 7 млрд. дол.

На Кубі наприкінці 80-х років зроблено спробу подолати негативні явища та процеси, але найбільше зусиль було зроблено для посилення командних основ у керівництві народним господарством. Однак країна не отримала помітних позитивних результатів. Разом з тим, уряд відкинув можливість здійснення економічних та політичних реформ, аналогічних східноєвропейським.

Монголія

На відміну від Китаю, В'єтнаму, Лаосу економічні реформи 80-х років в Монголії не дали бажаних позитивних наслідків. Це пов'язують з надто великим ступенем інтегрованості національної економіки з СРСР. Було здійснено певні зміни в економічній системі, що виявились у розгортанні бригадної форми організації та стимулювання праці, у збільшенні кількості кооперативів тощо. Проте реформи просувалися кволо, обсяг національного доходу в 1988 році був нижчим від запланованого на 180 млн. тугриків.

Розпад соціалістичної системи і СРСР значно ускладнив на початку 90-х років соціально-економічну кризу в Монголії. Обсяги двосторонньої торгівлі з Росією впали у 5 разів (з 1 млрд. дол. США до 200 млн.). Індекси зростання споживчих цін і відповідно інфляції сягнули 400%. Було девальвовано національну валюту — тугрик. У результаті відбулося значне падіння життєвого рівня населення. За даними ООН, за межею бідності (менше 20 дол. на 1 людину на місяць) опинилися близько 40% монголів. Від повної злиденності та голоду врятували натуральне господарство тваринників, а також тісні родинні зв'язки більшості міських жителів (40% населення країни) з частиною сімей, що проживають у сільській місцевості.

З приходом у 1991 році до влади нового керівництва розпочався непростий перехід Монголії до ринкових відносин та демократизації суспільства. Прийняття законів про приватизацію худоби, яка залишалася основою економіки країни, та про землю позитивно вплинула на розвиток тваринництва і в цілому на соціально-економічний розвиток. За короткий термін було приватизовано 96% худоби (овець, крупної рогатої скотини, кіз), що привело до формування класу приватних власників. Кількість сімей, зайнятих тваринництвом, сягнула 184 тисяч, тобто в 3 рази більше, ніж у середині 80-х років. Зросла загальна кількість худоби (з 25,7 млн. голів у 1990 році до 30 млн. у 2000), а ресурси м'яса у 2000 році зросли майже втричі порівняно з 1980 роком. По виробництву м'яса і м'ясних продуктів на душу населення (95 кг) Монголія посідала у 2000 році одне з провідних місць у світі. Цей показник, наприклад, у розвинутих країнах становив 80 кг, у країнах, що розвиваються, — 22, а в країнах СНД — 38 кг. Однак динаміка споживання м'яса виявилася протилежною. В країні відбулося суттєве його падіння у порівнянні з 70-80-ми роками.

Це пояснюється тим, що тваринництво, яке протягом багатьох віків було провідною галуззю монгольської економіки, є також чи не єдиною традиційною сферою монгольського експорту.

Закон про землю забороняв продаж сільськогосподарських земель іноземним громадянам і юридичним особам. Мова може йти лише про тимчасове користування землею на умовах оренди. Строк оренди землі, що надається у тимчасове володіння монгольським громадянам, господарським одиницям і організаціям, не може перевищувати 60 років з подальшим одноразовим продовженням договору про землеволодіння ще на 40 років.

Ці заходи привели до незначного зростання, починаючи з 1994 року, ВВП. Його темпи в середньому за 1996—2005 роки становило 2,8%.

25.4. Економіка країн, що розвиваються

25.4.1. Загальна характеристика економічного розвитку та класифікація країн, що розвиваються

Поняття "*країни, що розвиваються*" — умовне. Це переважно колишні колоніальні держави Латинської Америки, Азії та Африки, які займають понад 60% території Землі, в них проживає 77% світового населення. Тут зосереджено майже 90% розвіданих світових запасів нафти й 50% — газу. Більше 50% світових запасів і видобутку марганцевої руди, хромітів, ванадію, золота, платини, алмазів припадає тільки на країни Африки.

Не дивлячись на це, переважна більшість цих країн є слаборозвинутими. Виробництво ВВП на душу населення зростало в них дуже повільно через високі темпи зростання населення, а в багатьох державах навіть абсолютно скоротилося. Це зумовило збереження значної дистанції між розвинутими країнами з ринковою економікою і країнами, що розвиваються, щодо рівня економічного розвитку.

Останні дані свідчать про зростання цього розриву. Якщо в 1965 році середній доход на душу населення у семи промислово розвинутих країн був у 20 разів більший, ніж у стількох же найменш розвинутих, то в 1995 році він зріс до 39 разів. Особливо це стосується африканських країн, де зазначений розрив неухильно зростає. Що ж до латиноамериканських країн, то в кінці 70-х років вони мали середній доход на душу населення на рівні третини від промислово розвинутих країн, а в кінці 90-х років він зменшився до чверті.

Ще більш разючим є відставання країн, що розвиваються, за рівнем науково-технічного потенціалу, розвитку "людського капіталу". Термін підготовки робочої сили тут у середньому обмежується трьома з половиною роками шкільної освіти порівняно з десятима у розвинутих державах. На країни, що розвиваються, припадає лише 15% світових витрат на освіту, 13% всієї чисельності інженерів, учених.

Найбільш суттєвою ознакою відсталості цих країн є їх соціально-економічна структура, яка характеризується дуальністю — наявністю традиційного і сучасного секторів господарства. Їй притаманний складний конгломерат різних укладів, до якого входять патріархально-натуральний, напівфеодальний і феодальний, дрібнотоварний та капіталістичний. Кожний з них характеризується певною самостійністю і підпорядковується своїм законам розвитку і визначає важливу особливість економік країн — відсутність органічної цілісності, єдиного механізму відтворення.

У багатьох країнах Африки й Азії докапіталістичні уклади продовжують визначати економічне життя. Збереження залишків напівнатурального дрібнотоварного виробництва, який охоплює більшість працездатного населення країн, та значна роль кастово-кланових, релігійно-етнічних чинників суттєво впливає на систему ринкових відносин.

Водночас варто відзначити, що за роки незалежності відбулися значні зміни в розвитку окремих укладів, посилися їх взаємозв'язок та взаємозалежність, зменшилася дезінтегрованість національного відтворення та зросла його цілісність. Поступово набирає силу капіталістичний уклад економіки, особливо із збільшенням впливу транснаціональних корпорацій. Національні підприємства отримують можливість використовувати додаткові фінансові, матеріальні ресурси і, що особливо важливо, сучасні технології та досвід організації виробництва й управління.

Вагоме місце в економічному житті країн, що розвиваються, посідає держава, яка відіграла важливу роль у ліквідації спадщини колоніалізму. У ряді країн великі державні підприємства, які працюють ефективно, стали основою національної економіки.

Таким чином, не дивлячись на різний рівень економічного розвитку, національні, історико-культурні, релігійні відмінності, для всіх колишніх колоній можна виділити спільні риси:

- кількісне і якісне відставання продуктивних сил від рівня постіндустріальних держав;
- низький рівень продуктивності праці;
- відсталість соціально-економічної структури, яка характеризується багатоукладністю економіки, великою часткою кастово-феодальних та інших докапіталістичних укладів;
- існування недосконалої ринкової економіки;
- залежність соціально-економічного і політичного розвитку від світового капіталістичного господарства, реалізації своєї сировинної продукції на світових ринках;
- панування в економіках цих країн іноземного капіталу;
- асиметрична взаємозалежність між цими країнами та провідними центрами глобальної економіки;
- низький рівень життя населення та слабкий розвиток соціальної інфраструктури;
- набагато суттєвіший і жорстокіший вплив релігій, традицій на соціально-економічний розвиток, ніж в індустріальних країнах.

Після краху колоніальної системи ООН розробила міжнародну стратегію розвитку звільнених країн. На перше десятиліття (60-і роки) була розроблена концепція *розвитку навздогін*, яка передбачала щорічне зростання економіки в 5%. Проте вона не врахувала специфіки країн і не була реалізована.

На друге десятиліття (70-і роки) була розроблена концепція *основних потреб*, яка передбачала збільшення інвестицій в економіку та державної допомоги найбільш бідним

прошаркам населення, підвищення зайнятості в традиційних секторах господарства. В основному ці установки концепції були втілені в життя, але найслабкішою ланкою цієї стратегії виявився зовнішньоекономічний аспект. Нові незалежні країни не хотіли миритися із становищем відсталості і залежної периферії в системі міжнародного капіталістичного поділу праці.

На третє десятиліття (80-і роки) було розроблено відразу три концепції:

- основних потреб;
- колективної опори на власні сили;
- нового міжнародного економічного порядку.

В їх основі була орієнтація країн, що розвиваються на прискорену інтеграцію з промислово розвинутими країнами, в якій їм відводилась роль постачальника ресурсів та амортизатора в кризові періоди. Однак жодна із концепцій не вказала на шляхи подолання відсталості, тому виявилися не життєздатними. В країнах, що розвиваються в кінці 80-х років склалася кризова ситуація з зовнішнім фінансування розвитку, почав зростати державний борг, посилилася їх диференціація. У 1991 році середній ВВП на душу населення цих країн становив 830 дол. США проти 18211 в розвинених країнах світу.

Так звана боргова криза особливо вразила країни Латинської Америки та Африки. Більшість з них пережили затяжний економічний спад, а значна частина боргів набула репутації "безнадійних". Тому ці країни в кінці 80-х – на початку 90-х років почали робити акцент на залучення інвестицій не держав, а транснаціональних компаній. Їх приплив не призводив безпосередньо до зростання боргу й водночас став важливим джерелом фінансування економіки, а також каналом одержання засобів виробництва, технологій, "ноу-хау", інженерно-консультаційних послуг, управлінського досвіду.

Значної гостроти в країнах Азії, Африки та Латинської Америки набувають соціальні проблеми. У державах із високим рівнем безробіття мільйони людей позбавлені можливості брати участь у виробництві й різко обмежені у споживанні. Для створення нових робочих місць, підвищення кваліфікації або забезпечення існування маси незайнятих людей потрібні великі кошти, у той час як існує гострий дефіцит фінансових ресурсів.

ООН в класифікації країн що розвиваються, використовує такі критерії і характеристики:

- рівень економічного потенціалу;
- місце і роль у міжнародному поділі праці;
- забезпечення паливно-енергетичними ресурсами;
- залежність від розвинутих капіталістичних країн;
- виробництво ВВП (ВНП) в розрахунку на одну людину.

Узявши ці показники за основу, всі країни, що розвиваються можна поділити на три групи. До першої відносять так звані **нові індустріальні країни** (НІК), країни-експортери нафти та ряд країн Латинської Америки. В цих країнах ВВП на одну людину є не меншим, чим 1100 дол. До другої групи віднесли країни, в яких ВВП на одну людину перевищив 415 дол., а до третьої, найбіднішої – в яких ВВП на одну людину становить менш ніж 250 дол., рівень освіченості — менш як 20%, частка переробної промисловості — менш як 10%.

25.4.2. Економічний розвиток країн першої групи

Нові індустріальні країни

До групи нових індустріальних країн (НІК) у 80-ті роки включали Аргентину, Бразилію, Мексику, Південну Корею, Тайвань, Гонконг, Сінгапур, іноді Індію і Єгипет. Однак число і склад учасників даної групи виявився не стабільним. Із зазначених країн на рубежі ХХІ ст. лише азійська четвірка так званих "драконів" стабільно підтвердила свою репутацію нового полюсу росту світової економіки і сьогодні саме їх пов'язують з поняттям "нові індустріальні країни".

Критерії зарахування країн до нових індустріальних досить умовні:

- ВВП на одну людину не менше 1100 дол.;

- частка переробної промисловості у ВВП більше 20%;
- високі темпи зростання економіки;
- динамічні макроекономічні та внутрішньогалузеві структурні зрушення;
- зростання професійного рівня робочої сили;
- інтенсивна участь у міжнародному поділі праці;
- широке використання іноземного капіталу з метою розвитку тощо.

1990–2000 роки показали, що, крім НІК **першої хвилі**, з'являються НІК **другої** ешелону — Малайзія, Таїланд, Індонезія, і, у перспективі, **третьої хвилі** — Туреччина, Філіппіни, Шрі-Ланка, які динамічно модернізують свою економіку, диверсифікують галузеву структуру господарства. В кінці 90-х років після нищівної фінансової кризи посилюються структурні зрушення в економіці НІК, що привело їх до суттєвого зближення з передовими промислово розвинутими країнами і ще більше віддалило від основної маси країн, що розвиваються.

Розвиток економічного потенціалу нових індустріальних країн, насамперед першого покоління (азійська четвірка) був зумовлений особливостями економічного розвитку світової економіки в цілому і цих країн, зокрема. Під могутнім впливом НТП, екологічної та демографічної проблем у 60–70-ті роки розвинені ринкові країни почали втрачати порівняльні переваги в деяких галузях легкої промисловості, металургії, хімії, машинобудування, електроніки та деяких інших. Зростання витрат виробництва зробило їх розвиток не вигідним і спонукало перенести виробництво у країни, в яких подібні ринкові переваги збереглися.

До таких країн Південно-Східної Азії та Латинської Америки, які мали дешеву робочу силу, відповідні професійні кадри, наявність сировини, низькі ціни на землю, ринкові традиції розвитку і потекли широким потоком капіталу ТНК, які в відносно короткі терміни організували експортне виробництво промислової продукції вказаних галузей. Спонукала цьому і політика урядів цих країн, які взяли курс на створення **експортоорієнтованої моделі розвитку** і сприятливого клімату для іноземних інвестицій. Саме це й були нові індустріальні країни першого покоління. Наприклад, у Південній Кореї створено нові для країни галузі чорна та кольорова металургія, машинобудування, суднобудування, автомобілебудування, електронна промисловість. Це дало можливість здійснити структурну перебудову промисловості, реорганізувати і зміцнити провідні "базові" галузі, ліквідувати диспропорції в економіці, стимулювати розвиток дрібного та середнього підприємництва з тіснішою прив'язкою його до експортного сектору.

З другої половини 80-х років, коли НІК країни першого покоління почали самі втрачати порівняльні переваги (зростання вартості робочої сили, підвищення курсів національних валют тощо), вони, переорієнтувавшись у бік технологічно складної, наукомісткої продукції, з певною участю ТНК, почали масово переміщувати виробництво у країни з дешевою робочою силою — Малайзію, Індонезію, Таїланд та інші, чим і сприяла появі нових індустріальних країн другого покоління.

На початку 90-х років вже друге покоління НІК стало самою динамічною за темпами економічного зростання групою країн в Азії і світі взагалі. Однак їхні економіки були не готовими до таких різких змін. У 1997 році у Таїланді, Малайзії, Індонезії, а також Південній Кореї вибухнула глибока **фінансова криза**, яка супроводжувалася обвалом котирувань тамтешніх акцій, масовою втечею капіталу, різким падінням курсів національних валют. Причинами кризи фахівці вважають масштаби біржових спекуляцій, слабкість інфраструктури фінансового сектору, надмірне регулювання фінансової політики банків і промислових підприємств. Ця криза надовго вибила вказані країни з стабільного ритму економічного зростання, лише сьогодні економічне становище більш-менш стабілізувалося.

З країн, що розвиваються, нові індустріальні країни найшвидше пристосувалися до нових умов світового ринку і стали невід'ємною складовою міжнародного поділу праці. Про це свідчить їх експортна спеціалізація, основою якої є вироби легкої промисловості. Гонконг сьогодні посідає перше місце в світі з експорту одягу, Тайвань — з експорту взуття. До

першої десятки найбільших експортерів товарів легкої промисловості входять Сінгапур, Малайзія, Південна Корея. Остання також посідає значне місце у світовому автомобілебудуванні.

Вражаючих успіхів азійські нові індустріальні країни досягли в розвитку електротехнічної та електронної промисловості. Стрімкий розвиток цих галузей зумовлений залученням нових індустріальних країн до наукомісткого виробництва та величезними капіталовкладеннями ТНК. Наприклад, Малайзія за сім років стала світовим виробником мікросхем і напівпровідників. Якщо на початку 70-х років у країні не існувало підприємств електронної промисловості, то в кінці 80-х їх налічувалося 225 з кількістю зайнятих понад 700 тисяч осіб. На початок 90-х років азійські НІК вийшли на третє місце у світі (після Японії і США) із виробництва електронного й електротехнічного обладнання.

Нові індустріальні країни, насамперед першого ешелону, здійснюють трансформацію економічних структур, орієнтуючись вже на капіталомісткий тип розвитку виробництва. Так, Тайвань, Південна Корея, Сінгапур створюють наукові й промислові центри, розширюють власні наукові дослідження. Показово, що в опублікованому в 1996 році Всесвітнім економічним форумом, який базується в Женеві, рейтингу самих конкурентоспроможних країн світу перші два місця посідають Сінгапур та Гонконг. До першої десятки входять також Тайвань і Малайзія.

Могутній економічний стрибок нових індустріальних країн вирішив проблему їх економічної та соціальної відсталості. Якщо у 50-ті роки та ж Південна Корея мала дохід на одну особу 5,6% від рівня США, то на початку 90-х — уже 34%. Середньорічна заробітна плата зросла з 80 дол. у 1960 році до 10 тисяч дол. у 1997. Аналогічні показники в Сінгапурі й Гонконзі. Якщо у 70-80-ті роки про ці країни говорили лише як про перспективний ринок збуту чи сферу вкладання капіталу, то тепер вони перетворились на відчутний центр впливу на структуру світових продуктивних сил, міжнародні потоки товарів і фінансових ресурсів. Крім того, НІК значно впливають на економічну політику решти країн, демонструючи одну з моделей успішного подолання економічної та соціальної відсталості.

Значну увагу нові індустріальні країни приділяють регіональному економічному співробітництву. Ще у 1967 році було створено *Асоціацію держав Південно-Східної Азії* (АСЕАН). Її члени — Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Сінгапур та ін. — проголосили своєю метою "прискорення економічного розвитку, соціального і культурного прогресу, сприяння становленню миру та стабільності у Південно-Східній Азії". Економічне об'єднання, зокрема, взаємне забезпечення товарами, сировиною, будівництво спільних підприємств, безмитна торгівля в рамках асоціації стали ще одним фактором для піднесення рівня виробництва та перетворення цього регіону в один із центрів тяжіння світової економіки.

Серед загальних для всіх азійських нових індустріальних країн *складових успіху* варто виділити:

- максимально ефективне використання зовнішніх факторів економічного розвитку (пільгові кредити, участь у міжнародному поділі праці й залучення транснаціональних корпорацій, іноземні технології);
- послідовну внутрішню політику, яка забезпечила відносну політичну й економічну стабільність;
- ефективну макроекономічну політику (підтримання стабільних внутрішніх цін і реальних обмінних курсів валют, стимулювання підвищення попиту й пропозицій у галузі інвестиційних товарів, що сприяло нагромадженню капіталу і виробничому інвестуванню);
- соціально-культурні та соціально-психологічні особливості їхнього населення, що характеризується працелюбністю, відповідальністю, енергійністю і діловою кмітливістю.

Країни-експортери нафти

Особливу групу являє собою так звана *Організація країн — експортерів нафти* (ОПЕК), яка була утворена в 1960 році. До ОПЕК ввійшли Алжир, Еквадор, Габон, Венесуела, Індонезія, Ірак, Іран, Кувейт, Лівія, Нігерія, Саудівська Аравія, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, більшість яких мають високий рівень прибутку на одну особу, значні експортні надходження. Деякі країни ОПЕК, наприклад Іран, Ірак, Лівію, експерти за рівнем економічного розвитку відносять до другої групи країн, що розвиваються.

Особливе місце серед країн-експортерів нафти посідають держави Середнього Сходу (Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Кувейт, Катар). У 70-ті роки ці країни динамічно розвивалися, інвестували великі кошти у національну економіку, соціальну інфраструктуру. Так, у Саудівській Аравії дохід від експорту в 1974 році становив 30 млрд. дол., а в 1981 — понад 101 млрд. дол. В Об'єднаних Арабських Еміратах щорічний середній дохід на одну особу на початку 80-х років досяг найвищого рівня в світі — 23 тисячі дол. Провідне місце посідав і Кувейт — 16 тисяч дол. на одну особу щорічно.

Доходи, отримувані цими країнами від нафтопереробних компаній, були настільки великі, що внутрішні інвестиції не могли поглинути їх. Тому значні кошти пішли в економіку промислових країн Заходу, а також у ті держави, політичні режими яких влаштовували країн-донорів. Інвестиційний капітал приватних осіб, розміщений за кордоном оцінюється на рубежі XXI ст. в 162 млрд. дол. Крім того, приватний сектор у багатьох країнах регіону, особливо у Саудівській Аравії, Омані і Об'єднаних Арабських Еміратах, значно зміцнив власні держави, які почали грати провідну роль в економічному зростанні.

Падіння у 80-х роках попиту на нафту й різке зниження світових цін на неї привели до уповільнення темпів зростання економік країн-експортерів нафти. Наприклад, надходження в бюджет Саудівської Аравії склали в 1998 році лише одну п'яту від надходжень 1980 року, а щорічний середній дохід на одну особу в Об'єднаних Арабських Еміратах впав до 10 тисяч доларів.

Різко погіршилось становище таких держав, як Венесуела, Нігерія, Алжир, бюджети яких на 80—95% залежать від нафти. Однак в стратегічному плані роль країн-експортерів нафти не лише погіршилася, а й навіть зросла. За оцінками експертів кінця 90-х років, арабські держави Середнього Сходу володіють 62,4% світових запасів нафти і більш як 20% усіх запасів газу. Прогнозується, що ці країни і далі будуть нарощувати видобуток нафти та природного газу, а це посилить їхню роль як основних постачальників енергоносіїв у світі. На початку 2000-х років один барель із двох, що експортувався, припадав на арабські країни (на початку 90-х років це співвідношення становило один барель із трьох).

Проте, маючи значні нафтові надходження, арабські країни також мають достатньо проблем економічного розвитку. Це і засуха, значне зростання населення взагалі і в містах зокрема, зростаюча залежність від імпорту продовольства, відставання в розвитку інфраструктури та промисловості, в тому числі й нафтової, погіршення становища в сільському господарстві.

Економічний розвиток країн Латинської Америки

Регіон Латинської Америки охоплює територію Центральної та Південної Америки, на якій розташовано відповідно 21 та 12 країн і проживає майже 420 млн. осіб. Як зазначалося вище, провідні країни цього регіону (Аргентина, Бразилія, Мексика) в 80-і роки XX ст. певний час відносили до нових індустріальних держав. Однак згодом вони не витримали темпів розвитку, які були притаманні азійським країнам цієї групи (Південна Корея, Гонконг, Тайвань, Сінгапур) і їх більшість фахівців перестали відносити до неї. А такі нафтоносні країни як Венесуела та Еквадор ще в 1960 році стали членами ОПЕК і проводили спільну з ними політику.

За темпами економічного зростання країни Латинської Америки у 80-х роках розвивалися вдвічі повільніше розвинутих держав (1,5% проти 3,1%). Наприклад, у 1988 році валовий внутрішній продукт всіх 32 (за винятком Куби) латиноамериканських країн був меншим чим в одній Італії, хоча в них проживало у 7 разів більше населення. Майже

половина сімей латиноамериканських країн жили в злиднях. На початку 90-х років на країни Латинської Америки припадало лише 4% світового експорту, тоді як на США і Японію — 20%.

Характерною особливістю розвитку цього регіону було те, що його країни не перебували в прямій колоніальній залежності, за своїм розвитком значно відставали від передових країн, вважалися аграрно-сировинними, йшли повільним шляхом капіталістичного розвитку, традиційно орієнтуючись на ринки могутнього сусіда по регіону — США. Однак світова криза 1929-1933 років, яка залишила країни Латинської Америки без ринків збуту, змусила перейти до створення економічної моделі індустріалізації імпортозамінного типу і побудови державного капіталізму. В регіоні розпочалося активне державне втручання в економіку.

Сприяв цьому і прихід до влади в деяких країнах (Аргентина, Бразилія, Чилі) у 30-40-х роках патріотичних урядів, які витіснили великих олігархів-латифундистів та іноземні гірничодобувні компанії і дали простір розвитку дрібній та середній національній буржуазії і міському населенню. Саме останні стали опорою урядів в проведенні індустріалізації. Це відразу забезпечило достатньо високі середньорічні темпи зростання ВВП. Наприклад, у 1931-1940 роках у Чилі вони становили 4,8%, що перевищувало цей показник більшості розвинутих країн світу.

Становлення національної промисловості вело до скорочення імпорту деяких товарів, проте збільшувало імпорт інших, особливо обладнання і матеріалів, необхідних для виробництва. Для того, щоб зекономити валютні надходження, уряди стали обмежувати імпорт "другорядних" товарів, виробництво яких спробували налагодити усередині країни. Ці заходи привели до зростання витрат виробництва і цін.

Друга світова війна значно поглибила ці проблеми. Країни Латинської Америки відчули, з одного боку, гострий дефіцит імпортованих промислових товарів, а з іншого — скороченням попиту на стратегічну сировину. Це змусило латиноамериканські країни спиратися на власні сили і проводити індустріалізацію імпортозамінного типу. Здійснити ці наміри в умовах недорозвинутого ринку та дефіциту джерел нагромадження можна було лише з посиленням економічної ролі держави.

На протязі наступних 15-20 років економічна роль держав в провідних Латиноамериканських країнах постійно зростала. Свої основні зусилля вони направляли на створення нових виробництв та підприємств важкої промисловості, що відповідало концепції побудови імпортозамінної економіки.

Створення моделі індустріалізації імпортозамінного типу в країнах Латинської Америки розпочалося з націоналізації базових галузей і галузей, які становлять інфраструктуру: енергетики, нафтодобування, металургії, хімії, нафтохімії, транспорту, зв'язку. Протягом 50-70-х років у країнах Латинської Америки націоналізувались цілі галузі: нафтова промисловість у Мексиці, олово-добувна в Болівії (1952), мідна в Чилі (1973), нафтова і гірничодобувна у Венесуелі і Перу (1974-1975).

Однак в повній мірі створити необхідні умови для самостійного економічного розвитку жодна з держав не змогла. Хоч значно знизився, але все ж зберігся високий ступінь залежності їх економік від експорту продукції сільського господарства та сировини і відповідно від кон'юнктури світового розвитку. Залежність від імпорту споживчих товарів змінилася залежністю промисловості від дорогих машин та обладнання. Іноземний капітал також почав переміщатися в місцеву обробну промисловість. Надходження капіталовкладень і позик у країни Латинської Америки в 1946-1960 роках становило 10 млрд. дол., а вивіз продуктів — 19,5 млрд. дол.

Така ситуація не влаштовувала місцеву буржуазію і уряди ряду країн. В Аргентині, яка на початку 50-х років була лідером економічного розвитку регіону (виробляла 25% всієї промислової продукції), в потім поступилася Мексиці і Бразилії, була розроблена програма прискореної модернізації всієї соціально-економічної інфраструктури на основі індустріалізації, інтенсивного сільськогосподарського виробництва й ефективних

зовнішньоекономічних зв'язків (ЕКЛА). Програму ЕКЛА взяли на озброєння уряди Аргентини та Мексики.

У 1961 році США, з метою прискорення економічного та соціального розвитку країн Латинської Америки, розробили програму "*Союз заради прогресу*", розраховану на 10 років, яку прийняли 19 латиноамериканських країн. Вона передбачала прискорену індустріалізацію, зменшення залежності економіки від експорту аграрно-сировинних товарів та імпорту машин і устаткування. На її реалізацію США виділили кредити та інші види допомоги розміром 20 млрд. дол. Фінансова допомога США і міжнародних фінансових організацій йшла переважно на розвиток виробничої інфраструктури, аграрного сектору, освіти, медицини.

В результаті вжитих заходів економічна ситуація в країнах Латинської Америки значно покращилася. Особливих успіхів досягла *Мексика*. В країні, не зважаючи на демографічний вибух, вдалося розв'язати проблему продовольства. Щорічні темпи зростання ВВП у 60-х роках становили 7% проти 5% у 1960 році. Частка країни у ВВП Латинської Америки зростає з 20,3% в 1960 році до 23,3% в 1970, що забезпечило їй друге місце після Бразилії. В 1950-1970 роках іноземні кредити та позики Мексики зросли з 0,6 млрд. до 28 млрд. дол.

Подібним чином розвивалися і інші країни Латинської Америки, насамперед Аргентина і Бразилія.

Причинами економічного зростання цих країн були:

- вигідне географічне положення;
- наявність дешевої робочої сили;
- великі вкладення іноземного капіталу, насамперед з боку США, Японії і Німеччини;
- оперативний розвиток зовнішньоекономічних відносин;
- активна роль транснаціональних корпорацій.

Утвердження моделі державного капіталізму сприяло перетворенню економіки латиноамериканських країн. На початку 80-х років більшість країн перетворилися з аграрних, чи аграрно-індустріальних в індустріально-аграрні. Крім того, нагромадження капіталу привело до утворення могутніх фінансово-промислових груп, які тепер будували партнерські відносини з компаніями Заходу.

При підтримці держави, через ціни та тарифи, основні галузі економіки, насамперед націоналізовані, почали швидко розвиватися. Це сприяло зростанню прибутків і нагромадження капіталу. В умовах відсутності фінансового ринку, розпочався звичайний масштабний процес перерозподілу фінансових ресурсів на користь великих компаній, які стояли поряд з владою. Почав падати життєвий рівень населення, зросли податки.

Тривале функціонування такої моделі як правило приводить до формування соціальної групи, яка зацікавлена лише в перерозподілі на свою користь обмежених фінансових потоків. У такій моделі держава слугувала інструментом перекачування доходів на користь національних еліт, а не збудником економічного зростання країни.

Очевидною стала криза моделі державного капіталізму. В латиноамериканських країнах на початку 80-х років, відразу за провідними країнами світу, розпочався процес лібералізації економіки. Перехід до *неоліберальної моделі* передбачав:

- відкриття внутрішнього ринку для зарубіжних фірм і створення умов конкуренції серед національних виробників;
- структурну перебудову економіки і виділення галузей, які є перспективними з погляду світового поділу праці;
- приватизацію підприємств і згортання державного втручання в економіку;
- відновлення довіри зарубіжних інвесторів і залучення іноземних капіталів.

Першою, після приходу до влади Піночета, в 1973 році розпочала лібералізацію економіки Чилі. У 80-х роках перейшли до неоліберальної моделі Коста-Ріка, Болівія і Мексика, на початку 90-х років — Аргентина, Бразилія, Венесуела, Колумбія.

Насамперед лібералізація економіки вимагала різкого скорочення втручання держави в економіку, що передбачало широку приватизацію. Після її проведення відбулася революція в цінах, які почали орієнтуватися на світовий ринок і значно зросли. Це відразу привело до різкого зростання інфляції і зупинення багатьох підприємств насамперед обробної промисловості. Оскільки ця галузь була основою технологічного ланцюга, то одне за одним почали зупинятися підприємства, що, поряд з інфляцією, провокувало ще й зростання безробіття.

Варто також зазначити, що перехід до ліберальної моделі потребує великих фінансових ресурсів, сильної державної влади на чолі з досвідченими і розумними реформаторами, швидких і ефективних дій, демократичного устрою державної влади. Таких умов більшість латиноамериканських країн не мали. Крім того, у 80-х роках до влади стали приходити "соціалістичні" уряди, які намагалися соціалізувати економіку, а не зробити її ефективною. Зростаючі соціальні проблеми в період реформ перешкоджали виробленню розумної економічної політики.

В країнах Латинської Америки розпочалася глибока системна економічна криза і розпочалася хвиля критики неоліберальної моделі розвитку економіки. За твердженням критиків, ця модель приведе до деіндустріалізації економіки та загострення проблеми злиденності.

Однак, не дивлячись на глибину і тривалу економічну кризу, країни Латинської Америки поступово реформували економіку на рейках неоліберальної моделі, здійснили необхідну структурну перебудову, що дало новий потужний поштовх розвитку. Це привело до суттєвого зближення їх із передовими промислово розвинутими країнами і водночас до швидкого розширення економічної прірви між ними та переважною більшістю країн, що розвиваються.

Латиноамериканські країни значно зміцнили свої позиції у світовому просторі. Якщо в 1950 році на Латинську Америку припадало 5,6% світового ВВП, то в 2004 — 8,8%, регіональна структура світового експорту у 1973 році складала 3,9%, то в 2004 — 5%, а ВВП на одну особу зросло з 2554 дол. США у 1950 році до 5795 дол. у 2000 році.

25.4.3. Економічний розвиток країн другої групи

До цієї групи ООН віднесла держави, дохід у яких на одного жителя в 1978 році перевищив 415 дол. Це в основному країни Південно-Західної, Південної та Південно-Східної Азії (Індія, Пакистан, Сирія, Шрі Ланка, Йорданія, Ірак, Іран та інші) та Північної Африки (Марокко, Лівія, Туніс, Алжир, Лівія, Єгипет) — всього **33 держави**. Як і в майже усіх країнах, що розвиваються перед ними в усій повноті постала проблема здобуття економічної самостійності. Особливе місце в ряду країн другої групи займають Індія, Пакистан, Іран, Сирія, Марокко, Алжир, Єгипет та деякі інші, які мають значні території і велику кількість населення.

Колишня британська колонія Індія здобула незалежність у 1948 році. На її території утворилося дві держави — *Індійський Союз* і *Пакистан*. Зрозуміло, що вони мали багато спільного — обидві були відсталими аграрними країнами. Після звільнення уряди країн взяли курс на створення змішаної економіки з переважним значенням державного сектору. Головна увага в перші роки незалежності приділялася аграрним перетворенням. Був скасований створений ще в минулому столітті інститут посередників (заміндарів), обмежене поміщицьке землеволодіння, лихварство. Держави зробили наголос на підтримку селянських господарств. Крім того, в Індії, на відміну від Пакистану, розпочався розвиток кооперації, впровадження передових агротехнічних технологій.

Однак модернізація економіки країн стримувалася рядом факторів. Насамперед відзначимо стрімке зростання населення, національно-релігійні суперечності, існування ще з стародавніх часів соціальних каст. Особливо це стосувалося Пакистану, де мала місце повна ісламізація країни, яка суттєво стримувала її демократизацію і проведення економічних перетворень.

В Індії ліквідувати перепопи до економічного прогресу здійснила в 70-х роках так звана **зелена революція**, в результаті якої був взятий курс капіталістичного розвитку, залучення іноземних капіталів, особливо ТНК. Це дозволило створити промисловий потенціал, провести певну структурну перебудову, зокрема в аграрному секторі, що дало змогу відмовитися від імпорту продовольчого зерна. У 80-х роках країна навіть здійснила запуск супутника зв'язку на власному ракетносії.

Як і більшість країн, що розвиваються, у 80-х роках Індія розпочала **ринкові реформи**. Головним завданням було перейти від імпортозамінної індустрії до розвитку експортних галузей добувної промисловості. Держава стимулювала розвиток державного сектора в базових галузях, приватного підприємництва, залучення іноземного капіталу транснаціональних корпорацій у прогресивні галузі виробництва. Однак вийти на намічені економічні рубежі Індії не вдалося. Темпи розвитку народного господарства в 80-90-х роках були вдвічі менші від запланованих і становили в межах 3%. Однак і такі економічні здобутки дозволили вирішити ряд нагальних соціально-економічних проблем. Сьогодні Індія, населення якої сягнуло за 1 млрд. осіб, поступово набирає темпи економічного розвитку і перетворюється у впливову країну не лише свого регіону, а й світу.

В Пакистані ж посилювався державний дефіцит, загострилися проблеми платіжного балансу. Так і не вдалося остаточно реформувати головну галузь країни — сільське господарство, в якому працювало майже 80% населення. Відсутність новітніх агрономічних технологій зробило її, як і економіку в цілому, залежною від кон'юнктури зовнішнього ринку основної експортної продукції країни — нафти.

Повну політичну і економічну незалежність **Іран** отримав ще в 1946 році і взяв курс на капіталістичний розвиток. Однак реформи, покликані прискорити цей розвиток і здійснити модернізацію країни, почалися лише в середині 60-х років. Головною стала аграрна реформа, метою якої була ліквідація "земельного голоду" через обмеження великого землеволодіння і створення фермерських господарств шляхом викупу державою значних земельних володінь і роздачі їх селянам з майбутнім викупом. Однак в перші роки ці заходи майже не принесли бажаних результатів. Перепоною ставали, головним чином, релігійні традиції населення.

В 70-х роках в Ірані розпочалася друга хвиля капіталістичних перетворень, яка дістала назву **білої революції**. Її головним завданням була модернізація на основі індустріалізації, сільського господарства, промисловості, а також освіти і медицини. Її результати виявилися більш значимими, темпи щорічного промислового виробництва зросли 10-15%.

Разом з тим, капіталістична перебудова економіки привела до ліквідації поміщицьких товарних господарств, падіння сільськогосподарського виробництва і появи масового безробіття. В країні почалася хвиля протестів, які очолило мусульманське духовенство. Його виступи проти реформ в 1979 році привели до ліквідації королівської влади (шах залишив країну), поверненню в Іран шіїтського лідера Хомейні і забезпечили перемогу ісламської революції. Іран було проголошено ісламською республікою, і країна повернулася до норм шаріату. І досі, на початку XXI ст., незважаючи на смерть Хомейні, Іран залишається ісламською республікою.

Особливе місце посідає арабська **Сирія**, яка займає лише шосте місце за чисельністю населення і десяте за розмірами території серед держав цієї групи. Незалежність Сирія отримала в 1946 році, однак активні економічні реформи розпочала на початку 60-х років. В країні були здійснені такі соціально-економічні перетворення:

- націоналізовано банки і страхові товариства;
- розпочато нову аграрну реформу, яка значно обмежила максимум земельних володінь;
- взято під контроль держави всі великі і частина середніх промислових підприємств.

Сирія стала першою країною арабського світу, яка взяла під контроль держави не тільки нафтові та інші природні багатства, а й компанії, що їх переробляли. Це привело до

значного зростання ролі державного сектору економіки, який став панівним у виробництві, кредитно-фінансовій сфері і зовнішній торгівлі.

У 70-х роках розпочався новий етап соціально-економічних перетворень, який пов'язують з іменем президента Хафеза Асада. Сирія модернізувала текстильну, харчову, нафтодобувну, будівельну галузі та створила нові — хімічну, гірничодобувну, цементну тощо. В другій половині 70-х років в Сирії почалася прискорена індустріалізація, збудовано більш як 100 промислових об'єктів. Це привело до значного збільшення частки промисловості у ВВП, яка в 1985 році становила більше ніж 30%, а середньорічні темпи зростання ВВП були більш ніж 7%. Найшвидшими темпами розвивався державний сектор, на частку якого припадало більш як 80% промислового виробництва і близько 90% усього експорту та імпорту. Залізниці та шосейні дороги, сотні мостів, збудованих у ці роки, зв'язали всі райони країни в єдиний народногосподарський комплекс.

Останніми роками економічне становище країни погіршилося. У виробництві ряду видів промислової та сільськогосподарської продукції спостерігається застій. Одна з головних причин — розвиток інфляційних процесів, скорочення допомоги від нафтодобувних арабських держав.

В арабських *країнах африканського континенту* деколонізація охопила майже всі післявоєнні роки. Частина країн, зокрема Марокко і Туніс, стабільно дотримувалися курсу прозахідної орієнтації і курсу на модернізацію країни в руслі ринкової економіки. Алжир і Лівія намагалися побудувати арабський соціалізм.

25.4.4. Економічний розвиток країн третьої групи

Як вже зазначалося, до цієї групи ООН віднесла країни, у яких ВВП на одну особу становить менше 250 дол. Ця група є найчисленнішою серед всіх інших, до неї за класифікацією ООН належить 47 країн з населенням майже 500 млн. осіб. З них 25 розміщено в Центральній та Південній Африці (Ефіопія, Сомалі, Уганда, Чад, Мозамбик, Ангола та інші) та значна частина в Азії (Афганістан, Бангладеш, Ємен та інші). Не маючи значних запасів природних ресурсів, відчуваючи гострий дефіцит коштів для економічного розвитку, ці держави в останні десятиліття практично витіснилися з міжнародного поділу праці й перебувають у надзвичайно скрутному становищі.

17 країн Африки здобули незалежність в 1960 році, який названо "роком Африки". Лише в 1974 році здобули незалежність португальські колонії — Ангола, Мозамбик, Гвінея-Бісау. Останньою здобула незалежність у 1989 році Намібія.

Найбільш економічно відсталим регіоном світу є Тропічна Африка. Характерними рисами їх економіки є такі:

- до індустріальний рівень продуктивних сил;
- домінування натуральних і напівнатуральних форм господарювання в економічній структурі;
- вкрай вузька сфера функціонування товарно-грошових відносин і дії ринкових стимулів;
- початкова стадія формування єдиного інтегрованого національного ринку;
- однобока спеціалізація експортного сектору тощо.

Низький рівень економічного розвитку згаданих держав та значна нерівномірність розподілу прибутків серед окремих верств населення призводить до значних проблем. Найменш динамічною галуззю в більшості країн залишається сільське господарство. Такий стан пояснюється техніко-економічною відсталістю, поганими природно-кліматичними умовами в країнах, близьких територіально до пустелі Сахари. Щорічний ріст сільськогосподарської продукції тут не перевищує 1,5%, тоді як населення зростає на 3%, тобто вдвічі швидше.

За даними ООН, близько 60% населення Тропічної Африки систематично недоїдає, у тому числі 40% дітей у віці до 5-ти років. В основному проблему голоду вдається вирішувати лише за допомогою міжнародних організацій. Відповідно до світової класифікації бідними

вважають тих, хто отримує менш ніж 250 дол. на рік. На початку XXI ст. налічувалось майже 20 країн з меншим рівнем доходу. У країнах на південь від Сахари за межею бідності живе близько половини населення.

Жалюгідний стан економіки призвів до різкого скорочення державних асигнувань на охорону здоров'я, освіту, професійну підготовку. Дитяча смертність тут у 10-12 разів вища за показники розвинутих країн. Половина дорослих в Африці — неписьменні. Тільки 11% дітей закінчують школу, а вчаться у вузах — лише 1,4%.

Значна частина населення зосереджена в галузях сільськогосподарського і сировинного виробництва. Намагання незалежних урядів країн створити власний економічний потенціал не тільки не мали успіху, а ще більше посилили залежність від розвинутих капіталістичних країн. Практично для всіх африканських країн характерним було іноземне капіталістичне підприємництво, представлене переважно дочірніми компаніями ТНК розвинутих країн колишніх метрополій, особливо Англії і Франції. Капіталовкладення цих ТНК у країни Африки становлять 60-80% іноземних інвестицій. Тільки за 1980-1986 роки вони вивезли із Африки 24,9 млрд. дол. чистих прибутків.

На шлях незалежності найбідніші країни Африки стали, не маючи великих зовнішніх боргів. В першому десятиріччі вони переважно залучали незначні за розмірами субсидії без повернення. Однак згодом країни вийшли на світовий ринок позичкового капіталу і вже в кінці 70-х років заборгованість зросла майже на 700 млрд. дол. Для порівняння зазначимо, що в 1950 році вона становила 2 млрд., у 1970 — 66 млрд.

У 90-х роках практикувалися різноманітні методи відстрочки і часткового списання боргів. Так, у червні 1999 року лідери провідних індустріальних країн домовилися про списання 70 млрд. дол. зі 130 для 30 найбідніших країн світу. Окрім того, для забезпечення фінансування допомоги найбіднішим країнам світу була підтримана пропозиція про продаж близько десятої частини золотих резервів МВФ, які оцінюються у 27 млрд. дол.

25.4.5. Інтеграційні процеси в країнах, що розвиваються

Найактивніше багатосторонні економічні об'єднання країн, що розвиваються, утворювалися в основному в період 50-60-х років. Міждержавні економічні зв'язки країн, що розвиваються в 90-х роках, за даними Конференції ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД), розвивалися в межах 44 регіональних торговельно-економічних угруповань, 30 асоціацій виробників сировинних товарів, двох валютних союзів, восьми платіжних клірингових та п'яти кредитних угод. Частка інтегрованих угруповань у загальному товарообігу країн, що розвиваються, зросла із 7% у 1960 році майже до 20% у 90-х роках.

Інтеграційні процеси в країнах, що розвиваються відбувалися насамперед на регіональній основі і утворювалися в Латинській Америці, Азії, Африці, Близькому і Середньому Сході. В цілому інтеграційні процеси відбуваються повільно, а інтеграційні утворення малоефективні. Найбільшої ефективності економічного співробітництва досягла створена ще в 1967 році *Асоціація держав Південно-Східної Азії* (АСЕАН), до якої ввійшли Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Сінгапур, тобто нові індустріальні країни всіх трьох хвиль. Взаємне забезпечення товарами, сировиною, будівництво спільних підприємств, безмитна торгівля в межах Асоціації стали важливими чинниками для піднесення рівня виробництва та перетворення цього регіону в один із центрів тяжіння світової економіки.

У 1991 році був створений *спільний ринок півдня Америки* (МЕРКОСУР), в який ввійшли Аргентина, Бразилія, Уругвай і Парагвай. Загальне населення цього об'єднання становить 200 млн. осіб, територія складає 11 млн. кв. км (майже 2/3 Південної Америки), а ВВП — 460 млрд. дол.

Незважаючи на труднощі в організації і роботі інтеграційних союзів та об'єднань, вони мають майбутнє, оскільки сприяють не тільки ліквідації економічної відсталості, воєнних конфліктів, а й створюють протидію надзвичайному іноземному впливу розвинутих країн у регіонах.

Глава 26. Сучасна економічна теорія та її здобутки

На рубежі 80-х років XX ст. на Заході, насамперед в США та Великій Британії, економічна теорія розвивалася у напрямку формування *неоконсерватизму*, який прийшов на зміну буржуазному реформізму. Його ідеї втілювалися в таких економічних напрямках, концепціях і теоріях:

- 1) "нова класична" економічна теорія, яка включає сучасний монетаризм і новітню неокласичну концепцію, представлену теоріями "раціональних", "адаптивних очікувань" та "економіки пропозиції";
- 2) неінституціональна економіка, що виразилася в теоріях "прав власності та трансакційних витрат", "суспільного вибору", "нової економічної історії (кліометрії);
- 3) соціально-інституціональний напрям з концепціями "врівноважуючої сили" та "системної трансформації ринкового суспільства.

Всі вони за своєю теоретико-методологічною основою є неокласичними теоріями. Незважаючи на певні відмінності, їм притаманні ряд спільних ознак:

- життєздатність капіталістичної системи зумовлюється внутрішніми стимулами економічного розвитку;
- головна цінність суспільства — не соціальна справедливість, а свобода;
- гарантом свободи є економічна свобода, яка отожднюється з ринком, конкуренцією.

26.1. "Нова класична" економічна теорія

"Нова класична" економічна теорія — це неокласичний напрям 80—90-х років XX — початку XXI ст., що перебуває у стані формування. "Нова класична" економічна теорія лягла в основу розробки так званої *неоконсервативної економічної політики* у США, Великій Британії, Канаді та інших провідних ринкових країнах.

26.1.1. Сучасний монетаризм як прояв американського неолібералізму

Сучасний монетаризм — це форма неолібералізму в США, яку ще називають *американським неоконсерватизмом*. В його основі знаходиться уявлення про грошову масу як визначального чинника господарської кон'юнктури, рівня цін, обсягу національного доходу, зайнятості та макроекономічної рівноваги у цілому.

З терміном "монетаризм" ми зустрічались під час ознайомлення з течією меркантилізму. Нагадаємо, що на ранній його стадії (XV-XVI ст.) провідною теорією виступав саме монетаризм. Відродження його ідей у неоліберальному варіанті відбулося лише у XX столітті.

Нові монетарні ідеї почали розвиватися в 30-і роки дослідниками Чиказького університету в США. В той час вони виступали альтернативою кейнсіанства. Однак самостійне, а згодом і провідне значення у неолібералізмі американський сучасний монетаризм здобув на рубежі 50-60-х років у вченні так званої "*чиказької монетарної школи*". Її фундатором став видатний американський економіст, професор Чиказького університету М. Фрідман.

Наукові розвідки Фрідмана будувалися не на пустому місці. Певний вплив на формування поглядів майбутньої чиказької школи та погляди самого Фрідмана виявили його попередники, професори Чиказького університету Саймонс, Найт, Дж. Вінер, які твердо стояли на позиціях ліберального підходу до вирішення економічних проблем.

Генрі Саймонс

Професор Чиказького університету *Генрі Калверт Саймонс* (1899-1946) будучи спеціалістом з фінансових проблем, співпрацював з Міністерствами юстиції та фінансів США. Він один з фундаторів "чиказької монетарної школи". Як прибічник кількісної теорії грошей, Саймонс в роки кризи 1929-1933 і "великої депресії" розробив проект проведення

грошової реформи, в якому пропонував повне забезпечення банківських позик готівковим запасом грошей. Це мало обмежити кількість грошей в обігу з метою припинення їх обезцінення і банкрутства банків.

Він критикував існуючу тоді систему оподаткування, вважаючи, що головним джерелом федеральних доходів повинен стати особистий прибутковий податок в розмірі 20% від всіх видів доходів — зарплати, дивідендів, процентів тощо. При цьому податки на прибутки корпорацій він пропонував ліквідувати, а непрямі податки значно скоротити. За його думкою, це ліквідувало б небажані обмеження діяльності корпорацій і забезпечило необхідну фінансову дисципліну в країні.

Франк Найт

Одним з найбільш відомих попередників чиказької економічної школи був професор економічної теорії Чиказького університету **Франк Найт** (1885-1972). В своїй головній і знаменитій праці **"Ризик, невизначенність і прибуток"** (1921), яка була реакцією на виникнення інституціоналізму, зокрема на теорії Т. Веблена, Найт виявив себе прибічником неокласичної економічної школи, пристрасно захищав свободу підприємництва і політику *laissez-faire*. Він вважав, що за винятком головних, життєво важливих благ, покупка всіх інших може вважатися "показовим споживанням". В цих умовах неможливо оцінити, які покупки є розумними і необхідними. Тому держава не повинна вирішувати які товари виготовляти. Дослідник писав: "лише споживацький попит повинен визначати, які товари і послуги необхідно виробляти".

Аналізуючи пропозицію, Найт захищав прибуток як рухому силу підприємництва. Саме устремління отримати прибуток примушує підприємців виробляти те, що вимагає ринкова економіка. Тим самим фірми, які не зуміли задовольнити потреби ринку несуть фінансові збитки.

Найт стверджував, що прибуток є винагородою підприємцю за діяльність в мінливій і ненадійній ринковій системі. Він розділяє ризики, які можливо передбачити і спрогнозувати, а відповідно і захиститися (наприклад, через систему страхування) від ризиків, які передбачити неможливо. Наприклад, кожна людина ризикує захворіти, тому вона передбачає таку ситуацію і страхує життя, створює запаси ліків тощо. А виробники одягу ніколи не можуть бути певненими, що моделі, які випускаються сьогодні, будуть користуватися попитом через півроку. Таким чином, виробники, що правильно спрогнозували і передбачили кон'юнктуру ринку отримують винагороду.

Мілтон Фрідман

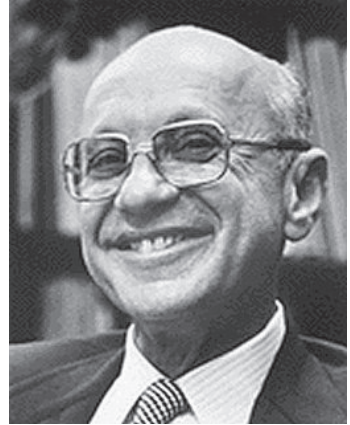
Видатний економіст сучасності, Нобелівський лауреат 1976 року, професор **Мілтон Фрідман** народився в 1912 році у Нью-Йорку в родині єврейських емігрантів, вихідців з українського Закарпаття. Після закінчення в 1932 році навчання в університеті Ратгерса, де його вчителями з економічних дисциплін були лауреати Нобелівської премії С. Кузнец та Дж. Стіглер, а також майбутній президент Федеральної резервної системи США А. Бьорнс він навчався в Чиказькому університеті. В ньому ж він і працював з 1948 до 1977 року. У 1938 році одружився, в його сім'ї виросло двоє дітей, а син Девід став професором Чиказького університету.

Доктором економіки Фрідман став в 1946 році, до цього працював у Національному бюро економічних досліджень, міністерстві фінансів, економічним аналітиком у міністерстві оборони. Крім того, видатний вчений був консультантом уряду США по виконанню "плану Маршалла", економічним радником президентів США Р. Ніксона та Р. Рейгана. Протягом

1966-1984 років він був економічним оглядачем часопису «Newsweek», працював у Гуверовському інституті війни і миру при Стенфордському університеті.

Нобелівське лауреатство з економіки йому присудили "за досягнення у галузі аналізу споживання, історії і теорії грошового обігу та демонстрації складності наслідків політики економічної стабілізації".

Фрідман видав 27 книг і понад 250 інших праць. Основними з них є: "*Доходи від незалежної приватної практики*" (1940, спільно з С. Кузнецом), "*Нариси позитивної економічної науки*" (1953), "*Статистика грошової системи Сполучених Штатів*" (1970), "*Контрреволюція у монетарній теорії*" (1970), "*Теоретичні основи грошового аналізу*" (1970), "*Гроші та економічний розвиток*" (1973) та інші. Його праці присвячені структурі доходів і споживання, грошовому обігу, проблематиці "людського капіталу", взаємозв'язку інфляції та безробіття.

Але, без сумніву, провідною працею вченого була "*Монетарна історія США. 1867-1960*" (1962), яку він написав разом з своєю колегою Анною Шварц. Саме тут були викладені основні монетарні ідеї.

Метод досліджень Фрідмана можна визначити як суб'єктивно-позитивістський, заснований на емпіричних та статистичних узагальненнях. Його суб'єктивізм проявляється в урахуванні психологічного фактора, який виступає, на його думку, в якості природного фону тяжіння системи до рівноваги. Багато положень його теорії були викладені у вигляді гіпотез, які доводяться на базі припущень та статичного аналізу. Монетаризм Фрідмана — це сукупність цілого ряду теорій, які мають самостійне значення і об'єднані кількісною теорією грошей, яку Фрідман розглядав не як теорію, а як загальний принцип аналізу.

Нове вчення було спочатку негативно сприйняте академічними колами, оскільки заперечували доцільність використання кейнсіанських форм активного втручання держави в економіку, що свого часу добре зарекомендувало себе на практиці. Монетаризм Фрідмана став альтернативою концепції Кейнса у зв'язку з неспроможністю останньої розв'язати проблеми економічного розвитку США в 50-60-х роках. Альтернативність монетаризму та кейнсіанства проявляється насамперед у питанні досягнення економічної рівноваги та ролі держави в її забезпеченні. На відміну від кейнсіанства, монетаристи вважають вплив держави на економічні процеси багато у чому навіть шкідливими. Вони переконані, що тільки повна економічна свобода та вільне підприємництво спроможні забезпечити стабільність і ефективність економічного розвитку.

Вирішальним недоліком кейнсіанської моделі Фрідман вважав стимулювання інфляції, який він сам розглядав основним фактором порушення економічної рівноваги. Американець доводив, що за умов існування нееластичної сукупної пропозиції, характерної для стану економічного піднесення (виробничі потужності та ресурси задіяні повністю, тому нелегко збільшити пропозицію товарів і послуг), "нагнітання" сукупного попиту регуляторними діями держави приведе до значного зростання інфляції і тим самим до порушення економічної рівноваги і посилення циклічних коливань. Так, Фрідман вважає, що пряме державне регулювання дає ефект із запізненням (часовим лагом) у 8-14 місяців, тобто тоді, коли вже потрібні прямо протилежні заходи.

На цій підставі монетаристи зробили висновок, що державне централізоване управління та регулювання економіки є шкідливим для приватної ініціативи та свободи особи, тому потрібно проводити її *дерегулювання* і децентралізацію. Основним же засобом економічного регулювання вони вважали *монетарну систему*, тобто систему грошового обігу.

Переломним моментом такого висновку стала дискусія навколо так званих "кривих Філіпса", що характеризують кейнсіанський емпіричний зв'язок між щорічною відносною зміною заробітної плати (або інфляції) у грошовому виразі та зайнятості. Фрідман прийшов до висновку, що "крива Філіпса" далеко не стабільна, особливо з врахуванням ситуації в економіці багатьох ринкових країн у кінці 60-х років, коли зростання інфляції, всупереч траєкторії "кривої Філіпса", почало супроводжуватися не зниженням, а зростанням безробіття, що в 70-х роках зумовило глибоку *стагфляцію*, тобто стрімке одночасне наростання інфляції і безробіття.

У своїй праці "*Теоретичні основи грошового аналізу*" Фрідман по-суті відродив значення грошей, грошової маси та грошового обігу в економічних процесах. Його зусиллями неоліберальна монетарна концепція стала основою офіційної економічної політики США, а пізніше і деяких інших ринкових країн. Найбільший успіх вона мала в США та Великій Британії у 80-х роках, коли Президент Р. Рейган та прем'єр-міністр М. Тетчер проводили *неоконсервативну економічну політику*, побудовану на монетарній концепції Чиказької школи.

Еволюція кількісної теорії грошей

В основі сучасного монетаризму знаходяться модифікована *кількісна теорія грошей* І. Фішера, американського представника "математичної школи" в економічній теорії, концепції званого неокласика Л. Мізеса. Зокрема, у варіанті І. Фішера центральне місце належить так званому "*рівнянню обміну Фішера*", яке має витоки з відомого рівняння британського економіста XVIII століття Д. Юма:

$$MV=PQ,$$

де M — грошова маса в обігу, V — швидкість обігу грошей, P — рівень цін, Q — пропозиція товарів і послуг.

З даної рівності Фішер зробив висновок, ціни товарів і послуг знаходяться у прямій залежності від кількості грошей в обігу і в оберненій — від кількості товарів і послуг. Тому, за незмінної швидкості обігу грошей, що стало чи не основним постулатом монетаризму, і даної пропозиції товарів кількість грошей в обігу визначає рівень товарних цін. Звідси випливає, що *вартість грошей обернено пропорційна їх кількості в обігу*.

Запозичивши цю ідею Фішера, монетаристи внесли до неї ряд доповнень, застосувавши для цього новітні методи статистичного аналізу. Зокрема, вони відмовилися від тези про пропорційність динаміки грошової маси та цін. Водночас основоположно визнається *сталість швидкості обігу грошей*, враховуються зміни товарної маси при аналізі довготривалих періодів.

На відміну від "теорії Фішера", де потреба у грошах визначається сумою товарообмінних угод, варіант кількісної теорії грошей Фрідмана пов'язує потребу в грошах з "наданням переваги активам", тобто цінність грошей, їх купівельна спроможність пов'язані оберненою залежністю з рівнем цін.

Таким чином, власний варіант кількісної теорії грошей Фрідмана ґрунтується на розумінні швидкості обігу грошей в русі доходів і представлений таким рівнянням:

$$MV = PY,$$

де P — індекс цін, а Y - реальний ЧНП (національний дохід).

Швидкість же обігу грошей визначається з рівняння Фішера:

$$V = PQ/M, \text{ або } V = PY/M$$

Якщо перетворити цю формулу, тоді $M = PY/V$. Це показує, що необхідна грошова маса в обігу визначається співвідношенням номінального ЧНП (доходу нації) і швидкості обігу грошей. Якщо припустити, що $M = D_M$ (D_M — обсяг попиту на гроші), то одержимо:

$$D_M = PY/V$$

Звідси випливає, що обсяг попиту на гроші залежить від таких чинників:

- абсолютного рівня цін (чим вищий рівень цін, тим вищий попит на гроші);
- рівня реального обсягу виробництва (зі зростанням обсягу виробництва зростають доходи та попит на гроші);
- швидкості обігу грошей (усі фактори, що впливають на швидкість обігу грошей, будуть впливати і на попит на гроші).

Виходячи з цього, показники швидкості обігу грошей і попиту на них є стабільними. *Стабільність попиту на гроші* — це один постулат сучасного монетаризму.

Отже, головним елементом монетарної моделі є грошова пропозиція і вважається, що кількість грошей в обігу має вирішальне значення для нормального функціонування всієї економіки. Виходячи з цього, робиться висновок про можливість прогнозування впливу грошової пропозиції на рівень і динаміку національного доходу.

Монетарна теорія економічного циклу та принципи монетарної політики

Важливе місце у монетарній концепції належить *теорії економічного циклу*. В її основі знаходиться ідея про *стабільний попит* на готівку та безготівкові грошові активи і *нестабільну пропозицію* грошей. Якщо Центральний банк здійснить додаткову емісію надмірної або недостатньої кількості грошей, то у першому випадку це призведе до інфляції, а в другому – до невилат по угодах. Тому причини економічної нестабільності вбачаються монетаристами у протиріччях стабільного попиту на гроші та їх нестабільної пропозиції.

Такий висновок Фрідман зробив на основі узагальнення статистичних даних про взаємозв'язок між змінами темпів зростання грошової маси та циклічними коливаннями в економіці США за 1867-1960 роки. Через пряме співставлення змін грошової маси і доходу протягом 20-ти економічних циклів пересічною тривалістю 10-11 років вони виявили загальну закономірність, за якою зміни грошової пропозиції на кілька місяців випереджують зміну обсягу національного доходу та інших макроекономічних показників на всіх стадіях (фазах) економічного циклу. Поворотні пункти в динаміці грошової маси незмінно передували поворотним точкам економічного циклу. Зокрема, економічний спад пов'язаний зі зниженням темпів зростання грошової пропозиції або навіть її зменшення в порівнянні з попитом.

Виходячи з цього, монетаристи стверджують, що циклічність розвитку ринкової економіки є не наслідком її внутрішньої нестійкості, як твердять кейнсіанці, а результатом помилкової грошово-кредитної політики.

Висновок про те, що зміна грошової маси в обігу є причиною економічної циклічності та інфляції знаходиться в основі *монетарної теорії циклу*. Він визначає зміст і основні напрями монетарної (грошово-кредитної) антициклічної та антиінфляційної політики.

Монетарна політика держави, на думку сучасних монетаристів, має ґрунтуватися на трьох основних принципах:

- визначенні часового лагу (запізнення) в одержанні ефекту від грошово-кредитної політики (за розрахунками Фрідмана, на 8-14 місяців);
- неухильному забезпеченні сталого та стабільного зростання грошової пропозиції (за "*грошовим правилом*" Фрідмана кількість грошей в обігу має зростати щорічно на 3-4%, що відповідає середньорічним темпам приросту національного продукту);
- кардинальному скороченні державних витрат і перебудові економічних функцій держави від стимулювання сукупного попиту до запобігання інфляції.

Виходячи з вказаних принципів, сучасні монетаристи розробили основні напрями монетарної (грошово-кредитної) політики, що втілюються у політиці "дешевих" чи "дорогих" грошей.

Політика "дешевих" грошей має на меті "здешевлення" кредиту, коли Центральний банк знижує облікову процентну ставку (чи норму обов'язкових банківських резервів) і

скупує державні цінні папери, щоб збільшити обсяг сукупних витрат і зайнятість за умов економічного спаду чи депресії. Це — *антициклічна монетарна політика*.

Політика "дорогих" грошей полягає в обмеженні пропозиції грошей, коли Центральний банк підвищує облікову процентну ставку (чи норму обов'язкових банківських резервів) і продає державні цінні папери, щоб зменшити сукупні витрати та стримати інфляцію за умов економічного зростання, тобто це — *антиінфляційна монетарна політика*.

Варто зазначити, що політика "дешевих" грошей в основному відображає кейнсіанські уявлення про грошово-кредитне регулювання економіки, а політика "дорогих" грошей — неоліберальні (монетарні).

26.1.2. Новітня неокласична концепція

Новітня неокласична концепція представлена насамперед теоріями "адаптивних" та "раціональних" очікувань, які надзвичайно близькі за підходами, методологією, поглядами сучасному монетаризму. Це й не дивно, оскільки теорія "адаптивних" очікувань була розроблена в лоні монетаризму. Ці дві теорії, як і монетаризм, об'єднані гіпотезою природного рівня безробіття, яка з'явилася у ході дискусії навколо "кривих Філіпса" і передбачала, що досягнення динамічної економічної рівноваги можливе за існування природного безробіття та відсутності інфляції.

До цього напряму відноситься і теорія "економіки пропозиції".

Теорія "адаптивних очікувань"

Теорію *"адаптивних очікувань"* розробив глава монетарної школи М. Фрідман. За його логікою очікування наступної інфляції у господарюючих суб'єктів визначаються існуючим рівнем інфляції, до якого вони адаптуються (приспосовуються). При цьому зміна цих очікувань відбувається дуже повільно, породжуючи *інфляційну психологію*.

Фрідман вважав, що в короткостроковому макроекономічному періоді (до 3-х років) може існувати альтернативний зв'язок інфляції та безробіття, тобто підтверджуватися закономірність, відбита кривими Філіпса, однак у довгостроковому періоді ця альтернативність зникає. Тому будь-яка спроба пов'язати ці явища у стратегічній економічній політиці неодмінно призведе до дестабілізації економіки.

Підтвердженням висновків Лукаса та Фрідмана стали висновки американського неокласика А. Оукена, який на ґрунті гіпотези природного рівня безробіття емпіричним шляхом відкрив закономірність, яку назвали "законом Оукена". Суть її полягає в тому, що кожен відсоток надлишкового безробіття у певному діапазоні його рівня (приблизно від 6 до 25%) зумовлює безповоротну втрату 2-2,5% національного продукту із спадним ефектом цієї втрати.

Водночас, "закон Оукеня" підтверджує й те, що за стабільних темпів економічного зростання на рівні 2,7% в економіці буде зберігатися тільки природне безробіття, тобто існуватиме "повна зайнятість".

Теорія "раціональних очікувань"

Теорія "раціональних очікувань" рішуче відмежувалася від кейнсіанської макроекономічної концепції, вважаючи її рецепти головною причиною економічної нестабільності 70-х років, пов'язаної з розгортанням кризових явищ, одночасним наростанням інфляції та безробіття. Розробники цієї теорії звинувачують кейнсіанство у прорахунках економічної політики, яка заради стимулювання високого сукупного попиту ґрунтувалася на дефіцитному фінансуванні та надмірних державних витратах.

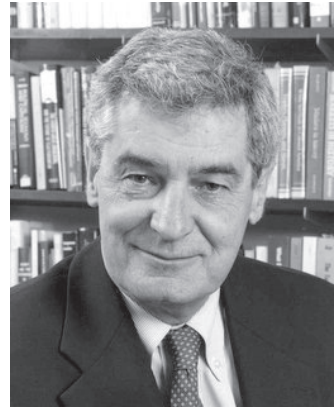
Біля витоків теорії "раціональних очікувань" знаходився один з лідерів "лондонської" школи, представник неоліберального напрямку Л. Роббінс. Автором ідеї раціональних очікувань, згідно з якою очікування є раціональними, якщо вони співпадають з прогнозом, отриманим на основі моделі, вважається американець Дж. Мут, який сформулював у 1965 році це положення і відобразив його в побудованій ним моделі. Однак безпосередніми її фундаторами стали сучасні дослідники з США Лукас, Беккер, Сарджент, Барроу. Саме Лукас

через 10 років звернувся до ідеї Мута і використав її як методологічний підхід до аналізу, ставши безумовним лідером цієї групи.

Роберт Лукас

Нобелівський лауреат з економіки "за розвиток і зміну гіпотези раціональних очікувань, зміни основ мікроекономічного аналізу та поглядів на нього" 1995 року американець **Роберт Лукас** народився в 1937 році у штаті Вашингтон. Навчався у Чиказькому і Каліфорнійському університетах. Диплом доктора економіки одержав у 1964 році, працював професором, деканом економічного факультету Чиказького університету. З 1988 року Лукас очолює науковий часопис "Журнал політичної економії".

Праці Р. Лукаса серед яких варто виділити книги "**Раціональні очікування та економетрична практика**" (1981), "**Моделі циклів ділової активності**" (1985), "**Рекурсивні методи у дослідженні економічної динаміки**" (1989) присвячені теорії недосконалої інформації, інфляції і зайнятості, економічному зростанню і економічній політиці. Він став автором **концепції "раціональних очікувань"**, главою школи "нової класичної" економічної теорії, яка закликала до припинення будь-якого втручання в економіку.

На його думку будь-яка економічна політика втручання, крім випадків, коли держава свідомо регулює структуру виробництва або підтримує вільноринкові відносини, наносить шкоду розвитку. Причому це однаково стосується як кейнсіанських, так і монетаристських доктрин.

На думку Лукаса та його послідовників, економічні агенти прогнозують наслідки (рівень цін) будь-якого впливу на економіку, виходячи із знання закономірностей її функціонування, і відповідно до цього формують свою економічну поведінку. Вони прогнозують свою діяльність, і ці прогнози набагато досконаліші від тих, що отримуються на основі моделювання.

Наприклад, якщо люди знають, що бюджетний дефіцит зростає з метою стимулювання економіки, то вони чекають в найближчому майбутньому зміни цін, інфляції. Врахування цієї можливості призводить в умовах досконалої конкуренції й швидкої адаптації ринків до того, що ніяка систематична політика стабілізації не зможе результативно впливати на зайнятість та виробництво. Тому всі регулюючі дії негайно нейтралізуються поведінкою індивідів на ринку.

Лукас вважав некейнсіанські моделі економічного зростання необґрунтованими та неспроможними в умовах економічного розвитку 70-80-х років, адже "не мають нічого спільного з реальною дійсністю". Особливе заперечення у Лукаса викликало твердження кейнсіанської теорії про існування безумовного альтернативного взаємозв'язку між інфляцією та безробіттям, відображеного кривими Філіпса. Фундатор теорії "раціональних очікувань" вважає, що альтернативного зв'язку між інфляцією і безробіттям взагалі не існує, тому кейнсіанські моделі, які на цьому ґрунтуються, просто непридатні для застосування.

Лукас звернув увагу на те, що в теорії "адаптивних" очікувань Фрідмана враховується лише минулий досвід і відсутнє врахування суб'єктивних передбачень. Модель Фрідмена ігнорувала, наприклад, вплив змін у політиці, що завжди позначається на економічній поведінці та враховується суб'єктом при прогнозуванні. Лукас пояснює це тим, що необхідні методи аналізу ще не були сформульовані.

Тому він будує модель, в якій враховує вплив на характер очікування всієї існуючої інформації і зворотню дію очікувань на майбутні економічні події. Теорія "раціональних очікувань" виходить з відомих неокласичних постулатів, що економічні суб'єкти ведуть себе найбільш раціональним чином, чутливо реагують на зміни ринкової ситуації, насамперед на зміни цін. Їх "очікування" і визнають відповідну ринкову поведінку, котру спрогнозувати дуже важко, що й пробували здійснювати кейнсіанці. Перша модель була побудована

Лукасом разом з Л. Реплінгом в 1969 році і демонструвала прийняття робітниками рішень щодо поточного та майбутнього споживання на основі передбачуваного рівня цін у цей період.

Саме раціональний характеру "очікувань" ринкових суб'єктів і розглядається Лукасом та його колегами необхідною умовою розробки дійових методів економічного регулювання. На їх думку, національна економіка повинна регулюватися не безпосередньо економічною політикою уряду, а "зрозумілими для всіх нормами", які не можуть змінюватися в погоні за тимчасовими вигодами. Зокрема Лукас вважає, що головною умовою нормального розвитку економіки є стабільні ціни, які передбачають відсутність інфляції.

На відміну від кейнсіанства, теорія "раціональних очікувань" стверджує, що ринкова економіка є стійкою, тобто рівноважною, і в довготривалому періоді при умові природного рівня безробіття. Причину ж порушення економічної рівноваги вона вбачає у зміні "раціональних очікувань" ринкових суб'єктів під впливом зміни цін (інфляції). Тому держава через свою монетарну економічну політику повинна забезпечити стабільні, передбачувані умови функціонування ринкової економіки і встановлення економічної рівноваги.

Теорія "економіки пропозицій"

Теорія "економіки пропозицій", на відміну від теорій "раціональних" та "адаптивних" очікувань побудована не на гіпотезі природного рівня безробіття, а на традиційній для неокласичного напряму основі — впливі сукупної пропозиції на економічну рівновагу, яка бере початки ще з досліджень Сея.

Ця теорія основну причину нестабільності економічного розвитку та стагнації, посиленої інфляцією, або стагфляції, вбачає у нестачі обсягу національного продукту. На ґрунті цих уявлень на протигагу кейнсіанським уявленням була побудована макроекономічна модель, що зорієнтована на пропозицію. Автором цієї теорії став відомий дослідник з США, професор університету Південної Кароліни **А. Лаффер** (фото справа). Його

погляди поділяв і Нобелівський лауреат з економіки 1999 року, професор Колумбійського університету **Р. Манделл** (фото зліва). Вони вважали, що економіка пропозиції формується на основі вирішення проблем нагромадження капіталу та державних фінансів.

Якщо в кейнсіанській моделі велике значення з метою здійснення антиінфляційної політики надавалося зростанню сум податків як в абсолютному, так і у відносному розумінні, то теоретики "економіки пропозиції" стверджують, що з часом більша частина податків трансформується у витрати виробництва і перекадається на споживачів у вигляді більш високих цін. Тому зростання податків викличуть ефект підвищення темпу **інфляції пропозиції**. А збільшення при допомозі держави податкового тиску на підприємства приведе лише до стагфляції, тобто зростанню і інфляції і безробіття.

Лаффер вводить поняття **граничних податкових ставок**, перевищення яких знижуватиме стимули до праці, підприємництва, заощаджень та інвестицій. Результатом буде зменшення пропозиції товарів і послуг, а отже, й доходів державного бюджету. Парадокс полягає у тому, що для збільшення податкових надходжень до бюджету потрібно знизити податкові ставки за межу граничних. Залежність між податковими ставками та доходами бюджету держави одержала назву "**закону Лаффера**".

Основним у теорії "економіки пропозиції" було заперечення маніпулятивної фіскальної політики та існуючої системи прогресивного оподаткування, що негативно впливає на ділову активність, зумовлює нераціональний розподіл факторів виробництва, перерозподіл національного доходу між виробництвом та споживанням на користь останнього і спричиняє отримання неоподаткованих доходів, що супроводжується появою тіньової економіки, бартерного обміну, прихованої зайнятості.

Прихильники цієї теорії стверджували, що можливе одночасне зниження інфляції і зростання виробництва та зайнятості за умови зменшення прибуткового податку. Емпіричні дані та зроблені на їх основі розрахунки, що підтверджують цей висновок, були представлені професорами М. Фелдстайном (Стенфордський університет) та М. Боскінім (Гарвардський університет).

Високі податки, на їх погляд, викликають перерозподіл ресурсів з приватного сектору в державний, що веде до спаду продуктивності праці, зростання витрат виробництва та цін. Їх зниження сприяло б скороченню витрат виробництва, росту прибутків, стимулювало б ефективний попит. Узагальнюючим є висновок про те, що будь-які намагання держави зрівняти соціальне становище членів суспільства за рахунок державних витрат перешкоджають стабільному розвитку економіки, яка побудована на принципі реалізації індивідуальних інтересів. Держава повинна забезпечувати рівні можливості для розвитку підприємництва, захищаючи ринкові механізми, та будувати соціальну сферу, залучаючи до участі в цьому будівництві через систему державного страхування якнайширші маси населення.

Представники школи "економіки пропозиції", захищаючи принципи вільного підприємництва, підняли проблему оподаткування до рівня конкретної економічної політики, підкріплюючи свої висновки економетричними моделями та програмами подальшого розвитку економіки.

Теорія "економіки пропозиції" сформулювала такі принципи економічної політики:

- зменшення масштабів державного втручання в економіку і скорочення державних витрат;
- зменшення впливу держави на приватне підприємство;
- стимулювання інструментами грошово-кредитного регулювання темпу зростання грошової маси та ліквідації інфляції;
- зниження ставок податкового та прибуткового податків за межу граничних для забезпечення необхідного розширення пропозиції благ;
- часткова приватизація державного сектора в економіці.

Основним важелем досягнення динамічної економічної рівноваги визнається зростання сукупної пропозиції товарів і послуг.

26.1.3. Досвід застосування неокласичних моделей в економіці різних країн

Після кейнсіанства концепції неокласиків стали ще одним прикладом ефективного втручання економічної теорії в реальну економіку. Особливо чітко це проявилось в процесі здійснення економічних реформ в Великій Британії та США, де починаючи з 80-х років робляться рішучі кроки щодо відновлення саморегулюючих механізмів та обмеження державного регулювання.

До середини 70-х років провідні країни світу продовжували застосовувати кейнсіанські моделі зв'язку інфляції та безробіття. Їх політика була направлена на боротьбу з інфляцією шляхом збільшення безробіття. А коли безробіття погрозувало стабільності, з ним боролись заморожуванням цін, нарощуванням бюджетного дефіциту та державного боргу. Потім знову вживались заходи по боротьбі з інфляцією, які полягали в скороченні кредитів, збільшенні податків. Це замкнене коло економічної політики продовжувалось до тих пір, поки не стало очевидним, що інфляція не є альтернативою безробіттю, а лише посилює його, перетворює його на характерну та постійну ознаку.

Економічна політика уряду Великої Британії

Монетаристська грошова політика була введена в практику управління державними фінансами Великої Британії в 1976 році урядом Каллагана на вимогу Міжнародного

валютного фонду, але реалізовувалася не послідовно, оскільки не була популярною і не мала відповідних передумов. Тому наступний прем'єр *М. Тетчер* взяла рішучий курс на оздоровлення економіки, опираючись на програму монетаризму Фрідмана. На її прохання видатний вчений в 1980 році в доповідній записці виклав суть монетарної моделі регулювання економіки та вказав на напрями і послідовність реформування економічних відносин. Ця програма була прийнята до реалізації.

Першим кроком було встановлення контролю за грошовою масою через визначення грошової пропозиції на середньострокову перспективу з передбаченням їх скорочення. На практиці це означало, що зростання грошової маси за встановлену контрольну межу приводило до підвищення облікових ставок, що значно скорочувало кредитування. Паралельно почалося масштабне скорочення витрат уряду, які породжували бюджетний дефіцит. Скорочувалася кількість урядових службовців, провадилася структурна перебудова управлінського апарату, скасовувалися його підрозділи, що вимагали значних бюджетних коштів. Економія коштів на урядовому рівні викликала адміністративний тиск через систему штрафних бюджетних асигнувань на органи місцевого управління. Таким чином під контроль була взята динаміка місцевих податків.

В економіці почалися позитивні зміни, стабілізувалися рівень цін і інфляція. Однак поряд з позитивними мали місце і негативні наслідки: скоротилися обсяги житлового будівництва, деякі статті витрат місцевого бюджету стали статтями витрат державного. Економія на місцевих витратах на соціальну сферу привела до зростання державних видатків на її підтримку.

Другим кроком уряду Тетчер стали рішучі заходи щодо запобігання бюджетного дефіциту. Згідно рекомендацій Фрідмана досягти цього можна двома шляхами:

- збільшенням непрямих податків і одночасним послабленням податкового тиску на особисті доходи;
- скороченням витрат на соціальну сферу.

Однак витрати на соціальну сферу вдалося лише тимчасово заморозити, оскільки в період реформ економіка знаходилася в кризовому стані й соціальна сфера вимагала додаткових коштів. Однак уряд продовжував наступ на універсальні соціальні програми, які потребували значних коштів, але були неефективними. Лише в другий термін перебування уряду при владі (в Великій Британії один термін — 7 років) був розроблений проект соціального забезпечення, який передбачав суттєву реформу системи державного пенсійного забезпечення та методів забезпечення мінімальних доходів з використанням заходів жорсткого контролю. Це повинно було забезпечити значну економію бюджетних коштів.

Доктрина монетаризму передбачала, що в умовах функціонування вільних ринків забезпечується природний рівень зайнятості трудових ресурсів. Тому уряд Великої Британії оголосив проблему безробіття національною, а не лише урядовою. Дії уряду були спрямовані на формування мобільного ринку робочої сили, (стимулювання кваліфікаційної перепідготовки та професійної підготовки молоді), тобто пристосування робочої сили до потреб виробництва, що відповідало неокласичній теорії "економіки пропозиції". Крім того, були вжиті заходи щодо розширення сфери неповної зайнятості. Витрати бюджету на ці цілі зростали швидкими темпами, і водночас скорочувалися витрати на підтримку безробітних.

Значна відповідальність за підвищення рівня зайнятості була перекладена на служби працевлаштування, які володіли повною та достовірною інформацією, чим уряд знімав з себе

проблему боротьби з безробіттям, вказуючи, що на зайнятість значно впливає політика стимулювання економічного зростання.

Третім кроком розвитку економіки в умовах її реформування за рекомендаціями монетаризму та "економіки пропозиції" була реалізація принципу вільного підприємництва, до якого уряд Тетчер приступив з середини 80-х років. Відновлення класичного ринкового господарства для створення конкурентної економіки пов'язувалося з реалізацією таких напрямків:

- денационалізація промисловості. Приватизація відбувалася у вигляді викупу (безпосередньому та через акції) підприємств;
- вирішення проблеми субсидування нерентабельних і збиткових державних підприємств (тільки кожне десяте працювало в умовах самофінансування, інші були збитковими);
- рішуча перебудова системи оподаткування, направленої на сприяння підприємницькій діяльності;
- створення зон вільного підприємництва, в межах яких запроваджені особливі пільгові правила оподаткування, кредитування та митного контролю;
- прийняття програми заохочення конкуренції, за якою передбачалося створення великої кількості малих та середніх підприємств.

Виконання цієї програми сприяло вирішенню проблем оздоровлення економіки, зростанню прибутковості та обсягу інвестицій, а згодом привело до скорочення безробіття. А широка програма приватизації та зміна конкурентного клімату сприяла справжній революції в розвитку виробництва та стабілізації економічної ситуації.

Всі ці заходи супроводжувалися жорсткою боротьбою з профспілками, яка завершилася перемогою уряду.

Реалізація неокласичної доктрини урядом США

У США монетарна концепція Фрідмана довгий час не знаходила розуміння. Глава чиказької школи робив спроби реалізації своєї програми ще при уряді президента Ніксона, в якому він працював радником, але вони не був затверджені конгресом. Після кризи 1974-1975 років стало зрозуміло, що концепція глобального регулювання економіки Кейнса не спрацьовує. І уряд країни вирішує звернутися до монетарної концепції свого видатного співвітчизника. Вершини триумфу його економічна теорія досягла за часів правління президента **Р. Рейгана**, коли був забезпечений високий рівень стабілізації американської економіки, послаблена і взята під контроль інфляція, зміцнений долар. Реалізація цієї програми розпочалася в 1981 році.

Її змістом стала зміна методів перерозподілу доходів, яка була до цього вибудована з метою стимулювання сукупного попиту та ліквідації безробіття. Стара система прогресивного оподаткування, що передбачала перерозподіл частини доходів на користь незаможних, втрачала своє призначення, перетворилась у систему загального перерозподілу і сприяла деформації економічної структури.

Саме проблема оподаткування і стала центральною в проведенні економічних неокласичних реформ. Але якщо заходи британського уряду Тетчер були націлені проти дефіциту державного бюджету, то американський уряд Рейгана починає боротьбу за обмеження регулюючого впливу держави шляхом скорочення податків, щоб використати дефіцит федерального бюджету як важіль впливу на витрати.

Економічна програма реформування економіки Рейгана була розрахована на 5 років і включала **чотири основних напрями**:

- реформування податкової системи з метою стимулювання росту заощаджень та розширення інвестиційних фондів;
- зменшення державних витрат (крім витрат на оборону) з метою скорочення дефіциту бюджету;
- обмеження регламентації економічної діяльності з метою поживлення підприємництва та відновлення ринкових механізмів;
- проведення монетаристської політики контролю за грошовою масою.

Першим кроком здійснення програми було замороження зростання грошової маси та проведення податкової реформи. Скорочення податків мало привести до зростання заощаджень та інвестицій і на цій основі виробництва. Реформа почалася в 1981 році зі скорочення ставок податків на особисті доходи. Згодом було введено індексування оподаткування з метою виключення інфляційного впливу на доходи та ліквідації зв'язку між розвитком інфляції і зростанням надходжень до державного бюджету.

Одночасно вводилися для корпорацій нові пільгові правила прискореної амортизації та оподаткування інвестиційного кредиту, що сприяло збільшенню розмірів прибутків при незмінних податках і забезпечувало прискорення процесу капіталізації, розширення виробництва та зайнятості. Для малоприбуткових корпорацій ставка податку знижувалась. Була також введена нова система інвестиційного податкового кредиту, згідно з якою податки скорочувались відповідно до розмірів інвестицій і таким чином стимулювалося капіталовкладення.

Другий напрям економічної реформи — зменшення державних витрат та скорочення дефіциту бюджету — розглядався не лише як важіль інфляційного впливу, а й як серйозна перешкода на шляху економічного зростання. На кінець 1981 року конгрес затвердив програму скорочення витрат (за винятком витрат на оборону, соціальне страхування та медичне обслуговування) майже по всіх статтях. Було закрито ряд програм соціальної допомоги, ліквідовано ряд дотацій та субсидій. Незважаючи на критику та зростання на першому етапі бюджетного дефіциту, Рейган і надалі проводив політику скорочення витрат. Основним аргументом була надія на зростання обсягів виробництва та темпів його зростання.

За указом президента була створена служба контролю за видатками з бюджету і підготовлена програма скорочення витрат, в основі якої лежав принцип фінансової самоокупності діяльності багатьох державних служб та державних підприємств. Однак конгрес не затвердив цю програму як непопулярну. Почалося протистояння конгресу з урядом та адміністрацією президента. Підтримку президенту надали політики та економісти-неокласики Лукас, Сарджент, Таунсенд, Уоллес, які на початку 80-х років різко критикували інфляційну кредитно-грошову політику "вбудованих стабілізаторів", пропонували нові підходи до визначення меж державного втручання в економіку. Вони дотримувалися тієї позиції, що економіка вільного підприємництва сумісна лише з проведенням державою стабільної довгострокової економічної політики, що виключає вирішення тимчасових проблем і втручання в економічні механізми саморегулювання. Необхідно долати стереотипи поведінки при визначенні цін, процентних ставок, переговорах щодо розмірів заробітної плати, яка була завжди орієнтована на інфляцію, її продовження та розвиток.

Така позиція почала змінювати суспільні установки і формувати позитивне ставлення суспільства до реформ. Стримування грошової маси, зменшення податків та витрат бюджету створило ситуацію, коли приріст грошових засобів почав використовуватися на фінансування реальної діяльності, а не на стимулювання росту цін. Перестала стабільно зростати заробітна плата, більш того, уряд заморозив її мінімальний рівень. Був розірваний зв'язок між заробітною платою та інфляцією.

З 1983 року починається економічне поживлення при одночасному падінні рівня інфляції. Незважаючи на зменшення державних субсидій, обсяги інвестицій зросли майже вдвоє, як і передбачали автори теорії "економіки і пропозиції". Реальні доходи зросли, але розрив у їх рівнях також збільшився.

Ще однією ознакою стабілізації економіки стало зростання курсу долара, що, не в останню чергу, відбувалось завдяки тому, що економічна політика уряду була стабільною, викликала довіру.

Одночасно лібералізувалися зовнішньоекономічні відносини, що дало змогу країні брати участь у міжнародному поділі праці, спростило процес вивозу капіталів та отримання інвестицій, що гарантувало доступ до нових технологій та розвиток власного виробництва під впливом міжнародної конкуренції.

Була розроблена система стимулювання прямих приватних інвестицій, що давало змогу завойовувати міжнародні ринки без відтоку коштів державного бюджету. Все це забезпечує стабільність грошової одиниці, дію ринкових сил на всьому економічному просторі.

26.2. Неінституціоналізм

Сучасний інституціоналізм виник і розвивається у формі *неоінституційної економіки* завдяки теоріям прав власності та трансакційних витрат, суспільного вибору, інституційних змін у новій економічній історії (кліометрії) та людського капіталу.

Фундатором неоінституціоналізму вважається американський дослідник Рональд Коуз.

26.2.1. Теорія прав власності та трансакційних витрат

Найбільший вплив на розвиток неоінституціоналізму виявила *теорія прав власності та трансакційних витрат*, представники якої займаються пошуками інституційної основи ринку. Вони критикують економістів, які опікуються лише встановленням рівноважних ринкових цін і ігнорують вплив різних соціальних інституцій, насамперед права, на поведінку фірм і функціонування ринків.

Головною проблемою трактування "*права власності*" була та, що не у всіх розвинених країнах це право трактувалося однаково, а в країнах романо-германського права його по-різному трактували й різні розділи законодавства — загальне право та цивільне право. Тому неоінституціоналісти, застосувавши правові інституції, зробили певний прорив у його розумінні та тлумаченні.

Завдяки їм право власності у всіх ринкових країнах сьогодні розглядається на основі *правомочності*. Воно реалізується через систему правомочностей, у якій за кожною правомочністю стоїть чітко визначений власник і не існує єдиного і абсолютного власника об'єкта власності (ресурсу). Іншими словами відбулася специфікація права власності. До основних елементів системи прав власності ввійшли:

- право володіння (виключення із доступу до ресурсу інших агентів);
- право використання ресурсу та розпорядження ним;
- право на одержання доходу від ресурсу;
- право на передачу іншій особі будь-якої із цих правомочностей.

На відміну від традиційної неокласичної теорії, яка базувалася на ідеалізованих умовах режиму приватної власності, неоінституціоналізм не обмежився визнанням неповноти реально існуючих прав власності, а здійснив глибокий всебічний аналіз спільної, приватної і державної власностей.

Важливою тезою неоінституціональної теорії стало й те, що специфікація прав власності вимагає значних *трансакційних витрат*. Трансакційні витрати — це витрати, що забезпечують перехід прав власності від одних економічних агентів до інших та охорону цих прав. Ці витрати не пов'язані з процесом створення вартості, а забезпечують лише *трансакцію* — угоду про зміну власника продукту (його продаж) чи надання послуг. На відміну від *агентських витрат*, які здійснюються усередині фірми не на ринкових основах, трансакційні витрати стосуються тільки ринку.

Деякі дослідники вважають трансакційні витрати неоднорідними за своїм складом. Наприклад, К. Менар виділяє чотири типи трансакційних витрат:

- витрати виділення (зумовлені різницею у технологіях);
- інформаційні витрати (складаються із витрат кодування та передачі інформації, її розшифрування, витрат на вивчення і засвоєння інформаційних систем);
- витрати на масштаб (зумовлені існуванням системи безособового обміну, яка потребує витрат на спеціалізовану систему забезпечення виконання угод і контрактів);
- витрати на опортуністичну поведінку (на покарання порушника ринкових угод).

Д. Норт поділяє трансакційні витрати на вимірювання цінних атрибутів того, що обмінюється; на захист прав; на нагляд за дотриманням угод і забезпеченням їх виконання. Вільямсон вважає, що трансакційні витрати — це витрати опортуністичної поведінки економічних суб'єктів, а Дженсен і Меклінг акцентують увагу на витратах контролю за поведінкою виконавців. Алчіан і Демсетц вважають, що це витрати на узгодження і координацію при застосуванні економічних ресурсів у виробництві, а Ченг називає їх "витратами, існування яких неможливо уявити у господарств Робінзона Крузо" тощо.

Однак найбільш відомими розробниками теорії прав власності та трансакційних витрат є Коуз і Стіглер.

Рональд Коуз

Британо-американський теоретик **Рональд Коуз** (нар. 1910), закінчив Лондонську школу економіки, викладав економіку у Ліверпульському університеті та Лондонській школі економіки, де в 1951 році одержав ступінь доктора наук. У цьому ж році Коуз виїхав до США, де працював професором економіки університетів Баффало, Віргінії, а з 1964 до 1982 року — Чиказького університету. Викладацьку роботу він поєднував з редагуванням часопису "Журнал права і економіки" ("Journal of law and economics").

Праці видатного дослідника присвячені проблемам ринку, функціонування фірм, недоліків ринкового механізму, організації суспільних служб, інституційної структури ринку. Він став автором так званої "теореми Коуза".

Після виходу в 1982 році у відставку у Коуз продовжив активну наукову діяльність і в 1991 році "за розкриття і з'ясування змісту трансакційних витрат та майнових прав в інституційній структурі та функціонуванні економіки" почесний чиказький професор отримав Нобелівську премію.

На процедурі вручення лауреат сказав: "І все-таки досить дивно на дев'ятому десятку років життя дістати хвалу за те, що зробив, коли тобі було тільки двадцять з лишком".

Він мав на увазі свою невеличку студентську працю "**Природа фірми**" (1937), в якій намагався знайти відповідь на питання, чому не існує "суцільного ринку", чому економічна діяльність усередині фірми не підкоряється ринковим законам, а здійснюється на основі прямих наказів і команд. Відповідь він знайшов у тому, що "суцільний ринок" вимагає надмірних **трансакційних витрат**.

Коуз доводить, що до часу, поки механізм прямого директивного управління фірмою, який він назвав **агентськими витратами**, дозволяє економити "трансакційні витрати", фірма буде витіснити ринок. Але оскільки економіка не існує у вигляді однієї гігантської фірми, то існують міжфірмові ринкові відносини, які Коуз називає трансакційними. Саме ці надмірні витрати поставили проблему пошуку **оптимальних розмірів фірм**, в результаті якого Коуз вивів межу оптимуму, яка відповідає ситуації, коли витрати ринкової координації дорівнюють витратам централізованого контролю. До цієї межі вигідна централізація, після неї — ринок.

У своїй праці "*Проблеми соціальних витрат*" (1961) видатний неокласичний економіст дослідив актуальну нині проблему так званих *зовнішніх ефектів* — впливу результатів господарської діяльності на об'єкти, що не пов'язані з цією діяльністю. Втрати і вигоди від певних видів економічної діяльності можуть розповсюджуватися на людей, що не здійснюють майнових чи грошових витрат на її здійснення. Причому "зовнішні ефекти" мають взаємний характер. Прикладом є заводський дим чи шум аеропорту, які шкодять господарствам навколишніх фермерів, але зупинка виробництва чи відміна рейсів літаків обертається втратами для споживачів продукції заводу чи пасажирів авіалайнерів. Тому Коуз вводить поняття *мінімізації величини сукупних витрат*.

Його дослідження показали, що коли право власності чітко визначено, а "трансакційні витрати" на вирішення цієї проблеми малі, ринок сам без державного втручання шляхом переговорів здатний усунути "зовнішні ефекти". При цьому не буде мати значення, хто саме володіє правом власності — фермери на чисте повітря і спокій чи власники заводу на забруднення атмосфери. Коуз стверджував, що оптимальне рішення не залежить від розподілу прав власності і учасник угоди, який здатен взяти з володіння правом на законні "зовнішні ефекти" найбільшу вигоду, просто викупить його у того, для кого вона має меншу вигоду. Цей висновок у статті "*Федеральна комісія зв'язку*" (1959), дослідник обґрунтував у вигляді теореми, яку формулює таким чином: якщо права власності чітко визначені і трансакційні витрати відсутні, то розміщення ресурсів (структура виробництва) буде залишатися незмінною й ефективною незалежно від змін у розподілі прав власності.

Теорія прав власності і трансакційних витрат дозволила видатному неокласичному економісту зробити ряд висновків стосовно проблеми державного втручання в економічне життя. У вищевказаній статті він розглянув проблему державної монополії на засоби зв'язку. До цього вважалося, що без державного контролю в ефірі пануватиме хаос, оскільки конкуруючі фірми будуть працювати на одних хвилях, створюючи перешкоди одна одній. Однак Коуз довів, що продаж у приватну власність хвиль різної частоти призведе до виникнення ефективного ринку і потреба у державному контролі просто відпаде. Подібні дослідження він провів і стосовно використання маяків, яке вважалося виключною державною турботою.

Коуз блискуче довів, що такого роду послуги більш ефективно надають приватні підприємства, які утворюють конкурентний і високоорганізований ринок на основі розподілу прав власності. Цікаво відзначити, що саме у відсутності ринкових "інституцій", які забезпечують мінімізацію "трансакційних витрат", Коуз вбачав головну біду колишніх соціалістичних країн. Цим він доводив, що державний вплив на ринкову економіку повинен бути мінімальним.

Джордж Стіглер

Ще одним дослідником "трансакційних витрат" був *Джордж Стіглер* (1911-1991), лауреат Нобелівської премії 1982 року "за плідне вивчення промислових виробництв, функціонування ринків, причин і наслідків соціального регулювання економічних процесів". Стіглер закінчив університет штату Вашингтон, ступінь магістра економіки одержав у Північно-Західному університеті (1932), а в 1938 році у Чиказькому університеті під опікою Ф. Найта став доктором наук. Як професор економіки працював в університетах Айови (1936-1938), Міннесоти (1938-1946), Колумбійському університеті (1947-1957), а з 1958 року і до кінця життя — у Чиказькому університеті. Його колегами були інші Чиказькі професори, Нобелівські лауреати Саймон та Фрідман.

Стіглер був надзвичайно обдарованою людиною і різнобічним вченим. Його цікавило практично все, що стосується економічної теорії: від історії економічних вчень

до застосування математичних методів в економіці. Окрім теорії "прав власності та трансакційних витрат", він досліджував теорію промислових організацій, моделі конкуренції, олігополії і монополії, процеси державного регулювання економіки, зробивши висновок про неефективність останнього у праці "*Теорія економічного регулювання*" (1971). Стіглер став автором одного з найпопулярніших підручників з мікроекономіки під назвою "*Теорія ціни*" (1974).

Стіглер вважав, що господарська система є своєрідною впорядкованою системою зв'язку між виробниками благ і послуг та споживачами. Координація цього зв'язку, тобто вирішення завдань що, як і для кого виготовляти, може здійснюватись двома шляхами — стихійно та ієрархічно. Стихійний шлях зв'язаний з ринком, який виник природним порядком в процесі розвитку людської цивілізації. Тому вся інформація про матеріальні і нематеріальні блага і послуги розпорошена і здатна передаватися суб'єктам господарювання лише через механізм коливання цін. Пошук інформації в умовах ринку вимагає великих витрат. Саме витрати на пошук ринкової інформації Стіглер і вважав трансакційними. Він писав: "світ з нульовими трансакційними витратами такий же страшний, як природний світ без тертя".

Іншим способом одержання ринкової інформації є ієрархічна система, тобто з єдиного центру через низку наказів і доручень. В масштабах країни вона характерна для командно-адміністративної економіки, наприклад соціалізму, в умовах якого ринок носить обмежений характер. Однак ієрархія має місце і в ринковій економіці на рівні фірми, де її керівник видає накази своїм підлеглим. У фірмі, як правило, її працівники не займаються пошуком інформації, вони одержують наказ. Це значно забезпечує скорочення трансакційних витрат. Тому, розмірковує дослідник, складається враження, що ієрархічна система керівництва більш ефективна, оскільки зменшує трансакційні витрати. Щодо фірми таке судження може бути слушним, щодо держави — абсурдним.

Взагалі ставити питання про те, що краще — стихійне чи ієрархічне отримання ринкової інформації — неправомірно, вважає Стіглер. Вирішувати це питання слід у тісному зв'язку з юридичними нормами (правами власності), оскільки успішне функціонування ринку залежить як від трансакційних витрат, так і права власності. Якщо трансакційні витрати невеликі й права власності чітко визначені, ринок здатний до саморегулювання.

26.2.2. Теорія суспільного вибору

Теорія суспільного вибору (public choice theory) стала одним із основних напрямків досліджень, пов'язаних з використанням методології неокласичного аналізу стосовно інституційної системи. Вона зародилася у 60-х роках минулого століття як галузь економічної науки, що вивчає питання оподаткування та державних витрат у контексті надання соціальних благ. Згодом її межі значно розширилися і нині вона трактується як **теорія економічної політики**.

Попередниками теорії суспільного вибору вважаються представники італійської школи державних фінансів кінця XIX ст. Панталеоні, Маццола, де Вітті та інші, шведські дослідники початку XX ст. Віксель і Ліндаль, які першочергову увагу приділяли політичним процесам, що забезпечували б визначення державної бюджетної політики. Появу терміну "суспільний вибір" пов'язують з публікаціями у 1948 році шотландського економіста Блека про правління більшості.

Безпосередній імпульс її розвитку надали дослідження 30-40-х років таких відомих дослідників, як Бергсон, Шумпетер, Самуельсон, які розробляли концепцію економіки добробуту. А фундатором теорії суспільного вибору справедливо вважається американський дослідник Б'юкенен. Великий вклад в її розробку вніс також Ерроу.

Джеймс Б'юкенен

Джеймс МакДжил Б'юкенен (нар. 1919) закінчив педагогічний коледж, потім Теннессійський університеті. Під час Другої світової війни він воював з японцями у Тихому океані. Після демобілізації вивчав економіку у Чиказькому університеті під керівництвом Ф. Найта, де у 1948 році й одержав докторський ступінь. В 1950 році він став професором економіки в університеті Теннесі, потім деканом економічного факультету у Флоридському університеті, працював також в університеті Віргінії.

У 1957 році Б'юкенен заснував Центр досліджень з політичної економії імені Томаса Джеферсона, а у 1969 році — Центр вивчення суспільного вибору в університеті Джорджа Мейсона (штат Віргінія). Б'юкенен автор багатьох праць: *"Теорія фіску і політична економія"* (1960), *"Формула згоди: логічні засади конституційної демократії"* (1962), *"Вартість і вибір: політичні додатки економіки"* (1972), *"Межі свободи: між анархією і Левіафаном"* (1975), *"Демократія у дефіциті"* (1977), *"Влада податків"* (1980), *"Свобода, ринок і держава: політична економія у 1980-х"* (1985), *"Політична економія держави загального добробуту"* (1988) та багато інших.

У своїх працях розглядав проблеми теорії "суспільного вибору", демократії за умов бюджетного дефіциту, політико-юридичних основ теорії прийняття рішень. У 1986 році став Нобелівським лауреатом "за розвиток теорії прийняття рішень у галузях економіки та політики, а також політичних теорій, що демонструють обмежену роль уряду в економіці".

Б'юкенен при створенні *теорії суспільного вибору* став першим дослідником, який обрав цілком новий напрям економічного аналізу — неринкові рішення, що тісно пов'язало його з неоінституціональним напрямом. Перша його праця на цю тему *"Чиста теорія суспільних фінансів: запропонований підхід"* була опублікована ще в 1949 році.

Вивчення "суспільного вибору" зосередилося в університеті штату Віргінія, де в 1969 році Б'юкенен з Таллоком створили *Центр вивчення суспільного вибору*, який перетворився у ядро *віргінської школи* політичної економії. Ознакою школи було застосуванням методів математичного аналізу до нетрадиційних сфер дослідження, насамперед політики. З цього приводу Б'юкенен писав: "Суспільний вибір — це погляд на політику, який виникає внаслідок розповсюдження застосування інструментів та методів економіста на колективні чи неринкові відносини". У зв'язку із цим теорія суспільного вибору має нині й іншу назву — *нова політична економія*.

За уявленнями Б'юкенена, теорія суспільного вибору витікає з двох методологічних посилок. Перша полягає у тому, що кожен індивід переслідує власні інтереси, тобто є за виразом А. Сміта "людиною економічною" і егоїстичною; друга — це трактування політичного процесу, за допомогою якого "людина економічна" реалізує свої інтереси через процес обміну. Осмислити політичний процес як взаємовигідний для "людини економічно" обмін дозволяє *індивідуалізм*, якому в теорії суспільного вибору і надається вирішальне значення.

Таким чином, дослідник виділив три найважливіших елементи, на яких базується теорія суспільного вибору:

- методологічний індивідуалізм;
- концепція "людини економічної";
- концепція політики як обміну.

Ідеальними вважаються такі політичні інститути і процеси, які подібно до конкурентного ринку, дозволяють переслідувати індивідуальні інтереси, водночас забезпечуючи й суспільні інтереси.

Б'юкенен наголошує, що інтересом індивідів у суспільному виборі є індивідуальні та суспільні блага із зовнішніми ефектами, надання яких через ринок виявляється згідно закону Парето менш ефективним, ніж завдяки тому чи іншому політичному процесу (певним діям держави). Водночас дослідник розглядає державу насамперед засобом реалізації суспільної згоди, вироблення правил, які забезпечують соціальну взаємодію з вигодою для кожного, а не як простого постачальника соціальних благ і коректувальника "провалів" ринку.

Підхід до *політики як до взаємовигідного обміну* не означає, що між політичним ринком і ринком приватних благ відсутня різниця. Б'юкенен доводить, що ефективність ринку приватних благ зростає з підвищенням рівня конкуренції, тобто збільшення кількості його учасників, а політичний ринок від збільшення учасників ефективність втрачає. Любе політичне рішення буде парето-ефективним, коли проти нього ніхто не заперечує, однак зі зростанням числа учасників процесу ймовірність одностайності неможливо наближається до нуля.

Розглядаючи відмінності між ринками індивідуальних (споживчий ринок) та соціальних благ (політичний ринок), Б'юкенен вводить поняття "якості вибору". Він доводить, що "якість вибору" на споживчому ринку майже непомітна, оскільки люди завжди впевнені, що одержать куплене благо. На ньому покупець може обирати між багатьма різновидами одного блага, купувати різні блага у найрізноманітніших варіаціях одночасно.

На політичному ринку соціальних благ все складніше, адже при голосуванні за кандидата, який обіцяє підвищити пенсії та відремонтувати дороги, ці блага не гарантовані навіть у випадку перемоги цього кандидата на виборах. Тому політичний вибір здійснюється із дуже обмеженого набору взаємовиключних альтернатив. Виходячи з цього, Б'юкенен робить висновок, що варто надавати перевагу приватному ринку перед державою скрізь, де це можливо.

Однак як бути в ситуації, коли приватний ринок працює вкрай неефективно? Американський вчений запропонував для цього випадку теорію "*конституційної економіки*", яка передбачає виконання двох умов:

- всі індивіди повинні бути учасниками одного й того ж контракту (угоди). Така громадська угода й була визначена як "конституція", тобто основна угода;
- ця угода всіма індивідами повинна укладатися одногосно.

Якщо згода у суспільстві стосовно "конституційної угоди" не досягається, або порушується, то такому суспільству буде загрозувати анархія. А страх перед хаосом також впливає на рішення індивіда дотримуватися конституційних правил.

У випадку, коли відсутня одностайність політичного рішення, виникає дві проблеми: по-перше, деякі члени суспільства будуть змушені діяти всупереч своїм інтересам; по-друге, виникає своєрідна "нескінченна регресія", тобто повернення до початкового стану зі спробами добитися одностайності (визначення правил голосування, переголосування, перерахунок голосів тощо).

Б'юкенен бачить принципову різницю між двома стадіями політичного процесу: розробкою правил (конституційна) і грою за ними (постконституційна). Відповідно розрізняються і функції та роль держави, згідно чого дослідник виділяє "*державу-виробника*" (поставляє суспільству неринкові соціальні блага) та "*державу-захисника*" (забезпечує гру за конституційними правилами). Ідеальний суспільний лад, на думку вченого, відповідає таким вимогам:

- однаковий підхід до усіх на конституційній стадії. При цьому правило одностайності служить захистом індивідуальних прав і забезпечувати повну рівність;
- дії на постконституційній стадії політичного процесу ефективно обмежені правилами, що вироблені на конституційній стадії. Це стосується всіх, як пересічних громадян, так і обраних народом у всі органи влади;

- існує принципова різниця між діями, здійсненими у рамках конституційних правил, і змінами самих цих правил. Зміни можливі тільки на конституційній стадії і у ідеалі побудовані на одностайності.

На думку Б'юкенена, у тій мірі, у якій країна відповідає цим трьом вимогам, вона може вважатися **конституційною демократією**, чиї інститути володіють властивими контракціонізмом нормативними якостями.

У своїй Нобелівській лекції Б'юкенен у лаконічній формі відобразив своє творче кредо: "За своїми фундаментальними переконаннями я зостаюсь індивідуалістом, конституціоналістом, контракціоністом, демократом (усі ці слова, по суті, означають для мене одне й те ж), а фахово я — економіст".

Кеннет Ерроу

Економістом-дослідником, який має відношення до теорії суспільного вибору справедливо вважається **Кеннет Ерроу** (нар. 1921), Нобелівський лауреат 1972 року. Саме він разом з шотландцем Блеком вперше спробував застосувати методи економічного аналізу до політичних процесів. В його праці "**Соціальний вибір та індивідуальні цінності**" (1951), яка викликала у свій час великий резонанс, проводилася аналогія між державою та окремою особою і заперечувалися основні висновки теорії суспільного вибору стосовно економічної ролі держави.

Ерроу народився у Нью-Йорку, закінчив місцевий Сіті-коледж, а згодом Колумбійський університет. Приймав участь у Другій світовій війні, після якої працював професором економіки у Стенфордському (Каліфорнія) та Гарвардському університетах.

Ерроу відомий насамперед як критик ідеї "суспільного вибору". У названій праці він вивів "теорему Ерроу", у якій доводить неможливість прийняття суспільством "колективного" рішення про власні пріоритети із врахуванням індивідуальних пріоритетів.

Дослідження вченого присвячені також економічному розвитку, проблемам розподілу та взаємовідносин ринку і держави. Серед його наукових досягнень — модель загальної економічної рівноваги, побудована ним спільно із Ж. Дебре; теорія оптимальних запасів (нагромадження); теорія невизначеності (прийняття рішень у ситуації неповної інформації).

Серед праць К. Ерроу, окрім згаданої книги, потрібно виділити також "**Існування рівноваги для конкурентної економіки**" (1954), "**Заміна капіталу працею і економічна ефективність**" (1961), "**Державні інвестиції, норма прибутку і оптимальна податкова політика**" (1970), "**Нариси з теорії ризику**" (1971), "**Дослідження з розподілу ресурсів**" (1977), "**Межі організації**" (1974) та деякі інші.

Нобелівську премію з економіки Кеннет Ерроу одержав спільно з Дж. Гіксом "за новаторський внесок у загальну теорію рівноваги і теорію добробуту".

26.2.3. Кліометрика (нова економічна історія)

Однією із течій неінституціоналізму стала так звана **нова економічна історія, або кліометрія**. Термін "кліометрика" походить від імені музи історії Клію із давньогрецької міфології та слова метрика — "вимірювання". Це сучасна галузь економічної науки, предметом якої є економічна історія, що вивчається на основі сучасних методів статистичного і математичного моделювання.

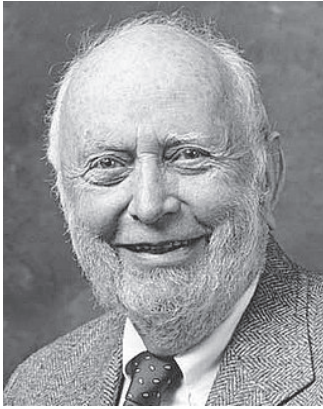
Найвідомішими представниками нової економічної історії стали американські дослідники Норт та Фогель, які тривалий час працювали у галузях економічної історії та економетрії, синтез яких і привів їх до кліометричних досліджень. Остаточо термін "нова

економічна історія" утвердився після публікації статті Фогеля "*Нова економічна історія, її відкриття та методи*" (1966).

Дуглас Норт

Дуглас Сесіл Норт (нар. 1920). Він навчався у Гарвардському (Кембридж) і Каліфорнійському (Берклі) університетах, під час Другої світової війни служив навігатором у торговельному флоті. Після війни працював в університеті штату Вашингтон (Сіетл), з 1960 по 1983 професором економіки. Він був директором Національного бюро економічних досліджень (1967-1987). З 1983 року він професор університету Вашингтона (Сент-Луїс), де створив Центр з політичної економії.

Дуглас Норт є однією із основних постатей неокласичної економічної теорії, зокрема у галузі нової економічної історії та теорії економічного розвитку. У 1993 році він разом з Фогелем став лауреатом Нобелівської премії.

Головними працями вченого були: "*Економічне зростання у США, 1790-1860*" (1961), "*Зростання і добробут в американському минулому: нова економічна історія*" (1966) "*Інституційні зміни та зростання американської економіки*" (1971), "*Економіка соціальних проблем*" (1971), "*Злет західного світу*" (1973), "*Структура та зміни в економічній історії*" (1981), "*Інституції, інституційна зміна і функціонування економіки*" (1991), "*Трансакційні витрати, інституції та функціонування економіки*" (1992)

Праці Норта присвячені проблемам економічного зростання, аналізу інституційних факторів (зокрема, трансакційних витрат і прав власності), причинам багатства і бідності країн. Але найбільший вклад Норт вніс у розвиток економічної історії, ставши одним із засновників *нової економічної історії*, або *кліометрики* — застосуванню економічних методів до вивчення і передбачення історичних подій.

До досліджень американського неокласичного економіста вважалося, що рабовласницьке господарство Півдня США було збитковим і вкрай неефективним через примусовість праці чорних рабів. Однак Норт доводить, що рабство само по собі не призводило до нераціонального господарювання та розподілу ресурсів між промисловістю та сільським господарством, зменшенню обсягів капіталовкладень, зниженню якості підприємницької діяльності. Навпаки, він доводить, що за тих умов розвитку аграрного виробництва, переважно екстенсивного, південні плантатори господарювали раціонально, краще обробляли землю, ефективно застосовували капітал і працю. Проте моральні та етичні аспекти рабства Норт не розглядав.

Норт у своєму аналізі дотримується характерного для інституціоналізму прийому *економічного імперіалізму*, тобто "вторгнення" економічної теорії до суміжних галузей гуманітарних знань. Зокрема він зробив спробу узагальнення економічних підходів до різних сфер неекономічної людської діяльності: культури, дозвілля, злочинності, спорту, соціальної активності та інших суспільних явищ та процесів. На його думку, означені інституції породжують багато суперечностей у суспільстві, утворюючи окремі галузі економічного дослідження: економіку освіти і охорони здоров'я, наркоманії і проституції, запобігання злочинності і заборони абортів, ризику і страхування тощо.

Норт у своєму аналізі, на відміну від більшості дослідників, застосовує не стільки кількісні і статистичні оцінки економічних параметрів та контрфактичних моделей, скільки досліджує реальні історичні явища і події та намагається знайти їм пояснення. Інструментом такого аналізу став аналітичний апарат неокласичної економічної теорії. Нова економічна історія намагається інтерпретувати історичний процес насамперед з погляду

еволюції інституцій. Інституції знову стали предметом дослідження, цього разу — економічної історії.

Своїми дослідженнями Норт довів, що головною функцією створених людьми інституцій (законів, постанов, угод, прав власності тощо) є економія трансакційних витрат і вони всі разом утворюють *інституційну структуру економіки і суспільства*. Разом з тим, створені людьми інституції не можна відчутити, побачити і навіть виміряти. Інституції можуть бути формальними і неформальними.

До *формальних інституцій* дослідник відніс правові та адміністративні акти (конституції, закони, чинні норми права, судові прецеденти, адміністративні рішення тощо), а до *неформальних* — різноманітні господарські договори та угоди, норми поведінки, кодекси честі та гідності, фахової самовідданості, звичаї і традиції, різноманітні соціальні умовності тощо.

Етапи розвитку інституційної структури Нобелівський лауреат трактує як "переломні моменти економічної історії", або "економічні революції". Перша з них — неолітична відбулася 8-10 тисяч років тому і призвела до виникнення держави, а друга — у другій половині XIX століття і привела до фундаментальних змін в економічній системі в результаті розширення ринку і структурно-організаційних змін. Обидві "революції" визначили стрибок у *збільшенні трансакційних витрат*, водночас інституційна структура економіки і суспільства покликана зменшувати ці витрати.

Крім інституцій, які створюють "правила гри", Норт обґрунтовує тезу, що в суспільстві існують і "гравці" за цими правилами — *організації*. "Правила потрібно відрізняти від гравців, — підкреслює Норт. — Правила мають визначати те, як ведеться гра, але мета команди, яка грає за цими правилами, — виграти гру, поєднуючи вміння, стратегію і взаємодію гравців, користуючись чесними засобами, а інколи — й нечесними". До поняття "організації" Норт відводить політичні органи й установи, партії й економічні структури (фірми, профспілки, фермерські асоціації, союзи підприємців, кооперативи, домашні господарства), соціальні й освітні установи.

Організації діють у просторі, який створюється конкретними інституційними обмеженнями, які дозволяють побачити взаємодію між правилами гри і поведінкою її учасників. Якщо організації спрямовують свої зусилля на непродуктивну діяльність, це означає, що інституційні обмеження створили таке середовище, яке заохочує саме таку діяльність. Зокрема, окремі країни бідні тому, що їх інституційні обмеження визначають таку систему винагород і стимулів за економічні чи політичні дії, що не заохочує до продуктивної діяльності.

Таким чином, центральною проблемою нової економічної історії є стан *інституційної рівноваги* в суспільстві. Ця рівновага виникає тоді, коли ніхто не зацікавлений у перебудові діючої інституційної структури.

Роберт Фогель

Роберт Вільям Фогель (нар. 1926) закінчив Корнельський університет в Ітаці, трохи згодом Колумбійський університет, де у 1960 році одержав ступінь магістра. Аспірантуру закінчував в університеті Джона Гопкінса, де його науковим керівником був видатний вчений С. Кузнец. У 1963 році Фогель захистив докторську дисертацію, а в 1965 став професором економічної історії Чиказького університету. Він працював також керівником Центру економіки народонаселення, у Національному бюро економічних досліджень, де очолював програму досліджень довготривалого економічного розвитку США.

Серед його праць варто виділити "*Час на хресті: економіка американського рабства*" (1974), "*Без згоди і контракту: зліт і падіння рабства в Америці*" (1989),

"Голод, хронічне недоїдання і рівень смертності" (1991). В них він вивчав питання моделювання тривалих періодів економічної історії, впливу нових технологій на економічний розвиток, а також економічної демографії. Фогель — лауреат Нобелівської премії, яку отримав в 1993 році разом з Нортон "за важливі дослідження у галузі економічної історії".

Для кліометрики властивим є використання нових методів економічного дослідження:

- застосування статистичних моделей на основі комп'ютерних технологій;
- створення гіпотетичних дедуктивних моделей для пояснення минулого;
- залучення економічної теорії для вивчення економічної історії.

Фогель вважає, що минуле залишає після себе значно більше інформації, ніж здається історик, який використовує традиційні методи дослідження. Адже окрім загальновідомих фактів, які безпосередньо містяться у речах матеріальної культури та письмових пам'ятках, саме існування цих фактів і частота згадувань про них є певною інформацією про минуле. Особливого значення він надає кількісним вимірам і намагається відтворити історію розвитку економіки на ґрунтовній кількісній основі.

Фогель доводить, що якщо до джерел інформації (традиційних і нетрадиційних) застосувати сучасні статистичні і економетричні методи, то обробивши їх можна отримати нові змістовні результати. При цьому робиться висновок, що економісти-історики у своєму історичному дослідженні повинні використовувати моделі, розроблені в економічній теорії, зокрема гіпотетичні дедуктивні, так звані контрфактичні моделі. Вони дають змогу розглядати гіпотетичний альтернативний розвиток економіки, відмінний від реального.

Завдяки цьому методу Фогель кардинально змінив уявлення про роль та умови розвитку американських залізниць, заперечивши усталену думку, що залізниці стали основою економічного розвитку США у другій половині XIX століття. Він довів, що значення залізниць при усьому бажанні не було вирішальним, вони виявилися не такими життєво необхідними, як майже одностайно вважалося. Це стало можливим завдяки застосуванню контрфактичної гіпотези, у якій на основі статистичних даних оцінювався можливий перебіг розвитку американської економіки, якби у ній не було залізниць, а використовувалися інші, альтернативні транспортні артерії (зокрема, водні шляхи), тобто розглядалася така модель американської економіки, у якій не було залізниць.

На початку 70-х років, вслід за Нортон, Фогель опублікував результати своїх досліджень стосовно проблеми рабської праці в США. Він довів, що рабовласницьке господарство Півдня США було інтенсивним, сприятлива кон'юнктура ринку бавовни того часу робило його високоприбутковим, що ефективність сільськогосподарського виробництва на "відсталому" Півдні була значно вищою, ніж на "розвиненій" Півночі, де рабство було відсутнє. А причинами краху рабської господарської системи були не економічні, а політичні, соціальні та морально-етичні. Він зробив висновок, що рабство було явищем аморальним, але було прибутковим і ефективним.

Наступним кроком у розвитку кліометрії стало дослідження Р. Фогелем зрушень у демографічній структурі населення, впливу на неї різноманітних мікроекономічних чинників із застосуванням комп'ютерної бази та нового програмного забезпечення. Цей аналіз виявився корисним для пояснення природи економічного зростання і спаду. Згодом Роберт Фогель розпочав дослідження історії розвитку домашнього господарства та їх ролі в економічній системі на основі оцінок таких показників, як норма заощадження, трудова участь, фертильність (плодовитість), смертність, міграція тощо.

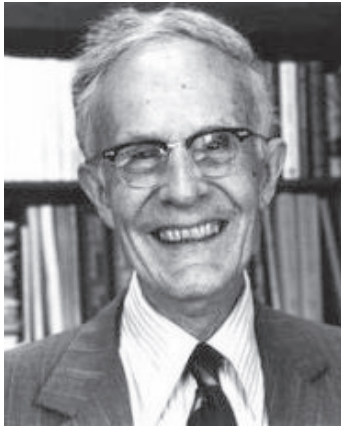
26.2.4. Теорія людського капіталу

Проблеми формування робочої сили, її перетворення у *людський капітал* та його ролі у виробництві здавна хвилювали економістів. Першу спробу оцінити людський капітал зробив ще один із засновників класичної політичної економії Петті. В кінці XIX ст. до цієї проблеми звернулися німецький економіст і статистик Енгель та англійський дослідник Ніколсон, а трохи згодом і засновник кембриджської неокласичної економічної школи Маршалл.

Зростання ролі людського фактора у виробництві за умов розгортання сучасної НТР сприяло формуванню й розвитку *теорії людського капіталу* у 60-х роках ХХ століття. Її започаткували знані неокласики Теодор Шульц і Гері Беккер, а потім у рамках теорії виробничих функцій розвивали Кендрік, Денісон та інші. Водночас при цьому застосовувалися методи та інструментарій інституціоналізму, зокрема такі інституції, як освіта, виробничий досвід, навички і вміння тощо. Тому ця теорія відноситься до неоінституціонального напрямку.

Теодор Шульц

Видатний американський економіст, Нобелівський лауреат 1979 року "за визначні дослідження проблем економічного розвитку країн, що розвиваються, і вклад у теорію

"людського капіталу" *Теодор Шульц* (1902-1998) народився в родині німецьких емігрантів. Він закінчив коледж Південної Дакоти та університет штату Вісконсин, де одержав ступінь бакалавра і доктора економіки (1930). Майже все трудове життя він був професором Чиказького університету. У 1949-1967 роках Шульц керував Національним бюро економічних досліджень.

Серед його праць варто виділити книги "*Сільське господарство в нестабільній економіці*" (1945), "*Економічна організація сільського господарства*" (1953), "*Економічна цінність освіти*" (1963), "*Вкладення у людський капітал: роль освіти та наукових досліджень*" (1971), "*Інвестиції в людей: економіка якості населення*" (1981) та деякі інші. Більшість праць дослідника пов'язані з економікою сільського господарства та економікою освіти.

Він став автором концепції *людського капіталу*, яку розробляв у зв'язку із дослідженням економіки країн, що розвиваються, вважаючи, що саме "людський капітал" є найважливішим чинником їх розвитку.

Теорія людського капіталу поєднує різноманітні погляди, ідеї, положення про процес формування і використання знань, навичок, здібностей, досвіду людини як джерело наступних доходів і привласнення економічних благ. Людський капітал (набуті знання, навички, здібності, фах, кваліфікація, досвід, енергія, які використовуються при створенні товарів і послуг) у виробництві взаємодіє з фізичним капіталом (засоби праці) і формується завдяки інвестиціям, які вкладаються в освіту та фахову підготовку даного працівника. Величина людського капіталу оцінюється потенційними доходами, які він здатен принести за увесь час свого функціонування у виробництві. Тобто людський капітал за Шульцем — це міра втілення у людині здатності приносити дохід.

Водночас людський капітал, або *людський ресурс*, з одного боку, подібний до речового капіталу (засобів праці), а з іншого — до природних ресурсів. Людський капітал одразу після народження людини, як і природні ресурси, ще певний час не приносить ніякого ефекту. Вони — і природні, і людські ресурси — дають віддачу після відповідної "обробки". Це означає, що праця як первісний ресурс поступово перетворюється на людський капітал разом із якісним поліпшенням робочої сили. Дослідник був переконаний, що з врахуванням внеску праці у випуск благ виробничі можливості людини вищі від усіх інших ресурсів разом узятих. Особливість людського капіталу на відміну від усіх інших його форм, як гадав дослідник, полягає у тому, що незалежно від джерел формування (власних, державних чи приватних інвестицій), його використання безпосередньо контролюється самим власником.

Шульц доводить, що людський капітал створюється подібно до капіталу взагалі, оскільки має ті ж ознаки. Першою є те, що вони є результатом інвестицій. Людина за допомогою сім'ї і держави, а потім і самостійно здійснює інвестиції у саму себе, оплачуючи освіту і набуття фаху та кваліфікації, таким чином підвищуючи якість своєї робочої сили, розвиваючи свої творчі здібності. Другою ознакою є здатність генерувати протягом певного

часу потік доходу. Інвестиції у людський капітал згодом дають віддачу у вигляді більш високої заробітної плати чи здатності виконувати роботу, яка приносить більше задоволення.

Це поняття нині застосовують для пояснення того, як освіта та кваліфікаційна підготовка підвищують якість робочої сили і оплату праці, а також того, що визначає рівень освіти, яку одержують люди.

Гері Беккер

Мікроекономічний фундамент теорії людського капіталу заклав американський неокласик і неінституціоналіст **Гері Стенлі Беккер** (нар. 1930). У 1951 році Беккер закінчив Принстонський університет, ступінь доктора економіки одержав у Чиказькому, а професором економіки став у Колумбійському університетах. З 1970 року Беккер працює у Чиказькому університеті, а також у Гуверовському інституті війни і миру Стенфордського університету. У 90-х роках вів щотижневу рубрику у журналі "*Business Week*".

У 1992 році Гері Беккер був відзначений Нобелівською премією з економіки "за розширення сфери мікроекономічного аналізу на ряд аспектів людської поведінки і взаємодії, враховуючи і неринкову поведінку".

Серед наукових праць вченого варто виділити книги "*Економіка дискримінації*" (1957), "*Людський капітал*" (1964), "*Теорія розподілу часу*" (1965), "*Людський капітал і особистий розподіл доходу*" (1967), "*Нариси з економіки злочинності і покарання*" (1974), "*Розподіл часу і товарів протягом життєвого циклу*" (1975), "*Трактат про сім'ю*" (1981), "*Економічний аналіз і людська поведінка*" (1993) та інші.

Беккер є безумовно одним із самим оригінальних сучасних економістів-теоретиків. Кожна його нова праця відкривала незвідані горизонти економічного аналізу, встановлювала зв'язки широко відомих і, здавалось, не сумісних між собою явищ із дією певного загального принципу. Він започаткував концепцію "*людського капіталу*", став одним із фундаторів теорії "раціональних очікувань", засновником напряму, що одержав назву "економічного імперіалізму", "нової теорії споживання". Науковець відкрив для економістів область досліджень, які до цього були турботою соціологів, психологів і антропологів і розширив межі економічної науки більше, ніж будь-який інший сучасний економіст.

Відправним пунктом аналізу "*людського капіталу*" для Беккера стало уявлення, що інвестиції в освіту та фахову підготовку варто оцінювати з позицій очікуваної граничної норми віддачі, тобто як і від вкладень з дохідністю альтернативних інвестицій, наприклад з дохідністю банківських вкладів чи цінних паперів. Залежно від того, що економічно доцільніше, учні і їхні батьки приймають рішення: навчатися чи йти працювати. Рішення поступити до навчального закладу, на відміну від рішення знайти роботу, є **рішенням інвестиційним**, тобто пов'язаним з інвестиціями, що включає як нинішні витрати, так і майбутні доходи. Тому норма віддачі від інвестицій виступає регулятором їх розподілу між різними видами та рівнями навчання, а також між системою освіти та іншими галузями економіки.

Беккер здійснив розрахунок економічної ефективності освіти. Зокрема, дохід від вищої освіти він визначав як різницю у заробітках між тими, хто закінчив коледж чи університет, і тими, хто не пішов далі середньої школи. У складі витрат навчання головним елементом було визнано "втрачені заробітки", тобто заробітки, які студенти не змогли отримати, тому що витратили час на навчання. Зіставлення витрат і вигод освіти дало змогу визначити рентабельність вкладень у людину.

Основні складові інвестиційного рішення вчитися такі:

- прями витрати (плата за освіту, підручники тощо);

- альтернативні витрати, адже студент жертвує доходом, який він міг би одержати не навчаючись, а працюючи;
- фінансові переваги навчання, адже після його завершення доходи зростуть;
- витрати і вигоди не грошового характеру (принади студентського життя, розширення кругозору і загальних знань, знайомство з новими ідеями і цікавими людьми, водночас, тимчасова втрата можливості просування по службі, вільного часу тощо).

Тому варто зважувати усі затрати і вигоди, особливо тому, що затрати здійснюються нині, а ймовірні вигоди з'являться, у кращому випадку, через кілька років. Водночас, як визначив, зокрема, американський дослідник Денісон, інвестиції в людський капітал дають віддачу у 5-6 разів більшу, ніж у капітал фізичний (засоби праці і технології), хоча ці інвестиції і мають триваліший строк окупності.

Як правило, працівники з вищим рівнем освіти мають й вищі доходи. Не викликає сумніву, що професор повинен мати вищі доходи, ніж доцент, а останній — вищі, ніж магістр чи бакалавр. Так само, як більш кваліфікований працівник одержує вищу зарплату, ніж працівник нижчої кваліфікації. Різниця в доходах визначається саме величиною людського капіталу, носіями якого є усі згадані особи.

Беккер своїми дослідженнями довів, що для людей з вищою освітою пропозиція їх праці стосовно заробітної плати є високо еластичною, тому зростання попиту на кваліфіковану працю призводить до суттєвого зростання заробітків, що підвищує бажання здобувати вищу освіту.

Навчання на робочому місці, набуття виробничого досвіду також збільшує людський капітал. Досвідчений працівник значно цінніший, ніж новачок. Тому підприємства охочіше беруть на роботу працівників з певним досвідом, виплачуючи їм більшу винагороду за працю. Працівники з досвідом є більш продуктивними, ніж новачки. Навчання на робочому місці, як правило, оплачує фірма, підвищуючи ставку оплати праці працівникам, що підвищують свою кваліфікацію.

Характеризуючи людський ресурс, Беккер виділив два види його кваліфікації:

- специфічний (**конкретний**) людський капітал, який означає вміння працювати за вузьким фахом і певній фірмі. На ринку праці цей капітал набуває форми **робочої сили**;
- людський капітал загального призначення (**абстрактний** людський капітал). Він ґрунтується на знаннях, які завжди є в активі працівника і можуть використовуватися ним будь-де, на будь-якому місці.

Логічно припустити, що інвестиції в конкретний людський капітал здійснює та фірма, яка в ньому зацікавлена, а інвестиції в людський капітал загального призначення — сам його носій, який може одержувати дохід від такого людського капіталу будь-де.

Ідея людського капіталу, що генерує віддачу від рівня знань і кваліфікації, як зазначає Беккер, не зводиться тільки до освіти чи виробничого навчання. Її можна використати також стосовно таланту, здібностей, які проявляються насамперед у літературі, мистецтві та спорті.

На думку дослідника, інвестиції в освіту, в охорону здоров'я громадян, у соціальні програми, спрямовані на підготовку, збереження і розвиток професійних кадрів, рівнозначні інвестуванню нової техніки та технологій,

Досліджуючи проблеми людського капіталу, Беккер став одним із піонерів у формуванні нових розділів економічної науки — економіки дискримінації, економіки зовнішнього господарства, економіки злочинності, сімейної економіки тощо. Він перекинув "місток" від економіки до соціології, демографії, антропології, криміналістики; першим застосував принципи раціональної поведінки до тих галузей, у яких, як вважалося до нього, переважають звички чи ірраціональність.

Теорія людського капіталу створила єдину аналітичну структуру для визначення віддачі засобів, вкладених у освіту чи підвищення кваліфікації, а також пояснила, чому у різних країнах відмінності у пропозиції людського капіталу значно суттєвіші, ніж у

пропозиції капіталу реального. Як наголошував Т. Шульц, теорія людського капіталу пояснює, чому країни з великими капіталами експортують переважно трудомісткий, а не капіталомісткий продукт.

Основний соціальний висновок теорії людського капіталу полягає у тому, що за сучасних умов підвищення якості робочої сили має більше значення, ніж зростання капіталоозброєності праці.

26.3. Соціально-інституціональний напрям

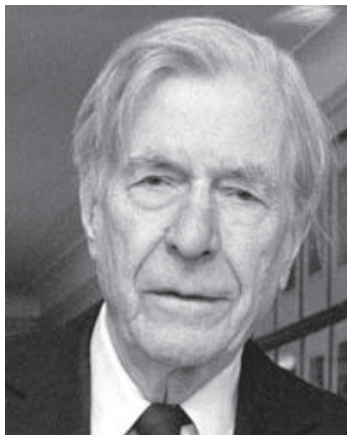
Різновидом сучасного інституціоналізму став *соціально-інституціональний напрям* (нова інституційна економіка), найпомітнішими складовими якого стали:

- теорії системної трансформації капіталізму;
- соціально-індустріальні технократичні концепції.

Засновником же соціально-інституціонального напрямку справедливо вважають видатного американського економіста Дж. Гелбрейта, економічні концепції якого представляють всі складові соціально-індустріального напрямку.

26.3.1. Соціально-інституціональні концепції Дж. Гелбрейта

Американський дослідник канадського походження *Джон Кеннет Гелбрейт* (нар. 1909) навчався в університетах Торонто (Канада), Берклі (США) і Кембриджа (Велика

Британія), ступінь доктора економіки одержав у Каліфорнійському університеті, а більша частина його життя пов'язана з Гарвардським університетом (США), де він працював понад 60 років, займаючи посади від стажиста до почесного професора. Гелбрейт був також економічним радником кількох президентів США, активним політиком, діячем Демократичної партії, послом США в Індії (1961-1963), впродовж п'яти років редагував часопис великого бізнесу "Форчун". Він обирався президентом Американської економічної асоціації, був головою Ради Американської академії наук та мистецтв. Гелбрейт — почесний професор трьох десятків провідних університетів світу. Він брав активну участь у громадському житті, виступаючи за ядерне роззброєння.

Видатний економіст став автором багатьох праць: *"Компенсуючі органи влади та американський капіталізм"* (1952), *"Ера добробуту"* (1958), *"Американський капіталізм: концепція рівноважної сили"* (1952), *"Великий крах"* (1955), *"Нове індустріальне суспільство"* (1967), *"Епоха невизначеності"* (1976), *"Теорія масової бідності"* (1978), *"Культура задоволеності"* (1992), *"Справедливе суспільство"* (1996) і ще понад 40 інших книг. Популярності його праць та ідей сприяють непересічний письменницький талант, "легкість пера і стилю", блискуча ерудиція.

Видатний американський економіст написав також три художніх романи, книгу "Записки посла" (1969), автобіографічне есе "Життя у наш час" (1981), кілька розділів колективної мистецькознавчої монографії "Індійський живопис" (1969).

Гелбрейт є автором не тільки цілого ряду теорій, а й фундатором соціально-інституціонального напрямку в економічній теорії. Його неінституціоналізм відрізняється від інституціоналізму як соціально-економічними умовами формування, так і постановкою проблеми. Неінституціоналізм — це економічна теорія індустріальної економіки, яка не тільки розвинулась, а й перетворилася на суспільство масового споживання. Тому різниця між старим інституціоналізмом Веблена і неінституціоналізмом Гелбрейта — це як різниця між 20-ми і 70-ми роками.

Варто також зазначити, що інституціоналізм Веблена носив критичний характер, а неінституціоналізм Гелбрейта — апологетичний, оскільки капіталізм представлений як

"суспільство достатку", "суспільство масового споживання", "суспільство загального благоденства" тощо.

Головними теоріями знаменитого американського дослідника є концепції "врівноважуючої сили", "індустріального суспільства", "суспільного добробуту", "соціального партнерства" та інші.

Концепція "врівноважуючої сили"

Концепція "врівноважуючої сили" стала розвитком теорій монополістичної конкуренції і олігополії. Вихідним пунктом цієї теорії є твердження про втрату ринковою економікою здатності саморегулюватися через механізм конкуренції внаслідок концентрації економічної могутності в руках незначної кількості великих корпорацій. Функцію досконалої конкуренції за цих умов починає виконувати "врівноважуюча сила" двох монополій — монополії продавців і монополії покупців. Вони протистоять одна одній і мають протилежні інтереси: монополія-продавець намагається продати товар якомога дорожче, а монополія-покупець купити його якомога дешевше. Сила сторін врівноважується шляхом *правових угод*, що стає регулятором ринкової економіки.

На думку Гелбрейта, держава не може обмежувати діяльність таких монополій, адже це вже не чиста монополія, а *олігополія*. Саме олігополія й стає "врівноважуючою силою" сучасної ринкової економіки, яка перешкоджає утворенню монополій. І чим більший вплив олігополістичних ринків, тим меншою є необхідність державного економічного регулювання. Зростання "врівноважуючої сили" посилює здатність економіки до автоматичного саморегулювання і цим зменшує необхідність у всеохоплюючому контролі або плануванні.

Держава, на думку Гелбрейта, може втручатися в економіку лише тоді, коли "врівноважуючої сили" олігополій буде недостатньо. Ця сила послаблюється, або зникає взагалі в трьох випадках:

- коли попит перевищує пропозицію (зростає конкуренція покупців і ціни підвищуються);
- коли пропозиція перевищує попит (зростає конкуренція продавців і ціни падають);
- коли створюється абсолютна монополія покупця чи продавця.

"Врівноважуюча сила" Гелбрейта є одним з варіантів концепції ринкової рівноваги, який побудований на співвідношенні конкуренції та монополії, в основі якого є попит та пропозиція. Причому він відносить до "врівноважуючої сили" не лише олігополії, а й державу, різного роду кооперативні організації, фермерські об'єднання, профспілки, різні об'єднання в галузі торгівлі тощо.

Таким чином, Гелбрейт вважав, що винайшов нову силу, завдяки якій капіталізм звільняється і від панування монополій, і від руйнівної сили конкуренції. Тим самим у суспільстві ніби з'являється можливість використати велике виробництво і нейтралізувати його негативні риси — утворення монополій.

Концепція нового індустріального суспільства

Ця концепція була викладена її автором у праці "*Нове індустріальне суспільство*" (1967), яка стала бестселером на американському книжковому ринку. Автора книги журнал "Форчун" назвав сучасним Кейнсом. Теорією нового індустріального суспільства її автор зробив спробу розробити, за його власними словами, "синтетичну" теорію, яка б охоплювала всі найважливіші закономірності сучасного капіталізму. Основу всіх змін, що відбулися в економіці середини ХХ століття він пов'язує з технічним прогресом, який представлений ним як сутність, що саморозвивається і породжує сама себе. Саме технічний прогрес і організація виробництва визначають економічну форму суспільства.

Гелбрейт доводив, що застосування сучасних технологій веде до переродження "індустріального суспільства", а в економіці виникають дві різних системи: *планова* і *ринкова*. "Планова" економіка представлена великими олігополістичними корпораціями, які

вчений називає "індустріальною системою", яка стала основою "нового індустріального суспільства". "...Індустріальна система,— писав він,— це визначальна риса "нового індустріального суспільства". До другої, "ринкової" системи, Гелбрейт відносить дрібні приватні фірми, ремесло, сферу послуг, що позбавлені будь-якої економічної влади.

Важливою рисою "індустріальної системи" Гелбрейт називає планування, яке породжується розвитком науки і техніки. Велика корпорація з її складною технікою, значними капіталовкладеннями не може ефективно функціонувати в умовах ринкової стихії. Ринок перестав бути надійним регулятором виробництва і йому на зміну приходить планування розвитку корпорації, яке повинно забезпечити передбачені результати і "замінити ціни і ринок як механізм, який визначає те, яка продукція буде виготовлятися, авторитетним рішенням, яке встановлює, що буде виготовлятися і споживатися і за якими цінами". Якщо раніше він пропонував нейтралізувати монополію і конкуренцію за допомогою "врівноважуючої сили", то тепер він намагається зробити це за допомогою великих корпорацій і планування.

Однак "планову систему" дослідник засуджує за прояви експансії та зневаги суспільних інтересів, що стає основою нестабільності ринкової економіки в цілому, веде до загострення її суперечностей. Тому він пропонує реформи, які б обмежили панування "планової системи" і поставили над нею державу. Реформи повинні поставити державу на службу "ринковій системі", а не "плановій", забезпечити зростання конкуренції і купівельної спроможності населення.

Дослідник виділяє два рівні розвитку корпорацій: "підприємницький" і "зрілий". В "підприємницькій корпорації" (20-30-ті роки ХХ ст.) господарем і керівником був окремий капіталіст, власник капіталу. Його основною метою була максимізація прибутку. Контроль над корпорацією зумовлювався капіталом підприємця, а не його компетентністю. Така корпорація не вимагала планування і державного втручання. Їй на зміну під впливом потужного технічного прогресу приходить "зріла корпорація" — колективна організація з суспільною капіталістичною власністю. За цих умов і виникає "нове індустріальне суспільство", яке забезпечує високий рівень споживання товарів і послуг, стирає соціальні конфлікти, "соціалізує" ринкове суспільство. У корпораціях "нового індустріального суспільства" владу матимуть не власники, а техноструктура, стверджував Гелбрейт. Це стало основою розробки теорії техноструктури Гелбрейта.

Теорія техноструктури

Теорія техноструктури займає одне з центральних місць у системі інституціональних поглядів видатного американця. В ній він робить спробу довести, що економічна влада в корпораціях перемістилася від власників до персоналу, який володіє необхідними знаннями і здібностями. До нього Гелбрейт відносить інженерно-технічних працівників і творчу професійну робочу силу, яких він називає *техноструктурою*, яку визначає як "союз знань і кваліфікації".

На багаточисленних прикладах дослідник показує, що влада є економічним ресурсом, який найважче знайти чи замінити. У зрілих корпораціях відбулася, за висловом вченого, передача "влади від капіталу до організованого розуму". Сучасне підприємство віддає перевагу формі акціонерного товариства, щоб адаптуватися до потреб техноструктури. "Техноструктура" на перший план ставить економічне зростання, яке забезпечує ефективне функціонування корпорації, що відповідає як інтересам суспільства, так і її власним інтересам.

Проаналізувавши розвиток суспільної системи у другій половині ХХ століття, Гелбрейт дійшов таких висновків:

- корпорації вступили у стадію "зрілої корпорації", що пов'язано з розгортанням НТР і значним ускладненням технологічного процесу;
- "управлінська революція" змінилася "революцією техноструктури" - науково-технічної інтелігенції, яка стала головним і спинним мозком сучасного виробництва;

- техноструктура має реальну владу у суспільстві;
- прибуток перестав бути головною метою виробництва, оскільки техноструктуру цікавлять посадові оклади та стабільність становища;
- техноструктура спонукає у громадян "споживчий психоз", що призводить до гіпертрофованого зростання індивідуальних потреб;
- техноструктура прагне престижу і підтримує його за допомогою НТП;
- техноструктура за своєю природою не агресивна і веде узгоджувальну політику стосовно інших верств суспільства (постійне зростання заробітної плати найманих робітників, пенсій тощо).

В "індустріальному суспільстві" формується, за думкою дослідника, нова структура суспільства. В умовах "зрілої корпорації" і панування "техноструктури" конфлікт між багатими і бідними змінюється на новий конфлікт, породжений науково-технічним прогресом, між "класом освічених" і "неосвічених та малоосвічених". Вирішальну силу "індустріального суспільства" становить саме "клас освічених".

З іншого боку, панування техноструктури має і **негативні наслідки**. Не будучи власником корпорацій, техноструктура не піклується про економію, тому розбазарює ресурси, що спонукає інфляцію, мілітаризацію, зниження ролі ринку, надмірному плануванні діяльності як на рівні корпорації так і на рівні усього суспільства. Тому Гелбрейт робить важливий висновок, що нове індустріальне суспільство хворе, і його потрібно лікувати шляхом відсікання шкідливих і заохочення корисних сторін технократії. Програма "лікування":

- державне заохочення і регулювання суспільних потреб;
- державне планування основних пропорцій виробництва;
- соціалізацію дрібного бізнесу;
- націоналізацію військово-промислового та енергетичного комплексів.

Водночас, Гелбрейт малює досить песимістичну картину, оскільки вважає, що реалізувати цю програму нікому. Техноструктура — не зацікавлена, політики — куплені, робітники — обмежені у можливостях, акціонери — реакційні. Цю програму могла б втілити у життя професорсько-викладацька еліта, однак потрібно щоб вона одержала реальну владу, тобто перетворилася у **меритократію**. А це можливо лише тоді, коли фундаментальні наукові знання стануть найдефіцитнішим ресурсом суспільства, що дає владу.

Теорія "суспільства достатку"

Гелбрейт був і автором **теорії "суспільства достатку"**, яку виклав в однойменній книзі в 1968 році. На його думку, сучасне ринкове суспільство досягло такого рівня, коли може повністю забезпечити повсякденні потреби людей. Проте задовольняються не всі можливі потреби, особливо разючими є недоліки у втамуванні важливих соціальних потреб — в галузях освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо. Технічний прогрес, у свою чергу, породжує нові проблеми споживання. За цих умов тільки держава може забезпечити рівновагу між приватним споживанням і задоволенням соціальних потреб.

Аналізуючи стан "суспільства достатку", Гелбрейт вважає, що воно вже розв'язало проблему виробництва благ, однак проблема їх розподілу вирішена не повністю, усунення недоліків у розподілі дасть змогу забезпечити розширення соціальних послуг і зростання загального добробуту. Він пропонує вдосконалити фінансування систем освіти та охорони здоров'я за рахунок державних і недержавних коштів, спрямовувати наявні ресурси на боротьбу з бідністю, безробіттям, голодом і хворобами. При цьому соціальна допомога по безробіттю повинна за своїми розмірами наближатися до заробітної плати. Досягти цього можна за рахунок посилення соціального контролю над виробництвом і розподілом.

26.3.2. Концепції системної трансформації ринкового суспільства

У сучасних інституціональних теоріях знайшов широке відображення процес зміни якісних характеристик ринкової економіки. Утвердження панування монополій, їх наступне

обмеження, розвиток форм недосконалої конкуренції, державне втручання в економіку, зростання ролі соціальних факторів засвідчили процеси внутрішньої перебудови ринкової системи. Усе це породило багато теорій, які намагалися пояснити причини та суть змін ринкової економічної системи з інституціональних позицій.

В основі теорій *системної трансформації ринкового суспільства* знаходиться теза, що під впливом різноманітних чинників, насамперед науково-технічного прогресу та державного регулювання відбулося переродження, еволюція капіталізму. Усі вони виходять з того, що суперечності ринкового господарства (циклічний розвиток, безробіття, майнова нерівність тощо) поступово усуваються разом з його еволюцією під впливом реформ.

До концепцій системної трансформації ринкового суспільства можна віднести наступні теорії:

- народного капіталізму;
- колективного капіталізму;
- демократичного капіталізму;
- змішаної економіки;
- соціального партнерства та деякі інші.

Концепції "народного" і "колективного" капіталізму

Концепції "*народного капіталізму*" в основному сформувалися в 50-70-х роках ХХ ст. в дослідженнях економістів самого різного спрямування. Їх творцями були Берлі, Дж. М. Кларк, Друкер, Кузнец, Боулдинг, Хансен, Бернгем, Сальвадорі, Надлер та багато інших відомих економістів, соціологів, політологів. Всі теорії "народного капіталізму" можна умовно розділити на 3 частини:

1. теорії "демократизації капіталу", або "дифузії власності";
2. теорії "управлінської революції";
3. теорії "революції в доходах".

Усі варіанти концепції "народного капіталізму", ґрунтуючись на реальних процесах, що відбувалися в ринковій економіці післявоєнного часу, стверджують, що ринкове господарство видозмінюється і "соціалізується", тобто реформується на шляхах зростання народного достатку.

Попередником теорій "народного капіталізму" вважається економіст, філософ і соціолог США, учень і послідовник Дж. Б. Кларка, фундатора американської школи маржиналізму, професор Гарвардського університету *Томас Ніксон Карвер* (1865–1961). Процвітання економіки США в 20-і роки ХХ століття були оголошені Карвером в праці "*Сучасна економічна революція в США*" (1926) новою "економічною революцією" і дали підстави говорити про американську винятковість. Він оголосив про злиття відмінностей між підприємцями і найманими працівниками. На його думку, в цих умовах робітники повинні дбати про ефективне і безперервне функціонування капіталу, що викличе значне зростання заробітної плати, яку вони зможуть вкладати в акції і перетворюватися в капіталістів.

У теорії "*демократизації капіталу*", або "*дифузії власності*", досліджуються зміни у формі та структурі відносин власності за умов розширення колективних та акціонерних форм власності, корпоратизації ринкової економіки. При цьому стверджується, що з розвитком ринкової економіки поступово змінюється структура власності — відбувся перехід від індивідуальної приватної власності періоду вільної конкуренції до різноманітних форм капіталістичної власності (індивідуальної, акціонерної, колективної, державної, муніципальної тощо) за провідної ролі акціонерної власності. Збільшення кількості

відкритих акціонерних підприємств, розповсюдження акцій серед населення зображується економістами-теоретиками як "дифузія" (розсіювання) власності.

Власники дрібних акцій в умовах "дифузії" перетворюються у співвласників капіталу. Відомий американський економіст П. Друкер доводив, що відбувається безпрецедентна демократизація підприємницької власності, оскільки "реальними власниками підприємств стають маленькі люди, середній клас і робітники". Демократизація капіталу відбувається тому, що акціонерні товариства будуються на демократичних засадах і акціонери беруть участь у щорічних зборах, заслуховують звіти правління, обирають новий склад правління і т. ін.

Однак прихильники теорії "демократизації капіталу" не беруть до уваги характер розподілу акцій. Так, в 60-х роках у США 10 тисяч чоловік (0,008% від всього населення) володіли 25%, а 75 тисяч (0,06% населення) — 50% корпоративних активів, що належали окремим особам. Лише в корпорації "Дженерал Моторс" 0,6% акціонерів володіли 65,6% акцій. Разом з тим близько половини всіх акціонерів одержували доходи у вигляді дивідендів у сумі менше 100 доларів на рік і володіли активами вартістю в сумі менш як 2 тисячі доларів. Отримання такої суми у вигляді дивідендів, зрозуміло, не вносить суттєвих змін у становище цих формальних власників.

Одним з провідних теоретиків "демократичного соціалізму" був британський економіст, лейборист і державний діяч *Джон Стрейчі* (1901-1963). Він працював міністром продовольства (1946-1950) і військовим міністром (1950-1951) уряду Великої Британії. Як прибічник теорії Кейнса, зробив спробу пристосувати її до реформістської програми лейборизму. Він вважав, що в корпораціях середини ХХ століття панує "напівколективне" накопичення і зникла погоня за прибутком. Він пропонував ряд реформ для трансформації капіталізму в суспільство "загального добробуту". Основним шляхом його створення є розвиток олігополій.

Ідею трансформації сучасного капіталізму в "ліберально-демократичне суспільство" розвивав і американський економіст і історик італійського походження *Массімо Сальвадорі* (1908-1976). Студентські роки він провів у Європі, навчаючись у Женеві та Римі. Трудову діяльність розпочав приват-доцентом Женевського університету. В США проживав з 1939 року, був професором ряду коледжів. Сальвадорі автор багатьох робіт в галузі економіки сучасного капіталізму і міжнародної політики. Він був переконаний, що трансформація сучасного проблемного капіталізму в "ліберально-демократичне суспільство" ліквідує всі його суперечності. Зразком такого суспільства він вважав США, де лібералізація економічної системи на базі розвитку акціонерного капіталу і суспільства досягла оптимуму і служить основою швидкого економічного прогресу. Він вважав, що шляхом США треба йти й іншим країнам.

Прибічником концепції "демократичного" капіталізму виступав також американський економіст і філософ, професор Гарвардського університету *Самнер Х'юбер Слітчер* (1892-1959). Він неодноразово був експертом і економічним радником американського уряду. Його праці присвячені проблемам зайнятості, трудових відносин, робітничого і профспілкового руху, історії народного господарства США, темпів економічного зростання, впливу на виробництво НТП. Комплексний аналіз цих проблем привів Слітчера до концепції "демократизації капіталізму". Він стверджував, що працівники по найму, до яких він відносив адміністраторів, членів правлінь і наглядових рад великих корпорацій стали вирішальним фактором розвитку економіки США, яка перетворилася в "*трудову економіку*". Саме тому економіці США не загрожує стагнація і загнивання, а НТР створює додаткові стимули до інвестування і підвищення зайнятості.

Автори *теорії "управлінської революції"* (насамперед відомий нам Берлі та Друкер) стверджували, що з розвитком акціонерної власності влада капіталістів-власників над підприємствами зменшується і замінюється владою управлінців-менеджерів, які є довіреними особами всього народу і переймаються суспільними інтересами, а не мотивами вигоди і прибутку. Зокрема, ці проблеми розглядає у своїй книзі "*Нове суспільство*:"

анатомія індустріального ладу" (1949) відомий американський дослідник австрійського походження **Петер Друкер** (нар. 1908). Він отримав юридичну і економічну освіту в Австрії, а доктором економіки став у Німеччині (1931). Після еміграції до США працював професором соціальної філософії в коледжі штату Вермонт, а в 1950-1971 роках — професором економіки в Нью-Йоркському університеті. З 1971 року Друкер є професором соціології і управління Клермонтського університету.

Друкер є автором багатьох праць: *"Кінець економічної людини"* (1939), *"Майбутнє індустріальної людини"* (1942), *"Теорія корпорацій"* (1946), *"Невидима революція"* (1976), *"Менеджмент у добу змін"* (1980), *"Нові реалії"* (1989), *"Посткапіталістичне суспільство"* (1993), *"Завдання менеджменту у XXI столітті"* (1999).

Теорія "управлінської революції" відображає реальні процеси у розвитку ринкової економіки, зокрема відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції, відділення власності від управлінської праці. В період домонополістичного капіталізму, коли підприємство було переважно індивідуальною власністю і управлінська праця не вимагала глибоких знань, капіталіст сам здійснював функцію організації виробництва. Однак із зростанням розмірів виробництва, з появою акціонерних товариств капіталісти переклали цю функцію на найманих працівників.

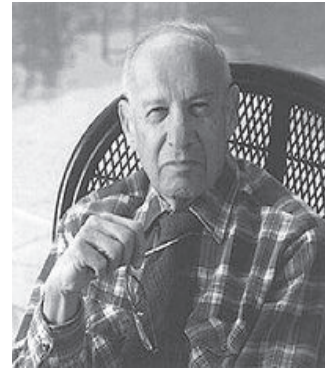
Буржуазні економісти вбачають у цьому процесі витіснення капіталіста не лише із процесу виробництва, а й із суспільства взагалі. Як писав А. Берлі, "...капітал як і капіталізм залишаються на місці. Єдиною фігурою, що зникає, є капіталіст". Однак варто зазначити, що вищі верстви управлінського апарату (менеджерів) тісно пов'язані з власниками великого капіталу і самі часто належать до них. Їх інтереси в цілому співпадають з інтересами власників. У великій корпорації, таким чином, відбувається не лише постійне відділення власності від управління, а й проходить зворотний процес — відновлення єдності управління з власністю на основі перетворення менеджерів у капіталістів.

Теорію "революції в доходах" на основі інституціонального підходу започаткували Гелбрейт, Кузнец, Боулдинг, Хансен та деякі інші. Ця теорія розкриває сутнісні зміни у відносинах розподілу, аналізує процеси вирівнювання доходів різних соціальних груп, зростання суспільного добробуту, формування так званого "середнього класу" — заможного і переважаючого у суспільстві. Прихильники концепції стверджують, що у розвинених

країнах ринкової економіки відбувся революційний переворот у розподілі національного доходу, зміст якого полягає у поступовому зближенні доходів різних верств населення.

Визначний внесок в обґрунтування цієї теорії зробив американський економіст українського походження, Нобелівський лауреат 1971 року **Саймон (Семен Абрамович) Кузнец** (1901-1985). Він народився у Білорусії, дитячі і юнацькі роки провів у Харкові, де навчався у гімназії, а потім і в університеті на юридичному факультеті. У 1920-1922 роках працював статистиком у системі українських професійних спілок. В 1922 році емігрував до США, закінчив Колумбійський університет. Під керівництвом знаменитого інституціоналіста В. Мітчелла захистив докторську дисертацію (1926). У своїх працях він зробив спробу на основі статистичного аналізу довести, що у США у середині XX століття відбулася "революція в доходах". Зокрема, у праці *"Частка вищих за доходами груп у національному доході та*

заощадженнях" (1953) С. Кузнец зробив висновок, що розподіл національного доходу змінюється у бік зниження частки, яку отримує верхівка суспільства.

У цій теорії знайшли відображення методологічні концепції його наукового керівника, який розглядав економічну теорію наукою суто емпіричною. Однак молодого доктора економіки помітили і запросили до престижної економічної установи — Національної ради по дослідженнях у галузі соціальних наук. Тут наукова діяльність Кузнеца була присвячена дослідженню циклічних і сезонних економічних коливань. У 1927-1960 роках він працював у Національному бюро економічних досліджень США, яке заснував і певний час очолював В. Мітчелл. Тут вчений успішно розробляв економіко-статистичний напрям.

Своїми дослідженнями Кузнец завоював високий авторитет у науковому світі. Його обирали президентом Американської статистичної асоціації, дійсним членом Асоціації з економічної історії, Економетричного товариства, Міжнародного статистичного інституту, Американського філософського товариства, багатьох інших професійних і громадських організацій.

До кола наукових інтересів Кузнеца належали проблеми статистики і економетрики стосовно різних типів коливань економічної діяльності, національного продукту і національного доходу, капіталу та його відтворення. До історії науки він увійшов як творець теорії будівельних циклів, "циклу Кузнеца", гіпотези "одновіршинної кривої Кузнеца", яка слугувала для пояснення зв'язку між розподілом доходів і економічним розвитком, співавтор теорії "революції в доходах" та інших теорій у межах концепції "народного капіталізму".

Серед інших праць вченого варто виділити *"Сутність та значення тенденцій"* (1930), *"Сезонні коливання у промисловості і торгівлі"* (1933), *"Національний дохід і формування капіталу, 1919-1935"* (1937), *"Національний продукт з 1869 р."* (1946), *"Капітал в американській економіці: його формування і фінансування"* (1961) та інші.

Премію пам'яті А. Нобеля з економіки Саймон Кузнец одержав "за емпірично обґрунтоване тлумачення економічного зростання, що привело до нового, глибинного розуміння економічної і соціальної структури та процесу економічного розвитку взагалі".

Авторами *концепції "колективного капіталізму"* стали відомі інституціоналісти Мінз і Берлі. Вони розрізняли приватний капіталізм вільної конкуренції та колективний капіталізм олігополії. В їх трактуванні корпорація із організації приватної власності перетворилась на "соціальний інститут", який не виступає інструментом приватної власності і мета якого не ототожнюється з максимізацією прибутку. Останній характеризується корпоративною власністю великих акціонерних компаній, акції яких розповсюджуються серед сотень тисяч простих робітників. Корпоративна власність завдяки цьому набуває характеру колективної, що принципово змінює ринкову систему.

Концепція "колективного капіталізму" має багато спільного з концепцією "народного капіталізму". Ця спільність полягає в тому, що складовою частиною обох концепцій є теорія "революції управління". Концепція "колективного капіталізму" побудована на кількісних показниках, тобто на розмірах корпорацій. Мінз зазначав, що в сучасних великих корпораціях працюють тисячі робітників і службовців, використовуються мільярди доларів капіталу, виготовляються товари масового споживання, які продаються мільйонам споживачів.

Все це привело, на думку теоретиків, до того, що велика корпорація перестала навіть "віддалено відповідати як старій юридичній моделі власності", так і економічній моделі "атомістичної фірми в умовах конкурентного ринку". Отже, корпорація вже є не приватною власністю, а колективною. Вона перестала бути "автономною" по відношенню до суспільства, а стала соціальним інститутом, соціальною силою, що забезпечує вирішення суспільних проблем.

Теорія "змішаної економіки"

Основи *теорії "змішаної економіки"* було закладено ще у кінці XIX століття німецькими теоретиками Шеффле і Вагнером. Зокрема А. Шеффле, розглядаючи питання

про колективну власність в процесі виробництва та принципи розподілу, називав соціалізмом всяке втручання держави в економічне життя. А. Вагнер, підкреслюючи залежність господарського життя від інституту приватної власності, закликав до посилення ролі держави в економічній діяльності. Такий процес він називав державним соціалізмом і вважав обов'язком держави здійснювати заходи по покращенню стану робітників.

В 20-х роках ХХ століття теорію "змішаної економіки" сформулював ще один німецький дослідник Зомбарт, який стверджував, що суспільство у своєму розвитку прямує не до соціалізму, а до більш складної економічної системи, яка включає в себе як старі, так і нові форми господарства. Він прогнозував еволюційний шлях розвитку капіталізму до більш гармонійної і зрілої системи, позбавленої економічних криз, антагоністичних протиріч, яка буде базуватися на упорядкованому, планомірному типу господарства.

У 50-60-х роках розробку цієї теорії продовжили Чейз, Хансен, Дж. М. Кларк, Самуельсон та інші економісти. Так, американський інституціоналіст Дж. М. Кларк розвивав ідею реформування капіталізму шляхом посилення суспільного контролю над економікою та формуванням змішаної економіки. А Самуельсон, зазначаючи, що економічний розвиток базується на раціональному виборі, вказував, що цей вибір залежить від умов функціонування виробництва, тобто існуючого економічного порядку. Користуючись неоліберальним визначенням моделей організації економіки — ринкової та командної, вважав, що їх поєднання дає феномен змішаної економіки, яка будується на основі ринкової організації господарських відносин та регулюючого впливу держави на економічні процеси.

У теорії "змішаної економіки" стверджується, що економіка розвинених ринкових країн в результаті зростання масштабів господарської діяльності та її часткового усупільнення перетворилася із системи приватного підприємництва в систему "змішаної економіки", в якій поєднуються приватний і державний сектори, що доповнюють один одного. Контроль над сучасною економікою здійснюється як суспільством (державою) — так званий "соціальний контроль", так і приватними "інституціями" з метою підвищення "соціального добробуту" нації. Це, на думку авторів теорії, дозволить забезпечити нециклічний розвиток економіки, високі та стійкі темпи економічного зростання.

Реформістський варіант даної теорії запропонували праволейбористські теоретики з Великої Британії Кросленд і Стрейчі, на думку яких, відбувається трансформація капіталізму в цілком іншу систему, в якій здійснюється перехід керівної ролі у виробництві від власників капіталу до менеджерів, зростає економічна роль держави на ґрунті зростання частки державної власності в економіці, існує повна зайнятість, стабільне економічне зростання, високий рівень добробуту.

Теорія "соціального партнерства"

Помітне місце в сучасній економічній науці займає *теорія "соціального партнерства"*, що ґрунтується на ідеї "класового миру" між працею і капіталом. Цю ідею вперше проголосив засновник ринкового реформізму британець Дж. С Мілл. Вона розвивалася в поглядах француза Бастіа, американця Керрі, у працях фундатора соціал-реформізму німця Бернштейна та його послідовників. Нині вона взята на озброєння неолібералами, зокрема видатним економістом і канцлером ФРН Ерхардом, який розглядає політику "соціального партнерства" найважливішою умовою успішного економічного розвитку Німеччини. Теорія "соціального партнерства" розвивалася і вдосконалювалася у працях Чейза, Перру, Дж. М. Кларка, Друкера, Самуельсона, Арона, Гауглера, Гелбрейта та інших теоретиків другої половини минулого століття.

"Соціальний діалог" здійснюється на основі взаємних поступок профспілок і союзів підприємців при укладенні "колективних трудових договорів". Зростання добробуту, посилення соціального захисту, гуманізація трудових відносин перетворюють найману працю в силу, яка зацікавлена в зміцненні модернізованого ринкового суспільства.

Прибічники цієї концепції намагаються довести, що в сучасному капіталістичному суспільстві в результаті розвитку науково-технічної революції, посилення економічної та соціальної ролі держави, зростання кількості великих корпорацій докорінно змінилось

становище робітників, зникли класові суперечності й класові конфлікти. "Сучасні трудові відносини, особливо у великих корпораціях, отримують все більш мирний характер. Це є наслідком того, що інтереси, колись різко ворожі, тепер переважно перебувають у гармонії" (Гелбрейт). Відбувається ніби "об'єднання" і "поглинання" класових інтересів завдяки тому, що робітнику надається певний комплекс соціальних гарантій і мотивом діяльності корпорацій вже не є прибуток" (Друкер). А матеріальною основою "соціального партнерства" є поширення практики "участі" робітників у капіталістичній власності й прибутках (Гауглер).

26.3.3. Соціально-індустріальні технократичні концепції

До соціально-індустріальних технократичних концепцій відносяться насамперед такі:

- "індустріального" і "нового індустріального" суспільства;
- "постіндустріального" суспільства;
- суспільства "третьої хвилі";
- "інформаційного" суспільства;
- "конвергенції" двох систем.

В аргументації своїх поглядів сучасні інституціоналісти звертаються до основних положень раннього інституціоналізму Веблена, зокрема його поглядів на роль "індустрії" та "технократії" в еволюції ринкової економіки. Проявом цього є дослідження соціальних наслідків НТП, які, на думку сучасних теоретиків, трансформують ринкове суспільство. Соціально-економічні зміни, пов'язані зі зростанням концентрації виробництва та корпоративного управління ним, соціального контролю за діяльністю великих корпорацій, змінами функції праці у виробництві, відбуваються, на думку інституціоналістів, передусім на основі прогресу науки, техніки та технології.

Видатний економіст Гелбрейт у книзі *"Економічна теорія та цілі суспільства"* підкреслював: "Технологія, тобто розвиток і застосування наукових, або систематизованих, знань до практичних завдань є центральною характеристикою сучасного економічного розвитку". Сьогодні такі соціальні явища, як економічний спад і депресія, безробіття, оплата праці, зміни в соціальній структурі суспільства, добробут населення розглядаються через призму технологічного розвитку. А соціально-економічні наслідки НТП отожднюються з соціальною революцією.

Для сучасних інституціональних концепцій властива ідея незалежності НТП від існуючих форм суспільних відносин, йдеться навіть про формування нових відносин під впливом НТП і технології. Прихильники ідей трансформації ринкової системи стверджують, що під впливом НТП ринкова економіка перетворюється в інше суспільство.

Теорії "індустріального" і "нового індустріального суспільства"

Питанням індустріального розвитку сучасної економіки прикута чи не найбільша увага дослідників різних напрямів та шкіл. Так *теорії "індустріального суспільства" і "нового індустріального суспільства"* формувалися у працях американських інституціоналістів Ростоу, Гелбрейта, Друкера, Тіболда, французьких теоретиків Арона, Еллоля, Фурастьє та багатьох інших, починаючи з 50-х років минулого століття.

З теоріями Дж. К. Гелбрейта, Друкера ми ознайомилися в іншій частині цього розділу. Тут розглянемо погляди деяких інших дослідників.

Раймон Арон

Французький філософ, соціолог і економіст *Раймон Арон* (1905-1983) закінчив Вищу нормальну школу (1928), захистив докторську дисертацію, викладав соціальну філософію у німецьких університетах та Гаврському ліцеї. Професором став у Тулузькому університеті (1939). Після війни викладав соціологію у Сорбонні (Париж, 1955-1968), з 1970 року і до кінця життя був професором Коллеж де Франс.

Головними працями французького вченого були *"Критична філософія історії"* (1935), *"Безперервна війна"* (1951), *"Мир і війна між націями"* (1962), *"18 лекцій про*

індустріальне суспільство" (1962), *"Три нариси про індустріальну епоху"* (1966), *"Невловима революція"* (1968), *"Удаваний марксизм"* (1993, після смерті автора) та інші. У

своїх працях Арон незмінно займав критичну позицію стосовно радянського марксизму і соціалістичної політико-економічної системи і розробляв дві концепції: *"глобалізації" суспільного життя* і *"індустріального суспільства"*.

Викладаючи суть теорії "індустріального суспільства" Арон писав "Між традиційним суспільством і сучасним, або індустріальним суспільством, існує якісна відмінність — та, яка характеризує етапи розвитку (у добу індустріального суспільства), а саме — досягнутий рівень виробництва і доходу на душу населення". Варто зазначити, що саме Арон запропонував термін "індустріальне суспільство" для позначення сучасного етапу розвитку капіталізму і широкого вжитку.

Отже, визначальними рисами "індустріального суспільства" вважаються

- високий рівень виробництва,
- стабільні та високі темпи економічного зростання,
- динаміка поділу праці,
- систематичне впровадження досягнень науки і техніки у виробничі технології,
- посилення ролі менеджерів та інженерів у виробництві,
- запровадження новітніх методів управління ним, високий рівень добробуту та його постійне зростання.

"Індустріальне суспільство" ототожнюється з розвинутою ринковою економікою (капіталізмом).

Індустріальне суспільство формується на базі великої промисловості і йому притаманні такі риси як повне відокремлення від сім'ї, технологічний розподіл праці, нагромадження капіталу і концентрація робітників. При цьому він виділяє два типи індустріального суспільства: капіталістичне і радянське. Головну відмінність між ними він вбачає у формі власності на засоби виробництва і способі регулювання економіки.

Капіталістичному типу економіки властива приватна власність, децентралізоване регулювання економіки, поділ суспільства на наймачів — власників засобів виробництва і найманих робітників. Рушієм виробництва при капіталізмі він вважав прибуток і циклічні коливання економіки. Сучасний йому капіталізм Арон не вважав "чистим індустріальним", тому що він має багато ознак соціалізму, зокрема це стосується характеру власності (колективна форма), наявності і характеру використання прибутку (це не лише капіталістична категорія), характеру розподілу (існує нерівність).

Методології Арона властивий технологічний підхід до аналізу економічних процесів, коли в основу розвитку суспільства, визначення його типу і соціальної структури береться рівень розвитку техніки. Однак він сам вважав такий підхід недостатнім, оскільки він ігнорує різницю у формах власності й класову структуру суспільства. Арон ставить за мету зблизити капіталістичну і соціалістичну системи, виставити їх як індустріальні суспільства. Він висловлює сподівання, що його визначення "індустріального суспільства" послугує тому, що критичний аналіз, спрямований проти капіталізму, так само буде спрямований і проти іншого режиму, тобто соціалізму.

Волт Ростоу

Однією з базових теорій "індустріального суспільства" стала популярна у 60-70-х роках *теорія стадій економічного зростання* сучасного американського теоретика російського походження *Волта Уїтмена Ростоу* (1916-2003). Він закінчив Єльський

університет, там же став доктором економіки (1940). Після війни працював професором у Колумбійському університеті, Оксфорді, Кембриджі, Массачусетському технологічному інституті. Викладацьку роботу Ростоу суміщав з державною службою і політичною діяльністю. У 60-х роках він працював у держдепартаменті США, сповідував "політику сили" і "гонки озброєнь" щодо світового соціалізму і СРСР, став одним із натхненників війни у В'єтнамі. Його погляди були настільки одіозними, що після відставки він довго не міг знайти викладацьку і наукову посаду, оскільки американська ліберальна наукова інтелігенція не бажала бачити його у своєму колі. Зрештою за протекцією президента США Л. Джонсона у 1971 році Ростоу став професором економіки другорядного Техаського університету (Остін), де й закінчив своє життя.

Не дивлячись на те, що Ростоу є автором понад 30 книг, він відомий насамперед, завдяки праці "*Стадії економічного зростання: некомуністичний маніфест*" (1960). В ній автор поділяє історію людського суспільства з точки зору економічного зростання на п'ять стадій:

1. традиційне суспільство;
2. перехідне суспільство;
3. стадія "зрушення", або "злету";
4. стадія "руху до зрілості";
5. суспільство високого масового споживання.

Перша стадія — "традиційне суспільство" характеризується примітивною ручною технікою, ручною працею, переважанням сільського господарства. Перша стадія за хронологією охоплює всю історію людства до XVII ст.

Друга стадія зростання — це суспільство в перехідному стані. На ній створюються передумови для піднесення, а визначальною рисою є утворення централізованих національних держав. В економіці з'являються "нові заповзятливі люди, які бажать мобілізувати збереження і взяти на себе ризик, прагнучи прибутків або модернізації". На цій стадії виникають банки, зростають інвестиції, з'являється машинне виробництво, розширюється зовнішня та внутрішня торгівля.

Третя стадія — стадія "злету" — визначається тим, що сили економічного прогресу починають домінувати в суспільстві. Відбувається розвиток в інтересах всього суспільства. Цю стадію різні країни пройшли в історично різні відрізки часу. В Великій Британії це приблизно два останні десятиріччя XVIII ст., у Франції і США — кілька десятиріч до 1860 року.

Четверта стадія — "рух до зрілості" — характеризується постійним прогресом, удосконаленням техніки, розповсюдженням нової технології на всю сферу господарської діяльності, більш швидким зростанням продукції порівняно із зростанням населення. Саме цю стадію Ростоу називає "індустріальним суспільством".

П'ята стадія — суспільство високого масового споживання — характеризується масовим випуском товарів довгострокового користування. На цій стадії змінюються пріоритети в діяльності суспільства. На перший план виходить не виробництво, а споживання і благоденство в самому широкому розумінні.

У 1976 році Ростоу до своєї схеми увів шосту "стадію зростання" — "пошуку нової якості життя", або *постіндустріального суспільства*, на якій провідним сектором економіки стає сфера послуг.

Зміна однієї стадії іншою визначається, за Ростоу, розвитком певного "провідного сектора" економіки, тобто групи галузей, що розвиваються на цій стадії найвищими темпами та визначають все економічне зростання, а також рівнем норми нагромадження. Зокрема, на

стадії "зрушення" норма нагромадження не перевищує 5%, на стадії "руху до зрілості" вона має зрости до 10%, а на стадії "індустріального суспільства" — до 20%. Зміна стадій трактується "наслідком неекономічних людських поривань і прагнень", результатом "суб'єктивного прийняття рішень та економічного вибору".

За концепцією Ростоу, основними є два типи суспільства: традиційне (докапіталістичне) та індустріальне (розвинене ринкове). Ростоу зробив пророчий висновок: СРСР відстає від США на цілу соціальну епоху, а з досягненням стадії індустріального суспільства "комунізм напевне зачакне".

Згодом американський дослідник в книзі "*Політика та стадії економічного зростання*" (1971) здійснив спробу поєднати свою концепцію з аналізом економічної політики. На його думку, економічна політика в кінцевому рахунку визначається рівнем технологічного розвитку суспільства.

Жан Фурастьє

Французький економіст і соціолог, представник технологічних теорій інституціоналізму *Жан Фурастьє* (1907-1985) працював професором інституту політичних досліджень, керував кафедрою в Сорбонні, очолював комісію в Генеральному комісаріаті планування Франції. З 1968 року член Академії моральних і політичних наук.

Фурастьє був автором багатьох праць, серед яких виділимо "*Велику надію ХХ століття*" (1949), "*Цивілізацію 1975*" (1957), "*Велику метаморфозу ХХ століття*" (1961). В своїх працях він розглядав проблеми закономірностей суспільного розвитку, структури сучасного промислового суспільства, соціальні наслідки технічного прогресу і сформулював ряд важливих тез *технократизму*. Він вважав, що інтенсивний розвиток науки і техніки відкриває шлях до створення наукового суспільства, яке є різновидом індустріального, позбавленого політичних, соціальних, релігійних та інших суперечностей.

У його прогнозах майбутнього головне місце належить НТР, яка знімає проблему класової боротьби і веде до автоматичного вирішення всіх соціальних проблем шляхом утворення "суспільства споживання", цивілізації, де переважатиме сфера послуг. Французький соціолог критикує ортодоксальну політичну економію за її консерватизм і статичність і наголошував на необхідності розробки прогнозів, орієнтації на майбутнє. Це майбутнє у нього пов'язане із технічним прогресом, економічним зростанням.

Фурастьє доводив, що життя нації не стане кращим за рахунок революційного переділу національного багатства. Єдиним шляхом забезпечити соціально-економічний достаток є досягнення економічного зростання на основі НТП, що дозволить створити "цивілізацію дозвілля". Він, як і інші футурологи, виділяє у розвитку суспільства ряд стадій і наголошує, що в "суспільстві дозвілля" станеться перехід до "четвертинної цивілізації", де основною метою дозвілля стане отримання знань. Але він змушений визнати, що творча праця випаде на долю еліти, а не мас.

Фурастьє був прибічником утилітаризму, розглядаючи розвиток техніки незалежно від суспільних відносин. В останніх роботах (70-і роки) він визнавав, що НТП не вирішує всіх проблем сучасної ринкової економіки.

Жак Еллюль

Відомий французький соціолог *Жак Еллюль* розробив концепцію "*технологічного суспільства*", побудовану на фетишизації та універсалізації техніки. Техніка у нього панує над суспільством і людиною і розвивається за своїми власними принципами. "Саме техніка

викликає і зумовлює соціальні, політичні та економічні зміни. Це — рушій усього останнього" — писав француз.

Техніка у Еллюля не зводиться до машин і технології, а охоплює всі сфери людської діяльності. Він виділяє такі види техніки:

- 1) економічна техніка (пов'язана з виробництвом);
- 2) техніка організації (включає комерційну і промислову діяльність, державу, поліцію, військову справу);
- 3) людська техніка (охоплює медицину, генетику, пропаганду тощо).

Надаючи техніці роль вирішального фактору економічного розвитку, дослідник аналізує, як її розвиток позначається на економічному розвитку суспільства і робить висновок, що саме розвиток техніки зумовлює зміну стадій розвитку:

- від індивідуального підприємництва до "економіки корпорацій";
- від "ліберальної" економіки до державно регульованої;
- від ринкової економіки до планової економіки.

Техніка, розмірковує Еллюль, передбачає централізацію, а та планування. При цьому планування він визначає не як прерогативу соціалізму, а як необхідну умову функціонування "технологічного суспільства". Він виступає проти індикативного планування, оскільки вважає, що план повинен поєднуватись із апаратом санкцій.

В існуючому суспільстві французький соціолог виділяє дві системи — "корпоративну" (капіталістичну) і "планову" (пролетарську). Обидві системи у нього основані на техніці, тому мають тенденцію до злиття на чолі з технічною елітою.

Ефективному функціонуванню економіки більше відповідає "планова економіка", але вона є авторитарною і антидемократичною, тому планування необхідно впроваджувати в корпоративну (капіталістичну) економіку. Технологічний детермінізм, притаманний розглянутим індустріалістським концепціям, у Еллюля знаходить більш виразний прояв. Він техніку звів до абсолюту і цивілізацію сучасного суспільства, яку він називав «технічною цивілізацією», повністю виводить із розвитку техніки.

Теорія "постіндустріального суспільства"

Зародки *теорії "постіндустріального суспільства"* були закладені на початку ХХ ст. засновником інституціоналізму Вебленом, а у 40-х роках у працях американського економіста К. Кларка та французького соціолога Фурастьє були сформульовані її найважливіші *методологічні принципи*:

- 1) поділ суспільного виробництва на три сектори (первинний — сільське господарство, вторинний — промисловість, третинний — сфера послуг);
- 2) зростання сфери послуг порівняно з сільським господарством і промисловістю як за кількістю зайнятих, так і за часткою у ВВП.

Вперше поняття "постіндустріальне суспільство" використав британський соціолог А. Пенті ще у 1917 році, пов'язуючи його із майбутнім суспільством, що наступить після капіталізму, який він називав "індустріалізмом". У його нинішньому розумінні цей термін було застосовано американським соціологом Беллом у 1959 році на міжнародному соціологічному семінарі у Зальцбурзі. Закінченого вигляду теорія "постіндустріального суспільства", що стала продовженням і розвитком теорій "індустріального суспільства" Арона і Росту та "нового індустріального суспільства" Гелбрейта, набула у працях Белла.

За підрахунками Белла, упродовж 60-70-х років ХХ століття з'явилося два десятки визначень майбутнього суспільства із префіксом "пост" (від лат. post — "після"): постіндустріальне, постбуржуазне, посткапіталістичне, постцивілізаційне, постсучасне тощо.

Данієл Белл

Данієл Белл (нар. 1919) закінчив Колумбійський університет. Ще в юності зацікавився соціологією, намагаючись осмислити проблеми суспільного устрою та оцінити

можливі сценарії соціального прогресу. Формування його світогляду припало на роки після Великої депресії, у короткий період, коли соціалістичні ідеї, за традицією не дуже популярні у США, набули відносно широкого поширення. Белл захопився марксизмом, деякий час перебував у Соціалістичній лізі молоді і прослухав кілька курсів лекцій з марксистської соціальної теорії і діалектичного матеріалізму. Однак це захоплення виявилось нетривалим і він почав сповідувати більш помірковані позиції, ставши прибічником "демократичного соціалізму".

Белл викладав соціологію у у Чиказькому (1945-1948) та Колумбійському (1952-1969) університетах, де отримав вчену ступінь доктора філософії та звання професора. З 1969 року він очолив кафедру соціології Гарвардського університету. Крім цього, він понад 20 років редагував соціально-демократичний часопис "*The New Leader*" та профспілковий відділ журналу великого бізнесу "*Fortune*".

Злет наукової кар'єри Белла припав на 60-70-ті роки, коли він став уже зрілим і різнобічним дослідником, мав великий діапазон наукових інтересів — від античної історії та теорії культури до історії технології і науки та економічної теорії. Науковій популярності сприяли його праці: "*Кінець ідеології*" (1960), "*Капіталізм сьогодні*" (1971), "*Прийдешнє постіндустріальне суспільство*" (1973), "*Суперечності культури капіталізму*" (1976). За оцінками деяких міжнародних видань, дві останні праці Белла увійшли до переліку ста робіт, які виявили найбільший вплив на формування інтелектуального клімату західного світу у XX столітті.

Белл став автором однієї з найвпливовіших і найпопулярніших теорій сучасної економічної науки — теорії "постіндустріального суспільства". Її методологічною основою став еволюційний підхід до історичного розвитку і принцип технологічного детермінізму. Працюючи над цією теорією, дослідник поставив завданням дати, з одного боку, соціальний прогноз розвитку буржуазного суспільства, а з другого — утвердити новий концептуальний підхід до цього аналізу, який протистояв моністичній теорії суспільного розвитку Маркса. Він визнає велику роль Маркса у розвитку соціології, підкреслює його вплив на соціологів, які займались проблемами перспектив розвитку капіталізму, і навіть заявляв, що "всі ми є постмарксистами".

Белл вважав основним недоліком марксистського вчення про суспільні формації те, що його концептуальна схема суспільного розвитку будується навколо відносин власності. Для характеристики капіталізму це виявилось непридатним, оскільки власність є юридичною фікцією. Крім того, перехід від "індустріального" до "постіндустріального суспільства" зумовлюється вже не стільки матеріальними факторами, скільки соціальними інститутами. Він висуває ідею про те, що розвиток будь-якого суспільства відбувається одночасно під впливом багатьох факторів, які визначають його економічну, політичну і культурну еволюцію.

У "постіндустріальному суспільстві" американський соціолог виділяв три основних структурних елементи: соціальну структуру, політичну організацію і культуру.

До *соціальної структури* він відносив технологічні та економічні елементи, а також систему соціальних відносин, яка породжується існуючою структурою зайнятості і базується на економічному пануванні одних і підкоренні інших. У соціальній структурі найважливішим є економічний чинник, а соціальний устрій визначається організацією виробництва благ із застосуванням обмежених ресурсів.

Роль *політичної організації* суспільства полягає у мінімізації суперечностей, що неодмінно виникають під час функціонування економічного механізму, а також у подоланні конфліктних ситуацій, породжуваних іншими соціальними суперечностями.

Культура природним і ненасильницьким чином приносить суспільству стабільність і спадковість, необхідні йому у поступальному розвитку. Стабільність суспільства значною мірою зумовлюється міцністю його традицій і культурним консерватизмом.

Белл називав "постіндустріальним" будь-яке суспільство, яке досягло високого ступеня наукового, технологічного та інформаційного забезпечення виробництва і технічної культури. Рівень суспільного розвитку оцінюється у дослідника через призму технології та знань, через здатність акумулювати, зберігати, переробляти і використовувати наукові знання (інформацію). Владу у суспільстві Белл пропонує зосередити у руках "інтелектуальної еліти" — технократів і менеджерів, які володіють сучасними методами системного аналізу, моделювання, лінійного й комп'ютерного програмування, теорією управління та інформації. У "постіндустріальному суспільстві" машинна технологія змінюється "технологією інтелектуальною", інвестиції спрямовуються насамперед у розвиток людини, у "людський капітал", соціальні конфлікти змінюються змаганнями між професіоналами, які контролюють інформацію, та професіоналами, котрі не мають доступу до неї.

Перехід від "індустріального" до "постіндустріального суспільства" зумовлюють наступні фактори:

- перехід від економіки, яка виробляє блага, до обслуговуючої (сервісної) економіки, що означає переважання сфери послуг над виробництвом;
- зміна соціальної структури суспільства у напрямку від поділу на класи до поділу за фахом;
- пріоритет у визначенні політики суспільства мають теоретичні знання, тому університети перетворюються у головні інституції суспільства; Перевагу науки Белл пов'язує з тим, що вона перебуває поза ідеологією, а "велику науку" він протиставляє "великому бізнесу";
- створення нової інтелектуальної технології, запровадження планування та контролю над технологічними змінами;
- прийняття рішень на основі нової "інтелектуальної технології".

Зміна соціальної структури суспільства змінює і характер суперечностей та їх спрямованість. Дослідник підкреслював, що якщо для індустріального суспільства характерною є боротьба між капіталістом і робітником на підприємстві, то у постіндустріальному суспільстві конфлікт проявляється у зіткненні між фахівцем і простим людом.

Белл визначив основні завдання, які потрібно вирішити для переходу до постіндустріальної стадії:

- суттєве розширення кабельних телесистем, зростання телефонних і комп'ютерних мереж та телекомунікацій у єдину інтерактивну систему;
- заміна паперу електронними носіями інформації, передача інформації у інтерактивному режимі;
- перехід до системи дистанційного, комп'ютеризованого загальноосвітнього і обов'язкового навчання;
- "злиття" виробника і споживача через повернення працівників із підприємств та офісів до власних помешкань і перетворення останніх у місце роботи на основі інтерактивної системи інформації і зв'язку.

Варто зазначити, що поряд із значними досягненнями на шляху до постіндустріального суспільства, насамперед значного розширення мережі *Internet* та дистанційних форм навчання, ще далеко не усі означені завдання близькі до свого здійснення.

Теорія "трьох хвиль" цивілізації

Наприкінці 70-х років американський економіст і соціолог **Елвін Тоффлер** (нар. 1928) розвинув ідеї "нового індустріального суспільства" Гелбрейта та "постіндустріального суспільства" Белла у *концепції "суперіндустріального суспільства"*. Тоффлер — виходець із Скандинавії — закінчив університет в Олбані, трудову діяльність розпочав в наукових періодичних виданнях, зокрема був членом редколегії часопису "Fortune". З 1965 року він починає викладацьку і наукову кар'єру, викладає соціологію у Корнельському університеті, співпрацює з фондом соціальних досліджень Рассела Сейджа та Інститутом вивчення майбутнього.

Всесвітнє визнання Тоффлеру принесли його праці з проблем розвитку людської цивілізації: *"Футурошок, або зіткнення з майбутнім"* (1970), *"Споживачі культури"* (1973), *"Екоспазм"* (1975), *"Третя хвиля"* (1980), *"Передбачення і передумови"* (1983), *"Метаморфози влади"* (1990), *"Створіння нової цивілізації: політика у суспільствах "третьої хвилі" "*(1995) та деякі інші.

Свої дослідження Тоффлер здійснює у руслі *футурології* (науки про майбутнє), а основним методологічним принципом обирає технологічний детермінізм, тобто твердження про те, що розвиток суспільства, незалежно від його соціально-економічної природи, визначається прогресом техніки і технології (НТП). Виходячи з цього принципу, усі футурологічні прогнози наголошують на розширенні сфери послуг, збільшенні ролі науково-технічної інтелігенції, можливості задоволення найрізноманітніших потреб та інтересів, зростанні загального добробуту громадян майбутнього суспільства тощо.

Створюючи моделі майбутнього розвитку, Тоффлер констатує наявність кризових явищ в індустріальній системі, які пояснюються вступом суспільства в нову стадію історичного розвитку, стадію технологічної цивілізації, для якої непридатні правила індустріалізму. Цей перехід, на думку футуролога, буде періодом переворотів, він супроводжуватиметься падіннями, економічними катастрофами, воєнними конфліктами. І не випадково Тоффлер називає свою працю "Футурошок, або зіткнення з майбутнім".

В характеристиці майбутнього розвитку на основі індустріалізму Тоффлер є соціальним песимістом. В книзі "Третя хвиля" він пише про забруднення землі і океанів, про знищення багатьох видів тварин і рослин, про хижачке використання корисних копалин. "... Війна проти природи вже досягла поворотної межі, і біосфера більш не в силах протистояти промислового наступу", — пише соціолог.

Вихід він бачить у розвитку техніки і технології, але не на базі індустріалізму, а на основі нових моральних цінностей гуманної цивілізації. Тоффлер заявляє про крах індустріалізму і народження "нової цивілізації", пов'язану з послідовною зміною "хвиль перемін". Методологічною основою побудови моделей майбутнього суспільства стала для американського соціолога *концепція "трьох хвиль" цивілізації*, у розробці якої приймали участь також Белл і Росту. Дослідник пояснює складні зміни та процеси, що їх переживає ринкове суспільство, поступовими змінами так званих "хвиль перетворення", яких він нараховує три:

- перша "всепланетна хвиля" — "аграрна хвиля цивілізації" піднялась близько 10 тисяч років тому;
- друга "хвиля перетворень" була спричинена промисловим переворотом кінця XVIII століття і закінчилось утвердженням "індустріальної цивілізації";
- третя "хвиля" накопилася у 60-х роках XX століття разом з розгортанням сучасної НТР, вона зрештою призведе до краху "індустріалізму" і появи *суперіндустріальної* цивілізації.

Третя хвиля цивілізації, на думку соціолога призведе (у деяких країнах уже призвела) до формування постіндустріальної (інформаційної) цивілізації, яка матиме такі ознаки:

- зниження темпів і стабілізація економічного зростання;
- стабілізація кількості населення;
- суттєве зростання якості споживання;
- розширення фахової універсальності праці;
- застосування нетрадиційних видів енергії;
- головний засіб виробництва — наука і знання;
- основний конфлікт — між знаннями і некомпетентністю;
- зміна соціальної структури суспільства за професійною ознакою;
- багаторазове зростання соціальної і просторової мобільності.

Процес переходу до суперіндустріального суспільства буде супроводжуватися переростанням економіки, що виробляє блага, в економіку обслуговуючу (сервісну), запровадженням планування і контролю за технологічними змінами. Вона характеризуватиметься новим способом життя, який ґрунтуватиметься на ще невідомих джерелах енергії і новітніх технологіях, новій системі освіти та організації виробництва тощо.

Крім теорії "трьох хвиль цивілізації" Тоффлер буде і інші моделі майбутнього розвитку: модель "*інформаційного суспільства*" (в книзі "Передбачення і передумови"); модель "*цілісної гуманної цивілізації*" (в книзі "Метаморфози влади"). В останній майбутнє пов'язується з побудовою цілісної гуманної цивілізації, перехід до якої відбудеться через революцію влади (в основі — теоретичні знання), яка стане вирішальною рушійною силою соціальних змін.

Теорія "інформаційного суспільства"

Автори *теорії "інформаційного суспільства"* відмічали, що виробництво і споживання інформації та знань як основного ресурсу суспільства характеризуються принциповими особливостями у порівнянні з матеріальними ресурсами і благами. Якщо матеріальні ресурси обмежені (рідкісні), оскільки споживання природних ресурсів означає їх знищення, споживання капітальних благ — поступове зношення, споживання товарів та благ — поступове чи миттєве зникнення, то споживання інформації та знань є практично безмежним. Єдиною проблемою є їх моральне старіння. Це відкриває небачені раніше можливості зростання суспільного виробництва та його ефективності.

Джерело інформації від постійного використання не зменшує, а інколи й збільшує цінність знань, які воно містить. Розвиток і поширення інформаційних технологій досягли такого рівня, що нині визначають економічний потенціал країн та істотно впливають на їхнє місце у світовому поділі праці і світовій торгівлі, інформаційні технології, стрімко розвиваючись, починають впливати на усі сторони суспільного життя.

Термін "інформаційне суспільство" вперше застосували ще на початку 60-х років минулого століття американець Ф. Махлуп та японець Т. Умесао, які й поклали початок *теорії "інформаційного суспільства"*. А остаточного вигляду вона набрала у дослідженнях видатних соціологів США Бжезинського та відомих нам Белла і Тоффлера. Поділяючи теорію постіндустріального суспільства Белла, всі вони характеризували його як *суспільство інформаційне*.

Сам Белл вказував на радикальні зміни в традиційних галузях виробництва, насамперед в напрямку збору, зберігання і переробки інформації, модифікацію фундаментальних теоретичних знань і зростання їх значення в інноваційному процесі. Аналіз особливої ролі систем комунікацій у постіндустріальному суспільстві дозволив йому зробити висновок про те, що *сучасні ринки — це комунікаційні мережі*, які забезпечують бурхливе зростання кількості активних ринкових агентів, передусім за рахунок малого бізнесу, а також швидкості і частоти ділових контактів. На думку Белла, комп'ютерна революція в організації та обробці інформації і знань зумовлює перехід до сервісної економіки і перетворення

інтелектуальної технології у найважливіший інструмент системного аналізу, основу прийняття управлінських рішень, тобто перехід до постіндустріального суспільства.

Про те, що постіндустріальне суспільство — це суспільство інформаційне, наголошував і Тоффлер. Він вважав, що інформація і знання утворюють особливий четвертинний сектор економіки. Первинним він вважав сільське господарство, вторинним — промисловість, третинним — сферу послуг. Саме четвертинний сектор домінує в економіці постіндустріального суспільства, а капітал і праця, як основа індустріального суспільства, поступаються місцем інформації — основі постіндустріального інформаційного суспільства.

Ще один дослідник США Махлуп вважав, що в інформаційному суспільстві провідне місце займає **індустрія інформації і знань** і відносить до неї такі елементи:

- освіту - найбільшу галузь сучасної індустрії знань, яка об'єднує не тільки освітні заклади, а й самоосвіту, армію, церкву тощо;
- систему науково-дослідних і конструкторських робіт;
- засоби інформації та комунікації: преса, друкарні, видавництва, телебачення, радіо, кіно, театр, поштовий, телефонний і мобільний зв'язок, мережа Інтернету тощо;
- інформаційні машини і механізми: комп'ютери, друкарські машини, сигнальні та контрольні системи;
- різноманітні консультаційні служби, звітність, обробку і передавання знань.

Американський дослідник Порат виділяє у інформаційній сфері суспільного виробництва два сектори. **Первинний інформаційний сектор** включає усі інформаційні служби урядової системи та приватного бізнесу, що виробляють інформацію та інформаційну техніку для внутрішнього споживання. **Вторинний інформаційний сектор** представлений приватними і суспільними організаціями та установами, що є основними користувачами нової технології.

Теорія конвергенції двох світових систем

У 60-70-х роках минулого століття надзвичайною популярністю користувалася **теорія конвергенції**, що ґрунтувалася на уявленні про паралельну еволюцію двох світових систем — ринкової (демократичної) і планової (тоталітарної) та їх "синтезі" у майбутньому в "єдине змішане суспільство". Термін "конвергенція" походить від латинського *convergers*, тобто зближення, набуття у ході еволюції подібних ознак. Його запропонував для широкого вжитку Ян Тінберген.

Теорія конвергенції формувалась у дослідженнях видатних економістів і соціологів Гелбрейта, Сорокіна, Ростоу, Шлезінгера, Тінбергена, Арона, Бергсона та інших. Вперше теорія про зростаючу подібність двох світових систем (тоді капіталізму і соціалізму) з'явилася на початку 50-х років ХХ століття. Це була **концепція "інтегрованого суспільства"** американського соціолога російського походження **Пітирима Сорокіна** (1888-1971), який вважав, що внаслідок поєднання позитивних рис двох систем відбудеться їх "гібридизація" і утвориться щось середнє між капіталістичною і соціалістичною системами — **інтегрований соціум**.

Ростоу у відомій теорії стадій економічного зростання, співставляючи деякі техніко-економічні показники двох систем (норму нагромадження, рівень виробництва і споживання на душу населення), робить висновок про переваги ринкової системи. Планово-тоталітарна система здатна наблизитися до ринкової при умові відмови від комуністичної ідеології. Він доводив, що у віддаленій перспективі відмінності 60-х років між капіталізмом і соціалізмом будуть усунені.

Починаючи з 60-х років значного поширення набули погляди, за якими конвергенція двох систем здійснюватиметься під впливом НТР, яка тоді лише починала розгортатися. Було розроблено кілька варіантів процесу конвергенції:

- раціоналістичний;
- технологічний;
- менеджеристський;
- зближення та синтезу методів економічного регулювання.

Раціоналістичний варіант передбачав сходження обох систем до "золотої" середини, результатом чого стало б утворення оптимальної "змішаної" системи. На думку одного із прихильників цього варіанту нідерландця Тінбергена, соціальний оптимум виникне тоді, коли "змішана" система сприйме по три з 4-х основних принципів кожної системи. З ринкової системи — це приватна власність, прибуток як стимул підприємницької діяльності та конкуренція (4-й принцип — державне невтручання в економіку сприймати не обов'язково). З планової системи — вищу ступінь майнової рівності, робітничий контроль над умовами виробництва та плановірність економіки (4-й принцип — суспільну власність сприймати не обов'язково).

Ян Тінберген (1903-1994), який став разом з норвежцем Рагнармом Фрішем, першим Нобелівським лауреатом з економіки (1969), народився у Королівстві Нідерланди. Свої студентські роки розпочав із вивчення математики та фізики у Лейденському університеті. У віці 26 років він одержав докторський ступінь з фізики після чого переключився на дослідження економіки. В 1933 році він став професором Нідерландської школи економіки у Роттердамі, працюючи одночасно професором місцевого університету. У 1973-1975 роках він професор економіки рідного Лейденського університету.

Тінберген — один з творців економетрики, відомий також спробами застосування статистичних методів у дослідженні економічних циклів, макромодельованням економічних процесів у країнах, що розвиваються, постановкою і спробами вирішення глобальних проблем. Він був членом Нідерландської Королівської академії наук та ряду іноземних академій, удостоївся почесних вчених ступенів більш як двадцяти університетів та коледжів світу, звання лауреата премії імені Еразма Роттердамського Європейського фонду культури. Ян Тінберген працював в Лізі націй у якості експерта з економіки, економічним радником урядів Індії, Єгипту, Туреччини, Індонезії, Чилі, Суринаму, Сирії, Іраку та Лівії, а також консультантом таких міжнародних економічних організацій, як Всесвітній банк, Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) та інших.

Серед найважливіших праць Тінбергена варто виділити: *"Метод та його застосування в інвестуванні"* (1939), *"Цикли ділової активності в США"* (1939), *"Статистична перевірка теорій ділового циклу"* (1939), *"Економетрика"* (1941), *"Теорія економічної політики"* (1952), *"Економічна політика: принципи та форми"* (1956), *"Розподіл доходу: аналіз та управління"* (1975), *"Війна і мир: включення питань безпеки в соціоекономічну політику"* (1987).

Технологічний варіант будувався на уявленні, що злиття двох систем відбудеться на ґрунті виникнення однакової техноструктури. Його прибічник Гелбрейт вважав, що різниці між країнами, що знаходяться на найвищому ступені індустріалізації, та країнами тоталітарної економіки, якою б великою вона не була, зникає під тиском індустріальної технології і організації виробництва. В праці "Нове індустріальне суспільство" він писав, що "сучасна індустріальна техніка підпорядковується певному імперативу, який виходить за рамки ідеології". Неминучість "конвергенції" Гелбрейт пояснював тим, що великі масштаби сучасного виробництва, притаманні розвинутих капіталістичним і соціалістичним країнам,

потребують приблизно схожої системи планування і організації. Він наголошує на необхідності державного регулювання економіки. Отже, він до проблеми "конвергенції" двох систем підходить з точки зору розмірів виробництва, його техніко-організаційної сторони й ігнорує відмінності у сферах власності.

Менеджеристський варіант конвергенції передбачав перехід влади над виробництвом в обох системах від власників підприємств (приватних і державних) до менеджерів (управлінців), що мало призвести до "синтезу" двох систем.

Варіант зближення та синтезу методів економічного регулювання відстоювали Арон, Бергсон та деякі інші дослідники. Арон вважав, що спільними рисами двох систем є індустріалізація, урбанізація, розвиток освіти і що вони обидві розвиваються і змінюються. В процесі розвитку відбуваються спільні для обох систем зміни, а зростання ролі держави посилює в ринковій економіці тенденцію до планомірності і остання стає усе більш організованою. У плановій же економіці поступово відбувається відхід від жорсткого централізованого директивного керівництва до застосування елементів ринкового регулювання. Арон не ставить завдання дати чітке прогнозування майбутнього, хоч і висуває ідею плюралізму всесвітнього розвитку, для якого характерним є існування індустріальних суспільств різного типу. Все ж він вважав, що у віддаленій перспективі відбудеться "зустріч" видозмінених систем на магістральному перехресті економічного і соціального розвитку на основі аналогічних методів регулювання економіки.

По-суті, теорія конвергенції тісно пов'язана з теоріями "індустріального" та "постіндустріального" суспільств, адже майбутнє "змішане суспільство" має усі їхні ознаки.

Однак в 90-х роках ХХ століття теорія конвергенції втратила свою актуальність у зв'язку зі зникненням соціалістичної планової системи. Водночас варто зазначити, що окремі риси "плановості" давно були запозичені ринковою економікою і нині успішно поєднуються у ринковому механізмі з елементами саморегулювання. А теорія конвергенції назавжди залишилася в арсеналі економічної науки, демонструючи можливі варіанти переходу тоталітарної соціально-економічної системи до ринкової.

26.4. Сучасний етап розвитку української економічної думки

Разом з кризою і наступним руйнуванням тоталітарної економічної системи розпочався сучасний етап в розвитку української економічної думки, яка нині намагається подолати кризовий стан, перетворитись із прислужниці режиму в систему об'єктивних і неупереджених досліджень перехідної економіки і ринкової економічної системи. Однак цей процес виявився складним і болісним, він вимагає відмови від багатьох теоретичних стереотипів, звільнення від інерції тоталітарного мислення. Сучасний етап розвитку економічної думки України — це період 80-90-х років ХХ століття.

Певне значення для пробудження економічної думки мала зміна політичних і економічних орієнтирів в розвитку СРСР, яка розпочалась в 1982-1983 роках і продовжилась в період "перебудови соціалізму", починаючи з квітня 1985 року. Програмною в цьому плані стала стаття нового керівника Радянського Союзу Ю. Андропова "*Теорія Карла Маркса і сучасність*" (1983), в якій йшлося про перегляд ролі товарно-грошових відносин в соціалістичній економіці, розширення недержавних форм власності, однак не піддавалась сумніву правильність обраного соціалістичного шляху перетворень. Вірність комуністичній ідеї демонструвала і модель "демократичного, гуманного соціалізму", запропонована провідниками "перебудови", насамперед М. Горбачовим і О. Яковлевим в 1985 році, попри всю її "демократичну начинку". Хоча "перебудова" проводилась з метою "поліпшення" і вдосконалення соціалізму, кінцевим її результатом стали руйнація тоталітарної системи на переломі 80-90-х років, розвал СРСР, відмова від соціалістичних принципів побудови суспільства і початок переходу на "рейки" ринкової економіки більшості постсоціалістичних країн.

За цих умов українська економічна думка не могла не активізуватись, розглядаючи нові проблеми спочатку "перебудовчого", а потім і ринкового планів.

В економічній літературі з'явилися думки про недосконалість і недостатню зрілість соціалістичної загальнонародної власності. Однак, у 80-х роках, ці дослідження здійснювались на основі традиційної командно-адміністративної моделі господарювання. Так, українські науковці **Юрій Пахомов** і **Володимир Черняк** висунули принципово нову тезу про багатовимірність і неоднорідність відносин соціалістичної власності, про їх постійне оновлення і розвиток. Ці ідеї знайшли втілення в книзі В. Черняка "**Структура економічного розвитку**" (1981), в першому томі монографії **І. Лукінова, Ю. Пахомова, В. Черняка, О. Бойка** та інших теоретиків "**Економічні проблеми розвинутого соціалізму**" (1984). Ідеї стосовно розбіжностей між загальнонародною і державною власністю продовжував розвивати **Василь Корнієнко**. Такий методологічний підхід поклав початок переосмисленню економічною наукою спрощених уявлень про соціалістичну власність як незмінну передумову функціонування економічних відносин соціалізму і сприяв подоланню метафізичного тлумачення її природи.

Важливою стороною економічних досліджень 80-х років, як і попереднього періоду, стали дослідження господарського механізму економічної системи. Вперше про підприємливість як складову соціалістичного господарського механізму підняв питання **Трохим Ковальчук**, яке пізніше широко розгорнув в спільній з **Л. Каніщенком** праці "**Економічне управління в системі господарювання**" (1979). Згодом проблеми господарського механізму і розвитку підприємництва зайняли провідне місце в дослідженнях **І. Лукінова, Ю. Пахомова, А. Агафонова, О. Беляєва, В. Боброва, А. Чухна, В. Черняка, А. Покритана, М. Чумаченка, Г. Климка, В. Нестеренка, П. Єценка, В. Панченка** та інших.

Поштовхом до досліджень про доцільність впровадження приватної власності стало обговорення в економічній літературі проблем індивідуальної трудової діяльності. При цьому ряд прогресивних українських вчених — **В. Черняк, Ю. Пахомов, В. Ворона, Л. Каніщенко, Т. Ковальчук** та інші — ще за існування СРСР відстоювали необхідність використання в господарській практиці приватнопідприємницьких відносин. Сьогодні вже більшість економістів висловлюються за всебічний розвиток підприємництва на основі приватної власності, досліджують проблеми розвитку орендних відносин, акціонування економіки, роздержавлення і приватизації власності.

В період, який розглядається, відбувалось переосмислення українськими теоретиками процесу розвитку економічної науки. На думку академіка **Івана Лукінова**, колишнього директора Інституту економіки АН України, висловлену ним у 1987 році, економічна теорія виявилась не готовою дати відповідь на актуальні питання суспільного розвитку, визнавши кризовий стан вітчизняної економічної науки. Академік **Юрій Пахомов** піддав критиці стан всієї системи української політичної економії, в якій вирізнялась функція апологетики існуючого соціалістичного ладу і придушувалась функція перетворююча, творча.

З програмною статтею в радянському часописі "Экономические науки" (№4 за 1987 рік) під назвою "**Про подолання догматизму в розробці й викладанні політичної економії соціалізму**" виступив український вчений **Володимир Черняк**. Ця публікація викликала значний резонанс в наукових колах всіх радянських республік і започаткувала широку дискусію. Автор справедливо назвав догматичними положення політичної економії про те що соціалістичні економічні відносини відкривають необмежений простір розвитку продуктивних сил, що планомірний характер розвитку соціалістичних економічних відносин виключає стихійність, що державна власність — найвища і найефективніша форма власності, що соціалізму невластиве товарне виробництво, що існує єдність соціалістичних економічних інтересів і відсутні антагоністичні суперечності тощо. Отже, було поставлено питання про відповідність економічної теорії реальним господарським процесам.

В українській науці розпочався болісний процес переходу від догматичних марксистських принципів економічних досліджень до більш широкого і об'єктивного розуміння економічного розвитку з точки зору світових тенденцій. Водночас, потрібно зазначити, що до його завершення ще дуже далеко, українська економічна наука ніяк не може вийти із кризового стану.

У 80-90-х роках, завдяки розробці теоретичних проблем переходу до ринкової економіки і проведення економічної політики, виданню наукової літератури з проблем ринкового реформування, широко відомими стали імена українських вчених — **Анатолія Гальчинського** і **Віктора Пинзенка** — фахівців з теорії макроекономічного регулювання і фіскальної економічної політики, **Михайла Савлука** і **Анатолія Мороза** — спеціалістів з теорії грошей, грошового обігу і кредиту, **Віктора Ющенка** — знавця банківської справи, теорії і практики монетарної економічної політики, голови правління Національного банку України, випускника тоді ще Тернопільського фінансово-економічного інституту та інших економістів.

Після того, як Україна здобула незалежність, з'явилась можливість видання власних підручників і навчальних посібників з економічної теорії та інших економічних дисциплін. За умов тоталітарного режиму це було неможливим, адже політична економія, за марксистськими канонами, вважалась наукою класовою, партійною і ідеологічною, тому знаходилась під строгим ідеологічним контролем партійних органів, ними затверджувались програми курсів, контролювався централізований випуск підручників. Тепер в Україні з'явилися власні навчальні видання з політичної економії (економічної теорії). Можна згадати кілька підручників, створених за редакцією **С. Мочерного**, а також за редакцією **Г. Климка** і **В. Нестеренка**, посібник **А. Гальчинського**, **Ю. Палкіна**, своєрідні книги **Ю. Бажала** і **В. Боброва** та інших теоретиків. З макроекономіки, яка раніше була взагалі незнаною наукою і трактувалась частиною буржуазної вульгарної економічної теорії, вийшли книги **І. Радіоновой**, **А. Савченка** і **В. Соболева**, з проблем мікроекономіки і теорії підприємництва з'явилось видання за редакцією **С. Покропивного**, а з проблем сучасних міжнародних економічних відносин — за редакцією **А. Філіпенка**. Вийшла ціла низка книг **А. Гальчинського**, **М. Савлука**, **А. Мороза** та інших з проблем теорії грошей і грошового обігу.

Особливе місце в економічній думці України займають наукові дослідження історії вітчизняної і зарубіжної економічної думки. Протягом десятків років — від 30-х до кінця 80-х — вони мали однобічну спрямованість, зосереджуючись переважно на критиці немарксистських економічних концепцій. Спроби об'єктивного аналізу наштовхувались на спротив влади і консервативних вчених. Наприклад, зазнав переслідувань львівський професор **Степан Злупко**, який в книзі "**Економічна думка на Україні**" (1969) намагався неупереджено і без ідеологічних штампів дослідити творчість українських економістів.

Сьогодні зусиллями провідних науковців **Р. Васильєвої**, **Л. Корнійчук**, **С. Злупка**, **С. Мочерного**, **А. Кредісова**, **Л. Горкіної**, **Н. Татаренко** та інших відбувся перехід від однобічного, негативно критичного, ідеологізованого до об'єктивного дослідження історії економічної науки. В нових дослідженнях українських "літописців" економічних вчень — таких, як "**Історія економічної думки України**" Р. Васильєвої, Л. Корнійчук, Н. Петровської, Л. Горкіної, А. Кредісова, П. Леоненка, А. Кліміної (1993), "**Історія економічної думки**" Л. Корнійчук, Н. Татаренко, А. Поручника та інших (1996), "**Михайло Туган-Барановський: український економіст світової слави**" С. Злупка (1993) — в основному застосовано вже нові підходи і об'єктивні методи аналізу без ідеологічних оцінок і стереотипів.

Підсумовуючи сучасний період розвитку української економічної думки, потрібно зауважити, що вона так і не пододала глибокої кризи і властивого їй консерватизму. Українські вчені відверто розгубились в вирі соціально-економічних змін 90-х років і лише

сьогодні намагаються адекватно відбивати в своїх дослідженнях об'єктивні процеси, що розгортаються в перехідній економіці незалежної України.

Не можна залишити поза увагою й наукові економічні погляди *української діаспори*, яка утворилась на рубежі XIX–XX століть і суттєво поповнилась після буремних подій 1917–1920 років та після Другої світової війни. Водночас, як відзначається в науковій літературі, дослідження розвитку економічної думки українського зарубіжжя наштовхується на серйозні перешкоди. До недавнього часу практично не було доступу до праць українських зарубіжних економістів, імена яких або замовчували, або відносили до "українських буржуазних націоналістів". Окремі твори цих науковців хоч і надходили до головних бібліотек України, проте надійно охоронялись від широкого загалу за залізними дверима "спецсховищ" і "спецфондів".

Першою спробою аналізу і узагальнення досліджень зарубіжних українських вчених, стала книга Богдана Винара "Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції 1919–1964", видана в 1965 році в Мюнхені. Можна відзначити й розділ вже не раз згаданої книги "Історія економічної думки України", в якому Н. Петровська також розглядає ці проблеми.

Початок економічним науковим дослідженням в еміграції було покладено в Відні, де у 1921 році відкрився Український вільний університет, ректором якого обрали Михайла Грушевського. Наступного року університет переїхав до Праги, де серед українських економістів своїми дослідженнями виділявся *Олександр Мицюк* (1883–1943) — відомий фахівець в галузі історії економічної думки та економічної історії України.

На території Чехословаччини знаходилась й Українська господарська академія, серед викладачів якої найбільш відомим став *Семен Бородавський* (1870–1942). Його вагомим внеском в розвиток української національної науки стала книга "*Історія кооперації*" (1924), яка за охопленням проблем і глибиною аналізу перевершила подібні праці кращих французьких, німецьких і англійських авторів.

В сусідній Польщі в 1928–1939 роках функціонував Український науковий інститут, який видавав наукові праці українських вчених-економістів. Найпомітнішими серед них стали книги *Василя Садовського*, який емігрував з Радянської України, "*Робоча сила в сільському господарстві України*" (1935) і "*Праця в СРСР*" (1935), а також монографія *Євгена Гловінського* під назвою "*Фінанси УРСР*" (1939).

В. Садовський на багатому фактичному і статистичному матеріалі, завдяки глибокому аналізу радянського законодавства в галузі трудових відносин, зробив обґрунтовані висновки про колоніальний характер розвитку української економіки і згубні наслідки русифікаційної політики властей. А книга Є. Гловінського й донині залишається непересічною працею в сфері фінансового аналізу. Автор досліджує податкову систему в Україні, проблеми бюджету і кредиту, піднімає питання економічного колоніалізму в аспекті фінансової експлуатації України.

Після Другої світової війни центр досліджень українського зарубіжжя з відомих причин перемістився до Мюнхена та інших міст Західної Німеччини, де відновили свою діяльність Українське товариство ім. Шевченка, Український вільний університет, Український техніко-господарський інститут, в 50-х роках були засновані Українська економічна висока школа і Українська вільна академія наук, а також Інститут вивчення СРСР, який очолив Є. Гловінський.

Однак в післявоєнний період найбільш помітними стали економічні дослідження українців США і Канади, де їх нині проживає більше 3 мільйонів. Зокрема, світової слави досяг *Семен Кузнець* (1901–1985), який після закінчення Харківського університету працював на посаді начальника відділу статистики в Україні, потім емігрував до США, де продовжив свою освіту, став професором політичної економії і статистики в університетах Пенсильванії (1930–1954), Джона Гопкінса (1954–1960) і Гарварда (1960–1971), був президентом Американської статистичної асоціації (з 1949 року) і Американської

економічної асоціації (з 1954 року). В 1971 році Саймон (Семен) Кузнець став Нобелівським лауреатом з економіки.

Найбільший внесок Семен Кузнець вніс в порівняльний аналіз економічного зростання. Він визначив і проаналізував виникнення нової доби в історії розвитку економіки. Його ідеї лягли в основу сучасної теорії економічного зростання. С.Кузнець одним із перших запропонував обчислювати показники "валового внутрішнього продукту" (ВВП) і "валового національного продукту" (ВНП), а також "національного доходу" та його приросту на душу населення, які сьогодні стали основними показниками економічного розвитку; запропонована ним методика пізніше лягла в основу сучасної системи національного рахівництва.

Інший американський економіст українського походження **Павло Баран** (1910–1964), професор політичної економії Стенфордського університету (Каліфорнія), став одним із засновників так званої **ліворадикальної політичної економії**, представники якої критикують сучасну ринкову економічну систему, визнаючи при цьому справедливість певних положень марксистської політичної економії, однак відмежовуються від її революційних висновків. В своїй головній праці "**Монополістичний капітал**" (вийшла з друку в 1966 році), написану спільно з П. Свейзі, П. Баран здійснив глибокий аналіз і піддав гострій критиці монополії, вказав на їх негативну роль в економіці і необхідність більш справедливого розподілу доходів за допомогою держави на користь широких верств населення.

Нобелівським лауреатом з економіки став і видатний економіст сучасності **Мілтон Фрідман**, батьки якого колись емігрували до США з Карпатської Русі (Закарпаття).

На теренах США нині діють українські наукові установи — відділ Наукового товариства ім. Шевченка, Інститут українознавчих досліджень при Гарвардському університеті, а також Українська вільна академія наук, яка перебралась сюди з ФРН. З діяльністю останньої пов'язані імена двох відомих зарубіжних українських економістів — В. Тимошенка і В. Голубничого.

Володимир Тимошенко (1885–1965), який очолював правничо-економічний відділ академії, працював також професором Мічиганського і Стенфордського університетів, вивчав вплив циклічних коливань в аграрному секторі на економічну кон'юнктуру, господарські цикли, перебіг ринкових операцій. В. Тимошенко заперечував природність циклічних коливань, відстоював думку, що перехід від депресії до зростання відбувається не автоматично, а через кореляцію певних економічних чинників — таких, як урожайність, зростання експорту сільськогосподарської продукції. Вчений досліджував також радянське сільське господарство, присвятивши цьому книгу "**Сільськогосподарська Росія і зернова проблема**" (1932), яка, за оцінками економістів, має енциклопедичний характер.

Всеволод Голубничий (1928-1977), співробітник Інституту вивчення СРСР, викладач Гантер-Коледжу в Нью-Йорку, відомий своїми працями з економічних проблем СРСР та України, досліджував вплив теорії вартості К. Маркса на практику ціноутворення в Радянському Союзі, розвиток статистичних методів дослідження макроекономічних результатів. Він зробив також значний внесок в розробку порівняльних досліджень економічних систем, які виклав в підручнику "**Економічні системи в дії: Сполучені Штати, Радянський Союз і Франція**" (1962), який написав спільно з професором Колумбійського університету (США) А. Оксенфельдтом.

В останні роки життя в центрі наукових інтересів В. Голубничого були регіональні економічні проблеми, досліджуючи які, він на основі аналізу розподілу капіталовкладень довів, що метою радянської економіки є не прокламоване зростання виробництва продукції для населення, а політичні і воєнні інтереси російських "вождів". Він знищив міф про СРСР як "економічний моноліт", виявивши природні, історичні і етнічні відмінності радянських республік, що породжують економічні суперечності, які зрештою призведуть до розвалу СРСР. Цим підходом він виявив прихильність до інституціональних принципів аналізу.

Помітною постаттю в зарубіжній економічній науці став також *Роман Роздольський* (1898–1967), який одержав освіту в Празькому та Віденському університетах, здобув ступінь доктора політичних наук, здійснював широке коло досліджень в галузях політології, соціології, економічної Історії. Він вивчав творчість Карла Маркса, став першим вченим на Заході, хто віднайшов в Нью-Йоркській бібліотеці оригінальне видання «Економічних рукописів 1957–1858 роках» Маркса і присвятив багато уваги тлумаченню та популяризації цього дослідження, яке було одним із чорнових варіантів "Капіталу". Згодом книга Р Роздольського "*Створення марксового "Капіталу"*" (1968) стала віхою в розвитку досліджень творчості Маркса на Заході.

Як зазначалось в зарубіжних українських виданнях, "Роздольський показав, що марксисті після Маркса не зрозуміли методу абстракції, на якому базувався "Капітал" та інші економічні праці Маркса". Саме тому потерпіли невдачу намагання так званих учнів Маркса, а вірніше — його вульгаризаторів, застосувати до аналізу конкретної економічної дійсності категоріальний апарат та концептуальні знаряддя "Капіталу", не зрозумівши повною мірою його методології, яка ґрунтувалась на чистій абстракції. Це неминуче ставило під сумнів цінність і значимість багатьох марксових теорій.

Не можна не згадати й про *Богдана Гаврилишина* (нар. 1926), уроженця села Коропець на Тернопіллі, громадянина Канади, в 1967-1986 роках директора Міжнародного Інституту управління і менеджменту (Швейцарія). Академік НАН України Гаврилишин — голова Міжнародного фонду Відродження в Києві, радник Верховної Ради України, член Римського клубу (Римський клуб — міжнародна неурядова організація, яка досліджує перспективи глобального розвитку людської цивілізації на ґрунті вивчення сучасних тенденцій світового економічного розвитку. Об'єднує близько 100 вчених, політичних діячів, фінансистів тощо), багатьох академій і міжнародних комісій, а також президент Тернопільської академії народного господарства. Він визнаний у світі спеціаліст з освітнього менеджменту, дослідження глобальних економічних проблем. Цим проблемам присвячена найбільш відома його праця "*Дороговкази в майбутнє: до найбільш ефективних суспільств*" (1980), яка являє собою доповідь Римському клубові. В цій книзі він визначено заявив, що необхідною передумовою економічної інтеграції і встановлення справедливого світового економічного порядку є «еволюція і конвергенція двох світових систем — ринкової і планової»

Визнаними на Заході дослідниками є також інші представники української діаспори *Володимир Бандера* (нар. 1932), *Омелян Бей* (нар. 1926), *Богдан Винар* (нар. 1926), *Любомир Коваль* (нар. 1932), *Іван Коропецький* (нар. 1921), *Федір Кушнірський* (нар. 1936), *Зіновій Мельник* (нар. 1928) із США, *Петро Воробій* (нар. 1920) з Канади та інші.

Ці та інші економісти українського зарубіжжя впродовж багатьох років були із зрозумілих причин "радянологами", представляли поневолену українську націю, їх, звичайно, більше турбували емпіричні дослідження, стан економіки України, її місце в комуністичній імперії, шляхи подолання економічної і соціальної відсталості, здобуття національного суверенітету, ніж теоретичні аспекти економічного розвитку.

Варто згадати й велику групу науковців-економістів, що віднедавна опинились в так званому "ближньому зарубіжжі", передусім в Росії, але родинні коріння пов'язують їх з Україною. Йдеться, зокрема, про *Євгена Примакова* (нар. 1929) — економіста-міжнародника, академіка, недавнього міністра іноземних справ, а згодом й прем'єра уряду Росії, який народився в Києві, *Гавриїла Попова* (нар. 1936) — академіка, спеціаліста з теоретичних проблем господарського управління, родом з Донеччини, колишнього львів'янина *Григорія Явлінського* (нар. 1950) — фахівця з проблем макроекономічного регулювання, нині відомого російського політика та багатьох інших.

Література

1. Австрийская школа в политической экономии: К. Менгер, Е. Бём-Баверк, Ф. Визер. — М.: Экономика, 1992.
2. Алле М. Экономика как наука. — М.: Наука для общества: РГГУ, 1995.
3. Аникин А. Люди науки. — М.: Дело, 1995.
4. Антология экономической классики: В 2 т. — М.: Эконом, 1992.
5. Бастиа Ф. Экономические гармонии. — М.: Дело, 2000.
6. Белл Д. Третья технологическая революция и её возможные социально-экономические последствия. — М.: Дело ЛТД, 1990.
7. Бернштейн Э. Проблемы социализма и задачи социал-демократии. — М., 1901.
8. Бернштейн Э. Социальные проблемы. — СПб., 1906.
9. Біблія. — М., 1991.
10. Блауг М. Економічна теорія у ретроспективі. — К.: Основи, 2001.
11. Боровой С. Кредит и банки России (середина XVIII ст. — 1861 г.). — М., 1958.
12. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XVI-XVIII ст.: У 3 т. — К.: Основи, 1995—1997.
13. Бём-Баверк Е. История и критика теории процента. — СПб., 1909.
14. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии, 1874 // 25 ключевых книг по экономике. — Пермь: Урал-ЛТД, 1999.
15. Волков Н. Структурные сдвиги в экономике США в 70—80-х годах. — М., 1989.
16. Вошанова Г., Година Г. История экономики. Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 2002. — 232 с.
17. Всемирная история экономической мысли: В 6 т. — М.: Мысль, 1997.
18. Гаврилюк О., Румянцев А. Економічна інтеграція в сучасному світі. — К., 1991.
19. Гелбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество. — М., 1969.
20. Гелбрейт Дж. К. Экономическая теория и цели общества. — М., 1976.
21. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991.
- 22.
23. Дейвіс Н. Європа: Історія. — К.: Основи, 2001.
24. Джевонс В.С. Теория политической экономии. — СПб., 1905.
25. Довбенко М.В. Сучасна економічна теорія: економічна нобелелогія: Навч. посіб. — К.: Академія, 2005.
26. Дорошенко Д. І. Нариси історії України. — Л., 1991.
27. Економіка зарубіжних країн: Підручник / А. Філіпенко, В. Вергун, І. Бураківський та ін. — К., 1996.
28. Економічна історія: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / Н. Тимочко, Л. Рудомьоткіна та ін. — К.: КНЕУ, 2001.
29. Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений. — М.: Экономика, 1995.
30. Игнатенко А.А. Ибн Хальдун. — М.: Прогрессе, 1980.
31. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX — XIV веков. — М.: Госполитиздат, 1961.
32. История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 т. — М., 1988.
33. История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма: В 3 т. — М., 1986.
34. История мировой экономики: Учеб. для вузов / Под ред. Г. Поляка, А. Марковой. — М., 1999.
35. История экономики: Учебник / Под общ. ред. проф. О. Кузнецовой и проф. И. Шапкина. — М.: ИНФРА-М, 2002. — 384 с.
36. Історія економічних учень. Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. — К.: Знання, 2004.
37. Історія економічної думки: Навчальний посібник / Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко та ін. — К., "Фенікс", 1996. — 416 с.

38. *Каутский К.* Национальное государство, империалистическое государство и союз государств. — М., 1917.
39. *Кейнс Дж. М.* Общая теория занятости, процента и денег. — М.: Гелиос АРВ, 2002.
40. *Кларк Дж. Б.* Распределение богатства. — М.; Л.: Соцэкгиз, 1934.
41. *Ковальчук В., Лазарович М., Сарай М.* Історія економіки та економічної думки. — К.: Знання, 2008.
42. *Ковальчук В., Сарай М.* Ретроспектива світової економічної думки. — Т.: Астон, 2006.
43. *Кондрачев Н.* Избранные сочинения. — М.: Экономика, 1993.
44. *Костюк В. Н.* История экономических учений: Курс лекций — М.: Центр, 1997.
45. *Котельникова Л.* Феодализм и город в Италии в XIII-XV вв. — М., 1987.
46. *Коуз Р.* Маяк в экономической теории // Коуз Р. Фирма, рынок и право. — М.: Дело ЛТД, 1993. — С. 160—175.
47. *Коуз Р.* Фирма, рынок и право. — М.: Дело ЛТД, 1993.
48. *Крижанівський О.* Історія Стародавнього Сходу. — К., 1996.
49. *Крип'якевич І.* Всесвітня історія: В 3 кн. — К., 1995.
50. *Кенз Ф.* Избранные экономические произведения. — М., 1969.
51. *Леоненко П., Юхименко П.* Економічна історія: Навч. посіб. — К.: Знання-Прес, 2004.
52. *Лист Ф.* Национальная система политической экономики, 1841 // 25 ключевых книг по экономике. — Пермь: Урал-LTD, 1995.
53. *Ломакин В.* Внешнеэкономическая политика Великобритании. — М., 1988.
54. *Любавський М. К.* Лекции по древнерусской истории. — М., 1918
55. *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. — 2-ге вид. — К., 1963. — Т. 4, 19, 20, 23—25.
56. *Маршалл А.* Принципы экономической науки: В 3 т. — М.: Прогресс, 1993.
57. Меркантилизм / Под ред. И. С. Плотникова. — Л.: Соцэкгиз, 1935.
58. *Милль Дж. С.* Основы политической экономии и некоторые аспекты их приложения к социальной философии: В 3 т. — М.: Прогресс, 1980—1981.
59. Мировое хозяйство и советская экономика: шансы и иллюзии. — М., 1990.
60. Міжнародні економічні відносини: Історія міжнародних відносин: Підручник / А. Філіпенко та ін. — К., 1992.
61. *Норт Д.* Институції, інституційна зміна та функціонування економіки. — К.: Основи, 2000.
62. *Ойкен В.* Основы национальной экономики. — М.: Экономика, 1996.
63. *Павленко Ю.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. — К., 1996.
64. *Петти В.* Экономические и статистические работы. — М., 1940.
65. *Пивовар С, Слюсаренко А., Стельмах С.* Всесвітня історія. Новітній період. 1945—1997 рр. — К., 1998.
66. *Погребинский А.* Очерки истории финансов дореволюционной России. — М., 1954.
67. *Подлесний С, Єрфорт Ю., Іскрицький В.* Історія інженерної діяльності: Навч. посіб. для студ. вищих техн. навч. закл. — Краматорськ, 2004.
68. *Проектор Д.* Мировые войны и судьбы человечества. — М., 1986.
69. *Прудон П. Ж.* Что такое собственность? или исследование о принципе и власти. — М.: Республика, 1998.
70. *Рикардо Д.* Начала политической экономии // Классика экономической мысли: Соч. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2000.
71. *Робинсон Дж.* Экономическая теория несовершенной конкуренции. — М.: Прогресс, 1986.
72. *Рошер В.* Начала народного хозяйства. — М., 1860.
73. *Самуэльсон П.* Экономика: В 2 т. — М.: Алгон, 1992.
74. Світова економіка. — К.: "Либідь", 2000

75. *Сей Ж.-Б.* Трактат по политической экономии. — М.: Дело, 2000.
76. *Сисмонди С.* Новые начала политической экономии, или о богатстве в его отношении к народонаселению. — М.: Соцэкгиз, 1937.
77. *Смирнова С.* ФРГ: новый этап промышленного развития. — М., 1990.
78. *Сміт А.* Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй: Пер. з англ. — К.: Port-Royal, 2001.
79. *Соловйов С.* "Истории России с древнейших времен" — М, 1988.
80. *Стельмах С, Пивовар С.* Всесвітня історія (запитання і відповіді). — К., 1996.
81. *Ткаченко А.* Экономическая история Западной Европы и Америки: Учеб. пособие. — Запорожье, 1998.
82. *Трубайчук А.* Друга світова війна.—К., 1995.
83. *Усоскин В.* "Денежный мир" Милтона Фридмена. — М.: Мысль, 1989.
84. *Уткин А.* Первая Мировая война. — М.: Алгоритм, 2001. — 592 с.
85. Утопический социализм. Хрестоматия. — М.: Политиздат, 1982.
86. Философский энциклопедический словарь. — М.: ИНФРА-М, 2001.
87. *Фридмен М.* Количественная теория денег: новая формулировка // Если бы деньги заговорили... — М.: Дело, 1998.
88. *Хисао Канамори, Даюн Вада.* Япония — мировая экономическая держава. — М., 1986.
89. Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 ч. — М.: Высш. шк., 1980.
90. *Чемберлин Э.* Монополистическая конкуренция: реориентация теории стоимости. — М.: Экономика, 1996.
91. *Черевко Ю., Шевченко Н.* Экономические отношения в "треугольнике" Япония — новые индустриальные экономики Азии — США. — М., 1992.
92. *Черкашина Н.* Економічна історія: Навч. посіб. — К.: ЦУЛ, 2003.
93. *Чистозвонова А.* Генезис капитализма. Проблемы методологии. — М., 1985.
94. *Шумпетер Й.* Теория экономического развития. — М.: Прогресс, 1982.
95. *Эглау Х.* Борьба гигантов. Экономическое соперничество Европы, США, Японии. — М., 1986.
96. *Эйду с Х.* История Японии с древнейших времен до наших дней: Краткий очерк. — М., 1968
97. Экономика зарубежных стран. Капиталистические и развивающиеся страны. — М., 1990.
98. Экономическая история зарубежных стран. Курс лекций / Н. Полетаева, В. Голубович, Л. Пашкевич и др.; Под общ. ред. В. Голубовича. — Минск, 1997.
99. Экономическая история капиталистических стран / Под ред. В. Чунтулова, В. Сарычева. — М., 1985.
100. Экономическая история: Исследования, историография, полемика. — М., 1992.
101. *Эрхард Л.* Благосостояние для всех. — М.: Прогресс, 1989.
102. *Ядгаров Я.С.* История экономических учений: Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998.

Додатки

Словник історико-економічних термінів

Акціонерне товариство — форма організації підприємств, капітал яких формується шляхом продажу акцій та інших цінних паперів.

Акціонерний капітал — засоби компанії, які становлять вартість випущених нею акцій та первісний капітал акціонерного товариства.

Акція — вид цінного папера, який свідчить про участь власника акцій у капіталі акціонерного товариства, яке її випустило, та дає йому право на отримання частини прибутку цього товариства у вигляді дивіденду. Акції мають номінальну та курсову (ринкову) ціну.

Алод (від старонім. *al* — повне та *od* — володіння) — форма феодалної земельної власності в Західній Європі, яка вільно відчувувалася.

Анексія — насильне приєднання (захоплення) чужої території.

Антипрестітвське законодавство — сукупність регулятивних заходів, спрямованих на обмеження монополізації виробництва, утворення монопольних структур і об'єднань.

Баналітет — монопольне право феодала вимагати від залежних селян, щоб вони мололи зерно лише на його млині, випікали хліб у його пекарні, давили виноград на його виноградному пресі тощо за плату, визначену ним самим.

Банкноти — банківські білети, грошові знаки, які випускаються в обіг центральними емісійними банками і є основним видом паперових грошей.

Бенефіцій (від лат. *beneficium* — благодіяння) — земельне володіння, яке дарувалося великим феодалом (королем) у довічне користування васалам за умови відбування військової або адміністративної служби.

Бартер — безпосередній обмін одного товару на інший без використання грошей як засобу обміну.

Безробіття — стан неповної зайнятості працездатного населення суспільно корисною працею.

Біметалізм — грошова система, за якої роль загального еквівалента законодавчо закріплювалася за двома металами — золотом і сріблом; монети з цих металів виконували без обмежень усі функції грошей.

Біржа — форма організації торгівлі, постійно діючий ринок, де торгують цінними паперами, нерухомістю, великими партіями товарів.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) — сукупна величина продукту, виробленого всередині країни протягом певного року.

Валовий національний продукт (ВНП) — сукупна величина продукту, виробленого протягом певного року національними суб'єктами незалежно від їхнього територіального місцерозташування. ВНП відрізняється від ВВП на сальдо зовнішньоекономічних операцій

Васалітет — у середньовічній Європі система особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших, могутніших феодалів (сеньйорів).

Вексель — вид цінного папера у вигляді письмового боргового зобов'язання суворо встановленої форми, який надає його власнику безперечне право у зазначений термін вимагати з боржника сплати обумовленої грошової суми.

Військово-промисловий комплекс (ВПК) — об'єднання військових підприємств, керівництва збройних сил, урядової бюрократії, мілітаризованих наукових установ, які розробляють і виробляють військову продукцію.

Вотчина — комплекс феодалної земельної власності (землі, будівлі, реманент) та пов'язаних з нею прав на феодално залежних селян.

Ганза (союз, товариство) — торговий союз міст Балтійського та Північного морів на чолі з містом Любеком у XII—XVI ст.

Гільдія — об'єднання купців у середньовіччя в Західній Європі, яке захищало інтереси і цехові привілеї своїх членів.

Гіперінфляція — зростання надзвичайно високими темпами товарних цін та грошової маси в обігу, яке призводить до різкого знецінення грошової одиниці, розладу платіжного обігу та порушення нормальних господарських зв'язків.

Гомстед (англ. *homestead* — садиба, селянський двір, ферма) — ділянка землі, яка надавалася в США в XIX ст. поселенцям безкоштовно або на пільгових умовах для колонізації малозаселених територій.

Двопілля — система землеробства, за якої земля ділилася на дві рівні частини: тоді коли одна була під посівом, друга "відпочивала".

Девальвація — зниження державою обмінного курсу національної валюти відносно іноземних валют або міжнародних рахункових одиниць, а раніше і щодо золота; зменшення реального золотого вмісту грошової одиниці.

Депозит — (від лат. *depositum* — річ, віддана на зберігання) — гроші або цінні папери, внесені до банку підприємствами і громадянами для зберігання.

Дефляція — зменшення грошової маси, вилучення з обігу частини надмірних грошових засобів, випущених у період інфляції, яке супроводжується загальним зниженням цін у країні.

Дивіденд (від лат. *dividendus* — те, що слід поділити) — дохід, одержаний власником акції за рахунок прибутку акціонерного товариства.

Диспропорції економічні — порушення пропорцій у розвитку окремих галузей народного господарства, економічних підрозділів, макроекономічних параметрів, фаз відтворення тощо. Виникає внаслідок неправильної економічної політики держави, порушень у функціонуванні господарського механізму, природних і технологічних аномалій.

Диференціація — поділ, розчленування цілого на окремі якісно відмінні частини. Диференціація селянських господарств — розшарування, поява багатих та бідних господарств.

Додатковий продукт — продукт праці, що перевищує необхідний продукт, тобто потрібний для відтворення робочої сили.

Домен — земля, на якій велося господарство землевласників.

Евекта — державне торгове мито за вивезення товарів із країни.

Експансія (від лат. *expansio* — розширення, поширення) — політика окремих країн, монополістичних об'єднань, фірм тощо, спрямована на розширення сфер свого впливу з метою отримання вигідних ринків збуту, вкладень капіталу, джерел сировини.

Експорт — вивезення за кордон для реалізації на зовнішніх ринках товарів, послуг, капіталу, цінних паперів.

Експропріація — примусове безоплатне або оплачуване відчуження майна органами державної влади. Експропріація з виплатою відшкодування називається реквізицією, а без виплати — конфіскацією.

Екстенсивне виробництво — спосіб збільшення обсягів виробництва за рахунок залучення додаткових ресурсів, збільшення використання ресурсних джерел без підвищення ефективності їх використання, пов'язаний з кількісними, а не якісними змінами.

Емісія — випуск в обіг грошей, акцій, облігацій, інших боргових зобов'язань; зумовлює збільшення грошової маси в обігу.

Емфітевтичне право — довгострокова або довічна оренда.

Ергастерій — у Стародавній Греції майстерня, в якій працювали раби.

Золоте забезпечення — запас золота у центральних банках, призначений для покриття банківської емісії, а інколи й для забезпечення поточних рахунків та інших зобов'язань, що належать до сплати.

Золотий стандарт — система грошового обігу, за якою в ролі міри вартості й повноцінних засобів обігу використовується золото та існує вільний обмін на нього паперових грошей. Вперше золотий стандарт був установлений у Великій Британії наприкінці XVIII ст.

Ізгої — люди, що з різних причин вийшли з тієї соціальної групи, до якої належали та не ввійшли до іншої. Вони вважалися вільними, проте не мали власного господарства, часто осідали в чужих дворах, при церквах. Аналогічним було становище сярбів.

Імміграція — в'їзд іноземців у країну на тимчасове чи постійне проживання.

Імпорт — ввезення з-за кордону товарів, технологій і капіталів для реалізації і використання на внутрішньому ринку країни-імпортера.

Інвестиція — довгострокове вкладення капіталу в підприємства, різні галузі господарства економіки з метою отримання прибутку.

Інвестор — юридична чи фізична особа, що здійснює інвестиції.

Індукта — державне торгове мито за ввезення товарів у країну.

Індустріалізація — перехід економіки країни на промисловий шлях, значне збільшення частини промислового виробництва в економіці, створення великого машинного виробництва в усьому народному господарстві чи окремих його галузях.

Інновація — впровадження нових форм організації праці й управління, що охоплює не тільки окреме підприємство, а і їх сукупність, галузь; вкладення коштів в економіку, що забезпечує зміну техніки і технології.

Інтеграція економічна — сучасна форма процесу інтернаціоналізації виробництва, зближення і поглиблення взаємодії підприємств, галузей народного господарства, регіонів і держав в інтересах повнішого задоволення потреб у відповідних товарах та послугах.

Інфляція — знецінення паперових грошей внаслідок перевищення їхньої кількості в обігу над сумою цін товарів та послуг. Інфляція супроводжується підвищенням цін на товари, зниженням реальної заробітної плати, зростанням незадоволеного попиту тощо.

Інфраструктура — комплекс галузей господарства, які обслуговують промислове сільськогосподарське виробництво, а також населення. Включає дороги, канали, мости, порти, транспорт, зв'язок, енергопостачання, житлове та комунальне господарство, підприємства побутового обслуговування, торгівлі, освіти, науку, охорону здоров'я тощо.

Іпотека — застава нерухомого майна (землі, будівель тощо) для одержання довгострокової грошової позики.

Каботаж — судноплавство між портами однієї країни в межах одного чи кількох морів.

Кадастр — перепис, економічна оцінка й класифікація усіх земельних угідь. Перші поземельні кадастри — "Йосифинська" й "Францисканська" метрики — були проведені відповідно в 1785-1787 і 1819-1820 роках австрійським урядом на території Галичини.

Капітулярій — у період раннього середньовіччя закони і розпорядження франкських королів із династії Каролінгів.

Картель — об'єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і виготовлений продукт, виробничу та комерційну самостійність, домовляючись про частку кожного в загальному обсязі виробництва, ціни, ринки збуту, обмінюючись патентами на нову техніку тощо.

Колон — у Римській імперії орендар невеликої земельної ділянки у великого землевласника; раб-відпущеник, якому надавалася ділянка землі — парцела, за що він повинен був віддавати власнику землі частину виробленого продукту.

Колонат — форма виробничих відносин між великим землевласником і безпосереднім виробником — колоном, поширена в Римській імперії. За системи колонату велика земельна власність дробилась на парцели — невеликі земельні ділянки, що надавалися землевласником у користування колонам, які поступово прикріплювалися до землі.

Комендація — акт, що встановлював залежність васала від сеньйора чи селянина від феодала.

Комунальні революції — у XI—XIII ст. визвольний рух мешканців міст проти залежності від феодалів — власників міст, у результаті якого міста отримували повну чи часткову незалежність і самоврядування.

Комутація ренти — переведення закріпачених селян із панщини на натуральний, а згодом і грошовий оброк.

Конверсія військова — перехід від військового виробництва до мирного.

Конгломерат — багатогалузеве об'єднання технічно не пов'язаних підприємств, що належать одній фірмі й випускають на одній або більше стадіях виробництва різноманітні, такі, що не конкурують між собою товари, або оперують на сегментах ринку, які не перетинаються.

Контрибуція — примусові грошові або натуральні стягнення під час війни з населення окупованої території, які провадять ворожі війська; платежі, що накладаються на переможену державу на користь держави-переможниці.

Концерн — об'єднання підприємств різних галузей промисловості, транспорту, торгівлі, банків, науково-дослідних та навчальних центрів тощо зі спільною власністю і єдиним фінансовим контролем, метою якого є здійснення спільної діяльності. Оперативне керівництво здійснює рада директорів.

Концесія — передача на певних умовах і на певний термін права експлуатації окремих державних об'єктів.

Кон'юнктура — сукупність ознак, які визначають поточний стан економіки в певний період. Характеризується рівнями попиту і пропозиції, ринковою активністю, цінами, обсягами продажу та іншими економічними показниками.

Копігольдери (від англ. *copyholders* — утримувач за копією) — категорія залежного селянства у середньовічній Англії, яка отримувала право на володіння земельною ділянкою, хоч і зі значними обмеженнями та зобов'язанням виконувати великі повинності, на основі копії — виписки з протоколу маноріальної курії (звідси й назва).

Латифундія — велике приватне земельне володіння, маєток.

Лен — бенефіцій, що передався у спадок.

Лісохімічні промисли — суха перегонка дерева для одержання поташу, смоли, дьогтю, деревного вугілля тощо.

Ліцитація — продаж з аукціону конфіскованого майна за несплату боргів.

Локаут (від англ. *lockout* — зачиняти двері перед ким-небудь, не впускати) — тимчасове закриття підприємства та масове звільнення робітників з метою попередження чи припинення страйку.

Магдебурзьке право — система міського самоврядування у період Середньовіччя.

Манор — феодална вотчина в середньовічній Англії.

Мануфактура (від лат. *manus* — рука, *factura* — виготовлення) — 1) форма промислового виробництва, яка історично передувала машинній промисловості; характеризується ручною ремісничою технікою і поділом праці; 2) назва деяких текстильних підприємств в Україні та інших країнах.

Меркантилізм (від італ. *mercante* — торгівець, англ. і франц. *mercantile*) — політика, спрямована на нагромадження золота і срібла в країні шляхом обмеження вивезення їх та збільшення вивезення товарів.

Метрополія — держава, яка володіє колоніями, центр колоніальної імперії.

Мілітаризація економіки — переведення значної частини національного господарства на виробництво товарів і послуг воєнного призначення.

Монополістичний капіталізм — період в історії, коли панівними у виробництві стають монополістичні об'єднання, які тримають під контролем ринок країни.

Монополія (від грец. *μονο* — один і *πολεο* — продаю) — об'єднання підприємств виробництва певного продукту. Виникає на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу з метою встановлення контролю над ринком для обмеження конкуренції та отримання високих (монопольних) прибутків.

Мораторій — відстрочення виконання зобов'язань, встановлене державними органами на певний термін чи до закінчення яких-небудь надзвичайних подій — війни, стихійного лиха тощо.

Натуральне господарство — господарство, що задовольняє свої потреби виключно за рахунок власного виробництва.

Національне багатство — сума наявних у розпорядженні суспільства матеріальних та духовних благ, нагромаджених ним протягом усього історичного періоду виробничої діяльності.

Необхідний продукт — продукт праці, потрібний для відтворення робочої сили, тобто фізичних і духовних здібностей працівника і членів його сім'ї.

Неолітична революція — процес переходу від присвоювальних до відтворювальних форм господарювання, який супроводжувався появою додаткового продукту, підвищенням життєвого рівня населення, зростанням його чисельності й створенням передумов для виникнення держав.

Нобілі — знать у Стародавньому Римі, привілейована правляча верхівка, сенатори.

Нобілітація — отримання дворянства в добу Середньовіччя.

ОПЕК (*Організація країн — експортерів нафти*) — об'єднання основних нафтовидобувних держав Азії, Африки й Латинської Америки, засноване 1960 р.

Патронат — 1) за часів Римської республіки — добровільне віддання громадян у покровительство великим землевласникам; 2) у пізній Римській імперії, у добу раннього Середньовіччя — система залежності невеликих власників.

Прекарій — умовне землеволодіння, коли земля отримувалася на термін, визначений її власником.

Промисловий переворот — перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, впровадження у виробництво і транспорт робочих машин і механізмів.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національної промисловості й сільського господарства від іноземної конкуренції шляхом установа високого заборонного мита на іноземні товари.

Пул — форма монополії, при якій прибуток усіх учасників надходить у загальний фонд і розподіляється між ними пропорційно до розмірів їхніх капіталів.

Рало — найдавніше орне знаряддя.

Рантьє — особи, що живуть за рахунок доходів від свого грошового капіталу, наданого в позику, чи цінних паперів (проценти, дивіденди).

Регалії — 1) монопольне право королів та великих феодалів у середньовічній Європі на стягнення мита, судових штрафів тощо; 2) монопольне право Коша Запорізької Січі розподіляти між куренями риби та звірині лови, ліси й сіножаті за одночасного виключення конкуренції з боку сторонніх.

Регламентация — встановлення певних правил, що визначають порядок будь-якої діяльності.

Реімпорт — ввезення з інших країн власних товарів, раніше туди експортованих.

Рента (з лат. *reddo* — повертаю, сплачую) — дохід з капіталу, землі або майна, який власники регулярно одержують, не займаючись підприємницькою діяльністю; особливий вид державної безстрокової облігаційної позики, за якою держава бере на себе зобов'язання виплачувати щорічно певний дохід (ренту) на позичений капітал.

Репарації — матеріальне чи грошове відшкодування державою, що розв'язала війну, збитків, заподіяних державі, яка зазнала нападу.

Рефінансування — погашення старої державної заборгованості випуском нових позик, здебільшого у вигляді короткотермінових зобов'язань, чи зобов'язань, за якими закінчується термін їх погашення, довготерміновими цінними паперами.

Реформація — суспільно-політичний та ідеологічний рух у більшості країн Західної та Центральної Європи в XVI ст., спрямований проти католицької церкви. Її наслідком стало виникнення протестантизму.

Ринок — система товарно-грошових відносин, які виникають між покупцем і продавцем, яка включає механізм вільного ціноутворення, вільне підприємництво, що здійснюється на основі економічної самостійності, рівноправності та конкуренції.

Секуляризація земель (з лат. *saecularis* — світський) — перетворення церковної та монастирської власності на світську.

Сеньйор — (з лат. *senior* — старший) — великий землевласник, феодал у середньовічній Європі, який мав усю повноту влади на території, що йому належала; вищий феодал щодо нижчого — васала.

Сервітут — обмежене правокористування чужою власністю. Найбільшого поширення набули земельні сервітути, які полягали у праві власника земельного наділу користуватися певними вигодами сусіднього земельного наділу (наприклад, право проїзду через приватні володіння), а також дорогою, водоймищем, пасовиськом тощо.

Синдикат — об'єднання підприємств, в якому розподіл замовлень на купівлю сировини і реалізацію продукції здійснюється через єдину збутову контору або інший аналогічний орган. Учасники синдикату зберігають виробничу самостійність, але втрачають комерційну.

Стандартизація — встановлення норм і вимог до фізичних і об'ємних величин виробів і продуктів, що випускаються, напівфабрикатів, сировини і матеріалів. Ці норми та вимоги оформлюються у вигляді стандартів.

Суверенітет — політична незалежність держави, яка полягає в її праві самостійно розв'язувати свої внутрішні й зовнішні справи.

Тартак — лісопилка в XVI—XIX ст.

Товарне господарство — форма ведення господарства, за якої продукти виготовляються не для власного споживання, а для обміну шляхом купівлі.

Торговий баланс — документ, що відображає співвідношення експорту та імпорту країни за певний відрізок часу. Активний торговий баланс характеризується перевищенням вартості вивезення товарів і послуг над ввезенням.

Трест — об'єднання підприємств однієї або кількох технологічно пов'язаних між собою галузей промисловості, учасники якого втрачають комерційну і виробничу самостійність, підкоряючись єдиному контролю.

Уніфікація — зведення чогось до єдиної форми, системи.

Урбанізація (від лат. *urbanus* — міський) — історичний процес зростання ролі міст в економічному і культурному житті суспільства; процес зосередження промисловості й населення в містах, переважно великих.

Феод (від лат. *feodum* — маєток) — спадкове земельне володіння, а іноді посада або прибутки в країнах Західної Європи періоду Середньовіччя, надані сеньйором своєму васалові з умовою виконання певних обов'язків: військової служби, допомоги в управлінні маєтком сеньйора тощо.

Фригольдери (від англ. *freeholder* — вільний утримувач) — категорія землевласників у середньовічній Англії, що володіли землею довічно або спадково на підставі феодального вільного держання. Були особисто вільними, сплачуючи фіксовану ренту. Крім селян, фригольдерами могли бути феодала, церкви, міщани.

Фритредерство (від англ. *free trade* — вільна торгівля) — економічна політика промислової буржуазії, яка полягала у вимозі свободи торгівлі та невтручанні держави у підприємницьку діяльність.

Холдинг — компанія, що володіє контрольним пакетом акцій інших компаній та управляє їхньою діяльністю.

Цензива — оброчна система користування землею.

Ярмарок (з нім. *Jahrmarkt* — щорічний торг) — регулярний торг широкого значення; базар, періодично організовуваний у традиційно визначеному місці; сезонне розпродавання товару одного чи кількох видів.

Одиниці виміру

Акр = 4046,86 м².

Ар = квадрату зі сторонами 10 м.

Відро австрійське = 10 л.

Гріхи (грош) — старовинна монета, що була поширена в багатьох країнах Європи. Відома з XII ст. На українських землях у XVI—XVIII ст. у значній кількості були в обігу литовські й польські гроші (польський грош — срібна монета масою 3,1 г). З часом гріш перетворився на дрібну розмінну монету: на початку XIX ст. — вартістю 2 копійки, пізніше — вартістю 1/2 копійки.

Денарій — срібна монета в європейських країнах у середньовіччі.

Денга — срібна російська монета XIV—XVIII ст.

Десятина (господарська) = 1,45 га (застосовується з XVIII ст.). У XIX ст. 1 десятина в середньому становила 1,2 га.

Десятина (казенна) = 1,09 га.

Дукат = 60 коп. золотом.

Карбованець російський = 100 коп.

Кварта = 0,5 л.

Кона = 60 шт.

Корець — старовинна одиниця виміру зерна, рідин в Україні, Росії, Білорусі, Польщі, Литві в XV—XVII ст. Офіційно прийнятим у шляхетській Польщі був т. зв. варшавський корець місткістю близько 50 кг. В Україні корець був побутовою мірою збіжжя і становив собою мірку місткістю 6 пудів (близько 100 кг).

Крейцер — розмінна монета, що карбувалася зі срібла, а згодом із міді в Німеччині (XV—XIX ст.) та Австрійській імперії (XVII—XIX ст.). На українських землях, захоплених Австрією, у XVIII—XIX ст. були в обігу мідні крейцери.

Крона — назва багатьох середньовічних європейських монет, а також монета й грошова одиниця деяких країн у новий і новітній час. Австро-угорська крона була в обігу протягом 1892—1918 рр. і дорівнювала 100 гелерам. Карбувалися золоті монети вартістю 20 і 10 крон і срібні вартістю 1, 2 і 5 крон. Випускалися також паперові крони. На території Галичини австрійські крони називали коронами.

Лашт = 60 корців, або 360 пудів, або 5896,8 кг.

Миля — одиниця довжини в неметричних системах мір: 1) міжнародна морська миля = 1852 м; 2) британська морська миля = 1853,184 м; 3) британська сухопутна миля = 5280 футів = 1609,344 м;

Пуд = 16,38 кг, або 40 фунтів.

Ринський (римський) — назва монети на західноукраїнських землях, які перебували під владою Австрії, що дорівнювала 1 австрійському гульдену. З 1857 р. дорівнював 2/3 таляра, або 20 срібним грошам, а з 1867 р., ставши австро-угорською грошовою одиницею, — 100 крейцерам.

Рубль російський = 33 алтини, або 2 денги.

Сажень — російська лінійна міра довжини (213,36 см).

Таляр — велика срібна високопробна монета багатьох європейських країн XVI—XIX ст. Спочатку важив близько 30 г, згодом — майже вдвічі менше. На українських землях таляри були в обігу в XVI—XVIII ст.

Флорин — 1) золота монета вагою 3,5—3,7 г, яку карбували до XVI ст. у Флоренції, пізніше — назва срібної монети в європейських країнах, зокрема в Угорщині; дорівнював австрійському гульдену; 2) інша назва злогого, що трапляється в польських та українських писемних джерелах XVI—XVIII ст.

Фунт — 405 г

Нобелівські лауреати з економіки

1969 рік — **Ян Тінберген** (Нідерланди) і **Рагнар Фріш** (Норвегія) — за створення і застосування динамічних моделей економічного зростання для аналізу господарських процесів;

1970 рік — **Пол Самуельсон** (США) — за наукову працю, що розвинула економічну теорію та зробила вклад у підвищення загального рівня аналізу в економічній науці;

1971 рік — **Саймон Кузнец** (США) — за емпірично обгрунтоване тлумачення економічного зростання, що призвело до нового, глибинного розуміння економічної і соціальної структури та процесу економічного розвитку взагалі;

1972 рік — **Джон Гікс** (Велика Британія) і **Кеннет Ерроу** (США) — за новаторський внесок у загальну теорію рівноваги і теорію добробуту;

1973 рік — **Василь Леонтьєв** (США) — за розвиток методу "витрати-випуск" та його застосування у вирішенні важливих економічних проблем;

1974 рік — **Гуннар Мюрдаль** (Швеція) і **Фрідріх Гайск** (Німеччина) — за визначний внесок у теорію грошей і теорію економічних коливань та глибокий аналіз взаємозв'язків економічних, соціальних та інституціональних феноменів;

1975 рік — **Леонід Канторович** (СРСР) і **Тьяллінг Купманс** (США) — за вклад у теорію оптимального розподілу ресурсів;

1976 рік — **Мілтон Фрідмен** (США) — за досягнення у галузі аналізу споживання, історії і теорії грошового обігу та демонстрацію складності наслідків політики економічної стабілізації;

1977 рік — **Джеймс Мід** (Велика Британія) і **Бертіль Улін** (Швеція) — за оригінальний вклад у теорію міжнародної торгівлі і теорію руху міжнародного капіталу;

1978 рік — **Герберт Саймон** (США) — відзначений за видатні дослідження процесу прийняття рішень в економічних організаціях;

1979 рік — **Вільям Льюїс** (США) і **Теодор Шульц** (США) — за визначні дослідження проблем економічного розвитку країн, що розвиваються, і вклад у теорію "людського капіталу";

1980 рік — **Лоуренс Клейн** (США) — за визначний вклад у розробку проблем економіко-математичного моделювання і програмування для аналізу циклічних коливань та економічної політики;

1981 рік — **Джеймс Тобін** (США) — за аналіз фінансових ринків та їх зв'язків із рішеннями у галузях витрат, зайнятості, виробництва та цін;

1982 рік — **Джордж Стіглер** (США) — за плідне вивчення промислових виробництв, функціонування ринків, причин і наслідків соціального регулювання економічних процесів;

1983 рік — **Джерард Дебре** (США) — за вклад у розробку економіко-математичних прогностичних моделей загальної економічної рівноваги;

1984 рік — **Річард Стоун** (Велика Британія) — за фундаментальний внесок у розробку системи національного рахівництва;

1985 рік — **Франко Модільяні** (США) — за вклад у розробку теорії фінансування корпорацій і вартісного значення компаній на ринку;

1986 рік — **Джеймс Б'юкенен** (США) — за розвиток теорії прийняття рішень у галузях економіки та політики, а також політичних теорій, що демонструють обмежену роль уряду в економіці;

1987 рік — **Роберт Солоу** (США) — за фундаментальний вклад у теорію економічного зростання;

1988 рік — **Моріс Алле** (Франція) — за визначний внесок у теорію ринків та ефективного використання ресурсів;

1989 рік — **Трюгве Ховельмо** (Норвегія) — за вклад у статистичні основи економетрики;

1990 рік — **Гаррі Марковіц (США), Мертон Міллер (США)** та **Вільям Шарп (США)** — за видатний вклад у теорію фінансів;

1991 рік — **Рональд Коуз (США)** — за розкриття і з'ясування змісту трансакційних витрат та майнових прав в інституціональній структурі та функціонуванні економіки в цілому;

1992 рік — **Гаррі Беккер (США)** — за розширення сфери мікроекономічного аналізу на ряд аспектів людської поведінки і взаємодії, враховуючи й неринкову поведінку;

1993 рік — **Дуглас Норт (США)** і **Роберт Фогель (США)** — за важливі дослідження у галузі економічної історії;

1994 рік — **Рейнгард Селтен (Німеччина), Джон Неш (США)** і **Джон Харшані (США)** — за фундаментальний аналіз рівноваги в теорії некооперативних ігор;

1995 рік — **Роберт Лукас (США)** — за розвиток і зміну гіпотези раціональних очікувань, зміну основ мікроекономічного аналізу та поглядів на нього;

1996 рік — **Джеймс Мірліс (Велика Британія)** і **Вільям Вікрі (США)** — відзначені за дослідження у галузі інформаційної асиметрії;

1997 рік — **Роберт Мертон (США)** і **Майрон Скоулз (США)** — за новий метод визначення цінності похідних цінних паперів;

1998 рік — **Сен Аматыя Кума (Індія)** — за визначний внесок в розвиток економічної теорії;

1999 рік — **Роберт Манделл (США)** — за аналіз монетарної і фінансової політики за умов зміни валютних курсів;

2000 рік — **Джеймс Хекмен (США)** і **Даніель МакФедден (США)** — за розвиток теорії та методів статистичного аналізу споживацьких мотивацій;

2001 рік — **Джордж Акерлоф (США), Майкл Спенс (США)** і **Джозеф Стігліц (США)** — за дослідження ринку з асиметричною інформацією;

2002 рік — **Даніель Канеман (Ізраїль)** і **Вернон Сміт (США)** — за інтеграцію психологічних досліджень в економічну науку і використання лабораторних експериментів як засобів економічного аналізу;

2003 рік — **Роберт Енгл (США)** і **Клаів Грейнджер (США)** — за створення статистичних методів аналізу економічного часу і загальних економічних тенденцій;

2004 рік — **Фінн Кюдланд (Норвегія)** і **Едвард Прескотт (США)** — за праці по визначенню змісту економічної політики і виявлення факторів, що впливають на циклічний розвиток світової економіки;

2005 рік — **Томас Шеллінг (США)** і **Роберт Ауман (Ізраїль)** — за застосування теорії ігор для розуміння прояву конфліктів і співпраці;

2006 рік — **Едмунд Фелпс (США)** — за аналіз міжчасового обміну в макроекономічній політиці;

2007 рік — **Леонід Гурвіц (США), Ерік Мескін (США), Роджер Майерсон (США)** — за створення основ теорії оптимальних механізмів;

2008 рік — **Пол Кругман (США)** — за аналіз структури торгівлі і розміщення економічної активності;

2009 рік — **Елінор Остром (США), Олівер Вільямсон (США)** — за дослідження в галузі економічної організації;

2010 рік — **Пітер Даймонд (США), Дейл Мортенсен (США), Крістофф Піссарайде (Велика Британія)** — за дослідження методів аналізу ринків праці.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Владислав Миколайович КОВАЛЬЧУК

СВІТОВА ЕКОНОМІКА: ЇЇ ІСТОРІЯ ТА ДОСЛІДНИКИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

2-ге видання, перероблене та доповнене

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 23.09.2013. Формат 70x100^{1/16}
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура PetersburgCTT.
Умовн. друк. арк. 51,3. Наклад – 300 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Лаврська, 20 м. Київ

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2458 від 30.03.2006